УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ

Иван Р. Бугарски

АРХЕОЛОГИЈА АВАРА У СРБИЈИ

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

Ivan R. Bugarski

AVAR ARCHAEOLOGY IN SERBIA

Doctoral Dissertation

Belgrade 2014

Ментор:

др Михаило Милинковић, ванр. професор

Филозофски факултет, Београд

Чланови комисије:

1.

др Ивана Поповић, научни саветник

Археолошки институт, Београд

2.

др Перица Шпехар, доцент

Филозофски факултет, Београд

Датум одбране:

АРХЕОЛОГИЈА АВАРА У СРБИЈИ

Апстракт:
Циљ докторске дисертације био је да обједини и (ре)интерпретира сва доступна сазнања о налазиштима и налазима из времена превласти Авара (567-810) на југу Панонске низије, у данашњој АП Војводини и мањим делом у Српској Посавини и Подунављу. У првој таквој синтези у овој грани раносредњовековне археологије код нас, забележено је преко 220 налазишта, у великој већини према подацима из стручне литературе, а мањим делом и на основу увида кандидата у необјављену грађу.

Локалитети се представљају на уједначен начин, без обзира да ли са неког налазишта потиче покоји случајан налаз, или пак некропола од неколико стотина гробова. За сваки локалитет биће посебно коментарисан географски положај, историјат истраживања и објављени археолошки налази, након чега ће, опет у свим случајевима, уследити анализа, тј. (ре)интрепретација података. Главни истраживачки приступи у анализи грађе тичу се разматрања географске и геоморфолошке одрживости налазишта и њиховог просторног размештаја, као и темељне провере датовања нађених предмета материјалне културе. Док први приступ омогућава доношење далекосежнијих закључака о седелачком начину живота Авара на овом простору, насупрот увреженој предоџби о номадском карактеру те популације, на основу другог приступа, који почива на коришћењу поуздане, савремене аваролошке литературе, поједина налазишта добијају јасније место у два и по века дугој повести Аварског каганата. Датовање ансамбала налаза у појединим затвореним целинама, пре свега гробовима на бројним некрополама, пут је ка разумевању њихове хоризонталне стратиграфије. Укрштени резултати овде укратко описаних истраживачких приступа воде скицирању начина на који су Авари користили своје јужне поседе како у ранијем, тако и у познијем периоду своје превласти. Уз дужан опрез, дискутује се и о могућем етничком приписивању појединих налаза и налазишта, док се на основу индикативних археолошких налаза дискутује и о привредним активностима на југу аварске државе.

Овом приликом се по први пут даје критички преглед претходних радова на пољу археологије Авара у Србији, уз разлучивање њених развојних фаза које се нижу од краја 19. века до наших дана, као и пресек тренутног стања у истраживањима и могућности које стоје пред нама.

Кључне речи:
Авари, рани средњи век, Војводина, Српска посавина и Подунавље, насељавање, некрополе.

Научна област: археологија

Ужа научна област: археологија раног средњег века

УДК = 904(=1.369)(497.11)„05/08”(043.3)
УДК = 902.2+903.5′16] (396.2) „05/08” (043.3)

AVAR ARCHAEOLOGY IN SERBIA

Abstract:
The aim of this dissertation is to collect and re-interpret all the available data on localities and finds from the time of the Avar domination (567-810) in the southern part of the Pannonian Plain, i.e. in present-day AP Vojvodina and, to a lesser extent, in the Serbian Sava and Danube region. The first such synthesis in Early Mediaeval archaeology in Serbia, it contains data for more than 220 sites, mostly from the literature and occasionally due to personal inquiry into unpublished finds.

The localities are presented in a uniform fashion, regardless of whether they were represented only by some stray finds or by cemeteries of several hundred graves. For each site the geographical layout will be commented on, together with the research history and published archaeological finds, followed in all cases by analysis and re-interpretation of the data. The main research approaches concern the study of geographical and geomorphological sustainability of the localities and their spatial spread, and a thorough re-evaluation of the dating of archaeological finds. While the first approach allows us to draw more far-reaching conclusions regarding the sedentary way of life of the Avars, as opposed to the traditional impressions of their nomadic nature, the second one, being based on reliable contemporary Avar-related literature, enables improved dating of the presented sites and a fuller understanding of their place in the two-and-a-half century long history of the Avar Khaganate. Dating of the ensembles of finds from closed archaeological entities, mostly from Avar graves in numerous cemeteries, is the way to understand the horizontal stratigraphy of the sites. As a result of the briefly described research methods, a sketch is offered of how the Avars utilized their southern lands in both early and late periods of their predominance. With due reservations, the dissertation includes a discussion of the possible ethnic attribution of certain particular objects and sites, and the economic activities in southern Avar lands are also examined on the basis of some indicative finds.

While containing the first critical overview of previous work in the field of Avar archaeology in Serbia and distinguishing different phases of investigations from the end of the nineteenth century to the present, the dissertation likewise provides an insight into the current state of research and the possibilities for future work.

Key words:
Avars, Early Middle Ages, Vojvodina, Serbian Sava and Danube Region, Settlement, Cemeteries.

Field of Research: Archaeology

Specific Field of Research: Early Mediaeval Archaeology

UDC = 904(=1.369)(497.11)„05/08”(043.3)
UDC = 902.2+903.5′16] (396.2) „05/08” (043.3)

Садржај:

1. УВОД: ОБЈАШЊЕЊЕ ТЕМЕ, ГЕОГРАФСКИ И ИСТОРИЈСКИ УВОД	1
1.1. *ОБЈАШЊЕЊЕ ТЕМЕ*	1
1.1.1. „Археологија Авара...“	1
1.1.1.1. *Археологија и феномен Авара*	1
1.1.1.2. *Општи подаци о археологији Авара*	4
1.1.1.3. *Преглед археолошког материјала Авара*	6
1.1.1.4. *Периодизација археологије Авара*	10
1.1.1.5. *Археологија у реконструкцији историје Авара - примери*	13
1.1.2. „...у Србији“	15
1.2. *ГЕОГРАФСКИ УВОД*	17
1.2.1. Географски положај и одлике Војводине	17
1.2.1.1. *Географски положај Војводине*	17
1.2.1.2. *Географске одлике Војводине*	18
1.2.2. Геоморфолошке одлике Војводине	19
1.2.3. Педолошки покривач Војводине	21
1.2.4. Клима Војводине	22
1.3. *ИСТОРИЈСКИ УВОД*	23
1.3.1. Преглед историјских извора и синтеза	23
1.3.2. Преглед историје Авара	24
1.3.3. Авари данас	36
2. ИСТРАЖИВАЊА У СРБИЈИ: ИСТОРИЈАТ И МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА, ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ	37
2.1. *ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА*	37
2.1.1. Општи подаци о истраживањима у Србији	37
2.1.2. Развојне етапе истраживања у Србији	38
2.1.2.1. *Истраживања до 1918. године*	38
2.1.2.2. *Истраживања од 1918. до 1945. године*	39
2.1.2.3. *Истраживања од 1945. године до краја 20. века*	40
2.1.2.4. *Истраживања на почетку 21. века*	46
2.2. *МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА*	47
2.2.1. Теренски рад	48
2.2.2. Рад на објављивању грађе	48
2.3. *ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ*	49
2.3.1. Рад на изради синтезе – *Археологија Авара у Србији*	49
2.3.1.1. *Археологија Авара у Србији – основни принципи излагања грађе*	50
2.3.1.1.1. Каталошка обрада налазишта	50
2.3.1.1.2. Картирање налазишта	51
2.3.1.1.3. Интерпретација и реинтерпретација налазишта	51
3. КАТАЛОГ РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКИХ НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ	53
3.1. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ДУНАВА*	53
3.1.1. Бачки Брег (Béreg)	53
3.1.2. Колут (Kollut)	54
3.1.2.1. Локалитет Ритска долина	54
3.1.2.2. Локалитет Рибњак	57

3.1.3 Бачки Моноштор (Monostorszeg)	58
3.1.4. Купусина (Bácskertes)	59
3.1.5. Апатин (Apathin)	60
3.1.5.1. Локалитет Сикеш	60
3.1.5.2. Локалитет Магареħи млин	62
3.1.6. Свилојево (Szilágyi)	66
3.1.7. Пригревица (Bácsszentiván)	68
3.1.8. Сонта (Szonta)	71
3.1.9. Богојево (Gombos)	73
3.1.10. Бајска (Vajszka)	85
3.1.11. Боħани (Bogyan)	94
3.1.12. Бач (Bács)	96
3.1.13. Бачка Паланка (Bácspalánka)	97
3.1.14. Челарево (Dunacséb)	99
3.1.15. Нови Сад (Újvidék)	102
3.2. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У УНУТРАШЊОСТИ БАЧКЕ*	103
3.2.1. Растина (Rasztina)	103
3.2.2. Гаково (Gádor)	104
3.2.3. Сомбор (Zombor)	105
3.2.4. Стапар (Osztapár)	108
3.2.5. Селенча (Bácsújfalu)	111
3.2.6. Турија	120
3.3. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА ТЕЛЕЧКОЈ ЛЕСНОЈ ЗАРАВНИ*	121
3.3.1. Кула (Kula)	121
3.3.2. Србобран (Szenttamás)	124
3.3.3. Ловħенац (Sekič)	127
3.3.4. Фекетиħ (Bácsfekethegy)	132
3.3.5. Гунарош	136
3.3.6. Суботица (Szabadka)	138
3.3.6.1. Локалитет Бивша циглана Мачковиħ	139
3.3.6.2. Локалитет Кућа Берењи Ј.	142
3.3.7. Носа (Nosza)	143
3.4. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ДЕСНУ ОБАЛУ ТИСЕ*	149
3.4.1. Кањижа (Kanizsa)	149
3.4.2. Ада (Ada)	153
3.4.2.1. Локалитет Сенħанска улица (Сенħански пут)	154
3.4.2.2. Локалитет Некадашња циглана Комлош	155
3.4.2.3. Локалитет Циглана Петефи - Заплетан	157
3.4.3. Мол (Mohol)	159
3.4.4. Бачко Петрово Село (Péterréve)	162
3.4.5. Бечеј (Óbecse)	169
3.4.6. Бачко Градиште (Bácsföldvár)	186
3.4.7. Мошорин (Mozsor)	187
3.5. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ТИСЕ*	188
3.5.1. Ђала	189
3.5.1.1. Локалитет 13	189

3.5.1.2. Локалитет 14 (Смиљана)	190
3.5.2. Српски Крстур (Szerbkeresztúr)	190
3.5.2.1. Локалитет северозападно од места	190
3.5.2.2. Локалитет 30	192
3.5.3. Нови Кнежевац (Törökkanisza)	193
3.5.3.1. Локалитет Буџак (Имање Б. Талијан (B. Tallyán))	193
3.5.3.2. Локалитет Фабрика тепиха (Бивши дворац грофова Талијан)	196
3.5.3.3. Локалитет 3	200
3.5.3.4. Локалитет 9	201
3.5.3.5. Локалитет 72 (Ливаде)	202
3.5.4. Падеј	203
3.5.5. Бочар (Bocsár)	208
3.5.6. Кумане (Kumánd)	210
3.5.7. Арадац (Aradka)	211
3.5.8. Зрењанин (Nagybecskerek)	241
3.5.9. Перлез (Perlasz)	242
3.5.10. Сакуле (Torontálsziget)	243
3.6. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ДУНАВА*	244
3.6.1. Опово (Oppova)	244
3.6.1.1. Локалитет Селиште	245
3.6.1.2. Локалитет Бели брег	248
3.6.2. Глогоњ (Glogon)	249
3.6.3. Јабука	251
3.6.4. Борча (Borcsa)	252
3.6.5. Панчево (Pancsova)	252
3.6.5.1. Локалитет Обала Тамиша – Прво српско поље	253
3.6.5.2. Локалитет Горњоварошка (Бахманова, Милорадовићева) циглана	253
3.6.5.3. Локалитет Насеље Тесла	255
3.6.5.4. Локалитет Улица Жарка Зрењанина 179 – Црна мачка	258
3.6.5.5. Локалитет Доњоварошка (Најева) циглана	261
3.6.6. Иваново (Sándoregyháza)	267
3.6.7. Банатски Брестовац (Torontálbresztovác)	267
3.6.8. Дубовац (Dunadombó)	268
3.6.9. Банатска Паланка (Donauufer)	272
3.7. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА СЕВЕРОИСТОКУ БАНАТА*	273
3.7.1. Мајдан (Magyarmajdán)	273
3.7.1.1. Локалитет Сеоско гробље	274
3.7.1.2. Локалитет 37 (Шушањ)	276
3.7.2. Банатско Аранђелово (Oroszlámos)	277
3.7.2.1. Локалитет Циглана	277
3.7.2.2. Локалитет 26	278
3.7.3. Подлокањ (Podlukány)	279
3.7.4. Мокрин (Homokrév)	280
3.7.4.1. Локалитет Добросављева циглана (Водоплав)	280
3.7.4.2. Локалитет Аврамова хумка (Близаница)	291
3.8. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА СРЕДЊЕГ БАНАТА*	292

3.8.1. Честерег (Csősztelek)	293
3.8.2. Ботош (Bótos)	293
3.8.3. Идвор (Idvor)	295
3.9. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА ЈУГУ БАНАТА*	296
3.9.1. Банатско Ново Село (Satu Nou)	296
3.9.2. Добрица (Kevedobra)	297
3.9.3. Иланца (Iláncsa)	298
3.9.4. Селеуш (Keviszőlős)	300
3.9.5. Алибунар (Alibunár)	301
3.9.6. Банатски Карловац (Károlyfalva)	303
3.9.7. Николинци (Nikolince)	306
3.9.8. Потпорањ (Porány)	307
3.9.9. Крушчица (Körtéd)	308
3.10. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У СРЕМУ*	308
3.10.1. Черевић (Cserevicz)	309
3.10.2. Дивош (?)	309
3.10.3. Манђелос (Nagyolaszi)	315
3.10.4. Стејановци (Stejanovac)	320
3.10.5. Крчедин (Kercsend)	323
3.10.6. Нови Бановци	324
3.10.7. Батајница	326
3.10.7.1. Локалитет Бекића салаш	326
3.10.7.2. Локалитет Аеродром	328
3.10.8. Земун (Zimony)	329
3.10.9. Сремска Митровица (Mitrovica)	331
3.11. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКИ НАЛАЗИ У ПОСАВИНИ И ПОДУНАВЉУ*	334
3.11.1. Мачванска (Мала) Митровица	334
3.11.2. Синошевић	336
3.11.3. Ритопек	337
3.11.4. Сапаја	338
3.12. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ – РЕЗИМЕ*	342
4. КАТАЛОГ КАСНОАВАРСКИХ НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ	348
4.1. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ДУНАВА*	348
4.1.1. Апатин (Apathin)	348
4.1.2. Сонта (Szonta)	350
4.1.3. Богојево (Gombos)	352
4.1.3.1. Локалитет Богојево II	352
4.1.3.2. Локалитет Богојево III	353
4.1.3.3. Локалитет Богојево IV	354
4.1.4. Бачка Паланка (Bácspalánka)	359
4.1.5. Челарево (Dunacséb)	361
4.1.6. Бегеч (Begecs)	390
4.1.7. Футог (Futtak)	392
4.1.8. Ковиљ (Kabol)	393
4.1.9. Тител (Titel)	395
4.2. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У УНУТРАШЊОСТИ БАЧКЕ*	397

4.2.1. Стапар (Ósztapár)	397
4.2.2. Оџаци (Hódság)	401
4.2.2.1. Локалитет Оџаци IV	402
4.2.2.2. Локалитет Оџаци V	410
4.2.2.3. Локалитет Картонажа	419
4.2.3. Маглић (Bulkeszi)	423
4.2.4. Ченеј	424
4.3. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА ТЕЛЕЧКОЈ ЛЕСНОЈ ЗАРАВНИ И СЕВЕРУ БАЧКЕ*	427
4.3.1. Чонопља	427
4.3.2. Сивац	434
4.3.3. Врбас (Verbász)	436
4.3.4. Бајмок (Bajmok)	461
4.3.5. Стара Моравица (Ómoravica)	463
4.3.6. Бачки Соколац (Szokolac)	470
4.3.7. Бачка Топола (Topolya)	475
4.3.7.1. Локалитет Банкерт - Кланица	475
4.3.7.2. Локалитет код Озариковог салаша	482
4.3.8. Мали Иђош (Kishegyes)	484
4.3.8.1. Локалитет Жута јама	484
4.3.8.2. Локалитет Калварија – општинска циглана Кошут	492
4.3.8.3. Локалитет Железничка станица	496
4.3.9. Фекетић (Bácsfekethegy)	501
4.3.10. Чантавир (Csantavér)	502
4.3.11. Суботица (Szabadka)	504
4.3.12. Палић (Palics)	506
4.3.13. Келебија (Kelebia)	507
4.3.14. Носа (Nosza)	508
4.4. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ДЕСНУ ОБАЛУ ТИСЕ*	508
4.4.1. Хоргош (Horgos)	509
4.4.1.1. Локалитет Буџак	509
4.4.1.2. Локалитет Надвожњак 3	514
4.4.1.3. Локалитет Ердегљук (Ђавоља рупа)	517
4.4.1.4. Локалитет Стуб 76	521
4.4.2. Надрљан (Adorján)	530
4.4.3. Сента (Zenta)	542
4.4.4. Ада (Ada)	544
4.4.4.1. Локалитет Циглана Бакош Калман	545
4.4.4.2. Локалитет Ново насеље (Кућа Киш Иштвана)	548
4.4.5. Мол (Mohol)	549
4.4.6. Бечеј (Óbecse)	551
4.4.6.1. Локалитет Перлек	551
4.4.6.2. Локалитет Ботра	556
4.5. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ТИСЕ*	560
4.5.1. Чока (Csóka)	561
4.5.1.1. Локалитет Кременњак	561

4.5.1.2. Локалитет Секе - Majyp	569
4.5.2. Нови Бечеј	571
4.5.3. Кумане (Kumánd)	573
4.5.4. Елемир (Alsóelemer)	573
4.5.5. Перлез (Perlasz)	574
4.6. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ДУНАВА*	575
4.6.1. Опово (Oppova)	575
4.6.1.1. Локалитет Бели бат	576
4.6.1.2. Локалитет на обали Тамиша	577
4.6.2. Панчево (Pancsova)	578
4.6.2.1. Локалитет Горњоварошка (Бахманова, Милорадовићева) циглана	578
4.6.2.2. Локалитет Стаклара	582
4.6.2.3. Локалитет Војловица – Ограда Рафинерије нафте Панчево	583
4.6.3. Старчево	585
4.6.4. Дубовац (Dunadombó)	590
4.6.4.1. Локалитет Бели брег	590
4.6.4.2. Локалитет Кудељиште	591
4.7. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА СЕВЕРОИСТОКУ БАНАТА*	594
4.7.1. Рабе (Rábé)	594
4.7.2. Врбица (Egyházaskér)	595
4.8. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА СРЕДЊЕГ БАНАТА*	597
4.8.1. Банатски Деспотовац (Ernőhazá)	597
4.9. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА ЈУГУ БАНАТА*	598
4.9.1. Добрица (Kevedobra)	599
4.9.2. Иланца (Iláncsa)	600
4.9.3. Алибунар (Alibunár)	601
4.9.4. Банатски Карловац (Károlyfalva)	602
4.9.5. Николинци (Nikolince)	603
4.9.6. Баваниште	603
4.9.7. Велики Гај (Nagygáj)	605
4.10. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У СРЕМУ*	607
4.10.1. Черевић (Cserevicz)	607
4.10.2. Раковац	609
4.10.3. Шид	609
4.10.4. Ердевик (Erdővég)	610
4.10.5. Шишатовац	612
4.10.6. Манђелос (Nagyolaszi)	613
4.10.7. Бешеново	620
4.10.8. Адашевци	621
4.10.9. Сремска Митровица (Mitrovica)	623
4.10.10. Рума	627
4.10.11. Доњи Петровци	629
4.10.12. Војка	632
4.10.12.1. Локалитет Брдашица	632
4.10.12.2. Локалитет Хумка	638
4.10.13. Сланкамен (Szalánkemén)	640

4.10.13.1. Локалитет Стари Сланкамен - Јанда	640
4.10.13.2. Локалитет Нови Сланкамен - Чаревци	642
4.10.14. Сурдук	651
4.10.15. Нови Бановци	652
4.10.16. Земун (Zimony)	654
4.10.16.1. Локалитет Капела	654
4.10.16.2. Локалитет Говеђи брод	655
4.10.16.3. Локалитет Друга водна станица – Економија 13. мај	656
4.10.16.4. Локалитет Прва водна станица	657
4.10.16.5. Локалитет Инвалидски комбинат	657
4.10.16.6. Локалитет Земун поље	658
4.10.17. Бољевци	663
4.10.18. Хртковци	667
4.11. *КАСНОАВАРСКИ НАЛАЗИ У ПОСАВИНИ И ПОДУНАВЉУ*	668
4.11.1. Мачванска (Мала) Митровица	668
4.11.2. Стублине	669
4.11.3. Београд	673
4.11.4. Ритопек	675
4.11.5. Брестовик	676
4.11.5.1. Локалитет Јалија	676
4.11.5.2. Локалитет Подунавље	677
4.11.6. Ћуприја	678
4.11.7. Сапаја	679
4.11.8. Велико Градиште	680
4.12. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ – РЕЗИМЕ*	682
5. КАТАЛОГ АВАРСКИХ НАЛАЗИШТА НЕОДРЕЂЕНОГ ДАТОВАЊА У СРБИЈИ	685
5.1. Бездан (Bezdán)	685
5.2. Дорослово (Doroszló)	686
5.3. Рибица (Regőce)	687
5.4. Плавна (Palona)	688
5.4.1. Локалитет Дудара	688
5.4.2. Локалитет Циганско насеље	689
5.5. Руменка (Piros)	690
5.6. Ђурђево (Gyurgyevo)	691
5.7. Руски Крстур (Bácskeresztúr)	692
5.8. Бачко Добро Поље (Kis Kèr)	693
5.9. Станишић (Országllás)	694
5.10. Кљајићево (Kerény)	696
5.11. Црвенка (Cservenka)	697
5.12. Суботица (Szabadka)	697
5.13. Палић (Palics)	698
5.14. Бечеј (Óbecse)	699
5.15. Борјаш (Борђош)	700
5.16. Ковин	701
5.17. Вршац (Versec)	702
5.18. Сремски Карловци	703

5.19. Гроцка	704
5.20. *АВАРСКА НАЛАЗИШТА НЕОДРЕЂЕНОГ ДАТОВАЊА У СРБИЈИ – РЕЗИМЕ*	705
6. ЗАКЉУЧАК	707
Библиографија:	732

Иван Бугарски

АРХЕОЛОГИЈА АВАРА У СРБИЈИ

текст

први део

Иван Бугарски

АРХЕОЛОГИЈА АВАРА У СРБИЈИ

текст

други део

Иван Бугарски

АРХЕОЛОГИЈА АВАРА У СРБИЈИ

илустрације

1. УВОД: ОБЈАШЊЕЊЕ ТЕМЕ, ГЕОГРАФСКИ И ИСТОРИЈСКИ УВОД

Авари у Панонску низију доспевају 567. године и одмах се намећу као већа сила од завађених Германа, чији су сукоби са Византијом обележили претходно раздобље Сеобе народа. Моћ Каганата, премда с временом слаби, трајала је пуна два и по столећа. Током тог времена, а посебно до великог пораза код Цариграда 626. године, Авари представљају једну од највећих војно-политичких сила које познаје дотадашња историја Европе. Области данашње Војводине, северне српске покрајине, представљале су веома важан, јужни део аварских поседа, на граници са Царством. Синтеза археолошких података који сведоче о боравку Авара на том тлу, основни је циљ ове дисертације.

У Објашњењу теме даће се главне смернице дисертације, да би се у преосталим уводним поглављима означиле њене географске и историјске међе.

1.1. *ОБЈАШЊЕЊЕ ТЕМЕ*

Иако једноставан, наслов дисертације *Археологија Авара у Србији* ипак захтева извесна уводна објашњења. У првом поглављу, наслов ће бити рашчлањен, тако да ће се најпре понудити објашњење синтагме *Археологија Авара*, а потом и територијалног одређења теме.

1.1.1. „Археологија Авара...“

1.1.1.1. *Археологија и феномен Авара*

Предоџба о феномену Авара и њиховом животу у Панонској низији, која ће овде бити изложена, темељи се пре свега на исходима археолошких проучавања, али неодвојиво и историјских, антрополошких, географских и социолошких.

Сам термин *Авари* не би требало схватати са становишта модерног националног опредељивања, већ као збирно име под којим се сврставају разнородни етнички елементи настањени у Панонској низији током два и по столећа. Иако археологија Авара данас располаже богатим узорком и јесте у стању да одговори на многа питања, дословно етничко опредељивање ипак није могуће. Зато би термин *Авари* ваљало користити пре као културно-временску, него као дословну етничку одредницу. Засигурно су карактеристичну аварску моду прихватале и друге савремене изворно номадске и неномадске популације, тако да се на некрополама које оправдано

сматрамо, у културном смислу, аварским, сахрањују и Германи, Бугари и Словени (*cf*. Бугарски 2009а: 140-142). Иако се на извору археологије Авара дуго потцртавала једна, источна црта аварског друштва (*cf*. Bálint 2007), у новије време расте свест о значају (изворно) не-аварских чинилаца у Каганату (Vida 2008a: 40). У прилог овоме иде и осведочена разноликост антрополошких типова на аварским некрополама, посебно онима старијег датовања. Тако је укупна заступљеност монголидних антрополошких типова на локалитетима аварског доба нешто нижа од 17% (Lipták 1983: 159), чак се према новијим прорачунима учешће ових типова своди на још скромнијих 7,7% (Fóthi 2000: 92).

Присуство Германа у Каганату, који засигурно нису ишчезли из региона после 568. године, посведочено је и у писаним изворима, и на терену. Чак се верује да је, под аварском влашћу, већина Гепида остала настањена у својим селима (Pohl 2003: 580). Као илустрација, најпре може да се понуди велика некропола Келкед-Фекетекапу А, која се превасходно приписује Гепидима који су остали у залеђу Каганата (Kiss 1996). Ромеји се, пак, пре свега групишу у енклави око Кестхеља, на Балатонском језеру, о чему већ постоји релативно обимна литература (*e.g.* Barkóczi 1968). У најновије време, издвајају се радови Тивадара Виде посвећени панонским Ромејима (Vida 2008a: 31-38; Vida 2009), а надам се да ће дискусија о некрополи у Вајској у овој дисертацији представљати још један корак у истом правцу (*cf*. Bugarski 2012: 246-252).

Бугарска компонента у Каганату је недвосмислено присутна, но, будући да нема неких посебности у оновременој бугарској материјалној култури (*cf*. Рашев 2007), њихов просторни распоред се покушава установити пре свега на основу извесних специфичности у сахрањивању, о чему археолози ипак нису сагласни (*cf*. Бугарски 2007а: 442-443). Ни Словене најчешће није могуће издвојити довољно јасно, ни у односу на начин сахрањивања, нити према материјалној култури. Чини се, ипак, да су они представљали најзначајнију етничку групу под аварском влашћу (Баришић, Марковић 1955: нап. 80; Pohl 2003: 582). Све те етничке групе су, дакле, биле уклопљене у аварски Каганат и, у мањој или већој мери, уклопљене у аварски културни идентитет, чијем ће се објашњењу уступити пар редова.

У најкраћем, престижно аварско име намеће група ратника која, претходно поражена, иде на запад. Захваљујући умећу и доброј ратној срећи, група се омасовљава. Вођство – *gens* – носи традиције које остали прихватају у виду вере у заједничко порекло, односно „ми“ свести, а из сопственог интереса, који је у исто време и главни заједнички именитељ читаве популације. То је била жеља за освајањима и пленом.

Кризу изазвану крахом опсаде Цариграда 626. године, Каганат је успео да превазиђе, али не и коначан губитак моћи и прилике за остваривање плена који је уследио након пораза од Франака почетком 9. века. Убрзо Авари у потпуности нестају са историјске позорнице (Pohl 1998: 20-21; Pohl 2003: 574-579, 586-588; Geary 2007: 195; Lindner 1982: 698-701, 703), што је у сваком случају у вези и са чињеницом да историјски извори не познају Аваре – византијске федерате, односно да су они поданици Кагината који га напуштају, а баве се земљорадњом, перципирани као Словени, док су други, који се од Кагината одмећу, перципирани као Бугари (Pohl 2003: 586-588). Скицирано виђење конституисања социјалних група током раног средњег века, и уз извесна претеривања (Geary 2007: 104), у савременој литератури је присутније у односу на критеријуме који су се подразумевали у традиционалној друштвеној науци – културу, језик, расу, географско одређење, затим насеља, хомогену материјалну културу итд (Daim 1982; Brather 2000). Због свега наведеног, Авари су описани и као „политички етнос“ (Pohl 1988: 329).

Сагласно томе, и аварска археолошка култура, која ће бити скицирана нешто касније, састављена је према разним узорима, при чему неки елементи потичу из централне Азије, многи из степа северно од Црног Мора, али се у свом синтетизованом облику она појављује тек по насељавању у Карпатски басен, кад се стабилизује и сама моћ Авара. Уз то, аварска култура се не ствара из „базе“ већ се од врхушке преноси на друге (Pohl 2003: 591-592), као и све поменуте традиције.

Основу аварске економије и посредно, верује се, идентитета, у прво време представља изнуда, пљачка, откуп и, посебно, огроман данак који им је нешто касније исплаћивала Византија. После 626. године и великог пораза код Цариграда, услед којег је данак окончан, Авари су своју економију трансформисали у претежно пољопривредно привређивање, о чему ће још бити речи. Да панонски Авари нису били номади, поред откривених насеља или пољопривредних алатки, сведочи и аргументација дотакнута у географском уводу дисертације. Ипак је предоџба о номадизму европских Авара и данас видно заступљена у литератури. У најширем смислу, она се заснива на источном, степском пореклу Авара; сигурно има везе с чињеницом да латински и грчки извори Аваре понекад називају Хунима или Скитима (Pohl 2003: 575), или да се подаци из писаних извора као што је *Стратегикон* (*Maurice*), који се заправо односе на аварску елиту, преносе на целокупну популацију (Kory 2002: 613).

Археологија и биофизичка антропологија, коначно, сведоче о значајном ојачавању Каганата доласком нових кланова, засигурно опет са истока, почев од средине и у другој половини 7. века (Daim 2003: 497). Бројност Авара се увећава, што ће кулминирати у 8. веку, и што је веома верно посведочено на аварским некрополама, које у то доба постају бројније и многољудније.

Ако сумирамо претходно наведене ставове, испоставља се да се Авари по доласку у Панонску низију брзо усмеравају на седелаштво, што је процес у првом реду изазван самом природом терена, засигурно начином живота затеченог становништва - значајног дела етнички мешовитог Каганата, а онда и кагановим трајним амбицијама око Сирмијума и привлачном извесношћу пљачке суседних византијских провинција. Насељавање Авара условило је прихватање седелачке привреде, што се засигурно посебно интензивирало након догађаја из 626. године и односило и на кланове који се касније досељавају. Седелаштво и, донекле, зрачење византијске културе утичу на промене у самом аварском друштву, у смислу даљег развоја друштвене стратификације, док коначан губитак војне и економске моћи изазива нестанак Авара са историјске позорнице (*cf*. Бугарски 2009а: 139-142).

1.1.1.2. *Општи подаци о археологији Авара*

По последњој процени, археологија свеукупно располаже са више од 61.000 аварских гробова (Stadler 2008: 52). Реч је, наравно, о налазима из Панонске низије, који се простиру на тлу данашњих држава Аустрије, Словачке, Мађарске, Хрватске, Србије и Румуније. О темпу истраживања сведочи податак да је Јован Ковачевић 1977. године навео број од 35.000 познатих аварских гробова и археолошки обрађених случајних налаза који се повезују са Аварима (Ковачевић 1977: 213). Фалко Даим је пре неколико година изнео нешто мањи збир у односу на рачуницу Петера Штадлера, наводећи број од преко 60.000 гробова, уз далеко малобројније оставе и насеља (Daim 2003: 463). Такав узорак је без премца у европској археологији раног средњег века, што је приметио и један обавештени историчар (Pohl 2003: 573), па се слободно може устврдити да је археологија Авара њена примерно развијена грана. Истина, оправдана је бојазан да представе о неком друштву које проистичу из сагледавања гробаља могу да буду искривљене (Tomka 1986: 155). Опрез је утолико потребнији, што је једна, најпознија фаза аварске државе у Европи несразмерно боље испитана у односу на претходне, иако из објективних методолошких разлога који ће касније бити предочени.

Некрополе, дакле, остају главни извор сазнања о аварском друштву, док аварска насеља, иако је број откривених у значајном порасту, пре свега захваљујући заштитним радовима који претходе изградњи аутопутева, и даље у доброј мери представљају непознаницу. Разлог из којег је знатно више забележених гробаља него насеља не би требало тражити у превазиђеној предоџби о панонским Аварима - номадима, већ у једноставној чињеници да је на терену током било које врсте земљаних радова знатно лакше уочити некрополу скелетно сахрањених покојника него земуничко насеље (*cf*. Бугарски 2009а: 10, нап. 5).

Само су два аварска насеља, оба из Мађарске, објављена у засебним монографијама. Авари су живели у скромним, лако грађеним кућама. Поред земуница, на пар налазишта уочене су и колибе. Несумљиви утицаји византијске културе, нису се односили и на обликовање аварских домова. Установљено је да су аварска насеља у различитим деловима Панонији, или њихови делови, често била окружена рововима. Од неколико понуђених интерпретација, највероватнија је она коју је дао Атила Киш, да ти ровови представљају дренажне системе, што би представљало одговор Авара на оновремени крајолик Панонске низије (Kory 2002: 608-610). Просторном размештају аварских налазишта и тадашњем изгледу Панонске низије, посебна пажња ће се посветити и у овој дисертацији.

Аварска гробља су најчешће једно налик на друга, испуњена слободно укопаним ракама „на редове“, или, ређе, ракама са траговима гробних конструкција, у оријентацији запад-исток или, касније, северозапад-југоисток. Оријентацији гробова у литератури често није придавана већа пажња, јер се сматрало да је она зависила од положаја излазећег сунца, које је само два пута годишње на истом месту на хоризонту (Ковачевић 1977: 201). По једном издвојеном мишљењу, отклон ка северу, који се јавља у касноаварско доба, последица је меридијанске девијације, тј. промене магнетног поља (Tomka 1986: 165).

Гробне раке су најчешће правоугаоног облика, понекад укопаване на банак. Неретко се на дну раке установе два прочеона, или пак четири плитка удубљења распоређена при угловима, која су по свој прилици имала улогу у постављању дрвених гробних конструкција (Ric 1987: 148, 155), иако је било и другачијих мишљења (Nagy 1971: 216). Понекад су покојници сахрањивани у дрвеним ковчезима, о чему често сведоче тек гвоздени клинови уз ивице раке. Осим ковчега, примењиване су и комбиноване разне друге могућности, тако да су тела покојника каткад оивичавана даскама, покривана дебљом простирком од чоје или коже и сл. У случају да је рака

копана на банак, таваница од дасака могла се ослањати на њега (Риц 2003: 335, T. I, II). Тело покопане особе могло је да се штити од гробне земље и тако што је било утегнуто у платно или кожу, преноси се опаска истраживача једног аварског гробља, на којем су констатоване сасвим примакнуте кости удова покојника (Бугарски 2006: 278).

На истим некрополама сахрањују се мушкарци, жене и деца, с тим што има случајева где су дечји гробови распоређени у посебном делу гробља (Микић-Антонић 2004: 41). Некад се деца сахрањују са одраслим особама женског пола, вероватно мајкама. Покојници се махом сахрањују у опруженом ставу, положени на леђа, с прилозима у храни у лонцима и ван њих, одевени и опремљени. Кад су у питању прилози у храни, бројне кости домаћих животиња и љуске јаја су од ширег значаја, јер упућују на седелачки узгој животиња (Kory 2002: 610, n. 51, 52). На осталим налазима из гробова, затворених археолошких целина, темеље се веома прецизне хронологије материјала, чему је посвећен наредни одељак увода.

Веома карактеристични су коњанички гробови, који су били бројнији у позноаварско доба. Иако је у том периоду било заступљено мање варијанти коњаничких сахрана него у раноаварском, што се може тумачити и уједначенијом етничком сликом, ипак нису установљене апсолутне законитости у спорovођењу ритуала. Тај стари закључак (Kiss 1962: 161), на снази је и данас. Међу првим аварским гробовима у Панонској низији, наводи се, преовлађују коњанички. Са стабилизовањем Авара на том тлу, још увек у раној фази њихове превласти, проценат коњаничких сахрана на некрополама веома опада. Доласком нових кланова, уз општи пораст популације, расте и број и прооценат коњаничких сахрана на аварским гробљима, нарочито у пограничним зонама Каганата (Ковачевић 1977: 121).

Ваљало би посебно истаћи да су се Авари током целог тока своје превласти прилично доследно придржавали традиционално устаљених обичаја сахрањивања, који се излажу променама у мањој мери него предмети материјалне културе (Tomka 1986: 155).

1.1.1.3. *Преглед археолошког материјала Авара*

Два и по столећа Каганата представља предмет дуготрајних историјских и археолошких проучавања. Општа слика аварског наслеђа, на коју је овде само у најосновнијим цртама скренута пажња, темељи се на разнородним изворима. Рано аварско доба пропраћено је подацима из писаних извора, иако, што ће се показати, не у

великој мери. Ни археолошка документација првог века аварског присуства није преобимна.

Поред чињенице да је раноаварска популација малобројнија од касноаварске, елементи појасних гарнитура, раноаварски археолошки материјал који је, уз накит, најподложнији прецизном датовању, био је израђиван од лима и знатно пропадљивији од ливених комада касног аварског доба. Самим тим, могућности прецизног поређења предмета и израде финих, серијацијских хронологија раноаварских налаза су у великој мери онемогућене, премда су забележени и значајни методолошки помаци у интерпретацији тог ранијег материјала, нпр. у раду Еве Гарам у којем се сагледавају налази из гробних целина датованих византијским новцем (Garam 1992). Једна од кључних књига за опредељивање раноаварских гробних налаза је свакако рад Тивадара Виде о оновременој керамици, међу којом је најзаступљенија она тзв. *потиског* типа, израђивана без витла. Захваљујући тој књизи, може се понудити уже временско одређење и за гробове у којима нису нађени хронолошки осетљивији предмети (Vida 1999). Од помоћи су и неки старији радови у којима је пажња посвећена и ранијем аварском материјалу (*e.g.* Böhme 1965).

Огромна већина (рано)аварских налаза, дакле, потиче из гробова. У најкарактеристичнијим војничким, коњаничким гробовима, по правилу се налазе комади офанзивног и дефанзивног оружја и коњаничке опреме, међу којом посебно место заузимају два раноаварска типа узенгија. Раширено је мишљење да узенгије у Европу доносе управо Авари, премда поуздано датованих аварских налаза 6. века за сада нема (Ivanišević, Bugarski 2012: 136; *cf.* Curta 2008: 304-305). Опис аварског ратовања који је оставио Псеудо-Маврикије у *Стратегикону* (*Maurice*) нема праву потврду у садржају бројних војничких гробова са простора Каганата. Због тога је прихватљиво поменуто мишљење Рајмара Корија, да је у овом извору из позног 6. века заправо остављен опис мобилне и добро увежбане војничке елите Каганата, а не шире аварске популације (Kory 2002: 613).

Сасвим у складу са напред изнетим тезама о склопу аварског друштва, препознаје се „централноазијска компонента“ у врстама оружја које је похрањивано у гробове припадника раноаварске врхушке, без обзира да ли је реч о мачевима са *P*-ушицама, рефлексним луковима и тробридним стрелама или ламеларним оклопима (Димитријевић 1975b: 85-86), уз примедбу Џона Халдона да су Авари примили ромејске типове копаља (Haldon 2002: 79; *cf.* Бугарски 2007b: 255). Примећено је, чак, да је порекло многих елемената аварске материјалне културе, па и поменутих мачева,

некритички и недовољно прецизно одређено као источно, у радовима који одражавају својеврсне идеолошке „источне преференције“ својих писаца (Bálint 2007).

Како у ратничким гробовима, тако и у гробовима слободних мушкараца, издвајају се налази појасних гарнитура. Кожни ремени су с временом пропали, али се аварски појас реконструише преко металних делова – копчи, посебно карактеристичних језичака, главних и споредних, ређе псеудокопчи, различитих апликација... У раноаварско доба, осим копчи, ти комади су били израђивани од плочица лима, каткад од племенитог метала. Некад су језичци били од глатког лима, некад украшени геометријским мотивом у техници отискивања матрице, проламања и др (Димитријевић 1975b: 85-86).

Посебну пажњу и несугласице истраживача изазивају псеудокопче. Различита мишљења археолога о њиховом пореклу и значењу предочена су и у две домаће књиге (Поповић, И. 1997: 20-21; Бугарски 2009a: 91-92). Уочљиво је да се у новије време углавном заступа мишљење о византијској продукцији псеудокочи (Garam 2000: 219).

Поред наведених група налаза, на раноаварским некрополама бележе се предмети јасног номадског карактера, пре свега бројни налази од кости, као што су тзв. алатке за дрешење чворова, делови дршке бича, па и различити окови торбица и, посебно, сискови мехова. Последња група налаза по виђењу Ф. Даима садржи извесне познохунске реминисценције (Daim 2003: 518). Неки од тих предмета били су украшени урезаним цртежима, на којима се представљају коњаници у аварској ношњи и опреми, али и „дрво живота“, религијско обележје (*e.g.* Kollautz 1978a; Ercegović-Pavlović 1982: 52, Pl. II, IV, Ранисављев 2007: 55, T. XXXVIII). Важно је нагласити да су установљене везе између централноазијских, древнотурских ликовних представа, и аварских из Европе које су из њих проистекле (Кубарев 2001).

Спорадични налази пољопривредног оруђа у раноаварским гробовима, пак, упућују на прихватање земљорадње, а синхрони налази луксузнијих комада накита и других импортованих предмета на појачано друштвено раслојавање, што је већ споменуто. Разноврстан раноаварски репертоар налаза сведочи управо о процесима који су текли у првом столећу њихове превласти у Панонији, у којима некадашњи номади губе такво одређење (Бугарски 2009a: 138-140).

Кад је реч о познијем аварском периоду, писани извори изостају готово у потпуности, тако да се знања о Каганату темеље на исходима истраживања археологије и биофизичке антропологије. Може се приметити да је постепено дошло до уједначавања и у погледу материјалне културе и по питању заступљености

антрополошких типова: Јозеф Забојник оцењује да је у 8. веку наступило „униформисање“ материјалне културе (Zábojník 1988: 405). У погледу њене генезе, уочава се да се неке од форми временом суштински не мењају, што је случај са налазима копчи од гвожђа, оруђа, ножева, врхова стрелица... Оне које се мењају, пак, мењају се у погледу примењене технологије израде, а не саме примене.

У сад већ бројнијим коњаничким гробовима, почев од прелазног периода, о чему ће још бити речи, почиње да се појављује ново оружје – сабља, као и нови типови узенгија, најпре они са увученом упоришном плочом. У то време, на лименим језичцима се јављају декоративни предлошци који ће се даље развијати у касноаварско доба.

У 8. веку метални делови појасних гарнитура почињу да се израђују у техници ливења, у дводелним каменим калупима. При крају аварске превласти, у моду је ушло гравирање ливених комада. Изузетно велика продукција касноаварских појасних гарнитура, у суштини имитација луксузних појасева аварског вођства, који су, узгред, могли бити и византијске израде (*cf*. Nowotny 2005: 215-218, Taf. 12, 13), објашњава се експлоатацијом словачких рудника бакра од средине 7. века (Поповић, В. 1986: 118).

Уз начин израде, мења се и избор украса, па се масовно примењују варијанте биљних, животињских, ретко и антропоморфних мотива. Најчешћи флорални мотив је стилизована врежа, а најчешћи зооморфни је грифон, фантастична животиња са орловском главом и лављим телом (Ковачевић 1977: 173-175). Древни мотив грифона установљен је у Ирану и Месопотамији још у дубокој праисторији, да би се, након веома широког временског и просторног поља коришћења, истакла концентрација налаза са Алтаја, најкраће комуникације између Далеког истока и Запада (Hayashi 2000: 253, 256). Често се комбинују зооморфни и флорални мотиви и приказују сцене борбе животиња. Независно од питања порекла представа протагониста, сцене где животињу нападају два грифона настају управо међу Аварима (Daim 2001: 149).

Униформни дводелни појасни окови с приказима вреже и грифона срећу се на читавој аварској територији, па Валтер Пол у њима види симбол аварског идентитета у чијој је дистрибуцији каганов двор морао имати удела (Pohl 1998: 50). Грифон, ипак, није „хералдичка животиња“ Авара, будући да је на појасним гарнитурама био приказиван тек око 60 година, што је много краће време од трајања њихове европске државе (Daim 2003: 505). Антропоморфне сцене знатно су ређе, оне се према Јовану Ковачевићу темеље на античким узорима, централноазијским легендама и шаманизму (Ковачевић 1977: 177-178).

Може се пратити и развој женског накита, првенствено наушница, али у тој групи налаза се најчешће јављају једноставне каричице које нису довољно хронолошки осетљиве. Ипак је, примера ради, на репрезентативној касноаварској некрополи Тисафиред јасно одређено време увођења наушница с помичним привесцима (*...mit beweglichem Anhänger*) купастог и пирамидалног облика од лима и стакла (Garam 1995: 274-276, Abb. 148/20-33, 254). На нискама, карактеристичне раноаварске окцасте перле уступају место онима облика семенки лубенице (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2).

Технолошке промене уведене су и у грнчарству. Отпочиње масовна производња *подунавске* и *жуте* керамике на витлу. Тзв. подунавски тип вероватно настаје под касноантичко-германским утицајем (Vida 1999: 71, 107), док тзв. жута керамика води порекло из удаљеног азијског подручја Седморечја, Согдијане, одакле је доносе придошлице у ослабљени Каганат (Bialeková 1967; Garam 1969a). Та врста керамике, иначе прве сликане у аварској употреби, ипак не представља сасвим поуздано етничко обележје, јер је позната и из јасног бугарског контекста (Petrova, Brey 2005). Изгледа да Авари посуђе са витла нису сматрали вреднијим од просте, руком рађене керамике, јер се она и даље појављује и у најбогатијим гробним инвентарима (Daim 2003: 512).

Веома је важно нагласити да се све поменуте промене у материјалној култури уводе око 670/680. године. Од тог времена, а посебно у 8. веку, захваљујући изузетно великом узорку, генеза материјалне културе може да се прати детаљније. Научно изучавање великих некропола (Daim 1987; Garam 1995) и серијације појединих група предмета (Zábojník 1991) омогућили су израду веома прецизних хронологија, тако да је данас временско одређење познијих аварских гробних целина и гробаља сасвим поуздано.

1.1.1.4. *Периодизација археологије Авара*

Могућности сразмерно уског временског опредељивања старијег аварског материјала и веома прецизног одређења млађег, омогућиле су да данас у археологији Авара заправо нема већих недоумица око апсолутног датовања налаза и налазишта. Можда и парадоксално, међутим, то није случај када је у питању периодизација Каганата. Како раније, тако и данас, највећи број истраживача поштује тростепену хронологију, у којој су заступљене раноаварска, средњоаварска и касноаварска фаза. Кад се та номенклатура пренесе на апсолутне датуме, међутим, испоставља се да постоје две опште школе мишљења, од којих даље периодизације појединих аутора

одударају у детаљима. Разлике настају, пре свега, у виђењу прелазне аварске фазе, која по некима отпочиње око 630. године, а по другима око 670/680. године.

Прво мишљење је у својој веома утицајној монографији о некрополи Алатијан објавила Илона Ковриг (Kovrig 1963). Ауторка је своју периодизацију темељила на историјским околностима, тако да је по њој прелазна фаза отпочела по катастрофи код Цариграда, кад је Каганат запао у тешкоће сваке врсте, што је за последицу имало интензивирање промена у аварском друштву, о чему је већ било речи. Овакво мишљење, засновано на сагледавању археолошке грађе у историјском контексту и донекле запостављено, добило је свог заговорника можда и на неочекиваној страни. Најновија периодизација аустријског археолога Петера Штадлера, утемељена на прилично необичној комбинацији компјутерских серијација и радиокарбонских анализа материјала, почетак средњоаварског периода ставља у исто време (Stadler 2005; Stadler 2008).

Друга школа мишљења за прекретницу не узима у толикој мери историјске околности пропалог похода из 626. године и његових евидентних последица, колико се темељи на праћењу промена у материјалној култури. Наглашено је да се различите иновације у тој сфери уводе око 670/680. године, и управо је то време које се узима за почетак средњоаварског периода, који би у том случају трајао до истека прве деценије 8. века (Garam 1987). Слично одређење нуди Фалко Даим, који допушта извесно „спуштање" доње границе трајања средњоаварске фазе, па би она трајала од 650/670. до 710. године (Daim 2003: 487-497). Јозеф Забојник, на основу серијације елемената појасних гарнитура, прву од своје две прелазне фазе - фазу MS I – датује од 650. до 675. године (Zábojník 1991).

Српски и југословенски археолози су без сумње имали на уму све историјске и археолошке импликације, тако да се искристалисала једна свеобухватна перидизација (Dimitrijević 1967), истина превише сложена и недовољно јасно формулисана. У најгрубљој подели, археологија Авара дели се на доба Првог каганата (567/568-670/680), потом прелазну фазу између Првог и Другог каганата која траје до око 720. године и време Другог каганата. Први каганат је, опет, подељен на рану (567/568 - *cca* 630) и средњу фазу аварске доминације, од око 630. до 670/680. године, док је и Други каганат подељен на два не сасвим јасно омеђена периода. Пада у очи, најпре, да није најсрећније решење по коме се „прелазна фаза између Првог и Другог каганата" и „средња фаза аварске доминације" не односе на исти период, јер се таквим формулацијама лако може придати исто значење. Са ове временске дистанце, такође,

може да се примети да аутори углавном више не користе синтагме *Први*, односно *Други каганат*. С друге стране, уколико би се периодизација Данице Димитријевић „ослободила“ сувишних подфаза, којима је ауторка, како се чини, покушала да помири историцистички и чисто археолошки принцип, дошло би се до тростепене поделе каква је, као што је приказано, присутна и у савременој литератури.

Не спорећи да је поставка Илоне Ковриг логична, ипак се чини да би археолози своје периодизације требало да темеље пре свега на фиксирању преломних тачака у домену материјалне културе. У том смислу, ваља поново потцртати да су управо око 670/680. године уведене промене у разним сегментима материјалне културе Авара. Оне испрва нису биле толико радикалне, и старији обрасци су функционисали још пар деценија напоредо с новим. Важно је нагласити да претходно нема таквих промена у материјалној култури, које би налагале да се средњоаварски хоризонт издваја већ од око 630. године. Те промене и појава коњаничких гробова *Томпуста – Игар* групе, тако, заиста представљају археолошку чињеницу од чије се појаве може рачунати почетак средњоаварског периода, што је у једној познатој студији Иштвана Боне добило и историјско-етничку интерпретацију. Богате гробне целине поменуте групе повезане су са доласком Куверових Бугара у Панонију (Bóna 1970: 262-263). Неки истакнути аутори, нпр. Валтер Пол, прилично су резервисани према таквом тумачењу (Pohl 1991: 47). Супротни ставови присутни су и данас (Bálint 2008), док се средњоаварска култура шире одређује као источноевропска (Vida 2008a: 41).

Да се и даље примењују оба модела периодизације, сведоче саопштења са скупа посвећеног хронологији средњоаварског периода, која су, уз овде цитирано уводно саопштење Чанада Балинта, објавена у свесци *Antaeus* 29-30 из 2008. године и која на овом месту није неопходно појединачно наводити.

Дакле, опште узевши, приступ Илоне Ковриг, којем ћу се још враћати и који се може крепити разним примедбама (*cf*. Бугарски 2009a: 137, 139), има универзалну вредност када је реч о историји Авара. У овој дисертацији, међутим, прихвата се другачија подела, која своје упориште има пре свега у археолошком материјалу:

1) раноаварски период (567-670/680)
2) средњоаварски период (670/680-710)
3) касноаварски период (710- *сса* 820)

Притом, требало би имати на уму и могућности нешто каснијег датовања предмета аварске материјалне културе и њихових налазишта. Најпре, иако је прихватљив понуђени модел замирања аварског идентитета, крајња 820. година овде је дата провизорно. Гашење културног или етничког идентитета, па био он фрагилан и у суштини једнострано заснован, на материјалном интересу, не представља процес који се једнаком брзином одиграо у читавом Каганату. Ипак је јасно да идентитет европских Авара углавном нестаје у првој четвртини 9. века. Покушај неких мађарских стручњака да се аварски идентитет у Европи „растегне" до доласка првих Мађара (*e.g.* Szőke 1991), одавно је укорењен и у западној науци (Howorth 1873: 127). С друге стране, супротстављене аргументе дао је на једном месту још Петер Томка (Tomka 1971), а то мишљење ни данас није шире прихваћено (*e.g.* Stadler 2008: 47).

1.1.1.5. *Археологија у реконструкцији историје Авара - примери*

Археологија Авара, дакле, обухвата проучавања оставштине етнички и антрополошки мешовите популације која је под аварским именом и вођством ратничке елите владала Карпатским басеном од 568. године до почетка 9. века. Она је, наравно, комплементарна с њиховом историјом, која ће бити посебно описана, у смислу да археолошка наука у највећој мери надопуњује сведена сазнања из историјских извора. У којој мери су историчари који проучавају Аваре ослоњени на археологију, најбоље сведочи референтна историја Авара (Pohl 1988).

Елементарна је чињеница да је и сама зона аварског насељавања, раног и касног, реконструисана управо на основу анализа археолошке грађе. У 6. и 7. веку, према прорачуну Илоне Ковриг, зона аварског насељавања простирала се на око 100.000 km², а у 8. веку на 140-160.000 km², што уз извесне резерве преноси Рајмар Кори (Kory 2002: 612-613, n. 79). Поменуто је и да археологија и биофизичка антропологија јасно сведоче о омасовљењу Каганата од друге половине 7. века, о чему такође нема помена у изворима.

После пораза код Цариграда, дакле, веома опада број историјских вести о Аварима, па управо археологија најбоље осликава наредне деценије Каганата. По свој прилици, дошло је раздобље релативног мира и консолидације посустале аварске државе. Тако, археологија сведочи да су у другој четвртини 7. века Авари избили на северну обалу Дунава у данашњој Словачкој, где су њихова налазишта својеврсном тампон-зоном одељена од словенских насеља. До искорака према Словенима, који су вероватно припадали Самовом савезу, можда је дошло ради учвршћивања одбране

Кагината, или пак у склопу припрема освајања северних области, а сасвим је могуће да су у то бурно доба била заступљена оба разлога (Zábojník 1988: 401). Иако се по питању етничког разграничења које је извео Јозеф Забојник износе и резерве (Kory 2002: 613), ипак се чини да је мишљење словачког археолога ваљано засновано и да представља добар пример како археологија Авара може да надомести мањак изворних података.

На основу археолошких истраживања, закључено је и да се, у почетку јасно видљива, обележја не-аварске, ромејске и германске популације с временом губе, да би око 670. године наступила једна другачија, средњоаварска култура (Vida 2008a: 41).

Неколико значајних процеса одвијало се током осме и девете деценије 7. века. Од тог времена отпочиње значајно увећавање аварског становништва, о чему у познатим изворима нема речи. Ојачали Авари ће предузети мере да учврсте своју власт у Карпатском басену, па се око 680. године датује долазак аварских или њима блиских коњаника у Трансилванију, у долину Муреша, где су претходно са већим степеном аутономије живели Германи и остаци локалног становништва. Покрет Авара се доводи у везу са контролом рудника соли, што веома речито сведочи о променама у економији Кагината после 626. године (Horedt 1975: 112, 119-120).

Археологија је, коначно, од помоћи и у расправама о гашењу аварског идентитета. Може се навести да око 100 гробова поменуте некрополе Тисафиред у Потисју (Garam 1995), матичној области европских Авара, и у 9. веку садржи препознатљиве касноаварске предмете, док се на гробљима источно од Дунава примећује утицај из јужноруских степа и *Салтово – Мајаки* културе, а на онима западно од те реке јављају налази франачког порекла (Pohl 1988: 325-326). Северно од ове зоне, пак, у најмлађим гробовима на некрополи Залакомар нађен је велики број појасних гарнитура чији су елементи били поправљани или замењивани, што је с једне стране у вези са замирањем производње (*cf*. Daim 2001: 151), а с друге се тумачи као непристајање на нове форме које су тада већ увелико у употреби у каролиншкој западној Мађарској. На тај начин, некропола Залакомар представља модел налазишта где се гашење материјалне културе не поистовећује са нестајањем етницитета (Szőke 1991: 153-154). Овај речити пример ипак не би требало преносити на најшири план, јер се сматра да су се различите локалне заједнице Авара асимиловале различитим темпом и из различитих конкретних разлога (Daim 2003: 514).

Кад је реч о територији коју обухвата ова дисертација, материјал са некрополе Чаревци код Новог Сланкамена сагледан је на сличан начин (Јанковић 2003), мада по мом мишљењу погрешно, о чему ће бити речи. С друге стране, понуђена је

интерпретација по којој касноаварски појасни налази који потичу са десне обале средњег Дунава заправо представљају оставштину Авара који су се, по распаду Каганата, приклонили Бугарима као најамници (Bugarski 2008b).

1.1.2. „...у Србији“

На територијално одређење теме дисертације може се гледати из два угла. Оно, најпре, донекле одудара од методолошки добро заснованих омеђења археолошких синтеза, јер се не односи на заокружену административну јединицу свог времена, нити пак на неку заокружену географску целину. Извесне противречности, које би се без додатног образложења могле узети за методолошку грешку, овим још нису исцрпљене. Како ће то у поглављу о историјату истраживања бити показано, археологија Авара „у Србији“ отпочиње крајем 19. века, дакле у време кад се Србија није простирала северно од Саве и Дунава, на тлу данашње А. П. Војводине. За њене почетке, заслужни су кадрови Аустроугарске монархије. Уз то, на први поглед, била би оправдана примедба да је ближе територијално омеђење дисертације у *Војводини*, а не *Србији*, будући да управо из Војводине потиче убедљиво највећи број аварских налаза и налазишта у нашој земљи.

Ипак, поменута је група налаза сасвим јасног аварског порекла, која потиче из места у Србији јужно од Дунава (Bugarski 2008b), а биће обрађено и понеко налазиште у Посавини. Притом, на овом месту би требало нагласити да као места налаза „аварских“ предмета неће бити навођена бројна утврђења у унутрашњости Србије на којима су нађени, пре свега, делови војничке опреме аварског – или, шире, источног - порекла, али у византијској употреби, као што је то учињено чак и у референтном и иначе веома корисном попису аварских налазишта (*ADAM* 2002).

Археологију Авара, ипак, не би требало строго одељивати од шире опредељене археологије раног средњег века на овим просторима, будући да се последице аварских продора, уз поменуте утицаје на пољу материјалне културе, проучавају на многобројним ромејским налазиштима у унутрашњости Балканског полуострва, па тако и у данашњој централној Србији. Слично томе, аварска археологија значајно доприноси проучавањима неких група предмета ромејске производње (Garam 2001), какви се налазе и на нашим рановизантијским локалитетима (Bugarski 2012b). Ти ромејски предмети, и кад је реч о накиту или појасним комадима, често су се у литератури приписивали Аварима, управо због тога што су били знатно боље познати из затворених археолошких целина у Панонији. На грешкама те врсте темељиле су се

погрешне интерпретације, за шта би најдрастичнији пример, иако давнашњи и не једини, могла да представља идеја о аварској инвазији Коринта (Davidson 1937). Одговарајући налази са територије Србије јужно од Саве и Дунава (*e.g.* Ковачевић 1961: 3-4, Сл. 2) такође неће бити укључени у дисертацију.

Будући да су Авари били смештени у Панонској низији, јасно је да су области које су данас у саставу Србије представљале њихова јужна, делом периферна подручја. Ипак, ове области биле су од виталног значаја за Аваре, будући да су се налазиле у најближем суседству Византије, или чак у њеном саставу, макар номинално, као што је то био случај са Сремом. Значај области савремене северне српске покрајине за Аваре свакако је био највећи на почетку њихове превласти, када су се између њих и Царства и водиле грчевите борбе, односно мукотрпни преговори око контроле над Сирмијумом. Области данашње Србије јужно од Саве и Дунава представљају царске поседе из доба аварске доминације у Панонији, на којима се, у извесној мери, такође очитава аварска историја. Управо су могућности непосредног и синхроног посматрања феномена из аварске Панониje и са византијског Балкана у оквиру југословенске и/или српске археологије изнедриле значајне синтезе Зденка Винског, Јована Ковачевића или Владислава Поповића. Аварска превласт, коначно, представља временски и војно-политички оквир главних токова сеоба Словена на простор централног Балкана.

У вези с последње две примедбе, примамљива тема дисертације могла би бити и *Археологија Авара у Југославији*, но тако насловљен рад могао би се исказати пре свега у пољу историјата археолошких истраживања. Узорак из некадашње Југославије, већи је него из Србије, али не превише, будући да данашња Хрватска баштини осетно мањи број аварских налазишта, чак толико да се у једном новом, истина овлашном осврту она неоправдано не спомиње као земља из које потичу аварски гробови (Curta 2006a: 139). Уз то, тако постављена тема не би могла представити заокружену слику о дометима *једне* археолошке школе, будући да су у етничкој интерпретацији и датовању тамошњих аварских налаза и налазишта биле и остале присутне значајне разлике (*cf.* Bugarski 2008b: 90, 92).

Тема *Археологија Авара у Србији*, дакле, требало би да обухвати анализу аварских налазишта и налаза са територије Војводине и осталог дела наше земље, без обзира што је одређен број објављен још у доба Аустроугарске монархије а највећи у доба Југославије, али и да понуди заокружену слику о ангажману српске археологије на том пољу. Територијално омеђење теме које се поклапа са савременим државним

оквиром, тако, омогућава прављење прве синтезе о развојним токовима и резултатима археологије Авара на нашем простору.

1.2. *ГЕОГРАФСКИ УВОД*

Географски увод састоји се из четири одељка. У првом делу дају се општи географски подаци о јужном делу Панонске низије, савремене А. П. Војводине. У другом делу се приказују геоморфолошке одлике Војводине, трећи део доноси сажет опис педолошког покривача покрајине, док се у четвртом делу наводе основне одлике њене климе.

1.2.1. Географски положај и одлике Војводине

1.2.1.1. *Географски положај Војводине*

Област јужне Панониje, чији средишњи део данас заузима Војводина, „највећим делом лежи на северној половини умереног појаса, севернијe од 45° сев. шир“. С југа је оивичена Дунавом, односно Савом, а са истока обронцима Карпатског масива. Ка северу је потпуно отворена, а преко Подравине и Посавине и према западу. Дунав је представљао, а и данас представља, везу како са средњом и западном Европом, тако и са пределима до Црног Мора. Тиса, као и Дунав, па и Сава, своје извориште има готово у средишту континента, па се комуникацијски значај реке не може доводити у питање. Дунав и Тиса оивичавају западни део Војводине, Бачку, а Дунав и Сава њен јужни део, Срем. Трећи регион Војводине, Банат, такође је ограничен Тисом и Дунавом, али не представља право међуречје као друге две целине (Вујевић 1939: 1). У склопу Вопјводине и Србије је западни део Баната, док је источни део румунски, а сам север Бачке припада Мађарској. Укупна површина А. П. Војводине, где чак и јужна граница на неким местима одступа од природне, износи 21.506 km², што чини 24,34% територије републике Србије (Košćal, Menković 2005: 5; *AVV* 2008: 13).

Јужно од Срема и Баната, преко великих река, налази се заталасана Шумадија. Та граница Панониje, истина не према апсолутним надморским висинама, налик је на друге њене границе, Алпски и Карпатски масив. Читава Панонија је оивичена вишим земљиштем, па се отуд Панонска низија (басен) често изједначава с Карпатским басеном. Због сталног спуштања дна некадашњег Панонског мора, то је изразито низијско тло (Вујевић 1939: 3).

1.2.1.2. *Географске одлике Војводине*

У претежно низијској Војводини, дакле, највећи речни токови су Дунав, Сава и Тиса. Те изразито равничарске реке су вршиле и врше снажан утицај на морфологију рељефа Војводине. Ни уз тако велике реке, међутим, не може да се тврди да је Војводина богата воденим токовима. Сам састав земљишта не погодује стварању гушће речне мреже. И поред обимних хидрорегулационих радова који су извођени у модерно доба, константно спуштање тла и даље доводи до плављења река. Корита великих река су дубока, али корита мањих нису, па долази до изливања река, измештања токова и, последично, стварања рукаваца и мртваја – напуштених, одсечених меандара равничарских река. Сликовито, мање реке „врло су подивљалог тока“ (Вујевић 1939: 20, 25). По својим хидрогафским одликама, многобројним потоцима и изворима, свакако се издваја Фрушка Гора у Срему (Букуров 1954: 25).

Дунав и његове притоке, па и Тиса, утичу једна на другу. Зими се реке плаве због топљења снега око изворишта Дунава, лети због киша на сливу те реке. Тиса приликом плављења ствара природне насипе, што значајно отежава повлачење изливене воде. Бочном ерозијом меког земљишта долази до корекција речних токова, шири се водоплавни појас реке и настају бројне мртваје. Вода мртваја – бара, ритова – је углавном слатка, јер се обнавља. Баре српастог или лучног облика прате све велике речне токове. Средином 20. века, воде су у Војводини заузимале 63.600 ha, при чему је најмање токова у Бачкој, знатно више у Банату, а највише у Срему, јер се кроз ту регију протеже Фрушка Гора (Вујевић 1939: 20-27).

Поменуте подземне воде се „одвајкада“ користе за водоснабдевање становништва, међутим у прошлости је то углавном била вода из прве издани, често бактериолошки неисправна или лошег квалитета. Воде са већих дубина су исправније, али њих је било тешко црпсти чак и у блиској прошлости. Бунарска вода из прве издани углавном се користи као техничка вода и за напајање стоке (Кукин, Мариновић 1971: 22-23). Уз то, насеља која су у непосредној близини река су раније за све своје потребе, па и за пиће, користила управо речну воду, што је за последицу имало и избијање масовних епидемија (Марјанов 1971: 87).

Уз мртваје, нарочити географски облик у Војводини, посебно у Бачкој, па и у Банату, представљале су многобројне пустаре. Те зоне испаше – панонске степе – су обележје климата са оштрим зимама и веома топлим и сувим летима. Пустаре су широке травнате пољане, а њихов биљни покривач води порекло из степа Русије и

средње Азије. Те зоне обележавају топоними *Ливаде, Ледина, Пустара, Пашњак, Пландиште* и сл (Вујевић 1939: 8-9).

Кад је реч о шумској вегетацији, она је и данас развијена у поплавном подручју Тисе и, нарочито, Дунава. Непосредно уз обале река, бара и рукаваца, као и на гредама, развијају се низијске шуме. Константно плављење и дуже или краће задржавање воде погодује бујању вегетације и стварању густих, готово непроходних врбових шума „које подсећају на тропске прашуме". Подизањем насипа, плавна површина је веома смањена, али и даље постоје бројни ритови, испресецани многобројним рукавцима, који су остали ван насипа (Бабић, Парабућски 1971: 114-115, 119, 136).

Поменути облици низијског рељефа простиру се по карактеристичним површинама које се степенасто уздижу од река. Реч је о различитим геоморфолошким целинама југа Панонске низије, којима ће бити посвећено још текста. Уз њих, у јужном делу Војводине, јављају се и ниске планине, Фрушка Гора на северу Срема и Вршачке планине, обронци Карпатског масива, у југоисточном Банату. Реч је о хорстовима, тј. текстонски издигнутим блоковима дуж раседа (Košćal, Menković 2005: 10-11). Вршачке планине краси Гудурички врх (641 m), највиши у Војводини, док је Црвени (539 m) највиши врх на Фрушкој гори.

На падинама ових планина, и данас се простиру листопадне шуме, при чему су на нижим странама оне претежно искрчене. Данас се, поред пашњака и воћњака, ту простиру и виногради (*AVV* 2008: 14-15).

1.2.2. Геоморфолошке одлике Војводине

Геоморфолошке одлике Панонија представљају резултат процеса који су трајали у давној геолошкој прошлости, и оних који трају и даље. По равници су распрострањене серије дилувијалних и алувијалних наслага. Прве су махом еолског порекла, настале навејавањем прашине и песка, док су друге настале дејством вода (Вујевић 1939: 3-4).

Велики део Војводине прекривен је дебелим наслагама еолског леса. У Бачкој се истичу Телечка лесна зараван, највећа таква површина у Војводини, која покрива 2.800 km² и знатно мањи Тителски брег, лесна зараван елиптичног облика, надморске висине до 128 m. Банатска лесна зараван је у средишњем делу прекривена делиблатским песком и разбијена на више делова. Простире се у јужном Банату, а реком Тамиш је одвојена од мање, Тамишке лесне заравни која се на северозападу простире скоро до Зрењанина.

Сремска лесна зараван формирала се крај Дунава и испод јужних падина Фрушке Горе. Вредности њене надморске висине углавном су у распону од 100 до 140 m. На северу се граничи са језерском терасом покривеном лесом, која се прати, испресецана долинама њених токова, око целе Фрушке Горе, али је најизраженија управо јужно од планине. Та геоморфолошка целина се уздиже од 180 до 240 m надморске висине. На одговарајућој висини, језерска тераса покривена лесом се развила и по ободу Вршачких планина.

Извесни простори су под песком, који је у новије време, након успешних мелиорација, „умртвљен" сађењем растиња. Поменута Делиблатска пешчара у Јужном Банату, на којој су издвојене три посебне геоморфолошке јединице, пешчани покрови различитих дина, простире се на око 300 km², док је Суботичка пешчара на северу Бачке мања (Košćal, Menković 2005: 21-26).

Алувијалне равни дуж три велике реке простиру се у појасу ширине 5-15 km, док су одговарајуће равни Тамиша, Златице, Караша или Нере знатно уже, до 3 km. Између Банатске лесне заравни и Тамиша, пружа се алувијална раван без активног тока, с мноштвом бара и мртваја, која се код Сечња утапа у алувијалну раван Тамиша, приближно једнаке ширине. Претпоставља се да је Тамиш „u nedavnoj prošlosti" протицао управо том напуштеном равни. Алувијалне равни су претежно састављене од песковитих, муљевито-песковитих и шљунковито-песковитих седимената. То плављено земљиште је најниже у Војводини. С надморском висином 66-85 m, за око 10 m је ниже од речних тераса покривених лесом са којима се граничи (Košćal, Menković 2005: 14; *AVV* 2008: 15).

Кад је реч о Бачкој, између широке дунавске речне терасе и Телечке лесне заравни на северу, простире се још једна геоморфолошка целина, флувио-барско дно Панонског басена. Издваја се по самом дну басена, с надморским висинама 80-90 m (Košćal, Menković 2005: 21). Та геоморфолошка целина, знатне величине, заузима и значајан део српске стране Баната, простирући се од северозапада ка југоистоку, као и средишњи део Срема по оси запад-исток. Важно је истаћи да се у старијој литератури та целина у Бачкој посматрала изједна с вишом речном терасом покривеном лесом, под заједничким називом „јужна бачка лесна тераса" (Букуров 1971; Ћурчић, Ђуричић 1994).

На вишој речној тераси покривеној лесом подигнут је највећи број градских и сеоских насеља, па је због тога она позната и као „варошка тераса". Од нижег земљишта с којим се граничи, било да је у питању нижа речна тераса или алувијална

раван, одвојена је терасним одсеком релативне висине 3-5 m. Ниже речне терасе су алувијалне (Košćal, Menković 2005: 15). Увидом у геоморфолошку карту, може се установити да су оне заступљене у мањој мери и да се скоро увек простиру непосредно уз алувијалне равни.

Проучавајући условљености савременог насељавања Војводине, српски географи су уочили да је велики број насеља подигнут на границама различитих геоморфолошких целина, што се пре свега односи на „стара" насеља, тј. она која су оформљена пре модерних хидро-регулационих радова. Након регулација вода живот је постао могућ и у раније непогодним подручјима, из којих по правилу има знатно мање археолошких налаза. Чак и данас је број таквих, „ивичних" насеља у Војводини натполовичан – има их 261, или 57,1% (Ћурчић, Ћуричић 1994).

Раније неповољне зоне добро илуструје Кирова карта, направљена 1938. године у Будимпешти, која показује изглед Карпатског басена пре мелиорација (Kir 1938). Пошто је рађена према историјској картографској и другој грађи, карта није сасвим прецизна, али је веома илустративна, више „плава" него „зелена", показујући значајне површине под водом (Карта 3). Као знатно прецизнија основа, у дисертацији ће се користити најновија геоморфолошка карта Војводине, која за разлику од уобичајених географских карти даје знатно разуђенију рељефну слику (Geomorfološka karta 2005).

Аварска налазишта у Бачкој (Bugarski 2008a: Fig. 2) и српском делу Баната (Ivanišević, Bugarski 2008: 56-59, Fig. 9) већ су посматрана у светлу изнетих закључака, при чему се јасно уочава да су њихова места, према геоморфолошким параметрима, одржива за насељавање. Она су распоређена најпре по границама плављења, а потом и на шавовима других геоморфолошких целина. У новије време, условљеност некадашњег насељавања на ивицама плавних зона дотиче се у стручној географској литератури (Timár, Gábris 2008: 252), а уважена је и у расправи о размештају насеља носилаца претежно аародопске, кестхељске културе у области Балатона, на западу Панонске низије (Heinrich-Tamaska 2008a).

1.2.3. Педолошки покривач Војводине

Насељавање на спојевима геоморфолошких целина нудило је, дакле, веће употребне могућности, а такође и разнородни педолошки покривач. Свака геоморфолошка целина носи одређене типове земљишта (Миљковић 1971: 32).

Изливању река које се јавља на алувијалној равни најподложнија су најнижа земљишта у депресијама – ритске црнице, смонице и минерално барско земљиште. Тај водни режим није повољан ни за земљишта ни за биљну производњу, а посебно је ниска пољопривредна вредност слатина.

С друге стране, черноземи на лесном платоу и терасама нису угрожени претераном влагом. Морфолошка, хемијска, физичка и хидрофизичка својства чернозима, као и стање биљних хранива, показују његову високу пољопривредну вредност. Нарочито је квалитетан бескарбонатни чернозем, који се одликује тзв. супермоћним хумусним хоризонтом. Највећим делом, пространство чернозема је погодно за култивацију, што се не односи само на забарени чернозем дубоких и уских депресија (Миљковић 1971: 33-34, 36-38, 41-42, 51). Черноземи захватају 60% обрадивог земљишта.

Земљиште Војводине, тако, није униформно: мноштво типова, подтипова и варијетета земљишта групишу се у два реда, аутоморфни и хидроморфни. Ипак, опште узевши, сва три региона Војводине располажу високородним пољопривредним земљиштем (Миљковић 1971: 32-34; *AVV* 2008: 14, 15).

Укратко представљени закључци о употребној вредности различитих типова земљишта добили су своју потврду, кад је реч о позном времену аварске превласти, у резултатима најновијих археоботаничких истраживања у југоисточној Мађарској, где је установљено да је становништво на вишим позицијама, као што су пешчане дине, било у прилици да гаји житарице, док су плављене депресије и падине могле да буду коришћене за напасање стоке, скупљање воћа и материјала за изградњу станишта (Pető *et al.* 2012).

1.2.4. Клима Војводине

Клима Војводине припада појасу умерене континенталне климе са топлим летима, оштрим зимама и правилним распоредом падавина током године. У зависности од годишњег доба и ваздушних струја, испољавају се, у мањој или већој мери, утицаји атланске, средоземне, континенталне и арктичке климе.

Просечна годишња температура је 11°C – летња 20,7°C, зимска 0,5°C (Košćal, Menković 2005: 6-7). Екстремне температуре, међутим, могу имати врло високе вредности, па распон између највиших и најнижиих температура некад чак премашује 70°C. Важно је напоменути и да у Војводини годишње падне 550-740 mm кише. У топлијим месецима, честе су непогоде (Вујевић 1939: 16-17; *AVV* 2008: 16).

Од ветрова, најкарактеристичнији је северац. Ветар углавном није јак, дува брзином од 2-3 m/s. Јака кошава са истока, међутим, може да захвати и Банат и Бачку, брзином од 11 m/s, односно 40 km/h, изузетно и до 95 km/h. Најчешће дува западни ветар, који доноси падавине, док је јужни ветар топао (Вујевић 1939: 17-20; *AVV* 2008: 16).

1.3. *ИСТОРИЈСКИ УВОД*

Након приказа одлика простора који су запосели Авари, у првом делу историјског увода, у кратким цртама ће се изложити њихова повест, записана од оновремених хроничара и реконструисана радом генерација историчара. Значајним допунама укупних сазнања о Аварима које су проистекле из исхода археолошких истраживања био је посвећен први део објашњења теме.

1.3.1. Преглед историјских извора и синтеза

Будући да је дисертација посвећена оставштини Авара у Војводини, и мањим делом траговима њихове материјалне културе и последицама њихових продора јужно од Саве и Дунава, ваљало би на овом месту поменути веома значајну, иако давнашњу, компилацију података касноантичких писаца о Словенима и Аварима на том тлу и шире, у издању Византолошког института САНУ (*ВИИНЈ I*).

О првом раздобљу аварске превласти, с вестима које се односе и на време непосредно пре њиховог овладавања Панонијом, сведочи Менандар Протектор, нажалост као „једини опширан извор за своје време“. Менандрови подаци односе се на време од 558. до 582. године (Крекић, Томић 1955: 85). Закључно с падом Сирмијума, престају Менандрове вести о Аварима, а о наступајућем добу владе цара Маврикија најпотпуније смо обавештени од Теофилакта Симокате (*Theophylact Simocatta*, Hist.). Док о многим драматичним догађајима око Солуна знамо из две збирке *Чуда Димитрија Солунског* (*Mir. I*; *Mir. II*), један од најпресуднијих догађаја у историји Авара, неуспешна опсада Цариграда 626. године, описана је у више наврата. Издвајају се опис у *Ускршњој хроници*, као и опис каснијег патријарха Нићифора, али је можда и најважнији онај од савременика тих догађаја, Теодора Синкела (Баришић 1955а: 159-162).

Пораз код Цариграда условио је и да Авари иступе из жиже интересовања византијских хроничара. Ипак, неке важне догађаје у Каганату осветлио је цар

Константин Порфирогенит, у својеврсном приручнику за вођење Царства којег је оставио свом сину Роману II. Од посебног значаја у *Спису о народима* (*DAI*) су вести о насељавању Хрвата и Срба на Балканско полуострво. О неким важним епизодама из завршнице 7. века, помоћу којих се може бар донекле претпоставити стање Каганата у то доба, саопштавају Теофан (*Theophanes*) и друга збирка *Чуда Димитрија Солунског*. Две вести о Аварима по слому Каганата даје Анонимни писац из 9. века (*Scriptor incertus de Leone Armenio*).

Извори о Аварима на латинском језику, за нашу тему не толико важни, знатно су оскуднији. Западни извори су се бавили Аварима у много мањој мери него Хунима или пак Мађарима, свакако због чињенице да су Авари углавном живели у миру са својим западним суседима (Pohl 2003: 574). По свом значају, издваја се тротомна *Фредегарова хроника*, која описује догађаје до 660. године. Значајан извор за проучавање односа између Лангобарда и Авара представља *Historia Langobardorum* Павла Ђакона, док је последњи део историје Авара осветљен франачким *Annales regni Francorum* (*cf*. Ковачевић 1977: 211).

Наведене изворе марљиво су проучавале генерације историчара. Ограничимо ли се за тренутак на наше језичко подручје, најпре вреди поменути утемељену синтезу вести о европским Аварима коју је, у оквиру свог поглавља у монографији *Војводина I*, објавио Филарет Гранић (Гранић 1939: 96-102), што је текст који тек у неколико детаља одудара од главних данашњих закључака. За потребе ове дисертације, ипак, посебно су битни коментари српских византолога, како они који су пропратили изворне вести у *ВИИНЈ I* и *ВИИНЈ II*, тако и они написани касније. Историјом Авара суверено су владали и наши најзначајнији археолози раног средњег века из претходне генерације, тако да се подаци које су у својим радовима наводили Јован Ковачевић, Владислав Поповић или Даница Димитријевић могу користити сасвим поуздано. Најскорију, обимну повест Авара саставио је познати аустријски историчар Валтер Пол (Pohl 1988).

1.3.2. Преглед историје Авара

Продору Авара у Панонску низију претходи азијски период њихове историје, при чему само њихово име сеже још од нејасног помена код Херодота. Авари, који воде порекло од кланова Вар и Хун, средином 5. века са Алтаја и из Монголије отпочињу продор на запад (Ковачевић 1977: 11). Покрет у Европу се можда одиграо, баш као и ранија сеоба Хуна, и услед климатских промена, тачније великих суша које су задесиле централноазијска пространства средином 6. века и које су оставиле трага у

индикативним серијама годова дрвећа. Дендро-низови којима се располаже на том простору обухватају време од преко 2.000 година, у које спада и период европске касне антике и раног средњег века, са прецизношћу на годишњем нивоу (McCormick *et al.* 2012: 199, 203, 220).

Аварско посланство са Каспијског језера стиже у Цариград 557-558. године, где уз обавезу борбе против непријатеља Царства они добијају поклоне и трибут. Цар Јустинијан им том приликом није одобрио да населе Малу Скитију и јужно Поткарпатје (Ковачевић 1981: 114). Веома брзо Авари побеђују низ племена у црноморским степама, а уз њих и Анте, чиме су онемогућили стварање већих словенских унија (Rusu 1975: 124; Comşa 1975: 176-177).

Ојачавши свој племенски савез, Авари захтевају да се стално настане на територији Византије. Привремено су запосели област Мале Скитије, одакле отпочињу успешан рат против Франака. После победе на Елби 566. године, Франци су били дужни да им дају храну, што сведочи о оновременим аварским проблемима (Pohl 2003: 591).

Убрзо, на позив Лангобарда, Авари су учествовали у борби против Гепида. Авари су Лангобардма наметнули тешке услове савезништва, тражећи им одмах десетину стоке, а касније и половину плена, односно гепидске територије. Први аварски захтев такође сведочи о настојањима да се обезбеде залихе хране (Rusu 1975: 125). После победе над Гепидима, којима цар Јустин II није био вољан да помогне, главнина Лангобарда била је принуђена да иде за Италију, и те 568. године Авари су засновали власт у Панонији. Претпоставља се да је тада било око 20.000 Авара (Ковачевић 1977: 41-42; Ковачевић 1981: 113-115; Rusu 1975: 124-126), што одговара броју одметника од турског кана Дизабула о којима су, како нас обавештава Менандар, његови посланици говорили Ромејима (Howorth 1873: 115, 125).

Византија је на месту међусобно завађених Германа добила новог, веома јаког противника. Чињеница да аварска победа није била крунисана заузимањем Сирмијума, јер је гепидски заповедник Усдибад предао град Ромејима, потом се склонивши под заштиту Царства, одредила је низ наредних догађаја. Стара римска престоница је током 15 дугих година представљала кључни циљ освајачке политике Авара, односно једно од важнијих упоришта Царства. Стога не чуди да су се за то време одигравали мукотрпни преговори, као и борбе две силе на ширем фронту око ове панонске престонице (Mirković 2008: 104-111).

Већ 568. године, Авари шаљу подређене Кутригуре у великом броју од 10.000 људи у пљачку провинције Далмације, вероватно простора данашње средње Босне, док је истовремено каган Бајан у преговорима с једним високим функционером Илирика добио 800 златних номизми, не би ли се уздржао од напада на подунавске провинције. Те године се, дакле, Лангобарди повлаче, заједно са другим делом Кутригура, Бугара из Пентаполиса (Ковачевић 1977: 46- 47, 146; Ковачевић 1981: 115), али и делом Гепида и других племена које су Авари успели да уплаше и отерају (Rusu 1975: 126).

Наредне године Авари су напали Сирмијум. Град и Подунавље су избављени богатим откупом. Уследили су преговори око Сирмијума, који су окончани постизањем мира који је трајао око 10 година. За то време ни Словени нису нападали подунавске провинције (Pohl 1988: 61-62). Византијски данак достигао је 80.000 златника (Ковачевић 1977: 47, 49).

Године 578/579, Склавини из Влашке напали су Хеладу. Византинци су, сада удружени са Аварима, однели победу, али Склавини нису претрпели одлучујућ пораз (Ковачевић 1981: 116). Наредне 580. године Авари од својих савезника поново траже Сирмијум. Савезништво се распало. Дошло је до дуготрајне, успешне опсаде града (Mirković 2008: 107-110), о којој је сачувано и једно потресно сведочанство, прворазредан историјски документ - опека са урезаном молитвом једног становника Сирмијума (Kollautz 1978b). Последице ове опсаде биле су такве да су Авари чак послали помоћ у храни, док су укупне последице пада панонске престонице биле далекосежне. Примећено је да је падом Сирмијума окончан процес распадања царске власти, војне и цивилне, северно од Саве и Дунава, чиме се, претерано, „означава уједно и крај антике“ (Гранић 1939: 99).

Аварски племенски савез је наставио успешно ратовање против Царства, рушећи њен систем одбране на Дунаву и многе балканске градове. Тако су 584. године и поред ромејског отпора страдали Виминмацијум и Августа, као и Сингидунум. По закључивању мира, што се збило 585. године и што је Византију коштало повећања данка на 100.000 златника, Авари за нападе на Царство, чак и опсаду Солуна, користе њима подређене Словене (*Mir. I* 12). Године 585/586. избија нови сукоб, када Авари пустоше Скитију и Мезију. Пострадали су Рацијарија, Бононија, Аквис, Дуросторум и низ других градова. По заузимању града Апиарије у Доњој Мезији, Авари су заробили ромејског официра Бузаса. Будући да цар Маврикије није био вољан да плати откуп, Бузас је обучио Аваре и Словене да праве опсадне куле – хелеполе (*Theophylact Simocatta*, Hist. I 3-4, 6-7, 8; Ковачевић 1981: 116-118). Опсадне машине употребљене су

већ приликом наредне, седмодневне опсаде Солуна, која се одиграла 586. године и окончала, изгледа, због избијања куге у редовима нападача (*Mir. I* 13-15).

После пораза од консолидоване ромејске војске код Хадријанопоља, после чега је Царство привремено повратило Сингидунум и Виминацијум, Авари 588. године поново нападају и обнављају своју власт у неким градовима, међу којима и у Сингидунуму, потчињавају Хеладу и два пута стижу до Дугог зида. Словени преко Тракије прелазе у грчке провинције и насељавају чак и Пелопонез, о чему поред углавном поузданих навода из нпр. *Монемвазијске хронике*, сведоче и лингвистика (Крекић 1955: нап. 9; Петалас 2009) и, за време 7. века, археологија (Vida, Völling 2000; Lambropoulou 2009). Приближно у то доба, дакле, отпочиње стално насељавање словенских племена на Балкану, која се више не задовољавају пљачком. Авари се, пак, после својих похода углавном враћају преко Дунава (Острогорски 1998: 99-100, 110).

Током последње деценије 6. века, Царство се сукобљавало са Аварима и Словенима с променљивим успехом. Године 591. цар Маврикије је закључио мир са Персијом, што му је омогућило да се приљежније посвети заштити балканских поседа. Отпочеле су припреме за рат против Авара, док је и каган 593. године наредио Словенима да код Сингидунума изграде флоту. Градско становништво је ометало Словене, дошло је до сукоба, па су Авари одлучили да се спремају код Сирмијума. Коњица под Бајановом командом прешла је Саву и заузела Бононију. Византијска војска им се супротставља, мање или више успешно. Коначно, уз мању надокнаду, а и захваљујући ратном лукавству Ромеја, Авари се повлаче из Тракије. У намери да спречи поновну пљачку тих поседа од стране Склавина, царска војска 594/595. године излази на Дунав. Авари се нису умешали, тако да су Ромеји постигли неколико везаних победа, али потом трпе пораз. Због тешке наредбе да презими на Дунаву, царска војска је напустила положаје, уз поделу плена са Аварима. Но, исте 595. године отпочиње нова византијска офанзива на Склавине у Тракији, где су они несумњиво у одређеном броју већ били насељени. Поход није био повољно завршен (*Theophylact Simocatta*, Hist. VI 2, 3-4, 6, 6-7, 8, 8-9, 11, VII 2, 4-5; Ковачевић 1977: 55-57; Ковачевић 1981: 118-119).

Неочекивано, 597. године, Авари су напали Далмацију, али су их Византинци победили и опленили. Потом је на Васкрс 599. године војсковођа Приск кренуо на Сингидунум, док Авари продиру у Мезију. У сукобу код Ремесијане победили су Авари, али су због појаве куге били приморани да закључе примирје по коме је војска Царства имала право да прелази Дунав и напада склавиније у Влашкој низији. Авари су одустали од става да су су Словени у Влашкој низији њихови поданици, док је

византијски данак повећан на 120.000 златника (*Theophylact Simocatta*, Hist. VII 12, 15; Ковачевић 1977: 58-59; Ковачевић 1981: 122).

Године 600. царска војска напада са успехом. После низа битака Ромеји стижу на Тису, где су код Тителског брега надмоћно победили Аваре. Према наводима Теофилакта Симокате, било је заробљено 3.000 Авара, 8.000 Словена, „а осталих разних варвара поред 4.000 још 2.200" (*Theophylact Simocatta*, Hist. VIII 3). Међу тим варварима засигурно су били Гепиди, који се помињу у следећој вести, у којој се наводи да је ромејска војска након победе над Аварима спалила три гепидска села и побила 30.000 Гепида. Одјеци ових догађаја забележени су и у каснијем извору, код Теофана (*Theophanes* I, 282), а детаљно им се у једној својој познатој студији посветила и Даница Димитријевић (1975b: 87-90). Наведени изворни подаци могли би да одражавају етничку слику тог простора крајем 6. и почетком 7. века (Kovačević 1960: 35-36; *cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 47). Заробљени Авари су ослобођени под претњама журно отпосланог посланства Царигарду, кад је, чини се, био склопљен мир. Иначе, ово је први историјски помен Словена у Карпатској котлини, који у област јужног Баната по свему судећи приспевају даљом колонизацијом леве обале Дунава из Влашке и Молдавије (Ковачевић 1977: 60).

Сукоби са склавинијама који су уследили 602. године, окончани су веома неуспешно. Царство је било принуђено да их нападне, да би се предупредио аварски напад на престоницу. Словенима у помоћ долазе Авари, који побеђују Анте, тада савезнике Византије. Потом су их раселили, и Анти се под тим именом више нигде не помињу. И поред извесних успеха, царска војска се поново оглушила о наредбу да презими на левој обали Дунава. Штавише, војска напушта своје положаје и ускоро долази до погубљења Маврикија и именовања новог цара, Фоке (*Theophylact Simocatta*, Hist. VIII 5-6; Ковачевић 1981: 122-123). До смрти цара и његове породице дошло је и због тога што Маврикије није био спреман да за невелику своту откупи велики број заробљеника од Авара (Rusu 1975: 129).

За владе цара Фоке, Византија више није била у стању да брани дунавску границу слањем својих трупа на склавиније које су се налазиле на супротној обали реке. Мир са Аварима откупљиван је огромним данком, који је износио између 120.000 и максималних 200.000 солида годишње, што ће бити досегнуто 623. године (Ковачевић 1965: 126). С друге стране, цар Фока је био у прилици да се посвети рату против Персије, на коју ће послати сву расположиву војну снагу.

У историји је било уврежено мишљење да је цар Фока дунавску границу и провинције препустио Словенима и Аварима на милост и немилост. Овакву предоџбу успешно је још на почетку своје каријере развејао византолог Фрањо Баришић. На основу анализа података које дају различити историјски извори, закључено је да се „Аваро-словенски“ упади у области јужно од Саве и Дунава нису одвијали за владе цара Фоке. Напротив, путем индиректних историјских података, осврта на спољну политику цара и опште стање Каганата у то доба, Баришић (1956) је установио да је тада на Балкану било мирно, а његовим образложењима се приклонио и Јован Ковачевић (1977: 61). Може се додати да је, кад је реч о нашој територији, на извесном броју утврђења дунавске границе успешно препознат византијски археолошки материјал 7. века (Јанковић 1981: 194; *cf*. Bugarski 2012b: 242-244).

Авари су се, дакле, такође задовољавали постигнутим миром, и због недавних успеха ромејске војске, али и због унутрашњих трвења. Извесно затишје је, додао бих, могло бити проузроковано и јако увећаним годишњим данком. У време ступања на власт цара Фоке, чак су се неки аварски одреди одметнули на територију Царства. Уз то, после аварских пораза 600. године дошло је до промене власти у Каганату, кад је власт узео млађи Бајанов син (Ковачевић 1977: 61; Ковачевић 1981: 123).

Кад је реч о последицама потоњих аварских акција, преовлађујући утисак стручњака из области рановизантијске археологије јесте да је Царство своје последње поседе у Средоземној Дакији, у троуглу Сердика – Наис – Јустинијана Прима, задржало до око 615. године (Поповић, В. 1986: 108; Bavant, Ivanišević 2003: 50), тј. да је континуитет ромејског становништва на Балкану прекинут хоризонтом разарања који се, судећи по оптицају новца, одиграо управо у то време (Milinković 2008: 554). То мишљење је засновано и на подацима из историјских извора: избеглице из Наиса и Сердике помињу се у опису велике аварске и словенске опсаде Солуна око 618. године (*Mir. II* 2), из чега је закључено је да се пре те године, а највероватније у време 615-617. године одиграло више „аварских или аварско-словенских упада на византијски Балкан“ (Баришић 1955b: нап. 22).

Хроничар је забележио да су у тим операцијама Авари и Словени „опустошили скоро читав Илирик“, наводећи бројне провинције, све до Дугог зида „те друге градове и насеља, и целокупно становништво (одведоше) у задунавски крај према Панонији, којој је провинцији метропола некад био град звани Сирмијум“ (*Mir. II* 5, PG 116, 1361 № 195). Расељеници су, и поред мешања са Аварима, Бугарима и другима, задржали своју хришћанску веру (Баришић 1955b: 212). Из те популације развиће се *Σερμησιάνοι*,

о чијим ће наредним поменима још бити речи. До сада није било јасно прихваћене археолошке потврде боравка Сермезијанаца у Панонији, а мени се чини да би управо њима требало приписати некрополу у Бајској (Brukner 1982), у Бачкој, што ће бити образложено на одговарајућем месту.

Неки други важни градови на Балканском полуострву, као што је Салона, пострадали су касније него што се то дуго мислило. Судећи по нумизматичким налазима, пад овог и других приморских градова одиграо се у четвртој деценији 7. века (Поповић, В. 1986: 108-109). Групи ромејских налаза пуног 7. века, која би могла да сведочи о моделима претрајавања те популације на Балкану, на овом месту се неће посветити већа пажња, јер она не доводи у сумњу саме аварске операције, већ ставља у питање потпуну фаталност њихових последица (Bugarski 2012b).

Поменута неуспешна опсада Солуна, у којој је каган подржао Словене, надовезала се на њихове опсаде тог града 614-616. године. Словени, ипак, дубоко задиру на Балкан, а за владе цара Ираклија у солунско залеђе дошао је и Срба, где се, у области званој Сервија, нису дуго задржали (*DAI* 32). Напад на Цариград из 617. године претходио је великом нападу 626, који ће се катастрофално завршити (Острогорски 1998: 103, 110-112; Ковачевић 1981:123-124). Већ су поменути најзначајнији историјски извори који се односе на те догађаје.

Те 626. године, ромејска престоница нашла се у највећој опасности у својој дотадашњој историји. Настављајући политику куповања мира са Аварима, цар Ираклије је са успехом повео рат против Персијанаца, али се у другом походу ратна срећа преокренула и они су прешли у противнапад, који ће довести до двоструке, аварско-персијске опсаде престонице. Шахрбараз на челу велике војске пролази кроз Малу Азију и избија на Босфор. Убрзо се под зидинама престонице окупила и велика каганова војска - Авари, Словени, Бугари, Гепиди и други. Превагу је ипак однела победа на мору, кад је византијска флота поразила словенску. Расуло које је уследило међу Словенима и у аварском табору, принудило је кагана да се повуче (Острогорски 1998: 112-117).

Свој победоносни поход на Исток, цар Ираклије је окончао 630. године, симболичким уласком у Јерусалим. Авари су такође пуно изгубили поразом код Цариграда. Западни Словени под Самом су се осамосталили и створили јак племенски савез, док је у црноморским степама склопљен савез бугарских племена под Кувратовим вођством. Хрвати ће победити Аваре и населити се на северозападу Балканског полуострва, а југоисточно од њих и Срби. Тиме је битно ојачан словенски елемент, па

Царство задуго не успева да поново успостави своју власт на Балкану. Ипак, прошло је доба најопаснијих аварских напада на Византију (Острогорски 1998: 118-121).

Кад је у питању унутрашња структура аварског друштва, велики пораз из 626. године утицао је, пре свега, на интензивирање седелачког начина живота. Авари су веома успешно трансформисали своје друштво у условима кад је обустављен огроман прилив од византијског данака, пљачке и откупа (Бугарски 2009а: 139). Ипак, аварска елита је претходно већ прикупила огромно благо. Јован Ковачевић је израчунао да је укупан данак закључно са 626. годином износио око 6.000.000 солида, или око 27.000 kg злата (Ковачевић 1965: 126). Иако су се толика средства временом свакако крњила, сасвим је могуће да је део огромног данка сачуван све до заплене легендарног блага коју су, коначно срушивши Каганат готово два столећа касније, извршили Франци. У франачком плену, који је, иако можда преувеличан, свакако био знатан, засигурно нису били заступљени само златници из давнашњег византијског данка, већ и средства од пљачки и откупа акумулирана након 626. године, дипломатски поклони и сл (Бугарски 2009а: 111-112). У условима велике кризе која је настала после „бродолома“ код Цариграда, кад на сцену ступају снажније словенске заједнице и Кувратови Бугари, аварска држава је ипак располагала значајним финансијским средствима. Сасвим је могуће, чак се наводи, да без тих резерви више не би било ни самог Каганата (Pohl 2003: 593).

Већ 629. године водиле су се борбе између Авара и Словена, што је онемогућавало њихов заједнички наступ, о чему нас у стиху обавештава Георгије Писида (*Georgii Pisidae,* Rest. v. 78-81). Панонски Бугари 631/632. године нису имали успеха против Авара, после чега беже у Баварску где су, како бележи *Фредегарова хроника*, страшно пострадали. Куврат је поразио кагана 634/635. године, што је можда било у вези са устанком Дуљеба, а Авари су смогли снаге да током те критичне деценије разруше Салону и друге градове (Поповић, В. 1986: 107-109), након чега управо ту долазе Хрвати (Ферјанчић 1996: 120). Уосталом, могуће је да је извесно консолидовање стања у Каганату омело већ отпочети повратак Срба на север (Ковачевић 1977: 81), услед чега ће доћи до једне занимљиве епизоде у Сингидунуму.

Према подацима код Консатантина Порфирогенита, најпре су се доселили Хрвати, под вођством оца кнеза Порге (*DAI* 31). Хрвати и Срби распоређују се на Балкану претходно победивши Аваре. Срби су прво дошли, што је поменуто, у солунску област. Одлучују се убрзо да напусте те земље, али су се негде код Сингидунума предомислили. Изгледа да је, у тад већ разрушеном граду, привремено

боравио византијски стратег. Према *Спису о народима*, ту су му се око 630. године обратили Срби, у жељи да им цар додели другу земљу за насељавање (*DAI* 32; Баришић 1955d: 12-13; Ферјанчић 1959: нап. 151; Поповић, В. 1986: 107), премда се ова вест доводила у питање. Уколико је Сингидунум уопште успео да преживи рушења са почетка владе цара Ираклија, процењује се да царска власт највероватније није могла да опстане и после похода који су претходили последњој аварској опсади Цариграда (Поповић, М. 2006: 47). Како год, цар Ираклије је Србе населио, према Порфирогенитовим наводима, као своје поданике, југоисточно од Хрвата, на опустеле пределе Србије, Паганије, Захумља, Травуније и Конавла (*DAI* 32). Свакако је цар имао намеру да Србе и Хрвате насели у области које су запустеле након великих аварских операција.

Четврта деценија 7. века, дакле, очигледно је била време кад је Каганат трпео ударце, али и успевао да постигне извесне успехе. То се све да прочитати из *Списа о народима*. Цареве вести стављане су под сумњу у много наврата, што није нужно овде наводити. За нашу тему, посебно је важно разрешење несугласица око доласка Хрвата и Срба на Балкан, управо зато што се њихов прелаз морао одвијати кроз поседе Каганата, а то се могло догодити само у доба кризе те државе, дакле после краха код Цариграда. Оцена једног од најистакнутијих српских византолога, да је царево дело поуздано, веома је темељно заснована (Ферјанчић 1996), а сличне аргументе сабира и Љубомир Максимовић (1996: 157-160, нап. 11а), тако да се датовање доласка Хрвата и Срба овде неће доводити у питање.

Наредне три деценије Аварима протичу, како се чини, релативно мирно. У то време, они су истурили своју северну границу према Словенима у данашњој Словачкој, о чему је било речи. До превладавања кризе у Каганату могло је да дође и услед недовољне снаге њихових суседа (Daim 2003: 481).

Око 670/680. године, пак, у Каганату су се одиграле крупне промене. Како о њима превасходно сведоче археологија и физичка антропологија, и оне су описане раније. Ипак је нужно поновити да је у то време дошло до значајне имиграције, што доводи до увећавања бројности Авара и њихових налазишта и промена у домену материјалне културе, али и да се те промене не могу лако тумачити бугарском инвазијом (Pohl 1991: 47) која је у вези с претпостављеним доласком бугарске династије на власт у Аварском каганату (Szőke 1991: 147).

Једна од аварских операција која није описана у изворима је њихова пенетрација у Трансилванију око 680. године. Реконструисана на основу археолошке грађе, и она је

описана је у одговарајућем уводном поглављу. Малобројни следећи подаци о Аварима којима историја располаже, ипак, односе се пре свега дешавања која су се дотицала југа, тј. Византије.

Под притиском Хазара, Аспарухови Бугари Оногури су се доселили у Тракију и Доњу Мезију, односно у делту Дунава, што се највероватније одиграло 668-669. године. Користећи сукобе између Византије и Арабљана, они пљачкају Царство, посебно интензивно од 674. године (Поповић, В. 1986: 119). Забележено је да је након велике победе над арабљанском флотом код Цариграда, којом је окончана вишегодишња опсада престонице, цару Константину IV на честитање отпослат низ посланстава, а међу њима и посланство аварског кагана, што се ставља у 678. годину (*Theophanes* I, 356). Теофан нас обавештава и да су ускоро, 679-680. године, Бугари под Куваратовим сином Аспарухом победили војску цара Константина IV, прешли Дунав, дошли до Варне и Одесе и успоставили власт над околним Словенима, наметнули им данак и део те популације истурили према Аварима (*Theophanes* I, 356), што је последњи пут да се о њима води рачуна у балканској политици. У недостатку бројнијих изворних података, претпоставља се да су везе између Авара и Византије, документоване археолошким подацима, биле поспешене управо нестабилним односима између Царства и Бугара (Daim 2003: 483), у условима кад је Аспарух на доњем Дунаву 680-их година створио независан бугарски Каганат (Pohl 2003: 579).

Отприлике у време досељавања Аспарухових Бугара, аварски каган је за вођу поменутих Сермезијанаца поставио Кувера, по свему судећи четвртог сина бугарског кана Куврата, који је убрзо, користећи њихову жељу да се врате на матична подручја, организовао поход на југ. Каган је на то одговорио потером, која међутим није била успешна. После више везаних пораза, повукао се на север, док су Кувер и Сермезијанци прешли Дунав и стигли све до Керамезијског поља у околини Прилепа. Ти догађаји су се одиграли између 678. и 685. године, али ипак нису могли да се оплоде стварањем независне бугарске државе на тлу Каганата (*Mir. II* 5; Поповић, В. 1986: 113-119).

Након описаних епизода, операције Авара усмеравају се ка западу и северозападу, па ионако малобројни подаци византијских хроничара задуго изостају у потпуности. Пошто се наредни ток аварске историје у мањој мери прелама на нашој територији, у излагању се неће доследно наводити западни историјски извори, већ ће се користити проверене синтезе (Pohl 1988; Ковачевић 1977).

Још почетком седме деценије 7. века, Авари су се умешали у лангобардске сукобе око престола. Због ратних сукоба који су били у изгледу, Авари су тражили

савезнике. Забележено је да су се обратили франачком владару Пипину Хересталском, 692-693. године, али није познато како су се ти преговори окончали. У међувремену је ипак дошло до смиривања ситуације, изузимајући неколико мањих епизода око Фурландије. Истовремено и карантански Словени, независно од Авара, врше притисак на ту област. Борбе су се водиле од 705. до 720. године, да би Словени коначно запосели Бенешку Словенију (Ковачевић 1977: 86-87).

До првог сукоба између Авара и Баваpаца долази око 700. године, кад су Баварци били тешко поражени. Пола века касније, око 745. године, исход сукоба био је супротан. Баварци су поразили Аваре за рачун Карантанаца, које су потом потчинили.

Односи са Лангобардима су се побољшали непосредно пред догађаје у којима је Карло Велики 773. године срушио њихову државу у Италији. И након тога Авари пружају подршку лангобардско-фурланској побуни. До сукоба са Францима дошло је 782. године на реци Енсу. Исте године, одметнути баварски војвода Тасило склопио је савез са Аварима, па они одмах крећу на Франке у Италији. Поражени су код Вероне. Други део аварске војске креће у Баварску, али баварско-франачке снаге побеђују и на том бојишту. Као одговор на аварске акције, Карло Велики налаже оснивање Баварске марке и утврђивање територија, што је представљало непосредну опасност за Каганат. Због тога каган шаље протесте, али без успеха.

Године 791, војске Карла Великог заузеле су области све до реке Лабе (Ковачевић 1977: 87-89). Једна војска је из Италије продрла у Панонију и тешко поразила Аваре, док други део трупа из Регенсбурга, односно Енса, без отпора стиже до ушћа Рабе у Дунав (Pohl 1988: 315-317; Ковачевић 1977: 94). Овако лак продор је омогућио да се приступи кројењу планова за коначно уништење аварске државе, што је ипак морало да буде одложено због јаког саксонског устанка на Франке и христијанизацију 793. године. Пре 795. године одиграли су се и унутрашњи сукоби у Каганату, о којима смо слабо обавештени (Bálint 2002: 79).

Године 795, тудун који је владао западним аварским поседима, схватајући велику опасност, одлучио је да се покори и покрсти, што је исте или следеће године и учињено у Ахену, међутим одмах након тога су га убили противници приближавања Францима из редова Каганата. Франачку одмазду спровео је маркграф Ерих Фурландски, уз садејство словенског вође, горњопосавског кнеза Војномира и његових трупа. Војномир је на челу франачких и словенских чета преко Крањске и Доње Штајерске продро до главног ринга, негде између Дунава и Тисе, освојио га и опленио

поменуто благо (Ковачевић 1977: 95), чиме Словени постају важан политички чинилац на средњем Дунаву (Pohl 1988: 235).

Наредне године одиграо се још један упад у централни ринг. Франачке и лангобардске трупе побеђују Аваре без већег труда. Нови каган им се предао без борбе, док је отпор забележен тек при потискивању остатка аварских трупа преко Тисе, у Банат, сами источни део Каганата (Ковачевић 1977: 95). Ипак, управо је аварски тудун који је остао на власти као вазал Карла Великог повео жестоке устанке против Франака 799-803. године (Pohl 1988: 320).

Године 803, франачка војска улази у Панонију и именује новог тудуна - Карловог вазала. Две године касније већ покрштени кафкан Теодор, вођа нових кланова, потиснутих од Словена, у Ахену тражи одобрење за стално настањивање. Карло Велики је молбу прихватио, уступајући му простор између Саваријe и Карнунтума. И Теодор бива убијен, али је и нови каган морао да прими хришћанство. Уз статус Карловог вазала и нову веру, добија име Абрахам (Pohl 1988: 322-323; Ковачевић 1977: 97).

Последњи аварски каган који се помиње поименице је Исак, који је, заједно са другим великодостојницима, али и словенским кнезовима, 811. године ухапшен при франачком арбитрирању у сукобима између Авара и Словена на Дунаву, у Панонији. Тај догађај је означио почетак краткотрајног претрајавања Авара без самосталне државе. Чини се да су Франци потом заузели нешто блажи однос према Аварима него према, тада већ опаснијим, Словенима. Слом Каганата, отпочет крајем 8. века, није био изазван само франачким ратним успесима, већ и јачањем бугарске државе на истоку (Ковачевић 1977: 11, 98).

У 822. годину пада последњи помен неког аварског посланства на франачком двору је, што је, изгледа, био и њихов последњи самостални иступ у међународној политици. С друге стране, познати су Авари – Крумови најамници, поменути у једном анонимном писму из 9. века. Они су ангажовани зарад одбране од цара Нићифора 811. године, а како се ратна срећа драматично променила, исти извор спомиње и да су Авари били укључени у војску коју је кан спремао за опсаду Цариграда 814. године. Због Крумове смрти, до опсаде на крају ипак није дошло (Рајковић, Томић 1955; Gjuselev 1966: 21), а 814. година представља, како је то приметио Валтер Пол, „бугарску 626“ (Pohl 1988: 327). Уз Аваре - најамнике, било је претпостављено и учешће Авара – вазала из источних крајева Каганата које су Бугари освојили (Ковачевић 1977, 90, 92, 98). Идеја о том освајању, која припада традиционалном

историјском тумачењу (Иречек 1978: 159-160, нап.15), прилично је убедљиво оспорена. Управо појава најамника у Крумовој војсци представља један од аргумената да није дошло до бугарског покоравања Авара (Рајковић, Томић 1955: нап. 4; Szőke 1991: 147-148; *cf*. Bugarski 2008b: 89).

У уводном приказу археологије Авара назначено је да њихов идентитет у Европи нестаје пошто су сломом Каганата изгубили сву моћ. Остављена је могућност да је међуречје Дунава и Тисе, сад ретко насељено, остала њихова слободна територија (Ковачевић 1977: 99), те да се малобројни преостали Авари, који се до тада још нису стопили са Словенима и другим племенима, утапају у групу пристиглу у оквиру популационих кретњи под Каролинзима. Прва мађарска инвазија се датује у 862. годину (Daim 2003: 515, 523). Наведена су и другачија мишљења, а историјски увод можемо закључити чињеницом да извори не пружају податаке о евентуалном аварско-мађарском континуитету (Ratkoš 1968).

1.3.3. Авари данас

Насупрот европским Аварима из раног средњег века, постојање кавкаских Авара може се пратити све до наших дана. Према попису из 1989. године, у бившем Совјетском Савезу живело је око 600.000 Авара, који су по распаду те државе углавном остали у руском Дагестану и, мањим делом, у Азербејџану. Под савременим Аварима подразумева се етнички хетерогена популација, како се наводи, *кавкаско-балканског* антрополошког типа, која се традиционално бави пољопривредом. Данашњи Авари говоре великим бројем дијалеката, при чему је њихов језик из групе која припада једној грани породице језика северног Кавказа (Aglarov 1972; Clifton *et al.* 2005: 1).

С друге стране, на основу малобројних трагова аварске писмености из доба раног средњег века, од којих је најзначајнији познати натпис исписан грчким алфабетом на једној од посуда из оставе у Нађсентмикошу, закључено је да су се оновремени Авари служили старотурским језиком (*cf*. Róna-Tas 2002). У том смислу, тешко је изједначавати савремене и раносредњовековне Аваре, баш као што се не може поуздано пратити континуитет те, па ни било које друге популације од Херодотовог времена до срењег века, о чему се јасна свест у научним круговима искристалисала још у 19. веку (Howorth 1873: 116).

2. ИСТРАЖИВАЊА У СРБИЈИ: ИСТОРИЈАТ И МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА, ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ

Најбоље резултате археологија Авара постиже у Мађарској, у којој је и настала (*cf*. Ковачевић 1977: 212-213), као и у Словачкој (Zábojník 2004) и Аустрији. Досадашњи резултати те гране раносредњовековне археологије у Србији биће представљени на наредним страницама.

2.1. *ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА*

Историјату истраживања аварске археологије код нас није био посвећен неки посебан рад. Сажет критички осврт на досадашње развојне етапе, сагледане кроз призму друштвених околности у којима су се одигравале, биће понуђен на овом месту.

2.1.1. Општи подаци о истраживањима у Србији

Теренска истраживања археологије Авара у нашој земљи углавном су се сводила на заштитна ископавања, уз поједине систематски истраживане локалитете. Некрополе су, као и другде, налажене убедљиво најчешће. О методологији истраживања није лако судити, превасходно због начина објављивања грађе. Свакако би требало узети у обзир чињеницу да су многи локалитети истраживани релативно давно. Ипак, и у новије време се приликом истраживања аварских некропола користи механизација, или бар ручно уклањање слојева земље од појаве леса у којем се јасно уочавају гробне раке са својом тамнијом испуном. Такав приступ знатно олакшава и убрзава ископавања, али се губе подаци о правим дубинама рака, као и о евентуалним надземним белезима (Бугарски 2009а: 8, 19). С друге стране, требало би споменути изузетно педантна ископавања Радована Бунарџића у Челареву, или Петера Рица, која су том аутору омогућила узорне анализе аварских гробних рака (Ricz 1985). Као посебно поље деловања стоји обрада старих случајних налаза.

Ископавања, даље, често нису била праћена антрополошком обрадом скелета, тако да су изгубљени многи подаци те врсте, веома битни у археологији некропола. Сарадња стручњака из области археологије раног средњег века и биофизичке антропологије раније није давала сасвим задовољавајуће резултате (*cf*. Живановић 2006), између осталог и зато што су резултати антрополошких анализа излагани одвојено од археолошких, па би изостајао заједнички закључак. Анализе изотопа, попут

стронцијумских, или *ДНК* анализе остеолошког материјала са аварских гробаља у Србији до сада нису вршене. Различита испитивања из домена природних наука извођена су веома ретко, нпр. серолошке анализе остеолошког материјала са Чика, такође без јасних публикација (Éry 1988: 55, *cf*. Бугарски 2009а: 9).

Кад је реч о објављивању грађе, уз неке важне изузетке којима ће бити дато места, тек се недавно приступило опширнијем, монографском публиковању налазишта. Интензиван развој средњоевропске аварске археологије у последњих двадесетак година омогућио је да се у најновије време и код нас приступи детаљном датовању налаза, гробних целина и успостављању прецизније стратиграфије налазишта (Бугарски 2006), док би садржајније расправе о социјалној стратификацији некропола тек требало да уследе. Приликом обраде материјала, није се приступало најтемељнијој, серијацијској методи, што је и оправдано, утолико што је узорак материјала, а посебно објављеног, код нас ипак знатно мањи него у Мађарској или Словачкој.

2.1.2. Развојне етапе истраживања у Србији

Истраживања аварског наслеђа у Војводини отпочела су још у доба Аустроугарске монархије, што је поменуто у Објашњењу теме. Резултати тих најранијих радова биће приказани у наредном одељку, а потом, детаљније, и оних који су следили у каснијим етапама наше модерне историје. Предложена периодизација историјата археологије Авара код нас у детаљима одудара од периодизације истраживања средњовековне археологије у Војводини коју је успоставио Миклош Такач (Takács 2006). Чини се да је оправдано да се тај развој прикаже кроз четири фазе, од којих је прва, дакле, претходила оснивању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, друга трајала до завршетка Другог светског рата, трећа оквирно до почетка новог миленијума, док четврта фаза траје и данас. Време окупације Војводине у Другом светском рату није опредељено у посебну фазу, зато што тај краткотрајни период није био обележен посебним радом на аварској археологији.

2.1.2.1. *Истраживања до 1918. године*

Археологију Авара на тлу данашње Војводине засновали су крајем 19. века мађарски кадрови који су деловали под окриљем институција тадашње Аустроугарске монархије. Распад Царевине и промена државних граница, последице исхода Првог светског рата, произвеле су дисконтинуитет у тој области истраживања. Налази до којих се раније дошло, уз успостављену мрежу музеја, ипак су представљали добре

темеље за развој српске археологије Авара, премда ће протећи доста времена до првих радова наших стручњака посвећених тој теми. Пионири мађарске аварологије, неретко и археолози-аматери, поред извесног броја објављених радова, оставили својим својим настављачима и велики број налаза са мање или више документованих ископавања некропола (*cf*. Takács 2000b: 408-409).

Стицајем историјских околности, резултати мађарских истраживача постали су неодвојив део српске археологије Авара, али у ширем смислу. Спровођени од стране истраживача из друге археолошке школе, први радови ће на овом месту бити само сумарно приказани.

На основу података из референтног каталога налазишта (*ADAM* 2002), може да се закључи да је први осврт на неко аварско налазиште са наше територије, некрополу у селу Кумане, још давне 1884. године објавио Јено Сентклараj (Szentkláray 1884). Садржајнији рани осврти били су посвећени, пре свега, аварским налазима из Богојева (Cziráky 1899; Cziráky 1900; Cziráky 1901; Pogány 1908), али се ни у тим случајевима није приступало посебно детаљној обради података, што је обележје почетне епохе истраживања археологије Авара уопште. Грађа је понајвише објављивана у часопису *Archaeologiai Értesítö*.

Године 1905, у веома важном делу Јозефа Хампела, које се узима за један од преломних догађаја у изчавању аварског археолошког материјала (*cf*. Ковачевић 1977: 212), скренута је пажња и на до тада позната војвођанска налазишта (Hampel 1905: 120, Taf. 99; 129-124, Taf. 100; 334-335, Taf. 256/B; 839-840, Taf. 494, 495). Ископавање у Чоки, на локалитету Кремењак, обављено је нешто касније, и на основу сачуване документације објављено у Мађарској тек 1960. године. Вероватно због тога, то је најпотпунија мађарска публикација неког аварског гробља с наше територије (Kovrig, Korek 1960), коју помињем на овом месту јер ипак представља плод најраније етапе истраживања аварског наслеђа у Војводини.

Понека цртица о археологији Авара у Срему објављена је и у хрватској литератури позног 19. и с почетка 20. века (*e.g*. Seć 1892; Brunšmid 1901: 164-165).

2.1.2.2. *Истраживања од 1918. до 1945. године*

Први истраживачки рад посвећен аварском наслеђу на српском језику је уједно и први чланак из области археологије Сеобе народа једног домаћег аутора, Ђорђа Мано-Зисија, који се односи на некрополу у Војци, где је Миодраг Грбић 1936. године, испред Музеја Кнеза Павла, извршио мања ископавања (Мано–Зиси 1937). Примећено

је да је „Зиси први наш научник који се озбиљно заинтересовао за археолошке налазе тзв. варвара из времена Сеобе народа, и да је први активно користио нова научна достигнућа у овој области“ (Ћоровић-Љубинковић 1983: 33). Већ ту назнаку интересовања српске археологије за Аваре у стопу је испратила наша оновремена историја уметности (Новаковић, К. 1939). Таквих искорака касније није било.

Борислав Јанкулов је убрзо приредио прву домаћу синтезу података о археологији Сеобе народа у Војводини, која је објављена у капиталној монографији *Војводина I*. Аварским налазиштима, међутим, посвећено је мало текста (Јанкулов 1939: 86). Уз то, пажљивом читаоцу није промакло да се у раду готово искључиво цитирају резултати мађарских стручњака, изузимајући Мано-Зисијев чланак, и да су изостала лична запажања, ако не теренска, онда макар она која би се темељила на доступним налазима (Ћоровић-Љубинковић 1983: 32).

У дискусији о овом периоду развоја аварске археологије код нас, није могуће позвати се и на неке друге радове. Оцењено је, свакако престрого, да је у том периоду средњовековна археологија уопште била маргинализована у Војводини, јер се, наводно, њени резултати нису могли уклапати у митологизовану националистичку слику каква се наметала у доба Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије (Takács 2006: 179).

Вероватнији разлог умањеног ангажмана на пољу археологије Авара и Сеобе народа лежи у чињеници да су малобројни ондашњи археолози из тешко пострадале Србије – ратови су, поред огромног губитка становништва, за дуже време произвели и недостатак школованих кадрова свих профила - били ангажовани на другим, „својим *основним* задатцима“ (Ћоровић-Љубинковић 1983: 30-31). Нешто касније активности образованих људи, археолога-аматера (*cf.* Ранисављев 2007: 9), могле би се пак сматрати и за тековину традиције истраживања која је успостављена пре Великог рата.

Од не нарочито бројних археолошких интервенција током Другог светског рата можемо да споменемо оне из Надрљана, у којима су учествовали и потоњи познати мађарски археолози, Десо Чалањ и Јозеф Корек. Резултати тих радова објављени су много касније (Gere 1998).

2.1.2.3. *Истраживања од 1945. године до краја 20. века*

По завршетку Другог светског рата, појачан је ангажман на овом пољу истраживања. Наша знања о аварској археологији у Војводини се у огромној мери заснивају на прегалаштву тамошњих стручњака, било музејских или заводских. Из прве

послератне генерације археолога, требало би издвојити Павла Веленрајтера из Градског музеја у Сомбору, који је оставио бројне кратке извештаје о ископавањима аварских некропола, пре свега оне у Богојеву (*e.g.* Веленрајтер 1960; *cf.* Putica 2008). Издвајају се, иако сведене, и прве вести о насеобнским траговима Авара, из Мола (Вуков 1952: 130). Том периоду припада и посебно значајан рад Шандора Нађа, публикација аварске некрополе у Арадцу (Нађ 1959). Некропола у Арадцу била је приказана и на важном међународном конгресу у Нитри 1966. године, на којој је нашу археологију Сеобе народа представљао управо Шандор Нађ (Nagy 1968), као и у оквиру серије *Inventaria archaeologica*, неколико година касније (Nađ 1973).

Оцењено је, ипак, да су резултати (рано)средњовековне археологије у Војводини, почев од 1945. године, у складу с тадашњим политичким струјањима били прожети идејама словенске аутохтоности (Takács 2006: 179). Могло би се додати да из тог времена потиче и кованица „Аваро-словени“, изнедрена у чехословачкој археологији, чију продужену употребу Флорин Курта неоправдано приписује управо српској археолгији, као и хрватској (Curta 2001: 93; *cf.* Бугарски 2006: 426, нап. 146). У том смислу, парадигматичан је пример словенског одређења тада већ увелико познате некрополе Богојево I (Веленрајтер 1952), што је, међутим, исти аутор исправио првом следећом приликом, кад је налазиште одредио „...временски као некрополу аваро-словенског доба, а етнички, већ с обзиром на антрополошки материјал у коме претежу монголоидни елементи, приморани смо да ју припишемо Аварима“ (Веленрајтер 1960: нап. 1).

У потоњем развоју, друга Југославија је дала известан број веома познатих истраживача. Водећа личност раносредњовековне археологије у Хрватској био је Зденко Вински, аутор великог броја радова, од којих овом приликом ваља истаћи једно његово раније дело, обимну студију о раноаварским налазима, махом из Војводине (Vinski 1958).

Кад је реч о Србији, примећено да је рад Јована Ковачевића и Данице Димитријевић био дубоко утемељен у актуелним европским токовима истраживања Сеобе народа (Takács 2006: 179). У нашој земљи је на пољу археологије Авара предњачио управо Јован Ковачевић, чије најзначајније дело представља књига *Аварски каганат*, прва у светској научној литератури која је Аваре осветлила у најширем историјско-археолошком смислу (Ковачевић 1977). Као таква, требало је да буде одштампана и на француском језику, до чега нажалост није дошло (*cf.* Бугарски 2006:

58-59, нап. 52). Књига *Аварски каганат* представља круну ауторовог бављења аварском археологијом, која се огледала у теренском ангажману, у Војци (Kovačević, Dimitrijević 1961), на Чику (Kovačević 1972) или у Сланкамену, и писању важних радова, у неку руку још увек пионирских и смелих. Поред већ цитираних ауторових чланака, познате су и његове студије о Аварима на Јадрану (Kovačević 1966) и јужној граници Каганата у 8. веку (Kovačević 1973). У трајне доприносе свакако спада и чињеница да је професор Ковачевић, оснивач Катедре за средњовековну археологију на Филозофском факултету у Београду, аваролошке теме увео у обавезан програм студија.

Уз Јована Ковачевића, од почетка 1960-их година, велике заслуге за развој аварске археологије припадају и Даници Димитријевић. Из плодне сарадње ових аутора, проистекла је и важна оновремена изложба о Сеоби народа, чији каталог до данас није изгубио на важности (Dimitrijević *et al.* 1962), као и међународни симпозијум *Проблеми Сеобе народа у Карпатској котлини* у Новом Саду 1976. године, такође публикован. На овом месту, неће се приказивати разнородни важни резултати Јована Ковачевића у осталим гранама археологије Сеобе народа и средњовековне археологије уопште (*cf.* Јовановић 2003). Од самосталних радова Данице Димитријевић из области аварске археологије, пак, издваја се њен широко цитиран рад о касноаварским гробовима у Земуну (Dimitrijević 1966). Том периоду замаха археологије Авара код нас припада и обиман рад Шандора Нађа посвећен некрополи у Врбасу (Nagy 1971). Исте године, аутор је резултате истраживања тог гробља представио на важном научном скупу у Сегедину, уз осврт на један несвакидашњи налаз из Аде, што је и публиковано (Nagy 1972).

Незаобилазна личност је и Петер Риц из Суботице, који се понајвише бавио аварском археологијом севера Бачке (Риц 1979; Риц 1997; Риц 2003), у чему је сарађивао са Ласлом Секерешом (Szekeres 1978), док је Аваре на истоку Бачке истраживала Олга Брукнер (Brukner 1968). Челарево, највећа откривена аварска некропола у Војводини, којој се у пуној мери посветио Радован Бунарџић, само је делимично објављена (Бунарџић 1979). Вредело би издвојити и теренски рад, који се углавном одвија у Бечеју и околини, и чланке Браниславе Микић-Антонић (*e.g.* Mikić–Antonić 1990; Микић–Антонић 2003). Посебан тон причи о овој етапи српске археологије Авара дао је и један истрајан археолог-аматер, Сергеј Кармански, који је највише ископавао у Оџацима, где је оформио музејску збирку и бавио се, према

приликама, и издавањем археолошке литературе (Karmanski 1975; Karmanski 1976a) и организовањем изложби (Karmanski 1977).

Приметно је да су се набројани аутори претежно бавили археологијом Авара у Бачкој. Ако изузмемо давнашње резултате Шандора Нађа у Арадцу, најзначајније теренске резултате у српском делу Баната остварио је тек Станко Трифуновић (Трифуновић 1990a; Трифуновић 1990b; Трифуновић 1997), где би се нека од налазишта могла приписати раноаварском периоду (*cf.* Ivanišević, Bugarski 2008: 49, 51).

Најважнији археолошки подаци о аварском боравку у Срему прикупљени су у зборнику *Sirmium IV* из 1982. године, у којем су публиковане атрактивне гробне целине из Стејановаца (Minić 1982) и Манђелоса (Ercegović-Pavlović 1982). У истој свесци је објављена синтеза Лепосаве Трбуховић о оставштини Авара у Срему (Trbuhović 1982). Након тога, у књизи о заштитним археолошким радовима по траси аутопута, објављена је некропола у Манђелосу (Тадин 1995), односно раносредњовековно насеље у Адашевцима (Минић 1995), које би се уз извесне ограде могло приписати Аварима (Bugarski 2008a: n. 24).

Нарочито током шездесетих и седамдесетих година прошлог века, дакле, ископаван је читав низ аварских некропола, али тај труд најчешће није био преточен у обимније публикације. Ни у тим случајевима се по правилу није приступало детаљним анализама обичаја сахрањивања, предмета материјалне културе из гробова или стратиграфији налазишта (*e.g.* Нађ 1959; Nagy 1971). Стручно објављивање резултата српске археологије Авара у то време се углавном испољавало у сведеним извештајима са ископавања. Радови су претежно објављивани у *Раду војвођанских музеја* и *Археолошком прегледу*, чаопису *Archaeologia Iugoslavica*, а касније и у *Гласнику Српског археолошког друштва*. Резултати су се огледали и у објављивању случајних налаза (*e.g.* Секереш 1957), од којих су неки познати још из старе мађарске литературе, с краја 19. и почетка 20. века.

С друге стране, аварској проблематици су у то време биле посвећене неке значајне синтезе, од којих се, пре свега, истиче наведена књига Јована Ковачевића (Ковачевић 1977). Компетентни осврти посвећивани су и читавим групама налаза (Ricz 1983). У нашој археолошкој литератури, пажња се, премда спорадично, обраћала и на неке детаље сахрањивања (Ric 1987). Питањем војвођанских насеља из доба раног средњег века, међу којима и касноаварских, бавио се Небојша Станојев (Станојевић

1987; Станојев 1996). Иако археологија Авара није била у средишту његових научних преокупација, важна тумачења те проблематике оставио је и Владислав Поповић (Popović, V. 1979; Поповић, В. 1986), један од најзнаменитијих наших археолога.

Поред радова из стручних часописа, српска археологија Авара је изнедрила, осим Ковачевићеве, још неколико књига. Посебним каталозима представљено је налазиште у Челареву (Bunardžić 1980; Bunardžić 1985). Врло је позната књига Иване Поповић о златном појасу из, верује се, околине Сирмијума (Поповић, И. 1997), на коју је, наведимо за сада толико, скренута пажња и у иностарнству (Kiss 1998).

Налазишта и налази из доба аварске превласти, који потичу са тла данашње Србије, били су обрађени и у оквиру општијих дела, у којима се посматра оставштина читавог периода Сеобе народа, односно раног средњег века на ширем простору. Осим поменутог каталога земунске изложбе (Dimitrijević *et al.* 1962), истичу се публикација магистарског рада Душана Мркобрада, која даје прву синтезу података о налазима Сеобе народа са простора читаве Југославије (Mrkobrad 1980), и каталог још једне изложбе, аутора Милице и Ђорђа Јанковића (Јанковић 1990).

У назначеној етапи археологије Авара код нас, на Филозофском факултету у Београду била су одбрањена три магистарска рада. Теза Лепосаве Савић-Трбуховић (Savić-Trbuhović [S.A.]) упућивала је, конкретним примерима, на проблематику мултиетничности Каганата, и сажето је публикована (Трбуховић 1980). Радмило Петровић је своју магистратуру, посвећену златарству Авара, објавио као књигу (Petrović, R. 1980), док је Мирослав Мраковић проучавао грнчарију са некропола 8. и 9. века у Војводини (Mraković 1999). На овом месту би се могла споменути и докторска дисертација Гезе Цекуша посвећена проучавању антрополошких остатака са три аварске некрополе у северној Бачкој, одбрањена 1991. године на Универзитету у Новом Саду у деловима публикована (Цекуш 1991; Czékus 2007; Cekuš 2008; *cf*. Риц 1997: 206, нап. 21, 29). Теме из области археологије Авара обрађиване су и циљу стицања музејских звања, уз напомену да је хабилитациони рад Ливије Пап посвећен једном појасном налазу из Мола преточен у самосталну публикацију (Pap 1997).

Завршница треће фазе развоја археологије Авара у Србији поклопила се са свеопштом кризом која је пратила последњу, ратну деценију 20. века. Бурно време за нама се свакако одразило и на археологију, и то у најмању руку двојако. Најпре, последице општег осиромашења нису заобишле ни археолошко истраживање Авара, тако да се чини да се експанзија те гране археологије из времена пуне активности

Јована Ковачевића и Данице Димитријевић још задуго неће поновити. У истом би кључу, уколико ми је дозвољено, требало тражити и основу тадашњих проблема „arheologa vojvođanskih Mađara [нарочито оних] koji se bave srednjim vekom [чије] analize... u državnopravnom pogledu pripadaju jugoslovenskoj naučnoj javnosti (sic!) [а који се образлажу тиме што им је националистичка] klima zatvorila sve vidove finansiranja...“ (Takács 2000b: 410). Реч је о веома осетљивом питању, које задире у лична искуства и осећања уважених старијих колега, о којима се не може олако доносити суд. Ипак, било је нужно дотаћи га се у излагању ове повести истраживања. Намера ми је била само да укажем да су опште недаће у то време, а и после, условиле отежано финансирање највећег броја истраживачких пројеката у Србији, не само у Војводини и не само оних које су водиле колеге мађарске националне припадности. Изузетак су представљала истраживања најрепрезентативнијих тетрархијских налазишта, финансирана из различитих извора.

Друга последица тако свеобухватних криза односи се на уплив идеологије у науку, чега је неоспорно било, али не плански, већ по сопственом опредељењу. Миклош Такач, који се темељно подухватио важног, критичког сагледавања развојних токова средњовековне археологије у Србији и Војводини, на таквом упливу инсистира и у овом случају (Takács 2000b). Можда још оштрији полемички текст о „спуштању“ хронологије словенског насељавања у Панонској низији, што је на неким местима довођено до крајности (Јанковић 1990: 7), написао је Милоје Васић (Васић 2000).

Кад је реч о археологији Авара, међутим, не може се говорити о национализмом инспирисаним покушајима „присвајања“ њихове оставштине, тј. приписивању те оставштине Словенима или Србима. Дискутабилно, али не нужно нетачно приписивање Словенима неких не до краја изражајних раносредњовековних налазишта у Војводини, може да се тумачи и као одраз „аваро-словенске“ научне традиције, чије су назнаке, примера ради, постојале и у престижној београдској византолошкој школи (*e.g.* Баришић 1956), али још више у кључу традиционалног етничког тумачења археолошких налаза, насупрот кога стоји савременији и „безбеднији“ принцип културно-временског одређења (*cf.* Бугарски 2009a: 140-142), који је образложен на почетку дисертације. Коначно, познато ми је само једно место на којем је у новијој литератури *остављена могућност* словенског етничког приписивања довољно изражајног аварског налазишта, некрополе на локалитету Калварија код Банатског Карловца (Трифуновић 1990a: 105), што је већ коментарисано (Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

Уопште, тешко је поверовати да постоји нека археолошка школа у Европи, а посебно у региону, која није припуштала упливе национализма и/или других идеологија, фашизма и комунизма. Чак бих се усудио да приметим да се српска археологија по том питању узорно држала, посебно имајући на уму околности у којима је деловала. С друге стране, археолози који су због својих смелих тумачења археолошких налаза постали мета таквих критика, пре свих Станко Трифуновић, обавили су важна истраживања у Војводини и објавили грађу која је подложна критичком разматрању и реинтерпретацији (*e.g.* Takács 2000b: 409).

2.1.2.4. *Истраживања на почетку 21. века*

Током последњих десетак година, Србија, која је у међувремену постала независна држава, развија се у новим околностима, што се у извесном смислу одражава и на археологију. Пошто постоје назнаке да се мења приступ археологији Авара, чини се да би протекла деценија могла да се посматра издвојено, као њена посебна развојна фаза. Као непосредан увод у актуелну развојну етапу, могла би се узети двојезична књига Иване Поповић (Поповић, И. 1997), али и поменути магистарски рад Мирослава Мраковића (Mraković 1999). У стручној јавности постоји мишљење да управо Мраковићева теза, која је изнедрена упркос чињеници да аутор није имао подршку неке институције или научног пројекта, представља важан тренутак у развоју археологије Авара код нас, у неку руку наговештај потоњих догађања, пре свега на Филозофском факултету у Београду.

Године 2003, из штампе је изашла *Споменица Јована Ковачевића*, зборник радова посвећен том научнику. Могло би да се примети да је омаж Јовану Ковачевићу такође представљао подстицај даљем развоју српске археологије Авара, иако претежан број радова из те књиге, који у извесном смислу прате разнородна интересовања аутора коме је посвећена, није био посвећен аварској проблематици. На различитим местима у претходном тексту, већ су цитирана три рада из *Споменице* (Јанковић 2003; Микић-Антонић 2003; Риц 2003), а уз њих би на овом месту требало поменути и рад о насељу у Гунарошу из раног средњег века (Анђелић 2003).

Исте године, сажето је публикована некропола у Чонопљи (Радојевић 2001-2003), да би се до краја деценије појавиле књиге посвећене двема раноаварским некрополама, у Мокрину (Ранисављев 2007) и на локалитету Чик код Бачког Петровог Села (Бугарски 2009a). Пре тих издања, аварска гробља у Србији нису обрађивана у оквиру класичних археолошких монографија. Прва књига је добила приказе у домаћој

(Бугарски 2007а) и иностраној литератури (Stanilov 2009; Bugarski 2009a), а друга у иностраној (Inkova 2010).

Две монографије нису писане на основу истраживања аутора, већ представљају публикације давно ископаваних налазишта. Чињеница да је прва монографија посвећена некој аварској некрополи са територије Србије изведена из дипломског рада (Ранисављев 2003) представља реткост, док је монографија о некрополи на Чику прва од две предвиђене књиге у којима би требало да буде објављена магистарска теза другог аутора (Бугарски 2006). Недавно је објављена и трећа монографија из области археологије Авара, која се од претходних разликује по томе што је проистекла из пера дугогодишњег руководиоца истраживања локалитета Пионирска улица у Бечеју (Микић–Антонић 2012).

Ваља навести и да је недавно одбрањен магистарски рад Војислава Ђорђевића, који је међу средњовековним налазиштима са југозапада српског дела Баната обрадио и све документоване, али у великој мери непубликоване аварске локалитете [Ђорђевић, В. 2010]. Тај рад би такође требало да буде преточен у књигу.

Савремену српску археологију Авара представљају још неки радови који су цитирани у претходном тексту или ће то бити накнадно. Могао би још да се помене и скорашњи, иако не сасвим успешан, искорак археологије Авара у поље документарног филма [Милосављевић 2010], уз оцену да је такав начин популаризације науке и презентације резултата археолошких истраживања - било аварске некрополе у Кањижи или ма којег другог налазишта - добродашао нарочито ако представља допуну стандардне археолошке публикације, што овде још увек није случај.

2.2. *МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА*

Пред археологијом Авара у Србији су добри изгледи, иако не постоји широк круг стручњака који су посвећени тој теми. Извесно је да ће се њен даљи развој остваривати у три главна вида, кроз теренски рад, објављивање доступне грађе и израду синтезе, нужно привремене, чему је посвећено даље излагање. Уз то, било би добро да се, према могућностима, приступи организовању научних скупова и изложби из области те гране археологије раног средњег века.

2.2.1. Теренски рад

У најмању руку, агилни археолози из војвођанских музеја и установа заштите културног наслеђа наставиће своје програме рекогносцирања, и, према приликама, ископавања. Као добар начин и оквир за објављивање резултата археолошких рекогносцирања може да се наведе недавно покренута серија *Археолошка топографија Баната* (Радичевић *et al*. 2012; Пашић 2012). Уз то, најављени радови по траси гасовода, односно коридора *X* и других путних праваца у Војводини наговештавају интензивирање археолошких интервенција у догледно време. Савремена технологија која би могла да прати обимне грађевинске радове, међу којом се истиче *LiDAR*, крајње прецизно ласерско аеро-скенирање великих површина терена, умногоме ће допринети и стварању нове документације на којој ће се темељити будућа археолошка ископавања. Самим праћењем радова, као што је то био случај и у земљи и у иностранству, сигурно ће се доћи до нових података о раносредњовековним насељима, па тако и онима из доба аварске превласти (*cf*. Бугарски 2009a: 10, нап. 5). Очекују се и вредни подаци о некрополама, где ће се свакако издвојити резултати истраживања великог гробља код Ченеја, а не би требало искључити могућност појаве нових, пре свега касноаварских, налаза јужно од Саве и Дунава.

Пошто је у последњој деценији код нас приметна обнова сарадње стручњака из области археологије раног средњег века и биофизичке антропологије (Stefanović 2002; Микић 2007; Miladinović-Radmilović 2009; *cf*. Milinković 2002: 116), сасвим је вероватно да ће се таква пракса испољавати и приликом будућих истраживања аварских гробаља. Корак у том смислу могла би да представља анализа скелетних остатака који потичу са старијих ископавања у Срему (Миладиновић-Радмиловић 2009), а посебно публикација дела докторске дисертације Гезе Цекуша, антрополошке анализе некропола у Хоргошу (Czékus 2007) и Бачком Соколцу (Cekuš 2008). Након скромих, али институционално и стручно добро утемељених почетака, стичу се услови и за прављење значајнијих искорака у поље археозоолошких истраживања (*cf*. Марковић 2013).

2.2.2. Рад на објављивању грађе

Други вид могућег деловања археолога односи се на публиковање грађе која у музејима већ постоји. Било би пожељно да се објављују комплетне некрополе, можда и на описан начин, где би публикације проистицале из успешно одбрањених завршних факултетских радова. Такво бављење „музејском“ археологијом има својих предности, али и мана. Основна предност је у томе што су потребна сразмерно мала финансијска

средства, због чега ће овај истраживачки поступак неумитно представљати један од главних видова развоја археологије (не само) Авара у Србији, док се главне потешкоће гранају у две колоне.

Најпре, често није могуће прибавити комплетну теренску документацију, при чему се сачуван део, опет често, налази у различитим институцијама, градовима, па и државама. Исто може да важи и за нађене предмете материјалне културе (*e.g.* Бугарски 2006: 64-67; Ранисављев 2007: 7). Истраживачима ће, ипак, већи проблем представљати околност што нису и сами учествовали у ископавањима, јер су лична запажања, излишно је напомињати, од кључне важности за исправно сагледавање археолошке ситуације. Ово се посебно односи на налазишта са сложенијом стратиграфском сликом, чак и да је сачувана документација израђена беспрекорно. Ипак, и сведено публиковање налаза, према реалним могућностима, било би од велике користи будућим истраживачима.

2.3. *ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ*

Поглавље се односи на рад на изради синтезе о досадашњим сазнањима о археологији Авара у Србији. Трећи вид даљег развоја ове гране раносредњовековне археологије код нас, дакле, бар како је то горе сагледано, поклапа се с темом и циљевима ове дисертације. У нади да такво сагледавање „развојне компоненте“ дисертације није нескромно, њено ближе образложење нуди се на наредним страницама. Иако је то неуобичајено, образложење теме даје на овом, већ поодмаклом месту у дисртацији, јер се непосредно наслања на написано у претходним уводним поглављима.

2.3.1. Рад на изради синтезе – *Археологија Авара у Србији*

Наша археологија Авара располаже сразмерно бројном, али расутом грађом, неуједначене исказне вредности. Највећи део налазишта у досадашњим публикацијама представљен је сумарно. Већина их није истражена у потпуности, али свега око 10% свих локалитета не може да буде јасније одређено. Мало је објављених ситауционих планова, што значи да смо на основу публикованих налаза често у прилици да израдимо „личне карте“ локалитета, али не и да се упуштамо у детаљне стратиграфске анализе. Грађа изложена у постојећим радовима, ипак, довољно је речита да омогући

остале дубље анализе и прецизније, нове закључке, тј. савремену (ре)интерпретацију налазишта.

Сазнања о времену аварске превласти код нас нису преточена у синтезу, на основу које би та заоставштина била положена у шири контекст средњоевропских проучавања аварске археологије. Утисак је да би обједињавање *свих* доступних података, уз систематизацију грађе, учинило да релевантни подаци из Србије у битној мери допуне досадашња укупна сазнања, што представља један од основних циљева ове дисертације.

Понуђена синтеза би, уз обједињавање комплетне домаће и релевантне иностране аваролошке литературе (уз напомену да ће изостати директни цитати старих мађарских радова у којима нема конкретнијих података), могла да обезбеди методолошки оквир по коме би се, уколико би био прихваћен, излагала грађа која ће се објављивати у будућности.

2.3.1.1. *Археологија Авара у Србији – основни принципи излагања грађе*

2.3.1.1.1. Каталошка обрада налазишта

Приликом обраде налазишта, израдиће се два главна прегледа налазишта, у којима ће бити третитрана и она, с којих потиче макар понеки публикован, случајно нађен предмет из епохе аварске превласти. Првим ће бити обухваћена налазишта из ране и прелазне фазе аварске доминације, а другим средњо- и касноаварска. Археолошки налази прелазне фазе, иако наговештавају неке од одлика касноавараског материјала, по својим особинама више наликују на раноаварску оставштину. У већем броју случајева, јављају се на некрополама дужег трајања, тако да ће према преовлађујућем датовању тих налазишта бити презентовани у оквиру раноаварског, односно касноаварског прегледа. Трећи преглед биће сачињен од налазишта за која се не може разлучити прецизније датовање.

У оквиру тих прегледа, налазишта ће се излагати према географском начелу, од севера према југу, низ главне комуникације, Дунав и Тису, и низ спојеве геоморфолошких целина између те две реке и у српском делу Баната. Сремска налазишта, односно налазишта јужно од Саве и Дунава, биће представљена након локалитета из Бачке и Баната.

Сами прегледи неће бити сачињени од сведених каталошких одредница, већ ће садржати све релевантне податке о неком налазишту, тј. осврт на географски положај и карактер налазишта, историјат истраживања и публикације, подробно датовање и итд.

Како су најзаступљеније некрополе, свака ће бити поново проучена, уз осврт на најкарактеристичније гробне целине, евентуалне посебности у сахрањивању и сл. Свако налазиште биће датовано што је могуће прецизније, на основу референтне литературе у којој су поједине врсте предмета материјалне културе детаљно проучене и прилично уско временски одређене. На крају сва три прегледа, уследиће резимеа. Дисертација ће бити окончана збирним закључком.

2.3.1.1.2. Картирање налазишта

Приступиће се, даље, картирању тако обрађених налазишта на геоморфолошкој основи, из чега ће проистећи прецизна слика о просторном размештају аварских налазишта у различитим фазама њиховог боравка на овим просторима (Карта 1, 2). У главним назнакама, о томе је било речи у географском уводу, а дисертација ће бити закључена опширнијом просторном студијом.

2.3.1.1.3. Интерпретација и реинтерпретација налазишта

Нека од објављених налазишта у нашој стручној литератури, превасходно у сведеним извештајима са ископавања, у правом смислу нису интерпретирана. У тим случајевима, приступило би се њиховој интерпретацији, која подразумева уже датовање на основу анализе археолошких налаза и постављање налазишта у историјски контекст, односно анализирање географског положаја налазишта и закључивање на основу таквог поступка.

У осталим случајевима, приступиће се прецизирању података и реинтерпретацији налазишта. Реинтерпретацијом је могуће, примера ради, померити границу трајања локалитета, релативизовати етничку атрибуцију или закључак о начину живота становништва (*e.g.* Бугарски 2007а). Према могућностима, спроводиће се и анализе стратиграфије налазишта, што за резултат може имати уочавање неких правилности које се се појављују на већем броју локалитета.

Основна отворена питања у нашој археологији Авара тичу се успостављања прецизне хронологије налаза и налазишта, и потом покушаја анализе историјских токова у оквиру добијених временских распона. Уже датовање локалитета и утврђивање њиховог просторног размештаја, који, по свему судећи, упућује на седелачко становништво (Bugarski 2008a), воде и ка дотицању проблема етничке интерпретације самих налазишта, и феномена Авара уопште. У том смислу, биће валоризовани постојећи закључци о етничком опредељењу локалитета, док ће у

појединим случајевима бити понуђена таква интерпретација. Наведено ће се чинити уз знатан опрез, будући да етничка и, ређе, верска интерпретација (раносредњовековних) налаза и налазишта представља један од најосетљивијих задатака који се стављају пред археологе, према неким ауторима чак неостварив (Geary 2007: 104).

У основи, на постављена питања ће се одговарати у кључу културно-историјског приступа, осавремењеног с једне стране коришћењем усавршених серијацијских типохронологија, а с друге стране наглашавањем предочених упитаности о спознајним потенцијалима налаза. Верујем да ће изложени доказни поступци и анализе података показати да унапређен културно-историјски приступ може да направи квалитативну разлику у рашчитавању археолошке грађе у односу на ранији, можда мање детаљан начин научне обраде у оквиру исте традиције.

3. КАТАЛОГ РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКИХ НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ

3.1. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ДУНАВА*

У првом делу каталога налазишта, обрађују се локалитети који потичу из места са шава алувијалне равни, тј. плавног подручја Дунава и речних тераса, и, мањим делом, из појаса више речне терасе.

3.1.1. **Бачки Брег (Béreg)**

3.1.1.1. *Географско одређење*

Бачки Брег је најсевернији место у српском делу Бачке које се налази на споју алувијалне равни Дунава и више речне терасе покривене лесом, с тим што се ово место граничи и са индивидуалним пешчаним бедемом (Geomorfološka karta 2005). Налази се на истуреном делу терасе који као рт продире у околно ниже земљиште (Ђурчић, Ђуричић 1994: 152; *cf*. Bugarski 2008a: 446).

3.1.1.2. *Историјат истраживања*

Приликом изградње војних објеката у Бачком Брегу 1968. године, оштећена је некропола. Заштитним ископавањима Градског музеја у Сомбору која су уследила, у оквиру сонде – рова површине 3 m x 1 m, стручно је ископан један гроб, како је претпостављено, укупно четврти на локалитету (Velenrajter 1968: 214-215). Потом су (можда) истражена још четири гроба особа женског пола (Mrkobrad 1980: 93, nap.614). Ништа од налаза који се чувају у сомборском музеју није илустровано.

3.1.1.3. *Археолошки налази*

На градилишту су „zatečene... izbačene ljudske kosti i fragmenti keramike od kojih je sastavljen jedan ceo avarski sud.“ У ископаном скелетном гробу, пак, нађен је дужи нож уз леву шаку покојнице и гвоздена карика (копча) на карлици, док су у пределу лакта леве руке нађени „ostaci bronzanih pločica od pojasa i šljokica“ (sic!). У тексту није назначена оријентација истраженог гроба, али је пренесен исказ радника да је оријентација скелета била северозапад-југоисток (Velenrajter 1968: 214-215). Закључено је да је, без сваке сумње, реч о аварској некрополи.

3.1.1.4. *Анализа података*

Најпре, требало би истаћи да није сасвим јасно да ли је цитирана примедба Душана Мркобрада утемељена на неком непоменутом извору, или је реч о погрешном читању кратког текста Павла Веленрајтера, како је то већ протумачено (*ADAM* 2002: 29). У сваком случају, без обзира да ли је укупно забележено четири или осам гробова, важан је утисак истраживача да се некропола простире на целој површини градилишта (Velenrajter 1968: 215).

На датовање некрополе, које је накнадно изведено у 7-8. век (*ADAM* 2002: 29), посредно могу да нас упуте два детаља која је забележио Павле Веленрајтер. Он најпре помиње остатке бронзаних појасних плочица, из чега се може претпоставити да је реч о рано- или средњоаварским комадима од лима. Познији, ливени комади највероватније не би били сачувани као „ostaci... pločica". Други детаљ се односи на сведочење радника о оријентацији гробова, која би могла да буде особена и за касноаварска налазишта, о чему је било речи приликом уводних описа погребних обичаја Авара, али је заступљена и на раноаварским налазиштима (*e.g.* Бугарски 2009а: 79; план 1).

Из наведеног можемо претпоставити да је ипак реч о рано- и/или средњоаварском гробљу.

3.1.2. **<u>Колут (Kollut)</u>**

На два локалитета у области Колута су забележени налази који потпадају под преглед раноаварских налазишта, Ритска долина и Рибњак. Из Колута потичу и необјављени налази керамичког посуђа, без ближег датовања (Mrkobrad 1980: 103, nap. 692), а помиње се још и „мач са једним сечивом, у Градском музеју у Сомбору", без било каквих других података (Vinski 1958: nap. 109; Nagy 1971: нап. 32).

3.1.2.1. <u>Локалитет Ритска долина</u>

3.1.2.1.1. *Географско одређење*

Сам Колут се такође налази на споју алувијалне равни и више речне терасе покривене лесом, уз то на напуштеном речном кориту (Geomorfološka karta 2005). Као и Бачки Брег, смештен је на издигнутом делу више речне терасе (Ђурчић, Ђуричић 1994: 152; *cf*. Bugarski 2008a: 446).

Локалитет Ритска долина је на око 2 km северно од центра овог места, на путу према Бачком Брегу. Налази се на самој обали тзв. Доњег рита, који се пружа до 3 km

источно од најисточнијег рукавца Дунава. Од главног тока те реке, налазиште је удаљено до 8 km. Налази се на некад благо издигнутој обали, на коти од око 89 m, што је за око 5 m више од најнижих кота у риту (Трифуновић 1997: 117). Поређењем овог подробног описа са одговарајућом картом (Geomorfološka karta 2005), може се закључити да је локалитет Ритска долина, као и сам данашњи Колут, смештен на граници алувијалне равни и више речне терасе Дунава.

3.1.2.1.2. *Историјат истраживања*

Рекогносцирањима средином 90-их година прошлог века, установљено је да је локалитет знатно оштећен одношењем земље након Другог светског рата, односно изградњом асфалтног пута и пруге. Данас захвата површину око 400 m x 100 m. Године 1994. отворена су два рова-сонде, на удаљености од око 300 m, и истражена површина од 130 m² (Трифуновић 1997: 117).

3.1.2.1.3. *Археолошки налази*

Над здравицом су се формирала два археолошка слоја, укупне дебљине око 0,5 m, од којих старији припада каснолатенском или раноантичком времену и није представљен неким објектом, већ само изузетно малобројним покретним налазима.

Млађи слој, који припада раном средњем веку, највећим делом је захваћен данашњом ораницом. Истражене су две куће, надземна (тј. врло плитко укопана, до 0, 20 m) и полуукопана, као и две јаме. Надземна кућа у рову 2 је била правоугаоног облика, површине 6,40 m x 4 m, страницама оријентисана ка странама света. Уочена је јача концентрација кућног лепа, нађено је огњиште и друга слична запечена површина уз сам јужни зид, споља. Поред налаза животињских костију, где преовлађују кости говечета, потом овце и козе и свиње (Блажић 1999-2000: Табела 1) и керамике, у кући су нађени и клинови, „гвоздени предмет који личи на коњске жвале“, пршљенци и брусеви. Налази клинова упућују да су у конструкцији зидова, рађених од блатом облепљеног плетера, коришћене и даске, односно греде. На око 30 м удаљености, истражен је трап мањег пречника с неколико животињских костију, мало налаза уломака грнчарије и нешто ситних остатака од бронзаног лима (Трифуновић 1997: 117-118).

Слични налази су и у другом мањем укопу, у рову 1, у којем је уочена и концентрација лепа. Значајнији налаз из тог рова представља укопана кућа овалног облика, чини се, скоро кружног, димензија 3,50 m x 3,60 m, са осам правилно

распоређених јама за дирекe по ивици уз размак на југоисточној страни, где је вероватно био улаз у кућу. Још три мање јаме за дирекe су биле укопане унутар куће, на западној страни, а на североисточној је нађена површина лако запечене земље – вероватно кратко коришћено огњиште. Кућа је вероватно имала „облик јурте“, судећи према основи, али је била чврсто грађена од дрвених стубова и плетера облепљеног блатом. Кров је вероватно био од трске. Изразито малобројни налази представљени су животињским костима, спорадичним уломцима керамичких посуда и једном перлом од печене земље, што указује на „мирно напуштање куће“ (Трифуновић 1997: 118).

Покретни археолошки налази из раносредњовековне фазе живота на локалитету Ритска долина представљени су, дакле, пре свега керамиком, која је рађена на брзом витлу, односно слободном руком. Посуде са витла су заступљене са око 20%, и њима није посвећено више текста, тако да нису разлучени ромејски облици лонаца, од којих су неки од сачуваних фрагмената били украшени водоравним линијама (Трифуновић 1997: 118-119, Т. V/1-4: *Т. 1/4, 10, 11*) од несумњиво германских, глачаних посуда, од којих се издвајају две зделе и један потпуно препознатљив пехар (Трифуновић 1997: 118, Т. V/5, 8, 9: *Т. 1/8, 6*).

У руком рађеном посуђу заступљени су само лонци, уз један фрагмент „кружне плоче“. Лонци различитих величина су углавном нешто дужег обода и суженијег врата, украшени једино јамицама по ободу, с траговима дробљене керамике и органских материја у фактури. Аналогије су тражене углавном у Румунији, али и у Мушићима (Трифуновић 1997: 118, Т. IV: *Т. 1/9; 1, 3, 7*).

Према тим аналогијама, насеље је оквирно датовано у средину 6. века, а у етничком смислу, уз осврт на историјске податке, приписано Словенима (Трифуновић 1997: 119, 123-124). Горња хронолошка граница насеља Ритска долина је постављена у другом раду Станка Трифуновића, до доласка Авара 567. године (Трифуновић 1999-2000: 61).

3.1.2.1.4. *Анализа података*

За етничку интерпретацију раносредњовековног становништва Ритске долине, аутор користи исте податке Јорданеса и Прокопија као и Ђорђе Јанковић у тексту о раносредњовековној кући код Апатина, која ће бити представљена нешто касније. Како је други осврт садржајнији, на том месту ће се изнети и резерве према недовољно критичком тумачењу извора (*ВИИНЈ I*).

Археолошки аргументи, чини се, такође нису најбоље засновани. Пренебрегнуто присуство веома препознатљиве германске керамике – исти превид је поновљен и нешто кансије (Трифуновић 1999-2000: 61, 73, T. XVI/14) - морало би да представља јачу паралелу него што је може дати поређење руком рађеног посуђа, које се у релативно сличним облицима јавља у различитим контекстима. Мој је утисак да би, уз извесне резерве, насеље у Ритској долини требало приписати Германима. Остаје отворено питање да ли се налазиште може датовати после 567. године, што је од кључног значаја за нашу тему. Глачани пехари сличног облика са добро проучене гепидске некрополе Ходмезовашархељ-Кишомок датују се још од друге половине 5. века, и у прву половину наредног столећа (Bóna, Nagy 2002: Abb. 75, Taf. 12/28-1; 12/36-1; 14/45-2; 19/9, 10; 22/79-6; 24/93-6). Иако можемо да се позвемо и на сличне пехаре у гепидским гробовима из групе сахрана раноаварског доба на великој некрополи Келкед-Фекетекапу А (Kiss 1996: 250, *e.g.* Taf. 41/A152), не може да се тврди да је налаз из Ритске долине из раноаварског периода. Уколико јесте, то налазиште по свој прилици пружа увид у живот преосталих Гепида под аварском влашћу на северу Бачке.

3.1.2.2. Локалитет Рибњак

3.1.2.2.1. *Географско одређење*

Локалитет Рибњак се налази „Na lesnom uzvišenju blizu Dunava“, где су забележени и старији налази Сеобе народа (Dimitrijević *et al.* 1962: 43). Поменути опис упућује да је налазиште на вишој речној тераси покривеној лесом, вероватно на граници с нижим земљиштем алувијалне равни, као и Ритска долина.

3.1.2.2.2. *Историјат истраживања*

Године 1955, случајно је нађен комад накита која се чува у Градском музеју у Сомбору (Dimitrijević *et al.* 1962: 43-44).

3.1.2.2.3. *Археолошки налази*

Фрагментована наушница са локалитета Рибњак, ливена у злату, у литератури је шире датована у 7. век и погрешно описана као гроздолика (Dimitrijević *et al.* 1962: 44, Sl. 1: *T. 1/12*), односно као наушница с пирамидалним привеском (Mrkobrad 1980: 94). Привезак наушнице, који недостаје, по свој прилици је представљала перла од стакла или камена. Златне наушнице тог типа су византијског порекла и датују се, углавном, у

последњу трећину 7. века (Garam 2001: 29-32, Taf. 11, 12). У старијој литератури, сродне наушнице са некрополе Алатијан приписане су типу 11 и слично одређене у другу половину 7. века (Böhme 1965: 5, 33/11).

3.1.2.2.4. *Анализа података*

Налаз са локалитета Рибњак, тако, можемо приписати прелазном аварском периоду, иако је предложено и шире датовање, у последњу четвртину 7. и 8. век (*ADAM* 2002: 206). Кад су у питању тако луксузни комади, свакако не би требало одбацити могућност продужене употребе (*e.g.* Минић 1969: 243, 247, Сл. 19), међутим, пошто других налаза нема, мислим да би се у овом прегледу требало држати ужег датовања, тј. времена кад су одговарајуће наушнице биле у интензивнијој употреби. Могуће је да наушница представља гробни налаз, тим пре што је на истом локалитету раније забележено неколико источноготских гробова из друге половине 5. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 43). На тлу Војводине није неуобичајено да се иста места користе за сахрањивање у различитим периодима (*cf.* Бугарски 2009a: 27).

3.1.3 **Бачки Моноштор (Monostorszeg)**

3.1.3.1. *Географско одређење*

Бачки Моноштор је смештен на споју алувијалне равни Дунава и више речне терасе покривене лесом, уз то на напуштеном речном кориту (Geomorfološka karta 2005). Као и остала насеља са шава те две целине, Бачки Моноштор је подигнут на вишем геоморфолошком члану (Ћурчић, Ђуричић 1994: 152; *cf.* Bugarski 2008a: 446).

3.1.3.2. *Историјат истраживања*

Из Бачког Моноштора потиче само недовољно јасан налаз оставе новца која би се вероватно могла датовати у раноаварско доба.

3.1.3.3. *Археолошки налази*

Остава је, чини се, била састављена од већег броја златника цара Маврикија и није познато где се данас налази. Петер Шомођи наводи да емисија није одређена (Somogyi 1997: 26; *cf.* Morrisson *et al.* 2006: 413), а према Душану Мркобраду је „више komada“ ковано у цариградској ковници (Mrkobrad 1980: 107-108).

3.1.3.4. *Анализа података*

Нејасно описана остава новца не може се узимати као поуздана потврда боравка Авара на том месту. С друге стране, сличних налаза има и у окружењу. Бачки Моноштор је и у ранијој етапи Сеобе народа био препознат као место погодно за насељавање, о чему сведочи источноготска некропола из друге половине 5. века на локалитету Рајтерова циглана (Dimitrijević *et al.* 1962: 35-36), а налаз конкретне оставе даје наговештај да је неко становништво на том месту живело и у доба ране аварске превласти.

3.1.4. **Купусина (Bácskertes)**

3.1.4.1. *Географско одређење*

Купусина се налази у појасу више речне терасе покривене лесом, између два напуштена речна корита. Она није смештена на граници ове геоморфолошке целине са алувијалном равни Дунава (Geomorfološka karta 2005; *cf*. Bugarski 2008a: 445), али јој је врло близу, тако да се према нешто старијем картирању чак узимало да Купусина представља једно од два места унутар алувијалне равни Дунава. Уз поменуту, основну геоморфолошку детерминанту положаја села, наглашено је и да је оно подигнуто на снопу пешчаних греда (Ћурчић, Ћуричић 1994: 161).

3.1.4.2. *Историјат истраживања*

Из Купусине такође потиче недовољно јасна остава новца, по свој прилици из раноаварског периода.

3.1.4.3. *Археолошки налази*

Већи број златних монета из оставе из Купусине опредељен је у доба владе цара Зенона (476-491), односно цара Фоке. Емисије нису одређене и није познато где се новац из Купусине данас налази (Somogyi 1997: 62). Душан Мркобрад нејасно помиње по један солид (?) царева Зенона и Фоке, оба кована у Цариграду (Mrkobrad 1980: 107-108).

3.1.4.4. *Анализа података*

Из Купусине не потичу неки други налази, који би нам уз оставу новца осветлили живот на том месту у доба ране аварске превласти. Ипак, уз претходно

описану оставу из оближњег Бачког Моноштора, налаз из Купусине може сведочити о некој опасности која се збила у тој области, вероватно почетком 7. века.

Полагање оставе из Купусине као *terminus post quem* одређују одређују најмлађи комади, тј. новац цара Фоке. Чини се да би се ова остава, а вероватно и она из Бачког Моноштора, могла повезати са историјом ромејског данка Аварима, који је управо за владе цара Фоке јако нарастао (Ковачевић 1965: 126), тако да вероватно није могао да буде испуњен само актуелним емисијама. То време било је обележено и унутрашњим трвењима и променом власти у Каганату (Ковачевић 1977: 61), у чему би се могао тражити разлог полагања остава, иако такво образложење може имати само теоретску вредност.

3.1.5. **Апатин (Apathin)**

У непосредној околини Апатина истражена су два важна налазишта на која ће се обратити пажња у овом прегледу, локалитет Сикеш (Szikes) и потес Магарећи млин.

3.1.5.1. Локалитет Сикеш

3.1.5.1.1. *Географско одређење*

Апатин се налази на шаву алувијалне равни Дунава и више речне терасе покривене лесом, а уз то и на сувом каналу оцедног тока (Geomorfološka karta 2005). Пре мелиорационих радова, суви канали оцедних токова су били испуњени водом (Košćal, Menković 2005: 16). Непосредна близна речног корита и речне терасе могла би да се сматра за још једну одредницу положаја насеља (Ђурчић, Ђуричић 1994: 152; *cf.* Bugarski 2008a: 446).

У литератури је наведено само да се локалитет Сикеш налази југоисточно од града, што је ипак довољно да би се закључило да је он смештен у појасу више речне терасе, вероватно уз неки данас напуштени водоток (Geomorfološka karta 2005).

3.1.5.1.2. *Историјат истраживања*

Ископавања на овом налазишту обављена су око 1903. године. Резултати тих радова су у старој мађарској литератури само споменути, тако да те публикације није нужно овде наводити. Ископано је неколико гробова, при чему инвентар није био издвојен по целинама. Претпостављено је да је реч о већој некрополи која, изузев два

кратка осврта, није објављена. Материјал се чува у Градском музеју у Сомбору (Vinski 1958: 14, nap. 97, T. IX/17-29; Dimitrijević *et al.* 1962: 33-34).

3.1.5.1.3. *Археолошки налази*

Од гробних налаза, набројани су бронзани оков, „čini se, za ormu“, фрагменти два мача, ножа, стрелица и предмети од кости (Vinski 1958: 14): предмет „nepoznate namene, oblika čizme“ – који заиста одудара од аварског материјала, по Чанаду Балинту то је познија мађарска дршка штапа (Bálint 1991a: 207, Abb. 50) - потом 10 неилустрованих фрагмената оплате рефлексног лука и шест оплата тоболца (?), од којих је једна представљена цртежом (Dimitrijević *et al.* 1962: 33-34, Sl. 3: *T. 1/15*).

Оплате тоболца иначе није лако оделити од сличних коштаних плочица које су оплаћивале друге предмете. Уз то, у оплате тоболца се убрајају међусобно различити предмети. Најпоузданије се функционално одређују налази из јасно дефинисаних гробних целина (*cf.* Бугарски 2009a: 116), што овде није случај. Ипак, налази из Апатина су тако опредељени у специјализованим студијама Петера Рица о оружју степског порекла (Ricz 1983: 10, n. 36) и Атиле Киша о оплатама аварских тоболаца, који их ставља у раноаварску групу тих налаза, с датовањем до око 680. године (Kiss 1997: 80, 83).

Ипак, најзначајнији и најречитији налази са локалитета Сикеш су појасни окови од лима, углавном сребрног, који је био „podložen bronzanim“. Не сасвим доследно, у првом коментару се помиње да је један примерак био од златног лима, а да су остали „gdjekad s tragovima pozlate“ (Vinski 1958: 14), док је у другом осврту оцењено да су сви комади били од сребрног лима који је, опет, „podložen bronzanim“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 33). У сваком случају, 12 трошних појасних окова од лима је рађено у техници отискивања матрицом, са украсом у виду плетенице која на три већа, двочлана комада висине 4,7 cm и на четири мања, који су заправо изведени као половине већих, даје срцолики мотив. Преосталих пет појасних окова представљају споредне језичке појаса, висине 3 cm. ЗденкоИнски је налазе датовао у рани 7. век или најкасније у прву половину 7. века, што је датовање које је усвојено у каталогу *Сеоба народа* (Vinski 1958: 14, T. IX/17-29; Dimitrijević *et al.* 1962: 33, Sl. 1-2: *T. 1/13, 14*), а понуђено је и шире датовање, у 7. век (*ADAM* 2002: 24).

Налази из Апатина су византијског порекла. Ева Гарам их је сврстала у појасне окове с геометријским предлошком (*Gürtelzierden mit geomtrischem Muster*), какви су најособенији за последњу трећину 7. века (Garam 2001: 150-153, Tabelle 1, Taf. 114/3).

Од серијацијских типова које је понудио Јозеф Забојник, појасни окови из Апатина највише подсећају на представнике типа 69, који се датује у средњу фазу MS I, тј. у трећу четвртину 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/8,9, Abb. 1).

3.1.5.1.4. *Анализа података*

Неколико гробова откривених на локалитету Сикеш припада аварској војничкој елити. Иако се то директно не наводи, неилустровани налаз окова, „čini se, za ormu", упућује на могућност да је бар неки од ових гробова био коњанички. У таквим се гробовима, иначе, често срећу и налази мачева (?) и другог наведеног наоружања, као и скупоцених појасних гарнитура. Од посебног значаја је примедба да два нађена комада хладног оружја заправо нису мачеви, већ сабље (*ADAM* 2002: 24). Управо на основу налаза појасних окова и сабљи, требало би исправити старо датовање гробова са локалитеата Сикеш. Налази се могу сасвим поуздано одредити у другу половину 7. века, а врло вероватно и прецизније, у последњу трећину тог столећа, што би их определило у прелазни период аварске превласти.

3.1.5.2. Локалитет Магарећи млин

3.1.5.2.1. *Географско одређење*

Потес Магарећи млин налази се око 4 km јужно од Апатина, на обали дунавца, „једног од некадашњих корита Дунава". Из података које даје Ђорђе Јанковић (1998: 157, Сл. 1) може доста јасно да се рашчита да је локалитет смештен југоисточно од града, у појасу више речне терасе, која се на том месту за 2-3 m уздиже од саме ивице сувог корита дунавца, заправо сувог канала оцедног тока који је некад био испуњен водом (Geomorfološka karta 2005). Мелиорационим радовима су исушени неки од оцедних речних токова, слабих и меандрирајућих водотокова који настају оцеђивањем бара и мочвара и образују се на алувијалним равнима и терасама уз Дунав, као и Саву, Тису и Тамиш. Како је терен веома раван, ти токови су врло спори и углавном су у фази забаривања (Košćal, Menković 2005: 16).

3.1.5.2.2. *Историјат истраживања*

На ископавањима Владимира Лековића, чије је главно исходиште представљало неолитско насеље, нађени су и трагови из других епоха, између осталог из 4. века, па и једна раносредњовековна кућа. Објекат је био ископан у целости, али није прикупљена

сва документација. И поред тога, важан налаз из околине Апатина је сразмерно опширно објављен (Јанковић 1998).

3.1.5.2.3. *Археолошки налази*

Кућа откривена на потесу Магарећи млин била је укопана око 1,10 m. Неправилне је основе, „некад можда правоугаоне“, површине око 2, 60 m x 2 m, оријентисана у правцу југоисток-северозапад. У северозападном углу је укопана пећ скоро кружне основе, површине 0,80 x 0,65 m (Јанковић 1998: 157, Сл. 2).

У кући нису уочени различити слојеви. Забележено је по десетак фрагмената енеолитског, односно касноантичког керамичког посуђа, оквирно из 4. века (Јанковић 1998: 157-158) који вероватно припадају земљи којом је кућа по напуштању засипана.

Преостале покретне налазе из куће такође чине уломци керамичких посуда, који су махом датовани у 6. век. Нађена грнчарија је подељена у две групе, у посуде које су рађене на брзом витлу и руком рађене посуде. Занатски рађене посуде су (условно) опредељене као византијске, уз допуштање „неког мешања са грнчаријом IV столећа“. Израђене су од добро пречишћене глине са врло ситним песком. Заступљени су углавном лонци, од којих се истиче један великих димензија (*T. 2/16*), а нађене су и здела, крчаг (*T. 2/2*) и чинија. Здела је скоро биконичног облика, црне боје и сивог прелома и веома се разликује од осталог посуђа са витла. У саставу глине крчага „има дробљене керамике или нечег сличног“, на основу чега се претпоставља, уз „недостатак значајније употребе калцита као врсте“, да је радионички центар био у равници, можда у Мурси. Ипак је оправдано истакнута ограда да је, у одсуству објављене грађе, тешко сведочити о керамичкој продукцији тог доба у Панонији.

С друге стране, наводе се и одређене аналогије, од којих је најближа нађена у Винчи, где је у станишту друге половине 6. века забележена и релативно слична биконична здела са углачаним украсом (Јанковић 1990: 82-83, Сл. 29/6), очигледно германски производ. Порекло глачане зделе из Апатина (*T. 2/10*) се ипак тражи у черњаховској култури и култури карпатских кургана 4-5. века, уз оцену да је здела упадљиво излизана и да је била „дуже коришћена.“ На основу сличних налаза из источних (Vakulenko 2009: Fig. 7/13, 15, 17; 9), односно западних Карпата, где су живели Квади (Beljak 2009: Abb. 4), она би се могла одредити као германска посуда друге половине 4. и прве половине 5. века.

Кад је реч о осталим посудама из куће, наводи се да посуђа одговарајућег облика, али другачије израде током 6. века има и на Дунаву у источној Србији

(Јанковић 1998: 158-161, Сл. 4), а опште сличности облика посуда с ромејском керамиком 6. века могу се видети нпр. у репертоару Царичиног Града (Bjelajac 1990).

Руком рађена керамика је прављена од глине с додатком шамота, дробљене керамике. Печена је у нијансама од сиве до смеђе боје. Заступљени су велики и мали лонци, а нађен је и уломак једне зделе. Најбројнији су виши лонци, разгрнутог обода и наглашеног, подигнутог трбуха. Један од њих је по ободу украшен утиснутим јамицама, а ситним урезима по ободу још један лонац слабије разгрнутог обода (Јанковић 1998: 161-163, Сл. 5: *T. 2/1, 5*). Друга врста руком рађених лонаца је лоптастог облика, при чему је пречник трбуха нешто већи од висине посуде. Пажљивије су рађени и подражавају византијске лонце. „Византијски лонац нађен у овој кући као да им је био узор“ (*T. 2/6*). На рамену једног од два лонца из ове групе је по рамену прстом изведена валовница (*T. 2/14*). Коначно, описују се налази два велика лонца, од којих је један био висине око 37 cm, отвора пречника 34 cm и дна пречника 20 cm. Добро печен и зидан, и овај лонац је по слабо разгрнутом ободу украшен јамицама, док је по рамену и горњем дели трбуха био украшен високом, извијеном валовницом. Други велики лонац је обода пречника 21 cm. Иако се наводи да ова руком рађена керамика „одудара од грнчарије познате код Словена изван Панонске низије“, сличности се траже на широким просторима од Украјине, Пољске, до доњег тока Дунава и ромејских области на Балкану (Јанковић 1998: 163-165, Сл. 6).

Сличности, међутим, нису потражене међу аварском грнчаријом. С једне стране, то је оправдано јер нам је њихова насеобинска керамика веома слабо позната, док је, с друге стране, књига Тивадара Виде о керамичким посудама из доба аварске превласти (Vida 1999) била објављена после штампања рада Ђорђа Јанковића. Неки од представника Видине разрађене типологије имају сличности с посудама из куће код Апатина, али ни те сличности нису превише упадљиве. Уз то, ваљало би напоменути да поређење производа који су израђени слободном руком не може бити до краја поуздано и да великих лонаца у аварским гробовима нема. По облику, ипак, апатински руком рађени лонци донекле наликују на представнике Видиних подгрупа IIID2-4, IIID5 и IIID9, који се углавном датују у прву половину 7. века, док су јамицама и урезима по ободу украшене посуде подгрупе IIID1 (Vida 1999: Taf. 175).

Коначно, Ђорђе Јанковић је, у односу на историјске догађаје, извео доста сужено датовање куће на потесу Магарећи млин, од 535. до 567. године. Кад је у питању етничко приписивање, већ у првој реченици рада објекат је представљен као „прва

словенска кућа VI века откривена на самом северу Србије, која је још увек усамљен налаз“ (Јанковић 1998: 157, 165-166).

3.1.5.2.4. *Анализа података*

Етничко приписивање налазишта је изведено према тумачењу историјског тока и процени археолошких налаза. Кад је реч о историјским подацима, Јорданес је забележио да се Словени средином 6. века налазе на Мурсијанском језеру, што „мора бити данашњи Копачки рит наспрам Мурсе, северно од ушћа Драве у Дунав“ и наспрам данашњег Апатина на другој обали Дунава. Потом се цитирају два места код Прокопија, према *ВИИНЈ I*, на којима се говори о Словенима на Дунаву око 550. године, али не и напомене Фрање Баришића које прате Прокопијеве вести, у којима се ти Словени локализују „с оне стране Тисе и Дунава, тј. само са територије данашње северне и источне Угарске“ и који су, даље, били гепидски „источни (Банат) или северни суседи (југоисточна Угарска)“ (Баришић 1955с: нап. 72, 102). Недостатак бројнијих вести о Словенима у некадашњој римској Панонији протумачен је, иначе, не нарочито убедљивим запажањем да „Писани извори бележе углавном само ратна збивања и изузетне догађаје“ (Јанковић 1998: 165-167).

Датовање налазишта је одређено превише уско. Није јасно због чега аутор сматра да је „Крајњи датум за ову кућу несумњиво досељавање Обра (Авара) 567. године... после чега је уследило... повлачење Лангобарда, дела Гепида и неких словенских племена из Паноније“ (Јанковић 1998: 166). И да се етничко одређење налазишта не доводи у питање, није тешко замислити словенску кућу у Бачкој у доба аварске превласти.

Разнородан керамички материјал из куће упућује на датовање у 6. и можда рани 7. век, односно прву половину тог столећа, тако да је кућа могла бити из времена ране аварске превласти. Не би требало одбацити могућност да у њој јесу живели Словени, али постоји и могућност да су је користили Германи или Авари, о чијој насеобинској керамици тог доба још увек немамо довољно података. Етничко одређивање становника једне скромне куће, у којој је с једне стране нађена страна керамика, а с друге ни издалека довољно проучена домаћа, руком рађена кућна грнчарија, представља веома незахвалан задатак.

На основу свега изнетог, једино би се дало засновано претпоставити да кућа припада добу ране аварске превласти, што показује, уз нешто познији локалитет Сикеш, да се становништво тог доба у околини Апатина настанило на вишој речној

тераси, заштићеној од плављења велике реке, а уз спори водени – данас суви оцедни ток. На потесу Магарећи млин, то важи и за време праисторије и касне антике.

Овим осврtом је повећан број фрагмената керамике у кући који је опредељен у касноантички период. То још не налаже да сама кућа одреди као двослојна, али се на основу налаза карактеристичне германске зделе, препознатих фрагмената из, оквирно, 4. века и наведене могућности да је било још мешања материјала, може претпоставити да је на овом месту станиште постојало и у другој половини 4. века и/или првој половини наредног столећа. Можда би се налаз могао одредити у другу половину 4. века и довести у везу управо са устанком Квада, што је и једно од могућих тумачења појаве сличне посуде у скромном станишту на рушевинама Бононије (Eadie, Petrović 1982: 8-15, Fig. 10/274), али то ипак овом приликом није тема.

3.1.6. **Свилојево (Szilágyi)**

3.1.6.1. *Географско одређење*

Свилојево је смештено у појасу више речне терасе покривене лесом, уз воде које се данас показују као баре. Реч је о млађим фосилним меандрима Дунава, који су у близини ивице терасе и који се пружају у правцу савременог корита. Управо је близина вода, како је већ образложено, давала веће могућности употребе простора у временима кад та геоморфолошка зона није носила уједначену пољопривредну површину, као што је то случај данас (Ћурчић, Ћуричић 1994: 161; *cf.* Bugarski 2008a: 445). Иако локалитет није прецизније позициониран, навод да се налази „između Apatina i Prigrevice“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 62) јасно показује да је морао бити смештен на вишој речној тераси, јер се поменута два места налазе на њеним супротним ивицама, управо уз мањи меандар, нешто севернije од села (Geomorfološka karta 2005).

3.1.6.2. *Историјат истраживања*

У Свилојеву или у околини села, Ст. Базлер (St. Bazler) је почетком 20. века несистематски ископао, чини се, неколико гробова. Наведено је да је у питању „verovatno manja nekropola“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 62). Оскудни подаци из старије мађарске литературе нису од веће помоћи (*cf.* Vinski 1958: 14, нар. 99, 100). Налази из Свилојева, који се чувају у градском музеју у Сомбору, нешто су детаљније обрађени тек у каталогу *Сеоба народа*.

3.1.6.3. *Археолошки налази*

Међу гробним налазима који су одређени као „Nepotpuni“ (Vinski 1958: 14), најпре је набројано девет неукрашених појасних језичака - шест комада је оштећено - од бронзаног и сребрног лима, висине од 3 до 5,4 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 62, Sl. 1: *T. 1/17*). Јасно је да је реч о споредним језичцима, који су притом штитасто завршени и који на месту увлаке, испод ребрастог ојачања, имају по једну пробушену рупу за заковицу. Ти језичци одговарају типу 70 серијације Јозефа Забојника, који се датује у средњу фазу MS II, тј. у последњу четвртину 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 21/1,2, Abb. 1) и веома су налик на најраније аварске појасне налазе типа 559 које аутор датује до 650. године. Слични налази се на великој некрополи Тисафиред датују раније, у прво столеће аварске превласти, до око 670/680. године (Garam 1995: 188, Abb. 96/6). Од делова појаса, још се наводе неилустровани „Okovi ukrašeni, 6 kom., oblika malog diska sa zakovicom, bronza, R. 0,9 cm.“ и пређица ливена у бронзи, без трна (вероватно је био од гвожђа) и одломљеног окова.

Помињу се, даље, фрагментована перла од црног стакла и два фрагментована гвоздена ножа дужине око 10 cm, какви представљају најелементарније и хронолошки неосетљиве налазе на аварским гробљима (*cf.* Бугарски 2009а: 105). Приказан је, али само у једној пројекцији, и врло занимљив привезак, ливен у бронзи, дужине 5,8 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 62, Sl. 2: *T. 1/19*). На основу приложеног цртежа, могло би се рећи да привезак има облик минијатурног крампа (?) и да је био пробушен за качење при врху „радне површине“.

Свакако се истиче још један налаз, који је условно функционално одређен као разводник, ливен у бронзи, висине 3,4 cm, чији је горњи део украшен с две главе фантастичних животиња (Dimitrijević *et al.* 1962: 62, T. XV/3: *T. 1/18*). Нађени предмет је заправо ромејска копча за ташну типа *Gátér*, што је препознато у једном прегледу неколико година касније, веома налик на нешто једноставније раније копче типа *Pápa*. Налази тих копчи потичу са широког простора, од Украјине до налаза из аварског контекста, преко северне Италије и Истре, до једног примерка који је набављен у Атини (Uenze 1966: 152-154, 180, Abb. 6). Слично као Сиња Уенце, Ева Гарам копче типа *Gátér* датује у средину, односно другу и трећу четвртину 7. века. У њеној веома садржајној књизи о налазима ромејског порекла у аварским гробовима, налаз копче из Свилојева ипак није споменут (Garam 2001: 111, Tabelle 1, Taf. 77), а погрешан опис функције предмета је преузет у новијој литератури, где је само налазиште датовано превише широко, у 7-8. век (*ADAM* 2002: 333).

3.1.6.4. *Анализа података*

Старо датовање гробних налаза из Свилојева, које је одређено у 7. век (Vinski 1958: 14; Dimitrijević *et al.* 1962: 62), знатно је боље од најновијег, иако је могуће одредити још тачнији оквир. Нађени материјал из гробова може се сасвим поуздано определити у последње три четвртине 7. века, а врло вероватно још у средишње две, тј. у последњих пола века раноаварског периода.

У околини Свилојева је, дакле, постојало раноаварско гробље, које у својим неистраженим деловима можда садржи и позније гробне целине. Пошто није познато ни тачно место гробља, нити тачан број гробова ископаних почетком 20. века, није јасно из чега је проистекао цитиран утисак да је реч о мањој некрополи.

3.1.7. **Пригревица (Bácsszentiván)**

3.1.7.1. *Географско одређење*

И Пригревица је смештена на вишој речној тераси покривеној лесом, уз данас забарене воде, тако да за геоморфолошку условљеност њеног положаја важи исто што је већ написано за Свилојево (Ћурчић, Ђуричић 1994: 161; *cf.* Bugarski 2008a: 445).

3.1.7.2. *Историјат истраживања*

У Пригревици је, на непознатом локалитету у близини тзв. Римских шанчева, 1898. године случајно нађен оштећен коњанички гроб с налазима раноаварске опреме за јахање и копља (Dimitrijević *et al.* 1962: 54-55, Sl. 1-3), премда се допушта и другачије тумачење налаза, о чему ће бити речи, а „s drugog položaja" је уништен гроб из кога потиче златна наушница. У истом селу је, на „drugom položaju" нађен и златник царева Ираклија, Ираклија Константина и Ираклиона (Vinski 1958: 14, nap. 94), који је у каталогу *Сеоба народа* приписан женском гробу, заједно с поменутом наушницом. Два налаза из женског гроба (?) нестала су за време Другог светског рата, док се преостали чувају у музеју у Сомбору (Dimitrijević *et al.* 1962: 55).

У новијим освртима је назначено, најпре, да раноаварски женски гроб потиче из околине Римских шанчева, где је нађен још 1885. године (*ADAM* 2002: 295), а рана Редигерова ископавања у Пригревици оцењена су као неуспешна (Tomka 2008: 252). Солид је, пак, случајан налаз из 1901. године, који је у сомборски музеј донео извесни

С. Вамоши (S. Wámoschi), власник имања у Пригревици (Somogyi 1997: 73, *cf*. *ADAM* 2002: 295).

3.1.7.3. *Археолошки налази*

Поузданије одређени налази из Пригревице потичу, по свој прилици, из коњаничког гроба. Петер Томка, међутим, у новом, сасвим кратком осврту на тај налаз дозвољава могућност да у питању није био гроб, већ „погребна ломача“ (Tomka 2008: 252). Опширнија расправа о таквим целинама уследиће приликом разматрања налаза из Стапара и Селенче. У сваком случају, нађене су две узенгије, пар жвала, бронзана прећица и врх копља (Vinski 1958: T. VIII/11-15). Иако су обе узенгије заобљене стајне површине, оне нису идентичне. Упарени су представници оба раноаварска типа, тако да је једна узенгија завршена правоугаоно обликованом ушицом за ремен, а друга тзв. омега (Ω) петљом (*T. 1/22*). Оба типа узенгија имају бројне аналогије на аварским локалитетима, што није нужно посебно наводити (*cf*. Бугарски 2009a: 120-121), међутим оне не представљају најраније комаде у аварској употреби, о каквима ће касније у овом прегледу налазишта бити речи. Може, ипак, да се напомене да на овом степену истражености *нема* поуздано датованих аварских узенгија у 6. веку, што наравно не значи да их Авари у то време нису користили. Жвале из гроба су типичне за раноаварски период, једноставне, без псалија (*T. 1/21*). Такве жвале се, ипак, често срећу у гробовима из епохе Сеобе народа и не представљају хронолошки нарочито осетљив материјал (Vinski 1957: 23).

Нађено копље је такође типичан раноаварски налаз (*T. 1/20*). Поред шире оцене да Авари преузимају ромејске типове копаља (Haldon 2002: 79), што сведочи да је преузимање утицаја у области војне технике и тактике било обострано (Бугарски 2007b: 255), могло би се поменути да један од аналогних налаза потиче са раноаварске некрополе Чик, из гроба који је датован од времена ковања фолиса Јустина II и Софије (576/577) до краја 6. века (Бугарски 2009a: 118, Сл. 103). Према скорашњој типологији раноаварских копаља коју је извео Гергељ Чики, наши примерци би одговарали копљима облика I/3 (Csiky 2007: Abb. 2). Слична мања, противоклопна копља Флорин Курта повезује са називом *kontaria* из извора (Curta 2008: 311-312, Fig. 3, 4; *cf*. Бугарски 2009b: 429, нап. 38).

Из уништеног гроба, приписаног особи женског пола, потиче „zlatna naušnica s kuglastim privjeskom tipa Szent-Endre“ (Vinski 1958: 14). Према нешто потпунијем опису, несталу наушницу краси „šuplji kuglasti privesak, ukrašen granlacijom, dimenzije

nepoznate“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 55). На основу овог описа, иако предмет недостаје, ипак се може понудити релативно прецизно одређење налаза, што није могуће позивајући се на старо типолошко опредељење предмета. Типу *Szent-Endre* раније су приписиване међусобно различите наушнице (*e.g.* Böhme 1965: 2-3, 33/1-5), да би данас такво одређење важило само за наушнице пирамидалног привеска који је украшен крупним гранулама (Ormándy 1995: 152-153, Abb. 1/1-3). Шупљи кугласти привезак украшен гранулацијом имају само две врсте златних наушница у аварској употреби, оне варијанте *Szentes-Tószeg* и позније, типа *Jánoshida*, које се збирно датују у другу половину 7. века (Ormándy 1995: 159-163, Abb. 2/3-11; 8).

Кад је реч о солиду, без обзира на прецизнија одређења у старијој литератури, где је за годину ковања одређена 641 (*e.g.* Vinski 1958: nap. 94), у референтном попису византијског новца са аварске територије је оцењено да солид одговара цариградским ковањима од 632. до 641. године (Somogyi 1997: 73-74).

ЗденкоИнски је налазе из Пригревице датовао у позни 6. или рани 7. век, не узимајући у обзир солид (Vinski 1958: 14). Знатно је чудније да је исто датовање задржано и у каснијој публикацији, где се такође наводи да је солид, на том месту децидирано одређен као гробни налаз, био искован 641. године (Dimitrijević *et al.* 1962: 55). Старо датовање пригревичких гробова није доведено у питање ни у актуелном попису аварских налазишта, где су они датовани у последњу четвртину 6. и прву четвртину 7. века (*ADAM* 2002: 295).

3.1.7.4. *Анализа података*

Најпре, солид представља случајан налаз и не би га требало доводити у везу са уништеним гробом из којег потиче златна наушница. ЗденкоИнски га, дакле, не спомиње на наведеној страници где сажето набраја нађене предмете, већ само у цитираној напомени, користећи исту, широку просторну одредницу. Због тога је могло доћи до забуне и приписивања налаза солида гробној целини, па је налаз као гробни одредио и Душан Мркобрад, не позивајући се на неки извор (Mrkobrad 1980: 107).

Из наведеног се може поздано закључити да раноаварски налази из Пригревице потичу са три различите локације. Пошто се не може докучити међусобна удаљеност тих налазишта, могуће су следеће комбинације: уколико је површински налаз солида изворно био положен у гроб, онда бисмо имали три гроба на три различите локације. Гробови су могли припадати једној, у том случају већој, односно двема или чак трима

некрополама. Солид је могао потицати и из растурене оставе, а могао је представљати и затурени насеобински налаз, што ипак делује мање вероватно.

У сваком случају, малобројни налази из Пригревице су веома речити. С једне стране, ту је, вероватно, коњанички гроб у којем је био сахрањен припадник војне елите, мада не највишег ранга, ако већ није реч о „погребној ломачи", мада та могућност није поткрепљена конкретнијом аргументацијом (Tomka 2008: 252). Налази солида и златне наушнице такође сведоче о благостању њихових власника, при чему је важно напоменути да су обе скупоцености позније од времена византијског данка Аварима, који је окончан по катастрофи код Цариграда 626. године.

Налази из коњаничког гроба би се теоретски могли датовати у крај 6. века, како је то већ предложено, али је горе напоменуто да нађене узенгије не одговарају најстаријим примерцима у аварској употреби. С друге стране, оне су у типолошком типу старије од узенгија уздигнуте стајне плоче које се појављују почетком прелазног аварског периода, иако су могле бити коришћене и у то време. Ипак би се гроб могао датовати најпре у време од 600. до 670/680. године. Време израде солида је одређено у четврту деценију 7. века, тачније до 641. године. Наушница је, ако је припадала варијанти *Szentes-Tószeg*, била из времена са. 650-670/680, а ако је припадала типу *Jánoshida* датује се од горњег датума до краја 7. века (Ormándy 1995: 159-163, Abb. 8). Из свега проистиче да је датовање расуте аварске оставштине из Пригревице највероватније у раноаварском периоду, прецизније од око 600. до око 680. године, а да у сваком случају не прелази крај 7. века.

3.1.8. **Сонта (Szonta)**

3.1.8.1. *Географско одређење*

У нешто старијој литератури, положај Сонте није довољно прецизно одређен (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152), тако да треба упутити на тачнији извор, где се види да је смештена у појасу више речне терасе покривене лесом. Позиција авародопских локалитета у појасу више речне терасе је условљена факторима који се данас уочавају на геоморфолошкој карти, па се тако Сонта налази између два напуштена речна корита и бара (Geomorfološka karta 2005).

3.1.8.2. *Историјат истраживања*

Године 1939, приликом изградње војних објеката на непознатој локацији у околини Сонте, уништен је део аварске некрополе. Најпре је нађено неколико предмета, за које је прво претпостављено да припадају једној сахрани (Ковачевић 1961a: 5-6), а потом, највероватније оправдано, да потичу „iz uništenih grobova". Нешто касније исте године, копањем ровова на том месту уништена су још око 24 гроба, али је М. Панић-Суреп сачувао налазе из једног, коњаничког и предао их Музеју Кнеза Павла (Dimitrijević *et al.* 1962: 59). Наводи се и да је гробне налазе 1939-1940. године прикупио извесни др Остојић, резервни официр југословенске војске, и предао их Музеју у Зрењанину (Nagy 1971: nap. 21).

3.1.8.3. *Археолошки налази*

Налази за које се испрва мислило да припадају истом гробу, врло су различитог датовања, у могућем распону од чак око 200 година. По времену настанка, најстарији је појасни језичак од бронзаног лима, украшен проламањем, висине 4,8 cm, који је био опредељен као „украсни привесак за појас" (Ковачевић 1961a: 6, Сл. 16/5), односно „okov ili jezičac sa pojasa", датован у 6-7. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 59, Sl. 1: *T. 1/16*).

Реч је о језичку штитастог облика с проломљеном маском, варијанти типа *Martynovka*. Овакви налази су ромејског порекла и њихов украс не би требало сматрати за кланско обележје, тамгу, како се то раније мислило (*e.g.* Ковачевић 1961a). По Чанаду Балинту, није реч о етноспецифичним налазима, већ је то била интернационална мода једног времена (Bálint 1992: 408). Такви језичци у аварском контексту могу се датовати од прелаза из 6. у 7. век, током прве трећине тог века, па у мањој мери до краја раноаварског периода, а налазе се на широким просторима од средње Азије, Кавказа, Италије, Анадолије до Цариграда (Garam 2001: 124-130, Tabelle 1, Taf. 92). Појасни оков који би припадао овој варијанти типа *Martynovka*, с проломљеним украсом, потиче из ромејског кастела Градиште код Куманова на северу Македоније (Микулчиќ, Лилчиќ 1995: 269-270, T. VI/10).

Поменути налази коњаничке спреме су описани тако, да би могли представљати оставштину како раноаварског, тако и касноаварског периода. Редом, руком рађене посуде, копља и стремени с правоугаоном ушицом за ремен се јављају и у касноаварско доба, тако да је широко датовање тог гроба у 7-8. век у овим условима оправдано (Dimitrijević *et al.* 1962: 60).

3.1.8.4. *Анализа података*

Требало би, најпре, навести теоретску могућност да је језичак типа *Martynovka* ношен касније, као сачувана старина, тј. да и он потиче из неког касноаварског гроба. То је ипак мало вероватно, јер је предмет направљен од скромног материјала, бронзаног лима. Уз то, нису ми познате тако компоноване гарнитуре са аварских некропола. Највећа је могућност да је језичак био положен у раноаварски гроб, који би се, у одсуству других налаза, могао датовати најуже од краја 6. века до 670/680. године.

На основу налаза различитог датовања, може се претпоставити да је некропола била дугог трајања и, самим тим, велика. Ипак, због тога што је број сачуваних налаза веома мали, од којих су неки само поменути, није могуће пресудити који је хоризонт сахрањивања био изразитије заступљен, старији или млађи. Могуће је и да је реч о две аварске некрополе на истом положају, тј. да је постојао неки дисконтинуитет у сахрањивању. Због тога је тешко оштећено налазиште у овој дисертацији представљено на два места: илустровани налази познијег датовања биће обрађени у другом попису налазишта.

3.1.9. **Богојево (Gombos)**

3.1.9.1. *Географско одређење*

Богојево је смештено уз леву обалу Дунава, на шаву алувијалне равни и више речне терасе покривене лесом. Уз то, место је у близини је напуштеног речног корита и веће мртваје (Geomorfološka karta 2005; *cf*. Bugarski 2008a: 446).

Некропола Богојево I се налази са обе стране северне кривине коју тзв. Римски шанчеви праве између села Богојево и Српски Милетић, на подручју циглане и, делом, периферије насеља, са леве, источне стране пута Богојево – Српски Милетић (Cziráky 1899: 268, 269; Веленрајтер 1952: 135, 138; Velenrajter 1959: 162: *T. 3*). Читав тај потез је, судећи према старим картама, некада био под шумом (Веленрајтер 1952: 138).

3.1.9.2. *Историјат истраживања*

Некропола је откривена 1898. године, приликом земљаних радова, и истраживана до 1901. године. Ископана су, преноси се, 43 гроба (Веленрајтер 1952: 137), или 47 (Velenrajter 1959: 162) - изгледа, ипак 43 - што је убрзо и публиковано, најпре у прилично садржајном осврту за то доба (Cziráky 1899; *cf*. Hampel 1905: 120-124, Taf. 100). Ископавања је водио Ђула Цираки, сарадник Музеја Бачко-бодрошке

жупаније. Најпре је открио 16 гробова (Cziráky 1899), потом још девет, датујући налазиште у 7-8. век (Cziráky 1900), па још пет (Cziráky 1901) и накнадно још 13 (*cf.* Веленрајтер 1952: 137).

Павле Веленрајтер је, у сарадњи с Мирком Шулманом и Јосипом Корошецом, испред Градског музеја у Сомбору, у којем се чува и материјал са старијих ископавања, обновио радове током педесетих година прошлог века. Током пет кампања истражили су укупно још 29 раносредњовековних гробова.

Године 1951, отворено је пет ровова који се пружају у оси запад-исток, по двориштима и баштама сеоских кућа. Ровови су били широки око 1 m и дугачки око 15 m. Један ров је био ископан у башти у којој је 1943. године случајно нађен гроб. Откривено је укупно пет гробова (Веленрајтер 1952).

Према опису ископавања и приложеној ситуацији из 1952. године, види се да је ископавано у сондама - рововима који су били постављани у оријентацији север-југ и запад-исток, и који је требало да употпуне слику са претходних ископавања, дају податке о гробовима из неистражених партија гробља, посебно оним из „источног реда“ где су се очекивали „дубљи гробови... богатији у прилозима“. Ископавање је вршено углавном по баштама, између кућа, југоисточно од циглане, а сонди - ровова било је укупно 10. На самом североистоку је ров J, од којег је на „162 м североисточно“ исте године случајно откривен гроб 14, тако да је процењено да је укупна површина некрополе око 400 m x 300 m (Веленрајтер 1960: 176).

Ти радови су се одвијали на југозападном и југоисточном делу некрополе, као и ископавања 1958. године. Тада је ископано још осам гробова, од којих је један вероватно неолитски, и сав скелетни материјал је био послат на антрополошку анализу у Љубљану (Веленрајтер 1961: 285). Године 1959, нађено је још шест гробова у југоисточном делу гробља (?), који су датовани у 8. век. Није јасно у ком делу гробља су вршена двонедељна ископавања 1960. године, кад су на 73 m² нађена свега још два гроба (Velenrajter 1960: 145). Процена површине некрополе је, чини се, остала непромењена, али је у трећем извештају погрешно изражена, са 300-400 m² (Velenrajter 1959: 163).

3.1.9.3. *Археолошки налази*

На локалитету Богојево I је, дакле, откривено укупно око 70 гробова. Преко налаза од кости и елемената појасних гарнитура, у каталогу *Сеоба народа* некропола је опредељена у прелазну фазу аварске доминације (Dimitrijević *et al.* 1962: 37-39).

Према наводу Павла Веленрајтера, просторни распоред гробова који су ископани на прелазу из 19. у 20. век није познат, што није савим тачно, као ни распоред гробних прилога у ракама (Velenrajter 1959: 162). На основу скице Ђуле Циракија (Cziráky 1899: 269), зона ископавања ипак може да се лоцира јужно од највећег дела некрополе који је истраживан после Другог светског рата (*T. 3*).

Захваљујући ископавањима из 1950-их година, установљено је „да су се овде налазили гробови разврстани у редове". Гробови су били оријентисани у правцу северозапад-југоисток, уз пар изузетака оријентације север-југ. Раке су биле правоугаоног облика, а детаљи гробних конструкција нису уочени, осим можда у једном случају: „ови гвоздени предмети су на крајевима савијени, као да су копче за сандук; међутим, сандуци у овом гробљу нигде нису констатовани" (Веленрајтер 1952: 141). Установљено је, истина на невеликом узорку, да су гробови особа мушког пола били најдубље укопани, 1,96-2,20 m релативне дубине, они у којима су биле сахрањене особе женског пола плиће, око 1, 60 m, док су најплиће били укопани дечји гробови, у просеку 1 m (Веленрајтер 1960: 181). Сви гробови су укопани у слој жутог леса, на коме су се основе гробова оцртавале у црној боји.

Покојници су били сахрањени на леђима, у опруженом положају, с рукама испруженим дуж тела. Неке од костију покојника биле су „необично велике" (Веленрајтер 1952: 139-140). Пажњу изазивају „дислоцирани гробови". Првенствено гробови особа мушког пола били су накнадно прекопавани, па је покојницима померана лобања, а „понекад је прекопан и део грудног коша, па чак и карлица" (Веленрајтер 1960: 176, 181). Главе покојника су највише уништаване, па у тим случајевима лобања више није *in situ*, већ у слоју испуне, или чак изван раке. Трагови таквог прекопавања су уочени на профилима гробних рака (Корошец 1959: нап. 2). Из прецизно наведених запажања истраживача, чини се, није требало извести препоставку да разлог поремећеног стања дела скелета лежи у пљачки гробова. У пределу главе код особа мушког пола, скупоцене наушнице се појављују изузетно ретко. Могло би се помислити да би једино обол у златном новцу представљао осетнији плен пљачкашима, али ни та претпоставка не би била нарочито вероватна. Уз допуну да је известан број скелета био оштећен и корењем, готово сва ова запажања су записана још у првим публикацијама гробља, где се још наводи да је у једном гробу било четири лобање, док их у два није било, и да су у дечје гробове прилагане само посуде, или чак ни то (*cf*. Веленрајтер 1952: 137).

Поред хране у посудама, од прилога је забележена и љуска шкољке. Приложена храна се у једном гробу показује и као животињска кост, ребра, љуске јајета, док су у шаци леве руке покојнице нађене ситне птичје кости (Веленрајтер 1952: 138, 140). У једном случају, животињске кости су нађене у „trbušnoj duplji" (Velenrajter 1960: 145). Као резултат каснијих ископавања, налазе се животињске кости и љуске јаја „Skoro u svakom grobu" (Velenrajter 1959: 163).

Анализа предмета материјалне културе из гробова ће се на овом месту, а и касније у прегледима, вршити оним редом, како је то уобичајено у публикацијама аварских некропола, с тим што се у овом случају ни приближно не располаже подацима о свим налазима, а посебно не илустрацијама. Ипак, најпре ће бити представљени делови појасних гарнитура.

Споредни језичак од бронзаног лима, из гроба 14 са првих ископавања, дужине око 3 cm, украшен је отиснутим мотивом преплета (Cziráky 1899: I/10; Dimitrijević *et al.* 1962: 37, Sl. 2: *T. 4/14*). Комбинација материјала и изведене декорације налаже да се језичак датује у прелазни аварски период. Налаз одговара представницима Забојниковог типа 69, фази MS I, од 650. до 675. године. Истој фази припада и други, већи споредни језичак из тог гроба, рађен у истој техници, од бронзаног лима који је „обложен zlatnom foliom", фрагментован тако, да је препознат као „okov pravougli" (Dimitrijević *et al.* 1962: 37: *T. 4/18*). Тај налаз одговара Забојниковом типу 67 (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/8, 9, 12).

Из гроба 26 су мањи и већи језичци, тј. главни и два споредна, који су изворно били представљени с по две лимене плочице од бронзаног лима, од којих је остала сачувана по једна, с три рупе за закивке по врху (Cziráky 1901: 423/3; Dimitrijević *et al.* 1962: 37, Sl. 4, 5). Они би могли одговарати и типу 558 исте серијације, а мањи језичак од две плочице лима (Cziráky 1901: 423/4; Vinski 1958: 14; T. X/1-12) типу 559, тј. фази FS која се датује до 650. године, али у конкретном случају датовање одређују правоугаони окови од по две плочице бронзаног лима спојене крстасто распоређеним заковицама, који би одговарали типу 186, MS II (675-700) или типу 187, рана фаза SS I (700-720) (Zábojník 1991: 233, 235, 236, 248, Taf. 20/1; 34/20; 35/17).

Из неког од гробова с првих послератних ископавања, потиче споредни бронзани језичак (Веленрајтер 1952: 142, Сл. 6), који, чини се, одговара Забојниковом типу 70, фази MS II (675-700) (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 21/1,2). Од појасних налаза,

још су препознатљиви веома ситни фрагменти лима украшени отискивањем матрицом из гроба 6 са првих ископавања Ђуле Циракија (Cziráky 1899: 274, I/6,7: *T. 4/9-12*).

Обавештени смо, даље, да су при последњим радовима на некрополи, у гробовима 22, 24 и 25 констатоване „и разне танке, данас посве распале, бронзане апликације“ (Корошец 1959: 115-116), дакле комади од лима, имајући све у виду, средњоаварски. Слично важи и за гробове 29 и 30 (Velenrajter 1960: 145). Занимљив је, међутим, помен „у погледу са масивнијим оковима и језичцима какви су било бронзани било сребрни сачувани у гробу бр. 28“. Нажалост, они су приказани само као минијатуре у, за наше прилике, пионирском али неуспешном покушају реконструкције аварског појаса (Корошец 1959: 116, Сл. 21). На схематизованом цртежу назиру се „сребрне округле апликације“, гвоздене копче, неки правоугаони мањи комади, вероватно од лима, али и, чини се, ливени језичци са увлаком украшени мотивом вреже, какви би морали представљати касноаварски материјал 8. века. Ипак, пошто је опис недоречен а илустрација неодговарајућа, тешко би могао да се донесе неки одређенији закључак.

Веома интересантан налаз представља коштани језичак из гроба 6 са ископавања 1952. године, димензија 4,5 cm x 1,1 cm, украшен само једноставним преплетом какав је карактеристичан за металне језичке прелазног периода (Веленрајтер 1960: 183, T. II/7; Dimitrijević *et al.* 1962: 38, Sl. 10: *T. 4/25*).

Копче су налажене готово у свим гробовима, у некима и више од једне. Као и на другим налазиштима, деле се у две врсте. Најпре, ту су бројније, обичне гвоздене, ковane копче трапезоидног оквира (Cziráky 1899: IV/1-3, V/2: *T. 4/15, 19*), какве се појављују на широком простору и веома дуго, па и на некрополама из свих фаза аварске превласти, тако да не представљају хронолошки осетљиве налазе (Бугарски 2009a: 89-90).

Бронзане копче су представљене прећицом која је ливена изједна са оковом штитастог облика, с гвозденим трном, укупне дужине 3,6 cm, која је нађена у гробу 6, а не 10, како је то погрешно представљено у другом осврту (Веленрајтер 1960: 182, T. I/3; Dimitrijević *et al.* 1962: 38, Sl. 12: *T. 4/24*). По серијацијском датовању Јозефа Забојника, одговарајуће копче типа 131 опредељене су у фазу MS II (675-700) (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 21/1, 2).

Накит је прво представљен налазима наушница. Из гроба 3 са Циракијевих ископавања потиче пар наушница кружне тордиране алке од бронзане жице и лоптастог привеска од плавог стакла (Cziráky 1899: 274, II/1-2; Dimitrijević *et al.* 1962: 37, Sl. 1: *T.*

4/5-6). У општем смислу, оне одговарају представницима типа I са некропле Тисафиред, варијанти кружних наушница с перлом као привеском, које са појављују у хоризонту најмлађих лимених и најстаријих ливених појасних гарнитура, с датовањем од око 675. до око 740. године (Garam 1995: 274, 276, Abb. 148/29; 254). У односу на датовање осталог материјала са Циракијевих ископавања, наши примерци, које издваја тордирање алке, знатно ређе у односу на алке од једноставне, неувијене жице, вероватно би припадали ранијем одсечку тог временског распона. Могуће је да истом типу припада и недовољно јасно представљен налаз из гроба 13 са Веленрајтерових ископавања (Веленрајтер 1960: 182, T. II/8), а на последњим ископавањима нађене су „ponekad i mindjuše od zlata ili srebra sa perlom od staklene paste" (Velenrajter 1959: 163).

Из гроба 10 (послератна ископавања) у којем је био сахрањен наоружани мушкарац, потиче пар наушница које такође нису добро описане, а ни нацртане. Није сасвим јасно да ли је реч о бронзаним, позлаћеним наушницама, али је спој алке и сферичног привеска свакако био украшен са по четири грануле (Веленрајтер 1960: 182, T. II/9). Изгледа да би, на основу Ормандијевих закључака, наушнице могле да се датују од 620/630. до 650. године (Ormándy 1995: 169, Abb. 8).

Са раних ископавања потиче и више обичних кружних каричица (Cziráky 1899: I/12-16: *T. 4/1, 8*; Cziráky 1901: 423/27), које се саме по себи не могу прецизније датовати, јер представљају веома честе налазе на аварским некрополама различитог датовања (Бугарски 2009a: 94). Другачији је, пак, случај с већим алкама од жице, чини се, ромбоидног пресека, чији је један крај зашиљен (Cziráky 1899: II/10,11: *T. 4/16-17*). Налаз одговара типу 12 са некрополе Алатијан, који се везује за другу половину 7. века (Böhme 1965: 5-6, 33/12), што је, интересантно, прецизније датовање него на некрополи Тисафиред (Garam 1995: 284).

Поред наушница, нађене су и различите перле. Ниске су красиле сасвим ситне перле, као у гробу 3 са првих Циракијевих ископавања (Cziráky 1899: 274, I/11: *T. 4/11*), какве би се могле определити у раноаварски или средњоаварски период (*cf*. Pásztor 2008: Tab. 2), потом и окцасте, каква је илустрована из гроба 27 с раних ископавања (Cziráky 1901: 423/27; Vinski 1958: T. X/15), с датовањем углавном до почетка прелазног периода, али и могућношћу дуже употребе (Pásztor 2008: Tab. 2). Коначно, у гробу 5 са Веленрајтерових ископавања, нађене су две перле облика семенки лубенице. Преко једне „се налази тордирана жица тамно-зелене боје" (Веленрајтер 1952: 140), можда остатак металне нити, на какву су се намицале перле одговарајућег облика из гроба 36 са некрополе у Војци (Бугарски 2006: 404). Перле представљају једини

хронолошки осетљив материјал из гроба 5, али се ни оне не могу одредити нарочито уско. Појављују се у последњој трећини 7. века, дакле у прелазном периоду аварске превласти, да би нешто мањи примерци црне боје представљали најкарактеристичније касноаварске перле (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2).

У гробове на аварским некрополама често је полаган и лични прибор покојника. Авари су свој прибор носили у торбицама које су качили на појас. Њихови препознатљиви окови од кости су се постављали при врху торбице, ради провлачења учкура и обликовања отвора. Према најновијем прегледу, у аварским гробовима различитог датовања нађено их је укупно 276, при чему из гробова особа мушког пола потиче 169 налаза, из женских гробова 35 а из дечјих још 32 комада (Tobias 2011a: 298). По свој прилици, у гробу 10 с послератних ископавања, између десне подлактице и карлице покојника, нађен је такав предмет, описан али не и функционално одређен као „Коштани предмет у облику фруле". Реч је о фрагментованом, шупљем цилиндру, који је по висини пробушен на три места. Између тих отвора, предмет је на пар места украшен „неким примитивним цртежима израђеним урезима", чему на приложеној илустрацији није посвећена већа пажња (Веленрајтер 1960: 181, 183-184, Т. I/5). Иако се на аварским гробљима чешће срећу окови пљоснатог облика, можемо се позвати на неке, у главним цртама, сличне коштане предмете из Мађарске који су такође били украшени, било урезивањем, било жлебљењем (Garam 1975a: 31, Fig. 9/102-6; Török 1975a: 296, Fig. 5/60-3). Такви комади су примарно или секундарно могли да буду коришћени и као игленице. У сваком случају, налаз из гроба 10 је приписан типу 3е авародопских окова торбица (Tobias 2011a: 291, 298, Abb. 9C/223).

Прибор покојника је, даље, оличен у гвозденим ножевима који су, као и на другим некрополама, присутни у многим гробовима. Илустровани су налази са Циракијевих ископавања (Cziráky 1899: III/1-3: *T. 4/7*), док се неки од ножева с послератних ископавања, дужине до 18 cm, сматрају за бојне ножеве, односно скрамасаксе (Веленрајтер 1960: 183). Ипак, у раносредњовековне бојне ножеве се опредељују примерци дужи од 20 cm, и то с резервом (Petrinec 2009: 165). Примера ради, бојни нож из мокринске некрополе је дужине 25,3 cm (Ранисављев 2007: 22, Т. XXIII/1), а са некрополе у Војци је дужине од 32,5 cm (Бугарски 2006: 414, Т. XXIX/94-6).

Из гроба 6 са Веленрајтерових ископавања, приказано је гвоздено, кородирано кресиво – оцило извијених крајева, уз које је је био и кремен. Кресиво је нађено испод ножа, уз десну бутну кост (Веленрајтер 1960: 183, Т. I/2), што наговештава да је прибор

ношен у торбици. Ни кресива не представљају, као ни ножеви, хронолошки осетљив материјал. Мишљење да се она налазе само у гробовима мушкараца из старије фазе аварске доминације (Mrkobrad 1980: 104-105), релативизују налази из јасног касноаварског контекста (*e.g.* Kiss 1977: 147-150, Pl. LX/3,7,8; Čilinská 1966: 86, Taf. LXVI/439, 19-25).

У извештајима са ископавања помињани су и налази пршљенака, али им није посвећена већа пажња. Једино је, неадекватним цртежом, представљен предмет од кости са уздужно пробушеном рупом која се од чак 1 cm у пречнику сужава до 0,5 cm. Предмет је „округлог облика", ширине 4,2 cm, висине 3 cm (Веленрајтер 1960: 184, T. I/4). У једном случају се помиње да је нађени пршљенак биконичног облика (Веленрајтер 1952: 141).

На некрополи Богојево I, издваја се већи број војничких гробова. Коштане оплате крајева рефлексних лукова су веома карактеристични налази из тих целина, а посвећен им је један врло садржајан рад (Корошец 1959). Потичу из два гроба са предратних ископавања (Корошец 1959: 105), а са послератних из гробова 3 (Веленрајтер 1952: 141, Сл. 5), 6, 8, 12, 14 (Веленрајтер 1960: 183, T. I/7), 22, 24, 25, 28 (Корошец 1959: 103-108, Сл. 1-15: *T. 5/1-2*), и 29 (Velenrajter 1960: 145). Драгоцени су детаљни описи Јосипа Корошеца, из којих се може пуно научити о овом оружју. Пажња је посвећена археолошком контексту налаза, па се тако види да су оплате биле распоређене у висини лобања, подлактица и колена,на основу чега је дужина незатегнутог лука процењена на 1,30-1,40 m. У ретким случајевима кад је очуван комплетан сет у аварском гробу, нађе се укупно 11 коштаних плочица, по четири у крајевима, од којих су посебно карактеристичне по две веће, о чему ће се даље дискутовати, и три у средини. Средишње оплате су равне и другачијег облика од крајњих, које су веће и проширене на крају који носи удубљење за струну а зашиљене на супротном, који је шрафиран унакрсним урезима. Аутор је уочио да су горњи крајеви увек за 2,5-5 cm дужи од доњих, а показано је и да је горњи крај лука из гроба 22 био састављен од плочица различите ширине (Корошец 1959: 103-105, Сл. 1-15). То је веома инструктиван податак, будући да се углавном, с разлогом, мисли да су уже плочице старије од ових прошитених крајева. Оне се користе и током последње две или три деценије 7. века, када се управо појављују и оплате веће ширине (Bóna 1970: 261).

Душан Мркобрад је изнео став да се рефлексни лук јавља у време ране и прелазне фазе аварске доминације, а касније ретко (Mrkobrad 1980: 99). О томе сведочи и упадљив изостанак тих налаза са велике касноаварске некропооле Тисафиред (Garam

1995), а наводи се и да су ти налази присутни у раноаварским, али не и у познијим гробовима на некрополи Сегед - Фехерто А (Madaras 1995: 77). Ипак, инвентари два гроба са једне некрополе код Кишкереша јасно показују да се оплате ширих крајева јављају и са средњоаварским и са касноаварским материјалом (Török 1975b: 316, Fig. 3/7-1, 2, 3; 3/8-2, 9, 10). О пореклу рефлексног лука, раширености и начину коришћења и предностима у односу на обичан лук, овом приликом не мора бити речи (*cf*. Корошец 1959: 105; Ковачевић 1977: 116; Петковић 1993; Ric 1982-1983; Ricz 1983; Бугарски 2009a: 112-114).

Уз лукове су налажене и стреле, али не увек у истим гробовима. У случајевима кад се стреле нађу у гробу без остатака рефлексног лука, можда би се могло помишљати да је уз њих био приложен неочуван, обичан дрвени лук, какав је такође могао бити у аварској употреби (Daim 2003: 468). Налази потичу из гроба 26 с предратних ископавања (Cziráky 1901: 423/1), те гробова 3 (Веленрајтер 1952: 141), 6, 10, 12, 13 (Веленрајтер 1960: 183) и из оних с последњих ископавања (Velenrajter 1959: 162). Реч је о пробојним стрелицама тробридног врха, висине 6-8 cm, које су у употреби током читаве превласти Авара. Слични пројектили, источног, скитског порекла, били су у употреби још у римској и ромејској војсци, међу германским племенима током Сеобе народа и касније (*cf*. Davies 1977; Zanier 1988; Freeden 1991: 595; *Roma* 2001: 398-399, II. 4. 748-752; Ricz 1983: 8-10).

Стреле су ношене у тоболцима. Аварски тоболац, који се качио на металну куку о појасу, десно, није био окован гвозденим шипкама као познији мађарски (Корошец 1959: 111, 114), па у гробу може да се препозна пре свега према распореду гвоздених врхова стрела и коштаним оплатама. Већ је поменут преглед оплата аварских тоболаца Атиле Киша, који је богојевске налазе сврстао у своју другу листу, с предметима из прелазног и касноаварског периода, од око 680. године до почетка 9. века (Kiss 1997: 80, 83). Коштане оплате аварских тоболаца не представљају стандардизован материјал. Напротив, у њих се сврставају различити комади са истих налазишта (*e.g*. Madaras 1995: 176, Pl. 1/5-1, 2; 8-2, Pl. 3/12, 1-7; Ранисављев 2007: 41–42, сл. 17, 18; Kiss 1997). Тако је и у Богојеву, „где плочице нису биле чак ни на истом тоболцу исте ширине ни исте дужине“ (Корошец 1959: 111).

Са Веленрајтерових ископавања, потичу из гробова 3 или 4, уз претпоставку да су могле бити од седла (иако нема коњаничких сахрана) (Веленрајтер 1952: 142, Сл. 7, 8), те из гробова 6, 12, 13 (Веленрајтер 1960: 183, Т. I/1-6, Сл. 9), 22 и 25 (Корошец 1959: 111, 114, Сл. 19, 20: *T. 5/3-4*). Плочице су различитих величина, тракастог или

правоугаоног облика, украшене урезаним и каткад углачаним, прилично компликованим мотивима преплета и сл. Једна од њих је „била инкрустирана неком врстом црне смоласте материје, којом су били испуњени сви издубљени делови“ (Веленрајтер 1960: 183; T. II/1). Посебно су занимљиве те веће плочице, које су доста добро сачуване, чак до око 15 cm дужине. Издвајају се, даље, комади из гробова 3 (Веленрајтер 1952: 142-143, Сл. 8; Dimitrijević *et al.* 1962: 38, Sl. 7: *T. 4/27*), 13 (Веленрајтер 1960: 183, T. II/6) и 25 (Корошец 1959: 111, Сл. 20), висине око 4 cm. За последња два, аутори су на наведеним страницама претпоставили да представљају коштане језичке ремена за затварање тоболца, тј. закопчавање његовог поклопца, што се вероватно може односити и на предмет из гроба 3. Одговарајући налаз је, чини се, и са некрополе Јасзапати (Madaras 1994: Taf. III/4).

Коначно, било је и мачева. У гробу 10, нађен је гвозден, веома кородиран и фрагментован мач једносеклог пресека, укупне дужине око 92 cm. Једносекли мачеви, палаши, који се појављују се још у време хунске превласти, на известан начин представљају прелаз од мача ка сабљи (Рашев 2007: 96). Мач из Богојева је имао дрвену канију, чије остатке на сечиву је задржала корозија, а вероватно је била обложена и кожом. На канији су били трошни окови са заковицама од бронзаног лима. Посебно је значајан опис дршке мача, због помена прстенасте главице. Таква алка на балчаку двосеклог мача је обележје најстаријих мачева у аварској употреби (Mrkobrad 1980: 98), али се јавља и на оружју касније, једносекле варијанте, као што је то случај с налазом из Манђелоса, о којем ће бити речи (Ерцеговић-Павловић 1975: 109, T. III/1,2). Поменут је и налаз једносеклог мача из Колута (Nagy 1971: nap. 32). Остаци гвоздених мачева се помињу и у опису гробова 29 и 30 (Velenrajter 1960: 145).

Са некрополе потичу и две препознатљиве алатке. Реч је о предметима од рога, тзв. алаткама за дрешење чворова (*Knotenlöser*), чије функционално опредељење није недвосмислено прихваћено (Daim 1987: 219; *cf.* Бугарски 2009a: 124-125, нап. 53). На тадашњем степену истражености, налаз са првих послератних ископавања је одређен као чунак за разбој (Веленрајтер 1952: 141), а одговарајући предмет из гроба 10 као „заштитни део ђема“ (Веленрајтер 1960: 183, T. I/6). Ови предмети од рога представљају карактеристично обележје старијег аварског хоризонта. На темељно проученој некрополи Леберсдорф приписују се најранијој фази, FA, која је трајала до 650/670. године (Daim 1987: Abb. 29). Још један предмет од рога, можда нека алатка, нађен је у гробу 24 са Циракијевих ископавања. Предмет је израђен од правог, облог дела кости који је при дну пробушен за качење а при врху се рачва у два рошчића, који

би представљали радну површину алатке (?). Укупна дужина налаза је 15 cm (Cziráky 1900: 263, 264/10: *T. 4/20*). Пошто не знам за аналогију, предмет је само условно опредељен као алатка.

Поменуто је да су у гробовима налажене и керамичке посуде. Најкарактеристичнији лонац потиче из истог гроба 24 (Cziráky 1900: 263, 264/11: *T. 4/21*). Лонац припада групи тзв. сиве керамике, рађене на брзом витлу, каква је особена за раноаварски и прелазни период. Аутори су њено порекло тражили у сарматским, односно касноантичким традицијама, као и у германском кругу, за шта се определио Тивадар Вида. Посуде ове групе су и иначе ређе од руком рађених, а лонац из Богојева је редак представник Видине подгрупе IB2 с наших локалитета. Прецизније, припада варијанти IB2/g2 прелазног периода (Vida 1999: 42-63, 181-184, 213, Abb. 8, Taf. 174).

Два нацртана, руком рађена лонца у првом Циракијевом чланку (Cziráky 1899: VI, VII: *T. 4/22, 23*), пак, могу се повезати с Видиним представницима IIID9 који се датују од 650. до 670. године (Vida 1999: Taf. 175). Илустрован је још један лонац са урезаном валовницом, али цртеж не омогућава прецизнија поређења. То је лонац из гроба 2 с Веленрајтерових ископавања, „кестхељског типа", а поред њега сличне посуде потичу бар још из гробова 1 и 4 (Веленрајтер 1952: 141, Сл.4/б). У наредном Веленрајтеровом извештају, иначе знатно боље написаном, нема помена о посудама из гробова (Веленрајтер 1960), а у последњем извештају се само помињу судови „koji pripadaju kestheljskoj kulturnoj grupi" и „posude „nomadskog" (?) tipa" из дечјих гробова (Velenrajter 1959: 162).

Ни на једном месту се у цитираним извештајима изричито не наводи основни податак, да ли је реч о руком рађеним посудама или посудама са витла. Данас није јасно које су одлике „кестхељског типа", као што није јасан ни опрез приликом опредељивања посуде у номадски тип. Могуће је да се аутор није слагао с таквим одређењем, на начин како је то касније писао Јован Ковачевић. Најпримитивнији аварски керамички тип, којег чине руком рађене посуде, назива се *потиска* или *номадска* керамика, што није адекватно из два разлога. Прво, такве посуде се не налазе само у Потисју, а уз то је погрешна претпоставка да су Авари у Панонској низији били номади (Ковачевић 1977: 180). У сваком случају, из веома штурих осврта на посуде из богојевских гробова, ипак се може претпоставити да су биле рађене слободном руком. У погледу временског одређења сахрана, то није нарочито важно, јер се руком рађено посуђе прилаже, паралелно са оним са витла, и у позноаварске гробове.

3.1.9.4. *Анализа података*

У овом прегледу је обрађена једна од четири богојевске некрополе, остале су млађе и биће обрађене у другом каталогу. Поређењем ситуација које су оставили Цираки и Веленрајтер, о чему је било речи, да се рашчитати да су прва ископавања вођена непосредно уз северну ивицу шанца, са унутрашње стране, док су прве две Веленрајтерове кампање вођене даље на север, код препознатљиве раскрснице која уоквирује једно троугаоно „острво“ (*T. 3/a*). Уколико је Циракијева скица тачна (Cziráky 1899: 269), из свођења пропорција може се закључити да је Веленрајтер још 1951. године ископавао сонду *E* јужно од зоне првих ископавања мађарског стручњака, међутим из приложеног извештаја се не може установити да ли је у тој сонди било неких налаза (Веленрајтер 1952). Наредна ископавања била су вођена у супротном, северном делу, око поменуте раскрснице, са много мањим размаком између сонди (Веленрајтер 1960).

Збуњује следећа забелешка истраживача: „1901/2 godine i 1958 godine Gradski muzej je vršio iskopavanja na jugozapadnom i jugoistočnom delu nekropole i tom prilikom su otkrivena 22 groba“ (Velenrajter 1959: 162). Очигледна су два пропуста у овом запажању. Најпре, реченица почиње штампарском грешком, текст се односи на прве две послератне кампање, што се збрајањем гробова лако може установити. Већа је нејасноћа са наведеним странама света. Према прецизним Веленрајтеровим основама, управо је супротно, ископавало се на северном крају. Све ово је важно због навода да су последња ископавања „nastavljena... na jugoistočnom delu nekropole“ где „Sav materijal iz grobova pripada VIII veku“ (Velenrajter 1959: 162, 163). Чини се да су и та ископавања заправо била у северном делу некрополе, тако да је у тој зони истражен и гроб 28, једини за којег се на основу коментарисаног појаса може наслутити да је припадао касноаварском периоду. Још је ЗденкоИнски навео да „na tom položaju postoje i mlađi grobovi“, али из свих осталих гробова није приказан материјал који би се недвосмислено могао датовати у касноаварски период. Због тога је тај аутор вероватно био у праву кад је налазиште датовао у крај 7. века (Vinski 1958: 14). И у каталогу *Сеоба народа* Богојево I је датовано у средњу фазу аварске доминације, завршетак 7. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 39). У последњу четвртину 7. века, налазиште је датовано и у новијем прегледу (*ADAM* 2002: 62).

Чињеница је да би се главнина препознатљивог материјала са богојевског гробља могла датовати од око 670. до око 700. године, дакле у прелазну аварску фазу. Ваља ипак истаћи да су у гробу 10 са Веленрајтерових ископавања заступљени старији

налази, који би се могли датовати до 650. године, а да би се гроб 14 са Циракијевих ископавања могао датовати у 650-675. годину. Први гроб је један од најсевернијих, док је други био на југу некрополе. Не може се, дакле, установити концентрација евентуално старијих гробова. Најмлађи гробови су, чини се, били у северном појасу гробља. Иако постоје малобројне индиције да постоје старије и млађе сахране, налазиште се, на основу доступне грађе, поуздано датује у прелазни аварски период (сса 670-700).

Сразмерно велики број истражених гробова на локалитету уз, утисак је, прилично велике просторе који нису истражени, налаже закључак да је ископавана велика некропола. На њој су нађени и женски и дечји гробови, али се истичу војнички. Интерсантно је да нема помена о коњаничким сахранама. Некропола Богојево I пружа врло значајан увид у материјал прелазног аварског периода, а евентуална будућа ископавања би омогућила да сазнамо нешто о могућем континуитету сахрањивања на локалитету, од раноаварске до прелазне фазе, и од прелазне до касноаварске.

3.1.10. **Bajska (Vajszka)**

3.1.10.1. *Географско одређење*

Јужно од Богојева, на споју алувијалне равни Дунава, која је на том месту широка око 5 km, и више речне терасе покривене лесом налази се Бајска, на најистуренијем положају ка нижем земљишту, уз баре и мртваје (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152; Geomorfološka karta 2005; *cf*. Bugarski 2008a: 446).

Локалитет се налази у самом насељу, у Ул. Браће Радића бр. 1, а саме околности открића су од важности за географски увод. Налазиште је установљено приликом праћења одвоза земље за изградњу II одбрамбене линије леве обале Дунава у Бачкој. Велике поплаве 1965. године пробиле су главну линију насипа, и нов насипи су подизани „manjim delom na ivici stare visoke obale Dunava, a većim delom na nižim terenima ili unutrašnjem delu terasa... Druga odbarambena linija Vajska – Bogojevo izgrađena je na ivici stare visoke obale Dunava koja prati sadašnje korito na rastojanju od 5 do 10 km“ (Medović, P. 1966: 195-196).

Може се установити да није реч о ивици старе обале Дунава, већ више речне терасе на којој се налази Бајска. Из текста Предрага Медовића јасно проистиче да налазиште у Бајској није било угрожено великом полавом, већ радом механизације која је ту копала земљу за насипе. Исти је случај и са неколико праисторијских локалитета

из Вајске и околине: и на самом локалитету Ул. Браће Радића бр. 1, на северозападном крају села, препознато је праисторијско насеље (Medović, P. 1966: 195-198).

Драматични догађаји из 1965. године заправо сведоче у колико мери је Вајска представљала погодно место за насељавање, од праисторије до наших дана. За разлику од појаса земљишта алувијалне равни, ширине чак до 10 km, Вајска са саме ивице суседне, више речне терасе није била поплављена (*cf*. Bugarski 2008a: 450-451).

3.1.10.2. *Историјат истраживања*

Године 1966, Предраг Медовић је на локалитету Ул. Браће Радића бр. 1, у башти и дворишту куће П. Шајтоша, могао само да установи следеће: „Buldožeri su skinuli najveći deo praistorijskog naselja i otkrili a delom i uništili nekropolu iz VI i VII v.“, од које је затечен један оштећен дечји гроб, грађен од невезаних римских опека, у оријентацији исток-запад. На основу налаза, гроб је датован у 6-7. век, а „Vlasnik imanja tvrdi da je prilikom zemljanih radova na nasipu uništen veći broj sličnih grobnica i da se neposredno ispod površine i sada može otkriti više grobnica“ (Medović, P. 1966: 196-197, T. XLIV/9-11).

Уследила су заштитна ископавања „na najugroženijem delu terena“ под руководством Олге Брукнер из ПЗЗСК из Новог Сада и Шандора Нађа из Војвођанског музеја, у трајању од око недељу дана. Откривено је седам гробница и један скелетни гроб. На основу скупоцених прилога, у сажетом извештају је оцењено да некропола припада периоду краја 6. и почетка 7. века, а у етничком погледу „varvarskom stanovništvu čije naselje za sada nije konstatovano i čije bi iskopavanje trebalo nastaviti obzirom na značaj i bogatstvo grobnog inventara...“ Значајна последица ископавања је и та што је потврђен утисак Предрага Медовића: „Rezultati ovih iskopavanja i raniji slučajni nalazi omogućili su da se utvrdi prostiranje nekropole na većoj površini koja je zahvatala teren i ispod sadašnjeg izgrađenog nasipa“ (Brukner, Nađ 1966: 156-157). У претходном тексту дисертације је помињана финална публикација некрополе у Вајској, где је налазиште уже датовано, у последње деценије 6. века (Brukner 1982: 40).

3.1.10.3. *Археолошки налази*

Иако је откривено тек осам гробова, оштећена некропола у Вајској представља једну од најинтересантнијих некропола раноаварског периода. Истиче се чињеница да је од осам откривених гробова чак седам било изграђено од опека, на римски начин (Brukner 1982: 33-35, Pl. VIII, IX: *T. 6/1*). Гробови су се налазили у правилном

распореду, на размаку до 3 m, стриктно оријентисани запад-исток с мањом девијацијом ка северу. Били су дужине 1,50-2,10 m, ширине 0,40-0,57 m и висине од 0,70 m а грађени су од седам до 30 великих римских опека различитог формата, са ширим странама од усправљених, по ширини постављених опека и ужих, који су прављени усправљањем једне опеке по висини. На такву основу се постављао двосливни кров од опека (*T. 6/2*). Елементи конструкција гробова нису били везивани малтером, „a krečni malter na površini je sekundarnog karaktera što znači da su prvobitno korišćene kao građevinski materijal.“

Гробнице нису патосиране опекама, биле су испуњене растреситом земљом с траговима присуства мањих глодара, што је утицало на померање скелета и прилога. Нађени су и уломци праисторијске керамике, што се лако објашњава чињеницом да је некропола укопана кроз праисторијски слој. Покојници су сахрањени на леђима, у опруженом положају, с рукама пруженим низ тело или, у случају покојника из гроба 5 и слободно укопаног гроба 8, прекршетним на карлици (Brukner, Nađ 1966: 156; Brukner 1982: 29-35, Fig. 2-13, Pl. VIII, IX).

У гробу слободно укопаног покојника није било прилога, док у гробовима од опека убедљиво преовладавају гробни прилози византијске израде. Појасна гарнитура је нађена у гробу 2, у којем је била сахрањена особа мушког пола. Састоји се од овалне, ливене бронзане копче гвозденог трна и сета од 9 појасних окова и језичка који су израђени од по две плочице од бронзаног лима. Седам окова је облика мањих језичака, два су обликована у виду наспрамно постављених штитова, слично као већ описани комади са налазишта Апатин – Сикеш, док је језичак издуженог облика (Brukner 1982: 30-31, Pl. III: *T. 6/3-11*). Сви комади су украшени у техници *Punkt-Komma*. Налаз из Вајске је једна од илустрација таквих израђевина у књизи Еве Гарам о византијским налазима у аварском контексту, које се датују углавном од краја 6. века и у прву трећину наредног, али и кроз цео 7. век (Garam 2001: 119-124, Tabelle 1, Taf. 89/1). На некрополи Тисафиред, сличне копче се одређују у хоризонт лимених, пресованих гарнитура прелазног периода, од 670. до око 710. године, док комади мањих димензија одговарају каснијем времену (Garam 1995: 224, Abb. 99/3-9).

Византијски женски накит на некрополи је луксузан. Најпре, из дечјег гроба 1 потиче пар сребрних наушница, како је недовољно прецизно оцењено, типа „Szentendre“, које на наребреној, дебљој алци носе грануле и привезак сферичног облика од лима. Слична наушница, позлаћена и мањих димензија, била је накачена на

једну од већих (Brukner 1982: 29, Pl. II/1-2: *T. 6/15, 19-20*). О таквим наушницама било је речи приликом описа богојевских налаза: према новијој литератури о овом луксузном накиту, наушнице би се могле датовати у 620/630-650. годину (Ormándy 1995: 169, Abb. 8).

Наушнице веома фине израде потичу и из гроба 5, у којем је била сахрањена особа женског пола (Brukner 1982: 32, Pl. IV/2-3: *T. 6/13-14*). Реч је о већим наушницама с привеском у облику звездоликог коша (*Ohrgehänge mit sternförmigen Körbchen*), какве су налажене на Корзици, северној Италији, јадранској обали, у области Алпа, као и у Панонској низији, нпр. у Кестхељу. За разлику од већине других примерака који су од злата, пар из Вајске је израђен од сребра. Ева Гарам је узела у разматрање и те примерке. Она сматра да је варијанта наушница византијског порекла, и датује их у крај 6. и прву трећину 7. века (Garam 2001: 15-18, Tabelle 1, Taf. 2/4). Тивадар Вида их је, пак, сврстао у тип IV (*Allach*) наушница са одговарајућим привесцима (Vida 2012: 83, Abb. 12). Њихово порекло је одредио као медитеранско, а налазе из Панонске низије тумачи везама с тим крајевима, о чему ће још бити речи (Vida 2009: 240-241), при том наводећи да је бар неке одговарајуће налазе из кестхељског контекста могуће датовати раније, до средине 6. века, у сваком слуају пре доласка Авара (Vida 2008a: 33-35, Fig. 4/1). Трећа наушница из гроба 5 је такође од сребра, и представља скромније занатско остварење. На ужој каричици је привезак од три мање кугле (Brukner 1982: 32-33, Pl. IV/4: *T. 6/18*). Тим наушницама је теже дати прецизно одређење. Донекле су налик на представника типа 10 са некрополе Алатијан, за који се наводи да је у употреби од раноаварског времена до краја аваске превласти (Böhme 1965: 4-5, 33/10).

Из гроба 5 је и сребрни печатни прстен који на једноставној алци носи пљоснату кружну плочу са урезаним крстом (Brukner 1982: 33, Pl. IV/5: *T. 6/16*). Налаз има неколико блиских аналогија из аварских гробова, које се махом датују у крај 6. и прву трећину 7. века (Garam 2001: 78-80, Tabelle 1, Taf. 49/7). Наруквице су знатно скромније. Једна је од траке бронзаног лима, из гроба 1, док су налази из гробова 2, 3 и 7 од гвожђа, кородирани и фрагментовани (Brukner 1982: 29, 31, 32, 33, Pl. III/11, IV/1, 12, V/3).

У гробу 5 су нађена и два привеска огрлице, овалног облика, од сребра с крупним умецима од плавог стакла (Brukner 1982: 33, Pl. IV/6-7: *T. 6/17*). Ти предмети ромејског порекла имају опште сличности са (вероватно млађим) комадима из Кунаготе и Кишкереша, а историјски контекст њихове појаве у Вајској се тражи у боравку Куверове фамилије или пратње, што ће бити коментарисано нешто касније (Garam

2001: 43-44, Taf. 20/2). С њима је на огрлици био необично обликован крст од сребрног лима, који је у раду Олге Брукнер представљен у два неповезана очувана фрагмента (Brukner 1982: 33, Pl. IV/8-9). Налаз је препознат и реконструисан у цртежу у једној старијој студији Еве Гарам, у којој се наглашава да крстови израђени од лима представљају аварску изведбу према византијском узору и да би наш налаз потпадао у *Ozora-Tótipuszta* тип (Garam 1991a: 159, Abb. 6). По мом мишљењу, које ће бити детаљно образложено, налаз потиче из ромејског гроба и нешто је ранијег датовања у односу на оцену Еве Гарам (Bugarski 2009b: 221, 226).

Коначно, у гробовима 1, 5 и 6 (Brukner 1982: 29, 33, Pl. II/4, IV/10, 11: *T. 6/21*) нађене су ниске раноаварских окцастих перли, које се углавном датују до почетка прелазног периода (Pásztor 2008: Tab. 2).

3.1.10.4. *Анализа података*

Како је већ наведено, Предраг Медовић је, у односу на инвентар гроба 1, налазиште датовао шире, у време 6-7. века (Medović, P. 1966: 196-197), а Олга Брукнер у последње деценије 6. века, приписујући га етнички мешовитом становништву које је настало као последица кретања Гота, Гепида, Лангобарда и Авара и које је било под снажним утицајем римске провинцијске културе, што би се теоретски могло довести у везу с могућношћу да је тај део бачког Подунавља својевремено био у саставу Царства (Brukner 1982: 39-40).

Миклош Такач истиче посебну вредност овог налазишта за анализу етничке композиције Каганата. Гробље у хронолошком смислу припада раноаварском периоду, односно последњој трећини 6. и 7. веку, како је аутор шире назначио на другом месту (*ADAM* 2002: 402), али је у културном смислу особено. Гробови и налази из њих имају паралеле у римском и рановизантијском културном кругу, али би, по Такачу, требало одбацити могућност римског континуитета. Уз основну чињеницу да не располажемо историјским подацима о римском запоседању овог места, буран претходни ток Сеобе народа у јужној Бачкој није могао да остави довољно простора претрајавању Римљана у тим пределима. Археолошким методама, даље, не може се објаснити појава становништва византијског порекла у раноаварском Каганату, па је чак јако тешко извести и прецизно одређење друштвеног положаја покојника, иако се истиче богатије сахрањивање на локалитету (Takács 2000a: 460).

Ева Гарам налазе из гроба 5 доводи у везу са најближим окружењем Кувера (Garam 2001: 43-44), што би њихов временски оквир одредило отприлике у осму

деценију 7. века. Кувер је под влашћу аварског кагана био од 668/669. до око 680. године а долазак његових Сермезијанаца у Македонију ставља се у распон 678- 685. године (*Mir. II* 5; Поповић, В. 1986: 113-119). Морало би се рачунати, у том случају, да су и остали једнообразни гробови из Вајске из истог контекста.

Два су главна проблема у оваквом схватању Вајске. Најпре, поновићемо навод првог стручњака који је обишао локалитет, да је „prilikom zemljanih radova na nasipu uništen veći broj sličnih grobnica (sic!) i da se neposredno ispod površine i sada može otkriti više grobnica“ (Medović, P. 1966: 196-197). Не делује нарочито вероватно да би релативно бројне гробнице, и то само у Вајској, могле представљати одраз краткотрајног боравка Куверове врхушке на том простору, све и да се *a priori* прихвати да су они усвојили ромејске обичаје сахрањивања.

Уз то, намеће се питање датовања предмета из гробова. Наушнице и прстен из гроба 5, како је показано, могле би се датовати од краја 6. и у прву трећину 7. века, или чак и раније, што само по себи не значи да позније датовање огрлице из истог гроба, према Еви Гарам, није исправно. И остали налази на гробљу су, међутим, углавном ранијег датума. Наушнице из гроба 1 се одређују у 620/630-650. годину, а појас из гроба 2 вероватно у крај 6. и прву трећину 7. века. Једино би се бронзана копча тог појаса, у другачијем контексту, могла определити у средњоаварски период. Тај налаз би, по мом мишљењу, био јачи аргумент за позније датовање гроба, па и некрополе, од реконструисане *уникатне* огрлице из гроба 5. Ипак, сами лимени украси истог појаса су, по свој прилици, старијег датума, као и остали налази на некрополи за које постоје прецизне аналогије.

Чини се да концентрација таквих предмета налаже датовање налазишта у прву половину 7. века (Bugarski 2009b: 226), али ипак не би требало пренебрегнути могућност продужене употребе луксузних предмета. Према интерпретацији Еве Гарам и могућностима датовања неких налаза, највиша могућа временска граница била би око 680. године, што некрополу у Вајској још увек одређује у раноаварски период.

Пошто су установљени вероватни и могући временски оквири налазишта, приступиће се етничкој интерпретацији. Комбинација чисто ромејског обичаја сахрањивања, који се на некрополи доследно спроводи, и налаза материјалне културе који су у највећем броју такође рановизантијски, води ка претпоставци да су на гробљу сахрањивани Ромеји. У том случају, постоје два могућа објашњења њиховог боравка на југу Бачке, у аварском окружењу.

Најпре, на налазишту су потврђени касноримски налази, па је могуће да секундарно коришћене опеке за изградњу гробница потичу из тог места или његовог ближег окружења, а не из око 50 km удаљеног Бегеча (*Onagrinum*) на левој обали Дунава, како је то претпостављено (Brukner 1982: 29, 35). Вајска је смештена на левој обали Дунава, на месту које гравитира важним античким градовима, Винковцима (*Cibalae*) и Осијеку (*Mursa*). С обзиром на потврђени касноримски слој, могло би се помислити да је Вајска представљала истурену тачку Римског царства у Барбарикуму, можда неки пункт за осматрање и/или трговину. Касније, крајем 6. и у првој половини 7. века, ромејске војске у Вајској засигурно није било, али се неко становништво, теоретски, упркос свим претходним искушењима, могло задржати. Судећи по делу некрополе који је истражен, реч би била о добростојећој ромејској популацији која се стриктно придржава свог традиционалног начина сахрањивања.

Присуство хронолошки уједначених гробних прилога византијске израде у гробовима Вајске, тада би се могло тумачити везама са балканским, ромејским залеђем, превасходно са оближњим центрима Цибале и Мурса. У том случају, локалној ромејској заједници је током првих деценија 7. века било омогућено да настави живот у некадашњој римској испостави, што је могло бити учињено у некој врсти договора, нпр. у вези прекодунавске трговине. У односу на датовање гробних прилога, крај „добросуседских односа“ могао је да наступи након катастрофе код Цариграда 626. године и нестабилности које су у Каганату уследиле после тога (Bugarski 2012b: 249).

Оваква могућност, међутим, није у довољној мери утемељена у досадашњим историјским и археолошким сазнањима о поменутим центрима. Закључак анализе античког урбанизма Цибала је да су с доласком Авара оне „definitivno srušene“ (Iskra - Janošić 2001: 162). Ратни пораз Гепида одредио је и судбину Мурсе. Како је наведено, Авари су се населили око рушевина града, чиме је урбани живот тог места коначно прекинут (Pinterović 1978: 100-101). Кад је реч о истоку хрватског Подунавља, ни у Сотину (*Cornacum*) нису забележени налази који би се могли поуздано приписати ромејској продукцији 7. века (Ilkić 2007: 280). Будући да трагови ромејског присуства у 7. веку у непосредном балканском залеђу Вајске изостају, а да су на ширем простору крајње спорадични, наведена оцена Миклоша Такача, да на феномен Вајске не би требало гледати у светлу евентуалног римског континуитета, добија на снази. У комбинацији с наведеном чињеницом да римска полпулација у том облику не би могла преживети све претходне, вековне недаће, претпоставка се показује се као потпуно оправдана.

Следеће могуће објашњење, темељи се понајвише на записаној историји. Судећи према поменутом опису опсаде Тесалонике око 618. године, у граду је био велики број избеглица (*Mir. II* 2, 1336 № 169-170), што је последица више „аварских или аварско-словенских упада на византијски Балкан“, највероватније од 615. до 617. године (Баришић 1955b: нап. 22). Нападачи су „опустошили скоро читав Илирик, односно његове провинције... обе Паноније... обе Дакије, Дарданију, Мезију, Превалис, Родопу и све остале... Тракију и подручје уз византиски Дуги зид те друге градове и насеља, и целокупно становништво (одведоше) у задунавски крај према Панонији, којој је провинцији метропола некад био град звани Сирмијум“ (*Mir. II* 5, PG 116, 1361 № 195). Наведене чињенице су нешто сажетије већ представљене у историјском уводу, као и податак да су расељеници и поред мешања с другим етничким групама очували своје хришћанство (Баришић 1955b: 212). Поведемо ли се за овим подацима, у особама сахрањеним у Вајској можда можемо препознати расељене аварске заробљенике. Судећи по археолошким налазима из гробова, реч би била о имућнијем слоју заробљеника, градског порекла (Bugarski 2009b: 221, n. 3; Bugarski 2012b: 249-251).

Чињеница да традиционални ромејски, хришћански обичаји сахрањивања подразумевају покоп без прилога, или само с понеким најосновнијим предметом, ипак није у нескладу с нашим тумачењем. Према Тивадару Види, романизовани хришћани напуштају ту праксу у једном другачијем, мултикултуралном контексту, у циљу истицања сопственог идентитета. У исто време, аутор сумња да су раскошне сахране могле да припадају ратним заробљеницима (Vida 2008b: 422). Ипак, није немогуће да су ти расељеници остварили неке привилегије и задржали нешто од личне својине, или можда чак брзо повратили слободу – за разлику од главнине сународника, тј. потомака која је на то имала да чека око 60 година (*cf. Mir. II* 5, PG 116, 1361 № 196).

Уз то, Вида некрополу у Вајској не наводи као једно од места на којима су сахрањивани Ромеји на тлу Каганата, већ је ставља на карту налазишта на којима је препознао утицаје са западног Медитерана, у овом случају оличене у пару сребрних наушница из гроба 5, о чему је било речи. Наведено је урађено у жељи да се разлуче групе локалних и придошлих Ромеја у Панонској низији под влашћу Авара, при чему се локалној елити приписују отвореност за медитеранске утицаје и богате сахране, а заточеницима са Балкана скромне (Vida 2009: 239-241, 254, Fig. 1). Наведени су разлози из којих је мало вероватна идеја о континуитету локалног романизованог становништва у Вајској, тако да се случај нашег налазишта не може поредити са, по свој прилици,

доказаним континуитетом те врсте у тзв. кестхељској култури на Балатону (*cf*. Vida 2008a: 37, n. 89).

С друге стране, како је наведено, огрлицу из истог гроба 5 Ева Гарам повезује с Куверовом појавом на том тлу, док би припадајући крст од сребрног лима представљао аварски производ (Garam 2001: 43-44; Garam 1991a: 159). Поновићу да је реч о уникатном сету који, иако има неких општих сличности с средњоаварским огрлицама византијског порекла, не мора бити таквог датовања, нити је историјска интерпретација Еве Гарам обавезујућа. Хришћански симболи у гробу 5, уз сам начин сахране, највероватније су имали улогу у истицању културног и верског, па и етничког идентитета, како дотичне особе, тако и заједнице која ју је сахранила. На основу свих показатеља, лакше ју је приписати Ромејима него Куверовој пратњи, која, бар у то време док му је била лојална, није имала разлога да пред каганом истиче своју привржености хришћанству и туђинским обичајима. Концепција Еве Гарам би се, тако, могла прихватити у случају да је сахрањена особа из Куверове пратње била из редова елите тад већ локалног, хришћанског становништва ромејских корена - Сермезијанаца.

У том гробу је, као још у два на некрополи, нађена ниска окцастих перли (Brukner 1982: Pl. II/4, IV/10, 11) што, без обзира на примедбе Тивадара Виде и Еве Гарам, представља једини *изразито* не-ромејски тип налаза на некрополи, вероватно одраз утицаја локалне аварске популације. Иако је став да се, осим у погледу војне опреме, преузимање моде и других обичаја одвијало од Ромеја ка „варварима“ а не супротно (Милинковић 2004: 194) потпуно исправан, он би се пре односио на територију Царства него на ромејско становништво које је расељено у Панонску низију. У том смислу, илустративно је како Приск, истина раније, описује свој сусрет са једним Грком из Виминацијума у хунској ношњи („давао је изглед богатог Хуна“) приликом дипломатске посете Атилином рингу (*Prisci Frg*. 8, p. 305, 17-25). У односу на тог Грка, особе сахрањене у Вајској претрпеле су знатно слабији утицај не-ромејског окружења (Bugarski 2009b: 226, n. 8). Ниске окцастих перли у гробовима Вајске би се још могле тумачити у светлу помињаних етничких мешања у Сермезијанаца.

На садашњем степену истражености, понуђена интерпретација је још увек теоретске вредности. Извесно је, ипак, да је реч о изузетном налазишту из прве трећине, прве половине (Bugarski 2009b: 228; Bugarski 2012b: 246) или, можда, прве три четвртине 7. века, којем у европској литератури није посвећена већа пажња. Ово чуди,

будући да је налазиште публиковано у концизном и ваљано илустрованом тексту, који је притом објављен у угледној међународној серији, на светском језику (Brukner 1982).

3.1.11. **Бођани (Bogyan)**

3.1.11.1. *Географско одређење*

Бођани се налазе на шаву дунавске алувијалне равни и више речне терасе покривене лесом, уз баре и мртваје, на вишем геоморфолошком члану (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 152).

Испитано налазиште је на „2 km. južno od sela“, а констатовано је, што је посебно важно, приликом изградње насипа за заштиту од поплава (Velenrajter 1968: 213). Увидом у геоморфолошку карту, очигледно је да је насеље заправо било подигнуто југоисточно од села, јер се алувијална раван, на чијој се граници налазиште морало налазити, од Бођана шири на исток. Управо на месту које се може предложити за позицију локалитета, уз саму ивицу више речне терасе, налазе се воде које се данас показују као баре (Geomorfološka karta 2005).

О поплавама у Бачкој, већ је било речи у поглављу о Вајској (Medović, P. 1966: 195-196), где је закључено да некропола није била угрожена водом, већ копањем земље за изградњу друге линије насипа. Може се засновано претпоставити да је тако било и у овом случају. Бођани су нешто јужније од Вајске, на шаву истих геоморфолошких целина и на вишем члану и, по свој прилици, нису били непосредно угрожени кад је дунавска вода пробила прву одбрамбену линију. То, опет, сведочи да је реч о добро изабраном положају за насељавање, како у доба праисторије, сарматске или аварске превласти, тако и данас (*cf*. Bugarski 2008a: 450-451).

3.1.11.2. *Историјат истраживања*

Године 1964, приликом наведених радова, у рову дужине 60 m, претпостављам од механизације, нађени су скелетни гробови. Бар један од од њих је имао индикативне прилоге, тако да је 1968. године екипа Градског музеја у Сомбору извршила пробна ископавања на том месту, чему је посвећена једна цртица (Velenrajter 1968). Најпре су зачишћени профили рова, где су понегде налажене „ljudske kosti bez materijala“. Поред рова, постављене су две дугачке, уске сонде, дужине 20 m и 10 m, ширине 0,70 m, у којима су нађени „fragmenti sarmatske i ranosrednjovekovne keramike, uz poneki praistorijski, bez jasnog izdvajanja stratigrafskih slojeva.“ Наведена је могућност да је

„prilikom izgradnje nasipa zahvaćen krajnji zapadni red grobova, a da se nekropola prostire prema istoku“ (Velenrajter 1968: 213-214).

3.1.11.3. *Археолошки налази*

Поред нађених фрагмената керамике, међу којима се спомињу и раносредњовековни, наводи се, недовољно прецизно, и аквизиција Градског музеја у Сомбору, прибављена приликом изградње насипа 1964. године. Музеју су били предати „jedan avarski sud i niska od đinđuva“ (Velenrajter 1968: 213).

Прецизније временско одређење могуће је дати само условно. Душан Мркобрад перле опредељује у раноаварски период, али не прилаже њихову илустрацију, већ напомиње да се материјал „nekada nalazio u Gradskom muzeju u Somboru a danas je zagubljen“. Слично томе, лонац се приписује руком рађеним посудама, без икаквог коментара (Mrkobrad 1980: 96, 102, nap. 639). Ипак, исти аутор није временски опредељивао нпр. налазиште из Плавне, јер доследно наводи да му тамошњи налази, који потичу с истовремених истраживања Градског музеја у Сомбору, нису били доступни ни у каквом облику (*cf*. Mrkobrad 1980: 103, 107, nap. 691), тако да се може веровати да је у погледу гробних налаза из Бођана располагао провереном информацијом, ако већ не и самим предметима.

3.1.11.4. *Анализа података*

Поред приложене дискусије о положају локалитета, могуће је извести још неке закључке из штурог Веленрајтеровог записа. Најпре, приликом каснијег зачишћавања профила, машински (?) ископ није прошириван ни на местима где су препознате „ljudske kosti bez materijala“, можда управо зато што није било покретних налаза за музеј. Уколико су та места и пребројана, то није забележено, тако да се ни оквирно не може расправљати о броју гробова. Уобичајени методолошки поступак би подразумевао, дакле, зачишћавање профила, што је и учињено, потом изоловање оштећених гробова који се у профилу уочавају, и макар „докопавање“ тих целина, у којима би се онда могло рачунати и на налазе.

Може се коментарисати и ископавање у „сондама“. Уколико је налазиште близу самог споја геоморфолошких целина, што је вероватно, онда је Веленрајтерова претпоставка вероватно тачна, тј. некропола се није пружала даље на исток, у водоплавни појас нижег земљишта. Керамички налази из „сонди“ би у том случају сведочили да је уз некрополу било насеље, на шта би и иначе требало рачунати. У

супротном, тешко је очекивати да би се путем два ископа ширине 0,70 m могла одредити граница простирања некрополе.

На основу посредних информација о предметима из гроба, локалитет је условно сврстан у преглед рано- и средњоаварских налазишта, с обзиром и на чињеницу да уз леву обалу Дунава на западу Бачке готово да нема регистрованих касноаварских налазишта (Bugarski 2008a: 451). На основу доступних података, датовање локалитета у Бођанима у каталогу аварских налазишта није изведено (*ADAM* 2002: 61). Основни закључак, ипак, већ је изнесен. У аварско доба се живело на добро одабраној позицији и у околини данашњих Бођана у Бачкој.

3.1.12. **Бач (Bács)**

3.1.12.1. *Географско одређење*

Бач је смештен у појасу више речне терасе покривене лесом која прати ток Дунава. Позиције не нарочито бројних авародопских локалитета унутар те геоморфолошке целине условљене су факторима који се данас уочавају на геоморфолошкој карти, тако да је Бач заснован уз корито речице Мостонге, и окружен је водама које се данас манифестују као баре. Наводи да је Бач „искористио стратешке предности положаја унутар једног речног меандара“ и постао изузетно значајан средњовековни град, по којем је Бачка и добила име (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 151-152). О значају позиције Бача сведочи и то што је недалеко од центра места истражено мало римско утврђење, једно од свега неколико у бачком Барбарикуму (Đorđević, M. 2007: 86).

3.1.12.2. *Историјат истраживања*

На простору месне шећеране, откривени су, како се наводи, бројни авародопски гробови, с предложеним датовањем у 7. век. Из Бача се, даље, помиње и земљано утврђење – градиште (*Erdburg*), аварско или словенско, с датовањем од 7. до 9. века, међутим то су сведени, непоткрепљени подаци из тешко доступне литературе (*ADAM* 2002: 28-29). Некрополу на локалитету Шећерана истраживала је екипа покрајинског завода за заштиту споменика културе, под руководством Владимира Станчића. Резултати нису објављени (*cf*. Бунарџић 1978-1979: 36, нап. 15).

3.1.12.3. *Археолошки налази*

Доступна је опаска Радована Бунарџића да је гроб 10 са Шећеране укопан са плићим подужним банковима (Бунарџић 1978-1979: 36). Могуће је, даље, да са некрополе потичу раноаварске перле које су у литератури само споменуте, без икаквих коментара (Mrkobrad 1980: 96). То је једини помен аварског материјала из Бача, мада важан јер се раноаварске перле јасно разликују од познијих.

3.1.12.4. *Анализа података*

При оваквом степену објављивања грађе, датовање целе некрополе у 7. век ипак може да се стави под сумњу. Ипак, чињеница да се из Бача помињу раносредњовековни насеобински трагови, уз некрополу, доприноси бољем сагледавању природних услова тадашњег насељавања више речне терасе у Бачкој, чији је најшири, јужни део готово без регистрованих аварских налазишта (Bugarski 2008a: 451).

Помен земљаног утврђења – градишта (?) изазива посебну пажњу, али на основу цитираног осврта није могуће дати било какав коментар.

3.1.13. **Бачка Паланка (Bácspalánka)**

3.1.13.1. *Географско одређење*

Појас више речне терасе се већим делом непосредно граничи са алувијалном равни протканом мртвајама и мочварама, док се у мањим зонама на самом југу Бачке граничи са зонама ниже речне терасе. Бачка Паланка је на споју све три геоморфолошке целине, претежно на нижој тераси (Geomorfološka karta 2005; Bugarski 2008a: 446), што је нешто другачије сагледвање од оцене која је проистекала на основу коришћења старијих, мање прецизних основа (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152).

3.1.13.2. *Историјат истраживања*

Вероватно из Бачке Паланке или околине тог места потичу случајни налази солида из 7. века, које су 1892, односно 1903. године прибавили А. Волф (A. Wolf) и J. Кинг (J. King). Налази су послати у Мађарски национални музеј у Будимпешти, где се и данас налазе (Somogyi 1997: 24, 25), а Душан Мркобрад их не наводи у свом попису (Мркобрад 1980: 107-108). Како се сазнаје из архиве истог музеја, Михаљ Шроп (M. Schropp) је 1904. године понудио још један златник, али до откупа није дошло јер је

конкретна варијанта већ била заступљена у музејском фонду. Данашњи смештај тог златника није познат (Prohászka 2004: 106).

3.1.13.3. *Археолошки налази*

Насупрот ранијем читању, Петер Шомођи је први солид, врло излизан и при рубу пробушен, приписао Ираклију и Ираклију Константину и датовао га у 629-631. годину. Други комад је солид Ираклија, Ираклија Константина и Ираклиона из 637/638. године (Somogyi 1997: 24-26). Трећи солид је, највероватније, такође био искован за цареве Ираклија и Ираклија Константина (Prohászka 2004: 106; *cf*. Somogyi 2009: Tabelle 1).

3.1.13.4. *Анализа података*

Солиди су блиски по годинама ковања и теоретски би могли потицати са исте некрополе или из исте оставе. Могућ је и случај да су са различитих некропола или из различитих остава, или пак да један налаз потиче из оставе а други из неког гроба. Ипак би требало напоменути да се савремени византијски новац ретко јавља као гробни прилог на аварским некрополама. Излизани златник Ираклија и Ираклија Константина је пробушен, дакле сразмерно дуго коришћен и ношен као накит, па се налаз уопште не може са сигурношћу посматрати као остава штина рано- или средњоаварског периода. У аварском контексту, иначе, на тај начин су се често носили старији, римски комади (Ковачевић 1965: 131). Чини се, коначно, да је најмања могућност да солиди представљају давно загубљене насеобинске налазе.

Године ковања прва два налаза, даље, искључују могућност да је реч о траговма аварског данка, који је престао 626. године, па солиди из Бачке Паланке носе сличну недоумицу као раније описани златник из Пригревице. Трећи новчић, чије се место налаза вероватно потврђује чињеницом да га је на продају понудио Михаљ Шроп, власник циглане на којој је откривена касноаварска некропола која ће бити обрађена у прегледу налазишта познијег датовања, могао је потицати управо са те циглане, али не нужно. Све у свему, не може се тврдити да налази представљају доказ прусуства Авара у Бачкој Паланци и оклини тог места током 7. века. С друге стране, таква могућност не може ни да се одбаци.

3.1.14. **Челарево (Dunacséb)**

3.1.14.1. *Географско одређење*

Пратећи даље ток Дунава ка истоку, Челарево се налази на споју алувијалне равни и више речне терасе покривене лесом (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152). Од географских чинилаца, још би ваљало поменути да је Челарево постављено уз дунавску аду, с чије се друге, јужне стране налази Сусек у Срему (Geomorfološka karta 2005).

3.1.14.2. *Историјат истраживања*

Историјат истраживања челаревске некрополе и насеља и њихови изузетни резултати биће приказани у другом прегледу. На овом месту ће се понудити само разматрање два случајна налаза златних наушница, које се налазе у Народном музеју у Београду. Један примерак је објавила Ивана Поповић (Поповић, И. 2001: 44, кат. бр. 54), а друга наушница је објављена у три наврата. Реч је о случајном налазу који је 1961. године откупљен за потребе Музеја (*СУС* 1969: 96, кат. бр. 182; Bunardžić 1985: cat. 447; Garam 2001: 23-28, Taf. 9/2).

3.1.14.3. *Археолошки налази*

Најпре ће бити речи о наушници коју је публиковала Ивана Поповић. Златна, гранулирана наушница, савијена и на тај начин оштећена, димензија је 2,4 cm x 1,4 cm и масе од 4,77 g (Поповић, И. 2001: 132, кат. бр. 54: *T. 1/23*). Типичан је представник типа с привеском у облику звездоликог коша, какве су описане у одељку о одговарајућем налазу из гроба 5 у Бајској (Brukner 1982: 32, Pl. IV/2-3), чије је најновије датовање у првој половини 7. века (Bugarski 2009b: 226), а највиши понуђен датум припада времену Куверовог боравка на југу Панонске низије (Garam 2001: 43-44), отприлике осмој деценији 7. века. Наведен је и став Тивадара Виде, да се бар неки одговарајући комади могу датовати раније, до средине 6. века, у сваком слуају пре доласка Авара (Vida 2008a: 33-35, Fig. 4/1).

Тивадар Вида је, подсетимо се, склон да порекло овог накита одреди као медитеранско и да налазе из Панонске низије тумачи везама локалних Ромеја с тим крајевима (Vida 2009: 240-241), док Ева Гарам сматра да је варијанта наушница византијског порекла (Garam 2001: 15-18, Tabelle 1, Taf. 2/4). По трећем мишљењу, у извесном смислу компромисном, оне „представљају производе медитеранско-византијског, романског порекла“ док је сам челаревски налаз израђен „у традицији

византијског златарства, а можда и импортован“ (Поповић, И. 2001: 44). На најновијој дистрибутивној карти, овакве наушнице су готово једнако заступљене на Балкану и у Италији (Vida 2012: Abb. 1/IV). Ни Вида ни Ева Гарам нису узели у разматрање налаз из Челарева. Због исте године издања књига Иване Поповић и Еве Гарам, друга ауторка то није ни могла да учини.

Друга наушница није тако типична. Златна је, ливена са искуцавањем, филиграном, гранулацијом, украшена још и ћелијасто уметнутим емајлом (?), који није сачуван. Кратак, петљасто завршен затварач наушнице наставља се двема бочним јагодама, испод којих се развија знатно декоративнији остатак алке, издуженог овалног облика. На дну алке је централна, већа јагода. Приликом првог објављивања, датована је у 11-12. век (*СУС* 1969: 96, кат. бр. 182). У другој публикацији изричито датовање изостаје, а дају се прецизне димензије налаза: 35,5 mm x 32 mm x 13,6 mm (Bunardžić 1985: Cat. 447).

Ева Гарам је налаз определила у наушнице с намакнутом куглом од лима и петљицом за затварање (- *mit aufgezogener Blechkugel und Schlingenverschluß*). Ауторка такве наушнице датује углавном у другу и трећу четвртину 7. века, уз могуће трајање до краја истог столећа. Уочавају се, међутим, разлике између примерка из Челарева и осталих приказаних налаза. Облик алке је знатно другачији, издужен је, и само се на нашем примерку јављају бочне кугле, што је ипак обележје млађег материјала. Остали карактеристични елементи – облик централне јагоде и декорација - у потпуности одговарају осталим наушницама (Garam 2001: 23-28, Tabelle 1, Taf. 9), међутим из првог, најисцрпнијег описа челаревског налаза не проистиче да је „кугла“ од лима (*СУС* 1969: 96, кат. бр. 182). Имајући у виду све наведено, пре бих се определио за позније датовање луксузне наушнице из Челарева.

3.1.14.4. *Анализа података*

Скупоцена наушница с привеском у облику звездоликог коша из Челарева пружа неколико могућности за интерпретацију. Најпре, ту је идеја о претрајавању локалног ромејског становништва на југу Бачке, али она је већ одбачена у дискусији о некрополи у Вајској. С друге стране, с обзиром на виђење Тивадара Виде о ранијем коришћењу тог накита, наушница из Челарева је могла бити и у германском контексту.

Налаз је, даље, могао потицати и из неког гроба касноаварске некрополе у Челареву, на шта помишља и Ивана Поповић (Поповић, И. 2001: 44). У том случају, наушница се у гробу највероватније налазила као сачувана старина, будући да су

препознатљиви налази из Челарева, који су приказани у литератури, у огромном проценту из касног периода аварске превласти (Бунарџић 1979; Bunardžić 1980; Bunardžić 1985), па и млађи, што би могао бити случај с другом горе описаном наушницом. Некропола, ипак, није публикована у целости, тако да се међу око 650 гробова, што је најновији податак (Гачић *et al.* 2008: 21-23), можда налазе и они старијег датовања. Таква могућност, ипак, није нарочито вероватна, јер се и у тој публикацији остало на старом датовању некрополе. Радован Бунарџић, најзаслужнији истраживач Челарева, један је од аутора цитираног каталога изложбе (Гачић *et al.* 2008), тако да би појава старијих гробних целина засигурно била макар поменута.

Можда би се, коначно, златна наушница могла посматрати као оставштина Сермезијанаца, што је овде предложено тумачење некрополе у Вајској. Томе у прилог би, с једне стране, могла да иде чињеница да су два локалитета у јужној Бачкој на невеликом растојању од око 50 km, што их смешта у област расељавања заробљених Ромеја (Mir. II 5, PG 116, 1361 № 195), о чему је било речи. Ипак, за разлику од Вајске, у случају Челарева не располаже се контекстом налаза, тако да ова могућност има чисто теоретску вредност, односно није ништа вероватнија од осталих понуђених.

Скупоцени комад накита из Челарева би, дакле, само условно могао да сведочи о животу у Челареву у доба раног и/или прелазног периода аварске доминације. Можда би се могао везати и за претходно доба германске превласти, а постоји и могућност да потиче из касноаварске целине. При датовању случајних налаза луксузног златног накита, увек би требало задржати знатан опрез, јер су се такви комади могли чувати веома дуго, о чему сведочи већ поменути пример са средњовековне некрополе на локалитету Велики градац (Минић 1969: 243, 247, Сл. 19).

Ипак, и на овом месту би се најпре ваљало држати примарног датовања одговарајућих налаза, чији се прототипови јављају још почетком 6. века, да би највећи број налаза припадао другој половини 6. и 7. веку (Поповић, И. 2001: 44). У аварском контексту, према Еви Гарам, главнина налаза потиче са краја 6. и из прве трећине 7. века (Garam 2001: 15-18, Tabelle 1, Taf. 2/4). Уколико би се усвојило датовање друге наушнице које је предложено у истој књизи, она би се могла тумачити као траг рано- или средњоаварског присуства у Челареву, уз све наведене резерве.

3.1.15. **Нови Сад (Újvidék)**

3.1.15.1. *Географско одређење*

Појас више речне терасе се већим делом непосредно граничи са алувијалном равни, протканом мртвајама и мочварама, док се у мањим зонама на самом југу Бачке граничи са зонама ниже речне терасе. Нови Сад је на споју све три наведене геоморфолошке целине (Geomorfološka karta 2005; Bugarski 2008a: 446), што је, као и у случају Бачке Паланке, другачија оцена од оне из нешто старије литературе, где се још наводи да је град смештен на најистуренијој позицији ка нижем земљишту (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152).

3.1.15.2. *Историјат истраживања*

Ни у овом случају не може да се приступи осврту на археолошка истраживања, јер је расправа посвећена случајно нађеном пару луксузних наушница, које се чувају у Народном музеју у Будимпешти (Garam 1993: 109, Kat. Nr. 144). Предмети су откупљени 1908. године (*ADAM* 2002: 265).

3.1.15.3. *Археолошки налази*

Реч је о пару златних наушница с малом алком кружног пресека, о којој преко краћег гранулираног, цилиндричног ојачања виси крупнија перла од аметиста. Висина наушница с привеском је 3,8 cm, а маса по комаду, без привеска, износи око 4,30 g. У каталогу златних авародопских налаза из поменутог музеја, наушнице су датоване у другу половину 7. века (Garam 1993: 109, Kat. Nr. 144, Taf. 40/6-7: *T. 1/24-25*), што се преузима и касније (*ADAM* 2002: 265).

Ева Гарам је наушнице из Новог Сада обрадила и у књизи о налазима византијског порекла из аварског корпуса, у којој одговарајући примерци добијају уже датовање, у последњу трећину, односно завршницу 7. века, дакле у прелазни аварски период, при чему најсличнији пар нашим наушницама потиче из гроба датованог солидом Констанса II и Константина IV из 654-659. године (Müller 1989: 147, Abb. 5/3-4; 13). Премда није реч о најкарактеристичнијем византијском накиту, ауторка је његово порекло одредила и на основу сличних примерака из Цариграда (Garam 2001: 29-32, Taf. 12/9, 10).

3.1.15.4. *Анализа података*

Случајан налаз *пара* наушница најпре упућује на могућност да потичу из гроба, али не би се смела одбацити ни могућност да су из неке оставе. Ипак, и због поменутог аналогног пара који представља гробни налаз, прва претпоставка је изгледнија.

Група налаза се јасно датује у прелазни аварски период, а чињеница да се у то доба, дакле знатно по окончању ромејског данка Аварима, на њиховим налазиштима појављује луксузан византијски накит и савремени новац може да се доведе у везу са обновљеним контактима Византије и Авара, који су били изазвани дејствима Аспарухових Бугара (*cf*. Daim 2003: 483, 517). Са нашег простора, осим налаза из Новог Сада, можда би се у истом контексту могао посматрати и ансамбл из Стејановца у Срему (Minić 1982), који ће бити представљен касније.

Кад је реч о налазу из Новог Сада, таква претпоставка, другде заснована на историјском тумачењу јасно одређених археолошких целина, не може да се докаже. Наушнице су могле припадати још и некоме од Куверових Бугара или некоме из сермезијанске елите, а можда су, опет, биле сачуване и на простор данашњег Новог Сада донесене знатно касније. Изворно датовање предмета, ипак, налаже да се Нови Сад, уз све резерве, прикључи налазиштима из прелазног периода аварске превласти.

3.2. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У УНУТРАШЊОСТИ БАЧКЕ*

У овом делу каталога налазишта, обрађују се локалитети у унутрашњости Бачке, тј. у појасу флувио-барског дна Панонског басена, геоморфолошке јединице која се пружа између дунавског приобаља и Телечке, Севернобачке лесне заравни, по оси северозапад-југоисток. Изузимајући северозападни део, та целина у Бачкој није била густо насељена у времену аварске превласти. Модерних насеља је више него локација на којима су констатовани трагови из тог доба. У прегледима старијих и млађих аварских налазишта понудиће се разлози геоморфолошке одрживости локација на којима су у оквиру тог појаса констатовани нама занимљиви археолошки трагови.

3.2.1. **Растина (Rasztina)**

3.2.1.1. *Географско одређење*

У административном смислу, Растина се налази на данашњој граници Србије са Мађарском, а у геоморфолошком смислу село је на граници пешчаног покрова са слабо

израженим динама, пресеченог једним узаним алувијумом, и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005).

3.2.1.2. *Историјат истраживања*

У Растини су, „zemljanim radovima 1957. godine a kasnije i sondažom“, нађена три гроба. Материјал се чува у Градском музеју у Сомбору и није објављен.

Важно је да се напомене да је у досадашњим мање детаљним освртима преузиман погрешан податак Душана Мркобрада (Mrkobrad 1980: 95, nap. 633), по којем се као *место* налаза наводи околина Гакова, села на око 5 km јужно од Растине (Bugarski 2008a: 445), односно пут за Растину (*ADAM* 2002: 142). Аутор, истина, наводи да они потичу „Sa lokaliteta Rastina (na samoj granici)“ (Mrkobrad 1980: nap. 633), очигледно државној граници са Мађарском.

3.2.1.3. *Археолошки налази*

Од археолошких налаза, помињу се наушнице, посуде и „korodirani metal“. Наушнице из Гакова су опредељене у „vreme I talasa, ali bez dovoljno podataka da bi ih razvrstali u neku od... dve varijante“, при чему се мисли на наушнице од лима пирамидалног, односно кугластог привеска (Mrkobrad 1980: 94-95, nap. 633). Такве наушнице су обележје раноаварског периода, уз напомену да се примерци типа *Jánoshida* датују у прелазни аварски период (Ormándy 1995: Abb. 8).

3.2.1.4. *Анализа података*

На основу малобројних података којима се располаже, било је најпре могуће да се исправи место налаза. Највероватније је да је у селу Растини, северно од Гакова, потврђено насељавање из раног периода аварске превласти, или можда из прелазног. Према ширем тумачењу, налазиште се датује у 7-8. век (*ADAM* 2002: 142).

3.2.2. **Гаково (Gádor)**

3.2.2.1. *Географско одређење*

Гаково се, пак, налази у појасу флувио-барског дна Панонског басена, у близини данашњих бара и индивидуалних пешчаних бедема, такође и на оцедном речном току (Geomorfološka karta 2005; Bugarski 2008a: 444), тј. уз корито речице Мостонге (Ћурчић, Ћуричић 1994: 161). О слабим, меандрирајућим оцедним речним токовима

који су у фази забаривања (Košćal, Menković 2005: 16), било је речи у одговарајућем одељку о Апатину.

3.2.2.2. *Историјат истраживања*

Са непознатог налазишта из Гакова потиче један интересантан случајан налаз, који се чува у Градском музеју у Сомбору (Јанковић 1990: 87).

3.2.2.3. *Археолошки налази*

Реч је о руком рађеној буклији, тј. флаши кружног реципијента с једном равном и другом испупченом страном и две сасвим мале дршке. Посуда је висине 26 cm и пречника 12 cm. Датована је у 9. век (Јанковић 1990: 87/1: *T. 1/26*; Риц 1997: 204). У темељној расправи о овим карактеристичним посудама, које се јављају још у 3. веку у централној Азији, а од 6. века их има на доњем Дунаву, у византијској изради али и међу западноевропским Германима, Тивадар Вида није пренебрегао ни налаз из Гакова. Руком рађена посуда сврстана је у тип B/a, заједно са свега још три налаза из мађарског Потисја. Имајући у виду укупно тридесетак авародопских буклија, налаз из Гакова је најјужнији. Према аутору, реч је о раноаварском посуђу, али би на коришћење руком рађених буклија могло да се рачуна и у последњој трећини 7. века (Vida 1999: 159-174, 298, Abb. 70, Taf. 91/4).

3.2.2.4. *Анализа података*

Као у случају Растине, и налаз из Гакова по свој прилици представља потврду раноаварског, или можда средњоаварског присуства.

3.2.3. **Сомбор (Zombor)**

3.2.3.1. *Географско одређење*

Као и Гаково, Сомбор се налази на флувио-барском дну Панонског басена, у близини данашњих бара и индивидуалних пешчаних бедема и на оцедном речном току Мостонге (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 161). Поређењем геоморфолошке основе са *Google Earth* снимком, постаје јасно да је један од сомборских локалитета, Аеродром, заправо смештен између Купусине и Пригревице, на граници више речне терасе и флувио-барског дна Панонског басена, док позиција (некадашњег?) Сонћанског пута није убележена.

3.2.3.2. *Историјат истраживања*

Са локалитета Циглана Кукула, на Сонћанском путу, потичу занимљиви случајни налази с краја 19. века. Из не сасвим јасног осврта на врло сведене податке из старе мађарске литературе, чини се да је 1892. године нађен, поред пара старијих наушница с полиедарском јагодом, гробни налаз из којег се помињу копча, фрагментовани језичак, мач, стрелице и гвоздени нож. Налази се чувају у Градском музеју у Сомбору, уз напомену да је оружје изгубљено. Из 1896. године је случајан налаз копља са истог локалитета.

Са локалитета Аеродром, пак, забележен је случајан налаз бројних перли из 1930. године, које се чувају у Народном музеју у Београду (Dimitrijević *et al.* 1962: 58-59). Душан Мркобрад не даје податке о евентуалним другим налазима из Сомбора (Mrkobrad 1980: 83, 92, nap. 522), али се у литератури помиње и један случајно нађен рановизантијски новчић који се чува у Мађарском народном музеју у Будимпешти (Bóna 2003: 295).

3.2.3.3. *Археолошки налази*

Језичак није приказан, али из податка да је израђен од сребрног лима јасно простиче да је је у питању рано- или средњоаварски примерак. Илустрована бронзана копча (Dimitrijević *et al.* 1962: 58, Sl. 2: *T. 7/15*), пак, налик је на један описан налаз из Богојева. Као и на богојевској копчи, и на примерку из Сомбора пређица је ливена изједна са оковом штитастог облика, укупне дужине 4,5 cm. Трн копче је највероватније био од гвожђа, али недостаје. Налаз из Сомбора је типа 131, тј. из фазе MS II (675-700) серијације Јозефа Забојника (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 27/1,2). Потом се наводи необјављен и неилустрован, случајан налаз гвозденог врха копља из 1896. године, облика листа с наглашеним ребром, дужине 26 cm. Налаз је, уз ограду, датован у 7. век.

Са локалитета Аеродром, пак, потиче „Niska od 223 bobaca i zrna, raznobojna staklena pasta“, шире датована у 7-8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 59). Чини се да је број перли превише велики да би потицао само с једне ниске.

Случајно нађен новчић је од бронзе. Искован је 652/653. године за цара Констанса II (Bóna 2003: 295; Somogyi 2009: Tabelle 3).

3.2.3.4. *Анализа података*

Може се претпоставити да су крајем 19. века на локалитету Кукула констатовани остаци једне или можда две некрополе. Ливене наушнице од сребра с мањом полиедарском јагодом, за које се наводи да су касноантичког порекла, приписане су Германима и датоване у 5-6. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 58, Sl. 1). Чињеница да су нађене у пару и у овом случају наговештава могућност да је реч о гробном налазу. Као несумњиво старији налази, нису особени за аварске некрополе. Ипак, како је реч о луксузним комадима, не би се могла одбацити могућност да су чуване дуже времена, тако да би теоретски могле припадати и некој особи, можда германског порекла, која је сахрањена на аварској некрополи. Не би било необично ни да су на налазишту две некрополе различитог датовања, германска и аварска, што би онда можда могло да се пореди са описаном ситуацијом на локалитету Рибњак код Колута.

Аварске сахране се могу датовати најпре преко копче. Њено датовање је уско и пада у средњоаварски период. Копља не представљају хронолошки осетљивије налазе, а посебно би тешко било ближе коментарисати један неилустрован комад.

Кад је реч о перлама, податак да су оне разнобојне говори у прилог ранијег датовања, јер позноаварске перле, оне облика семенки лубенице, нису разнобојне већ најчешће црне (*cf*. Pásztor 2008). Перле са локалитета Аеродром су, тако, вероватно красиле једну или више рано-или средњоаварских ђерданских ниски. Могуће је да и оне представљају гробне налазе. Као такви, недвосмислено би сведочили о насељавању на тој локацији, тим пре што је поређењем доступне сателитске и картографске грађе установљено да се она налази на повољном геоморфолошком положају. Пошто не знамо колика је међусобна удаљеност локалитета Кукула и Аеродром, не би се могло расправљати о томе, да ли је можда реч о једној, већој некрополи.

У сваком случају, аварска оставштина из околине Сомбора се најпре може повезати с прелазним периодом аварске превласти и датовати у последње три деценије 7. века, уз известан наговештај да старије наушнице са локалитета Кукула сведоче о претрајавању германског становништва у том окружењу. Таква могућност, коју донекле наговештава и сразмерно позан бронзани новац, ипак има само теоретску вредност и на основу садашњег степена истражености не може да се докаже. Аварски налази са локалитета Кукула у новије време су добили и шире датовање од овде понуђеног, у 7. век (*ADAM* 2002: 321).

3.2.4. **Стапар (Ósztapár)**

3.2.4.1. *Географско одређење*

Стапар се такође налази у појасу флувио–барског дна Панонског басена, у близини данашњих мањих бара које се пружају ка истоку (Geomorfološka karta 2005). Напоменуто је, ипак, да није установљена јасна повезаност између орохидрографске ситуације и избора тог места за насељавање (Ћурчић, Ћуричић 1994: 161).

Локалитет Земљорадничка задруга Стапар II смештен је на око 3 km источно од Стапара, јужно од пута Стапар – Сивац (Velenrajter 1969: 264; Радојевић 1990: 131), што се увидом у цитирану геоморфолошку карту показује управо као подручје у близини бара.

3.2.4.2. *Историјат истраживања*

Приликом машинског ископавања одводног канала, из рова су прикупљени, могуће, налази из растуреног коњаничког гроба, који су у сомборски музеј приспели 1969. године (Velenrajter 1969: 264; Радојевић 1990: 131).

Почетком 20. века, у том музеју се чувао још један вредан случајан налаз из Стапара, солида цара Константина IV. Није познато где се златник данас налази. Имре Фреј (I. Frey) га је својевремено одредио у 668-685. годину, односно у целокупно доба владе цара (Somogyi 1997: 78).

У литератури се помиње и локалитет Црпна станица, који се без било каквих других података наводи као место раноаварских налаза (Mrkobrad 1980: 145).

3.2.4.3. *Археолошки налази*

У објављеној цртици Павла Веленрајтера (Velenrajter 1969: 264), одређенији подаци о условима налаза се не наводе, али је Драган Радојевић пренео још нека Веленрајтерова запажања из документације Градског музеја у Сомбору. Предмети су нађени на дубини од 1,5 – 2 m „уз један скелет, чије остатке он није могао пронаћи приликом обиласка места открића“. Укопи других гробова нису констатовани (Радојевић 1990: 131, нап. 1).

Од покретних налаза, сачуване су жвале, пар узенгија и врх копља. Међу налазима је, напомиње се према податку налазача, био и „jedan oštećen mač čiji su delovi izgubljeni“ (Velenrajter 1969: 264). Слично као описане жвале из Пригревице, и стапарске су типичне за раноаварски период, једноставне, дводелне, без псалија

(Радојевић 1990: Т.I/1: *Т. 7/1*), какве представљају чест налаз, али хронолошки не посебно осетљив (Vinski 1957: 23).

Масивне гвоздене узенгије су такође карактеристичне за рано раздобље аварске превласти. Округлог су облика, са извученом правоугаоном ушицом за ремен и проширеним упориштем стопала са извученим ребром по средини, с доње стране (Радојевић 1990: 131, Т.I/2-3: *Т. 7/2-3*). На основу добрих цртежа, може се видети да је оквир врло правилног, ромбоидног пресека, што одаје утисак да су комади изливени. То је, према давнашњем закључку Илоне Ковриг, обележје најранијих аварских узенгија. Ти примерци су били ливени од квалитетног метала, и потом учвршћивани ковањем. Драган Радојевић је приметио да су узенгије, као и копље, израђене „од квалитетног гвожђа и одају вештину ковачке технике“ (Радојевић 1990: 131).

Већ је поменуто, опет у расправи о налазу из Пригревице, да нема аварских узенгија које су сасвим поуздано датоване у 6. век. Раноаварски гробови у којима се јавља новац 6. века у комбинацији са узенгијама (Garam 1992: 159-160, 170-171, Taf. 11, 12, 26-28) не припадају том столећу не само зато што су новци излизани (Curta 2008: 304-305), већ и зато што су други препознатљиви налази из гробних целина познијег датовања, о чему ће још бити речи. Наведено, ипак, ни у ком случају не искључује могућност да су Авари у 6. веку користили узенгије (*cf*. Curta 2008: 304-310). Било је речи о проблемима датовања раноаварског материјала, па би могло да се примети да временско одређење раноаварских узенгија представља одличан пример тих тешкоћа.

Копље је гвоздено, квалитетно, облика листа триске с бридом на оштрици и левкасто проширеним тулцем за држаљу (Радојевић 1990: 131, Т.I/4: *Т. 7/4*). Може се израчунати да је врх копља био висине од 24,5 cm. Према типологији раноаварских копаља Гергеља Чикија, и стапарски налаз одговара копљима облика I/3 (Csiky 2007: Abb. 2). Поменути мач, дакле, није сачуван, међутим Дејан Радојевић засновано нуди могуће ближе одређење налаза, у односу на хронолошки оквир који дају други предмети (Радојевић 1990: 131).

3.2.4.4. *Анализа података*

Драган Радојевић је претпоставио да налази копља и коњаничке опреме припадају растуреном коњаничком гробу (Радојевић 1990: 131), али то тумачење ипак оставља неке недоумице. Чињеница да Павле Веленрајтер на терену није пронашао никакве скелетне остатке бар донекле доводи у питање могућност да је реч о гробном налазу. Уз то, поменуто је да Веленрајтер није уочио ни друге гробове, „што упућује на

закључак да се можда ради о усамљеном гробу, мада није искључена и могућност постојања некрополе на овој локацији“ (Радојевић 1990: 131, нап. 1). Механизација је, наравно, могла да однесе комплетан скелетни материјал, али је ипак помало чудно да баш ништа од костију коњаника и његовог коња није примећено у рову.

Стога остаје могућност да стапарски налаз представља неку врсту оставе, или део ње, као што се често тумачи и налаз из Селенче. Тај ансамбл налаза, о којем ће бити речи, датован је, мада превише рано, у прву половину 7. века (Vinski 1958: 13; Dimitrijević *et al.* 1962: 56) и, иако богатији од стапарског, садржавао је и жвале, копље и узенгије (*cf.* Bugarski 2006: 170-171). Састав налаза из Стапара, тако, одговара условно званим „погребним ломачама“ (*funerary pyre*), какве су равномерно распоређене по читавом Карпатском басену. Реч је о плитким укопима намењеним посмртном култу, у којима се налазе управо копља и коњаничка опрема, али не и кости (Vida 2008a: 16; *cf.* Tomka 2008: 254). Ова могућност је уважена и у новијем каталошком осврту на стапарски налаз (*ADAM* 2002: 328).

За прецизније датовање налаза из Стапара, не располаже се јачим упориштем. Предмети и по изгледу и по квалитету израде одговарају раноаварским налазима, али раноаварски период је трајао читав један век. Узенгије су, ипак, најкарактеристичнији налаз, а њихова најближа аналогија, истина међу мноштвом сличних налаза, потиче из гроба 1 на локалитету Сентендр. Та сахрана је једна од поменте два аварске у које су, поред узенгија, приложени и византијски златници 6. века. Новац цара Јустина II не представља тако солидно упориште за датовање гроба, као пар златних наушница (Garam 1992: 159-160, 170-171, Taf. 11, 12), типа *Szentes-Páhipuszta*, које се датују од око 610. до око 640. године (Ormándy 1995: 157-159, Abb. 2/1-3; 7; 8).

У недостатку бољих аргумената, посредним путем смо се приближили датовању стапарског налаза у прву половину 7. века. Остаје отворена и могућност да је налаз из 6. века, али потврда таквог датовања могла би да проистекне тек из неког новог „продора“ у утврђивању хронологије раноаварског археолошког материјала. На основу датовања сличних целина, о чему ће још бити речи, не би се могло искључити чак ни да је стапарски налаз из средњоаварског периода, посебно имајући на уму и изгубљени солид. На другом месту, налаз је датован у последњу четвртину 6. и 7. век. Може се приметити да је непрецизним цитатом (Mrkobrad 1980: 145) аутор одреднице о Стапару налазиште повезао с поменутим локалитетом Црпна станица (*ADAM* 2002: 328).

Неспорно је, ипак, да налаз из 1969. године сведочи о раноаварском, или можда чак средњоаварском коришћењу простора у близини данашњег Стапара, а слично би се могло претпоставити и на основу несталог солида. Налази за које се веровало да потичу из коњаничког гроба, повезани су са овде већ описаним сличним целинама из северозападне Бачке, и датовани у раноаварско време, закључно управо с временом ковања солида из Стапара. На основу тих смерница, Драган Радојевић се приближио закључку о „насељености једног клана ратника“ у том делу Бачке, у залеђу Дунава, „који је могао бранити неку од стратешки значајних тачака на његовој обали“ (Радојевић 1990: 131, 132).

Идеју о насељености клана не бих доводио у питање, али ипак није сасвим јасно од ког непријатеља би Авари, било у доба експанзије, било после 626. године, морали да чувају тај део дунавске границе. Из непосредног залеђа те области, тј. центара као што су Цибале и Мурса, у то доба није могла да прети никаква опасност, о чему је расправљано у покушају да се ближе определи становништво сахрањено у Вајској. Једино би се могло помишљати на ромејску војску која се сваке године скупљала у Салони и одатле одлазила на стражу на Дунав, прелазећи „чак и на аварску територију“ (Поповић, В. 1986: 107-108). Једна несмотрена акција тих трупа је и довела до пада саме Салоне (*DAI* 30), у неком тренутку током четврте деценије 7. века, па остаје отворено питање да ли су Ромеји из удаљене Далмације – по свој прилици, организоване војске из ближег окружења више није било – могли да представљају претњу због које би се један клан везивао за један одсечак дунавског приобаља. Знатно је, чини се, већа вероватноћа да на локална аварска налазишта тог доба ваља гледати у светлу њиховог насељавања уз Дунав као значајну комуникацију, а не војно крајиште.

3.2.5. **Селенча (Bácsújfalu)**

3.2.5.1. *Географско одређење*

Селенча се у географској литератури води као „унутрашње“ насеље, тј. место које се налази унутар једне геоморфолошке зоне, дилувијалне терасе, уз напомену да није утврђена сигурнија веза између њеног положаја и орохидрографске сутуације (Ћурчић, Ћуричић 1994: 160-161). Слично се види и на савременијој геоморфолошкој карти, где се геоморфолошка целина на којој је Селенча назива флувио–барско дно Панонског басена. Како се село налази веома близу, на око 1 km од споја те геоморфолошке целине с вишом речном терасом (Geomorfološka karta 2005), на трећем

месту је недовољно прецизно одређено као „ивично“ (Bugarski 2008a: 445). Пошто је место налаза „Lokalitet raskršće glavne ulice i novog kanala“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 56), јасно је да је оно смештено у самом селу, дакле веома близу више речне терасе Дунава, али не и на споју две геоморфолошке целине.

3.2.5.2. *Историјат истраживања*

Према подацима из Главне инвентарске књиге Музеја Војводине, радници су 1943. године приликом земљаних радова на локалитету Јарош у Селенчи пронашли оставу у бронзаном котлићу (Bugarski 2006: 171, n. 55).

Подаци о условима налаза, пак, веома се разликују у изворној документацији на коју се позива Петер Томка, без директног цитата самог документа: приликом копања канализације, те 1943. године оштећено је више малих хумки и 3-4 скелетна гроба с прилозима. Могло се наслутити да гробова било и више. После тога су, наводно, из пепела извађени скелети два спаљена коња. На терен су изашли Нандор Фетих и Јанош Калмар из Народног музеја у Будимпешти и Десо Чалањ из музеја у Сегедину, али на показаном месту нису могли да уоче трагове гробова, нити су пробна ископавања дала резултате, па је та „комисија“ закључила да нађени материјал није јединствен и да потиче са различитих места. Налаз је пребачен у Народни музеј у Будимпешти (Tomka 2008: 250-252), а данас се чува у Музеју Војводине у Новом Саду, где је враћен реституцијом 1961. године (Dimitrijević *et al.* 1962: 56).

3.2.5.3. *Археолошки налази*

У литератури се нижу нејасни а противречни подаци о врло занимљивом ансамблу налаза из Селенче, који стављају под сумњу навод да је реч о остави. Наводе се могућности и да је реч о гробном налазу, те о симболичној сахрани коња. Тим недоумицама, више простора биће уступљено нешто касније.

На овом месту, уследиће осврт на покретне археолошке налазе. Нађени су, редом, језичци, два комада, висине 5 cm ,од златног лима, отискивани матрицом, украшени једноставним мотивом преплета који је уоквирен назубљеним орнаментом, за које је закључено да су припадали коњској орми (Dimitrijević *et al.* 1962: 56; T. XI/2: *T. 8/1-2*), што јесте могуће, али би требало истаћи да су такви комади красили и појасеве истакнутих Авара. Готово исти језичак, с нешто сложеније изведеним мотивом преплета, представља Забојников тип 68 из фазе MS I (650-675) (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/15, Abb. 1). Нађена су и три фрагментована језичка од златног лима,

очуване висине око 2 cm, „sa tragovima ukrasa, otiskivanje matricom“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 56) који су, по свој прилици, илустровани на другом месту, при чему се од украса могу видети једино ребраста ојачања на месту увлаке краја ремена на два језичка, испод којих је по средини пробушена по једна заковица (Vinski 1958: T. VI: *T. 8/4-6*). Они одговарају типу 559 наведене серијације, који се датује у најранију фазу FS, до 650. године (Zábojník 1991: 233, 248, Taf. 20/1-4, Abb. 1), док Ева Гарам одговарајуће налазе датује до 670 (Garam 1995: 188, Abb. 96/3, 9, Abb. 254). Потом се наводе два штитасто завршена језичка од сребрног лима, такође споредна, висине 2,5 cm и 3,7 cm, чија је увлака решена исто као и код претходно описаних комада (Dimitrijević *et al.* 1962: 56; Sl. 2: *T. 8/3*), који су веома налик на обрађене језичке из Свилојева, и који, као и они, припадају типу 70 Јозефа Забојника, са датовањем у фазу MS II, тј. у последњу четвртину 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 21/1,2, Abb. 1).

Од појасних комада, даље, нађен је један мали оков штитастог облика, од позлаћеног бронзаног лима, отиснут матрицом, висине 1,7 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 56; Sl. 3: *T. 8/7*). Вероватно појасној гарнитури припадају и три мања кружна окова, пречника 1,4 cm, такође од бронзаног лима с позлатом, који су перфорорани по средини и носе украсну бодруру испупчења отиснутих матрицом, односно пет неукрашених калотастих окова од сребрног лима, пречника око 1,7 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 56; Vinski 1958: 13, T. VI: *T. 8/8-10*). Ти предмети немају ближих паралела у цитираним референтним радовима. Помињу се и неилустровани „okov jajolikog oblika, srebrni lim, oko unutrašnjeg ruba dve plitko urezane linije, vis. 4 cm“, те „okov oblika ovalne trake sa sedam spojnica oblika petlje, prelomljen na dva dela, srebrni lim, iskucavanje, sa unutrašnje strane aplicirana uska kanelovana traka, vis. 12,3 cm“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 56).

Нађене су и гвоздене копче правоугаоног и трапезоидног облика, веома честе на аварским некрополама различитог датовања, од којих је на једној сачуван оков од две траке од савијеног лима (*T. 8/22-25*). Међу укупно осам копчи, дужине 2,5-4,5 cm, које, наравно, у толиком броју нису могле бити на појасу, већ би већину требало сврстати у опрему коња, налази се и једна мања, ливена у бронзи, овалног облика, с повијеним трном. Нађен је и један разводник за ремен, такође од опреме коња, као и једна масивна гвоздена алка (Dimitrijević *et al.* 1962: 56, 57; Vinski 1958: 13, T. V/25-30: *T. 8/26, 27*).

Од украса коњске орме, нађено је 27 окова – розета, целих и фрагментованих, „bronzani lim presvučen zlatnim listićima“, отиснутих матрицом, пречника 2 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 56, Sl. 1; Vinski 1958: 13, T. VI: *T. 8/16*). Ти карактеристични калотасти окови су украшени тако да се од централног, истакнутог кружног поља према

ивици зракасто шире испупчења овалног облика. Према Иштвану Бони, слично обликоване розете нису хронолошки нарочито осетљив аварски материјал, али се позлаћени примерци јављају у средњоаварском миљеу, у гробовима Тотипуста - Игар групе (Bóna 1970: 262, Figs. 12, 13, 16).

Врло су препознатљиви и окови коњских орми облика „lista deteline sa pseudoresama“, од сребрног лима, отиснути матрицом. Нађена су три таква окова, висине 3,4 cm са аналогијама нпр. у Кунаготи и Озори, која је датована новцем цара Константина IV (Dimitrijević *et al.* 1962: 56, T. XI/1: *T. 8/13-15*) и у чувеном гробу златара из Кунсентмартона (Csallány 1933: Taf. II/2). Реч је о предметима ромејског порекла из 7. века. Две матрице за њихову израду потичу из Сиска (Vinski 1958: 17, T. XVII/1-4), а једна из Фенлака (Garam 2001: Taf. 137).

Функционални комади коњаничке опреме представљени су узенгијама и жвалама. Нађена су два пара веома сличних стремена, масивних, од гвожђа, по свој прилици ливених па кованих – податак од Вујадина Иванишевића који је посматрао налазе у Музеју Војводине. Раноаварског су типа, са извученим плочастим ушиицама и ниско постављеним зарезима за провлачење ремена (Dimitrijević *et al.* 1962: 57, Sl. 7; Vinski 1958: 13, T. V/18-21: *T. 8/28-31*). По свему су сличне претходно описаном пару из Стапара, тако да ће на овом месту изостати опширнија дискусија.

И жвале су раноаварске, али сложеније од раније представљених. Нађено је пет комада, гвоздених, распона 17,5-24 cm. Од једноставније варијанте их одељује то што су са спољне стране завршене двоструким алкама. Кроз мање, крајње алке су, опет, провучене мање петље за ремен. Према облику предмета је претпостављено, чини се оправдано, да су имале псалије од јеленских парожака (Dimitrijević *et al.* 1962: 57, Sl. 6; Vinski 1958: 13, T. V/22-23: *T. 8/32-33*), мада су оне могле бити и дрвене. У сваком случају, реч је о ретком типу жвала (Lőrinczy, Straub 2005a: 155-156). Сличан комад са некрополе Себењ је веома интересантан, утолико што је кроз једну већу алку провучен ђем од рога, а кроз другу метални, и на тој страни кроз мању алку гвоздена карика за ремен (Garam 1975b: 89, Fig. 20/292-2). Врло сличан примерак потиче и из рановизантијског слоја на тврђави Рас, где је назначено да је већа алка служила за провлачење псалија а мања за ремен (Popović, M. 1999: 113, Kat. br. 92, Sl. 59/7).

Из затвореног налаза из Селенче потиче и неколико комада оружја. Офанзивно оружје представљено је копљем и бојном секиром, а дефанзивно остацима лемеларног оклопа и шлема. Копље је раноаварског типа, двосекло, облика листа трске, ковано од квалитетног гвожђа, висине 26 cm. На тулцу који се конично шири надоле, уочавају се

две траке с решеткастим орнаментом, распоређене при врху и при дну, при чему је доња пробушена да би гвоздени врх био прикуцан за дрвену држаљу (Dimitrijević *et al.* 1962: 57, T. XI/3: *T. 9/1*). У типологији Гергеља Чикија, налаз из Селенче води се као најужније раноаварско копље облика I/1 (Csiky 2007: Abb. 1-3).

Бојна секира је гвоздена, кована, дужине 12,2 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 57, Sl. 4: *T. 9/2*). Одговарајући налази се појављују у аварском контексту, али и другде током раног средњег века. Налази из аварских гробова се уобичајено посматрају управо као оружје (*e.g.* Kiss 1977), а такав је случај и са одговарајућим предметом са некрополе Тисафиред, где се секире углавном датују у последњу трећину 7. века, као и у карпатском залеђу уопште (Garam 1995: 345, 349, Abb. 208/4).

У касноантичком и рановизантијском контексту, веома сличне „секире - чекићи" са лучно повијеним трапезоидним сечивом опредељују се у оруђе, као што је то случај нпр. са секиром из Царичиног Града (Bavant 1990: 225, cat. no. 218, Pl. XXXVIII/218), налазима из околине Крушевца, за које су нађене аналогије датоване од 5. до 7. века (Рашковић 2003: 91-92, сл. 20-23), односно предметом из Љубичевца-Гламије или Ушћа Слатинске реке (Шпехар 2004: 154, кат. бр. 352, Т. XX/352). Да се сличне секире, опет опредељене у оруђе, појављују и касније, сведочи и налаз из Бискупије. Налази касног 8. и раног 9. века у Далмацији, који имају истовремене аналогије у Бугарској, сагледавају се управо у кључу касноантичког и рановизантијског наслеђа, при чему се за прелазну етапу узима култура *Комани - Крује* (Petrinec 2009: 180, пар. 383, 385, Т. 96/1). Сродни налази још каснијег датовања, 10-12. века, познати су нпр. са налазишта Остров Ледницки у Пољској (Górecki 2001: 136-142, Ryc. 85, 86).

Нејасно, па и нетачно описиваним оклопним ламелама из Селенче, тек је недавно посвећено нешто више простора, на основу цртежа из документације Музеја Војводине. Нађено је седам гвоздених ламела, од којих је најбоље очувана димензија 9,8 cm x 2,4 cm (Bugarski 2006: 170-171, n. 55, Fig. 9: *T. 9/3*). Углавном фрагментоване плочице, према распореду рупица за пришивање и широком, плитком лучном засеку по средини висине једне дуже стране, одговарају типу 3 Паулсенове типологије (Paulsen 1967: 127, Taf. 21, Abb. 62). Реч је о највећим ламелама које су сачињавале хоризонталне низове оклопа, нпр. и на оклопу са Светиње код Виминацијума. Ламеларни оклопи су дубоког источног порекла, а Ромеји их прихватају у 6. веку. На њихов развој, пре свега, утиче појава унапређеног вида пробојних тробридних стерла, тако да је оправдано мишљење да њихову употребу у Европи стимулишу управо Авари (Haldon 2002: 66). Бројнији и боље очувани комади из „варварских" гробова не сведоче

о томе да су се ламеларни оклопи више користили у том окружењу него у редовној византијској војсци (Bugarski 2006: 164, 174, Fig. 4; n. 52-54; Бугарски 2009a: 120, нап. 46; *cf*. Kory 2004).

У аварском контексту, најпотпуније очуван ламеларни оклоп потиче из поменутог гроба у Кунсентмартону (Csallány 1933: Taf. VI/1), а требало би поменути и налаз седам ламела из гроба коњаника са локалитета Сегвар-Саполдал, у коме је нађен и златник цара Маврикија, али уз млађи материјал 7. века (Bóna 1979: Abb. 1, 2/17). Као на том налазишту, знатно чешће се у аварске гробове прилагао мањи број ламела скупих оклопа, који би симболично сведочио о статусу покојника (Zábojník 2004: 45, 47), што се још доводи у везу са азијским традицијама (Bóna 1979: 30). Тумачење да налази ламела у гробовима жена и деце носе извесно апотропејско значење (Ковачевић 1977: 115-116), релативизовано је закључком да се од укупно око 130 аварских гробова с налазима ламела, њих по 40 приписује особама мушког, односно женског пола, уз 15 дечјих (Kory 2004: 393; *cf*. Бугарски 2009a: 118-120).

Други комад дефанзивног наоружања је парагнатида, ухобран шлема ливен од бронзе, с рупицама за пришивање поставе око ивице, висине око 11 cm. На основу помена, изгледа нетачног, да је нађено „provjeslo" (Vinski 1958: 13) и поређења налаза са шлемом из Батајнице (Dimitrijević *et al*. 1962: 57), комад из Селенче је без дискусије приписан типу *Baldenheim* (Bugarski 2006: 170), док је у једном старијем осврту био приписан источном типу шлема с ламелама (Maneva 1987: 102, 1), што је преузето и у новије време (Glad 2009: 115, cat. no. 61). Дамијен Глад се у својој процени позива и на један рад Зденка Винског у којем налаз из Селенче није ни поменут (Vinski 1982), али га се тај аутор дотакао на другом месту, где није приписан одређеном типу „jer navedena obrazna ploča još nije dokaz postojanja šljema baldenheimskog tipa" (Vinski 1957: 20). Ово мишљење се може увојити, тим пре што није јасно по ком критеријуму је Елица Манева определила налаз. У сваком случају, без обзира ком конкретном типу да је припадао, реч је о вредном налазу, веома ретком у аварском окружењу. У германском контексту, преноси се, шлем типа *Baldenheim* имао је вредност као неколико села (Милинковић 2006: 255-256, нап. 33).

У Селенчи је, даље, забележен и налаз једне алатке од гвожђа, дужине 9,7 cm, „crtalo pluga ili slično" (Dimitrijević *et al*. 1962: 57, Sl. 5: *T. 9/4*). Подесну аналогију представља нпр. налаз са некрополе Чик (Бугарски 2009a: T. XVIII/107-2), који је, уз два слична, опредељен као алатка за обраду дрвета. У одељку о тим алаткама са Чика, скреће се пажња на налазе из касноантичког периода (Поповић, И. 1988: 133, Т.

XXV/4), потом управо на предмет из Селенче и још неке из аварског и раносредњовековног контекста, који су погрешно опредељени као цртала плуга (*cf*. Бугарски 2009a: 123-124). Уз напомену да аналогије могу потицати и из знатно млађег доба (*e.g*. Рашковић 2003: 92, Сл. 24), може да се закључи да су предмети налик на овај из Селенче, просто, сувише мали да би служили за орање земље. Уз то, радна површина средњовековних раоника, а не цртала која изгледају сасвим другачије, заобљеног је или троугластог изгледа, при чему су најбоље очувани примерци дужине и до 44 cm (Брмболић 2000: 45-48, Кат. бр. 11-24, Т. 3-5).

Наводи се да су нађени и „ulomci od srebrne posude" (Vinski 1958: 13, T. VI), тј. „Nekoliko fragmenata posude i fragmenti ukrasnih okova, srebro, ukrašeni apliciranom horizontalnom trakom, razne veličine" (Dimitrijević *et al*. 1962: 56-57). На илустрацији коју прилаже ЗденкоИнски, виде се три цилиндрична окова од лима, од којих се један шири при дну. Захваљујући белешкама Данице Димитријевић које су ми на располагању, може да се прецизира да је највећи оков висине 5,9 cm и пречника 1,8 cm, док су преостала два висине 3,7 cm и пречника око 2 cm. Није јасно којим посудама би се могли приписати тако уски окови – можда грлићима стаклених флаша, али такви налази у аварском контексту не постоје, а нису ми познати ни из рановизантијског. С друге стране, постоје релативно слични окови канија мача, али, наравно, шири (Garam 1993: Taf. 57), тако да је вероватно тачно објашњење Петера Томке, да је реч о канијама ножа (Tomka 2008: 251). Наведена је и друга могућност, да су то окови псалија жвала (Lőrinczy, Straub 2005a: 156).

Није јасно ни да ли аутори у исту групу украсних окова убрајају и две веома сличне али лучно обликоване оплате, које се шире према једном крају (Vinski 1958: T. VI: *T. 8/11-12*), где су пречника 2,2 cm, а висине 6,8 cm свака, поново према исписима Данице Димитријевић. Такви окови су могли да красе доње крајеве ритона за пиће. Те стаклене посуде византијског порекла се веома ретко налазе у аварским гробовима, и то током последње трећине 7. века (Garam 2001: 169-171, Taf. 126). Налази су, такође, могли да буду делови, а не оплате ритона. Веома слично направљен део ритона, истина нешто већи и исправљен, од златног лима, потиче из Боче (Garam 1993: 57, Taf. 20). С друге стране, познате су и сличне дводелне наруквице, повезане шарниром преко крајева, као што је то један налаз из Сиракузе, прецизно датован у 668/669. годину (*Byzanz* 2010: Kat. Nr. 87), или слично датован гранулирани комад са грчким монограмима из Украјине (Komar, Romanovska 2012) , али се чини да су половине тих

ромејских предмета закривљеније, односно да се спајањем предмета из Селенче не би добио облик затворене наруквице.

Коначно, помиње се „Ručka vedra, bronza, drška gvozdena, raspon 12 cm i fragmenti bronzanog lima od vedra“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 57), по свој прилици истог „brončanog kotlića, u kojemu su navodno svi ti nalazi bili barem djelomično smješteni“ (Vinski 1958: 13). Котлић из Селенче сажето је приказан у једном старијем раду Еве Гарам. Најпре, оцењено је да је реч о мањој посуди, какве се ретко јављају у аварском контексту, већ им се аналогије налазе „искључительно“ међу кухињским посуђем римског времена, из чега је изведен сасвим неуверљив закључак да је реч о римским производима дугог века које су Авари донели из црноморских области, или налазили у Карпатској котлини и ретко полагали у гробове, не касније од прве трећине 7. века (Garam 1982a: 86, 88, Abb. 11). Од тог закључка, ауторка није одустала ни касније (Garam 1992: 161).

3.2.5.4. *Анализа података*

Посветивши се налазу из Селенче, Десо Чалањ је најпре изузео „стране материјале“, па је преостао скупни налаз из аварског доба, који, наводно, не потиче из гроба, већ је био у бакарном котлићу, на метар дубине. На основу података о горењу, који дакле на терену нису потврђени, Чалањ је закључио да аварски налази – узенгије, жвале, копље – потичу са ломаче, и почео да скупља и на тај начин тумачи сличне налазе. Његово тумачење налаза из Селенче није довођено у сумњу, већ су га следили Илона Ковриг, Иштван Бона и други, а тако је и у савременој литератури, засигурно због тога што су се појавили ансамбли који *заиста* имају такве одлике (*cf.* Tomka 2008: 251).

ЗденкоИнски се, доста нејасно, позвао на тумачења налаза из Селенче која су понудили Десо Чалањ и Илона Ковриг, наводећи да „se vjerojatno radi o grobnom nalazu s tragovima spaljivanja, t.j. o navodnom spaljivanju konja i simboličnoj sahrani njegove opreme“ (Vinski 1958: 13, нар. 82). Могућности тумачења налаза из Селенче боље су наведене на другом месту, где се поставља питање „dali se radi o nalazu u jednom bakarnom većem sudu, u tom slučaju je u pitanju ostava, ili je to grobni nalaz, pa je sud nađen u grobu, ili se radi o simboličnoj sahrani konja i stavljanju konjske opreme u sud, jer su nađeni fragmenti konjskog skeleta, a na nekim predmetima i tragovi gorenja“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 56).

Иако је наведен податак из документације Музеја Војводине, тј. мишљење Десе Чалања да је остава била нађена у котлићу, то је мало вероватно, управо због димензија те посуде. Набројан инвентар, укључујући два пара узенгија и врх копља, није могао да стане у омањи котлић (*cf*. Tomka 2008: 251-252). Чињеница да сви предмети нису били у посуди, сама по себи не умањује вероватноћу да је реч о остави, али би требало имати на уму документ на који се Петер Томка позива, из којег проистиче да су налази из гробова.

Сам котлић, иако није био израђен од племенитог метала, у сваком случају је представљао редак предмет у аварској употреби, и по том критеријуму вредан. Уопште, већина предмета из Селенче имала је већу материјалну вредност, што не важи за нпр. бројне једноставне копче, гвоздену алку, дрводељачку алатку или жвале, којих је нађено чак пет. Два пара узенгија од квалитетног гвожђа, пак, сигурно јесу били вредни предмети. Уопште, налази показују, у извесном смислу, двојну природу. Уз обиље ситнијих комада од племенитих метала, истичу се бројне гвоздене израђевине, а ако се прихвати функционално опредељење *два* окова ритона, може се видети да је и скупоценији део налаза у извесном смислу предимензиониран.

Размишљало се и да налаз чини разноврстан скупљени плен, пре свега због остатка шлема, па и оклопа. ЗденкоИнски и коаутори каталога *Сеоба народа* су установили могућност да „se njihova pojava u ovom avarskom nalazu može objasniti ili kao plen ili ih treba pripisati germanskom, najpre gepidskom, uticaju na Avare prvoga kaganata u 6. veku“ (Dimitrijević *et al*. 1962: 56; *cf*. Vinski 1957: 20; Vinski 1958: 13). Таква могућност је изведена на основу сразмерно раног датовања налаза, које је према Илони Ковриг око 600, а према Деси Чалању око 640. године, при чему он и налазе и атипичну сахрану коња (?) повезује с Кутригурима.

Сагласно тим датовањима, у југословенској литертури је налаз опредељен у прву половину 7. века (Vinski 1958: 13; Dimitrijević *et al*. 1962: 57). Иако су заступљени и неки старији налази, из приложене дискусије јасно проистиче да део предмета ваља датовати у последње три деценије 7. века, дакле у средњоаварски период. У најновијем осврту, налаз је слично одређен, у последњу четвртину 7. века, а опредељен је, опет, као „погребна ломача“ (*Scheiterhaufenfund*) (*ADAM* 2002: 315; *cf*. Tomka 2008: n. 91). Требало би поновити да се у таквим целинама кости не налазе (Vida 2008a: 16), а Петер Томка одлучно одбија то одређење, чак називајући Селенчу „праизвором свих каснијих погрешних интерпретација“ (*die Urquelle aller späteren Fehlinterpretationen*) (Tomka 2008: 251, 252)

И због тога, и због скупљеног разноврсног материјала, где се примећује да се неки облици понављају у више примерака, налазе из Селенче бих пре определио као гробне. У томе је, уосталом, од највеће помоћи и први документ на којег се Томка позива. У Селенчи су се, дакле, сахрањивали богато опремљени коњаници средњоаварског периода, или можда рано- и средњоаварског, а заблуде претходних истраживача вероватно почивају на погрешним подацима добијеним од радника, тј. на њиховој (очигледно веома успелој) шали (Tomka 2008: 252).

3.2.6. **Турија**

3.2.6.1. *Географско одређење*

У појасу флувио-барског дна Панонског басена, на обали Црне баре, а близу тока Криваје и Бељанске баре, југоисточно од Србобрана налази се Турија (Geomorfološka karta 2005). Село је смештено уз исти водоток као и низ „ивичних" насеља на Телечкој лесној заравни (Ћурчић, Ћуричић 1994: 161), који ће касније бити приказани.

Локалитет Подбара се налази на греди, у ритском појасу (Трифуновић 1999-2000: 75). Захваљујући свим овим подацима, налазиште би могло да се картира прилично прецизно. По свој прилици је на омањем индивидуалном пешчаном бедему уз мртвају, североисточно од села.

3.2.6.2. *Историјат истраживања*

Како се сазнаје из веома сажетог осврта, Драган Анђелић је 1995. године водио сондажна заштитна ископавања на Подбари (Трифуновић 1999-2000: 75).

3.2.6.3. *Археолошки налази*

Том приликом, истражена је једна полуземуница, укопана 1 m, димензија 3,70 m x 3,20 m. Огњиште или пећ нису уочени, а у земљи испуне куће било је врло мало фрагмената руком рађене керамике и један керамички пршљенак. Кућа је датована у крај 6, до истека прве четвртине 7. века (Трифуновић 1999-2000: 60, 75, Т. XIX: *T. 7/5*).

3.2.6.4. *Анализа података*

Биконични пршљенак не пружа могућности за детаљнију интерпретацију, али налази грнчарије, иако малобројни, донекле пружају. Наиме, сва три приказана обода

су на усни била украшена прстима утиснутим јамицама. Тако украшене руком рађене посуде се у аварском контексту сврставају у подгрупу IIID1. Према профилацији обода, лонци донекле подсећају на представнике Видине групе IIID1, али нпр. и IIID5 из прве четвртине 7. века (Vida 1999: Taf. 175). Једна од посуда је реконструисаног обода пречника око 12 cm (Трифуновић 1999-2000: 75, T. XIX/1-4: *T. 7/6-14*).

На основу наведеног поређења, чини се да је временско опредељење Станка Трифуновића у основи тачно, с тим што тако узак временски распон не може да буде сасвим поуздан. Турија ипак може да се сврста у групу бачких насеља из доба ране фазе аварске доминације.

3.3. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА ТЕЛЕЧКОЈ ЛЕСНОЈ ЗАРАВНИ*

Севернобачка или Телечка лесна зараван је геоморфолошка целина која заузима велику површину Бачке. На северу се ова геоморфолошка јединица граничи са Суботичком пешчаром. Са запада, југа и истока се граничи се с флувио-барским дном Панонског басена. У односу на места са западне и јужне границе Телечке, на источној граници је мањи број данашњих насеља (Ћурчић, Ђуричић 1994: 151), док налазишта из доба аварске превласти на том делу уопште нема (Bugarski 2008a: 443). На насељенијем делу, граница се одликује високим прегибима или одсецима, при чему су старија насеља подизана испод заравни или на њеним блажим падинама (Ћурчић, Ђуричић 1994: 151). Кад је реч о унутрашњости заравни, та пространа геоморфолошка целина није могла да остане ненастањена, али је насељавање било отежано недостатком воде. Због тога су бирана места у главним и бочним долинама Криваје и Чика. Примећено је да „Та стара насеља још и данас имају највише становника. Ван долина постојали су само салаши, прво као сточарске, а касније и као ратарске настамбе“ (Ћурчић, Ђуричић 1994: 160). У овом прегледу ће бити представљена и „ивична“ и „унутрашња“ рано- и средњоаварска насеља са Севернобачке лесне заравни.

3.3.1. **Кула (Kula)**

3.3.1.1. *Географско одређење*

Кула се налази на граници Севернобачке, Телечке лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005). Иако је ивични положај

карактеристичнији, истиче се да је Кула једно од места смештених уз долину Црне баре (Ћурчић, Ћуричић 1994: 161; *cf*. Bugarski 2008a: 443).

Индикативно је да један кулски локалитет носи назив Циглана Телечка (Веленрајтер 1955: 65), што би могло да значи да се налазио на падини лесне заравни.

3.3.1.2. *Историјат истраживања*

Године 1954, радници циглане Телечке нашли су две златне наушнице, гвоздену секиру и људску лобању и поклонили их Градском музеју у Сомбору, након чега је Павле Веленрајтер одмах обишао место налаза. Том приликом је у профилу ископа уочио неколико плићих „јама" и само један дубљи гроб, из којег су ископане наушнице. Гроб је био знатно дубље укопан. Секира је нађена око два метра од гроба, плиће. Уз то, Веленрајтер је описао и материјал који је нашао у ископаној земљи. Реч је о две керамичке посуде, од којих је једна бронзанодопска, ватинска, а „Друга је сиве боје, рађена на лончарском витлу, украшена хоризонталним пластичним тракама и браздама". Њу аутор није успео ближе да одреди (Веленрајтер 1955: 65).

Из Куле потиче и случајан налаз ромејског златника, нађен „na drugom položaju" (Vinski 1958: 14, nap. 96), приликом копања бунара. Године 1862, локални трговац J. Бошњак (J. Bosnyák) је поклонио солид цара Фоке Народном музеју у Будимпешти (Somogyi 1997: 58).

3.3.1.3. *Археолошки налази*

По казивању радника, обе посуде су из скелетних гробова који су били плиће укопани и потпуно уништени. „Оне потичу из горњег слоја јама, односно гробова, који допиру до дубине од 1,5 м." Гроб у којем су нађене златне наушнице, дакле, био је знатно дубље укопан, око 2,5 m од коте тла (Веленрајтер 1955: 65).

Од свих наведених премета, Павле Веленрајтер се посветио само највреднијима. У сажетом али садржајном саопштењу, аутор је описао и илустровао пар златних, искуцаних, гранулираних наушница с пирамидалним привеском. На овом месту, неће се понављати детаљан опис 5,4 cm високих и 10,87 g тешких наушница „од 24-каратног злата" који су оставили Павле Веленрајтер и аутори једног каталога (Веленрајтер 1955: 65-66; *UOM* 1956: 3, Kat. br. 1, Sl. 5), већ ћемо се задовољити примедбом да је реч о типичним комадима типа *Szent-Endre*. У дискусији о наушници из Пригревице, већ је назначено да су се том типу у старијој литератури приписивали различити комади, док данас такво одређење важи управо за накит какав је нађен у Кули - наушнице

пирамидалног привеска који је украшен крупним гранулама. Наушнице типа *Szent-Endre* припадају, отприлике, последњој четвртини 6. и посебно првој половини 7. века (Ormándy 1995: 152-153, Abb. 1/1-3; 8). Ваљало би поновити да су на локалитету по којем је тип наушница добио име истражена три гроба са луксузним инвентаром. У једном од њих је, дакле, нађен пар аналогних златних наушница, а по Еви Гарам је датовање сва три гроба између 580. и 610. године (Garam 1993: 104-105, Taf. 91/1,2). На основу тих налаза, Павле Веленрајтер је наушнице из Куле датовао у почетак 7. века (Веленрајтер 1955: 66), као и ЗденкоИнски (Vinski 1958: 14, nap. 95, T. XI/11-12), док је датовање у каталогу *Сеоба народа* одређено у крај 6. и почетак 7. века (Dimitrijević *et al*. 1962: 44, T. XII/1: *T. 7/16*).

Ева Гарам, даље, сматра да је порекло пирамидалних наушница византијско, не мислећи притом на израду примерака типа *Szent-Endre* (Garam 2001: 28-29), при чему се позива на давнашњи рад у којем јеИнски убедљиво приказао генезу те врсте накита још од јонских претклasичних примерака. Ипак, осим панонских аналогија које су тада биле познате аутору,Ински наводи и примерке истог типа из Галиције и, што је значајније, са Кипра. Тај налаз, који се чува у Паризу, могао би да сведочи да је порекло наушница типа *Szent-Endre* такође византијско (Vinski 1956: 65-67, 70, T. IV; *cf*. Bálint 1993: 258, Karte 2).

Поменути златник је солид од 20 силикви, кован у Цариграду за цара Фоку између 603. и 607. године (Somogyi 1997: 58).

3.3.1.4. *Анализа података*

Из Веленрајтеровог описа је јасно да је из истог гроба у коме су биле наушнице сачувана још само лобања, док се секира ипак не би могла приписати истом гробу. Иако је нађена један метар плиће него гроб, она је могла бити и старија од њега, јер је гроб очигледно био дубоко укопан кроз старији слој/слојеве. Податак да посуде, од којих је једна, бронзанодопска сасвим јасно одређена, такође потичу из гробова, налаже закључак да је Кула у даљој прошлости бар у два наврата било препозанта као повољан крај за насељавање, при чему је исто место коришћено за сахрањивање у оба наврата, или чак у три (*cf*. Бугарски 2009a: 27).

Не улазећи и на овом месту у дискусију о другим предметима из богатих сахрана из Сентандреје, Ормандијево датовање наушница типа *Szent-Endre* довољно је широко да би могла да се уваже сва предложена датовања кулског налаза. Сахрана у Кули, тако, можда припада крају 6, а вероватно првој половини 7. века, дакле раноаварском

периоду, иако се у новијој литератури даје шире датовање, у 7. век (*ADAM* 2002: 216-217). Нађени златник, који вероватно потиче из неког гроба са исте или неке друге аварске некрополе у Кули и који би се могао повезати са историјом данка Аварима, може се узети само за посредну потврду овде предложеног временског одређења гроба са скупоценим прилогом.

3.3.2. **Србобран (Szenttamás)**

3.3.2.1. *Географско одређење*

У дну разгранатог тока Криваје, на самој граници Телечке лесне заравни са флувио – барским дном Панонског басена, а уз долину Црне Баре, налази се Србобран. Ово место је последње у низу гушћег насељавања тог шава. Из разлога геоморфологије, густина насеља даље на исток драстично пада (Geomorfološka karta 2005; Ђурчић, Ђуричић 1994: 151, 161; *cf*. Bugarski 2008a: 443-444).

Налазиште Циглана Будућност смештено је „скоро на ивици канала, који окружује целу циглану“ (Хађмаш 1957: 236). Источно од Србобрана, на нижој геоморфолошкој јединици, показују се вијугави напуштени меандри (Geomorfološka karta 2005), а коришћењем *Google Earth* снимка може да се препозна локација циглане унутар једног канала у североисточном углу села, тачно на граници две геоморфолошке јединице.

3.3.2.2. *Историјат истраживања*

Са локалитета Циглана Будућност потичу случајни гробни налази из 1952. и 1954. године. Док је већина гробова уништена, интервенцијом Градског музеја у Сенти сачувани су прилози из два гроба (Dimitrijević *et al*. 1962: 60; Mrkobrad 1980: 93, nap. 607). Карољ Хађмаш из музеја је био у прилици да види оштећен гроб ископан 1954. године (Хађмаш 1957).

3.3.2.3. *Археолошки налази*

Некропола је, на основу тог гробног налаза, прецизно позиционирана. Сам гроб је био релативне дубине 1,80 m. Покојник је сахрањен у оријентацији север-југ, у опруженом положају. Примећено је да су руке биле сасвим уз тело, а да су фемури били примакнути један другом. Потколене кости су биле оштећене ископавањем (Хађмаш 1957: 236).

Од налаза из гроба, највећа пажња је посвећена најинтересантнијем: оштећени стаклени ритон је био делом извађен, али су, како се то види са фотографије, успешно прикупљени фрагменти, па је предмет био конзервиран или слепљен и у потпуности реконструисан. Сисак ритона је био у пределу леве шаке, а отворени левкасто проширен крај на карлици. Предмет је израђен од иридираног стакла „са зеленкастим пресенком“. У хоризонталној пројекцији, дужина ритона је 27 cm, док је тангента од сиска до обода дужине 33 cm. Пречник обода је 8,8 cm а сиска 4 mm. Врх сиска је био заобљен, а ивица обода посувраћена (Хађмаш 1957: 237, Сл. 1, 2, Скица 1: *T. 5/5*).

Већ је напоменуто, у одељку о налазу из Селенче, да се те стаклене посуде византијског порекла веома ретко појављују у инвентарима аварских гробова, и то током последње трећине 7. века (Garam 2001: 169-171, Taf. 126). На то наводе, наравно, и паралеле од племенитих метала из Боче и Озоре које је у свом кратком али компетентном и, имајући у виду да је реч о изузетно ретким налазима, пионирском осврту прикупио још Карољ Хађмаш (Хађмаш 1957: 239). Стаклени ритон из Кишкера, којем је такође посвећен посебан рад, датује се у исто време (Garam 1973). Да су стаклени ритони византијског порекла, сведоче и два скорије публикована налаза, римски из оставе са Нервиног трга, датоване у крај 7. и почетак 8. века (*Roma* 2001: 571, 574, V.3.15) и ритон из Картахене на шпанској обали Средоземног мора (Vizcaíno Sánchez 2009: 674-678, Fig. 101, 102).

Из гроба у Србобрану је и пршљенак, нађен поред ритона, сечен из зида керамичке посуде, што по аутору упућује на вотивни карактер, баш као и чињеница да је ритон од стакла, па је тиме имитација оних од племенитих метала (Хађмаш 1957: 237, 239, Скица 2/a: *T. 5/6*). Пршљенци сечени из зидова керамичког посуђа, међутим, не представљају реткост на аварским гробљима. На Чику је, примера ради, седам тако направљених пршљенака (Бугарски 2009a: 107, Т. XIII/77-2, 3), а обичај израде пршљенака сечењем грнчарије био је особен још у фази III (260-375) сарматског материјала у Мађарској по једном старом раду Михаља Пардуца (Párducz 1959: 365). На пршљенку из Србобрана уочен је „nerazumljiv urezan znak“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 60, Sl. 1), налик на слово *M*. Мање речите гробне налазе представљају гвоздени нож и појасна копча повијених дужих страна (Хађмаш 1957: 237-238, Скица 2/b, c: *T. 5/7, 8*). Нож је касније без образложења опредељен као ткачки (Dimitrijević *et al.* 1962: 60).

Две године раније, на истом налазишту, на око 20 m удаљености од описаног гроба, случајно је ископан гроб особе мушког пола из кога је прикупљено пет врхова тробридних стрела, као и фрагмент мача и две оплате рефлексног лука (Хађмаш 1957:

238-239). У наредном осврту, прцизира се да је реч о око 54 cm дугачком палашу, да је било три оплате лука, да су нађене „Žvale u fragmentima, gvožđe, duž. 5 cm“ и „dugme ili okov, okruglo, bronzani lim i pločice okova“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 60). На послетку, Душан Мркобрад помиње и налазе оплата тоболца (Mrkobrad 1980: 100).

3.3.2.4. *Анализа података*

Добро описан и илустрован гроб из Србобрана даје могућности за дискусију о различитим детаљима. Најпре, примедба да су кости удова јако примакнуте наговештава могућност која је у овој дисертацији већ поменута. Наиме, истраживачи некрополе у Војки су такво стање скелета образложили умотавањем покојника у тканину или кожу, како би се њихова тела чувала од гробне земље. По свој прилици, тело покојнице из Србобрана имало је и додатну заштиту. На приложеној фотографији гроба уз скелет се уочавају две траке тамније земље (Хађмаш 1957: Сл. 1) – то су негативи дасака, највероватније од ковчега, а можда и од неке једноставније конструкције.

Карољ Хађмаш је веровао да је гроб био „аваро-словенског порекла“ и, иако га није директно датовао, на основу паралела о којима је расправљао може се закључити да је био најближи 7. веку као временском оквиру налаза. Према разматрањима аутора, етничко одређење гроба је аварско, ако се пренебрегне тада популарна идеологизована кованица о којој је било речи (Хађмаш 1957: 238-239). За разлику од Хађмаша, аутори каталога *Сеоба народа* имали су другачији утисак, па су налаз, истина уз ограду, приписали Германима и датовали у 6. век. Расправљајући о оновременим стакларским производима, писци наводе мишљење да су пехари од зеленкастог стакла, без пластичних украса, византијског порекла, али у овом конкретном случају размишљају и о германском радионичком кругу, на основу сличних налаза из Италије и Француске, тим пре што им стаклени ритони у аварској употреби нису били познати (Dimitrijević *et al.* 1962: 60, T. XIX/1). Заиста, пре издавања њиховог каталога, био је објављен само још један такав предмет из аварског контекста (*cf.* Garam 2001: Liste 12, 221). Даница Димитријевић је и касније остала при утиску да је реч о сахрани германске жене на аварском гробљу (Димитријевић 1975b: 84), али оставља могућност раноаварске атрибуције (Dimitrijević 1969: 89). Мркобрад, иако ритон описује међу германским налазима, гроб посматра у контексту првог аварског таласа, који траје до 670/680. године (Mrkobrad 1980: 67, nap. 439; 77, 93, nap. 607).

Кад је реч о другом гробу из Србобрана, Карољ Хађмаш не нуди његово датовање (Хађмаш 1957). У наредном осврту, гроб је датован у 7-8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 60), а касније је приписан другом аварском таласу, тј. 8. веку (Mrkobrad 1980: 93, пар. 607; 100). У референтном каталогу нуди се датовање налазишта у Србобрану у 7-8. век, уз напомену да је приписивање женског гроба Германима 6. века погрешно (*ADAM* 2002: 326).

Једино сигурно упориште за датовање локалитета Циглана Будућност је стаклени ритон, који се поуздано може приписати средњоаварском периоду. Кад је реч о ратничком гробу, којег сам иначе због помена жвала раније приписао коњанику (Bugarski 2008a: 442), пописани налази пружају утисак да је он припадао 7. веку, пре свега зато што се не спомињу било какви ливени комади, већ, напротив, један оков од лима. Иако оваква аргументација не може бити обавезујућа, ипак ти детаљи упућују на раније датовање. Гроб је, дакле, могао бити рано- или средњоаварски.

Само би се будућим ископавањима, ако рад циглане у међувремену није уништио некрополу, могло доћи до прецизнијег временског одређења локалитета. На основу ова два гроба, од којих се један описује тек у најкраћим цртама, не може се тврдити да ли је реч о некрополи која је трајала у раном и прелазном периоду аварске превласти, или само у прелазном, као нпр. описано богојевско гробље. За сада не може да се тврди да је некропола коришћена и у 8. веку, иако би се и то могло показати током евентуалних нових истраживања. Локалитет Циглана Будућност у Србобрану, тако, највероватније припада 7. веку, уз могућност да је и други гроб из последње три деценије тог столећа. Реконструисана микротопографска позиција локалитета сведочи о томе да је и у овом случају изабран повољан положај на граници две геоморфолошке целине.

3.3.3. **Ловћенац (Sekič)**

3.3.3.1. *Географско одређење*

Једно од аварских налазишта уз ток Криваје чије се место подудара са локацијом савременог насеља је и Ловћенац (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ђуричић 1994: 160). Само локалитет није утврђен довољно сигурно, али изгледа да потиче са границе атара Ловћенца и Фекетића (Dimitrijević *et al.* 1962: 55), наредног села јужно низ Кривају, што значи да је његова геоморфолошка условљеност иста као за та два села. О

томе посебно сведочи податак да је до налаза дошло приликом проширивања једног дворишта „на обали долине у Секићу (Ловћенац)“ (Риц 1979: 32).

3.3.3.2. *Историјат истраживања*

Иако се случајан налаз из 1901. године тумачи као материјал из коњаничког гроба са бившег имања Ђерђа Холингера (Gy. Hollinger), у инвентарској књизи Музеја у Сомбору, установе у којој се чува, стоји да је место налаза Фекетић и да су сви предмети нађени, опет, „u jednom bronzanom kotlu“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 55; Mrkobrad 1980: нар. 526). Ипак, тај податак није тачан. Пошто је налаз пријављен, приступило се заштитним ископавањима под руководством кустоса Историјског друштва Лајоша Редигера (L. Roediger). Тај аутор је своје резултате представио у неколико прилика, само је остало нејасно да ли је нашао један коњанички гроб, како је то протумачио још ЗденкоИнски (Vinski 1958: 13) или пак више гробова (Риц 1979: 32).

3.3.3.3. *Археолошки налази*

Према новијим тумачењима Редигеровог текста, у гробу оријентисаном исток-запад нађени су скелетни остаци две особе (Somogyi 1997: 62), по једном мишљењу обе мушког пола (Garam 1992: 144), уз кости једног коња (*ADAM* 2002: 229). Временско одређење покопа даје солид царева Ираклија и Ираклија Константина.

Од предмета материјалне културе, нађена је једна наушница, једноставна каричица од лошег сребра (*T. 9/12*). Сачуване су, даље, две копче. Бронзана, ливена пређица дужине 2,8 cm готово је квадратног облика, с правим трном и две помало повијене наспрамне стране. Карактеристичнија је друга копча, такође ливена у бронзи, дужине 3,6 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 55, 56, Sl. 3; Vinski 1958: T. VII/22-24: *T. 9/10, 11*). Реч је о рановизантијској копчи за ташну типа *Salona–Histria*. Те копче се у аварском контексту датују од прелаза 6. у 7. век, све до истека прве трећине тог столећа (Garam 2001: 109). За слично датовање, али са спуштеном доњом границом, определила се још Сиња Уенце, узимајући управо новцем датован ловћеначки налаз за илустрацију позније употребе тих копчи (Uenze 1966: 142-146, Abb. 1/4), док се у синтези Владимира Варсика даје нешто шире датовање, у крај 6. и прву половину 7. века (Varsik 1992: 80-81, Taf. I/10; VI). Са ромејских налазишта, могли би да се помену нпр. налази из Царичиног Града (Bavant, Ivanišević 2003: 75, cat. no. 48) и ђердапских утврда (Шпехар 2004: 100-101, кат. бр. 44-46, Т. II/44).

Као што је то случај са функционалним делом, копчом типа *Salona–Histria*, торбици би се могао приписати и украс, привезак – звончић. Предмет је ливен, од бронзе, висине 3 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 55; Vinski 1958: T. VII/25: *T. 9/7*). У расправи о одговарајућим налазима са некрополе Чик, уз неколико понуђених аналогија из женских и дечјих аварских гробова, али и сродан предмет са једне рановизантијске утврде (Ivanišević, Špehar 2006: 145, Fig. 7/2), наглашено је да је комад из Ловћенца једини датован новцем (Garam 1992: 156, 171), због чега су ти гробови код Бачког Петровог Села, иначе са инвентаром прве половине 7. века, прецизније датовани у другу четвртину тог столећа (Бугарски 2009a: 103-104, T. IV/17-8, XV/92-8).

У елементе прибора могао би да се сврста и фрагментован ланац од гвожђа (Dimitrijević *et al.* 1962: 55) или можда од бронзе, састављен намицањем тзв. осмица (Garam 1992: 144). Прибор је у раноаварском периоду ношен и о ланцима, што се углавном потврђује у гробовима особа женског пола. Алкама у висини глава фемура, ланци су висили уз бокове и носили су кожним врпцама привезане ножеве, игленице и сл (Garam 2002a: 161). За разлику од алки, сами ланци су најчешће били од бронзе, али из аварских гробова потичу и комади од гвоздених алкица (*e.g.* Török 1998: 42, Taf. 28/259-6; Juhász 2004: 36, Taf. XXV/195-2). Сличан гвоздени налаз потиче из касноантичког хоризонта Раса (Popović, M. 1999: 119, Sl. 66/5) и представља једну од потврда ромејског порекла ове групе предмета, која се у аварском контексту углавном датује у прву половину 7. века (Garam 2002a: 163–164; *cf*. Бугарски 2009a: 104-105).

Поменути златник, који је у међувремену нестао, је солид од 20 силикви кован у Цариграду између 616. и 625. године. Нађен у пределу лобање једне сахрањене особе (Somogyi 1997: 62), што упућује на могућност да је био приложен као обол. Као што је то већ назначено, актуелна византијска ковања представљају ретке налазе у аварским гробовима (Ковачевић 1965: 130; *cf*. Бугарски 2009a: 111-112).

Од налаза оружја, помињу се сасвим ситни уломци гвозденог мача (Garam 1992: 144), „bojna“ секира, гвоздена и кована, дужине од чак 25 cm (*T. 9/9*), јако оштећено гвоздено копље (*T. 9/13*) и „Noževi, deo štita (?)... od gvožđa, sasvim korodirano“, а од коњаничке опреме су представљене две гвоздене, коване узенгије са тзв. омега петљом, о каквима је било речи (Dimitrijević *et al.* 1962: 55, Sl. 1, 2: *T. 9/6, 8*). Иако се тај тип води као раноаварски, оне не представљају најранији аварски материјал. Секирама налик на ловћеначку је дато нешто простора у расправи о налазу из Селенче, где је наглашено да се ромејске аналогије махом тумаче као пољопривредна оруђа, док се бојне секире у аварском контексту углавном датују у последњу трећину 7. века. Секира

из Ловћенца је опредељена у оружје и код Еве Гарам (Garam 1992: 159), о чему ће још бити речи. Копље је, судећи према пропорцијама које се могу израчунати на основу архивске, скупне фотографије материјала из Ловћенца (Garam 1982a: Abb. 9), било висине од 21 cm. Пошто је доста задебљано корозијом, није га упутно поредити с типовима Гергеља Чикија на које смо се позивали раније у тексту.

На цитираној фотографији из рада Еве Гарам, такође, не примећују се остаци штита, којег помиње и Душан Мркобрад (Mrkobrad 1980: 100), али тај извор јасно показује налаз српа, наговештен у тексту каталога *Сеоба народа* (Dimitrijević *et al.* 1962: 55: *T. 9/14*). Тангента српа, мерена од врха сечива до дна дршке, опет према свођењу пропорције, износи око 24 cm. Једносекли српови служили су за жетву житарица. У погледу типологије и хронологије, српови не представљају посебно осетљиву групу материјала, тако да је Ивана Поповић била у прилици да прикупи бројне античке налазе са територије данашње Србије (Поповић, И. 1988: 82–86, T. XIV/3-6). Сродно оруђе потиче како из касноантичког периода, тако и из 10-11. века (Рашковић 2003: 88). Још су познији насеобински налази из Вршца (Станојев 1996: 90, 93/8), док је са Београдске тврђаве, примера ради, слична алатка нађена у слоју 16-17. века (Шпехар 2007a: 28, Сл. 11). Употреба српа, дакле, траје веома дуго, па тако и током целокупне аварске превласти. Сигурно опредељени налази са некрополе Чик потичу из гробова особа мушког пола, док је један фрагмент нађен у гробу жене (Бугарски 2009a: 122-123, Сл. 105). Релативно ретки налази српова из аварских гробова потичу и из Врбаса (Nagy 1971: 209, T. XXXIV/3) и Манђелоса (Тадин 1995: 262, 265, T. V/6).

У новије време, кратку синтезу о раносредњовековним гробним налазима српова објавила је Зузана Сливенска, фокусирајући се на подручје данашње Словачке. Од укупно 85 српова из раносредњовековних гробова, 44 комада је са 16 аварских некропола. У три случаја, налази су из двојних гробова, а углавном потичу из гробова одраслих особа, чешће мушкараца. Највећи број српова је нађен на телима покојника. Притом, само око 10% налаза из аварског контекста је из богатијих сахрана. Сливенска наводи постојећа мишљења да ти предмети одражавају професију сахрањених, тј. њихову везаност за земљу и пољопривреду, да представљају оружје, што би се могло одбацити, и коначно, став који и сама заступа, да су српови стављани у гробове у циљу превенције „бега“ покојника, тј. вампиризма (Slivenska 2004).

Из Ловћеначког налаза, коначно, потичу три међусобно сасвим различите посуде. Једна од њих била је керамичка, висине 13 cm, израђена грубо, слободном

руком, са ободом украшеним урезима. У гробу је била и окована дрвена ведрица, као и јако оштећен, при дну крпљен котао од бакарног лима, висине 24 cm, представљен недовољно добрим цртежом (Dimitrijević *et al*. 1962: 55-56, Sl. 4). На фотографији коју је приложила Ева Гарам, сам котао није приказан, али јесте његова гвоздена ручка. Иако кородирана, види се да је била тордирана, а њен распон је био око 24 cm, опет према пропорцији (*T. 9/15*). Налаз из Ловћенца је омогућио Еви Гарам да ближе датује полагање „римских" котлова у аварске гробове (Garam 1982a: 88, Abb. 9).

3.3.3.4. *Анализа података*

У случају да је у коњаничком гробу била сахрањена још једна особа, како се то чини, она је највероватније била женског пола. У прилог томе могли би да сведоче ланац, сребрна наушница и ташна, уз могући изузетак звончића, на којег Ева Гарам гледа управо у кључу авародопских гарнитура ташни датованих новцем (Garam 1992: 156, 171). Слично бронзано звоно, међутим, појављује се и у другачијем распореду, у гробу 45 некрополе Печ - Кезтемето. У тој целини, у којој су нађени и раноаварски стремени и срп, звоно је уз лобању коња (Kiss 1977: 96, 99, Pl. XL/45-1). Наведени утисак ауторке да су уз коња била сахрањена два мушкарца, даље, није утемељен ни у статистици, јер су мушке двојне сахране на аварским гробљима крајње ретке (*cf*. Grefen-Peters 1992).

Из дискусије о предметима материјалне културе проистиче да се они углавном датују у прву половину 7. века. Гроб је у старијој литератури тако и датован (Vinski 1958: 13; Dimitrijević *et al*. 1962: 56). Имајући у виду да је солид кован између 616. и 625. године, датовање сахране могло би се сузити у другу четвртину тог столећа, што је потпуно пренебрегнуто у референтном каталогу аварских налазишта, где је њено датовање одређено, иако се спомињу исте године ковања златника, у последњу четвртину 6. и прву четвртину 7. века (*ADAM* 2002: 229).

Датовању ловћеначког налаза у другу четвртину 7. века само наизглед противуречи датовање бојних секира у средњоаварски период. Секира из Ловћенца је двоструко већа од нпр. оне из Селенче, и могла би да представља (ромејску?) алатку. У том смислу, сасвим подесна аналогија је већ поменута секира са Царичиног Града, готово једнаке дужине (Bavant 1990: 225, cat. no. 218, Pl. XXXVIII/218), а веома је слична и тек нешто краћа секира са ђердапског локалитета Михајловац – Кула, на којем се и у 7. веку јасно уочава ромејско присуство (Јанковић 1990: 102/15; *cf*. Јанковић 1986). Ближе функционално опредељење секире из Ловћенца олакшано је налазом још

једне алатке у гробу. Српови представљају вредно сведочанство пољопривредне делатности популације која се често опредељује као номадска (*cf*. Daim 2003: 484; Бугарски 2009а: 138-139), без обзира на додатне могућности интерпретације полагања у гробове тог оруђа. Уосталом, Зузана Сливенска наводи да је велика већина српова из аварских гробова у Словачкој нађена у равницама близу река, баш као што је то случај и са налазом из Ловћенца. За разлику од већине случајева из њеног видокруга, ловћеначки срп је из богатог коњаничког гроба. Та чињеница не упућује на закључак да су се сахрањени сами бавили земљорадњом, али свакако сведочи да су живели у окружењу у којем се упражњавала пољопривредна производња.

Налаз два гвоздена оруђа, српа и алатке за обраду дрвета, потиче и из гроба 107 са Чика, који је, интересантно, једина новцем датована гробна целина на тој некрополи, у којој је нађен још и врх копља (Бугарски 2009а: 68-69, Т. XVIII/107).

3.3.4. **Фекетић (Bácsfekethegy)**

3.3.4.1. *Географско одређење*

Фекетић је такође једно од старих насеља уз ток Криваје (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ђуричић 1994: 160).

3.3.4.2. *Историјат истраживања*

Од 1906. године па надаље, на локалитету Циглана бележе се случајни налази гробова и појединачних предмета (*cf*. Dimitrijević *et al*. 1962: 40). Приликом вађења земље у циглани, радници су те (Vinski 1958: 13) или 1908. године нашли и један богат коњанички гроб, а укупно је „На том месту пронађено... више гробова из аварског периода.“ Налази се чувају у Народном музеју у Будимпешти, у Кинкушкалашком музеју и у Градском музеју у Сомбору (Риц 1979: 30), уз напомену да позноаварски материјал из кинкушкалашке збирке потиче са другог локалитета у Фекетићу (Vinski 1958: nap. 85). Први подаци о некрополи у Фекетићу, уз две илустрације налаза, објављени су у краћој синтези о коњаничким гробовима у Бачкој (Gubitza 1908).

3.3.4.3. *Археолошки налази*

Првооткривеном коњаничком гробу се приписују, најпре, четири споредна језичка од сребрног лима, висине око 4,7 cm, рађена у техници отискивања матрицом, с централно постављеним мотивом преплета и уском назубљеном бордуром (Dimitrijević

et al. 1962: 40, Sl. 1; Vinski 1958: 13, T. VII/1-3: *T. 7/23-25*). Језичци у потпуности одговарају типу 68 серијације Јозефа Забојника, тј. фази MS I (650-675) (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/15, Abb. 1). Из истог гроба су још три језичка, од глатког, неукрашеног сребрног лима. Док су два споредна језичка истих димензија као и претходно описани, главни је дужине 8,5 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 40; Vinski 1958: 13, T. VII/4-6: *T. 7/26-28*). Споредни језичци од глатког лима су при врху имали по једну централно пробијену заковицу, а главни, скоро правоугаоног облика, две бочне. Тај налаз би одговарао најпре Забојниковим типу 558, с датовањем у FS фазу, до 650. године (Zábojník 1991: 233, 248, Taf. 1/1,3, Abb. 1). На цитираној страници каталога *Сеоба народа*, језичци отиснути матрицом се приписују коњској орми, а таква могућност је остављена и за глатке. Барем кад су они у питању, такво тумачење не стоји, пре свега због јасне разлике у висини, и тиме функцији, између главног појасног језичка и споредних.

Истом гробу се приписују и две копче. Једна је ливена у бронзи, висине 3,3 cm, овалног облика, са ојачањима на местима споја остатка пређице с пречком која је држала трн, који недостаје (Dimitrijević *et al.* 1962: 41; Vinski 1958: 13, T. VII/7: *T. 7/29*). Копча је вероватно имала и оков од лима који је такође пропао. У радовима који су референтни за хронолошко одређење аварског материјала нисам нашао сасвим подесну аналогију. На Тисафиреду је релативно сличан налаз, али са лежиштем трна и другачије изведеним ојачањима, приписан типу I копчи, с датовањем од 670. до 700. године (Garam 1995: 224, Abb. 99/6). Донекле слична копча потиче и са некрополе Брдашица у Војци, из коњаничког гроба датованог у крај 7. века, али се и на њој примећују лежиште трна и другачија ојачања (Бугарски 2006: 388, 442, XXVIII/93-6, XXXIV/93).

Друга копча је, пак, много препознатљивија. Бронзана је и позлаћена, ширине 3,3 cm, с кратким штитастим оковом, издуженом овалном, благо повијеном пређицом и дугачким трном (Dimitrijević *et al.* 1962: 41; Vinski 1958: 13, T. VII/8*: T. 7/30*). Реч је рановизантијској копчи, коју је Ева Гарам сврстала у копче са *U*- оковом, прецизније у варијанту где је оков ливен изједна с пређицом. Употреба таквих копчи се протеже кроз читав 7. век, уз напомену да је ауторка оценила да је налаз из Фекетића из „раног коњаничког гроба“ (*frühes Reitergrab*) (Garam 2001: 91-94, Taf. 56/5). С друге стране, упадљива је сличност копче из Фекетића са израђевинама типа *Syrakus*, тако да ју је Владимир Варсик определио управо у тај тип, са оквирним датовањем у прву половину 7. века (Varsik 1992: 79-80, 92).

Од накита, помиње се фрагментована наушница-каричица од сребра, а тој групи налаза би се можда могао приписати још један, атипичан предмет – „Karika sa rupicom

za vešanje, obrađena kost“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 41). Налаз није ближе одређен. На основу приложене илустрације (Vinski 1958: T. VII/11: *T. 7/32*), може да се опише као коштани предмет кружног облика и, чини се, пресека, који је с горње стране завршен малом, приближно квадратном перфорираном ушицом. Поређењем са димензијама описаних предмета из текста каталога *Сеоба народа*, стиче се утисак да налази на цитираној табли у раду Зденка Винског нису представљени у истој размери, али јесу у приближној. Стога се може закључити да је коштани предмет био висине око 5,5 cm. Јасно је да је налаз кроз перфорацију могао бити ношен на некој врпци, можда око врата, али је такође кроз рупицу могао бити и пришивен, па би онда представљао апликацију, можда украс коњске орме.

Од украса орме, наведен је и налаз „više kom.“ бронзане и сребрне дугмади-окова калотастог облика (Dimitrijević *et al.* 1962: 41; Vinski 1958: T. VII/9, 10, 12: *T. 7/33-34*). Иако ни описи ни илустрације нису најјаснији, засигурно је реч о препознатљивим налазима од бронзаног и сребрног лима, који су се изворно састојали од лимених сферичних капица, спојница од жице, условно речено ленгерастог облика и оловног пуњења које је дугмету давало масу и повезивало капицу и спојницу. Слободан део жичане спојнице је био савијен у омчу кроз коју се вршило пришивање за ремен (Бугарски 2009а: 93). Међу бројним аналогијама, могу да се истакну две које су из гробова са новцима ромејских царева Маврикија и Ираклија, дугмад из Сегвара и Хајдудорога (Garam 1992: 171). Приликом анализе одговарајућих налаза са некрополе Чик, истакнуто је да исте розете и полусферична дугмад красе и раноаварску ношњу и коњску орму, а слично важи и за одређене споредне језичке, баш као што су горе описани налази из Фекетића. Закључено је да украшавање људи и коња истим украсима сведочи о великом значају тих животиња у аварском друштву, номадском у свом корену (Бугарски 2009а: 94, T. /1-12, 13; VII/28-14).

Набрајају се и два окова – розете од лошег сребра, израђена у техници отискивања матрицом (Dimitrijević *et al.* 1962: 41). Ти налази нису илустровани, али вероватно одговарају нпр. розетама из Селенче. У расправи о налазима из тог места је наведено да отиснуте розете нису посебно хронолошки осетљиве, барем кад нису у питању позлаћени средњоаварски комади (Bóna 1970: 262). Коњаничкој опреми припада фрагментована гвоздена узенгија (Dimitrijević *et al.* 1962: 41), или их је можда било две (Vinski 1958: 13).

Коначно, из овог коњаничког гроба се помињу и две керамичке посуде. Оне нису биле објављене, а у међувремену су загубљене у Народном музеју у Будимпешти (Vinski 1958: нар. 84).

Преостали раноаварски налази из Фекетића, који се чувају у Градском музеју у Сомбору, према Зденку Винском потичу из других гробова (Vinski 1958: 13, нар. 85), док су касније уз ограду приписани једном коњаничком гробу. Најпре ће бити поменута бронзана копча дужине 3,7 cm, овалне алке с лежиштем за трн, која је била ливена изједна са штитастим оковом (Dimitrijević *et al.* 1962: 41). Судећи по не сасвим јасном цртежу (Vinski 1958: T. VII/19), налаз би ипак могао да се повеже са одговарајућим ромејским једноделним копчама са *U*- (штитастим) оковом. Такви предмети се на аварским налазиштима датују релативно широко, у крај 6. и у прве две трећине 7. века, док се у последњој трећини тог столећа јављају ређе (Garam 2001: 88–95, Taf. 56). Слични налази из Рима су блиског датовања, у позном 6. и до средине наредног столећа, а сматрају се за варијанту типа *Syrakus* (*Roma* 2001: 375-376, II. 4. 599). Мислим да овакве налазе не би требало сматрати за варијанту поменутог типа, тј. да је типолошко опредељење које даје Ева Гарам испавно. У случају већ описане једноделне копче из Фекетића, пак, чини се да је у праву био Владимир Варсик, на цитираном месту.

Остацима одеће (појаса?), можда је припадало „још nekoliko neobjavljenih srebrnih ukrasa“ (Vinski 1958: нар. 85), односно неописана и неилустрована „bronzana pločica“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 41).

Описане су, даље, три гвоздене, веома кородиране тробридне стрелице, висине између 5,3 и 8,2 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 41; Vinski 1958: T. VII/14-16: *T. 7/20-22*). О тробридним стрелицама је било речи приликом представљања налаза из Богојева, када је цитирана најважнија литература која показује да су се такви налази у Европи користили знатно пре доласка Авара, те да су они донели унапређени вид тог оружја, које се уобичајено користило и у ромејској војсци.

Потом је приказано гвоздено копље са јаче наглашеним ребром по средини сечива и коничним тулцем, висине 20,5 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 41, Sl. 3: *T. 7/19*). Према типологији раноаварских копаља Гергеља Чикија, и налаз из Фекетића одговара копљима облика I/3, код којих је дужински однос између врха и тулца отприлике 1:1 (Csiky 2007: 323, Abb. 2).

Налазима коњаничке опреме припада пар узенгија, висине 13,8 и 15,5 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 41; Vinski 1958: T. VII/13, 17: *T. 7/17-18*). Раноаварског су типа

са тзв. омега петљом. Судећи према цртежу, биле су ромбоидног пресека, са раскованим, нешто ширим упориштем стопала. Коначно, помиње се и једна гвоздена карика, можда од жвала (Dimitrijević *et al.* 1962: 41).

3.3.4.4. *Анализа података*

Сви поменути налази из Фекетића су у нашој старијој литератури датовани у прву половину 7. века (Vinski 1958: 13; Dimitrijević *et al.* 1962: 41). У новије време, налазиште је датовано од последње четвртине 6. до средине 8. века (*ADAM* 2002: 137). Наведено је, међутим, да је још ЗденкоИнски устврдио да касноаварски налази потичу са другог локалитета у Фекетићу.

На овом месту би се, дакле, могло одбацити продужено датовање локалитета Циглана. Кад је реч временском оквиру сахрањивања на том налазишту, материјал поуздано приписан коњаничком гробу би најпре могао да се определи у трећу четвртину 7. века. Иако предмети из гроба нису сасвим једновремени, датовање најпознијих налаза, језичака украшених отискивањем матрицом, намеће временско одређење целине. Остали налази из гроба би се лако могли датовати и раније, у прву половину столећа, осим можда мање препознатљиве копче. Ипак, због значајнијег присуства тих налаза – језичака од глатког лима и копче типа *Syrakus* – може да се претпостави да је гроб заправо са почетка треће четвртине 7. века, из времена кад су старији предмети већ излазили из употребе и кад је усвајана нова мода.

Том времену су могли припадати и налази условно приписани другом коњаничком гробу, који можда потичу из већег броја целина. Ипак, њихово датовање мора бити постављено шире, јер нема хронолошки посебно индикативних налаза. Они, тако, припадају крају 6. века и првим двема трећинама наредног столећа. Уопштено говорећи, сахрањивање на локалитету Циглана могло би се одредити у познију етапу раноаварског периода, највероватније у прве три четвртине 7. века.

3.3.5. **Гунарош**

3.3.5.1. *Географско одређење*

Гунарош је, као једно од новијих „унутрашњих“ насеља на Телечкој, Севернобачкој лесној заравни, подигнут на месту без видљивих физичкогеографских одредница, на којем су вероватно биле примамљиве друштвеногеографске, тј.

инфраструктурне погодности (Ћурчић, Ћуричић 1994: 160; *cf*. Geomorfološka karta 2005).

Пољопривредно добро Победа, међутим, налази се северно од Гунароша, близу Чика, док је археолошки локалитет назван П. Д. Победа још севернije, „на падини високе обале реке“, што насупрот савременој слици потврђује геоморфолошке условљености подизања старих насеља. Дужина падине је око 500 m, док је висинска разлика чак 10 m (Анђелић 2003: 369, Карта 1).

3.3.5.2. *Историјат истраживања*

Налазиште је делимично истражено током заштитних радова који су претходили изградњи гасовода Ада - Бачка Топола. Истраживања су трајала током два летња месеца 1995. године, да би нас о њиховим резултатима известио Драган Анђелић (2003: 369), вероватно руководилац истраживања испред Покрајинског завода за заштиту споменика културе. Аутор у свом раду не даје податке о току ископавања и примењеној методологији.

3.3.5.3. *Археолошки налази*

Истражени су делови чак три насеља, из доба касне антике, раног и развијеног средњег века. Најстарији хоризонт је датован у 4. век и приписан Сарматима, док је средњовековно насеље одређено у време 11-12. века. Оно се налазило на средишњем делу падине, док су уломци сарматске грнчарије налажени у њеном горњем делу (Анђелић 2003: 369, 374).

Раносредњовековно насеље било је постављено најниже, у подножју падине, тј. у непосредној близини тока речице Чик. Припада му једна земуница и ров који је уочен северно и источно од ње. Кућа је правоугаоне основе, димензија 2,50 m x 1,70 m, укопана до 0,65 m дубине. У јужном углу земунице била су уста калотасте пећи, пречника 0,95 m, која се, као што је уобичајено, налазила ван габарита куће. Подница пећи је била фундирана уломцима керамике. Ров око куће био је неуједначене ширине, просечно 0,75 m, док је дубина износила око 0,40 m (Анђелић 2003: 369, Т. II/1: *T. 10/1*).

Осим једног фрагмента из фундације пећи који је био направљен на спором витлу, сва остала керамика била је израђена слободном руком. Посуђе није украшавано, сем утиснутих јамица на ободу једног лонца (*T. 10/3*). Од облика посуда, најзаступљенији су лонци, нађена је и једна дршка вршника, потом коничне посуде, вероватно зделе, посуде које се, супротно од њих, конично сужавају према ободу и

вероватно фрагмент кружне плоче (Т. II/2-15: *T. 10/5-13*). Драган Анђелић је грнчарију из овог хоризонта повезао са посудама нађеним у „ранословенским“ насељима у Хоргошу и Колуту, прихватајући и њихово временско одређење које је заступао Станко Трифуновић, од 5. до средине 6. века (Трифуновић 1997), о чему је било речи.

3.3.5.4. *Анализа података*

Етничко приписивање Словенима налазишта Ритска долина код Колута било је скопчано с крупном методолошком грешком, на шта сам указао на одговарајућем месту и довео у питање и датовање налазишта пре доласка Авара. Ритска долина је једно од налазишта где су нађене „кружне плоче“, које се у публикацији налазишта Вишњевача код Падеја воде као „питуличарке“ (Стојић, Ј. 2002). Док је у првом случају остављена могућност да се налазиште датује и касније у 6. век, налази из Вишњеваче овде ће бити датовани у наредно столеће. Уз сав дужан опрез, приказани фрагменти обода и трбуха лонаца би могли да се пореде са облицима аварских посуда из гробова Видиних група IIID2-4 које се датују у другу половину 6. и прву половину 7. века (*cf*. Vida 1999: Taf. 175). Наведена аргументација није довољна да се инсистира на времену аварске превласти, али се и даље чини да је на такву могућност оправдано указано недавним укључивањем овог локалитета у попис аварских налазишта у Бачкој (Bugarski 2008a: 443).

Важан резултат Анђелићевих ископавања је у томе што се стекао увид у начине на које је становништво три различита историјска периода користило за насељавање падину речице Чик. Заједничка потреба свих била је, како се чини, да се склоне са ветра и да се приближе води којом Севернобачка лесна зараван оскудева. Току Чика највише су се приближили насељеници из доба раног средњег века, који су се од воде штитили на, за оно време, уобичајен начин – копањем рова за дренажу (*cf*. Kory 2002: 608-610).

3.3.6. **Суботица (Szabadka)**

У непосредној околини Суботице се налазе два рано- или средњоаварска локалитета, Бивша циглана Мачковић и Кућа Берењи Ј.

3.3.6.1. Локалитет Бивша циглана Мачковић

3.3.6.1.1. *Географско одређење*

Суботица је смештена на споју Севернобачке лесне заравни и пешчаних покрова ниских дина које се пружају ка северу (Geomorfološka karta 2005). Контакт двеју геоморфолошких јединица је веома постепен и у геолошком и у орографском смислу (вертикална разведеност терена која се на топографским картама приказује изохипсама), а насеља са тог шава заузимају знатне површине. Сва та насеља својим већим делом или чак у потпуности леже на Суботичкој пешчари, будући да су подземне воде подједнако дубоке на обе геоморфолошке јединице, а на пешчари постоје ујезерене или забарене депресије из којих се становништво раније снабдевало водом. Не постоје неке друге, видљивије геоморфолошке детерминанте топографских положаја тих насеља (Ћурчић, Ђуричић 1994: 160).

У оквиру Суботичке пешчаре, иначе, запажена су два геоморфолошка члана: пешчани покров ниских дина је акумулиран на лесној заравни, на надморској је висини од 102 до 125 m, док је пешчани покров са слабо израженим динама депонован на флувио–барском дну источно од Тисе, са надморском висином 90-100 m (Košćal, Menković 2005: 26).

Локалитет Бивша циглана Мачковић се налазио на јужној међи града (*ADAM* 2002: 331). Ако знамо да раноаварски налаз потиче с почетка 20. века и имајући на уму горе наведене опсервације наших географа, можемо да претпоставимо да се град тад углавном простирао на повољнијем тлу, па би јужна граница вероватно била управо на споју са Телечком лесном заравни. На исти закључак наводи поређење карте коју је уз свој преглед налазишта Сеобе народа приложио Петер Риц (Риц 1979: 39) и цитиране геоморфолошке карте.

3.3.6.1.2. *Историјат истраживања*

Године 1901, на локалитету Бивша циглана Мачковић, приликом вађења земље за њене потребе, уништена је некропола. Сачуван је инвентар само једног гроба. Део материјала из гроба је смештен у Градском музеју у Суботици, место на коме се чува преостали део није био познат (Dimitrijević *et al.* 1962: 61; Риц 1979 док: 38), док је у новијем осврту потврђено је да су налази у Градском музеју у Сомбору (*ADAM* 2002: 331).

Већ те исте године, Ђерђ Бибо-Биге је уписао локалитет у археолошку литературу. Тај кратак помен није нужно цитирати у овом прегледу историјата

истраживања, за разлику од наредна два сажета осврта из истог пера, у којима су најпре представљени коштани предмети из гроба (Bibó-Bige 1902), а потом и делови појасне гарнитуре (Bibó-Bige 1903; *cf*. Hampel 1905: 839-840, Taf. 494, 495).

3.3.6.1.3. *Археолошки налази*

Од појасних налаза, сачуван је, најпре, језичак од две плочице сребрног лима, висине 3,6 cm (Dimitrijević *et al*. 1962: 61, Sl. 4), или вероватније 5,2 cm, пошто је први цртеж једини дат у размери (Bibó-Bige 1903: 276/2-1: *T. 11/1*). У сваком случају, реч је о споредном језичку, чије су неукрашене плочице биле спојене трима заковицама, двема при врху и трећом у дну. Помало необичан језичак, пре свега због доње заковице, понајпре би одговарао типу 70 Забојникове серијације, који се датује у фазу MS II, тј. у последњу четвртину 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 21/1,2, Abb. 1). Истом типу би се могао приписати и други, мањи споредни језичак, висине око 3,5 cm, од ког је остала сачувана једна плочица (Bibó-Bige 1903: 276/2-2: *T. 11/2*). Слични налази се на некрополи Тисафиред датују раније, у прво столеће аварске превласти, до око 670/680. године (Garam 1995: 188, Abb. 96/6).

Сачувана копча је гвоздена, кована, дужине 3,5 cm, облика лире (Dimitrijević *et al*. 1962: 62). Како се чини на основу најбољег приложеног цртежа (Bibó-Bige 1903: 276/2-5: *T. 11/5*), пак, била је ливена у бронзи. Овој једноставној прећици с наглашеним лежиштем сачуваног, чини се профилисаног трна, ипак нисам успео да нађем аналогију. Нађен је и појасни оков штитастог облика, висине око 1,9 cm, израђен од бронзаног лима у техници отискивања матрицом (Dimitrijević *et al*. 1962: 62), с две петљице (?) за пришивање на ремен на полеђини (Bibó-Bige 1903: 276/2-4: *T. 11/6*). Предмет има јасне аналогије на Криму, које је Александар Ајбабин сврстао у варијанту 2 штитастих окова, с датовањем у другој половини 7. века. Припадају тзв. хералдичким појасним оковима, какве су на том тлу користили ромејски војници и федерати (Айбабин 1990: 54, 57, Рис. 50/26, 30, 31).

Од наоружања, покојник са локалитета Бивша циглана Мачковић био је сахрањен с луком и стрелом. Од рефлексног лука су сачуване коштане оплате, укупно осам (Dimitrijević *et al*. 1962: 61). Најбоље су сачуване две највеће, средишње плоче, као и две уске крајње оплате (Bibó-Bige 1902: 409/2-9). Гвоздени врхови стрела су нађени спојени корозијом. Чини се да их је било 10 и да су све биле тробридне, висине до око 9 cm (Bibó-Bige 1903: 276/1: *T. 11/4*). О овом оружју већ је било речи приликом анализе налаза са некрополе у Богојеву, тако да се на овом месту може само поновити да се

стреле тробридног врха користе током читавог периода аварске превласти, док су рефлексни лукови уских оплата (*T. 11/7*), иако старији, били у употреби и у прелазном аварском периоду, када се уводе оплате ширих крајева (Bóna 1970: 261).

Осим тих оплата, у гробу је нађено још предмета од кости. Од три алатке, најкарактеристичнија је тзв. алатка за дрешење чворова од рога (Bibó-Bige 1902: 409/1; Dimitrijević *et al.* 1962: 61, Sl. 2: *T. 11/11*). О недоумицама око функције тих раноаварских предмета, такође је било речи приликом предстаљања богојевских налаза. „Alatka nepoznate namene, obrađena kost, duž. 12,6 cm" (Dimitrijević *et al.* 1962: 61), судећи по илустрацији (Bibó-Bige 1902: 409/10: *T. 11/8*), можда је длето. Како је од кости, могла је представљати токарски или грнчарски алат. Трећа алатка је од врха рога, висине 5,8 cm, на дну назупчана, пречника око 2,5 cm (Bibó-Bige 1902: 409/11; Dimitrijević *et al.* 1962: 61: *T. 11/10*). Могуће је да је била коришћена у исте сврхе.

Коначно, нађена су и два фрагмента, како се мисли, коштане свирале, дужине 4,7 и 8 cm (Bibó-Bige 1902: 409/12, 13; Dimitrijević *et al.* 1962: 61, Sl. 3: *T. 11/9*). Судећи према цртежу, кости су вертикално исечене по средини и потом се приступило усецању уздужно постављених правилних усека. Мањи фрагмент је још перфориран при врху. На први поглед, предмети заиста личе на фрагменте фруле, међутим ти и слични инструменти су морали бити израђивани од костију пуног обима. Уз то, налаз из Суботице не подсећа на раносредњовековне инструменте, било свирале од две спојене цеви у аварској употреби (Kozák 1997; Balogh 2010: 265, Fig. 63/1), било ромејске фруле (*e.g.* Bavant 1990: 247, cat. no. 308, Pl. XLIV/308; *Byzanz* 2010: 210, kat. no. 143), па се пре чини да представља остатке неке апликације или окова. Могућност да је у питању фрула ипак не би требало сасвим одбацити, јер постоји могућност да је она била фрагментована тако, да су сачувани само делови њене горње половине, тј. површине за свирање.

3.3.6.1.4. *Анализа података*

У старијој литератури, гроб са локалитета Бивша циглана Мачковић је датован у касни 6. или рани 7. век (Vinski 1958: 13), односно у почетак 7. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 62). У новијем осврту, временско опредељење је померено у прву половину 7. века (*ADAM* 2002: 331), међутим та корекција, по свој прилици, још увек није довољна. Изгледније је да је покојник био сахрањен током друге половине тог столећа. Уколико бисмо се позвали на Забојниково датовање сличних појасних језичака, сахрана би се могла прецизно одредити у последњу четвртину века, дакле у прелазни аварски период,

међутим, будући да међу његовим типовима нема директних аналогија рудиментарним језичцима из Суботице, то није сигурно. Због тога, у односу на директне кримске аналогије појасног окова, датовање гроба из Суботице остаје у другој половини 7. века.

Невезано за питање датовања сахране, истиче се податак да је особа покопана с већом количином предмета од кости, од којих су три алатке. Поставља се питање, да ли је покојник био занатлија. Уколико јесте, материјал од којег су алатке направљене сведочи да се могао бавити обрадом мекших материјала, нпр. саме кости или грнчарије. Требало би истаћи да ретка печаћена авародопска керамика носи и украсе кружног облика, какве је евентуално могла отискивати једна од алатки од рога из Суботице, што би се посебно односило на мотив с нарецканим ободом са посуде германског порекла са некрополе у Будакалашу (Vida 1999: 36-37, 41, Abb. 2, Kat. 4, Taf. 1/1). Узгред, да су сродни грнчарски печати били од кости, показује и, истина другачији, налаз печата са утврђења Момчилов град на Јухору (Брмболић 1986: 205, 216, Сл. 37), јасно доведен у везу с продукцијом германске грнчарије (Милинковић 1998: 256-258, Т. 72/3). Ипак би ваљало нагласити да је овде изнесена само претпоставка, и да су две атипичне и недовољно јасно илустроване алатке могле бити коришћене и у друге сврхе.

3.3.6.2. Локалитет Кућа Берењи Ј.

3.3.6.2.1. *Географско одређење*

Други, по свему судећи, раноаварски локалитет из околине Суботице је Кућа Берењи Ј. Налази се северно од самог града, на адреси Келебијски пут бр. 48 (Риц 1979: 38), дакле на путу за Келебијско језеро. Обале данас углавном веома плитких, исушених језера у околини Суботице, тј. обале некадашњих мочвара, од великог су археолошког значаја (Риц 1998: 34).

3.3.6.2.2. *Историјат истраживања*

Године 1974, приликом копања рова за хидрофор, оштећен је један гроб. По благовремено добијеном обавештењу, Петер Риц и Ласло Секереш из Градског музеја у Суботици су изашли на терен и извели заштитно ископавање. Закључено је да је реч о аварском гробу и, вероватно, некрополи. Непубликовани материјал чува се у Градском музеју у Суботици (Риц 1979: 38).

3.3.6.2.3. *Археолошки налази*

Археолошки налази су само узгредно поменути у једном новијем осврту. Нађени су фрагменти од бронзаног лима, коштане оплате рефлексног лука и гвоздени нож. На основу тих предмета, Петер Риц, аутор каталошке јединице, датовао је гроб у прве три четвртине 7. века (*ADAM* 2002: 331).

3.3.6.2.4. *Анализа података*

Тешко је дискутовати о овако сумарно представљеним, неилустрованим налазима. Теоретски, ипак, појасни (?) бронзани фрагменти могли су припадати и старијим или пак млађим предметима, па би се на основу расположивих података датовање гроба, сигурности ради, могло проширити на раздобље 568-700. Дакле, највероватније је исправно оцењено да је реч о раноаварском гробу, уз резерву да су фрагменти налаза од лима могли бити и из прелазног аварског периода.

Уз сачуван материјал из гроба са уништене некрополе Бивша циглана Мачковић, локалитет Кућа Берењи J. Представља једину потврду аварског боравка у околини данашње Суботице у ранијем периоду њихове превласти. И поред тога, просторни размештај налазишта, од којих је једно на северу, према Келебији а друго на југу, вероватно уз Телечку лесну зараван, наговештава да је насељавање Авара на том подручју и у ранијој етапи њихове доминације било интензивније него што би се могло потврдити на основу доступних података.

3.3.7. **Носа (Nosza)**

3.3.7.1. *Географско одређење*

Носа је смештена на граници Севернобачке лесне заравни и Суботичке пешчаре, уз обалу Лудошког језера, другог по величини на северу Бачке (Geomorfološka karta 2005; *cf*. Bugarski 2008a: 441), на 14 km источно од Суботице. Место налаза предмета о коме ће се дискутовати је ливада Пореш (Pörös) северно од села, код моста преко Киреша, речице која се улива у Лудошко језеро (Секереш 1957: 231).

3.3.7.2. *Историјат истраживања*

Приликом земљаних радова Земљорадничке задруге из Хајдукова, „радници су нашли више предмета из доба Сеобе народа: фибуле, ђинђухе итд.. Тамо су сељаци и раније налазили накит и друге објекте. Један од тих је и коштани предмет који је нашао

Шандор Сич, новембра 1955. год.“ Налаз се чува у Градском музеју у Суботици (Секереш 1957: 231).

3.3.7.3. *Археолошки налази*

Једини темељно описан налаз који би се по свој прилици могао датовати у раноаварско доба је предмет налик на тзв. алатке за дрешење чворова. Налаз је од рога, дужине 14,2 cm. Од врха рога је урезан жлеб у дужини од 6,5 cm, скоро до средине алатке. При дну, рог је пробушен двема наспрамним рупицама, пречника 2 mm, које су, претпостављено је, служиле за фиксирање дршке (Секереш 1957: 231, Сл. 1: *T. 9/5*).

Према томе што је направљен од рога, ужлебљен, с наспрамно постављеним перфорацијама, налаз из Носе је, истина недовољно опрезно, приписан тзв. алаткама за дрешење чворова (Бугарски 2009а: 125). Исто тумачење се нудило и раније, уз допуштање другог решења, да је реч о чунку за ткање (Dimitrijević *et al.* 1962: 54, Sl. 1, T. XIII/2), чему се у напомени приклонио Душан Мркобрад, премда на истој страници износи мишљење да би то пре могао бити „šamanski rekvizit“ (Mrkobrad 1980: 106, nap. 701, T. CV/5).

Детаљ који налаз из Носе можда одељује од тзв. алатки за дрешење чворова је тај да је жлеб постављен при врху, а не при дну предмета. Исто је у својој анализи приметио и Ласло Секереш, сматрајући ипак „да те разлике нису такве да бисмо због њих морали тражити други начин употребе, односно другу функцију“ (Секереш 1957: 233). Помишљало се и да налаз из Носе представља алатку за плетење (*кочедык*), истина уз ограду (Кубарев 2001: 348). О алаткама за дрешење чворова, иначе, било је речи најпре приликом описивања предмета из богојевских гробова. Може се поновити да њихово функционално опредељење у стручној литератури није недвосмислено прихваћено али да представљају карактеристичне налазе раноаварског хоризонта. На некрополи Леберсдорф приписују се најранијој FA фази, с трајањем до 650, а мање вероватно и до 670. године (Daim 1987: 128, 155-159, Abb. 29; *cf*. Бугарски 2009а: 124-125, нап. 53), премда се ти предмети могу наћи и у целинама шире одређеним у другу половину 7. века, као што је то случај са овде коментарисаном сахраном са суботичког локалитета Бивша циглана Мачковић.

Слични предмети потичу и са рановизантијских налазишта, са Светиње (Поповић, М. 1988: Сл. 20/4), односно Равне и Понтеса, где се тумаче као шила (Petković 1995: 98, kat. br. 579, 580, T. XXXIV/3, 4). Налаз обликован слично као предмет из Носе потиче и из Горњег Стреоца (Ivanišević, Špehar 2006: 141, Fig. 3/14),

док ромејска паралела типичним аварским „алаткама за дрешење чворова“, са жлебом при дну алатке, потиче са Раса (Popović 1999: 121, Sl. 69/4).

Независно од питања употребног одређења предмета од рога из Носе, које остаје отворено, истиче се чињеница да је налаз богато украшен урезаним цртежима. Представљне су три људске фигуре и два коња. Све три особе су приказане у стојећем ставу, из профила, при чему су две фигуре изведене прилично детаљно. Може се видети да су имали дуге косе уплетене у перчин и дугачка одела. Носили су појасеве о којима висе торбице. Једна фигура испод торбице носи још неки нејасно приказан предмет, док код друге „у висини руба одеће, виси још неки предмет.“ По свој прилици, дугачак крај појаса те фигуре заправо је завршен језичком (Секереш 1957: 231-232, 234). Трећа приказана особа би могла бити женског пола (*ADAM* 2002: 156).

Коњи су такође представљени из профила, како мирно стоје. Једна фигура коња је детаљније и лепше урезана, делимично преко једне људске представе. На покривку коња, која сеже до испод трбуха, постављено је седло (Секереш 1957: 232). Иако је представљено сасвим сумарно, Душан Мркобрад је оценио да је то „karakteristično avarsko sedlo I talasa“ (Mrkobrad 1980: 106). Иначе, интересантно је да уметник није приказао узенгије.

Шеста представа је једва видљива, трапезоидног је облика са урезаним правоугаоником у горњем делу (Секереш 1957: 232). У свом раду који се темељи управо на овом предмету из Носе, Арнулф Колауц је изнео мишљење, чини се сасвим оправдано, да је заправо приказан шатор (*Zelt*) са правоугаоним отвором (Kollautz 1978a: 137).

Испод шатора, плитко су, према врху алатке, урезане хоризонталне линије. „Површина је од употребе ту на том месту прилично излизана и изглачана.“ Примећено је да су плитке, танке линије неких цртежа сигурне, из чега је изведен закључак да то нису биле прве резбарије мајстора који их је урезао, уз општији став да су прикази, посебно успелија представа коња, „уметничке творевине у правом смислу речи.“ Пошто је извршио детаљну аутопсију налаза, Ласло Секереш је показао да су неке представе излизане, а неке не, „из чега би произилазило да је предмет био дуго у употреби и да сви цртежи нису нацртани истовремено“. У том смислу се поново потцртава да једна фигура негира другу. Аутор у својим опсервацијама иде и даље, износећи снажан утисак да су фигуре људи и коња урезали различити уметници (Секереш 1957: 232-233), тако да се не чини да је оправдано мишљење да је на

предмету, бар изворно, била приказана типична, тзв. жанровска сцена сусрета два коњаника (Кубарев 2001: 348).

Кад је реч о етничком и хронолошком опредељењу предмета, Секереш је претпоставио да је „припадао неком номадском пастиру или ратнику.“ На основу Теофановог описа ношње Авара, закључено је да је та особа припадала Аварима. Будући да је предмет нађен случајно, аутор се уздржао од ближег датовања (Секереш 1957: 234), па је тако и у каталогу *Сеоба народа* предложено широко датовање, од 7. до 9. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 54). Било је, ипак, и конкретнијих предлога. На основу касноаварског појасног налаза са истог локалитета, малобројна аварска оставштина из Носе је датована у 8. век (*ADAM* 2002: 156). Душан Мркобрад доноси основне податке о још једном гробу, необјављеном случајном налазу коњаничке сахране из 1870. године која у његовој књизи није ближе датована (Mrkobrad 1980: 93, пар. 618), али је на другом месту приписана старомађарском периоду (Риц 1997: 204).

3.3.7.4. *Анализа података*

У сваком случају, оправдана је претпоставка да је предмет од рога о којем је било речи могао потицати из гроба (Секереш 1957: 233), штавише са уништене некрополе (Dimitrijević *et al.* 1962: 54). Имајући у виду ливени споредни језичак ремена с мотивом грофона и вреже, сахрањивање на локалитету Переш у Носи је свакако трајало и у касноаварско доба, о чему ће у другом попису налазишта још бити речи, али је извесно да је коштана алатка прилично старија. У даљем тексту, покушаћу да се приближим њеном изворном датовању.

Детаљ који понајвише сведочи о старом, у извесном смислу древном датовању представа на предмету из Носе је приказ шатора. Како преноси Јован Ковачевић, међу подацима о начину живота Авара у Азији, Сиријац ретор Захарије наводи да они тамо живе управо под шаторима (Ковачевић 1977: 23). Једна од основних теза у овој дисертацији је да Авари у Панонској низији нису били номади, што ће бити касније елаборирано: у складу с тим је и мишљење да у Војводини аварска насеља укопана у лес (пре него насеља под шаторима!) брзо добијају стални карактер (Станојев 1996: 5). И разлика у концепцији куће индицира промену у начину живота, тј. напуштање номадизма (Бугарски 2009а: 139).

Сумарно приказана аварска ношња, иако сасвим традиционална, заправо не даје прецизније хронолошке оквире. Гајке за перчин, које представљају археолошку потврду података из писаних, па и ликовних извора као што је овај из Носе, углавном

се датују касно, од око 670. године до краја 8. века, при чему се њихова појава посматра у контексту промена у материјалној култури од поседње трећине 7. века. Те позне гајке у гробовима мушкараца су налажене у паровима, а њихова примена је и илустрована (Andrási 1997: 118, 122, Abb. 21; Bóna 1970: 261). Ипак, Авари су перчине носили и раније. Изглед чланова њихове прве делегације у Цариграду импресионирао је тамошње становништво, што је забележио Теофан, који је оставио и опис њихове фризуре. У археолошком смислу, дакле, металне гајке у мушким гробовима, иако нису чести налази, представљају потврду мушке фризуре са перчином (Pohl 1998: 56). Недавно је понуђено такво функционално опредељење раноаварских гајки које су нађене у пределу лобања у четири мушка гроба на Чику, од којих је најпознији датован у прву половину 7. века (Бугарски 2009a: 99).

Аварски кафтани приказани на предмету од рога из Носе не разликују се од уобичајене централноазијске, посебно старотурске одеће. Њихов приказ, уз остале детаље, сведочи да аварски графити проистичу из централноазијских и да их ваља узети за доказ таквог порекла европских Авара (Кубарев 2001: 348).

Приказ седла посредно доприноси ближем датовању. Аварска седла нису добро позната, а на основу ретких добро реконструисаних налаза проистиче да уздигнуто седиште дводелног седла, од којег је доњи део у виду две плоче прислоњен на сапи коња, има „предњу и задњу полукружну главу са луковима“ (Ковачевић 1977: 125, Сл. 67-69), у виду, можда би се могло казати, одбојника који су се издизали испред и иза коњаника у седећем положају. Нешто другачија је, пак, реконстрикција седла са некрополе Тисафиред, из гроба датованог у средину 7. века, на којем је задњи одбојник искошен уназад (Garam 1969b), што би пре одговарало приказу седла на предмету из Носе. Према Амброзовим резултатима, седла са вертикалним луковима – одбојницима на ширем простору користе се још од 4. века, док су она са спуштеном задњом страном у употреби управо од 7. столећа (Амброз 1973: Рис. 2). Та разлика се, на основу налаза статуета из Кине, доводи у везу с полном припадношћу особе која је користила седло, па би тако седла с вертикално издигнутим луковима била женска, а она са искошеним задњим одбојником мушка.

У новије време, проучавање хронологије источноевропских седала из раног средњег века знатно је узнапредовало. Иако се не располаже великим бројем налаза, они су добро проучени и уско временски одређени, при чему успостављена хронологија није апсолутна, већ се односи на време увођења иновација (Комар 2008: 240-242). Ликовни и археолошки извори из аварског, али и лангобардског, византијског па и

персијског контекста сведоче о томе да се нови типови седла, по узору на кинеске и турске, у источној Европи појављују средином 7. века.

Приказ седла из Носе највише би одговарао седлу из Бородаевке, из хоризонта Сивашовка, тј. последње четвртине 7. века. С тим у вези, истиче се да у гробовима тог хоризонта у којима има остатака дрвених седала најчешће нема узенгија, баш као ни на урезаном цртежу из Носе! Таква седла су прављена ради удобнијег дуготрајног јахања без коришћења узенгија, што је оцењено као западнотурска традиција. Сличан облик има и седло приказано на барељефу гробнице цара Тај-Цуна у Шаолину, који се складно датују у шездесете и седамдесете године 7. века (Комар 2008: 247-248, Рис. 1/13, 3/6).

Иако, дакле, предмет из Носе не носи хронолошки апсолутно осетљиве представе, поузданији оквири ипак могу да се поставе. Убедљиве паралеле које у свом раду нуди Кубарев (2001) налажу нам да се сложимо с његовим закључком: порекло представа на алатки из Носе је из централне Азије. О томе сведочи и приказан шатор. Уметник се с таквим домом могао срести пре свега у азијским беспућима, а можда и на југу Панонске низије, што би онда значило да је тај приказ, иначе најизлизанији, био начињен најкасније убрзо по доласку Авара на то тле. Како је то приметио Ласло Секерeш, у погледу релативне хронологије представа на алатки, најмлађе су представе коња, од којих једна негира приказ човека. На основу приказа седла, могло би се претпоставити да су те представе начињене у неком тренутку у 7. веку, највероватније у последњој четвртини тог столећа. Дакле, у недостатку података о археолошком контексту налаза, посредним путем смо се приближили датовању алатке од рога од друге половине 6. до измака 7. столећа.

Може да се предложи и прецизније временско одређење алатке. Наиме, у односу на најмлађи урез оседланог коња, алатка би могла да се припише другој (?) генерацији аварских досељеника, оној из прелазног периода њихове превласти. Њихово порекло је могло бити чак и западнотурско, а могли су то бити и људи који су били у вези са Сивашовка културом, коју Рашев сматра прабугарском (Рашев 2007: 74, 105-117) а Комар хазарском (Комар 2006).

Коначно, примећено је да неки гробни прилози са Чика (Бугарски 2009a: 139-140) или из Мокрина (Бугарски 2007a: 444) упућују на процес насељавања изворно номадске популације. Алатка из Носе, пак, најбоље осликава иницијалну номадску традицију Авара (*cf*. Kollautz 1978a), која је морала бити напуштена убрзо по њиховом доласку у Панонску низију.

3.4. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ДЕСНУ ОБАЛУ ТИСЕ*

Готово сва рано- и средњоаварска налазишта низ десну обалу Тисе потичу из места са границе алувијалне, плавне равни те реке и флувио-барског дна Панонског басена (Bugarski 2008a: 447-448; *cf*. Takács 2000a), уз могући изузетак случајног налаза из Мошорина подно Тителског брега. Кад је реч о шаву алувијалне равни Тисе и суседне геоморфолошке јединице у Бачкој, нижи члан тог споја је алувијална раван, која је у постепеном паду према ушћу реке. Њена надморска висина код Сегедина је 82 m, а код ушћа у Дунав 79 m (Košćal, Menković 2005: 14). Сва насеља су, наравно, била изграђена на вишем геоморфолошком члану, при чему друге одреднице положаја, и где су присутне, нису биле одлучујуће. Важно је, ипак, истаћи да су нека од тих места подигнута на локацијама које најбоље саобраћају са местима на банатској обали реке: када је тамо постојао одговарајући геоморфолошки члан и на њему одговарајуће - наспрамно – насеље, између њих су успостављане тесне саобраћајне везе. У литератури су таква насеља названа кореспондентним. Парови кореспондентних насеља на обалама Тисе су, у Бачкој и Банату, Кањижа – Нови Кнежевац, Сента – Чока и Бечеј – Нови Бечеј (Ћурчић, Ђуричић 1994: 152).

Уочава се и подударање места са десне обале Тисе и речних острва која су била формирана у њиховој висини. Бачкопетровоселско острво и Тителска ада су острва сува при ниском и нормалном водостају, односно 10 месеци у години. Ранијим регулационим радовима нека речна острва су повезана са ближим обалама. Ипак, могу се набројати некадашње аде између Старе Кањиже и Новог Кнежевца, Поронћ код Сенте, Молско острво јужно од Мола, Новобечејска, Чурушка, Мошоринска ада, и две адице јужно од Тителa (Букуров 1948: 44-46). На речним гредицама, природним насипима од грубљег материјала Тисе, висине и до 2-3 m, које чине готово непрекидан низ, у Старој Кањижи, Ади, Молу и Бачком Петровом Селу била су подизана речна пристаништа (Букуров 1948: 42).

3.4.1. **<u>Кањижа (Kanizsa)</u>**

3.4.1.1. *Географско одређење*

Кањижа је најсевернији место на првом геоморфолошком споју западно од Тисе (Geomorfološka karta 2005). Као што се из написаног може видети, поред те основне

детерминанте положаја Кањижа има и кореспондентно насеље у Банату, Нови Кнежевац, између којих је некада стајала речна ада.

Вишеслојни локалитет Дом културе се налази у центру Кањиже, „на благом узвишењу које је некада представљало јужну обалу потока Кереш“ при ушћу у Тису. Услед урбанизације Кањиже, те топографске одлике више нису уочљиве (Риц 2003: 326; Ricz 1985: 96).

3.4.1.2. *Историјат истраживања*

Приликом копања водовода на том локалитету почетком осамдесетих година прошлог века, на више места су нађени скелетни гробови, али екипа сенћанског музеја није успела да их определи. Године 1982, у дворишту Дома културе изведена су, под вођством Петера Рица, заштитна ископавања у три сонде, накнадно спојене у ископну површину димензија 15 m x 6 m, на простору који није био покривен бетонским плочама. Ископавање је укључивало и машински рад, јер су се најпре појавили остаци темеља и подрума једне старе зграде (Ric 1985a: 121). Пошто је установљено да је реч о вишеслојном археолошком локалитету, три године касније је предузета још једна истраживачка кампања под руководством истог стручњака. Укупна ископна површина на налазишту износила је 1.000 m² (Риц 2003: 326).

Како је то провером адресе (Главни трг 9) установљено, на истом локалитету недавно су поново вршена истраживања, о којима смо у недовољној мери обавештени путем документарног филма који је био споменут у уводу [Милосављевић 2010].

3.4.1.3. *Археолошки налази*

Током радова, здравица се јављала просечно на 1,50 m дубине, испод дебелог слоја шута. Установљено је да је локалитет трајно оштећен нивелацијом терена у 18. или 19. веку, од кад датирају модерни укопи. Остали укопи су старији. Халштатско насеље препознаје се управо на основу дубљих отпадних јама, а у здравицу су, коначно, укопани и аварски гробови (Риц 2003: 326). На другом месту, Петер Риц помиње још и налаз једног скелетног гроба са тог локалитета с краја седамдесетих година, до којег је дошло приликом радова на канализацији, уз још 45 каснијих гробних налаза (*ADAM* 2002: 180).

Нађено је укупно 47 аварских гробова, оријентисаних у правцу север-југ, с мањим одступањима (Риц 2003: 326). На другом месту, аутор се определио да наведе гробну оријентацију северозапад-југоисток, при чему ту може да се сабере незнатно

мањи збир, од 46 гробова (*ADAM* 2002: 180). Вероватно 2010. године, откривено је укупно још три гроба, женски и два дечја, што збир мени познатих гробова на некрополи доводи до око 50. У једном од тих гробова нађене су љуске јаја [Милосављевић 2010].

Током прве кампање, може да се спомене, од 16 гробова само је један припадао особи мушког пола, „iako u ovoj fazi otkrivanja nekropole ovo još ne mora značiti ništa naročito" (Ric 1985a: 123).

Гробне раке су, дакле, биле укопане у жуту здравицу и јасно уочљиве. Како је налазиште било оштећено, то није откривена изворна кота слоја у којег су гробови укопавани, али је процењено да је просечна дубина гробова била око 2 m „с тим да су плиће укопани гробови временом били уништени, те се они не могу узети у обзир." Раке су биле пажљиво укопаване, правоугаоног облика. У случајевима дубље укопаних рака, где је то могло да се примети, ивице рака биле су стрме. У земљи испуне гробова, у већем броју случајева је установљен халштатски материјал, што сведочи да је аварска некропола била укопана у тада још увек очуван праисторијски насеобински слој.

Велики број гробова је био оштећен модерним градитељским радом или рецентним укопима, не и пљачком, тако да нису могли да се довољно проуче детаљи обичаја сахрањивања. У више случајева су, ипак, по вађењу скелета констатовани доњи делови дрвених конструкција, као и прочеони или угаоно распоређени плитки укопи, „такође у некој вези са посмртним конструкцијама". У неоштећеним гробовима, покојници су били положени на леђима, опружених екстремитета, лицем према југу. И скелетни материјал је био у лошем стању. Антрополошку анализу је, у склопу своје поменуте дисертације, извео Геза Цекуш (Ric 1985a: 122-123; Риц 2003: 326, 328).

Археолошки материјал је само набројан. По свој прилици, најкарактеристичнији налаз представља једна појасна гарнитура од бронзаног лима, а помињу се и комади од сребрног лима. Нађене су и наушнице са стакленим сферичним привесцима, ниске од окцастих „веома ситних вишебојних стаклених перли", гвоздени ножеви „и други ситни гвоздени предмети", биконични или лоптасти керамички пршљенци, тзв. алатке за дрешење чворова, те неколико „веома лепих" посуда тзв. потиског типа, рађених слободном руком од грубо пречишћене глине и украшених валовницом. Помињу се и посуде са витла. У посудама оба типа налажене су животињске кости и љуске јаја (Риц 2003: 328; *ADAM* 2002: 180-181). Три посуде са ископавања Петера Рица објављене су у монографији Тивадара Виде. Реч је о лонцима из гробова 7, 25 и 2, који су опредељени у подгрупе IIIA1/f1, IIIA1/f2 i IIIA2/b. У прва два случаја, реч је о посудама издуженог

врата, које се датују у прву половину и средину 7. века, док је посуда из гроба 2 са својим широким, равним дном атипично обликована (Vida 1999: Kat. Nr. 419, 420, 498, Taf. 53/1, 3, 60/3, 175: *T. 10/14-16*). Најновији налази посуда су такође израђени слободном руком [Милосављевић 2010].

Тек су, у најновије време, објављена и два коштана окова торбица, из гробова 14 и 46. Оков из гроба 14, трапезоидног облика и квадратног пресека с две централно постављене овалне перфорације сврстан је у тип 4а, док је налаз из гроба 46 врло сличан, с тим што су две перфорације постављене по крајевима, а једна у средини (Tobias 2011a: 292, 291, Abb. 10A/227, 9A/209: *T. 10/17, 18*).

Коначно, процењено је да је откривен само део једне веће некрополе. Група истражених гробова се „највероватније налазила на средишњем делу брежуљка, чија је намена била вечно почивалиште Авара у VIII веку“ (Риц 2003: 328, 335).

3.4.1.4. *Анализа података*

Интересантна је наведена закључна опсервација Петера Рица. Будући да је на више места аутор некрополу датовао у последњу четвртину 7. и прву четвртину 8. века (*ADAM* 2002: 180), или прецизније у крај 7. и почетак наредног (Риц 2003: 328), дакле у средњоаварски период (Риц 1997: 202), а само у првом извештају у 8. век (Ric 1985a: 123), цитиран став се може разумети тако, да је његов утисак са терена био да је заправо ископан средишњи, старији део гробља. Ипак, пошто се другим подацима не располаже, некропола у Кањижи овде је сврстана у каталог старијих, рано- и средњоаварских налазишта.

Чак и овако сведени описи неких од поменутих налаза, од којих скоро ниједан није илустрован, сведоче у прилог предложеног датовања. Појасне гарнитуре од лима су могле бити само рано- или средњоаварске. На некрополи Алатијан, наушнице са сферичним привеском од стакла, налик на оне с привеском одговарајућег облика од лима, датоване су у прву половину 7. века (Böhme 1965: 3, 33/4), али се сличан накит на скорије проученој некрополи Тисафиред датује управо у прелазни аварски период, оквирно од 670. до 710. године (Garam 1995: 276, Abb. 254). Најситније аварске перле су из истог времена (*cf*. Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2). Биконични пршљенци, уколико нису били украшени цик-цак линијама, што је одлика касноаварског материјала, такође су могли да буду једнаког датовања, ако не и ранији, јер та врста налаза није нарочито хронолошки осетљива (*cf*. Böhme 1965: 8, 35/29; Garam 1995: 337, Abb. 200/1; 254), што још више важи за гвоздене ножеве. Тзв. алатке за дрешење чворова могле су се

користити и у другој половини 7. века, о чему је већ на два места било речи, док посуде са витла улазе у употребу отприлике од 680. године (Ковачевић 1977: 181-183).

Међу набројаним налазима, очигледно, заступљени су и делови опреме мушкараца, тако да је, по свој прилици, макар ублажена несразмера у броју гробова са прве истраживачке кампање који су приписани особама женског, односно мушког пола. Ипак, горе наведени податак о изразитој заступљености сахрањених жена на површини истраженој 1983. године би могао да наговести да је постојао део гробља намењен сахрањивању жена и деце.

На овом месту би се могли приказати и неки резултати антрополошких анализа Гезе Цекуша, како их преноси Живојин Гавриловић. Установљено је да је било укупно 14 дечјих скелета, док су мушкарци и жене, иначе средње и нешто више телесне висине (мушкарци просечно 1,67 m, жене 1,58 m), најчешће умирали у добу *maturus*, са 50-60 година старости (Гавриловић 1994: 134-135). Из резултата антрополошке анализе, очигледно је да је сахрањивана стабилна и, за оно време, дуговечна популација, ипак уз значајно учешће деце. У узорку од 47 гробова, 14 дечјих представља 29,79%. Велика смртност деце у доба раног средњег века доводи до значајног учешћа њихових сахрана на гробљима из те епохе, дакле не само на аварским, управо од око 30%, па чак и преко 50% (Štefančič 1988: 66). Сличан проценат покојника инфантилног узраста као у Кањижи, забележен и на раноаварској некрополи на Чику (Бугарски 2009а: 85). Вреди истаћи да су најновија истраживања још више увећала процентуалну заступљеност дечјих сахрана, будући да су од три гроба у два биле сахрањене особе старости 2-5 година. Приликом анализе недавно откривеног скелета особе женског пола, коју је спровела Нада Димовска, установљени су трагови остеоартритиса на рамену, лакту и кичми, као и да је велики број зуба био изгубљен још за живота [Милосављевић 2010].

Према расположивим подацима, дакле, откривен је део веће некрополе из раног и средишњег периода доминације Авара. Питање да ли се на том месту вршило сахрањивање и у позном раздобљу њихове превласти, до нових ископавања или, можда, потпуног публиковања досадашњих резултата, остаје отворено.

3.4.2. **Ада (Ada)**

Од аварских налазишта из Аде, у овом прегледу биће обрађена три ранијег датовања, Сенћанска улица, Циглана Комлош и Циглана Петефи - Запетлан.

3.4.2.1. Локалитет Сенћанска улица (Сенћански пут)

3.4.2.1.1. *Географско одређење*

Ада је такође на геоморфолошком споју алувијалне равни Тисе, која се уско пружа на том одсечку, и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005), уз то на ушћу Буџака у Тису. Ада је изграђена на истуреном делу вишег геоморфолошког члана који дубоко продире у ниже земљиште (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152). Једно од раноаварских налазишта се, како се из самог имена види, налази на путу за Сенту, дакле у северном делу Аде.

3.4.2.1.2. *Историјат истраживања*

Приликом копања ровова у Сенћанској улици 1964. године, радници су наишли на аварске гробове. Ископавања нису вршена, а нађени материјал се чува у Музеју Војводине у Новом Саду (Риц 1979: 27; Риц 1997: 201).

3.4.2.1.3. *Археолошки налази*

Гробова је било „неколико“. Прилози су одређени као „типичан раноаварски материјал“ (Риц 1979: 27), али је на другом месту аутор навео да су „из времена другог аварског каганата“ (Риц 1997: 201). Душан Мркобрад, пак, помиње да је „nađeno više grobova I talasa“ (Mrkobrad 1980: nap. 580).

3.4.2.1.4. *Анализа података*

И на основу најновијег осврта Петера Рица, где поново спомиње налазе карактеристичне раноаварске ношње (*ADAM* 2002: 17), чини се да би налазиште требало одредити управо тако, што би значило да се приликом штампања рада из 1997. године на цитираној страници поткрала грешка.

Ипак, пошто је ископан, како се чини, мањи број гробова, опреза ради би се могло понудити и нешто шире временско одређење, у рано- и средњоаварски период, пре свега зато што у неким случајевима није лако разлучити материјал те две фазе превласти Авара. Касноаварски налази су, наравно, посве другачији, тако да на овом месту нема праве бојазни да је налазиште лоше временски опредељено, иако ништа од материјала није илустровано.

3.4.2.2. Локалитет Некадашња циглана Комлош

3.4.2.2.1. *Географско одређење*

Локалитет Некадашња циглана Комлош из околине Аде налази се „северно од насеља на некадашњој обали Тисе“ (Риц 1979: 26), међутим данас није идентификован (Риц 1997: 201).

3.4.2.2.2. *Историјат истраживања*

Некадашња циглана Комлош била је отворена 1889. године. Одмах се наишло на гробове. Локални учитељ Л. Нађ (Nagy L.) је прикупио одређени број налаза и о томе известио сегедински музеј, чији је директор, Ференц Мора, 1907. године лично извршио рекогносцирање. Изгледа да се са уништавањем ове некрополе у Ади наставило и касније (Mrkobrad 1980: nap. 580).

Прво кратко саопштење о налазишту објавио је Губица, али та цртица из 1906. године мени није била доступна. Материјал аварске провенијенције се делом чува у сегединском музеју, највероватније под инвентарским бројем 29/1903, али је мањи део и у Градском музеју у Сомбору. Велики део предмета је изгубљен (Риц 1979: 25, 26; *ADAM* 2002: 16). За сомборски део налаза писци каталога *Сеоба народа* очигледно нису знали, јер су навели да је материјал у Сегедину и да им није био доступан (Dimitrijević *et al.* 1962: 33).

Иако веома сведени, најпотпунији подаци су прикупљени у кратким белешкама Петера Рица (Риц 1979: 26, 27), из којих сазнајемо да су на локалитету откривени трагови две некрополе, сарматске и аварске.

3.4.2.2.3. *Археолошки налази*

Према подацима које је прикупио Ференц Мора, током првих година рада циглане уништено је преко 200 гробова. У одредници о сарматској некрополи, Петер Риц наводи да су скелети били укопани доста дубоко, око 3 m, „испружени или у згрченом положају, али увек лицем према истоку... и са сигурношћу можемо прихватити једино, да су гробови били у већини случајева у правцу Z-I главом према западу“. Нађена су три коњаничка гроба, а у једном гробу је нађен пас или нека „слична“ животиња (Риц 1979: 26). Из друге ране, такође неилустроване белешке (Tömörkény 1907), сазнајемо да „се ради о слојевитој некрополи, јер по излагању месног учитеља Нађ Л. у неким случајевима нађена су чак три скелета, један над другим“ (Риц 1979: 27).

Кад је реч о сарматским гробовима, набрајају се и гробни налази, уз коментар да је с временом највећи број предмета нестао. Помињу се стаклене и глинене перле, сребрне карике, звона, ножеви, копља и „бронзани пијуци (можда се ради о борбеној секири!)“ (Риц 1979: 26). Материјал из аварских гробова није представљен чак ни у овој мери, али се наводи да су налази раноаварски (*ADAM* 2002: 16). Једино би такво одређење могло поуздано да се припише једној карактеристичној посуди са четири купасто извучена краја на ободу (*Zapfenrandgefäße*) која се чува у Националном музеју у Будимпешти (Vida 1992: 536, Taf. 19/1, Karte 3: *T. 10/19*). По усамљеном мишљењу Душана Мркобрада, међу уништеним гробовима „raznih epoha... су и аварски из...oba talasa“ (Mrkobrad 1980: 88, nap. 580).

3.4.2.2.4. *Анализа података*

Како из наведене опсервације о „слојевитој“ некрополи, тако и из рашчлањивања одреднице на сарматски и аварски период у тексту Петера Рица, који је засигурно био у прилици да види материјал (Риц 1979: 26, 27), податак о постојању два гробља на налазишту може да се узме као тачан. На овом степену нашег познавања налазишта, не може бити јасно да ли је било више сарматских или аварских гробова. Навод да је међу „200 скелетних гробова било и таквих који су поседовали материјал из времена аварске доминације“ (Риц 1997: 201) сведочио би да су у ареалу сарматске некрополе накнадно били укопани малобројнији аварски гробови, али таква интерпретација није у сагласју с примедбом да је већина гробова била оријентисана запад-исток.

Као што је добро познато, сарматске сахране су карактеристичне управо по својој другачијој оријентацији, што се, истина, не односи нужно на раздобље оквирно ограничено смрћу цара Марка Аурелија и напуштањем Дакије за владе цара Трајана (сса 180-270). Током тог времена, безмало једног столећа, бележи се долазак нових, хетерогених сарматских популација, које делимично упражњавају сахрањивање у оријентацији запад-исток или исток-запад (Димитријевић 1975а: 42). Ипак, на налазишту Банкерт – Кланица код Бачке Тополе, о којем ће још бити речи, сарматске сахране оријентације југ-север датоване су у време 3-4. века. Уз то, вероватније је сарматско одређење особа из Аде сахрањених у згрченом положају.

У прилог навода о другој, аварској некрополи, осим археолошког материјала који се само помиње, али не набраја, наводе још неки детаљи, као помен три коњаничка и једног гроба у којем је био сахрањен и пас или нека друга животиња. Назначено је да

се у сегединском музеју чува раноаварски материјал. Допуштање да неки предмети, премда оцењени као бронзани, можда представљају бојне секире, наводи на могућност да има и гробова из прелазног аварског периода. Како је то већ напоменуто, такве секире се у аварском контексту углавном датују у последњу трећину 7. века (Garam 1995: 345, 349). Уз то, појасне гарнитуре направљене од лима, какве су морале бити заступљене у бројним гробовима, међу којима је дакле било и коњаничких, најчешће могу да се датују и у прелазни период превласти Авара. Слично би могло да се односи и на друге налазе из аварских гробова покојника оба пола.

Петер Риц археолошки материјал опредељује као раноаварски а налазиште датује у 7. век (*ADAM* 2002: 16), али би културно и временско опредељење аварских гробова на Циглани Комлош могло донекле да се коригује. На основу изложених опсервација, чини се да би било сигурније одредити нешто шири временски распон аварског гробља, од почетка аварског доба па до краја 7. века, дакле у рано- и средњоаварски период.

3.4.2.3. Локалитет Циглана Петефи - Заплетан

3.4.2.3.1. *Географско одређење*

Локалитет се налази на високој обали крај „старог корита реке Тисе“, на око 800 m североисточно од Циглане Пионир у Молу, дакле јужно од саме Аде (Вуков 1952: 130), у суседству Циглане Комлош (*ADAM* 2002: 16), на споју две геоморфолошке целине.

3.4.2.3.2. *Историјат истраживања*

На том терену је најпре 1907. године Ференц Мора извршио рекогносцирања. На основу неилустроване белешке коју је оставио директор сегединског музеја (Móra 1908), „ради се о насељу непознатог порекла, међутим неколико предмета који су у Градском музеју у Сомбору говоре да се у близини налази и једна аварска некропола“ (Риц 1979: 27). Непрецизним цитатом ових својих редова, Петер Риц је касније устврдио да су почетком 20. века „уз скелетне гробове... нађени налази из времена другог аварског каганата“ (Риц 1997: 201).

Археолози су 1951. године поново посетили то насеље, како сазнајемо из једног сажетог али прилично важног осврта Нестора Вукова (Вуков 1952), који је, на другим местима углавном пренебрегнут, овде споменут приликом представљања историјата

српске археологије Авара. На терен су, према плану три горњобачке установе културе, изашли стручњаци суботичког, сомборског и сенћанског музеја.

3.4.2.3.3. *Археолошки налази*

Тродневним сондирањем терена те 1951. године, у четири „блока“ нама непознате површине, како се то чини из не сасвим јасног текста извештаја, нађени су трагови из латенског, потом сарматског и, можда, раносредњовековног периода. Ближи опис налаза уследиће у идућој одредници, посвећеној Циглани Пионир у Молу у непосредној близини, пошто конкретније описане целине потичу управо одатле, при чему је Нестор Вуков очигледно сматрао да је реч о јединственом налазишту (Вуков 1952).

Гробне прилоге са овог локалитета, пак, по свој прилици спомињу писци каталога *Сеоба народа*, наводећи да су одатле следећи „slučajni nalazi, bez bližih podataka“: сребрни језичци, гвоздена секира, ножеви, делови мача, као и велики број посуда, углавном тзв. потиског типа. Налази се датују широко, од 7. до 9. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 33).

3.4.2.3.4. *Анализа података*

О датовању поменутих језичака, вероватно гробних прилога, могло би прецизније да се расправља да је наведено којом техником су направљени. Помен мача и секире упућује на рано- и средњоаварски период, али не нужно, баш као и већи број руком рађених посуда, какве су међутим полагане и у касноаварске гробове, о чему је већ било речи. Требало би ипак потцртати да Душан Мркобрад наводи да су језичци раноаварски, уз напомену да су „na ciglani Zapletan tokom više godina nalaženi... grobovi oba talasa“ (Mrkobrad 1980: 83, nap. 520).

На основу податка о близини циглана Комлош и Петефи - Заплетан, даље, намеће се претпоставка да је заправо реч о једном већем налазишту. У том контексту би требало посматрати и локалитет Циглана Пионир у Молу, о којој ће бити речи у следећој одредници, јер се те циглане „протежу на високом земљишту некадашње обале у дужини од око 2 км“ (Вуков 1952: 130). На Циглани Петефи је констатован и праисторијски слој, док су на обе нађени трагови насеља и гробова Сармата и Авара. Притом, интересантно је да су на локалитету Циглана Петефи – Заплетан нађени махом насеобински, а на Циглани Комлош гробни налази из доба антике и раног средњег века, што би такође сведочило да су временски раздвојене популације следиле исту логику

коришћења терена. Чак и ако би се оставила резерва према аварском одређењу најмлађег насеобинског слоја на Циглани Петефи - Заплетан, јер то не следи непобитно из извештаја са ископавања, тај локалитет се из наведених разлога свакако препоручује за место аварског насеља којем би припадали тамошњи гробови, а вероватно и гробови из Циглане Комлош. Оваква интерпретација текста Нестора Вукова ипак није заживела у референтној литератури (*cf*. *ADAM* 2002). На основу штурих података који стоје на располагању, датовање претпостављеног комплекса је у раном и прелазном периоду аварске доминације, а у мањој мери можда и у познијој фази њихове превласти.

На овом месту би могао да се спомене још један интересантан раносредњовековни налаз из Аде, вештачки деформисана лобања. Случајан налаз Шандора Нађа, који се чува у Музеју Војводине, по начину деформисања пореди се са једним гепидским примером (Farkas 1973: 206, 209) а могао би да се повеже са временом аварске превласти (Гавриловић 1994: 147-150). Уколико је то заиста било тако, у аародопској Ади би се могло рачунати и на присуство неких од преосталих Гепида, чија је оставштина препозната и нешто јужније низ Тису, у Бечеју, о чему ће касније бити речи, а можда и у Молу.

3.4.3. **Мол (Mohol)**

3.4.3.1. *Географско одређење*

Јужније од Аде, и Мол је на првом геоморфолошком споју западно од Тисе (Geomorfološka karta 2005). Циглана Пионир је смештена, као и оближње налазиште у Ади, на издигнутој позицији „крај старог корита реке Тисе“ (Вуков 1952: 130).

3.4.3.2. *Историјат истраживања*

Како наводи Петер Риц, приликом вађења земље на локалитету Циглана Пионир 1951. године наишло се на аварске гробове. Уследило је, у склопу поменутог плана истраживања, заједничко сондажно ископавање сенћанског и суботичког музеја, које су извели Нестор Вуков и Мирко Шулман. Ти радови су непосредно претходили описаним ископавањима на суседној циглани Петефи у Ади. Нађене су керамичке посуде, смештене у Музеју Војводине (Риц 1979: 34).

Налазиште је укратко у већ цитираном раду објавио један од истраживача. На том месту он не помиње претходно познате гробове као полазиште истраживања, већ насеобинске трагове. Посебно се апострофира да су се ранијих година „обе цигљане

показале као богата налазишта керамике“, при чему су се у цигларским профилима 1950. године оцртали „облици сметлишних јама и станбених (?) просторија“ (Вуков 1952: 130).

3.4.3.3. *Археолошки налази*

Седмодневним сондирањем терена, у једном од пет „блокова“, установљена су „три слоја патоса, што јасно указује на дужу временску употребу.“ Из, опет, не сасвим јасног текста извештаја Нестора Вукова не може да се рашчита да ли управо те три поднице одговарају трима различитим временским хоризонтима у које је разврстан материјал на налазишту. Поред праисторијског, латенског хоризонта, јасно је препознат и сарматско-јазишки, где се део материјала изричито датује у 1. или 2. век, док би трећи хоризонт одговарао времену аварске доминације. Такође, није извесно ком хоризонту припада нађено складиште хране „при станбеној просторији“, које се састојало од педантно избројаних „389 комада овећих пужева“ (Вуков 1952: 130-131, Сл. 1).

Чини се да се попис покретних налаза у Циглани Петефи у Ади и Циглани Пионир у Молу, са дубине која је досезала 2-3 m, односи на све насеобинске фазе, јер се помињу редом комади аморфног гвожђа, животињске кости, угљевље, шкољке, ретуширана алатка и, што је посебно важно, „безброј мањих и већих фрагмената керамике, судова грубе израде за свакодневну употребу, као и веома фине израде на грнчарском витлу.“

Налази су у даљем тексту јасно издвојени према периодима. Кад је реч о раносредњовековном хоризонту, дословно се спомињу „два аварска суда из VI-VII века н. е.“ Један од њих, јасније илустрован, израђен је слободном руком од грубо пречишћене и лоше печене жућкасте глине. Обод посуде је заталасан, чини се утискивањем јамица прстима пре печења, врат је узак а трбух високо постављен. Облик посуде је благо биконичан, барем према не баш добром цртежу (Вуков 1952: 130, Сл. 2: *T. 10/20*), према којем би могло да се изведе поређење с представницима типологије Тивадара Виде. Тако, посуда из Мола је донекле налик на посуде подгрупе IIIA1 с почетка 7. века, или чак пре из последње три деценије тог столећа. Посуда релативно сличне форме, али са утиснутим ободом, представља подгрупу IIID1 из прве половине 7. века (Vida 1999: Taf. 175). Требало би истаћи да је цртеж, чини се, исте посуде из каталога *Сеоба народа*, вероватно рађен према цитираној илустрацији у тексту Нестора Вукова, у одређеној мери различит, али и даље остају сличности с поменутим представницима Видиних подгрупа.

Претходни смештај материјала био је, изгледа, у музеју у Сенти, одакле се наводи и налаз једног биконичног пршљенка (Dimitrijević *et al.* 1962: 49, Sl. 1). Душан Мркобрад спомиње и лонац финије израде, са (брзог) витла, који припада групи тзв. сиве керамике, нажалост без илустрације (Mrkobrad 1980: 102, nap. 685). О посудама те групе, особене за раноаварски и прелазни период, било је речи приликом представљања једног богојевског налаза. Тивадар Вида порекло тих налаза, које је сврстао у групу IB, тражи у германском кругу (Vida 1999: 42-63, 181-184, 213).

3.4.3.4. *Анализа података*

Иако кратак текст Нестора Вукова није најбоље конципиран, ипак се из њега дају распознати три важне чињенице. Најпре, то је по мом знању први домаћи рад у којем је јасно потцртан неки аварски насеобински налаз. Због тога је тај извештај и поменут у поглављу о историјату наше археологије Авара. Уз то, сам излазак на терен је био циљано планиран од стране стручњака из три институције, не би ли се провериле све индиције које су „ишле у прилог тврдњи да је ово подручје кроз један дужи период времена у историји био људско насеље“ (Вуков 1952: 130). Коначно, може се закључити да је сондирање терена било експедитивно и заправо веома успешно. У току свега десет радних дана, прибављени су подаци о чак три (?) насеља на суседним цигланама, од којих је свако прецизно културно и хронолошки опредељено.

На тај начин, Циглана Пионир на најбољи начин сведочи да су се једном ваљано изабране локације насеља на југу Панонске низије, посебно оних са шавова геоморфолошких целина, наново користиле у каснијим историјским периодима. Најчешће се места аварских насеља могу препознати према потврђеним некрополама (*cf*. Bugarski 2008a), а управо са Циглане Пионир у Молу по свој прилици потичу и аварски гробни налази.

Велика количина нађених керамичких посуда, насупрот другим налазима који се, сем једног пршљенка, ни не спомињу, потврђује да су уз првобитно затечену некрополу (?) истражени трагови насеља. Осим оквирног датовања које може да дâ нађена керамика, о прецизнијој хронологији раносредњовековног хоризонта није могуће расправљати, па се у литератури нуди или шире датовање у 7-8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 49), или се не наводе никакви датуми (*ADAM* 2002: 245). Миклош Такач, ипак, ово налазиште картира као раноаварску некрополу (Takács 2000a: Abb. 1/56). На основу једне само поменуте, односно друге неадекватно илустроване посуде, усудио бих се да уз ограду предложим датовање у 7. век.

Као што је већ написано, такво је и оквирно датовање раносредњовековног хоризонта Циглана Комлош и Петефи – Заплетан у Ади. Наведено је да је Нестор Вуков (1952) сматрао да Циглана Пионир из Мола и Циглана Петефи из Аде чине јединствено налазиште. На основу навода да је Циглана Комлош такође у суседству Циглане Петефи (*ADAM* 2002: 16), као и на основу коментарисане археолошке слике тог налазишта, у извесном смислу комплементарне цигланама Петефи у Ади и Пионир у Молу, може да се понови претпоставка да заправо те три локације творе једну већу целину, која је, поред праисторијских трагова, коришћена за насељавање и сахрањивање и у сарматском, односно аварском периоду.

У том смислу, а пре свега у односу на јасне напомене о позицији локалитета које даје Вуков (1952: 130), требало би кориговати наводе да се Циглане Комлош и Петефи – Заплетан налазе у северном атару Аде (Риц 1979: 26; Риц 1997: 201). Очигледно, циглане су са јужне периферије насеља, према Молу и Циглани Пионир.

3.4.4. **Бачко Петрово Село (Péterréve)**

3.4.4.1. *Географско одређење*

Бачко Петрово Село се такође налази на споју алувијалне равни и флувио – барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005), на ушћу речице Чик у Тису. Локалитет Чик се налази на брегу поред истоименог водотока, између два летња пута у атару села (Brukner 1968: 170; Бугарски 2009а: 10-11). Препознаје се на *Google Earth* снимку, западно од села, на вишем члану споја геоморфолошких јединица.

3.4.4.2. *Историјат истраживања*

Када је 1968. године са брега узимана земља за насипање пута, уништено је око 15 гробова. Исте године су уследила заштитна ископавања, у организацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе и Војвођанског музеја. Током радова које су водили Олга Брукнер и Шандор Нађ, откривено је 36 гробова (Brukner 1968: 170, нар. 1). Стратиграфска слика локалитета после првих истраживања је пружила податке о неолитском, односно бронзанодопском слоју, те о постојању сарматске и аварске некрополе, а констатоване су и касносредњовековне јаме.

Пошто није дефинисан однос између сарматских и раноаварских сахрана, радови су настављени у виду систематских ископавања. У истраживања се укључује Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, а руководилац је постао Јован

Ковачевић. У екипи су били и археолози који су се касније у одређеној мери и самостално бавили археологијом Авара, Лепосава Трбуховић и Петар Поп-Лазић. Те 1970. године отворено је 23 квадрата димензија 5 m x 5 m. Ископавањем хоризонталних откопних слојева откривено је 50 гробова. Локалитет је истраживан још и током 1972. и 1973. године. Године 1972. ископани су гробови 88–120, а по први пут су ископне површине означене као сонде. Наредне године, истражено је још сахрана, закључно с гробом 134. Уз те гробове, још су три хипотетичке гробне целине којима је приписан одређен број налаза (Бугарски 2009a: 12-13, 28).

Извештаји са последње три кампање нису објављени. Уопште, донедавно је некропола у Чику била најбоље представљена једним радом Јована Ковачевића у којем су обрађене две атрактивне гробне целине (Kovačević 1972), док је део сарматског материјала каталошки представила Бранислава Микић-Антонић (Mikić-Antonić 1989) из Градског музеја у Бечеју, институције у којој се чува највећи део налаза са овог локалитета. О својевременим плановима око комплетног монографског публиковања налазишта, где би археолошка поглавља припремио сам Јован Ковачевић а анализе остеолошког материјала стручњаци из Мађарске, обавештени смо из једног чланка Кинге Ери која је извршила пун увид у скелетни материјал са Чика (Éry 1988: 55). У свом другом раду, Кинга Ери је закључила антрополошку презентацију налазишта (Éry 1990), а монографија посвећена Чику је стицајем околности објављена тек недавно (Бугарски 2009a).

3.4.4.3. *Археолошки налази*

У поменутој монографији, најпре је одбачено мишљење да налазиште Чик представља јединствену некрополу која сведочи о дужем боравку Сармата у Бачкој (Димитријевић 1975b: 84; Ковачевић 1977: 31). То је учињено на основу анализе реконструисаног ситуационог плана локалитета и ансамбала предмета из сарматских гробова, који су датовани у 2. век. Закључено је да се на локалитету налази укупно 16 сарматских гробова који се по својој оријентацији југ-север и, делимично, субпозиционирању јасно разликују од познијих аварских сахрана (Бугарски 2009a: 14-27, План 1: *T. 12/1*).

Оријентација гробова је углавном северозапад–југоисток. Гробови су постављени густо, на редове, на међусобном растојању 2-3 m. Облике рака је могуће коментарисати, будући да се, укопане у жуту иловачу, јасно сагледавају (Brukner 1968: 170-171). Убедљиво преовладавају једноставне правоугаоне раке, у већем броју

случајева се уочава, често минимално, сужавање раке према стопалима покопаних особа (*T. 14/1*). Међу посебно обликованим ракама, истиче се једна са троугаоним проширењем у североисточном углу у коме је лонац, док је друга можда копана на банак. У неким случајевима, констатована су прочеона удубљења изнад лобање, а у другим ракама и код лобање и код стопала (Бугарски 2009а: 79-80). Та правоугаона удубљења прате облик раке, укопана су 0,15-0,20 m од равни дна и испуњена растреситом, црном земљом. Према Петеру Рицу, та плитка удубљења различитог облика имају улогу у постављању дрвених конструкција у гробовима (Ric 1987: 148, 155), о чему је било речи у уводу дисертације. У основи једне раке уочени су негативи дасака који представљају остатке гробне конструкције, док су при ивицама друге раке пронађена три гвоздена клина, што упућује на постојање ковчега.

Раке су констатоване на дубини 0,90-2 m (Brukner 1968: 170–171), али то није била њихова изворна дубина. Из не баш сасвим јасног текста дневника првих ископавања, може се закључити да су хоризонталнии слојеви скидани булдожером до коте појаве леса, на којој се лако уочавају основе гробова испуњених другачијом земљом. Такав методолошки поступак, при чему се не подразумева и коришћење механизације, често се примењује и данас, јер умногоме олакшава и убрзава ископавања. На тај начин се, међутим, не открива изворна горња кота слоја од које је гроб укопан, па изостају подаци о правој дубини гробних рака, али и о евентуалним надземним гробним обележјима. Из тог разлога није извршена посебна анализа дубина рака (Бугарски 2009а: 19).

Покојници су у раке најчешће полагани у лежећем положају, на леђима, опружених руку и ногу (*T. 14/1*). У мањем броју случајева, једна или обе руке биле су преко карлице, а забележени су и малобројни случајеви кад су ноге нешто више примакнуте једна другој, или пак размакнуте у коленима. Једно дете је у гроб положено потрбушке, а забележен је и случај сахране жене, можда мајке, са дететом. На локалитету је забележена само једна коњаничка сахрана, у гробу 28, али веома интересантна. Богато опремљен покојник (*T. 13*) био је прекривен слојем земље знатније дебљине, преко које су биле набачене кости коња. Уз то, издваја се и гроб у коме је, чини се крај свог господара, био сахрањен пас.

Као на другим авародопским гробљима, и на Чику су особе сахрањиване одевене и опремљене. У гробове је прилагана и храна, или у посудама, или у комадима, о чему сведоче нађене животињске кости. И то је на аварским гробљима општеприсутна појава. Посебна анализа животињских костију из гробова није изведена. У једном гробу

пронађена је љуска јајета. Могуће је да ово није био усамљен случај на некрополи, јер је такав налаз у гробу лако превидети (Бугарски 2009а: 80-83). До сада су у нашем прегледу поменути такви прилози из Богојева и Кањиже. Поред налазишта на којима се могу показати извесне различитости, на некрополи Сегед-Фехерто А кокошја јаја се прилажу покојницима оба пола, свих узраста и различитог друштвеног статуса, при чему се не уочава ни правилност распореда у оквиру гробне раке (Madaras 1995: 58). Као што је већ напоменуто, налази јаја у аварским гробовима су од ширег значаја, јер упућују на седелачки узгој животиња (Kory 2002: 610, n. 51, 52). Овакав гробни прилог није својствен само Аварима, будући да се неретко појављује и раније, у гробовима касноантичких некропола (Petković, Ružić 2005: 138).

Од укупног броја покојника на аварском гробљу, њих 31 је према антрополошким и археолошким параметрима сврстано у мушки пол, док је према истим упориштима на некрополи сахрањено 59 особа женског пола. Међу њима је и 14 гробова девојчица, а има још 12 дечјих гробова неутврђене полне припадности. Укупно 31 сахрањена особа није полно дефинисана (Бугарски 2009а: 84-85). Жене су умирале млађе, по Кинга Ери због порођајних проблема, а мушкарци углавном у зрелој доби, у узрасту *maturus* (40-59) (Éry 1990: 34, T. 2). Висок проценат од 34,8 % сахрањене деце на Чику већ је поменут приликом приказивања сличне појаве на некрополи у Кањижи.

Патолошке појаве на гробљу нису честе, а сахрањивана је популација углавном задовољавајућег здравља, што се односи и на стање зуба. Истиче се честа појава спондилозе. Најинтересантнији закључци антрополошке анализе односе се на утврђивање расног типа сахрањених. Чак 75% особа припада долихо-мезокраној еуропеидној групи. Монголидне карактеристике утврђене су само у случају три особе женског пола и једног детета. Тако, аварска популација са Чика је у потпуности другачија од дотад знане аварске популације Карпатског басена. Међу 85 различитих, не само аварских серија, она са Чика, у којој мушкарци и жене показују сличне особине, наликује само на две серије које припадају „сауроматско-сарматском“ периоду (700. пре н. е. – 200. н. е.), тј. култури која потиче из степа западног Казахстана и, делимично, из Доњег поволжја и са Јужног Урала (Éry 1990: 35, 36).

Будући да је монографија о Чику објављена недавно, био сам у прилици да користим савремена референтна датовања покретног археолошког материјала, на основу којих је, што је могуће прецизније, датован сваки гроб, да би потом уследило

реконструисање хронолошких група сахрана на гробљу. Из тог разлога, у овој дисертацији није нужно враћати се на темељну анализу гробних налаза – то не би донело неке нове закључке. Ипак би требало поменути да је у питању очекивани репертоар налаза једне раноаварске некрополе.

Одређени предмети, пре свега они од кости, као што је то сисак меха (*T. 12/3*), одају известан номадски карактер, али су присутне и гвоздене алатке (*T. 13/9*), међу којима и српови. Мушкој опреми припадају лимени појасни комади и оружје, међу којим се издвајају налази мача са *P* – ушицама (*T. 13/10*), рефлексних лукова (*T. 13/1*), копља и оклопних ламела (*T. 14/2*), а женској уобичајени комади накита, пре свега наушнице сферичног привеска (*T. 12/5*) и ниске окцастих перли (*T. 14/5*). Од налаза женске спреме, издвајају се импортовани комади тоалетног прибора из гроба 77 (*T. 12/11-13*), а у гробу 17 је нађен и привезак – крстић (*T. 14/10*). Хипотетичном гробу I приписују се и налази две фибуле, од којих је једна старија, тако да је могла припадати и неком сарматском гробу, док је друга тзв. словенског типа, представник Вернерове класе *I D* (*T. 14/15*). Позлаћених и сребрних налаза је мало, потичу само из 9% гробова. Грнчарија је сва руком рађена (*T. 12/2, 6, 7; 14/8*), изузев једног рановизантијског лонца са витла. Једини нумизматички налаз са ископавања некрополе је фолис цара Јустина II и Софије из 576/577. године (Бугарски 2009а: 87-132), али из области села потиче и случајан налаз солида Ираклија и Ираклија Константина, по свему судећи кован 616-625. године, о којем нема никаквих других података (Somogyi 1997: 26-27).

3.4.4.4. *Анализа података*

Тешко је изнети претпоставку о укупном броју гробова на некрополи, али се стиче утисак да се она није ширила знатно изван истражене површине. Истраживачи нису оставили неку писану процену, а како нема података о матичном насељу, ни са те стране није могуће дати прецизнији суд о том питању. Анализом налаза из гробних целина оцењено је да некропола припада ранојој фази аварске доминације – од доласка Авара 567. до око 670. године. Доњи датум је потврђен појавом најранијег аварског материјала, а горњи је и у складу са резултатима серолошких анализа људских костију које је спровео И. Ленђел. По овом аутору, како преноси Кинга Ери, некропола је коришћена 80 ± 20 година (Éry 1988: 55). На Чику је, тако, сахрањивање на аварској некрополи трајало највише 100 година (Бугарски 2009а: 137).

На основу хронолошки осетљивих налаза, где је у одређеном броју случајева од помоћи било и не до краја поуздано поређење руком рађених посуда с представницима

група посуда по класификацији Тивадара Виде (Vida 1999), изведено је датовање гробних целина, након чега се приступило анализи реконструисаног ситуационог плана, што је већ споменуто. Уколико се по страни оставе јасно дефинисане, старије сарматске сахране (група 1), процењено је да групу 2, сахране извршене у времену од доласка Авара на ове просторе до краја 6. века, чине 24 гроба. Јужно, југоисточно и северно од гробова групе 2, пружају се сахране групе 3 из прве половине 7. века, којих има 62. Шест гробова из друге половине – углавном треће четвртине – тог столећа опредељено је у групу 4. Известан број гробова групе 3, датовања 625-650. године, груписан је у подгрупу 3/4, на коју се позније гробови групе 4 само настављају. Уочено је да се од почетка друге четвртине 7. века гробови истакнутијих особа укопавају у старији аварски фунерарни простор, што се у домену претпоставке доводи у везу с последицама пропалог аварског похода на Цариград 626. године, од којих су се неке морале односити на дисциплиновање припадника кланова северно од Дунава. Можда је, дакле, на Чику по среди симболички гест поновног успостављања пољуљаног ауторитета елите узурпацијом старијег погребног простора аварске заједнице. У сваком случају, с том праксом се почело управо у другој четвртини 7. века, а пре тога су се групе сахрана ширили уз поштовање распореда старијих сахрана (Бугарски 2009а: 133-136, План 1: *Т. 12/1*).

На основу општег прегледа, као и финијег стратификирања налазишта, пропраћени су још неки важни феномени. Извесно присуство налаза номадског карактера јесте у складу са раније доминантним утисцима о таквој природи Авара. Међутим, таква слика се на Чику сучељава само с једним нађеним коњаничким гробом, слабом заступљеношћу оружја али присуством пољопривредног и другог оруђа, као и појавом луксузнијег, импортованог материјала. Богатији прилози сведоче о социјалној стратификацији већ седелачког становништва, а не о промени у етничкој слици. Такви гробови се укопавају нешто касније од оних са најранијим материјалом, али не сведоче о једном, преломном тренутку у ком Авари мењају свој начин живота и привређивања: „Управо гроб 77 може представљати парадигму процеса који су *текли* и чији ток се на некрополи може пратити. У тој гробној целини, у којој је сахрањена млађа особа женског пола, увезени тоалетни комплет појављује се уз посуду са брадавичастим ушкама, какве су, као што је убедљиво показао Vida (1992), изданак древне номадске традиције. Тако ова гробна целина, посматрана у контексту ране седелачке некрополе, пре свега представља илустрацију процеса прихватања новог (импортованог,

луксузног), који не подразумева *a priori* одрицање од старог (традиционалног, номадског)“ (Бугарски 2009a: 138-140).

Гроб 77 (*T. 12/6-16*), као и гроб 17 (*T. 14/1-14*) у коме је сахрањена имућнија особа женског пола с оловним привеском – крстићем, припада поменутој подгрупи 3/4, дакле времену после 626. године. У том смислу је сахрана с прилогом у виду обележја хришћанске вере још интересантнија. Мишљења сам да крст од скромног материјала у гробу особе која се истиче својим осталим иметком, пре свега сребрним наушницама (*T. 14/11-12*), а могуће и самим местом сахране, представља пре одраз вере него пуки културни/модни утицај Византије (Бугарски 2009a: 98-99; Bugarski 2009b: 221-224, 226-227), али ни ту не би требало нужно тражити разлоге у другачијем етничком пореклу покојнице. Преостали налази хришћанских обележја са раноаварских некропола, оличени најчешће управо у оловним крстићима, потичу, као и наш примерак, из гробова особа женског пола. Налаз са некрополе Јутас датован је новцем цара Фоке (602–610), а поред налаза из Алатијана, сличан је и крст из Варпалоте, из гроба смештеног у групи аварских сахрана (Ковачевић 1977: 206–207; Трбуховић 1980: 126; Garam 1992: 141, Taf. 30, 31; Garam 2001: 59, Taf. 40).

Налаз фибуле тзв. словенског типа потиче из хипотетичне гробне целине, па је и самим тим отежано њено етничко приписивање, или пак приписивање локланој и надрегионалној елити у повоју, како налазе класе *I D* тумачи Флорин Курта (Curta 2006b). Извесно је да она јесте гробни налаз са раноаварске некрополе, и у том смислу би њено словенско одређење било сасвим могуће. Такво етничко приписивање групе налаза је дефинисано још у старој литератури (Werner 1950) и слеђено од многих аутора све до данас, када се ипак износи у једном помирљивијем тону (*e.g.* Katsougiannopoulou 2009: 225-230). Ни у новијој литератури се не спори словенско коришћење тих фибула, али се узимају у обзир и налази са подручја која су била ван домашаја словенских кретања (*e.g.* Айбабин 1990: 26; Милинковић 2006: 261, нап. 49). Тако, сматра се да ове фибуле, настале по источногерманском обрасцу, представљају „варварске“ налазе, али да се не могу користити као поуздан етнички индикатор Словена (*cf.* Vagalinski 1994; Vida, Völling 2000: 32). Ипак, истиче се да расути налази долазе превасходно са простора у којима је значајно присутво Германа или су пак посведочени тесни контакти с њима (Мастыкова 2009: 56).

Резерве према словенском одређењу фибула стоје и у расправи о конкретном налазу са Чика, али је у закључку књиге остављена могућност да су на гробљу уз, шире схваћено, Аваре сахрањивани и други, пре свега Словени, Германи или Бугари. На

овом месту не би требало улазити у проблематику етничке (ауто)перцепције у раном средњем веку, већ поновити да је некропола приписана Аварима у једном ширем смислу: „Овде се, дакле, истиче културно-временско, пре него етничко аварско одређење, управо због тога што је очито да је етногенеза Авара вишеслојна и магловита и да је њихов Каганат обухватао популације међусобно сасвим различитог порекла“ (Бугарски 2009а: 100-101, 141-142).

Још један закључак који се намеће сам по себи, имајући у виду богатство културних слојева на локалитету, тиче се већ више пута помињаног континуитета у избору места за настањивање на тлу данашње Војводине пре мелиорационих радова (Bugarski 2008a; Бугарски 2009а: 10-11, 142). На послетку, могло би се додати да се у приказу монографије о Чику (Inkova 2010) не полемише са главним, овде укратко изнетим тезама, док ће једини, за ауторку тог текста, споран детаљ бити предочен нешто касније.

3.4.5. **Бечеј (Óbecse)**

3.4.5.1. *Географско одређење*

Бечеј је смештен на споју истих геоморфолошких целина као и горе представљена места низ ток Тисе (Geomorfološka karta 2005), са Новим Бечејом као кореспондентним насељем на супротној обали реке на и истуреном положају вишег геоморфолошког члана (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152).

Локалитет Пионирска улица налази се на јужној периферији града. Стручњаци су се у свакој прилици истраживања на локалитету Пионирска улица суочавали с проблемом високих подземних вода, како се наводи, њеним „jakim izvorima“ (Stanojević 1980: 163; Mikić–Antonić 1990: 193; Микић–Антонић 2004). На *Google Earth* снимку се уочава да је налазиште у југозападном крају града, на позицији нешто удаљенијој од алувијалне равни Тисе, што одговара податку да је део града на којем се простире гробље на нешто вишем терену, на просечној коти 80.40 m. Ипак је, због одсуства археолошких налаза из других епоха, оцењено да тај простор није био погодан за насељавање све до 20. века (Микић-Антонић 2012: 9).

3.4.5.2. *Историјат истраживања*

На локалитету Пионирска улица у Бечеју спроведене су укупно три истраживачке кампање. Одреда су у питању била заштитна ископавања. Прва,

двонедељна ископавања на налазишту извео је Небојша Станојев, тада запослен у Градском музеју и галерији у Бечеју. Та ископавања су обављена 1979. године, у склопу радова на реконструкцији путне мреже града. Налазиште се раније није налазило у евиденцији музеја, а по тврдњи власника оближњих кућа у Пионирској улици, приликом ранијих грађевинских радова „nailaženo je na grobove koji su najverovatnije deo iste nekropole.“

Истражено је око 500 m², што је била површина машинског ископа. Од укупно 18 нађених гробова, 10 је било уништено радом машина. Оне су се такође очитавале као правоугаоне зоне тамније земље укопане у светли лес, али су се у њима констатовали само испомерани делови скелета и гробних инвентара. Дубље укопани гробови нису били угрожени (осим, очигледно, у горњим котама) грађевинском машинеријом, али их је било тешко истраживати због поменутих подземних вода, па се, са успехом, прибегло импровизовању дренажа и пумпи (Stanojević 1980: 163-164). Из истих разлога гробови нису били технички исцтравани, већ су прављени детаљни текстуални описи и ортофотографије у размери. Могло би се додати да је примењену методологију Станојев изложио колегама на једном округлом столу у Љубљани. Анализе животињских костију из гробова после ове кампање извршила је Светлана Блажић, тада саветник за археобиологију Покрајинског завода за заштиту споменика културе (Микић-Антонић 2012: 8, 65, нап. 5, 1).

Прокопавању дренажног система морало је да се приступи и приликом наредних заштитних ископавања у Пионирској улици, која су обављена у току два месеца 1988. године. Истраживања су извршена под руководством Браниславе Микић-Антонић из Градског музеја и галерије у Бечеју, а до њих је дошло захваљујући укопавању водоводних инсталација с јужне стране улице, дакле јужно од површине ископавања из 1979. године. Истражена је деоница дужине 70 m и ширине 3 m, тј. површине од 210 m², при чему је откривено и испитано 11 гробова (Микић-Антонић 1990: 129; Mikić–Antonić 1990: 193). За овом кампањом уследиле су и биоантрополошке анализе. Србољуб Живановић је прегледао 10 скелета (Микић-Антонић 2012: 28), док је комплетна анализа обављена тек недавно (Ђукић 2013).

Године 2003, уследила је нова заштитна интервенција. Руководилац радова била је поново Бранислава Микић-Антонић, а у стручној екипи је учествовао и потписник ове дисертације. То се наглашава зато што део опсервација, износим по сопственом сећању и фотографијама са терена.

Радови су изведени пре интервенција на телефонским инсталацијама у зеленом појасу са обе стране коловоза Пионирске улице и мањим делом у управно положеној Републиканској улици. Укупна истражена површина била је око 300 m², тако да је на локалитету у три кампање у зони коловоза и зеленог појаса истражено око 1.000 m². Радило се у уским рововима, испресецаним постојећим инсталацијама, делимично у врло тврдој земљи са корењем, односно у земљи јако влажној од подземних вода на дубљим котама, иако је била сушна година. Ровови су били ширине од 1 m, с тим што су по потреби и према могућности проширивани под тротоар и коловоз како би се докопале откривене раке. Ископавање је било ручно, при чему се, као што је то уобичајено али не и најоптималније, слој копао изједна до појаве жутог леса у којем су се оцртавале гробне раке испуњене тамном земљом. Ипак, будући да су ровови задате ширине били веома уски, тешко је веровати да би се пажљивијим – и нужно споријим – ископавањем дошло до неких других података. Изоловано је и неколико рецентних укопа. Нађено је 19 гробова, што значи да је њихов укупан број на локалитету 48. Бранислава Микић-Антонић, ипак, наводи да је током три кампање истражено 50 гробова (Микић-Антонић 2004), можда због две посуде из избачене земље с првих ископавања, о којима ће још бити речи.

Поред извештаја са ископавања, овој некрополи је у најновије време посвећена и монографија у којој су обједињени сви археолошки резултати (Микић-Антонић 2012).

3.4.5.3. *Археолошки налази*

Досадашњим истраживањима на локалитету Пионирска улица установљена је, како се наводи, северна, источна и западна периферија некрополе, док се с југа гробови протежу и ван истраженог габарита. По окончању последње кампање, потврђено је да се на некрополи групишу старији и млађи аварски гробови, старији на западној а млађи на источној страни гробља, „између којих се налази известан размак." Сви гробови су били угрубо оријентисани запад – исток, с главом покојника на западу (Микић-Антонић 1990: 130; Микић-Антонић 2004¸ Микић-Антонић 2012: 27). Старијем хоризонту сахрањивања приписано је укупно 27 гробова, док су остали опредељени у време тзв. Другог аварског каганата (Микић-Антонић 2012: 23).

Раке су правоугаоног облика. Како је сумирано, неки гробови старијег периода били су укопани на банак, док су други имали прочеона удубљења у дну раке. Кад је реч о млађим сахранама, заступљенија су кружна удубљења у угловима рака, а „Примећено је да су покојници сахрањивани на дасци, јер се испод њих налазио танак

слој изразито тамномрке земље“ (Микић-Антонић 1990: 133; Микић-Антонић 2004). Удубљења у дну гробне раке, заправо негативи дирека, вероватно су имала улогу у прављењу гробних конструкција, као што је то већ на више места коментарисано, а може се поновити да је, у случају кад је гроб копан са банцима, таваница од дасака могла да се ослања на њих (Риц 2003: 335, T. I, II). У гробу 27 су нађени гвоздени клинови, што указује на сахрану у ковчегу, а у страницама рака се виде негативи облица од конструкције (*T. 16/1*). Димензије гробних укопа су уобичајене (Микић-Антонић 2012: 25-26).

Новија биоантрополошка испитивања изведена су на скелетима укупно 34 особе, од којих су 24 биле одрасле, уз деветоро деце и једну јувенилног узраста. Због претежно слабе очуваности костију, пол је утврђен само у 19 случајева, али се не наводи колико је било мушкараца, а колико жена. Важно је истаћи да су чак код 19 особа (52,9%) установљене палеопатолошке, дегенеративне промене, трауматске лезије и инфективна запаљења коситију (Ђукић 2013).

Покојници су по правилу лежали на леђима, опружених екстремитета. Тај закључак се намеће и поред чињенице да је велики број старијих гробова оштећен пљачком или, као што је то било у случају првих ископавања, радом механизације. Кад је реч о тим старијим гробовима, били су опљачкани веома темељно, тако да су све преостале кости у њима нађене дислоциране. Ово се, интересантно, не односи само на најбогатији гроб на некрополи, гроб 27 о којем ће још бити речи, и на још један дечји без прилога, тако да је чак преко 90% гробова старијег хоризонта сахрањивања било похарано (Микић-Антонић 2012: 27, нап. 7).

Неколико сахрана се истиче по погребном ритуалу. У опљачканом гробу 24, уз потпуно поремећен скелет покојника, нађена је лобања коња, али и и још једна људска лобања неутврђене полне припадности. На 1,40 m од гроба установљен је купасти укоп кружне основе, испуњен животињским костима, за које је претпостављено да представљају остатак скелета коња, премда се наводи да анализе остеолошког материјала нису биле изведене (Микић-Антонић 1990: 133, нап. 5, 6). На другом месту се помишља да у су том укопу, поред бронзаних нитни и гвоздене гајке, завршиле кости коња које нису положене у гроб (Микић-Антонић 2012: 28). На западу истражене површине, пружајући се према југу, током последњих ископавања уочена је издвојена зона дечјих сахрана али су и ти гробови, осим једног без прилога, били опљачкани као и остали старијег датовања (Микић-Антонић 2004).

Забележена је и једна сахрана коња, у гробу 28, са око 0,55 m дубоким удубљењима у средишту раке. У та удубљења биле су стављене ноге коња, у западни предње а у источни задње, што би значило да је коњ био положен на десни бок, с гхлавом на западу. Управо због овог несвакидашњег открића је још већа штета што је и гроб 28 био опљачкан. Највећи део костију коња недостаје, па би се макар опреза ради требало запитати да ли је у раку знатних димензија, 2,73 m x 1,54 m (Микић-Антонић 2012: 18, Сл. 19), био сахрањен и коњаник.

Млађе сахране се, дакле, групишу у источном делу некрополе. Ти гробови нису пљачкани. Дечји гробови нису били одвојени као у случају нешто старијег хоризонта сахрањивања. Дете сахрањено у гробу 29 било је покривено јајима. Иначе, у свим гробовима на некрополи било је прилога у храни, било у лонцима, где су нађени, било у комадима, о чему сведоче животињске, пре свега живинске кости.

Два млађа гроба одликују се посебним ритуалом сахрањивања. Примећено је да је „покојнику у гробу 20 одсечена глава приликом сахрањивања или пре тога у висини рамена и стављена на леву ногу“ (Микић-Антонић 1990: 133-134; Mikić–Antonić 1990: 194). У гробу 32 „секундарно је покојнику померена глава и стављена на леву подлактицу“ (Микић-Антонић 2004). На основу недавно публикованих фотографија, на којима се уочава да су доњи екстремитети покојника били јако приближени, могло би да се претпостави да су пре сахрањивања били чврсто умотавани у неке тканине (*e.g.* Микић-Антонић 2012: Сл. 79, 80).

Кад је реч о покретним налазима, и они ће, у оквиру група материјала, бити разврстни према старијим и млађим гробним целинама. Од појасних налаза из старијих гробова, помиње се по који језичак или део језичка, уз помало збуњујућ коментар појаса опредељених у познију фазу аварске превласти: „Мушкарци су сахрањивани са појасом на коме се налазила пређица, копча и језичци (због природе земљишта често остаје само прах) и гвоздени нож“ (Микић-Антонић 2004). Природа земљишта, или тачније трошан материјал од ког су нарављене *раноаварске* појасне гарнитуре представљају главни проблем приликом покушаја успостављања иоле прецизније хронологије те групе налаза, о чему је било речи. Тешко је веровати да би неповољан хемијски састав гробне земље могао у толикој мери да уништи масивне ливене комаде, тим пре што су неки појасни налази са истог налазишта, чак и од лима, остали сачувани. Поред тога, у цитираној реченици је очигледно грешком наведено да су пређице и копче биле на истим појасевима. Та два термина се каткад користе као

синоними, понекад аутори под појмом прећице подразумевају копчу мањих димензија, а често се прећицом назива алка копче – у том случају копчу чини прећица са оковом.

У сваком случају, од лимених појасних комада се помињу, поред неких мање јасних навода, бронзани језичци из гроба 24. Док је један од глатког лима (), други носи геометријски орнамент (Микић-Антонић 1990: 131; Микић-Антонић 2012: Т. IX/2: *Т. 16/13, 18*), на основу чега би се могло претпоставити да припадају прелазном аварском периоду. Фрагментован орнаментисан језичак би најпре могао да одговара типовима 65 или 68 серијације Јозефа Забојника, тј. његовој фази MS из друге половине 7. века (Zábojník 1991: 234, 248).

Један споредан језичак штитастог облика од бронзаног лима потиче из гроба 34. Неконзервиран налаз (Микић-Антонић 2012: 29, Сл. 36, Т. XIV/1) није лако сврстати у одређен серијацијски тип, али према профилисаном рубу и централно постављеној заковици на месту увлаке предмет такође подсећа на језичке Забојниковог типа 65. У гробу 33 је нађен лимени оков украшен отискивањем матрицом који је приписан псеудокопчи. На основу опредељења сличних предмета са некрополе Чик, предложено је датовање у средину или другу половину 7. века (Микић-Антонић 2012: 29, Т. XIII/33-3), али би требало имати на уму да слични предмети могу да представљају и самосталне појасне чланове (Inkova 2010: 101).

Из гроба 46 потиче налаз ливене једноделне копче са очуваним гвозденим трном (Микић-Антонић 2012: 22, Т. XI/46-2), која припада Забојниковом типу 131 из MS II фазе, тј. последње четвртине 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 27/3-5, Abb. 1).

Ранији облик позноаварске појасне гарнитуре потиче из гроба 1 (Stanojević 1980: 163). Сем три споредна ливена језичка са украсом у виду двоструке спирале вреже и назначеном увлаком, нађена је ливена прећица трапезоидног облика и профилисаног трна, чији оков од лима није сачуван. Насупрот томе, нађено је седам препознатљивих правоугаоних окова од лима, са заковицама у крајевима и по средини, и исто толико ситнијих окова, као и оков у виду елисе проплелера и појасна гајка од савијене траке лима (Микић-Антонић 2012: Т. XXI/2a-h). Језичци припадају Забојниковом типу 91 из фазе SS II (720-750), прећица типу 126 или 130 из познијег одсечка фазе SS I (700-720), а већи правоугаони окови од лима типу 187 из исте фазе (Zábojník 1991: Taf. 22/12-16, 26/8-13, 35/17-19, Abb. 1). Довољно је, дакле, услова да се гроб 1 датује у прву половину, можда другу четвртину 8. века. Одговарајућа прећица, иначе прешироко датована, нађена је и у гробу 43 (Микић-Антонић 2012: 85, Т. XXVI/43-2: *Т. 17/21*), па би и та целина могла да се датује у прву половину 8. века.

Добро сачувани, илустровани елементи појасне гарнитуре потичу из гроба 20. Реч је о позним дводелним ливеним језичцима од бронзе, украшеним мотивом вреже, од којих је један главни док су четири споредна. Копча је дводелна, овалне алке и шарниром привезаног штитастог окова. Исту гарнитуру су красили и разни ситнији окови, једноделни и дводелни (Микић-Антонић 1012: Т. XXIV/3-8: *T. 17/2-7*). Језичци су врло карактеристични и хронолошки осетљиви. Припадају Забојниковим типовима 57 – главни– и 113, који се складно датују у фазу SS III (750-780), при чему се допушта и могућност нешто дужег коришћења. Копча припада типу 132, какве се сагласно језичцима датују у позни одсечак фазе SS III (Zábojník 1991: 239, 240, 248, Taf. 18/57; 24/113, 27/13), тако да не морамо да се упуштамо у детаљнију анализу ситнијих појасних окова из гроба 20. Патинирана дводелна копча истог типа је и из гроба 32 (Микић-Антонић 2012: 85, Сл. 105), па би и та сахрана могла да се одреди у другу половину, вероватније трећу четвртину 8. века.

Накит из гробова старијег датовања је најбоље представљен предметима из гроба 27. Нађен је пар златних гранулираних наушница сферичног привеска, лепо обликован крстић – привезак ливен од сребра и ниска перли сачињена од двојних окцастих, двочланих и једне обичне стаклене перле (Микић-Антонић 1990: 130, Т. I; Mikić–Antonić 1990: 194, 195/4: *T. 16/2-4*).

Овом гробу је недавно посвећена посебна пажња, у оквиру анализе малобројних женских авародопских сахрана са налазима хришћанских обележја из Војводине (Bugarski 2009b: 224-225, 227-228). На том месту је предочено да се гроб 27 може датовати најпре путем карактеристичних наушница. Ева Гарам аналогне златне наушнице са неколико локалитета, које се чувају у Народном музеју у Будимпешти, приписује углавном крају 6. и почетку 7. века, односно, у једном случају нешто шире, првој половини 7. века (Garam 1993: 69, 81, 87, 105, 108). У нешто новијој анализи, овакве наушнице сврстане су у варијанту *Szentes-Tószeg* и датоване касније, приближно од 650. до 670/680. године (Ormándy 1995: 159-161, Abb. 2/6, Abb. 8), па је и гроб 27 датован у средину 7. века (Bugarski 2009b: 228). Најближа аналогија крсту из Бечеја је из Будакалаша (Vida 1998: 531, Abb. 1/2; Garam 2001: 58, Taf. 38/6).

Из осталих старијих гробова помињу се, опет, „понека перла окцаста или обична“ (Микић-Антонић 2004) и фрагментована бронзана наруквица из гроба 24 (Микић-Антонић 1990: 131: *T. 16/14*). Преглед раноаварских перли дат је у најновијој публикацији, где су табеларно представљене окцасте, двоструке окцасте, ситније кружне и дупле перле из гробова 9, 11, 12, 16, 25, 27, 33, 48 и 49 (Микић-Антонић 2012:

Табела 1). Све те перле одговарају раноаварском периоду, уз могућност коришћења и у прелазном (*cf*. Pásztor 2008: Tab. 2). На једној ниски таквих перли је сем крста из гроба 27 био ношен и зуб вепра. Реч је о налазу амајлије из гроба 9, каквих има на аварским (Vida 2002: 181, Taf. 8B/6), али још више на германским налазиштима (*cf*. Милинковић 1998: 268-269).

Накит из касноаварских целина је бројнији. Међу наушницама, најбројније су обичне каричице отворених крајева, широког датовања. У два случаја, тј. у гробовима 32 и 41, округле каричице носиле су стаклене привеске. Налази из гроба 41 имали су, изворно, више стаклених украса, као и коленца на алки (*T. 17/14*). Сличне наушнице, само од тордиране алке коју чине две преплетене бронзане жице, нађене су и у гробовима 7 и 42 (Микић-Антонић 2012: 86-87, Табела 2). На Тисафиреду се слични примерци угрубо датују од око 670. до око 725. године, било да је реч о кружним наушницама са привесцима од перли, или о комадима са помичним привесцима (Garam 1995: 276, Abb. 148/20-26, 27-33, 254). На основу осталих налаза, гроб 32 је датован у трећу четвртину 8. века.

Како комади у облику семенки лубенице, тако и сасвим ситни примерца, перле из гробова 2, 7, 23, 29, 41 (*T. 17/16-18*) и 42 представљају типичан касноаварски материјал (Микић-Антонић 2012: 86-87, Табела 3). На основу комбинације накита, гробове 7 и 41 бисмо могли да датујемо у прву четвртину 8. века. Тако би они били најстарији међу позноаварским гробовима.

Прибор није нарочито заступљен у гробовима из Бечеја. Поред уобичајених налаза као што су гвоздени ножеви, од којих је примерак из гроба 25 можда имао бронзани ваљкасти оков дршке, нешто више текста може да се посвети налазима пршљенака. Примерак од олова, пљоснат, кружног облика, потиче из богатог гроба 27. Пљоснат је и примерак из гроба 46, украшен правилно распоређеним мотивима концентричних кругова, који је вероватно био израђен од зида неке керамичке посуде (Микић-Антонић 2012: 40, Сл. 56, 57: *T. 16/5, 7*). Такав пршљенак потиче и из Падеја (Трифуновић 1999-2000: T. XXI/8).

Преостали пршљенци су из млађих целина. Укупно их је шест, сви су биконично обликовани (*T. 17/13*) и збирно приказани. Налази из гробова 4 и 23 припадају позној варијанти са цик-цак орнаментом (Микић-Антонић 2012: 89-90, Сл. 111, Табела 4). На некрополи Алатијан, такви пршљенци, опредељени у тип 30, приписују се најпознијој групи гробова, при чему је процењено да се некропола гаси почетком 9. века (Böhme 1965: 8, 31, 35/30), па бисмо два гроба из Бечеја могли да датујемо у другу половину 8.

века. Приказан је још један биконичан пршљенак, из избачене земље (Stanojević 1980: T. CI/1). Из гроба 3 потиче касноаварска токарена коштана игленица у којој је остао сачуван и део гвоздене игле, а из гроба 24 налаз бруса (Микић-Антонић 2012: 39, 90, Сл. 112).

Кад је реч о козметичком прибору, гробу 24 је нађена коштана пинцета израђена од једног парчета кости (*T. 16/10*), из гроба 9 потиче налаз цевчице од бронзаног лима, вероватно остатак четкице, док су из гроба 16 фрагменти коштаног чешља (Микић-Антонић 2012: 39, Сл. 55, T. VI/9-5, VIII/16-3). За налаз коштане пинцете не располажем аналогијом. Нешто текста о авародопским пинцетама дато је у монографији некрополе Чик, где је споменуто и неколико металних налаза из Аустрије и Мађарске (Бугарски 2009а: 110). Слични налази су чешћи у германском окружењу (*e.g.* Ivanišević *et al.* 2006: 34-35), па је важно нагласити да из гроба 24 из Бечеја потиче и налаз германске посуде. Авародопским четкицама се посебно бавио Бендегуз Тобијас (Tobias 2003: 40–41, 210–211, Taf. 13/4, 22), а чешљеви такође не представљају типичне аварске налазе. Више текста о четкицама и чешљевима биће у одељку о налазима из Арадца.

Помињу се два налаза новца из гроба 33, из старијег хоризонта сахрањивања. Реч је о ситној касноримској бронзи (Микић-Антонић 2012: 42, Сл. 62). Новац се ретко проналази у аварским гробовима, посебно у то време актуелна ковања, као што је већ напоменуто у вези с налазом из Бачке Паланке. Римски новац је, пак, могао да представља накит или обол, па је чак по прекиду оптицаја византијског новца у Каганату могао да поврати и неку интерну тржишну вредност. Појава римског новца као гробног прилога на аварским некрполама се ипак најпре повезује са позноаварским сахранама жена, при чему је претпостављено и да су новчићи у том контексту представљали амулете (Ковачевић 1965: 130; Ковачевић 1977: 198).

У односу на претходно наведене групе налаза, оружје је било заступљеније у бечејским гробовима, али само у онима ранијег датовања. Мачеви су сачувани само у фрагментима који су преостали после пљачке, у гробовима 24 (*T. 16/15*), 38 и, можда, у гробу 16. Из првог је фрагмент двосеклог мача на коме су корозијом сачувани остаци дрвених канија, а из другог фрагмент дужине 8,2 cm чију дрвену канију опасује оков од савијеног бронзаног лима, орнаментисан низом искуцаних тачака (Микић-Антонић 2012: 31-32, Сл. 39, T. IX/5, XIII/38-1).

Коштане оплате рефлесних лукова су нађене у гробовима 24 и 34. Реч је о оплатама старијег типа, ужих крајева. Из гробова 10, 24 и 25 потичу тробридни врхови

стрела, а из гроба 24 је и коштана оплата тоболца украшена комбинацијом *S* – мотива и концентричних кругова (Микић-Антонић 2012: 32-34, Сл. 40-45: *T. 9, 19*). Будући да је налаз тек недавно објављен, није могао да буде уврштен у попис оплата тоболаца у аварским гробовима којег је саставио Атила Киш (Kiss 1997).

Из гробова 13 и 25 потичу веома кородирани, типолошки непрепознатљиви гвоздени врхови копаља. Једини елементи дефанзивног оружја су ламеле оклопа из гроба 9. На основу илустрација, стиче се утисак да су у гроб биле положене две корозијом спојене ламеле, укупних димензија 5,6 cm x 2,6 cm (Микић-Антонић 2012: 13, 34, Сл. 46, 47, T. VI/9-3). Опширнија расправа о налазима ламела у аварским гробовима, најчешће појединачних, дата је уз опис налаза из Селенче.

Као и оружје, и делови коњске и коњаничке опреме налажени су само у гробовима старијег датовања. У гробу 28, у којем је био сахрањен коњ, нађена је једна фрагментована узенгија раноаварског типа, са извученом правоугаоном ушицом за ремен. Из исте целине су и окови орме од посребреног лима, направљени у техници отискивања матрицом, тролисног и калотастог облика (Микић-Антонић 1990: 131, T. II/1: *T. 16/8*). Тролисни окови од сребрног лима обрађени су међу налазима из Селенче, где их аутори описују као окове коњских орми облика листа детелине са псеудоресама (Dimitrijević *et al.* 1962: 56, T. XI/1). Уз понуђене аналогије са познатих налазишта, потцртано је да две матрице за њихову израду потичу из Сиска (Vinski 1958: 17, T. XVII/1-4). Реч је о предметима ромејског порекла који се датују у 7. век. Сасвим сличан је и „четворолисни оков" из гроба 24. Израђен је од истог материјала и у истој техници. Једина разлика је у томе што доњи део окова није заравњен и украшен псеудоресама, већ је калотаст и одељен двоструким ребром од остатка окова (Микић-Антонић 2012: 34-36, Сл. 48-50: *T. 16/11*).

Изузев каменог бруса из истог гроба, друге алатке се не помињу (Микић-Антонић 1990: 131). С друге стране, грнчарија је знатно заступљенија, уз, може се нагласити, несвакидашњи репертоар посуда. Уобичајене аварске посуде рађене слободном руком, сферичног и коничног облика, као и оне позније, са витла, украшене хоризонталним урезаним линијама и валовницама, нађене су још током првих радова (Stanojević 1980: 163, T. CI/1, CII/1). Једна од ту приказаних руком рађених посуда, из избачене земље, изворно свакако из неког гроба, одговара посудама групе IIID1 Тивадара Виде, с датовањем до 600. године (Vida 1999: Taf. 175), док гробни прилог коничног облика нема добру паралелу међу представницима група тог аутора. Исто се односи и на необичну посуду готово квадратне профилације из гроба 23, којој је обод

украшен утиснутим јамицама, али то не чуди јер је, како смо видели, реч о касноаварском гробу.

Као и на другим налазиштима, дакле, руком рађено посуђе се појављује у инвентарима позних сахрана (*T. 17/1*). У Бечеју су, чак, готово све такве посуде позне. Једини раноаварски гњетани лонац је нађен у гробу 48. Одликује га низ пластичних, брадавичастих испупчења по трбуху (Микић-Антонић 2012: 22, T. XV/48-1). Лонац припада једној варијанти грнчарије номадског порекла која је била предмет посебне анализе Тивадара Виде. Припадала би групи IV његове класификације, с најближом паралелом на некрополи Меликут у Мађарској (Vida 1992: 546, Taf. 15/5).

Некрополу у Пионирској улици, међутим, кад је о керамици раноаварског доба реч, издвајају још неке посуде. Једна од њих потиче из гроба 25 (Микић-Антонић 1990: 131, T. II/2). Реч је о посуди лоптастог реципијента, са усправљеним вратом, благо разгрнутим, заравњеним ободом и дршком. Тивадар Вида је користио два објављена извештаја са ископавања, али не и најпотпунији (Микић-Антонић 1990), тако да ову посуду није обрадио. Она је, осим по обликовању врата налик на посуде подгрупе IF/f1, њих укупно 10. Реч је о налазима с брзог витла, византијско-балканског порекла, који се у аварском контексту датују отприлике до истека 6. века (Vida 1999: 88-89, 97-99, Abb. 26, 29, Taf. 175). Ипак се чини да је гроб 25 био познији, из 7. века.

Посебно је интересантна мања амфора, нађена у избаченој земљи током прве заштитне интервенције на локалитету (Stanojević 1980: 163, T. CI/1). Амфора је невеликих димензија, висине 27,5 cm и највеће ширине, на најистакнутијем делу трбуха, од 16 cm. По мишљењу Тивадара Виде, реч је о локалном, руком рађеном производу, што би представљало јединствен случај. Налаз је опредељен у подгрупу IF/b. Малобројне остале амфоре из аварског окружења су рађене занатски, на брзом витлу, у ромејским радионицама на Балкану, а бечејски налаз је занимљив и по томе што је најјужнији. Будући да не потиче из јасно дефинисане гробне целине, датован је само посредно, у складу с другим објављеним и горе описаним предметима из старије фазе, у 7. век (Vida 1999: 90-93, Abb. 27, 28, Kat. Nr. 344; *cf*. Garam 2001: 167-168, Taf. 123/5). Иако амфори није посвећена пажња ни у најновијој публикацији, већ из приложене илустрације, а нарочито из детаља на корици књиге (Микић-Антонић 2012: Сл. 58), може да се закључи да она није била израђена слободном руком, већ на, чини се, брзом витлу.

Посуда највише подсећа на једну врсту понтских амфора, које је Љиљана Бјелајац сврстала у тип XXI. Висина тих амфора се углавном креће од 45 до 60 cm, а

ширина трбуха 25-35 cm, а „znatno ređe“ се јављају мањи примерци, висине око 40 cm и ширине око 20 cm. Појава амфора овог типа везује се за црноморску област и другу половину 4. века, до експанзије долази током наредна два столећа, а почетак 7. века означава крај продукције таквих ребрастих амфора. Од области најближих Каганату, осим доњег Подунавља (Bjelajac 1996: 72-76, Sl. XXV), бележи се јака концентрација налаза у српском приобаљу Дунава (Јанковић 1981: 153, Сл. 63/Г), посебно на Светињи код Виминацијума, где се налази датују у последњу трећину 6. века (Поповић, М. 1988: 13, Сл. 13/1, 2), а одговарајућих примерака има и на Гамзиграду и Царичином Граду (Bjelajac 1990: Pl. XXI/6).

У оштећеном и не сасвим јасно описаном гробу 24, нађен је и лонац израђен на брзом витлу, са печатним орнаментом, с правом повезан са Гепидима (Mikić-Antonić 1990: 194/5; Микић-Антонић 1990: 131-134, Т. II/3: *Т. 16/12*). Лонац је свакако израђен под гепидским утицајем, али не представља њихов сасвим типичан производ. Извесни детаљи га такође одељују и од лангобардског материјала северне Италије. Тивадар Вида је тај лонац определио у подгрупу IA/b, с датовањем у другу четвртину 7. века (Vida 1999: 41-42, Kat. Nr. 21, Taf. 174). Таквом датовању посуде у некој мери противуречи помен језичка са отиснутим геометријским мотивом, о којем је било речи. Гробови 24 и 28 би пре могли да се датују у другу половину 7. века. Уз то, требало би скренути пажњу да у гробу 24 има и налаза типичних за жене, као што су пинцета и наруквица, па би могло да се помисли да је ово заправо била мушкарца, жене и коња, чија је нађена само глава.

Кад је реч о гњетаним посудама из касноаварског хоризонта сахрањивања, нема потребе за детаљнијом анализом, будући да оне не показују неке посебности и не могу да доведу до прецизнијег датовања целина. Лонци са спорог витла потичу из гробова 6, 7, 32 и 41 (*Т. 17/12*). Реч је о уобичајеним представницима тзв. подунавског типа који су били украшени водоравним или валовитим линијама. Док су валовнице урезиване чешљем, хоризонталне линије су извлачене једнозубом алатком док је посуда још била на витлу, па се у фронталној пројекцији показују као низови мање-више паралелних линија (Микић-Антонић 2012: 91-92, Сл. 114, Табела 5).

Налази таквих посуда са прве кампање пружили су могућност за датовање некрополе у време 7-8. века још у прелиминарној публикацији (Stanojević 1980: 163, Т. CII/1), што се прихвата и у скорашњем каталошком осврту (*ADAM* 2002: 47). Бранислава Микић-Антонић, која је установила да постоје две фазе сахрањивања, прву је најпре датовала у крај 6. и почетак 7. века, а другу у другу половину 7. и 8. век

(Микић-Антонић 1990: 133-134). У свом скоријем осврту, датовање је кориговано од краја 6. до средине 7. века за старији и од краја 7. до краја 8. века за млађи период коришћења гробља (Микић-Антонић 2004). У најновијој публикацији, међутим, изостало је прецизније датовање, већ су гробови датовани у тзв. Први, односно Други каганат (Микић-Антонић 2012).

3.4.5.4. *Анализа података*

Запажање Браниславе Микић-Антонић да се гробови старијег датовања групишу на западној, а млађег на источној страни налазишта, потпуно је исправно. Питање је, међутим, да ли то значи и да је реч о две раздвојене фазе сахрањивања, или, у крајњој консеквенци, чак о две некрополе? Друга поменута опсервација, да се између две групе сахрана примећује одређени размак, показује се на ситуационом плану (Микић-Антонић 2012: Ситуација 1: *T. 15*), међутим тај зазор није већи од десетак метара.

На основу предочене анализе покретних налаза са некрополе, старији хоризонт сахрањивања би се можда могао датовати од краја 6. века до у другу половину наредног столећа, док би млађе сахране припадале 8. веку, вероватно до око 780. године. Требало би истаћи да највећи број опљачканих гробова старијег хоризонта, пре свега на основу понеке сачуване перле, може да се датује широко, у рано- и средњоаварски период. Целине у којима су преостали и типолошки осетљивији налази, међутим, датују се у 7. век. Једини старији гроб који није опљачкан, гроб 27, датује се у средину 7. века, тј. у време 650-670/680. године. Последњој четвртини тог столећа припада гроб 46 са југозападне периферије гробља. Гробови 24, 28 и, вероватно, гроб 25, датују се у другу половину 7. века.

У оквиру групе гробова млађег датовања, гроб 23, смештен у њеном западном делу, датује се у другу половину 8. века. Гробови ранијег датовања који припадају старијем хоризонту, 41 и 43 из прве четвртине, односно прве половине 8. века, групишу се тек на југоисточној периферији истраженог габарита некрополе, док се гроб 1, такође из прве половине 8. века, налази у средини зоне млађег сахрањивања. Кад је реч о том делу гробља, стиче се утисак да се гробови најпознијег датовања простиру источно, северно и западно од оних из прве половине 8. века. Те позније сахране, уз поменути гроб 23, представљају гробови 20 и 32, с датовањем од 750. до 780. године, и гроб 4 из друге половини 8. века.

Ова анализа не би сведочила у прилог континуитета у сахрањивању, али морамо имати на уму могућност да је истражен тек мањи део гробља, а да је већина гробова

јужно од Пионирске и источно од Републиканске улице. Због тога питање евентуалног континуитета не може да буде до краја разрешено. С друге стране, остаје чињеница да су старији гробови били опљачкани, уз занимљив изузетак богатог гроба 27. Чињеница да млађи гробови нису били похарани наводи на закључак да се пљачка одиграла најраније крајем 7. века, или пак током наредног столећа, дакле или у прелазном периоду аварске превласти, или у време активности млађе фазе гробља. У сваком случају, пљачкаши гробова највероватније нису били сродници сахрањених, јер се такав однос према прецима не осликава на бројним истраженим аварским некрополама.

На овом степену нашег знања о локалитету, постоје две могућности интерпретације односа старијег и млађег дела гробља. Према првој, покојници из касноаварског периода нису били рођаци прећашњег аварског живља. Та нова популација се сахрањивала у непосредној близини претходне, чије су гробне хумке вероватно још биле видљиве. Како није постојала свест о некаквом заједништву, друга генерација Авара је пљачкала гробове претходне. Према другој могућности, пак, гробови су били похарани приликом проласка или доласка неког од кланова који су у Панонску низију стигли у прелазном аварском периоду, док се локални аварски живаљ после те опасности вратио на своје гробље и користио га и током 8. века.

У сваком случају, оба (дела) гробља су, у културном смислу, аварска. Пошто претпоставка да је реч о гробљу јединствене локалне популације још увек не може да се одбаци, касноаварски хоризонт сахрањивања на бечејском гробљу у овој дисертацији није засебно третиран. Антрополошка слика коју је извео Србољуб Живановић такође је једнолична. Десет испитаних покојника из обе групе, узраста од дечјег до сенилног, „припадају Аварима“, при чему су по „антрополошким и епигенетским“ карактеристикама уочавају сличности с једном (?) сахрањеном особом на некрополи Кишкереш - Вагохида (Микић-Антонић 2012: 28). Исте повезаности, иначе, Живановић је уочио и за скелете са некрополе код Војке, о чему ће бити речи у другом прегледу налазишта. Уз то, старија и млађа популација је очигледно делила исте тегобе, на шта упућују резултати анализа Ксеније Ђукић, који показују честе дегенеративне и запаљенске процесе на костима покојника (Ђукић 2013: 98).

На претходну дискусију се нужно надовезује и питање, због чега баш гроб 27 није био опљачкан? Да ли је он само промакао пљачкашима, или су они имали нарочито (страхо)поштовање према покојници, која је могла бити жена неког аварског вође? Уколико је заиста било тако, то би значило да су пљачкаши познавали претходно

сахрањено становништво, али то је само још једно од питања на која археологија некропола не може дати одговор.

Ипак, гроб 27 пружа могућности за још анализа, пре свега за дискусију о етничком пореклу и верској припадности покојнице. Налаз лонца из гроба 24, како је предочено, можда упућује на германску компоненту сахрањене популације. Етничко одређење особе сахрањене у гробу 27 битно је и због процене исказне вредности налаза крста. У случају да је особа била аварског порекла, сребрни крст је могао бити ношен као било која друга импортована скупоценост, у том конкретном случају, као пар златних наушница. Он би тада представљао пре статусни симбол него обележје хришћанске вере. На исти начин Фалко Даим тумачи нешто познији налаз крста са некрополе Озора-Тотипуста (Daim 2003: 529). У случају да је особа била германског порекла, пак, крст не би представљао само очигледан израз статуса и личног богатства, већ највероватније и одраз припадности хришћанству.

Друга могућност ипак није снажније утемељена. Изузев гепидског лонца, у гробу 24 нађени су и предмети аварског порекла. Наушнице какве су нађене у гробу 27, даље, немају паралеле на гепидским некрополама у Потисју (*cf*. Bóna, Nagy 2002; Cseh *et al*. 2005) или на великој некрополи Келкед - Фекетекапу А (Kiss 1996). Гроб 27 из Бечеја, дакле, највероватније је аварски. Оријентисан је запад-исток, међутим, на исти начин је оријентисано више гробова на овој некрополи. Супротно налазу оловног крстића у гробу особе женског пола са Чика, чини се да је сребрни крст у бечејском гробу пре ознака статуса него вере, мада не би требало у потпуности одбацити ни супротну интерпретацију. На основу гробних прилога, коначно, може засигурно да се тврди само да је била сахрањена прилично имућна жена (Bugarski 2009b: 227-228). Живановић ову жену зреле доби није издвојио из свог закључка да су у Пионирској улици сахрањивани Авари, а Бранислава Микић-Антонић тврди да „није нађен материјал који би евентуално потицао од неког другог народа (ако изузмемо да су аварске заједнице биле хетерогене, на шта упућује посуда рађена на витлу, сиве боје и са печатном орнаментиком)“ (Микић-Антонић 2012: 28, 45-46). Имајући у виду и налаз чешља, па и амајлије од вепровог зуба, ипак се може говорити о германској компоненти на гробљу.

Поред разматрања о гепидској посуди, истиче се и налаз амфоре. Мишљење Тивадара Виде да је реч о локалном производу није прихватљиво, будући да посуда није била израђена слободном руком, већ на витлу, као што је и уобичајено. Сразмерно редак је и налаз византијске посуде из гроба 25. Релативно мали број лоше очуваних

гробова рано- и средњеаварског хоризонта на некрополи наговештава могућност да је у тој фази сахрањивана популација различитог етничког састава, при чему се потврђује наведени Видин закључак да се обележја не-аварске, ромејске и германске популације с временом губе, да би управо око 670. године наступила једна другачија, средњоаварска култура (Vida 2008a: 41).

На основу рачуна да су гробови коњаника и стрелаца чинили 50% откривених целина ранијег хоризонта сахрањивања, Бранислава Микић-Антонић је изнела став да је тај део гробља припадао коњаничкој претходници аварског насељавања (Микић-Антонић 2012: 46). Датовање сачуваних предмета из тог хоризонта сахрањивања говори против такве могућности.

Уследиће, коначно, и неки коментари млађих сахрана, које у целини пружају знатно мање нестандардне грађе. Иако су на локалитету извођена заштитна ископавања на ограниченим површинама и у тешким условима, пре свега због високе коте подземних вода, неки детаљи сахрањивања су ипак врло успешно препознати. То се пре свега односи на гробове млађег датовања који нису били пљачкани. Уз уобичајене детаље гробних конструкција, као што су усправно постављени direци у угловима рака, откривено је да су ти покојници полагани на даске, што представља вредан податак.

Још важнија су разматрања о покојницима којима је секундарно одсецана глава. О сличној пракси расправљали смо у вези с богојевском некрополом, где је Павле Веленрајтер приметио да су, првенствено, гробови мушкараца били накнадно прекопавани, па је покојницима померана лобања (Веленрајтер 1960: 176, 181). На том месту сам образложио претпоставку да се овоме није приступало ради пљачке. У том смислу, инвентар гроба 20 из Бечеја није био похаран. Будући да антрополошка анализа скелетних остатака није објављена, не чуди недоумица Браниславе Микић-Антонић, да ли је глава одсецана пре сахрањивања (или је то био узрок смрти?) или накнадно. У претходном тексту су цитирана њена два различита тумачења тог феномена. Док се у новијој, исцрпној расправи о гробу 32 јасно наводи да је гроб био намерно отворен у пределу лобање, која је узета без доње вилице, „што указује на то да је до овог измештања дошло пошто су се везивна ткива распала“, за случај гроба 20 се оставља могућност да је декапитација представљала смртну казну (Микић-Антонић 2012: 79).

Могло би се додати да је одрубљивање главе као узрок смрти веома ретко документовано на аварским гробљима. Трима случајевима са некрополе Медлинг у

Аустрији посвећен је посебан рад. Уз закључак да то није била честа пракса у авародопској Аустрији, истиче се чињеница да је одсечена глава у поменутим случајевима била постављана у раку анатомском положају (Wiltschke-Schrotta, Stadler 2005), што на нашим налазиштима није случај. Пре би се, дакле, могло помишљати на могућност да је одсецање главе било извођено постхумно, за потребе неког нама непознатог ритуала, али би за изрицање дефинитивног суда ваљало сачекати антрополошку анализу скелета из таквих гробова. Размишљање да је „крађа лобања" вршена не би ли се дошло до обола у новцу (Микић-Антонић 2012: 80, нап. 5) треба одбацити, јер се у касноаварско време златници нису кориситли на тај начин. О „крађи лобања" се расправља и у публикацији гробаља из Сегед-Фехерта (Madaras 1995: 58-59, 156), а томе се још раније посветио Јован Ковачевић (1977: 204-205).

Разматрање о веома занимљивом бечејском налазишту закључујемо још једном опаском. Досадашњи резултати истраживања су објављени у четири извештаја, а потом и у монографији. Око 50 откривених гробова свакако представља добру основу за третирање појединих проблема (*e.g.* Bugarski 2009b), међутим локалитет се не може сматрати у потпуности истраженим. Као што је већ наглашено, то се понајвише односи на његову зону јужно од данашње Пионирске и источно од Републиканске улице, премда дуго није био образложен ни цитиран закључак да су остале стране гробља периферне. Управо на јужној страни, на углу с Републиканском улицом, установљена је зона дечјих сахрана (Микић-Антонић 2004). Иако ауторка поново истиче да су током последњих ископавања дефинисане северна, западна и источна граница некрополе, на основу увида у целовит ситуациони план то би важило само за северозападну и можда источну страну (Микић-Антонић 2012: 7, Ситуација 1).

Године 2003, коловоз Републиканске улице је још увек био од набијеног ломљеног црепа, док је парцела на самом углу две улице била у власништву општине али узурпирана. У међувремену је дошло до асфалтирања улице, као и до извођења гасовода, али су инвеститори од Општине Бечеј добијали дозволе које нису подразумевале претходна археолошка истраживања, иако је зона заштите овог локалитета унета у њен Просторни план (Микић-Антонић 2012: нап. 4)! Због тога је питање да ли ће се у будућности створити могућности за нова ископавања, па је ауторка с разлогом објавила монографију у којој су обухваћени претходни резултати.

3.4.6. **Бачко Градиште (Bácsföldvár)**

3.4.6.1. *Географско одређење*

Јужно од Бечеја, налази се Бачко Градиште, такође на споју алувијалне равни Тисе и флувио - барског дна Панонског басена, на истуреној позицији вишег геоморфолошког члана (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152). Између та два места пружа се још и омања зона ниже речне терасе (Geomorfološka karta 2005). Из разлога који ће у даљем тексту бити елаборирани, чини ми се да је место налаза било управо на споју појаса ниже речне терасе и флувио-барског дна Панонског басена.

3.4.6.2. *Историјат истраживања*

Приликом копања канала на потезу између Бачког Градишта и Бечеја, 1900. године је нађена једна авародопска наушница, данас у Народном музеју у Будимпешти (Garam 1993: 53).

3.4.6.3. *Археолошки налази*

Наушница је златна, фрагментована. Алка је мањих димензија, пречника 1,3 cm, кружног пресека. При дну, са унутрашње стране, гранулираним зрнима је изведен троугласти украс, док привезак, који је засигурно био постављен наспрамно, недостаје. Према Еви Гарам, био је пирамидалног или кугластог облика. Налаз је датован у прву половину 7. века (Garam 1993: 53, Taf. 1/15: *T. 11/12*).

3.4.6.4. *Анализа података*

Будући да је налаз фрагментован, није типолошки осетљив, тако да га Јанош Орманди није уврстио у свој рад о авародопским, златним и гранулираним наушницама (Ormándy 1995), чиме горе наведена процена Еве Гарам не губи на вредности.

По свој прилици, дакле, реч је о раноаварском луксузном комаду накита који, опет, највероватније потиче из неког гроба. Као што је то већ наглашено у вези с другим скупоценим предметима за које није познат контекст налаза, знатно је мања вероватноћа да би такав предмет остао загубљен у неком аварском насељу. Остаје, истина, и могућност да је наушница из оставе, али је ипак вероватније да су радници оштетили некрополу него наишли на оставу.

У даљој разради, могло би да се претпостави и да тај гроб није био усамљен, већ да је припадао некрополи насеобинског предзнака. На геоморфолошкој карти уочава се

један постојећи канал између Бачког Градишта и Бечеја, који пролази уз саму западну ивицу поменуте зоне ниже речне терасе (Geomorfološka karta 2005). На основу тог податка, место налаза наушнице би могло да се реконструише у кључу више пута помињане, геоморфолошке матрице насељавања југа Панонске низије (*cf*. Bugarski 2008a).

Насеље између Бачког Градишта и Бечеја, којем је највероватније припадала некропола одакле потиче налаз скупоцене наушнице, било је смештено на граничној линији две геоморфолошке јединице, ниже речне терасе и флувио-барског дна Панонског басена. У том раноаварском насељу, сва је прилика, живеле су и имућније особе. Требало би ипак подвући да су ове претпоставке изведене посредном аргументацијом, тако да нпр. Миклош Такач у свом прегледу бачких аварских некропола не обрађује локалитет између Бечеја и Бачког Градишта (Takács 2000a).

3.4.7. **Мошорин (Mozsor)**

3.4.7.1. *Географско одређење*

Позиција Мошорина се увелико разликује од претходно описаних насеља низ Тису. То место је једно од три у Шајкашкој, на самом југоистоку Бачке, која окружују издигнуту лесну површину, Тителски брег. Главна одредница положаја тих насеља, па и Мошорина, јесте контакт алувијалне равни, уске зоне ниже речне терасе и лесног платоа (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152; Geomorfološka karta 2005). Поред тога, Мошорин је на споју еродираног чернозема и различитих типова плављеног земљишта (Pedološka karta 1971), а сам брег је, на местима која не погодују земљорадњи, покривен вегетацијом степских ливада и пашњака (Бабић, Парабућски 1971: 137). На карти Шајкашке из 1764, у околини Мошорина су приказане шуме, од којих су последњи остаци нестали још пре много деценија (Марјанов 1971: 78).

Локалитет Стара обала Тисе, којем ће бити посвећено нешто текста, налази се на падинама Тителског брега. Иако се у литератури не доносе исти подаци о локалцији налазишта, оно је свакако смештено на западним или северозападним падинама брега, према Ђурђину – тј. Ђурђеву – (Dimitrijević *et al.* 1962: 49) или Шајкашу, на некадашњој њиви Јаше Поповића (Nagy 1971: n. 37).

3.4.7.2. *Историјат истраживања*

Године 1896, на том месту је случајно, приликом копања земље нађен богат скелетни гроб. Јаша Поповић је налазе предао општинском бележнику, а он сомборском музеју. Губица је почетком 20. века споменуо тај налаз, али на основу његовог навода касније нису могли да уследе неки конкретнији описи. Иако су аутори каталога *Сеоба народа* веровали да су гробни прилози били изгубљени још у време Другог светског рата, Шандор Нађ наводи да се они ипак чувају у Градском музеју у Сомбору (Dimitrijević *et al.* 1962: 49; Nagy 1971: n. 37; Димитријевић 1975b: 87, нап. 61).

На другом месту је написано да је „Наводно" том приликом било нађено још четири гроба, без других података (Димитријевић 1975b: 87, нап. 61).

3.4.7.3. *Археолошки налази*

Од гробних прилога, помиње се, без других података, пар златних наушница и шест „inkrustiranih bobaca" (Dimitrijević *et al.* 1962: 49), „вероватно делови растурене огрлице" (Димитријевић 1975b: 87).

3.4.7.4. *Анализа података*

Само на основу наведеног, гроб је уз ограду датован у 7. век (Vinski 1958: 15; Dimitrijević *et al.* 1962: 49), премда је у новијем осврту предложен познији датум, али без образложења (*ADAM* 2002: 247-248; *cf.* Bugarski 2012a: 26, 28). Златне наушнице су, у целини, ипак пре обележје ранијег него каснијег материјала, тако да старо датовање може бити тачно, али би требало истаћи да наведено одређење преосталог инвентара не олакшава утврђивање хронологије сахране. Напротив, нејасно је шта представљају давно споменути инкрустирани бопци. Можда би могло да се помисли да су у питању окцасте перле, што би такође говорило у прилог ранијег датовања. У сваком случају, изгледа да је Мошорин још једно место низ Тису одакле потиче богатија женска раноаварска сахрана.

3.5. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ТИСЕ*

У овом делу каталога налазишта, обрађују се банатски локалитети који потичу из места са шава алувијалне равни, тј. плавног подручја Тисе и речних тераса. И ова насеља су, наравно, била изграђена на вишем геоморфолошком члану, а већ је коментарисана појава парова кореспондентних насеља на обалама Тисе (Ђурчић, Ђуричић 1994: 152).

3.5.1. **Ђала**

Из околине Ђале су тек недавно регистовани насеобински остаци из времена 6-7. века.

3.5.1.1. Локалитет 13

3.5.1.1.1. *Географско одређење*

Ђала је најсевернији место у српском делу Баната, у пограничном појасу према Мађарској. Налази се при споју више речне терасе покривене лесом и алувијалне равни реке Тисе (Geomorfološka karta 2005). Локалитет 13 је констатован уз североисточну ивицу насеља, „на уздигнутој обали некадашњег тока Тисе“ изнад нижег ритског терена који се назива Подбарје. Просечна надморска висина локалитета је 81 m. Координате централне тачке износе 7432857 / 5112120 (Радичевић *et al.* 2012: 49, Карта 14,18).

3.5.1.1.2. *Историјат истраживања*

Рекогносцирање је извршено у склопу пројекта *Археолошка топографија Баната* (Радичевић *et al.* 2012).

3.5.1.1.3. *Археолошки налази*

Приближна површина локалитета је 290 m x 230 m. Судећи према површинским налазима, локалитет је имао два слоја окупације. Од 39 прикупљених уломака керамичког посуђа, 77% је датовано у време 6-7. века, док су преостали из новог доба (Радичевић *et al.* 2012: 49).

3.5.1.1.4. *Анализа података*

Хоризонт који одговара времену ране и прелазне аварске фазе је установљен на основу руком рађене грнчарије са урезаним украсима у виду хоризонталних или валовитих линија (Пашић 2012: 353). Чини се да је узорак довољан да би се прихватило понуђено датовање раносредњовековног насеља.

3.5.1.2. Локалитет 14 (Смиљана)

3.5.1.2.1. *Географско одређење*

Локалитет 14 се налази на око 0,5 km источно од последњих сеоских кућа, такође на уздигнутој обали некадашњег тока Тисе, на потесу Смиљана изнад Подбарја. Просечна надморска висина локалитета је нешто већа него у случају локалитета 13 и износи 81,50 m. Координате централне тачке износе 7433335 / 5111652 (Радичевић *et al.* 2012: 49, Карта 15, 18).

3.5.1.2.2. *Историјат истраживања*

Рекогносцирање је такође извршено у склопу пројекта *Археолошка топографија Баната* (Радичевић *et al.* 2012).

3.5.1.2.3. *Археолошки налази*

Оквирне димензије локалитета су 450 m x 140 m. Локалитет је вишеслојан. Прикупљена су 92 фрагмента керамике, од којих је чак 84% датовано у доба 6-7. века, али су препознати и малобројни уломци из металних доба и из средњег века, а најпознији налаз представља једна лула (Радичевић *et al.* 2012: 49, Т. 15/1, 3: *T. 11/13*).

3.5.1.2.4. *Анализа података*

У анализи би само могло да се понови оно што важи за претходно поменути локалитет 13. Керамички налази су довољно бројни и карактеристични по својим технолошким и морфолошким својствима и по примењеним декоративним решењима да би се прихватило понуђено датовање (Пашић 2012: 353).

3.5.2. **Српски Крстур (Szerbkeresztúr)**

Из околине Српског Крстура знамо за старе гробне налазе и скромне насеобинске остатке.

3.5.2.1. Локалитет северозападно од места

3.5.2.1.1. *Географско одређење*

Српски Крстур се налази на самом северу Баната, уз Тису, на споју уског појаса њене ниже речне терасе и алувијалне равни (Geomorfološka karta 2005), на вишој геоморфолошкој јединици, тј. „мањем острву дилувијалне терасе" (Ђурчић, Ђуричић

1994: 156). Само налазиште је било на око 1 km северозападно од места, на ивици узвишења уз реку, неких 1-1,2 km од њеног тока (Somogyi 1997: 58), што се увидом у цитирану геоморфолошку карту показује као место при споју чак три различите геоморфолошке јединице - алувијалне равни реке и више и ниже речне терасе.

3.5.2.1.2. *Историјат истраживања*

Године 1888, приликом радова на хидрорегулацији, на описаном месту се наишло на остатке праисторијског насеља и два касније укопана гроба. Гробни прилози, који ће испод бити описани, најпре су се нашли у приватној збирци мештанина К. Вагнера (K. Wagner), да би касније били изгубљени (Somogyi 1997: 58).

3.5.2.1.3. *Археолошки налази*

Поред праисторијских налаза, са истом локацијом се повезује и сарматска оставштина (Vinski 1958: 12, nap. 69). Аародопски налази, пак, потичу из два гроба, од којих је један детаљније описан. Рака је била оријентисана југ-север, а покојница је била опружена на леђима. Забележено је да је од накита нађена једна наруквица од бронзаног лима са линеарним украсом, односно ниска од 44 перле од ћилибара, граната и стакла.

Испод лобање су била два новчића, један јако излизан од бакра или бронзе и солид. Како златник није сачуван, Петер Шомођи није имао могућности да га детаљније коментарише. Аутор је изнео опаску да би, ако је Милекер, који је први скренуо пажњу на овај налаз 1893. године, одређивао владаре за које је новац кован према аверсној легенди, комад могао да се припише раним ковањима цара Ираклија (610-613) или пак некој од серија MIB 70-74 (Somogyi 1997: 58, Nr. 42).

3.5.2.1.4. *Анализа података*

Ираклијев златник, о којем, узгред, Душан Мркобрад (Mrkobrad 1980: 107, nap. 717) није могао да се обавести на цитираном месту (Nagy 1971: 190, 265), уз то преузевши погрешно место налаза (*cf*. Dimitrijević *et al.* 1962: 65), о чему ће бити речи на другом месту, можда је потицао и од данка Аварима, који је максимално нарастао управо за владе тог цара, али само до 626. године (Ковачевић 1965: 126). У том смислу, требало би истаћи да се серије MIB III 70, 71 и 73 датују у време 610-613. године, док се серије MIB III 72 и 74 шире опредељују у раздобље владе цара Ираклија, од 613. до 641.

године (*cf. MIB III*), чиме се у одређеној мери повећава вероватноћа да је нестали налаз златника ипак припадао средствима од ромејског данка.

У сваком случају, Ираклијев новац представља *terminus post quem* за сахрану из Српског Крстура, која највероватније припада 7. веку, а тиме и потврду да је на том подручју било становништва током раног и/или прелазног периода аварске превласти у Карпатском басену. Гробови су датовани у 7. век и у референтном попису аварских налазишта (*ADAM* 2002: 216).

У том смислу, релативно детаљан опис места налаза сведочи да је блиско северозападно окружење данашњег Српског Крстура представљало добро изабрано место за живот током више протеклих епоха. Као што је то већ више пута подвучено приликом приказивања локалитета у Бачкој, не може бити случајно да се на истим местима налазе трагови сасвим различитог датума (*cf*. Bugarski 2008a: 450). Исто је већ закључено и за српски део Баната, где је у расправи о налазиштима из доба Сеобе народа међу издвојеним рано- и средњоаварским локалитетима споменут и Српски Крстур (Ivanišević, Bugarski 2008: 49, 56-59, Fig. 9).

3.5.2.2. Локалитет 30

3.5.2.2.1. *Географско одређење*

Локалитет 30 се налази на једној од бројних уских, дугачких греда у источном делу атара Српског Крстура, на јужној обали потеса Лап, на надморској висини од 81 m. Координате централне тачке су 7437034 / 5106908 (Радичевић *et al.* 2012: 93, Карта 35, 48). Приликом преношења позиције на подлогу, уочава се да је налазиште на граници једног огранка широке алувијалне равни Тисе и ниже речне терасе (Geomorfološka karta 2005), а та разлика се показује и на приложеној фотографији налазишта (Радичевић *et al.* 2012: Сл. 30).

3.5.2.2.2. *Историјат истраживања*

Рекогносцирање је извршено у склопу пројекта *Археолошка топографија Баната* (Радичевић *et al.* 2012).

3.5.2.2.3. *Археолошки налази*

Приближна површина локалитета је 280 m x 100 m. Према малобројним површинским налазима, тачније 15 уломака керамичког посуђа датованог у време 6-7. века, локалитет је једнослојан (Радичевић *et al.* 2012: 93).

3.5.2.2.4. *Анализа података*

Локалитет 30 представља једно од, како се наводи, малобројних насеља која би могла да одговарају оновременим гробовима, од раније познатим у овом делу северног Баната (Пашић 2012: 353). Даље на исток, такође на јужном делу потеса Лап, тј. на шаву истих геоморфолошких целина, регистрован је и локалитет 31, на којем су, на површини од 150 m x 100 m, нађена само два одговарајуће датована фрагмента керамике (Радичевић *et al.* 2012: 94). Тај број ипак није довољан да би налазиште било посебно обрађено у овом попису, тим пре што ваља имати на уму проблеме датовања руком рађене керамике уопште, о чему ће посебно бити речи, а посебно кад су у питању тек спорадични фрагменти. Број налаза на локалитету 30 је нешто већи, и ту с више сигурности може да се рачуна са постојањем оновременог насеља.

3.5.3. **Нови Кнежевац (Törökkanisza)**

У овом прегледу биће представљена два важна гробна налаза из Новог Кнежевца и источно од тог места, позната из старије литературе, као и поједини насеобински трагови. Неће бити представљена сва новозабележена налазишта, најчешће вишеслојна, за која је оцењено да имају хоризонте 6-7. века, јер се на некима од њих појављује тек по пар фрагмената тако датованих посуда, већ или она једнослојна, или она на којима је таква грнчарија доминантна или сасвим јасно издвојена.

3.5.3.1. Локалитет Буџак (Имање Б. Талијан (B. Tallyán))

3.5.3.1.1. *Географско одређење*

Нови Кнежевац се такође налази на северу Баната, уз Тису, али на споју три геоморфолошке јединице, алувијалне равни и ниже и више речне терасе (Geomorfološka karta 2005), на вишој геоморфолошкој јединици, тј. „мањем острву дилувијалне терасе" (Ћурчић, Ђуричић 1994: 156). Локалитет Буџак је, како се наводи, на око 5,5 km источно од Новог Кнежевца (Dimitrijević *et al.* 1962: 23), или, тачније, на 6 km источно, при чему су приближне координате централне тачке 7435895 / 5099803. У најновијем попису, налазиште се води као локалитет 97 (Радичевић *et al.* 2012: 197, Карта 103, 110).

За ово налазиште се, уз извесну ограду, везује и локалитет 96, Хумчица, мајдан земље, одакле потичу скелетни остаци и руком рађена посуда која је датована у 7. век.

Хумка пречника око 60 m се налази јужно од засеока Филић, на надморској висини од 83 m, с координатама централне тачке 7434927 / 5100089 (Радичевић *et al.* 2012: 197, Карта 102).

3.5.3.1.2. *Историјат истраживања*

Са локалитета Буџак потиче случајан налаз два или три гроба из 1899. године (Dimitrijević *et al.* 1962: 23), или пак најмање три, од којих су два сигурно коњаничка (*ADAM* 2002: 264). Налази из гробова су делом приказани већ наредне године у једној студији Јозефа Хампела (Hampel 1900: 114-117), док су каснији осврти углавном из издања која се често цитирају у овој дисертацији. Тако су налази који се чувају у Музеју Војводине објављени на цитираној страници у каталогу *Сеоба народа*, док се преостали материјал чува још чак у две установе, у Народном музеју у Будимпешти и Мора Ференц музеју у Сегедину (*ADAM* 2002: 264). С друге стране, Зденко Вински наводи да се ти предмети чувају у музеју у Кикинди (Vinski 1958: 10-11; nap. 61). За налазе из Будимпеште понуђено је датовање у време 10-11. века, а површински налази делова људских скелета забележени су и 1949. године (Радичевић *et al.* 2012: 197).

На локалитету Хумчица, пак, који је вероватно део исте некрополе, скелтни гробови су налажени током земљаних радова 1962. године, а један од њих је путем посуде датован у 7. век. Материјал се чува у Народном музеју у Кикинди. На „хумки према Фирићу“ на имању Беле Талијана, године 1900. Ласло Ебер из Народног музеја у Будимпешти је ископао више сарматских гробова (Рајковић 2009: 1; Радичевић *et al.* 2012: 197; Пашић 2012: 352).

3.5.3.1.3. *Археолошки налази*

Јозеф Хампел је представио и илустровао најпре језичке (Hampel 1900: 117/9-12: *T. 18/1*), три фрагментована и један цео, висине 4,5 cm, који су израђени од по две плочице сребрног лима, у техници отискивања матрицом. Штитасто завршени, били су украшени мотивом преплета, са испупченом бордуром од тачкица. Припадају типу 68 Забојникове серијације, тј. фази MS I (650-675) (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/15, Abb. 1), као и налази из Фекетића. Нађени су и неукрашени појасни језичци од сребрног лима, три комада, висине 4,6-7 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 23, Sl. 1), који су тек недавно илустровани (Радичевић *et al.* 2012: T. 133/1, 2: *T. 18/2*). Припадају серијацијском типу 7, тј. фази MS II (675-700) (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 4/8, 9, 11, Abb. 1), уз напомену

да типови 68 и 7 стоје непосредно један уз другог на цитираном серијацијском дијаграму.

Од украса коњске орме, пак, најпре су забележена два велика кружна и, чини се, испупчена окова од сребрног лима, пречника 8,1 cm, са угравираним флоралним мотивом вреже у виду свастике проширеног средишта (*T. 18/8*). По свему судећи, орми припадају и полусферична дугмад од сребрног лима са заковицом, укупно око 20 комада, пречника 2,5 cm (Hampel 1900: 115, 117/1-3; Dimitrijević *et al.* 1962: 23, Sl. 2: *T. 18/6*). За велике фалере, какве су се стављале на ремен узде у пределу слепоочница коња, не располажем директном аналогијом, али се слична орнаментика појављује на неким лименим фалерама са словачких налазишта, које је Злата Чилинска сврстала у тип 1c (Čilinská 1961: 345-346, Obr. 34), док калотаста дугмад представљају уобичајене налазе, о каквима је било речи, опет, поводом налаза из Фекетића. Налази са некрополе Чик представљали су повод за скорашњу сажету расправу о тим предметима (*cf.* Бугарски 2009a: 93).

Коњаничкој опреми припадају и три гвоздене узенгије, висине 12-14,3 cm, од којих је једна нађена цела а две фрагментоване. Све су типа са тзв. омега петљом (*T. 18/3*). Као што је већ наглашено, тај тип узенгија јесте раноаварски, али не представља њихов најранији материјал. Очигледно је да је на основу три представљене узенгије закључено да су на локалитету ископана најмање два коњаничка гроба.

Из гробова ископаних 1899, приказане су и две карактеристичне *P* –ушице каније мача (или сабље), висине 5,9 cm, од сребрног лима (Hampel 1900: 115, 117/7; Dimitrijević *et al.* 1962: 23, Sl. 3: *T. 18/5*). Сличне ушице са мача из гроба у Кишсомбору датују се новцем цара Фоке (602–610) (Garam 1992: 171). Најстарији мачеви са *P*-ушицама, тако, представљају оставштину раног аварског периода и могу се одредити у крај 6. и почетак 7. века, али сродне ушице се јављају и касније, на канијама првих аварских сабљи које припадају прелазном периоду, од 670/680. до 700. године (Bóna 1970: 261, Fig. 5/18-22; Garam 1991b: 164-165), или у чувеном благу Малаје Перешчепине, које се датује управо у крај 7. века (Бобринской 1914: 115, 119, Рис. 54). Вероватно је истом комаду оружја из Новог Кнежевца припадао још један предмет, израђен у облику елипсоидне плочице димензија 2,7 cm x 1,1 cm, одозго пробушен двема дугачким заковицама (Hampel 1900: 117/8; *cf.* Рајковић 2009: 115, Т. XXXI/14: *T. 18/7*). Тај предмет је сам по себи неугледан и вероватно је због тога пренебрегнут у каснијим прегледима (Vinski 1958: 11; Dimitrijević *et al.* 1962: 23), али заправо представља горњи оков дршке мача или сабље, као што је приказано у вези с неким

оновременим налазима из Мађарске (*cf*. Garam 1991b: 164-165, Abb. 11), а такав оков потиче и са некрополе у Војци (Бугарски 2006: 364-365, Т. XXIX/3). Предмет се чува у сарматској збирци Музеја Војводине под инв. бр. АС 797, и води као случајан налаз са локалитета имање Талијан Беле, потез поред Фиритхаза (Рајковић 2009: 115).

На основу представљеног материјала, гробови су датовани у крај 6. и почетак 7. века (Vinski 1958: 11; Dimitrijević *et al.* 1962: 23), односно у последњу четвртину 6. и прву четвртину наредног столећа (*ADAM* 2002: 264). Споменути керамички налаз са Хумчице није илустрован, а датован је у 7. век (Радичевић *et al.* 2012: 197).

3.5.3.1.4. *Анализа података*

Најпре, временско одређење би требало исправити у односу на серијацијско датовање најкарактеристичнијих гробних прилога, језичака. У актуелном прегледу раноаварске оставштине српског дела Баната то је већ учињено, па је предложено датовање аварских налаза из тог места од 650. до 675. године (Ivanišević, Bugarski 2008: 50, Fig. 10/1-16) или, врло слично, од средине 7. века до око 670/680. године (Пашић 2012: 352). Најшире датовање било би у другој половини 7. века. Опширнија анализа аварског хоризонта сахрањивања у Новом Кнежевцу уследиће након представљања наредних података из тог места који се обрађују у литератури.

У сваком случају, споменуто је да је на позицији Буџак Ласло Ебер је ископавао сарматску некрополу: „Локалитет на којем се налазила мања некропола (или је у питању само истражени, мањи део, неке веће некрополе) је на потезу Фиритхаза, на имању извесног Беле Талјана“ (Рајковић 2009: 1). Може се, дакле, закључити да је позиција тог поседа, безбедна од плављења, у ранија времена привукла и Сармате и Аваре.

3.5.3.2. Локалитет Фабрика тепиха (Бивши дворац грофова Талијан)

3.5.3.2.1. *Географско одређење*

Знатно после навода да налаз са тог места потиче из дворишта дворца, близу обале Тисе (Dimitrijević *et al.* 1962: 23), објашњено је да је локација на простору данашњег градског парка, на самом северозападном ободу места, уз ток реке Тисе. Координатама централне тачке су 7429683 / 5100687. Према најновијем податку, овом налазишту, означеном као локалитет 94, вероватно је припадао и локалитет 92, двориште Основне школе Јован Јовановић Змај, чије су координате централне тачке 7430069 / 5100702. Локалитет 92 је већ смештен у „залеђу високе обале Тисе“ на

надморској висини од око 83 m (Радичевић *et al.* 2012: 194, 195, Карта 101, 110; Пашић 2012: 352).

3.5.3.2.2. *Историјат истраживања*

Током земљаних радова на тој локацији, 1952. године је забележен случајан налаз коњаничког гроба. Након налаза, наводи се, гроб није био професионално истражен (Dimitrijević *et al.* 1962: 23). Поред неких мање битних недоследности које се наводе у литератури, да налаз потиче из 1954. године, на једном месту је погрешно наведено и да се чува у музеју у Зрењанину, уместо у Кикинди, уз податак да је потпуно објављивање припремао Лука Надлачки (*UOM* 1956: 2,3, Sl. 4). До те публикације није дошло, тако да се са гробним прилозима упознајемо пре свега из доступних каталога (Vinski 1958: 10-11, T. III/1-9; Dimitrijević *et al.* 1962: 23-24, Sl. 4, T. XIV, XV/1, 2), а тек недавно су илустровани сви предмети из гроба (Радичевић *et al.* 2012: 195, T. 130).

Године 1961, приликом нивелисања терена за игралиште, у дворишту Основне школе Јован Јовановић Змај нађена је раносредњовековна посуда датована у време 6-7. века. Посуда није публикована, а чува се у Народном музеју у Кикинди (Радичевић *et al.* 2012: 194).

3.5.3.2.3. *Археолошки налази*

Као што је то уобичајено, преглед покретних налаза отпочеће приказом комада појасне гарнитуре коњаника. Главни језичак је висине 6 cm, од златног је лима, отиснут матрицом, украшен стилизованим флоралним орнаментом, а у средини је у кругу изведен крстообразни грчки монограм, прочитан као *Αρεθου*. Још је у нашој старој литератури назначено да је у питању „čisto vizantiski import medju varvare“ (Kovačević 1960: 38, Sl. 80), што је поткрепљено бројним тада познатим аналогијама (Dimitrijević *et al.* 1962: 23-24, T. XIV/1: *T. 18/18*).

Овом тумачењу, које није спорно, свакако доприносе још два детаља украса. Троделна композиција је, најпре, оивичена карактеристичним *Punkt-Komma* радом, као нпр. коментарисани појасни комади из Вајске, а истиче се и да је у наспрамним украсним пољима, између парова, чини се, чемпреса, приказана по једна риба. Због тога се језичак из Новог Кнежевца, заједно с још неким комадима исте гарнитуре, приписује не нарочито бројној групи појасних налаза с мотивом рибе (Garam 2001: 139, 141, Taf. 103/1), односно чемпреса (Tobias 2011b: 162-164, Abb. 10/5) у аварским гробовима.

Исти украс је примењен на појасном окову од златног лима, висине 3,8 cm, обликованом у виду два наспрамно постављена штита, слично као већ описани комади из Апатина и Бајске (Dimitrijević *et al.* 1962: 23, T. XIV/2). Након недовољно јасних помена у литератури (*cf*. Kovačević 1960: Sl. 79; Dimitrijević *et al.* 1962: 23), недавно су приказана укупно четири тако украшена окова из истог гроба, висине 2,4-2,8 cm (Радичевић *et al.* 2012: T. 130/5-7: T. *18/10, 15*). По Еви Гарам, појасни налази ромејског порекла са украсним мотивом рибе датују се у крај 6. и прву трећину 7. века, па и кроз другу и трећу четвртину тог столећа (Garam 2001: 139, 141, Tabelle 1, Taf. 103/1).

Преосталих пет појасних окова били су, чини се грешком, приписани коњској орми. Њихов отиснути украс је другачији у односу на до сада поменуте појасне окове из истог гроба. Крупнија сферична испупчења уоквирују ред мањих, која опет окружују централно украсно поље (Dimitrijević *et al.* 1962: 23, T. XIV/4: *T. 18/14*). Ти предмети по облику веома подсећају на окове псеудокопчи (*cf*. Бугарски 2009a: 91-92, Сл. 86), међутим требало би нагласити да се не описују тако у једном раду који је посвећен управо гарнитурама са псеудокопчама и византијским копчама налик на једну чији опис следи. Из илустрација које су приложене на том месту, лако може да се закључи да су практично исти предмети могли да буду окови псеудокопчи и самостални појасни окови, у којем случају би на појасу стајали заобљеним крајем надоле (Garam 2000: 215, Fig. 5, 6). Управо из тих разлога, Маринела Инкова је протумачила оков псеудокопче са Чика као појасну апликацију (Inkova 2010: 101; *cf*. Бугарски 2009a: 92, Сл. 86).

Овална пређица и штитасти оков копче, ливени у бронзи и позлаћени, били су спојени шарниром. На јаче профилисаном трну, уочава се удубљење за неки украс, вероватно од пасте или полудрагог камена (Dimitrijević *et al.* 1962: 24, T. XV/2: *T. 18/16*). Других украса на копчи нема. По класификацији Еве Гарам, реч је о дводелној копчи са шарниром и *U*- оковом, какве се појављују током прве трећине 7. века а трају и током прелазног аварског периода (Garam 2001: 90-91, Tabelle 1, Taf. 55/1).

Овом гробу се приписује и један комад луксузног накита. Наиме, према усменом податку добијеном од Милорада Гирића, Ева Гарам је објавила да је ту нађена и једна наушница од златног лима, већег кугластог привеска (Garam 2001: 139), која се зачудо на другим местима до скора није спомињала. Објављена је тек недавно. О овалну алку је преко крупнијих гранула причвршћен сферични привезак, украшен ромбовима од ситних гранула (Радичевић *et al.* 2012: T. 130/2: *T. 18/17*; Пашић 2012: 352). Одговарајући налази потичу из Бечеја, са описаног налазишта у Пионирској улици.

Такви примерци су сврстани у варијанту *Szentes-Tószeg* и датовани од око 650. до 670/680. године (Ormándy 1995: 159-161, Abb. 2/6, Abb. 8).

Остали налази из овог гроба могу да се припишу коњској орми. Најпре би ваљало поменути пет језичака, висине 5,7 cm, од којих су четири сачувана цела. Направљени од златног лима и украшени отискивањем матрице у мотиву двоструког преплета, веома су налик на горе описане кнежевачке језичке са локалитета Буџак (*T. 18/13*). Без обзира на неке мање разлике, и они би припадали Забојниковом типу 68 из фазе MS I (650-675) (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/15, Abb. 1).

Преостали налази орме представљени су розетама од златног лима подложеног бронзом. Као и раније коментарисани слични предмети, и ове розете су кружног облика и калотасте, украшене отискивањем матрице. Укупно 34 такве розете (*T. 18/9*) су пречника 2,3 cm, док је осам комада пречника 2,1 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 23, Sl. 4, T. XIV/3). У претходном тексту каталога је наглашено да отиснуте розете нису посебно хронолошки осетљиве, али да се издвајају позлаћени средњоаварски комади (*cf.* Bóna 1970: 262). Коначно, судећи према најновијој илустрацији, има још осам сличних розета коњске орме (Радичевић *et al.* 2012: T. 130/1: *T. 18/12*).

Представљени ансамбл налаза је у литератури прилично складно датован. По Зденку Винском, ова коњаничка сахрана је из прве половине 7. века (Vinski 1958: 11), док је у каталогу *Сеоба народа* понуђено нешто шире одређење, од краја 6. до средине наредног столећа (Dimitrijević *et al.* 1962: 24). У новије време, гроб је датован у другу половину 6. и прву половину 7. века (*ADAM* 2002: 264), али на другом месту и доста уже, у сам прелаз из 6. у 7. столеће (Garam 2001: 141). Потом је целина датована позније, у време 650-675. године (Ivanišević, Bugarski 2008: 50, Fig. 10/1-16). Новији осврт дао је Бендегуз Тобијас, који на основу стилске анализе језичка са монограмом и осталих налаза гроб датовао у другу четвртину 7. века (Tobias 2011b: 164), а по најновијем погледу датовање је од средине 7. века до око 670/680. године (Пашић 2012: 352).

3.5.3.2.4. *Анализа података*

Један од аргумената за рано датовање гарнитуре, а тиме ваљда и гроба, нађен је и у поменутој, до скора неилустрованој златној наушници крупног сферичног привеска. На страну што је необично да је свим претходним ауторима промакла таква скупоценост, наушница припада другој половини 7. века, тачније времену од 650. до 670/680. године (Ormándy 1995; *cf.* Пашић 2012: 352). Ева Гарам је у својој, иначе веома

важној књизи о налазима ромејског порекла из аварских гробова, користила цитиран рад Јаноша Ормандија, али не и серијацију Јозефа Забојника, по којој су језичци орме добили сразмерно касно датовање. Њихово датовање, дакле трећа четвртина 7. века, овде се узима и за оквирно датовање гроба, што одговара презентованом датовању гробних налаза са локалитета Буџак. Датовање гробова из Новог Кнежевца, дакле, остаје у времену од 650. до 675. године (Ivanišević, Bugarski 2008: 50), тако да Тобијасова корекција предложеног датума може да се одбаци.

Поставља се питање, шта би могла да значи појава богатих гробова из уско одређеног временског распона на две локације у том месту. Податак да је локалитет Буџак на 5,5 или 6 km источно од Новог Кнежевца може да се повеже са местом споја више и ниже речне терасе Тисе (Geomorfološka karta 2005), тако да су обе позиције у геоморфолошком погледу одрживе за насељавање. Ивана Пашић је оправдано закључила да је особа сахрањена на локалитету Буџак, иако истакнути ратник, била нижег ранга од особе из градског парка. У сваком случају, кнежевачки коњанички гробови пружају нам увид у присуство богате ратничке елите на том одсечку банатског Потисја током завршнице раноаварског периода, или можда с почетка прелазне фазе њихове превласти.

3.5.3.3. Локалитет 3

3.5.3.3.1. *Географско одређење*

Налази се на око 1 km северозападно од насеља, на незнатно уздигнутој греди у близини корита Тисе на надморској висини од 79,5 m. Позиција локалитета је данас заштићена земљаним насипом. Координате централне тачке су 7429970 / 5102465 (Радичевић *et al.* 2012: 120, Сл. 48, Карта 50, 110). Картирањем на одговарајућој подлози, испоставља се да је насеље подигнуто на месту споја ниже речне терасе са алувијалном равни Тисе, наравно на вишој геоморфолошкој јединици (Geomorfološka karta 2005).

3.5.3.3.2. *Историјат истраживања*

Рекогносцирање је извршено у склопу пројекта *Археолошка топографија Баната* (Радичевић *et al.* 2012).

3.5.2.3.3. *Археолошки налази*

Приближне димензије насеља су 100 m x 85 m. На том простору је сакупљено 36 уломака грнчарије, од којих је времену 6-7. века приписано 72%, док се преостали фрагменти датују од 11. до 13. века (Радичевић *et al.* 2012: 120, Т. 69: *T. 19/1*). Керамика ранијег датовања, важнија за ову прилику, рађена је слободном руком и украшена урезивањем водоравних или заталасаних линија чешљем или једнозубом алатком (Пашић 2012: 353, Т. 3В).

3.5.3.3.4. *Анализа података*

Локалитет 3 је, чини се, ваљано опредељен. Керамички узорак није велики, али носи препознатљива обележја. Установљена два слоја овог насеља, наравно, не представљају реткост, иако сама чињеница да је налазиште на нешто нижем терену, данас заштићеном насипом, сведочи да оно није било подигнуто на најоптималнијем месту. Ипак, насељавање је вршено у односу на рељефне датости, на првом могућем месту крај Тисе.

3.5.3.4. Локалитет 9

3.5.3.4.1. *Географско одређење*

Смештен је на око 2,6 km источно од периферије Новог Кнежевца и на 0,8 km западно од засеока Филић, на уздигнутој обали над нижим ритским пределом, на просечној надморској висини од 80 m. Координате централне тачке су 7433825 / 5100759 (Радичевић *et al.* 2012: 127, Карта 54, 110). Гледањем геоморфолошке основе може да се закључи да је и ово насеље подигнуто на споју ниже речне терасе и алувијалне равни Тисе (Geomorfološka karta 2005).

3.5.3.4.2. *Историјат истраживања*

Подаци потичу са рекогносцирања које је извршено у склопу пројекта *Археолошка топографија Баната* (Радичевић *et al.* 2012).

3.5.3.4.3. *Археолошки налази*

Приближне димензије насеља су 400 m x 340 m. Судећи према површинским налазима, локалитет је вишеслојан. Међу 187 прикупљених фрагмената керамике преовлађују они датовани у време 6-7. века (52%), уз доста неолитских, односно средњовековних и модерних (Радичевић *et al.* 2012: 127). Керамика из времена ране

аварске превласти, а можда и из прелазног периода, одређена је према горе поменутим технолошким, морфолошким и декоративним решењима (Пашић 2012: 353, Т. 3В).

3.5.3.4.4. *Анализа података*

Хоризонт рано- и/или средњоаварског периода је и у овом случају одређен на основу знатнијег узорка, тако да интерпретацију истраживача можемо прихватити без веће резерве. И у овој анализи би могла да се потцрта вишеслојност налазишта.

3.5.3.5. Локалитет 72 (Ливаде)

3.5.3.5.1. *Географско одређење*

Налази се на 11,6 km југоисточно од Новог Кнежевца, на потесу Ливаде који се уздиже над ритским пределом Јарош, на просечној надморској висини од 81 m. Координате централне тачке су 7441224 / 5094029 (Радичевић *et al.* 2012: 180, Сл. 106, Карта 87, 110). То место је на споју више речне терасе и источног огранка разгранатог алувијума Тисе (Geomorfološka karta 2005).

3.5.3.5.2. *Историјат истраживања*

Подаци о овом налазишту потичу са рекогносцирања извршеног у склопу пројекта *Археолошка топографија Баната* (Радичевић *et al.* 2012).

3.5.3.5.3. *Археолошки налази*

Приближна површина насеља је 295 m x 195 m. Локалитет 72 је такође вишеслојан. Прикупљена су 54 фрагмената керамике, међу којима преовлађују они из 6-7. века (52%), а поред њих је било и бронзанодопских и средњовековних (Радичевић *et al.* 2012: 180, Т. 120/1-4: *Т. 19/2*). Грнчарија 6-7. века је рађена слободном руком и украшена урезивањем водоравних и заталасаних линија (Пашић 2012: 353, Т. 3В).

3.5.3.5.4. *Анализа података*

Анализа података не одудара од закључака који су могли да се изведу на основу теренских опсервација и материјала са претходно описаних насеља из околине Новог Кнежевца.

3.5.4. **Падеј**

3.5.4.1. *Географско одређење*

Веома близу Тисе, на споју алувијалне равни реке и ниже речне терасе, на вишем геоморфолошком члану, смештен је Падеј, на терену између две реке – Тисе и Златице. На тој омањој зони речне терасе, Падеј је са севера омеђен барама (Ћурчић, Ћуричић 1994: 156; Geomorfološka karta 2005).

Локалитет Вишњевача се налази на око 3 km источно од места, „на једној од бројних греда у риту који је некада био испуњен водама река Златице и Тисе." Греда на којој је смештена Вишњевача је дужине око 2 km, ширине 200-250 m, и пружа се по оси запад - исток, на којој страни је оивичена обалом Златице. Баш на том крају налази се локалитет који ће бити предмет даљег текста. Надморска висина налазишта је 81 m, што је за 2-2,5 m више од околног ритског тла (Трифуновић 1997: 119).

3.5.4.2. *Историјат истраживања*

Локалитет Вишњевача запажен је приликом археолошких рекогносцирања 1994. године. Према површинским налазима, тада је оцењено да се трагови средњовековног насеља пружају по греди у дужини од око пола километра.

У јесен исте године, уследила су сондажна ископавања. Ископана је површина од 50 m², чиме је добијен пресек терена у дужини од 30 m. Резултати тих истраживања Станка Трифуновића су објављени 1997. године (Трифуновић 1997: 119-120), да би пет година касније била објављена темељна анализа покретних археолошких налаза (Стојић, J. 2002). Наредне године, екипа Музеја Војводине је наставила истраживања на том месту, тако да је укупно истражено 300 m² (Трифуновић 1999-2000: 75).

3.5.4.3. *Археолошки налази*

Пресек слојева открива једноставну стратиграфију. Над светлом лесном здравицом простире се слој нешто тамније жуте земље, а над њом слој тамномрке, компактне и изузетно тврде земље, који је вероватно настао таложењем муља. Три слоја су археолошки стерилна. Изнад слоја тврде земље, пак, констатован је слој сивомрке земље, данашњег хумуса, из којег потичу уломци раносредњовековне керамике, а том слоју припада и једини том приликом нађен објекат на локалитету.

Захваљујући великој концентрацији археолошких налаза, објекат је препознат већ у првом откопном слоју. Земља испуне објекта, укопаног у лес, била је изразито

тамна, с мањим повшринама пепела и гарежи и грумењем земље жуте боје. Облик објекта био је неправилан, угрубо четвороугаон, димензија око 7,50 m x 4,20 m. Зидови и дно укопа били су сасвим неправилни, док се основа састојала од пет до шест „целина раздвојених неправилним преградама од леса“ чија су дна била на различитим котама, у распону од чак пола метра. На најнижој тачки, дно је било на 2,20 m релативне дубине.

Процењено је да објекат таквог изгледа није могао да служи за становање, већ да је представљао силос, касније коришћен као отпадна јама, или да је ту просто било позајмиште земље. Велика количина керамике у укопу по Станку Трифуновићу упућује на могућност да је у близини радила нека средњовековна грнчарска радионица (Трифуновић 1997: 119-120). На другом месту, Јелена Стојић се слаже да није у питању стамбени објекат, тим пре што није уочено огњиште или пећ (Стојић, J. 2002: 103).

Касније је описани објекат именован као објекат 1. Новооткривени објекти 2 и 3 били су сличног изгледа, али знатно већи - 14 m x 5,60 m и 8,80 m x 8,10 m. Остала је дилема чему су ти „објекти“ служили. Могућност да је реч о силосима није поново наведена. Станко Трифуновић је ближи претпоставци да је реч о позајмишту земље, можда у вези са експлоатацијом тзв. блатних руда гвожђа, чему би у прилог могао да сведочи и нађени грумен хидрогетита са око 30% гвожђа (Трифуновић 1999-2000: 75-76, Сл. 5).

Једина кућа на локалитету означена је као објекат 4. Земуница, укопана до релативне дубине од 2 m, састојала се од две просторије, димензија 3,20 m x 2,60 m и 2,50 m x 2,10 m. У наставку је био трап кружне основе, отворен према мањој просторији. Како зидови нису били равно уклесани у лес, претпостављено је да су били обложени дрветом (Трифуновић 1999-2000: 76, Сл. 6: *T. 21/23*).

Из укопа потиче мноштво животињских костију и уломака керамичког посуђа, као и хрнолошки и културно мање осетљиви покретни налази: фрагменти жрвња, гвоздени ножеви, брусеви, пршљенци – од којих један има аналогију у Бечеју, што је већ поменуто - и коштана игла (Трифуновић 1997: 119; Трифуновић 1999-2000: 75, T. XXII). Керамички налази из објекта 1 су темељно обрађени у чланку Јелене Стојић, уз напомену да је грнчарија из других објеката „иста“. Велики узорак се састојао од 398 фрагмента руком рађене керамике и 26 фрагмената посуда са брзог витла који имају препознатљиве типолошке одлике, при чему су у анализу укључени још и типолошки неосетљиви налази, тј. неукрашени трбуси посуда рађених на брзом витлу.

Руком рађена керамика је прављена с примесама, најчешће од дробљене грнчарије, органске материје и песка, а ређе шљунка, ситно дробљеног камена и калцита. Печена је на отвореној ватри, а боја печења је у често неуједначеним мрким и окер нијансама (Стојић, Ј. 2002: 103-104). Као посебна примеса, издвојен је прах руде гвожђа: „након термичког третмана, који је био доста примитиван... настао је систем који... одговара композитном материјалу, познат као керамика-метал“ (Раногајец, Росић 1999-2000: 376).

Слободном руком су углавном рађени лонци за спремање хране, у проценту од 92%, и то чешће у техници зидања него извлачења, мада је било посуда при чијој су изради комбиноване обе технике. Лонци су били различитих величина. Ободи неких посуда су били пречника од тек 6 cm, па све до 30 cm (*Т. 20, 21*). По облику, руком рађени лонци су подељени у пет група с подгрупама. Овде се неће образлагати типологија Јелене Стојић, већ ће се понудити паралеле падејском материјалу. Међу бројним сличним налазима, приметно се даје примат посудама из културног круга Ипотешти-Ћурел-Киндешти са простора Влашке низије и Молдавије, уз навођење аналогија са простора Словачке, Моравске и Мађарске. Аналогије се даље траже у малобројној објављеној грнчарији из Војводине, нпр. са налазишта Магарећи млин код Апатина (Јанковић 1998) о којем је било речи, те у словенском материјалу из Босне.

Јелени Стојић очигледно није била на располагању књига Тивадара Виде (Vida 1999), а Станку Трифуновићу у тренутку тражења аналогија (Трифуновић 1997: 119) није ни могла да буде, тако да је донекле пренебрегнут корпус авародопске керамике из Панонске низије. Иако не може да буде до краја подесно поређење аварске гробне керамике, у којој су углавном заступљени лонци мањих димензија, са истовременом насеобинском керамиком у којој има и далеко већих посуда, не би било на одмет понудити паралеле и из тог круга. По облику, а не нужно и по величини, један од илустрованих лонаца из Падеја (Стојић, Ј. 2002: Т. III/1) наликује на представника IIID5 Тивадара Виде, с датовањем у првој четвртини 7. века, док три лонца (Стојић, Ј. 2002: Т. I/1, VI/2, VII/3: *Т. 20/32, 31*) подећају на лонце IIID1, односно IIID10, датоване од око 670. до око 700. године (Vida 1999: Taf. 175).

Једна посуда је издуженог облика и суженог врата, „рађена гњетањем или уз помоћ витла“ (Стојић, Ј. 2002: 106, Т. XI/6: *Т. 20/1*), веома подсећа на посуде групе IIIA1 какве се према цитираној табели Тивадара Виде датују у прву четвртину 7. века. Осим лонаца, међу руком рађеном керамиком има још две зделе, четири вршника, две „плоче питуличарке“ и једна црепуља (Стојић, Ј. 2002: 106-107: *Т. 20/2-12*).

Најприсутнија орнаментика на руком рађеним лонцима је утискивање јамица по ободима (*T. 21/1, 4-8*), што је чињено прстима, некада и тако да се види отисак нокта, или алатком у виду косих уреза. О тој техници украшавања већ је било речи на неколико места у овој дисертацији, а на овом месту ваља цитирати примедбу Јелене Стојић да је такав начин украшавања чест на разним просторима и у широком временском распону, од праисторије до позног средњег века (Стојић, J. 2002: 104-105). У типологији Тивадара Виде, тако украшени лонци сврставају се у групу IIID1 рано- и средњоаварске керамике (Vida 1999). Посебно је наглашено да руком рађене посуде дугих вратова, с јамицама по ободу, наликују на насеобинску керамику из Дунајвароша датовану у 7. век (Трифуновић 1999-2000: 61).

Други карактеристичан украс на падејској руком рађеној грнчарији је изведен урезивањем снопова усправних линија у поље омеђено водоравно урезаним линијама. Тако су украшена четири фрагмента (*T. 20/13-15*), за шта су успешно нађене аналогије у Словачкој, Моравској, потом у Мушићима, али и у Аргосу (Трифуновић 1997: 119; Стојић, J. 2002: 106). О проблемима датовања тако украшене словенске керамике, још ће бити речи. Коначно, из Падеја је и посуда која је испод обода украшена утиснутим троугловима (Стојић, J. 2002: T.6/1), чиме као да се подражава германска орнаментика (Ivanišević, Bugarski 2008: 52).

Кад је реч о посудама са брзог витла, издвојено је укупно осам лонаца и две зделе. Посуде су рађене од добро пречишћене глине, углавном са песком као примесом, и сиве су боје. По свој прилици, представљају византијске производе (Трифуновић 1999-2000: 76; Стојић, J. 2002: 107, 109).

На основу изнесене анализе покретног археолошког материјала, налазиште је датовано у крај 6. и почетак 7. века и у етничком смислу приписано Словенима (Трифуновић 1997: 119-120; Трифуновић 1999-2000: 75). Посебне сличности су уочене са културом Ипотешти-Киндешти-Ћурел, па је чак предложено тумачење да грнчарија из Падеја, али и из Апатина, Турије и Колута представља банатску (sic!) варијанту те културе (Стојић, J. 2002: 108-109). Корекција датовања уследила је у скорашњем сажетом осврту, где је за временски оквир предложена прва половина 7. века, при чему је остављена могућност словенске етничке атрибуције (Ivanišević, Bugarski 2008: 52).

3.5.4.4. *Анализа података*

Непрецизно цитирајући Валентина Васиљевича Седова (*cf*. Седов 1994: 7-39, 95-108), Стојић пише да култура Ипотешти-Киндешти-Ћурел настаје средином 6. века, кад Словени из области култура Праг-Корчак и Пењковске почињу да насељавају доње Подунавље (Стојић, J. 2002: 108). Различита виђења те културе и њених носилаца у новије време предочио је Joan Станчиу (Stanciu 2005: 568-569, 574-577), док је Флорин Курта уз доста ироније оспорио и само њено постојање. По том аутору, култура Ипотешти-Киндешти-Ћурел не представља ништа друго до конструкт румунских археолога који су хтели да раздвоје цивилизоване Румуне (sic!) од дивљих Словена ("*...the arhaeological culture "invented" by Romanian archaeologists in order to illustrate the life of the civilized Romanians before the arrival of the savage Slavs*") (Curta 2007: 231). Без тежње да се детаљније упуштамо у расправу о овој конкретној култури (*cf*. Teodor, E. 2004) и односе између тамошњих староседелаца и Словена, што би превазилазило компетенције ове дисертације, желео бих да се осврнем на детаљ који одређеније упућује на словенску атрибуцију падејског налазишта.

Реч је о фрагментима руком рађених лонаца који су украшени вертикалним и хоризонталним сноповима урезаних линија (*T. 20/13-15*). Поменуте су сличне посуде из Словачке, Моравске, Босне и из Аргоса, али се чини да су најбоље паралеле објављене, и најдетаљније објашњене, након публиковања радова Станка Трифуновића. Наиме, једну од три групе урни на словенској некрополи у Олимпији на Пелопонезу чине руком рађене посуде украшене управо усправним и водоравним сноповима урезаних линија. У хронолошком смислу, та група је средишња, с датовањем у другој половини 7, до почетка 8. века (Vida, Völling 2000: 52-55, Abb. 15). Као главни аргумент у обарању историцистички заснованог датовања посуђа из Аргоса у 585. годину, даље, искоришћена је управо појава тако украшених посуда, при чему је наглашено да северно од Дунава нема одговарајућих налаза 6. или раног 7. века. Иако је Флорин Курта на том месту предложио и претерано високо датовање самог гробља спаљених покојника из Олимпије (Curta 2007: 233-234), и његова расправа ипак води ка успостављању нешто вишег временског оквира налазишта код Падеја.

Имајући у виду све посредне аналогије, ансамбл из Падеја би могао да се датује шире, у 7. век. Присуство карактеристично украшене керамике, уз сав опрез, снажи претпоставку да је локалитет Вишњевача у то време био насељен Словенима. У том смислу, Вишњевача би могла да представља археолошку потврда боравка Словена у Панонској низији током раног и средњег периода аварске превласти.

Како год да се етнички определи то становништво, оно је очигледно било стално насељено. Поред нађене куће, о томе сведоче испуне укопа. Међу великом количином животињских костију, остеолошком анализом утврђено је да преовлађују кости говечета, које су заступљене натполовично, потом овце/козе (20%), свиње (12%), коња и на послетку пса (Блажић 1999-2000: Табела 1). Извршена је и анализа остатака зрна житарица на грнчарији, која је показала највише трагова пшенице и проса (Јевтић 1999-2000: 328).

Да је околина Падеја представљала још једну од зона које су биле повољне за насељавање у више наврата, сведоче пре свега уломци посуда 4. века са локалитета Вишњевача, истина у проценту испод 1%, који се доводе у везу са оближњим оновременим насељем Циглана. Исто важи и за грнчарију 9. века са Вишњеваче, која вероватно потиче из неког непрепознатог познијег укопа у испуну објекта 2 (Трифуновић 1999-2000: 75).

3.5.5. **Бочар (Bocsár)**

3.5.5.1. *Географско одређење*

Бочар се налази на око 10 km од данашњег тока реке Тисе, на граници ниже речне терасе, која је на том одсечку проткана бројним барама, и флувио – барског дна Панонског басена. Место је подигнуто на другом геоморфолошком члану (Geomorfološka karta 2005), уз примедбу да је тешко установити неке ближе одреднице положаја (Ђурчић, Ђуричић 1994: 156).

3.5.5.2. *Историјат истраживања*

Према казивању мештана, на северној периферији села је за време Другог светског рата нађен један коњанички гроб. Ископавања су повезана са активношћу оновременог археолога-аматера J. Сасера (J. Szasser), о коме ће на другом месту још бити речи. Налази су касније доспели у музеј у Сегедину и нашим стручњацима нису били доступни (Vinski 1958: 12; Dimitrijević *et al.* 1962: 14; Mrkobrad 1980: нар. 654). У новије време, пак, наведено је да се заправо чувају у музеју у Кикинди (*ADAM* 2002: 60).

3.5.5.3. *Археолошки налази*

У том скоријем осврту, помиње се само пар раноаварских узенгија правоугаоних ушица за ремен, које више није могуће идентификовати (*ADAM* 2002: 60), али је још ЗденкоИнски пренео да су биле израђене од квалитетног гвожђа, датујући их у касни 6. или рани 7. век (Vinski 1958: 12). Нешто касније су, пак, од прилога наведени још и керамичка посуда и оружје (Dimitrijević *et al.* 1962: 14). Душан Мркобрад даје прилично прецизан опис тог оружја, наводећи да је реч о двосеклом мачу са *P*– ушицама на канији, без овалне алке на врху дршке (Mrkobrad 1980: 98). На основу предмета, целина је датована у 7. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 14; *ADAM* 2002: 60).

3.5.5.4. *Анализа података*

Пада у очи да су аутори најновије каталошке одреднице, премда су користили књигу *Сеоба народа*, пренебрегли помен оружја и керамичке посуде, као и сведочанство мештана да је ископан коњанички гроб. Без икакве расправе, иако у оквиру једне сведене одреднице ни не може да се приступи широј дискусији, узенгије су приписане „погребној ломачи“ (*Scheiterhaufenfund*) (*ADAM* 2002: 60). Подсетимо се, реч је о плитким укопима намењеним посмртном култу, у којима се налазе копља и коњаничка опрема, али не и кости (Vida 2008a: 16; *cf.* Tomka 2008: 254).

За разлику од Стапара или Селенче, у Бочару, по свему судећи, није нађено копље, већ вероватно мач. Отуд остају нејасни разлози због којих је бочарски налаз тако опредељен. Могуће је да је разрешење те недоумице повезано са описом узенгија којег преноси ЗденкоИнски. Управо су се, у старијој литератури, раноаварске узенгије извучене ушице за ремен израђене од квалитетне сировине повезивале са оваквим целинама. У овој дисертацији, за стапарски налаз је предложено датовање у прву половину 7. века или шире, док су налази из Селенче одређеније датовани у прелазни аварски период.

Датовање налаза из Бочара би, на основу малобројних података којима се располаже, остало у 7. веку, вероватно у прве три четвртине столећа, уз напомену да приписивање „погребној ломачи“ није довољно утемељено. По свој прилици, сведеочанство о боравку Авара на том тлу, повољном за насељавање, пружа коњанички гроб а не ритуална ломача.

3.5.6. **Кумане (Kumánd)**

3.5.6.1. *Географско одређење*

Кумане је још једно од насељених места низ леву обалу Тисе. Смештено је на споју више и ниже речне терасе која је управо при том споју оивичена напуштеним коритом реке. Село је, наравно, на вишем, источном геоморфолошком члану, подигнуто унутар кривине још једног старог речног корита (Geomorfološka karta 2005).

3.5.6.2. *Историјат истраживања*

Године 1882, у Куману су били уништени гробови старијег и млађег аварског хоризонта, без ближих података. Предмети су се некад чували у приватној збирци у Новом Бечеју (Vinski 1958: 12). Податак да су налази у приватној збирци стоји и у актуелном прегледу (*ADAM* 2002: 217), тако да би навод да су смештени у Народном музеју у Будимпешти (Mrkobrad 1980: нар. 703) ваљало примити с резервом.

Доступни подаци о давнашњим налазима са овог локалитета веома су скромни. Ипак, на овом месту се може поновити да је гробљу у Куману посвећен први, иако веома сажет, осврт на неко аварско налазиште са наше данашње територије (Szentkláray 1884).

3.5.6.3. *Археолошки налази*

Кумане је, тако, једно од налазишта које ни из близа није објављено у довољној мери, па га Душан Мркобрад сврстава у групу локалитета који се „sigurno“ могу приписати Аварима, али без прецизнијег одређења. У напомени уз тај одељак, пак, аутор наводи да је старији хоризонт сахрањивања сарматски а „mlađi = eventualno Avari ili mlađe“ (Mrkobrad 1980: 106, нар. 703). Већ из тих недоследности је јасно да се о давно уништеном гробљу мало тога може поузданије рећи.

У новије време, назначено је да је реч о уништеном гробљу 20-30 гробова с рано- и позноаварским налазима, при чему ипак нису понуђени апсолутни датуми. Од гробних прилога, дословно је набројано осам бронзаних наруквица, бронзани прстен, перле, посуде и животињске кости (*ADAM* 2002: 217).

3.5.6.4. *Анализа података*

На основу предочених навода, могло би да се закључи да је давно уништено гробље у Куману било коришћено макар у два наврата. Непоткрепљен навод да је било

и сарматских сахрана би могао да се одбаци, јер се осим на цитираном месту не појављује ни на једном другом у литератури. Даља разматрања о томе, да ли се ради о две временски одељене аварске некрополе, или о једној где је сахрањивање вршено у континуитету, не би могла да буду утемељена. Стога се налазиште у Куману нашло у овом прегледу, као што ће бити поменуто и у прегледу касноаварских налазишта.

3.5.7. **Арадац (Aradka)**

3.5.7.1. *Географско одређење*

Арадац је смештен је на споју више и ниже речне терасе Тисе, између два мања напуштена корита те реке (Geomorfološka karta 2005), веома близу алувијалне равни, тако да се у нешто мање прецизном извору третира као насеље са руба те геоморфолошке јединице (Ћурчић, Ћуричић 1994: 156). Село је на око 5 km источно од Зрењанина.

Наводи се да се локалитет Мечка, којем ће бити посвећен даљи текст, налази на 3,3 km западно од села, према Тиси и „својим положајем чини једно мало острво овалног облика“, оквирних димензија 800 m x 300 m, које је опасано Широком баром. Чини се ипак да је раздаљина знатно мања. Мечка је на к. 77,50 m, од околног терена уздигнута за 3,5 m. У савремено доба, Широка бара је пашњак, у пролеће местимично под водом (Нађ, Б. 1952: 132; Нађ 1959: 45), а у геоморфолошком смислу реч је о напуштеном речном кориту (Geomorfološka karta 2005).

3.5.7.2. *Историјат истраживања*

Раносредњовековна некропола на локалитету Мечка је откривена 1951. године, приликом подизања зграде на сеоској економији. Како сазнајемо из извештаја Бисерке Нађ, „на место налаза, које је иначе било све прероване“ је најпре изашао кустос Шандор Нађ, који је у профилима кречне јаме препознао остатке седам уништених гробова. Уз то, добијен је материјал из још једног гроба, који је био уништен укопавањем бунара. Стога је Народни музеј у Зрењанину исте године извршио сондажна истраживања.

Ископавања која су у пролеће те године водили Шандор и Бисрека Нађ трајала су две недеље. Неки детаљи осликавају ток радова. Наведено је да су ископавања вршена уз помоћ само једног физичког радника, који је на размаку од 10 m ископао два рова, дужине 4 m, односно 6 m, и ширине свега 0,70 m. Ровови су били оријентисани

север-југ, да би били управни на правац пружања рака, јер је утврђено да су гробови били оријентације запад-исток. Тако су нађена четири гроба (Нађ, Б. 1952). Посебну занимљивост представља навод да је „један гроб (бр. III) in situ пренесен у зрењанински музеј“ (Нађ 1959: 47), ради излагања, јер је био јако добро очуван и богато опремљен (Нађ, Б. 1952: 133).

Новим грађевинским радовима, локалитет је постао још више угрожен, те је било нужно „заштитно систематско ископавање.“ Будући да музеј у Зрењанину није имао довољно финансијских средстава, током наредних неколико година су вршена ископавања мањег обима, уз помоћ других војвођанских институција културе.

Године 1952, извршено је ископавање с двојицом радника, што је број ангажоване радне снаге и током кампања које су уследиле. Те године се радило две и по недеље, и истражено је 16 гробова. Наредне године се радило 25 дана, што је довело до открића 32 гроба (17-48), док су 1954. године ископавања трајала око 20 дана и резултирала са 21 истраженим гробом (49-69). Истраживања су за извесно време окончана 1955. године, кад је истражено још 16 гробова (70-86) (Нађ 1959: 47, нап. 2-4). Ископавања су вођена и током септембра 1961. године, при чему је уз Шандора Нађа руководилац био и Р. Радишић из Народног музеја у Зрењанину. Откривено је 30 нових гробова, од којих су у фасцикли серије *Inventaria archaeologica* приказана четири. Покретни налази се чувају у Народном музеју у Зрењанину и у Музеју Војводине (Nadj 1961; Nađ 1973; *cf*. Dimitrijević *et al*. 1962: 9; Mrkobrad 1980: nap. 501).

Четири кампање систематских истраживања су изведене на терену исколчаном у блокове димензија 2 m x 2 m, који су били подељени на по четири квадрата површине 1 m². На основу приложених фотографија, може да се закључи да су скелети коња и људи били чишћени врло темељно, али и да је сваки скелет остављан на банку земље. Јасно је, дакле, да се гробне раке нису празниле, већ да се скидала земља све до појаве костију и дубље између гробова, услед чега су изостали подаци макар о дубини рака (Нађ 1959: 47, T. XVI, XXII/a-d). Последња ископавања су вршена на „severoistočnom delu terena koji predstavlja periferiju groblja“ (Nadj 1961: 120).

3.5.7.3. *Археолошки налази*

Сагледавањем профила ископа, установљена је једноставна стратиграфија слојева на налазишту. Испод слоја хумуса дебљине 40 cm, налазио се 30 cm дубок слој субхумуса, испод којег почиње „нетакнути слој здравице која је обично жути лес.“ Поред аварских гробова, такав редослед су местимично нарушавале давнашње или

рецентне јаме (Нађ 1959: 47). Стари укопи су били међусобно различитог датовања, тако да су на локалитету успешно препознате и бронзанодопске и латенске целине, потом вероватно једна сарматска, о чему би могао да сведочи и налаз новца цара Клаудија II Готског, уз позније средњовековне објекте (Нађ 1959: 47-48).

Кад је реч о аварској некрополи, укупно је забележено 120 гробова, при чему ни у знатно каснијим освртима у тај збир нису укључене целине ископане 1961. године (Mrkobrad 1980: nap. 501; *ADAM* 2002: 25; Ivanišević, Bugarski 2008: 53). Гробови су били „ушорени у правцу север-југ", оријентисани запад-исток и југозапад-североисток. Раке су биле правоугаоне, равног дна, без било каквих конструкција или остатака ковчега. Изузетак би можда могао да представља гвоздени предмет који из предела десног стопала покојника из гроба 11 (Нађ 1959: 58, T. VIII/11), налик на фрагментовану кланфу. Занимљива је примедба да се „У неким богатијим гробовима" испод скелета препознавао танак слој земље сиве боје, уз претпоставку да је реч о траговима текстилне подлоге (Нађ 1959: 55). Подсећања ради, на бечејској некрополи је претпостављено да су покојници сахрањивани на дасци, јер се испод њих налазио танак слој тамномрке земље (Микић-Антонић 1990: 133).

Покојници су били сахрањивани у опруженом положају (*T. 23/7, 24/12, 25/1*), док је једна жена била сахрањена у обрнутој оријентацији, главом ка североистоку, и потрбушке. Укупно 41 гроб је приписан особама мушког пола, 44 особама женског пола, било је 30 дечјих и пет гробова особа неутврђене полне припадности. Требало би напоменути да су ови бројеви очигледно изведени на основу археолошких критеријума, тј. у односу на гробне прилоге. Тако се у табеларном прегледу у оквиру прве публикације Шандора Нађа дају и старосне категорије, али оквирно, као и дужина скелета *in situ*. Забележена су четири двојна гроба, од којих су у три биле сахрањене особе женског пола и деца, а у једном старија и млађа жена. Наводи се и да су у једном гробу између ногу младе покојнице нађене „ситне кости ембриа од 5 – 6 месеци." Коначно, из средишњег дела некрополе потиче гроб коња (Нађ 1959: 49-55; Nagy 1968: 165, 168; Nađ 1973).

Преглед гробних налаза и овом приликом отпочиње приказом појасних гарнитура, и то најпре језичака за које није јасно из којих су гробних целина. Судећи према тексту каталога, два раноаварска лимена језичка, глатка и неукрашена, нису из гробова 7 и 82, како се то може извести из легенди табли (Нађ 1959: T. II/4, XX/11).

Из гроба 3 са првих ископавања, који је касније означен као гроб III, потиче језичак од глатког лима, направљен од „лошег сребра“, димензија 7,5 cm x 2,2 cm, који је по врху централно перфориран за очувану заковицу и изнад ње оивичен наребреном траком (Нађ, Б. 1952: 134; Нађ 1959: 63, T. XXV/13: *T. 24/6*). Налаз одговара типу 558 серијације Јозефа Забојника, с датовањем у FS фазу, до 650. године (Zábojník 1991: 233, 248, Taf. 1/2, Abb. 1).

Из гроба 16 је споредни језичак од бронзаног лима украшен мотивом преплета, са ојачањем на месту увлаке, димензија 4,3 cm x 1,4 cm, за којег се према ондашњим сазнањима погрешно мислило да „припада германској култури“ (Нађ 1959: 56, 64, T. IV/1). Налаз би понајвише одговарао Забојниковим типовима 68 или 69 из фазе MS I из треће четвртине 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/8,9, 13-15, Abb. 1).

Слабо очувани споредни језичци од глатког лима, ојачани једном траком изнад заковице, као и још лошије сачуван главни језичак из гроба 112, дужине 6,4 cm (Nađ 1973: Y 161/4-5), одговарају серијацијском типу 70, са датовањем у фазу MS II, тј. последњу четвртину 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/1-5, Abb. 1). Истом типу и времену, могао би да припада и споредни, 3,2 cm дугачки језичак из гроба 93, мада ту није по среди сасвим одговарајућа паралела (Nađ 1973: Y 167 (2) 2/9). Уз то, у гробу преовлађује материјал ранијег датовања.

Орму посебно сахрањеног коња красе и четири лимена језичка од лошег сребра. Исти језичак потиче и из гроба 85, знатнијег инвентара. За тај језичак су дате димензије, 6,9 cm x 2,5 cm. Језичци су од глатког лима али, како се на основу илустрација чини, савијеног а не од по две плочице. На месту увлаке је карактеристична жлебљена трака, а врх језичака је штитасто завршен (Нађ 1959: 62, 63, T. XV/15-18, XXIII/1: *T. 24/9, 23/13*). Језичци одговарају типу 7 референтне серијације, тј. фази MS II, времену 675-700. године (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 4/8-13, Abb. 1). Већ је наведено да присуство истих комада у гробовима људи и коња сведочи о значају тих животиња у аварском друштву (Бугарски 2009а: 94). Налик на представнике типа 7, донекле је и језичак димензија 7,5 cm x 2,8 cm из гроба 96 (Nađ 1973: Y 166/6), премда се језичци тако растављене увлаке јављају и међу Германима.

Поред описаног, из гроба 85 је и језичак који припада појасној гарнитури типа *Fönlak*. Дужине је 6,5 cm и красио је крај појаса декорисаног сличним, мањим апликацијама које све носе карактеристичан мотив три спојена полулоптаста удубљења, с бордуром изведеном у техници *Punkt-Komma*. Два окова су у виду контрапонираних штитова (Нађ 1959: 62, 64, T. XXIII/2-12; Nađ 1973: Y 164 (2) 2: *T.*

23/9-10, 12). У старијој литератури, и тај мотив се сматрао за тамгу (*e.g*. Dimitrijević *et al*. 1962: 11, Sl. 5, 6), али су појасни налази типа *Fönlak* заправо ромејског порекла, а названи су по епонимном локалитету са којег потичу матрице за њихову израду. О таквом пореклу сведочи и налаз из познате оставе у Акалану у Турској, а закључено је да су налази типа *Fönlak* међу најранијим појасевима византијског порекла у аварској употреби, који се са сигурношћу могу датовати у прву трећину 7. века. У својој расправи о таквим предметима, Ева Гарам је обратила пажњу и на примерке из Арадца (Garam 2001: 115-119, Taf. 81/3).

Истог порекла је и гарнитура из гроба 84, где недостаје главни језичак. Укупно 15 мањих окова, од којих су два такође двострука, контрапонираних делова, рађено је од бронзаног лима, техником отискивања матрице. Тако је добијен флорални орнамент (Нађ 1959: 62, 64, T. XXI/2-21; Nađ 1973: Y 168 (2) 2: *T. 23/3, 6*), према којем Ева Гарам одговарајуће налазе и назива појасним оковима с мотивом листа (*Gürtelziedren mit Blattmotiv*). Прецизније, гарнитура из Арадца припада типу *Akalan*, названом према горе поменутом налазишту, и такође представља производ ромејског порекла. Налази типа *Akalan*, и они из Арадца, могли би се датовати у прву трећину 7. века, док се шира група појасних окова украшених мотивом листа протеже кроз читаво то столеће (Garam 2001: 133-136, Taf. 98/1).

По свој прилици, ромејског порекла је и појасни оков из гроба 29. Реч је о фрагментованом споредном језичку од отиснутог бронзаног лима (Нађ 1959: 58, T. VII/10). По украсу понајвише подсећа на одговарајући предмет са налазишта Замарди, који је сврстан у групу појасних окова са геометријском мустром (*Gürtelziedren mit geometrischem Muster*) 7. века (Garam 2001: 150-152, Taf. 112/3).

Врло интересантан налаз, из истог културног круга, потиче и из гроба 3 (III). Ливен од бронзе, димензија 1,9 cm x 1,9 cm, украшен стилизованим мотивом јелена у покрету, са бордуром калотастих испупчења, протумачен је као језичак (Нађ, Б. 1952: 134), што је прихваћено и у савременој литератури (Garam 2001: 137, Taf. 101/3). Шандор Нађ је, пак, приметио да је полеђина предмета „потпуно глатка без икаквих трагова, закивака или нечег сличног чиме би се могла причврстити“ па је претпоставио да је „служила као тамга“ (Нађ 1959: 67, T. XXVI/4: *T. 24/2*). Нема сумње, ипак, да је у питању матрица за израду појасних окова (*cf*. Dimitrijević *et al*. 1962: 11, T. XVII/2). Тако украшени комади датују се у крај 6. и прву трећину 7. века (Garam 2001: 138, Tabelle 1).

Од познијих појасних окова, издвајају се они из гроба 96. Један је оштећен, од бронзаног лима, угрубо квадратног облика, са заковицама у угловима. На први поглед, могао би да одговара типу 190, којег је Јозеф Забојник пропустио да директно помене у свом раду, али који би према серијацијском дијаграму припадао самом почетку фазе SS I, односно почетку 8. века (Zábojník 1991: 248, Taf. 35/12, Abb. 1), али је такав оков нађен и у гробу 257 гепидског хоризонта некрополе Келкед-Фекетекапу А који се датује од почетка последње трећине 6. века до почетка последње трећине наредног столећа (Kiss 1996: 75, 278, 285, Taf. 56/A257-2). Сличног облика су и остали појасни окови из гроба 108, који су, макар према приложеној илустрацији, солидније израде. Кад је реч о тој гарнитури, из илустрације гроба проистиче да је она откривена у правилном распореду, и то у уској зони нешто другачије земље, која очигледно потиче од пропале, вероватно кожне траке. Гарнитуру су красили и сасвим особени окови појасних рупица, такође израђени од бронзаног лима, квадратног облика са проширењем у облику стилизоване, вероватно птичје главе у једном углу. Испод те главе и у наспрамним угловима окова димензија 2,5 cm x 2 cm су пробијене заковице којима су они били причвршћени за појас (Nađ 1973: Y 166/3-5: *T. 24/17-20*). О овој специфичној гарнитури биће још речи.

Појасним оковима припадају и лимене плочице квадратног или правоугаоног облика, перфориране у угловима. Нађене су у гробу 68, гробу коња и једној целини која није одређена (Нађ 1959: 60, 63, T. XII/4-5, 17, XIX/14-22). Оне су познијег датума, припадају Забојниковом типу 187 и фази SS I, прецизније времену 700-720. године (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 35/17-19, Abb. 1).

Преглед појасних копчи отпочиње једним, за аварске некрополе, неуобичајеним налазом. Потиче из гроба (?) уништеног копањем бунара, одакле и још два налаза, највероватније из прве половине 7. века, о којима ће касније бити речи. Радници су, дакле, археолозима предали масивну бронзану, позлаћену алку, ливену и ровашену, ширине чак 9,3 cm (Нађ, Б. 1952: 133, Сл. 1), којој је приписано германско порекло (Kovačević 1960: 38, Sl. 78), уз оцену да представља прећицу копче са орловском главом (Dimitrijević *et al.* 1962: 9, Sl. 1). Иако ми директна аналогија није позната, могу да се помену неке копче које су у детаљима сличне овој. Најпре, копчи из Арадца не недостају само трн и оков, већ и вертикална пречка која је спајала та два елемента. Она је, међутим, могла да буде веома танка, и тиме трошна, као што види нпр. на копчи из Мачванске Митровице, чија је најбоља илустрација објављена недавно (Milinković 2005: 502-503, Abb. 81), или на једној копчи из Сингидунума (Ivanišević, Kazanski 2002:

116-117, Fig. 11). Те две копче, иначе међусобно различите и другачије од оне из Арадца, у цитираним радовима се оквирно датују у почетак 6. века. Налаз из Арадца се разликује од њих и по томе што нема профилисано лежиште трна, на основу чега може да се претпостави да се масиван трн превијао преко алке, као што је то случај са неукрашеном алком трошне пречке и привеска са, управо, орловском главом са гепидске некрополе Солнок – Санда (Bóna, Nagy 2002: Taf. 48/154-2, 103/3).

Као што је то уобичајено и на другим аварским некрополама, далеко су уобичајеније једноставне копче од кованог гвожђа, било квадратног, правоугаоног, трапезоидног или овалног облика (*T. 23/2, 17*). Таквим налазима неће бити посвећена већа пажња. Далеко је карактеристичнија копча из гроба 1 (Нађ 1959: T. I/5), византијске производње, коју Ева Гарам сврстава у тип копчи са *U*- оковом (Garam 2001: 91-94, Taf. 56/6), иако би могло да се примети да је предмет налик на копче типа *Syrakus*, како је, уосталом налаз определио и Владимир Варсик. На исти начин, подсетимо се, одударају и типолошка опредељења сличне копче из Фекетића која у цитираним радовима дају двоје аутора. Оквирно датовање налаза типа *Syrakus* је у првој половини 7. века (Varsik 1992: 79-80, 92).

Појасна копча потиче и из гроба 68, у којем је била сахрањена особа женског пола. Ливена је у бронзи, при чему су елипсоидна алка и разуђено тело окова били спојени шарнир - механизмом. Иако је приликом публиковања претпостављено да је реч о германском производу (Нађ 1959: 60, 64, T. XII/2), убрзо је порекло копче одређено као ромејско (Dimitrijević *et al.* 1962: 10, T. XVI/2). Налаз је сврстан у варијанту копчи са *U*- оковом, ромејског порекла, какве се датују у 7. век, посебно у прве две трећине тог столећа (Garam 2001: 88-91, Tabelle 1, Taf. 55/3). Варсик овај налаз није споменуо у расправи о византијским појасним копчама из средњег и доњег Подунавља (Varsik 1992).

Гарнитури типа *Fönlak* из гроба 85 припадала је и дводелна бронзана појасна копча (Нађ 1959: 62, T. XXIII/1: *T. 23/11*) која донекле наликује на представнике једног познијег Забојниковог типа (Zábojník 1991: Taf. 26/6), међутим датовање гроба засигурно остаје у раноаварском периоду. Уосталом, слична расправа је предочена поводом налаза одговарајуће прећице из гроба у Вајској, на основу које није повишена хронологија налазишта. Очигледно је, дакле, да се копче налик на Забојников тип 125 јављају и пре последње четвртине 7. века. Шандор Нађ је, иначе, гроб 85 датовао још у прву половину 6. века, мада је могуће да је ту по среди штампарска грешка, јер је аутор у предговору истог издања истакао познije датовање налазишта (Nađ 1973: Y 164 (2)

/2), а Атила Киш, на основу новцем датованог епонимног налаза матрица појаса типа *Fönlak*, гроб после 613. године, а радије у другу четвртину 7. века (Kiss 1987: 203-204).

Сама по себи, копча из гроба 84 би могла да се определи у трећу четвртину 7. века, јер је понајвише налик на представнике серијацијског типа 122 из MS I фазе (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 25/7-9, Abb. 1). Реч је о уобичајеној гвозденој правоугаоној прећици, где је међутим остао сачуван штитасти оков од пресавијеног бронзаног лима, при угловима перфориран за заковице (Нађ 1959: 62, T. XXII/1; Nađ 1973: Y 168 (2) 1/5). Такво конструктивно решење ипак није у тој мери типично, да би морало да се усвоји ово позно датовање.

Веома је интересантан налаз копче из гроба 96, дужине 8,3 cm. Њен бронзани оков по стилу одговара описаним појасним украсима, док је гвоздена алка масивна, елипсоидна. За ту копчу не располажем правом аналогијом. Налази истог облика, али мањи и једноделни, потичу из гроба 39 гепидске, али аародопске, некрополе Келкед - Фекетекапу А. Материјал из тог гроба је оцењен као „лангобардски?“ и датован пре 568. године (Stadler 1996: 394, Taf. 110/6-8). На основу те паралеле, сличност једног појасног окова са позноаварским типом ипак не би могла да пресудно утиче на датовање гроба. Трапезоидна гвоздена копча очигледно не припада појасној гарнитури покојника из гроба 96, а нађена је у пределу десног кука (Nađ 1973: Y 166/2, 7).

Познијег датовања могла би да буде ливена бронзана појасна копча из гроба 80, у којем је била сахрањена особа женског пола. У том гробу је и дете („гроб 81“) сахрањено без прилога. Копча је издужене и повијене епипсоидне алке и изједна ливеног штитастог окова. На полеђини копче су, како се чини, приказане заковице и једна плочица која је вероватно са унутрашње стране налегала на крај ремена и спречавала веће трење (Нађ 1959: 62, T. XIX/1). Налаз нема серијацијску аналогију.

У гробу 70 је нађена бронзана копча димензија 4,1 cm x 3 cm, чија је профилисана овална алка ливена изједна са штитастим оковом. Сачуван је и гвоздени трн. Пошто је на карлици покојника нађена обична гвоздена копча, а ова бронзана крај бутне кости (Нађ 1959: 61, T. XVII/1), очигледно је да она није припадала појасној гарнитури. По свему судећи, и та копча је ромејског порекла. Припадала би једноделној варијанти са *U*- оковом, датованој углавном у прву половину 7. века (Garam 2001: 93-94). Аналогију из Панониј представља гробни налаз са локалитета Кестхељ-Фенекпуста (Barkóczi 1968: 299, T. LXIII/17), а са подручја Царства нпр. скорашње објављени налаз са Градине у Врсеницама (Popović, M., Bikić 2009: 80, Sl. 55/7). Ипак, требало би се уздржати од коначног типолошког и хронолошког опредељивања ове

копче, како због штурог описа и илустровања само из једне пројекције, на основу чега је Ева Гарам није уврстила у своју књигу о предметима византијског порекла са аварских налазишта (Garam 2001), тако и због чињенице да је сличних копчи у аварској употреби било и касније. Том типу 131 из MS II фазе, тј. последње четвртине 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 27/3-5, Abb. 1), ипак више одговара налаз из гроба 71, и због тога што је оков те копче перфориран за заковице (Нађ 1959: 61, T. XVII/13).

Коначно, извесно је да ни копча из гроба 3 (III) са првих ископавања није била појасна (Нађ 1959: 63, T. XXVI/5: *T. 24/3*). Реч је о рановизантијској копчи за ташну типа *Salona–Histria*, о каквима је било речи у вези са налазом из Ловћенца. Могло би да се понови да се те копче у аварском контексту датују од прелаза 6. у 7. век, све до истека прве трећине тог столећа (Garam 2001: 109), док Владимир Варсик нуди нешто шире датовање, у крај 6. и прву половину 7. века (Varsik 1992: 80-81).

Преглед накита отпочињемо интересантном златном наушницом из ратничког гроба 85 (Нађ 1959: 62, Сл. 4; Nađ 1973: Y 164 (2) 1: *T. 23/21*). Алка наушнице је кружног пресека и необично великог обима, при чему јој се крајеви равно завршавају, правећи врло мали зазор, тако да тај комад засигурно није могао да буде ношен о уху, већ о некој траци или марами. На доњем делу алке је гранулирано ојачање пирамидалног облика, постављено врхом нагоре. То ојачање носи цилиндричан и на дну раскуцан држач привеска, који није сачуван. Аналогни комади ми нису познати, тако да је тешко расправљати о радионичком пореклу предмета, али га је могуће прецизно датовати на основу других налаза из гроба, пре свега описане појасне гарнитуре типа *Fönlak*. Интересантно је да и сребрни примерак једнако масивне алке потиче из ратничког гроба 108 (Nađ 1973: Y 160 (3) 1/1: *T. 25/7*).

Из гроба 13 потиче наушница од „лошег сребра“ (Нађ 1959: 56, T. III/4). Једноставна каричица са три намотаја од дебље жице на доњем делу протумачена је као налаз ромејског порекла, имајући на уму углавном луксузније паралеле са гранулираним „намотајима“ (*Wicklung*). На основу тих налаза, датованих у крај 6. и прву трећину 7. века (Garam 2001: 23-28, Tabelle 1, Taf. 7/1-8), могло би да се потврди да је порекло наушнице из Арадца, у ширем смислу, ромејско, али је сасвим могуће и да она представља скромнију локалну израђевину која је настала по узору на рановизантијски накит.

Нађене су и једноставне каричице са коленцима. По три коленца на пару наушница из гроба 69, израђених од сребра лошег квалитета, правилно су распоређена

на доњој половини алке, почев од њеног краја, наспрам којег је други, зашиљен (Нађ 1959: 60-61, T. XII/12-13). Иначе је на некрополи у Арадцу нађен већи број једноставних, неукрашених каричица, типолошки и хронолошки неосетљивих, али би могло да се примети да су неке задебљаног тела и стањених крајева (Нађ 1959: T. III/12).

Неке наушнице о алци носе типичне сферичне привеске, било од метала или од стакла. У типолошком смислу, кад је реч о металним комадима, изузимањем карактеристичног привеска у облику обрнуте пирамиде дошло се до облика који се састоји од каричице, гранула и кугластог привеска (Ormándy 1995: 169). Једна од таквих наушница од бронзе, којој није сачуван већи привезак, већ само три грануле о алци, потиче из гроба 43 некрополе у Арадцу (Нађ 1959: 59, T. IX/5). Аналогне су наушнице типа 1 са Алатијана, датоване у прву половину 7. века (Böhme 1965: 3, 33/1). То датовање потврђују примерци из гробних целина датованих новцем цара Фоке (Garam 1992: 170). Комплетно очуване наушнице ове варијанте из гроба 93 (Nađ 1973: Y 167 (2) 1/1-2) одговарају раније описаним налазима из Богојева и Вајске. Одговарајући примерци се у референтној литератури датују у 620/630-650. годину (Ormándy 1995: 169, Abb. 8). У гробу те девојке је у пределу шаке, заједно са још неким прибором о којем ће бити речи, нађен привезак још једне наушнице истог типа, али нешто веће. Привезак је израђен од бронзаног лима, док се на гранулама уочавају трагови позлате (Nađ 1973: Y 167 (2) 2/8a). Опште узев, такве наушнице су мало старије, оквирног датовања у прве четири деценије 7. века (Ormándy 1995: 169, Abb. 8).

Из Арадца, међутим, потичу и налази ређе варијанте металних наушница сферичног привеска. Реч је о сребрним комадима из гроба 33, на којима је о алци по једна куглица, одвојена прстенастим граничником од стандардног, већег доњег привеска истог облика (Нађ 1959: 59, T. VIII/12-13).

Иако се то изричито не наводи, већ пише да су украшени „јагодом“, чини се да су неки комади носили сферичне привеске од стакла. То би могао да буде случај са наушницом из гроба 35 (Нађ 1959: 58, T. VIII/15), извесно и са примерком из гроба 57 (Нађ 1959: 60, T. X/4), који је додатно украшен жичаним цилиндром постављеним око везе привеска и каричице. Одговарајуће наушнице су нађене на некрополи Чик (Бугарски 2009a: 96, T. XIV/74-4, 5) и будимпештанским локалитетима Непстадион и Фероглобус (Nagy, M. 1998: 111, Taf. 89/36-3; 125, Taf. 95/B2-1, 2). Наушнице сферичног привеска од стакла се повезују са типом 4 са Алатијана, такође из прве половине 7. века (Böhme 1965: 3, 33/4).

Поред обичних, на некрополи су нађене и тзв. наушнице са подигнутом куглом од лима (*Ohrgehänge mit aufgezogenen Blechkugeln*). Привесци тих наушница заправо су намакнути на алку, а не висе о њој. Из гроба 16, већ поменутог због налаза језичка, потиче пар једноставно обликованих наушница ове варијанте, а један већи комад двочланог привеска и широке алке, која, чини се, такође није могла да буде ношена о уху, потиче из гроба 68. Све три наушнице су од сребра (Нађ 1959: 56, T. IV/2-3; 60, XII/6). Одговарајући налази се на великој некрополи Тисафиред датују доста уско, у око две деценије с краја раноаварског и почетка прелазног периода аварске превласти (Garam 1995: 266, Abb. 148/7-15, 254).

Кад је реч о прстењу, из гроба 16 потиче сасвим једноставан налаз од прекинуте траке бронзаног лима, док је из гроба 69 „прстен са железном главом“ (Нађ 1959: 56, T. III/14; 61, XII/11). Реч је о тзв. печатном прстену алке кружног пресека и округле плочасте главе, који је у новијој литератури опредељен као предмет византијског порекла, са датовањем у крај 6. и прву трећину 7. века (Garam 2001: 78-80, Tabelle 1, Taf. 49/5).

Једина представљена наруквица потиче из гроба 93. Направљена је од бронзане траке, дужине 13,3 cm, која се благо шири према крајевима украшеним решеткасто урезаним линијама (Nađ 1973: Y 167 (2) 2/5). Сличне бронзане наруквице, али са знатно пажљивије изведеном мрежом ромбова, нађене су у гробу 325 некрополе Келкед-Фекетекапу А, у комбинацији с копчом типа *Syrakus* и наушницама са гранулираним „намотајима“, дакле материјалом који би се могао складно датовати у крај 6. и прву трећину 7. века. Реч је о не тако честим наруквицама. Атила Киш је, истина, понудио 20 аналогија, но њих чине класични представници наруквица са трубастим завршетком (*Armreifen mit trompetenförmigen Enden*), како је аутор непрецизно типолошки определио (тип 105) комад тракастог пресека из гроба 325 (Kiss 1996: 226, Liste 30, Taf. 146/8-9).

Ниске су у највећој мери биле сачињене низањем окцастих перли. Такве ниске, и то од већег броја перли, приметно су заступљене на некрополи (Нађ 1959: 65), али тим налазима овде не мора да буде уступљено више простора. Може се, ипак, навести да су у гробовима 4 (IV), 8, 12, 15, 25, 30, 34, 50, 82 i 83, из којих нема хронолошки осетљивијег материјала, ниске биле састављене углавном од раноаварских перли са аплицираним окцима, какве су особене за први век аварске превласти. Из гроба 86, пак, потиче другачија ниска, од мањих окцастих и округлих перлица (Нађ 1959: T. II/14-15,

III/3, 13, VI/15, VII/12, IX/1, X/10, XIX/24, 25, XX/5, XXVII/2), какве би могле да буду и позније. Припадале би другој и трећој четвртини 7. века (*cf*. Pásztor 2008: Tab. 2).

Једини налаз фибуле потиче из гроба 93. Реч је о знатно старијем, латенском производу (Nađ 1973: Y 167 (2) 1/12), што ипак не чуди, јер се не тако чести налази ове групе накита у аварским гробовима деле управо на секундарно коришћене старине и савремене производе (Garam 2003; *cf*. Бугарски 2009a: 100).

Из гробова некрополе у Арадцу потичу и бројни предмети који се могу подвести под лични прибор сахрањених особа. Прибор је често ношен око појаса, у торбицама. Пропадљиве кожне или текстилне торбице нису могле бити сачуване, али о њима сведоче чвршћи конструктивни и украсни елементи с једне, и груписан ситан садржај с друге стране. Уз то, постоје и ликовни прикази, као на, у ранијем тексту детаљно представљеној, коштаној алатки из Носе (Секереш 1957).

Од чвршћих конструктивних делова се најпре издвајају копче ташни. За копчу из гроба 70 је већ претпостављено да није била појасна. Ако се узме у обзир концентрација ситног садржаја, нпр. кресива и кремена, уз леву бутну кост, где је нађена и та копча (Nađ 1959: 61), чини се извесним да је она затварала торбицу. Засигурно се исто односи и на копчу типа *Salona–Histria* из гроба 3 (III).

Знатно чешће, чини се и код Авара и код Ромеја, затварање је вршено провлачењем учкура кроз пробушене крајеве коштаних окова, који су постављани при врху кожних торбица. Те плочице су онемогућавале да се трењем при честом отварању и затварању кожна торбица оштети, формирале су облик њеног отвора и махом су биле украшене. Најпознатија расправа о тим карактеристичним налазима је из пера Сиње Уенце, као и реконструкција у цртежу (Uenze 1992: 194–195, Abb. 16).

Управо такав коштани предмет, дужине око 9,5 cm, потиче из гроба 3 (III), баш као и копча типа *Salona–Histria*. Оков је нађен „у левој шаци" заједно са бројним другим ситним инвентаром, нпр. брусом, кресивом, кременима, па и поменутом копчом за ташну (Nađ 1959: 63, T. XXV/14: *T. 24/7*). Могло би се закључити да је торбица са појаса била спуштена до висине леве шаке и да је била попуњена уобичајеним прибором. Остају дилеме око правог начина њеног копчања, јер су нађени материјални остаци оба. Можда би се дало претпоставити да је торбица била затварана кошаним оковом, којем је „Од употребе са унутрашње стране рупе излизан, дубок жлеб (Nađ 1959: 65)" а да је ромејска копча служила као украс, тим пре што није сачуван и припадајући језичак ремена гарнитуре типа *Salona–Histria*. У сваком случају, коштани

предмет је опредељен у тип1е окова торбица у раду Бендегуза Тобијаса, и то као једини представник (Tobias 2011a: 287, Abb. 5B/66).

Уобичајенији облик ових плочица, са карактеристичном декорацијом у виду концентричних кругова, потиче из гроба 108, из предела између леве шаке и кука покојника (Nađ 1973: Y 160 (3)/9: *T. 25/6*).

Донекле сличан предмет првоописаном коштаном, али од бронзе и већи, дужине око 14 cm, потиче из гроба уништеног укопавањем кречне јаме. Тело предмета се сужава према кружно обликованим, пробушеним проширењима кроз које је могао да се провлачи учкур. Установљено је да је предмет био на карлици покојника, па је и он доведен у везу са појасом (Hađ 1959: 65, T. XXXI/2). Реч је о металном окову торбице, нешто већих димензија, који припада Тобијасовом типу 1a1 (Tobias 2011a: 284, Abb. 1/1).

Посебно карактеристични и бројни делови прибора у Арадцу су ланци и алке. Укључујући и нестратификоване налазе из кречне јаме, нађено је више од пет бронзаних, односно гвоздених ланаца. Поуздано су опредељени налази из гробова 16, 60, 68, 69, 72, од којих је последњи приписан особи мушког пола (Hađ 1959: 64-65) и 93 (Nađ 1973: Y 167 (2) 2/8).

Метални ланци спајани од изувијаних каричица - „осмица" отворених крајева, представљају карактеристичне прилоге женске спреме. На крајевима ланаца су веће алке. Алке су најчешће гвоздене, а ланци бронзани. Ипак, алка из гроба 68, пречника 4 cm, ливена је у бронзи (Hađ 1959: 60, T. XII/3). Тим алкама, ланци су висили о појасу и носили кожним врпцама привезане ножеве, игленице и сличан прибор, свакако не нарочито велике масе (Garam 2002a: 161). Бронзани ланац из гроба 16, пак, завршен је гвозденом пређицом, а посебно је интересантно што се међу прибором из предела леве шаке покојнице појављује и пробушен животињски зуб (Hađ 1959: 56, 65, T. III/19), можда у функцији амулета. Управо такво објашњење стоји за описани привезак од вепровог зуба са некрополе у Пионирској улици у Бечеју, за неколико одговарајућих налаза са других аварских некропола (Vida 2002: 181, Taf. 8B/6), као и за многобројне привеске од животињских зуба из германског контекста (*cf*. Милинковић 1998: 268-269).

Ланац од бронзаних осмица из гроба 69 је дужине од 22 cm, а са обе стране је завршен гвозденим предметима, од којих је један, фрагментован, од две плочице спојене шарниром и украшене урезаним концентричним круговима. Тај налаз нема

ближу паралелу. Издваја се и податак да је ланац у гробу 68, притом не толико масиван, нађен око врата, са окцастим перлама (Нађ 1959: 65, T. XII/9, 7).

Описани налази су идентични су ланцима бронзаних лампи и канделабара из византијског културног круга, какви се срећу и на германским локалитетима. Налази авародопских ланаца, пак, обично се датују у прву половину 7. века, што је већ наведено у вези с налазом из Ловћенца (Garam 2002a: 163–164; *cf*. Бугарски 2009a: 104-105).

Прибор покојника представљали су и ножеви. Ношени о појасу, налажени су у гробовима припадника оба пола. Примећено је да су ножеви у гробовима особа женског пола били мањих димензија. Иако је у гробовима особа мушког пола, дакле, било већих ножева (*T. 23/1, 18*), они сем једног не премашују дужину од 20 cm, почев од које се, и то с резервом, раносредњовековни ножеви опредељују као бојни (Petrinec 2009: 165). Нож из гроба 8 је дужине од 20,3 cm, али у тој целини није било других комада оружја. Истиче се и нож из гроба 31, дужине 14,8 cm, са очуваним траговима дрвених канија, „а мало више ножа, где је могла бити дршка, нађен је оков од бронзаног лима са рупицама. На овом окову био је залепљен бронзани новац римског цара Corostaris-a I (335-350)“ (Нађ 1959: 56, 67, T. II/13; 58, T. VIII/2, 4). То би свакако био јединствен налаз, али на основу понуђене илустрације није лако донети неки одређенији суд о поменутом бронзаном предмету.

Кад је реч о прибору за ватру, као што је то и уобичајено, кресива и кремење су налажени у гробовима мушкараца (*T. 23/5, 19, 24/8*), а били су стављани у торбице, углавном у висини леве шаке. Женској спреми, пак, припадају пршљенци за вретено. Нађени су у четири гроба, и то два плочаста и два биконична. Истиче се налаз плочастог пршљенка из гроба 35, који је с једне стране украшен са четири кружна удубљења правилно распоређена око средишње перфорације (Нађ 1959: 67, T. XXII/21). Слично украшени пљоснати пршљенци, са два до четири таква удубљења, нађени су на Чику (Бугарски 2009a: 107, T. IX/46-4), некрополи Тисавасвари у Мађарској (Fancsalszky 1999: 116, 121, Abb. 8/42-2, 9/79) или гробљу Леберсдорф у Аустрији (Daim 1987: T. 34/2, 76/4).

По свему судећи, једина објављена игленица са некрополе потиче из гроба 93. Реч је о предмету од шупље кости, дужине 7,7 cm, којем приликом публиковања није била одређена функција (Nađ 1973: Y 167 (2) 2/6). Игленице, које су заправо представљале футролу иглама за шивење, још су један карактеристичан налаз женске опреме. Прављене су од костију ногу ситне стоке и већих барских птица (Choyke 1995:

229) и раног су, степског порекла (Daim 2003: 468). Једна гвоздена игла, иако се помишљало и да је реч о шилу, нађена је у гробу 16, у којем је била сахрањена особа женског пола. Игла је сачувана у дужини од дужине 4 cm (Nađ 1973: Y 159/10).

Чешаљ нађен у гробу 112, на лобањи покојника, спада у прибор за улепшавање. Реч је о фрагментованом коштаном чешљу, троделном и с једним редом зубаца, који је на крајевима био украшен стилизованим коњским протомима. Укупна дужина чешља је била око 13 cm (Nađ 1973: Y 161/1). Дубље порекло сличних чешљева је германско, из северозападне Европе. Од последње четвртине 4. века, заступљени су на територији целог Римског царства (*cf*. Petković 1995: 26-27, nap. 102). Примерак из Арадца је, у сваком случају, знатно познији, али је такође германског порекла. На аварским некрополама, ретко се јављају коштани чешљеви, било једнореди или двореди (*e.g*. Szabó 1975: 274, Fig. 3/7-1; Garam 1995: 382, Abb. 228/13, 14; Nagy, M. 1998: Taf. 32/3-4, 34/7; Tettamanti 2000: 121, Taf. 5/140-1), а бар неки од тих налаза би се могли довести у везу са Германима који су остали да живе у залеђу Каганата, можда у Бечеју, што је споменуто, или на некрополи Сексард о којој ће још бити речи (Rosner 1999: Taf. 1/2-4).

Такви чешљеви, су, дакле, несразмерно чешћи на германским налазиштима сличног датовања. На овом месту би могло да се изнесе запажање да су на некрополи Више гробаља, где чешљеви представљају уобичајен гробни прилог, примерци са два реда зубаца најчешће налажени у пределу шака покојника, док су једнореди били у пределу глава, у једном случају управо на лобањи сахрањеног мушкарца (Ivanišević *et al*. 2006: 174, Pl. 18/121-6). Да такав распоред једноредих чешљева у германским гробовима ипак није био обавезан, сведочи нпр. налаз из гроба 1 са некрополе Кормадин (Димитријевић 1960: 10).

Једини преостали налази козметичког прибора су из гроба 93. Реч је о шупљим цевчицама од савијеног бронзаног лима, или о фрагментима једне до две такве цевчице, од којих је најдужи био висине око 3 cm (Nađ 1973: Y 167 (2) 2/8). Објашњење тих предмета дао је, у новије време, Бендегуз Тобијас, најпре у свом магистарском раду (Tobias 2003), а потом и у расправи о гробном налазу из Цилингтала (Tóbiás 2007: 341, Abb. 6). Аутор је такве предмете, уз извесну резерву, функционално определио као четкице, пре свега на основу остатака животињских длака у шупљинама неких примерака. Слични предмети потичу још из друге половине 5. века, да би се у доба аварске доминације, у 7. веку, поново појавили у Карпатском залеђу. У то време, цевчице се најчешће појављују у инвентарима богатијих женских гробова, у комбинацији са другим елементима тоалетног прибора, што међутим није случај са

гробом 93 из Арадца. Авародопске аналогије потичу и из Ђера (Tobias 2003: 40–41, 210–211, Taf. 13/4, 22), али и из гроба 92 са некрополе Чик, датованог у другу четвртину 7. века (Бугарски 2009а: 110, нап. 40, Т. XV/92-6).

Осим касноримских новчића који се јављају као прилог у три гроба, једино приближно савремено ковање представља бронзани новац приписан цару Тиберију Константину (578-582) из гроба II (Нађ 1959: 67, Т. XXV/6). Према новијем сагледавању, новчић је заправо искован за цара Маврикија, и одређен је 583/584. годину (Somogyi 1997: 24; *cf*. Somogyi 2009: Tabelle 3). За датовање те гробне целине је важно и запажање да је новчић пробушен по средини, с тим што није био ношен око врата, већ је нађен у пределу десне шаке (Нађ, Б. 1952: 133).

Вредело би истаћи да је најстарији новчић на подручју некрополе нађен „у трећем откопном слоју у квадрату 4/V“ (Нађ 1959: 67). Већ је споменуто да се на основу тог новчића цара Клаудија II Готског сматра да је локалитет био насељен и у сарматском периоду, а на овом месту може да се примети да се, према приложеном ситуационом плану, у том квадрату налази и гроб 57 аварске некрополе. Макар теоретски, постоји могућност да новчић заправо потиче из тог гроба. О аварском обичају да покојницима прилажу старији римски новац, већ је било речи.

По свом значају и заступљености неких ретких комада, истичу се и налази наоружања са некрополе. Најпре се могу навести коштане оплате рефлексног лука из гроба коња. Лук реконструисаног распона од 1,39 m носио је 10 коштаних оплата, при чему четири средишње нису биле сасвим центриране, већ ближе једном крају лука (Нађ 1959: 66, Т. XIV/1-10, XVI). Лук је био ужих крајњих оплата, по чему би се могао датовати до краја 7. века. Гвоздени врхови стрела, махом тробридног облика, потичу из неколико гробова, а најинтересантнији је налаз из ратничког гроба 108, где је једна од три стрелице, и то највећа, висине 10,8 cm, пробушених крилаца (Nađ 1973: Y 160 (3) 1/4-6: *T. 25/2*), што указује на специфичну намену пројектила. Рупе су заправо служиле за увијање кучине натопљене смолом. По паљењу, одапињане су на објекте у којима је требало да се изазове пожар (Ковачевић 1977: 119). Аналогија потиче из јединог коњаничког гроба на некрополи Чик (Бугарски 2009а: 115, Сл 100). О рефлексним луковима и тробридним стрелама већ је било речи, посебно у одељку о предметима материјалне културе са некрополе у Богојеву.

Стреле су ношене у тоболцима, који се у аварским најчешће гробовима препознају по својим коштаним оплатама, односно по самом распореду врхова, о чему је такође било речи. Мање честе налазе представљају куке, обично гвоздене, о којима је

тоболац висио о ремену. Такав налаз, чини се, потиче из гроба 108. Фрагментована кука (?) је широка свега око 2 cm, ако је приложен одговарајући размерник (Nađ 1973: Y 160 (3) 2/7). Аналогни налази су готово двостурко већих димензија (*e.g.* Madaras 1994: 40, Taf. XVII/25; Török 1998: 27, Taf. 13/111-10).

Налаз мача у гробу аварског ратника указује на његов виши ранг. У Арадцу, мачеви су нађени у три (или четири) гроба. Јака корозија је на кованим гвозденим сечивима сачувала остатке дрвених канија, а у тексту није предочено да ли су мачеви били једносекли или двосекли.

Најједноставнији је мач из гроба 46, дужине 79 cm. Једини детаљ који је запажен на предмету је бронзана каричица причвршћена при врху дршке (Nađ 1959: 59, 65, T. IX/11). Ближе објашњење тих каричица, у нашој литератури је понуђено недавно, поводом таквог налаза преосталог у једном, највероватније, опљачканом гробу на некрополи Чик (Бугарски 2009a: 116, T. III/10-4). У сваком случају, каричица је била натакнута на петљу која је улазила управно у дршку. Крајеви петље су по проласку кроз дршку били раскуцани и тако за њу причвршћени. Кроз каричицу се провлачила трака, која се онда обавијала око зглоба ратника, тако да, уколико дршка исклизне, мач не може да испадне (*cf.* Inkova 2006: 276, Fig. 18/1). Одговарајућа каричица је и на дршки мача са налазишта Сегвар-Саполдал (Bóna 1979: 8, Abb. 3/1), потом мача са некрополе Бађог-Ђурхеђ (Tomka 2012: 505, Abb. 6/1), а вероватно би се једнако могла определити нпр. и каричица са некрополе Виноградное (Рашев 2007: T. 20/8).

Мач из гроба 31, укупне је дужине 99,5 cm, од чега на дршку, која је била опасана трима прстеновима од бронзаног лима, отпада 13 cm. Са стране су две карактеристичне *P*- ушице за ремен (Nađ 1959: 58, 65, T. IX/11). У вези с налазом из Новог Кнежевца, већ је напоменуто да најстарији мачеви са *P*- ушицама представљају оставштину раноаварског периода и да се могу датовати у крај 6. и почетак 7. века, али да се сродне ушице се јављају и касније, на канијама првих аварских сабљи које припадају прелазном периоду, од 670/680. до 700. године (Bóna 1970: 261, Fig. 5/18-22; Garam 1991b: 164-165; Garam 1992: 157, 171).

Најспецифичнији је, ипак, налаз мача из гроба 85, дужине сечива 81,5 cm. Нејасно је поменуто да се на два места налазио „обруч од бронзаног лима, који је свакако служио за везивање за појас." Између дршке и сечива је био „добро очуван" оков од бронзе (Nađ 1959: 62, 65, T. XXVII/1: *T. 23/8*). За такво стање очуваности, заслужна је чињеница да је предмет био ливен. Реч је о веома карактеристичном окову у облику лабриса. Иако веома малобројни, неки од сродних налаза потичу из

византијског контекста. Поред познатог мача из „гроба лутајућег ратника“ из Коринта (Davidson Weinberg 1974: 517-518, Fig. 1-4), Атила Киш у свом раду о налазима византијских мачева у Карпатском залеђу као аналогију арадачком окову наводи само још случајан налаз из Пергамона. На основу тих примерака, слободно може да се прихвати закључак Атиле Киша да је мач из гроба 85 у Арадцу византијске производње (*cf*. Garam 2001: 158-159, Taf. 116/1-3), баш као и описани појасни окови типа *Fönlak* из истог гроба. Аутор је сматрао да је арадачки мач морао доћи у аварски посед пре 626. године (Kiss 1987: 194, 204). Ипак, као и многи други предмети византијског порекла, и мачеви и сабље са карактеристичним оковом у облику лабриса су боље познати из аварског окружења него са матичних територија, па је Ева Гарам била у могућности да прикупи још осам одговарајућих примерака (Garam 1991b: 142-145, Abb. 10), док је након њеног чланка објављен и налаз из старијег хоризонта сахрањивања на великој некрополи Келкед-Фекетекапу А, који припада Гепидима осталим у залеђу Каганата (Kiss 1996: 76, 231-232, Taf. 57/A 259-20; *cf*. Garam 2001: 158-159, Taf. 116/2). Недавно је објављена одговарајућа накрсница из Нина у Далмацији, чије само место налаза сведочи у прилог предложеном одређењу. Накрсница је међутим погрешно протумачена као касноаварски налаз (Aralica, Ilkić 2013).

Помињу се, даље, и фрагменти „мача или сабље са слепљеним и зарђалим корицама“ из гроба 3 (III) са првих ископавања, нађени код левог колена покојника. Уз те остатке, у једном предмету је препозната „бронзана шупља ручица за сабљу или мач. Ручица је на крају проширена у облику тањирића. Пречник је 8,8 cm. Украшена је водоравним линијама, а иначе цела је намерно оштећена (Нађ, Б. 1952: 134, Нађ 1959: 63, T. XXVI/15, 16).“ Нажалост, не помиње се да ли је налаз био изливен, или од лима, а то се не може поуздано закључити ни на основу приложене фотографије. У сваком случају, ако је налаз био од лима, тешко да је могао да представља део дршке мача. С друге стране, слични ливени комади би свакако били познати из већег броја гробова. Због тога би требало потражити друго функционално опредељење тог предмета. Не спорећи могућност да гвоздени фрагменти заиста јесу преостали делови мача или сабље, бронзани комад би пре могао да представља стопу пехара. Сличне посуде, истина мањих димензија и од злата, потичу из чувених гробних целина прелазног периода аварске доминације (*cf*. Garam 1993: 27, Taf. 19, 62, 78, 93).

Са некрополе у Арадцу потичу и три гвоздена копља, од којих је један био у гробу коња. Интересантно је запажање да је копље било „забодено у врат коња“, на основу чега је претпостављено да је животиња њиме била убијена. Ако је заиста било

тако, поставља се питање да ли је коњ страдао у борби или је убијен ритуално. Имајући на уму специфичност сахране, друга могућност би била, чини се, изгледнија. Копље је, пак, било уобичајеног облика барске трске, коничног тулца који је чинио око трећине укупне висине пројектила. У питању је краће копље, висине 21,5-23,5 cm (у зависности од тога да ли се рачуна према наведеној размери или приложеном размернику), које Гергељ Чики није увео у своју типологију раноаварских копаља, иако је користио публикацију Шандора Нађа (Нађ 1959: 63, T. XIII/4). Може се претпоставити да то није учињено због тога што на илустрацији није приказан пресек копља. По свом облику, оно би одговарало копљима типа I/4, тј. копљима уобичајеног изгледа чији је врх дужи од тулца, за које се међутим наводи да се јављају само на оновременим гепидским и лангобардским локалитетима. Ипак, у случају да је врх имао наглашенији средишњи брид, копље би одговарало облику III, који је, опет, повезан с меровиншким материјалом (Csiky 2007: 323, Abb. 4/III).

Копље из гроба 1 је висине 20,8 cm (Нађ 1959: 63, T. I/7). Ни ово копље није укључено у поменуту скорашњу типологију, вероватно из истих разлога, али се чини да би могло да се повеже са обликом I/4 којег чине копља приближно једнаке дужине врха и тулца (Csiky 2007: 323, Abb. 2/I/3). Трећи врх копља, којег је лакше типолошки одредити, нађен је у гробу 72. Иако краће (19 cm), ово копље је најмасивније, јер је врх сразмерно велике ширине од 4,3 cm. Конус тулца се сужава до самог шпица оружја, чинећи наглашени брид крај којег се шире раскуцани крајеви овалног врха оружја (Нађ 1959: 61, 65, T. XVIII/13). Предмет је, као најјужнији налаз, уврштен у копља облика IV/1 која имају аналогије у јужној Немачкој и Италији меровиншког доба. Појава таквих копаља у аварском контексту тумачи се живим културним контактима с једне и утицају материјалне културе германских и ромејских староседелаца с друге стране (Csiky 2007: 319, 323, Abb. 4/IV-1; 8), што у извесном смислу допуњава цитирано, у основи тачно мишљење Џона Халдона, да су Авари примили ромејске типове копаља (Haldon 2002: 79).

У офанзивно наоружање, потом, спада и бојна секира нађена у гробу 108. Гвоздена, кована секира дужине 13 cm (*T. 25/10*), била је смештена уз саму ивицу раке, у пределу десне шаке покојника. Изнад ње био је штит, а испод стрелице (Nađ 1973: Y 160 (3) 3/3). Она представља важан налаз управо због свог распореда у гробној раци. Ансамбл је био пажљиво постављен, у низу, па делује очигледна намера да се групишу комади оружја, чији распоред не би реметила једна алатка. У том смислу, речита је и величина предмета. У ранијој расправи, која се темељила пре свега на налазима из

Селенче и Ловћенца, претпостављено је да би се у бојне секире могли убрајати комади попут арадачког, док су двоструко веће секире вероватно представљале оружје. Величина и контекст овог налаза из Арадца, као да иду у прилог изнесене претпоставке.

Са некрополе потиче још један налаз бојне секире, дужине 11 cm, из гроба 3 (III) у којем је можда био и мач. Приликом ископавања те гробне целине, у земљи је био уочен и траг дрвене дршке (Нађ, Б. 1952: 133-134, Нађ 1959: 66, T. XXVI/1: *T. 24/1*). Кад је реч о датовању бојних секира, можемо да се подсетимо да се оне на некрополи Тисафиред, као и уопште у Карпатском залеђу, углавном одређују у последњу трећину 7. века (Garam 1995: 345, 349, Abb. 208/4). С друге стране, у гробу 3 (III) преовлађује старији материјал.

Остаци оклопа нису нађени, изузимајући можда једну гвоздену ламелу дужине 8 cm, на којој међутим нису уочене рупице, па стога није ни функционално опредељена приликом објављивања (Нађ 1959: 66, T. XXI/8; Nađ 1973: Y 168 (2) 1/3). Нађена у пределу леве шаке покојника у гробу 84, иначе прилично богато опремљеног, та плочица би такође могла да сведочи о његовом статусу (Zábojník 2004: 45, 47), што је једно од тумачења појединачних а поуздано опредељених гробних налаза ламела, о чему је било речи у вези са налазом из Селенче.

Последњи комад наоружања са некрополе у Арадцу који ће бити представљен такође припада дефанзивном оружју. Реч је о налазу штита из гроба 108, од којег су остали сачувани умбо и, фрагментарно, дршка. Гвоздени, кородирани умбо је пречника 16 cm. По широком, пљоснатом ободу умба, сачувана су четири симетрично постављена крупна дугмета која су причвршћивала умбо за пропало тело штита. Централни, купасто уздигнути део умба, пречника 9 cm, направљен је тако да се од четвртине висине јаче прелама ка врху (*T. 25/3*).

Умбо одговара налазу типа 14.7.3 са некрополе Више гробаља код Виминацијума. Најранији такви налази, чији конус није брадавичасто извучен (*sans bouton*), потврђени су на истоку Европе још у другој половини 5. века, али су касније чешће коришћени. У јужној Немачкој се срећу у последњој петини 6. и почетком 7. века, током којег столећа представљају типичан лангобардски материјал у Италији. Одређени налази се приписују и Гепидима, а наводи се још један пример налаза овог типа у германској употреби, али са подручја Каганата (Ivanišević *et al.* 2006: 42-43, Fig. 24/5).

Кад је реч о дршки штита, сачуван је њен рукохват, у дужини од 15,3 cm, који је био изведен на уобичајени начин, ваљкастим савијањем расковане плоче кружног облика, чији се крајеви сужавају према ободу штита (Nađ 1973: Y 160 (3) 2/2). На дршку се настављао веома кородиран део висине 22,4 cm, ракљастог облика, при чему је горњи, потковичасти део на крајевима раскуцан, спљоштен и пробијен заковицама. При споју тог дела и управно постављене дршке је велика заковица. Предмет је нађен уз десну шаку покојника, уз бојну секиру (Nađ 1973: Y 160 (3) 3/7: *T. 25/4*), а своју аналогију има у гробу 760 некрополе у Сексарду (Rosner 1999: 96, Taf. 50/760-2). Тако копмпонована дршка штита нађена је и у гробу 24 германске некрополе Кастел Трозино у Италији, а ликовна потврда сличних дршки штита сачувана је на веома детаљној мозаичкој представи, израђеној у 6. веку, у царској палати у Цариграду (Quast 2012: 357, Abb. 6).

Штитови, дакле, као ни шлемови, па ни ламеларни оклопи, не представљају карактеристично аварско дефанзивно оружје, напротив (Ковачевић 1977: 116).

Од коњске опреме, сем поменутих украса орме (*T. 24/9-10*), можемо поменути најпре узенгије из гроба коња. Раноаварског су типа, са извученим правоугаоником ушицама. За разлику од неких раније поменутих налаза, нпр. из Селенче или Стапара, стање очуваности примерака из Арадца не би сведочило о нарочито високом квалитету сировине гвожђа од које су били израђени (Нађ 1959: 66, T. XIII/2-3).

Из исте целине су и жвале, нађене у вилици коња. Сумарно описане, веома су кородиране и отуд не сасвим јасно илустроване. Понуђена паралела арадачком примерку из Селенче је, чини се, подесна (Нађ 1959: 63, 66, T. XIII/1), јер се стиче утисак да су се и ови примерци завршавали двоструком алком. Кроз крајње алке су биле стављене, и остале сачуване, гвоздене карике за везивање узде, а кроз унутрашње су по свој прилици биле постављене гвоздене псалије, од којих је једна илустрована. Наглашено је да је реч о ретком типу жвала (Lőrinczy, Straub 2005a: 155-156), који се јавља и у рановизантијском контексту (Popović, M. 1999: 113, kat. br. 92, Sl. 59/7).

Седло није остало сачувано. Шандор Нађ је претпоставио да једине остатке представља неколико малих гвоздених спојница нађених на одговарајућем месту скелета, које су вероватно спајале дрвене делове седла (Нађ 1959: 63, T. XIII/16).

Пробушен коштани предмет овоидног облика из гроба 59, који је приписан особи женског пола (Нађ 1959: 60, T. XI/1), заправо представља дршку бича, као што је већ оцењено приликом представљања сродног налаза са некрополе Чик. Том приликом, указано је на исто функционално опредељење још неких примерака са наших

локалитета (Бугарски 2009а: 122, нап. 50-52, Сл. 104). Такви налази чине део инвентара мушких и коњаничких гробова, али и аварских насеља, где се појављују у вези са узгојем стоке. Заступљени су у свим периодима аварске превласти (Garam 1998: 121). Иако се, дакле, бич појављује и као коњаничка опрема, према контексту налаза из гроба 59, то у Арадцу није био случај. Ипак, може се исправити полно приписивање гроба, јер је у њему нађен још један типичан део спреме мушкараца, тзв. алатка за дрешење чворова.

Осим из гроба 59, те карактеристичне алатке потичу још из једног од гробова који је био уништен укопавањем јаме за креч, из гроба 3 (III) са првих ископавања, (Нађ, Б. 1952: 133, 134, Сл. 1: *T. 24/5*), те из гробова 1 и 72 (Нађ 1959: 65, T. I/4, XI/1, XVII/15, XXV/16). Ови предмети, и извесне недоумице око њихове употребе, поменути су приликом представљања налаза из Богојева, Суботице, Кањиже и, посебно, Носе. Алатке од рога, дужине до око 20 cm, појављују се у гробовима мушкараца из старије етапе аварског присуства. Из више гробова потичу и налази брусева (*T. 25/9*).

Посебно су важне алатке из гроба 18, гвоздене и јако кородиране, груписане ниже стопала покојника, од којих једну према стању очуваности и приложеном цртежу није могуће ближе определити. Друга алатка су клешта, а чини се да би се и трећа могла тако определити, иако је знатно лошије сачувана. На дну једне ручке тог предмета уочава се управно постављени гвоздени продужетак (Нађ 1959: 57, T. V/3-6), који је могао да представља назубљени учвршћивач - граничник распона ручки. Аналогија из аварског контекста потиче са локалитета Везпрем-Јутас-Сересдомб (Rácz 2009: Fig. 14/1). Уз то, недавно су објављена слична клешта са рановизантијске Градине на Јелици. Тај налаз је најилустративнији, будући да је приказана конзервирана алатка (Милинковић 2010: 129, нап. 226-228, Сл. 147).

Слични гробни налази нису чести (*cf*. Heinrich-Tamaska 2008b: 238, n. 4). Са наших локалтета, познат је још налаз клешта из једног растуреног гроба из Челарева (Бунарџић 1978-1979: 51, T. XIII/6). Целине познате из старије литературе углавном се повезују са Германима (*cf*. Ковачевић 1977: 164-168), а у том кључу би могао да се сагледа и новије објављен гробни налаз са некрополе Келкед–Фекетекапу B (Kiss 2001: 26, Taf. 25). О гробу 18, више речи ће бити нешто касније.

Керамичке посуде су нађене свега у шест гробова, углавном више глава покојника. Ти гробови су углавном приписани особама мушког пола. Посуде су од слабо печене земље.

Из гроба 20 потиче слободном руком рађена посуда са дршком, висине свега 9 cm (Нађ 1959: 57, 67, T. XXVIII/1), коју је Тивадар Вида сврстао у своју подгрупу IIIC1/a1. Такве посуде не представљају карактеристичну номадску керамику, већ су настале по узору на мале касноантичке-рановизантијске шоље за пиће. Налаз се датује од 650. до око 670. године (Vida 1999: 133, Kat. Nr. 517, Taf. 175). Из гроба 75 је посуда са витла, разуђеног обода, дугачког врата украшеног пластичним тракама и лоптастог реципијента, висине 10,9 cm (Нађ 1959: 61, T. XXVIII/3). Посуда је сврстана у подгрупу IF/d1 и опредељена као ромејски производ (Vida 1999: 96, n. 351, Kat. Nr. 346), на основу релативно сличних посуда са Царичиног Града (Кондић, Поповић 1977: Сл. 127/3), али и из Јаси Аде, са олупине брода датоване око истека прве четвртине 7. века (Bass 1982: 172, Cat. no. P 27).

Из гроба 29 је уобичајени аварски руком рађени лонац, висине свега 7,9 cm (Нађ 1959: 58, T. XXVIII/2), сврстан у подгрупу IIID5/c2 референтне типологије, који би могао да се датује у прву четвртину 7. века (Vida 1999: 145, Kat. Nr. 565, Taf. 175). Налази из гробова 48 и 84, опет сасвим малих димензија, висине 6,6 cm, односно 9 cm (Нађ 1959: 59, 62, T. XXIX/1, 2), опредељени су у подгрупу IIID1/e1. Те посуде су биле украшаване утискивањем по ободу (Vida 1999: 145, Kat. Nr. 566, 567, Taf. 175). Руком рађен лонац потиче и из гроба 93. Висине је 10, 8 cm (Nađ 1973: Y 167 (2) 2/11). Како се чини на основу илустрације коју је приложио Шандор Нађ, лонац би по широком рамену одговарао представницима подгрупе IIID9 из друге четвртине 7. века (Vida 1999: 175).

Коначно, у гробу 85 су нађени метални остаци дрвене ведрице, два бронзана обруча и ручка. Процењено је да је ведрица била запремине око 1,5 l, а патина је сачувала трагове тканине на металним деловима, на основу чега је претпостављено да је ведрица била умотана пре полагања у гроб (Нађ 1959: 66, 67, T. XXIV; Nađ 1973: Y 164 (2) 2/3: *T. 23/7*). Већ је поменута ведрица из гроба у Ловћенцу. Такви налази нису чести у раноаварским гробовима, док се у каснијем периоду њихове превласти јављају у већем броју. Као пример могу да послуже ведрице, истина оковане гвожђем, из Бродског Дреновца (Vinski-Gasparini, Ercegović 1958: 156, T. XIV/2) или Велике Горице у данашњој Хрватској (Simoni 1981: 160, Sl. 6/6).

На основу описаног инвентара, Шандор Нађ је некрополу датовао приближно у другу половину 6. и почетак 7. века (Нађ 1959: 67). Исто стоји и у уводу публикације из серије *Inventaria Archaeologica*, мада је на појединачним картонима аутор већину

гробова датовао касније, у прву половину 7. века (Nađ 1973). На основу доступних података, ЗденкоИнски је тада још увек непубликовану некрополу датовао у 7. век (Vinski 1958: 12, nap. 73, 74, T. III/10-13), док су гробови приказани у каталогу *Сеоба народа* датовани у крај 6. и прву половину 7. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 12). Истог датовања држи се и Душан Мркобрад (Mrkobrad 1980: nap. 501). У новијим освртима, временски оквир налазишта се помера у 7. век (*ADAM* 2002: 25), односно до око 670/680. године (Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

3.5.7.4. *Анализа података*

На основу 22 гроба које је било могуће прецизно датовати, може да се закључи да је некропола у Арадцу трајала од краја 6. века до око 700. године, дакле у рано- и средњоаварском периоду. Најстарији гробови, с датовањем од краја 6. до истека прве трећине 7. века, јесу гробови 3 (III), 13, 69, 84, 85 и 96. Првој четвртини 7. века припадао је гроб 29, другој гробови 43 и 93, док се гробови 1, 35, 57, 60, 70 и 72 могу шире определити у прву половину тог столећа. Гробови 16, 20, 68 и 71 су из треће четвртине 7. века, другој и трећој четвртини тог столећа припада гроб 86, а гробови 108, 112 и гроб коња су из времена 675-700. године.

Шире опредељене раноаварске целине били би гробови 4 (IV), 8, 12, 15, 25, 30, 34, 50, 82 и 83. Питање је, међутим, да ли се само на основу присуства окцастих перли у њима хронологија налазишта може спуштати све до 568. године. Будући да се према свим поузданијим показатељима остали гробови датују од краја 6. века, делује изгледно да је таква и доња граница датовања набројаних гробова, али ипак не може да се искључи могућност да су неки од тих гробова укопани и пре самог краја 6. века. Горњу временску границу тих целина представљао би крај раноаварског доба, тј. 670/680. година. У гробу 18 је такође нађена једна окцаста перла, али она можда не би представљала поуздано упориште за датовање, из разлога који ће бити изнесени нешто касније.

Такво би, онда, било и датовање „гроба 9“, што је неадекватна ознака која се односи на дете сахрањено без прилога уз особу женског пола, можда мајку, у гробу 8. Иста примедба важи за још три двојне сахране – „гробове“ 37/38, 79/80 и 81/82, у којима махом нема прилога који би могли да се прецизније датују. Штавише, троје деце сахрањено је у тим двојним гробовима без икаквих прилога.

Уопште, од 120 гробова, у 23 није било никаквих прилога. То је једна од отежавајућих околности у реконструкцији хоризонталне стратиграфије која ће да

уследи. Друга таква околност је та, што се располаже ситуационим планом, иначе врло квалитетним, који је израђен пре последње кампање, тако да је више од 20 гробова остало неуцртано. Ипак, на основу неких параметара, можемо да претпоставимо где се гробље ширило, па чак и ког су датовања били ти гробови.

Најпре, од неубележених гробова које је Шандор Нађ изабрао да прикаже у серији *Inventaria Archaeologica*, само је гроб 96 ранијег датовања, с краја 6. и из прве трећине 7. века. Гроб 93 се овде датује од 625. до 650. године, док су гробови 108 и 112 из групе најпознијих сахрана, из последње четвртине 7. века. У предговору те пуибликације, Нађ (Nađ 1973) помиње да је једини гроб коња, иначе једнако позног датовања, био „у средишњем делу некрополе“ (*Dans la partie centrale de la nécropole*...), а тај се гроб на ситуационом плану објављеном 1959. године (*T. 22*) налази на самој југоисточној периферији гробља, управо у зони у којој се сустичу најстарији (84, 85, 69) и најмлађи гробови (68, 71). Неуцртани гробови истражени током последње кампање, међу којима је један из групе најстаријих, а два из групе најмлађих, налазили су се североисточно од оних са приложеног ситуационог плана (*cf*. Nadj 1961: 120).

Може се закључити да се некропола од најстаријих укопа с краја 6. и из прве трећине 7. века (13, 84, 85, 69) ширила према југу, где се надовезују сахране датоване у прву половину и, оквирно, у прве две трећине 7. века, која је оивичена линијом гробова 50-57-25-1-72-70. Следећи такав просторни распоред, за неке од широко датованих гробова, само на основу налаза окцастих перли, могло би да се предложи и уже датовање. Тако, гробови 15 и 12, који су севернији од гроба 13, вероватно су били једнако раног датовања, као и гроб 82, који је на линији раних целина 13-84-85. С друге стране, гробови 34, 4 (IV), 30 и 25 су у зони пружања нешто млађих сахрана, које се збирно датују у прву половину 7. века. Од уоченог распореда одудара једино позиција раног гроба 3 (III), који је јужно од гроба 57. Очигледно је да је тај гроб био удаљен од осталих целина раног датума. Због тога није могуће претпоставити ближе датовање гроба 50, који је могао бити укопан кад и тај гроб, али би могао бити и нешто шире датован, у прву половину 7. века, као оближњи гроб 57.

На гробове прве половине 7. века се са југа и истока надовезују позније целине, из друге половине тог столећа (20, 16, 71, односно 68 и гроб коња). Посебно је важан однос гробова 69 и 68. Гроб 69 је из групе најстаријих, док је гроб 68, из треће четвртине 7. века, паралелно укопан тик уз њега. На основу тог детаља, као и „логичног“ распореда гробова 20, 16 и 71, може да се закључи да контакт најмлађих гробова са најстаријим не указује на евентуално намерно узурпирање старијег

фунерарног простора, као што је то, почев од 626. године, можда био случај на Чику (Бугарски 2009а: 136), већ напротив, на поштовање тих гробова, очигледно још увек видљивих на терену. У јужној линији тих позних гробова је и гроб 18, веома интересантна сахрана занатлије која се само на основу нађених предмета ипак не би могла уже датовати.

По свој прилици, у истом односу су, источно од исцртаног ареала некрополе, стајали и гробови истражени током последње кампање. Ни најпознији уцртан гроб, гроб коња, не ремети такву слику. Датовање три гроба која се непосредно надовезују један на другог по оси север-југ (85-86-гроб коња) заправо илуструје предочену стратиграфску анализу: најстарији гроб 85 је с краја 6. и из прве трећине 7. века, гроб 86 се датује у средишње две четвртине 7. века, док је гроб коња из последње четвртине тог столећа. На локалитету Пионирска улица у Бечеју је примећено да су млађи гробови распоређени источно од старијих (Микић–Антонић 1990: 133), о чему је било речи, а слично се уочава и на некрополи у Нарљану, која ће бити приказана касније. У Арадцу, дакле, најмлађи гробови се ређају јужно и источно од старијих.

Укупно гледајући, дакле, некропола у Арадцу припада рано- и, у мањој мери, средњоаварском периоду, тј. крају 6. и 7. веку, што је блиско давнашњем утиску Зденка Винског (Vinski 1958: 12) и закључку одреднице у каталогу аварских налазишта (*ADAM* 2002: 25).

Локалитет Мечка није једини који је у атару села дао овакве налазе. Источно од Мечке, и од самог Арадца, налази се Јамура код Хумке. „На том је месту некада заиста била хумка са богатим ратничким гробовима (изјава становника).“ Још од 19. века, са хумке се узима земља за цигле, тако да је она већ средином прошлог века била претворена у бару. Ипак, и у то време су се понекад ископавали „гробови са истим гробним инвентаром као и на локалиетту Мечка“ а у музеју у Зрењанину се налази још и „керамички материјал, садржина културне јаме“ (Нађ 1959: 45). На локацији Јаруга код Хумке, која је некада била издигнута у односу на околни терен, констатовани су дакле насеобински трагови и део некрополе, по свој прилици из рано- и средњоаварског периода. На око 300 m североисточно од тог локалитета, приликом војних маневара су нађена још два гроба, чији је инвентар „исти“ као и онај са Мечке и Јамуре. На послетку, ваљало би пренети да је Шандор Нађ био „Уверен... у то да се у околини Арадца још налазе и наћи ће се оваква налазишта“ (Нађ 1959: 45, 47).

У случају Арадца, растојања између три локалитета нису занемарљива, тако да не би било засновано претпоставити, као што је то овде у појединим случајевима изношено, да су те локације заправо делови јединственог налазишта. То би можда било оправданије да је датовање налаза касноаварско, јер се у то доба и насеља и некрополе знатно увећавају. Ипак, раштркану раноаварску оставштину у атару модерног села не би требало сматрати ни за трагове већег броја синхроних насеља, јер није јасно зашто би она била подизана на једној, ипак, малој површини. Чини се да би пре била реч о издвојеним, можда бисмо могли казати, засеоцима који су подизани на повољним микролокацијама. Образложење заснивања насеља на локалитету Мечка дао је сам истраживач: „Ако узмемо у обзир да река Тиса није била регулисана и ограђена великим насипом као данас, онда можемо претпоставити значај овог археолошког локалитета у оно време. Становници на том локалитету били су заштићени од непријатеља, јер је лежао усред мочваре опкољене трском и водом и тако су били неприметљиви, сакривени (Нађ 1959: 45)“. Да је била реч о повољној позицији, сведоче и установљени археолошки трагови из ранијих и каснијих епоха.

Осим у погледу утврђивања хоризонталне стратиграфије и дискусије о природи налазишта, некропола у Арадцу пружа и могућности за анализу етничког састава сахрањене популације. На неколико места у претходном тексту, потцртно је присуство елемената германске материјалне културе. То се, најпре, односи на налаз масивне позлаћене копче (Нађ, Б. 1952: 133, Сл. 1), који је свакако изворно старији од времена укопавања аварских гробова. Приликом копања бунара, уз ту копчу је нађен и познији аварски материјал, несумњиво гробни. Ако се пође од претпоставке да је мало вероватно да би један вредан, позлаћен предмет остао затурен у насељу, осим ако није у питању остатак из неке оставе, која је касније била оштећена укопавањем аварских гробова па модерног објекта, чини се да је вероватније да је налаз потицао из неког уништеног гроба. Тај гроб је могао бити старији од аварске некрополе, а могао је бити и један од (највероватније) германских гробова на локалитету, у којем је та копча била приложена као сачувана старина, па можда и као породични накит.

Из гроба 16 је поменут налаз перфорираног животињског зуба, вероватно у функцији амулета. Такав обичај је, како смо видели, раширен у германском свету, док за Аваре није карактеристичан. Алат из гроба 18 би могао да упути на једнако одређење сахране, јер се малобројне такве целине из Каганата углавном повезују с преосталим Германима. Из гроба 96 потиче карактеристична германска појасна гарнитура, а из

гроба 108 налази оружја, пре свега штита, који би такође могли да се повежу са Германима. Коначно, у гробу 112 је нађен германски чешаљ. Интересантно је да су, осим гроба 96 који је овде приписан најстаријем хоризонту сахрањивања, остали ближе датовани гробови са налазима предмета германског порекла из друге половине 7. века. Штавише, гроб 16 је датован у трећу, а гробови 108 и 112 у последњу четвртину тог столећа, дакле у прелазни аварски период. Старија позлаћена копча, пак, можда указује на континуитет германског присуства на том тлу.

Ипак, чињеница да покретни налази германског порекла потичу из свега пет или шест гробова, уз теоретску могућност да би са Германима могли да се повежу и гробови у којима преовлађује карактеристичан византијски материјал и можда још неки са аварским материјалом, или неки из групе гробова без етнокарактеристичних (?) или икаквих налаза, не упућује на вероватноћу да је овде реч о германском локалитету, већ да је међу Аварима било и Германа. То је могло бити затечено локално становништво, али, према преовлађујућем датовању гробних инвентара, чак и нека популација која је на то тло дошла у прелазном периоду аварске превласти. Као што је већ цитиран став Тивадара Виде, у почетку јасно видљива обележја не-аварске, ромејске и германске популације с временом се губе, да би око 670. године наступила једна другачија, средњоаварска култура (Vida 2008a: 41). У том смислу, гробови 108 и 112 би могли да се припишу групи најпознијих германских сахрана у Панонској низији. Слично томе, нпр. гроб 878 са Тисафиреда је сврстан у најстарију фазу на локалитету, тј. у време прелазног аварског периода (Garam 1995: Abb. 228/5, 10, 11). Већ је било речи о томе да се неуцртане позније сахране групишу источно од габарита са ситуационог плана. Међу тим гробовима су и германски гробови 96, 108 и 112, а на самом југу раније истраженог дела некрополе је и гроб 18. Није могуће утврдити да ли су германски гробови познијег датовања заузимали неки посебан рејон некрополе.

Северно од некрополе, нађена је јама са уломцима керамике која је опредељена као гепидска (Нађ 1959: 48, T. XXX/1-2). На основу приложених илустрација, ипак, то опредељење би требало узети са резервом.

Разна ромејска импортована роба свакако представља још једну особеност некрополе у Арадцу. Поред појасних гарнитура, ретког налаза рановизантијског мача и другог, по свом значају се свакако издваја налаз матрице за израду појасних украса из гроба 3 (III), датованог у крај 6. и прву трећину 7. века. У том гробу је било и других ромејских налаза, нпр. копча за ташну, али и типичних раноаварских, као што је тзв. алатка за дрешење чворова. Ипак, нема неких других алатки које би указивале на то да

се покојник бавио златарством, као нпр. у чувеном гробу у Кунсентмартону (Csallány 1933).

Покојник из гроба 18, пак, могао се бавити управо тим занатом. Поред три веће гвоздене алатке, од којих су две, чини се, биле клешта, у гробу су нађени и ситни „поломљени лимови“, те фрагменти равног стакла и стаклене наруквице и једна окцаста перла. Ти фрагменти су, важно је напоменути, нађени са осталим прибором, груписани у пределу леве шаке (Нађ 1959: 57). Другим речима, били су ношени у торбици, па се присуство једне окцасте перле у овом гробу не би могло довести у везу са оценом Еве Гарам да је обичај сахрањивања мушкараца са једном или две такве перле око врата централноазијског порекла и да је особен за најстарији хоризонт аварског боравка у Панонској низији (Garam 1992: 151). Чини се пре да је перла ношена у торбици као сировина за даљу прераду, као уосталом и други ситни стаклени и бронзани комади, међу којима и један римски новчић, тако да она у претходном тексту није узета као упориште за датовање гроба.

Уколико би се датовање те гробне целине одређивало на основу њеног просторног распореда, постојале би две опције. С једне стране, гроб 18 је близу раног гроба 3 (III) из којег потиче златарска матрица, а с друге стране, у јужној је линији позних гробова 20-16-71. Ипак би прва опција била вероватнија, због једног детаља из, такође, оближњег гроба 57, у којем је Шандор Нађ констатовао, такође у пределу леве шаке, између осталог и бронзани лим, а ту је била и „овална бронзана грудвица (у виду капи, какве остају при ливењу)“ (Нађ 1959: 60). Гроб 57 овде је датован у прву половину 7. века, што би, дакле, могао да буде и временски оквир покопавања покојника у гроб 18. Остали гробови у непосредном окружењу немају оваквих прилога, или су у њима сахрањене особе женског пола. У сваком случају, иако инвентари гробова 3 (III) и 57 нису до краја речити, може да се размишља о зони занатлијских гробова на арадачком гробљу, што би, колико ми је познато, био јединствен случај. Могло би да се напомене да су три занатлијске сахране потврђене и на непубликованом гробљу Чакберењ, али није јасно у ком су распореду те целине биле на некрополи (*cf*. Rácz 2009). Три или више таквих сахрана картирано је само на 13 некропола са простора целог Каганата, укључујући и гробље у Арадцу (Ódor, Rácz 2011: Abb. 3/5).

Ипак, постоје и друге могућности за интерпретацију таквих налаза у гробовима, на које ме је љубазно упозорио колега Бендагуз Тобијас из Мајнца, који се управо таквим целинама бавио у својој, још увек необјављеној, докторској дисертацији. Тако, матрице су могле да служе и као амулети, док су гробови са бројнијим алаткама могли

припадати вођама који су упошљавали сопствене ковача. У случају некрополе у Арадцу то по свој прилици није био случај, будући да је инвентар гроба 18 прилично скроман. У смислу етничке интерпретације, ни гробове 3 (III) и 57 није могуће поуздано приписати Аварима или Германима, премда је прва могућност изгледнија.

Кад је реч о даљем утврђивању социјалне стратиграфије налазишта, примера ради, налази мачева, који се приписују припадницима раносредњовековних војних и друштвених елита (Nicolle 1999: 34), нису груписани. Ипак, поред гроба 85, у којем је нађен редак примерак ромејског мача, положен је гроб 84. Из оба гроба потичу византијске појасне гарнитуре, што је покојнике за живота свакако издвајало од околине. Гробови су датовани у крај 6. и прву трећину 7. века. Познији неуцртани ратнички гроб је, као што смо видели, вероватно био у близини гроба коња са деловима војне опреме, истог датовања. Из тог времена је гроб суседан гробу коња, гроб 68, из којег потиче масивна ромејска појасна копча.

Коначно, у закључку о овом налазишту, требало би потцртати да је, у скромним могућностима, екипа Народног музеја у Зрењанину коју је предводио Шандор Нађ током пет краћих кампања успешно истражила велики број гробова, што је оплођено најобимнијом, па и најквалитенијом дотадашњом публикацијом неког аварског гробља на српском језику (Нађ 1959), представљањем налазишта на значајном научном скупу (Nagy 1968) и публиковањем у оквиру серије *Inventaria Archaeologica* (Nađ 1973). Овај утисак не нарушавају методолошке примедбе које би могле да се изнесу са данашње тачке гледишта, напротив. Имајући у виду оскудицу и чињеницу да су ископавања извођена уз ангажовање само једног, па после двојице радника, укупан резултат још више добија на значају. На основу објављене документације, иако непотпуне, било је могуће приступити анализама временске и, донекле, етничке и социјалне стратификацираности налазишта. Ваљало би још нагласити и да су истраживачи Мечке испољили за оно време вероватно и завидну музеолошку инвентивност. Скелет који је с прилозима *in situ* пренесен у зрењанински музеј још 1951. године, изложен је и данас.

3.5.8. **Зрењанин (Nagybecskerek)**

3.5.8.1. *Географско одређење*

Зрењанин се налази на споју више и ниже речне терасе Тисе (Geomorfološka karta 2005), близу њене алувијалне равни, тако да се на другом месту посматра као насеље са руба те геоморфолошке јединице. Град има изразитије особености положаја, утолико што је настао унутар неколико разгранатих меандара Бегеја који протиче кроз место, у правцу Тителa (Ћурчић, Ђуричић 1994: 156).

Једини забележени налаз из Зрењанина је са локалитета Циглана код железничке станице. Поређењем цитиране геоморфолошке карте и *Google* плана Зрењанина, види се да је тамошња железничка станица на самој обали напуштеног речног корита, што је податак од великог значаја за реконструкцију авародопског крајолика.

3.5.8.2. *Историјат истраживања*

Са тог места потиче случајан налаз из 1911. године. Из гроба су сачуване две наруквице, данас у музеју у Сегедину, без других података о условима налаза (Vinski 1958: 12; *ADAM* 2002: 434).

3.5.8.3. *Археолошки налази*

Наруквице су израђене од раскуцане и савијене траке сребрног лима, тако да су им крајеви проширени и шупљи. Због тако карактеристичног изгледа, називају се наруквицама са трубастим завршетком (*Armreifen mit trompetenförmigen Enden*). Управо ти крајеви носе декорацију у виду вертикалних пунктираних бордура на које се настављају зоне ситних, решеткасто распоређених ромбова, по „мустри“ налаза из гроба 59 из Печуја (*Muster wie Pécs 59*) (Garam 2001: Taf. 42/3: *T. 14/17*).

Наруквицама овог типа посвећена су три осврта у новијој литератури (Bálint 1993: 222; Kiss 1996: 226, Liste 30; Garam 2001: 67-74). По Еви Гарам, реч је о налазима ромејског порекла. Чанад Балинт наводи да је такво типлошко порекло сасвим извесно, али да примерци из аварског контекста показују једну значајну разлику – они нису ливени. Тако се управо наруквице са трубастим завршетком узимају као пример процеса „аваризовања“ (*Veawarisierung*) византијске робе (Bálint 1993: 222-223). Уочена концентрација тих налаза на простору Панонске низије навела је Зденка Винског да их процени као типичан панонски производ (Vinski 1956: 78).

Шира група налаза се датује у 7. век (Kiss 1996: 226), па је тај временски оквир прихваћен и за зрењанински пар (*ADAM* 2002: 434). По прецизнијој анализи Еве Гарам, квалитетнији комади, у које се убраја и пар из Зрењанина, датују се у крај 6. и прву трећину 7. века (Garam 2001: 67-74, Tabelle 1).

3.5.8.4. *Анализа података*

Пошто су јасније илустрације објављене релативно недавно, примерци из Зрењанина су у литератури описани и као ливени, без прецизнијег датовања (Dimitrijević *et al.* 1962: 30), па су тако остали непоменути и у скорашњем прегледу раноаварских налаза из Баната (Ivanišević, Bugarski 2008). На овом месту, тај пропуст се исправља, уз прихватање датовања Еве Гарам, које је засновано на сразмерно бројним гробним налазима.

Зрењанин, тако, представља још једно место у српском делу Баната у којем је посведочено раноаварско присуство, за сада, истина, само путем једног давнашњег гробног налаза. Не би требало сумњати да на тој повољној и овде детаљније описаној географској позицији има још трагова из истог времена.

3.5.9. **Перлез (Perlasz)**

3.5.9.1. *Географско одређење*

Перлез се налази на на сложеном геоморфолошком положају, на граници алувијалне равни и више речне терасе покривене лесом (Ћурчић, Ђуричић 1994: 156), уз то и на југозападном крају напуштеног речног корита које се лучно спушта од Ечке на северу (Geomorfološka karta 2005).

3.5.9.2. *Историјат истраживања*

Из Перлеза је познат само један предмет из времена ране аварске превласти. О условима тог налаза који се чува у Националном музеју у Будимпешти нема података (Vida 1999: Kat. Nr. 725).

3.5.9.3. *Археолошки налази*

Реч је о руком рађеном лонцу благо разгрнутог обода и кратког врата. Лонац је издужене форме, висине 15,5 cm, пречника обода 11,1 cm и дна 8,9 cm. У јединој досадашњој публикацији, Тивадар Вида га је определио у групу IIID4/a. према

ауторовој типохронологији, могао би да се датује најпре у прву четвртину 7. века (Vida 1999: Kat. Nr. 725, Taf. 79/5, 156/1, 175: *T. 14/16*).

3.5.9.4. *Анализа података*

Иако нема прецизнијих података, на основу чињенице да се лонац чува у Будимпешти може засновано да се претпостави да је тамо доспео давно, пре или за време Другог светског рата. Посматрајући приложену квалитетну фотографију, даље, стиче се утисак да је посуда нађена у добром стању, тј. да евентуални конзерваторски захвати нису били велики. Мала је вероватноћа да би неки керамички налаз из насеља био очуван у тој мери.

Чини се, дакле, да је реч о давнашњем налазу из неког раноаварског гроба који је био случајно откривен у Перлезу или околини тог места, па има довољно услова да се Перлез прикључи списку раноаварских налазишта у Банату, што је било пропуштено у претходној прилици (*cf*. Ivanišević, Bugarski 2008).

3.5.10. **Сакуле (Torontálsziget)**

3.5.10.1. *Географско одређење*

Сакуле се налазе југоисточно од данашњег ушћа Тисе у Дунав, крај јужне обале Тамиша, на споју алувијалне равни те реке и више речне терасе. Село је подигнуто на вишем геоморфолошком члану а данас је са запада и југа оивичено мочварама и барама (Ћурчић, Ђуричић 1994: 156; Geomorfološka karta 2005).

3.5.10.2. *Историјат истраживања*

Из Сакула потиче један стари површински налаз византијског златника. Без ближих података, наводи се да прва информација о златнику потиче од општинског чиновника А. Богољуба (A. Bogolyub), да би посредством извесног J. Бабића (J. Babics) налаз доспео до Гола (Ö. Gohl), од кога потиче и прва публикација. Златник је објављен 1914. године у једном мађарском нумизматичком часопису, али нејасно. Данашњи смештај златника није познат (Somogyi 1997: 74-75).

3.5.10.3. *Археолошки налази*

По својој прилици, реч је о пробушеном солиду царева Констанса II и Константина IV, кованом у Цариграду између 662. и 667. године (Somogyi 1997: 74-75).

3.5.10.4. *Анализа података*

Петер Шомођи на цитираним страницама убедљиво одбацује раније интерпретације Гола и Чалања, из којих се заправо могло извести да је било више златника кованих за три различита цара. Тако је и Душан Мркобрад забележио да из Сакула потиче више случајних налаза солида Ираклија и синова и, можда, један солид из Ираклијавог самосталног ковања (Mrkobrad 1980: 107-108).

Навод да је златник био пробушен упућује на то да је био коришћен као накит у секундарној употреби. По самом датовању солида није могуће да он потиче из ромејског данка Аварима, који је био окончан 626. године. Пре би се његово доспевање могло довести у везу с појачаним интересовањем Цариграда за Аваре, услед бугарске претње (*cf*. Daim 2003: 483, 517), о чему је било речи приликом представљања пара наушница из Новог Сада.

Пробушен солид је, наравно, могао да краси и неку позницју ниску, али има услова да буде представљен у овом попису, као, вероватно, изворно гробни налаз из прелазног периода аварске превласти, што је пропуштено да се примети у претходној прилици (Ivanišević, Bugarski 2008).

3.6. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ДУНАВА*

Након ушћа Тисе у Дунав, рано-и средњоаварска налазишта настављају да се нижу према југу и истоку, пратећи обалу друге велике реке. Као што је то уобичајено, и она су била на вишим геоморфолошким члановима. Податке о тим налазиштима из југозападног Баната недавно је у склопу своје магистарске тезе објединио Војислав Ђорђевић [Ђорђевић, В. 2010].

3.6.1. **Опово (Oppova)**

У одредници о Опову, у оквиру овог прегледа биће представљена два локалитета и један давнашњи случајан налаз.

3.6.1.1. Локалитет Селиште

3.6.1.1.1. *Географско одређење*

Опово је смештено на граници алувијалне равни и ниже речне терасе (Ћурчић, Ћуричић 1994: 156; Geomorfološka karta 2005). Границе између терасе и алувијалне равни према Тамишу се показују, између осталог, као „јасно истурена полуострва“ на вишој коти, где су се подизала насеља. Једно од њих је и Опово [Ђорђевић, В. 2010: 8].

Локалитет Селиште крај југозападне периферије савременог села, а још увек на уздигнутој тераси према Тамишу. Још са две стране, налазиште је окружено старим меандрима реке [Ђорђевић, В. 2010: 160], који се на цитираној геоморфолошкој карти показују као баре.

3.6.1.1.2. *Историјат истраживања*

Налазиште је у највећој мери уништено радом месне циглане, али су извесна сазнања ипак сачувана. Локалитет је регистрован 1959. године, када је уништено неколико касноантичких гробова. Две године касније, из профила циглане је прикупљен већи број целих посуда, као и једна узенгија. Било је јасно да је у питању аварска некропола, која је према керамичким налазима широко датована, будући да су међу посудама биле оних рађених слободном руком, али и са витла. Гробни налази, према документацији, потичу са источног дела налазишта. Народни музеј Панчево их је прибавио 1967. године, приликом откупа збирке Андрије Мајера [Ђорђевић, В. 2010: 160-161]. Наведени подаци су веома значајни, будући да је Марин Брмболић у ранијем осврту на откупљене предмете из велике збирке Мајера, локалног католичког свештеника и археолога-аматера, назначио да их је могуће „регистровати само као случајне налазе из околине Опова, што несумњиво умногоме отежава прецизнију публикацију налазишта са којих потичу (Брмболић 1991: 53).“

Налази са Селишта, пре свега сарматски и средњовековни, сажето су помињани у неколико наврата, што на овом месту није нужно цитирати, док се оставштини раног средњег века најпре укратко посветио управо Марин Брмболић, који је извршио грубу поделу тог материјала у два хоризонта (Брмболић 1991: 60, Сл. 8-12). Најисцрпнији приказ тих налаза недавно је пружио Војислав Ђорђевић, у тексту своје необјављене магистарске тезе [Ђорђевић, В. 2010]. Трудом колеге Ђорђевића, налази са Селишта су у извесној мери „враћени“ у археолошки контекст, посебно кад се има на уму цитирана примедба Марина Брмболића.

3.6.1.1.3. *Археолошки налази*

Укупно је прикупљено, како се то да сабрати из текста тезе Војислава Ђорђевића, 17 посуда, од којих је 12 рађено слободном руком а пет су са спорог витла. Руком рађене посуде су од лоше пречишћене глине са додатком песка, дробљене керамике и органских материја. Те неукрашене посуде припадају тзв. потиском типу. Посуде са спорог витла су такође прављене од лоше пречишћене глине, с примесама песка и ситног и крупнијег шљунка. Украшаване су чешљем, у виду валовница или водоравних линија и по својим особинама се јасно опредељују у средњо- и касноаварски, тзв. подунавски тип лонаца [Ђорђевић, В. 2010: 161].

Гњетана керамика из Опова понајбоље сведочи о споменутим тешкоћама типолошког разврставања грнчарије рађене слободном руком. Тако је могло да се догоди да ће на овом месту посуде из Опова углавном бити повезане са другим представницима подгрупа Тивадара Виде (Vida 1999) у односу на оне које је с детаљним образложењем понудио колега Ђорђевић [Ђорђевић, В. 2010: 209, 211-212].

Мој утисак је да посуде, редом илустроване као [Ђорђевић, В. 2010: Сл. 1/8; 7, 12; 1; 6, 10: *T. 19/10, 9, 14, 3, 8, 12*] одговарају следећим Видиним подгрупама: IIID2-4, с датовањем 568-600; потом две посуде из подгрупе IIID5, с датовањем 600-625; једна би могла да се уже одреди у подгрупу IIID5/c3, те коначно још две посуде из подгрупе IIID9, из треће четвртине 7. века (*cf*. Vida 1999: Taf. 175). Посуде илустроване као [Ђорђевић, В. 2010: Сл. 2-5, 9, 11: *T. 19/4-7, 11 13*] нисам могао да повежем са представницима референтне типологије. На овом месту би требало истаћи да је за једну од тих посуда [Ђорђевић, В. 2010: Сл. 1/5: *T. 19/7*], на основу старије, лошије илустрације (Брмболић 1991: Сл. 9) а у односу на Видину типологију предложено датовање од друге половине 6. века до око 650. године (Ivanišević, Bugarski 2008: 54).

Кад је реч о посудама са спорог витла, сем јасне припадности тзв. подунавском типу, није их могуће ближе определити у средњо- или касноаварски период [Ђорђевић, В. 2010: 212, Сл. 2/9-13].

Као што је већ поменуто, од осталих налаза је прикупљен само још један стремен. По својим основним карактеристикама, припадао би раноаварском типу са извученом правоугаоном плочицом за ремен. Интересантна је примедба Војислава Ђорђевића да је та узенгија „израђена ливењем од гвожђа“ [Ђорђевић, В. 2010: 161, 206, T. CLXXXVI/8]. Већ је било речи, приликом представљања узенгија из Селенче и Стапара, да је та технологија примењивана у изради најстаријих, најквалитетнијих узенгија у аварској употреби. Приложена илустрација налаза из Опова, фотографија без

пресека, не представља праву потврду ауторове тврдње. Штавише, могло би да се примети и да узенгија из Опова према својој наглашено великој, квадратној рупи за ремен, наликује и на налаз из Кракре (средњовековни Перник) у Бугарској, који је приписан Словенима или Прабугарима из раносредњовековног насеља на развалинама ромејског утврђења и датован најраније од краја 7. и почетка 8. века (Чангова 1992: 181, 205, Обр. 168/1; Йотов 2004: 140-142, Кат. 753-755, Обр. 80, Таб. 27).

Имајући у виду све налазе са Селишта, та некропола је датована од краја 6. до почетка 9. века [Ђорђевић, В. 2010: 161].

3.6.1.1.4. *Анализа података*

Војислав Ђорђевић је засигурно био у праву кад је налазе са Селишта представио као гробљанске. Двадесетак лонаца мањих димензија, притом углавном у целости очуваних, пре представља материјал из гробова него из насеља. Некропола је, пак, свакако припадала неком насељу. О погодностима некадашњег живота на локалитету Селиште код Опова упућују и тамошњи налази из старијих и млађих епоха.

Датовање аварске оставштине, ипак, не може да се изведе тако једноставно. Најпре, не може бити јасно да ли је реч о једном гробљу, коришћеном током читавог периода аварске превласти, или бар током рано- и средњоаварског. На овом степену обраде огромне грађе са аварских некропола, још увек није проистекла референтна типохронологија аварске грнчарије са витла, тако да се на основу пет налаза лонаца не би требало упуштати у дискусију о њиховом прецизнијем датовању. Могућност да је реч о две посебне аварске некрополе такође не би могла да се одбаци, тако да ће локалитет Селиште бити поменут и у прегледу познијих аварских налазишта.

Кад је реч о раноаварској оставштини, мој утисак је да би се грнчарија могла датовати већ од 568. године, па би у том смислу могло да се предложи извесно кориговање доње временске границе коју је предложио Војислав Ђорђевић. Горњи датум за ту грнчарију у Опову је око 670. године.

Налаз узенгије наговештава, али не и нужно упућује на раноаварско одређење. Примера ради, иако за сада сасвим усамљен, познат је и један још познији налаз узенгије са правоугаоном извученом ушицом за ремен од оне из Кракре. Реч је о стремену из оставе из Стрежева код Битоља (Јанакиевски 1980), због чијих је сличности са раноаварским типом, и у складу са осталим покретним и непокретним налазима из тог утврђења, остава погрешно опредељена као ромејска (Бугарски 2007b). По свој прилици, Валери Јотов је ту оставу, а тиме и узенгију, исправно датовао у другу

половину 10. и прву половину 11. века (Йотов 2007), што је на одговарајућем месту и прихваћено (Ivanišević, Bugarski 2012: 138-140).

Сводећи расправу о локалитету Селиште, стиче се утисак да је та некропола у Опову била активна током читавог раноаварског периода, а онда и током средњо- и касноаварског, сем ако се тада није формирала нова некропола на истом налазишту. У сваком случају, број од двадесетак гробова – или чак мање, ако бисмо претпоставили су у неком гробу могле бити и две посуде - јесте премали у односу на онај који је тамо морао да буде укопаван током трајања (обе?) некрополе. Како је локалитет још давно уништен радом циглане, овде изнесена питања и претпоставке нужно ће остати без правог одговора.

3.6.1.2. Локалитет Бели брег

3.6.1.2.1. *Географско одређење*

На југоисточној периферији села смештен је локалитет Бели брег, на лесној узвисини која је, као полуострво, данас окружена трима воденим површинама, од које су две рукавци Тамиша а трећа садашњи ток реке [Ђорђевић, В. 2010: 40]. На прецизнијој геоморфолошкој основи, те воде су приказане као баре (Geomorfološka karta 2005).

3.6.1.2.2. *Историјат истраживања*

Слично као и налазе са Селишта, и уломке керамике са Белог брега је прикупио Андрија Мајер. Године 1965, након великих поплава Тамиша, Мајер је на простору изнад западног рукавца реке нашао грнчарију из различитих епоха, почев од баденске а закључно с налазима датованим у време 9-10, односно 11-13. века, коју је 1967. године у склопу читаве збирке откупио Народни музеј у Панчеву [Ђорђевић, В. 2010: 40]. Вишеслојност локалитета и укопи најпознијег наведеног датовања су потврђени и путем археолошких ископавања 1980. године, под руководством Растка Рашајског (*cf.* Манојловић, В. 1989; Брмболић 1991: 60, нап. 13, 14).

3.6.1.2.3. *Археолошки налази*

Међу прикупљеним налазима, три фрагмента руком рађених посуда датована су у време 6-7. века [Ђорђевић, В. 2010: 40, Т. CLXXIII/1-3: *T. 19/15*]. У начелу, датовање је прихватљиво, уз ограду да тако сачувано посуђе ипак не би могло да се ближе пореди са успостављеним типовима раноаварске руком рађене грнчарије.

3.6.1.2.4. *Анализа података*

У најбољем случају, налази индицирају да је на локацији Бели брег било насеље из доба ране аварске превласти. Уопште, Ђорђевић је приметио да „већи број фрагмената средњовековне керамике... указују на постојање средњовековних насеобина“ [Ђорђевић, В. 2010: 40], што је, уосталом, потврђено и поменутим ископавањима. Баденска керамика би, пак, у том случају сведочила да је иста позиција била изабрана за подизање насеља и знатно раније. Уз локалитет Селиште, дакле, и налазипште Бели брег наговештава да је околина Опова представљала повољно окружење за успостављање насеља из доба (ране) аварске превласти. Притом, може да се помишља, због близине два налазишта, да је на Белом брегу било насеље покојника из Селишта.

О раноаварском периоду највероватније сведочи и један стари случајан налаз бронзаног новчића цара Јустина II из 575/576. године. Ипак би требало нагласити да је у два наврата као место налаза именована *Oppava*, а не *Oppova*. Новчић се чува у Нумизматичком кабинету Мађарског народног музеја (Bóna 2003: 295; Somogyi 2009: Tabelle 3).

3.6.2. **Глогоњ (Glogon)**

3.6.2.1. *Географско одређење*

Глогоњ се такође налази на граници алувијалне равни и ниже речне терасе (Ћурчић, Ћуричић 1994: 156; Geomorfološka karta 2005). Локалитет Глогоњски рит, са којег потиче један гроб, је назив нешто удаљенијег дунавског рита у близини Крњаче (Vinski 1958: 12; Dimitrijević *et al.* 1962: 17). Данас је то приградско насеље Београда, које припада општини Палилула, а названо је по мочвари у близини села Глогоња. Модерно насеље на Глогоњском риту настало је, дакле, на мочварном терену, после Другог светског рата.

3.6.2.2. *Историјат истраживања*

Приликом заштитних ископавања праисторијске некрополе, поља са урнама на локалитету Глогоњски рит, 1952. године - или 1949. према подацима Марина Брмболића - нађен је и један гроб из времена аварске превласти. Ископавања су

изведена у организацији Музеја Војводине у Новом Саду, где се налази и чувају (Mrkobrad 1980: nap. 499; Брмболић 1991: 57, нап. 6).

3.6.2.3. *Археолошки налази*

Гроб је припадао особи мушког пола. На основу испретураности скелета и трошних трагова златног лима у пределу груди, претпостављено је да је био опљачкан. Уз нож и алку, нађен је и нејасно илустрован предмет од обрађене животињске кости дужине 2,1 cm, пробушен по средини, који је протумачен као амулет (Dimitrijević *et al.* 1962: 17-18, Sl. 2; Mrkobrad 1980: 96, T. LXXVI/17), а од карактеристичнијих налаза четири сребрна искуцана калотаста окова, пречника 0,8 cm и језичак од сребрног лима са наребреним ојачањем на месту увлаке и перфорацијом испод њега, дужине 4,4 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 17, Sl. 1: *T. 14/18*). Taj споредни језичак одговара типу 558 серијације Јозефа Забојника, датованом у најранију FS фазу, до 650. године (Zábojník 1991: 233, 248, Taf. 1/1-3, Abb. 1), док се на Тисафиреду такви налази датују до 670/680. године (Garam 1995: 188, Abb. 91/1-7).

У старијој литератури, гроб је датован у рани 7. век (Vinski 1958: 12) или шире у исто столеће (Dimitrijević *et al.* 1962: 18), што је прихваћено и у новијем осврту (*ADAM* 2002: 145). Јован Ковачевић је гроб приписао војнику и датовао га у прелазни период (Kovačević 1973: 51).

3.6.2.4. *Анализа података*

На основу налаза језичка, може да се предложи нешто уже датовање гроба, закључно с крајем раноаварског периода. Гроб на локалитету Глогоњски рит је по свој прилици био укопан током првог века аварске превласти (*cf.* Ivanišević, Bugarski 2008: 54, Fig. 15/8).

Иако не располажем подацима о површини на којој је истраживано поље са урнама, тешко је претпоставити да је нађени раноаварски гроб био једини на том налазишту. Вероватније је реч о периферном гробу раносредњовековне некрополе која се делимично преклапала са праисторијском. На такав закључак упућује управо чињеница да су потврђена два хоризонта сахрањивања на локалитету, што сведочи да је током минулих епоха исто место на граници плављења било препознавано као погодно за насељавање.

О датовању те претпостављене некрополе из доба раног средњег века, међутим, не може се нагађати. Једини нађени гроб, пак, јасно је датован, и зато је Глогоњ још одавно уведен у круг раноаварских налазишта.

3.6.3. **Јабука**

3.6.3.1. *Географско одређење*

Данашње насеље Јабука, које припада општини Панчево, налази се југоисточно од Глогоња, такође на ивици ниже речне терасе према алувијалној равни (Ћурчић, Ђуричић 1994: 156; Geomorfološka karta 2005).

3.6.3.2. *Историјат истраживања*

Случајни налази аварске керамике из атара села, без било каквих пропратних података, доспели су у Народни музеј у Панчеву још пре Другог светског рата, као и фрагменти касније средњовековне грнчарије [Ђорђевић, В. 2010: 152].

3.6.3.3. *Археолошки налази*

Авародопска грнчарија је заступљена с два руком рађена лонца, оквирно датована у доба 6-7. века, за које је претпостављено да представљају гробне налазе. Реч је о мањим лонцима тзв. потиског типа, дебелих зидова, који су, судећи према приложеном размернику, били висине свега око 9 cm [Ђорђевић, В. 2010: 152, 197, Т. XXVII/1, 2: *Т. 19/16*]. Посуде су обликом налик на ране представнике Видине подгрупе IIID1 (Vida 1999: 138, 141, Abb. 58, Taf. 175), али за разлику од њих немају украшене ободе. Исто је примећено за сличне посуде са Чика, из гробова који се свеукупно датују рано, до краја 6. века (Бугарски 2009а: 129-130, Т. X/59-1, XI/71-5, 72-5).

3.6.3.4. *Анализа података*

На основу сличних посуда са Чика, ипак, не би требало драстично спуштати хронологију коју је оквирно дао Војислав Ђорђевић, али се чини да је безбедно да се налази датују у раноаварски период, дакле у прво столеће њихове доминације. Остаје, такође, снажан утисак да је на цитираним страницама магистарске тезе аутора налазиште исправно одређено као гробље. У целости очуване руком рађене посуде мањих димензија јесу особени налази из аварских гробова, док би поменути фрагменти касније керамике пре могли да потичу из насеобинског слоја. Иако није јасно да ли је

тај познији материјал са истог места из атара села, или са неког другог, остаје чињеница да је и атар данашње Јабуке коришћен за насељавање у више наврата [*cf*. Ђорђевић, В. 2010: 151-153].

3.6.4. **Борча (Borcsa)**

3.6.4.1. *Географско одређење*

Борча се данас налази у саставу Београда. Припада прекодунавском делу општине Палилуле, на граници плављења те реке, у мочварном подручју Панчевачког рита.

3.6.4.2. *Историјат истраживања*

Давнашњи случајан налаз једног византијског новчића налазио се у збирци извесног Ж. Ормоша (Zs. Ormós), која је по његовој смрти предата музеју у Темишвару. Није познато где се предмет данас налази (Somogyi 1997: 32).

3.6.4.3. *Археолошки налази*

На основу ранијих описа из литературе, Петер Шомођи је могао само да пренесе да је реч о мањој бронзаној јединици цара Јустина II (Somogyi 1997: 32). Душан Мркобрад тврди да је у питању фолис, кован у Цариграду (Mrkobrad 1980: 108), а да је новац направљен од бронзе, потврђује и податак из новог Шомођијевог списка (Somogyi 2009: Tabelle 3).

3.6.4.4. *Анализа података*

Податак којим се располаже свакако није довољан да докаже аварско присуство у Борчи, али је ово налазиште ипак, уз све резерве, требало ставити на карту раноаварских налазишта српског дела Баната, што је пропуштено (Ivanišević, Bugarski 2008).

3.6.5. **Панчево (Pancsova)**

Из Панчева и околине потиче неколико локалитета који ће бити обрађени у оквиру овог прегледа.

3.6.5.1. Локалитет Обала Тамиша – Прво српско поље

3.6.5.1.1. *Географско одређење*

Као и претходно наведена места, и Панчево се налази на споју алувијалне равни и ниже речне терасе (Ћурчић, Ћуричић 1994: 156; Geomorfološka karta 2005). Локалитет Обала Тамиша – Прво српско поље налази се северозападно од Панчева, на око 3 km северно од периферије тог града, „на високој старој левој обали Тамиша" [Ђорђевић, В. 2010: 171].

3.6.5.1.2. *Историјат истраживања*

Још пре Другог светског рата, у панчевачки музеј је доспело нешто керамике са овог локалитета, али без јаснијих података о условима налаза. По први пут, малобројна тамошња авародопска оставштина помиње се у магистарској тези Војислава Ђорђевића [Ђорђевић, В. 2010: 171].

3.6.5.1.3. *Археолошки налази*

Поред нешто бројнијих налаза 11-13. века, илустрована су два фрагмента руком рађених посуда које је аутор оквирно датовао у 6-7. век [Ђорђевић, В. 2010: 171, Т. CI/1, 2]. Ни у овом случају не би могло да се приступи ближем типолошком или хронолошком одређењу.

3.6.5.1.4. *Анализа података*

Уколико се прихвати Ђорђевићево одређење оскудних остатака руком рађене керамике са позиције на западном крају потеса Прво српско поље, то би значило да је и на тој локацији установљен вишеслојан локалитет. Чињеница да међу млађим налазима има и карактеристичних средњовековних котлова могла би посредно да сведочи у прилог могућности да је и старије налазиште било насеобинског карактера.

3.6.5.2. Локалитет Горњоварошка (Бахманова, Милорадовићева) циглана

3.6.5.2.1. *Географско одређење*

Локалитет је на северној периферији града, на око 250 m од данашњег корита Тамиша (Брмболић 1991: 61; [Ђорђевић, В. 2010: 162]), на месту које се на геоморфолошкој карти показује као спој ниже речне терасе и мочваре (Geomorfološka karta 2005).

3.6.5.2.2. *Историјат истраживања*

У магистарској тези Војислава Ђорђевића цитирана су места на којима је, на размеђу 19. и 20. века, прве описе налазишта оставио Феликс Милекер. Поред тога, аутор је објединио опширну библиографију расутих цртица о налазима са овог вишеслојног локалитета, од којих се неки могу повезати са раноаварским периодом.

Покретни археолошки налази са овог вишеслојног локалитета, који припадају енеолиту, бронзаном добу, времену аварске доминације и раздобљу 11-13. века, смештани су у музеј у Панчеву од његовог оснивања 1923. године, а мањим делом се чувају у Градском музеју у Вршцу и Народном музеју у Будимпешти ([Ђорђевић, В. 2010: 162-164]; *cf*. Mrkobrad 1980: пар. 544; *ADAM* 2002: 279).

3.6.5.2.3. *Археолошки налази*

Кад је реч о авародопској оставштини, на овом налазишту су од краја 19. века па до пред Други светски рат у више наврата налажени „bogati konjanički (?) grobovi“, али без ближих података (Dimitrijević *et al.* 1962: 24-25). Заступљен је и раноаварски и касноаварски материјал, а тај познији ће бити обрађен у другом прегледу налазишта.

Најбројнији раноаварски налази са локалитета донедавно су били непознати. Реч је о осам руком рађених посуда, које по свој прилици потичу из уништених гробова. Облици тих посуда су, можда би се могло рећи, „типичнији“ него нпр. они из Опова, тако да ће се њихово поређење са типовима Тивадара Виде (Vida 1999) у мањој мери разликовати у односу на детаљну анализу Војислава Ђорђевића.

Тако се чини да, редом, посуде описане и илустроване као [Ђорђевић, В. 2010: 209-211, Т. LXXXVIII/1-3, 5: *Т. 26/12-14, 16*], по облику наликују на представнике Видиног типа IIID1, с тим што су прва и последња без уреза на ободу, док би посуде обрађене код [Ђорђевић, В. 2010: 209-211, Т. LXXXVIII/4, 6: *Т. 26/15, 17*], одговарале онима из Видиних подгрупа IIID2-4. Посебно је интересантан утисак да би сви ти лонци могли да се датују до краја 6. века. По мом мишљењу, даље, атипичне посуде [Ђорђевић, В. 2010: 211, Т. LXXXVIII/7, 8: *Т. 26/18, 19*] не би могле да се пореде са понуђеним репрезентима Видине типологије. Можда не би био неутемељен утисак да је последња израђена по узору на ромејске лонце са витла.

Знатно познатији предмет са овог налазишта из времена ране аварске превласти јесте ливена бронзана матрица за израду појасних језичака. Може се напоменути да је тај предмет у нашу литературу ушао рано (Новаковић, К. 1939: 46-48), да је потом помињан још у неколико наврата (*e.g.* Vinski 1958: 12; Dimitrijević *et al.* 1962: 24-25;

Ivanišević, Bugarski 2008: 55, Fig. 15/9: *T. 26/20*) и препознат као производ ромејског порекла. Најзначајније је, ипак, да је одговарајући тип језичака добио име управо по налазу из Панчева (*cf*. Kiss 1996: 223), који би се могао датовати у другу и трећу четвртину 7. века. Порекло типа *Pancsova* јесте византијско, али су те гарнитуре израђиване у појасу аварског насељавања. Матрице мањих појасних украса тог типа су познате још са два аварска гробља у Мађарској, а комади одговарајућих гарнитура са више тамошњих некропола (Garam 2001: 148, Taf. 108-110), између осталих и са гепидске некрополе Келкед-Фекетекапу А (Kiss 1996: 223, Taf. 61/A276-13).

3.6.5.2.4. *Анализа података*

При нтерпретацији раноаварских налаза са Горњоварошке циглане у Панчеву сусрећемо се са истим недоумицама, али и општијим закључцима, које се односе и на нека претходно описана налазишта. Тако, није јасно да ли је на тој позицији трајала једна аварска некропола дугог века, или су можда млађи гробови, чији ће бројнији материјал бити касније приказан, сачињавали оделито гробље.

У сваком случају, раноаварски гробови би могли да се датују у прве деценије, или шире у први век њиховог присуства на овом простору. Посебну пажњу привлачи налаз ромејске матрице, за коју би се, с обзиром да не постоје било какви подаци о условима налаза, могло само претпоставити да потиче из гроба. У том случају, Панчево би било још једно место са наше територије одакле потиче гроб ковача – златара (*cf*. Ковачевић 1977: 167-170; Rácz 2009: 78).

Коначно, и у случају овог налазишта може се потцртати да је његова локација коришћена за насељавање у више наврата.

3.6.5.3. Локалитет Насеље Тесла

3.6.5.3.1. *Географско одређење*

Локалитет се налази у источном делу данашњег Панчева (Prikić 1975: 128), при чему два гроба потичу из улице Лава Толстоја, која данас носи име Јосифа Маринковића [Ђорђевић, В. 2010: 173].

3.6.5.3.2. *Историјат истраживања*

Налазишту су приписана су два коњаничка гроба (Prikić 1975) и, можда, још један „скелет млађе особе“ који је, без других података, нађен 1949. године приликом копања темеља на адреси Улица Лава Толстоја 78б [Ђорђевић, В. 2010: 173].

Темељи нових зграда у истој улици су се, уз употребу механизације, копали и 1975. године. Приликом редовног обиласка терена, крај машинског профила су затечени делови скелета коња и човека, а прикупљени су и сачувани гробни налази (Prikić 1975: 129-129, T. LXI/1, 2).

На удаљености од око 200 m од тог места, године 1970. је, приликом копања темеља за зграду Звезда I, под сличним околностима прибављен некомплетан инвентар још једног коњаничког гроба (Prikić 1975: 129, T. LXI/3). Покретни налази се чувају у Народном музеју у Панчеву [Ђорђевић, В. 2010: 172].

3.6.5.3.3. *Археолошки налази*

Године 1975, из коњаничког гроба су прикупљени гвоздени врх копља и узенгија. У први мах, илустровани су у стању у којем су били и нађени, дакле јако кородирани (Prikić 1975: 129-129, T. LXI/1), али је недавно приложена знатно боља илустрација конзервираних налаза [Ђорђевић, В. 2010: 173, T. CII/7, 8: *T. 27/1, 2*], на основу којих се могу дати прецизнији коментари.

Врх копља масивног, коничног тулца, при дну пробушеног за фиксирање на држаљу, одговарао би представницима облика I/3 доступне типологије раноаварских копаља (Csiky 2007: 323, Abb. 2). Узенгија припада раноаварском типу са тзв. омега петљом. Иако је назначено да је стремен „округлог пресека у горњем делу“ и пљоснатог упоришта стопала, на основу приложене фотографије се стиче утисак да је пресек горњег дела оквира заправо ромбоидног облика. Таква одлика узенгије би можда и лакше могла да се доведе у везу са тврдњом Војислава Ђорђевића да је налаз био израђен ливењем [Ђорђевић, В. 2010: 173]. Из досадашње расправе о раноаварским узенгијама проистиче да су том техником били прављени неки стремени правоугаоне ушице за ремен, као што су то примерци из Стапара или Селенче.

Гроб нађен 1970. године дао је богатије налазе. Појасној гарнитури покојника могла би да се припише уобичајена гвоздена копча трапезоидног оквира и, можда, неилустровани и до данас вероватно пропали „fragmenti pločica od tankog bronzanog lima“ (Prikić 1975: 128-129, T. LXI/3). Ауторка је појасној гарнитури приписала и 12 кружних окова од бронзаног, позлаћеног лима, пречника 1,9 cm, украшених утиснутим концентричним круговима. Окови су, вероватније, припадали коњској орми, а нађен је и један штитасти искуцани појасни оков [Ђорђевић, В. 2010: 172, T. CIII/5, 6: *T. 27/5, 7, 8*]. Окови слични кружним потичу нпр. из два средњоаварска гроба са некрополе Алатијан (Kovrig 1963: T. XLVIII/14-19, XLIX/9-10), док је штитасти оков налик на

налаз из Селенче [*cf*. Ђорђевић, В. 2010: 207], који би, имајући у виду овде приложену опширну дискусију о тамошњим налазима, могао да припада раном или прелазном периоду аварске превласти.

Коњској опреми припадају и гвоздена узенгија са тзв. омега петљом за ремен, као и једноставне гвоздене дводелне жвале. Реч је о уобичајеним налазима, при чему је наглашено да су оба налаза израђена ливењем [Ђорђевић, В. 2010: 172, Т. CIII/1, 4: *T. 27/3, 4*]. Од оружја су најпре поменута „dva kratka noža – mača" (Prikić 1975: 129), заправо фрагменти гвозденог кованог мача или, како се допушта, бојног ножа са делимично очуваним канијама. Корице су биле оплаћене сребрним лимом и двема сребрним ушицама за ремен (Prikić 1975: T. LXI/3; [Ђорђевић, В. 2010: 208, Т. CIII/2, 3]: *T. 27/6*), од којих се једна, полукружног облика, настављала на упрвну траку лима на канији, а друга у потпуности подсећа нпр. на ушицу мача из гроба 28 са Чика, са почетка 7. века (Бугарски 2009a: 116-117, T. VI/28-3). Кад је реч о нашим раноаварским локалитетима, у овом прегледу су већ поменути налази мачева са ушицама из Новог Кнежевца и Арадца, а сличне ушице су и на оновременом мачу из гроба 2 некрополе Замбок (Garam 1983: 152, Abb. 8).

На основу представљеног материјала, налазиште је најпре датовано у прву половину 7. века (Prikić 1975: 129), потом шире у 7. век (*ADAM* 2002: 279), а у новије време је предложено датовање у почетак тог столећа (Ivanišević, Bugarski 2008: 55, Fig. 14/1-11).

3.6.5.3.4. *Анализа података*

За разлику од Миле Прикић (Prikić 1975) и Душана Мркобрада који је пренео њене податке (Mrkobrad 1980: nap. 592), Марин Брмболић је пропустио да прикаже локалитет у целости (*cf*. Брмболић 1991: 62). Војислав Ђорђевић је, пак, гробове са налазишта Насеље Тесла сврстао у два локалитета, Тесла – зграда Звезда I и Ул. Лава Толстоја [Ђорђевић, В. 2010: 172, 173], иако их је на приложеној карти аварских налазишта југозападног Баната представио заједничким симболом. Невелика међусобна удаљеност коњаничких гробова једнаког, вероватно раног датовања сведочи у прилог претпоставци да је заиста реч о једној некрополи, при чему чак не мора бити да су те сахране биле на различитим крајевима гробља, како је Мркобрад предложио у цитираној напомени. На основу приказаних аналогија лимених окова, могло би да се допусти и продужено датовање налазишта, али оно у сваком случају остаје у 7. веку.

Питање је, даље, да ли аварској некрополи припада налаз гроба из 1949. године, као што би могло да се закључи из Ђорђевићевог писања. Са исте адресе, Улица Лава Толстоја 78б, тада је нађен, а касније загубљен, материјал приписан Сарматима - „део огрлице од бронзе и кружна тордирана жица“ (Барачки 1972: 34). На основу тих података, не би могло да се тврди ни да гроб припада аварској некрополи, нити да је локалитет вишеслојан.

У сваком случају, чињеница да се на два места наишло на коњаничке гробове из ране фазе аварске превласти наговештава да би таквих, посебно атрактивних гробних целина могло бити још на подручју данашњег насеља Тесла у Панчеву.

3.6.5.4. Локалитет Улица Жарка Зрењанина 179 – Црна мачка

3.6.5.4.1. *Географско одређење*

Локалитет се налази на југоисточној периферији Панчева, у насељу Топола на ободу града према атару села Војловице, крај једног од старих рукаваца Тамиша, при некадашњем ушћу те реке у Дунав [Ђорђевић, В. 2010: 96].

3.6.5.4.2. *Историјат истраживања*

Налазиште је забележено 1980. године, када су приликом радова на реконструкцији улице, у профилу рова за телекомуникационе каблове, уочене претходно оштећене гробне јаме са остацима скелета. Мањом археолошком интервенцијом, испред Јединице за заштиту споменика културе Народног музеја Панчево, руководио је Љубомир Буквић. Техничка документација није израђена „због ограниченог времена за рад и неповољних временских прилика“, па се располаже само „обавезном фото-документацијом“. Налази из гробова се чувају у Народном музеју у Панчеву (Кошух 1995: 58, нап. 2, 4).

Из домена историјата истраживања је и куриозитетан податак, да је у време припреме и објављивања прве, иначе коректне публикације гробова из Улице Жарка Зрењанина (Кошух 1995), ауторка Бранка Кошух била несвршена студенткиња археологије на Филозофском факултету у Београду. Недавно се, у оквиру своје магистарске тезе, овом локалитету посветио и колега Војислав Ђорђевић [Ђорђевић, В. 2010: 96-97].

3.6.5.4.3. *Археолошки налази*

У рову дужине око 1 km, откривени су остаци четири скелетна гроба, од којих су три била веома оштећена. На основу видљивих трагова гробних јама, могло је да се забележи да су гробови били оријентисани приближно у правцу север-југ. Гробови 1 и 4 су били готово у потпуности уништени, и сем нешто дислоцираних и фрагментованих људских и животињских костију у гробу 1, односно дела лобање у гробу 4, није било никаквих других налаза (Кошух 1995: 58, 59, 61).

У гробу 2 је затечен доњи део скелета, док је горњи део био уништен копањем рова. Од прилога, крај ногу је нађен лонац, рађен руком од непречишћене земље са додатком песка, дробљене керамике и органских материја, мрко-црне боје печења, кратког, благо разгрнутог обода и ненаглашеног трбуха, висине 13 cm (Кошух 1995: 58-59, Т. I/1; [Ђорђевић, В. 2010: 96, Т. CX/1]: *T. 25/11*). Преостали налази су слабије очувани. Реч је о два калотаста дугмета од бронзаног лима пречника 2,2 cm и 0,9 cm, од којих је први протумачен као оков за коњску орму, потом каричица од бронзане жице зашиљених крајева пречника 2,3 cm и коначно фрагмент предмета од бронзаног лима са сачуваним закивком, вероватно остатак неке појасне апликације (Кошух 1995: 59, Т. I/2-5; [Ђорђевић, В. 2010: 96, Т. CX/2-5]: *T. 25/13, 14*). Цитираном опису налаза из гроба 2 би се могао приложити утисак да каричица од бронзане жице заправо представља наушницу, те опаску да у оваквим случајевима, кад не постоји јасна гробна документација, калотасте окове не би требало без задршке одређивати као украсе коњске орме, јер су практично иста дугмад могла да красе и одећу покојника (*cf*. Бугарски 2009а: 92-94).

Коњанички гроб 3 није био уништен копањем рова, али је раније био опљачкан, што је закључено по томе што су људске кости затечене дислоциране, док скелет коња није био поремећен. Гроб је био укопан до релативне дубине од 1,2 m, а оријентисан у правцу север-југ, са одступањем ка истоку. Скелет коња је био у југозападном делу гроба, а коњаника у североисточном. Посебно је интересантно то што су између ногу покојника и задњег пара ногу коња пронађене кости пса и свиње (Кошух 1995: 59, Т. I/6; [Ђорђевић, В. 2010: 97]). Од предмета материјалне културе из гроба, сачувано је само пет неукрашених калотастих дугмади од бронзаног лима, пречника 2,1 cm, као и правоугаони оков од бронзаног лима, димензија 4,8 cm x 2,3 cm, чији је крај украшен отискивањем матрицом у виду псеудореса. Ти налази су исправно приписани коњској орми (Кошух 1995: 59, Т. I/7-12; [Ђорђевић, В. 2010: 97, Т. CX/6-11]: *T. 25/12, 13*).

Правоугаони оков орме са псеудоресама је свакако типичнији предмет од калотасте дугмади. Аналогни предмети потичу из познатог гроба у Хајдудорогу, којег је Ева Гарам на основу новца цара Ираклија датовала у прву трећину 7. века, али и из гроба у Змајевцу који се јасно датује у средњоаварски период, тј. у последњу трећину тог столећа (Garam 1982b: Abb. 1). Питање је, међутим, да ли је Ева Гарам била у праву кад је гроб из Хајдудорога датовала на основу новца (Garam 1992: 160-161, Taf. 45; *cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 55), јер су у тој целини нађени и штитасто завршени језичци од лима са наребреном увлаком, налик на овде описане комаде из Свилојева или Селенче који одговарају типу 70 серијације Јозефа Забојника, с датовањем у фази MS II, тј. управо у последњој четвртини 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 21/1,2, Abb. 1). Да су правоугаони окови попут панчевачког из прелазне аварске фазе, мишљење је и Гавритухина и Обломског (Гавритухин, Обломский 1996: 73, Рис. 75/42), па се чини да је, с те стране, Војислав Ђорђевић имао разлога да предложи датовање некрополе у прелазни аварски период [Ђорђевић, В. 2010: 96].

3.6.5.4.4. *Анализа података*

На овом месту ће се, најпре, само поновити да су у коњаничком гробу 3 нађене још и кости свиње и пса. На редак облик погреба са псом скренуће се пажња приликом описа аародопске оставштине са оближње Доњоварошке циглане.

Не спорећи да је гроб 3 вероватно био из средњоаварског периода, ипак би могла да се стави ограда на такво датовање целе некрополе. Пошто није нађено ништа од познијег, ливеног материјала, могло би да се претпостави да је ово панчевачко гробље било из раног и/или прелазног аварског периода. Судећи према малобројним сачуваним предметима из четири гроба, некропола није коришћена после 700. године.

Уз то, није извесно ни да је реч о малој некрополи, као што је закључено на основу тога што су се у врло дугачком рову оцртале само четири раке. Ово тим пре, што је на истом месту изложен утисак да гробови „представљају део уређене некрополе“ (Кошух 1995: 61). Тај податак би могао да сведочи само да је откривен периферни део гробља. Иако се то нигде изричито не наводи, ров за телекомуникационе каблове засигурно није био велике ширине. Може се претпоставити да се некропола од испитаног рова ширила на једну или другу страну, тако да се о њеној изворној површини заправо не може засновано судити. Ипак, и овај локалитет сведочи о насељености подручја данашњег Панчева у време ране и средње етапе аварске превласти.

3.6.5.5. Локалитет Доњоварошка (Најева) циглана

3.6.5.5.1. *Географско одређење*

Локалитет се налази крај западне периферије Панчевачког насеља Тополе, на високој обали једног рукавца Тамиша, баре Тополе, која са севера и истока окружује налазиште и одељује га од мочварног тла. Смештен је на око 1,5 km на исток од данашњег ушћа Тамиша у Дунав. Налазиште се простире на око 500 m x 500 m [Ђорђевић, В. 2010: 42].

3.6.5.5.2. *Историјат истраживања*

Слично као што је прибележено у одредници о панчевачкој Горњоварошкој циглани, и у овом случају је Војислав Ђорђевић навео место на којем је крајем 19. века, у вези с праисторијским налазима, прве описе налазишта дао Феликс Милекер. Потцртана је улога Борислава Јанкулова, који је у међуратно доба за Народни музеј у Панчеву прибавио већи број предмета из различитих одељака праисторије, као и антике и средњег века. Поред укупно пет вештачки деформисаних лобања са овог налазишта, времену Сеобе народа припадају и неки предмети приписани Аварима, све без података о условима налаза. Забележени су и познији налази, тако да се још одавно стекла свест о значају овог локалитета [Ђорђевић, В. 2010: 42].

И поред тога, вишедеценијским радом циглане налазиште је знатно оштећено, због чега се 1947. године приступило ископавањима у режији тадашњег Уметничког музеја у Београду и Градског музеја у Панчеву. Радовима је руководио кустос Ђорђе Мано-Зиси, а чланови екипе истраживача су били и тадашњи асистенти, будући врло заслужни археолози Мирјана Љубинковић, Милутин Гарашанин и Јован Ковачевић, док је са стране панчевачког музеја учешћа у радовима узео Рајко Веселиновић. Поменути истраживачи потписали су опширан извештај са ископавања (Мано–Зиси *et al.* 1948). У новије време, јужно од већ давно ископане површине, „На јединоm преосталом делу овог локалитета који није уништен радом циглане“, панчевачки музеј је извео нова ископавања, под руководством Војислава Ђорђевића. Тим радовима је потврђена вишеслојност налазишта, од праисторије до касног средњег века, али није запажена оставштина из времена аварске превласти [*cf*. Ђорђевић, В. 2010: 45-46].

3.6.5.5.3. *Археолошки налази*

Поред старијих и млађих целина, на локалитету су нађена и два оштећена коњаничка гроба. Један од гробова је укопан до 2 m релативне дубине, у смеру северозапад-југоисток, тако да је коњ био положен изнад покојника, у висини његових ногу, на набачај иловаче. У истом гробу је сахрањен и пас, у висини рамена покојника, а уз леви фемур је била овећа кост бовида. Покојник је нађен у неправилном положају, што је доведено у везу с тежином коња. Поред главе коњаника биле су нађене две посуде, али су их радници бацили. Других налаза није било, сем аморфних уломака грнчарије и једног фрагмента провинцијске керамике врсте *terra sigillata* из гробне земље, „који су овамо случајно доспели“ (Мано–Зиси *et al.* 1948: 73-74).

Други коњанички гроб био је нешто плиће укопан, у истој оријентацији. Овај гроб је био знатније оштећен. Коњ је био сахрањен окренут главом ка левој нози коњаника, а примећено је да су кости ногу биле одсечене и постављене преко и поред његове главе, док су још неки комади „исеченог коња“ нађени уз доњи део ногу коњаника. Од предмета материјалне културе, нађене су жвале и пет тробридних и једна пљосната стрела. Између ногу коњаника, тачно по средини, био је положен мач дужине 64 cm. Корозија је очувала дрвене остатке оплата рукохвата и канија, које су при дну биле украшене плочицом од бронзаног лима. На карлици је била фрагментована правоугаона гвоздена прећица на којој су уочени трагови текстила, а у појасном пределу је нађен и „мали фрагмент сребрне плочице, коју су радници при радовима засекли“. Чини се да је ту реч о некој појасној апликацији од лима. Вероватно је глава коња била украшена розетом (?) од бронзаног лима. Зелена боја земље је ипак протумачена „као да је иструлила нека храна.“ Илустрацијом су, ипак, представљене само жвале раноаварског типа и тробридне стрелице (Мано–Зиси *et al.* 1948: 74-77).

Изнад сарматског насеља, на локалитету је констатовано и насеље приписано Словенима. Претпостављено је да су с тим насељем у вези и три недокументована гроба спаљених покојника која се помињу у тексту Ђорђа Мано-Зисија и других, односно бројна група тзв. словенске керамике. Раније објављене илустрације су нејасне и недовољне да би се закључило о каквом се заправо насељу, па и сахранама ради, али је у вези с налазом описаних коњаничких гробова претпостављено би оно могло да се определи у рану фазу аварске доминације (Мано–Зиси *et al.* 1948; *cf.* Ivanišević, Bugarski 2008: 56).

Ђорђевић је објавио још неке давно прибављене налазе са Доњоварошке циглане који се чувају у Градском музеју у Панчеву. Аварском периоду приписао је један правоугаони оков, потом оков у облику узенгије, бронзани ланац, три копља и пет целих лонаца са спорог витла. По аутору, сви ти налази највероватније потичу из уништених гробова, при чему би лонци припадали позноаварским сахранама [Ђорђевић, В. 2010: 43]. У даљем тексту, налази ће бити представљени од старијих ка млађима.

У складу с више пута цитираном типологијом раноаварских копаља Гергеља Чикија (Csiky 2007: 323, Abb. 2, 4, 5), првоилустровано копље широког сечива би припадало типу III, па би представљало убедљиво најјужнији такав налаз, док су преостала два врха копља налик на чешће представнике типа I/3. Копља би заиста могла да припадају раноаварском периоду, али би се ваљало уздржати од дефинитивног закључка којег је понудио аутор [Ђорђевић, В. 2010: 208, Т. LIV/1-3: *Т. 26/1-3*]. Реч је, ипак, о нестратифицираним налазима за које се само претпоставља да потичу из аварских гробова. Оваква, основна форма копља је била дуго у употреби, па се налази ван јасног археолошког контекста не могу лако ни датовати, ни етнички определити (Бугарски 2009b: 423). На другом месту је, може се додати, међу гробним налазима 6-7. века наведен и гвоздени умбо штита (Јанковић 1990: 106-107).

Налаз ланца од 10 бронзаних карика у виду осмица слободних крајева подсећа на карактеристичне налазе женског прибора са аварских гробаља. У овој дисертацији, већ су поменути нпр. налази ланаца из Ловћенца и Арадца. Панчевачки налаз је сачињен од нешто другачијих каричица тракастог пресека [Ђорђевић, В. 2010: 43, 204, Т. LIII/8: *Т. 26/11*] и налик је на ланац из једног гроба са некрополе Сексард, у којем је нађен и пар наушница 7. века, чини се ромејских (Rosner 1999: 18, Taf. 5/67-3, 71/5). Уопште, такви налази се на аварским некрополама датују у прву половину 7. века. Њихово порекло је јасно одређено путем сродних налаза из ромејског културног круга (Garam 2002a: 161, 163–164; *cf*. Бугарски 2009a: 104-105, Сл. 94).

Посебно је интересантан један редак налаз окова – или пре апликације, привеска - у облику узенгије, димензија 3 cm x 2,4 cm. Комад је од бронзе и, чини се, израђен у техници ливења [Ђорђевић, В. 2010: 43, 202, Т. LIII/7: *Т. 26/10*]. По свој прилици, предмет је путем кружне петље на врху, која вероватно подражава тзв. омега петљу рано- и средњоаварских узенгија, био пришивен на подлогу или намакнут на врпцу. Доњи део апликације-привеска имитира заравњено, профилисано упориште стопала. Овај детаљ је важан јер се узенгије са заравњеном стајном плочом у аварском контексту

јављају релативно касно. У чувеном гробу из Озоре, који припада прелазној фази аварске превласти, узенгија са заравњеном стопом датована је новцем цара Константина IV (Garam 1992: 171). У свом сажетом осврту на налаз, Ђорђевић наводи сличан са гробља у Сексарду. Предмет из гроба 375 са те некрополе је у облику стремена са заобљеним упориштем стопала, али гроб из којег потиче може да се датује, преко налаза посуде са витла, после 670/680. године. Тај ливени бронзани комад је нађен уз десно карлично крило, споља (Rosner 1999: 53, Taf. 27/375-4). Други сличан налаз потиче из Микулчица. Иако обликом подражава узенгију округлог облика, и тај налаз се доводи у везу пре свега с прелазним периодом аварске превласти (Profantová 2008: 221-222, Fig. 5/9). Највећи број аналогија потиче са некрополе Замарди, из целина које би могле да се датују у исто време (Bárdos, Garam 2009: Taf. 189/1-4). Могло би да се закључи да се ова група налаза појављује у прелазном периоду аварске превласти, у гробовима мушкараца, и да су о предмете облика стремена, слично као о обичним алкама, висиле врпце са прибором.

Правоугаони бронзани оков димензија 4,1 cm x 2,1 cm [Ђорђевић, В. 2010: 43, Т. LIII/6: *Т. 26/9*], заправо представља горњи део појасног окова изворно завршеног алком, која недостаје. Ти карактеристични налази се у литератури датују доста прецизно и уједначено, на некрополи Тисафиред у прву четвртину 8. века (Garam 1995: Abb. 97/18-21; 254), односно у прву петину тог столећа – фаза SS II – према серијацији Јозефа Забојника (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 38/14, 15).

Коначно, пет лонаца са спорог витла нађених у Доњоварошкој циглани [Ђорђевић, В. 2010: 43, 212, Т. LV: *Т. 26/4-8*] такође би могло да се датује у прелазни и касни период аварске превласти, будући да још увек не постоје серијације таквог материјала (*cf*. Ковачевић 1977: 181, 183; Mraković 1999: 109). Ако у публикацији није погрешено у размери, три лонца су необично велика за гробну керамику (*Т. 26/4-6*).

3.6.5.5.4. *Анализа података*

Ђорђе Мано-Зиси и други су налазе коњаничких гробова приписали „средњем кестхељи времену“, односно „аварско-словенској култури“. С обзиром на претпостављено оновремено словенско насеље на локалитету, устврдили су да су „ово били први нађени коњанички гробови код Јужних Словена“ (Мано–Зиси *et al.* 1948: 78). Предложена старинска етничка атрибуција није могла да буде прихваћена, али оквирно датовање гробова, макар према већини аутора, није било спорно. У новијој литератури,

гробови су опредељени као раноаварски и датовани у 7. век (*ADAM* 2002: 279; *cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 56).

Ипак, присутна су и другачија мишљења. Војислав Ђорђевић, на основу теренске скице гроба и текста извештаја сматра да гроб 1 представља „још један случај појаве неуобичајених сахрана из периода касне антике“... какви су између осталог нађени... „управо на овом локалитету приликом ископавања 2003. године“ [Ђорђевић, В. 2010: 101, Т. LIX]. У изворној публикацији, уз нејасну фотографију тог гроба дат је и цртеж основе и пресека (Мано–Зиси *et al.* 1948: 60, 74), из којег јасно проистиче да је основа раке овалног облика, што јесте некарактеристично за аварске гробове. Такође је крајње необично да у једном раноаварском коњаничком гробу не буде гробних прилога, којима се статус припадника војничке елите Каганата по обичају издвајао од осталих чланова заједнице. С друге стране, у то доба јесте било сличних сахрана, у смислу просторног распореда покојника и коња у оквиру раке, иако веома ретко. Најближа паралела већ поменути гроб 28 са некрополе Чик (Бугарски 2009а: 81-82), док се неколико сличних оновремених сахрана које потичу са Крима или из његовог залеђа повезују са Прабугарима (Рашев 2007: 94, Т. 11; 19/1-3; 35/1-3; 28/3). Ипак, будући да један гроб са Алтаја, датован у време 4-5. века и опредељен као хунски (Соёнов 1997: 181) представља ранију потврду овог ретког начина сахрањивања, могуће је да је Ђорђевићево тумачење исправно. Но, како у гробу није било ситних налаза који би потврдили раније датовање, обе могућности остају отворене. Још би могло да се помене да је у књизи о некрополи Чик претпостављено да је овакав начин сахране, с костима коња и набачајем иловаче преко скелета коњаника, био примењен у циљу „сакривања“ тела покојника и његове опреме од евентуалне пљачке (Бугарски 2009а: 81-82). У случају гроба на Доњоварошкој циглани није било гробног инвентара који би се штитио на такав начин.

Коментаришући другу коњаничку сахрану са налазишта, која је у изворној документацији означена као гроб 10, Војислав Ђорђевић преноси став Чанада Балинта да је она из времена досељавања Мађара (Bálint 1991a: 246). Балинт то своје мишљење није посебно образложио, већ је на цитираној страници само поменуо гроб са Доњоварошке циглане у оквиру сведене каталошке одреднице. Раније илустровани налази из гроба, жвале и тробридне стерлице, на другим местима су припсани раноаварском материјалу, што се следи и у најновијем осврту. Такође, приказани мач, иако фрагментован и јако кородиран, пре одговара аварском мачу него благо

закривљеној мађарској сабљи. На основу приложене фотографије, пак, чини се да је реч пре о палашу него о двосеклом мачу [Ђорђевић, В. 2010: 101, 207, Т. LIX/2-7].

Кад је реч о интерпретацији раносредњовековног насеља, Ђорђевић га је, на основу обраде насеобинског материјала који се чува у панчевачком музеју, оквирно датовао у време 9-10. века. Уз то, пошто је извршио увид у „некомплетни археолошки материјал издвојен из ових целина“, теренски дневник и инвентарску књигу музеја, аутор је закључио да су гробови спаљених покојника заправо из римског периода и најавио да ће им бити посвећена посебна студија [Ђорђевић, В. 2010: 44; 101]. Тако су недвосмислено одбачене претходне хипотезе, па се у авародпску оставштину могу сврстати само описани, највероватније одреда гробни налази.

Раноаварском периоду, дакле, највероватније припада бар један коњанички гроб, с тим што би требало имати у виду да се према ситуационом плану гробови налазе на неких 15 m удаљености и да су приближно исто оријентисани. Из ране фазе аварске превласти могла су да буду и три врха копља, која би у том случају потицала из три ратничка гроба. Налаз ланца је скоро сигурно био прибављен из неког растуреног гроба особе женског пола из прве половине 7. века. Привезак у облику узенгије је највероватније из прелазног периода аварске превласти, а том периоду би, или можда касноаварском, припадали и лонци са спорог витла. Једини поуздано датован касноаварски налаз је појасни оков из прве четвртине 8. века.

Дакле, раноаварском раздобљу припада до шест гробова, од којих је само у једном била сахрањена особа женског пола, док остали превасходно одају војнички карактер. Из средњоаварског периода је најмање један, а највише шест гробова, као и из касноварског. При сусрету с групом не сасвим речитих случајних налаза, без података о археолошком контексту и на овом степену проучавања аварске керамике израђене на спором витлу, није могуће понудити сасвим прецизне хронолошке оквире. Ипак, због чињенице да је само један од предмета јасно препознат као касноаварски, притом из најраније етапе тог раздобља, сви налази су приказани у оквиру овог прегледа налазишта.

Као и у више наврата у овој дисертацији, не може да се закључи да ли су сви гробови били са једне некрополе дугог века, или је постојао известан дисконтинуитет у сахрањивању аварског становништва у различитим етапама свог присуства на локалитету. У сваком случају, може да се потврди да је та популација боравила на простору панчевачке Доњоварошке циглане од раноаварског до почетка касноаварског периода. Најуже могуће укупно датовање било би од почетка 7. до истека прве

четвртине 8. века. Из приложеног текста, такође, јасно проистиче да је на истом месту било и ранијег и каснијег насељавања.

3.6.6. **Иваново (Sándoregyháza)**

3.6.6.1. *Географско одређење*

Иваново је смештено у зони алувијалне равни Дунава, уз корито реке, али на узвишеној позицији на снопу пешчаних греда која је пружала „извесну безбедност од поплава“ (Ћурчић, Ћуричић 1994: 163; Geomorfološka karta 2005).

3.6.6.2. *Историјат истраживања*

По свој прилици, из овог села потиче један рановизантијски новчић. Ипак, слично као у случају Опова, као место налаза два пута је именована *Ivanova*, а не *Ivanovo*. Налаз се чува у Нумизматичком кабинету Мађарског народног музеја (Bóna 2003: 295; Somogyi 2009: Tabelle 3).

3.6.6.3. *Археолошки налази*

Реч је о бронзаном новчићу цара Ираклија из 610/611. године (Bóna 2003: 295; Somogyi 2009: Tabelle 3).

3.6.7.4. *Анализа података*

Налаз не сведочи нужно о коришћењу ове локације у раноаварском периоду, али највероватније пружа податак о неком ондашњем догађају.

3.6.7. **Банатски Брестовац (Torontálbresztovác)**

3.6.7.1. *Географско одређење*

Банатски Брестовац је смештен на граници алувијалне равни и ниже речне терасе, на вишем члану (Ћурчић, Ћуричић 1994: 155; Geomorfološka karta 2005).

3.6.7.2. *Историјат истраживања*

Крајем 19. века, извесни А. Шванфелдер (A. Schwanfelder) је у околини села прикупљао новац, претежно римски, да би своју нумизматичку збирку 1892. године

разделио Народном музеју у Будимпешти, музеју у Секешфехервару и гимназији у Панчеву (Somogyi 1997: 31).

3.6.7.3. *Археолошки налази*

Међу тим новцем, налазио се и један новчић цара Јустина II, који међутим није био детаљније прочитан а данас је изгубљен, тако да нема никаквих података о конкретној серији којој је припадао (Somogyi 1997: 31, Nr. 12). Према Мркобрадовом попису, у питању је бронзани фолис (Mrkobrad 1980: 109). Да је у питању новац од бронзе, потврђује и податак из новог Шомођијевог списка (Somogyi 2009: Tabelle 3).

3.6.7.4. *Анализа података*

Ни овај налаз не сведочи нужно о коришћењу локације у раноаварском периоду, али не може ни да се пренебрегне у дискусији о аварској оставштини на нашем тлу (Ivanišević, Bugarski 2008: 56).

3.6.8. **Дубовац (Dunadombó)**

3.6.8.1. *Географско одређење*

Даље на исток низ ток Дунава, налази се Дубовац. Село је такође на граници две геоморфолошке целине, алувијалне равни и покрова ниских дина Делиблатске пешчаре. Смештено је на јужној периферији пешчаре, према долини Дунава, на месту у подини песка али безбедном од плављења. Дубовац се на југу граничи и са једном баром (Ћурчић, Ћуричић 1994: 154; Geomorfološka karta 2005).

Локалитет Кошића брег налази се западно од села и неких 750 m од обале реке, на северној страни песковите греде која се уздиже над Дунавом око 10 m, наспрам дунавске аде Жилова (Јанковић 2012: 46: Сл. 1). Према географској терминологији, налазиште је смештено на ободу мање зоне пешчаног покрова са слабо израженим динама, која се као острво издиже из околног дунавског алувијума (Geomorfološka karta 2005).

3.6.8.2. *Историјат истраживања*

Најпознатији раносредњовековни налаз из Дубовца потиче са непознатог локалитета. Реч је о давнашњем случајном налазу фибуле с маском на нози, без било каквих ближих података о условима у којима је нађена. Фибула је некад припадала

збирци Бем (Böhm) у Белој Цркви, али је касније продата у Бечу, где се данас чува у Природњачко-историјском музеју (Dimitrijević *et al.* 1962: 16; *ADAM* 2002: 120). До извесне забуне доводили су подаци из нешто старије литературе, где се помињу два идентична налаза, из Беле Цркве и из Дубовца (Kovačević 1960: 36-37, пар. 112, 113). Реч је, заправо, о истом налазу. За још неколико предмета из Дубовца, који би могли да припадају раноаварском периоду, не постоје никакви ближи подаци.

Са средњоаварским временом, потом, повезује се једна кућа нађена током заштитних ископавања Владимира Лековића 1986. године на локалитету Кошићев брег (Јанковић 1990: 91). Резултати тих истраживања објављени су недавно. Сама истраживања вођена су на траси далековода Дрмно – Панчево, а раносредњовековна кућа потиче са положаја стуба 17, тј. са локалитета 17. Истраживања су била сондажна, да би се по откривању археолошког садржаја проширила на читав простор који ће касније запремити темељ стуба. Ђорђе Јанковић није успео да прибави сву документацију са ископавања, тако да су неки описи, пре свега саме куће, изнесени на основу бележака које је сам правио на терену, где је био у својству стручног консултанта (Јанковић 2012: 46, нап. 1).

3.6.8.3. *Археолошки налази*

Позната лучна фибула је израђена од потина, у техници ливења с ровашењем. Висине је 7,1 cm. Полукружна глава по ободу носи седам јагодичастих завршетака, уз лук и ногу су постављена по два фацетирана дугметаста испупчења са сваке стране, док је нога завршена представом главе мушкарца са назначеном косом и брадом. Налаз је датован у крај 6. и почетак 7. века (Dimitrijević 1969: 88, Sl. 1), односно у 7. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 16, Sl. 1: *T. 27/10*).

Остали налази који се само помињу у литератури су две копче и бронзани привесци, који се чувају у вршачком музеју. Наводи се да би ти предмети могли да припадају познијој етапи Сеобе народа (Kovačević 1960: 37). Налаз једне копче из Дубовца поменут је и на другом месту, такође без ближих коментара (Mrkobrad 1980: 92).

Полуукопана кућа са локалитета Кошићев брег била је четвороугаоног облика, површине око 10 m², са остацима неке камене конструкције. Могуће је да је имала и пећ. Занимљив је навод да је у слоју било и комадића античких опека. На скученом простору овог налазишта није могло бити више једновремених кућа, можда тек три (Јанковић 2012: 46, Сл. 2).

Из куће потичу лонци са спорог витла, украшени валовницама и водоравним сноповима линија, као и посуде рађене слободном руком (Јанковић 1990: 91). У најновијем раду, Ђорђе Јанковић се се тим налазима посветио веома детаљно, тако да нема смисла овде понављати његове исцрпне описе. У најкраћем, група грнчарије рађене слободном руком састоји се из лонаца, неколико тава (тзв. питуличарки) и једног поклопца. Ти налази нису били украшени (*T. 27/12*). Наводи се да су таве биле другачије и плиће од описаних налаза из Падеја, овде датованих у 7. век. Најочуванији лонац (Јанковић 2012: 47-49, Сл. 3: *T. 27/11*) могао би прилично поуздано да се повеже са групом IIID6/a Тивадара Виде, коју чине посуде, како аутор наводи, источноевропског порекла. На простору Аварског каганата налази се углавном концентруишу на простору Алфелда и Седмобрежја (Vida 1999: 145, Abb. 59).

Украшени лонци са спорог витла били су сферичног облика с разгрнутим ободом или биконичног облика са косо постављеним ободом. Сама њихова појава пружа сигурно полазиште за датовање налазишта које је дао Ђорђе Јанковић, од шездесетих до осамдесетих година 7. века (Јанковић 2012: 49-52, Сл. 4: *T. 27/13*), што би могло да се коригује,најуже на последње три деценије тог столећа.

3.6.8.4. *Анализа података*

Кад је реч о најпрепознатљивијем налазу из Дубовца, сродна фибула је већ поменута у тексту ове дисертације, у поглављу о некрополи на Чику. На том месту су укратко пренесена различита постојећа мишљења о етничкој атрибуцији тих налаза.

Фибула из Дубовца је увртена још у познати рад Јоахима Вернера, где је сврстана у групу *I B* (Werner 1950: 152, T. 28/13). Извесне резерве по питању такве типолошке опредељености, с обзиром на неке посебности у изгледу предмета, изнео је Флорин Курта, али је налаз из Дубовца ипак остављен у његовом новијем попису налаза Вернерове класе *I B*. Важан закључак аутора је да појава групе од укупно 31 такве фибуле са широког простора - од источне Европе преко Подунавља до Турске и Грчке – не представља резултат једне миграције, већ више потенцијалних, временски делимично подударних кретања, могуће у различитим смеровима, при чему им се не придаје значај етничког, већ статусног и полног обележја. По Флорину Курти, те фибуле су носиле жене вишег социјалног статуса, вероватно у комбинацији са одређеним другим украсним комадима, као што су неке византијске копче, што све заједно одражава моду тог времена. Неке од тих жена, у вези с налазима из Грчке, могле су да буду словенског порекла, али Курта такво одређење не узима као обавезно

за све случајеве. Поред луксузнијих примерака, неке фибуле из тог пописа су означене као скромније имитације. По аутору, основна функција фибула ове групе била је у преношењу друштвених порука, тј. у испољавању статуса добростојеће удате жене (Curta 2005: 103, n. 12, 124-126, 131-132).

Већ је примећено да такво образложење представља опште место, јер једна од основних улога накита, било којег, јесте управо у истицању поруке о личном статусу и полној припадности. Кристина Кацугијанопулу сматра да се такве фибуле из Грчке ипак могу приписати Словенима (Katsougiannopoulou 2009: 230). Тиме се после 60 година показује да је мишљење Јоахима Вернера (Werner 1950), које су следили многи – у контексту налаза из Дубовца, наведимо само често цитирану студију Владислава Поповића (Popović, V. 1979: 640, Fig. 19) - још увек живо присутно у науци.

Супротни ставови који су присутни у литератури, нарочито у новије време, представљени су у оквиру расправе о налазу са Чика. Ипак би требало поновити наведену примедбу Тивадара Виде и Томаса Фелинга, да су ти налази „варварског", а не изричито словенског порекла (Vida, Völling 2000: 32), а ваљало би поменти и да Ева Гарам одговарајуће предмете из аварских гробова сматра налазима германског порекла (Garam 2003: 123, Abb. 11). У том смислу је, на основу јасне сличности неких од тих налаза са старијим источногермасним лучним фибулама (Koch, A. 1998: 221-251, Taf. 34-36), по којој се одређују и као постисточногерманске (Гавритухин, Обломский 1996: 36), постављено питање, који би били типолошки претходници таквих комада у ромејском, словенском, или, најшире, номадском контексту (Бугарски 2009а: 100-101), па је у оквиру скорашњег представљања налаза из Дубовца наведено да су те фибуле вероватно германског порекла (Ivanišević, Bugarski 2008: 56). Помиње се, примера ради, бројна група одговарајућих налаза из Мазурије, који потичу из несловенског контекста (Curta 2007: 248-249).

Но, будући да типолошко порекло не мора нужно да дефинише и сам културни, ако не етнички контекст израде неког предмета, о чему вероватно сведочи и налаз калупа за израду сличне фибуле из Бернашивке у Украјини, протумачен као траг ранословенског занатства (Szmoniewski 2005: 619-620, Abb. 3/1), ово питање остаје отворено и треба му се вратити темељном анализом од случаја до случаја, што у сваком случају превазилази оквире ове дисертације.

Кад је реч о осталим налазима из Дубовца, на основу других комада које је Душан Мркобрад обрадио на цитираном месту (Mrkobrad 1980: 92), једна копча би

можда могла да одговара рановизантијским копчама са *U* оковом, какве се углавном датују од краја 6. и у прве две трећине 7. века (*cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 56).

Након веома сложене анализе, каква одликује и раније писање Ђорђа Јанковића, и након осврта на фибулу из Дубовца, на основу керамичких налаза је оцењено да локалитет Кошића брег „припада култури Срба“ (Јанковић 2012: 53). Као ни у случају фибуле, словенско етничко одређење не може да се искључи, па, теоретски, ни српско, али остаје чињеница да се о српској грнчарији 7. века не зна практично ништа, и да је методолошки тешко одрживо приписивање малобројних налаза са широких подручја Балканског полуострва, наводно пореклом из околине Беча, „областима српског расејања“ (Јанковић 2012: 52). И овом приликом је у великој мери остављен по страни узорак са подручја Аварског каганата, у ком кључу би било најприродније сагледавати оновремене налазе са југа Баната, и у случају да се прихвати понуђена етничка интерпретација.

Без обзира на могућности етничког приписивања налаза из Дубовца, остаје чињеница да је ово добро изабрано место на граници пешчаре било насељено у 7. веку. Доказ о насељавању с краја тог столећа, дакле у прелазном периоду аварске превласти, представља и полуукопана кућа са оближњег налазишта Кошићев брег. Занимљива је процена Ђорђа Јанковића да оновремене заједнице овај терен нису могле да користе за прављење већег насеља, већ, можда, низа мањих јединица по рубу двеју геоморфолошких јединица. Уздигнута позиција усред плављеног речног појаса искоришћена је и у време 11-12. века (Јанковић 2012: 46).

3.6.9. **Банатска Паланка (Donauufer)**

3.6.9.1. *Географско одређење*

Банатска Паланка се налази на југоистоку српског дела Баната, на граници две геоморфолошке целине, алувијалне равни и покрова ниских дина Делиблатске пешчаре. Смештено је на југоисточној периферији пешчаре, изнад долине Караша, на месту у подини песка које није плављено (Ћурчић, Ђуричић 1994: 154; Geomorfološka karta 2005).

3.6.9.2. *Историјат истраживања*

Из Банатске Паланке потиче већи број случајних налаза новца, који су припадали поменутој Бемовој збирци. Године 1912, збирку је откупио музеј у Вршцу, али је тамо остао сачуван само један комад, док су „ostalo odneli Nemci marta 1944. godine“ (Mrkobrad 1980: nap. 719). Петер Шомођи очигледно није имао податак о овом налазу, па га није обрадио у својој монографији о византијском новцу у аварском поседу (Somogyi 1997; *cf*. *ADAM* 2002: 579).

3.6.9.3. *Археолошки налази*

Иако новац недостаје, Душан Мркобрад је био у могућности да прилично прецизно опише тај материјал. Реч је о више комада бронзаних фолиса цара Јустинијана, из ковнице Кизик, док је један фолис био нечитак. Сачувани примерак искован је 567/568. године (Mrkobrad 1980: 107-108, nap. 719).

3.6.9.4. *Анализа података*

На основу расположивих података, изнета је претпоставка да је реч о остави (Ivanišević, Bugarski 2008: 56). Та могућност се темељи на вероватноћи да је реч о већем броју сасвим сличних комада, притом бронзаних, за које је готово невероватно да потичу из гробова. Ако би се хипотеза даље развијала, дошло би се до нових могућности интерпретације. Наиме, будући да су у питању бронзани новци, они нису морали да припадају аварском данку. Могуће је да је, с обзиром на време ковања, то била скривена плата војске или германских федерата, или да су Авари тај новац опленили. У сваком случају, налази из Банатске Паланке највероватније пружају сведочанство о бурном доласку Авара у Карпатски басен.

3.7. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА СЕВЕРОИСТОКУ БАНАТА*

3.7.1. **Мајдан (Magyarmajdán)**

У Мајдану и околини има два налазишта која ће ући у овај преглед. До података о једном од њих дошло се током скорашњих рекогносцирања, када су још на два оближња вишеслојна локалитета препознати малобројни уломци керамике која је датована у време 6-7. века (*cf*. Радичевић *et al*. 2012: 211, 215; Пашић 2012: 353). Ипак, раније је објашњено да се, опреза ради, у овај попис уносе само подаци о насељима која

су или једнослојна, или је раносредњовековни керамички материјал који потиче из њих доминантан или пак сасвим јасно одређен. Мали проценти фрагмената руком рађених посуда на вишеслојним локалитетима не морају да представљају поуздано сведочанство о авародопском коришћењу датог простора.

3.7.1.1. Локалитет Сеоско гробље

3.7.1.1.1. *Географско одређење*

Мајдан се налази на северу Баната, близу некадашње широке зоне плављења Тисе, у области флувио-барског дна Панонског басена, непосредно уз једну мртвају – мањи напуштени меандар (Geomorfološka karta 2005). У географској литератури се наводи да једно мање лесно узвишење између Мајдана и Банатског Аранђелова још увек није сасвим дефинисано, али да по свему судећи представља рељефну детерминанту положаја оба та места (Ћурчић, Ђуричић 1994: 155).

Локалитет Сеоско гробље налази се у источном делу села, на брежуљкастом делу „Попречне греде“, на надморској висини од 83 m. Простире се на око 600 m x 300 m, с кординатама централне тачке 7444039 / 5105693 (Радичевић *et al.* 2012: 250; Карта 135).

3.7.1.1.2. *Историјат истраживања*

Са локалитета Сеоско гробље потиче давнашњи налаз гроба особе женског пола, без ближих података, који је објављен у једној од првих публикација аварске оставштине из Војводине. Већ на том месту је наведено да су налази, који се данас чувају у музеју у Сегедину, били ископани потпуно нестручно. До гробних налаза је долазило, интересантно је напоменути, приликом укопавања рака на (онда) новом сеоском гробљу (Reizner 1895; *cf.* Vinski 1956: 71, пар. 73; Радичевић *et al.* 2012: 250).

3.7.1.1.3. *Археолошки налази*

Из Мајдана потиче случајан налаз гроба особе женског пола, оријентисан исток-запад с паром златних наушница пирамидалног привеска, неописаном посудом и два биконична пршљенка (Dimitrijević *et al.* 1962: 19). На другом месту, наводи се да је из тог гроба инвентарисана једна наушница, посуда и један пршљенак (*ADAM* 2002: 231).

Две наушнице од злата израђене су у техници отискивања матрицом, искуцавања, лемљења и гранулације. Висина предмета износи 4,5 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 19, Sl. 1: *T. 11/14*). Алка наушнице, која је била причвршћена за базу пирамиде,

није сачувана. Тространа шупља пирамида од златног лима била је украшена бордурама ситних гранулираних зрна а завршена је крупнијим гранулама и шупљим кугластим привеском. Наушница из Мајдана припада типу *Deszk*, који се оквирно датује у другу четвртину 7. века (Ormándy 1995: 153-154, Abb. 1/4-6; 8).

Кад је реч о наушницама с пирамидалним привеском, у тексту ове дисертације преноси се опис налаза типа *Szent-Endre* из Куле, а слична наушница са Чика није посебно коментарисана, будући да је у скорије време детаљно представљена (Бугарски 2009a: 94-95, T. V/30-4). Такав накит се према Еви Гарам појављује крајем 6. века, а углавном се датује у прву половину наредног столећа. Уз то, још је Зденко Вински утврдио је да је порекло пирамидалних наушница византијско и убедљиво приказао њихову генезу од јонских претклasичних примерака, преко етрурских, па потом и налаза из црноморске области из доба антике. Током 6. века, пирамидалне наушнице су се производиле или у ромејским радионицама, или од стране путујућих ромејских златара (Vinski 1956: 65–67; Garam 2001: 28–29), али и аварских, о чему сведочи налаз матрице из Кунсентмартона (Csallány 1933: 25, T. I/15). Према попису Чанада Балинта, главна концентрација налаза наушница типа *Deszk*, најједноставнијих наушница пирамидалног привеска, јесте у Подунављу, односно међуречју Дунава и Тисе, с једним јединим позатим примерком из Источне Европе, са Урала (Bálint 1993: 259, Karte 2).

Кад је реч о осталим налазима, посуда је тек недавно описана, и повезана с руком рађеним лонцима групе IIIA1 Тивадара Виде, док за пршљенак (или два) стоји само да је био биконичног облика (Пашић 2012: 352). Већ је напоменуто, приликом представљања налаза из Кањиже, да биконични пршљенци који не носе цик-цак орнаментацију, која је одлика познијег материјала, нису хронолошки осетљива група материјала (*cf*. Böhme 1965: 8, 35/29; Garam 1995: 337, Abb. 200/1; 254).

Гроб из Мајдана у литератури је датован у прву половину 7. века (Dimitrijević *et al*. 1962: 19), односно шире у то столеће (*ADAM* 2002: 231). У последњем осврту, гробна целина је, путем ширег датовања пирамидалних наушница, одређена у време краја 6. и прве половине 7. века (Ivanišević, Bugarski 2008: 49).

3.7.1.1.4. *Анализа података*

На овом месту, могло би да се понуди још ужи времнски распон, узимајући у обзир Ормандијево датовање наушница типа *Deszk*. Гроб из Мајдана би, тако, могао да се датује у другу четвртину 7. века. Практично исто датовање недавно је понудила Ивана Пашић, од 620/630. до 650. године (Пашић 2012: 352).

У сваком случају, реч је о вредном налазу који готово сигурно потиче са раноаварског гробља и потврђује да је место Мајдана било насељено и у то доба. Чињеница да је назив налазишта Сеоско гробље, са којег потиче још један случајан налаз златне наушнице, млађег датовања од описане раноаварске (Reizner 1895: 381/2; *cf*. Vinski 1956: 71), упућује на то да је локалитет вишекратно коришћен за сахрањивање. Та чињеница засигурно не сведочи о култном континуитету, већ подсећа на бројне до сада описане случајеве преклапања гробаља из различитих епоха у местима на југу Панонске низије.

3.7.1.2. Локалитет 37 (Шушањ)

3.7.1.2.1. *Географско одређење*

Локалитет 37 се налази на јужном делу потеса Шушањ, на обали потока наспрам потеса Њомош, на надморској висини од 81 m. Координате централне тачке су 7443915 / 5104668 (Радичевић *et al.* 2012: 241; Карта 124, 136). Налазиште је смештено на падини тзв. Попречне греде, тј. споменутог мањег лесног узвишења између Мајдана и Банатског (Ћурчић, Ћуричић 1994: 155; Geomorfološka karta 2005).

3.7.1.2.2. *Историјат истраживања*

Поред насеља код фазанерије, вероватно сарматског, на потесу Шушањ су према „старијој литератури“ били уочени „остаци већег насеља, приписаног Гепидима“. Рекогносцирањима спроведеним у оквирима пројекта *Археолошка топографија Баната* дошло се до нових података (Радичевић *et al.* 2012: 241).

3.7.1.2.3. *Археолошки налази*

Локалитет 37 заузима око 230 m x 200 m површине. Насеље је вишеслојно. Од 220 фрагмената керамичког посуђа који су прикупљени током рекогносцирања, 49% отпада на грнчарију доба 6-7. века. Скоро сви остали налази су средњовековни, а најмлађи нађени предмет представља једна турска лула (Радичевић *et al.* 2012: 241, T. 168/1-6: *T. 11/15*).

3.7.1.2.4. *Анализа података*

Као и у неким ранијим случајевима, доминантан хоризонт на локалитету Шушањ одређен је у односу на особине керамичког материјала, тј. према налазима руком рађене керамике која је била украшена урезивањем водоравних и таласастих

линија (Пашић 2012: 353). Чини се да је количина прикупљеног материјала довољна да се прихвати закључак аутора.

Штета је што нисмо детаљније обавештени о евентуалном постојању гепидског насеља. Уколико би се тај навод испоставио као тачан, грнчарију описаних особина бисмо можда могли да сагледавамо у нешто ширем контексту. У сваком случају, морала би да се остави могућност, макар и теоретска, да је на потесу Шушањ постојало гепидско насеље из времена превласти Авара.

3.7.2. **Банатско Аранђелово (Oroszlámos)**

Слично као и са подручја Мајдана, и из околине Банатског Аранђелова у овај попис можемо да сврстамо два локалитета. Док је један од њих познат из старе литературе, подаци о другом долазе са нових рекогносцирања. Ни у овом случају се не преносе оцене о свим локалитетима на којима је препознат хоризонт 6-7. века, већ о једном од два таква налазишта на којима је узорак јаснији.

3.7.2.1. Локалитет Циглана

3.7.2.1.1. *Географско одређење*

Банатско Аранђелово се налази југоисточно од Мајдана, на споју алувијалног тла оивиченог напуштеним речним коритима и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005). Локалитет Циглана је смештен „na padini duge peščane grede pravca istok-zapad, levo od železničke pruge za Segedin, kod izlazne skretnice“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 12).

3.7.2.1.2. *Историјат истраживања*

Године 1900, на том месту је приликом копања земље откривена „manja nekropola“, која се само помиње у старијој литератури. Материјал, који се чува у музеју у Сегедину, није био доступан ауторима каталога *Сеоба народа* (Dimitrijević *et al.* 1962: 13).

3.7.2.1.3. *Археолошки налази*

Међу другим гробовима, споменут је и један коњанички, са украсима орме од лима направљеним у техници отискивања матрицом, на основу чега је гроб датован у „Verovatno vreme prvog avarskoga kaganata – 7 vek“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 13).

3.7.2.1.4. *Анализа података*

Највероватније зато што на основу описа осталих скелта са „tordiranim ili pletenim bronzanim grivnama“ није могло да се приступи приближнијем датовању, овај локалитет није уврштен ни у један главни списак аародопских налазишта (Csallány 1956; *ADAM* 2002). Тиме је пренебрегнут помен из старе литературе на којег су се позвали Даница Димитријевић, Јован Ковачевић и Зденко Вински.

Неилустровани украси коњске орме од лима би вероватно припадали другој половини 7. века - можда трећој, а можда и последњој четвртини тог столећа, тј. раном или прелазном периоду аварске доминације.

Будући да значајније присуство тордираних гривни не упућује на аварско сахрањивање, по свој прилици је и овде реч о вишеслојном налазишту, са којег потичу остаци најмање две временски одељене некрополе.

3.7.2.2. Локалитет 26

3.7.2.2.1. *Географско одређење*

Налази се на источном ободу потеса Мали Сигет, који се у виду острва (отуд и име) уздиже над околним ритом, на просечној надморској висини од 81,50 m. Координате централне тачке су 7441296 / 5105932 (Радичевић *et al.* 2012: 276; Карта 150, 181). Сигет заправо представља острвце ниже речне терасе, а околни рит један од токова јако разгранатог алувијума Тисе (Geomorfološka karta 2005).

3.7.2.2.2. *Историјат истраживања*

Подаци потичу са рекогносцирања изведених у склопу пројекта *Археолошка топографија Баната* (Радичевић *et al.* 2012).

3.7.2.2.3. *Археолошки налази*

Рекогносцирањем су утврђене приближне димензије насеља, које износе 270 m x 115 m. Претпоставља се да је оно било једнослојно, јер је свих 14 нађених фрагмената керамике опредељено у време 6-7. века (Радичевић *et al.* 2012: 276).

3.7.2.2.4. *Анализа података*

И у овом случају можемо да прихватимо закључке аутора, тим пре што је на основу анализе керамике (Пашић 2012: 353), премда узорак није био велики, оцењено да је налазиште једнослојно.

3.7.3. **Подлокањ (Podlukány)**

3.7.3.1. *Географско одређење*

Подлокањ је смештен на мањем острву речне терасе (Ћурчић, Ћуричић 1994: 156), односно флувио – барског дна Панонског басена који је као рт окружен нижим земљиштем (Geomorfološka karta 2005). У литератури се локалитет Имре-пуста повезује са Банатским Аранђеловом, тако да није било јасно да ли је „potez Podlokanj" (Dimitrijević *et al.* 1962: 13) заправо на путу од Банатског Аранђелова до села Подлокања, које је даље на југоисток, или се само место налаза водило погрешно.

Срећом, објашњено је да је налазиште у атару села Подлокања, и прецизиране су координате централне тачке: 7446377 / 5098669 (Радичевић *et al.* 2012: 333; Карта 178).

3.7.3.2. *Историјат истраживања*

Приликом копања неког рова 1903. године, на том потезу нађена су три гроба. Гробови су само поменути у старој мађарској литератури, али не и објављени, тако да прву публикацију није неопходно цитирати на овом месту. Зна се да су налази некада били у приватној збирци власника имања Имре-пуста, али средином 20. века више није било података о њиховом смештају (Vinski 1958: 12, nap. 71; Dimitrijević *et al.* 1962: 13). Ништа више није се сазнало ни у наредним деценијама (Mrkobrad 1980: nap. 623; *ADAM* 2002: 43; Радичевић *et al.* 2012: 333).

3.7.3.3. *Археолошки налази*

Гробови су били слободно укопани, оријентације исток-запад (Dimitrijević *et al.* 1962: 13) или североисток-југозапад (*ADAM* 2002: 43), а спомињу се и гробови са нишама (*cf.* Пашић 2012: 353). Из сва три гроба потичу неукрашене посуде рађене на витлу мањих димензија. Уз посуду, у једном гробу је нађен и пар златних наушница „navodno" типа *Szent-Endre*, у другом још и ланац од бронзе „sa tragovima drveta" и два јако фрагментована гвоздена предмета (Vinski 1958: 12; Dimitrijević *et al.* 1962: 13). Наведено је и да је у гробовима нађена „по једна посуда рађена на витлу и неукрашена,

а у једном и пар наушница типа Сент Андреја“ (Пашић 2012: 353). На основу тако описаног материјала, налазиште је у литератури складно датовано у 7. век (Vinski 1958: 12; Dimitrijević *et al.* 1962: 13; *ADAM* 2002: 43).

Ипак, раније је наведено да наушнице типа *Szent-Endre* припадају, отприлике, последњој четвртини 6. и посебно првој половини 7. века (Ormándy 1995: 152-153, Abb. 1/1-3; 8). Бронзани ланци представљају препознатљив налаз из гробова особа женског пола из прве половине 7. века (Garam 2002a: 161, 163-164), о чему је било речи у вези с налазима из Ловћенца, Арадца и Панчева. На основу таквог временског опредељења материјала, недавно је понуђено прецизније датовање ове некрополе код Банатског Аранђелова, у прву половину 7. века (Ivanišević, Bugarski 2008: 50).

3.7.3.4. *Анализа података*

На овом месту бих остао при последњем предложеном датовању. Без обзира што налази нису приказани, опис накита је ипак био довољан да комади из Банатског Аранђелова буду представљени у два скорија релевантна пописа наушница типа *Szent-Endre* (Bálint 1993: 256, Karte 2; Ormándy 1995: 153). Помен да су керамичке посуде биле израђене на витлу није узет у разматрање приликом постављања временског оквира за ове сахране, јер наушнице и ланац имају исто, јасно одређено време коришћења. Поред керамике са спорог витла која се у аварском контексту јавља неколико деценија касније, коришћене су и посуде ранијег датовања, са брзог витла. Због тога се може претпоставити да су посуде из Банатског Аранђелова биле израђене управо на брзом витлу.

3.7.4. **Мокрин (Homokrév)**

У оквиру овог прегледа налазишта, биће представљена два локалитета са подручја данашњег Мокрина.

3.7.4.1. Локалитет Добросављева циглана (Водоплав)

3.7.4.1.1. *Географско одређење*

Мокрин се налази на споју алувијалне равни и флувио-барског дна Панонског басена, код састава двеју речица, Бегеја и Ђукошине (Ћурчић, Ђуричић 1994: 154; Geomorfološka karta 2005; *cf*. Бугарски 2007a: 444). Налазиште Фелдманова, касније Добросављева циглана налази се око 1,5 km јужно од Мокрина, на благо уздигнутој

греди која се пружа у правцу исток-запад (Ранисављев 2007: 11, Карта 2), на месту на којем се на цитираној геоморфолошкој карти уочавају трагови помереног речног тока.

3.7.4.1.2. *Историјат истраживања*

Године 1914, радници циглане Фелдман су копањем земље оштетили неколико гробова. Нешто сачуваних предмета и једна људска лобања поклоњено је школској збирци, али су током Првог светског рата нестали. Рад циглане је обновљен 1930. године, под новим власником, Миланом Добросављевим, који је омогућио локалном учитељу Јаношу Сасеру да обавља ископавања гробова. Тај археолог-аматер, чији рад је овде већ поменут приликом представљања налаза из Бочара, истраживао је гробље на Добросављевој циглани дуги низ година, од 1931. до 1943. Сасер је ископао 75 гробова, при чему је налазе и документацију послао у музеј у Сегедину, где се данас налазе цртежи гробова, картони и фотографије. Део материјала и документације је враћен 1958. године и смештен у Војвођански музеј, где је инвентарисање налаза извршио Шандор Нађ. Сачувано је неколико Сасерових преписки на мађарском језику, са описима првих 60 гробова.

Налази из око 25 гробова чувају се и у Народном музеју у Кикинди. Они су у музеј приспели без икакве пратеће документације, делом од радника циглане, а делом од још једног археолога-аматера, Л. Надлачког. Ти предмети су прикупљани између 1945. и 1948. године. Коначно, у музеју у Кикинди постоји опис једног гроба ископаног 1951. године, као и припадајући налази. Тамошњи археолог Милорад Гирић је шездесетих година прошлог века забележио „да радници циглане све ређе наилазе на гробове“ и закључио да је некропола вероватно потпуно уништена. Од људских скелета и другог остеолошког материјала ништа није сачувано (Dimitrijević *et al.* 1962: 22; Ранисављев 2007: 9-11), а наводи се да је скелетни материјал са Сасерових ископавања био поверен Природњачкој збирци у Београду (*ADAM* 2002: 245).

Пре публиковања дипломског рада Александра Ранисављева, чија књига представља прву класичну археолошку монографију која је посвећена неком аварском гробљу код нас (Ранисављев 2007), о чему је било речи, налази из Мокрина су селективно помињани у нашој и мађарској литератури. Посебно би могао да се помене рад посвећен делу накита са некрополе (Пап 1997а). У жељи да што детаљније објави ово важно налазиште, Ранисављев се службено, преко Музеја Војводине, обратио музеју у Сегедину, али је остао без одговора (Ранисављев 2007: 9-11). Из те куће је, иначе, потекао један рад о налазима одређених појасних гарнитура, промакао и

Ранисављеву и приказивачима његове књиге, у којем је објављено пет гробова из Мокрина, где су дате квалитетне фотографије налаза и не тако добри, неоријентисани цртежи основа гробова (Balogh 2004: 268-269, Abb. 20-25).

3.7.4.1.3. *Археолошки налази*

Александар Ранисављев је пренео запажање Јаноша Сасера да је некропола формирана на редове, с тим што ни у једном реду није било више од шест гробова, и да су сви гробови били оријентисани исток-запад, с главом покојника на истоку (Ранисављев 2007: 11).

На основу Сасерових описа, аутор је успео да реконструише и илуструје облике гробних рака. Убедљиво преовладавају једноставни укопи покојника без гробних конструкција (88,33%), а дирек је примећен само у случају једног дечијег гроба. Гробови укопани „са проширеним горњим делом", тј. на банак, били су заступљени са 6,66% од укупног броја, један гроб је био са нишом (1,66%), а (можда) два су катакомбна (3,33%) (Ранисављев 2007: 29-31, Таб. 1, Сл. 3: *T. 29/1*).

Кад је реч о гробовима укопаним на банак, у горњем, проширеном делу раке се без изузетка наилазило на лобање и кости коња. У једном катакомбном гробу су се у горњем делу налазиле коњска и две говеђе лобање, у другом, за који аутор претпоставља да је такође могао бити типа катакомбних, пронађене су три коњске лобање. У једном случају, покојник је сахрањен у ниши гроба, на чијем дну су биле четири лобање коња и пуно коњских костију. Коњске главе – у неколико случајева већи број, чак до пет – и кости доњих делова коњских ногу, често су прилагане и у обичне гробне раке. Пронађене су укупно у 20 гробова, било одраслих особа оба пола, било деце. Само у случају једног дечјег гроба, пронађене су две лобање говеда, као и друге кости тих животиња. У шест случајева, у гробовима из којих потичу и коњске лобање и кости ногу, нађени су и скелети паса, као по правилу изнад сахрањених. Сами покојници су готово сви сахрањени уобичајено, у опруженом положају, али у оријентацији исток-запад. Само је једна особа била сахрањена у згрченом положају (Ранисављев 2007: 31-35). Раније је било примећено и то да су животињске кости лежале на набачају земље над телима покојника (Dimitrijević *et al.* 1962: 20), а такви случајеви са Чика и из Панчева су већ помињани у овој дисертацији.

На основу археолошког материјала, Александар Ранисављев је оценио да је на некрополи сахрањено тридесеторо деце, 11 мушкараца, три жене и 29 покојника

неутврђене полне припадности, међу којима вероватно преовлађују особе женског пола (Ранисављев 2007: 11).

Налазе из гробова представићемо у уобичајеном распореду, почевши од сачуваних делова ношње. Пажња ће се посветити најкарактеристичнијим налазима важним за датовање гробља, при чему се овде неће приступати провери функционалног опредељења неких предмета, јер сам се на то у објављеном приказу монографије већ осврнуо. Пошто је анализа стратиграфије некрополе онемогућена самим тим што недостаје њена основа, неће уследити ни опширнија расправа о датовању појединих гробова (Бугарски 2007а: 440-442).

Главни појасни језичци су од лима и потичу из четири гроба (Ранисављев 2007: Т. X/1, XXII/1: *T. 29/6*, XXVII/12). Први одговара раном Забојниковом типу 558, фази FS, која се датује до 650. године, а преостала два типу 7, тј. фази MS II из последње четвртине 7. века (Zábojník 1991: 233-235, 248, Taf. 1/1-3, 4/8-11, Abb. 1). Препознатљиви споредни језичци отиснути матрицом потичу из три гроба (Ранисављев 2007: Т. XVIII/1, XXXI/4, 5, XX/1-8: *T. 29/7*) и припадају типу 65 исте серијације, фази MS, односно другој половини 7. века (Zábojník 1991: 234-235, 248, Taf. 20/5-7, Abb. 1). Последњенаведени комади су из гроба 69 (*T. 29/4*), и за њих је већ примећено да у потпуности наликују на матрицу пронађену на локалитету *Praesidium Pompei* у Алексиначкој котлини (Рашковић 2007: 224, Сл. 18/1), која сведочи о томе да су одговарајући језичци ромејског порекла (Бугарски 2007а: 440). Једнако се тумачи и налаз врло сличне матрице са налазишта Адони (Garam 2001: 119-124, Taf. 88/6).

Ромејског порекла су и проломљени лимени споредни језичци из гроба 67 (Ранисављев 2007: Т. XXVII/16, XXVIII/24-26). Мањи број налаза би могао да се припише тзв. хералдичким појасним оковима (Ранисављев 2007: Т. XVII/6-8, XVIII/2-4: *T. 30/6*). Ти предмети имају јасне аналогије на Криму, где се датују у прву половину 7. века (Айбабин 1990: 54, Рис. 51/14), а одговарајућих комада има и у бугарском контексту (Рашев 2007: 94, Т. 63/17).

Копче су махом уобичајене, гвоздене, али се издваја неколико примерака. Копче из гробова 39, 46 и 49, ливене, бронзане, овалног облика (Ранисављев 2007: 46, Т. XIII/13, XV/12, XVII/1), уобичајени су комади германске материјалне културе 5-6. века, а неретки су одговарајући налази и на ромејском, источномедитеранском тлу (*cf*. Ivanišević *et al*. 2006: 21-22, Fig. 11/5-28).

Кад је реч о накиту, међу мокринским наушницама се посебно истиче луксузни златни пар са пирамидалним привеском (Ранисављев 2007: 48-49, Сл. 62-64: *T. 29/2*). Као и описана наушница из Мајдана, припада типу *Deszk*, са оквирним датовањем у другој четвртини 7. века, што је Ранисављев пропустио да цитира, иако је користио рад Јаноша Ормандија (Ormándy 1995: 153-154, Abb. 1/4-6; 8). Знатно чешће налазе на аварским некрополама, такође коментарисане у претходном тексту, представљају наушнице са гранулираним куглицама и већим лоптастим привеском од лима, истог датовања, каква потиче из једног гроба из Мокрина. Израђена је од лошег сребра (Пап 1997a: 319, Ранисављев 2007: 49, T. VII/2; *cf*. Ormándy 1995: 153-154, Abb. 5/1; 8).

Све приказане перле – углавном типични окцасти једночлани и двочлани комади - припадају првом веку аварске превласти на овим просторима, док би најинтересантнија, већа перла цилиндричног облика украшена флоралним мотивом (Ранисављев 2007: 51, T. VII/19: *T. 29/9*), могла да се датује и нешто прецизније, до око 650. године (Pásztor 2008: Tab. 2). По мишљењу Ливије Пап, у питању је или византијски производ или радионички производ израђен под ромејским утицајем. Углавном су перле прављене од стакла, али је 10 комада израђено од ћилибара, уз по једну од калцедона и светлијег опала. Од значаја је примедба да је у већини случајева око врата покојника била само по једна перла, а у два случаја по две (Пап 1997a: 320), јер је већ цитирано мишљење Еве Гарам да је обичај сахрањивања мушкараца са једном или две такве перле око врата централноазијског порекла и да је особен за најстарији хоризонт аварског боравка у Панонској низији (Garam 1992: 151).

Кад су у питању хронолошки осетљивији налази прибора покојника, бронзани ланац из гроба 12 (Ранисављев 2007: 48, T. VII/8) би се на основу добро проучених аналогија датовао у прву половину 7. века, о чему је било речи (Garam 2002a: 163–164).

Интересантан је налаз гвозденог лука торбице, у аварском контексту прилично неуобичајен (Ранисављев 2007: 53-54, T. XXXV/8; *cf*. Бугарски 2007a: 441). Ти предмети представљају препознатљиво обележје германске материјалне културе (*cf*. Милинковић 1998: 146-147) али, будући да није познато из ког гроба мокринске некрополе потиче налаз, не може да се приступи некој садржајнијој анализи.

Прибору припада и „бронзани предмет сличан дршци кашике" (Ранисављев 2007: 56, T. XXI/2). Налаз највероватније и представља дршку кашике, перфориране (Бугарски 2007a: 441), типа *A* по Бендегузу Тобијасу, какве су особене за раноаварски период (Tobias 2001: 178, Abb. 4/1-5). Нешто шира расправа о овим предметима у нашој литератури приложена је у осврту на сродан налаз са Чика. Иако нема потпуног

сагласја у функционалном опредељењу тих кашика, за сада је најприхватљивија могућност је да је реч о деловима гарнитуре тоалетног прибора, пре свега зато што су често ношене у комбинацији са осталом опремом за негу тела, ланцетама и пинцетама (Бугарски 2009а: 108-109, нап. 37, 38).

Поред Тобијаса, перфорираним кашикама су се у новије време посветили Габор Леринчи и Петер Штрауб, чак у три заједничка рада. На овом месту ће се поменути само њихови главни закључци из последњег. Аутори се придружују оцени да је реч о комадима козметичког прибора, кроз које се највероватније филтрирао пудер (Lőrinczy, Straub 2005b: 136). Сасвим слично, на другом месту је претпостављено да су перфориране кашике „у животу истакнутих аварских жена могле имати улогу у припремању козметичких препарата, где је кроз њихове перфорације могао бити пропуштан, филтриран или дозиран неки прах или течност“ (Бугарски 2009а: 109). Тих кашика, даље, нема у гробовима прве генерације Авара у Панонској низији, већ се углавном могу датовати у прву половину 7. века (Lőrinczy, Straub 2005b: 136-137). Гроб са некрополе Чик у којем је нађен козметички сет са одговарајућом кашиком, датован је у другу четвртину 7. века и управо је послужио као илустрација процеса раслојавања аварског друштва (Бугарски 2009а: 140).

Оружје је заступљено на некрополи у приличној мери. Све оплате рефлексних лукова са некрополе су раноаварске, уских крајева, а већина стрелица је тробридног врха. Оплате потичу из пет гробова, док је стрелица било укупно око 50. Стреле су се носиле у тоболцима, од којих је остало сачувано нешто међусобно различитих коштаних оплата, као и неколико гвоздених кука за качење, какве су поменуте приликом представљања једног налаза из Арадца (Ранисављев 2007: 41-42). Једну коштану оплату тоболца из Мокрина Атила Киш је уврстио у своју листу одговарајућих раноаварских предмета са датовањем после 567, па до око 680. године (Kiss 1997: 80, 83: *T. 30/4, 7*).

На некрополи је нађено само једно, фрагментовано копље (Ранисављев 2007: 42, Т. I/1). Старе очуваности налаза не омогућава ближе поређење с представницима Чикијевих типова раноаварских копаља (Csiky 2007). Мачева је било укупно пет, од којих један палаш није сачуван. Од преосталих комада, још два су палаши, док су преостала два мача била двосеклог пресека. Примећено је да је корозија сачувала трагове коже и дрвета од канија, међутим нема неких других, карактеристичнијих делова, нпр. ушица за ремен или алки балчака (Ранисављев 2007: 42). Нађен је и један бојни нож, дужине 25,3 cm, са сачуваном оплатом канија од бронзаног лима

(Ранисављев 2007: 22, 53, Т. XXII/21, XXIII/1). Тај нож је већ поменут у расправи о ножевима са некропле у Богојеву.

Оружје махом потиче из ратничких, коњаничких гробова, па ће на овом месту да уследи и опис коњаничке и коњске опреме. Све узенгије припадају већ више пута описаном типу са тзв. омега петљом (Ранисављев 2007: 44: *Т. 30/2*), док се од жвала могу посебно поменути два налаза која су завршена двоструким алкама (Ранисављев 2007: Т. XXVI/5, XXXIX/3: *Т. 30/3*). У вези с налазом из Селенче, наведено је да је реч о ретком типу жвала (Lőrinczy, Straub 2005a: 155-156), а поменут је и одговарајући налаз из ромејског контекста (Popović, M. 1999: 113, Kat. br. 92, Sl. 59/7).

Сумарно су представљене и веома атрактивне коштане оплате седла, раније сматране за оплате лука и тоболца (Dimitrijević *et al.* 1962: 21). Реч је, по свој прилици, о фрагментима оплата прењег и задњег лука - одбојника седла, како су ти делови названи у тексту о налазу из Носе. Будући да не постоје подаци о позицији ових предмета у оквиру гробне раке (Ранисављев 2007: 24, 43, Сл. 28, Т. XXIX), тешко је дефинитивно одредити њихову функцију. Ипак, судећи по димензијама ових пет фрагментованих оплата, од којих је најмасивнија 14,6 cm x 4 cm, и по лучном обликовању већих комада, рекло би се да их је Александар Ранисављев исправно определио. Оплате су вешто украшене дуборезањем. Чини се да се у украсима два комада могу препознати представе барских птица (*Т. 30/1*).

Раније је назначено да се не зна пуно о аварским седлима, па стога ни аналогије нису од пресудне помоћи при функционалном опредељивању ових коштаних предмета. Дугуљасти комади имају аналогију у налазу из Чоке, који је опредељен као оплата лука (Kovrig, Korek 1960: 263, Т. XCVIII/11), међутим у тој гарнитури постоји лучни комад који готово у потпуности одговара главном украсу одбојника на реконструисаном раноаварском седлу из Тисафиреда (Garam 1969b: Fig. 4).

Опреми коња припадају и украси орме, прилично заступљени у мокринском материјалу. На овом месту нема потребе за детаљним описом тих налаза, већ би само могла да се понови примедба да се налази попут позлаћених розета из једног гроба (Ранисављев 2007: 45, Сл. 37, Т. XLII/1-5), какве су поменуте нпр. у расправи о налазима из Селенче, појављују и у карактеристичним коњаничким сахранама Тотипуста - Игар групе, тј. у прелазном аварском периоду (Bóna 1970: 262, Figs. 12, 13, 16; *cf*. Бугарски 2007a: 440).

Из неког гроба, можда коњаничког гроба 8, потиче и коштани крај дршке бича (Ранисављев 2007: 71, Сл. 71). Сличних налаза, који представљају део инвентара

мушких и коњаничких гробова, али и аварских насеља где се повезују са узгојем стоке, има још у Арадцу и на Чику (*cf*. Бугарски 2009а: 122, нап. 50-52, Сл. 104). Заступљени су у свим периодима аварске превласти (Garam 1998: 121).

У коњску опрему су условно, и највероватније погрешно, сврстане и две гвоздене клепетуше, неуобичајене у аварским гробовима. Једна потиче из гроба ратника – или занатлије? – 31, док се за другу не зна из којег је гроба (Ранисављев 2007: 44, Сл. 31, 32). Преноси се да једна, по знању Атиле Киша тада једина аналогија из аварског контекста, потиче из дечјег гроба и да је протумачена као звечка (Kiss 1977: 149). С друге стране, сличне клепетуше, које пре свега упућују на сточарску делатност становништва, прилично су раширене на ромејском тлу. Налази већих клепетуша, каква је једна од две из Мокрина, поједине ауторе наводе на помисао о гајењу крупне стоке поред оваца и коза (*cf*. Popović, M., Bikić 2009: 86-88, Sl. 62).

О тзв. алаткама за дрешење чворова, каквих има и у Мокрину (Ранисављев 2007: 54, Сл. 65, 66: *T. 29/10*), било је речи у више наврата. Могло би да се понови да је у питању карактеристичан раноаварски материјал који се углавном датује до 650/670. године (Daim 1987: Abb. 29), премда се ти предмети могу наћи и у целинама шире одређеним у другу половину 7. века, као што је то случај са овде коментарисаном сахраном са локалитета Бивша циглана Мачковић.

Од коштаних предмета који су можда могли да припадају алату, издваја се и познати налаз коштане „тубе“ са урезаном сценом са „дрветом живота“, који можда потиче из гроба 8, особе мушког пола. Александар Ранисављев је дао опширно и садржајно тумачење урезане представе, али не и функционално опредељење самог предмета (Ранисављев 2007: 14, 55-56, T. XXXVIII, Сл. 73-75: *T. 29/3*). Преноси се мишљење Јована Ковачевића да се у овој „посудици“, односно „кутији“ чувала „нека маст“ (Ковачевић 1977: 199-200). Такво тумачење вероватно није исправно. Предмет је исечен од рога и шупаљ са обе стране, тако да се у њему ништа није могло чувати. Притом, перфориран је за заковице са оба краја, па се чини да је у питању нека оплата, можда неке дршке. Уколико је „туба“ заиста из гроба 8, могло би се помислити да је заправо реч о оплати дршке једног кородираног гвозденог предмета, чији је овално обликовани крај одговарајућег пречника од око 2,5 cm (Ранисављев 2007: 14, T. V/5).

На тој 9,5 cm дугачкој оплати, представљени су, по Ковачевићу, основни елементи религије Авара, односно земља и небо, и „„дрво живота“ или „шаманско дрво“ које расте на највишој планини на којој је и пупак света (омфалос)“ и које их повезује. Земља је подељена у седам зона, а дрво има девет грана. Овим бројевима се

придају космогоничка и шаманистичка вредност. Небо је пак подељено на сунчев и месечев део, при чему сунце обасјава тло на којем су „дивље козе (корисне животиње)“, а на тлу које осветљава месец приказане су „дивље звери (опасне животиње)“. Приказане животиње су из Азије, а не са простора Панонске низије (Ковачевић 1977: 199), што је прецизирао, како преноси Ранисављев, Ђула Ласло у сарадњи са зоолозима. Установљено је да су осим дивокоза представљене неке дивље мачке, можда пантери, као и једна степска лисица, врсте које се срећу у областима централне Азије. Штавише, на Алтају има сродних представа урезаних у камену (Ранисављев 2007: 55), а управо је на представу из Мокрина у новије време поново скренута пажња, у раду у којем се констатују везе између централноазијских, древнотурских ликовних представа, и европских, аварских, које су из њих проистекле (Кубарев 2001).

Четири засечена јеленска парошка била су, како се наводи, кружно поређана око клепетуше у коњаничком гробу 31. Та интересантна гробна целина, поред поменутог језичка преко којег би могла да се датује до 650. године, садржи и једну кородирану, неодређену гвоздену алатку већих димензија, разне друге непрепознатљиве комаде од гвожђа, брус, али и оружје – мач, тробридне стрелице и оплате рефлексног лука, као и узенгије, што је представљено у претходном тексту (Ранисављев 2007: 17, T. VIII/27-29, IX-XII).

Коначно, недавно је скренута пажња на једну металну посудицу из неког растуреног гроба из Мокрина. Овом налазу није придаван већи значај ни у монографији некрополе, ни у њеним приказима, како због услова налаза, тако и јер не представља типичан аварски материјал. Реч је о сасвим једноставној цилиндричној посуди од савијеног комада бакарног лима занитованих крајева, чије је дно направљено од кружно опсеченог комада лима чији је крај посувраћен преко савијене ивице реципијента. Да је реч о значајном раноаварском налазу, сведочи врло слична посуда из гроба на једној недавно откривеној некропили у околини Сексарда, на којој је сачувана и налемљена дршка. Налаз је протумачен као занатлијска, ливачка посуда која је служила за чување, али не и претакање истопљене сировине (Ódor, Rácz 2011: 251, Abb. 1-3).

На послетку, биће представљено керамичко посуђе (*T. 30/8-12*). Сваки од 21 лонца са мокринске некрополе израђен је слободном руком. Примећено је да је осврт Александра Ранисављева на грнчарију (Ранисављев 2007: 52-53) могао да буде и опширнији, јер коришћена књига Тивадара Виде (Vida 1999) представља најпотпуније дело посвећено керамици ране аварске превласти, које између осталог пружа добар

ослонац за прецизније датовање гробова у којима нема хронолошки осетљивијих налаза (Бугарски 2007а: 441). Због тога што посуде из Мокрина представљају типичну раноаварску руком рађену керамику, на овом месту се неће приступити неким детаљнијим анализама, већ ћемо да се задовољимо поређењем посуда са датованим представницима Видиних подгрупа (Vida 1999: Taf. 175). Као што је то већ напомињано, уска датовања руком рађених предмета не могу се узимати без резерве, па тако и овде понуђени датуми не морају бити сасвим поуздани.

Чини се да се најстарије приказане посуде могу датовати пре 600. године, будући да одговарају тако одређеним представницима подгрупа IIID2-4. Реч је о лонцима из гробова 57 и 66 (Ранисављев 2007: Т. XIX/2; XXVI/7). Лонци из гробова 45 и 48 одговарају репрезентима подгрупе IIID5 с датовањем до или око 600. године (Ранисављев 2007: Т. XIV/7; XVI/7). Првој четвртини 7. века припадали би лонци из гробова 5 и 40, који су налик на тако датоване репрезенте IIID5, потом лонац из гроба 9 (IIID1), онај из гроба 44 и још два из неодређених гробних целина одговарали би подргупама IIID2-4, док су једнаког датовања још два лонца из неодређених гробова, налик на представнике подгрупе IIIA1 (Ранисављев 2007: Т. IV/1; XIV/1, 6; VI/6; XLIII/2, 4, 3, 5). Једна посуда из непознатог гроба припадала би подгрупи IIID5, али из друге четвртине 7. века. После 650. године, датовао би се мали лонац са дршком (шоља?) из неодређеног гроба, веома налик на одговарајуће посуде подгрупе IIIC1-2, док је из недефинисане целине и већи лонац подгрупе IIID10, чини се најмлађи на налазишту, који би могао да се датује после 680. године (Ранисављев 2007: Т. XLIII/6, XXXVII/11, 10).

На основу раније обрађех налаза, некропола у Мокрину је датована у прву половину 7. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 22), а у попису аварских налазишта шире у 7. век (*ADAM* 2002: 245). Александар Ранисављев је у закључку своје књиге налазиште датовао у последњу трећину 6. и прву трећину 7. века, сасвим прецизно до 632. године, из разлога који ће касније бити предочени.

3.7.4.1.4. *Анализа података*

У првом осврту на монографију, време коришћења некрополе померено је до око 670/680 године (Бугарски 2007а: 444). Након овде спроведене анализе налаза, могло би да се примети да њихова главнина припада 7. веку, у највећем броју пре почетка прелазног периода. Ипак, поред коштане „тубе“ која, слично описаној алатки из Носе, упућује на азијско памћење придошлица у околину данашњег Мокрина, има још налаза

који би могли да се датују у 6. век. Мали број налаза би могао да се датује и после 670/680. године. Последично, датовање некрополе остаје од 568. до око 670/680. године, уз могућност да је сам крај њеног коришћења био и познији, али свакако до краја 7. века.

Александар Ранисављев је свој предлог датовања утемељио на ставу да је мокринско гробље припадало Кутригурима. После пораза од Авара, Бугари су 632. године напустили Панонску низију, тако да је Ранисављев крај активности некрополе довео у везу управо с тим догађајем (Ранисављев 2007: 63). Станислав Станилов, који се у основи слаже са предложеном етничком атрибуцијом, у свом приказу књиге ипак је упозорио на историцистички засновано датовање налазишта (Stanilov 2009: 118).

Мишљење аутора књиге о некрополи код Мокрина засновано је, пре свега, на минуциозној анализи описа обичаја сахрањивања. Ранисављев се приклања мишљењу неких аутора да гробови оријентације исток-запад, катакомбни и они са нишама, гробови у којима је уз земне остатке људи присутно парцијално сахрањивање животиња, припадају Прабугарима. Такви гробови су превасходно смештени источно од Тисе, у међуречју те реке и Мориша, и углавном припадају старијем периоду аварске доминације. У комбинацији са писаним изворима, Ранисављев те особености приписује Кутригурима (Ранисављев 2007: 57-63, Карта 3, 4). Јован Ковачевић је такође претпостављао „да је области између Тисе, Кереша и Мориша била насељена бугарским етничким елементом“ и то на основу појаве сахрањивања човека и коња у гробовима са нишама (Ковачевић 1977: 146). Тог мишљења су и неки познати мађарски истраживачи, и старије и млађе генерације, али се доследно наводе и супротни ставови „да се ове специфичности сахрањивања за сада не могу етнички интерпретирати” (*cf*. Ранисављев 2007: 63).

Упориште етничког приписивања, осим у обичајима сахрањивања, аутор није могао да нађе у археолошком материјалу, прилично уобичајеном за раноаварски период, јер „није примећен, ни код Мокрина нити на било ком другом налазишту, ансамбл налаза који би се са сигурношћу могао сматрати кутригурским“ (Бугарски 2007а: 443). Чак и кад је реч о обичајима сахрањивања, скренута је пажња је на некрополи забележено само 5% гробова који су укопани на начин неуобичајен у раноаварском окружењу, док сахрана са псима има и у другим контекстима, чак у аламанско-франачком, у области Тирингије (Koch, U. 2001: 157, Abb. 43, 58, 220, 221, 276). Германима би се можда могла приписати и сахрана коњаника са два пса у

Коминима код Пљеваља (*cf*. Бугарски 2009а: 82-83, нап. 16), а у нашој старијој литератури се наводи и историјски запис релативно сличне, позније сахране једног руског великодостојника, коме су, између осталог, у гроб приложени и исечен пас и два исечена коња (Гарашанин, Ковачевић 1950: 199).

Коначно, у погледу етничког приписивања некрополе код Мокрина, сматрам „да би било тачније, иако општије, описати је као раноаварску. При томе би раноаварско одређење требало схватити као културно-временско, а не као строго етничко, јер је јасно да је етногенеза Авара вишеслојна, и да је њихов Каганат мултиетничан. Овакво сагледавање раноаварског друштва је довољно широко да наткрили разлике, какве се по свој прилици показују на мокринском налазишту... Бугарска компонента у Каганату је, извесно, присутна, и закључак колеге Ранисављева се не би могао *a priori* одбацити, али би ипак требало задржати знатну дозу опреза, чак и да је налазиште професионално истражено и документовано“ (Бугарски 2007а: 443). Иако је питање је да ли је „кресиво“ заиста било „само усамљен германски налаз“ (Ранисављев 2007: 58), оно не може да сведочи о германском сахрањивању на гробљу код Мокрина.

У приказу књиге, дат је осврт и на мишљење писца да су на некрополи били сахрањени номади (Ранисављев 2007: 58). Осим већ више пута осликаног оновременог изгледа Панонске низије и геоморфолошке матрице њеног насељавања у епохама пре извршених мелиорација, сам број од око 100 гробова на некрополи код Мокрина пре сведочи о процесу насељавања, него о номадизму. „Слично као и на некрополи Чик код Бачког Петровог села, констатовани су бројни предмети који јесу номадског порекла. Њихови налази у гробовима оваквих некропола указују управо на процес насељавања изворно номадске популације“ (Бугарски 2007а: 444), чији су се чланови, као што видимо, бавили и прерадом метала.

3.7.4.2. Локалитет Аврамова хумка (Близаница)

3.7.4.2.1. *Географско одређење*

Локалитет се налази југоисточно од данашњег Мокрина, односно источно од Добросављеве циглане, на омањем узвишењу које се за око 5 m уздиже од околног терена (*cf*. Ранисављев 2007: Карта 2). Та локација је такође уз трагове померања речног тока (Geomorfološka karta 2005).

3.7.4.2.2. *Историјат истраживања*

Године 1943, Јанош Сасер је на овом локалитету вршио ископавања и нашао коњанички гроб. Материјал је смештен у музеју у Сегедину, где је доспео с делом Сасерове збирке, али није препознат и издвојен (*ADAM* 2002: 244).

3.7.4.2.3. *Археолошки налази*

По казивању мештана, Сасер је ископао коњанички гроб „sa mačem" (Dimitrijević *et al.* 1962: 22; Mrkobrad 1980: nap. 655). На другом месту се наводи само да је уз ратника био сахрањен коњ опремљен узенгијама и жвалама (*ADAM* 2002: 244).

3.7.4.2.4. *Анализа података*

Гроб је, вероватно на основу неких прецизнијих описа, у литератури датован у 7. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 22; *ADAM* 2002: 244). Пошто налази нису доступни, датовање би могло да се стави под сумњу, али, с друге стране, материјал 7. века се јасно разликује од познијег, тако да предложени датум по свој прилици није без основа. Уз то, објављена некропола са оближње Добросављеве циглане је трајала у сличном временском распону, па се може поверовати да је и на Аврамовој хумки нађена раноаварска, или евентуално средњоаварска некропола.

3.8. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА СРЕДЊЕГ БАНАТА*

Свега из три места из ове области потичу налази који се приписују назначеном периоду. Иако тамошњи налази грешком нису представљени у последњем осврту на банатска налазишта из периода Сеобе народа, ипак остаје валидан закључак да је тај предео пре мелиорационих радова био изузетно неповољан за насељавање, јер нема података ни о сарматским или германским локалитетима. Уз то, данас је та област премрежена већим и мањим каналима (Ivanišević, Bugarski 2008: 58), а некадашње масивно плављење се може наслутити и на основу Кирове карте (Kir 1938: Карта 3). Уз то, два од три места су са јужне границе средњег Баната.

3.8.1. **Честерег (Csősztelek)**

3.8.1.1. *Географско одређење*

Честерег је подигнут на лесној греди која се уздиже над депресијом флувио-барског дна Панонског басена, управо на месту сустицања модерних канала (Ћурчић, Ћуричић 1994: 157; Geomorfološka karta 2005).

3.8.1.2. *Историјат истраживања*

Још 1893. године, приликом обраде земље, радник Т. Селеш (T. Szeles) је нашао једну златну кованицу. Око 1914, златник је доспео у музеј у Зрењанину, а није познато где се данас налази (Somogyi 1997: 32).

3.8.1.3. *Археолошки налази*

Реч је о солиду Маврикија Тиберија, кованом у Цариграду између 584. и 602. године (Somogyi 1997: 32; Somogyi 2009: Tabelle 1).

3.8.1.4. *Анализа података*

Сам по себи, овај податак не би био довољан да сведочи о аварском обитавању на месту данашњег Честерега, али у комбинацији с рељефном погодношћу које нуди та позиција, могло би да се претпостави да налаз потиче из неког раноаварског (?) гроба.

3.8.2. **Ботош (Bótos)**

3.8.2.1. *Географско одређење*

Ботош се налази на споју алувијалне равни Тамиша, лесног платоа и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005), уз источну, јасно изражену границу лесног платоа. Топографски положај села наглашен је спојем долина Тамиша и Шозов (Ћурчић, Ћуричић 1994: 155). Тај тамишки рукавац је, „као и бројне баруштине и мочваре којима је Ботош био окружен до мелиорационих радова у XVIII веку“, уз сам Тамиш представљао природну заштиту Ботошу. Локалитет Живанићева дољa је уз Шозов, на 1,5 km западно од Ботоша, односно на око 2 km од тока Тамиша. Шездесетих година прошлог века, то налазиште је насуто земљом и узорано (Бењоцки 1998: 59-61). По свој прилици, Живанићева дољa је на споју лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005).

3.8.2.2. *Историјат истраживања*

На Живанићеву дољу пажњу је још 1926. године скренуо Јован Ердељановић, који је обилазио места у Банату због прикупљања грађе за своју књигу *Срби у Банату*. Нешто касније, мештани су приликом узимања земље за израду цигле „наишли на богат материјал и гробове“, о чему су обавестили сеоског учитеља, археолога-аматера Лазара Николића, који се потом обратио Феликсу Милекеру и Миодрагу Грбићу. Управо је Грбић увео налазиште у археолошку литературу, путем чланка о тамошњој неолитској некрополи који је објављен у једној од предратних свезака *Старинара*. Од тада су Живанићеву дољу посећивали „бројни археолози-аматери, самозвани истраживачи и мештани, тражећи вредан материјал“. Године 1953, Народни музеј у Зрењанину је од Лазара Николића откупио известан број предмета (Бењоцки 1998: 59-61).

3.8.2.3. *Археолошки налази*

Тај откуп се односио на „три целе посуде и неколико украсних предмета“, а сви налази су без пратеће документације. Док је накит из каснијих етапа средњег века (*cf*. Бењоцки 1998: Сл. 5-12), руком рађене посуде припадају раном средњем веку.

Прва посуда је благо разгрнутог и нарецканог обода, асиметричног трбуха и равног дна, висине 8 cm и пречника обода 5,5 cm, окерсиве боје печења. Датована је у 6. век (Бењоцки 1998: 61, Сл. 1: *T. 28/1*). С обзиром да је приложена само фотографија, и то не из фронталне пројекције, поређење са представницима типологије Тивадара Виде (Vida 1999) у овом случају није уродило плодом, али остаје снажан утисак да је реч о производу раноаварског грнчарства.

Друга посуда је лоше фактуре, благо разгрнутог утискиваног обода, слабије наглашеног трбуха и равног дна, висине 8,6 cm и пречника обода 7,1 cm, неуједначене сиве боје. По трбуху је украшена једним водоравним низом кружних уреза. Нада Бењоцки је ову посуду датовала у време 8-9. века (Бењоцки 1998: 61, Сл. 2: *T. 28/2*). Чини се да тај лонац наликује пре свега на представнике Видине подгрупе IIID1 из прве четвртине, или шире прве половине 7. века (Vida 1999: Taf. 175). Могло би да се дода и да је слично украшен лонац нађен и на некрополи Чик, у гробу који се датује у другу четвртину 7. века (Бугарски 2009а: 132, Сл. 116).

Трећа посуда је слично обликована, са благо разгрнутим ободом, ненаглашеним, асиметричним трбухом и равним дном, висине 10,5 cm и пречника обода 8 cm, неуједначене сивосмеђе боје. Приликом објављивања, такође је датована у време 8-9.

века (Бењоцки 1998: 62, Сл. 3: *T. 28/3*), али, као и претходна, показује сличности са репрезентима Видине подгрупе IIID1 из прве четвртине, односно прве половине 7. века (Vida 1999: Taf. 175).

3.8.2.4. *Анализа података*

Јасно је да Живанићева дољa представља значајно вишеслојно налазиште. Давно је објављена праисторијска некропола, о чему је било речи, а и налази средњовековног накита се, највероватније исправно, тумаче као гробни (Бењоцки 1998: 62).

У истом контексту би требало посматрати и раноаварску керамику. Да је реч о гробним налазима, изгледа из прве половине 7. века, понајвише сведочи чињеница да су посуде нађене целе, будући да су керамички налази из насеобинских слојева по правилу фрагментовани.

Већ су помињани примери преклапања гробаља из различитих епоха на војвођанским налазиштима. За очекивати је да се на некој тачки у близини Живанићеве дољe открију и остаци одговарајућих насеља, тим пре што цитирани текст Наде Бењоцки јасно указује на рељефне предности позиције Ботоша.

3.8.3. **<u>Идвор (Idvor)</u>**

3.8.3.1. *Географско одређење*

Идвор се налази у долини Тамиша, са јужне стране тока реке, скоро уз алувијалну раван реке, на споју више и ниже речне терасе (Geomorfološka karta 2005), односно на истуреном рту вишег геоморфолошког члана (Ђурчић, Ђуричић 1994: 156).

3.8.3.2. *Историјат истраживања*

Из Идвора је случајан налаз златног византијског новца из 1901. године, данас у Мађарском националном музеју. Из кореспонденције која се чува у тој кући, Петер Прохаска је закључио да је то комад којег је Петер Шомођи у својој књизи обрадио у групи новца непознатог места налаза (Somogyi 1997: 103). Новац заправо потиче од извесне Е. Адамовић (Prohászka 2004: 104, n. 15).

3.8.3.3. *Археолошки налази*

Солид је кован за цареве Ираклија и Ираклија Константина у Цариграду и потиче из емисије која се датује у време 625-629. године (Somogyi 1997: 103; Somogyi 2009: Tabelle 1; Prohászka 2004: 104-105).

3.8.3.4. *Анализа података*

Као што би то могло да важи и за друге недовољно дефинисане солиде ове двојице царева из Панонске низије, и новац из Идвора је вероватно потицао из времена док је данак Аварима још увек био исплаћиван, дакле пре пораза код Цариграда 626. године. Ни овај случајан налаз не може да се узме као доказ раноаварског обитавања на месту Идвора, али је лако могао потицати из неког тамошњег богатијег гроба, или из неке оставе.

3.9. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА ЈУГУ БАНАТА*

Док се из југозападног Баната располаже само малобројним случајним налазима, највећи број података о рано- и средњоаварској оставштини југоистока Баната потиче од истраживања Станка Трифуновића, тачније његових систематских рекогносцирања територије општине Алибунар, којима су откривена укупно 43 локалитета датована од 2. до 16. века. Сасвим у духу наших ранијих примедби о рељефној условљености насељавања, откривене „локалитете повезује линија североисточног руба делиблатске пешчаре на којој се и данас налази већина села општине Алибунар“ (Трифуновић 1990a: 99). Карта налазишта је приложена на другом месту (Трифуновић 1990c: 4).

3.9.1. **Банатско Ново Село (Satu Nou)**

3.9.1.1. *Географско одређење*

Банатско Ново Село је „унутрашње“ насеље. Налази у појасу јужнобанатске лесне заравни. Само су три модерна села тако позиционирана. Јужно од насеља се уочава неколико плитких долина у лесу „али оне нису значајне за положај села“ (Ћурчић, Ђуричић 1994: 162). Ипак, и само село је подигнуто уз једну такву долину (Geomorfološka karta 2005).

3.9.1.2. *Историјат истраживања*

Располаже се само најсумарнијим подацима о једном, по свој прилици, случајном налазу, који се чува у Националном историјском музеју Румуније у Букурешту (Oberlander-Târnoveanu 2001: 53, n. 109).

3.9.1.3. *Археолошки налази*

Реч је о бронзаном фолису, кованом 609-610. године за цара Фоку (Oberlander-Târnoveanu 2001: 53, n. 109; *cf*. Somogyi 2009: Tabelle 3).

3.9.1.4. *Анализа података*

Ни овај случајан налаз не може да представља доказ раноаварског обитавања на месту Банатског Новог Села, али ће овом приликом ипак бити картиран.

3.9.2. **Добрица (Kevedobra)**

3.9.2.1. *Географско одређење*

Добрица се налази у појасу флувио-барског дна Панонског басена, у близини споја тог геоморфолошког члана с лесним платоом (Geomorfološka karta 2005), на месту окруженом сплетом повремено забарених фосилних долина (Ћурчић, Ђуричић 1994: 162).

Из околине Добрице је укупно на шест локалитета препозната фаза 6-8. века, углавном 6-7. столећа. Локалитети 1 и 2 су западно од Добрице, на путу за Самош, и налазе се „на равном терену... ипак нешто вишем него што је околни рит“ (кота 80-81 m), односно „на месту где рит и слатинско земљиште прелазе у нешто виши обрадиви терен“ (кота 80m). Локалитет 2 је великих димензија, 400 m x 300 m, делом је уништен копањем глине, али је део на „брдашцу које је вероватно вештачко, могуће тумул“. Локалитети 3-9 су на потесу званом Велике њиве. Тај плато је издигнут према риту и великих је димензија, а налазишта су размештена углавном по његовом ободу (Трифуновић 1990a: 99-100; *cf*. Трифуновић 1990c: 4).

3.9.2.2. *Историјат истраживања*

Подаци потичу са систематских рекогносцирања која су вођена између 1986. и 1988. године. Резултати истраживања су убрзо објављени (Трифуновић 1990a).

3.9.2.3. *Археолошки налази*

Из података Станка Трифуновића (Трифуновић 1990a: 99-100), који у овом случају готово да нису пропраћени илустративним материјалом, Милош Такач је за референтан попис авародопских налазишта извео три раноаварска локалитета датована у време 6-7. века (*ADAM* 2002: 114-115), док је на другом месту пренесено да је керамика 6-8. века препозната на осам тамошњих локалитета (Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

Реч је о вишеслојним налазиштима, где се керамика датује од праисторије и антике, преко раног и пуног средњег века, а једино је приказан фрагмент обода руком рађеног лонца, који обликом подсећа на раноаварску керамику (*T. 28/4*). Ситни налази из околине Добрице не пружају упориште за одређеније датовање (Трифуновић 1990a: T. IX/10, XX/2, 16; 3, 13; 6; 8, 9).

3.9.2.4. *Анализа података*

Иако приложена илустрација није довољна, помен још пет налазишта на којима је препознат керамички материјал који се датује у раноаварско доба омогућава да уздигнуте позиције из околине Добрице посматрамо и као остатке тадашњих насеља. То би, у најмању руку, била заснована претпоставка. На истим позицијама је вршено насељавање и током ранијих и каснијих епоха.

3.9.3. **<u>Иланџа (Iláncsa)</u>**

3.9.3.1. *Географско одређење*

Иланџа је јужно од Добрице, на споју флувио-барског дна Панонског басена и лесног платоа који окружује Делиблатску пешчару (Ћурчић, Ђуричић 1994: 154; Geomorfološka karta 2005).

Станко Трифуновић, нешто мање прецизно, и спољну геоморфолошку целину сматра делом пешчаре, па наводи да је локалитет 11 „смештен на самом ободу делиблатске пешчаре, на само нешто вишем платоу од оближњег ритског.“ Налазиште је површине око 250 m x 100 m, на 81 m надморске висине. Друго налазиште које је имало раноаварску фазу, локалитет 12, заузима површину од око 500 m x 200 m, на заравњеном платоу (кота 82 m) који је „нешто виши од рита на североисточној страни“ (Трифуновић 1990a: 100; *cf*. Трифуновић 1990c: 4).

Два налазишта су северозападно од села, при споју истиох геоморфолошких целина као и сама Иланџа.

3.9.3.2. *Историјат истраживања*

Подаци такође потичу са Трифуновићевих рекогносцирања вршених између 1986. и 1988. године (Трифуновић 1990а).

3.9.3.3. *Археолошки налази*

На локалитету 11 је констатована праисторијска, античка, раносредњовековна керамика, датована од 5. до 7. и од 7. до 8. века, као и средњовековна и позносредњовековна керамика, а на оближњем локалитеу 12 је заступљен слично датован материјал (Трифуновић 1990а: 100).

Руком рађена керамика 5-7. века са локалитета 11 заступљена је једном фрагментованом зделом и са два уломка трбуха посуда и једним ободом лонца. Један фрагмент трбуха је украшен валовницом, а други сноповима косо урезаних линија. Фрагмент обода лонца наликује на раноаварску керамику (Трифуновић 1990а: Т. VIII/6, IX/1, 3, 7: *Т. 28/6*), мада се ни у овом случају не може приступити поређењу са представницима типологије Тивадара Виде (Vida 1999). Фрагмент са косо урезаним сноповима линија донекле подсећа на словенску керамику, о којој је шире расправљано поводом налаза из Падеја (*cf.* Трифуновић 1997: 119; Стојић 2002: 106; Vida, Völling 2000: 52-55, Abb. 15).

Керамику 5-7. века са локалитета 12 представља фрагмент обода посуде украшен урезима ноктом (Трифуновић 1990а: Т. IX/8: *Т. 28/5*), који је такође могао бити из ране фазе аварске превласти (Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

3.9.3.4. *Анализа података*

Два блиска локалитета код Иланџе би такође у својој вишеслојности могла да садрже трагове раноаварског присуства. У етничком смислу, Станко Трифуновић је сву руком рађену керамику са истраживаних налазишта, с датовањем од 5. до 7. века, приписао Словенима (Трифуновић 1990а: 100; Трифуновић 1999-2000: 64), што би можда наговештавао и један фрагмент из Иланџе.

На другом месту, део тих налаза је већ повезан са раноаварским грнчарством (Ivanišević, Bugarski 2008: 53), што се нуди и овде, истина уз већи опрез. Наиме, већ је напомињано да је руком рађену керамику, притом често фрагментовану и/или

неадекватно илустровану, тешко поуздано типолошки приписати, па и датовати. Тако је у актуелном попису авародопских насеља, локалитет 11 је датован у време 7-8. века, док локалитет 12 није споменут (*ADAM* 2002: 496).

3.9.4. **Селеуш (Kevisződlős)**

3.9.4.1. *Географско одређење*

Селеуш се налази на споју флувио-барског дна Панонског басена и уске зоне делувијално-пролувијалног застора који се са истока надовезује на лесну зараван (Geomorfološka karta 2005). Ти застори настају у подини површина интензивног спирања и јаружења и не представљају честу појаву на тлу Војводине (Košćal, Menković 2005: 279). Не постоје веће орографске, хидролошке или педолошке разлике између вишег и нижег члана, па оне не представљају различите привредне средине. У литератури је наглашено да је сурдук изнад Селеуша стога утицао пре свега на морфолошке одлике села (Ђурчић, Ђуричић 1994: 154).

Локалитет 18, приближне површине 200 m x 100 m, налази се нешто источније од данашњег села, „на последњим огранцима платоа пешчаре према риту“, на надморској висини 79-80 m (Трифуновић 1990a: 100; *cf*. Трифуновић 1990c: 4). Заправо, увидом у геоморфолошку карту, локалитет 18 је на нижем геоморфолошком члану, смештен између вода које се данас показују као баре.

3.9.4.2. *Историјат истраживања*

Подаци потичу са истих систематских рекогносцирања (Трифуновић 1990a).

3.9.4.3. *Археолошки налази*

На локалитету 18 је препозната праисторијска, античка и касноантичка, потом керамика датована од 5. до 7. века, као и средњовековна и још позније (Трифуновић 1990a: 100).

3.9.4.4. *Анализа података*

Раносредњовековна керамика није илустрована, али нема разлога да се сумња у ауторово одређење налаза, будући да се, уз резерве, тако описан материјал са истих рекогносцирања може повезати с раноаварским материјалом. Ипак, на овом месту се мора истаћи још већи опрез с којим се локалитет 18 код Селеуша ставља у преглед

банатских налазишта тог датовања. Један приказани фрагмент је млађи, из касноаварског периода (*ADAM* 2002: 315; Ivaniševi ć, Bugarski 2008: 53), или још познији (Трифуновић 1990a: 103, T. X/8). Ван сваке сумње, и ово налазиште показује да су се иста места бирала за настањивање током различитих епоха.

3.9.5. **Алибунар (Alibunár)**

3.9.5.1. *Географско одређење*

Алибунар је смештен на граници истих геоморфолошких целина као и Селеуш и такође је окружен водама које се данас показују као баре (Geomorfološka karta 2005). Подигнут је на урвинском материјалу, подно високих одсека лесне заравни, на позицији на којој се са ње спушта дубоко усечена долина (Ћурчић, Ћуричић 1994: 155).

Поред давних случајних налаза, у овом прегледу биће поменуто шест налазишта из самог Алибунара или његове ближе околине. Локалитет 24 је у самом Алибунару, на око 150 m x 100 m површине плаца који је припадао Јону Бешлији, на надморској висини од 102 m. Кота локалитета 27, које се налази јужно од претходног, на заравњеном платоу, нижа је за 2 m. Површине је око 250 m x 150 m. Југоисточно је локалитет 29, димензија око 150 m x 150 m, једнако позициониран, али на коти од чак 112 m. У истом смеру следи локалитет 30, чини се једнако позициониран али битно ужег распростирања, на незнатно нижој коти. Локалитет 31 је на истом, уздигнутом лесном платоу, димензија 300 m x 100 m. Западно од последња три налазишта, у потесу Велики до, „на благој падини са источне стране потока који представља најнижу тачку ове долине и који одатле даље тече према Алибунару“ на нижој надморској висини налази се локалитет 28, површине око 80 m x 40 m (Трифуновић 1990a: 101; *cf*. Трифуновић 1990c: 4). Поређењем са коришћеном геоморфолошком картом може да се установи да су сви локалитети са граница геоморфолошких целина.

3.9.5.2. *Историјат истраживања*

Из Алибунара, најпре, потичу три златне наушнице. Један пар је 1813. године, током земљаних радова, у гробу особе женског пола нашла банатска немачка гранична регимента, после чега ју је заповедник, ерцхерцог Јозеф, поклонио Народном музеју у Будимпешти. Тамо је погрешно забележено да је још један такав комад нађен исте године у Перлезу. Заправо, извесни J. Шисел (J. Schiessel) је 1819. године у башти своје куће у Алибунару, по мишљењу Иштвана Боне вероватно у секундарном положају,

нашао сродну наушницу и поклонио је истој кући (Garam 1993: 52-53; *ADAM* 2002: 20, 21).

Кад је реч о новијим сазнањима, локалитет 24 је откривен 1986. године, приликом копања темеља за кућу на плацу Јона Бешлије, а остали подаци потичу са систематских рекогносцирања које је Станко Трифуновић водио током те и две наредне године (Трифуновић 1990а: 101).

3.9.5.3. *Археолошки налази*

Највреднији налази су свакако златне гранулиране наушнице пирамидалног привеска. Један пар је украшен крупнијим гранулама, и по том својству може да се определи у тип *Szent-Endre*, као помињани примерци из Куле и Банатског Аранђелова. Трећа наушница је фрагментована, али на основу сачуване пирамиде која је деликатније израде, с мањим гранулама, може да се определи у тип *Deszk*, као описани комади из Мајдана и Мокрина. Ева Гарам наушнице из Алибунара датује у крај 6. и почетак 7. века (Garam 1993: 52-53, Nr. 4a, b, Taf. 2/1-2, 5: *T. 26/21*), премда је прикладније нешто шире датовање налаза типа *Szent-Endre*, у последњу четвртину 6. и посебно прву половину 7. века, док се представници типа *Deszk* датују уже, у другу четвртину 7. века (Ormándy 1995: 152-154, Abb. 1/1-6; 8).

Насеобински карактер алибунарских налазишта најбоље је потврђен на локалитету 24, где су примећени остаци лаке градње од плетера, који међутим нису могли да буду датовани. Једна испитана јама је била испуњена античким материјалом, док су по површини налажени уломци керамичких посуда из разних епоха, па тако и они приписани времену 6-7. века. И остала налазишта су вишеслојна, а ова фаза коришћења такође се огледа у керамичким налазима (Трифуновић 1990а: 101).

Од раносредњовековне руком рађене грнчарије, са локалитета 29 приказани су лонци неразгрнутог обода, од којих је један био украшен утиснутим јамицама по усни, док је други био јако закошеног рамена, вероватно велике запремине (Трифуновић 1990а: Т. IX/2, 5, 9: *T. 26/22*), као и сличан већи лонац и једна црепуља са локалитета 31 (Трифуновић 1990а: Т. VIII/7, IX/4). У новијем попису, као илустрација керамичког репертоара Алибунара грешком је наведен лонац из Иланџе, који је овде већ поменут, веома сличан алибунарском комаду украшеном утискивањем по усни (Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

3.9.5.4. *Анализа података*

Укупно је, дакле, седам налазишта из Алибунара и околине који би могли да се, пре свега према датовању материјала које је извео Станко Трифуновић, датују у рану фазу аварске превласти. На другом месту је назначено да је таквих локалитета пет (*ADAM* 2002: 21, 437; *cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

Те податке, који се темеље на датовању насеобинског керамичког материјала, допуњују знатно речитији налази скупоцених наушница који се сасвим поуздано одређују у раноаварско доба, а који по мишљењу Иштвана Боне потичу са два различита алибунарска налазишта (Garam 1993: 53). По свој прилици, наушнице су потекле из два гроба, уз теоретску могућност да трећа потиче из неке оставе. Тешко је претпоставити да је такав предмет могао да остане загубљен у некој кући. У сваком случају, укупна раноаварска оставштина из Алибунара и околине сведочи о томе да су у једном скромном окружењу живеле и имућније особе.

3.9.6. **Банатски Карловац (Károlyfalva)**

3.9.6.1. *Географско одређење*

Југоисточно од Алибунара, при споју лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена, налази се Банатски Карловац (Geomorfološka karta 2005), на одсечку те дугачке границе према нижем земљишту (Ћурчић, Ћуричић 1994: 154).

Од западне до источне периферије Банатског Карловца, протеже се пет вишеслојних налазишта на којима је Станко Трифуновић препознао фазу 5-7. века, на основу чега су сврстани у овај преглед. Локалитет 34 је на надморској висини од 102 m, површине око 200 m x 250 m, и „протеже се све до обода терасе која се стрмо спушта према риту." Локалитет 35 је на истој ивици, на коти нижој за 2 m, а локалитет 36 је на заравни изнад рита, површине око 500 m x 500 m, на надморској висини од 95 m. Локалитет 37 је на још нижој коти, јер се делом простире и на падини према риту.

Локалитет 38, на коти 92 m, је северно од Банатског Карловца, на потесу Калварија, „што означава голо непошумљено брдо" (Брмболић, Манојловић-Николић 1998: 127), „на високој лесној тераси изнад Алибунарског рита... Површина локалитета је велика, више од километра у дужину и око 200-400 м у ширину." Са приложене фотографије се види да је прелаз ка риту прилично стрм, тако да оцена Станимира Барачког да је локалитет „на падини платоа који се спушта према риту" (Барачки 1975:

16) вероватно није сасвим прецизна. На налазишту се налази и један већи тумул (Трифуновић 1990a: 101-102, Сл. 7; *cf*. Трифуновић 1990c: 4).

Локалитети 35, 37 и 38 су са споја лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена, док је локалитет 34 на самој заравни (*cf*. Geomorfološka karta 2005).

3.9.6.2. *Историјат истраживања*

Локалитети 35 и 37 су познати још од 1881, односно 1894, а први налази са Калварије, локалитета 38, потичу из 1902. године. Године 1957. (вероватније 1975.) и 1960. стручњаци вршачког музеја надгледали су земљане радове, па је Растко Рашајски пратио ископавање изолационог канала „на самом рубу овог платоа“ (Трифуновић 1990a: 102). Из тог разлога, налазиште се у литератури помиње и под именом Изолациони канал (Барачки 1977: 14). Локалитет Калварија, знатно оштећиван радом циглане, обилазио је и Станко Трифуновић, који га је због изражајнијих налаза публиковано и засебно (Трифуновић 1990b). Археолошка ископавања Калварије извршена су тек 1996. године, али није било налаза из периода аварске превласти (Брмболић, Манојловић-Николић 1998). Остала налазишта су откривена током Трифуновићевих систематских рекогносцирања (Трифуновић 1990a: 101-102; *cf*. Барачки 1975: 16-17; Брмболић, Манојловић-Николић 1998: 127-128).

3.9.6.3. *Археолошки налази*

Са локалитета 35, приказана су два ситна налаза које није могуће ближе одредити, нити датовати (Трифуновић 1990a: T. XX/11, 12). Крајем 19. века, тамо су откривени сарматски гробови, а „Такође су констатована и огњишта“ (Барачки 1975: 16-17).

Поред старијих и млађих налаза, од којих се издвајају једна сарматска посуда, уломци керамике и пећ (Барачки 1975: 16), гњетана насеобинска грнчарија, датована у доба 5-7. века, приказана је само са локалитета 38 (Трифуновић 1990a: T. IX/6, 11: *T. 28/7, 8*), и по својим одликама би могла да одговара раноаварском материјалу. Са истог локалитета је, међутим, прикупљено и пет целих посуда, које су знатно изражајније по питању временског, ако не и етничког опредељења. Реч је о руком рађеним лонцима мањих димензија (Трифуновић 1990a: T. VIII/1-5: *T. 28/9-12, 14*), који су типични за раноаварско раздобље. Иако Тивадар Вида приликом израде свог корпуса није имао у виду лонце из Банатског Карловца, они би прилично поуздано могли да се определе у његове подгрупе. Тако, првоприказани лонац одговара најранијим посудама IIID2-4,

које се датују до краја 6. века, наредне три посуде подсећају на представнике подгрупе IIID1 истог датовања, док је пета посуда налик на нешто позније репрезенте IIID5, из друге четвртине 7. века (Vida 1999: Taf. 175).

Од раносредњовековних налаза, са истог локалитета је и налаз ромејске лучне фибуле с псеудонамотајем. Фибула је од бронзе, ливена, по луку украшена урезаним *S* орнаментом са бордуром од пунктираних тачкица (Трифуновић 1990b: 218, T. III/6: *T. 28/13*). Најсличнија је једном примерку из Акви (Špehar 2010: T. V/ 96). Такве фибуле представљају веома карактеристичан и раширен рановизантијски материјал, међутим због околности налаза, где је највећи број из утврда а најмањи из јасније датованих целина, до сада нема израђене прецизније хронологије тог материјала. Угрубо се датују у другу половину 6. века (Uenze 1992: 146-159; Teodor, D. 1997; Špehar 2010: 58-66).

На основу казивања „багеристе и колекционара" наводи се да лонци потичу из скелетних гробова, а о постојању некрополе сведоче и људске кости примећене током обиласка терена. У истом кључу се сагледава и налаз фибуле и, претпоставља се, једна неилустрована перла „од кречно белог камена". Уз известан опрез, лонци су датовани у доба тзв. Првог или Другог каганата (Трифуновић 1990b: 215, 218). Некропола је у етничком смислу приписана Аварима „али ништа мање разлога немамо да је сматрамо словенском" (Трифуновић 1990a: 105).

3.9.6.4. *Анализа података*

Да су у питању гробни налази, бар кад је реч о посудама, сведочило би и то што су оне нађене целе. Трифуновићева етничка интерпретација гробља на потесу Калварија је већ помињана у овој дисертацији. Будући да има довољно препознатљивог материјала, налазиште је у новије време оцењено као раноаварско и датовано од самог доласка Авара на ове просторе до око 650. године (Ivanišević, Bugarski 2008: 53). Пада у очи да се, за разлику од два знатно мање изражајна налазишта из Банатског Карловца, Калварија не помиње у актуелном попису аварских налазишта (*ADAM* 2002: 440-441).

Док словенска атрибуција задржава само теоретску вредност, нове могућности интерпретације даје скорашње тумачење налаза ромејских лучних фибула из Панонске низије. Наиме, по Тивадару Види, који у своја разматрања ни у овом случају није уврстио налаз из Банатског Карловца, тамошње одговарајуће фибуле, израђене у скромнијем материјалу, припадале су придошлицама скромног статуса, аварским заробљеницима са Балкана (Vida 2009: 251-255). О могућностима такве интерпретације већ је било речи, посебно у вези с необичним гробљем у Вајској.

Датовање фибуле и лонаца не противречи Видином тумачењу. Налази засигурно потичу са раноаварског гробља, а један од гробова је могао да припада и неком расељеном Ромеју, што ипак не може да се докаже. На овом месту, остао бих при предложеном датовању и културно-временском, раноаварском одређењу некрополе.

3.9.7. **Николинци (Nikolince)**

3.9.7.1. *Географско одређење*

Николинци су такође смештени на споју лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005), на одсечку те дугачке границе према нижем земљишту (Ћурчић, Ђуричић 1994: 154).

Локалитет 42 је на нижем земљишту (82-85 m надморске висине), тј. на најнижем платоу „Пешчаре" према риту. Налазиште се пружа око 400 m у дужину и око 200-250 m у ширину (Трифуновић 1990a: 102; *cf*. Трифуновић 1990c: 4). Поређењем Трифуновићеве карте са цитираном геоморфолошком основом, може да се закључи да је локалитет 42 смештен на нижем геоморфолошком члану, подно лесне заравни, уз једну бару.

3.9.7.2. *Историјат истраживања*

Подаци потичу са систематских рекогносцирања које је између 1986. и 1988. године водио Станко Трифуновић (Трифуновић 1990a).

3.9.7.3. *Археолошки налази*

На локалитету 42 препозната је праисторијска, античка и касноантичка, потом керамика датована од 5. до 7. века, од 7. до 8, 9-10. столећа као и грнчарија из пуног средњег века и још позније (Трифуновић 1990a: 102). Трифуновић је илустровао само позније раносредњовековне налазе, уломке посуда са витла, на основу чега је понуђено и такво датовање аводопске фазе налазишта (*ADAM* 2002: 261).

3.9.7.4. *Анализа података*

Верујући у оцену истраживача, Николинци су већ уврштени у списак банатских раноаварских налазишта (Ivanišević, Bugarski 2008: 53), а при томе се остаје и овде. Остали материјал са рекогносцирања који је Станко Трифуновић сврстао у ту фазу, а

нарочито лонци са Калварије код Банатског Карловца, пружају основ да се, уз неопходну резерву, прихвати ауторово датовање неилустрованих уломака.

Притом, исправан је и став Миклоша Такача да локалитет 42, на основу приказаних фрагмената, датује у касноаварски период (*ADAM* 2002: 261). Највероватније је да је то налазиште, међу бројним фазама, садржи и трагове оба периода аварске превласти. Познији аварски хоризонт на локалитету 42 биће предмет расправе у другом попису аварских налазишта у Војводини.

3.9.8. **Потпорањ (Poŕány)**

3.9.8.1. *Географско одређење*

Потпорањ је место при споју лесног платоа и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005). Наводи се да је село подигнуто на поточној долини (Ћурчић, Ђуричић 1994: 162).

3.9.8.2. *Историјат истраживања*

Године 1976, приликом радова на њиви мештанина Б. Зупека, случајно је нађен рановизантијски новчић, који се чува у Градском музеју у Вршцу (Mrkobrad 1980: 107, пар. 718). Налаз је илустрован фотографијом реверса у једном од каталога изложби вршачког музеја (Барачки *et al.* 1991: T. XV/8), а најпотпуније га је објавио Петер Шомођи (Somogyi 1997: 73). У међувремену, аутор је благо кориговао датовање.

3.9.8.3. *Археолошки налази*

Реч је о фолису цара Јустина II, кованом у Цариграду 572/573. године (Somogyi 2009: Tabelle 3).

3.9.8.4. *Анализа података*

Случајно нађени бронзани новчић не представља поуздану потврду боравка Авара на месту Потпорња, али се не може ни пренебрегнути (Ivanišević, Bugarski 2008: 53). Посматрајући не тако бројне фолисе са периферних аварских поседа, као да се уочава извесна концентрација на југу Баната, међутим за сада је само поменута остава (?) из Банатске Паланке пружила упориште за неку нову интерпретацију.

3.9.9. **Крушчица (Körtéd)**

3.9.9.1. *Географско одређење*

Крушчица се налази на споју подручја умереног спирања и јаружења, мање банатске лесне заравни и уске зоне језерске терасе покривене лесом, претежно на првом геоморфолошком члану (Ћурчић, Ђуричић 1994: 162; Geomorfološka karta 2005).

3.9.9.2. *Историјат истраживања*

Највероватније из Крушчице потиче једна рановизантијска кованица која се, као део помињане збирке Ж. Ормоша, чувала у Музеју у Темишвару, где више није доступна (Oberlander-Târnoveanu 2001: 53, n. 110).

3.9.9.3. *Археолошки налази*

У питању је солид цара Фоке, вероватно кован 607-609 године (Oberlander-Târnoveanu 2001: 53, n. 110; Somogyi 2009: Tabelle 1).

3.9.9.4. *Анализа података*

Ни овај случајан налаз не може да представља доказ раноаварског обитавања на месту Крушчице, али је свакако морао да буде поменут. Притом, ствари нису биле најјасније ни кад је реч о самом месту у којем је нађен златник. У старијој литератури коју цитира Ернест Оберландер-Тарновеану, наведено је да је солид из Крушевице (Cruşeviţa) у Румунији, што је аутор исправио, па је као место налаза означена Крушица (Krušica) у Банату (Oberlander-Târnoveanu 2001: 53, n. 110). Исто следи и Шомођи (Somogyi 2009: Tabelle 1). Место таквог назива у српском делу Баната не постоји, али је на основу старог мађарског назива јасно да је заправо реч о Крушчици.

3.10. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У СРЕМУ*

Ако се има у виду познато интересовање Авара за сремску област, документовано је зачуђујуће мало рано- и средњоаварских налазишта у том делу Војводине (*cf*. Vinski 1958; Trbuhović 1982: 67-70; Поповић, И. 1997: 7, нап. 2). Можда разлог лежи и у томе што је Срем област у којој се над Дунавом уздиже Фрушка Гора, делећи панонску равницу по оси запад-исток. Налазишта су већином распоређена по јужним обронцима планине, делом низ доњи ток Дунава, а нешто налаза потиче и из Сирмијума.

3.10.1. **Черевић (Cserevicz)**

3.10.1.1. *Географско одређење*

Черевић се налази на дну северне падине Фрушке Горе, на споју са уском зоном дунавске алувијалне равни и наспрам једне аде (Geomorfološka karta 2005), у долини Черевићког потока који пресеца виши геоморфолошки члан (Ћурчић, Ћуричић 1994: 159).

3.10.1.2. *Историјат истраживања*

Како се сазнаје из документације Мађарског народног музеја, унос из 1896. године, реч је о случајном налазу којег је извесни Ђерђ Шредер (György Schröder) из Паланке понудио тој кући на откуп. Јозеф Хампел је вратио налаз, уз савет Шредеру да га понуди музеју у Вршцу. Данашњи смештај није познат (Prohászka 2004: 104).

3.10.1.3. *Археолошки налази*

У питању је златан новац царева Ираклија и Ираклија Константина, кован у Цариграду од 613. године. Ближих података нема (Prohászka 2004: 104; Somogyi 2009: Tabelle 1).

3.10.1.4. *Анализа података*

Могло би да се претпостави да је златан новац двојице царева, од којих и иначе потиче највише ромејских златника из Војводине, у аварски посед доспео пре 626. године, док им се још исплаћивао данак (*cf*. Бугарски 2009a: 111-112). Златник је, даље, највероватније потицао из неког гроба, премда се не може одбацити ни могућност да је био из оставе.

3.10.2. **Дивош (?)**

3.10.2.1. *Географско одређење*

Дивош се налази на јужном планинском подгору Фрушке Горе, уз долину потока (Ћурчић, Ћуричић 1994: 158), на месту где се спајају уске, палеоплавинским токовима испресецане зоне језерске терасе покривене лесом и сремске лесне заравни (Geomorfološka karta 2005).

3.10.2.2. *Историјат истраживања*

Разлог што у заградама иза српског имена Дивоша не стоји стари мађарски топоним, већ знак питања, лежи у томе што се ово место тек од недавно помиње као *могуће* место налаза једне вредности из доба ране аварске превласти.

Реч је о „златном аварском појасу из околине Сирмијума“ којег је 1992. године, уз помоћ детектора за метал, нашао сељак Славко Козак из Чалме. Козак је овај појас, иначе највећу раносредњовековну скупоценост са наше територије, продао једном трговцу антиквитетима из Београда, након чега је уследила полицијска заплена.

Према тврдњи Славка Козака, појас је нађен „на дубини од око 2 m, на њиви у атару села Дивош, у правцу према Бингули“, даље на запад. На показаном месту, стручна екипа Музеја Срема, коју су чинили Петар Милошевић, Радомир Прица и Павле Поповић, отворила је сонду површине око 3 m x 3 m, али осим нешто фрагмената праисторијске керамике, других налаза није било (Поповић, И. 1997: 7).

Појас је најпре био додељен на чување Музеју Срема, после чега је, због потреба конзервације, дуже времена био смештен у Народном музеју у Београду. После низа судских спорова, налаз је у новије време одлуком министра културе Војислава Брајовића, уз једно издвојено мишљење, враћен у Сремску Митровицу. Кад је реч о публикацијама, појас је објављен у оквиру добро илустроване двојезичне монографије мањег обима (Поповић, И. 1997), а другачији закључци су изнесени у дискусији поводом те књиге (Kiss 1998).

3.10.2.3. *Археолошки налази*

Појас из Дивоша (?) је красило укупно 10 златних делова. Уз један велики језичак и копчу, има пет псеудокопчи, један „појасни оков за качење“ – можда такође псеудокопчу, „гајку“, тј. дводелни појасни оков и један кружни појасни оков. Ивана Поповић је детаљно анализирала све ове комаде (Поповић, И. 1997: 8-20), па ће на овом месту углавном само да се понове најзначајнији резултати ауторкине аутопсије.

Језичак је дужине 14,4 cm, ширине 3,9 cm и масе 282,8 g. Израђен је од две плочице златног лима, неназначене увлаке, уз примену више златарских техника: отискивања матрицом, искуцавања, клоазонирања, ливења, уметања пасте и псеудогранулације. Лице и наличје језичка носе различите украсе. Доминантан украс лица чине бројни квадратићи испуњени решеткасто распоређеним урезима и три фасована уметка од „пасте“ од којих централни, одељен кружном бордуром, недостаје.

Наличје је украшено мотивом копљастих палмета који се понавља у два вертикално постављена поља испуњена псеудогранулираном троструком плетеницом. Наличје је по рубу украшено у техници тачка – запета (Поповић, И. 1997: 13-15, Сл. 7: *Т. 31/1*).

Копча је укупне дужине 8,1 cm, ширине прећице 5,6 cm и окова 3,7 cm и масе 153,1 g. Припада типу рановизантијских копчи са штитастим оковом. Оков је за прећицу био причвршћен шарнир – механизмом, што је видљиво само са неукрашеног наличја. Богато је украшена у истим техникама као и језичак. Ивице копче су опточене псеудогранулираним низом, на којег се на оков у надовезује ужа трака од златног лима која уоквирује поље испуњено квадратићима са решеткасто распоређеним урезима, унутар којег је површина са уфасованом „пастом". Други сличан уметак био је на бази трна, који је, опет, био богато украшен наспрамно постављеиним ромбовима и троугловима. Посебно је интересантно што је масиван врх трна заравњен, па је на тој страни, која није могла да се види кад је појас био закопчан, урезан мотив палмете (Поповић, И. 1997: 8-10, Сл. 1: *Т. 31/2*).

Пет псеудокопчи су биле висине од 5,4 cm и масе 80-90 g. Дводелне су, штитастих окова о којима су преко шарнира висиле главе псеудокопчи. Украшене су у истим златарским техникама и по потпуно истој орнаменталној схеми као и језичак и копча, што се посебно односи на окове копче и псеудокопчи, уз разлику што је на псеудокопчама било више стаклених уметака. Наиме, уз по један фасован уметак на оковима псеудокопчи, на главама их је било још по три – два на месту очију и један на бази кљуна који подражава трн копче (Поповић, И. 1997: 10-13, Сл. 2-6: *Т. 31/3-8*).

„Појасни оков за качење" је за 3 mm дужи од псеудокопчи и исте је ширине. Налаз је по облику веома налик на описане комаде, уз ту разлику што је прелаз између окова и главе наглашенији, тј. ужи, тако да је Ивана Поповић мислила да су тако настали „Жљебови" са „обе стране трна служили... за обмотавање канапа, о који је био окачен неки део опреме или оружје." За разлику од псеудокопчи, којима, зачудо, једино нису приказана наличја, на наличју овог комада, тачније на задњој страни троугаоног врата, је аплицирана плочица од златног лима украшена искуцаним геометријским мотивом у „тачка-запета" техници (Поповић, И. 1997: 18-20, Сл. 11). На понуђено функционално тумачење предмета могла би да се стави резерва, јер је тешко замислити да је деликатно компонован комад могао носити неки тежи прибор, посебно не оружје. Вероватније је ово био још један чисто декоративан елемент појаса, нешто другачије изведена псеудокопча. Украсу наличја вратићемо се нешто касније.

„Гајка – појасни оков у облику малог језичка“, заправо је дводелни појасни оков висине 4,7 cm, ширине 2,8 cm и масе 85,9 g. О већем језичастом делу је, причвршћен шарниром, висио мањи штитасти комад. Већи део је, са централно постављеним уметком, декорисан на исти начин као и претходно описани елементи гарнитуре, док је украс лица мањег дела, засигурно због мале површине, у извесној мери редукован. Тако се око уметка полукружног, а не кружног облика, формира украсно поље од само једног реда троуглова. Оба дела су у потпуности оперважена у техници псеудогранулације (*T. 31/9-10*).

И сам већи елемент овог окова је двочлан. Шарнир - механизмом је причвршћен за глатко наличје, на чијој се задњој страни при угловима налазе четири петљице, какве се обично сматрају петљицама за пришивање на позадину. Кад се ове две стране окова заклопе, добија се зазор кроз који је, према логичном тумачењу Иване Поповић, провлачен појас (Поповић, И. 1997: 15-16, 37-39, Сл. 8, 9, 24-26). Остаје нејасно чему су служиле петљице на наличју, које би онда остале са задње стране појаса и оштећивале одећу власника. Можда је сам појас имао, макар на том делу, још једну траку од коже или неког другог пропадљивог материјала, за коју је оков био и пришивен и на тај начин додатно причвршћен. Такве петљице, сем језичка, имају и сви остали делови наше гарнитуре.

Кад је реч о мањем, висећем делу овог окова, он је био украшен и са наличја, при чему је у средини била „палмета копљастог облика“, оивичена троструком псеудогранулираном плетеницом. Бордура је глатка, са урезаним тачка-запета украсом (Поповић, И. 1997: 17-18, Сл. 9). Дводелни оков је, дакле, прилично компликоване израде и засад је без правих аналогија. По мишљењу Атиле Киша (Kiss 1998: 253), то као да је био прототип који никад није био копиран (“*...seems to ba a prototype which was never copied*..”).

Појас је красио и сродан кружни оков, пречника 3,2 cm и масе 42,75 g, где се декорација у устаљеном распореду формира око централно постављеног стакленог уметка (Поповић, И. 1997: 18, Сл. 10: *T. 31/11*). Коначно, Киш је педантно израчунао да је укупно сачувано 1008,23 g злата у целом појасу (Kiss 1998: 251).

3.10.2.4. *Анализа података*

Утисак Иване Поповић и Атиле Киша је да је овај изванредан појас представља домет ромејског златарства, по првој ауторки вероватно настао у самом Цариграду (Поповић, И. 1997: 46), а по приказивачу њене књиге чак из руке једног мајстора (Kiss

1998: 253). Са утиском Атиле Киша ипак не бих могао да се сложим, јер ми се чини да су наличја висећег дела дводелног појасног окова и, по мени, шесте псеудокопче, рудиментарније украшени – иако у одговарајућем мотиву – и могуће је чак да су употребљени делови неке друге гарнитуре.

По свој прилици, овом утиску не противречи ни чињеница да је појас красио сет од пет (или шест) псеудокопчи. О псеудокопчама је већ било помало речи. Пишући о типолошком пореклу тих предмета, Ајбабин је извео закључак да оне представљају последњи стадијум развоја „*B*-образних" копчи. Авародопске примерке аутор датује у другу половину 7. века. Ови и слични предмети јављају се на широком простору релативно дуго, закључно управо са раноаварским псеудокопчама. Ареал распрострањености је од Подунавља до Сибира (Ајбабин 1990: 40). Налаза псеудокопчи има и на северу Европе, а бројни примерци потичу из Азије (Bálint 1993: 207, 208). Како преносе Гавритухин и Обломски, Амброз је сматрао да је порекло псеудокопчи на Далеком истоку, с тим што се по њима налазима са Кавказа и из Предње Азије шири област у којој је настала мода појаса са псеудокопчама (Гавритухин, Обломский 1996: 33). Метхилд Шулце-Дерлам даје нешто уже датовање аварских псеудокопчи. На основу новцем датованих налаза из гробова коњаника номада високог ранга, она нуди датовање у другој трећини 7. века (Schulze-Dörrlamm 2009: 102-104, n. 401).

Уочљиво је да се у новије време углавном заступа мишљење о византијској продукцији псеудокочи (Garam 2000: 219). Фалко Даим је то побијао опаском да налаза псеудокопчи у ромејском контексту заправо нема. Ипак, и тај аутор сматра да је гарнитура из Сирмијума ромејске производње, али намењена аварском тржишту, где се тражила квалитетна израда предмета аутентичне материјалне културе, који не би представљали пуку копију византијских (Daim 2003: 482-483), што би пак могло да стоји нпр. за појасну копчу гарнитуре из Дивоша. Њена најближа аналогија је у позлаћеном примерку из Мале Азије, а управо на основу претходне дискусије о псеудокопчама са сирмијумске гарнитуре, Шулце-Дерлам малу групу копчи, коју је означила шифром *E32*, датује у другу трећину 7. века (Schulze-Dörrlamm 2009: 102-104, Kat. nr. 307, Abb. 48).

Пошто радионичко порекло није спорно, ваљало би се упустити у дискусију о природи налаза и питању његовог ближег датовања. Најпре, на основу спроведене стилске анализе и тумачења историјског тока, а уз извесну резерву, Ивана Поповић сматра да је тако луксузан појас могао бити само у својини кагана – или самог Бајана

или његовог старијег сина. Ауторка верује да је реч о налазу из гроба који није констатован (Поповић 1997: 7, 53-54).

Атила Киш нуди нешто шири распон, датујући појас у сам крај 6. и прве деценије 7. века. Он је приметио да је, међу осталим подацима о условима налаза, сумњив и тај да је појас нађен детектором за метал на дубини од чак 2 m, што би могла да буде дубина једног гроба, уз чињеницу да нема никаквих других налаза који су карактеристични за пребогате сахране аварских главешина (Kiss 1998: 251, 254). Аутор сматра да нема ниједног доказа да је појас византијске израде био у аварском власништву и, као илустрацију, наводи помен Теофилакта Симокате о припаднику гарде цара Маврикија кога је код Анхијала на Мраморном мору, управо због злата, у лову убио један Гепид у служби византијске војске. Последично, Киш је закључио да појас заправо потиче из оставе коју је похранио власник, вероватно Ромеј (Kiss 1998: 256).

Остаје ипак отворено питање, који би то Ромеј у понуђеном временском распону могао да се нађе у прилици да сакрије овакву своју својину у аварском Срему? Пошто се о контексту налаза не зна апсолутно ништа, као што се не може прихватити са сигурношћу ни само место на којем је нађен, став Атиле Киша је нужно спекулативан колико и став Иване Поповић. По мом мишљењу, најбезбедније би било претпоставити да је појас био у аварском власништву, где је могао да доспе пре 626. године, када престаје огроман данак, праћен издацима за откуп заробљеника и слањем скупих дарова. Имајући у виду да је у питању јединствен налаз и својеврстан прототип (Kiss 1998: 256), ово датовање није у супротности са нешто познијим датумима сличних али скромнијих комада за које се залаже Метхилд Шулце-Дерлам. Другим речима, сматрам да за датовање других налаза, па и копчи *E32* по класификацији ауторке, сирмијумска гарнитура пружа тек *terminus post quem*. Да ли је гарнитура била нађена у гробу, и чијем, или у остави, друго је питање, на које се не може одговорити ни са оволиким степеном вероватноће.

Ако се изузму крупни закључци који не могу бити утемељени на чињеницама, појас који можда потиче из околине Сирмијума на најсјајнији начин одсликава живе акултурацине процесе. Гарнитура је свакако рад највештијих византијских златара, а ако је порекло декоративних елемената заиста различито, она представља потврду протока и прожимања различитих концепата, што је у недостатку драгоцених основних података о условима налаза заправо и најзначајнија археолошка интерпретација.

С правом је оцењено да наш појас заправо представља прототип аварског појаса са псеудокопчама (Kiss 1998: 256), какви су познати из Боче, Кунбабоња, Малаје Перешчепине (*cf*. Garam 1993: Taf. 4-6; Бобринской 1914: Рис. 30), што би нас приближило наведеном становишту о радионичком пореклу псеудокопчи које заступа Ева Гарам. Могло би још једном да се потцрта да је појас из Дивоша (?), осим што је старији, још и боље израде од луксузних гарнитура које ће се појавити у аварском власништву.

3.10.3. **Манђелос (Nagyolaszi)**

3.10.3.1. *Географско одређење*

Манђелос је, слично као Дивош, смештен на планинском подгору Фрушке Горе, уз долину потока (Ћурчић, Ћуричић 1994: 158), на месту где се спајају уске, палеоплавинским токовима испресецане зоне језерске терасе покривене лесом и сремске лесне заравни (Geomorfološka karta 2005).

Локалитет Стара циглана (Забрана) налази се јужно од села, на издигнутој позицији надморске висине 122 m. Налазиште је са истока природно оивичено поменутим Манђелоским потоком (Гачић, Д. 1988: 108; Тадин 1995: 257, Пл. 2). Према наведеној геоморфолошкој карти, локалитет би био на лесној заравни.

3.10.3.2. *Историјат истраживања*

Године 1968, према казивању мештанина Богдана Ђекића, на радом циглане оштећеном вишеслојном налазишту Забрана случајно је нађен, како је најпре наведено, усамљен коњанички гроб. Археолошки налази су смештени и делом изложени у Музеју Срема. Објављени су у раду Славенке Ерцеговић-Павловић (1975), који је касније публикован и на енглеском језику (Ercegović-Pavlović 1982), док су малобројним скелетним остацима из гроба посвећена два текста (Grimes 1982; Миладиновић-Радмиловић 2009).

Захваљујући каснијим радовима по траси аутопута, на истом налазишту је у два наврата истраживана позниja аварска некропола (Гачић, Д. 1988; Тадин 1995), која ће бити представљена у другом прегледу налазишта.

3.10.3.3. *Археолошки налази*

Према подацима из прве публикације, налази који ће овде бити представљени – појасни оков, коштана оплата, мач, узенгије, жвале, тзв. алатка за дрешење чворова - „Нађени су на дубини од 4 м у жутом лесу заједно са костима човека и коња. Обиласком терена и прегледом високих профила циглане констатирано је, да се на овом положају не ради о некрополи, већ о усамљеном гробу ратника“ (Ерцеговић-Павловић 1975: 108).

Преглед налаза приписаних једном коњаничком гробу отпочећемо приказом појасног окова, какви су се, углавном у старијој литератури, приписивали тзв. *Martynovka* стилу. Реч је о комаду ливеном у сребру, проломљеном, димензија 2,7 cm x 1,6 cm. У публикацији се допушта могућност да је овај оков могао да краси и ремен канија мача или коњску опрему, што је ипак мање вероватно (Ерцеговић-Павловић 1975: 109, 110, Т. II/2: *T. 31/17*). Директна аналогија потиче из Керча. На Криму се одговарајући „двороги“ (*двурогие*) окови датују у другу половину 7. века. Као и помињани комади из Суботице и Мокрина, налаз из Манђелоса припада тзв. хералдичким појасним оковима рановизантијског порекла (Айбабин 1990: 52, Рис. 50/47), а ту везу је приметила и Славенка Ерцеговић-Павловић (1975: 110).

Премда је већ написано да је оплате тоболца тешко оделити од других коштаних плочица, предложено функционално опредељење фрагментоване коштане плочице правоугаоног облика, украшене урезаним орнаментом *S*-спирале, највероватније је исправно. Истиче се примедба да је украс „урезан оштрим предметом, а у удубљењима су мјестимично видљиви трагови црвене боје“ (Ерцеговић-Павловић 1975: 109, Т. II/3: *T. 31/14*). Атила Киш је уврстио плочицу из Манђелоса у свој списак раноаварских коштаних оплата тоболаца, с датовањем од 567. до, можда, 680. године (Kiss 1997: 80, 83).

Мач је једносеклог пресека, очуване дужине од 84 cm, са елипсоидном алком на врху дршке и лучним ушицама за ремен. Алка је ливена у бронзи и за дршку мача је причвршћена једном заковицом. На самој дршци је корозијом сачувано нешто дрвене оплате. Лучне ушице су дводелне. Спољни, декоративни елементи су ливени, а задњи су од равног сребрног лима. Међусобно су причвешћени са по три нитне. Пљоснате ушице су биле висине од 5,7 cm. Корице мача је, по свој прилици, красила и позлаћена трака бакарног лима (Ерцеговић-Павловић 1975: 108-110, Т. III/1-3: *T. 31/12, 15, 18*).

Прстенаста алка на балчаку двосеклог мача је обележје најстаријих мачева у аварској употреби (Mrkobrad 1980: 98), али се јавља и касније, на оружју једносекле

варијанте. По свој прилици, мач истог типа је био нађен у Богојеву, о чему је било речи. Потиче из гробне целине која је у овој дисертацији оцењена као најранија на тој некрополи, с датовањем до 650. године. Сличан мач из Кунаготе, по Еви Гарам, представља један од најранијих мачева са елипсоидном главом и лучним ушицама, а концентрација таквих налаза почетком 7. века бележи се у средишњем међуречју Тисе и Дунава (Garam 1992: 170–171). Чанад Балинт је на том простору картирао 10 налаза, уз удаљен једанаести из Малаје Перешчепине (Bálint 1993: Karte 9). Иако је у гробу нађен и новац цара Јустинијана I, сахрана из Кунаготе би се ипак датовала средину 7. века, а најкасније до 670-их година (*cf*. Daim 2003: 481). Уопште, мачеви са оваквим ушицама се не могу датовати пре друге трећине 7. века (Bálint 1993: 240). Кад је реч о самој прстенстој алци, требало би скренути пажњу да је слично завршен мач нађен и у јасном ромејском контексту, на Царичином граду (Кондић, Поповић 1977: 210, T. XXVII/90; *Byzanz* 2010: 293, Kat. No. 356).

Узенгије су типични представници типа са тзв. омега петљама, а жвале припадају најједноставнијем раноаварском типу, без додатних алки за псалије. Ти гвоздени делови коњаничке опреме имају бројне аналогије али нису посебно хронолошки осетљиви (Ерцеговић-Павловић 1975: 108, 110-111, T. III/4-6: *T. 31/13, 19*).

Налаз тзв. алатке за дрешење чворова из Манђелоса, уобичајеног облика и дужине од 12,5 cm, посебно је занимљив због урезане сцене лова. Представа није тако детаљно објашњена као она на таквом предмету из Носе (Секереш 1957), али је јасно наведено да сумарно представљен дугокоси коњаник у покрету луком и стрелом лови реалистично нацртану птицу у лету. Од значаја је следећа примедба ауторке: „Од класичне коњске опреме на цртежу је видљиво само „седло“, за које би се могло казати да представља само пребачену тканину“ (Ерцеговић-Павловић 1975: 108, 110, Сл. 2, 3, T.II/1, IV/1-3: *T. 31/16*).

Можда управо због те сцене ауторка предмет функционално опредељује као део за затезање лука. Једнако су опредељени и аналогни налази са некрополе Кишкереш-Похибуј–Мацко-Дуло (Török 1975a: 299), а о не сасвим јасној функцији тих алатки од рога већ је било речи. Могло би да се понови да је у питању карактеристичан раноаварски материјал који се углавном датује до 650/670. године (Daim 1987: Abb. 29), премда се ти предмети потичу и из целина које се шире датују у другу половину 7. века.

На основу представљеног археолошког материјала, Славенка Ерцеговић-Павловић је датовала овај коњанички гроб у крај 6. и почетак 7. века, при чему је допустила могућност „да је ратник из Манђелоса покопан баш у вријеме опсаде

Сирмијума, дакле око 582. године“ (Ерцеговић-Павловић 1975: 111). Душан Мркобрад налазе датује нешто шире, у „prvi talas“ (Mrkobrad 1980: 89, nap. 591), а Лепосава Трбуховић у рану фазу аварске превласти (Trbuhović 1982: 68). Сагласно томе, и у новије време се налази из Манђелоса датују у последњу четвртину 6. и прву четвртину 7. века (*ADAM* 2002: 233).

Поменуто је да је уз археолошке налазе у музеј приспела и лобања покојника. Кенет Грајмс је закључио да је припадала особи мушког пола, умрлој вероватно у касним двадесетим или раним тридесетим годинама. Покојник је припадао монголидном антрополошком типу, па је, у складу с постојећом археолошком оценом покретних налаза, аутор закључио да је преминула особа била аварске припадности (Grimes 1982). На сличан начин је утемељен и закључак нове антрополошке анализе лобање, у којој је оцењено да је покојник у тренутку смрти имао 35-40 година. Занимљива је примедба да су на лобањи уочљиви „трагови зацељених повреда и остеоми, који нису могли бити директан узрок смрти ове индивидуе“, која је „вероватно умрла природном смрћу“ (Миладиновић-Радмиловић 2009: 131).

3.10.3.4. *Анализа података*

Не одбацујући предложену етничку атрибуцију, она због примењене методологије ипак може да се стави под извесну сумњу. Најпре, антропометријским методама биофизичке антропологије не може да се утврди етничка припадност умрлих, а уз то лобања из Манђелоса ипак није нађена у сасвим јасном гробном контексту (Бугарски 2006: нап. 47). У том смислу, и Љиљана Тадин оправдано сумња у услове налаза, а такође помиње и то да су они разнородни и да пружају „велики хронолошки распон у датовању“ те да стога не потичу из истог гроба (Тадин 1995: 257). Ауторка се, међутим, није упустила у детаљније образложење таквог суда (*cf*. Бугарски 2009а: нап. 45).

Сасвим напротив, чини се да се описани предмети лако могу приписати једном ратничком гробу. Од тога би, само донекле, и то само због представе, могла да одступа тзв. алатка за дрешење чворова. Такви предмети јесу налажени у оквиру јасно дефинисаних коњаничких гробова, нпр. у гробу 28 на некрополи Чик (Бугарски 2009а: 38-39). Ипак, урезана сцена на предмету не показује ратнички, већ пасторалан карактер. Коњаник није приказан као ратник, већ као ловац. Од војничке, али и ловачке опреме приказани су само лук и стрела, а коњаник није опремљен ни седлом, ни

узенгијама. Не уочава се ни неко обележје кланског достојанства, нпр. појас. Примера ради, неки од тих елемената су приказани на описаној алатки из Носе. Из овога би могло да се претпостави да цртеж не представља покојника – коњаника наоружаног мачем, јер се то оружје приписује припадницима раносредњовековних војних и друштвених елита (Nicolle 1999: 34) – или чак да га представља, али онда у другој улози или/и знатно млађој животној доби. Ипак је вероватније да је по среди обична сцена лова. На основу малобројних сачуваних налаза, оцењено је да су управо такви прикази били најпопуларнији у аварском свету (Кубарев 2001: 347).

Са следећим утиском Љиљане Тадин бих се сложио: приказани предмети се заиста не би могли датовати у време краја 6. и почетка 7. века (*cf*. Тадин 1995: 258). Сепаратно датовање нађених предмета указује на средину 7. века, време око 650. године.

На овом месту ћемо се сучелити са још једном оценом ауторке. Имајући у виду и податке са сопствених ископавања Старе циглане, Љиљана Тадин сматра да приказани налази не потичу из усамљеног гроба, већ да припадају, укупно гледајући, познијој аварској некрополи која је на локалитету истраживана још и 1988. године. И због тих налаза, она некрополу, која би могла да се датује од око 680. године до краја 8. века (Бугарски 2006: 51), датује знатно шире, од почетка 7. до средине 9. века (Тадин 1995). Додатну забуну може да унесе ново, погрешно читање текста Дивне Гачић (1988), по којем је у Манђелосу истраживана раноаварска некропола (*ADAM* 2002: 233).

Љиљана Тадин, дакле, као да је пренебрегнула дословно пренесену оцену Славенке Ерцеговић-Павловић, да су се стручњаци на лицу места уверили да у профилу ископа није било других гробова. Гроб нађен 1968. године засигурно је био удаљен од оних касније истраживаних, и због тога што се, током две деценије, граница уништавања локалитета морала померити ка ареалу касније нађених гробова. Постоји, наравно, могућност да је на локалитету заиста постојала већа некропола која је у континуитету трајала најмање век и по, али то не може да се докаже. Пошто је једнако вероватна могућност да су постојала два блиска, али временски одељена аварска гробља, што у овом случају може да се брани и различитим датовањем материјала, позниja аварска некропола из Манђелоса ће бити приказана у другом прегледу налазишта.

У сваком случају, аварски гробови су припадали људима насељеним у или близу данашњег Манђелоса. На истом локалитету се налази и насеље из гвозеног доба, а у околини је забележен низ других локалитета који се датују од праисторије до средњег

века (Гачић, Д. 1988: 108), што представља поуздано сведочанство да је ово место подно Фрушке Горе пружало добре услове за живот и током минулих епоха.

3.10.4. **Стејановци (Stejanovac)**

3.10.4.1. *Географско одређење*

Стејановци се налазе, као и претходно наведена два места, на подгору планине, уз долину потока. Представљају једно од сремских „унутрашњих" насеља на лесној заравни јужно од Фрушке Горе (Ћурчић, Ђуричић 1994: 164), а подигнути су на месту где узана палеоплавина пресеца сремску лесну зараван (Geomorfološka karta 2005).

3.10.4.2. *Историјат истраживања*

Током трајања српско – америчког пројекта истраживања Сирмијума, дакле између 1968. и 1973. године, у околини села Стејановаца је приликом обраде земље случајно нађен један гроб. Налази се чувају у Музеју Срема у Сремској Митровици, а малобројне доступе податке о тој интересантној гробној целини, која ће да буде представљена у даљем тексту, Душици Минић је уступио Петар Милошевић, тадашњи кустос музеја. Ауторка је гроб објавила у свесци *Sirmium IV*, а додатним истраживањима се није приступило (Minić 1982: 43, n. 1).

3.10.4.3. *Археолошки налази*

Гроб је откривен на дубини од око 0,50 m. Током истих радова се није наишло на друге гробне целине. Изгледа да су гробни прилози били распоређени у пределу груди и руку покојне особе (Minić 1982: 43).

Истиче се чињеница да су сви гробни прилози били од сребра. Преглед налаза отпочињемо паром наруквица трубастих завршетака. Врло сличан пар наруквица, из Зрењанина, већ је обрађен у овој дисертацији, тако да опште оцене о накиту тог типа, ромејског порекла, сада не морају да се износе. Наруквице су димензија 7,8 cm x 6,9 cm и 7,2 cm x 6,1 cm. Израђене су од раскуцане и савијене траке лима, тако да су крајеви проширени и шупљи. Они носе декорацију, изведену у виду по једног вертикалног низа пресованих полулоптастих испупчења, с бордурама од искуцаних косих линија, на које се настављају зоне декорисане ситним, решеткасто распоређеним утиснутим ромбовима (Minić 1982: 43, Pl. I: *T. 28/17, 19*). Очигледно према полулоптастим испупчењима, оцењено је да је пар из Стејановаца израђен по „мустри" наруквица са

некрополе Ђенесдиас, међутим тај примерак је у осталом делу украшен пунктираним кружићима, а не ромбовима. Процењено је да су налази из Стејановаца осредњег квалитета и да, будући да потичу из гроба датованог новцем царева Констанса II и Константина IV, представљају најпозније наруквице тог типа, чији се квалитетнији представници датују у крај 6. и прву трећину 7. века (Garam 2001: 69, 72, Tabelle 1).

У гробу је нађен и прстен, шупље главе цилиндричног облика, од које се са страна спушта по три крупне грануле одељене ситнијим. Оцењено је да налаз представља античку форму, али са детаљима карактеристичним за византијску израду 7. века (Minić 1982: 44, 47, Pl. II/1-2: *T. 28/16*).

Сребрни новчић двојице царева је лоше откован и неправилно опсечен. Година ковања је одређена око 659 (Minić 1982: 43, Pl. II/4, 5: *T. 28/15*), односно између 659. и 668. По Петеру Шомођију, на основу приложене фотографије, могла би да буде реч или о милијаренсису двојице царева, или пак о имитацији (Somogyi 1997: 80, Nr. 69), али је у ревизионом прегледу налаз ипак сврстао у царско ковање (Somogyi 2009: Tabelle 2). На другом месту је потврђено је да је у питању хексаграм (милијаренсис) истих царева и једнаког датовања (Morrisson *et al.* 2006: 346, Cat. No. 267). Вероватно је оправдана претпоставка Душице Минић да је новчић доспео на аварско тле путем трговине (Minić 1982: 45).

Последњи налаз из гроба је прилично неуобичајен. Реч је о комаду сребра, одливку који је касније грубо обликован чекићем, димензија 2,9 cm x 1,5/0,6 cm. Комад је исправно протумачен као сировина за даљу златарску обраду (Minić 1982: 44-45, Pl. II/3: *T. 28/18*).

3.10.4.4. *Анализа података*

Наведено је да се такве сировине обично налазе у златарским гробовима, али да целина из Стејановаца није из те групе, пре свега јер недостају алатке. Процењено је да је у питању гроб особе женског пола, а да сребрна сировина сведочи о златарским активностима у окружењу и можда чак упућује на могућност да је сахрањена жена била у родбинској вези са неким мајстором (Minić 1982: 45).

У литератури постоји и другачије сагледавање налаза из Стејановаца. Наводи се да је реч о остави, која се доводи у везу с пресељењем Аспарухових Оногура (Поповић, В. 1986: 111). Таква процена, утемељена на великој сличности инвентара са, у целини, знатно богатијом оставом сребрних предмета са налазишта Земјански Врбовок у Словачкој, где су уз одговарајуће наруквице и сребрњаке нађене и посуде и друго

(Zábojník 2004: 71-72, Obr. 39; Profantová 2008: 227, Fig. 9), касније је ипак релативизована. Наводи се, даље, да су налази могли бити из оставе путујућег златара или, по тврдњи мештана, гробни прилози (Morrisson *et al.* 2006: 346). Мени се чини да је оцена Душице Минић исправна, јер малобројни доступни подаци ипак упућују на то да налази потичу из гроба (*cf.* Zábojník 2008: 303). Да је у питању била остава путујућег златара, она би засигурно и садржала калупе, матрице и алат.

Гроб је, дакле, припадао имућној особи женског пола. На основу представљеног материјала, Душица Минић је датовала ту целину од 659. до 680-их година, без етничког опредељивања (Minić 1982: 45-46). На другом месту, интересантном гробу из Стејановаца је уступљено сасвим мало места, уз широко датовање у 7. век (*ADAM* 2002: 330).

Интересантно је да су комади накита у гробу старије израде, пре свега наруквице. Оцени Еве Гарам да, због датовања целине новцем, наруквице из Стејановаца представљају најмлађе представнике свог типа, противречи следећа опаска Душице Минић: „Од дуге употребе наруквице су местимично оштећене, док је једна на средини била и преломљена а потом поново залетована и употребљавана." Услед трења од дугог ношења, орнамент је на неким местима оштећен, или једва видљив (Minić 1982: 43, 47). Прстен је, иако није излизан, такође могао бити старији, јер његова декорација, компонована од крупних и ситнијих гранула, веома подсећа на украс наушница типа *Szentes*, чија се два подтипа збирно датују од око 600. до око 670/680. године (*cf.* Ormándy 1995: 157-161, Abb. 2/1-7; 8).

Такав накит је могао да буде приложен у гроб жене старије животне доби, која га је носила и у деценијама пошто је изашао из моде, или је пак био приложен у гроб млађе жене као породични накит. Прстен и новчић би се, мада мање вероватно, могли довести у везу и са обновљеним контактима Византије и Авара, који су били изазвани дејствима Аспарухових Бугара (*cf.* Daim 2003: 483, 517), што је овде дато као могуће објашњење налаза из Новог Сада. У сваком случају, сахрана припада крају раноаварског периода или можда прелазном добу њихове превласти, тако да се чини да је датовање Душице Минић било исправно, уз теоретску могућност да је горња граница сезала до краја 7. века. Макар из тог периода би се у Стејановцима могло очекивати још налаза гробова.

3.10.5. **Крчедин (Kercsend)**

3.10.5.1. *Географско одређење*

Крчедин је подигнут на сремској лесној заравни, између уских делувијално-пролувијалних застора који се спуштају ка Дунаву и потока који се спушта са југоисточних обронака Фрушке Горе (Geomorfološka karta 2005), премда је на другом месту описан као „ивично" насеље, истина у условима док детаљно геоморфолошко картирање Срема још није било окончано (Ћурчић, Ћуричић 1994: 164).

3.10.5.2. *Историјат истраживања*

Располаже се само податком да је 1908. године, од извесног Адолфа Левија (Adolf Lővy), за збирку Мађарског националног музеја у Будимпешти откупљен пар наушница из Крчедина. Предмети се данас чувају на истом месту (Garam 1993: 80, Kat. 94; *ADAM* 2002: 215).

3.10.5.3. *Археолошки налази*

Наушнице су златне, шупљег кугластог привеска. На споју са округлом алком кружног пресека постављено је неколико крупнијих гранула. Заједничка маса им је 11,85 g (Vinski 1958: Sl. A; Garam 1993: 80, Taf. 69/4-5: *T. 32/1*).

Примерци из Крчедина представљају типичан раноаварски накит, какав је у претходном тексту више пута помињан. Ако пренебрегнемо датовање из старије литературе, које је понуђено у одговарајућем одељку посвећеном Арадцу, Ева Гарам комаде из Крчедина датује у средину 7. века (Garam 1993: 80). Сагласно томе, на другом месту се датују у средишње две четвртине 7. века (*ADAM* 2002: 215), док Јанош Орманди представнике тог типа смешта у време 620/630-650. године (Ormándy 1995: Abb. 8).

3.10.5.4. *Анализа података*

Будући да је нађен пар наушница, оне су вероватно потицале из гроба. Сахрана би била раноаварска, највероватније из друге четвртине 7. века. Кад су у питању тако луксузни комади, свакако не би требало одбацити могућност њиховог продуженог коришћења - управо су овакве наушнице нађене у једном знатно познијем средњовековном гробу (Минић 1969: 243, 247, Сл. 19). Но, пошто других налаза нема, у овом прегледу би се требало држати ужег датовања, тј. времена кад су одговарајуће

наушнице биле у интензивној употреби. Због тога је Крчедин и на овом месту сврстан у раноаварска налазишта.

3.10.6. **Нови Бановци**

3.10.6.1. *Географско одређење*

Нови Бановци се налазе на рубу сремске лесне заравни која се издиже над Дунавом (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ђуричић 1994: 159). На стрмој лесној обали, у римско доба био је подигнут кастел Бургене (*Burgenae*), али то место „podriva Dunav i ruši kulturni sloj" (Dimitrijević *et al.* 1962: 81). Данас се Нови Бановци штите од реке вештачком акумулацијом.

3.10.6.2. *Историјат истраживања*

Са тог места, које је у литератури познато као локалитет Пургер, потиче велики број случајних налаза из разних епоха. Поред бројних изузетно интересантних предмета из раније етапе Сеобе народа (*cf.* Dimitrijević *et al.* 1962: 81-85), издваја се и пар налаза из 7. века.

3.10.6.3. *Археолошки налази*

Објављене су, најпре, две бронзане копче, ливене изједна, с проламањем окова, дужине 5 cm и 4,8 cm. Једна копча је фрагментована (Vinski 1957: 29, Sl. 57, 58; Vinski 1958: 15, T. XI/25, 26; Dimitrijević *et al.* 1962: 86; Sl. 20: *T. 32/3*), и она би по свом дугметастом завршетку могла да се пореди са тзв. копчама са оковом у облику лире (*Schnalen mit lyrenförmigem Beschlag*), какве се најчешће датују у средишње две четвртине 7. века (Garam 2001: 99-108, Tabelle 1, Taf. 64-66). Друга копча би пре припадала варијанти са тзв. *U*- оковом, који је ливен изједна с прећицом (*T. 32/4*). Употреба копчи те разноврсне групе протеже се кроз цео 7. век (Garam 2001: 91-94, Tabelle 1, Taf. 56-59). Копче су ромејског порекла, али их Ева Гарам није узела у разматрање у цитираној књизи. Насупрот ранијем мишљењу да су налази понтске израде (Vinski 1957: 29; Dimitrijević *et al.* 1962: 86), Владимир Варсик их је сврстао у панонску групу копчи, тј. тип *Keszthely-Pécs*. Према писању аутора, те копче се током последње две трећине 7. века развијају у етнички мешовитом миљеу некадашње римске Паноније, а на основу старијих, луксузних предложака који су прављени у Грчкој и у јадранском приобаљу (Varsik 1992: 88-89, 94).

Трећа копча је такође бронзана и ливена, ширине 3 cm. Копча је овалне алке с профилисаним лежиштем за трн, ливена изједна са оковом и опредељена у „Vizantinski tip“ (Dimitrijević *et al*. 1962: 86, Sl. 21: *T. 32/5*). Припадала би једноделној варијанти горе коментарисаног типа копчи са *U*- оковом.

После налаза са Чика и из Дубовца, и из Нових Бановаца је једна тзв. словенска фибула, ливена у бронзи, дужине 4,9 cm. Фибула је веома карактеристична по томе што јој је глава украшена усправним а нога водоравним цртицама (Dimitrijević *et al*. 1962: 86; Sl. 19; Popović, V. 1978: 644, Fig. 26: *T. 32/2*). Према најновијем прегледу (Curta 2009), једна је од укупно 10 представника Вернерове класе *I J*.

Нађен је још и привезак „oblika fantastične životinje“, ливен у бронзи, ширине 4,6 cm. У две публикације, овај предмет је одређен као „zoran“, односно „Degenerisani predstavnik pontskog životinjskog stila“ (Vinski 1958: 15, Sl. B; Dimitrijević *et al*. 1962: 86, Sl. 22). У новије време, грешком је наведен још и налаз наушнице са звездастим привеском, који се у цитираној литератури не спомиње (*ADAM* 2002: 263).

3.10.6.4. *Анализа података*

Неколико представљених налаза из Нових Бановаца су различитог порекла. Копче су, очигледно, ромејски производи. Ако је тачан закључак Владимира Варсика да су оне прављене у панонским областима током последње две трећине 7. века, онда би њихова израда можда могла да се припише тамошњим Ромејима, било аутохтоним или пресељеним.

По традиционалном тумачењу (*cf*. Werner 1950), фибула из Нових Бановаца је словенски производ, а у новије време се потцртава балтичко порекло представника класе *I J*. Флорин Курта сматра да су те фибуле настале у Мазурији, и наводи укупно четири налаза из балтичке регије. На основу изразите сличности једне од њих, са налазишта Киелари, и наше из Нових Бановаца, као и на основу већ представљеног сагледавања тих налаза као статусног обележја и њихове дистрибуције, Курта сматра да су те фибуле размењиване као дарови, можда брачни, између оновремених источноевропских елита. Како аутор наводи, још је Јоахим Вернер „само“ у погледу налаза из Мазурије (“*...in that, and only in that, case...*”) релативизовао своју општу идеју о сличним налазима као доказу словенских кретања, већ их је протумачио као предмет њихове трговине са богатим трговцима ћилибаром са севера (Curta 2009: 125, 131, Fig. 2).

Најмање је јасан, и то не само због неквалитетних илустрација, налаз привеска у, како је процењено, облику фантастичне животиње. Стара литература коју је цитирао ЗденкоИнски, путем које налаз из Нових Бановаца пореди са неким примерцима из Нитре (*cf*. Vinski 1958: 15, n. 112a), мени није била доступна, па се не бих усудио ни да прихватим предложену интерпретацију, нити датовање предмета у 7. век (Dimitrijević *et al*. 1962: 86). Приписивање налаза понтском животињском стилу није најјасније. Могуће је да су аутори имали на уму зооморфне окове из чувене оставе у Мартиновки (*cf*. Pekarskaja, Kidd 1994: 64-67, 72-73, Taf. 27-29).

Остали случајни налази се јасно датују у 7. век, највероватније у раноаварско доба. Касноаварских налаза, који ће бити описани касније, било је више, као и оних из ранијих периода Сеобе народа. Сви ти налази заједно сведоче о томе да је за аварско насељавање у Новим Бановцима искоришћена локација некадашњег римског логора. Авари разрушену утврду сигурно нису могли да користе на начин као што су то чинили Римљани, али им је очигледно одговарала доминантна позиција за коју су се определили стари војни градитељи.

3.10.7. **Батајница**

Из Батајнице су сачувана свега два налаза која припадају раном или прелазном периоду аварске превласти. Потичу са различитих локалитета.

3.10.7.1. Локалитет Бекића салаш

3.10.7.1.1. *Географско одређење*

Као једно од насеља општине Земун, данас у саставу града Београда, Батајница није обрађена у географској литератури о Војводини која се овде цитира, нити је представљена на референтној геоморфолошкој карти. Стога ће се о рељефним карактеристикама и условљеностима насељавања батајничких локалитета, који у ширем смислу гравитирају Дунаву, расправљати на основу поређења различите сателитске и картографске грађе.

Локалитет Бекића салаш се налази југозападно од Батајнице, према Добановцима. Позиционирање Бекића салаша на *Google* мапи Србије упућује на то да се налазиште налази на граници сремске лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена (*cf*. Geomorfološka karta 2005). Локалитет је познат и под описним називом Велика хумка, јер је представљао праисторијски, вучедолски тумул, у којег су

и у каснијим епохама укопавани гробови. „Разлог да је ово место изабрано за некрополу лежи у томе што је Велика Хумка за ширу околину највиша тачка, и што је до скоро овај део терена био мочваран, те је хумка била једино оцедито место“ (Ковачевић 1961b: 282).

3.10.7.1.2. *Историјат истраживања*

Локалитет Бекића салаш је познат најпре по случајном налазу коњаничког гроба из 1939. године, из којег потиче и позлаћен примерак шлема типа *Baldenheim*. Тај вредан налаз је представљао један од повода за ископавања која су уследила 1958. и 1959. године. Радови на Бекића салашу били су извођени у склопу обимнијег пројекта истараживања тумула на линији Земун – Војка – Бановци, отпочетог под оправданом претпоставком „да ће на низу ових тумула бити некропола везаних за све етничке групације које су прохујале преко источнога Срема, као и да ће се ископавањима моћи доћи до извесних прецизнијих закључака о етничким кретањима од епохе Велике сеобе народа до доласка Мађара.“

Ископавања су вршили Археолошки институт САН и Народни музеј у Земуну, под руководством Јована Ковачевића и Данице Димитријевић и уз учешће Војислава Јовановића и Николе Тасића (Ковачевић 1961b: 282).

3.10.7.1.3. *Археолошки налази*

Ископавања су потврдила да је реч о тумулу из времена Вучедолске културе, а најпознији гробови на локалитету су датовани у 11. век. Укупно 102 гроба припада старомађарској некрополи.

Приликом ископавања у оквиру три сонде установљено је и да „у сплету корења великих топола има још германских гробова“ (Ковачевић 1961b: 282-283). Током друге кампање, ископана су три гроба са скромним прилозима која су приписана тој некрополи, а исте године су радници, током земљаних радова, „uništili nekoliko grobova... na putu duž humke...“ Од прилога је остала сачувана само узенгија раноаварског типа с тзв. омега петљом за ремен. Стремен је најпре датован у касни 6. и почетак 7. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 75, Sl. 5: *T. 32/6*), потом у 7. век (Kovačević 1973: 53), а у новије време у последњу четвртину 6. и у 7. век (*ADAM* 2002: 45).

3.10.7.1.4. *Анализа података*

Чини се да је друго датовање исправно, тј. да би било боље одредити налаз у 7. век, будући да такве узенгије ипак не представљају најранији аварски материјал. Јасне потврде аварског коришћења стремена у 6. веку нема чак ни за, у целини, старији тип узенгија, с правоугаоном ушицом за ремен, о чему је већ било речи.

И поред тога што је Лепосава Трбуховић погрешно пренела податке из литературе, чиме је наговештено да је узенгија из једног од три поменута германска гроба (Trbuhović 1982: 67; *cf. ADAM* 2002: 45), могло би да се претпостави да она не потиче из усамљене аварске сахране. На локалитету је највероватније било још сахрана из 7. века, ако не и ранијих и млађих. На основу овог једног налаза, ипак, локалитет Бекића салаш може да се уврсти у списак рано- и средњоаварских налазишта.

Потврда старијег и млађег сахрањивања оправдала је премисе програма истраживања, и извесно је да се на том терену могло очекивати још сличних налаза. Ваља имати на уму и да је у географском уводу реконструисана геоморфолошка условљеност насељавања Бекића салаша. Данас, међутим, изворна документација није доступна, а на терену се не уочавају ни тумул ни топољар, у шта се приликом обиласка локације у октобру 2009. године уверила екипа у саставу Перица Шпехар и Иван Бугарски из Археолошког института и Данијел Петерс из Римско-германске комисије из Франкфурта. Чини се да би до нових истраживања локалитета могао да доведе најпре још неки случајан, а јасно позициониран налаз.

3.10.7.2. Локалитет Аеродром

3.10.7.2.1. *Географско одређење*

Војни аеродром се налази североисточно од Батајнице, према Новој Пазови. Поређењем *Google* снимка Батајнице и геоморфолошке карте (Geomorfološka karta 2005) може се установити да је аеродром смештен на граници сремске лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена, што сведочи о употребној вредности локације за насељавање.

3.10.7.2.2. *Историјат истраживања*

Приликом земљаних радова на војном аеродрому 1956. године, наишло се на случајне гробне налазе. Сачуван је само један предмет, предат тадашњем Народном музеју у Земуну (Dimitrijević *et al.* 1962: 75; Mrkobrad 1980: nap. 678).

3.10.7.2.3. *Археолошки налази*

Процењено је да је уништена „verovatno veća nekropola.“ Оријентација гробова била је исток-запад, а наведено је и да су у сваком гробу били прилози: „posude od slabo pečene gline i metalni predmeti, koji su uništeni.“

Једина сачувана посуда је рађена слободном руком од слабо пречишћене глине и припада тзв. потиском типу. Асиметричног је облика, развраћеног обода и равног дна, висине 11 cm. На основу тог налаза није био предложен неки ужи временски распон за некрополу, већ је датована у време 7-8. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 75, Sl. 6: *T. 32/7*), што се следи и у новије време (*ADAM* 2002: 45).

3.10.7.2.4. *Анализа података*

Чини се, најпре, да лонац одговара представницима групе IIID5 Тивадара Виде, са оквирним датовањем у првој четвртини 7. века (Vida 1999: Taf. 175). На основу тога, наравно, није могуће датовати целу некрополу, али би се посредно, будући да је наведено да су и остале посуде биле слабо печене, те да су сви метални предмети били уништени, могло претпоставити да су лонци били рађени слободном руком а појасни комади од лима, што су одлике раноаварске материјалне културе.

Иако о налазишту не знамо готово ништа, а сва је прилика да ће тако и остати јер је војни аеродром тешко страдао током НАТО бомбардовања 1999. године, малобројне индиције ипак наводе на претпоставку да је тамо било раноаварско гробље. Заједно са узенгијом са Бекића салаша, и посуда са локалитета Аеродром ипак сведочи о томе да је околина Батајнице током 7. века коришћена за насељавање Авара.

3.10.8. **Земун (Zimony)**

3.10.8.1. *Географско одређење*

Земун се налази у југоисточном Срему, у близини ушћа Саве у Дунав, на месту римског Таурунума. Данас је Земун једна од београдских општина, премда су кроз историју то била два града одељена великом реком, која су због тога најчешће припадала различитим државама. За Земун се, као ни за претходно обрађену Батајницу која му данас администартивно припада, не располаже прецизнијим подацима у овде цитираној литератури и картографској грађи, али је јасно да је подигнут на некадашњој граници плављења Дунава.

3.10.8.2. *Историјат истраживања*

Осим једног гроба који се у литератури повезује с раноаварским временом (Мркобрад 1982а), објављен је само још један случајан налаз. Учинио је то недавно Бранко Најхолд, земунски ентузијаста и колекционар, у књизи у којој је представио своју збирку археолошких налаза из Таурунума и сумирао археолошка сазнања о том римском граду, а која се дотиче и епохе Сеобе народа (Najhold 2009).

3.10.8.3. *Археолошки налази*

У Најхолдовој збирци, дакле, налази се и један аварски језичак из некадашњег Таурунума. Реч је о карактеристичном споредном појасном језичку од бронзаног лима, димензија 2,9 cm x 1,6 cm (Najhold 2009: 173: *T. 32/8*). Украс, отиснут матрицом, састоји се од једноставног централно постављеног преплета и бордуре назребрених линија. Налаз може сасвим поудано да се определи у тип 68 серијације Јозефа Забојника, из фазе MS I (650-675) (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/15, Abb. 1).

Раноаварском периоду приписује се и гроб са локалитета Ресторан Дунав, на самој обали између Земуна и Батајнице. Гроб је уочен након обрушавања дела лесног профила чиме је био и знатно оштећен. Установљено је да је реч о коњаничкој сахрани, а од предмета материјалне културе нађени су само једна обична гвоздена алка „у нивоу вратних пршљенова“ (коња?), за коју је претпостављено да је била део орме, и стрелица „у зони коњских ребара, што нас наводи на помисао да је коњ од ње и страдао“ (Мркобрад 1982а: 119, T. LIII/1-2).

Док се о алци не може судити ништа одређеније, стрелица припада тзв. медитеранском типу, коничног тулца и крајева издужених у виду ластавичјег репа. Иако постоје одговарајуће стрелице из ромејског контекста, нпр. са Светиње (Поповић, М. 1988: 30), из Царичиног Града (Bavant 1990: 230, Cat. No. 244, Pl. XL/244), Врсеница (Popović, M., Bikić 2009: 81, Sl. 57/6) и из касноантичког слоја тврђаве Рас, чији је тулац чак украшен тордирањем, исто као и земунски, ипак је реч о стрелицама јако дугог трајања, све до пуног средњег века, које се на рановизантијским налазиштима јављају релативно ретко (Popović, M. 1999: 112-113, Sl. 59/1-3). Због тога је написано, поводом одговарајућих налаза са познијих, ранохрватских гробаља, да је такве стрелице „teško kronološki vrednovati izvan zatvorenih grobnih cjelina“ (Petrinec 2009: 168, Sl.70/1).

3.10.8.4. *Анализа података*

Детаљима налаза овог гроба није посвећена уобичајена пажња пре свега због проблема датовања. Иако је гроб откривен оштећен, у раноаварској коњаничкој целини би се ипак очекивало више налаза. Душан Мркобрад је, на основу старије литературе, стрелицу приписао Словенима, оценио да су од ње страдали и човек и коњ (sic!), и ту сахрану, претпоставио је усамљену, датовао „у време трајања I аварског таласа, јер су у каснијим временима коњанички гробови врло ретки" (Мркобрад 1982а: 120). Последња примедба је у потпуности нетачна. Ипак, ауторово културно и временско опредељење сахране из Земуна је прихваћено и у референтном попису аварских налазишта, где је гроб датован прилично уско, у прве три четвртине 7. века (*ADAM* 2002: 431).

Најпре због упадљиво малог броја налаза, а потом и због проблема датовања стрелица тзв. медитеранског типа, гроб са локалитета Ресторан Дунав не бих сматрао за сигурну потврду становања Авара на простору Земуна током ране и средње фазе њихове превласти. Језичак у власништву Бранка Најхолда, пак, сведочи о њиховом боравку у некадашњем Таурунуму.

3.10.9. **<u>Сремска Митровица (Mitrovica)</u>**

3.10.9.1. *Географско одређење*

Сремска Митровица се налази на југу Срема, на споју алувијалне равни реке Саве и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 159). Поређењем *Google Earth* снимка града и цитиране геоморфолошке карте, уочава се да се то у најужем смислу односи на тамошњи локалитет Пивару (Царску палату).

3.10.9.2. *Историјат истраживања*

Археолошки налази из раног и средњег периода аварске превласти у Сремској Митровици су врло ретки. Уз то, они нису прикупљани током археолошких истраживања, већ представљају случајне налазе који могу само једним делом да се повежу са конкретним локалитетима.

3.10.9.3. *Археолошки налази*

Представљене су две копче. Једна је пређица овалног облика, ливена у бронзи, проширених крајева и профилисаног лежишта трна који недостаје. Иако је исправа

приписана Германима (Vinski 1957: 31, Sl. 72: *T. 32/9*), чини се да би могла да буде реч о копчи из прелазног периода аварске превласти. На некрополи Тисафиред, сличне копче се одређују у хоризонт лимених, пресованих гарнитура, датованих од 670. до око 710. године (Garam 1995: 224, Abb. 99/3-9). Ипак, за разлику од тих примерака, крајеви копче из Сремске Митровице нису толико профилисани, а пређица је са спољне стране украшена „spiralnom viticom."

Са локалитета Пивара потиче једна бронзана копча дужине 2,5 cm, чија су овална, наребрена пређица и мањи штитасти оков ливени изједна. Том приликом је нађена и једна тробридна стрела. Налази, који се чувају у Музеју Срема, датовани су широко, у време 7-8. века, иако су као аналогне наведене копче из кнежевског гроба у Бочи (Dimitrijević *et al.* 1962: 94, Sl. 5; Kovačević 1973: 54: *T. 32/10*). Ти примерци носе исти украс, од сребра су и нешто већи, а датовани су у прву половину (Garam 1993: 55, 57, Taf. 8/5, 6), односно средину 7. века (*cf.* Daim 2003: 481). Лепосава Трбуховић је поновила прво, широко датовање предмета са Пиваре, али их је сврстала међу налазе прелазног периода аварске превласти (Trbuhović 1982: 70), док су новије време налази датовани у 7. век (*ADAM* 2002: 327).

3.10.9.4. *Анализа података*

Наводи се да су копча и стрела са локалитета Пивара нађене „prilikom iskopavanja 1960 god. u šutu građevine", при чему остаје нејасно не само да ли се мислило на археолошка ископавања – такав налаз се не спомиње у сажетом опису археолошких интервенција у Сремској Митровици 1960. године (Brukner 1960) – већ и о каквој грађевини је била реч, рецентној или некој старој? Ако налази потичу из шута неке старе, односно античке грађевине, као што је то схваћено у најновијем осврту (*ADAM* 2002: 327), могло би да се претпостави да су тамо доспели укопавањем гроб(ов)а. У сваком случају, налази припадају 7. веку, највероватније другој или трећој четвртини тог столећа.

Из наведеног се може закључити да су археолошке потврде рано- и средњоаварског боравка у Сирмијуму веома скромне, што је у изразитом нескладу са значајем који су Авари придавали том граду. О њиховим плановима око Сирмијума било је више речи у оквиру историјског увода; може се само поновити да је град коначно, после дуготрајне опсаде, 582. године пао у руке Авара. Ромејско становништво је морало да се исели из града, који потом, по свој прилици, није био срушен. Мирослава Мирковић сматра да је Сирмијум требало да постане каганово

седиште. У изворима је остао запис да је некадашња престоница Царства изгорела већ након годину дана, али то ипак није био пожар катастрофалних размера, јер је већ 593. године у граду боравио каган с војском. Касније ће у околину Сирмијума, а делом можда и у сам град, бити насељени Ромеји које су Авари заробили током својих операција на Балканском полуострву, а већ 616. године поменут је као град „koji je nekada postojao“ (Mirković 2008: 110-111).

Поставља се, дакле, питање зашто је тако мало раних трагова боравка Авара у граду? У уопштенијем одговору би се могло позивати на сукцесивно уништавање културних слојева у градским срединама, на пропадљивост неких раноаварских налаза и слабију препознатљивост других, на недовољан степен истражености и, посебно, публиковања грађе... Сви ти одговори су тачни, али дата објашњења још увек нису довољна да објасне готово потпун изостанак налаза. Археолошка истраживања Сирмијума трају већ деценијама, и током њих је, примера ради и иако још увек необјављено, откривено гепидско насеље, као својеврсна негација римског. Аварско коришћење града је, дакле, било знатно мањег интензитета него гепидско, и у очигледној несразмери с напорима које је Бајан уложио да освоји Сирмијум и са плановима које је с њим у вези ковао пуних 15 година. Можда разлоге оваквог третмана Сирмијима треба тражити и у промени власти у Каганату и другим приоритетима Бајановог наследника.

С друге стране, одговор највероватније лежи и у еколошким факторима. Авари се јесу настанили по доласку у Карпатски басен и тиме изгубили свој номадски предзнак, али то још увек не значи да им је градски живот могао постати привлачан, посебно не тако брзо. Иако има примера да су се они насељавали у близини ранијих римских станишта (*e.g.* Kimmel 1997: 221, Abb. 1; Daim, Distelberger 1996: 372, 375) – уосталом, готово сав аварски материјал из Срема потиче из таквих места (Kovačević 1973: 52-55), о чему ће бити речи касније - то се ипак не односи на настањивање некадашњих метропола. Авари су живели насељима малих, релативно неудобних кућа, а не у градовима. У том смислу, може да се наведе и да поред очигледног утицаја који је на Аваре имала византијска култура, није позната нити једна њихова кућа од камена (Daim 2003: 518; *cf*. Бугарски 2006: 464, нап. 162).

3.11. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКИ НАЛАЗИ У ПОСАВИНИ И ПОДУНАВЉУ*

Реч је о најмањој групи налаза, који потичу из места која гравитирају зони аварског насељавања, али су највероватније ипак остала изван ње. Два од четири места из овог прегледа су на некадашњим речним адама. Будући да их од Карпатског басена нису одвајале матице великих река, већ само ужи рукавци, чисто географски гледајући требало је да буду обрађена заједно са сремским и банатским налазиштима. Два су разлога из којих се посебно третирају. Осим што представљају крајњу периферију аварских поседа која по свему судећи није коришћена за настањивање, реч је о местима која су била уклопљена у ромејски одбрамбени систем, уз делимичан изузетак Синишевића, и која као таква нису припадала Барбарикуму.

Број налазишта ће у овом прегледу бити умањен и тиме што се налази златних наушница из Рама и Костолца, вероватно ромејског порекла (*cf*. Bugarski 2012b: 234, 242), не узимају за потврду раног аварског присуства, баш као ни налази тробродних стрелица, жвала или коштаних предмета из нашег Подунавља, нпр. из утврђења у Михаљовцу, који се и у новијој литератури повезују са Аварима (*cf*. *ADAM* 2002).

3.11.1. **Мачванска (Мала) Митровица**

3.11.1.1. *Географско одређење*

Прекосавска, Мачванска (Мала) Митровица административно припада Сремској Митровици, баш као што је тај простор некада био у склопу Сирмијума. Археолошки је потврђено да је Мачванска Митровица била насељена током анитке и средњег века, а сматра се да се она развила на западном од два некадашња речна острва, сирмијумске аде (Јеремић 2007: 235-238). Називе тих острва, Касију и Карбонарију, спомиње Менандар у свом опису аварске опсаде града (*cf*. Крекић, Томић 1955: нап. 39).

3.11.1.2. *Историјат истраживања*

Са локалитета Мачванска Митровица потичу три случајна налаза, без ближих података. Привезак и једна посуда чувају се у Народном музеју у Београду, док је друга посуда, нађена 1906. године, смештена у Археолошком музеју у Загребу (Dimitrijević *et al*. 1962: 94-95).

3.11.1.3. *Археолошки налази*

Помињу се, дакле, „Privesak sastavljen od dve kalote, zlatni lim, tehnika iskucavanja“, пречника 1,2 cm, као и руком рађена посуда, украшена валовницом, висине 10 cm. Предмети нису илустровани, а датовани су у 7. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 94; Trbuhović 1982: 68).

Неилустрована посуда нађена 1906. године, висине 9 cm, такође припада тзв. потиском типу. Поред ње, тада је нађена и једна посуда са витла (Dimitrijević *et al.* 1962: 94).

3.11.1.4. *Анализа података*

Налази из Мачванске Митровице вероватно су чинили гробне инвентаре. Комад од златног лима, описан као привезак од две калоте, могао је да представља кугласти привезак наушнице, најпре оне без других декоративних елемента, какве се датују од 650. до 670/680. године, или можда чак фрагментовани привезак наушнице *Kiszombor-Páhipuszta*, у целини нешто старије, којем би у том случају недостајале украсне грануле са везе са алком (*cf*. Ormándy 1995: Abb. 8).

Налази руком рађених посуда не противрече оваквом датовању, али га нужно ни не потврђују. Мале димензије судова, притом, наговештавају да је реч о гробној керамици. На основу ових малобројних података, који притом нису пропраћени илустрацијама налаза, могло би да се претпостави да је у Малој Митровици током 7. века вршено аварско сахрањивање. Посуда тзв. подунавског типа такође је могла потицати из неког гроба, тако да је претпостављено гробље у Малој Митровици могло да траје и у 8. веку, или су пак на том налазишту били укопавани гробови две временски одељене аварске некрополе. У сваком случају, овај локалитет ће бути поменут и у другом прегледу налазишта. Могло би се додати да је Лепосава Трбуховић овакве налазе тумачила као мешање стилова, па их је збирно датовала у прелазну аварску фазу, називајући посуде које наводно имају елементе оба типа „потиско-подунавским“ (*...“Tisza-Danubian“ pots, i.e. those pots containing elements of both types*) (Trbuhović 1982: 70), што је нетачно. Тако засновано датовање је погрешно у медтодолошком смислу, а сама премиса да сасвим различите посуде имају заједничке елементе, сем ако се не мисли на најелементарније сличности путем којих би могло да се пореди нпр. и неолитско и позносредњовековно посуђе, напросто не стоји.

Малобројност раноаварских налаза из Мачванске Митровице би с једне стране могла да се тумачи мањим степеном истражености тог дела града (Јеремић 2007: 238),

али ништа више налаза нема ни на левој обали Саве, о чему је горе било речи. По свему судећи, еколошки чиниоци су пресудно утицали да се Авари не населе у већем броју ни у том делу некадашње римске престонице, мада би нова истраживања можда водила и ка другачијем закључку.

3.11.2. **Синошевић**

3.11.2.1. *Географско одређење*

Синошевић се налази у Мачви, јужно од реке Саве. Административно припада општини Шабац. Локалитет Требљевина представља узвишену хумку од пешчара у долини Добрава (Трбуховић 1986: 219).

3.11.2.2. *Историјат истраживања*

Наводи се само да са локалитета Требљевина потиче случајан налаз једне керамичке посуде, који се чува у музеју у Шапцу (Trbuhović 1982: 68). Том интересантном налазу је, сем овог првог помена, Лепосава Трбуховић посветила и посебан текст (Трбуховић 1986).

3.11.2.3. *Археолошки налази*

Посуда је рађена слободном руком, грубе је фактуре с примесама песка. Од суженог и благо разгрнутог обода шири се реципијент асиметричног облика. Дно посуде је равно и широко. Пречник отвора је 8 cm, дна 7,5 cm, а висина посуде износи 8,7 cm (Trbuhović 1982: 68, Pl. VII/1: *T. 32/11*). Важно је истаћи да тим подацима пропорцијски одговара приложена фотографија, али не и цртеж који је објављен на другом месту (Трбуховић 1986: T. I/4), према којем је дно посуде шире од обода.

Лонац из Синошевића је необичан пре свега због ширине трбуха, па не може да се придружи одређеној подгрупи Тивадара Виде, мада донекле подсећа на најраније представнике IIID2-4, с датовањем већ од 568. године (Vida 1999: Taf. 175). Посуда је одређена у раноаварски период (Trbuhović 1982: 68), односно у 7. век (*ADAM* 2002: 317).

3.11.2.4. *Анализа података*

Датовање налаза би могло да се одреди у последњу трећину 6. и у 7. век, иако би теоретски посуда могла да буде и из 8. века. О тешкоћама датовања руком рађене

грнчарије је већ било речи, а с тим у вези Лепосава Трбуховић је приметила да „груба керамика (како преисторичари држе) никако не може да буде носилац стила“ (Трбуховић 1986: нап. 10).

Ауторка је сматрала да је од значаја чињеница да се на око 100 m од локалитета налазе остаци римског објекта, вероватно виле рустике, „каквих је у Подрињу било око 100.“ По њеном мишљењу, Авари су такве напуштене зграде могли да користе приликом опсаде Сирмијума, кад се део њихових снага нашао јужно од Саве. Аварско и словенско битисање на таквим местима, чије је геоморфолошка условљеност слична оној у Војводини и односи се пре свега на насељавање неплављених, виших делова терена између бројних бара и мртваја, пре свега би могло да буде потврђено будућим ископавањима. Закључено је да „аварско-словенске акције у току освајања Балкана овде нису толико изразите или за њих још нема довољно истражених елемената“ (Трбуховић 1986: 218-221).

Раноаварских налаза у Мачви, и у Српској посавини и Подунављу уопште, заиста је сасвим мало. Посуда из Синошевића по свој прилици јесте потврда њиховог боравка, можда привременог, на том тлу. Авари су из стратешких разлога заиста могли да користе постојећу инфраструктуру, питање у каквом стању, али то још није доказано. Због својих невеликих димензија и чињенице да је готово неоштећен, лонац вероватно представља гробни налаз.

3.11.3. **Ритопек**

3.11.3.1. *Географско одређење*

Ритопек је село у општини Гроцка, у административном саставу Београда. Налази се на самој обали Дунава, низводно од Винче, на простору римског Трикорнијума. Своје античко име насеље уз војни логор добило је захваљујући трима брдима која су обликовала ритопечки крајолик. У међувремену, Дунав је однео један од та три „рога“.

3.11.3.2. *Историјат истраживања*

Из Ритопека, са неодређеног локалитета, потиче један случајан налаз из 1930. године, који се чува у Народном музеју у Београду (Dimitrijević *et al.* 1962: 121).

3.11.4.3. *Археолошки налази*

Реч је о неилустрованом споредном појасном језичку од глатког сребрног лима, висине 4 cm. Налаз је датован у 7. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 121), и засигурно припада Забојниковом типу 559 или 70, који се датују у фазе FS (до 650. године), односно MS II из последње четвртине 7. века (Zábojník 1991: 233, 235, 248, Taf. 20/2-4, 21/1-5, Abb. 1). Због тога уже одређење, да је реч о раноаварском предмету (*ADAM* 2002: 305), није и правилније.

3.11.4.4. *Анализа података*

Датовање овог неилустрованог налаза, дакле, остаје у 7. веку, у раном или прелазном периоду аварске превласти. Из Ритопека потиче и један познији случајан налаз, који ће бити обрађен у другом прегледу аварских налазишта са нашег тла. Није могуће закључити да ли је реч о насеобинском или, можда ипак вероватније, гробном налазу. Нађени језичак не представља потврду живота Авара на месту Ритопека, као што би се то дало претпоставити за сличне усамљене налазе из Војводине, можда тим пре што је у Ритопеку нађена и једна ромејска копча типа *Korinth* из пуног 7. века (*cf.* Bugarski 2012b: 242, n. 86, Fig. 6/4).

3.11.4. **Сапаја**

3.11.4.1. *Географско одређење*

Сапаја је била дунавска ада, речно острво које се налазило насупрот Старе Паланке, засеока који се пружа око 2,5 km јужно од Банатске Паланке. Од банатске обале ју је одељивао узани рукавац Дунава. Обрасла густом вегетацијом, ада је имала дугачка пешчана спрудишта и пружала се, у време ниских водостаја, паралелено са супротном обалом. Острво је имало значајан стратешки положај јер се налазило насупрот простора на којем се у Дунав улувају Караш и Нера. Ада Сапаја не постоји од 1970. године, кад је у склопу великих инжињерских радова на промени висине водотока Дунава због изградње хидроцентрале у Ђердапу уклопљена у систем нових обалоутврда које штите леву обалу реке и улазни крак канала Дунав – Тиса – Дунав код ушћа Караша (Димитријевић 1984: 29, нап. 1, 4).

3.11.4.2. *Историјат истраживања*

Сапаја је привлачила пажњу још старих истраживача, као што су били грофови Марсиљи и Мерси, који су оставили скице утврде из времена аустријско-турских ратова. У време кад је престала војна употреба аде, након 1850. године, буди се интересовање за историјску и археолошку оставштину Сапаје и јужног Баната. Посебно је агилан био Леонард Бем, градоначелник Беле Цркве, који је скупљао предмете и историјску грађу и објављивао у ондашњим часописима. Бемова збирка је два пута поменута у ранијем тексту, у вези с налазима из Дубовца и Банатске Паланке, а Даница Димитријевић прецизира да је Бемов син Карло у периоду 1909-1936. године музеју у Вршцу уступио укупно 1376 предмета, углавном из околине Беле Цркве и Паланке (Димитријевић 1984: 29-30).

До нових, опширнијих и коначних података о Сапаји дошло се током заштитних истраживања у склопу археолошких предрадњи изградње хидроенергетског система Ђердап I. Након уводних, сондажних ископавања 1966. године, изведених од стране Покрајинског завода за заштиту споменика културе и уз учешће Народног музеја у Вршцу, систематска истраживања су вршена између 1967. и 1970. године. Радове је организовао Археолошки институт, такође уз сарадњу вршачког музеја, а рукуводилац истраживања био је Јован Ковачевић. Резултате је објавила Даница Димитријевић, која је и сама учествовала у раду стручне екипе (Димитријевић 1984: 33, нап. 21, 22).

3.11.4.3. *Археолошки налази*

Иако су ископавања вођена уз разне тешкоће, због којих је остала неиспитана трећина утврђења на Сапаји, ипак је истражено укупно 4.500 m². Током археолошких радова, јасно су разлучене античка и средњовековна фаза, прецизније касноантички, рановизантијски, средњовековни и млађи културни слојеви. Установљено је да је касноантички квадрибургијум са четири кружне угаоне куле имао готово квадратну основу, спољних димензија 93 m x 92 m, што га је чинило једним од већих утврђења на том делу лимеса. Ипак, за разлику од већине сличних утврђења, уз бедеме касетла на Сапаји били су постављени пространи тремови, што по Даници Димитријевић указује да је налазиште имало и извесне атрибуте утврђене виле. У средишњем делу фортификације нису нађени остаци објеката, а северна партија је остала неиспитана (Димитријевић 1984: 33-36, 42, 43).

Истраживања су показала да је утврђење било подигнуто за владе цара Константина. На простору источног трема, одакле потиче гробни налаз о којем ће даље

бити речи, над слојем пањевине изнад касноантичког стратума истраживан је рановизантијски културни слој дебљине око 0, 50 m, чије је датовање потврђено и налазима новчића царева Јустинијана и Јустина II.

Најмлађи је, не рачунајући налазе из познијих епоха, налаз скелетног гроба, укопан до најдубљих касноантичких слојева уз стубац IV трема, тако да је лобања „прилично оштећеног скелета" додиривала његов постамент. Уз слободно укопан скелет нађена је једна секира и руком рађена посуда. Гвоздена секира је масивног тулца, равне ушице и благо повијене сечице, док је лонац грубе фактуре, благо извијеног обода и са „брадавичастим испупчењима на прелазу из врата у трбух."

На основу налаза, гроб је датован у 7. век, док у етничком смислу није одређен. Оцењено је да је укопан у време кад је утврда већ била напуштена и похарана. Пошто је најмлађи новац са Сапаје био кован за цара Маврикија, гроб је доведен у везу са „продором Авара и Словена у овај део нашег Подунавља" (Димитријевић 1984: 42, 45-46, Сл. 7). Исто датовање, само уз већи опрез и „iako ovaj materijal nije dovoljno karakterističan" дато је још у извештају са ископавања (Kovačević, Dimitrijević 1968: 114). У том смислу, у новије време је оцењено да је гроб могао бити из доба аварске превласти, при чему је датовање аварске оставштине са Сапаје одређено у 8. век (*ADAM* 2002: 43), према једном нејасно одређеном налазу на основу којег ипак не може да се закључи да ли је ово место било насељено и у касноаварско доба.

3.11.4.4. *Анализа података*

Иако наведене резерве нису неоправдане, између осталог и зато што је опис налаза веома сведен и зато што илустрације нису довољно добре и што нису дате у размери (Димитријевић 1984: Сл. 7), ипак се чини да је раније предложено датовање и културно опредељење налаза исправно.

Не располаже се, дакле, подацима о димензијама предмета, али се свођењем пропорција са цртежа долази до претпоставке да је лонац био висине око 14 cm а секира око 12 cm. До тих вредности се дошло у односу на уобичајене димензије одговарајућих предмета. У претходној расправи о секирама изнесено је мишљење да су аварске бојне секире биле управо дужине од око 12 cm, па би тако могли да се тумаче налази из Селенче и Арадца, док је двоструко дужа секира из Ловћенца, с обзиром на предмете одговарајућих димензија из тог круга, вероватно представљала импортовану ромејску алатку. Да је секира са Сапаје била дужине од 25 cm, лонац би био висине од око 30 cm, што је готово немогуће. Ипак би се на овом месту требало оградити да наша

калкулација, иако вероватно исправна, може важити само у случају да су лонац и секира на приложеној слици дати у истој размери 1:3 (*T. 32/17, 18*).

Ако су, дакле, предмети са Сапаје уобичајених димензија, гвоздени налаз би се могао сврстати у аварске бојне секире, какве се уобичајено датују у последњу трећину 7. века (Garam 1995: 345, 349). Кад је реч о лонцу, дословно је цитирано да је прелаз из врата у трбух био украшен брадавицама. Нажалост, на основу тог сажетог описа и приложене илустрације не може да се закључи колико је тих испупчења било укупно. Ипак, стиче се утисак да је реч о посуди из веома специфичне групе IIIB Тивадара Виде, коју чине лонци којима су на ободу или рамену изведена по четири наспрамна купаста завршетка. Ове малобројне посуде су особене за рани и средњи период аварске превласти (Vida 1999: 129–130). Исти аутор је одговарајућим лонцима раније посветио и посебну студију, у којој је закључио да су оне дубоких корена и да су познате из области Сир-Дарје, Туве у централној Азији, као и из јужног Сибира. На простору источне Европи појављују се још у скитско и сарматско доба. Тако украшених посуда у касноаварском периоду нема, али се континуитет њихове употребе у Азији местимично прати све до 11. века (Vida 1992: 524–529).

Уколико је имала четири наспрамне брадавице, посуда са Сапаје је одговарала подгрупи IIIB/c (Vida 1999: 129–130, Abb. 51, Taf. 175). У сваком случају, Тивадар Вида није узео ту посуду у разматрање ни у студији ни у књизи. Са нашег простора, обрадио је налаз исте подгрупе са некрополе Полет у Врбасу (Nagy 1971: 194, T. XLIII/6) и један до тада објављен примерак са Чика. Недавно је одговарајућим лонцима са те некрополе посвећено нешто текста, при чему су у подгрупу IIIB/c сврстане посуде из гробова 60 и 77, који се датују у другу четвртину 7. века (Бугарски 2009a: 127-129, T. XI/60-1, XIII/77-4, Сл. 108, 110).

На основу претходне анализе, могло би да се прихвати тумачење Јована Ковачевића и Данице Димитријевић, с тим што би датовање могло да се благо сузи, на последње три четвртине 7. века. Још једном би ваљало истаћи да се до овог закључка дошло на основу недовољно добре илустрације. Уз то, Сапаја по свој прилици није представљала место становања Авара, бар не трајно, јер сем позније појасне гајке других сличних налаза нема. Ископавањима се, такође, у простору источног трема није наишло на друге аварске сахране, тако да гроб са Сапаје највероватније није припадао некрополи, већ је то била усамљена сахрана.

3.12. *РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ – РЕЗИМЕ*

На наредним страницама биће понуђена рекапитулација размештаја и најзначајнијих збирних одлика рано- и средњоаварских локалитета у Србији. Поново ће се скренути пажња и на одлике материјалне културе са тих налазишта, пре свега у светлу могућег тумачења културног и етничког састава Каганата. Резултати ће бити понуђени у сасвим сведеном облику, будући да су детаљније расправе о тим феноменима већ приложене приликом анализа грађе са локалитета, и да ће опширнија збирна разматрања бити понуђена и у закључку дисертације. Уследиће и нешто детаљнији осврт на нумизматичке налазе, групу предемета која превасходно пружа могућности сагледавања историјског тока.

У резимеу првог великог прегледа налазишта у овој дисертацији најпре може да се наведе број претходно обрађених и картираних налазишта. Рано- и средњоаварска оставштина потиче укупно из 82 места у Србији, од којих је 34 у Бачкој, 35 у Банату и девет у Срему, уз четири налазишта из Посавине и Подунавља. Број локалитета је нешто већи, укупно их је 98, јер их је у атарима појединих места документовано по два или више. Због недовољно јасних описа локација, нису сва налазишта могла да буду поуздано картирана, али је у осталим случајевима, срећом знатно бројнијим, приступљено прецизнијем картирању микролокација.

Без обзира на наведено ограничење, посматрајући просторни распоред рано- и средњоаварских налазишта (Карта 1), може да се закључи да се она у највећом мери нижу низ Дунав и Тису, односно дуж јужних обронака Фрушке Горе и источног руба Јужнобанатске лесне заравни. Оваква слика би само донекле могла да се образлаже недовољним степеном истражености. Вероватније је да су Авари током првих 140 година боравка у јужним крајевима Каганата населили најпре подручја уз велике комуникације, у смеру север-југ, односно северозапад-југоисток. Успостављање такве мреже насеља је карактеристично за експанзију неке популације у одређену област. Сва места су, наравно, у геоморфолошком смислу била повољна за насељавање (Bugarski 2008a: 450-451; Бугарски 2009a: 10-11, 143; Ivanišević, Bugarski 2008: 57-58), на шта ће се у закључку дисертације обратити посебна пажња.

Неће се приступити финијој анализи диспозиције налазишта према датовању, најпре због тога што се из доступних података за већи број локалитета није могло извести прецизније временско одређење. Тако, уз већу или мању прецизност и

поузданост, 65 налазишта је приписано раноаварском периоду, укупно 26 локалитета датовано је у рано-и средњоаварски период, док је седам налазишта одређено у прелазни период аварске превласти. Распоред тако заснованих група налазишта не одудара од горе представљене правилности насељавања простора северних делова данашње Србије, која је, дакле, важила током свих 140 година рано- и средњоаварске превласти.

Једна од основних теза у овој дисертацији, која проистиче из приближне реконструкције оновременог крајолика Карпатског басена и која ће такође бити опширније брањена у закључку, јесте да су сва авародопска налазишта била насеобинског карактера. Ипак, од 98 локалитета из претходног прегледа, свега 25 представља документована насеља. Још у уводу је предочено да су авародопска насеља позната у сразмерно малом броју, иако је он захваљујући пре свега археолошком надзору и заштитним интервенцијама у сталном порасту. Док се гробља скелетно сахрањених покојника на терену откривају вршењем било које врсте земљаних радова, лако грађене објекте земуничког типа могу да препознају само професионалци. Други начин детекције таквих насеља представљају рекогносцирања терена. Амбициозније осмишљени обиласци терена у Бачкој и Банату изводе се тек последњих двадесетак година. Кад је реч о прикупљању података о насељима из доба раног средњег века, посебно се истиче делатност Станка Трифуновића из Музеја Војводине.

Резултати тернеске проспекције и заштитних ископавања допринели су спознавању једне скромне материјалне културе. Од археолошких налаза из оновремених насеља у Војводини заступљено је углавном фрагментовано керамичко посуђе. Та група предмета ни издалека није проучена у довољној мери, како у Србији, тако ни у другим земљама које су улазиле у аварски посед. Претежан део посуђа израђен је слободном руком. У неким случајевима, прецизнијем датовању и одређењу насеобина допринели су и налази препознатљивије керамике са витла, али се чешће прихватала, истина уз неопходну резерву, оцена истраживача.

Ипак, сва поређења, било са малобројним публикованим насеобинским налазима грнчарије, било са добро проученом оновременом гробном керамиком (Vida 1999), нису до краја поуздана. Штавише, руком рађене „посуде су најчешће једноставних облика који су се дуго производили, па има сличних и у распону од неколико векова“ (Минић 1999-2000: 426). Као речит пример може да се узме једна посуда из Долова у Банату, датована у доба раног средњег века (Брмболић 1991: 58, Сл. 1), у новије време опредељена у прашки тип лонца и приписана раноаварском периоду (Ivanišević,

Bugarski 2008: 55). Овакво одређење налаза, засновано на првобитном датовању налаза и утиску који пружа неадекватна илустрација из чланка Марина Брмболића, убедљиво је оспорио Војислав Ђорђевић, датујући посуду у касноантички период, оквирно у време 3-4. века [Ђорђевић, В. 2010: 214]. Последично, Долово је изостало из приложеног пописа локалитета из раног и средњег периода аварске доминације.

Кад је реч о предметима материјалне културе из рано- и средњоаварског хоризонта сахрањивања у Војводини, може да се закључи да он не одудара од репертоара севернијих аварских крајева. У уводу дисертације и одељцима о налазиштима било је речи о општим одликама тог материјала, како оног раног који носи извесни номадски предзнак, што се превасходно односи на коштане предмете, тако и нешто познијег који већ упућује на процесе раслојавања раноаварског друштва. Могло би да се понови да се сличан збир налаза појављује на некрополама које у осталим аспектима показују извесне разлике. Узмемо ли за пример само скорије публикована гробља у Мокрину и на Чику, видећемо да се популације сахрањене на њима прилично разликују. Док прва некропола пружа слику о једном у основи ратничком саставу, с могућим изузетним облицима сахрањивања, на Чику је констатован само један коњанички гроб. Те разлике још увек није оправдано тумачити у строго етничком смислу, већ би се требало задржати на закључку да је раноаварско *културно-временско одређење* довољно широко да дефинише становништво различитог порекла, али сродне материјалне културе. Тако се на оба ова гробља, а наравно и на осталим некрополама, појављују слични комади одеће опреме и мушкараца и жена, наоружања – у разчичитој процентуалној заступљености – као и керамичког посуђа.

Међу предметима који су у аварском окружењу били престижни, свакако се истичу они ромејског порекла. Изузимајући новац, ромејски налази су, појединачно или у већем броју, нађени на 25 локалитета (чак 15 у Бачкој). Утисак би био још јачи да су убројани и предмети таквог порекла, али не и израде, попут одређених типова накита. Концентрација ромејских налаза у Вајској, пак, заједно с примењеним погребним обичајима, навела ме је да то изузетно налазиште припишем Сермезијанцима, византијским расељеницима у аварске земље, што би можда могло да се односи и на усамљене налазе из Челарева, Новог Сада или Банатског Карловца. Ако би се прихватило овде предложено тумачење гробља у Вајској, луксузан ромејски материјал је припадао сермезијанској елити, док би фибула из Банатског Карловца, према цитираним разматрањима Тивадара Виде, представљала оставштину већинског,

сиромашног слоја расељених Ромеја. У осталим случајевима, византијска роба у аварском контексту може да се сматра за престижну имновину којом су појединци исказивали своју добру позицију у друштву. Очигледно је да су културна струјања Византије снажно утицала на популацију Каганата, а одличан пример прожимања културних утицаја пружа скупоцена појасна гарнитура из околине Сирмијума (?), вероватно прибављена у оквиру данка Аварима, који је представљао прототип сличним аварским појасевима нешто познијег датовања.

Спорадични налази германског порекла не би упућивали на културни утицај са те стране, колико би могли да сведоче о претрајавању дела германског становништва у Каганату. У том смислу, посебно би се издвојио германски пехар из насеља у Ритској долини код Колута, при чему би поново требало нагласити да би се тај суд, па и налазиште у целини, могао датовати и пре заснивања аварске власти. Из насеобинског контекста је и неилустровани лонац из групе тзв. сиве керамике из Мола, а спомиње се и гепидско насеље на локалитету Шушањ код Мајдана. Требало би поново поменути и гробне налазе из Богојева, Бечеја и, посебно, Арадца, где сам германске гробове датовао сразмерно позно, у време када замиру материјалне манифестације германског присуства на тлу Каганата. Већина препознатљивих германских налаза са авародопских налазишта из Војводине овде је датована у другу половину 7. века, чак са тежиштем у прелазном периоду аварске доминације. Још би могло да се примети да се малобројни материјал германског порекла распростире низ Тису, са изузетком Богојева које је смештено уз ток Дунава. Истина, налаз из Бечеја се не узима за сигурну потврду германског присуства.

О словенској оставштини је још теже расправљати, зато што њихова оновремена материјална култура није била састављена од посебно карактеристичних предмета. Поводом налаза тзв. словенских фибула из Бачког Петровог Села, Дубовца и Нових Бановаца, приложена је дискусија о могућностима етничког приписивања, при чему је потцртано да се оне не могу без резерве третирати као етнокарактеристичан материјал. Сличне недоумице се у још већој мери преносе на расправе о руком рађеној насеобинској керамици, а већ је поменуто да и само датовање таквих налаза носи извесне ризике. С вероватним изузетком особено украшеног лонца из Падеја, остала гњетана насеобинска грнчарија често се приписује Словенима на основу мање убедљивих паралела, при чему је у случају поменутог насеља у Ритској долини код Колута коментарисана једна упадљива методолошка грешка у том поступку. Из објективних разлога, наша знања о словенској (али и аварској, па и германској)

насеобинској керамици у Војводини нису на степену који би омогућио извеснију етничку атрибуцију налаза. Стога би њеном приписивању требало приступати још са више опреза него приликом опредељивања препознатљивијег раносредњовековног материјала. Најупечатљивија потврда словенског присуства у прелазном периоду аварске превласти је недовољно докуметнована некропола спаљених покојника из Старог Сланкамена (Јанковић 2003), што ће бити објашњено у анализи тамошњег касноаварског гробља.

Исто се односи и на тумачења појединих аутора о оновременој бугарској оставштини. Приписивање мокринске некрополе Кутригурима већ је релативизовано на неколико места у литератури, па и у тексту ове дисертације, где је оспорено и мишљење да гробови у Вајској припадају Куверовој пратњи. У првом случају је наглашено да не постоји јасно дефинисан кутригурски археолошки материјал, док је и други закључак изнедрен пре на интерпретацији историјског тока него на темељнијој анализи археолошких налаза. Приказ седла на алатки од рога из Носе показује сличности са кинеским и западнотурским изворима, односно са његовим преносоицима из културе Сивашовка у источној Европи. На основу овог детаља, ипак, не може убедљивије да се расправља о етничком приписивању предмета.

Сврха анализа које су сумарно предочене у претходна два пасуса није у томе да оспори словенско или бугарско обитавање на нашем простору у време ране и прелазне фазе аварске превласти, већ да упуте на опрез при етничкој интерпретацији археолошких налаза. Шире посматрајући, већ на самом почетку дисертације је наглашено уверење да се на, у културном смислу, аварским некрополама сахрањују и Германи, Бугари и Словени који су живели у Каганату. Њихово присуство, међутим, није увек лако и доказати.

Један од интересантних феномена који се повезују с раним раздобљем превласти Авара је и спорадично присуство византијског новца у том окружењу. Могло би да се понови да су од огромне масе злата која је изнуђивана од Ромеја до 626. године науци познати само делићи. Разлог томе је свакако у претапању ковине, полагању још увек неоткривених остава и, посебно, у франачкој заплени која је заправо означила крај постојања Каганата.

Ипак, нарочито је интересантно да се од ионако малобројног корпуса налаза византијског новца тек један део, иако већи, може повезати са историјом данка. То су, несумњиво, златници ковани пре 626. године. Као највероватније одреда гробни налази, те кованице потицале би са осам некропола из Бачке, Баната и Срема. Мали број

гробних налаза не чуди, јер су Авари ретко прилагали актуелна ковања у гробове, што се може тумачити пре свега централизованим тезаурирањем. Са наше територије, даље, потичу само две оставе византијских солида кованих пре 626, из Бачког Моноштора и Купусине. Прва је била састављена од Маврикијевих златника, а друга је одређена Фокиним солидом, иако је у њој било и ковања 5. века. На одговарајућем месту у каталогу претпостављено је да присуство старијих златника наговештава да је Царство у време највећег данка Аварима слало и новце из својих резерви. Интересантно је да се Бачки Моноштор и Купусина налазе у непосредној близини, на северозападу Бачке. Полагање тих остава би могло да се тумачи у кључу немира који су у Каганату завладали после пропасти код Цариграда, али, како је наглашено, такво сагледавање има само теоретску вредност.

Занимљив је и размештај случајних налаза бронзаног новца кованог пре 626. године. Сви примерци потичу са самог југа Баната, јужније од линије Опово – Потпорањ. Фолиси су углавном ковани за цара Јустина II, а најпознији комади су рађени за цареве Фоку и Ираклија. Том списку би се могли придодати и гробни налази Маврикијевог фолиса из Арадца, као и фолиса Јустина II и Софије са некрополе на Чику, са самог истока Бачке. Наглашено је да ти налази не потичу од данка, а њихова диспозиција је ипак упадљива и захтева додатна објашњења. Из неког разлога, који се могао тицати чак и неке ограничене трговине или непосредног додира с Ромејима, аварско становништво самог југа Баната дошло је у посед извесне количине бронзаног новца. Исказна вредност фолиса из Банатске Паланке, за које смо претпоставили да су чинили оставу, по свој прилици је другачија. Нажалост, остава није обрађена у довољној мери, а на основу прочитаног новца цара Јустинијана из 567/568. године, покушао сам да је доведем у везу са исплатом ромејске војске или федерата у преломно доба аварског доласка.

Кад је реч о златном новцу кованом после 626. године, он је малобројнији. Док из Бачке Паланке потичу три солида кована врло брзо после битке 626. године, солиди из Стапара и Сакула су ковани за цара Константина IV. Вероватно би ти налази могли да се припишу средствима која су се сливала од евентуалних пљачки или откупнина после пресудног пораза код Цариграда, као и дипломатским поклонима Царства Аварима у време нарастајуће опасности од Бугара. У том контексту би могао, уз резерву, да се сагледава и налаз сребрног хексаграма из Стејановца. Једини бронзани новчић из друге половине 7. века, кован за цара Констанса II, потиче из Сомбора.

4. КАТАЛОГ КАСНОАВАРСКИХ НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ

4.1. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ДУНАВА*

У првом делу овог каталога налазишта, обрађују се локалитети који потичу из места са шава алувијалне равни, тј. плавног подручја Дунава и речних тераса, и, мањим делом, из појаса више речне терасе.

4.1.1. **Апатин (Apathin)**

4.1.1.1. *Географско одређење*

О просторном одређењу града већ је било речи (*3.1.5.1.1.* на стр. 60). Случајан налаз позноаварског коњаничког гроба потиче са локалитета Дунавска улица. Поређењем са *Google* мапом, може се установити да је Дунавска улица у самом западном делу града, крај окуке Дунава и наспрам једне уске аде, тако да се са извесношћу може тврдити да је гроб био положен непосредно уз реку, па би се дало претпоставити да је, на том одсечку, у време аварске превласти обала била висока.

4.1.1.2. *Историјат истраживања*

У литератури се помињу случајни гробни налази на које се наишло приликом копања ровова за канализацију код фабрике намештаја Дунав 1957. године. Материјал се чува у Градском музеју у Сомбору (Dimitrijević *et al.* 1962: 34; Mrkobrad 1980: nap. 549).

4.1.1.3. *Археолошки налази*

Налазима из ратничког гроба су приписани делови ливене појасне гарнитуре и наоружања. Као што је то уобичајено, преглед ће отпочети приказивањем појасних комада.

Сачуван је, најпре, главни појасни језичак, пуноливен у бронзи, висине 9 cm. Крај појаса је улазио у језичак преко кратке увлаке на врху и потом био фиксиран заковицама. Језичак је с једне стране био украшен представом борбе животиња, а с друге стране мотивом вреже (Dimitrijević *et al.* 1962: 34, Sl. 5-6: *T. 32/16*). Према датовању аналогних налаза са некрополе из Тисафиреда, ливени језичци са увлаком су одређени у време 720-760. године. На том локалитету, тип III чине управо примерци са

увлаком и различито декорисаним лицима - мотивима грифона и флоралним мотивима (Garam 1995: 232-235, Abb. 93-94). Нешто прецизније, такви језичци одговарају типу 14 серијације Јозефа Забојника, с датовањем у фазу SS II, од 720. до 750. године (Zábojník 1991: 238, Taf. 5/4, Abb. 1).

Копча из Дунавске улице била је ливена с проламањем, дводелна, укупне ширине 6,2 cm. Овална алка с профилисаним трном била је преко шарнира спојена са штитастим оковом, украшеним у флоралном мотиву (Dimitrijević *et al.* 1962: 34, Sl. 8: *T. 32/14*). Одговара Забојниковом типу 144 из исте фазе SS II (Zábojník 1991: 238, Taf. 28/8, Abb. 1). Датовање таквих налаза са референтне касноаварске некрополе у Тисафиреду је исто, од око 720. до око 760. године (Garam 1995: Abb. 254).

Остао је сачуван и један праоугаони бронзани оков ширине 3 cm, ливен с проламањем, са представом грифона (Dimitrijević *et al.* 1962: 34, Sl. 7: *T. 32/15*). Реч је о веома карактеристичним касноаварским комадима, па им је нешто простора посвећено већ у уводу ове дисертације. Може се поновити да се униформни окови с приказима грифона често срећу у читавом Каганату, због чега је оцењено да представљају симбол аварског идентитета, чија је дистрибуција у некој мери морала да буде повезана и са самим кагановим двором. Таква ознака је представљала демонстрацију припадности, или жеље за припадношћу, водећој елити Каганата (Pohl 1998: 50). Грифон, ипак, није „хералдичка животиња“ Авара, будући да је на појасним гарнитурама био приказиван укупно око 60 година (Daim 2003: 505). Сам оков из Апатина припада типу 205, односно фази SS II (720-750) серијације Јозефа Забојника (Zábojník 1991: 238, Taf. 37/3, Abb. 1), а тој појасној гарнитури је припадала и једна неилустрована појасна гајка од бронзаног лима.

Од налаза наоружања, најпре ваља поменути налаз палаша дужине 88 cm. Корозијом су на доњем делу сечива, чији је врх био наоштрен са обе стране, сачувани трагови дрвених корица. Најкарактеристичнији детаљ представља лимена звездолика накрсница на балчаку (Dimitrijević *et al.* 1962: 34, Sl. 4: *T. 32/13*), према којем је Ева Гарам ово оружје, за које је погрешно навела да потиче са раније представљеног локалитета Сикеш, сврстала у тип III сабљи са звездоликим накрсницама византијског порекла. Такви мачеви и сабље улазе у употребу током прелазног периода аварске превласти, трајући и у позноаварско доба (Garam 1991b: Tabelle 3, 165).

Уз палаш или сабљу, што тешко може да се рашчита са приложене илустрације, у гробу су нађени и неилустровани бојни нож дужине 24,5 cm, јако кородиран и “lučno izvijen“ и врх тробридне стрелице висине 6,5 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 34). Опис ножа

није најјаснији, али би тај комад, макар по димензијама, заиста могао да представља бојни нож. У расправи о једном богојевском налазу, поменуто је да се, мада с резервом, у раносредњовековне бојне ножеве опредељују управо примерци дужи од 20 cm (Petrinec 2009: 165). На основу описаних предмета, гроб је датован у 8. век (*ADAM* 2002: 24).

4.1.1.4. *Анализа података*

Гроб из Дунавске улице може да се датује прилично прецизно, у време 720-760. године. Мало је вероватно да је то била једина касноаварска сахрана на локалитету, тако да је Миклош Такач ово налазиште с правом сврстао у свој списак аварских гробаља у Бачкој (Takács 2000a: 469). На другом месту је погрешно пренесено да са локалитета потиче и случајан раноаварски налаз (Bugarski 2008a: 446).

4.1.2. **Сонта (Szonta)**

4.1.2.1. *Географско одређење*

Географски положај Сонте је укратко коментарисан у тексту претходног каталога (*3.1.8.1.* на стр. 71).

4.1.2.2. *Историјат истраживања*

Било је речи и о околностима давнашњег налаза из околине Сонте (*3.1.8.2.* на стр. 72), а предмети који ће овде бити описани чувају се у музеју у Зрењанину (Dimitrijević *et al.* 1962: 59).

4.1.2.3. *Археолошки налази*

У одговарајућој одредници првог каталога налазишта, коментарисан је налаз језичка типа *Martynovka*. На овом месту, пажња ће се посветити бројнијим касноаварским налазима. Из уништених гробова, а не из једног гроба како се то најпре претпостављало, потичу два појасна језичка, две копче и пар наруквица (Ковачевић 1961a: 6, Сл. 16/1-4).

Старији језичак није поменут у тексту Јована Ковачевића, већ у два каталога (*UOM* 1956: 5, Kat. br. 21; Dimitrijević *et al.* 1962: 59, T. XXXII/3-4). Реч је о ливеном језичку са увлаком, висине 9 cm (*T. 33/1*). Слично као описани језичак из Апатина, налаз из Сонте је с једне стране био украшен представом борбе животиња, а с друге

стране мотивом вреже, па сходно томе припада истом типу 14 Забојникове серијације и фази SS II, с трајањем од 720. до 750. године (Zábojník 1991: 238, Taf. 5/4, Abb. 1). Одговарајуће су, наравно, и аналогије типа III језичака са Тисафиреда, који је скоро исто датован (Garam 1995: 232-235, Abb. 93-94).

Други језичак је такође од бронзе, ливен с проламањем, псеудогранулираног руба. Реч је о предмету висине 6,5 cm, који је украшен флоралним мотивом и с горње стране завршен карактеристичним паром псеудогранулираних купа (Ковачевић 1961a: 6, Сл. 16/4; Dimitrijević *et al.* 1962: 59: *T. 33/2*). Пошто је језичак оштећен, није најјасније да ли припада типу 62 или 117 Забојникове серијације. У сваком случају, налаз је из познијег одсечка фазе SS III, која се датује у време 750-780. године (Zábojník 1991: 240-241, Taf. 19/2, 24/9, Abb. 1), док се на Тисафиреду такви језичци, сврстани у тип V, датују од 750. до око 800. године (Garam 1995: 248, Abb. 95/12).

Једна од копчи из Сонте одговара раније описаним налазима из Богојева и Сомбора. Реч је о бронзаној копчи овалног облика с профилисаним лежиштем трна, ливеној изједна са штитастим оковом, дужине 4,5 cm (Ковачевић 1961a: 6, Сл. 16/2; Dimitrijević *et al.* 1962: 59, Sl. 2: *T. 33/4*). Јозеф Забојник одговарајуће копче опредељује у тип 131, фазу MS II (675-700) (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 21/1,2). Друга сачувана копча из Сонте, дужине 5,2 cm, веома је слично изведена, а једина разлика је у томе што је пређица трапезоидног облика, без профилисаног лежишта трна. Интересантно је запажање да је „na okovu urezan naknadno znak svojine (?)“ који ипак није приказан (Ковачевић 1961a: 6, Сл. 16/1; Dimitrijević *et al.* 1962: 59, Sl. 3: *T. 33/3*). Ова копча не одговара ниједном типу Забојникове серијације. Пошто одаје сличност са претходно описаним предметом, и она би могла да припада прелазном аварском периоду, међутим, копче таквог оквира са лименим оковима представљају познији материјал. Уопште, реч је о ретком облику, па одговарајућих налаза нема ни на Тисафиреду. Слична копча, међутим, потиче из касноаварског гроба 232 на некрополи Нове Замки (Čilinská 1966: 49, Taf. XLIV/28).

Коначно, описан је пар ливених бронзаних наруквица квадратног пресека, пречника 8 cm. Наруквице су проширених крајева који су украшени пунцираним кружићима (Ковачевић 1961a: 6, Сл. 16/3; Dimitrijević *et al.* 1962: 59: *T. 33/5*). Реч је о најпознијим аародопским наруквицама, које су на некрополи Алатијан сврстане у тип 26 и датоване у другу половину 8. века (Böhme 1965: 7, 33/26).

Описани налази су датовани у време тзв. Другог каганата, у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 59). На другом месту, сви налази из Сонте су збирно датовани у време 7-8.

века (*ADAM* 2002: 324), док је у новијим прегледима налазишту посвећено још мање текста.

4.1.2.4. *Анализа података*

У одговарајућем одељку одреднице о Сонти из првог каталога у овој дисертацији, назначено је да се на овом степену нашег знања о налазишту тешко може потврдити да ли је ту постојала једна велика аварска некропола дугог трајања, или се сахрањивање вршило у два наврата. То питање остаје отворено. Раније описани појасни језичак типа *Martynovka* датован је од краја 6. века до 670/680. године, док су остали предмети у овом прегледу датовани у прелазни аварски период, односно у време 720-750, 750-780. године и до краја 8. века.

У сваком случају, јасно је да је аварско становништво у, чини се, свим раздобљима своје превласти било настањено у околини Сонте.

4.1.3. **Богојево (Gombos)**

Поред већ описане некрополе на локалитету Богојево I, која припада прелазном периоду аварске доминације, из Богојева и околине се помињу још три аварске некрополе познијег датовања.

4.1.3.1. Локалитет Богојево II

4.1.3.1.1. *Географско одређење*

Положај Богојева је коментарисан у првом прегледу налазишта (*3.1.9.1.* на стр. 73), а некропола Богојево II је смештена јужно од пута Богојево – Српски Милетић, на имању чији је некадашњи власник био Мартин Нарај (M. Náray) (Dimitrijević *et al.* 1962: 39). На основу поређења са доступним картографским (Geomorfološka karta 2005) и сателитским материјалом, тј. *Google* мапом, може да се закључи да је некропола била положена на вишој речној тераси, можда при њеном споју са алувијалном равни Тисе.

4.1.3.1.2. *Историјат истраживања*

Још крајем 19. века, на тој локацији је дошло до случајног налаза аварских гробова, које је убрзо потом сажето објавио Ђула Цираки. Налази се данас чувају у музеју у Сомбору (Cziráky 1900: 264-265; Dimitrijević *et al.* 1962: 39).

4.1.3.1.3. *Археолошки налази*

Цираки на цитираном месту помиње четири гроба, оријентације северозапад-југоисток са инклинацијом ка северу, без илустрација, од којих су два нешто ближе представљена и у каталогу *Сеоба народа*. Док је у гробу 1 нађено гвоздено шило или неки сличан предмет, нож, алка, "verovatno od žvala", што би могло да значи да је у питању коњанички гроб и копча, у гробу 2, вероватно женском, нађен је пар наушница - каричица отворених крајева и гвоздена овална прећица.

Једини илустровани предмет је бронзана, ливена трапезоидна копча с гвозденим трном из гроба 1 (Dimitrijević *et al.* 1962: 39, Sl. 13: *T. 32/12*). Та копча је засигурно имала оков од бронзаног лима, било од две траке било из једне плочице, тако да је изворно припадала Забојниковом типу 120, односно 119, 126 или 130. Сви ти типови припадају познијем одсечку фазе SS I (700-720), односно прелазу у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/4-6, 10-12, 26/8-13). Слични датуми су утврђени и на Тисафиреду, где се варијанте копчи с ливеном трапезоидном прећицом и лименим оковима датују од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254).

Некропола је датована у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 39; *ADAM* 2002: 62).

4.1.3.1.4. *Анализа података*

Будући да је једини илустровани предмет уједно и једини подложан прецизнијем датовању, датовање малобројних гробова са локалитета Богојево II би можда могло да се ограничи на прву половину тог века.

4.1.3.2. Локалитет Богојево III

4.1.3.2.1. *Географско одређење*

Локалитет је смештен у тзв. Малом Папићу у јужном делу Богојева.

4.1.3.2.2. *Историјат истраживања*

Из Малог Папића потиче само један гроб „са посудом кестхељског типа" која се чува у Градском музеју у Сомбору (Веленрајтер 1952: 137; *ADAM* 2002: 62).

4.1.3.2.3. *Археолошки налази*

Још у анализи некрополе Богојево I је напоменуто да данас није јасно шта се подразумевало под посудама „кестхељског типа". Ипак, важно је истаћи да је једино прецизније временско опредељење налазишта, у 8. век, дао Петер Риц (*ADAM* 2002: 62).

Аутор је своје датовање највероватније извео на основу увида у керамички налаз, или макар на основу проверене информације о тој посуди. Узимајући у обзир позно датовање, посуда је вероватно била израђена на витлу.

4.1.3.2.4. *Анализа података*

„III аварско гробље је хипотетично," написао је Павле Веленрајтер, опредељујући га тако јер је на тој локацији нађен само један гроб (Веленрајтер 1952: 137). Са том оценом бих се сложио, при чему би могао да се понуди утисак да је заправо реч о гробу са једне веће некрополе, о чему ће више речи бити у закључку о некрополи Богојево IV.

4.1.3.3. Локалитет Богојево IV

4.1.3.3.1. *Географско одређење*

Налазиште је смештено уз обе стране пруге која води према Каравукову (Веленрајтер 1952: 137). Пошто та два места оивичавају појас више речне терасе, некропола се свакако налази на тој целини (*cf*. Geomorfološka karta 2005).

4.1.3.3.2. *Историјат истраживања*

Године 1907. и 1908, учитељ Јене Погањ је на том месту ископао око 150 гробова (Pogány 1908: 404; *ADAM* 2002: 63), или по другом наводу чак око 220 (Dimitrijević *et al.* 1962: 39; *cf*. Mrkobrad 1980: нар. 568; Bugarski 2008a: 446). Укупно 66 гробова је објављено са потребном документацијом, али малим бројем пропратних илустрација (Pogány 1908), од којих су неке целине подробније публиковане у каталогу *Сеоба народа*. Налази из гробова се чувају у Градском музеју у Сомбору (Dimitrijević *et al.* 1962: 39-40).

4.1.3.3.3. *Археолошки налази*

У референтном каталогу је наведено да је Погањ успео да очисти 66 касноаварских гробова оријентације северозапад-југоисток, при чему су у највећем броју рака нађене птичје кости и керамичке посуде. Од осталих налаза помињу се ливене појасне гарнитуре, бронзане наушнице с привесцима у виду перли, стаклене перле, гвоздени ножеви, кресива, игленице и пршљенци (*ADAM* 2002: 63).

Ипак, не може се свих 66 објављених гробова приписати истом хоризонту, будући да су у неким целинама концентрисани налази ранијег датовања. Такав је случај

с гробовима 6 и 7, у којима су нађени и римски новци с краја 2. и из прве трећине 3. века, а вероватно и с гробом 9 (Pogány 1908: 405, 407/VI, VII, IX).

Остали приказани налази јесу касноаварски. Као и обично, преглед ће отпочети представљањем појасних гарнитура. Најбоље су приказани бронзани делови појаса из гроба 14. Главни језичак, висине 10,8 cm, састављен је од две ливене и проломљене плочице, истоветно украшене мотивом кружне лозе (Pogány 1908: 406, 407/XIV-1; Dimitrijević *et al.* 1962: 39, T. XXV/2: *T. 33/6*). Иако би се такав украс лако могао датовати и раније, језичак је на месту увлаке појаса карактеристично украшен контрапонираним главама фантастичних животиња, због чега се тај примерак лако опредељује у Забојников тип 50, тј. фазу SS III (750-780) (Zábojník 1991: 238, Taf. 16/7, Abb. 1). Слично томе, два споредна дводелна језичка из истог гроба, висине 5,2 cm, украшена мотивом вреже и завршена спојеним контрапонираним главама (Pogány 1908: 406, 407/XIV-5; Dimitrijević *et al.* 1962: 39, T. XXV/3: *T. 33/10*), одговарају представницима Забојниковог типа 113, иако су сви они украшени круголиком лозом а не врежом, који се датује у исту фазу (Zábojník 1991: 239, Taf. 24/10-17, Abb. 1).

Налаз споредног језичка из гроба 25 је ранијег датовања. Реч је о изједна ливеном језичку висине 4,6 cm, за чију израду је употребљено „loše srebro“. Језичак је украшен геометријским, решеткастим мотивом (Pogány 1908: 409/XXV-2, 410; Dimitrijević *et al.* 1962: 40, T. XXV/1: *T. 33/20*). Одговара најпре предметима типа 92 референтне серијације, који се датују у фазу SS II, од 720. до 750. године (Zábojník 1991: 238, Taf. 22/3-6, Abb. 1). Илустрован је и познији споредни бронзани језичак из гроба 18, пуноливен и проломљен, украшен флоралним мотивом и по врху украшен паром купа (Pogány 1908: 407/XVIII-1, 408; Dimitrijević *et al.* 1962: 39, T. XXV/1: *T. 33/15*). Припада типу 107 Забојникове серијације, с датовањем у фази SS IV (780-800/825), односно у прелаз из фазе SS III у њу (Zábojník 1991: 241, Taf. 24/3, 4, Abb. 1).

Док је у првој публикацији приложен квалитетан цртеж дводелне копче спојене шарниром из гроба 14 (Pogány 1908: 406, 407/XIV-4: *T. 33/7*), у каталогу *Сеоба народа* је могао да буде представљен само њен штитасти оков дужине 2,8 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 39, T. XXV/3). Копча одговара типу 132 серијације Јозефа Забојника, такође из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 238, Taf. 27/8-13, Abb. 1).

Један од елемената појасне гарнитуре је и оков у виду елисе пропелера, чија је функција била да, увучен управно у зарез на појасу, носи неки закачени предмет, рецимо футролу са ножем (Ковачевић 1977: 103/51). Слично обликоване апликације чисто декоративне улоге, красиле су како касноримске војничке појасеве, тако и

средњовековне. Перица Шпехар је претпоставио да су, кад је реч о аварском појасу, античке апликације узете „као узор за настанак функционално новог елемента појаса“ (Шпехар 2007b: 283). Управо такав оков, ливен у бронзи, висине 7 cm, са заковицом по благо проширеном кружном средишту, потиче из гроба 14 некрополе Богојево IV (Pogány 1908: 406, 407/XIV-6; Dimitrijević *et al.* 1962: 39: *T. 33/9*). Нешто мањи ливени оков наглашенијег облика елисе, потиче из гроба 18 (Pogány 1908: 407/XVIII-1, 408; Dimitrijević *et al.* 1962: 40, T. XXV/1: *T. 33/16*). Окови припадају типовима 156 и, чини се, 160, који се датују у фазу SS III (750-780) (Zábojník 1991: 239, Taf. 30/15-16, 31/6, 7, Abb. 1). Крај појаса из гроба 14 пролазио је кроз гајку у виду савијене траке лима ширине 3 cm (Pogány 1908: 406, 407/XIV-7; Dimitrijević *et al.* 1962: 39: *T. 33/11*).

Гарнитуру из гроба 14 некрополе Богојево IV красили су и мањи дводелни окови, спојени шарниром, тако да је о већем елементу штитастог облика висио мањи контрапонирани део. Нађено је четири таква окова, висине 3,7 cm, украшена флоралним мотивом (Pogány 1908: 406, 407/XIV-2; Dimitrijević *et al.* 1962: 39, T. XXV/3: *T. 33/12*). Окови одговарају типу 245 референтне серијације, наравно истој фази SS III (Zábojník 1991: 238, Taf. 40/1-3, Abb. 1). Уз те окове, био је и један мањи, висине 2,1 cm, срцоликог облика, такође рађен у техници ливења с проламањем и украшен флоралним мотивом (Pogány 1908: 406, 407/XIV-3; Dimitrijević *et al.* 1962: 39, T. XXV/3: *T. 33/8*). Налаз нема директну аналогију међу Забојниковим типовима али свакако припада истом времену. С друге стране, сродан оков из гроба 18, још ситнији (*T. 33/14*), припада типу 172 те серијације, односно фази SS IV (780-800/825) (Zábojník 1991: 241, Taf. 33/20-23, 4, Abb. 1).

Накит са некрополе Богојево IV није представљен у толикој мери. Истиче се налаз пара наушница овалних алки с коленцима и призматичним стакленим привесцима плаве боје из гроба 40 (Pogány 1908: 409/XL-1; Dimitrijević *et al.* 1962: 40, Sl. 16: *T. 33/23*). Реч је о типичном касноаварском накиту. Такве наушнице су на некрополи Алатијан сврстане у тип 17 и опредељене међу најмлађи аварски материјал (Böhme 1965: 6, 33/17), док су на Тисафиреду налажене у сахранама из друге половине 8. века (Garam 1995: 280, Abb. 148/38, 254).

Из гроба 58 потиче ниска стаклених разнобојних перли, из које су приказане и две двочлане перле, као и једна већа, ниједна са аплицираним окцима, док је у гробу 27 нађена ниска кубооктоедарских перли (Pogány 1908: 409/XL-2, 413; 409/XXVII, 410: *T. 33/17, 19*). Перле ниске из гроба 58 одговарају раноаварским комадима какви остају у

употреби отприлике од 660. године, најдуже до око 680 (Pásztor 2008: Tab. 2). Специфичне кубооктоедарске перле припадају нискама перли разних типова прелазног периода аварске превласти, односно прелазу из 7. у 8. век (Garam 1995: 290, Abb. 166/3-4). Добру потврду таквог одређења налаза из Тисафиреда представљају налази истих перли из гроба 34 некрополе у Тисадерсу (Kovrig 1975b: 222, Fig. 7/34-1-3), у којем су биле заједно са златном гранулираном наушницом типа *Jánoshida*. Реч је о најпознијим гранулираним наушницама из доба аварске превласти, које се сасвим прецизно датују управо у прелазни период (Ormándy 1995: 159-163, Abb. 8).

Кад је реч о налазима прибора, поред кородираних гвоздених ножева из неколико гробова, истиче се и налаз кресива повијених крајева из гроба 21 (Pogány 1908: 407/XXI, 408: *T. 33/13*). Душан Мркобрад налазе кресива и кремена приписује само мушким гробовима, и то искључиво из периода првог аварског таласа (Mrkobrad 1980: 104-105). Овако изричит став релативизују, примера ради, налази из гроба 6 позноаварске некрополе Терехеђ (Kiss 1977: 147-150, Pl. LX/3, 7, 8), или из гроба 439 некрополе Нове Замки (Čilinská 1966: 86, Taf. LXVI/439, 19-25).

У гробу 40 је, даље, забележен још један типичан касноаварски налаз, благо биконичан пршљенак од печене земље, украшен водоравно урезаним линијама (Pogány 1908: 409/XL-2; Dimitrijević *et al.* 1962: 40, Sl. 17: *T. 33/22*). Из гроба 42 потиче лепо обликована игленица, у облику шупљег квадра, која је по ивицама украшена геометријски распоређеним урезима. Предмет је висине 7,3 cm, у првој публикацији постављен као дршка ножа, што се уз резерву допушта и у тексту каталога *Сеоба народа*, где је ипак прво наведена могућност да је реч о игленици (Pogány 1908: 409/XLII, 412; Dimitrijević *et al.* 1962: 40, Sl. 18: *T. 33/24*). Игленице, које су заправо представљале футролу иглама за шивење, такође представљају карактеристичан налаз женске опреме. Нешто текста о тим предметима је дато у одељку о археолошким налазима арадачке некрополе. Иако су присутне и на раноаварским гробљима (*e.g.* Бугарски 2009a: 107), ипак су особеније за позноаварска гробља.

Једини приказани комад наоружања представља веома кородирана стрела из гроба 61 (Pogány 1908: 409/LXI, 413), препознатљива по прстенастом граничнику трна (*e.g.* Бугарски 2009a: T. XII/68-5, T. XIV/74-2, 79-4). Помиње се и налаз једног коњаничког гроба са узенгијама, жвалама и мачем (*ADAM* 2002: 63).

У гробу 25 је нађен један украсни предмет полулоптастог облика, ливен с проламањем у бронзи, пречника 2,7 cm. Оцењено је да је предмет „možda okov ili sa balčaka mača“ (Pogány 1908: 409/XXV-1; Dimitrijević *et al.* 1962: 40, Sl. 15: *T. 33/21*), да

би његово функционално опредељење касније исправио Душан Мркобрад. Реч је, по свему судећи, о украсној фалери коњске орме (Mrkobrad 1980: 101), иако је реч о ретком облику. Фалере су, како сазнајемо из једне старе специјалистичке студије Злате Чилинске, углавном рађене од лима. Ливене комаде ауторка је сврстала у другу групу налаза, односно у тип 2, који је представљен другачијом, плочастом фалером издигнутог, профилисаног средишта (Čilinská 1961). Могло би да се дода да фалере налик на богојевски налаз нису представљене ни у новијем избору, истина уџбеничком, Јозефа Забојника (Zábojník 2004: Obr. 23).

Од налаза алата, помиње се и једно неилустровано гвоздено шило, врло кородирано, дужине 6,5 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 40). Функционално одређење слабо очуваног налаза могло би да се стави под сумњу. На основу приказаног материјала, некропола је датована у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 40; *ADAM* 2002: 63).

4.1.3.3.4. *Анализа података*

Најпре, Богојево би требало придодати списку места у Бачкој у којима су констатоване двослојне, сарматске и аварске некрополе, а било је и старомађарских налаза. Давно приказани римски налази су највероватније и у овом случају припадали Јазигима (*cf*. Бугарски 2009а: 27). Пошто не постоји ситуациони план налазишта, не може се судити о размештају старијих сахрана, као што се не може дискутовати ни о броју старијих гробова. Могло би се само размишљати о томе да број сарматских гробова представља разлику између два збира гробова која постоје у литератури. У том случају сарматских гробова је било око 70, али то је само једна могућа интерпретација доступних података.

Ипак, јасно је да је претежан број гробова на локалитету касноаварски. Гробови 58 и 27 су ипак нешто ранијег датовања, они по свему судећи одговарају крају раноаварског, односно прелазном периоду аварске доминације. Гроб 25 може да се датује од 720. до 750. године, а на основу малобројних приказаних гробних инвентара, стиче се утисак да се већина сахрана из 8. века одиграла у другој половини тог столећа, са уже дефинисаним раздобљима (гробови 40, 14 и 18). Из ове анализе проистиче да је давно успостављено датовање налазишта у суштини тачно, али да би требало спустити доњу границу. Тако, некропола Богојево IV је трајала у другој половини, извесно у последњој трећини 7. века и током наредног столећа.

Ако посматрамо укупну аварску оставштину из Богојева, коју је Павле Веленрајтер картирао на једној допуњеној старој скици тзв. римских шанчева Ђуле

Циракија (Веленрајтер 1952: Сл. 1), може да се закључи да се некрополе Богојево II, III и IV налазе југозападно од старијег гробља Богојево I. Скица није сасвим прецизна, што се може проверити поређењима са доступним сателитским снимцима тог терена, па не може да се закључи да ли су три познија локалитета заправо делови једне велике некрополе. Таква могућност ипак не делује вероватно. Можда би пре могло да се претпостави да гробља II и III представљају мање некрополе „заселака“ насеља на којем је живело становништво сахрањивано на некрополи Богојево IV.

Будући да су на том локалитету препознате и старије сахране, с разлогом би могло да се претпостави да је и место насеља коришћено барем двократно. Тако се и на примеру Богојева показује да су се одређене локације, погодне за насељавање, користиле у више наврата током историје.

4.1.4. **Бачка Паланка (Bácspalánka)**

4.1.4.1. *Географско одређење*

Географске одлике Бачке Паланке приказане су у тексту првог каталога (*3.1.13.1.* на стр. 97).

4.1.4.2. *Историјат истраживања*

Из Бачке Паланке, са локалитета Циглана Михаила Шропа, потиче известан број касноаварских налаза још из 1891. године, који су публиковани у књизи Јозефа Хампела (Hampel 1905: 334-335, Taf. 256/B). Ти предмети се, заједно с још једним случајним налазом наушнице из Паланке која је 1900. године откупљена од извесног Оскара Фримела (O. Frimmel) (Garam 1993: 95, Nr. 116, Taf. 69/14), чувају у Националном музеју у Будимпешти (Dimitrijević *et al.* 1962: 36; *ADAM* 2002: 29).

4.1.4.3. *Археолошки налази*

У каталогу *Сеоба народа*, приказан је кружни оков – чини се, розета – пречника 4 cm, од позлаћене бронзе. Налаз је ливен с проламањем и украшен у мотиву стилизоване вреже (Dimitrijević *et al.* 1962: 36, Sl. 1: *T. 32/19*). Други приказани предмет на том месту је бронзани прапорац, спојен од две изливине половине, висине 1 cm. С горње стране је постављена перфорација за провлачење врпце, а сферично тело је украшено уздужним канелурама (Dimitrijević *et al.* 1962: 36, Sl. 2: *T. 32/20*). Према једном тумачењу, прапорци који су висили на оделу и штапу су имали значајну улогу у

шаманској игри (Ковачевић 1977: 193), међутим један прапорац с представом људског лица је красио орму коња из гроба 107 са некрополе Комарно IX (Zábojník 2004: 54, Obr. 24/5), што је био случај и с прапорцем из гроба 1 из Житавске Тони (Čilinská 1963: 101, T. II/18). На некрополи Тисафиред, пак, прапорци потичу претежно из женских и дечјих гробова. Временско одређење прапораца није сасвим уско. Спорадично се јављају током друге две четвртине 8. века, да би најјача концентрација била у последњој четвртини тог столећа и почетком наредног (Garam 1995: 342, Abb. 200/10, 254). На некрополи Леберсдорф, прапорци се такође датују прилично позно. Сврстани су у фазу SP III a, тј. у завршни део 8. века (Daim 1987: 159, Abb. 29). Прапорци, тако, представљају искључиво касноаварски материјал (Mrkobrad 1980: 104).

У једном свом раду, Ева Гарам доноси фотографију налаза из Бачке Паланке, на којој су приказани још и пар једноставних кружних фалера, мањи кружни окови, као и карактеристични „четворолучни“ (*vierbogiger*) окви коњске орме (Garam 1981: 360, Abb. 12), какви се на на Тисафиреду се датују у последњу петину 8. века (Garam 1995: 360, Abb. 216/16, 18, 19; 254). О тим налазима ће још бити речи приликом представљања налаза из Челарева, где су бројнији и боље документовани. Налази са Циглане, који су у новије време приписани једном ратничком или коњаничком гробу (*ADAM* 2002: 29), још раније су датовани у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 36).

Првој половини истог столећа припада и случајан налаз касноаварске златне наушнице. Реч је о масивној кружној алци полигоналног пресека, пречника 2,2 cm, украшеној гранулираним коленцима, која је са доње стране, преко носача који је такође био богато украшен гранулацијом, носила привезак који није сачуван. Маса наушнице је 5,05 g (Garam 1993: 95, Nr. 116, Taf. 69/14: *T. 32/21*).

4.1.4.4. *Анализа података*

Описани налази представљају јасну потврду да су Авари током 8. века боравили на месту Бачке Паланке. Налаз прапорца могао би да доведе у питање мишљење да сви касноаварски предмети са Циглане потичу из једног гроба. Ипак, главнина тих налаза је заиста могла да потиче из коњаничког гроба из, највероватније, последње петине 8. века. Налаз луксузне златне наушнице, вероватно такође гробни, сведочи да су на том месту живиле и имућније особе.

4.1.5. **Челарево (Dunacséb)**

4.1.5.1. *Географско одређење*

Географски положај Челарева је већ описан (*3.1.14.1.* на стр. 99) приликом представљања случајних налаза из раније етапе аварске превласти. Најважнији налази су познијег датовања и потичу са локалитета Циглана. Налазиште је смештено у потесу Чибска шума, око 1 km југозападно од самог Челарева и непун километар од леве обале Дунава, наспрам једне аде. Радован Бунарџић је написао да се локалитет налази на „алувијалној тераси Дунава која... представља заталасано брежуљкаско земљиште“, на надморској висини 84-85 m (Бунарџић 1978-1979: 33). Јасно је да је налазиште смештено на вишој речној тераси покривеној лесом, на граници са за до пет метара нижом алувијалном равни (Geomorfološka karta 2005). По Небојши Станојеву, та локација представља стару обалу Дунава (Станојевић 1987: 122). На вишем геоморфолошком члану, на песковитом лесу, формирао се понешто забарен тањи слој чернозема.

На локалитету Циглана је, уз чувену некрополу, потврђено и оновремено насеље. „Насеље и некропола се готово додирују, а повремено их је раздвајао само гранични ров.“ Ровови су, кад је реч о насељу, имали и дренажну функцију (Станојев 1996: 147-148).

4.1.5.2. *Историјат истраживања*

Налазиште је забележено 1966. године, када су Олга Брукнер и Предраг Медовић обилазили угрожене терене у Бачкој и Банату. Аутори су препознали насеобинске остатке из позног средњег века (Brukner, Medović 1966: 191).

Раносредњовековна некропола је откривена почетком 1972. године, када се циглана једним усеком ширине 35 m проширила према северу „и том приликом уништила највећи део налазишта.“ Покрајински завод за заштиту споменика културе је издејствовао обустављање цигларских радова, којима је уништен простор приближне површине 150 m x 33 m. Пропао је и знатан део прилога из гробова са оштећеног дела гробља. Мањи део су сакупили сами радници циглане, који су потом предмете предали локалној Завичајној збирци Основне школе Здравко Челар. Из те групе предмета, неколико посуда је касније доспело у Музеј Војводине. Група налаза са тог простора се чува и у Музеју града Новог Сада. Налази, међу којима је пуно опека са урезаним

менорама, прикупљени су захваљујући археолошком праћењу одвожења глине са уништене површине (Бунарџић 1978-1979: 33; Bunardžić 1980: 1-2).

У лето 1972, Музеј града Новог Сада је предузео мања сондажна ископавања, под руководством свог тадашњег директора Драгутина Вилотијевића. Ископана су четири видљива, делимично оштећена гроба.

Бројна екипа Музеја града Новог Сада са истим руководиоцем је потом, од краја децембра 1972. до краја маја наредне године, пратила ручни ископ глине. Истражен је целокупан простор угрожен тим ископом, укупно 2.424 m². Ископавања су вршена у оквиру квадратне мреже 2 m x 2 m. Утврђена је западна граница гробља, у виду рова неравног дна релативне дубине 1,30-1,50 m. Ров ширине 2-4 m је испраћен у целој дужини ископа, укупно 75 m. Истражена су укупно 263 гроба (Бунарџић 1978-1979: 33, 35). Скелети су били подвргнути антрополошкој анализи Србољуба Живановића (Živanović 1972-1973).

Године 1978, ископана је мања површина југоисточно од претходно истраженог дела гробља. Поред бројних укопа, од којих су неки дефинисани као оновремена позајмишта глине, а у два су нађене фрагментоване опеке са урезаним менорама, испитано је још пет гробова (264-268). Током 1980. године, истраживања су се углавном спроводила на југозападној и западној периферији налазишта (Bunardžić 1980: 2), као и наредне године, кад је „Na relativno malom prostoru, uz zavidnu gustinu“ откривена група гробова са другачијим погребним ритуалом западно од уништене зоне са налазима опека са менорама (269-310). Поред тога, „Na platou stare obale Dunava“ југозападно од некрополе, били су откривени и насеобински налази приписани времену коришћења гробља (*Меноре* 1983: 54-55).

Закључно са истраживањима 1985. године број истражених гробова нарастао је до 368 (Bunardžić 1985; *ADAM* 2002: 90), већ 1986. било је познато преко 430 гробова (Јанковић 1990: 117), а према последњем податку којим се располаже на Циглани је истражено више од 650 гробова (Bunardžič 2005; Гачић *et al*. 2008: 21).

Док је у међувремену вођење радова било поверено Владимиру Станчићу, руководилац заштитних ископавања Музеја града Новог Сада 1985-1986. године био је Радован Бунарџић. Може слободно да се примети да је тај истраживач најзаслужнији за све постигнуте резултате на Циглани код Челарева.

Раносредњовековне насеобинске трагове са те кампање публиковао је Небојша Станојев. У третману археолошке заштите локалитета, насеобинска оставштина била је од секундарног значаја, па је челаревско насеље „добрим делом и уништено земљаним

радовима“ (Станојевић 1987: нап. 3; Станојев 1996: 147-151). Ископавања су вршена и касније, истина без писаног трага. Нажалост, премда је у питању налазиште од прворазредног значаја, Циглана је остала изложена уништавању, због чега се Српско археолошко друштво јавно огласило (*Апел САД* 1997; *cf*. Бугарски 2009а: 143-144, нап. 66). Преосталих 15-16 хектара гробља је остало поштеђено девастирања (Bunardžič 2005).

Поред дела налаза који се чува у Музеју Војводине, већина материјала је у Музеју града Новог Сада, а једна опека се чува у данашњој Музејској јединици Народне библиотеке Бранко Радичевић у Оџацима (Karmanski 1976b: 4-5, T. XXVIII, XXIX), где је доспела „pod ne baš najjasnijim i najkorektnijim uslovima“ (Bunardžić 1980: nap 15).

Упоредо са захтевним теренским истраживањима, доста је урађено и на промоцији и публикацији несвакидашњих налаза са Циглане. Након обимног чланка којим су представљени резултати из 1972. и 1973. године (Бунарџић 1978-1979), Музеј града Новог Сада је 1980. године организовао изложбу *Меноре из Челарева*, којом приликом је објављен и каталог (Bunardžić 1980). Значај налаза је довео и до приређивања изложбе у Риму крајем 1985. године, која је пропраћена издањем луксузног каталога на италијанском (Bunardžić 1985), једине публикације резултата српске раносредњовековне археологије на том језику. У међувремену, 1981. године, Јеврејски историјски музеј је организовао и округли сто *Меноре из Челарева*. Дискусије учесника објављене су према стенографским белешкама, у данас тешко доступној публикацији (*Меноре* 1983).

Последњи осврт на челаревско налазиште Радован Бунарџић објавио је у зборнику једног хазаролошког скупа. Будући да у Србији нема примерка те књиге, нити је аутор добио сепарате, публикацију његовог саопштења ћу цитирати према основном тексту којег сам добио љубазношћу Марине Бунарџић, без пагинације и у транскрипцији у којој је библиографска одредница цитирана на интернету (Bunardžič 2005).

Закључујући историјат истраживања раносредњовековног насеља и некрополе на Циглани код Челарева, не може се пренебрегнути да је изостала финална публикација налазишта. С временом је прикупљено пуно грађе, при чему је део сасвим јединствен, а већ сам број од 650 истражених гробова сведочи да је реч о најпотпуније истраженим – а можда и највећим - гробљима из времена раног средњег века код нас.

4.1.5.3. *Археолошки налази*

У одељку ће најпре да буду представљене сахране, а потом и насеље. Из претходног текста јасно проистиче да ни гробља ни насеље нису у потпуности објављени. Ипак, знатан броја публикованих целина, пре свега гробних, пружа могућности за садржајну расправу.

Претпостављено је да се некропола простирала правцем запад-исток око 400 m, у највећој ширини од око 250 m (Bunardžić 1985: 3). Најпотпунији осврт на обичаје сахрањивања, уз статистику, приложен је у првој публикацији резултата. Оријентација гробова била је доста уједначена. Преко 85% гробова је укопано у оријентацији југозапад-североисток са инклинацијом према западу, док је мањи број био оријентисан северозапад-југоисток са отклоном према истој страни света. У оријентацији север-југ и југ-север било је сахрањено свега неколико покојника (Бунарџић 1978-1979: 36).

Подаци о изгледу челаревских гробних рака пружају уобичајену слику о позноаварској сахрани. Од тада истражене 263 гробне целине, обична правоугаона рака с равним дном је била заступљена у 28,5% случајева, а рака са прочеоним удубљењима изнад главе или ниже стопала са 27%. Раке укопане на банак са прочеоним удубљењима биле су заступљене са 20,5%. Знатно мањи број рака је био укопан тако да има само једно прочеоно удубљење, било горње или доње, или четири ужа правоугаона, односно квадратна укопа у угловима. Није уочен облик одређеног броја рака, делом и због тога што је немали број покојника био сахрањен „у хумусу“ (Бунарџић 1978-1979: 36). Тај слој на локалитету је просечне дебљине око 1 m, „a rake su najčešće uočavane i praćene od nivoa zdravice“ (Bunardžić 1985: 5). Био је примењен, дакле, уобичајени начин заштитног истраживања (аварске) некрополе, који за последицу има, о чему је било речи, и то да се не зна ништа о правим дубинама гробова и евентуалним надгробним обележјима (*cf*. Бугарски 2009a: 19).

Дрвене гробне конструкције, којима би иначе требало приписати и негативе греда постављених по угловима рака (Ric 1987: 148, 155), које су се у тренутку ископавања манифестовале „„...мањим квадратним или правоугаоним укопима у угловима...“, па и гробове копане на банак, који је могао да служи као носач покрова од дасака (Риц 2003: 335, T. I, II), документоване су још у неколико случајева. Реч је, најпре, о подужној греди постављеној изнад покојника, преко које су вероватно биле наслагане даске, а у мањем броју случајева даске су се ређале преко носача од две, односно три попречно постављене греде. Сахрањивање је вршено и у сандуцима, који

се јасно препознају по великом броју гвоздених кламфи у раци (Бунарџић 1978-1979: 36).

У гробове је прилагана храна. Осим у керамичким посудама, које ће касније бити приказане, храна је стављана и у комадима. Шандор Бекењ (S. Bökönyi), који је извршио анализу тог материјала, закључио је да су у 37 гробова (од 263 тада позната) нађене кости овце или козе, у 29 кости говечета а у 10 кокошје. Уз кости свиње нађене у једном гробу, у два гроба су препознате појединичне кости јелена (Бунарџић 1978-1979: 37). У дечјим гробовима, као и у једном гробу особе женског пола, нађене су и љуске јаја (Bunardžić 1980: 8), што је већ коментарисано у одељцима о гробљима из Богојева, Кањиже и са Чика.

Антрополошка анализа је показала да је, на раније истраженом делу некрополе, било сахрањено 77 мушкараца и 71 жена, уз 60 дечјих скелета и 45 особа неутврђене полне припадности. Процентуална заступљеност полова, као и присуство релативно великог броја зрелих и старих особа, притом уз одсуство трагова болести или повреда, сведочи да је на некрополи сахрањивана популација која је живела релативно мирним животом. Релативно мали број дечјих гробова се тумачи тиме што је „najveći broj skeletnih ostataka, po pravilu, plitko pokopane dece potpuno razložen“ (Živanović 1972-1973; *cf*. Bunardžić 1980: 5; Bunardžić 1985: 5), али би требало имати на уму и могућност да је постојала – а можда је и документована након штампања публикација којима се располаже – зона дечјих сахрана на некрополи. Већ је коментарисан такав случај у Бечеју (Микић-Антонић 2004: 41), а на слично је помишљала и Даница Димитријевић у погледу некрополе у Војки (Dimitrijević 1971: 160; *cf*. Бугарски 2006: 286-287, нап. 117).

Од гробова особа мушког пола, издваја се, према последњем податку којим се располаже, педесетак коњаничких гробова (*T. 35/1*). На том узорку, уочено је да су међу жртвованим животињама најчешће кобиле старости две до три године. У ракама је јасно издвојен део за сахрану коња, у неким случајвима је била остављена и земљана преграда. Коњ је увек оријентисан супротно од коњаника, а укопаван је било лево било десно од човека (Bunardžić 1980: 6; Bunardžič 2005). Још у уводу је наглашено да су коњанички гробови били бројнији у позноаварско доба. Иако је тада било заступљено мање варијанти коњаничких сахрана него у раноаварском периоду, ипак нису установљене неке обавезујуће одлике погребног ритуала (Kiss 1962: 161).

Радован Бунарџић је приметио да се гробови на некрополи „u okviru pojedinih porodica“ групишу око места покопа моћнијих и богатијих, па тиме и коњаника (Bunardžić 1980: 4). Приписивање покојника одређеним породицама је сасвим спорно.

Уз то, такво груписање покојника не може да се наслути из готово неупотребљивих штампаних верзија ситуационог плана са прва 263 гроба (Bunardžić 1980: Plan 2; Bunardžić 1985: Fig. 4: *T. 34*).

Коментарисана је и појава двојних гробова. Издваја се гроб 64-64A, пошто су мушкарац и жена „без икаквог укопавања положени на дно рова“, и то тако да је мушкарац сахрањен у анатомском положају, опружених екстремитета, а жена „изнад мушкарца“ у полузгрченом положају и у супротној оријентацији југ-север (Бунарџић 1978-1979: 35). Ово је свакако јединствен случај. Чињеница да су покојници положени у ров који одваја некрополу од насеља, као уосталом и гроб 79 у којем је била сахрањена особа женског пола, могла би да сведочи о делимичном измештању насеља, јер је овде очигледно реч о намерној негацији функције рова. Такође није јасно да ли је жена из гроба 64-64A била положена директно преко мушкарца, или на неки слој земље. Пошто изостаје илустрација, мора да остане упитаност да ли је заиста реч о једном двојном гробу. Другу групу двојних гробова чине они у којима су уз жене сахрањивана деца, а помиње се још једна сахрана у згрченом положају, „u neuobičajeno plitkoj raci“, без прилога (Bunardžić 1980: 7-8).

Помињу се и ватришта изнад гробова 134 и 211, но она су формирана изнад већ опљачканих гробова (Bunardžić 1980: 8, Sl. 9), што може да значи да представљају позније насеобинске трагове над напуштеном некрополом.

Коначно, из последњег, овлашног осврта на у суштини непубликовану некрополу, сазнајемо да су међу 650 истражених гробова установљене три групе сахрана. Једну од њих, наравно, чини касноаварска некропола са коњаничким гробовима и препознатљивим налазима материјалне културе. Управо на њу се односе резултати антрополошке анализе, који покојнике сврставају у северномонголску расну групу са изразитим антрополошким карактеристикама. Другу групу гробова „која за сада није антрополошки опредељена“ чине они са јединственим налазима римских опека са урезаним менорама и другим јеврејским симболима, чему ће бити посвећено још текста, док је трећа група гробова, „најмалобројнија..., највише уништавана“, приписана словенској популацији. „Поред плитко укопаних гробова сахрањених по хришћанском обреду са прекрштеним рукама, налазе се плитко укопане урне са остацима спаљених покојника. Као гробни прилози преовлађује сребрни накит са хришћанским елементима, крстови, ретке посуде и др.“ Пошто није приказано ништа од тог материјала, тешко је пресудити да ли је заиста сахрањивање у Челареву трајало релативно кратко, „тек неколико деценија, да би било нагло прекинуто, уз систематско

пљачкање највећег дела некрополе“ (Гачић *et a*l. 2008: 22). Из цитираног места може да се изведе закључак да аутори текста, међу којима је потписан и Радован Бунарџић, сматрају да сви гробови припадају истом хоризонту сахрањивања. Такво мишљење ће бити анализирано касније, након темељне анализе гробних налаза, а за сада би требало потцртати да је у референтном каталогу некропола датована знатно шире, од последње четвртине 7. до 9. века (*ADAM* 2002: 90).

Необично датовање је извео Србољуб Живановић, који је на основу C-14 анализе насумичног узорка остеолошког материјала из једног гроба (sic!) закључио да је сахрањена популација из 10. века (Живановић 1974-1978: 19-20). Ово датовање је методолошки лоше засновано, у прилог му не иде ни анализа предмета материјалне културе из гробова која ће да уследи (Bunardžić 1980: 21; Bugarski 2008a: n. 16), па се од њега накнадно оградио и сам аутор (*Меноре* 1983: 22).

Преглед покретних налаза из гробова и у овом случају отпочињемо појасним гарнитурама. Међу појасним налазима из гроба 8 су и главни и два споредна језичка. Пуноливени су у бронзи, висине 7,2 cm, односно по 3,3 cm. Украшени су проломљеним флоралним мотивом по телу и паром завршетака на увлаци. Главни језичак је опточен псеудогранулираним рубом (Bunardžić 1980: 64, T. XII/1-3; Bunardžić 1985: Cat. 461, 462: *T. 36/1, 2*) и одговара, чини се, серијацијском типу 48, док би споредни језичци припадали типу 108. Датовање тих типова је у фази SS IV, односно SS III (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 14/1-2, 24/1).

Гарнитуру из гроба 22 чинили су, између осталог и главни и четири споредна језичка. Сасвим сродни, били су ливени из две половине и украшени кружном лозицом, а на увлаци завршени сучељеним животињским главама (Bunardžić 1980: 62, T. XI/1-5: *T. 36/12, 13*). Већи језичак, висине 8,5 cm, одговара представницима Забојниковог типа 50 из SS III фазе (750-780), а двоструко мањи споредни језичци припадају типу 113, претежно из исте фазе (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 16/7-9, 24/10-17). Типу 50 одговара и бронзани језичак од две половине из гроба 40 (Bunardžić 1980: 64, T. XIII/1).

У гробу 42 су нађена, између осталог, и два споредна језичка висине 3,3 cm. Језичци су исти, пуноливени у бронзи и позлаћени. Мотив којим су украшена тела језичака није најјаснији, тако да је Радован Бунарџић оставио могућност да су уз биљну орнаментику заступљене и стилизоване животињске представе. Ивице језичка су украшене режњевима, а увлака је изведена у виду контрапонираних животињских глава (Bunardžić 1980: 67, T. XIV/1, 3: *T. 36/8*). По својим основним карактеристикама, али не

и по главном украсу, споредни језичци из гроба 42 одговарају Забојниковом типу 100 из фазе SS IV (780-800/825) (Zábojník 1991: 241, 248, Abb. 1, Taf. 23/13).

Из гроба 51 потиче главни језичак, ливен у бронзи и састављен од две половине, висине 7 cm. Са обе стране је декорисан кружном лозицом која је уоквирена бордуром пунцираном алатком са кружним врхом. Ивице језичака су такође украшене биљним мотивима. На месту увлаке су спојене контрапониране животињске главе (Bunardžić 1980: 65, T. XIII/2; Bunardžić 1985: Cat. 265). Налаз одговара типу 61 референтне серијације, који би припадао најпознијој фази SS IV или евентуално самом крају претходне фазе (Zábojník 1991: 241-242, 248, Abb. 1, Taf. 18/6). Истом типу би припадао и језичак из гроба 47, висине 8,8 cm, издужене и елегантније форме и сведеније увлаке (Bunardžić 1980: 66, T. XIII/3; Bunardžić 1985: Cat. 223), мада додирних тачака има и с представницима типа 56 из фазе SS III (Zábojník 1991: 240, Abb. 1, Taf. 17/1, 2). Језичак из гроба 104, висине 4,4 cm, пуноливен и украшен мотивом кружне лозице (Bunardžić 1980: 66, T. XIII/3; Bunardžić 1985: Cat. 272), одговара серијацијском типу 101, тј. фази SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, 248, Abb. 1, Taf. 23/10, 11).

У гробу 119 је нађена гарнитура с једним већим и три мања језичка и оковима који ће бити описани нешто касније. Интересантан је навод да су ти појасни украси ливени у олову. Иначе је „цео репертоар аварског мушког и женског накита“ у касноаварско доба прављен од легуре бронзе са 80% бакра, 10% калаја, 1-5% цинка, 1-3% олова и 0,1-1% сребра. Гарнитуре од олова, тако, представљају сасвим изузетну појаву, па је Јован Ковачевић сматрао да они нису ношени, већ само прилагани у гроб (Ковачевић 1977: 173). Појасни комади у гробу 119 челаревске некрополе били су нађени у уобичајеном распореду у пределу карлице покојника (Бунарџић 1978-1979: Сл. 10).

Како било, већи језичак је лимен с проламањем, украшен псеудогранулираним рубом и паром купастих завршетака на врху (Бунарџић 1978-1979: 42, T. II/5; Bunardžić 1980: 66, T. XIII/7; Bunardžić 1985: Cat. 274), тако да припада серијацијском типу 62 из познијег одсечка фазе SS III, која се датује у време 750-780. године (Zábojník 1991: 240-241, Taf. 19/2), док се на Тисафиреду такви језичци, сврстани у тип V, датују од 750. до око 800. године (Garam 1995: 248, Abb. 95/12). Већ је коментарисан сличан језичак из Сонте. Споредни језичци из истог гроба су за око трећину краћи, висине 4,4 cm. Украшени су флоралним мотивом, а увлака им је решена паром спојених контрапонираних глава (Бунарџић 1978-1979: 42, T. II/2-4). Припадају типу 113, који се

складно датује у фазу SS III, при чему се допушта и могућност продужене употребе (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 24/10-17).

Главни и три споредна језичка потичу и из гроба 162. Главни је пуноливен у бронзи, флорално декорисан и завршен паром зрнастих купа на увлаци. Висине је 6 cm (Бунарџић 1978-1979: 43, T. III/3; Bunardžić 1985: Cat. 290, Fig. 28/1). Чешће су слични језичци прављени од две половине. По томе што је ливен у комаду, више него по самом изгледу, налаз припада типу 597 Забојникове серијације, односно најпознијој фази SS IV која је трајала од 780. до 800/825. године (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 15/9). Споредни језичци су исто компоновани и украшени, само мањих димензија (Бунарџић 1978-1979: 43, T. III/4; Bunardžić 1985: Cat. 291, Fig. 28/2). Припадају синхроном типу 107 (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 24/3).

У гробу 261 је нађен велики језичак, висине чак 12,3 cm, ливен у бронзи и састављен од две једнаке половине. Језичак је украшен петоструким мотивом кружне лозице и завршен спојеним контрапонираним животињским главама (Bunardžić 1980: 66, T. XIII/4; Bunardžić 1985: Cat. 256). Одговара Забојниковом типу 57 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 18/5).

Из гроба 361 потичу три споредна језичка ливена од бронзе, висине свега 3,2 cm (Bunardžić 1985: Cat. 347), а из уништених гробова потичу још два карактеристична бронзана језичка ливена у једном комаду, главни и споредан. Сви ти налази су у средишњем делу шупљи, тј. направљени су у виду оквира краја појаса. На дну су завршени стилизованим, чини се, животињским оком – сем примерака из гроба 361 - а на месту увлаке паром купа или контрапонираних животињских глава (Бунарџић 1978-1979: 51-52, T. XIII/9, 10). Припадају Забојниковом типу 51 из фазе SS IV (780-800/825) (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 15/1-5).

Споредни језичци су и из гроба 266. Реч је о бронзаним, ливеним језичцима од две половине, висине 2,8 cm. Језичци носе проломљену, стилизовану флоралну представу, а на месту увлаке су завршени купама псеудогранула (Bunardžić 1985: Cat. 208, Fig. 20/2). Припадају типу 117 Забојникове серијације, тј. фази SS III, која се датује у време 750-780. године (Zábojník 1991: 240-241, 24/8, 9, Abb. 1) и добро одређују остале, мање препознатљиве украсе појаса из тог гроба. Језичцима из гробова 137 (Bunardžić 1980: 66, T. XIII/6; Bunardžić 1985: Cat. 288) и 265 (Bunardžić 1985: Cat. 232, Fig. 35/2: *T. 37/3*), који свакако представљају веома позан аварски материјал, није било могуће наћи серијацијске парњаке.

Појасне копче су приказане у знатно мањем броју. У гробу 8 је нађен и представник једног од карактеристичних типова касноаварских дводелних копчи спојених шарниром. Копча је састављена од овалне алке профилисаног лежишта за трн и окова штитастог облика који носи флоралну декорацију. Димензија је 5 cm x 3,5 cm (Bunardžić 1980: 64, T. XII/4; Bunardžić 1985: Fig. 34/4: *T. 36/3*). Копча одговара типу 132 серијације Јозефа Забојника, из фазе SS III (750-780), што је у мањем несагласју с предложеним датовањем језичака из истог гроба, о чему је било речи (Zábojník 1991: 240, Taf. 18/5).

Из гроба 22, из којег су већ описани језичци, потиче ливена копча састављена од овалне алке наглашеног лежишта трна и штитастог окова који носи биљни украс. Димензије налаза су 5,7 cm x 3,3 cm (Bunardžić 1980: 63, T. XI/17; Bunardžić 1985: Fig. 22/17: *T. 36/15*). Предмет одговара серијацијском типу 151, тј, сагласно датовању језичака, времену фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 241, 248, Taf. 29/8, 9). Копча из гроба 93 је бронзана, од два ливена члана спојена шарниром. Димензија је 4,6 cm x 2,4 cm. Пређица је срцолока, с наглашеним лежиштем трна, а оков је штитастог облика и украшен проломљеним стилизованим флоралним орнаментом (Bunardžić 1980: 68, T. XV/4), а највише подсећа на представнике Забојниковог типа 141 који се датује у познији одсечак фазе SS III или рани наредне фазе SS IV (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 29/4, 5).

Налаз из гроба 119 по свом облику представља типичну касноаварску израђевину. Реч је о дводелној копчи димензија 4,6 cm x 2,8 cm. Штитасти оков је шарниром причвршћен за овалну пређицу. Као и остали делови те појасне гарнитуре, ливена је у олову. Орнамент се не распознаје сасвим јасно, па Бунарџић наводи да је примењена комбинација флоралног мотива и крљушти (Бунарџић 1978-1979: 42, T. II/17; Bunardžić 1980: 68, T. XV/5; Bunardžić 1985: Fig. 15/17). Налаз одговара копчама типа 132 серијације Јозефа Забојника, које се сагласно језичцима из истог гроба датују у позни одсечак фазе SS III (Zábojník 1991: 240, Taf. 27/13). Из гроба 231 потиче бронзана, ливена пређица профилисаног лежишта трна и очуваног шарнир - механизма, димензија 2,6 cm x 3,2 cm (Bunardžić 1980: 53, T. III/1), а из гроба 361 је дводелна бронзана копча, ливена с проламањем, димензија 3,7 cm x 2,5 cm (Bunardžić 1985: Cat. 349). Пошто оков прве копче није сачуван, а друге је оштећен, налази се не могу поуздано одредити према референтној серијацији.

Од осталих појасних комада, подробније ће бити коментарисани само они који потичу из гробова који нису већ јасно датовани у претходној анализи језичака и копчи.

Анализом, тако, неће бити обухваћени појасни окови из гробова 22 и 119. Опште узев, реч је о типичном касноаварском материјалу.

Појасну гарнитуру из гроба 8 чинили су, уз описане делове, и бројни ситнији појасни окови. Реч је, најпре, о 14 целих и фрагментованих дводелних окова спојених шарниром, висине свега 3,1 cm. Окови су од бронзе, израђени техником ливења. Горњи, језичасти чланови окова су били нарецкани по рубу. Нађено је и 17 бронзаних, ливених окова у виду ромбоидних оквира, димензија 1,2 cm x 1 cm (Bunardžić 1980: 65, T. XII/8-21, 22-38: *T. 36/6, 7*). Припадају серијацијским типовима 258, односно 173, а датују се у фазу SS IV, те прелаз из фазе SS III у SS IV (Zábojník 1991: 241, Taf. 33/5-7, 41/9, 12). Чини се да би и сама гробна целина могла да се датује управо тако, у време прелаза из једне фазе у другу, тј, у неко време пре или после 780. године.

Пошто ни опредељивање језичака из гроба 162 није било сасвим недвосмислено, требало би напоменути да се и појасни окови, ливени у бронзи и украшени флоралним мотивима - три комада штитастог облика и једанаест дводелних, шарниром склопљених окова висине 3,5 cm (Бунарџић 1978-1979: 44, T. III/7, 10), датују у SS IV фазу, будући да одговарају серијацијским типовима 172 и 234 (Zábojník 1991: 241, Taf. 33/23, 38/23). С друге стране, појасна гајка из гроба 162, од бронзаног лима и такође украшена стилизованом биљним мотивима (Бунарџић 1978-1979: 43, T. III/2; Bunardžić 1980: 69, T. XV/6), одговара типу 270 који се датује у претходну SS III фазу (Zábojník 1991: 241, Taf. 42/1, 2). Дакле, могли бисмо да закључимо да је гроб 162 из ранијег одсечка фазе SS IV (780-800/825).

Поменути ретки налази језичака из гроба 265 своје прецизније датовање добијају у односу на остале појасне окове из тог гроба. Нађено је седам дводелних окова спојених шарниром, висине 3 cm. Окови су од бронзе, ливени. Док језичасти делови носе флорални украс, кратки, зашиљени привесци нису орнаментисани. Појас су красила и два штитаста окова ливена у бронзи и слично декорисана, висине свега 1,8 cm, уз 11 још ситнијих комада истог облика и украса (Bunardžić 1985: Cat. 233, 235, 236, Fig. 35/3, 4, 7: *T. 37/4, 5*). Док дводелни окови припадају Забојниковом типу 234, штитасти одговарају представницима типа 172. Та два типа се датују у фазу SS IV (Zábojník 1991: 241, Taf. 33/23, 38/23). Иста комбинација забележена је у гробу 162, што је споменуто непосредно изнад.

Не тако чести налази кружних појасних украса од бронзе, укупно девет, потичу из гроба 152. Реч је о оковима пречника око 1,5 cm, наглашеног руба, који носе, чини се, представе грифона, баш као и пет бронзаних окова пречника 2 cm из гроба 203

(Bunardžić 1985: Cat. 300, 243). Одговарају оковима типа 204 серијације Јозефа Забојника, који се датују у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, Taf. 36/7, 8, Abb. 1). Три кружна окова од бронзаног лима, пречника 2,6 cm, потичу из гроба 47. Налазе издваја то што у оквиру испупченог оквира носе антропоморфне представе. Реч је о приказима људских глава с траком у коси и брадом (Bunardžić 1985: Cat. 227). Донекле сродни позноаварски комади из Земуна биће коментарисани на одговарајућем месту.

Један правоугаони појасни оков од бронзе, димензија 2,4 cm x 1,7 cm, ливен с проламањем и украшен стилизованим флоралним мотивом, откривен је у гробу 363. Идентична три примерка су из гроба 361 (Bunardžić 1985: Cat. 345, 346). У питању су ретки налази који немају своје паралеле у богатој Забојниковој серијацији. Њихово датовање, као и датовање копче из гроба 361, ипак је могуће прецизно извести путем поменутих споредних језичака, па и ситнијих дводелних окова из истог гроба који овде неће бити описивани. Реч је о најпознијем аварском материјалу из фазе SS IV.

У гробу 42, из којег потиче недовољно јасно одређен појасни језичак, нађен је и оков у облику елисе пропелера слабо наглашеног средишњег проширења. Ливен је у бронзи, с квалитетном позлатом, украшен стилизованим палметама и по ивици пункртиран. Налаз је висине 8,2 cm. Из гроба 85 је приказан оков исте врсте, ливен у бронзи и неукрашен, елипсоидно проширеног средишњег дела с рупом за заковицу, висине 6,7 cm (Bunardžić 1980: 68, T. XIV/2, T. XV/1). Јасно се одређују у тип 156 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 239, Taf. 30/15-16, Abb. 1), тако да оба гроба могу да се припишу том времену.

Ливени бронзани оков у облику елисе пропелера потиче и из гроба 47. Предмет висине 7,2 cm по читавој површини носи стилизовани флорални орнамент (Bunardžić 1980: 68, T. XV/2) и припада Забојниковом типу 163 из фазе SS II (Zábojník 1991: 238, Taf. 31/13, 14). Пошто датовање језичка и окова са антропоморфним представама из истог гроба није најјасније, иако делује да је реч о познијем комаду, гроб 47 би могао да се датује шире, од 720. до 780. године. Оков ове врсте је и из гроба 57. Ливен у бронзи, висине 5,6 cm, нешто је другачије, елегантније обликован. Наглашених је крајева и средине, с подужно постављеним жлебом (Bunardžić 1980: 68, T. XV/3), на основу чега може јасно да се определи у тип 160 референтне серијације, који се датује у старији одсечак фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 31/6, Abb. 1).

Коначно, у гробу 168 је нађена позлаћена бронзана пафта димензија 4,7 cm x 2,1 cm x 0,7 cm. По средини кружних чланова пафте уфасовани су умеци од плаве стаклене пасте (Bunardžić 1980: 70, T. XVII/1; Bunardžić 1985: Cat. 458: *T. 37/8*). Пафте су

дводелни комади за спајање крајева одеће, најчешће кружног облика, какав је и наш примерак. Од копчи се разликују по механизму за закопчавање, којег чине кукица на једном делу и петља кроз коју се она провлачи на наспрамном. Сличан систем је познат на старијим, луксузним византијским огрлицама, па због тога на њих може гледати као на једног од прототипова аварских пафти (Garam 1978: 207). Према доступној типологији тих налаза, релативно сличне пафте (*Schachtelagraffen*), чији су чланови дубоки скоро 1 cm, припадају групи IV, с датовањем у крај 8. века, премда по мотиву и начину израде пафта подсећа на представника групе IIa1, са знатно ширим датовањем (Kürti, Wicker 1991: 20-21, Abb. 2/2, 7/1-2).

Налази накита су у публикацијама Радована Бунарџића приказани у мањем броју, а највише је публикованих наушница. О два случајна налаза наушница из Челарева, од којих је једна ранијег а друга вероватно каснијег датовања од комада који ће овде бити приказани, било је више речи у оквиру одговарајуће одреднице у каталогу налазишта из рано- и средњоаварског периода.

Из гроба 36 потиче једна бронзана, позлаћена наушница украшена гранулацијом „и бисером [?]“. Висина наушнице је 3,5 cm а ширина алке 1,9 cm (Бунарџић 1978-1979: 48, T. X/5; Bunardžić 1980: 69, T. XVI/4). Овом опису би требало додати да је облик алке елипсоидан, да је по боковима она украшена гранулираним коленцима те да се такав украс јавља и испод сачуваног бисера (?) с горње стране дна алке и изнад жичаног носача доњег привеска, који недостаје.

Сасвим слични су и примерци из гробова 94, у којем су наушнице нађене у пару, и 87. Такође су ливене од бронзе и позлаћене. За разлику од примерка из гроба 36, украшене су коленцем и по врху алке, али горња украсна перла није сачувана ни у једном случају. С друге стране, наушнице из гроба 94 носе сачуване пирамидалне привеске од стаклене пасте (Bunardžić 1980: 69, T. XVI/1-2, 5), који су код позлаћених примерака из гробова 255 и 168 (*T. 37/7*) зеленкасте боје (Bunardžić 1985: Cat. 445, 459).

Описане наушнице одговарају типу 5b са некрополе Себењи, који припада најпознијем хоризонту ливених наруквица ромбоидног пресека и перли облика семенки лубенице (Garam 1975b: 100, Fig. 27/5a, 5b). Фалко Даим, тако, овакве примерке сврстава у своју LA III фазу, оквирно у последњу трећину 8. века (Daim 2003: Pl. 31/1). Са наших локалитета, одговарајући примерци, такође позлаћени, потичу из гроба 59 са некрополе код Војке (Бугарски 2006: 402, T.XXV/59-5, 6).

Једна луксузна наушница мањих димензија, висине 1,6 cm, потиче из гроба 161. Наушница је, како се наводи, искована од злата и гранулирана. Овална алка носи гранулирана коленца на боковима и с горње стране, док су на доњем крају алке такве групе гранула изведене на обе стране (Bunardžić 1980: 69, T. XVI/3). Иако се не располаже директном аналогијом, облик алке налаже позно датовање, свакако у другој половини 8. века.

Кад је реч о нискама, једна састављена од карактеристичних касноаварских перли у облику семенки лубенице нађена је у гробу 185 (Bunardžić 1980: 70, T. XVIII/1; Bunardžić 1985: Cat. 425). Сасвим је необична ниска из гроба 168. Сачињена је од крупнијих перли бачвастог облика од дуваног стакла које су биле украшене, тј. обојене уметнутим златним фолијама (Bunardžić 1985: Cat. 460: *T/37/13*). Овај јединствени налаз може прецизније да се датује путем поменуте позноаварске наушнице и пафте из истог гроба.

Лични прибор покојника представљен је још слабије. Сем неколико сасвим уобичајених налаза гвоздених ножева, приказана су тек два биконична керамичка пршљенка из гроба 2, односно две токарене коштане игленице и једна сачувана игла из исте целине и гроба 79 (Bunardžić 1980: 70-71, T. XIX/1-3, 7, 8). Биконични пршљенци, уколико нису били украшени цик-цак линијама као позњи примерци у аварској употреби, не представљају хронолошки посебно осетљиву групу налаза (*cf*. Böhme 1965: 8, 35/29; Garam 1995: 337, Abb. 200/1; 254), што је назначено приликом представљања налаза из Кањиже. О коштаним игленицама је такође већ било речи, приликом дискусије о одговарајућим предметима из Арадца и Богојева. Налази из Челарева су токарени тако да су направљени фризови плитких канелура. Скренуо бих пажњу да сам у Музеју Јоше Андраша у Ниређхази видео тако украшен примерак на којем су јасно видљиви и остаци боје. Тај случајан налаз из Нађкала је по висини декорисан пољима зелене, беле, црвене и црне боје, што се зачудо (или из опреза) не спомиње ни у опису предмета у музејској документацији ни у кратком осврту у једном раду Десе Чалања (Csallány 1960: 33).

Међу налазе личног прибора могу да се сврстају и астрагали из дечјих гробова. Они су за живота деце највероватније били коришћени као играчке. На челаревском гробљу су нађени најмање у четири гроба, уз могућност да је астрагал био положен и у гроб 168 у којем је била сахрањена богато окићена девојчица (*T. 37/12*). Астрагала је могло да буде и више, до пет у једном гробу, а од три астрагала из гроба 111, два су

била отежана уливањем олова (Бунарџић 1978-1979: 37). Један од чак 43 овчја астрагала из гроба са Западног подграђа Београдског града такође је имао увећану масу. Гроб је био укопан у рушевински шут рановизантијског Сингидунума и приписан је детету из словенског насеља, датован у 8. или можда 9. век (Marjanović-Vujović 1972: 149, 152).

Налази крављих и овчјих астрагала из женских и дечјих гробова са аварске некрополе Фелђо тумаче се, уз неке друге кости које су тешко могле да да преостану од прилога у храни, као остаци који су симболички замењивали полагање целе животиње (Balogh 2010: 269). Иако постоје изгледи да су се астрагали користили и за гатање (*cf*. Манојловић-Николић 2003: 270) и коцку (Јацановић, Шљивар 2001: 35-36), налази из дечјих гробова се доводе у везу са игром пиљака. „Kao grobni prilozi, doduše različito tretiranog etničkog porekla pokojnika, do sada su nalaženi u Mađarskoj, Rumuniji i Južnoj Rusiji.“ Налази из Мађарске се иначе приписују времену аварске превласти, или чак првим столећима присуства Мађара (László 1955: 150-153, Fig. 37, 38). Из Бугарске, даље, налази астрагала – пиљака потичу и са некропола и из насеља. Уз астрагале, из гробова у Београду и Кијеву помињу се и налази минијатурних секира, баш као и у једном гробу који је припадао „ruskom kulturnom sloju“ у хазарском (sic!) граду Саркелу (Marjanović-Vujović 1972: 149-152, nap. 15).

У једном гробу је нађен и касноримски бронзани новчић, претпоставља се да су још две искуцане златне плочице биле положене као оболи. Једна од њих носи „urezan... znak krsta ?“, док је друга из помињаног касноаварског гроба 265 (Bunardžić 1980: 71-72, T. XX/1-3). Већ је напоменуто да се римски новац на аварским гробљима појављује чешће него актуелна византијска ковања, и то углавном у позноаварским гробовима особа женског пола. Претпостављено је и да су новчићи у том контексту представљали амулете (Ковачевић 1965: 130; Ковачевић 1977: 198). Оболи у виду опсечених златних плочица, посебно оних на којима би био урезан крст, нису уобичајени на аварским некрополама.

Веома је интересантна опаска Радована Бунарџића да „Оружја у гробним прилозима на некрополи уопште нема“ (Бунарџић 1978-1979: 37). Иако је цитирана реченица из прве публикације, оружје се не спомиње, нити приказије, ни у каснијим освртима овог аутора. Једини могући изузетак представљао би нож из гроба 162, нађен уз десну бутну кост коњаника, споља. Дужина фрагментованог ножа пре конзервације износила је 19 cm (Бунарџић 1978-1979: 43, T. III/9; Bunardžić 1985: Cat. 293, Fig. 28/4).

До сада су у овој дисертацији већ помињани налази који би могли, неки сигурно а други уз резерву, да се определе као бојни ножеви, као што је пренето и да би нож требало да буде дужи од 20 cm да би добио такво одређење (Petrinec 2009: 165).

Дискутовано је о томе да се неке врсте оружја, као што је рефлексни лук, ређе јављају у касноаварском материјалу него раније (Mrkobrad 1980: 99), па су у том смислу дати и неки речити примери, али изостанак наоружања у Челареву, где је истражено најмање 16 коњаничких гробова, свакако изазива пажњу. Ипак, требало би поновити да је велики број гробова био опљачкан.

С друге стране, из тих гробова су нам остали функционални предмети за јахање и богати украси коња. Прву групу предмета представљају, пре свега, узенгије. Приказани су типични касноаварски комади. Стремени из гроба 162 су ковани од гвожђа, имају тзв. омега петљу за провлачење ремена и широко и увучено упориште стопала којем је са доње стране истакнуто централно ребро (Бунарџић 1978-1979: 39, T. IV/3). Исту особину има и узенгија из гроба 32, која је са горње стране завршена ушицом са правоугаоном рупом за ремен, а не петљом (Bunardžić 1980: 75, T. XXIV/2; Bunardžić 1985: Cat. 388: *T. 37/16*), баш као и пар из гроба 85 (Bunardžić 1985: Cat. 415, Fig. 36/3).

Узенгије са увученом упоришном плочом, које најлепше представљају луксузни примерци из Змајевца (Garam 1982b: 190, Abb. 4/1-2), јављају се почев од прелазног периода аварске превласти. Најранија појава узенгија са заравњеном стајном површином код Авара такође се повезује са прелазним периодом, кад се појављују у коњаничким гробовима Тотипуста – Игар групе (Bóna 1970: 262). Такав је стремен из гроба 40, завршен тзв. омега петљом (Bunardžić 1980: 75, T. XXIV/3; Bunardžić 1985: Cat. 392: *T. 37/17*).

Понуђено је објашњење да је разлика у изгледу стремена настала услед промене начина израде обуће. По том мишљењу, округли облик раноаварских узенгија указује на коришћење обуће меканих ђонова, док равна стајна површина касноаварског стремена упућује на обућу тврдог ђона (Zábojník 2004: 52; Рашев 2007: 162). Наведеној подели, ипак, не иду у прилог случајеви када се узенгије различито изведених стајних површина нађу у истим коњаничким гробовима (*e.g.* Dimitrijević *et al.* 1962: 109-110, Sl. 10, 11; Točik 1968a: 29, Taf. XL/1, 2; *cf.* Бугарски 2009a: 120-121, нап. 47). У сваком случају, позније варијанте аварских узенгија не представљају хронолошки нарочито осетљив материјал.

Функционалним деловима опреме коња припадају и жвале од кованог гвожђа. Позноаварске жвале из Челарева су сложенијег типа од оних које су помињане у претходном попису налазишта, будући да су имале додатне елементе, псалије (ђемове). Примерци из гроба 5 (Бунарџић 1978-1979: 40, T. I/16) и 32 (Bunardžić 1980: 75, T. XXIV/1: *T. 37/15*) су вишеделни. Могло би да се каже да је основни облик дводелних жвала надограђен још по једном алком на крају, кроз коју је пролазио ремен узде, док су кроз унутрашње алке биле провучене псалије у облику извијеног слова *S* помоћу којих је боље усмеравана глава коња. Такве жвале се на репрезентативној касноаварској некрополи Тисафиред оквирно датују у последњу петину 8. века (Garam 1995: 358, Abb. 254). Могуће је да су тог типи били и корозијом оштећени примерци из гробова 85 (Bunardžić 1985: Fig. 36/2) и 162 (Бунарџић 1978-1979: T. IV/4).

Једну од најупечатљивијих група налаза на некрополи чине украсни делови коњске опреме. На овом месту, биће приказани најкарактеристичнији комади из свих објављених коњаничких гробова. У гробу 5, коњаничком и веома оштећеном цигларским радовима, део окова припада оглаву коња. То би се најпре односило на једноделни бронзани језичак висине 3,5 cm, украшен пунктирањем у низовима (Бунарџић 1978-1979: 39, T. I/9; Bunardžić 1985: Cat. 374, Fig. 32/1). Декорација пунктирањем у тврдом материјалу јавља се поткрај аварске превласти, особена је за крај 8. и почетак 9. века (Ковачевић 1977: 173). Потом, орму су красила и два већа (1,9 cm x 1,8 cm) и 17 нешто мањих бронзаних, ливених окова, димензија 1,4 cm x 1,4 cm. Окови су „у облику квадрата са заобљеним угловима“ (Бунарџић 1978-1979: 39, T. I/14-15, 22-29, 31-39; Bunardžić 1985: Cat. 371-372, Fig. 32/7-8), у чему би могао да се препозна стилизовани флорални орнамент. Практично исти комади се јављају и у гробу 247, такође два нешто већа уз 16 мањих (Bunardžić 1985: Cat. 409-410, Fig. 30/2, 7). Такви су налази, примера ради, нађени и у коњаничком гробу 757 са велике некрополе Холиаре у Словачкој (Točik 1968a: 111, Taf. LXXXVI/12-18), а одговарајући предмети, названи „четворолучни“ (*vierbogiger*), на Тисафиреду се датују у последњу петину 8. века (Garam 1995: 360, Abb. 216/16, 18, 19; 254). О томе је било речи приликом представљања касноаварских налаза из Бачке Паланке.

Ипак, најкрактеристичнији украси орме из гроба 5 су два окова у облику главе вепра, која је Бунарџић одредио као пар фалера. Реч је о ливеним, пунктираним комадима димензија 7,7 cm x 4,8 cm (Bunardžić 1980: 72-73, T. XXI/2; Bunardžić 1985: Cat. 375: *T. 35/3*). Веома слични комади потичу и из гроба 247 (Bunardžić 1985: Cat. 405). Због самог облика тих предмета, реч је о препознатљивим оковима орме који се,

опет, ретко јављају у инвентарима аварских гробова. У гарнитури из гроба 778 са некрополе Холиаре, уз већи аналогни оков нађена су и три мала (Čilinská 1961: 346, Obr. 25/2, 3-5; *cf*. Točik 1968a: 114, Taf. LXXXVII/36, 37-39). У посебном раду којег је својевремено посветила овој групи налаза, Ева Гарам је уочила извесне везе с нађсентмиклошком тореутиком и нагласила да примерцима из аварског контекста непосредно претходе израђевине из постсасанидске средње Азије (Garam 1981: 50). Сродан је и налаз окова орме, у облику главе сокола, димензија 9,4 cm x 5,2 cm. Предмет је од бронзе, ливен, а детаљи су наглашени гравирањем. Управо у тим рељефним удубљењима сачувани су остаци квалитетне позлате (Bunardžić 1980: 72, T. XXI/1; Bunardžić 1985: Cat. 386: *T. 35/2*).

Орму коња из гроба 162 красили су углавном комади ливени у бронзи и позлаћени. Позлата није нађена на једноставном језичку ремена са расцепљеном увлаком. Карактеристичнији комади, пак, третирани су и на тај начин. Реч је, пре свега, о два окова облика зарубљене пирамиде димензија 1,7 cm x 1,6 cm x 1,1 cm, који су били флорално украшени са страна, док су за ремен били везивани дугачким заковицама са подлошкама. Поред тога, било је и 16 калотастих розета пречника 1,7 cm и још један сличан, нешто већи комад (Бунарџић 1978-1979: 45, T. IV/6, 10, 11).

Најособенији налаз из овог гроба ипак представља пар фалера. Уз детаљан опис, Радован Бунарџић је приложио и рендгенски снимак фалера. Фалере су кружног облика, пречника чак 14,6cm. Израђене су од гвозденог лима, с таушираним орманентима од позлаћеног бронзаног лима. По среднини дискова, дугачким заковицама су били причвршћени калотасти окови од ливене бронзе с траговима позлате. То централно дугме је налик на описане окове орме из овог гроба. Таушрани украс дискова је изведен у по пет концентричних кругова који се шире од централно постављеног дугмета. Непарни кругови су испуњени мотивом плетенице, други *S* мотивом а четврти комбинацијом тог украса и палмета (Bunardžić 1980: 73, T. XXII; Bunardžić 1985: Cat. 376: *T. 35/4*). У новије време објављен је готово истоветан примерак из Пакса у централној Мађарској. Рендгенским снимком представљен је и налаз из Привлаке код Винковаца, истих димензија али са зракасто распоређеним таушираним орнаментом (Heinrich-Tamaska 2005: 115-117, Abb. 64, 71).

Управо тако је распоређен орнамент тауширане гвоздене фалере из гроба 40. Та фалера није кружног, већ облика розете, такође са централном калотом. Пречник фалере је 9,2 cm (Bunardžić 1985: Cat. 93). Директне аналогије потичу са налазишта Верс – Папкерт В. У дискусији о тим налазима, назначено је да група фалера указује на

краткотрајно оживљавање технике тауширања у Карпатском басену (Költő, Szentpéteri 2005: 157, 161, Abb. 2, 3). У том смислу, Оршоја Хајнрих-Тамаска је закључила да у време аварске превласти, за разлику од германског доба, тауширање не представља уобичајену локалну појаву у Карпатском залеђу. Штавише, уметање топљеног племенитог метала у гвоздену основу је у аварском свету посведочено искључиво на касноаварским фалерама. Тврди се да сама декорација описаних фалера одаје снажан утицај антике (Heinrich-Tamaska 2005: 113-115, 130; Heinrich-Tamaska 2008b: 255).

Представљене су и далеко једноставније фалере из гроба 85. Направљене су од бронзаног лима, калотастог су облика, пречника 10 cm. По средини тих примерака је изведен низ пефорација (Bunardžić 1985: Cat. 93; Fig. 36/1). Фалере су најчешће израђиване управо од лима (Čilinská 1961: 334).

Са некрополе у Черлареву представљене су само две алатке. У гробу 22 нађен је гвоздени срп дужине 34,2 cm. Као што може да се сагледа са једне фотографије, срп је био положен преко паса покојника (Bunardžić 1980: 75, Sl. 6, T. XXIV/4; Bunardžić 1985: Cat. 477: *T. 37/18*). Гроб 22 је на основу анализе појасних комада у претходном тексту датован у фазу SS III (750-780). О налазима српова из аварских гробова било је речи у поглављу о Ловћенцу, где сам уз, чини се, доминантно мишљење да су те алатке у гробове полагане у циљу спречавања повампирења покојника (*cf*. Slivenska 2004) изнео и своје мишљење да би на њих пре требало гледати као на археолошку потврду аварског бављења земљорадњом.

Другу алатку представљају клешта из неког уништеног гроба. Клешта су гвоздена, кована, дужине 20,4 cm. На врху очуване ручке очувани су остаци оплате од бакарног лима (Bunardžić 1980: 75, T. XXIV/5; Bunardžić 1985: Cat. 476: *T. 37/14*). Уз мању дискусију о овој групи алатки, клешта из Челарева су већ поменута приликом представљања одговарајућег налаза са некрополе Арадац – Мечка. Напоменуто је да се ради о ретком гробном прилогу (*cf*. Heinrich-Tamaska 2008b: 238, n. 4), при чему повезивање раноаварских ковачких гробова са Германима (*cf*. Ковачевић 1977: 164-168) у случају позног челаревског гробља не би могло да важи.

Истичу се и бројни налази керамичких посуда. Заступљене су посуде све три велике аародопске групе. У сажетку прве публикације стоји да је нађено (у до тада истражена 263 гроба) 98 керамичких посуда рађених слободном руком (*T. 36/10*) и на витлу, међу којима је чак 47 представника тзв. жуте керамике, као и две глеђосане

посуде (Бунарџић 1978-1979: 53), за које се сматра да настају према касноантичким или рановизантијским узорима (Bunardžič 2005).

Већ на почетку дискусије о нађеним посудама са витла, ваљало би истаћи да се не располаже неком систематизацијом таквих израђевина која би пружала могућности ужег датовања и/или територијалног распростирања неког одређеног типа посуда, налик на књигу Тивадара Виде о раноаварској грнчарији (Vida 1999). Из тог разлога посуде тзв. подунавског типа или тзв. жуте посуде не могу да служе као поуздано мерило за датовање гробних целина, осим у најширем смислу: још у уводу дисертације је наглашено да појаву нових керамичких типова ваља посматрати у светлу општих промена у материјалној култури Авара које се догађају почев од 670/680. године. Интересантно је да се од тог времена грнчарија рађена на витлу појављује и на локалитетима у Олтенији и Влашкој (Comşa 1975: 174). Због „проблема" датовања, униформној касноаварској грнчарији неће бити посвећена нарочито велика пажња у даљем тексту дисертације, сем у случају кад чини једини налаз са неког локалитета или кад је реч о посебно ретким облицима. Уместо тога, на овом месту ће уследити шире уводне напомене о посудама две позније аварске керамичке групе.

Тзв. подунавску керамику (*T. 36/ 11, 37/1, 10*) чине лонци јајоликог облика и извученог, јаче профилисаног врата. Понекад се на дну посуда јављају грнчарски знаци, нпр. круг или крст у кругу, што сведочи о радионичкој производњи. Ипак, поред мноштва занатски вешто изведених примерака, каткад се јављају неправилне форме. Посуде овог типа нису бојене или осликаване, али су ретко остајале неукрашене: још на витлу је једним потезом, спирално, извлачењем нагоре урезивана линија која се приликом посматрања посуде из фронталне пројекције показује као низ хоризонталних, паралелних уреза. Уколико је иста операција вршена чешљем, орнамент је гушће распоређен. Посуде овог типа украшаване су и извлачењем таласасте линије, валовнице, често чешљем од неколико зубаца. У одређеном броју случајева описани начини украшавања били су комбиновани. Примењивани су и кратки вишеструки урези назубљеном алатком. На тај начин су украшавани врат, раме и трбух, а ретко и обод.

Ове посуде су прављене од нешто пажљивије припремане земље, којој се додавао и мрвљени калцит или кремен, песак, па и туцана керамика. После сушења, посуде су печене у отвореном огњишту на високој температури од око 800° C, а касније и у пећима. После печења, зависно од хемијског састава земље, лонци су добијали боју у нијансама од црвене до црне, док боја прелома услед равномерног печења на високој температури више није тамнија (Mraković 1999: 109; Ковачевић 1977: 181, 183).

Често се у литератури ови лонци називају посудама „подунавског“ типа (*e.g.* Ковачевић 1977: 181-182). Како је истакао Флорин Курта, тај назив су наденули чешки и словачки истраживачи – Ајзнер, Бјалекова, Точик – у жељи да објасне присуство керамике са витла на авародопским локалитетима у Словачкој. Према њиховој идеји, како се даље наводи, керамика са витла, римске традиције, обележава Словене, док је за Аваре карактеристична тзв. номадска, потиска керамика. Највероватније је та двојност, по Курти, произвела конструкцију „Аваро-Словени“, односно „Словено-Авари“, при чему је већ наглашено да приписивање продужене употребе те кованице српској археолгији, као и хрватској (Curta 2001: 93) није оправдано (Бугарски 2006: 426, нап. 146). Мишљења ранијих истраживача о тзв. подунавској керамици код нас је презентовао Мирослав Мраковић. Наводи се некад актуелан став да је тзв. подунавски тип настао међу Словенима, под јаким утицајем рановизантијске производње. На истом месту се цитира и Ајзнерово мишљење да подунавски тип води порекло од ранословенског прашког типа који, опет, настаје под узајамним утицајима Германа и Словена. Ипак, Мраковић исправно наводи да су мањи лонци посуврађеног обода својствени и позноримском периоду и Сеоби народа (Mraković 1999: 118, 119).

Тивадар Вида, пак, сматра да посуде овог облика, рађене било на спором или брзом витлу, настају под позноантичко – германским утицајем (Vida 1999: 71, 107). Чини се да је Видино тумачење прихватљиво, и због тога што се сличности с руком рађеним посудама прашког типа ипак не намећу. Ово, наравно, не значи да Словени нису користили посуде тзв. подунавског типа. Извесно је да је постигнута форма прихваћена од стране различитих етничких структура и да се даље није развијала по чисто етничком кључу, односно да представља обележје једне епохе пре него обележје једне етничке групе (Бугарски 2006: 428).

Тзв. жута керамика се, дакле, појављује у исто време као и тзв. подунавска. Уз квалитетну израду, те посуде су и врло карактеристично обликоване. Најчешће се трбух од јаче или блаже извученог обода косо спушта до доње трећине висине посуде. На том месту обим посуде је највећи, и одатле се трбух обло или чак скоро биконично спушта до широког равног дна. Од линије навећег обима трбуха посуде, или нешто изнад ње, полази мања кружна дршка, која се завршава на половини или горњој трећини висине суда. Истој групи, ипак, припадају и други типови посуда, који су у великој мери заступљени управо на челаревској некрополи. Пре свега, реч је о боцама и крчазима. Радован Бунарџић челаревску некрополу, са преко 200 налаза (*T. 38/1*), сврстава међу најзначајнија налазишта тзв. жуте керамике. Сам број посуда је аутора оправдано навео

на утисак да је у самом насељу или у околини постојала радионица за израду оваквог посуђа (Bunardžič 2005).

На неким посудама се уочавају и трагови бојења, што је начин украшавања посуда раније несвојствен Аварима. Нису све посуде ове групе бојене, али њихов проценат је вероватно био већи него што се данас показује, јер су саме боје биле непостојане. Због тога и није могуће да се у потпуности проникне у природу орнаментике, мада на посудама где је боја добро очувана декорација веома подсећа на ону са персијских тканина (Ковачевић 1977: 183). Један од сачуваних примерака бојених посуда потиче управо из Челарева. У гробу 168 су, поред раније поменутих предмета, нађене и две керамичке посуде, лонац подунавског типа (*T. 37/10*) и керамичка боца. Боца припада жутој керамици. На њеном биконичном трбуху су, након печења, шестаром урезана три пара концентричних кружница, којима су назначене три зоне украшене белом и црном бојом (*T. 37/9*). Поред ове боце, од особених жутих посуда са челаревског гробља приказани су и крчази (Бунарџић 1978-1979: 47, T. VIII/3, 4, IX), а пун репертоар посуда те групе, међу којима има и примерака са изливником, приказан је на збирним илустрацијама (Bunardžić 1985: Cat. 90, 107, 126).

По Јовану Ковачевићу, сам назив групе није најадекватнији, јер су ове посуде често неке од светлих цигласто - црвених нијанси (Ковачевић 1977: 183), док према другом мишљењу јесте, уколико се схвати као *terminus technicus* који подразумева различите аспекте: састав глине, технику израде, облик, декорацију, функцију, дистрибуцију, датовање и порекло (Petrova 2006). Жута керамика је израђивана на брзом витлу, од квалитетно припремљене и веома добро, равномерно печене земље. Зидови посуда су танки и уједначене дебљине. Реч је о веома квалитетној грнчарској групи која засигурно представља производ мајсторских радионица. Уз оне констатоване код Нових Замки у Словачкој, неке на средњем Дунаву, у јужном Ердељу код Шехењија, два матична производна региона су на десној обали Дунава, у Барањи и комитату Толна и у Потисју, око ушћа Мориша и Кереша у Тису.

Још крајем шездесетих година прошлог века Дарина Бјалекова и Ева Гарам су се у својим дисертацијама бавиле пореклом тзв. жуте керамике, њеним особинама и појавом на аварским налазиштима. Ауторке су дошле до једнаког закључка да група води порекло из средње Азије, из Седморечја, при чему као узор помињу продукцију металног, али и керамичког посуђа 7. века из персијске провинције Согдијане. Доспевање њених облика и технике израде у аварско окружење повезује се са клановима који пристижу у ослабљени Каганат, вероватно око 680. године, изазивајући

и друге промене у материјалној култури (Bialeková 1967; Garam 1969a; *cf*. Ковачевић 1977: 183; Mraković 1999: 125, 139-140; Petrova 2006).

Ипак, још је у уводу напоменуто да тзв. жута керамика ван контекста не представља сасвим поздано етничко обележје, јер је присутна и у бугарском контексту. Хемијском и минеролошком анализом налаза из тајног пролаза тзв. Крумове палате у Плиски и локалних глиништа, доказана је локална израда посуда те групе, које се према контексту датују у рани 9. век (Petrova, Brey 2005: 173). Сличности жуте керамике средњег и доњег Подунавља наводе на размишљања о интензивнијим контактима између Авара и Бугара у другој половини 8. века. Уопште, истовремено постојање сличне керамике на простору средње Азије, централне и југоисточне Европе омогућава да се ти налази посматрају као краткотрајан заједнички грнчарски феномен, односно тренд надрегионалног и надетничког карактера. Василена Петрова такође верује да је ова група пореклом са истока, при чему би њено ширење требало сагледавати у кључу оновремених културних и/или економских контаката, пре него у етничком (Petrova 2006).

Необична је појава глеђосаног бокала са тролисним ободом из гроба 36, који је на основу описане наушнице датован у крај 8. века (Bunardžić 1980: 58, T. VII/3).

Налази који су изазвали највише пажње свакако су фрагментоване опеке са урезаним менорама и другим јеврејским симболима, као и кратким натписима на хебрејском језику (*T. 37/19, 20*). Дискусија о исказној вредности тих несвакидашњих налаза ће уследити у наредном одељку, а овде ће се пренети основни подаци о изгледу, броју и условима налаза. Нађено је преко 400 уломака римских опека (Гачић *et al.* 2008: 22), за које се мисли да потичу из оближњег Бегеча (*Onagrinum*). У овом случају, претпоставка је много логичнија од наведеног тумачења Олге Брукнер да је Бегеч представљао извориште опека за гробове у Бајској (Brukner 1982: 29, 35).

Ни у једном случају није нађена цела опека, већ само фрагменти, што је логично доведено у везу са димензијама и тежином тог материјала. Потпуно је јасно да су јеврејски знаци урезивани секундарно, јер је изведба зависила од тврдоће саме опеке и пречишћености глине. На препеченим опекама урези су плитки, каткад једва видљиви, а њихове линије се рачвају око тврђих површинских примеса. Уз то, симболи су распоређивани у односу на димензије и облик фрагмената. Поред менора, најчешће седмокраких, урезивани су симболи који их фланкирају, најчешће лулав (палмова гранчица), етрог (лимун) и махта, лопатица за гашење светиљке и скупљање пепела

(Bunardžić 1980: 10-12, T. XXV-XLIV). На једној опеци урезана је реч *Јехуда*, на другој *шахор* (*Меноре* 1983: 14).

Кад је реч о условима налаза, само четири опеке су нађене у гробовима, или прецизније у ракама 21, 230, 231 и 256 (*T. 34/2*). Формулација „jedne sasvim određene vrste priloga otkrivene u ovim grobovima" није добра, јер поменути гробови „pripadaju velikoj grupi sistematski raskopanih i pljačkanih grobova... па ...nismo u mogućnosti da utvrdimo primaran položaj... u okviru... grobne celine... већ imamo sekundarne položaje fragmenata opeka u koje su dospeli u toku ili posle raskopavanja i pljačkanja grobova" (Bunardžić 1980: 9). У овим случајевима, дакле, није реч о гробним прилозима. Насупрот томе, чини се да су једини стратиграфски јасније одређени фрагменти опека са урезима прикупљени „između ostalih nalaza" из два укопа опредељена „kao pozajmišta gline u vreme sahranjivanja na nekropoli" (Bunardžić 1980: 2, 10, нар. 16). Други налази из тих укопа нису приказани.

Све остале опеке (од тада познатих око 80) биле су нађене у „raskopanoj zemlji uništenog dela nekropole u sektoru I, zajedno sa ljudskim kostima, delovima pojasnih garnitura, nakita, posuda ili delovima konjske orme i svakako potiču iz zatvorenih grobnih celina (Bunardžić 1980: 10)." У новије време, са прикупљених чак око 400 уломака, тврди се супротно, да су њима „обележаване, са западне стране, хумке" гробова без прилога, изузев понеког јајета, који су приписани другој групи сахрана на локалитету „која за сада није антрополошки одређена" (Гачић *et al.* 2008: 22). Антрополошко истраживање те популације је ипак (било?) у току, при чему су уочене знатне разлике у односу на северно-монголске (аварске) скелете са истог локалитета (Bunardžič 2005).

Поред бројних гробова, на налазишту су установљени и остаци насеља. У поглављу о историјату истраживања наведено је да су још 1981. године „Na platou stare obale Dunava" југозападно од некрополе откривени насеобински налази приписани времену коришћења некрополе (*Меноре* 1983: 54-55). Објављена су два објекта истражена 1985-1986. године. Објекат 1 је правоугаоне основе, димензија 2,5 m x 2,2 m. Оријентисан је север-југ и укопан нешто дубље од метра у хумус и здравицу, при чему су последња два дециметра у лесу. Под је од набијене земље, а примећена су и два укопа за direke, па је закључено да су надземне конструкције биле у виду двосливних кровова од прућа и трске. Пећ обликована у лесу је нађена у југоисточном углу објекта. Веома је занимљив репертоар налаза. Поред керамике рађене слободном руком и на витлу (*T. 38/2*), датоване у време 8-9. века, нађени су фрагменти ливачких посуда и

згура, једна перла, животињске кости и комад опеке са урезаном менором. Укопавање објекта 1 је оштетило објекат 2, тако да је сачувана само једна пећ и део поднице (Станојевић 1987: 122-123, 128, Сл. 9, Т. VII; Станојев 1996: 147-148).

Установљено је да су лонци коришћени у свакодневној употреби били нешто већи, рађени од боље пречишћене глине и боље печени од оних из гробова, док је начин украшавања био углавном исти (Bunardžič 2005).

4.1.5.4. *Анализа података*

По својевременој процени Радована Бунарџића и Јована Ковачевића „u nekropoli" је било око 800 гробова (*Меноре* 1983: 16, 20), да би се у новије време устврдило да је истражена површина нешто мања од 1% (sic!) стварне величине некрополе (Bunardžič 2005). У претходном тексту је назначено да су на локалитету установљене три групе сахрана са више од 650 гробова. Прву чине аварски гробови, другу гробови без инвентара крај уништене зоне са налазима опека, док су у трећу групу сврстани гробови с неилустрованим предметима са хришћанским представама и гробови спаљених покојника. Како је већ наведено, закључено је да је сахрањивање „трајало релативно кратко, тек неколико деценија, да би било нагло прекинуто, уз систематско пљачкање највећег дела некрополе (Гачић *et al.* 2008: 21-22)."

Уколико бисмо трећу групу, која се распростире у југозападном делу налазишта (Bunardžič 2005), рашчланили на гробове спаљених покојника и плитко укопане гробове „сахрањених по хришћанском обреду са прекрштеним рукама... где... Као гробни прилози преовлађује сребрни накит са хришћанским елементима, крстови, ретке посуде и др (Гачић *et al.* 2008: 22)", уз један налаз копља (Bunardžič 2005; *ADAM* 2002: 90), заправо добијамо четири групе сахрана на Циглани у Челареву. О последње две групе је најтеже говорити, зато што илустрације изостају у потпуности. Ипак, плитко укопане урне би највероватније могле да се припишу Словенима, за шта добре назнаке постоје и у Сланкамену (*cf.* Јанковић 2003). Изгледа да је до 1990. године била позната тек једна словенска урна, случајно откривена „У близини" локалитета (Јанковић 1990: 117). Сажет опис „хришћанских" гробова, пак, у комбинацији са случајним налазом сребрне наушнице са звездоликим кошем из Челарева која је описана у првом каталогу, буди асоцијације на некрополу у Вајској коју сам уз резерву приписао Сермезијанцима. У случају ове групе гробова из Челарева, опрез је још израженији јер је оваква спекулација, нужно, сасвим слабо утемељена. О овим (вероватно) двема групама гробова не може да се каже нешто више, тако да ће преостала дискусија бити посвећена

сагледивим хоризонтима сахрањивања. Но, и те упитаности стављају под сумњу сасвим уско одређено време сахрањивања на Циглани у Челареву. Сматрам да доступна грађа не упућује на такав закључак. Штавише, мислим да се уопште не може говорити о *једној* некрополи, већ о три или четири гробља популација које су се на том локалитету сахрањивале у неодређеном трајању и временском и просторном распореду који на основу недовољно објављене грађе не може поуздано да се рашчита. Јован Ковачевић је, тако, сматрао да некропола „ima duži hronološki raspon, pa se pitamo u koji deo tog raspona spadaju menore. Da nisu menore samo u mlađem ili samo u starijem delu nekropole. Konstatovali smo da to ne možemo da odredimo jer je nekropola suviše uništena (*Меноре* 1983: 20)."

Основно полазиште за датовање хоризоната сахрањивања представља најбоље документована, касноаварска некропола. Посматрајући ситуацију из 1984. године (Bunardžić 1985: Fig. 2: *T. 34*), може да се закључи да је то гробље заузимало северни и источни део локалитета. У северном делу је зона са прва 263 истражена гроба, док су на истоку гробови 264-268, од којих су гробови 265 и 266 поуздано датовани у касноаварски период. На основу приложене анализе покретних налаза из тих гробова, извесно је да је аварско гробље на Циглани засновано у времену које одговара Забојниковој фази SS II (720-750), а да убедљиво највећи број гробова потиче из времена фаза SS III (750-780) и SS IV (780-800/825). Да је некропола трајала најдуже један век, а вероватно краће, сведоче и остали препознатљиви налази, пре свега накит и украси коњских орми. У анализе хоризоталне стратиграфије не можемо да се упуштамо, јер раке нису нумерисане ни на једном објављеном ситуационом плану.

Јужно од аварске некрополе, а непосредно уз зону из које су већ биле познате десетине опека са урезаним менорама, 1981. године је истражен неоштећен део гробља скелетно сахрањених покојника, углавном без прилога. Од 42 гроба испитана у тој невеликој зони, само је с једним могао да се повеже комад опеке са представом меноре. Ипак, јасно је да се јеврејски симболи морају приписати управо тој популацији. Њихови гробови нису били пљачкани, већ је део уништен радом циглане (*Меноре* 1983: 54-55). Касније је установљено, очигледно на основу новијих налаза који нису публиковани, да су опекама „обележаване, са западне стране, хумке покојника" из те групе гробова (Гачић *et al.* 2008: 22). Ти гробови су били укопавани са нишом на јужној страни (Bunardžič 2005).

Делује ми очигледно да је та популација била млађа од аварске. Поред установљене вертикалне стратиграфије насеобинских остатака, која сама по себи није

довољан доказ за то, јеврејско становништво се сахрањивало издвојено, јужно од Авара. Њихови гробови нису били пљачкани, а аварски јесу. У првој публикацији овог несвакидашњег налазишта стоји да је било опљачкано преко 68% (аварских) гробова (Бунарџић 1978-1979: 38). Тај проценат након каснијих истраживања није могао да буде знатно оборен, а наведено је да је су управо у појединим опљачканим аварским гробовима, који се налазе у средишњем и јужном делу главне зоне њиховог сахрањивања (*cf*. Bunardžić 1980: Plan 2: *T. 34*), у секундарном положају нађене опеке са менорама које су тамо доспеле приликом пљачке или касније.

Појава таквих налаза у аварским гробовима изазвала је велику пажњу, па су на округлом столу *Меноре из Челарева* изнесена сасвим различита тумачења бројних стручњака. Неки су били мишљења да комади опека са урезаним јеврејским симболима представљају старије, античке налазе чија се појава на разрушеном налазишту из раног средњег века погрешно интерпретира. Јован Ковачевић је убедљиво оспорио таква разматрања, најпре зато што је тешко замисливо да би неко доносио бројне опеке са менорама са неког другог, неидентификованог локалитета и потом их стављао у гробове, а онда и зато што би, да је на самој Циглани у Челареву постојао старији слој којем би опеке припадале, сигурно било и других налаза који би му одговарали (*Меноре* 1983: 11, 46). Урези менора на римским опекама спадају, дакле, у време јеврејског становања у Челареву, што је уосталом потврђено и накнадним налазом опеке са менором у објекту 1.

Време обитавања јеврејске популације није могуће утврдити прецизно, али могу да се изнесу извесне претпоставке. Аварска некропола је очигледно трајала до самог краја Каганата, тј. вероватно још у прве две деценије 9. века. Пљачкању гробова могло је да се приступи одмах након тога, а свакако док су земљане хумке и евентуална надгробна обележја још била видљива. Према једној поставци Ђорђа Јанковића, то би било време од око 20 до 50 година (Јанковић 2003: 100). Иако наведено размишљање не може да представља довољно поуздано упориште за датовање несвакидашњег јеврејског гробља у Челареву, чини ми се да ипак у извесној мери упућује на почетак коришћења те некрополе. Челаревски јевреји су, дакле, могли да отпочну живот на свом новом поседу, уз пљачку старијих аварских гробова, најраније у времену од око 820 до око 870. године.

Посебан проблем лежи у ближем етничком одређењу те популације. Пошто некропола није ваљано објављена, углавном се остало на тумачењима која су изнедрена након првих кампања. На основу тадашњих сазнања и можда донекле површног

сагледавања грађе, сматрало се да је на Челареву сахрањиван живаљ аварске материјалне културе али јеврејске вере. Та популација је, према размишљањима Јована Ковачевића и Данице Димитријевић, уз извесну резерву опредељена као хазарска (*Меноре* 1983: 54, 48). У покушају да се објасни феномен менора из Челарева, скренута је пажња и на оближње налазе арапског, абасидског новца. Реч је о два мало коришћена, добро очувана златна динара из околине Новог Сада, кована у Багдаду између 762 и 775. године за калифа ал Мансура. Стање очуваности монета, по Небојши Станојеву, наговештава да су оне донесене, пре него да су доспеле путем трговине, и „потврђују присуство једног вишег слоја, а можда истовремено и економски и трговачки снажну групацију." Ово превише слободно тумачење се потом доводи у везу са сукобима Арапа и Хазара током 8. века, који су могли да представљају и „разлог за померање неких самосталних јеврејских популација које су живеле на Кавказу... Северни Кавказ у то време насељавају и Алани, Адиги, затим турска племена Савир, Акацир, Барсил, Болгар, Хазар... Могуће је да су нека од ових племена стигла у Панонску низију, па и до Челарева" (Станојевић 1987: 130-131). С тим у вези, још један налаз абасидског динара, датован у 784/5. годину, познат путем воштаног отиска који је још 1891. године доспео у Национални музеј у Будимпешти, могао је да потиче управо из Челарева. За тај налаз се донедавно мислило да потиче из Маглића, но захваљујући податку до којег је Петер Шомођи дошао у документацији поменутог музеја, заправо потиче из циглане у једној од суседних општина (*...in einer der Nachbargemeinden von Bulkeszi...*) (Somogyi 2009: 262-263). Маглић се налази близу Челарева, тако да је изнесена претпоставка заснована.

Закључак српске раносредњовековне археологије, због неусклађености типичног аварског материјала и јудаизма, ипак није наишао на једнодушну подршку међу стручњацима (*e.g.* Bálint 1998: 188). Уз то, примећено је да су поменути новци, уз друге налазе абасидских динара који ће бити обрађени касније, сувише позног датовања да би било могуће образовање некрополе од више стотина гробова у распону од времена њиховог ковања до почетка 9. века. И због тога, Шомођи је теоријe о миграцији, коју је иначе приписао Станојеву, прогласио апсурдном (Somogyi 2009: 261-267).

Постојала су и тумачења, пре свега Иштвана Ердеља, да налазиште припада добу насељавања кабарских, односно старомађарских племена, али таква поставка је без хронолошког упоришта (Станојевић 1987: 130, нап. 42; *ADAM* 2002: 90). Та примедба је тачна, посебно зато што се и она односи на тумачење исказне вредности *свих* гробова на локалитету. Сетови препознатљивих касноаварских налаза заиста нису

могли да буду полагани у гробове из времена досељавања Мађара. Чак и кад бисмо издвојено посматрали јеврејске гробове, не може се тврдити да они припадају том времену, иако су по свој прилици млађи од аварских.

Хазарски каганат је веома ојачао током 8. века. Тридесетих година тог столећа, хазарска врхушка је прихватила јудаизам, водећи либералну политику према припадницима осталих конфесија. Ситуација се променила почетком 9. века, када под Обадијом почињу прогони хришћана и муслимана, што је представљало увод у дуготрајне борбе које су, између осталог, отвориле пут у Европу Мађарима. Сукоби су завршени падом Каганата, а преостали Хазари постају познати као Кабари. Они су се прикључили Мађарима још док су живели на простору између Дњепра и Доњеца (Артамонов 1962: 345, 519).

Иако не може да се тврди да су јевреји из Челарева били Хазари или од њих преостали Кабари, теорија о миграцији ни у ком случају није без основа. Ни у ближем ни у даљем окружењу нема сличног налазишта, тако да јудаизам није могао да представља локалну појаву. Јевреји су на југ Бачке морали однекуд да присигну, а предложена теорија о миграцији још увек делује најприхватљивије. Ипак, указано је да су погрешне аргументе дали и они који су је изнедрили, али и они који је оспоравају, управо зато што и једни и други локалитет виде као *једну* некрополу. Уколико би се прихватило овде изнесено тумачење, челаревски јевреји би знатно лакше могли да се поистовете са Хазарима или неком другом површно јудеизованом популацијом са Кавказа која је, склањајући се од сукоба, на југ Бачке пристигла вероватно средином 9. века, искористивши историјски вакуум између краха аварског Каганата и доласка Мађара. Чини се мање вероватним да су у питању били Кабари, јер су они дошли прилично касно, па је питање да ли би још увек могли да уоче аварске гробове које би потом пљачкали.

Како год да се одреди етничка припадност јеврејског становништва из Челарева, налази црепуља и жрвњева из насеља сведоче о земљорадњичкој делатности, док налази ливачких посуда и згуре указују и на вештину обраде метала. Уз сам избор места за подизање слабо документованог насеља, те одлике упућују на седелаштво.

4.1.6. **Бегеч (Begecs)**

4.1.6.1. *Географско одређење*

На спој узаног појаса алувијалне равни и ниже речне терасе, крај самогДунава, смештен је Бегеч, на најистуренијем положају ка нижем земљишту (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 152). Положај Бегеча, прекопута северних обронака Фрушке горе, очигледно је представљао важно место још у касноримско доба, будући да је на том месту у Барбарикуму подигнут каструм (*Onagrinum*). Утврда из Бегеча, на локалитету Кува, у пару с прекодунавском Бононијом (*Bonnonia*), требало је да брани прелаз преко реке (Đorđević 2007: 86-87).

4.1.6.2. *Историјат истраживања*

Управо с рекогносцирања (?) римског кастурма из 1975. године потиче „korča kao prilog konjaničkog groba bez drugih nalaza, danas u Muzeju grada Novog Sada, neobjavljena“. Душан Мркобрад је тај налаз сврстао у групу оних који „su skoro bez ikakvih podataka, pa samo možemo reći da su se nalazili u avarskoj upotrebi, ali ne i kog perioda“ (Mrkobrad 1980: 93-94, нар. 615). У стручној литератури могу да се нађу подаци о ископавањима каструма 1974. и 1975. године. Другу кампању је водио Мартин Габричевић, испред Музеја града Новог Сада, а у ископавањима су учествовали и Душан Мркобрад и Радован Бунарџић. Из не сасвим јасног текста извештаја може да се закључи да су на једној локацији у јужном делу каструма, испод античког шута који се обрушио у скорије време, истраживани делови најмање три некрополе, од којих је најстарија античка, гроб коња припада касноаварском периоду, док је најмлађа група гробова из времена 16-17. века (Bunardžić 1975: 77-79). Уз то, по следећем Бунарџићевом наводу, „Pored samog Onagrinuma, odnosno pored utvrđenja, nađeno je nekoliko kasnoavarskih grobova, s izuzetno bogatim nalazima.“ Ти гробови нису били професионално истражени, тако да није израђена документација (*Меноре* 1983: 12-13).

Из подручја Бегеча потиче још аварских налаза, али ни они нису јасније описани. Помињу се „posude rađene gnjetenjem ili na primitivnom vitlu“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 65), што се односи на навод Десе Чалања о налазима са локалитета Кува, „bez ikakvih podataka, danas u Narodnom muzeju u Budimpešti“. Атипичне руком рађене посуде, илустроване су без пратећих података (Mrkobrad 1980: 102, T. XCVI/6,8).

Такође без ближих описа, Шандор Нађ наводи још два налазишта из Бегеча са којих потичу аварски гробови. Реч је о локалитетима Татарница и Партизанска улица

бр. 18. На потесу Татарница нађени су гробови, а у Партизанској улици бр. 18 „комплетан мушки гроб“. Материјал се чува у Музеју Војводине, а нејасно се помиње и „златни налаз, материјал у Градском музеју у Сомбору“ (Nagy 1971: 190, нар. 28).

4.1.6.3. *Археолошки налази*

Једини приказани налази из Бегеча су две руком рађене посуде, које није могуће поредити с представницима референтне типологије (Vida 1999), пре свега због лоших цртежа. Једна посуда је крајње необична и приказана је као чаша која се конично сужава према дну (Mrkobrad 1980: T. XCVI/6,8).

Гроб коња, „za sada usamljen“, био је оријентисан запад-исток. Затечен је у оштећеном стању, а од прилога је нађено „nekoliko okova sa slabom pozlatom“, једна гвоздена копча са орме и касноаварска узенгија широке упоришне плоче, за коју је нађена аналогија у гробу 14 некрополе из Бродског Дреновца (*cf*. Vinski-Gasparini, Ercegović 1958: 156, T. XIII), на основу чега је и гроб из Бегеча датован у прву половину 9. века (Bunardžić 1975: 78-79, нар. 6).

4.1.6.4. *Анализа података*

Најинтересантнији податак о аварским налазима из Бегеча, свакако се односи на коњаничке гробове из каструма. Већ је поменуто да, уз бројне налазе из Нових Бановаца (*Burgenae*), један позноаварски налаз потиче и из римског војног логора на локалитету Градина у Сурдуку (Dimitrijević *et al*. 1962: 96-97, Sl.1). Не би требало помишљати да су Авари користили римске фортификације у њиховој изворној функцији – оне су до тада засигурно већ биле добрим делом порушене – али су очигледно користили места која су још давно римски војни планери изабрали за утврде своје војске.

Кад је реч о датовању налазишта из Бегеча, доступни подаци можда нису сасвим тачни. Наиме, пратећи излагање Душана Мркобрада (Mrkobrad 1980: нар. 615), аутор цртице о локалитету Бегеч - Кува у најпотпунијем попису аварских налазишта тај локалитет је датовао у 8. век, тако што је нетачно навео да је Мркобрад неку бронзану појасну копчу (?) одредио у касноаварски период. Остали поменути локалитети датују се широко, у 7-8. век, што је на основу доступних података једино и исправно (*ADAM* 2002: 47-48). Због великог личног искуства може да се прихвати шира оцена Радована Бунарџића о коњаничким гробовима из утврђења, с тим што би требало задржати

резерву кад је реч о апсолутном датуму којег је понудио. Наиме, према доступном опису налаза из гроба коња, та целина је врло лако могла да припада 8. веку.

4.1.7. **Футог (Futtak)**

4.1.7.1. *Географско одређење*

Футог је смештен на споју веома узаног појаса алувијалне равни и ниже речне терасе, крај самог Дунава (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 152). Као једно место налаза новца наводи се „локалитет Ирижац, Футог-Руменка“ (Станојевић 1987: 131), из чега може да се закључи да је налазиште севернije од Футога, према Руменци, врло могуће на граници ниже и више речне терасе.

4.1.7.2. *Историјат истраживања*

Из Футога и околине тог места потичу два абасидска динара, један кован почетком а други у другој половини 8. века. Старији новчић је још 1893. године путем откупа доспео у музеј у Загребу (Somogyi 2009: 263), док се млађи чува у нумизматичкој збирци Музеја Војводине (Станојевић 1987: 130-131).

4.1.7.3. *Археолошки налази*

О старијем налазу из Футога располажем само најосновнијим податком, да је реч о абасидском динару кованом 707/708. године (Somogyi 2009: 261). Млађи златник је динар масе 4,42 g, кован у Багдаду између 762. и 775. године за калифа ал Мансура. У доњем делу реверса је урезан графит (Станојевић 1987: 130-131, нап. 44).

4.1.7.4. *Анализа података*

По датуму ковања, али вероватно не и по својој исказној вредности, старији абасидски златник из Футога одудара од не тако мале војвођанске групе налаза тог новца. У анализи података о јеврејском гробљу у Челареву, наведено је да је Небојша Станојев неким од тих налаза покушао да подупре идеју о миграцији јевреја са Кавказа у Бачку.

Чини се да опеке са менорама из Челарева саме по себи представљају доказ за неко слично пресељење, које се према резултатима изведене анализе могло догодити око 50 до 100 година после ковања ових златника. То још увек не значи да треба сасвим одбацити поимање абасидског новца Данице Димитријевић (*Меноре* 1983: 27-28) и

Небојше Станојева (Станојевић 1987: 130-131), али ваља нагласити да је присутно и другачије, по свој прилици боље утемељено објашњење. Детаљнији приказ тог сагледавања уследиће приликом представљања оставе из Доњих Петроваца, а на овом месту би само могло да се наведе да се из резултата одвојених истраживања Мајкла Мекормика и Фалка Даима назире пут абасидског новца у Каганат заснован на трговачким везама сиропалестинске области и градова северне Италије, те контаката између тих центара и западних аварских крајева (*cf*. Somogyi 2009: 260-267).

У контексту футошких налаза из касног периода касне аварске превласти, споменути су и остаци насеља са локалитета Пашњак, које су објавили Милица и Ђорђе Јанковић и датовали у 9. век (Јанковић 1990: 116). То је учињено уз ограду, опреза ради, приликом пописивања аварских налазишта у Бачкој и утврђивања њиховог насеобинског карактера (Bugarski 2008a: 446). Ипак би се требало задржати на претходном одређењу, и због тога што је на једној од посуда са витла уочен урез налик на бугарско слово (Јанковић 1990: 52, Кат. бр. 109/11).

4.1.8. **Ковиљ (Kabol)**

4.1.8.1. *Географско одређење*

Ковиљ се налази на граници више речне терасе и ширег појаса алувијалне равни Дунава, на истакнутој позицији која дубоко задире у нижи терен (Ћурчић, Ђуричић 1994: 152; Geomorfološka karta 2005). У правцу Гардиновца ка северу нижу се пешчане дине (Букуров 1971: 71), а село се налази на споју чернозема на песку са другим, мање плодним земљиштима (Pedološka karta 1971). У близини села још увек расте шума (Бабић, Парабућски 1971: 119-120).

4.1.8.2. *Историјат истраживања*

Из Улице Лале Новоселца у Ковиљу потиче случајан налаз гроба са ратничком и коњаничком опремом, без ближих података. Предмети из гроба чувају се у Музеју Војводине, а делимична публикација је потекла из пера Данице Димитријевић (Димитријевић 1975b: 92; Mrkobrad 1980: 656).

4.1.8.3. *Археолошки налази*

Према подацима које је ауторка добила од Шандора Нађа, у Ковиљу је нађен ратнички гроб с прилогом у оружју и коњаничкој опреми, али костију коња није било. На лоше одштампаној фотографији, приказани су тек „ритуално савијена“ сабља са, чини се, издуженом тракастом накрсницом и врхови тробридних стрела, од којих је бар један био перфориран на крилцима (Димитријевић 1975b: 93: *T. 40/12, 13*). Као што је већ помињано поводом таквог налаза из Арадца, рупе су служиле за увијање кучине натопљене смолом. По паљењу фитиља, стреле су одапињане на објекте у којима је требало да се изазове пожар (Ковачевић 1977: 119). Од осталих предмета из гроба, помињу се окови појаса или орме, жвале, пар узенгија и гвоздена алка (Димитријевић 1975b: 92).

4.1.8.4. *Анализа података*

На основу илустрације и описа гроба, етничко и временско одређење које је дала Даница Димитријевић слеђено је у неколико наврата (Mrkobrad 1980: 98, n. 656; Takács 2000a: 469; Bugarski 2008a: 447), али се у каталошкој одредници таквом тумачењу приступа с резервом (*ADAM* 2002: 210).

Разлог опрезу је свакако у недовољним и неквалитетним илустрацијама, а потом и у чињеници да је сабља била савијена, што није аварски обичај, већ се понекад јавља у старомађарским гробовима, нпр. у Хоргошу (Димитријевић 1975b: нап. 79). Мач из Хоргоша, узгред, такође изазива забуну. Потиче са ископавања с краја 19. века, када су једном хоризонту приписани и налази из времена Сеобе народа и они из времена досељења Мађара (Biborski, Kaczanowski 2001: 239, 243, Abb. 1, 5/1), тј. мач и узенгије. С друге стране, мач из Царичиног града, поменут приликом анализе гроба из Манђелоса, такође је нађен савијен (Кондић, Поповић 1977: 210, T. XXVII/90).

Због стања налаза и илустрације није лако ни дискутовати о оружју из Ковиља, нити понудити адекватну аналогију. Из приложене фотографије јасно проистиче да је реч о једносеклом оружју, али није јасно да ли је то заиста била сабља или, можда, палаш. Управо палаш из гроба 19 некрополе у Бродском Дреновцу (Vinski-Gasparini, Ercegović 1958: 157, T. XV/4) по обликовању накрснице и пресеку сечива подсећа на оружје из Ковиља. Слична сабља, опет, потиче из гроба 375 некрополе Холиаре (Točík 1968a: 66, T. LXIII/15).

Налаз из Улице Лале Новоселца би, тако, заиста могао да одговара времену позне аварске доминације. Без обзира на исказан опрез, датовање гроба је остављено у

8. веку (*ADAM* 2002: 210), чега би се требало држати. У том смислу, не би требало пренебрегнути препоруку Шандора Нађа, иако највероватније усмену, као ни чињеницу да гроб из Ковиља није укључен у референтан преглед старомађарских налазишта (Bálint 1991a).

4.1.9. **Тител (Titel)**

4.1.9.1. *Географско одређење*

Тител се налази на јужном рубу Тителског брега, издигнутог лесног платоа овалног облика и површине од 94 km² који је, смештен при самом ушћу Тисе у Дунав, са свих страна окружен нижим земљиштем. Град је на граници лесне заравни и узане зоне ниже речне терасе (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 151), у контактној зони три врсте плодног чернозема (Pedološka karta 1971).

Локалитет „na pruzi Zrenjanin – Novi Sad“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 62), између две локалне тителске станице (Nagy 1971: nap. 30), морао је да се налази управо при споју наведених геоморфолошких јединица, будући да пруга пролази поред тог места, с јужне стране. Известан број налаза прикупљен је и приликом изградње тителског моста (Манојловић, М. 1969-1970: 305). То је могао бити или стари или, вероватније, данашњи железничко-колски мост преко Тисе, подигнут на истом месту, са којег пруга води право према тителској железничкој станици. Реч је о једином мосту код Тителa.

4.1.9.2. *Историјат истраживања*

Између 1928. и 1930. године, са тителске деонице пруге прикупљено је неколико касноаварских предмета, што је пропраћено несигурним подацима о условима налаза (Dimitrijević *et al.* 1962: 62; Димитријевић 1975b: 92), уз оцену да је реч о предметима из гробова (Nagy 1971: nap. 30). Налази се чувају у Музеју Војводине.

Предмети нађени током изградње моста откупљени су од инжењера Вилима Најера и смештени у исту установу (Манојловић, М. 1969-1970: 305). Пратећи инвентарске бројеве тих налаза, посредно може да се закључи да су прикупљени током послератне изградње моста, педесетих година прошлог века, а не 1926. године када је на том месту изграђен први тителски мост. Могуће је да су управо ти налази изазвали једну мању археолошку интервенцију. Године 1954, вршена су сондирања терена, али резултати нису објављени (Mrkobrad 1980: nap. 575).

4.1.9.3. *Археолошки налази*

Са пруге су, најпре, прикупљени језичак, копча и лонац. Језичак висине 10 cm је пуноливен у бронзи, завршен увлаком за крај појаса и са обе стране украшен сценом „поворке“ три животиње (Dimitrijević *et al.* 1962: 62, T. XXIV/3: *T. 40/14*). Припада типу 19 Забојникове серијације, односно фази SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, 248, Taf. 6/5, 6).

Копча је од бронзе, ливеног трапезиодног оквира и издуженог правоугаоног окова од лима, укупне дужине 7,8 cm. Гвоздени трн није сачуван (Dimitrijević *et al.* 1962: 62, Sl. 1: *T. 40/15*). Већ је коментарисан сличан налаз са некрополе Богојево II. Тај предмет је слабије очуван, тако да је понуђено више могућих типолошких сврставања. Целокупно време коришћења оваквих копчи је одређено од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254). Боље очувана копча из Тителa може да се уже дефинише, тј. да се сврста у тип 119 референтне серијације, са прелаза из фазе SS I (700-720) у фазу SS II (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 25/10-12).

Лонац је израђен на витлу и припада тзв. подунавском типу посуда. Налази са пруге су датовани у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 62, Sl. 2: *T. 40/16*; *ADAM* 2002: 387).

Приликом изградње моста прикупљено је укупно 13 предмета који се повезују са временом аварске превласти. Један од њих је језичак истог типа и датовања као претходно описан комад из Тителa. Од осталих налаза, само се помињу прећица, четири „Пулије“ (вероватно неке појасне апликације), две наушнице, перле од ћилибара и четири посуде. Две посуде су описане као словенске, а сав остали материјал је из „аварословенског доба“, датован у 7. и 8. век (Манојловић, М. 1969-1970: 305-306, Сл. 22).

4.1.9.4. *Анализа података*

Из претходног текста доста јасно проистиче да сви описани налази из Тителa потичу из једне зоне, са јужног обода данашњег града. Највероватније су то одреда били гробни налази са исте некрополе. Складно датовани предмети са пруге су, тако, могли да потичу из гроба једног мушкарца (Димитријевић 1975b: 92), док из података Мирјане Манојловић може да се изведе претпоставка да предмети нађени код моста потичу из око четири гроба, од којих би по један могао да се припише особама мушког и женског пола. Кад је реч о датовању аварског гробља из Тителa, с обзиром на степен публиковања грађе, могло би се задржати на неком ширем одређењу. Ипак, сви илустровани предмети упућују на прву половину 8. века (*cf*. Bugarski 2012a: 28, Fig. 13).

Из писаних извора јасно проистиче да је област Шајкашке, па тако и доминантан Тителски брег, морала да буде насељена Аварима још раније. Познат је успешан ромејски напад из 600. године кад после низа битака царска војска стиже на Тису, где је баш код Тителског брега надмоћно победила Аваре (*Theophylact Simocatta*, Hist. VIII 3). Ипак, описани трагови касноаварске некрополе представљају једине такве остатке из Тителa и безмало једине аварске налазе из целе Шајкашке. Могло би се претпоставити да ће будућа истраживања Тителa бити плодоносна, јер је сам његов положај морао да привуче и Аваре, било у време напада на Византију, било у време када су консолидовали стање у свом Каганату.

Стратегијски значај Тителa потврђивао се у разним епохама, и пре и после аварске превласти. Ту је било подигнуто римско утврђење Контра Акуминкум (*Contra Acumincum*) (*cf*. Димитријевић 1975а: 42-47), а у 14. веку Тител је једини у свом окружењу имао статус града (Đere 1988: 110-111).

4.2. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У УНУТРАШЊОСТИ БАЧКЕ*

Уследиће представљање малобројних локалитета из унутрашњости Бачке, из појаса флувио-барског дна Панонског басена и више речне терасе Дунава.

4.2.1. **Стапар (Ósztapár)**

4.2.1.1. *Географско одређење*

Положај Стапара је већ описан (*3.2.4.1*. на стр. 108) приликом представљања занимљивог налаза из раније етапе аварске превласти са простора земљорадничке задруге Стапар II. Налазиште Стапар – Кнежева бара налази се севернијe од тог локалитета, на око 9 km западно од Сивца, „на обалама Кнежеве баре која је данас каналисана (Анђелић 2008: 130, 131).“ На геоморфолошкој карти, та бара је обележена као суви канал оцедног тока (Geomorfološka karta 2005).

4.2.1.2. *Историјат истраживања*

Налазиште је забележено 2000. године приликом заштитних археолошких ископавања која су претходила изградњи гасовода Госпођинци – Сомбор. Иако то у тексту није наглашено, може да се закључи да је посао изведен у организацији

Покрајинског завода за заштиту споменика култре из Новог Сада, под руководством потписника чланка, Драгана Анђелића.

Истраживања су вођена, како је то код нас и иначе пракса у сличним приликама, у оквиру уског рова који се по потреби ширио, не би ли се испратиле затечене археолошке ситуације (Анђелић 2008: 127). На тај начин се, наравно, пружа непосредна заштита, док је целину налазишта тешко сагледати.

4.2.1.3. *Археолошки налази*

Из извештаја који није пропраћен свим потребним техничким прилозима произилази да су археолошки налази забележени и на источној и на западној обали Кнежеве баре. На источној обали је, поред девет сарматских објеката, откривен и један из времена раног средњег века, протумачен као ров ширине 2,25 m и дубине 1 m. На западној обали је, поред остатака бронзанодопског насеља, испитана и једна раносредњовековна јама пречника 3 m и дубине око 1 m. На око 120 m западно од те јаме, истражено је шест гробова из исте епохе (*T. 39*).

Кад је реч о покретним налазима из раносредњовековних насеобинских објеката, преовлађују уломци керамичког посуђа. Приказан је фрагмент лонца рађеног на брзом витлу, који подсећа на посуде тзв. подунавског типа, као и фрагменти руком рађених лонаца, од којих су неки по ободу украшени утискивањем ноктима. Репертоар налаза гњетане керамике обогаћују фрагменти вршника, црепуље и котлића (*T. 40/1-5*). Од осталих налаза из тих целина, представљен је део једног керамичког тега, фрагментована перла и токарени предмет од парошка јелењег рога којем је посвећено нешто више текста (Анђелић 2008: 130, T. VII, VIII: *T. 40/6*). Реч је заправо о псалији од рога, какве су провлачене кроз алке жвала. На Тисфиреду се такви примерци појављују у старијим коњаничким гробовима, с датовањем од средине 7. до почетка 8. века (Garam 1995: 354, 358, Abb. 214/4, 254, Taf. 191).

Ископавањем у рову ширине 1,5 m, који је по потреби проширивао, откривено је шест гробова приближне оријентације северозапад-југоисток. Раке су правоугаоне, а у случају гробова 2 и 3 су укопане на банак, где се уочавају трагови дасака којима су раке затварале. Гробови 2 и 4 су укопани са равним дном, док се у основи гроба 3 уочава плитак укоп у пределу стопала покојника. Гробови 1, 5 и 6 такве укопе имају и у пределу лобања сахрањених особа (Анђелић 2008: 130: *T. 39/3, 8*).

Наведене одлике рака се често уочавају на аварским гробљима (*cf*. Ric 1987: 148, 155; Риц 2003: 335, Т. I, II), баш као и примењени обичаји сахрањивања. Покојници су положени на леђима, опружених екстремитета, сахрањени одевени и са комадима личног прибора. Од хране која је стављана у гроб, остале су веће кости животоња и кости птица, љуске јајета у гробу 2, а у том контексту треба гледати и на барем једну до две керамичке посуде из гроба 5 (Анђелић 2008: 130-131).

Преглед налаза материјалне културе ћемо отпочети представљањем споредног појасног језичка из гроба 1, приписаног особи женског пола. Језичак висине 2,3 cm је од бронзе, ливен у једном комаду, са увлаком, испод које је са обе стране украшен представом животиње, чини се зеца (Анђелић 2008: 130-131, Т. III/4: *T. 39/7*). Припада типу 74 серијације Јозефа Забојника, односно фази SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, 248, Taf. 21/8-10). Поред неких пропалих комада од металног лима из појасног предела покојнице из истог гроба, у средини карлице је нађена гвоздена кована пређица правоугаоног облика (*T. 39/4*). Такве копче, општеприсутне на авародопским некрополама, потичу и из гробова 3, 4, 5 и 6. У гробу 2, пак, нађена је бронзана ливена пређица трапезоидног облика, гвозденог трна, која је изворно носила оков од лима. Пошто тај оков није сачуван, као и у случају налаза са некрополе Богојево II може да се тврди тек да је копча изворно припадала неком од Забојникових типова 119, 120, 126 или 130, који се датују у познији одсечак фазе SS I (700-720), односно прелаз у у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/4-6, 10-12, 26/8-13). Слични датуми су утврђени и на Тисафиреду, где се варијанте копчи с ливеном трапезоидном пређицом и лименим оковима датују од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254).

Накит је, најпре, представљен једноставним каричицама округлог облика и пресека и стањеног краја за провлачење кроз ресу уха. Пар од бронзе потиче из гроба 1, док је један сребрни примерак нађен у гробу 5 (Анђелић 2008: 130, Т. III/1-2, VI/1: *T. 39/2, 9*). Као ни гвоздене копче, ни овакве наушнице не чине хронолошки довољно осетљив тип налаза. Нађене су и две ниске перли. Стаклене перле из гроба 4 су биконичног облика. Поред црних, белих и зелених једнобојних перли, има и оних које су по површини водоравно жлебљене и испуњене белом пастом (Анђелић 2008: 130, Т. V/4). Перле из гроба 5 су другачије израђене. У нисци је било око 20 перли, делом направљених од ћилибара. Перле су сасвим ситне, кружне основе и спљоштеног, ваљкастог пресека, уз неколико двочланих комада (Анђелић 2008: 130, Т. VI/3). Према резултатима Адријена Пастора, перле попут оних из гроба 4 се датују од доласка Авара

до 650. године, уз могућу употребу до краја 7. века, док су ситне једночлане и двочлане перле налик на комаде из гроба 5 коришћене током читавог раноаварског периода, опет уз продужену употребу до краја истог столећа (*cf*. Pásztor 2008: Tab. 2).

Од налаза прибора, из гроба 5 потиче бронзани оков, димензија 5,5 cm x 0,9 cm. Драган Анђелић је претпоставио да је оков био нашивен на траку о којој је са десног кука висила футрола ножа (Анђелић 2008: 130, T. VI/2: *T. 39/10*). Налаз би могао да представља и оков торбице, премда у Тобијасовој типологији (Tobias 2011a) нема таквих комада. Предмет је обликован од савијене бронзане траке која је у четири шире зоне издигнута, а у три између њих спуштена до равног наличја, чиме су направљене четири рупе, вероватно за зашивање. У истом гробу је нађен и гвоздени нож. Ти уобичајени комади прибора потичу и из гробова 3, 4 и 6. У гробу 4 је нађен и пљоснат оловни пршљенак (Анђелић 2008: 130, T. V/1, 2). Споменут је сличан налаз из Бечеја.

Керамичке посуде су нађене само у гробу 5. У прочеоном удубљењу раке је затечена „сива сарматска посуда" направљена на брзом витлу (Анђелић 2008: 130, VI/9: *T. 39/14*). Реч је о малом биконичном пехару. Имајући у виду да је на локалитету потврђено становање Сармата, сигурно су у непосредној близини били и сарматски гробови. Авари су, чини се, неоштећен пехар могли да нађу пре свега у таквој целини. Као занимљив пример, могао би се навести и налаз праисторијске посуде у једном аварском гробу (Gere 1998: 84, T. XIX/5, 6), о чему ће тек бити речи. У методолошком смислу, требало би правити разлику између појединачног присуства старијих предмета у целинама из млађе епохе, као што је то овде случај, или нпр. појава старијих фибула у аварским гробовима (*cf*. Garam 2003), и присуства ансамбала предмета старијег датовања на локалитетима који су *a priori* у целости приписани млађој епохи. Тада ансамбли налаза, уз евентуалне друге показатеље, налажу да се рашчлани датовање налазишта (*e.g*. Бугарски 2009a: 14-27, План 1).

Поред других налаза и самог изгледа раке гроба 5, о поузданом датовању у време раног средњег века сведочи и налаз друге керамичке посуде. У удубљењу ниже стопала покојнице, нађен је лонац рађен слободном руком и украшен јамицама по усни (Анђелић 2008: 131, T. VI/8: *T. 39/13*). По својим одликама, лонац највише подсећа на представнике групе IIID1 Тивадара Виде који се датују од прелазног периода до у 8. век (Vida 1999: 138-142, Abb. 58, Taf. 175).

На основу представљених налаза из насеља и гробова, Драган Анђелић је раносредњовековну оставштину са обала Кнежеве баре код Стапара датовао у 9. век, тј. у време доминације Бугара (Анђелић 2008: 131).

4.2.1.4. *Анализа података*

Објављени датум је свакако претерано висок. Хронолошки најостељивији предмети из гробова, уједно и најпознији, јасно упућују на датовање у прву половину 8. века. Док у гробовима 3 и 6 нема хронолошки осетљивог материјала, гроб 5 би се, узимајући у обзир датовање перли и вероватно датовање лонца, могао одредити у прелазни аварски период, прецизније у последње три деценије 7. века. То би вероватно било и датовање гроба 4, који би се засебно, само према налазима перли, могао датовати и прилично шире или раније. Коначно, гроб 1 је из времена 720-750. године, а гроб 2 из прве половине 8. века.

Свега четири јасно датована гроба не пружају поуздано упориште за расправу о хоризонталној стратиграфији некрополе. За то би ваљало сачекати евентуалне нове налазе. Ипак, очигледно је да је гроб 3 оријентисан исто као и гробови 5 и 4, док је гроб 6 оријентисан као гробови 2 и 1. То би могло да значи да је гроб 3 био из прелазног периода аварске превласти, а гроб 6 из позног, вероватно такође из прве половине 8. века. Пошто је истраживање вршено у оквиру уског рова, није могуће утврдити да ли је дошло до узурпације старије зоне сахрањивања, или је пак поштован старији фунерарни простор (*T. 39/1*).

У сваком случају, заштитна истраживања налазишта крај Стапара пружила су податке о најмање три насеља из различитих периода. Иако се у минулим временима становништво југа Панонске низије углавном опредељивало за живот на спојевима различитих геоморфолошких целина (Bugarski 2008a), неке од њих самих су биле толико простране да нису могле да остану ненастањене. У таквим случајевима насељавање се вршило у односу на неку микрорељефну повољност (Ћурчић, Ћуричић 1994: 147). Очигледно је да су погодности обала Кнежеве баре привлачиле становништво, између осталог и из прелазног и позног периода аварске превласти, да поседне то место у иначе слабо насељеном појасу флувио-барског дна Панонског басена.

4.2.2. **Оџаци (Hódság)**

Аварско обитавање у Оџацима и околини потврђено је налазима трију некропола и скромних наеобинских остатака. Уз то, недавно је објављена и једна необична збирка налаза различитог датовања, међу којима има и матрица, која наводно потиче одатле.

Реч је о предметима који су откупљени за збирку музеја у Нађкерешу, за које се наводи да су „вероватно из околине Оџака“ (*...wahrscheinlich in der Umgebung von Hódság*) (Simon 2012). Околности налаза и начин њиховог доспећа у Мађарску су превише сумњиве да би им у овој дисертацији било посвећено више од ове уводне напомене.

4.2.2.1. Локалитет Оџаци IV

4.2.2.1.1. *Географско одређење*

Оџаци се налазе у појасу флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005). Реч је о једном од ретких бачких места за чије коришћење не може сасвим јасно да се утврди геоморфолошка условљеност. „Није утврђена никаква сигурнија веза између орохидрографске ситуације и локалног положаја... Оџака“ (Ћурчић, Ђуричић 1994: 161).

Локалитет Оџаци IV налази се на месту некадашњих винограда, у троуглу између пруге Оџаци – Оџаци Калварија и асфалтног пута за Бачки Грачац (Karmanski 1976a: 1), на самом истоку данашњег ареала вароши.

4.2.2.1.2. *Историјат истраживања*

Налазиште је откривено 1964. године. Приликом копања ровова за топловод и електричне инсталације, оштећено је или потпуно уништено девет гробова. Неки од тих гробова су оштећени због тога што су радници одвајали лобање за неког студента медицине који их је откупљивао. Након што је један од радника предао Сергеју Карманском налазе из оштећеног гроба, земљани радови су били обустављени, а откривени и делимично уништени гробови испитани. Будући да налазиште није било угрожено само укопавањем ровова, већ се планирала и изградња пречистача за отпадне воде између њих, предузета су заштитна ископавања. Забележена су укупно 23 гроба, уз запажање да је велики број гробова остао изван истражене површине. Некропола је публикована у једном од издања Аматерске музеолошке секције југозападне Бачке (Karmanski 1976a: 1-2). Налази из гробова чувају се у „školskoj zbirci“ (Mrkobrad 1980: nap. 536), по свему судећи у данашњој Музејској јединици Народне библиотеке Бранко Радичевић у Оџацима.

4.2.2.1.3. *Археолошки налази*

Поред уништених и оштећених гробова, неки су затечени опљачкани. Будући да основе гробних рака нису илустроване, а да обичаји сахрањивања нису шире

коментарисани, могло би да се закључи да су на локалитету препозната типична аварска фунерарна пракса.

Уочени су, ипак, и неки занимљиви детаљи. Раке гробова 15, 16 и 18 су биле затворене компактним слојем здравице. Сергеј Кармански је тај детаљ протумачио у смислу су ти гробови заправо били „kamuflirani“, како би се избегло пљачкање. Аутор је приметио и да су гробови припадника вишег слоја могли бити некако обележени, јер „su pljačkaši... sa vrlo velikom preciznošću, ne proširujući grobnu raku, otkopavali grob samo u onom delu gde se obično nalazio prilog.“ Чини се да су ове претпоставке засноване. Теже је прихватити оцену да покојница из гроба 17 није била Аварка јер је сахрањена у супротној оријентацији (Karmanski 1976a: 2-3).

Кад је реч о покретним налазима, и у овој анализи ће се кренути од појасних гарнитура. У гробу 1 нађени су главни и три споредна језичака од бронзаног лима (Karmanski 1976a: 4, T. IX/1-2: *T. 42/1, 7*). Фрагментовани језичци су израђени од по две плочице и украшени у техници отискивања матрицом, главни у стилизованом флоралном мотиву, а споредни мотивом *S*- лозе. Ти налази немају своје директне парњаке у Забојниковој серијацији, међутим по одликама израде - лим, отискивање матрицом, увођење флоралног мотива – јасно упућују на прелазни период аварске превласти. Путем других налаза, гроб 1 ће бити прецизније датован нешто касније.

Главни језичак, пуноливен у бронзи и проламан, потиче из гроба 10. Језичак је израђен са увлаком, а обе стране носе исту представу „поворке“ три грифона (Karmanski 1976a: 6, T. XIII/1: *T. 42/12*). Као и описани комад из Тителa, припада типу 19 Забојникове серијације, односно фази SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, 248, Taf. 6/5, 6). Истом гробу је наводно припадао и један споредан језичак доста познијег датовања. Ово чуди, јер је гроб 10 откривен током ископавања (Karmanski 1976a: 6, T. XIII/11: *T. 42/15*). По свој прилици је дошло до мешања материјала.

Гробу 9 је приписан споредан језичак, пуноливен у бронзи, завршен увлаком и са обе стране исто украшен у флоралном мотиву (Karmanski 1976a: 4, T. XI/1). Припада типу 105 референтне серијације, који се датује у позну фазу SS II (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 23/14).

Из дечјег гроба 13 потичу велики и два мала оловна језичка израђена техником ливења. Сем димензија, језичци су исти, рађени са непрофилисаном увлаком и развијеном флоралном декорацијом и на лицу и на наличју (Karmanski 1976a: 7, T. XIV/5-7: *T. 43/7, 8*). Будући да су налази од олова, и нису добро очувани, није их сасвим

лако сврстати у неки тип, али се слични комади – типови 86, 101 и 536 – датују у фазу SS II (*cf*. Zábojník 1991: Taf. 22/1, 2, 23/9, 10, 21). Већ је, приликом представљања налаза из Челарева, пренесено да оловне гарнитуре представљају праву реткост, па се чак постављало питање да ли су имале практичну примену или су само полагане у гробове.

Карактеристична бронзана, ливена појасна гарнитура потиче и из гроба 16. Између осталих комада, чине је и један главни и три споредна језичка. Главни језичак је пуноливен. Са једне стране носи сцену „борбе животиња", тј. напада два грифона на, можда, јелена, док је на наличју изведен густо распоређен флорални украс. По једног грифона на лицу и флорални мотив на налију носе и споредни језичци (Karmanski 1976a: 8, T. XVII/1, 13-15). Главни језичак припада Забојниковом типу 14, а споредни типу 74. Оба типа се датују у SS II фазу (Zábojník 1991: 238, Taf. 5, 21/8-10). О представама грифона већ је било речи на неколико места у претходном тексту, а овде би могло да се понови да сцене у којима два грифона нападају животињу настају управо међу Аварима (Daim 2001: 149).

Кад је реч о нешто познијим појасним налазима, у гробу 15 је нађена појасна гарнитура чији су елменти били изливени у бронзи и позлаћени. Уз главни, илустрована су и четири споредна језика. Главни језичак је са обе стране украшен петоструком лозом и завршен контрапонираним птијим главама на увлаци, док споредни језичци носе мотив троструке лозе с гроздовима и мање декоративне увлаке (Karmanski 1976a: 7, T. XVI/1-2, 8-11). Главни појасни језичак припада типу 57 из позне фазе SS III (750-780), док мањи језичци немају идентине серијацијске парњаке, иако засигурно потичу из истог времена (Zábojník 1991: 239, Taf. 18/1-5).

Из гроба 18 потиче бронзана појасна гарнитура израђена у техници ливења с проламањем. Главни језичак носи сложену представу лозе и на месту увлаке је завршен контрапонираним стилизованим птичјим главама, исто као и споредни језичци који носе уобичајене мотиве троструке лозе (Karmanski 1976a: 9, T. XIX/1-2, 8-11: *T. 43/ 1, 6*). Док већи језичак по изгледу увлаке одговара горе поменутим налазима типа 57, што је већ по себи довољна одредница за датовање, мањи језичци се јасно опредељују у тип 113, такође из фазе SS III (Zábojník 1991: 239, Taf. 24/15).

Поред неколико уобичајених гвоздених, кованих комада, из гробова некрополе Оџаци IV потиче и одређен број ливених бронзаних копчи трапезоидног оквира. Сачуване су само прећице примерака из гробова 1, 8 и 20 (Karmanski 1976a: T. IX/3, X/3, XX/1: *T. 42/2*), тако да ни њих као ни неке раније описиване налазе није могуће прецизно одредити према Забојниковој серијацији. Ипак, датовање свих варијанти

таквих копчи је у распону од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254). У случају копче из гроба 10, пак, сачуван је правоугаони оков од бронзаног лима, перфориран при угловима и спојен за прећицу преко две танке траке од истог материјала. Сасвим сродан оков копче из гроба 16 био је украшен трима нитнама (Karmanski 1976a: T. XIII/2, XVII/2: *T. 42/13*). Дводелне копче одговарају бројним представницима серијацијског типа 119, који је ушао у употребу крајем фазе SS I и био коришћен током фазе SS II (Zábojník 1991: 236, 237, Taf. 25/11, 12).

Позније, ливене копче потичу из два гроба. Реч је о препознатљивим касноаварским копчама овалних прећица и штитастих окова. Налаз из гроба 15, који на окову носи флоралну декорацију (Karmanski 1976a: T. XVI/3), одговара копчама типа 132 код Јозефа Забојника, тј. његовој фази SS III (750-780) (Zábojník 1991: 239, Taf. 27/10).

Дводелна копча из гроба 9 је ливена с проламањем. Оков копче је наребрен споља и носи, чини се, проломљен украс кружне лозице (Karmanski 1976a: T. IV/2). Сличан налаз је у референтној серијацији опредељен у тип 149, с датовањем у исту фазу (Zábojník 1991: 239, Taf. 29/6). Већ је напоменуто да је овом гробу приписан и један пуноливени споредни језичак са увлаком, који је ранијег датовања. Није могуће просудити да ли је то учињено грешком, будући да је гроб био „delimično opljačkan“, али су остали појасни украси у сваком случају млађи. Реч је о бронзаним комадима израђеним у техници ливења с проламањем који су носили флоралну орнаментику. Приказано је пет дводелних појасних окова који су се састојали од петоугаоних елемената о којима су преко шарнира висили ситнији бубрежасти привесци и шест ситнијих окова у виду троугаоних лозица (Karmanski 1976a: 5, T. IV/4-14). Дводелни окови одговарају Забојниковом типу 248, који се датују у фазу SS III, а ситнији немају праве серијацијске паралеле, иако засигурно такође представљају сасвим позни материјал (Zábojník 1991: 241, Taf. 40/11, 14).

Иста комбинација појасних окова потиче из гроба 15, с тим што дводелни окови могу да се сврстају у тип 246, такође из фазе SS III. Главни језичак из тог гроба је већ датован у исту фазу, а њој припада и тип 161 окова у виду елисе пропелера с представом контрапонираних паса (Zábojník 1991: Taf. 40/7, 31/9, Abb. 1), какав је такође нађен у гробу 15 (Karmanski 1976a: 5, T. IV/5-7, 12-17, 18-23). Најближу аналогију представља оков – елиса из гроба 111 на некрополи у Војци (Бугарски 2006: 392, T. XXXI/111-9, T. XXXIV/111). У фазу SS III је датован и гроб 18, из којег потиче слична појасна гарнитура. Шест дводелних окова из тог гроба (Karmanski 1976a: T.

XIX/12-14, 18-20: *T. 43/3*) такође може да се определи у серијацијски тип 246, док се од нешто бројнијих ситних окова (*T. 43/5*) један може приписати типу 176 из позне SS III фазе (Zábojník 1991: 241, Taf. 33/3).

Из истог гроба је и један атипичан ливени оков у облику кружнице с бобичастим ојачањима на боковима и продужетком с доње стране у виду, можда би могло да се каже, клизаљке (Karmanski 1976a: T. XIX/3: *T. 43/2*). Донекле су слични налази типа 203 Забојникове серијације, но они се датују знатно раније, у прелаз фазе MS II у фазу SS I (Zábojník 1991: 235, Taf. 36/17), па самим тим не представљају праву аналогију налазу из познијег гроба 18. Исто би важило и за украсе торбица и женских појасева у виду колута, који се на Тисафиреду датују у период од 670. до око 730. године (Garam 1995: 306, 312, Abb. 181/2, 3). Вероватно најсличнији такав оков је из Замардија, код којег су проширења са страна изведена фигурално, у облику птица (Bárdos, Garam 2009: 102, Taf. 91/727-1). Порекло таквих комада тражило се у аланској култури Северног Кавказа (Garam 1980: 179).

Од осталих интересантних делова појасних гарнитура можемо да поменемо ливене потковичасте окове појасних рупица из гроба 10 (Karmanski 1976a: T. XIII/7, 8: *T. 42/14*). Слични налази припадају типу 166, који се претежно датује у фазу SS I (700-720), премда се протеже и у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 236, T. 32/23). Датовање аналогних примерака са Тисафиреда нешто позније, односно захвата период који би одговарао Забојниковој SS II фази (Garam 1995: 228, Abb.101,17). Гроб 84 са некрополе у Војци, одакле потичу одговарајући окови, такође је датован у време 720-750. године (Бугарски 2006: 390, 439, 442, T. XXVII/84-1-4). Гроб 10 са локалитета Оџаци IV је једнако датован у наредну фазу, путем раније описаних појасних налаза, а тој фази SS II (720-750) припадају и три једноделна правоугаона појасна окова с представом грифона (*T. 42/16*). Они одговарају серијацијском типу 205, као и раније описан оков из Апатина (Zábojník 1991: 237, Taf. 37/3-6).

Мање издуженој варијанти истог типа припада и шест окова из гроба 16, који је већ путем језичака и копче датован у фазу SS II. Том времену припада и карактеристична зооморфна варијанта ливених окова у облику оцила с контрапонираним животињским главама на крајевима (Karmanski 1976a: T. XVII/3-4, 8-12), који имају исту функцију као окови у виду елисе пропелера, што је довело и до не баш најсрећнијег именовања тих налаза (...*zoomorphe propellerförmige Beschläge*). Ти окови су сврстани у тип 159 (Zábojník 1991: 238, Taf. 31/2, 3).

Коначно, у гробу 20 је, поред поменуте копче, нађен и једноставан ливени оков у виду елисе пропелера, као и четири ситна проломљена ромбоидна окова чији је оквир био израђен од низа испупчења, док је централно поље било шупље, за заковицу (Karmanski 1976a: T. XX/3, 5-8). Док је оков - пропелер најближи налазима типа 156, ситни ромбоидни окови засигурно припадају типу 173. Оба типа су из SS III фазе (Zábojník 1991: 239, Taf. 30/15, 33/5-7).

Од мање карактеристичних комада описаних гарнитура можемо да споменемо, без уступања већег простора, и лимене гајке кроз које је по копчању пролазио крај појаса. Такве гајке представљале су чисто функционалне предмете како у лименим, тако и у ливеним гарнитурама (Garam 1995: 218, Abb. 102/40).

Накит је заступљен у мањој мери него налази појасева. Преглед отпочиње осврtом на наушнице. Најједноставнији пар наушница је нађен у гробу 17. Реч је о позлаћеним бронзаним наушницама кружног облика алке с привеском у виду три спојене ливене псеудогрануле (Karmanski 1976a: 8, T. XVIII/10, 11), које имају аналогију у примерцима типа 10 са Алатијана, односно у типу II са Тисафиреда. Такве наушнице није једноставно јасно хронолошки омеђити, јер се јављају и у раноаварском, и у позноаварском периоду, све до примерака са словенских некропола у Аустрији из 9. века и из великоморавског круга (Böhme 1965: 4, 10/33; Garam 1995: 280, Abb.149/20, 21).

Из гроба 4 потиче пар бронзаних наушница кружног облика с коленцима и сферичним стакленим привеском (Karmanski 1976a: 4, T. IX/17, 18). Сродне наушнице са некрополе Алатијан приписане су типу 11 и одређене у другу половину 7. века (Böhme 1965: 5, 33/11), а заступљене су и на гробљу у Надрљану, о чему ће бити речи касније. По свој прилици, истом типу су припадали и примерци из гроба 14, који између одговарајућих алки и стаклених привезака који недостају носе цилиндрична ојачања (Karmanski 1976a: 7, T. XV/5, 6).

Од познијих налаза, из гроба 11 потиче пар округлих примерака ромбоидног пресека алке са три стаклена бобичаста украса који су распоређени по уздужној оси наушнице. Истом типу највероватније припада и фрагментовани налаз из гроба 12 (Karmanski 1976a: 6, T. XII/1, 2, XIV/2). Такав накит се на Тисафиреду датује у другу половину 8. века (Garam 1995: 280, Abb.148/34). Још позније наушнице су из оџачких гробова 19 и 21. Реч је о наушницама овалне алке ромбоидног пресека, с једним, односно три коленца и призматичним стакленим привеском (Karmanski 1976a: 6, T.

XX/9, 13: *T. 42/8*). Такви предмети се на Алатијану приписују типу 17 из најпознијег хоризонта сахрањивања (Böhme 1965: 6, 17/33), док се на Тисафиреду датују пре свега у последњу четвртину 8. и почетак 9. века (Garam 1995: 280, Abb.149/20, 254).

Једини прстен потиче из гроба 8. Врло је једноставне израде. На траку бронзаног лима раздвојених крајева аплицирана је овална плочица од истог материјала. За разлику од прстена, пар наруквица из истог гроба пружа боље могућности за поређење. Реч је о масивним комадима овалног облика и кружног пресека, ливеним у бронзи, чији су крајеви наглашени с по два низа, чини се, изливених псеудогранула (Karmanski 1976a: 8, T. X/1-2, 4). Пре свега на основу ојачаних крајева, наруквице би могле да се повежу с представницима типа 25 са Алатијана, који се датују у другу половину 8. века (Böhme 1965: 7, 25/33). Од накита су приказане још само типичне касноаварске перле облика семеники лубенице из гроба 17 (Karmanski 1976a: 8, T. XVIII/3-9).

Лични прибор је у гробовима био заступљен путем уобичајених гвоздених ножева и земљаних биконичних пршљенака, а може се споменути још и налаз токарене иглениче и припадајуће гвоздене игле из гроба 19 (Karmanski 1976a: 9, T. XX/10, 11: *T. 42/11*). О тим предметима било је речи у вези с налазима из Арадца и Богојева, а најсличнији примерци оцачком описани су у одговарајућем одељку о налазима из Челарева.

Карактеристичан комад личног прибора представља и „razvodnik“ из гроба 10, заправо оков торбице ливен у бронзи, пљоснатог облика с три кружна проширења – перфорације, по површини украшен у мотиву „рибље кости“ (Karmanski 1976a: 6, T. XIII/10: *T. 42/17*). Ти позни окови торбица сврстани су у тип 2g (Tobias 2011a: 289, Abb. 7D/154).

Од осталих налаза, издваја се један ливени прапорац од бронзе с представом људског лица из дечјег гроба 13. Прапорац је сферичног облика, са извученом правоугаоном петљом за пришивање (*T. 43/12*). Садржајнији осврт на ову групу касноаварских налаза, који се опште узев чешће јављају у женским и дечјим гробовима (*cf*. Garam 1995: 342), дат је у поглављу о налазима из Бачке Паланке, где је поменут и прапорац с представом људског лица са некрополе Комарно IX (Zábojník 2004: 54, Obr. 24/5). Такви налази потичу и са некрополе Житавска Тон (Čilinská 1963: 101, T. II/18) и Замарди (Garam 2011: Abb. 9/97a), као и са још неколико налазишта. Прапорци с људском представом за сада у највећем броју потичу из касноаварских коњаничких гробова из северних крајева Каганата (Rácz 2012: 435, Abb. 13/5-9).

Кад је реч о посудама из гробова, заступљена је и руком рађена и грнчарија са витла. Међу посудама рађеним слободном руком преовлађују лонци које је тешко поредити с представницима група Тивадара Виде, што се може објаснити пре свега позним датовањем некрополе. Такве су посуде из гробова 4, 13 (*T. 43/11*), 15, 17 и 20. Срећом, све те целине изузев гроба 15 могу добро да се датују на основу других налаза. Лонац из гроба 14 (Karmanski 1976a: T. XV/1), пак, налик је на представнике Видине подгрупе IIID9 који се дајтују од 650. до 670. године (Vida 1999: Taf. 175), што је у складу с предложеним датовањем наушница из истог гроба. Слична посуда потиче и из гроба 8, међутим та целина је боље датована помоћу других налаза. Из гроба 22 потиче лонац рађен на витлу (Karmanski 1976a: T. XXVI/3), којег је Вида сврстао у своју подгрупу IC2/b1 тзв. црне керамике, насталу по узору на рановизантијске узоре, из друге половине 7. и с почетка 8. века. Концентрација налаза ових посуда је уз ток Тисе, док су Оцаци најјужније забележено налазиште и једино у нашој земљи (Vida 1999: 71, 72, Kat. Nr. 215, Abb. 15). Из некартираног гроба 23, пак, потиче посуда квадратног обода (Karmanski 1976a: T. XXVI/4), једна од варијанти керамике номадског порекла којима се у својој старијој студији бавио Тивадар Вида. Посуду из Оцака он је определио у раноаварски период (Vida 1992: 541, Karte 4).

Уз руком рађену посуду, даље, у гробу 17 је нађен и крчаг који по свој прилици припада групи тзв. жуте касноаварске керамике, на чијем дну је био „duboko urezani krug“. Две посуде су биле и у гробу 18, један лонац са витла и жута шоља (Karmanski 1976a: 8, 9, T. XVIII/1, 13, 16, 17). Преостала два лонца рађена на витлу потичу из гробова 10 и 12.

На основу приказаних налаза, Сергеј Кармански је некрополу Оцаци IV претежно датовао у време краја 8. и почетка 9. века, уз изузетак гроба 1 којег је аутор приписао крају 7. и почетку 8. века (Karmanski 1976a: 3). У новије време, ово оцачко гробље датовано је у 8. век (*ADAM* 2002: 270) и шире, у време 7-8. столећа (Bugarski 2008a: 445).

4.2.2.1.4. *Анализа података*

Новија датовања су боља, мада ни у тим општијим освртима није постављено довољно уско одређење. Најстарији гроб на некрополи је гроб 14. На основу налаза наушница, припада другој половини 7. века, док би се у односу на лонац то датовање могло чак сузити на време 650-670. године. Другој половини 7. века припада и гроб 4, а

можда и некартирани гроб 23 из којег је раноаварска посуда четвртастог обода. Исто би било датовање и гроба 22, ако је Тивадар Вида исправно определио посуду. Ако је судио само према цртежу, могуће је да је специфичној групи тзв. црне керамике придружио обичну посуду тзв. подунавског типа. Стратиграфска слика налазишта би пре сведочила у прилог друге могућности. Гроб 1, пак, припада прелазном периоду аварске превласти. На основу налаза копче, чини се да би могао да се датује у сам почетак 8. века.

Гробови 10, 13 и 16 припадају времену 720-750. године. Гроб 8 вероватно припада средини 8. века, а гробови 9, 15, 18 и 20 могу да се датују од 750. до 780. године. Другој половини 8. века припадају гробови 11 и 12, а најпознији на некрополи су гробови 19 и 21 који су из последње четвртине 8. и са почетка 9. века.

Када се овим датумима опреми објављени ситуациони план налазишта (Karmanski 1976a: Plan 2: *T. 41*), уочава се да се најстарије целине групишу у североисточном делу истражене површине. Уз њих се укопавају гробови датовани у време 720-750. године, као и гробови 11 и 12, датовани у другу половину 8. века. Имајући у виду њихов просторни распоред и оријентацију, припадали су почетку тог временског распона. Западно и југозападно од набројаних гробова пружају се млађе целине, поуздано даоване у другу половину 8. или чак до почетка 9. века.

Иако је јасно да је некропола Оџаци IV тек делимично истражена, може да се закључи да је била коришћена у континуитету од друге половине 7. до краја 8. или почетка 9. века. Током времена, ареал сахрањивања ширио се ка западу.

4.2.2.2. Локалитет Оџаци V

4.2.2.2.1. *Географско одређење*

Некропола је откривена приликом подизања моста на прузи Оџаци – Сомбор. Судећи по не сасвим јасном тексту извештаја и приложеном ситуационом плану, реч је о мосту преко деонице канала Дунав – Тиса – Дунав, због чије изградње је отворена депонија земље северно од канала (Karmanski 1975: 7-8, Plan 1).

Поређењем ових података са картографском и сателитском грађом, испоставља се да се некропола налази на ненасељеном тлу северно од Оџака, крај сувог канала оцедног тока (Geomorfološka karta 2005), што би представљало геоморфолошку детерминанту положаја. Локалитет је удаљен око 2,5 km од некрополе Оџаци IV и могао би да одговара налазишту које се у старијој литератури помиње под називом Поред железничке пруге (*ADAM* 2002: 270; *cf*. Nagy 1971: пар. 23).

4.2.2.2.2. *Историјат истраживања*

Први грађевински радови на изградњи моста извођени су 1961. године. Вађењем земље из депоније, тада је уништен већи број гробова, према процени Сергеја Карманског чак око 60. Исти аутор је о томе сазнао тек у рано пролеће 1963. године, када је уз информацију од једног ученика добио и потврду у виду посуде из једног гроба. Убрзо по изласку на терен, уследила су прва заштитна ископавања у оквиру ископа депоније, где су били сачувани само гробови укопани дубље од два метра. Истражено је 15 гробова.

Ископавања су вођена још у три наврата, у режији музеја у Сомбору. Кампањама из исте 1963. и из 1964. године руководио је Петар Нађ, а истраживања из 1968. године је водио Павле Веленрајтер. Сергеј Карманski је учествовао у свим ископавањима. До паузе у радовима дошло је јер се током ископавања 1964. године на двоје археолога у сонди, Илинку Нађ и Петра Поп-Лазића, обрушила земља необезбеђеног профила. Узрок несреће био је у томе што је сонда постављена непосредно уз пругу којом су пролазили возови. Тада су се, дакле, истраживали гробови између пруге и депоније, а током трију познијих кампања истраживан је и прсотор око наспрамне северозападне ивице депоније (Karmanski 1975: 7-8, нар. 1, 3, Plan 1). Уколико је реч о истом налазишту, вреди напоменути да је Шандор Нађ објавио да је локалитет Поред железничке пруге истраживан 1965. године (Nagy 1971: нар. 23).

Сергеј Карманski је објавио резултате својих истраживања (Karmanski 1975), и на том тексту се базира овај осврт. Публиковани материјал се налазио у школској збирци, највероватније данашњој Музејској јединици Народне библиотеке Бранко Радичевић у Оџацима. Необјављени материјал из три наредне кампање чува се у Градском музеју у Сомбору (Mrkobrad 1980: нар. 537).

4.2.2.2.3. *Археолошки налази*

Док је у првој кампањи истражено 15 аварских гробова, током ископавања која су уследила истражено је још 45 гробова. Поред тих 60 систематски истражених гробних целина, Сергеј Карманski је изнео процену да је уништено још толико гробова, уз претпоставку да би се на простору северозападно од депоније могло налазити „još stotinak grobova.“

Пажњу изазива напомена да је током првих ископавања истражен ареал богатијих сахрана, док материјал који потиче из касније истражених целина „potiče iz

plitkih i siromašnih grobova medju kojima su mnogi bili bez ikakvih priloga“. Чак се наводи да је из тих гробова прикупљен само један бронзани језичак (Karmanski 1975: 7-8, nap. 2). О тој околности ће бити речи приликом анализе података о локалитету.

Кад је реч о обичајима сахрањивања, покојници су полагани у раке уобичајеног положаја, оријентације запад-исток, и у уобичајеном положају. Више текста посвећено је само једном случају, гробној целини са неке од каснијих кампања, у којој је покојник био сахрањен на стомаку. Утврђено је да су једини зуби у вилицама покојника била два „vrlo razvijena i nekoliko santimetara dugačka očnjaka, koja su licu pokojnika davala životinjski izraz.“ Претпостављено је да је сам изглед покопане особе довео до тога да ју је заједница сахранила на начин који би је заштитио од његових „izlazaka iz groba“ (Karmanski 1975: 11a). Примера ради, потрбушке је сахрањено и једно дете на некрополи Чик (Бугарски 2009a: 81), а Кармански цитира и налаз гроба једне жене са некрополе Арадац – Мечка, и овде поменут на одговарајућем месту, која је била сахрањена на исти начин, уз то у обрнутој оријентацији у односу на остале гробове. Због тога је упутан позив аутора да покушају да се установе евентуалне аномалије на скелтима тако сахрањених особа на аварским гробљима (Karmanski 1975: 11a).

Јован Ковачевић дозвољава култну потку ове праксе код Авара, будући да су неке тако сахрањене особе биле делимично комадане. Ипак, узроке овакве појаве, која се не везује само за трајање Каганата, као ни за простор Панонске низије, аутор види у укорењеном примитивном веровању да су „велики грешници потенцијални вампири... чије су... мртве очи крајње урокљиве“. Као речит пример, аутор наводи да је франачки мајордом Пипин Мали у опатији у Сен Денију био сахрањен потрбушке и у супротном правцу од осталих због очевих грехова (Ковачевић 1977: 202-203).

Археолошки налази из гробова, уз понеки изузетак, припадају касноаварском периоду. Језичак из гроба 1, израђен од бронзе у техници ливења с проламањем, флорално декорисан и завршен паром зрнастих купа на увлаци (Karmanski 1975: 8, T. I/1), припада типу 597 серијације Јозефа Забојника, тј. најпознијој фази SS IV (780-800/825) (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 15/9). Споредни језичци из истог гроба су рађени врло слично (Karmanski 1975: 8, T. I/20-23) и могу да се припишу нешто ранијем типу 108 (Zábojník 1991: 242, Taf. 24/2). Већ су описани челаревски налази попут ових из гроба 1.

Занимљивија је бронзана гарнитура из гроба 2. Уз главни језичак сасвим сличан оном из гроба 1, налазе се неодговарајући споредни језичци. У овом случају, не би требало да буде реч о мешању материјала, јер је наглашено да је гробна целина била очувана у потпуности. Приказана су четири старија ливена језичка са увлаком, са мотивом поворке два грифона на лицу и вреже на наличју. Језичци су посебно карактеристични по томе што је на пространој увлаци, на страни на којој су приказане фантастичне животиње, приказана сова *en face*. Декорација је, иначе, протумачена као „mitološka scena klanjanja životinja šumskom duhu (košuta i lane klanjaju se sovi)“ (Karmanski 1975: 8, T. II/1, 19-21: *T. 45/1, 4*). Одговарају типу 16 већих језичака, још с краја фазе SS I (700-720) (Zábojník 1991: 236, Taf. 6/1-3).

Језичци из гроба 3 нису довољно јасно ни описани, ни илустровани. Наиме, у потпуно очуваној гробној целини су нађене две сличне половине главног језичка који је носио мотив лозице, чини се обе фрагментоване. На оваквим комадима, увлака је формирана од стањених, размакнутих завршетака језичака, који су носили мотив спојених контрапонираних птичјих глава. Одговарајући језичци припадају серијацијском типу 57 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 18/5), али је приметно да половине језич(а)ка из гроба 3 не носе идентичан завршетак (Karmanski 1975: 9, T. III/1, 2). У случају гроба 3 би такође могло да се размишља о извесним накнадним интервенцијама на појасу, о чему ће више речи бити касније.

Делови гарнитуре из гроба 4 су, чини се, хронолошки уједначени. Дугачак главни језичак је ливен у бронзи, с проламањем, и позлаћен. Налаз носи флоралну представу у којој се јасно уочавају гроздови, обрубљен је псеудогранулама и завршен трима зрнастим купама. Језичак ипак нема праву аналогију међу представницима Забојникове серијације, како због троструког завршетка на увлаци, тако и због тога што је сразмерно уског пресека. Слично је и са налазом споредног језичка, који је рађен у истој техници (Karmanski 1975: 9, T. IV/1, 11). Увлака и странице језичка су, судећи по објављеној фотографији, украшене гравирањем (Karmanski 1977: 1), што је одлика сасвим позног аварског материјала. Гроб 4 ће бити прецизније датован накнадно, на основу осталих делова појаса.

У гробу 6, у којем је била сахрањена особа женског пола, нађен је један споредан језичак ливен у олову (Karmanski 1975: 9-10, T. V/44). О оловним комадима појасних гарнитура већ је било речи. За предмет из гроба 6 такође није могла да се нађе аналогија у референтној серијацији, али и у овом случају има других елемента за ближе датовање сахране.

У оштећеном гробу 7, чини се, није затечена комплетна појасна гарнитура. Једини језичак, судећи према цртежу, спада у групу споредних. Реч је о дводелном бронзаном ливеном језичку са увблаком који носи мотив троструке кружне лозице (Karmanski 1975: 9-10, T. VI/1). Припада типу 113 из фазе SS III, уз могућност продужене употребе (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 24/14-15).

Кад је реч о копчама, најстарија приказана је из гроба 5, у којем је сахрањена особа женског пола. Реч је о уобичајеној трапезоидној бронзаној ливеној копчи с гвозденим трном, без сачуваног окова (Karmanski 1975: 9, T. V/3). Неколико таквих прећица је обрађено међу налазима са претходно описане некрополе Оџаци IV, где је напоменуто да, због тога што лимени окови копчи нису сачувани, може да се понуди само шири оквир за датовање, који је према налазима са некрополе Тисафиред постављен у време од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254).

Позније дводелне копче потичу из гробова 2 (*T. 45/3*), 3, 4 и 7. Све су ливене у бронзи, стим што је копча из гроба 4 била позлаћена (Karmanski 1975: 9-10, T. II/2, III/3, IV/2, VI/3). Копче из гробова 3 и 7 одговарају типу 132 серијације Јозефа Забојника, налаз из гроба 2 припада типу 151, а копча из гроба 4 типу 149. Сва три типа датују се у SS III (750-780) фазу (Zábojník 1991: 238, 239, 241, 248, Taf. 27/8-13, 29/6, 7, 8, Abb. 1).

Из јако оштећеног гроба 8 потичу само три позна дводелна окова. Окови су од бронзе, ливени с проламањем. Један оков је крупнији, док су два ситна, а у изради је примењен исти, шарнир систем спајања елемената (Karmanski 1975: 10, VII/1-3: *T. 45/8, 10*). Већи оков засигурно припада типу 248 који се датује у фазу SS III, а пар мањих типу 253 из исте фазе (Zábojník 1991: 240, 241, Taf. 40/13, 41/1).

Гроб 9 је такође уништен, па је и из њега преостало свега неколико налаза. Поред једноставне гајке посувраћених крајева од правоугаоно савијеног оловног лима, нађен је дводелни, шарниром везани појасни оков, ливен у бронзи с проламањем (Karmanski 1975: 10, VII/4: *T. 45/9, 11*), који одговара представницима типа 245 из фазе SS III (Zábojník 1991: 239, Taf. 40/3). Кад је реч о једноставним лименим гајкама, у дикусији о налазима са оближње некрополе Оџаци IV наведен је закључак Еве Гарам да оне не представљају хронолошки посебно осетљив материјал, али су објављени неки слични комади из касноаварских целина (*e.g.* Juhász 1995: 24, Taf. IV/59-2; Török 1998: 22, 35, Taf.7/60-2, 18/184-2).

Као што је то и раније био случај, остали ситнији појасни украси из већ поменутих гробова обрађени су у мери у којој показују извесне посебности или утичу на датовање. Тако се у сасвим позном гробу 1 појављују и гравирани окови, али и, што

је интересантније, „s leve strane, u visini glave, kružno poredjani okovi sa priveskom oko bronzane karike.“ Реч је о неуобичајено груписаним, ситним дводелним појасним оковима који су горњи делови израђени у виду чланковитог оквира, тј. у средишњем делу били су шупљи (Karmanski 1975: 8, T. I/2-12). Већ су помињани главни језичци такве израде, који припадају типу 51 из фазе SS IV (780-800/825). Окови којима одговарају наши налази, приписани су типу 269 и датовани у исто време (Zábojník 1991: 241, Taf. 41/17).

За сада је недоречено датовање елемената бронзане гарнитуре из гроба 2. Због тога ће да уследи обрада свих њених преосталих делова (Karmanski 1975: 9, T. II: *T. 45/2, 5-7*). Најпре, за две плочице, вероватно од гајке, нема серијацијских паралела, као ни за шест позних ливених и проломљених украса. Ливени оков у виду елисе пропелера с флоралном декорацијом, пак, одговара типу 163 Забојникове серијације из фазе SS II (Zábojník 1991: 238, Taf. 31/13, 14). Дводелни, шарниром повезани, ливени и проломљени окови, укупно седам, одговарали би представницима типова 245 или 248, али свакако SS III фази (Zábojník 1991: 239-241, Taf. 40/1-3, 11, 12).

Чини се да би овај гроб требало датовати управо у фазу SS III (750-780), или чак касније, наизглед парадоксално, на основу старијих елемената гарнитуре у овој добро очуваној целини. Ако ипак није дошло до мешања материјала, тако састављена гарнитура би могла да се тумачи на начин како је Ђорђе Јанковић сагледао неке појасеве са некрополе Чаревци код Новог Сланкамена која ће, у оквиру ове синтезе, бити обрађена касније. Присуство различито датованих елемената у оквиру једне гарнитуре аутор тумачи поправљањем старих појасева и немогућношћу да се нађу одговарајући комади, што би сведочило о позном датовању таквих целина (Јанковић 2003: 101-102). Ово је споменуто још у уводу дисертације, у вези с тумачењима гашења аварског идентитета на великој некрополи Залакомар, а слично је наслућено и у погледу гроба 3.

Појасна гајка од правоугаоно савијене траке бронзаног лима из гроба 4, даље, припада самом крају фазе SS III, док ливени и проломљени окови из исте гарнитуре (Karmanski 1975: 9, T. IV/3-5) могу да се припишу једнако датованом типу 171 (Zábojník 1991: 241, Taf. 42/1, 2, 33/16-18, Abb. 1), из чега проистиче најпрецизније датовање гроба.

Аварској женској ношњи припада налаз позлаћене пафте из гроба 10. Пафта носи украс розете од осам латица распоређених око централног кружног поља, које су испуњене белом стакленом пастом (Karmanski 1975: 10, T. VII/8-9: *T. 45/12*). О тим

дводелним предметима за закопчавање одеће било је речи приликом представљања једног налаза из Челарева, а пафта из Оџака припада типу III доступне типологије, тј. округлим пафтама са уметнутим стакленим латицама (*Rundspange mit Glaseinlage in Blumenblattzellen*) с трајањем, како се наводи, током читавог 8. века (Kürti, Wicker 1991: 20-21, Abb. 7/1-2). На гробљу у Леберсдорфу, одговарајућа пафта, само са шест латица, приписана је сасвим позној SPA IIIa фази (Daim 1987: 247, Taf. 86/B82C-1, Abb. 28).

Преглед накита можемо да отпочнемо представљањем пара наруквица из истог гроба 10. Пуноливене у бронзи, кружног пресека, биле су отворених и помало проширених крајева (Karmanski 1975: 10, T. VII/8-9: *T. 45/14*). Такве наруквице се појављују у касноаварским гробовима, нпр. на некрополи Хомкомеђ – Халом (Garam 1975a: 41, Fig. 3/5-2, 7/67-3, 4).

Кад је реч о наушницама, из гроба 6 потиче бронзани примерак овалне алке с коленцима и гранулама и призматичним привеском од зеленог стакла (Karmanski 1975: 10, T. V/45). Иако је алка заобљенија него код описаних примерака са некрополе Богојево IV или Оџаци IV, према осталим особинама реч је о типичном касноаварском накиту, сличном налазима типа 17 са некрополе Алатијан (Böhme 1965: 6, 33/17), какви се датују у другу половину 8. века (Garam 1995: 280, Abb. 148/38, 254; *cf*. Daim 1987: Abb. 28).

Из гроба 5 потиче један сасвим једноставан, типолошки некарактеристичан бронзани прстен, а из истог гроба је и ниска од 16 перли од црног стакла. Пет перли је у облику семенки лубенице, једна је трочлана, уз 10 ситних комада сферичног облика (Karmanski 1975: 9, T. V/4, 7-22). Већ је напомињано да се такви налази не могу одредити сасвим уско, али да црни примерци облика семенки лубенице представљају најкарактеристичније касноаварске перле (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2).

Занимљива комбинација перли потиче и из гроба 11 (*T. 45/15*). Уз 12 различито обликованих стаклених перли, пирамидалних, сферичних, цилиндричних и једне у облику, чини се, кубооктоедра, нађена је и једна бојена окцаста од глине. У дискусији о једној нисци са некрополе Богојево IV, назначено је да кубооктоедарски комади припадају нискама перли разних типова прелазног периода аварске превласти, односно прелазу из 7. у 8. век (Garam 1995: 290, Abb. 166/3-4; *cf*. Kovrig 1975b: 222, Fig. 7/34-1-3). Крупне окцасте перле датују се до почетка прелазног периода, као и једноставни ваљкасто обликовани комади (Pásztor 2008: Tab. 2).

Најпознији примерци чинли су ниску из гроба 6. Нађено је 28 зрна „od nekog materijala (drvo ?) prevučenih staklenom pastom plave i zelenkaste boje“ и 23 перле бачвастог облика од црног стакла спирално украшене жутом нити. Док су те 23 перле појединачно илустроване, остале су представљене преко пет нацртаних четворочланих и двочланих комада (Karmanski 1975: 9, T. V/23-42, 46-53). Такви комади одговарају „шипкастим“ (*Stangenperlen*) перлама које су на Леберсдорфу нађене у гробу датованом у SPA IIIa фазу (Daim 1987: 247, Taf. 87/A82B-31, Abb. 28).

Интересантан налаз свакако представља и пар позлаћених гајки за перчин из гроба 9. Сачувани су само горњи, украсни делови лучног пресека, жлебљени на крајевима и по средини (Karmanski 1975: 10, T. VII/6-7: *T. 45/13*). Према директној аналогији са гробља Желовце, у њих су били уметани жичани оквири гајке (Zábojník 2004: Obr. 28/4), који ретко остају сачувани. Два одговарајућа налаза потичу и са некрополе Леберсдорф. Фалко Даим их, уз коментар да ти позлаћени ливени комади настају на основу предложака из рано- и средњоаварског доба, сврстава у SPA I и SPA IIIa фазу, које се протежу готово кроз цео 8. век (Daim 1987: 142, 159, Taf. 42/51-3, 133/B134-1, Abb. 28).

Налази прибора потичу свега из два гроба. У гробу 5 је, уз гвоздени нож и биконични пршљенак, нађена и неукрашена коштана игленица правоугаоног пресека, док из гроба 6 потиче карактеристична токарена игленица (Karmanski 1975: 9, T. V/1, 2, 43). У одељцима о налазима из Богојева, Арадца и Челарева већ је приложена дискусија о овим налазима, не толико осетљивим у погледу датовања.

Коначно, уследиће кратак осврт на налазе керамичких посуда. Из гробова 2, 3, 4, 11 и 13 потичу руком рађене посуде, из гроба 5 лонац са витла тзв. подунавског типа, док је у гробу 4 нађена и боца из групе тзв. жуте керамике (Karmanski 1975: T. VIII, V/6, IV/13). На основу илустрације, лонац из групе подунавских ни по чему не одудара од посуда свог типа. Боца је налик на одговарајуће посуде из необично значајног челаревског репертоара од преко 200 посуда жуте керамике.

Кад је реч о гњетаним посудама, гробове 2, 3 и 4 је могуће датовати путем других налаза, као и гробове у којима су нађене посуде са витла. Лончићи из гробова 11 и 13, пак, атипично су обликовани, неистакнутог трбуха и широког, равног дна, и немају парњаке међу представницима типова Тивадара Виде (Vida 1999). Иако може да се примети да лонци из гробова 11 и 13 подсећају на оне из гробова 71 и 72 са некрополе Чик, датоване још у последњу трећину, односно крај 6. века (Бугарски

2009a: 130, T. XII/71-5, 72-5), само на основу те сличности не би требало изводити датовање целина из Оџака.

На основу представљене грађе, аутор чланка је некрополу Оџаци V датовао у крај 8. и почетак 9. века (Karmanski 1975: 11a). У новије време, датована је у 8. столеће (*ADAM* 2002: 270; *cf*. Bugarski 2008a: 445).

4.2.2.2.4. *Анализа података*

Свакако најстарији материјал потиче из гроба 11, који би могао да се датује и у прелазни аварски период. Нешто млађу целину представља гроб 5, по свему судећи из прве половине 8. века. Највише гробова је из друге половине тог столећа. Гробови 4, 7 и 8 припадају фази SS III (750-780). Према најмлађим предметима из гробова 2, 3 и 9, и они би могли да припадају тој фази, уколико, због неусаглашености осталих налаза из тих целина, нису још млађи. Касноаварски је, без ближег одређења, и гроб 10. Гроб 1 припада SS IV фази (780-800/825), а сасвим позан је и гроб 6.

Пренесено на објављени ситуациони план (Karmanski 1975: Plan 1: *T. 44*), делује као да се старије целине, гробови 11, 5 и можда 12 и 13, групишу по вертикали представљеног ареала некрополе, док се познији гробови укопавају источно и западно. Ако бисмо судили према уједначеним гробним инвентарима, најмлађе целине биле би гробови 6, 1 и 4, које чине једну линију на југу скицираног простора. Ако би се пак ценило према неуједначености сетова налаза, најмлађи би били гробови 9, 2 и 3. Управо та три гроба чине један ред.

У овом случају, дакле, није лако реконструисати ток сахрањивања на некрополи. То је још теже ако се има у виду да је приказано само 15 гробова, док је још око 45 гробова истражено северозападно од овог простора. Уз уништених око 60 и процену да је могло остати неистражено још стотинак гробова, може се закључити да су истраживани остаци већег налазишта. Није, ипак, јасно да ли се на њему налазило једно или два гробља. Приказани гробови свакако су припадали касноаварској некрополи, али податак да преосталих 45 гробова представљају сасвим скромне целине, од којих су многе без икаквих прилога и у којима је нађен само један језичак (sic!), намеће питање да ли је реч о истој популацији.

По једној могућности, ти скромни гробови могли су да припадају некој другој, познијој популацији, која је на разне начине могла да дође у посед једног аварског језичка. С друге стране, истиче се податак да су те целине истраживане северозападно од линије гробова 9 – 2 – 3, оних у којима је по свој прилици дошло до склапања сетова

налаза из различитих извора. Објашњено је да то може да се тумачи позним временом укопавања гробова, тј. временом кризе с краја Каганата кад већ замире израда предмета аварске материјалне културе. Тако посматрајући, у недокументованим гробовима са овог локалитета заправо је могла да се сахрањује преостала аварска популација после пада њихове државе. Ову претпоставку, наравно, не би требало узимати безрезервно пре него што се поменути гробови објаве.

4.2.2.3. Локалитет Картонажа

4.2.2.3.1. *Географско одређење*

Локалитет Картонажа налази се на месту данашње фабрике картонске лепенке, на десној, јужној страни асфалтног пута за Бачки Грачац, североисточно од Оџака. Увид у сателитски снимак и геоморфолошку карту не открива условљеност насељавања на тој тачки.

4.2.2.3.2. *Историјат истраживања*

Локалитет је откривен током копања рова за електрични вод на градилишту картонаже. Приликом изласка на терен у априлу 1980. године, Драган Радојевић из Градског музеја у Сомбору и Сергеј Кармански из Археолошке збирке из Оџака могли су да констатују да су у габариту рова ширине 0,60 m и дубине од 1 m делимично оштећена два гроба. Једну посуду коју су оштетили приликом раскопавања гроба 1 радници су предали археолозима. Прегледом профила рова, Радојевић и Кармански су уочили још три раке, тако да су одлучили да спроведу заштитно археолошко ископавање. Након што је тадашњи Народни универзитет у Оџацима обезбедио средства, отпочели су радови који су трајали неколико дана. Истражено је укупно пет гробова а нађени материјал је похрањен у локалну Археолошку збирку. Неколико година касније, резултати су објављени у облику једног данас тешко доступног сепарата у издању Музејске јединице при Народном универзитету Оџаци (Karmanski, Radojević 1984: 1). Може да се примети да је ова некропола лошије обрађена него претходне две из Оџака, јер изостају теренска запажања и било какви коментари аутора, као и цртежи већине нађених предмета.

Три деценије касније, у априлу 2011. године, приликом заштитних археолошких истраживања на траси гасовода Оџаци – Бачки Грачац у висини Картонаже али уз сам асфалтни пут, на Локалитету 3, нађено је још пет гробова који засигурно припадају истој некрополи. Поред тога, на оближњем Локалитету 1, на истој траси, констатовани

су и оновремени насеобински остаци. Два стамбена објекта су датована на основу налаза једне наушнице и керамике. Истраживања су вршена у оквиру узаног рова, ширине 0,60-0,70 m, који је био ископан у дужини од око 400 m и који се по потреби и према могућностима проширивао да би се истражиле уочене археолошке ситуације.

Радове на траси гасовода водила је Ивана Пашић, а теренски руководиоци били су Љиљана Тадин из Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду и Небојша Видовић из Народне библиотеке Бранко Радичевић са музејском јединицом из Оџака. Резултати скорашњих ископавања нису објављени, а с њима сам се упознао на терену, који сам на позив колега посетио у својству стручног консултанта. Уз дозволу теренских руководилаца, овде их помињем према сопственим белешкама и тексту Извештаја којег сам доставио Покрајинском заводу за заштиту споменика културе.

4.2.2.3.3. *Археолошки налази*

Током првих ископавања, дакле, откривено је пет гробова, од којих је један био коњанички. Гробови су били оријентисани северозапад-југоисток, а раке су биле правоугаоне, равних зидова, укопане у здравицу до различитих дубина. Рака коњаничког гроба утолико је сложенија, што је код стопала покојника било укопано правоугаоно удубљење дубине око 15 cm. Гроб је димензија 2,20 m x 1,80 m, а скелет коња био је положен на трбух „na jednom „banku“, tačnije na iskošenoj površini „banka“, oko 25 cm pliće u odnosu na skelet pokojnika.“ Коњанички гроб 5, дакле, био је укопан на банак. Покојници су у раке били полагани на леђима, у опруженом ставу. Кости су биле веома трошне (Karmanski, Radojević 1984: 1, 4).

Новооткривени гробови су слични. Од детаља конструкција, такође су уочена прочеона удубљења у дну рака, а у једном случају и негативи вертикално постављених дрвених дирека у зидовима раке. Покојници су били полагани у гробове на уобичајен начин. Од гробних налаза, сачувано је тек нешто веома кородираних гвоздених предмета и руком рађене посуде. У једном гробу нађено је и јаје. Таквим прилозима у храни већ је било посвећено нето текста у овој дисертацији, превасходно у поглављу о некрополи на Чику.

Ни покретни налази из раније откривених гробова нису посебно интересантни, истина уз понеки изузетак. Док су у гробовима 1 и 3 нађени по једна гвоздена копча, нож и руком рађена посуда, из гроба 4 потичу тек гњетана посуда и нож. У гробу 2 су

нађене гвоздена алка, копча, посуда са витла украшена водоравним урезима и „tzv. posuda za začine (so) izrađena od jelenskog roga (Karmanski, Radojević 1984: 1, T. I).“ Налаз од рога није детаљније описан. На цртежу је представљен предмет чија су горња два крака настала засецањем парожака а доњи засецањем корена рога. Горњи крајеви су перфорирани. Налаз није украшен (*T. 46/11*).

Сличним предметима је у археолошкој литератури посвећена пажња. Као најобухватнији може да буде споменут рад пољског археолога Јануша Горецког, у којем је прикупљено 110 (рано)средњовековних предмета ове групе, с датовањем од 7. до 13. века (Górecki 2005). Налаз из Оџака, објављен у готово непознатом сепарату Карманског и Радојевића, није био узет у разматрање. По свом облику, лако га је определити у већу групу налаза по Горецком, коју чине реципијенти у облику слова *T*. Другу групу чинили би они у облику слова *Y,* но ова подела тешко да може да представља право типолошко разврставање, јер је узрокована обликом самог рога а не деловањем занатлија. У сваком случају, такви реципијенти се у Европи појављују управо у време аварске доминације, почев од 7. века, да би се касније раширили по континенту. Мишљења о функцији тих предмета су подељена, па се сматра да су се у њима чувале траве, лекови, мелеми, дрога и сл. Ипак се најчешће опредељују као реципијенти за со (Górecki 2005: 128-129). Налази се приписују гробовима угледнијих мушкараца „koji su imali značajnu ulogu kako u svjetovnim tako i u religijskim obredima.“ Шупљи предмети од рога свакако нису могли да служе као реципијенти, међутим поједини налази из Немачке и Аустрије имају сачуване чепове од дрвета и од лима. Као и налаз из Оџака, већина гробних налаза реципијената је перфорирана и нађена у карличном пределу скелета, па је јасно да су се носили о појасу (Petrinec 2009: 187-188). Као изузетак може да се скрене пажња на налаз из једног средњоаварског гроба из Беча, који је висио са седла (Górecki 2005: 95, 129).

Коњанички гроб 5 је дао знатно богатије налазе. Уз коњаника је нађена гвоздена стрела, као и нож, смрскана руком рађена посуда и, чини се, остаци окована дрвене ведрице. Од остатака одеће споменута је само једна ливена бронзана копча са карлице. Опрему коња чинили су пар већих округлих фалера од бронзаног лима, девет одговарајућих розета, други окови орме, један позлаћен бронзани, ливени језичак и пар узенгија (Karmanski, Radojević 1984: 4-5).

Ливена копча (Karmanski, Radojević 1984: 5, T. III/4: *T. 46/10*) одговара представницима Забојниковог типа 128, малим касноаварским појасним копчама које се датују у позни одсечак фазе SS III, тј. у прелаз између ње и SS IV фазе (Zábojník 1991:

239, Taf. 27/6, Abb. 1). Врх стрелице (?) је нађен веома кородиран, а нож је сасвим уобичајен (Karmanski, Radojević 1984: 5, T. III/2, 3: *T. 46/5*). У расправи о налазу ведрице из једног гроба у Арадцу, назначено је да се оне чешће похрањују у касноаварске гробове, за шта су на том месту приложени и примери.

Типолошки најосетљивији налази из овог гроба припадају коњској орми. Фалере су и иначе најчешће израђиване од лима, а налази из Оцака (*T. 46/1*) би одговарали типу 1а Злате Чилинске, касноаварским фалерама од лима са централним ојачањем и заковицом (Čilinská 1961: 334, Obr. 33). Розете су истог облика и начина израде, само мање (Karmanski, Radojević 1984: T. II/1-11: *T. 46/3*).Четворолучни окови (Karmanski, Radojević 1984: T. II/13-15: *T. 46/6*) су налик на описане из Бачке Паланке и Челарева. Може да се понови да се такви комади на некрополи Тисафиред датују у последњу петину 8. века (Garam 1995: 360, Abb. 216/16, 18, 19; 254). Орму су красила и два другачија окова, који су као и четворолучни били ливени у бронзи и посребрени (Karmanski, Radojević 1984: 5, T. II/16-17: *T. 46/7*). Реч је о карактеристичним касноаварским правоугаоним оковима са ушком (*obdĺžnikové závesky s uškom*), који су заправо профилисани у облику крова на четири воде, какви су нпр. нађени у гробу 33 некрополе у Житавској Тони у Словачкој (Čilinská 1963: 101, T. X/29-31). На Тисафиреду се тако обликовани окови орме, у варијанти без правоугаоних ушки, такође датују у последњу петину 8. века (Garam 1995: 360, Abb. 216/21; 254). Мали језичак ремена је такође позан. Чини се да је био ливен с проламањем (Karmanski, Radojević 1984: 4, T. II/12: *T. 46/4*).

Узенгије су гвоздене, ковane, правоугаоне ушице за ремен, округлог пресека тела и увученог упоришта стопала с профилисаним ребром по средини, што су одлике касноаварског стремена (Karmanski, Radojević 1984: 4, T. III/1: *T. 46/2*). Иако се сличне узенгије уводе још у прелазном периоду, о чему је било речи приликом описивања челаревских налаза, остали налази из гроба 5 јасно указују на позније датовање сахране.

На основу непотпуно представљених налаза, Сергеј Кармански и Драган Радојевић су устврдили тек да гробље припада периоду аварске доминације (Karmanski, Radojević 1984: 2).

4.2.2.3.4. *Анализа података*

Предложено датовање може да се сузи. По свој прилици су сви гробови били касноаварски. То се у сваком случају односи на коњанички гроб 5, који припада

последњој петини 8. века, а највероватније и на гроб 2 из којег је потицала посуда израђена на витлу. Остали гробови би према сажетом опису инвентара могли да се датују широко. Ипак, због датовања гробова 2 и 5, као и гробова истражених 2011. године, те у односу на временско одређење оближњег раносредњовековног насеља, увећавају се изгледи да су и гробови 1, 3 и 4 били касноаварски. С друге стране, сахрањивање на остале две аварске некрополе у околини Оџака отпочиње, угрубо, у прелазном периоду аварске превласти. Имајући све то у виду, гробље Картонажа може да се датује од друге половине 7. и свакако у 8. век, док би најуже датовање било у завршници 8. века. Гробови истражени 1980 и 2011. године налазе се на неколико десетина метара удаљености, што би могло да иде у прилог нешто ширег датовања некрополе. Њу је највероватније користило становништво насеља откривеног на Локалитету 1.

Налазиште Картонажа, тако, представља још једно место на којем је могуће паралелено проучавати насеобинске остатке и некрополу из времена раног средњег века, попут нпр. Челарева или Новог Сланкамена. Таква изучавања би нас водила поимању релације која је на једном месту названа *насеље живих – насеље мртвих* (*cf*. Бугарски 2009а: 143-144, нап. 65), па с пажњом ваља сачекати евентуална нова истраживања код Картонаже и објављивање резултата ископавања из 2011. године.

4.2.3. **Маглић (Bulkeszi)**

4.2.3.1. *Географско одређење*

Маглић је смештен у широком појасу више речне терасе покривене лесом, између мањих бара и крај долине у лесу (Geomorfološka karta 2005), које се још називају фосилним, која чини изворишну челенку реке Јегричке (Ћурчић, Ђуричић 1994: 161).

4.2.3.2. *Историјат истраживања*

Сматрало се да из овог места потиче налаз једног абасидског златног новчића, али погрешно, о чему је било речи у одредници о Челареву. С друге стране, захваљујући раду Петера Прохаске у архиву Националног музеја у Будимпешти, недавно су објављени подаци о једној другој монети из тог места, коју је приликом радова на неком градилишту у Маглићу 1896. године нашла ћерка једног мајстора (Prohászka 2004: 103-104; Somogyi 2009: 258).

4.2.3.3. *Археолошки налази*

Кад је реч о условима налаза, зна се само још да је узет са дубине од једног метра. Реч је о излизаном и опсеченом солиду цара Лава III, из неке од емисија 725/6-740/1. године. Других налаза није било (Prohászka 2004: 103-104, 108, Abb. 2; Somogyi 2009: 258, 266).

4.2.3.4. *Анализа података*

Није јасно да ли је у питању гробни налаз, као што није јасно ни како је тај комад доспео у ово место у јужној Бачкој (Somogyi 2009: 266). Чињеница да је новчић излизан и опсечен могла би да говори о његовој дужој употреби у трговини. Чини ми се да би на овај налаз и требало гледати у том контексту, о којем ће више речи бити приликом представљања нумизматичких налаза из Доњих Петроваца у Срему. Солид из Маглића би, тако, сведочио пре свега о економским активностима локалног, највероватније касноаварског становништва, премда је златан новац могао бити у продуженом оптицају.

4.2.4. **Ченеј**

4.2.4.1. *Географско одређење*

Ченеј се налази у појасу више речне терасе Дунава, на оцедном речном току и уоквирен сувим каналом таквог тока (Geomorfološka karta 2005). Ипак, по нешто старијој литератури, то је једно од места за која није утврђена „сигурнија веза између орохидрографске ситуације и локалног положаја“ (Ћурчић, Ћуричић 1994: 161). Село припада општини Нови Сад, а налази се на више од 15 km северно од града. Његова позиција је у ранијој литератури недовољно прецизно одређена, па се налазиште водило под одредницом „Novi Sad“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 53; *cf.* Nagy 1971: 191; *ADAM* 2002: 265; Bugarski 2008a: 446). Касноаварски налази посматрани су и као део културне баштине Шајкашке (Димитријевић 1975b: 92-93), иако се Ченеј налази западно од те области (*cf.* Bugarski 2012a: 28). Забуну уносе и тврдње да се локалитет Ривица налази „na staroj obali Dunava“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 53), односно близу тзв. Римског шанца крај Каћа (Димитријевић 1975b: 92).

4.2.4.2. *Историјат истраживања*

Приликом заштитних ископавања „na praistorijskom lokalitetu“ која је спровела екипа Музеја града Новог Сада 1955. године под руководством Шандора Нађа, документовани су касноаварски „slučajni grobni nalazi.“ Материјал се чува у споменутом музеју (Dimitrijević *et al.* 1962: 53-54). Шандор Нађ је прецизирао да су на некрополи „код железничке станице Римски шанчеви“ истражена четири гроба, од којих је један био раније опљачкан (Nagy 1971: nap. 36). Ови подаци се преносе и на другим местима, али не и у једном извештају на којег се Душан Мркобрад позвао у својој напомени (Mrkobrad 1980: nap. 573; *cf*. Милутиновић 1957).

4.2.4.3. *Археолошки налази*

Истражена су два гроба. Били су оријентисани исток-запад. Навод да је „Presek raka u vidu slova „T““ (Dimitrijević *et al.* 1962: 54) је тумачен, истина уз задршку, тако да су ти гробови били са нишом (*ADAM* 2002: 265), али би тај опис пре упућивао на могућност да су раке биле ископане на банак. Истиче се и да су постојали дрвени сандуци, чему у прилог би сведочили бројни тракасти гвоздени окови и кланфе, а већ је навођено да је банак у раци могао да служи као носач таванице од дасака (Риц 2003: 335, Т. I, II). Покојници су били положени у раке на уобичајени начин, у опруженом положају, на леђима. По свему судећи, бар у једном гробу је била сахрањена особа мушког пола (Dimitrijević *et al.* 1962: 53-54).

Кад је реч о нађеним предметима, у гробу 1 су нађена два бронзана, ливена језичка са појаса. Већи је дужине од 7,3 cm, а краћи 4,1 cm. Реч је о препознатљивим касноаварским језичцима који су у средишњем делу шупљи, тј. направљени су у виду оквира краја појаса. На дну су завршени стилизованим, чини се, животињским оком, а на месту увлаке паром купа (Dimitrijević *et al.* 1962: 54, T. XXIX/3, Sl. 1: *T. 40/7*). Припадају Забојниковом типу 51 из фазе SS IV (780-800/825) (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 15/1-5). Сродан дводелни оков дужине 3,3 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 54, Sl. 2: *T. 40/9*) одговара типу 269 који се датује у исто време (Zábojník 1991: 241, Taf. 41/17). С таквим појасним комадима смо се сретали у инвентарима гробова из Челарева и Оџака. У гробу 1 нађен је још један мањи бронзани, ливени појасни оков штитастог облика, украшен у мотиву крљушти, као и два јако кородирана гвоздена ножа (Dimitrijević *et al.* 1962: 54, Sl. 3: *T. 40/8*).

У гробу 2 је нађен фрагментовани прапорац (?), као и један „štitasti“ бронзани оков (можда пре бубрежасти) дужине 2,7 cm, израђен у техници ливења са урезаним

линијицама по рубу. Оцењено је да је тај „Ukras blizak stilu Blatnica“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 54, Sl. 4: *T. 40/10*). Под појам стила *Блатница*, или на неким местима *Блатница-Микулчице*, потпадају разни бронзани, ливени украси појаса или коњске орме који се појављују на најпознијим аварским, односно каролиншким налазиштима. Пре свега би се ту мислило на штитасте окове, од којих су неки и гравирани (*cf*. Simoni 1986), какви су већ описивани у овој дисертацији. Ипак би могло да се стави под сумњу овакво типолошко одређење, тим пре што се може „reći da nema strogog pravila u upotrebi okova ili jezičaca ukrašenih stilom Blatnica..., te da nema pojasnih garnitura niti garnitura konjske opreme u kojima bi bio isključivo zastupljen stil Blatnica. Blatnički se stil javlja u kombinaciji s raznim drugim stilovima ukrašavanja konjske opreme te na pojasnim garniturama“ (Simoni 1986: 226). Резерве се износе и данас (Ungerman 2011).

Налаз из Ченеја припада малобројној групи предмета којој је тек недавно посвећен један синтетски рад. Андраш Чути је овај предмет сврстао у свој тип *IV* лучних (*Looped*) ливених окова орме, чији најкарактеристичнији примерци потичу управо из Блатнице. Иако је владало мишљење да је реч о појасним комадима, на основу малобројних налаза за које је познат контекст може да се тврди да је реч о украсима орме. Чути наводи да су ти предмети стављани у гробове, у највећем броју, одраслих мушкараца, чиме је наглашаван њихов статус. Управо због тога што су полагани у гробове истакнутих појединаца, многе од тих целина су биле опљачкане.

На основу просторног размештаја налаза, Чути је закључио да је производни центар одговарајућих окова био у данашњој Словачкој, негде у околини Комарна. Претпоставља се да је одатле вршено снабдевање других територија, па и удаљених, као што је наша. Истиче се, ипак, да су налази тог типа картирани само у североисточној и јужној периферији Кагната, а да је овдашњих примерака (Ченеј, Ада, Дубовац, Нови Бановци) колико и словачких. Пошто одговарајућих налаза нема у Челареву, које је по свој прилици представљало снажан регионални центар у касноаварско доба, аутор сматра да су радионице наших окова биле на северу. Налази типа *IV* углавном се датују у време које одговара Забојниковој фази SS IV (780-800/825) (Csuthy 2012: 186, Fig. 5/4, Map I/D). У свом раду, Чути је преузео Забојникову периодизацију (Zábojník 1991) која се најчешће цитира и у овој дисертацији.

Локалитет је датован у рани 9. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 54), а у новијем прегледу шире у то столеће (*ADAM* 2002: 265).

4.2.4.4. *Анализа података*

Гробови из Ченеја свакако припадају најпознијем аварском хоризонту. Могли би да се датују у крај 8. или почетак 9. века. Навод да су покојници били сахрањени у сандуцима је у складу са изнесеним размишљањима Андраша Чутија, по којима се описани окови орме прилажу покојницима вишег ранга.

Чињеница да су нађени приликом истраживања праисторијског насеља још једном упућује на геоморфолошке условљености некадашњег поседања јужних делова Карпатског басена (Bugarski 2008a).

4.3. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА ТЕЛЕЧКОЈ ЛЕСНОЈ ЗАРАВНИ И СЕВЕРУ БАЧКЕ*

У овом прегледу биће приложен опис касноаварских налазишта са ивице Телечке заравни и из њене унутрашњости, као и самог севера Бачке.

4.3.1. **Чонопља**

4.3.1.1. *Географско одређење*

Чонопља је смештена на граници Телечке лесне заравни и флувио-барско дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005). На том одсечку су старија насеља грађена подно лесне заравни или на њеним блажим падинама, и само у ретким случајевима би се периферни делови тих насеља уздизали на плато (Ћурчић, Ћуричић 1994: 151). Локалитет Циглана Партизан налази се уз сам југоисточни крај насеља, управо „на платоу тзв. средње лесне заравни, познате под именом Телечка“ (Радојевић 2001-2003: 41, Карта 1).

4.3.1.2. *Историјат истраживања*

Почев од 1955. године, приликом земљаних радова на циглани Партизан у Чонопљи повремено се наилазило на аварске гробове са прилозима. Прве вести су стигле у Градски музеј у Сомбору 1964. године, када је уништено шест гробова. Наредне 1965. године, екипа музеја је по позиву повремено излазила на терен, па је тако „spaseno 9 grobova sa prilozima“, што уз присуство Павла Веленрајтера, кустоса сомборског музеја, што бригом самих радника. Гробови су нађени у профилу ископа од око 50 метара у источном делу циглане и добили су ознаке 1a-9a.

Како се то разабира из недовољно јасног текста првог извештаја и са касније приложеног ситуационог плана, потом су источно уз тај профил, на простору који је био предвиђен за даље вађење земље, изведена заштитна ископавања у оквиру три сонде (A-C) постављене у на неједнаким растојањима у оси север-југ. Димензије сонди биле су у распону од 2 m x 6 m до 2 m x 7,5 m, а у њима је нађено још седам гробова, који су понели ознаке 1-7. Ископавања су извршена у лето 1965. године, а средства су била обезбеђена од стране Покрајинског завода за заштиту споменика културе и Градског музеја у Сомбору. Теренски руководилац био је Павле Веленрајтер, а у ископавањима је учешће узела и Наталија Симовљевић, кустос из Београда. Резултати тих радова били су објављени најпре у облику кратког саопштења руководица истраживања (Velenrajter 1965: 160-161, nap. 1), а неколико деценија касније публикован је и чланак из пера Драгана Радојевића.

Коначно, 1968. године је приликом вађења земље уништен још један гроб, из којег су радници циглане сачували и у Градски музеј у Сомбору предали важан налаз сабље (Радојевић 2001-2003: 46, нап. 1, План 1). Могло би још да се примети да ток Веленрајтерових истраживања није био ваљано пренесен у књизи Душана Мркобрада, што је преузето и у каснијем осврту (Mrkobrad 1980: nap. 603; *ADAM* 2002: 94).

4.3.1.3. *Археолошки налази*

Још на основу увида у положај гробова у источном профилу циглане, Павле Веленрајтер је закључио да су они били постављени у редове од севера ка југу. Оријентација гробова била је северозапад-југоисток, а на њих се наилазило на релативним дубинама 2,5 - 3 m. Седам стручно ископаних гробова било је исте оријентације. Напоменуто је да су скелети били добро очувани. Покојници су полагани у раке у опруженом положају, на леђима. Релативне дубине на којима су ти гробови откривени кретале су се 1,65 – 2,27 m (Velenrajter 1965: 161). На основу музејске документације, пак, Драган Радојевић наводи да су релативне дубине гробова биле у распону 1,3 – 2,8 m (Радојевић 2001-2003: 44).

Раке су биле правоугаоног облика, а у гробу 1а су уз потколенице уочени трагови дрвета, вероватно од сандука или неке гробне конструкције. Као што је то уобичајено, покојници су сахрањивани одевени и опремљени. Особи сахрањеној у гробу 4а била је приложена и храна или пиће у посуди, док су уз покојника из гроба 71 констатоване животињске кости. Посебно су важна запажања да је десна шака покојнице из гроба 9а била подвучена под њен леви фемур и да је лобања особе из

гроба 8а затечена на грудима (Радојевић 2001-2003: 43, 44). Кад је реч о првом случају, недавно су анализирана слична ситна одступања у положају екстремитета покојника на раноаварској некрополи Чик, при чему није уочено да она зависе од пола или узраста сахрањене особе (Бугарски 2009а: 80-81). Знатно је интересантнији случај измештања лобање, о чему је у овој дисертацији већ било речи приликом описивања сличних случајева са некрополе Богојево I и из млађег хоризонта сахрањивања на локалитету Пионирска улица у Бечеју. На основу анализе тих и других примера из археологије Авара, закључено да је то чињено постхумно, за потребе неког ритуала. Таквог тумачења се држи и аутор другог чланка о гробљу у Чонопљи. Два скелета су била поремећена услед пљачке гробова 6а и 6 (Радојевић 2001-2003: 44).

Преглед покретних налаза из гробова и на овом месту отпочиње комадима појасних гарнитура. Два језичка и копча потичу из гроба 7а. Језичци су споредни, сачуване су плочице од глатког сребрног лима које су при врховима перфориране за заковице. Димензија су 2,7 cm x 2 cm. Копча је изливена из бронзе, овалног облика,са снажно извученим лежиштем гвозденог трна који је обмотан око осовине кружног пресека (Радојевић 2001-2003: 43, Т. II/1, 2-3: *Т. 47/6, 7*). У питању су препознатљиви налази из прелазног периода аварске превласти. Језичци деле одлике типа 70 из Забојникове фазе MS II (675-700), какви се у мањој мери срећу и у комбинацији са појасним комадима наредне SS I фазе (Zábojník 1991: 235, 236, 248, Taf. 21/4), док копча прилично подсећа, пре свега по изгледу алке, на раније описану копчу из гроба 2 са некрополе у Вајској. Назначено је да се на Тисафиреду сличне копче јављају управо у хоризонту лимених гарнитура прелазног периода, од 670. до око 710. године (Garam 1995: 224, Abb. 99/3-9). Поред бронзане, у више гробова су нађене и обичне гвоздене копче правоугаоног и квадратног облика.

Наушнице потичу из гробова 6а, 9а и 4. Наушница из гроба 9а је обична бронзана каричица отворених крајева. Пар из гроба 6а је направљен од лошег сребра. Алке наушница су кружне, с помичним привеском од призматичног металног лежишта и перле лоптастог облика од светлоплавог стакла. Један привезак недостаје. Оба дела сачуваног привеска висила су о алци на око ње обмотаном држачу од металне жице, који је са доње стране био савијен у петљу. Примерак из гроба 4 је од бронзе. Алка је кружног облика и пресека, са коленцима, док се привезак такође састоји од металног тубуса и стаклене перле тамноплаве боје. Два коленца на дну алке формирају лежиште носача привеска (Радојевић 2001-2003: 41, 43, Т. I/6-7, IV/2, V/8: *Т. 47/3, 4*).

Док једноставне каричице отворених крајева не представљају нарочито осетљив материјал за датовање, одговарајуће наушнице с помичним привесцима од лима и стакла на Тисафиреду представљају обележје прелазног периода (Garam 1995: 274-276, Abb. 148/20-33, 254). Наушница из гроба 4 има паралеле међу представницима типа 11 са Алатијана који се датују у другу половину 7. века (Böhme 1965: 5, 33/11). С друге стране, гроб 9а би могао да се датује путем две перле у облику семенки лубенице од светлоплавог стакла (Радојевић 2001-2003: 43, Т. IV/3). Као што је већ наведено, такве перле се појављују у последњој трећини 7. века, док нешто мањи примерци црне боје представљају најтипичније касноаварске перле (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2).

Налази гвоздених ножева потичу из више гробова, а на овом месту би могао да се спомене налаз из гроба 1а (Радојевић 2001-2003: 41, Т. I/1), кородиран тако да је сечиво једносеклог пресека оштећено у знатној мери, док је трн боље сачуван. Вероватно због тога га је Павле Веленрајтер описао као „gvozdeni predmet sa dva šiljka... за којег...za sada nisu nađene analogije“ (Velenrajter 1965: 161). Нож из гроба 8а је висио о гвозденој алци, а два ножа су била знатније дужине. Нож из гроба 3, готово потпуно очуван, био је дугачак 16,7 cm. Нож из гроба 7а, пак, сачуван је до 17,5 cm дужине, али је ширег сечива и непотпуно сачуван (*Т. 47/5*). Знатнијих димензија био је и нож из гроба 7 (Радојевић 2001-2003: 44, Т. V/5; 43, Т. II/5; 44, VI/4).

Од комада прибора нађена је и једна касноаварска токарена коштана игленица цилиндричног облика у гробу 4а (*Т. 47/2*), као и фрагментовани бикончни пршљенак у гробу 1 (Радојевић 2001-2003: 41, 43, Т. I/5, IV/4). О таквим налазима је већ било речи на више места у овом рукопису. Најсличнији налази овима из Чонопље коментарисани су у одељку о предметима из Челарева.

Најинтересантнији део примера је предмет од рога из гроба 5 (*Т. 47/11*). Предмет је направљен од равно исеченог неукрашеног врха рога, на чијем су дну пробијене две наспрамне перфорације. Аутор наводи аналогије, пре свега са некрополе Алатијан, где је један примерак нађен са профилисаним коштаним чепом чији је ужи крај, који је улазио у отвор рога, такође био перфориран на одговарајућим местима (Kovrig 1963: 137, Т. IX/33), али, исправно, и налазе са некрополе Хомкомеђи-Халом и Пилисмарот који су били погрешно опредељени као алатке за дрешење чворова (Garam 1975a: 41, Fig. 9/102-9; Garam 1975c: 273, Fig. 4/4-15, 7/75-1). Уз постојећу ликовну евиденцију, Радојевић наводи и мишљења о функцији тих предмета, од којих су, управо због налаза са затварачима, најприхватљивија она да су и ти предмети служили као реципијенти за со, зачине или нешто слично. Ношени су о појасу (Радојевић 2001-2003: 45, нап. 9-14;

cf. Ковачевић 1977: 185, Сл. 123), баш као и раније описани реципијенти од рога у облику слова *T* и *Y*. На основу налаза из неких гробова из којих потичу аналогије, стиче се утисак да се овакви реципијенти појављују у прелазном аварском периоду.

За разлику од претходно приказаних група налаза, оружје је видно заступљено у откривеним гробовима некрополе у Чонопљи. Коштане оплате рефлексних лукова потичу из гробова 7а и 2. Примећено је да лукови нису били комплетно сачувани, јер је у гробу 7а нађено пет крајњих оплата, док су из гроба 2 сачуване три средишње. Оплате са крајева лука су узане, што их опредељује у ранији аварски материјал (Радојевић 2001-2003: 46, Т. II/7-8, III/1-3, IV/5-7: *T. 47/9*), о чему је већ било речи, највише у вези с налазима са некрополе Богојево I. Тробридни врхови стрела потичу из ова два гроба, као и из гроба 3 и једне уништене целине (*T. 47/8, 12*).

Најважнији комад оружја свакако представља поменута сабља прибављена 1968. године. Благо је повијена, једносеклог пресека дужине 0,90 m и ширине 2,5 cm (*T. 47/13*). Изнад оштрице је звездолика накрсница, чини се направљена од две расковане плочице од гвозденог лима између којих је био зазор за балчак тракастог пресека (*T. 47/16*). Уз сабљу је предато и нешто ситнијих предмета металних са балчака и корица (Радојевић 2001-2003: 46, Т. VII/1-4). Брозана ленгерасто савијена заковица дужине 2,3 cm (*T. 47/15*) је засигурно била пробијена кроз дрвену корицу балчака, као што је то објашњено за одговарајући предмет са некрополе Чик (Бугарски 2009а: 116, Т. III/10-4) и у овој дисертацији опширније представљено у одељку о мачевима из Арадца. Приказана је и „ужа плочица од тањег бронзаног лима, издуженог лучног облика, дужине 7,5 цм и ширине 0,8 цм." Реч је о једној од највероватније две ушице каније сабље (*T. 47/14*), какве се јављају паралелно с познијим *P*- ушицама и касније (*cf*. Garam 1991b: 165, Abb. 13).

Изузимајући поменуту заковицу, сабљи из Чонопље посвећена је веома садржајна расправа. Драган Радојевић је навео бројне аналогне и сродне примерке из аварског контекста, користећи се и двема важним синтезама (Kiss 1987; Garam 1991b). Аутор исправно наводи да се сабље на простору Панонске низије појављују у последњој трећини 7. века, дакле у прелазном периоду аварске превласти. Путем типолошки најостетљивијег конструктивног детаља, издужене гвоздене накрснице, сабља из Чонопље може да се придружи групи скромнијих израђевина. Док је порекло облика сабље несумњиво источно, звездолике накрснице настају на основу рановизантијских предложака (Радојевић 2001-2003: 46). У претходном тексту је

коментарисана звездолика накрсница мача из позноаварског коњаничког гроба са локалитета Дунавска улица у Апатину, коју је Ева Гарам сврстала у групу III сабљи са звездоликим накрсницама, какве улазе у употребу током прелазног периода аварске превласти и трају и у позноаварско доба (Garam 1991b: Tabelle 3, 165). Гроб из Апатина овде је датован у време 720-760. године.

Радојевић, даље, оправдано сматра да сачувана сабља није могла да буде једини налаз из уништеног гроба, и истиче могућност да је сахрана била коњаничка (Радојевић 2001-2003: 46). С тим у вези, он је раније навео да у гробу 2а „Према подацима радника сем „коњских зуба" других прилога уз скелет није било (Радојевић 2001-2003: 41)."

У оружје би условно могли да се сврстају и поменути ножеви из гробова 7а (*T. 47/5*) и 7. Више пута је потцртано, у вези с налазима из Богојева, Мокрина, Челарева и управо из поменутог гроба из Апатина, да се у раносредњовековне бојне ножеве, и то с резервом, сврставају примерци дужи од 20 cm (Petrinec 2009: 165). Чини се да би и два ножа из Чонопље, а посебно онај из гроба 7а, изворно могли да буду довољне величине.

Коначно, из гроба 4а потиче и једна керамичка посуда. Реч је о квалитетно израђеној шољи из касноаварске групе тзв. жуте керамике (Радојевић 2001-2003: 41, Т. I/4: *T. 47/1*).

Пошто је Павле Веленрајтер навео само да је налазиште „avarska nekropola kestheljske kulturne grupe" (Velenrajter 1965: 161), Душан Мркобрад је био принуђен да се суздржи од датовања налазишта у тексту књиге, али га је ипак ставио на списак раноаварских локалитета (Mrkobrad 1980: 145, нар. 603). Имајући то у виду, у новије време некропола је датована широко у време 7-8. века (*ADAM* 2002: 94). На основу пуног увида у грађу, Драган Радојевић гробље датује у другу половину 7. и у 8. век (Радојевић 2001-2003: 46), што је као грубље одређење прихваћено и у најновијем осврту (Bugarski 2008a: 443).

4.3.1.4. *Анализа података*

Прецизније датовање може да се понуди за седам гробова. Гробови 6а, 7а и 9а припадају прелазном периоду аварске превласти, баш као и гроб 5 и, врло вероватно, гроб 4. Уништени гроб из којег потиче сабља могао је да припада прелазном или касноаварском периоду, док би гроб 4а припадао 8. веку. То значи да је тежиште схрањивања на некрополи, бар кад су у питању гробови из којих су сачувани налази, у последње три деценије 7. века. Само два гроба су, по свој прилици, млађа. Инвентар из

осталих гробова, иако сам по себи недовољно речит за ближе датовање, одаје утисак уједначености са већином целина. Гробље, дакле, припада прелазном аварском периоду, с неодређеним трајањем и у 8. веку.

Средњоаварске целине 4 и 5 налазиле су се у средишњем делу приближно реконструисаног истраженог простора. Западно од њих били су гробови једнаког датовања 6а, 7а и 9а и млађи гроб 4а. Гроб уништен 1968. године, можда и сам познији, по свој прилици се налазио источно или, што је вероватније, северно од осталих. То је претпостављено на основу установљеног правца ширења ископа циглане према истоку и ситуационог плана који показује да је локалитет са јужне и источне стране био омеђен пољским путевима (Радојевић 2001-2003: План 1).

Потпуно је јасно да је у Циглани Партизан сачуван само мали број гробова у односу на изворну величину некрополе. Засигурно је било више десетина, можда и стотина покојника. Уосталом, наведено је да су гробови уништавани читаву једну деценију пре археолошких захвата, ако не и дуже. Увидом у доступну картографску грађу и сателитске снимке, јасно може да се утврди позиција Циглане Партизан. Њена површина је премашила међе са приложеног ситуационог плана. То би требало да значи да после 1968. године, што је најкасније време за које се зна да је откривен неки гроб, није ни могло да буде бројних нових открића, јер се на плану показује да је највећи део габарита циглане ископан још 1965. године. С друге стране, могуће је и да циглана није црпела земљу линеарно, само према истоку, већ да пре 1965. године није био угрожен цео западни простор. Посматрајући *Google* снимак, пак, постаје јасно да ни у тој зони не може да дође до нових открића, јер је попуњен већим бројем зграда него што је то забележено на ситуационом плану. Евентуално би могло да се очекује да аварских гробова има у ораницама северно од циглане и источно од пољског пута који је са те стране оивичава. Јужно од другог пољског пута, аварских гробова по свој прилици нема, из два разлога. Најпре, у истраженом делу некрополе сонде B и C дају мање гробова него сонда A која је постављена севернije од њих. Уз то, сателитски снимак открива да се ископ земље за потребе циглане касније преместио управо јужно од тог пољског пута. И ако је некада било аварских гробова, ту их вероватно више нема.

На основу свега седам прецизно позиционираних целина није могуће поуздано утврдити хоризонталну стратиграфију некрополе, али се стиче утисак да су се око старијег језгра гробова ширили млађе сахране. У том случају, заправо је истражен средишњи део гробља. Споменуто је да су сахране концентрисане у северном делу

истражене површине, јер су у сонди А откривена четири гроба, док су у сондама В и С, око 15 m даље на југ, откривена само три, од којих два уз сам западни профил сонди.

Још би могло да се претпостави да је, будући да је за гробље изабран плато заравни, насеље којем је оно припадало било у њеном подножју, у којем је уосталом смештен и највећи део савременог села. Између осталог, таква позиција је становништву могла да понуди делимичну заштиту од северних и источних ветрова.

4.3.2. **Сивац**

4.3.2.1. *Географско одређење*

Сивац се налази на граници Телечке лесне заравни и флувио-барско дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 151). Локалитет Клиса налази се на око 3,5 km од центра села (Анђелић 2008: 127), дакле на нижем геоморфолошком члану. На цитираној геоморфолошкој карти се види да се тај положај налази крај једне баре.

4.3.2.2. *Историјат истраживања*

Налазиште је забележено 2000. године приликом заштитних сондажних ископавања пред изградњу гасовода Госпођинци-Сомбор. Истом приликом је откривен и описани локалитет Кнежева бара код Стапара, а резултати истраживања два налазишта су објављена заједно (Анђелић 2008).

Приликом представљања стапарског налазишта примећено је да у тексту недостаје податак о томе ко је организовао и водио истраживања. Претпостављено је да је то био потписник чланка, испред Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Новог Сада. Радови на локалитету клиса спроведени су у оквиру једног рова дужине 260 m и ширине 2,5 m (Анђелић 2008: 127).

4.3.2.3. *Археолошки налази*

Иако је на површини било доста керамике, у рову су нађена само четири објекта., тј. једна полуземуница (објекат 2) „и три помоћна објекта у њеној непосредној близини." Кућа је правоугаоне основе, површине 3,90 m x 2,75 m, приближне оријентације исток-запад. Западна половина куће је знатно дубље укопана, за око 0,80 m. Интересантно је запажање да су фрагментовани тегови нађени на поду куће „некада фиксирали лаки кров." Са северне стране био је укопан трап правоугаоне основе

димензија 2,40 m x 0,90 m и дубине 1,10 m (објекат 4), док је објекат 1 препознат као ров „ширине око 1,10 m и неједнаке дубине“ с проширењем на западу. Посматрајући приложени план, стиче се утисак да је ров (?) био пресечен различитим укопима (Анђелић 2008: 127, Т. I: *Т. 48/2*). Још у уводу је напоменуто да су аварска насеља или њихови делови често била окружена рововима, који су највероватније представљали дренажне системе, одговор Авара на оновремени крајолик Панонске низије (Kory 2002: 608-610). Двадесетак метара источно од куће, нађена је јама-силос (објекат 3), која није уцртана на цитирани план.

Поред поменутих тегова, од којих је на једном урезан „можда рунски знак“ (требало би задржати резерву), од ситног материјала су нађена још два коштана шила, фграгментовани гвоздени нож, као и два пршљенка. Један је овалног облика, украшен тачкастим убодима који формирају неправилан цик-цак орнамент, док је други биконичан и неукрашен (Анђелић 2008: 127, Т. I/3-6, II/19, 21: *Т. 49/2-5, 16*).

Најпрепознатљивији покретан налаз свакако предсатавља наушница сачињена од сребрне овалне алке ромбоидног пресека, с коленцем, и призматичног привеска од плавичастог стакла (Анђелић 2008: 127, Т. I/1: *Т. 49/1*). Реч је о типичној касноаварској наушници, какве су на Алатијану опредељене у тип 17 из најпознијег хоризонта (Böhme 1965: 6, 17/33), док се на Тисафиреду датују пре свега у последњу четвртину 8. и почетак 9. века (Garam 1995: 280, Abb.149/20, 254). Већ су представљени одговарајући налази из Богојева и Оџака.

Преостали материјал чине уломци керамичког посуђа. Поред различито обликованих лонаца рађених слободном руком, од којих су неки украшени утискивањем по ободу, нађени су и делови вршника и једна минијатурна посуда висине 7 cm. Лонци су рађени и на спором витлу. На основу приказаног фрагмента, чини се да је реч о типичним примерцима тзв. подунавске керамике, који су били украшени водоравним линијама и валовницама изведеним чешљем. Драган Анђелић сматра да описани налази припадају словенској керамици 8. и 9. века (Анђелић 2008: 127, Т. I/2, II/1-14, 17-20: *Т. 49/6-12, 15, 17, 18*).

Нешто већу пажњу аутор је посветио налазима уломака котлића са увученим равним дршкама с по једним или два отвора за везивање. Изнет је став да се тако обликовани котлићи „На нашем простору јављају доласком Бугара почетком IX века и нестају појавом Печењега средином X века када се јавља нови тип котлића“ (Анђелић 2008: 127, Т. II/15, 16: *Т. 49/13, 14*). С друге стране, Весна Бикић је истакла

преовлађујуће мишљење да се котлићи „у незнатно измењеним формама јављају на широком простору и у дугом временском раздобљу, пратећи на тај начин миграције номада (Бикић 1994: 58-59).“ Чињеница је да котлићи не представљају карактеристичан аварски материјал, можда и зато јер се о керамици њихових насеобина још увек врло мало зна. У новије време, објављен је налаз из насеља Келкед – Фекетекапу, рађен на спором витлу, из објекта који се на основу осталих керамичких налаза датује у другу половину 7. века (Hajnal 2008: 291, Abb. 11/5). Налази из Сивца на основу публикације не могу да се припишу касноаварском времену, будући да су могли да потичу и из удаљеног објекта 3. У кратком Анђелићевом саопштењу налази нису разврстани према објектима из којих потичу, па је могуће да не припадају сви сасвим истом времену.

На основу сажете анализе покретних налаза, Драган Анђелић је насеобинске остатке са локалитета Клиса датовао у 9. век. Етничко опредељење није дословце спроведено, премда се стиче утисак да је нагласак стављен на словенску компоненту. Из коментара котлића и примедбе о руни на тегу би могло да се закључи да је аутор размишљао и о бугарској компоненти, док се евентуално аварско одређење не истиче.

4.3.2.4. *Анализа података*

На основу најпрепознатљивијег налаза, датовање би могло да се помери на другу половину 8. и почетак 9. века. Наушница би могла да сведочи о томе да је налазиште било аварско, као и керамика, али не нужно. Остале могућности такође остају отворене, с тим што би било безбедно и оправдано да се локалитет определи у најпознији *културни* хоризонт аварске превласти.

У сваком случају, и на овом локалитету су откривени вредни, ма колико фрагментарни, остаци једног раносредњовековног насеља са југа Карпатског басена. Таква налазишта су донедавно била веома слабо позната (*cf*. Бугарски 2009а: 143).

4.3.3. **Врбас (Verbász)**

4.3.3.1. *Географско одређење*

Врбас се такође налази на граници Телечке лесне заравни и флувио-барско дна Панонског басена, удаљен од долина које се спуштају са вишег геоморфолошког члана (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 151). Локалитет Циглана Полет налази се на северној ивици града, тј. на јужном обронку лесне заравни, на надморској висини 80-86,8 m (Nagy 1971: 188, Сл. 3, План 1).

4.3.3.2. *Историјат истраживања*

Радовима у Циглани Полет у Врбасу, тачније ширењем појаса вађења земље на североисток, 1955. године је оштећена некропола. Пошто се број ископаних скелета с временом повећавао, случај је пријављен Санитарној инспекцији, која је након изласка на терен обавестила Покрајински завод за заштиту споменика културе о налазима. Стручњак из те институције је одмах изашао на терен, а у јесен исте године заједно са археологом Војвођанског музеја. Због финансијских потешкоћа, те две институције нису могле одмах да предузму ископавања, већ је постигнут договор са управом циглане да се надлежни завод обавести о почетку земљаних радова на угроженој површини (Nagy 1971: 187).

После почетних потешкоћа са радницима, који су за потребе циглане копали по кубном метру, те им није одговарало успорено археолошко истраживање, па су чак добијали новчану надокнаду за успоравање радова кад би се наишло на гроб и за скупљање прилога, усталио се начин истраживања ове некрополе без сталног присуства археолога. За потребе циглане, ископавани су ровови дужине 80-150 m и ширине 1,50-1,80 m, који су у профилима показивали највише до четири гроба. Пошто би констатовали гробове, запослени у Циглани су обавештавали надлежне, након чега би уследила заштитна ископавања која су изводили Олга Брукнер, тада Милутиновић, из Покрајинског завода и Шандор Нађ из Војвођанског музеја. Како су копања вршена у зимским месецима, услови у којима су се одвијале археолошке интервенције и документовање гробова били су врло тешки (Nagy 1971: 187, нап. 1, Сл. 1, 2).

На тај начин је од краја јануара до марта 1956. године истражено 30 гробова, а наредне године, када се радило до конца маја, још 44. Од почетка децембра те године до почетка фебруара 1958, истражено је 19 гробова, укупно 93. Установљено је да се некропола више не шири ка западу, а циглана је обуставила ископ, тако да су заштитна археолошка истраживања привремено окончана. Међутим, мештани су за своје потребе наставили вађење земље, па је поново дошло до уништавања гробова. Због тога су у североисточном делу налазишта поново предузета заштитна ископавања. У новембру 1959. године истражена су још 24 гроба (Nadj 1959; Nagy 1971: 188, нап. 3), а последња кампања је трајала од маја до јула 1960. године, у организацији Војвођанског музеја. Та истраживања су обављена под руководством Шандора Нађа, уз учешће Ласла Секереша из Градског музеја у Суботици. Током тих ископавања на периферији гробља углавном

су налажени дечји гробови, а откривене су и две земунице, оквирно датоване у време 16-18. века (Nadj 1960).

Током свих радова, на локалитету је истражено укупно 158 гробова, који нису били пљачкани, при чему је закључено да је некропола откривена у целости. Истиче се да су на свим људским скелетима вршена „најнужнија антрополошка мерења in situ и заведена у засебан гробни записник“, док су добро очувани склети означавани и сачувани за даља антрополошка проучавања (Nagy 1971: 188, нап. 4).

После првих извештаја (Милутиновић 1957: 8-11; Nadj 1959; Nadj 1960), некропола у Циглани Полет је десетак година након завршетка ископавања публикована у облику великог чланка (Nagy 1971), а у одељку о историјату истраживања ваља напоменути и да је локалитет представљен на важном научном скупу у Сегедину (Nagy 1972). Извршена је и делимична антрополошка обрада сачуваног скелетног материјала, што је и објављено у тексту Србољуба Живановића, где је подвучено да су археолози чували и брижљиво обележавали кости сахрањених особа, што је било реткост за ондашње прилике (Живановић 1966-1968: 133).

4.3.3.3. *Археолошки налази*

Још пре ископавања, приликом првих излазака стручњака на терен, констатовано је да је реч о раносредњовековној некрополи „са ушореним гробовима који су доста разбацани“, на укупној површини од 8.100 m² (Nagy 1971: 187-188). Нешто касније, процењено је да су гробови били постављани на редове (Dimitrijević *et al.* 1962: 63). Иако је очигледно да је описан начин ископавања био изнуђен околностима и крајње неповољан, сигурно је да су сви гробови оштећени копањем дугачких ровова били констатовани бар на дубљим котама. Земља хумуса и субхумуса, укупне дебљине од 0,50 m, била је поремећена укопавањем гробова који су се сасвим јасно и у профилима и у основи оцртавали у следећем слоју земље, жутом лесу. Већ је помињано да је тај начин препознавања гробних рака уобичајен на територији Војводине.

Кад је реч о начину укопавања гробова, занимљива је опаска Шандора Нађа да су раке копане тако да је пажљиво одвајан хумус од леса. Тело покојника је након полагања у раку покривано чистим црним хумусом, а по врху жутим лесом (Nagy 1971: 188, Сл. 1, 2). На тај начин је рака могла да се наслути већ у самом хумусу, што је могло да представља чак и неку врсту гробног белега.

Гробови на некрополи били су оријентисани запад-исток, са извесним одступањима. Раке су биле укопане од 1,50 m до, наводно, чак 4,40 m релативне дубине (Милутиновић 1957: 9). Биле су правоугаоног облика и равних зидова, уз, по Нађу, изузетак гроба 151 чија је рака била укопана на банак. Требало би скренути пажњу да је у првом извештају илустрована још једна таква рака (Милутиновић 1957: Сл. 5). Највећи број рака имао је у угловима дна по четири удубљења (*T. 51/5*), што се углавном доводи у везу са констурктивним разлозима (Ric 1987: 148, 155). То мишљење, чини се исправно, пренесено је још у уводу дисертације, а потом и приликом описа рака са неколико некропола. У случају Циглане Полет, Шандор Нађ је изнео мишљење да та удубљења не представљају негативе греда које су носиле гробне покриваче, већ је изнео мишљење да она „немају никакво функционално значење... те да су... везана за традицију обичаја, односно веровања у загробни живот." С друге стране, аутор сматра да је дрвени покривач носило шест правоугаоних гредица које су у правилном распореду усечене у дуже стране раке гроба 15, који је у дну имао и угаона удубљења (Nagy 1971: 216, Цртеж 2: *T. 51/1*). Најслична рака документована је на некрополи Штурово (Točík 1968b: 64, Abb. 31). Примећено је и да је неколико покојника било положено на даске, док је у неким случајевима, глава је била полагана на земљани банак између горњих угаоних удубљења у дну раке (Милутиновић 1957: 9). Стиче се, такође, утисак да је особа женског пола у гробу 53 била сахрањена у ковчегу (Nagy 1971: 200).

Покојници су у раке полагани у испруженом положају, опружених екстремитета. Само у два случаја су руке биле прекрштене на карлици. Сахрањивани су с главом на западу, сем у случају гроба 111 у којем је покојник био супротно оријентисан. Посебно се спомиње гроб 139, у којем је сахрањени мушкарац био положен потрбушке, са доњим костима ногу које су биле затечене на карлици. Аутор је претпоставио да је та особа била сахрањена везана (Nagy 1971: 215, T. XXXVIII/2) и нашао сличан пример у сахрани коњаника у гробу 690 на некрополи Холиаре (Točík 1968a: 104, T. XX/4). Иако аутор није посветио посебну пажњу двојном гробу 42/43 (*T. 51/2*), тај ће се случај у даљој расправи показати као прилично инструктиван.

Шандор Нађ се посветио и анализи погребног ритуала, најпре приметивши да су у скоро свим гробовима, махом у пределу ногу, налажене керамичке посуде. У појединим гробовима млађих особа биле су и по две посуде, а у једном гробу чак три. Ауторову пажњу привукла је појава упарених посуда израђених слободном руком и оних са витла. Сматрао је да те руком рађене посуде представљају наменску, култну

керамику (Nagy 1971: 216), премда се данас, узимајући у обзир и у међувремену објављене насеобинске налазе кермике тзв. потиског типа, такво мишљење углавном не заступа (*cf*. Бугарски 2009а: 126). Најфиније посуде са витла, оне из групе тзв. жуте керамике, по аутору су прилагане у гробове „само најмилијим млађим особама" (Nagy 1971: 216), што је један од слободнијих закључака какви се не могу доказати археолошким методом.

Претпостављено је да је у тим посудама било пиће, јер се поред њих увек прилагала храна, оличена у налазима животињских костију. Док су љуске јаја налажене углавном у гробовима млађих особа, укупно у 23 целине, примећено је да су стари петлови прилагани у гробове старих мушкараца. У дистрибуцији гробних налаза дугих костију мањих сисара и пршљенова и ребара већих животиња, Шандор Нађ је, на трагу старих писања Ђуле Ласла, препознао одраз начина поделе хране у великим породицама код разних номадских племена (Nagy 1971: 216-217). Ни тај утисак, чини се, не би требало безрезервно прихватити. Уз то, кад је реч о прилагању јаја у гробове, већ је наведен пример скорије објављене некрополе Сегед-Фехерто А, где су кокошја јаја стављана у гробове припадника оба пола, свих узраста и различитог друштвеног статуса (Madaras 1995: 58).

Сами скелети били су делимично сачувани, тако да је Србољуб Живановић био у прилици да изврши своје анализе на 50 лобања одраслих припадника оба пола – 29 мушкараца и 21 жене – и на дугим костима 11 мушкараца и само једне особе женског пола. Просечна висина мушкараца била је око 1,63 m. Иако су међу лобањама заступљени сви типови, од хипердолихокраних до хипербрахикраних, при чему је највећи број, 56%, мезокран а нос је најчешће мезорин, оцењено је да је скелетни материјал хомоген и да одговара налазима из „других старословенских некропола у нашој земљи" с којима, штавише, дели „идентичне антрополошке карактеристике." Резултати анализе су различити од нпр. оних које је аутор добио проучавајући материјал из Војке у Срему, која је по њему „чисто аварска некропола без икаквих словенских налаза" (Живановић 1966-1968: 133-135, 137, 144). На ове Живановићеве оцене вратићемо се у закључним разматрањима о некрополи на Циглани Полет.

Као и у претходним случајевима, преглед покретног археолошког материјала отпочеће приказивањем делова појасних гарнитура, а најпре језичака. Појасних окова било је у 16 гробова, а језичака у 13. Најинтересантнији такав налаз је сачуван још пре

ископавања, па се не зна из којег гроба потиче. „Језичак од лошег сребра се распао, а полеђина му је била од танког бронзаног лима. Приликом лабораторијског чишћења установљено је да се на лиму налазе урезани цртежи коња.“ Језичак је био, дакле, од две плочице лима, димензија 10,6 cm x 2,8 cm (Nagy 1971: 214, T. XXVIII/13: *T. 55/12*), од којих се, као произилази из цитираног текста, спољна распала. Могло би да се закључи да је видљива била страна од скупљег материјала, а да је на унутрашњој плочици занатлија, или можда власник или неко из његовог окружења, вођен сопственим уметничким потребама, урезао поменуту сцену. Због тога се овај предмет може сматрати уникатним. Може, даље, да се примети да је језичак био перфориран за заковицу по средини горње стране, али не сасвим при рубу. На основу тога може да се претпостави да је на месту увлаке изворно имао лимено ојачање, које није сачувано. Наведене одлике би овај налаз определиле у типове 558 или 7 серијације Јозефа Забојника, који се датују у најранију, FS, односно каснију фазу MS II (Zábojník 1991: 233, 235, Taf. 1/2, 4/7, Abb. 1). Пошто на реалистично изведеним представама коња нису остављени неки детаљи њихове опреме, као што је то нпр. случај са урезаном представом седла на раније коментарисаној коштаној алатки из Носе, са те стране не можемо да крепимо прецизније датовање језичка, па самим тим ни уништеног гроба из којег је потекао.

Следећи налаз потиче из гроба 15. Реч је о предмету од бронзаног лима димензија 6,3 cm x 2 cm, са две наспрамне перфорације у горњем делу (*T. 52/4*). Сличан је и споредни језичак из гроба 21, као и онај из гроба 85, у којем је била сахрањена особа женског пола (Nagy 1971: 195, T. V/6; 197, T. VI/11; 205, T. XIX/1). Примерци би најпре припадали серијацијском типу 70, који се датује у средњу фазу MS II, тј. у последњу четвртину 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 21/1,2, Abb. 1) и веома су слични најранијим аварским комадима типа 559 који се датују до 650. године. Слични налази се на великој некрополи Тисафиред датују раније, у прво столеће аварске превласти, до око 670/680. године (Garam 1995: 188, Abb. 96/6).

Интересантни су и налази из гроба 28, такође од бронзаног лима, који су били украшени урезаним мотивом преплета (Nagy 1971: 197-198, T. VIII/18-19: *T. 52/13*). Наведене одлике налазе опредељују у серијацијски тип 69 из фазе MS I, тј. треће четвртине 7. века (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/8,9, Abb. 1). Нешто млађи је језичак са плитком увлаком из гроба 27, ливен у бронзи с проламањем које формира решеткасти орнамент (Nagy 1971: 197, T. VIII/10: *T. 52/16*). Примерак би одговарао Забојниковом типу 34, који је одређен у сам почетак фазе SS I, односно у прелаз из фазе

MS II у њу (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 10/9, Abb. 1). Такав комад потиче из гроба 33 некрополе Брдашица код Војке (Бугарски 2006: 384, Т. XXIII/33-13). Идентично је украшена ливена појасна гарнитура из гроба 74 са некрополе Чатај у Словачкој, датована у почетак 8. века (Zábojník 2000: 327, Abb.13), а врло слично и језичак из гроба I са гробља Цвелфаксинг у Аустрији (Lippert 1969: Т. 75/Abb. 1).

Из гроба 114 потиче споредан језичак ливен у бронзи, са широм увлаком и украшен мотивом вреже (Nagy 1971: 208, Т. XXII/14), који највероватније одговара Забојниковом типу 105 из фазе SS II која се датује од 720. до 750. године (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 23/14). Слични су и језичци из гроба 121, један већи и три мања, који су ливени у олову и украшени само с једне стране (Nagy 1971: 209, Т. XXXIV/8, 11, 12, 14). О веома ретком оловним језичцима расправљало се у одговарајућим одељцима поглавља о Челареву и Оцацима, где су, сем изношења упитаности о њиховој конкретној намени, одговарајући комади такође одређени у SS II фазу. Из исте фазе је и бронзани језичак из гроба 126, ливен у једом комаду, на којем је проламањем изведен мотив *S*- вреже (Nagy 1971: 210, Т. XXIV/4). Предмет одговара серијацијском типу 36 (Zábojník 1991: 238, 248, Taf. 11/4, Abb. 1).

Кад је реч о познијим језичцима, из гроба 65 потиче масивни дводелни комад ливен у бронзи, украшен мотивом вреже и с контрапонираним животињским главама на месту увлаке. Из исте гарнитуре је и споредан језичак, наребреног руба и ливен с проламањем (Nagy 1971: 202, Т. XIV/12, 14). Језичци припадају Забојниковим типовима 57 и, највероватније, 108, који се датују у SS III фазу, тј. време 750-780. године (Zábojník 1991: 239-240, 248, Taf. 18/1-2, 24/1, Abb. 1). Типу 57 припада и главни језичак из гроба 77, а споредни језичци из те целине, у потпуности налик на главни, само мањи и украшени двоструком, а не четвороструком лозом, као и такви налази из гробова 80 и 83 (Nagy 1971: 203, 204, Т. XVI/19-22, XVII/28, XVIII/18), одговарају типу 113, такође из фазе SS III, с њеног краја (Zábojník 1991: 239, Taf. 24/11, Abb. 1). Дугачак, главни језичак из гроба 76 такође припада типу 57, док споредни језичци из тог гроба не би могли са сигурношћу да се припишу неком Забојниковом типу. У сваком случају, реч је о позноаварским ливеним комадима украшеним мотивом троструке лозице (Nagy 1971: 203, Т. XVI/15, 2-3: *T. 53/2, 5*).

Споредан језичак из гроба 86, украшен троструком лозицом (Nagy 1971: 205, Т. XIX/6), највише наликује на представнике типа 98. Језичци тог типа су, међутим, специфични по томе што се осим ливеног елемента састоје и од подметнуте лимене плочице (*...mit blechernem Unterteil*), а такав део се не спомиње у сажетој забелешки у

каталогу гробова. Тип 98 споредних језичака припада самом почетку фазе SS III. Типу 56 из исте фазе (Zábojník 1991: 240, Taf. 23/6, 17/1, Abb. 1) припада и дводелни ливени језичак из гроба 116, који је украшен развијеним, детаљно урађеним мотивом лозе и обрубљен низом, чини се, испупчења (Nagy 1971: 208, T. XXV/10: *T. 53/19*). Коначно, најпознији појасни језичак је из гроба 82. Ливен је у олову. Увлака језичка је украшена двема купама од псеудогранула, а главни украс је решеткаст, изведен у техници проламања (Nagy 1971: 204, T. XVIII/5: *T. 54/2*). Наведене одлике језичак из гроба 82 опредељују у тип 59 Забојникове серијације, који спада у фазу SS IV, која је трајала од 780-800/825. године (Zábojník 1991: 241, 248, Taf. 17/3, Abb. 1).

Поред бројних гвоздених, кованих копчи квадратног (*T. 55/9*), трапезоидног облика (*T. 53/18, 24, 55/1)* и повијених дужих страна, какве су општеприсутне на аварским гробљима и не пружају могућности ужег датовања, о чему је већ више пута било речи, заступљене су и хронолошки осетљивије бронзане ливене копче. Тако, из гроба 21 потиче овална пређица са гвозденим трном. Ливена алка је профилисаних крајева и лежишта трна, са цилиндричном наспрамном осовином око које су се обавијали корен трна и оков од бронзаног лима који недостаје (Nagy 1971: 197, T. VII/3). Копча припада типу 125 Забојникове серијације, којег аутор смешта у фазу MS, према серијацијском дијаграму на размеђи две етапе ове фазе, тј. око 675. године (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 26/6, Abb. 1). У представљању налаза из Бајске и из Арадца, ипак, закључено је да се копче налик на тип 125 јављају и пре последње четвртине 7. века. Слична је и бронзана копча из једног необележеног дечјег гроба, чија је алка у висини лежишта за трн мало увучена (Nagy 1971: 214, T. XXVIII/10).

Док из гроба 5 потиче једна атипична ливена пређица, знатно је већи број трапезоидних ливених пређица које су некад имале окове од бронзаног лима, који углавном нису сачувани. Реч је о налазима из гробова 41, 42 (*T. 53/22*), 57, 66, 67, 110, 121, 141 и 149, односно сродном налазу квадратног облика из гроба 85 (Nagy 1971: T. X/6, 8, XIII/6, XIV/19, 22, XXII/2, XXVI/12, XXXIII/3, XXXIV/6), који одговарају описаним комадима из Богојева и Стапара. Налази спадају у Забојникове типове 119, 120, 126 или 130, који се датују у познији одсечак фазе SS I (700-720), односно прелаз у у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/4-6, 10-12, 26/8-13). Слични датуми су утврђени и на Тисафиреду, где се копче с ливеном трапезоидном пређицом и лименим оковима датују од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254).

Позније, једноделне ливене копче овалне алке и штитастог трна су из гробова 65, 76 (*T. 53/3*) и 80 (Nagy 1971: T. XIV/10, 22, XVI/14, XVII/23). Сличне су им раније описане копче из Богојева, Сонте и Сомбора. Оне одговарају серијацијском типу 131, тј. фази MS II (675-700) (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 27/1,2). Ипак, очигледно је да су у Врбасу ове копче јављају у комбинацији с млађим материјалом. Најпознија копча на некрополи припада појаснсној гарнитури из гроба 116. Реч је о дводелној копчи од бронзе са издуженом овалном алком и шарниром везаним језичастим оковом украшеним вегетабилним мотивом у техници проламања (Nagy 1971: 208, T. XXXV/4: *T. 53/20*). Као и раније представљени налази из Челарева и Оџака, копча одговара онима Забојниковог типа 151, тј, сагласно датовању језичака из истог гроба, фази SS III (750-780) (Zábojník 1991: 241, 248, Taf. 29/8).

Кад је реч о појасним оковима и апликацијама, из гроба 28 потичу квадратни окови од бронзаног лима, који носе урезане геометријске украсе (Nagy 1971: 197, T. VIII/11-13: *T. 52/10*) и наликују на окове серијацијског типа 181 из фазе MS I, с трајањем од 650. до 675. године (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 34/15). Слична су и четири квадратна окова од пресованог бронзаног лима из гроба 15, димензија 2,3 cm x 2,3 cm (Nagy 1971: 195, T. V/2-5: *T. 52/2*), који одговарају оковима Забојниковог типа 186, с датовањем у MS II фазу (675-700) (Zábojník 1991: 233, 235, 248, Taf. 34/21). Путем ових окова може боље да се одреди датовање гроба 15, већ наговештено налазом језичка.

Шест дводелних окова из гроба 27, који се састоје од шестоугаоних плочица од бронзаног лима који преко заковицом причвршћене петљице од истог материјала носе каричице (Nagy 1971: 197, T. V/2-5: *T. 52/18*), одговарају налазима серијацијског типа 224, односно фази SS I или првој петини 8. века према серијацији Јозефа Забојника (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 38/14). На некрополи Тисафиред, подсетимо се, датују се сасвим слично, у прву четвртину 8. века (Garam 1995: Abb. 97/18-21; 254). Већ је споменут одговарајући, мада некомплетно сачуван предмет са Доњоварошке циглане у Панчеву, а имајући у виду датовање језичка, гроб 27 са Циглане Полет бисмо могли поуздано да датујемо у почетак 8. века.

Позније појасне апликације и окови биће представљени, као што је то у тексту ове дисертације већ уобичајено, у оној мери у којој утичу на датовање гробова, што значи да ће изостати типолошко одређење таквих предмета из целина у којима се њихово датовање датовање подудара с временским одређењем већ описаних језичака и копчи. Најстарији такав предмет представља оков у виду елисе пропелера из гроба 105,

једини преостао комад пропале гарнитуре од бронзаног лима (Nagy 1971: 207, T. XXI/3). Реч је о једноставно обликованом лименом окову који је по средини проширен за заковицу. Оков нема директне паралеле у Забојниковој серијацији. Одговарајући предмет из гроба 67а са некрополе у Војци је недовољно прецизно повезан са типом 155, премда се чини да је предложено датовање засновано (Бугарски 2006: 391, T. XXVI/67a-3). Могло би, тако, да се претпостави да је и гроб 105 из Врбаса из последње четвртине 7. века. Окови-елисе од бронзаног лима, сем што се појављују у гарнитурама окованим лимом, као што је то случај у гробу 105, припадају најстаријем хоризонту ливених гарнитура (Garam 1995: 244, Abb. 102, 1, 2).

На овом месту ћемо се посветити оковима из гроба 65, јер је ту приметна неусаглашеност између датовања копче и језичака. Језичци се датују у Забојникову SS III фазу, док копче наликују на старије израђевине. Мали дводелни, шарниром повезани окови ливени у бронзи, чији су горњи делови израђени у виду издужених овала наребреног руба а доњи као штитасти привесци, каквих је сачувано, са или без привезака, укупно 15 (Nagy 1971: 202, T. XIV/15-16) највише наликују на репрезенте серијацијског типа 267 из најпознијe SS IV фазе. Ако пет окова, пак, изворно није имало привеске, припадали су једнако датованом типу 221 (Zábojník 1991: 241, 248, Taf. 38/1, 41/20). Дилеме о датовању гроба 65 развејавају и налази додатних 14 малих штитастих окова (Nagy 1971: 202, T. XIV/17-18), који спадају у тип 167 референтне серијације, складно датован у фазу SS IV (Zábojník 1991: 241, 248, Taf. 32/16, Abb. 1). Окови у облику елисе пропелера из истог гроба и из гробова 80 и 82 (Nagy 1971: 202, 204, T. XIV/11, XVII/25, XVIII/4: *T. 54/3*), пак, припадају типу 156 из фазе SS III (750-780), или, тачније, прелаза у фазу SS IV (Zábojník 1991: 239, Taf. 30/15-16, Abb. 1), како би коначно могли да се датују и гробови 65 и 80. Гроб 82 би могао да се датује у врме фазе SS IV.

Главни језичак из гроба 76 је датован у SS III фазу, а поред њега из те целине потиче још шест бронзаних гравираних окова штитастог облика који одговарају представницима Забојниковог типа 172, односно фази SS IV (780-800/825). Једноделни проломљени окови (Nagy 1971: 203, T. XVI/5-6; 7-12: *T. 53/6-10*) припадају типу 211 из фазе SS III (Zábojník 1991: 239, 241, Taf. 33/20, 37/21, Abb. 1), тако да би и овај гроб могао да се датује у време прелаза између фаза SS III и SS IV. Исто би важило и за гроб 77, чији се ситни дводелни окови, налик на представнике типа 258, тако датују (Zábojník 1991: 241, Taf. 41/13, Abb. 1). Из истог гроба су и штитасти окови (Nagy 1971: 203, T. XVI/23-25, XVII/2-12) који припадају горе поменутим типовима 167 и 172 из

фазе SS IV. Позном типу 172 припадају и штитасти окови из гроба 86. Ситни дводелни појасни окови те гарнитуре, ливени у бронзи (Nagy 1971: 205, T. XIX/8-24), одговарају представницима типа 250 из исте фазе (Zábojník 1991: 241, Taf. 41/22, 24, Abb. 1), што потврђује датовање гроба 86.

Поред споменутог споредног језичка из гроба 83, из те целине су сачувани и ситни ливени бронзани окови, дводелни и украшени флоралним мотивом, чини се, у техници гравирања (Nagy 1971: 204, T. XVIII/13-15), који одговрају серијацијском типу 234 из фазе SS IV (Zábojník 1991: 241, Taf. 38/21).

Кад је реч о функционалним деловима женске ношње, и у Врбасу су заступљени налази пафти, у гробовима 71, 78, 84 и 141 (Nagy 1971: 203, 204, 211, T. XV/15-16, XVII/13-14, XVIII/27-28, XXXIII/1-2: T. *54/12, 18*). Све су слично изведене од округлих елемената, украшених са шест или осам латица од стаклене пасте. Пафта из гроба 78 је била позлаћена. Сличне пафте из Челарева и Оџака већ су обрађене. Према доступној типолошкој анализи тих предмета, припадају типу III пафти, тј. округлим пафтама са уметнутим стакленим латицама с датовањем које је постављено доста широко, кроз цео 8. век (Kürti, Wicker 1991: 20-21, Abb. 7/1-2).

Преглед накита, опет по устаљеном обичају, отпочиње представљањем наушница, којих је било укупно у 57 гробова. Бројне каричице од металне жице (T. *52/3*) неће бити посебно обрађиване јер не пружају могућности ближег одређења целина из којих потичу. Уз њих, у већем броју гробова су заступљене и наушнице са три или четири ливене гранулице директно о алци. Њих није једноставно јасно хронолошки омеђити, јер се јављају и у раноаварском, и у позноаварском периоду, све до примерака са словенских некропола у Аустрији из 9. века и из великоморавског круга (Böhme 1965: 4, 10/33; Garam 1995: 280, Abb.149/20, 21). Потврда ове тврдње може да се нађе у томе што су сличне наушнице већ описане из Бајске, али и из Оџака.

С друге стране, пар наушница из гроба 10 чине комади од лошег сребрног лима, чији су се кугласти привесци надовезивали на по четири мања сферична украса (Nagy 1971: 194, T. III/7-8: *T. 53/12*). Такви су нпр. описани налази из Арадаца или Крчедина, са аналогијама у наушницама типа 1 са Алатијана, датованим у прву половину 7. века (Böhme 1965: 3, 33/1). У новијој литератури, одговарајући примерци се датују у 620/630-650. годину (Ormándy 1995: 169, Abb. 8).

Наушнице попут оне из гробова 13, 16 (*T. 52/5*), 96 и 120, с привеском у виду мање пробушене кугле од стакла која је била пришвршћена за алку (Nagy 1971: 194,

206, 209, T. IV/6, V/13, XX/8, XXIII/14), какав је нпр. један већ описан налаз из Богојева, одговарају представницима типа I са некропле Тисафиред, које са појављују у хоризонту најмлађих лимених и најстаријих ливених појасних гарнитура, с датовањем од око 675. до око 740. године (Garam 1995: 274, 276, Abb. 148/29; 254) или, по старијем датовању Злате Чилинске, од 650. до 725. године (Čilinská 1966: 144, Abb. 11). Од једне наушнице из уништеног гроба 29 је сачувана каричица и о њој конусни привезак од бронзаног лима који се шири надоле, украшен пунктираним испупчењима (Nagy 1971: 198, T. VIII/20). По свој прилици, недостаје стаклена перла којом је наушница била завршена с доње стране, тако да би била реч о наушници с привеском од лима и стакла, какве на Тисафиреду представљају обележје прелазног периода (Garam 1995: 276, Abb. 148/24, 254).

На некрополи су заступљене и наушнице са нешто масивнијим округлим алкама и две до три стаклне перле, од којих је само по једна стављана на уобичајен начин, с доње стране алке. Такав накит је нађен у гробовима 44, 119, 129 и 141, уз слабо сачуване примерке из гроба 43 који су, чини се, изворно имали сличан облик. Посматрајући ову групу наушница, јасно је да није реч о сасвим истим предметима. Док један примерак из гроба 44 има свега две контрапониране перле, као и комади из гроба 141, налаз из гроба 119 има три перле са унутрашње стране алке и доњу перлу којом је завршен конусни привезак (*T. 55/2*), док су наушнице из гроба 129, од којих једна на алки има коленце, с доње стране завршени кубооктоедерским стакленим привесцима (Nagy 1971: 199, 209, 210, T. XI/4-5, XXIII/4-5, XXIV/13-14, XXXIII/4-5). Све су то варијанте округлих наушница с привесцима од стакла које се појављују у прелазном периоду аварске превласти (Garam 1995: 276, Abb. 148/31-33, 254), или, како се раније сматрало, у другој половини 7. века (Böhme 1965: 5, 17/11-16).

Најпознније наушнице имале су овалне алке, округлог или ромбоидног пресека, често с коленцима, и призматичне стаклене привеске који нису сачувани у свим случајевима. Нађене су у гробовима 53, 64, 70, 71 (*T. 54/22*), 76 (*T. 53/4*), 78, 84 (*T. 54/8*), 85, 87, 91, 92, 109 и 153, а истиче се позлаћени примерак развијеније форме из гроба 79 (Nagy 1971: T. XII/3, XIV/3-4, XV/8, 9-10, XVI/17, XVII/16, XVII/16, 20, XVIII/31-32, XXIII/4-5, XIX/2-3, 25, 29-30, XX/3, XXI/8-9, XXVII/8-9). Такви предмети су већ описивани. Припадају другој половини 8. и почетку 9. века (Böhme 1965: 6, 17/33; Daim 1987: Abb. 28; Garam 1995: 280, Abb. 148/37, 38, 254).

Једини прстен потиче из гроба 84. Направљен од траке бронзаног лима, отворених крајев, прстен нема изразите типолошке одлике (Nagy 1971: 204, T. XVIII/33:

T. 54/7). У четири гроба су нађене кородиране гвоздене наруквице које, будући да не представљају типолошки осетљив материјал, неће бити предмет посебне анализе. Другачији су, пак, парови ливених бронзаних наруквица из гробова 78, 79 и 141. Наруквице из гроба 78 су тракастог пресека и проширених крајева. Са спољне стране су украшене пунктираним тачкама које формирају цик-цак мотив. Наруквице из друга два гроба су чешћег облика. Оне су пуноливене, благо проширених крајева, а на илустрацијама делује да су биле ромбоидног пресека (Nagy 1971: 204, 211, T. XVII/17-18, 21-22, XXXIII/8-9). Представљају типичне касноаварске налазе (*e.g.* Török 1998: 108, Taf. 3/3, 4).

Међу накитом су заступљене и ниске перли. Ни у овом случају се, углавном, нећемо задржавати на представљању тог накита из гробова који су већ поуздано датовани путем других налаза. Перле старијег типа од ћилибара и стакла, са аплицираним или насликаним окцима, потичу из гроба 10 (Nagy 1971: 194, T. III/11: *T. 53/15*). Као што наглашавано, оне се углавном датују до почетка прелазног периода (Pásztor 2008: Tab. 2). Перле из гробова 12 и 13, из којег су већ представљене наушнице, при чему се помиње и „код лобање... позлаћени лим који се распао, вероватно био украс у коси“ су направљене од стакла и доста су ситније (Nagy 1971: 194, T. IV/5, T. XXXII/13) Подсећају на перле које Адриен Пастор датује од досељавања Авара до око 640. године (Pásztor 2008: Tab. 2). Ипак би се, у односу на наушницу, гроб 13 могао датовати пре у другу половину 7. века.

Остале ниске биле су састављене од познијих перли, оних у облику семенки лубенице. Док за перле из гроба 14 изостају подаци, стаклене перле из гроба 19 су беле и светлозелене боје. Према илустрацији се чини да су сличне биле и перле из гроба 25, док су из гроба 51 крупније перле плаве, тамнозелене и црне боје. Из гроба 56 су беле, зелене и црне, док је у гробу 100 забележен налаз „светлих“ перли. Из гроба 124 потичу разнобојне, крупније перле облика семенки лубенице, док су такве перле из гроба 128 биле зелене боје. Перле из гроба 142 биле су зелене боје. У гробу 131 било је разних стаклених перли, међу као и једна од калцедона. Једна перла која је красила ту ниску била је облика кубооктоедра. Ниска из гроба 156 је такође била сачињена од више типова разнобојних перли. Гроб 129, већ датован у прелазни период, такође је дао ниску састављену од разнобојних перли у облику семенки лубенице (Nagy 1971: 196, 197, 200, 201, 206, 209, 210, 213, T. IV/10, VI/2, VII/10, XI/14, XIII/4, XX/11, 9-10, XVI/17, XXIV/3, 11, XXV/1, XXVI/2). На овом месту је важно поновити да се перле у облику семенки лубенице појављују још у последњој трећини 7. века, а да нешто мањи

примерци црне боје представљају најтипичније касноаварске перле (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2). Разнобојни, крупнији комади, дакле, представљају средњоаварски материјал, а ситнији црни – касноаварски из 8. века (Pásztor 2008: Tab. 2). Такви су налази из гробова 34, 104, 132 и 145 (Nagy 1971: T. IX/13, XX/17, XXV/13, 14). У односу на налаз посуде из групе тзв. жуте керамике, гроб 56 би ипак пре могао да се датује у 8. век.

Даље, као што је већ назначено у дискусији о налазима са некрополе Богојево IV, специфичне кубооктоедарске перле припадају нискама перли разних типова прелазног периода аварске превласти (Garam 1995: 290, Abb. 166/3-4). Таква перла се, истина, појављује и на знатно униформнијој ниски из гроба 109, који је јасно опредељен као касноаварски. Тој ниски су, опет, налик ниске из гробова 106 и 113, у којима су нађене само још једноставне наушнице-каричице, па тако и ова два гроба могу да се определе у касноаварски период (Nagy 1971: T. XXI/4, 11, XXII/10).

Издвајају се и два не толико честа налаза накита са овог гробља. Округли предмет од пресованог бронзаног лима са ушицом за вешање, обрубљен низом испупчења и украшен мотивом концентричних кругова, највероватније је представљао медаљон на нисци представљених окцастих перли из гроба 10 (*T. 53/13*). У касноаварском гробу 84, пак, ниску познијих перли красе и два оловна округла „амулета“ (*T. 54/10*), од којих је један украшен слично као медаљон из гроба 10 (Nagy 1971: 194, 204, T. III/9, XVIII/25). Слични кружно обликовани комади тумаче се, на основу одговарајућих налаза из Цариграда и са Сицилије, као производи византијског порекла. По мишљењу Еве Гарам, која предмет из Врбаса није узела у разматрање, сребрни и бронзани медаљони - привесци представљају имитацију златних. Налази из аварског контекста датују се у рану и прелазну фазу (Garam 2001: 38, Taf. 15/1-5), а из гроба 10 и иначе потичу најстарији предмети на гробљу.

Последњи комад који ће бити приказан је уједно и најинтересантнији. Како је то Шандор Нађ формулисао, реч је о „налазу окова псеудофибуле“ (Nagy 1971: 217, T. XXXV/13: *T. 54/15*). Предмет је раније био опредељен нешто другачије, као „Okov - pseudofibula“, при чему је наглашено да тај бронзани предмет дужине 11,7 cm био пљоснато ливен с проламањем. Препознато је да је глава „псеудофибуле“ била украшена с „jednom ljudskom i dve konjske jako stilizovane potpuno degenerisane glave.“ Са доњим делом предмета глава је била спојена не само кратким, ненаглашеним вратом, већ и помоћу две пречкице које нису сачуване. Широка нога предмета била је „ukrašena sa svake strane sa po dve konfrontirane potpuno degenerisane konjske glave, a

završava stilizovanom glavom fantastične životinje.“ Очи тих животиња биле су наглашене пробијеним рупицама, које су по ауторима служиле за пришивање на подлогу. Уз оцену да је „okov rađen po uzoru na jednu specijalnu vrstu lučnih fibula sa maskom na nozi“, налаз је исправно приписан дњепровском типу, при чему се такве фибуле најчешће доводе у везу са Словенима 7. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 63, Sl. 1; Nagy 1971: 217).

Дњепровски тип је издвојен још у чувеном раду Joахима Вернера о тзв. словенским фибулама (Werner 1950: 158-159) али им задуго, сем појединих осврта, није била посвећена нека синтеза (Szmoniewski 2004; *cf.* Szmoniewski 2008: 269-277). Као најпотпунији рад о овим налазима може да се издвоји један новији чланак из Пољске. Према ранијим сазнањима, фибуле тог типа су углавном потицале из средњег Подњепровља, уз групу налаза са Крима. Налаз из Врбаса водио се као једини ван јужне Русије (Dimitrijević *et al.* 1962: 63; Nagy 1971: 217), међутим у новије време су објављени или споменути и појединачни налази из Белорусије, Молдавије, потом са некропола Келкед – Фекетекапу А и Чакберењ – Ородпуста (Kiss 1996: 200-201, n. 68, Abb. 34/28, Taf. 76/6, 148/5) и из Бугарске (*cf.* Szmoniewski 2004: 301-302).

У споменутој синтези, фибуле дњепровског типа су, према примењеним декоративним решењима, подељене у представнике два антропозооморфна стила. Први стил одликује израженија фигуралност и богата урезана орнаментика, док су решења код фибула другог стила знатно сведенија. Важну одлику тог стила представљају и вертикалне пречкице паралелене с луком, које су спајале горње и доње делове фибула, тако да би налаз из Врбаса могао сасвим поуздано да се сврста у ту групу. Стога чуди ауторов превид којим је предмет из Врбаса придружен налазима стила I (Szmoniewski 2004: 302-306, Fig. 1, 3).

Кад је реч о представницима првог стила, за које као пример можемо да искористимо два налаза из чувеног блага из Мартиновке (Pekarskaja, Kidd 1994: Kat. Nr. 37-38, Taf. 3-5), ваља напоменути да поред једне људске, носе представе глава паунова, што је, свакако, „мотив који се може наћи пре свега у византијској зони утицаја (*...can be found above all in the Byzantine area of influences*)“ (Szmoniewski 2004: 304). Могло би да се дода и да урезани украси на тим фибулама наликују на орнаментику налаза типа *Martynovka*, који су, као што је то већ наглашавано, ромејског порекла. Вероватно и због тога Ева Гарам, не правећи разлику између два стила, недовољно прецизно све фибуле дњепровског типа, па и комад из Врбаса, опредељује у тип *Martynovka* (Garam 2003: 123), што узрокује грешку и у датовању и у културној атрибуцији налаза.

Представници стила I смештају се у седми век, пре свега у другу половину тог столећа, док би стил II припадао најпре првој половини 8. века (Szmoniewski 2004: 306). Ваља нагласити да су Даница Димитријевић (Dimitrijević 1969: 90) и Шандор Нађ предложили раније датовање предмета из Врбаса (Nagy 1971: 217). Слично као и у датовању, постоје разлике и у одређивању порекла представника два стила. Тако се сматра да фибуле стила I представљају страну појаву у Подњепровљу, док су налази стила II тамо локално израђивани по узору на претходну групу. Појава тих фибула се поклапа са ширењем културе Пенковка, која се уобичајено повезује са Антима, али ако се има на уму етничка хетерогеност те културе, тј. њена номадска компонента (*cf*. Гавритухин, Обломский 1996: 121-124, 141-144), стриктно приписивање ових налаза Антима није могуће (Szmoniewski 2004: 302-303). Имајући у виду претходно наведено, чини се да је највећа вероватноћа да је порекло дњепарских фибула стила II словенско, уз напомену да се ти налази у литератури доводе у везу и са Бугарима и Аланима (Айбабин 1990: 25-26).

Покушавајући да одгонетне етничку позадину ових налаза, аутор цитиране синтезе (Szmoniewski 2004) има на уму различите могућности, односно кретање самих предмета, занатлија или читавих популација. Понуђен је сасвим уверљив оквир у којем су ови предмети могли да допру до Дњепра. Реч је о историјски потврђеним кретањима Словена између граница Византије и тих предела, као и продору Бугара у ту област, који је потврђен сахраном Куврата у месту Малаја Перешчепина (Werner 1984; *cf*. Поповић, В. 1986). Оба контекста су изродила богате археолошке целине у којима се појављују предмети сасвим различитог порекла, међу којима је пуно ромејских израђевина (Szmoniewski 2004: 307-309).

За нашу анализу, међутим, важније је размишљање о начину доспећа познијег предмета стила II у Врбас. Ово тим пре, што тај предмет без механизма за закопчавање не представља ни фибулу, нити „псеудофибулу“ или оков, већ модел за израду фибула. Недавно је о тој могућности писала Весна Гргуровић, али је ипак остала на становишту да је предмет направљен „као фубула, а да је након оштећења преправљена и да је послужила као оков“ (Гргуровић 2009: 286-288). Имајући у виду да је реч о моделу, штета је што баш он потиче из уништеног гроба у којем је, наводно, нађен на грудима покојника (Nagy 1971: 214). Ипак, требало би скренути пажњу да би још један налаз са некрополе могао да сведочи о златарској активности. Наиме, у гробу 118, иначе скромног инвентара, издваја се масиван гвоздени чекић задебљане и заобљене радне површине (Nagy 1971: 208, T. XXIII/9: *T. 55/6*). Чанад Балинт је идентичан налаз са

некрополе Желовце у Словачкој недавно определио, истина уз извесну резерву, управо у златарски алат (Bálint 2010a: 150, Pl. 19). Требало би, дакле, размишљати о прусуству барем једног, или можда двојице златара на овом простору, с тим што ваља имати у виду да би гроб 118 у односу на хоризонталну стратиграфију налазишта могао да се датује у средњоаварски период. Један од златара, који је имао модел за наше подручје несвакидашње фибуле (и можда га користио, о чему нема никаквих доказа), по свој прилици је дошао у првој половини 8. века из Подњепровља (*cf*. Гргуровић 2009: 287). Налаз овог модела би могао да упућује на долазак дела словенске популације, или пак неког од тамошњих мајстора, док су друге могућности интерпретације мање вероватне.

У сваком случају, приложена разматрања нам откривају знатно слојевитију причу о фибулама дњепровског типа, него што би то могло да се закључи на основу цитираног чланка Еве Гарам (Garam 2003: 123). Стилска анализа групе предмета омогућила је да се направи суштинска разлика између нпр. фибуле стила I са некрополе Келкед – Фекетекапу А и ове позније из Врбаса. Ако као референтну област узмемо Подњепровље, келкедски налаз је представник фибула које су тамо доспеле, док је налаз из Врбаса модел сличних фибула који су се оданде вратио.

Од елемената прибора покојника, најпре ће бити представљене торбице које су ношене о појасу и њихов садржај. Коштани окови торбица нађени су у гробовима 2 и у дечјем гробу без ознаке, а један налаз потиче из неке уништене целине (Nagy 1971: 191, 214, T. I/10, XXVIII/11). Функција окова препозната је тек недавно, при чему су приписани типовима 3c, као споменути налаз из гроба 46 из Кањиже, односно 7a и 7c3 тих налаза. Док је оков из гроба 2 релативно честог облика, у виду троструко пробушеног шупљег квадра, налаз из дечјег гроба је веома редак (*T. 55/10*). Кружну основу има само још један познати коштани оков, из Ђера (Tobias 2011a: 291, 292, Abb. 9A/209, 11A, 13B).

Из истог дечјег гроба потиче и бронзани звончић (Nagy 1971: 214, T. XXVIII/12: *T. 55/11*). Овај налаз је поменут као најближа аналогија из аварског контекста звончићима са некрополе Чик. Пошто је већ наглашено да је одговарајући налаз из Ловћенца једини датован новцем (Garam 1992: 156, 171), звончићи са Чика и гробови из којих потичу су прецизније датовани у другу четвртину 7. века (Бугарски 2009a: 103-104, T. IV/17-8, XV/92-8). Ако бисмо то време усвојили и као полазиште за датовање дечјег гроба из Врбаса, могли бисмо да допринесемо утврђивању хронологије ретких коштаних окова кружне основе.

Гвоздене алкице спојене корозијом из кичменог предела покојнице из гроба 91 највероватније представљају остатак ланца (Nagy 1971: 205, T. XX/2). Питање је, међутим, да ли је тај ланац био у истој функцији као и највећи број сличних предмета из аварских гробова, који се ипак налазе у целинама које се датују знатно раније, у прву половину 7. века (Garam 2002a: 163-164; *cf*. Бугарски 2009a: 104-105).

Поред 80 уобичајених гвоздених ножева (*T. 53/1, 23, 55/4, 7*), од којих се истиче налаз са дршком од необрађене животињске кости из претходно поменуте целине (Nagy 1971: 205, T. XX/1), из неколико гробова потичу и налази гвоздених кресива и кремења (*T. 52/11*). Као што је то већ неколико пута наведено, иако се кресива често сматрају за раноаварски материјал (Mrkobrad 1980: 104-105), постоје и налази из млађих целина. Такође, нема потребе ни да се узимају у разматрање налази керамичких пршљенака, њих 25. Могло би само да се примети да међу њима нема пљоснатих, већ су скоро сви биконични (*T. 54/20*). Игленице, било у облику шупљег, неукрашеног квадра (*T. 52/7*), било токарене цилиндричне (*T. 54/11, 19*), потичу из осам касноаварских гробова, с понеком сачуваном гвозденом иглом. Ни оне не утичу на прецизније датовање тих целина.

У прибор спада и један рађи налаз из карличног предела покојнице (?) из гроба 37, који се води само као „обрађен јеленски рог“ (Nagy 1971: 199, T. X/2: *T. 53/17*). Реч је о тзв. реципијенту за со, што је најраширеније тумачење функције тих предмета. Предмет је направљен тако што су горња два крака настала засецањем парожака а доњи засецањем корена рога. Налаз није украшен, а судећи по илустрацији, само један крај је био перфориран. Уз напомену да је цртеж погрешно окренут, можемо да се позовемо на расправу о одговарајућем предмету са некрополе Картонажа код Оџака, где је између осталог напоменуто да се такви реципијенти се у Европи појављују управо у време аварске доминације, почев од 7. века, да би се касније раширили. Јануш Горецки је у својој синтези прикупио 110 таквих налаза са датовањем све до 13. века, а међу њима и предмет из Врбаса (Górecki 2005: 128-129, Kat. 28). Требало би потцртати да се ти налази приписују угледнијим мушкарцима, који су их готово у свим случајевима носили о појасу (Petrinec 2009: 187-188), што у најмању руку ставља под сумњу оцену о полној припадности сахрањене особе.

Сачуван је још један предмет од рога, из гроба 14 у којем је била сахрањена особа неутврђене полне припадности. Овај налаз је засечен од врха, тако да је сачувао шпиц и изворно закривљење, на начин као и тзв. алатке за дрешење чворова. При рубу засечене стране је наспрамно перфориран и украшен осам пута изведеним мотивом

концентричних кружића (Nagy 1971: 195, T. IV/8). Слично претходно описаном предмету, претпоставља се да је реч о посуди за зачине која је изворно била зачепљена поклопцем, пробушеном на месту које одговара перфорацијама реципијента. Кроз тако затворен предмет провлачила се врпца преко је висио са појаса, за шта је Јован Ковачевић понудио иконографску потврду из Туркестана (Ковачевић 1977: Сл. 123). Најбоља аналогија, предмет са коштаним чепом, потиче из гроба 101 некрополе Алатијан (Kovrig 1963: 138, T. IX/101-29, 33, 34), који на основу наушнице може да се датује у прелазни период аварске превласти. Реч је о сребрном гранулираном налазу ситног кугластог привеска, типа *Jánoshida*, којег је Јануш Орманди није укључио у свој попис таквих израђевина од злата (Ormándy 1995: 159-163, Abb. 8). Исто датовање ове групе предмета понуђено је и у нешто широј расправи о одговарајућем налазу из Чонопље.

Издваја се податак да међу 158 истражених гробова није било ратничких. Ипак, није сасвим тачна оцена да, сем врха стреле из гроба 1 „који је вероватно стављен само као симбол ранга“ није било другог оружја. Поред те класичне тробридне стрелице, на једној табли где су приказани налази из „разних гробова“ представљена је фрагментована средишња оплата рефлексног лука (Nagy 1971: 191, 215, T. I/6, XXXII/16).

Уз то, оружја има и у најзанимљивијој целини на некрополи, у гробу коња. Коњ је сахрањен без коњаника, али с богатом опремом. Од оружја се издвајају јако кородирани врх тробридне стреле и копља са тулцем (Nagy 1971: 214, XLI/2, 3), којег због стања очуваности није могуће довести у везу с неким од типова постојеће типологије тих налаза (Csiky 2007). Од коњске опреме из истог гроба ваља споменути и јако оштећене жвале, као и пар узенгија са тзв. омега петљом за ремен какве, како је то већ наглашено, представљају рано- и средњоаварске налазе. На основу илустрације, уочљиво је да су стајне плоче стањене, док су узенгије у горњем делу масивније. Опреми коња припадале су и две гвоздене копче (Nagy 1971: 214, XLI/4-5, 6-7).

Налази који пружају најбоље упориште за датовање целине су лимени украси коњске орме. На челу животиње је било осам калотастих окова-розета од бронзаног лима, израђених у техници отискивања матрицом, а исти такви окови су се налазили и у пределу леђа и репа. На месту образа коња било је пет окова у облику листа детелине са псеудоресама а око врата и на леђима сахрањене животиње били су распоређени језичци од бронзаног лима са траговима позлате и отиснутим мотивима двоструког

преплета и бордурама ситних испупчења (Nagy 1971: 214, XL/1-8, 14-18, 10-13: *T. 55/13-16*).

О одговарајућим розетама било је речи приликом обраде налаза из Селенче, Фекетића, Новог Кнежевца или Мокрина. Предочено је да по Иштвану Бони оне не представљају хронолошки нарочито осетљив материјал, уз напомену да се позлаћени примерци јављају у средњоаварском миљеу (Bóna 1970: 262). Кад је реч о тролисним оковима завршеним тзв. псеудоресама, обрађени су слични комади из Селенче и Бечеја, при чему је потцртано да две матрице за њихову израду потичу из Сиска (Vinski 1958: 17). Реч је о предметима ромејског порекла који се датују у 7. век, а међу матрицама су и налази из Кунсентмартона (Csallány 1933, Taf. II/2; Garam 2001: Taf. 138). Коначно, одговарајући језичци су добро проучени. Као и одговарајући налази из Фекетића и Новог Кнежевца, они у потпуности одговарају типу 68 серијације Јозефа Забојника, тј. фази MS I (650-675) (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/15, Abb. 1). У односу на тај налаз могао би да се датује и гроб. Исто временско одређење је предложено и за целине из Фекетића и Новог Кнежевца, док су налази из Селенче датовани у прелазни период аварске превлсати.

Према својој функцији, коњаничкој опреми могао је да припада и налаз коштаног краја дршке бича из гроба 130. Имајући у виду да предмет потиче из дечјег гроба, то ипак није био случај. Коштани крајеви дршки бича појављују се и у аварским насељима различитог датовања, у вези с узгојем стоке (Garam 1998: 121). Предмет је погрешно опредељен као сисак за мех (Nagy 1971: 210, T. XXV/3: *T. 55/5*), али је у оквиру расправе о одговарајућем налазу са Чика указано на исправно функционално одређење, што важи и за представљене налазе из Арадца и Мокрина (Бугарски 2009а: 122, нап. 50-52, Сл. 104).

У гробовима на Циглани Полет било је и налаза алата. Ако оставимо по страни описани чекић из гроба 118, управо из гроба 130 потиче налаз српа (*T. 55/3*). Други такав предмет био је у касноаварском гробу 121 (Nagy 1971: 209, 210, T. XXXIV/1). Шира расправа о овим налазима је приложена у одељку о предметима из Ловћенца, а споменути су и налази из Чика и Челарева. Ако одбацимо традиционално виђење функције српа у превенцији вампиризма (Slivenska 2004), остаје да то оруђе представља вредну потврду бављења земљорадњом у Каганату (Бугарски 2009а: 138). Поред српова, из једног гроба потиче и камени брус, а Нађ спомиње и налазе три гвоздена шила (Nagy 1971: 216). Брусеви се, иначе, ретко налазе у аварским гробовима. У овој

дисертацији, поменути су гробни налази из Бечеја, Арадца и Мокрина, а један камени брус потиче и из касноаварског гроба на некрополи Фелђо (Balogh 2010: 265, Fig. 21/6).

Коначно, керамичке посуде, њих укупно 126, потичу из 123 гроба. Од тог броја, 88 посуда је израђено слободном руком, док су 35 са витла (Nagy 1971: 216, T. XLII-XLVI). У овом прегледу, биће коментарисане само најкарактеристичније посуде, или оне које потичу из гробова који у претходној анализи података нису добили приближније датовање. Међу ређим посудама је свакако керамичка боца из неког гроба (Nagy 1971: T. XLIII/1), која припада групи тзв. сиве керамике са витла, прецизније подгрупи IB2/k, с датовањем у трећу четвртину 7. века (Vida 1999: 42-63, 181-184, 219, Taf. 174). Из непознате целине је и један редак налаз крчага (Nagy 1971: T. XLIII/2). Сродне посуде из Арадца и Бечеја су коментарисане раније. Реч је о налазима с брзог витла, византијско-балканског порекла. Посуда из Врбаса је сврстана у подгрупу IF/f2 (Vida 1999: 88-89, 97-99, 245, Abb. 29, Taf. 175).

Првој групи посуда припадају и лонци из гробова 1 и 12, рађени слободном руком, са брадавичастим дршкицама на рамену (Nagy 1971: 191, T. XLII/8; 194, T. XLIII/6). У расправи о сличним посудама из гробова 60 и 77 са некрополе Чик, који се датују у другу четвртину 7. века (Бугарски 2009a: 127-129, Сл. 108, 110), скренута је пажња да је Тивадар Вида за потребе једне своје старије студије са наших локалитета представио само налазе из Врбаса (Vida 1992: 536, 547). Посуда из гроба 1 одговара подгрупи IIIB/a, док посуда из гроба 12 припада подгрупи IIIB/c, баш као и лонци са Чика. Ове малобројне посуде су особене за рани и средњи период аварске превласти, док их у касноаварском периоду нема (Vida 1992: 524–529; Vida 1999: 129–130), а нешто више текста о њима било је приликом представљања лонца из Сапаје.

Више од 10 посуда из неозначених гробова спада у најкарактеристичнију руком рађену керамику ране и средње аварске превласти (Nagy 1971: T. XLII/1-7; 194, T. XLIII/3, 5, 8, 9), коју је Вида сврстао у групу IIID (Vida 1999: 288). Остале приказане посуде рађене су углавном на витлу, тако да их аутор није сврстао у своју синтезу о керамици у ранијој аварској употреби.

Ипак, једини налаз из гроба 40 представља мањи лонац благо разгрнутог обода, рађен слободном руком, који је украшен комбинацијом урезаних таласастих и истачканих водоравних линија (Nagy 1971: 197, T. XLIV/2). Чини се да по облику одговара представницима подгрупе IIID9 који се датују у трећу четвртину 7. века (Vida 1999: Taf. 175).

Занимљива комбинација посуда нађена је у гробу 79, у којем је била сахрањена имућнија особа женског пола. Поред шоље из касноаварске групе тзв. жуте керамике, која је била украшена осликаним „мотивом пауновог перја“, у гробу је била и једна руком рађена посуда орнаментисана сноповима урезаних водоравних и усправних линија у решеткастом распореду (Nagy 1971: 204, T. XLVI/1, 2: *T. 52/14, 15*). О налазима тако украшених посуда било је речи у одговарајућем поглављу у одредници о Падеју, уз споменуте аналогије, где је потцртано да се оне често приписују Словенима. О томе најбоље сведочи група урни из Олимпије, датована у другу половину 7, до почетка 8. века (Vida, Völling 2000: 52-55, Abb. 15). Налаз из Врбаса сведочи да су се тако украшени лонци користили и у аварском окружењу, још и у другој половини 8. века. Из гроба 24 потиче највероватније касноаварска посуда рађена на ручном витлу, украшена низовима таласастих и водоравних линија урезаних чешљем. Касноаварска посуда са ручног витла нађена је и у гробу 62 (Nagy 1971: 197, 202, T. XLIV/2, XLV/4).

Од налаза за чување течности требало би споменути и гвоздену дршку ведрице из неког од уништених гробова. Како је то већ спомињано, ведрице се чешће налазе у касноаварским гробовима. Ведрици су, такође, могли да припадају и гвоздени окови који су у неколико наврата протумачени као ламеле оклопа (Nagy 1971: 215, T. XXXII/2-5, 15; Bugarski 2006: 170; Бугарски 2009а: 120). Најбоље сачувана гвоздена плочица јесте перфорирана као ламела али је, чини се, нешто шира.

На основу увида у део грађе, један од првих руководилаца истраживања нађене гробове је оценила као „словенске... који припадају млађем периоду кестхељске културне групе“ (Милутиновић 1957: 8), да би већ у насловима наредна два извештаја некропола била одређена као „Avaroslovenska“ и датована од друге половине 7. до почетка 9. века (Nadj 1959; Nadj 1960), односно у време трајања „starijeg i mlađeg horizonta“ (Vinski 1958: 13), oba avarska kaganata“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 62) или „oba talasa“ (Mrkobrad 1980: nap. 503). У закључку главне публикације гробља на простору Циглане Полет, Шандор Нађ је проширио датовање налазишта на време 7-8. века, уз неколико гробова који се датују у 9. век (Nagy 1971: 217). У референтном каталогу авародопских налазишта, некропола је датована у време 7-8. века (*ADAM* 2002: 418), а у другом скоријем прегледу у другу половину 7. и 8. век (Bugarski 2008a: 443).

4.3.3.4. *Анализа података*

Након приложене детаљне анализе, временско одређење покретних налаза могло би да се постави од друге четвртине 7. до краја 8. века, што значи да је некропола била активна још од раног аварског периода, истина с малим бројем гробова, те и у средњо- и касноаварско време, од када датира највећи број сахрана. Пошто је од гробова који су могли да се датују прецизније број касноаварских целина доминантан у односу на оне из раног и прелазног периода њихове доминације (42:26), Циглана Полет је обрађена у овом каталогу налазишта.

Иако Шандор Нађ није објавио целовит ситуациони план некрополе (Nagy 1971: План 2: *T. 50*), ипак можемо да се упустимо у анализу хоризонталне стратиграфије. Прилика је и да се исправе неке грешке које су се појавиле на том плану. Тако, севернији гроб од два означена бројем 110 мора бити гроб 100, као што је северни гроб од два означена као 97 - гроб 91. Гроб 7 је заправо гроб 74. Гроб 120 је севернији од два која су једнако означена на плану, будући да јужни, очигледно гроб 121, има приказана угаона удубљења у дну раке (*cf*. Nagy 1971: 209, План 2).

Као најстарије целине, издвајају се гробови 10 и дечји гроб без ознаке из друге четвртине 7. века. Трећој четвртини тог столећа припадали би гробови 40 и гроб коња, око 670/680 године би се највероватније датовали гробови 21 и 28, док гробови 15, 44, 105, 119 и 129 припадају последњој четвртини 7. века. Гроб 13 је био укопан током друге половине 7. века. Шире опредељени у рано- и средњоаварски период су гробови 1 и 12, а средњоаварски гробови су и 14, 19, 25, 51, 100, 124, 128, 131, 142 и 156. Гробови 16, 96 и 120 су шире датовани у време од око 675. до око 740 године, с тим што гроб 120 врло вероватно треба датовати као и суседни, једнако оријентисан гроб 119.

Од свих тих целина, на ситуационом плану су приказани само гробови 40, 43, 44, 51, 96, 100, 105, 119, 124, 128, 129, 131, 142 и 156. Заправо, на ситуационом плану недостаје, уз понеки изузетак, првих 30 означених гробова, као и гроб детета и гроб коња. Последња два гроба, као и гробови 1, 12-15, 19, 21, 25 и 28, били су очигледно укопани у југоисточном делу локалитета, који је на приложеном ситуационом плану празан. Потврду даје и сам Нађ: „Карактеристично је да су баш ови налази са периферије старији, углавном датирани у VII век“ (Nagy 1971: 217).

У почетак 8. века датовани су гробови 27 и 141, при чему прва целина није убележена на ситуациони план. Имајући у виду простирање линије гробова 25-29-26, вероватно је и гроб 27 био у југоисточном делу налазишта. Потом се, као најстарије

касноаварске целине, нижу гробови 41, 42, 57, 66, 67, 85, 110 и 149. На овом месту би најпре ваљало потцртати да гроб 42 заправљо представља методолошки лоше означеног покојника из двојног гроба 42/43 (Nagy 1971: 199). У том гробу били су сахрањени средовечни мушкарац и жена, што је, могуће, закључак археолога, јер у објављеној антрополошкој анализи нема помена о тим покојницима. Ако је процена старости била исправна, жена је носила своје наушнице из младости, док је мушкарац био сахрањен са модернијим појасом. Овај случај је веома парадигматичан и упозорава нас на проблеме датовања, односно потребу за најфинијим нијансирањем разлика, чак и у изузетно добро проученом аварском корпусу налаза. Иако су наушнице средњоаварске, двојни гроб, дакле, датујемо у почетак позног периода аварске превласти.

Док би гроб 121 могао да се датује око 720. године, гробови 114 и 126 припадају времену 720-750. године. Гробови 83 и 116 су из времена 750-780. године, док би гробови 65, 76, 77, 80 и 84 могли прецизније да се одреде у време око 780. године. Гробови 82 и 86 су из 780-800/825. године. Шире датовани у другу половину 8, а најкасније до око 825. године су гробови 53, 64, 70, 71, 78, 79, 85, 87, 91, 92, 109 и 153. Још шире датовани, у касноаварско доба, јесу гробови 24, 34, 56, 62, 104, 106, 113, 132, 141 и 145 (*T. 50*).

Имајући у виду малобројност гробова са најстаријим материјалом, и фине нијансе какве су „испливале“ у датовању двојног гроба 42/43, некрополу у Циглани Полет би требало датовати од средине 7. до почетка 9. века. Жена сахрањена у гробу 10, једној од две целине са најстаријим материјалом, била је адултне старости (Живановић 1966-1968: 134). Реконструисана стратиграфска слика некрополе показује да су се најстарији гробови, они који нису унесени у план, груписали у југоисточном делу налазишта. Од тог ареала, ка северу и југозападу простирала су се још, чини се, три реда гробова друге половине 7. века. Углавном даље на запад, нижу се гробови прве половине наредног столећа, док су најпознији гробови на локалитету распоређени још западније и на северу. Уз чињеницу да није било пљачке старијих гробова (Nagy 1971: 216), као нпр. у Бечеју, стратиграфија налазишта упућује на мирну, правилну сукцесију у сахрањивању, односно по свој прилици на континуитет становања кроз све три етапе присуства Авара на овим просторима.

То је посебно важно, имајући у виду манифестације словенске заступљености у сахрањеној популацији. Специфичан археолошки налаз модела за израду фибула дњепровског типа говори, и то доста поуздано, о једном кретању које се иначе не би

могло реконструисати. У словенском контексту, мада мање вероватно, могао би да се посматра и руком рађени лонац из гроба 79. Такви налази, дакле, не ремете утисак о мирном суживоту, већ у извесној мери упућују на присуство словенске компоненте којом је ојачана касноаварска популација у Врбасу.

На овом месту би се ваљало вратити на резултате Живановићеве анализе. Свестан да су археолози некрополу приписали Аварима, он је ипак дао следећи суд: „Међутим, антрополошко проучавање скелета из некрополе у Врбасу довело је до закључка да су скелети из Врбаса словенског порекла без обзира на археолошки материјал“ (sic!) (Живановић 1966-1968: 140). Цитирана реченица веома добро илуструје старински приступ питањима етничке припадности, за коју су, о чему је већ било речи, и скелети и предмети ограничене исказне вредности. Са археолошког становишта, потпуно је јасно да је некропола у културном смислу аварска (*cf*. Бугарски 2006: нап. 124), уз претходно наведене примере из домена материјалне културе који би могли да се доведу у везу са Словенима. Слично као што је написано за приписивање мокринске некрополе Кутригурима на основу примењиваног погребног ритуала (Бугарски 2007а: 443), тако је и у овом случају аварска културна атрибуција довољно широка да наткрили могуће разлике у скелетном материјалу. Своје мишљење по овим питањима изнео је и Живко Микић, према коме неке некрополе, укључујући и ову у Врбасу, скоро ништа не говоре о биоантрополошким процесима у раном средњем веку на тлу Војводине, тако да етничке мешавина и с те стране остаје нејасна (Микић 1995-1996: 157-158). Без тежње да се пресуђује у споровима из поља биофизичке антропологије, указао бих на то да су у контексту осведоченог антрополошког и етничког шаренила Каганата помало необични закључци о практично стопроцентној заступљености једног или другог „расног“ типа на налазиштима која је проучавао Србољуб Живановић (*cf*. Бугарски 2006: нап. 156).

Паушална оцена да „целокупан археолошки материјал са локалитета Циглана „Полет”... показује да се не ради о богатом становништву већ пре о избеглицама“ не доприноси сагледавању социјалне стратификације гробља, већ потцртава словенску компоненту сахрањиване популације на овом гробљу, односно долазак појединаца или становништва из Подњепровља (Гргуровић 2009: 287).

Сам терен изабран за гробље и у овом случају сведочи о поштовању геоморфолошких особености тла од времена најстаријег сахрањивања, при чему ваља

узети у обзир и нађене земунице из модерног доба, док и неки археолошки налази у гробовима, нпр. љуске јаја и српови, упућују на сталну насељеност становништва.

Кроз све етапе коришћења гробља упадљиво изостају ратнички гробови, па се можемо запитати да ли је ово налазиште заиста истражено у потпуности, како је то устврдио Шандор Нађ: „Ова некропола је откривена у целости, али сматрам да постоји још гробова односно некропола на западном обронку Телечке висоравни, која је покривена виноградима и воћњацима“ (Nagy 1971: 188). О могућем посебном ареалу ратничких гробова, пре свега касноаварских, могли би да сведоче и ауторови утисци да просторни развој некрополе није био у вези само са хронолошким начелом, већ и са социјалним факторима. Тако су у североисточном делу „већином сахрањени жене, деца и други са сиромашнијим гробним инвентаром, док су на западном и средњем делу некрополе сахрањени мртваци с богатијим прилозима.“ Број гробова, који је с обзиром и на материјал који су прикупљали радници процењен на више од 200 (Nagy 1971: 215, 216), тако, могао је да буде и већи. На основу ситуационог плана, чини ми се да је поуздано утврђена само западна граница гробља.

Коначно, Шандор Нађ је претпоставио да је становништво сахрањивано на овом гробљу живело на градини Чарнок у Бачком Добром Пољу (Nagy 1971: 188). Будући да археолошки материјал са те градине није представљен ни на једном месту, она ће у оквиру ове дисертације бити приказана у трећем каталогу (можда) аварских налазишта, оних неодређеног датовања.

4.3.4. **Бајмок (Bajmok)**

4.3.4.1. *Географско одређење*

Бајмок је „унутрашње“ место на Севернобачкој лесној заравни, на најсевернијем одсечку разгранатог тока Криваје (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 160). Већ је написано да Севернобачка лесна зарaван није густо насељена, пре свега због недостатка воде. Стара насеља подизана су управо у долинама речних токова на заравни, а нарочито у долини Криваје.

4.3.4.2. *Историјат истраживања*

Године 1965, извесни Ленђел Ђ. је пријавио да је приликом копања темеља куће на локалитету Калварија нађен један гроб, па је претпостављено да се на том месту налази аварска некропола. Необјављени материјал чува се у Градском музеју у

Суботици (Риц 1979: 29; *cf*. Mrkobrad 1980: 107, пар. 709). Са локалитета Њива код Калварије, пак, још из 1938. године потиче налаз скелетног гроба (Јанковић 1990: 69-70).

4.3.4.3. *Археолошки налази*

Према најодређенијем податку којим се располаже, у гробу са Калварије нађени су комади појасне гарнитуре од ливене бронзе и једна грубо израђена посуда, на основу чега је изведено датовање у 8. век. Без приложених илустрација, не може да се понуди ближе датовање налаза (*ADAM* 2002: 35). Други гроб се путем налаза керамичке посуде, високе, узаног врата, „као крчаг без дршке“ израђене на спором витлу и украшене чешљем, мотивима валовнице и цик-цак линије, датује у 9. век. Посуда припада збирци Имре Фреја (Z. 65) и налази се у Градском музеју у Сомбору. Тај гроб се издваја због навода да је скелет био у седећем положају (Јанковић 1990: 69-70; *cf*. Риц 1997: 204).

4.3.4.4. *Анализа података*

Да је Бајмок пружао извесне погодности за насељавање у ранијим епохама, сведоче и забележена оближња сарматска налазишта, као и једна германска некропола, на налазишту индикативног назива - локалитет Обала (Риц 1979: 28-29). Стога не чуди да се на простору Бајмока живело и у доба (позне) аварске превласти, за шта можда постоје две потврде. Судећи по именима локалитета, гробови са Калварије и Њиве код Калварије могли би да се припишу једном гробљу.

Додатне коментаре свакако изискује помен сахране у седећем положају на Њиви код Калварије. Таквом сахрањивању се, у нашој литератури, посветила Лепосава Трбуховић, која наводи неколико сличних сахрана из аварског контекста. Реч је о гробовима скромнијег инвентара из Мађарске и Словачке. Опсервације о тим гробовима су пропраћене цитатом Михаља Пардуца, да су се код азијских племена Јакута и Ујгура на тај начин сахрањивали шамани. Још у хунско време, ипак, наводи се даље, сахрањивање у седећем ставу било је врло раширено, а такве сахране су познате и из франачког окружења. Покојник сахрањен у том ставу на некрополи Јутас је, осим што је имао „делимично германске прилоге... и антрополошки испитан и анализе показују да је припадао северно германској раси.“ На основу презентованих података ауторка, чини се пренагљено, закључује да су у таквим гробовима и у хунско и у аварско доба сахрањиване само особе „евроидног карактера“ (Трбуховић 1980: 124).

Уколико је сахрана из Бајмока заиста била изведена у седећем положају, и уколико се прихвати позно датовање неилустроване посуде, тешко је помишљати на „евроидно“, тј. германско етничко приписивање гроба, осим у случају да је припадао неком од Франака који су на простор Бачке дошли да сруше Аварски каганат. У сваком случају, Петер Риц ову сахрану није поменуо у својом новијем каталошком уносу о аародопској оставштини у Бајмоку (*ADAM* 2002: 35).

4.3.5. **Стара Моравица (Ómoravica)**

4.3.5.1. *Географско одређење*

Стара Моравица је такође једно од „унутрашњих“ насеља на разгранатом току Криваје на Севернобачкој лесној заравни (Geomorfološka karta 2005; Ђурчић, Ђуричић 1994: 160). Локалитет Коплало – Рекреациони центар простире се на око километар северно од села, са леве и десне стране пута за оближњи Пачир. „Reč je o jednom uzvišenju odn., staroj rečijoj obali u obliku poluostrva koje je presečeno putem na dva dela“ (Ric 1980: 166; Ric 1985b: 119; Риц 1997: 202). То узвишење је оштећено и с јужне стране, због узимања земље за изградњу пута. Између локалитета и села налази се велика издужена долина Коплало (Ricz 1986).

4.3.5.2. *Историјат истраживања*

Године 1976, приликом копања јарка за електрични вод на локалитету Коплало – Рекреациони центар, наишло се на аварске гробове (Риц 1979: 115). Извесни Ф. Чубела (F. Csubela) је у суботички музеј донео седам елемента од неукрашеног сребрног лима који су красили, како је процењено, један раноаварски појас (*ADAM* 2002: 328).

Наредне године су уследила прва пробна ископавања на терену угроженом изградњом будућег рекреативног центра, током којих је установљено да је реч о већој некрополи. У непосредној близини првог налаза, источно од асфалтног пута, током 10 дана ископавања, нађено је 15 гробова (Ric 1980: 166; Ricz 1980: n. 9). Ископавања су се одвијала и у периоду 1979-1983. и 1985. године, у изведби стручњака из суботичког музеја, Петера Рица и Ласла Секереша (*ADAM* 2002: 328). Располаже се извештајима са већине кампања.

Истраживања 1979. године водио је Петер Риц, у сарадњи са Ласлом Секерешом. Током нешто више од месец дана, на најугроженијим деловима налазишта истражене су две велике сонде, у површини од 550 m², као и неколико пробних ровова у укупној

површини од 180 m². Прва велика сонда настављала се на ону из 1977. године, док је друга била са супротне стране пута. Поред тога што је процењено да је узимањем земље за изградњу пута и риголовањем уништено око 100 гробова, при чему су на испитаном терену остале сачуване само дубље укопане целине, установљена је источна ивица некрополе. Истражено је 40 гробова (Ric 1980: 166-167; Ricz 1980: 79).

Године 1980. радило се у новембру, а у пролеће наредне године још месец дана. Ископавања су вршена западно од пута, у продужетку сонде из 1979. године. Отворена су три ископа укупне површине од 800 m², по укупној ширини простора. Откривено је 49 гробова. Поред руководиоца радова Петера Рица и Ласла Секереша, можемо да нагласимо да је у истраживањима учествовао и тадашњи студент археологије Ласло Гере, који ће касније објавити аварске некрополе из Надрљана, што је спомеуто у прегледу историјата археологије Авара у Србији (Ric 1982a: 115, nap. 2).

Радове из 1982. године поново је водио Петер Риц, уз учешће поменутих сарадника. Ископавало се месец и по дана, „u neposrednoj blizini velikog pašnjaka" односно „velike doline" Коплало, на површини од чак 1.000 m². Површина за истраживања се налазила у продужетку сонде III из 1981. године, по читавој ширини „poluostrva" на којем се налази некропола. Слој хумуса је уклоњен машински, чиме је ослобођена површина од 11 m x 60 m. На том простору је откривено 55 гробова, при чему, због недостатка средстава, последњих 12 гробова није било истражено, већ је поново затрпано. На крају те кампање, укупан број истражених гробова нарастао је до 145 (Ric 1985b: 119-120, nap. 2; Ric 1987: 148).

До 1984. године откривено је укупно 196 гробова, а дефинисане су и јужна и западна граница простирања гробља. Северна ивица „u obliku jarka, koja je išla paraleleno sa nekadašnjom južnom obalom poluostrva udaljenom oko nje 80 m" установљена је наредне године. Тиме су истраживања локалитета Коплало и окончана. Истраживања те 1985. године одвијала су се у оквиру ископа површине 60 m x 15 m, при чему не нађено осам гробова (Ricz 1986).

Током времена, истраживања су добила систематски карактер. Испитана је површина од 5.000 m² (Ric 1987: 148). Закључно с последњим радовима, откривена су укупно 204 гроба, при чему је коначно процењено да је приближно трећина некрополе, или око 150 гробова, уништена када је крајем 19. века прављен пут за Пачир. Сем оних гробова који су остали испод асфалтног пута, процењено је да су истражене све сачуване целине, тј. да је некропола испитана у потпуности (Риц 1997: 202; *ADAM* 2002: 328). Необјављени материјал чува се у Градском музеју Суботице.

Поред цитираних одредница из прегледних чланака Петера Рица и извештаја са ископавања, једини већи текст проистекао из ових истраживања је прилог Петера Рица о дрвеним конструкцијама из гробова (Ric 1987). Ово не чуди, јер у свим цитираним извештајима са ископавања преовлађују управо коментари о изгледу гробних конструкција. Речима самог аутора, „naročito velika pažnja je posvećena raznim „neznatnim“ momentima... koje su se pojavile u raznim slojevima grobnih raka. Istovremeno,... prilikom otvaranja nekih grobova pravljen je i presek grobnih raka. Izrađena je... višeslojna dokumentacija, koja po mogućnosti treba da obuhvata sve pojave koje se javljaju u raznim fazama pri otvaranju grobnih raka. Ovakav način otvaranja grobova zahtevao je puno vremena i u mnogome je pokravio kvantitativni rezultat iskopavanja. Međutim,... ovakvim preciznim postupcima u nekoliko slučjeva uspešno je rekonstruisana nekadašnja konstrukcija grobne rake ili pak drvena konstrukcija, koja se nalazila u samoj raci...“ (Ric 1985b: 120). Разлог за овако екстензиван цитат је у томе што нас Риц упућује на методолошки најисправнији начин ископавања гробова, наравно не само аварских, који се управо због журбе ретко примењује.

Извршена је и објављена антрополошка анализа скелетног материјала, од стране Гезе Цекуша (Цекуш 1991).

4.3.5.3. *Археолошки налази*

Гробови су били претежно оријентисани у правцу северозапад-југоисток. У највише случајева, раке су биле дубоко укопане у жуту лесну здравицу, просечно око 2,5 m, сем појединих дечјих гробова који су били укопани плиће, неки само у субхумусни слој. Такав начин покопа деце посведочен је и на некрополи Богојево I, као и у Бечеју и у Челареву. Преостале раке дечјих гробова биле су до пола укопане као раке за одрасле особе, док су се у доњем делу сужавале до димензија потребних за покоп деце (Ric 1987: 149). Гробне раке биле су пажљиво укопаване, правоугаоног облика и стрмих ивица (Ric 1980: 166; Ric 1982a: 115; Ric 1985b: 119-120), што је посебно обрађено у споменутом чланку Петера Рица. Ипак, већ на почетку морамо да приметимо да је мало од онога што је Риц описао и документовао на терену на послетку и публиковао уз одговарајуће илустрације.

Аутор се определио да своја запажања не представи у целости, већ путем избора најкарактеристичнијих гробова. Најпре је описао један од дубље укопаних дечјих гробова, гроб 82. На дубини на којој се рака сужава, са обе подужне стране су се налазила два водоравна удубљења дубине до 10 cm, у којима је било остатака дрвета.

Очигледно је да су у та удубљења биле углављене даске као гробни покривач. У самом дну раке, више лобање и подно стопала, била су прочеона удубљења. Установљено је да је дете било сахрањено у дрвеном ковчегу, који се распао и у земљи показивао у виду трака светлије земље у правилном четвороугаоном распореду. Дакле, реконструкцијом гроба 82 је установљено да је на дно раке са прочеоним удубљењима био постављен дрвени сандук, изнад којег је доњи, сужени део раке био затворен покривачем од дасака. Преко покривача је насипана земља испуне гроба (Ric 1987: 149-151, Sl. 1-3: *T. 56/1*).

Занимљиве су примедбе Петера Рица о сахрани млађе особе женског пола из гроба 151. Она је била положена у раку ископану на банак. Педантним ископавањем такође је препознат правоугаони оквир који представља остатак сандука. Ван њега била је мешана земља, насута приликом затрпавања гроба. На дну раке, пак, била је чиста, муљевита земља, па је претпостављено да је сандук имао танко дно, можда од дасака или чак од коже, али у сваком случају нешто издигнуто од дна раке. С временом је финим таложењем влажног леса дошло до запуне тог међупростора. Гробна конструкција „mogla je, po svemu sudeći, biti sasvim slična jednom krevetu“ (Ric 1987: 151-153, Sl. 4, 5: *T. 56/2*).

У гробу 179, даље, била је сахрањена одрасла особа мушког пола. Гроб је био укопан чак до 3,15 m дубине, на банак с проширењем које је носило покривач од дасака који се постепено урушавао под теретом гробне земље. На висини од чак 0,80 m појавили су се остаци добро очуване конструкције од дасака које су биле спојене жљебљењем, без употребе клинова. Установљено је да „se radi o sanduku, ili bolje rečeno o krevetu,“ а испод скелта је уочена простирка од неког органског материјала, вероватно од коже. установљено је да ни у овом случају покојник није лежао на самом дну раке, „већ kao da je „visio“ u nekoj konstrukciji. ovo potvrđuje i činjenica da je kompletan kostur skliznuo na levu stranu... u vreme kada se nalazio u fazi raspadanja.“ Дно раке било је равно, без било каквих удубљења (Ric 1987: 153-154, Sl. 6, 7: *T. 56/3*).

За бројне остале гробове са ове некрополе Петер Риц је понудио заједничку реконструкцију у тексту и схематском аксонометријском цртежу. Посматрајући од дна раке, у угаона удубљења у дну биле би фиксиране ноге дрвене гробне конструкције која са састојала од правоугаоног оквира од дасака које су биле жљебљене или спајане дрвеним клиновима. Ти оквири нису имали чврста дна, већ у неком случајевима тек по неку даску на коју се наслањала простирка од, вероватно, дебеле коже. Конструкције нису имале ни поклопац, већ је ту функцију преузимао покривач од дасака који се

ослањао на два паралелна банка на подужним странама раке. Тако постављене даске су затварале гробну комору, и трпеле притисак земље којом су раке биле затрпаване. Сличне целине биле су и гроб 141 и 158, који у основи раке нису имали угаона, већ прочеона удубљења (Ricz 1985: 98-100, Fig. 2, 4, Pl. I/2, 4: *T. 56/4*).

Тела покојника такође су била штићена, можда кожним покривачем или ћилимом, чојом, или пак неким специјално израђеним посмртним покровом, о чему ће бити речи у одговарајућем поглављу о некрополи у Бачкој Тополи. У сваком случају, резултати ископавања гробова у Старој Моравици су навели Петера Рица да дрвене гробне конструкције не сматра за ковчеге, већ за неку врсту кревета, можда чак и кревета којег би покојник користио за живота, за шта се позива и на мишљења других аутора (Ric 1987: 155-156, nap. 26, 29). Овакву претпоставку, наравно, није могуће доказати, а због веома скученог простора за одмор који би пружао такав лежај нисам склон да поверујем у понуђено објашњење.

Према резултатима антрополошких анализа које је Геза Цекуш спровео на скелетном материјалу који се чува у Градском музеју Суботице, било је могуће одредити пол 151 особе (81 мушкарца и 70 жена), за 34 није, док у 19 гробова није било сачуваних остеолошких остатака. Популација је углавном сахрањивана у узрасту *maturus*, у којем су припадници оба пола умирали у око 60 % случајева. Просечна старост мушкараца била је 51-52 године, а жена око 43. Лобање особа обе полне припадности биле су еуенкефалне. Кад је реч о телесном расту, мушкарци су били просечне висине од око 1,67 m, а жене око 1,58 m. Обе вредности су из категорије виших средњих. Дечјих скелета било је мало, вероватно због раније уништених плитко укопаних рака (Цекуш 1991: 85, 97, 91-92).

Сахрањене особе су полагане у гробове опружене на леђима, опремљене и одевене. Док се налази животињских костију из гробова не спомињу, сем птичјих костију из гроба 141 (Ricz 1986: 99), иако их је сигурно било, наведено је да је у дечјем гробу 82 била нађена љуска јајета (Ric 1987: 151). Налази из гробова углавном се само спомињу, а врло мали број њих је и илустрован. Оцењено је да прилози представљају „dobar prosek karakterističnog avarskog materijala“ (Ric 1982a: 116) из, како су ископавања одмицала „vremena tzv. drugog kaganata“ (Ric 1985b: 120). Ова разлика је важна, јер је на основу разлика у материјалу који је налажен у сукцесивно постављаним ископним површинама Петер Риц реконструисао хоризонталну стратиграфију налазишта.

Од налаза из гробова особа мушког пола набрајају се гвоздене копче, ножеви, кресива и кремен. Са првих ископавања потичу и две појасне гарнитуре са оковима од пресованог сребрног лима (Ric 1980: 167). Највероватније иста таква гарнитура, већ споменути први налаз са ових ископавања, оцењена је као раноаварска (*ADAM* 2002: 328). У касније ископаним гробовима, такође је било сребрних окова појасних гарнитура, али и оних ређих, израђених од олова, као и бронзаних и позлаћених (Ric 1982a: 116). Позније делове појаса представљају комади из гробова 100, 124 и 141. Један од језичака је и илустрован (Ric 1985b: 120, T. LXV/3: *T. 56/5*), и премда нема директног парњака у серијацији Јозефа Забојника, одговара фази SS III (750-780) и по проломљеном фигуралном украсу винове лозе са гроздовима и по двоструком кружном завршетку на увлаци. Велики бронзани језичак из гроба 100, ливен с проламањем и позлаћен (Ricz 1986: Sl. 1: *T. 56/6*), највише подеља на налазе типа 47, који се у истој серијацији датују у крај претходне фазе SS II (Zábojník 1991: 237, Taf. 14/4, Abb. 1). На фотографији - детаљу појасног предела особе из гроба 179, такође се виде делови позне гарнитуре (Ricz 1986: Sl. 2).

Од налаза из гробова особа женског пола, помињу се бронзане или сребрне наушнице отворених крајева украшене стакленим перлама, које су понекад биле и позлаћене, ниске перли од истог материјала, бронзано прстење, украшене коштане игленице, као и пршљенци од керамике и калцедона (Ric 1980: 167; Ric 1982a: 116). Из дечјег гроба 82, споменут је „torkves od bronzane žice“ (Ric 1987: 151).

Из великог броја гробова особа оба пола и деце потичу и керамичке посуде. Из старијег хоризонта сахрањивања збирно су описане мање или веће посуде „zvonastog“ облика од грубо пречишћене и слабо печене глине, од којих су неке украшене урезаним таласастим линијама „a kod većine su nađeni ostaci gara (čađ)“ (Ric 1980: 167-168), вероватно као последица слабог печења. Те посуде су уз двоструку резерву приписане групи „tzv. „grobne keramike““ (Ric 1982a: 117), па је сасвим јасно да је реч о грнчарији тзв. потиског типа. Наиме, још давно се појавило мишљење да овако неквалитетна керамика није могла да буде у свакодневној употреби, већ да је служила искључиво приликом погреба. Каснији налази такве керамике из насеља су у великој мери обесмслили ову идеју (Ковачевић 1977: 180-181; *cf*. Бугарски 2009a: 126).

У међувремену су објављене две карактеристичне руком рађене посуде са ове некрополе, из гробова 21 и 113. Приписане су подгрупи IIIc2/a2 (мада судећи према илустрацији одговарају подгрупи IIIc2/a1), мањим пехарима с две наспрамне мање тунеласте дршке извучене од обода до рамена. Порекло облика је касноантичко, али

сличних посуда има и у номадској керамици евроазијских степа. Датовање таквих посуда у аварским гробовима је у првој половини 7. века (Vida 1999: 136-137, Kat. Nr. 547, 548, Abb. 54, Taf. 68/2, 175: *T. 56/7*). Спомиње се и једна посуда обликована слободном руком са четири наспрамно извучена краја усне обода, сврстана у Видину групу 8.2 (Vida 1992: Kat. Nr. 8.2.14). Познија керамика, пак, представљена је посудом из групе тзв. жуте керамике „sa izvanrednim ostacima bojenog ukrašavanja“ (Ric 1985b: 120).

4.3.5.4. *Анализа података*

У једном од последњих осврта, Риц је датовао некрополу од краја 7. до почетка 9. века (Ricz 1986). На другим местима, аутор је давао у детаљима различито временско одређење. Његова коначна оцена, да се некропола датује од последње четвртине 7. до завршнице 8. века (*ADAM* 2002: 328), делује тачније, барем имајући у виду збирно описиване и у сасвим малом броју илустроване налазе. Није извесно да ли три појасне гарнитуре са оковима од лима представљају оставштину ране или прелазне фазе аварске превласти. На основу посуда које је Вида представио, може да се размишља о додатном спуштању почетног датума коришћења некрополе. Можда би било најбезбедније да се она датује од средине 7. до краја 8. века.

Ваљано спроведена истраживања гробља омогућила су Петеру Рицу не само да прилично уско датује ово велико налазиште, већ и да установи хоризонталну стратиграфију. Аутор је приметио да је некропола отпочела свој век на крају „poluostrva“, тј. у југоисточном делу, одакле се ширила паралелно са долином Коплало према северу и истоку. Риц у везу с правцима ширења гробља доводи и оријентацију гробова (Ricz 1986).

Посебно је важан коментар о дефинисању северне ивице некрополе током последње кампање, када су откривени и гробови најмлађег датовања. Они „su potvrdili da početkom IX veka dolazi do naglog prekida sahranjivanja u nekropoli, a to je nesumnjivo rezultat pada avarske države.“ Та северна ивица, као што је већ напоменуто, била је у виду „jarka“ (Ricz 1986). Од значаја није само чињеница да је аутор утврдио сукцесију у сахрањивању од југа ка северу, већ и сам облик северне границе гробља. Могуће је, наиме, да је у питању био ров који одељује гробље од насеља. Ровови око авародопских насеља, као што је већ спомињано у уводу ове дисертације или у одредницама о Гунарошу, Челареву и Сивцу, представљали су дренажне системе, тј. одговор Авара на оновремени изглед Панонске низије (Kory 2002: 608-610; *cf*. Станојев 1996: 147-148).

У том случају, аварско село би се налазило севернije од некрополе, према Пачиру, а гробље се попуњавало од најудаљенијег, јужног краја. „Arheološki materijal i broj grobova upućuje na postojanje jednog većeg naselja, odnosno njegovih žitelja koji su pripadali jednom manje značajnom ili siromašnom klanu“ (Ric 1987: 148-149). Ако изузмемо оцену о значају клана, преостали део цитиране реченице је у потпуности у складу с једном од главних теза у овој дисертацији, која се односи на сталну насељеност аварског становништва на југу Карпатског басена.

Ипак, и по мишљењу самог аутора, минуциозна анализа гробних конструкција представља најзначајнији резултат спроведених систематских истраживања. Свестан бројности и разноликости аварског становништва, Петер Риц није показао амбицију да своја открића у погледу гробних конструкција намеће као обавезујућа и за територијално удаљена налазишта, већ их сматра индикативним пре свега за област северне Бачке (Ric 1987: 156; *cf*. Ricz 1985).

Из свих цитираних извештаја и осврта је јасно да је у ископавања у Старој Моравици уложен знатан труд, те да су остварена вредна нова сазнања. Нема сумње да би ваљало да се резултати вишегодишњих систематских истраживања долично и публикују, монографски, будући да начин на који је налазиште ископавано не обезбеђује само примере техничких решења аварских гробних конструкција, већ и прилику да се сагледа начин ширења једног гробља из, ако не ране, прелазне и касне фазе аварске превласти, чега у нашој литератури досад није било.

4.3.6. **Бачки Соколац (Szokolac)**

4.3.6.1. *Географско одређење*

Бачки Соколац се налази на крају једног од споредних токова Кривaје на Севернобачкој лесној заравни (Geomorfološka karta 2005; Ђурчић, Ђуричић 1994: 160). Први гробни налази били су „на једној узвишици крај Соколца, са десне стране државног пута, пре него што се спустимо у долину, ако идемо из Старе Моравице“ (Секереш 1958: 134). Реч је заправо о Моравичком путу, будући да је локалитет касније тако и именован (Риц 1979: 28). Према најпрецизнијем просторном одређењу, централни део некрополе био је смештен јужно од асфалтног пута између Бачке Тополе и Старе Моравице (Ric 1978: 103). Потврђена је претпоставка Ласла Секереша, заснована на конфигурацији терена, да се на том месту налазило гробље. Налазиште је

у западном крају насеља, а на *Google Earth* снимку тај положај не може да се утврди прецизније.

4.3.6.2. *Историјат истраживања*

Године 1958, приликом вађења земље за изградњу куће, наишло се на гробове. Ласло Секереш је по сазнању о томе изашао на терен, где је на основу казивања радника Лајоша Голија закључио да су била уништена два гроба. Голи је сачувао прилоге из једног од њих и предао их Секерешу (Секереш 1958: 133; Риц 1979: 28).

Две деценије касније, током 1977, 1978. и 1981. године на том локалитету су уследила археолошка истраживања под руководством Петера Рица, уз учешће Ласла Секереша. Током три кампање у прве две године истраживања откривено је 58 од укупно 70 гробова. Располаже се збирним извештајем са две кампање из 1978. године, из којег проистиче да је 1977. године било откривено седам гробова, а потом још 27 и 24. У јуну 1978. године била је постављена сонда димензија 20 m x 11 m, а у октобру исте године сонда површине 20 m x 20 m у непосредној близини претходне, на терену за који се веровало да је представљао средишњи део гробља. Тим радовима некропола је откривена у површини од 30 m x 30 m. На источној страни је истражена доста велика површина без гробова, „što međutim ne znači da se radi o ivici same nekropole, već više upućuje na jedan sistem sahranjivanja u grupama“ (Ric 1978: 103).

Опште узев, скелетни материјал је био у добром стању (Ric 1978: 104), па је могла да буде извршена антрополошка анализа. Извео ју је Геза Цекуш за потребе своје докторске дисертације, што је касније и објављено, за разлику од археолошких резултата. На том месту се даје збир од 74 истражена гроба, од којих је 71 подвргнут испитивањима (Cekuš 2008: 15). Археолошки налази се чувају у Градском музеју у Суботици (Mrkobrad 1980: nap. 582; *ADAM* 2002: 30).

4.3.6.3. *Археолошки налази*

Скоро сви гробови су затечени сачувани. Углавном су били оријентисани североисток-југозапад, премда се у првом извештају даје оријентација запад-исток, с мањим девијацијама ка југу и северу (Ric 1978: 103). Раке су биле или уобичајеног облика, плиће укопане и без икаквих конструкција, или дубоко копане на банак са дрвеним конструкцијама, или су пак укопаване раке средње дубине са нишама, тј. са „posebnim udubljenjem za pokojnika (tip „Stolengrab“).“ Код ове последње групе гробова није било никакве додатне заштите тела, а примећено је да су те раке запуњаване

чистом жутом земљом (Ric 1978: 103), тј. лесом који је враћан у раку очигледно без мешања с претходно ископаним хумусом. Пре последње кампање већ је било истражено 10 таквих гробова (Ricz 1980: 83). Покојници су били полагани на леђа, у опруженом ставу, и умотавани у кожу или неки други материјал „(kora drveta ili pletena trska)". Установљено је да су гробови у којима су налажени остаци дрвених конструкција били двоструко затварани, најпре редом дасака непосредно изнад покојника а потом још једним редом дасака на већој висини (Ric 1978: 103-104; Mrkobrad 1980: nap. 582).

На другом месту, Риц нас упознаје с још једним начином укопавања гробне раке. То је карактеристичан гроб с тунелом (*Grab mit Tunnel*), гроб 36, који је укопан тако што се од дна једне од ужих страна раке, у њеној подужној оси, под косином наставља дугачко удубљење у земљу. Сахрана је извршена управо у том тунелу, док је уобичајена рака била празна. Ово је можда учињено ради превенције пљачке (Ricz 1980: 80-81, Abb. 1/a, T. III/2: *T. 57/2*), али то, имајући у виду богату сахрану коња у „главној" раки гроба са тунелом у којем је био покојник у Питварошу, не може да се схвати као опште правило. Гробови са тунелима представљају источноевропску номадску традицију. У источној Мађарској се појављују још у раноаварском периоду, а трају и у позној фази њихове превласти (Daim 2003: 487, 514).

Прилози у храни у гробовима са локалитета Моравички пут показују се као животињске кости и љуске јаја, а на исто упућују и налази керамичких посуда (Ric 1978: 103-104; Mrkobrad 1980: nap. 582; *ADAM* 2002: 30).

Међу сахрањеним особама била су 33 мушкарца, 28 жена и осморо деце. Истиче се низак проценат дечјих гробова. Популација је била релативно дуговечна, па су мушкарци у просеку живели скоро 53 године, а жене нешто више од 46. Просечна старост одрасле популације била је, тако, готово 50 година, а целе популације нешто мање од 45, имајући у виду да су деца умирала, опет у просеку, са нешто мање од 6 година. Телесна висина одраслих особа оба пола у највећој мери одговара резултатима добијеним на околним аварским гробљима, док су лобање и мушкараца и жена брахикране (Cekuš 2008: 16, 17, 21, 22).

Кад је реч о предметима из гробова особа мушког пола, помињу се појасне гарнитуре са оковима од позлаћеног бронзаног лима украшене геометријским мотивима, једна од 22 окова од позлаћеног сребрног лима украшена стилизованим биљним мотивима, као и оне ливене, од којих је једна од 18 елемената украшена

биљним мотивима, са језичком који носи сцену борбе са животињама. Једини илустровани језичак је ливен с проламањем и обрубљен низом испупчења. Уска правоугаона увлака украшена је с два полукружна завршетка, док већи, декоративни део језичка носи реалистичну представу лозе са гроздовима (Ric 1978: 104, T. LXIII/3: *T. 57/3*), по којој највише подсећа на налазе Забојниковог типа 46 из SS III фазе (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 15/6-8). Наводи се и налаз ливене гарнитуре из гроба 36 (Ricz 1980: 81).

Још се помињу кресива, гвоздени врхови стрелица и коштане оплате рефлексних лукова (Mrkobrad 1980: nap. 582; *ADAM* 2002: 30). Коштани делови лукова, сазнаје се на другом месту, потичу из два гроба. Оплате из, чини се, касноаварског гроба 44 биле су проширених крајева, што је за то време и уобичајено (Ricz 1980: 79; Ric 1982-1983: 82, 87; Ricz 1983: 6, Fig. 7: *T. 57/1*).

У гробовима особа женског пола, налажено је бронзано прстење и наруквице, наушнице од бронзе, сребра и бар једна златна „sa loptastim priveskom" (Ric 1978: 104), позлаћени бронзани украси за косу (*Kopfschmuck*) и одећу, пафте са стакленим умецима, перле у облику семенки лубенице, предмети од кости, као и пршљенци (Mrkobrad 1980: nap. 582; *ADAM* 2002: 30).

Посебно су значајне налазе представљају „bronzano ogledalo, srebrne kašike koje su služile kao pribor za kozmetiku" (Ric 1978: 104). Кад је реч о огледалу, нешто шира расправа биће посвећена налазу са некрополе у Бачкој Тополи. Биће наглашено да је реч о крајње нетипичним налазима на аварским гробљима, који би могли да се тумаче пре свега као сачуване старине. Кад је реч о сребрним кашикама, оне су највероватније биле перфориране. Шира дискусија о овим предметима дата је приликом представљања налаза из Мокрина (Ранисављев 2007: 56, T. XXI/2; *cf*. Бугарски 2007a: 441) и у књизи о некрополи Чик (Бугарски 2009a: 108-109). Вреди поновити да се ти налази датују углавном у прву половину 7. века (Lõrinczy, Straub 2005b: 136-137).

Поред руком рађених посуда, посебно се помињу налази тзв. жуте керамике, од којих су на неким установљени трагови црвене и црне боје (Ric 1978: 104). Једна од таквих посуда, прибављена још 1958. године, представља свакако најпознатији археолошки налаз са овог локалитета. Реч је о типичној жутој шољи висине 12,7 cm, с малом округлом дршком постављеном на најширем делу трбуха. Посуда има добро очуване украсе изведене у црној и белој боји. Широким водоравним и усправним црним тракама урамљена су три поља у којима је понављан исти схематски украс у белој боји (Секереш 1958: 133-134, Сл. 2-3, *T. 57/5*). Жута керамика, дакле, познаје и

овај начин украшавања посуда, о чему је већ био речи у расправи о налазима са некрополе у Челареву. Наглашено је да је проценат сликаних посуда вероватно био већи него што се то данас чини, јер су боје непостојане, као и да, по Јовану Ковачевићу, очувана декорација подсећа на ону са персијских тканина (Ковачевић 1977: 183).

Из истог гроба потиче и једна уобичајена токарена игленица и неилустровани пршљенак, на основу чега је та целина са некрополе, која је испрва оцењена као „аваро-славенска" (Секереш 1958: 133-134, Сл. 1: *T. 57/4*), датована у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 58, Sl. 1-2). У извештају са ископавања, Риц је оценио да археолошки материјал из већине гробова припада 8. веку (Ric 1978: 104). Цела некропола је, тако, из „II talasa" (Mrkobrad 1980: пар. 582). У последњем осврту, међутим, Петер Риц је датовао налазиште у последњу четвртину 7. и прву половину 8. века (*ADAM* 2002: 30), а раније и нешто шире, у средњу и касну фазу аварске доминације (Риц 1997: 202).

4.3.6.4. *Анализа података*

Споменути налази, међутим, пружају могућност нешто другачијег датовања. Карактеристични делови тоалтеног прибора могу да се датују још у прву половину 7. века, а највероватније и неилустрована златна наушница са сферичним привеском. Текстуално описане гарнитуре са оковима од украшеног лима свакако представљају материјал из прелазног периода аварске доминације, док је једини приказани језичак касноаварски, из средине или друге половине 8. века.

Делује највероватније да је некропола у Бачком Соколцу била активна, слично као и она у Врбасу, још крајем раноаварског периода, потом у прелазној фази и током 8. века. Најпрецизније датовање које би могло да се понуди на основу писаних описа и само једне фотографије језичка било би од прве половине 7. до средине 8. века. Не може се искључити могућност да је сахрањивање на том месту вршено и до краја тог столећа. Пошто је Риц оценио да већина гробова припада управо 8. веку, некропола је обрађена у оквиру овог каталога налазишта.

Јасно је да је и ова некропола била дуго у употреби, што значи да број од око 75 гробова није и коначан. Пошто се истиче слаба процентуална заступљеност деце, и у овом случају може да се помишља на неистражен део некрополе који је био намењен управо њима, као што је то установљено у Бечеју (Микић-Антонић 2004: 41) и што се помишљало за Војку (Dimitrijević 1971: 160; *cf*. Бугарски 2006: 286-287, нап. 117), а овде и за Кањижу и Врбас.

Посматрајући различите врсте гробова, Петер Риц је закључио да су се у Бачком Соколцу паралелно сахрањивале две етничке групе, Авари и нека друга популација којој је приписао гробове са нишама (Ricz 1980: 87). О етничком одређењу таквих целина било је речи у поглављу о некрополи у Мокрину. Код неких старијих аутора (*e.g.* Ковачевић 1977: 146), а тако и у новије време (Ранисављев 2007: 63), гробови са нишама се уз неке друге особености у сахрањивању доводе у везу пре свега с Бугарима, за шта се чини да ипак нема пресудних доказа (Бугарски 2007а: 443).

4.3.7. **Бачка Топола (Topolya)**

Из околине Бачке Тополе позната су два налазишта из времена позне аварске превласти, некропола на локалитету Банкерт - Кланица и насеље код Озариковог салаша.

4.3.7.1. Локалитет Банкерт - Кланица

4.3.7.1.1. *Географско одређење*

Бачка Топола се налази унутар Севернобачке лесне заравни, уз ток речице Криваје која је уз другу притоку Тисе, Чик, дели на три дела. Реч је о старом насељу, које је настало пре мелиорационих радова (Geomorfološka karta 2005; Ђурчић, Ђуричић 1994: 160). Локалитет Банкерт- Кланица је смештен јужно од града, на уском и дугачком „полуострву" које се пружа у правцу исток-запад (Szekeres 1978: 158).

4.3.7.1.2. *Историјат истраживања*

Године 1958, током земљаних радова на локалитету Банкерт – Кланица нађени су бројни гробови из доба Сеобе народа, због чега је екипа суботичког музеја те и наредне године вршила рекогносцирања терена. Године 1959. (или 1961), Ласло Секереш и Миодраг Гирић су извели пробна ископавања, чиме је утврђено да су гробови из доба Сеобе народа били оријентисани у правцу северозапад-југоисток и опљачкани. Тада је нађено пет аварских и један сарматски гроб.

При изградњи кланице 1970. године, „радници су наишли на многобројне гробове". Пошто је општина обезбедила средства са закашњењем, ископавања су се одвијала 1973-1975. и 1977. године. Током тих година, изведено је шест истраживачких кампања у укупном трајању од око пет месеци. Радове је водио Ласло Секереш, осим последње кампање којом је руководио Петер Риц. Риц наводи да је откривено 180

гробова „из ране и средње фазе аварске доминације“, уз 42 сарматска. Материјал се чува у Градском музеју у Суботици (Szekeres 1978: 157-158; Риц 1979: 28; Ricz 1980: n. 2, 3; Mrkobrad 1980: пар. 581). Нешто касније, Петер Риц је кориговао број аварских гробова. Од истог збира од 222 документоване сахране, Аварима приписује 186 (Ricz 1980: 77). Извесну забуну уноси последње обраћање тог аутора, где наводи да је од укупног броја скелетних сахрана мање од 80 аародопских (*darunter 80 awarenzeitliche*) (*ADAM* 2002: 29). По свој прилици, реч је о штампарској грешци, тако да је аутор вероватно желео да назначи да је тих гробова мање од *180*, или можда мање од *80%*.

Антрополошка анализа скелетног материјала је извршена и објављена, најпре за лобање из гробова 1 и 2 из 1958. године, на основу којих је већ јасно уочено присуство монголидног антрополошког типа (Farkas 1973: 208-211, Fig. 4; *cf*. Ricz 1980: n. 6). Резултате два каснија конгресна саопштења, аутора Фаркаша, Марчика (Marcsik) и Векоња (Vékony), пренео је Живојин Гавриловић (1994), о чему ће још бити речи.

До данас, најпотпуније податке о налазишту је дао Ласло Секереш, у кратком саопштењу са помињаног научног скупа *Проблеми Сеобе народа*... у Новом Саду. Иако је зборник радова са скупа штампан 1978. године, Секереш очигледно није био у прилици да у рад укључи резултате последње кампање, што се види по збиру гробова – помињу се 166 аварских и 36 сарматских, укупно 202 (Szekeres 1978). Тако може да се израчуна да је током последње кампање истражено 14 аварских и 6 сарматских гробова. Статистички, то је знатно веће учешће сарматских гробова, што би требало да значи да је у току последње кампање, о којој немамо подтака, истраживана периферија аварске некрополе.

4.3.7.1.3. *Археолошки налази*

Испитана површина на којој су нађена 202 гроба о којима расправља Ласло Секереш је износила 150 m x 50 m, односно 7500 m², али је оцењено да је некропола била двоструко дужа, уз напомену да средишњи део некрополе, „најважнији за науку“ није био угрожен изградњом кланице.

Сарматски гробови су се својом доследном оријентацијом југ-север јасно раздвајали од аварских, а уочено је да су били оштећени њиховим укопима „само“ у 11 случајева, што ипак чини скоро трећину до тада истражених. Слична ситуација се, примера ради, уочава на локалитету Чик (Бугарски 2009а: 26-27; План 1). Око 90% сарматских гробова, датованих у 3. и 4. век, било је опљачкано.

Налазиште је издуженог облика, што је условљено конфигурацијом терена. Средишњи део аварске некрополе такође је издуженог овалног облика. Истраживачи су уочили извесне разлике између тог средишњег и бочних делова гробља, источног и западног. Иако је оријентација свих аварских гробова северозапад-југоисток, у централној партији се уочава инклинација ка северу. Гробови су у том делу били дубље укопавани, чак до 4,04 m, што је случај с раком гроба 42. Остали гробови из тог дела често досежу до 3 m дубине, а те раке су и пажљивије укопване, како се то може закључити из не сасвим јасног текста саопштења Ласла Секереша. Уочени су трагови дрвених гробних конструкција од вертикално постављених стубова и хоризонтално положених греда које су носиле плочу – поклопац. Трагови ковчега, с друге стране, нису установљени, мада се у каснијем осврту спомињу бројне кламфе (*ADAM* 2002: 29).

На свим деловима гробља су у дну рака примећена прочеона, наспрамно постављена плитка удубљења или по четири рупе у угловима (Ricz 1893: Fig. 4-6: *T. 57/6-8*). Наводи се да су ти укопи увек били испуњавани пре него што се приступало сахрањивању (Szekeres 1978: 158-159, 160), али они су, како је то већ неколико пута наведено, највероватније имали улогу у постављању дрвених гробних конструкција (*cf.* Ric 1987: 148, 155).

Раке у бочним деловима гробља су, чини се, биле уже и плиће и мање брижљиво укопаване. Све особе су биле сахрањене на уобичајен начин, опружене на леђима, с рукама уз тело. Покојници су у гробове полагани одевени и опремљени, с прилозима у храни који се показују као животињске кости, керамичке посуде и љуске јаја. Око 80% аварских гробова је било опљачкано, при чему пљачкашима није представљала препреку ни изузетна дубина рака, па је тако био опљачкан и поменути гроб 42.

Важан је податак да је на некрополи Банкерт - Кланица био присутан монголидан антрополошки тип, али су специјалистичка проучавања дала још занимљивих резултата. Уз повремену појаву честих оболења, као што су спондилоза или остеопороза, примећени су и трагови туберкулозе. Оболења костију била су ипак најбројнија. Даље, примећено је да је у средишњем делу некрополе било много патолошких случајева и аномалија развића, као што је нпр. неразвијеност удова, што упућује на ендогамну популацију. „Према распореду костура и групацији патолошких промена, у некрополи се уочавају две мале породице или племена, док трећу групу сачињавају стрелци, код којих је било највише промена на кичменим пршљеновима, и четврта група која се не може упоредити ни са једном претходном“ (Гавриловић 1994: 136-142).

Без обзира на пљачку огромног броја гробова, сачувани предмети су ипак довољно речити. Посебно је значајна напомена да су нађени делови појасних гарнитура од бронзе, како лимени, тако и ливени. Иако није могла да се установи сасвим прецизна граница између зона дистрибуције једних и других, тврди се да се старији налази групишу у средишњем делу гробља, а млађег у бочним. У централној зони сахрањивања су, како то произилази из, опет, не сасвим јасног текста, у многим гробовима затечени комади од сасвим танког златног и сребрног лима (Szekeres 1978: 159-160). Вероватно слични „остаци златних листића" из једног гроба описани су као трагови мртвачког покрова (*Blattgoldreste von einem Leichentuch*) (*ADAM* 2002: 29).

Од накита је илустрована само једна златна наушница из гроба 11 (Szekeres 1978: Pl. 5: *T. 57/9*). Луксузан ливени, гранулирани комад састоји се од кружне алке с два аплицирана проширења, на коју се надовезује коничан носач перле. Ева Гарам наушницу из Бачке Тополе сврстава у примерке с привеском од перле или камена, уз сродне налазе из, између осталих, неких од најпознатијих средњоаварских целина (Озора - Тотипуста, Дунајварош). Наушнице тог типа су византијског порекла и датују се, углавном, у последњу трећину 7. века (Garam 2001: 29-32, Taf. 11, 12/4). О таквим комадима било је речи приликом представљања налаза са локалитета Колут – Рибњак.

Од прибора, посебно се истиче налаз два бронзана огледала (Szekeres 1978: 160), као што је поменуто, врло необичан у аварском контексту. Налаз са из гроба 746 са некрополе у месту Сексард (Rosner 1999: 93, Taf. 49/746-5), типа *Anke I/Čmi-Brigetio* са изворним датовањем у фазе D2, D2/D3 и D3 (380/400-470/480), тумачи се као сачувана старина на налазишту из доба аварске превласти (Ivanišević *et a*l. 2006: 33), с тим што би требало имати на уму да се управо на том гробљу уочавају снажне германске традиције, и то у најранијој групи гробова, која би се могла датовати у последњу четвртину 6. века (Vida 2008a: 39). И по својој оријентацији запад-исток, гроб 746 вероватно припада кругу германских сахрана, тако да контекст тог налаза скоро сигурно није био исти као оних из Бачке Тополе.

Има пуно предмета од кости, међу којима се истичу игленице, оплате тоболаца и рефлексних лукова, ужих и ширих. Установљено је да су неки од лукова стављани у гробове у скупљеном положају, а други у раширеном. Лукови су нађени „само" у 10 гробова, при чему је у једном случају лук наводно био уништен пре полагања у гроб (Szekeres 1978: 160, Pl. 4: *T. 57/6-8*). Једна од шест сачуваних оплата лука из 1958. године која је представљена цртежом јесте уска крајња плочица са засеком за струну и

шрафираним наспрамним крајем (Dimitrijević *et al.* 1962: 36, Sl. 1). Знамо да остаци рефлексних лукова потичу и из гробова 18, 25, 34, 35, 36 и 64. Фотографисане оплате из гроба 25 су широких, а из гроба 34 нешто ужих крајева (Ricz 1983: 4-6, Fig. 2, 3). У прегледу богојевских налаза, већ је наведено да се лукови с таквим оплатама користе и током последње две или три деценије 7. века, што је време кад се појављују и оплате веће ширине (Bóna 1970: 261), а указано је и на исправну опаску да се у касноаварском периоду рефлексни лук јавља ређе него раније (Mrkobrad 1980: 99). Рефлексне лукове са локалитета Банкерт – Кланица би, тако, најпре требало повезати с ранијом етапом аварског коришћења гробља.

Предметима од кости припадају и два недавно објављена окова торбица, из гробова 101 и 206, опредељена у тип 3а, с тим што је могуће да је управо (и) на те предмете мислио Ласло Секереш када је набрајао налазе са гробља, и међу њима игленице. Већ је дискутовано, у погледу налаза из Богојева, да су се цилиндрични бушени предмети, у случају ових примерака чак и токарени, изворно могли користити управо као игленице (Tobias 2011a: 290, Abb. 8A/165, 166: *T. 57/11, 12*).

На другом месту, поред наведених предмета набрајају се следећи налази из гробова: златне, сребрне и бронзане наушнице, златно прстење, секире, велики број керамичких посуда, на основу чега се гробље датује у тзв. први и други талас (Mrkobrad 1980: nap. 581). Кад је реч о познијем материјалу, помињу се врхови стрелица, ножеви, копче, кресива, те појава животињских костију и љуски јаја у тим гробовима, а коначно се доноси и конкретнији опис средњо-и касноаварских налаза са некрополе: појасни комади с мотивом грифона и вреже, пунциране бронзане наруквице, перле у облику семенки лубенице и тзв. жута керамика (*ADAM* 2002: 29).

Елементи појасних гарнитура украшени мотивом грифона и вреже налажени су, дакле, на изузетно бројним некрополама. Према Јозефу Забојнику, подестимо се, одговарају типу 24, који се из фазе SS I (700-720) протеже у фазу SS II (720-750), у којој му је тежиште. Сличан материјал се на Тисафиреду датује углавном у 720-760. годину (Garam 1995: 232-235, Abb. 93-94). Карактеристични дводелни појасни окови декорисани на овај начин одговарају Забојниковом типу 240 појасних украса, који се временски смешта у фазу SS II (Zábojník 1991: 238, T. 39/11-13). На Тисафиреду се ти налази слично датују (Garam 1995: 248, Abb. 98/1, 3, 6, 7).

Ливене бронзане наруквице украшене пунцираним троугловима вероватно су биле налик на ону типа 26 са Алатијана, какве оквирно одговарају другој половини 8. века (Böhme 1965: 7, 26 /33). Једнако су датовани и слични налази са некрополе

Хомокеђи–Халом (Garam 1975a: 41, Fig.3/5-1, 8/85-1). Већ је назначено да се перле у облику семенки лубенице појављују се у последњој трећини 7. века, док су нешто мањи примерци црне боје представљали најкарактеристичније касноаварске перле 8. века (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2).

Коштане игленице се на некрополи Тисафиред јављају у гробовима особа женског пола у којима се налазе и перле у облику семенки лубенице (Garam 1995: 337-338, Abb. 200/1, 2). Споменуте су и две карактеристичне посуде из гроба 51, с два, односно четири наспрамно постављена купаста завршетка на ободу. Такве посуде номадског порекла, овде већ помињане, користиле су се у раном и прелазном периоду аварске превласти. Сродна посуда обликована слободном руком из гроба 149 је и илустрована (Vida 1992: 539, Taf. 23/2: *T. 57/10*). Карактеристична жута керамика може се датовати од око 680. године (*cf*. Ковачевић 1977: 183; Mraković 1999: 125, 139-140) до у 9. век, и то не само у аварском контексту (Petrova, Brey 2005: 173).

Ласло Секереш је назначио да се, у условима кад није спроведена детаљна анализа налаза, некропола у Бачкој Тополи може датовати од друге половине 6. до друге половине 7. века, „можда чак до 8. века“ (Szekeres 1978: 160), а Петер Риц да је потврђено њено коришћење и у раном и у најкаснијем периоду Кагината (Ricz 1980: 77), да би у најновијем каталошком осврту тог аутора она била датована у 7. и до средине 8. века (*ADAM* 2002: 29).

4.3.7.1.4. *Анализа података*

По свој прилици, реч је о некрополи из прелазног и касног периода аварске доминације. На основу изложеног, не може бити јасно да ли је на налазишту постојао дисконтинуитет у сахрањивању, тако да се пример некрополе у Бачкој Тополи на овом степену презентације грађе може поредити са некрополом у Војци, трајања отприлике од средине 7. века до краја 8, где је уочено да су најстарије сахране такође у средишту истраженог дела некрополе (Бугарски 2006: 445-451, Сл. 6).

Чињеница да је огроман проценат гробова опљачкан ипак не онемогућава доношење прелиминарних закључака о датовању. Није представљен препознатљив најстарији аварски материјал, тако да је поуздано упориште за доњу границу датовања некрополе у прелазном периоду аварске превласти. Касноаварски материјал који је описан, пак, допушта да се горња граница трајања гробља протегне до краја 8. века. Последње мишљење Петера Рица је свакако меродавно, јер је он био један од истраживача некрополе и археолога који је у суботичком музеју могао најбоље да

сагледа материјал. У овој дисертацији, међутим, датовање може да буде понуђено само на основу представљеног материјала или, у неповољнијем случају, добро заснованих претпоставки. Пошто је са некрополе приказан или само поменут заиста веома мали број налаза, на основу њих може да се понуди временско одређење налазишта од око 670. до око 800. године.

На овом месту могу да се прокоментаришу још неки детаљи везани за хронологију налазишта. Из претходног текста јасно проистиче да аутори нису били сасвим сигурни у број гробова на сарматској, односно аварској некрополи, без сумње зато што у највећем броју похараних рака није било речитијих прилога.

Чини се да би налазе бронзаних огледала, толико несвојствених Аварима, требало приписати сарматском хоризонту сахрањивања, тим пре што су нађена чак два таква предмета. Сарматска некропола је, како је наведено, датована у 3. и 4. век, а огледала би могла да припадају завршетку 4. и наредном столећу. Можда би сарматска некропола са некрополе Банкерт - Кланица могла да припада хоризонту касноантичких сарматских налазишта који траје до почетка 5. века, после чега она делом претрајавају у другачијем културном контексту (*cf*. Tejral 2007: 63), али то је већ у домену теорије, јер не може да се поткрепи ниједним илустрованим археолошким налазом.

Поред сарматске некрополе, простор у близини локалитета био је насељен и касније. Нађено је неколико земуница из 11-12. века (Szekeres 1978: 160), што сведочи да је барем у три наврата у даљој прошлости та позиција бивала препозната као повољна за насељавање (*cf*. Bugarski 2008a: 442, n. 8).

Са аварске некрополе, свакако се издваја мртвачки покров од златних листића, за чију аналогију су понуђени тако протумачени листићи из чувеног гроба из Кунбабоња. Ипак, функционално одређење тих налаза је дословно стављено у питање (*shroud trimming (?)*) (Daim 2003: Pl. 22/3). Осим добро проучених остатака рефлексних лукова (Ricz 1983), било је могуће да се нешто детаљније посветимо налазу лукузне византијске наушнице, најтипичнијем налазу из средњоаварског периода. Помен других комада луксузног накита и препознатљивих појасних гарнитура, уз прецизно израђене основе гробова са уочљивим детаљима гробних конструкција (Ricz 1983: Figs. 4-6) и постојеће антрополошке анализе, пружа могућности за будуће успешно објављивање налазишта Банкерт – Кланица, иако је, поновимо, велика већина гробова затечена опљачкана. Нова ископавања, по свој прилици, неће уследити, јер је локалитет „практично уништен“ (Риц 1997: 202).

4.3.7.2. Локалитет код Озариковог салаша

4.3.7.2.1. *Географско одређење*

Локалитет код Озариковог Салаша налази се на 5,5 km североисточно од центра Бачке Тополе, на „благо таласастом терену“, на стационажи аутопута Е-75 од 48+440 до 48+470 km (Анђелић 1994: 115, Карта 1). Поређењем с геоморфолошком картом (*cf*. Geomorfološka karta 2005) и са *Google Earth* снимком, стиче се утисак да је та заталасаност рељефа представљала главну микролокацијску погодност за подизање насеља.

4.3.7.2.2. *Историјат истраживања*

До података о раносредњовековном насељу код Озариковог салаша дошло се у склопу заштитних истраживања по траси аутопута Е-75 од Београда до Суботице, током маја и јуна 1991. године. Радови су спровођени у уској зони заштите, што је, могуће, довело до парцијалних резултата (Анђелић 1994: 115, нап. 2). Поред тога што нису описани ток и метод истраживања, ни у овом раду није именована институција којој су она била поверена, руководилац или чланови екипе (*cf*. Анђелић 2003; Анђелић 2008). Посредно може да се закључи да је посао био изведен у организацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Новог Сада, под руководством потписника чланка, Драгана Анђелића.

4.3.7.2.3. *Археолошки налази*

У зони најуже заштите, на локалитету Озариков салаш истражена су два стамбена објекта, полуземунице означене као објекти 2 и 3. Налазили су се на међусобној удаљености од 108 m, при чему је наглашено да простор између њих није истраживан, те да је сасвим могуће да је било још објеката. Културни слојеви су били сиромашни и оштећени дубоким орањем. Посебно је важно што су поред раносредњовековних откривени и сарматски трагови обитавања „који указују на постојање сарматског насеља у непосредној близини“ (Анђелић 1994: 115).

Кад је реч о раносредњовековним кућама, објекат 2 је полуземуница укопана кроз жутомрку земљу и лес до 0,60 m дубине. Правоугаоног је облика, димензија 2,60 m x 2,30 m, са северне стране куће је калотаста пећ пречника 0,90 m чија је подница фундирана фрагментима керамике. На источној страни куће налазио се банак висине 0,40 m, преко којег се највероватније улазило у кућу. Подница полуземунице је била од набоја жуте земље. Друга полуземуница, објекат 3, приближно је истих димензија и

сасвим слично грађена. Важно је запажање да се на 3,20 m источно од ове куће налази плићи ров, дубине свега око 0,20 m и ширине од 0,70 m, који се пружа у правцу североисток-југозапад (Анђелић 1994: 115, 116, Т. II: *T. 58/1, 2*).

Како из кућа, тако и из културног слоја, помињу се само керамички налази. Све посуде су биле израђене слободном руком. Од облика се издвајају лонци, поклопци, вршници и котлићи. Лонци могу бити мањи и разгрнутог обода, или пак већи, с јако разгрнутим ободима. Котлићи су скоро вертикалних зидова и равног дна, и израђени су, као и лонци, од глине с додатком туцане керамике. Поклопци и вршници су прављени од лоше пречишћене глине. Један поклопац је украшен превлачењем прстију по површини, а украси валовницом се уочавају само на два фрагмента трбуха лонаца. Вршници имају дебеле зидове и масивне дршке (Анђелић 1994: 116, Т. I: *T. 58/3-10*).

Анђелић је повезао керамички материјал са појединим примерима из касноаварског круга, а истом времену, 8. и почетку 9. века, он приписује и котлиће с левкастим штитницима испод дршки, чија се појава доводи у везу са раним утицајима салтовске културе. Уз опште сличности у начину прављења кућа и у употреби грубе керамике, аутор је уочио и извесне разлике које се појављују на овом локалитету у односу на остала раносредњовековна насеља у ближем окружењу. Наиме, реч је о потпуном одсуству керамике са витла и о изразито малом броју орнаментисаних фрагмената. Због тога је, у етничком и културном смислу, насеље приписано панонским Словенима из времена раног утицаја салтовске културе, тј. 8. и почетка 9. века (Анђелић 1994: 116, 118).

4.3.7.2.4. *Анализа података*

Чини се да је број откривених објеката и керамичких налаза недовољан да би се на њима темељили овако далекосежни закључци. И поред тога, насеље код Озариковог салаша остаје у списку насеља касног периода аварске превласти (*cf*. Bugarski 2008a: 443), будући да остаје утисак да је предложено временско одређење исправно.

Још би ваљало додати да појава сарматске керамике јасно показује да је ова локација била привлачна популацијама из различитих историјских периода. Поред заталасаног терена, о могућим предностима ове микролокације могао би да сведочи пре свега споменути ров. Иако је откривен у дубини од свега 0,20 m, наглашено је да је терен био оштећен дубоким орањем, па је изворно сигурно био дубљи. У Гунарошу је, примера ради, затечена дубина рова износила око 0,40 m (Анђелић 2003: 369). Вероватно је представљао остатак за ондашње прилике уобичајеног дренажног система

(*cf*. Kory 2002: 608-610), што би значило да је становништво привлачила вода. Интересантно је да се на претходно описаном локалитету из околине Бачке Тополе сустичу сарматска и аварска некропола, док се на овом додирују насеља из једног и другог периода, што ваља гледати у кључу геоморфолошких условљености коришћења терена (*cf*. Bugarski 2008a: 450-451).

4.3.8. **Мали Иђош (Kishegyes)**

Из различитих делова Малог Иђоша и околине потичу чак три касноаварске некрополе (*cf*. *ADAM* 2002: 232-233) које ће, будући да се налазе на међусобним удаљеностима од по 1 до 2 km, бити посебно описивани. Требало би ипак напоменути да се размишљало и о томе да се на локалитетима Жута јама и Калварија – Општинска циглана Кошут заправо налазе остаци једне велике некрополе (Поп-Лазић 1975: 67-68).

4.3.8.1. Локалитет Жута јама

4.3.8.1.1. *Географско одређење*

Локалитет Жута јама, за којег је погрешно навођено да је на кулском путу, близу циглане, заправо се налази у јужном делу насеља, на путу према Ловћенцу (Шафарик 1955: Сл. 1: *T. 60/24*; *ADAM* 2002: 232) који пресеца широко корито Криваје. Иако тачан положај до данас није прецизно утврђен (Риц 1997: 203), Жута јама се највероватније налазила на рубу узане алувијалне равни коју је Кривача нанела у том делу свог тока (Geomorfološka karta 2005).

4.3.8.1.2. *Историјат истраживања*

Некропола је откривена почетком прошлог века, када су приликом изградње пута Мали Иђош –Ловћенац радници наишли на гробове. Локални учитељ Андреј Грејнингер (Endre Greininger) је одмах контактирао Историјско друштво у Сомбору, након чега су у више наврата између 1906. и 1909. године вођена ископавања под руководством Калмана Губице. Истражено је укупно 115 гробова. За гробове 15-48 нема података, а прилози из њих су изгубљени (Gubitza 1907: 350; Риц 1979: 33; Риц 1997: 203; *ADAM* 2002: 232-233), уз напомену да су то биле сарматске целине (Dimitrijević *et al*. 1962: 44). Не располаже се ситуационим планом налазишта, као ни илустрацијама гробова. Налази се чувају у Градском музеју у Сомбору (Mrkobrad 1980: пар. 511).

Поред краћих извештаја који су током истраживања били објављивани у мени недоступној периодици (*cf. ADAM* 2002: 233), у главној публикацији из 1907. године дат је, изузимајући поменуте целине, каталог гробова закључно са бројем 78 (Gubitza 1907). У југословенској литератури, ова некропола из Малог Иђоша била је најпре сажето представљена у синтези Зденка Винског (Vinski 1958: 14, пар. 90-92, T. VIII/16-22), а потом, опширније, и у каталогу *Сеоба народа* (Dimitrijević *et al.* 1962: 44-47).

Након Губичиних радова с почетка 20. века, приликом првих заштитних ископавања на локалитету Калварија испитана је и површина „старе" некрополе, када је у дворишту тадашње куће А. Шука на адреси Маршала Тита 70 откривен још један гроб (Шафарик 1955: 63).

4.3.8.1.3. *Археолошки налази*

Из свих прегледа проистиче да је ово била некропола дужег трајања. Најстарији језичци, од бронзаног лима, потичу из гробова 82 и 84. Примећено је, потпуно исправно, да је језичак из гроба 82, украшен мотивом преплета, могао да припада појасу мушкарца, али и коњској орми. Други језичак, такође од лима, носи знатно сложенији украс. Док је место увлаке уобичајено наглашено ребрима, овај језичак није гладак, већ је у техници отискивања матрицом изведен руб од калотастих испупчења, унутар којег је постављен сложени стилизовани флорални украс (Dimitrijević *et al.* 1962: 45, Sl. 8, 9: *T. 60/12, 13*). Први налаз може сасвим поудано да се определи у тип 68 серијације Јозефа Забојника, из фазе MS I (650-675), као и већ обрађени језичци из Селенче, Фекетића, Новог Кнежевца и Земуна, а други одговара знатно ређем али исто датованом типу 3 лимених језичака са различитим украсима, геометријским и стилизованим флоралним, и обрубом од отиснутих сферичних испупчења (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 2/1-4, 20/15, Abb. 1).

Копча најранијег датовања је из гроба 54. Реч је о једноделној ливеној бронзаној копчи овалне алке с гвозденим трном и фрагментованог штитастог окова (Gubitza 1907: 351, 54b). Копча спада у Забојников из средњоаварске фазе MS II (675-700), мада је наглашено да се у Врбасу ове копче јављају у комбинацији с млађим материјалом (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 21/1,2).

Најстарија приказана појасна гарнитура, пак, потиче из гроба 68. Тај појас је био окован комадима ливеним у бронзи. Језичак је једноделни, са увлаком и решеткасто проломљеним орнаментом, копча такође једноделна, с трапезоидним оквиром, сачуваним трном и оковом у виду пет завијутака који се сужвају у форми троугла.

Сачуван је и појасни елемент који се састоји од ливене алке и два окова од лима са заковицама (Gubitza 1907: 356, 68b, c, j: *T. 59/9-11*). Језичак одговара Забојниковом типу 34, који је одређен у сам почетак фазе SS I (700-720), односно у прелаз из фазе MS II у њу (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 10/9, Abb. 1). Карактеристична појасна копча, налик је на представнике типа 127 исте серијације, који се датују позније, у прелаз између фаза SS II (720-750) и SS III (750-780) (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 26/3, 4, Abb. 1). Комад са алком и оковима од лима је налик на репрезенте типа 224. Припада фази SS I или првој петини 8. века (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 38/14), односно првој четвртини 8. века (Garam 1995: Abb. 97/18-21; 254). Гарнитуру покојника из гроба 27 са Циглане Полет у Врбасу такође су красили представници типова 34 и 224, и она је датована у сам почетак 8. века. Исто бих датовао и гарнитуру из Малог Иђоша, што би значило да су се прве копче, или можда прототипи Забојниковог типа 127 јавиле знатно пре средине 8. века.

Појас из гроба 74b је нешто млађи (Gubitza 1907: 361, 74 b/i, g, k, h). Типичан је представник хоризонта *грифона и вреже*, па неће бити потребно да се представе сви његови елементати. Једноделни језичак са увлаком је ливен у бронзи, с једне стране носи представу два грифона која нападају животињу а са друге стилизовану врежу (*T. 60/1*). Јасно се опредељује у тип 14 референтне серијације, одређен у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, Taf. 5/4, Abb. 1), односно у време 720-760. године (Garam 1995: 232-235, Abb. 93-94). Дводелна копча се састојала од овалне алке, профилисаног трна и шарниром причвршћеног проломљеног окова који је носио представу грифона (*T. 60/2*). Такве копче одговарају типу 138 из исте фазе (Zábojník 1991: 238, Taf. 28/9, Abb. 1). Појас је красио и појасни оков истоветан окову копче, а интересантан је и оков-елиса, изливен у облику оцила с контрапонираним животињским главама на крајевима (*T. 60/4, 6*). Као и један претходно описан налаз из Оџака, припада Забојниковом типу 159, такође из фазе SS II (Zábojník 1991: 238, Taf. 31/2, 3).

Најпознија гарнитура је из гроба 3. Чине је главни језичак, ливен у бронзи, из једног комада, са увлаком, украшен са обе стране густо изведеним стилизованим флоралним мотивима, потом дводелни споредни језичак са украсом од три завијутка вреже, оков у виду елисе пропелера и ситнији појасни окови (Gubitza 1907: 348-349, 3a-g: *T. 59/1-6*). Језичак је по својим основним одликама налик на представнике Забојникових типова 41 и 43 с прелаза из фазе SS I у SS II и из фазе SS II (Zábojník 1991: 236, 237, Taf. 12/7, 13/7, Abb. 1), с тим што је код налаза из Малог Иђоша примењен сложенији украс са бордуром. Споредни језичак припада типу 113 из фазе SS

III, уз могућност продужене употребе; једноделни штитасти појасни оков одговара налазима типа 211 из фазе SS III, а дводелни, шарниром повезан оков типу 245 из исте фазе (Zábojník 1991: 238, 239, 241, 248, Taf. 24/14-15, 33/20, 37/21, 40/1-3, Abb. 1). Главнина налаза, дакле, опредељује овај гроб у време 750-780. године. Појава старијег језичка у таквој целини би могла да говори о томе да је гроб још позније, да припада времену када више није било могуће замењивати појасне комаде истовременим израђевинама (*cf*. Daim 2003: 514), али је у овом случају вероватније да је дошло до мешања материјала из различитих гробова, за шта је било и драстичнијих примера на некрополи.

Од приказаног накита, прво ће да буду представљене наушнице из два гроба. У гробу 67 нађена је бронзана наушница кружне, жичане алке с два стаклена привеска и једним коленцем (Gubitza 1907: 345-356, 67a: *T. 59/12*). Можда би могла да се пореди са знатно сложенијим наушницама типа 16 са некрополе Алатијан, из друге половине 7. века. Иако није реч о потпуно одговарајућим налазима (*cf*. Böhme 1965: 5, 33/16), чини се да је датовање одговарајуће. Такође, могла би да буде реч о непотпуно сачуваном комаду, који би био налик на једну наушницу са некрополе Тисафиред (Garam 1995: Abb. 148/31-277). Из гроба 74b потиче пар бронзаних наушница овалних алки ромбоидног пресека с по једним, односно два украса који су били навучени на њих (Gubitza 1907: 360-361, 74 b/a: *T. 60/8*). Иако је реч о атипичним комадима, облик алки јасно упућује на позно датовање.

Из два гроба су представљене и наруквице. Наруквица из гроба 1 је пуноливена у бронзи, кружног пресека и отворених, сасвим благо проширених крајева (Gubitza 1907: 348, 1d). Реч је о препознатљивом касноаварском материјалу (*e.g*. Garam 1975a: 41, Fig. 3/5-2, 7/67-3, 4). Позне су и масивне бронзане наруквице из гроба 74b, такође пуноливене у бронзи. Алке кружног пресека биле су украшене пунктираним троугловима и јако стањене при отвореним крајевима. Иако стањивање крајева наруквица није толико често, наруквица по техници израде и пунктираном украсу представља сасвим препознатљив касноаварски налаз. У истом гробу нађена је и ниска перли у облику семенки лубенице (Gubitza 1907: 359, 74 a/b, d: *T. 60/9, 10*).

Ниска из гроба 69 била је састављена од различитих перли, ваљкастих, двочланих, трочланих, а једна је била кубооктоедерска (Gubitza 1907: 357, 69a: *T. 59/8*). Такве ниске би могле да се датују у средишњи период аварске превласти, односно у прелаз из 7. у 8. век (Garam 1995: 290, Abb. 166/3-4).

Објављен је и 2,8 cm висок капљичаст привезак из гроба 73. Направљен је у виду бронзане подлоге-лежишта нарецканог руба и уметнуте плаве перле (Gubitza 1907: 359, 73d). Накит за врат или груди компонован од таквих делова био је ромејског порекла (Garam 2001: 37-38, Taf. 14/11).

Са овог локалитета потиче још један изузетан налаз накита. Реч је о бронзаном прстену с главом од оникса која носи животињску представу. Иако је прстен приписан касноаварском гробу 74b, као и стаклени пехар-чаша са аплицираним капљичастим украсима (Gubitza 1907: 360, 74 b/b, d), а што је прихваћено и касније (Dimitrijević *et al.* 1962: 46, Sl. 21, T. XXXIV), мора бити да су у питању далеко старији комади, ископани из неког сарматског гроба на налазишту и прикључени инвентару позније целине. Споменута два предмета се у толикој мери разликују од аварског материјала да није нужно посебно доказивати њихово раније датовање (*cf*. Ковачевић 1977: 152-153).

Појединим деловима прибора са ове некрополе недавно се посветио Бендегуз Тобијас. У свом раду о оковима торбица, који сем типолошког разврставања предмета уз презентовање дистрибуције појединих типова не нуди и нека друга одређења, нпр. хронолошка, аутор је налазе из гробова 75, 56 (Gubitza 1907: 362-363, 352-252) и 84 сврстао је у своје типове 2f2, 3d и 7c4. Може се истаћи да је у тип 2f2 сврстан само још један налаз, са некрополе Гатер (Tobias 2011a: 289, 291, 293). У торбицама је, наравно, ношен различит прибор, од којег је приказано кресиво из поменутог, вероватно средњоаварског гроба 54. Илустрована су и два уобичајена гвоздена ножа, а од прибора особа женског пола и две игленице и дубље жлебљен биконичан пршљенак. Игленице из гробова 2 и 69 (*T. 59/7*) су сличне, цилиндричне и токарене (Gubitza 1907: 348, 357, 2c, 69b). Такве игленице су касноаварске, што потврђују обрађени аналогни примерци из Челарева, Оџака, Чонопље, Врбаса, Бачке Тополе...

Располаже се и једним налазом прапорца из поменутог гроба 75 (Gubitza 1907: 362-363, 75g). О прапорцима је било речи у поглављима о Бачкој Паланци, Оџацима и Ченеју, где је наглашено да представљају типичан касноаварски материјал, с најјачом концентрацијом налаза у последњој четвртини 8. века (Daim 1987: 159, Abb. 29; Garam 1995: 342, Abb. 200/10, 254). На тај начин би могло да се пружи и уже датовање Тобијасовог типа 2f2 окова торбица.

На датовање гроба 75, пак, не би требало да утиче налаз жишка који му је приписан (Gubitza 1907: 362-363, 75c). Иако је Жужана Хајнал писала о насеобинским налазима глинених лампи у Каганату и на простору културе Ипотешти-Киндешти, овде је засигурно поново по среди контаминација аварске целине материјалом из неке

сарматске. Наиме, у њеном прегледу авародопских жижака, за које иначе сматра да представљају аварску имитацију рановизантијских узора 6-7. века, једини гробни налаз био би управо овај из Малог Иђоша (Hajnal 2003: 191-195, 208-209, n. 12). У прегледима ромејских жижака, пак, нема налаза са толико јако наглашеним раменом и извученим диском (*cf*. Bjelajac 1990: 186-190, Pl. XXII-XXVI; Špehar 2010: 91-95, T. XV-XVIII). С друге стране, налаз је налик на примерке типа XXII светиљки Сирмијума, по класификацији Џејмса Рубрајта. Лампе тог типа су веома заступљене у репертоару жижака Сирмијума, чак са око 45%. Датују се још од позног 3. и у 4. век, с продуженим трајањем у 5. веку, а можда чак и касније (Rubright 1973: 53-54, Pl. XV-XIX, XXIV, XXV). Имајући у виду неусклађеност налаза са аварским репертоаром, у каталогу *Сеоба народа* предмет је описан као „Posuda... koja... potseća na rimsku lampicu" (Dimitrijević *et al*. 1962: 47, Sl. 25). Уз исту ограду, Душан Мркобрад је овај жижак чак сврстао у групу тзв. жуте керамике (Mrkobrad 1980: 103, T. CXLVI/4).

Најинтересантнији комади женског прибора припадају козметичком сету из гроба 4. Реч је о ланцети и спатули (Gubitza 1907: 349, 4a-b: *T. 59/14, 15*). Сучељена мишљења о функцији оваквих предмета код нас су представљена у књизи о некрополи на Чику. Ланцете – у дословном преводу „копљашца" – прављене су у виду лучно савијених, шиљатих сечива која са настављају на танке дршке, на врху савијене у петље. Подсећају на античке сонде које су биле коришћене у медицини, фармацији и козметици. Преовлађује мишљење да су ланцете представљале део козметичког прибора. Тако је описан нпр. сет састављен од перфориране кашике и ланцете из Сент Андреје, датован новцем цара Фоке (602–610) (Garam 1992: 156, 171). Исти сет нађен је у Пахипусти, док су ланцете забележене и на Сигету у Будимпешти (Sós 1961: 42, Fig. 12/2, 21/1, 4) и на некрополи Сомереин у Аустрији (Daim, Lippert 1984: 216, Taf. 4/5). Сет од две ланцете и перфориране кашике потиче и из гроба 77 са Чика, у којем је била сахрањена млађа особа женског пола. У расправи о том налазу претпостављено је да су угледније жене користиле ланцете за негу тела, можда за механичко уклањање шминке или за депилацију. Гроб 77 са Чика је датован у другу четвртину 7. века (Бугарски 2009a: 108-110, Сл. 96), што је у складу са цитираним закључком да налази сродних перфорираних кашика не представљају обележје прве генерације Авара у Панонској низији, већ да углавном припадају првој половини 7. века (Lőrinczy, Straub 2005b: 136-137).

Спатуле су очигледно знатно ређе, тако да не располажем аналогијом, али појава тог предмета у гробу 4 из Малог Иђоша у потпуности развејава сумње у употребно

опредељење читаве групе налаза. Тоалетни прибор, састављен од појединачних предмета или сетова перфорираних кашика, ланцета, пинцета или спатула, представља оставштину имућнијих Аварки прве половине 7. века. По свој прилици, реч је о импортованим предметима. Остаје отворено питање да ли су се те гарнитуре узвозиле – односно плениле, куповале, добијале - из Византије, што делује вероватно али је без мени познате материјалне потврде, или можда из германског окружења.

Свакако најпознатији налази са некрополе у Малом Иђошу јесу више пута публиковани комади оружја и коњаничке опреме. У гробу 70 нађени су гвоздени врх копља, потом две различите ковane узенгије од гвожђа – једна са правоугаоном, а друга с тзв. омега ушицом за ремен, те једноставне гвоздене жвале са псалијама (Gubitza 1907: 357-358, 70; Vinski 1958: 14, T. VIII/16-22; Dimitrijević *et al.* 1962: 45, Sl. 4-6: *T. 59/16-19*). Сулица из овог гроба није узета у разматрање приликом израде типологије раноаварских копаља, а најпре би могла да се повеже са налазима типа I/3 (*cf.* Csiky 2007: Abb. 2/I/3b). У новије време, гроб 70 се узима за једну од неколико потврда упоредног коришћења раноаварских узенгија оба типа, те као једна од потврда аварске коњаничке тактике која се ослањала на комбинацију ове опреме и сулица, пре него рефлексних лукова. Будући да још увек нема раноаварских узенгија поуздано датованих у 6. век (Curta 2008: 304-307, 310-314, n. 35, 56, Fig. 4) и да жвале не пружају могућност финијег датовања, гроб 70 је највероватније из прве половине наредног столећа.

Од елемената наоружања приказана је и једна ушица каније мача из гроба 72. Реч је о препознатљивом, лучно обликованом предмету, који се састоји од плочице и окова од бронзаног лима и оштећене плочице између њих која је, како се чини према илустрацији, била од дрвета. Сва три елемента била су истих, „укројених“ ивица и спојена заковицама, при чему је изложен погледу био оков. На полеђину целе плочице од лима, двема већим заковицама била је прикуцана гајка од савијене траке бронзаног лима, кроз коју је провлачена врпца о којој је каније висила о појасу. Предмет је, судећи према цртежу у размери, био висине 5,2 cm (Gubitza 1907: 72i: *T. 59/13*), па можемо да исправимо вредност од 2,2 cm која је понуђена у каснијем осврту (Dimitrijević *et al.* 1962: 45, Sl. 7). Увек су по две овакве ушице биле стављане на канију, једна испод друге. Разлог за овако детаљан опис предмета је у томе што је илустрација коју је Губица приложио, колико је мени познато, најбоља до сада објављена у стручној

литератури, и што у потпуности илуструје начин израде и потоњег коришћења ових карактеристичних ушица.

Описане ушице одговарају једној од три варијанте у аварској употреби. Оставимо ли по страни лучне ушице као што су оне са каније из Манђелоса, ушице попут ове из Малог Иђоша представљају, могло би да се каже, варијанту карактеристичних *P*-ушица. У свом основном облику, оне се јављају у Новом Кнежевцу и Арадцу, док се у овој, блажој профилацији појављују у Панчеву и на Чику. Одличан пример две варијанте ушица имамо у гробовима 1 и 2 у Замбоку (Garam 1983: 150, Abb. 7, 8), где се обе сврставају у *P*-ушице, као нпр. и у попису Чанада Балинта (Bálint 1993: Fundliste 8), па и у дискусији о налазу са некрополе Чик, из гроба који је датован у почетак 7. века (Бугарски 2009а: 106-117, Сл. 102). Такво датовање, или из опреза нешто шире, овде је понуђено и за гроб из Панчева, а могло би да важи и за гроб 72 са некрополе Жута јама.

Коначно, Губица је објавио и цртеже неколико посуда (Gubitza 1907: 353, 56k, 351, 49s), од којих је Тивадар Вида поједине у два наврата узео у разматрање. То се најпре односи на посуду са дршком из гроба 56, рађену на брзом витлу, коју је аутор сврстао у групу IF/f2 и закључио да представља византијско-балкански производ, какви се у Карпатском басену датују отприлике до времена пропасти опсаде Цариграда 626. године (Vida 1999: Kat. Nr. 355, Taf. 174). Лонац из гроба 49 са купастим завршецима на ободу припада прелазном периоду и представља најужније картирану посуду своје групе (Vida 1992: 537, Karte 3). Губица је објавио цртеже још неких руком рађених посуда, на којима овом приликом нема разлога да се задржавамо, као и цртеж једног позноаварског лонца са витла из гроба 11 (Gubitza 1907: 350, 11a).

Приказан материјал је ауторе навео на различите закључке о датовању гробља на локалитету Жута јама. Док је ЗденкоИнски, уз помен старијих целина, дао превагу касноаварском хоризонту (Vinski 1958: 14), као и Петер Риц у свом првом осврту (Риц 1979: 33), Душан Мркобрад је шире оценио да су гробови „iz oba talasa“ (Mrkobrad 1980: nap. 511). Риц је касније написао да су гробови „из времена аварске доминације (7-8. век)“ (Риц 1997: 203), а у последњем осврту је дао прецизније датовање, од последње четвртине 6. до у трећу четвртину 8. века (*ADAM* 2002: 232-233).

4.3.8.1.4. *Анализа података*

Што се тиче авародопских целина, вероватно су међу најстаријим били гробови 56 и 73 који су садржавали ромејске предмете. Првој половини 7. века припадали су гробови 4, 70 и 72, а трећој четвртини истог столећа гробови 82 и 84. Док су гробови 49 и 54 из последње четвртине, гроб 67 је датован шире, у другу половину 7. века.

Гроб 69 био је укопан на прелазу из 7. у 8. век, а гроб 68 почетком 8. века. Гроб 74b може да се датује од 720. до 750. године, а гроб 3 у време 750-780. године. Гроб 75 би могао да се датује у последњу петину 8. века. Шире, касноаварско одређење носе гробови 1, 2, 11 и 69, тако да је последње предложено датовање углавном прихватљиво. На основу обрађених целина, временски распон би могао да се постави од, вероватно, краја 6. до краја 8. века, при чему је у том узорку било најмање најстаријих и најпознијих целина.

Из изложеног произилази да су приказани налази из готово једнаког броја рано- и средњоаварских, односно касноаварских гробова. Пошто се не располаже ситуационим планом, не може ништа да се претпостави о стратиграфском распореду тих целина. Није могуће установити да ли се ради о једној већој аварској некрополи, која је била коришћена (готово) све време аварске превласти, или можда о две аварске некрополе на истом локалитету. Ипак је, због чешћих оцена о већој заступљености касноаварских гробова, локалитет представљен у оквиру другог каталога налазишта у овој дисертацији.

На крају дискусије о овом локалитету, потцртао бих постојање ранијих, сарматских гробова. Без обзира на другачију интерпретацију у старијој литератури, јасно је да прстен са главом од оникса, стаклена посуда или керамички жижак представљају знатно старије налазе, који су материјалу из аварских гробова могли да буду прикључени током нестручно вођених ископавања, највероватније услед тога што су ти аварски гробови пресецали старије, сарматске. Из наведеног јасно произилази да је налазиште Жута јама код Малог Иђоша још један вишеслојан локалитет, а у контексту наших истраживања, још једна потврда аварског коришћења положаја чије су геоморфолошке повољности биле и раније уочене (Bugarski 2008a: 442, 450-451).

4.3.8.2. Локалитет Калварија – општинска циглана Кошут

4.3.8.2.1. *Географско одређење*

Мали Иђош је још једно насеље унутар Севернобачке лесне заравни (Ћурчић, Ћуричић 1994: 160). Подигнуто је уз деоницу тока Криваје која ту чак прави узану

нижу речну терасу, на коју се према југу надовезује такође узана алувијална раван (Geomorfološka karta 2005), па би могло да се закључи да је ово место, иако шире гледајући „унутрашње“, заправо „ивично“, на споју тих геоморфолошких целина и лесног платоа.

Поређењем једне скице (Шафарик 1955: Сл. 1: *T. 60/24*), *Google Earth* снимка терена и плана насеља са цитираном геоморфолошком картом, може да се установи да се локалитет Калварија налази на југоисточном ободу варошице, у зони споја свих тријy целина. Смештен је на понешто издигнутој локацији, „на некој врсти терасе“ (Шафарик 1955: 69), „на обе стране кулског пута“ (Риц 1979: 33).

4.3.8.2.2. *Историјат истраживања*

Пре пола века је забележено да се земљани радови на циглани Кошут „врше већ више од педесет година те се не може тачно установити када су откривени први гробови“ (Милутиновић 1957: 11). након рекогносцирања терена 1951. и 1952. године (Риц 1979: 33), Стручњаци Градског музеја из Суботице и Народног музеја из Вршца извели су ископавања овог локалитета 1954. и 1956. године, када су истражили 22 гроба „са богатим прилозима“ (Милутиновић 1957: 11).

Радове 1954. године водили су Мирко Шулман и Растко Рашајски. Током десетодневних ископавања, истражено је 10 гробова, а дат је и податак да су још три гроба била уништена земљаним радовима на циглани. Напоменуто је да су истражене целине биле са периферије гробља. На основу усмених података и извештаја којег су истраживачи доставили Заводу за заштиту споменика културе АПВ, резултати ових краткотрајних ископавања били су убрзо детаљно публиковани (Шафарик 1955: 63, 69).

Подаци о наредној истраживачкој кампањи су знатно сведенији. Уместо Мирка Шулмана, у истраживањима је учествовао Ласло Секереш. Истражено је нових девет или 10 гробова, а у инвентарској књизи Градског музеја у Суботици постоје и подаци о бројним случајним касноаварским налазима са овог локалиета (Dimitrijević *et al.* 1962: 47; *ADAM* 2002: 232).

Само на једном месту - стога је могуће да је реч о погрешном наводу - помињу се још и ископавања из 1959. године, која је наводно водио Ласло Секереш. Налази са некрополе Калварија – општинска циглана Кошут чувају се у Градском музеју у Суботици (Риц 1979: 33).

4.3.8.2.3. *Археолошки налази*

Олга Шафарик је пренела податке о 11 гробова. Сви су били приближне оријентације запад-исток. Не дају се никакви детаљи о изгледу рака или евентуалним гробним конструкцијама. Процењено је да је било три покојника, седам покојница и једно сахрањено дете. Преминуле особе су биле полагане у раке на уобичајен начин, на леђима, у опруженом положају, а прилагана им је и храна. У неколико гробова су нађене птичје кости и љуске јаја, док је лонац био приложен у један гроб (Шафарик 1955: 63-64).

Највећа пажња је посвећена бројним појасним налазима, па чланак Олге Шафарик представља прву обимнију домаћу расправу о најпознијим аварским гарнитурама. Представљени су појасеви из гробова 4 и 6 и из једне уништене целине који су, према тадашњем стању истражености, „спадали у типове који се ређе јављају". Гарнитура из гроба 4 састојала се од великог језичка и два мања, од 13 мањих дводелних , шарниром повезаних окова, потом окова у виду елисе пропелера и једанаест штитастих појасних окова од којих су три нешто већа опредељена као окови појасних рупица. Сви предмети су ливени у бронзи (Шафарик 1955: 64, Сл. 2).

Језичци су у виду крљушасто наребрених оквира, шупљи у средини, с биљном орнаментиком на увлаци која је завршена сучељеним стилизованим животињским главама. Главни језичак је висине 7,1 cm, а два споредна 3,9 cm (Шафарик 1955: 64-65, Сл. 3: *T. 60/14, 15*). О таквим препознатљивим налазима из Челарева, Оџака и Ченеја већ је било речи, они припадају типу 51 серијације Јозефа Забојника, тј. фази SS IV (780-800/825) (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 15/1-5). Дводелни и штитасти гравирани окови (Шафарик 1955: 65-66, Сл. 5-7) су такође врло карактеристични. Одговарају Забојниковим типовима 234 и 172, који се датују у исту фазу SS IV (Zábojník 1991: 241, Taf. 33/23, 38/23). Упарени окови ова два типа срећу се и на гарнитурама из Челарева. Остали делови гарнитуре из гроба 4 су истог датовања (*T. 60/16-18*).

Гарнитуру из гроба 6 красили су главни и три споредна језичка, 13 дводелних, шарниром везаних окова чији су већи делови, они који су били ушивени на појас, били у виду наребреног крљушастог оквира, а мањи глатки, срцолики. Појас је имао дводелну копчу, оков - елису и 16 штитастих окова од којих су три нешто већа и у овом случају протумачена као окови појасних рупица (Шафарик 1955: 66, Сл. 8). Главни језичак висине 6,4 cm је ливен, украшен проломљеним стилизованим флоралним орнаментом, а на месту увлаке, завршене паром купа, гравираним украсом. Исти украс је изведен и постранице, на скоро центиметар широкој ивици језичка. Споредни

језичци су вома слични само што на месту увлаке нису били гравирани (Шафарик 1955: 66-67, Сл. 9, 10: *T. 60/19, 20*). Могли би да се подведу у Забојников тип 48, уз напомену да су знатно квалитетније израђени и украшени од понуђених репрезената тог типа. Тип 48, као што је већ помињано у вези са одговарајућим налазом из Челарева, датује се у фазу SS IV (Zábojník 1991: 241-242, 248, Taf. 14/1-2). Дводелни окови (Шафарик 1955: 67, Сл. 11: *T. 60/22*) припадају типу 269, познатом нам из Челарева и Оџака, и датују се у исто време (Zábojník 1991: 241, Taf. 41/17). Штитасти гравирани окови припадају типу 172, као и одговарајући комади из гроба 4 (*T. 60/16, 18, 21, 23*).

Ливена гарнитура из уништеног гроба је такође сасвим позна. Сачувана су три споредна, проломљена језичка, чини се сасвим налик на споредне језичке из гроба 6, дводелна копча, дводелни појасни окови, као и окови појасних рупица, од којих је цртежом представљен један гравиран штитасти комад са тролисним орнаметном и листићима по ивици (Шафарик 1955: 68, Сл. 15). Припада типу 171 референтне серијације, са прелаза из фазе SS III у SS IV (Zábojník 1991: 241, Taf. 33/19, Abb. 1).

Од осталих предмета из гробова, представљена је и гајка за перчин из гроба 4. Иако се ти предмети често налазе у пару, у гробу 4 била је само једна. Састоји се од шупљег жлебљеног цилиндра ширине 4,8 cm и савијене жице која се у њега уметала (Шафарик 1955: 66, Сл. 2). О оваквим гајкама било је речи у вези с налазом из Оџака, где је назначено њихова употреба може да се прати кроз цео 8. век (Daim 1987: 142, 159, Taf. 42/51-3, 133/B134-1, Abb. 28). Илустрована је и боца из гроба 5, која припада тзв. жутој керамици (Шафарик 1955: 69, Сл. 16).

У сажетом каталогу гробова, помињу се још и гвоздене копче, бронзане наушнице, једна са стакленим привеском, перле у облику семенки лубенице, гвоздени ножеви и пршљенци (Шафарик 1955: 63-64). Слични налази су прибављени и током наредне кампање, за коју се не располаже одређенијим подацима (*cf. ADAM* 2002: 232).

4.3.8.2.4. *Анализа података*

Представљене налазе Олга Шафарик је датовала у другу половину 8. и почетак 9. века, што је веома уско и ваљано одређење тог материјала, имајући у виду да је њен рад објављен давно (Шафарик 1955: 69). Данас би предложени распон могао да се сузи још више, у последњу четвртину 8. и почетак или прву четвртину 9. века, али ваља поновити да су само из три гроба приказани налази подложни сасвим прецизном датовању.

У закључку свог рада, ауторка потцртава да су истражени гробови били са периферије некрополе, те да „вероватно потичу из последње фазе сахрањивања“, из чега проистиче да њихово датовање не одређује и датовање целог налазишта, већ само најмлађег хоризонта, тј. да су по својој прилици постојале и старије целине. У том смислу, Олга Шафарик је размишљала о разлозима из којих је после старије некрополе на локалитету Жута јама оформљено гробље и на овом терену: „С обзиром... да временски размак између њих... не може бити велики... могли бисмо можда неке природне факторе узети као узрок што се почело сахрањивати на новом локалитету“ (Шафарик 1955: 69). Успешне анализе Олге Шафарик, а посебно ону о месту истражених гробова у стратиграфији налазишта, није могуће допунити.

4.3.8.3. Локалитет Железничка станица

4.3.8.3.1. *Географско одређење*

Железничка станица налази се на северном крају насеља (Шафарик 1955: Сл. 1), на локацији „Желерфелдек“, данас у Улици Николе Тесле (Риц 1997: 203). Вероватно у вези са ископавањима некрополе, северно од Улице Николе Тесле именована је Аварска улица. Локалитет је на споју ниже речне терасе и лесног платоа (Geomorfološka karta 2005).

4.3.8.3.2. *Историјат истраживања*

Након од раније познатих података о аварској оставштини из Малог Иђоша и неколико случајних налаза из 1969. и 1970. године, Историјски музеј Србије је добио дозволу за вршење систематских ископавања у том месту (Pop-Lazić 1970: 152-153). Изгледа да је локалитет код железничке станице регистровао још Ласло Секереш 1962. године (*cf*. *ADAM* 2002: 232).

Као што је наглашено у прегледу историјата истраживања археологије Авара у нашој земљи, шездесете и седамдесете године прошлог века представљале су време интензивног проучавања епохе Сеобе народа и раног средњег века, па не чуди да се у тај процес укључио и Историјски музеј Србије, ставивши себи у задатак проучавање проблема досељења Словена на наше територије. Како је то питање неодвојиво од проучавања археологије Аварског каганата, логично је да су истраживања вођена управо на аварским локалитетима у Војводини. Замишљени обим актвности био је амбициозан: „Ископавања неколико таквих некропола, које се обавезно морају испитати у целини, а не парцијално, пружиће могућност да се коначно дође до

конкретнијих података о односима материјалне културе Авара и Словена“ (Поп-Лазић 1972: 164).

Из наведеног се наслућује шири план археолошких делатности које су се успешно, пре свега на пољу ископавања, тада одвијале у Војводини, па не чуди да су се ископавања Историјског музеја Србије у Малом Иђошу изводила под руководством Јована Ковачевића, уз учешће тадашњег кустоса музеја Петра Поп-Лазића, који је у три наврата објавио резултате радова (Pop-Lazić 1970; Поп-Лазић 1972; Поп-Лазић 1975).

Приликом вађења цигларске земље у приватној башти, власник је 1969. године открио скелетни гроб „iz vremena seobe naroda.“ Биле су сачуване само две посуде и предате Градском музеју у Суботици. Наредне године је укопаван ров за водоводну цев у Улици Николе Тесле, када је такође растурено неколико гробова, да би убрзо уследио почетак „систематских“ истраживања, извођен уз врло скромна средства. Рађено је у систему блок-сонди, скидањем откопних слојева до нивоа на којем су се, на око метар дубине, оцртавале гробне раке. У другој половини јула те 1970. године биле су отворене три сонде димензија од по 10 m x 5 m, у којима је нађено 13 касноаварских гробова као и једна грнчарска пећ из пуног средњег века (Pop-Lazić 1970: 152-153; Поп-Лазић 1972: 164; Поп-Лазић 1975: 72: *T. 61*).

Иако је било најављено да ће се истраживања наставити и у 1971. години (Pop-Lazić 1970: 153), то се није десило. Сва археолошка сазнања о овој некрополи остала су утемељена на подацима о ископаних 13 гробова, који су објављени у два цитирана извештаја и једној нешто садржајнијој публикацији Петра Поп-Лазића (Поп-Лазић 1975). Уз то је, још 1972. године, након ауторовог извештаја (Поп-Лазић 1972) објављен сажетак антрополошке анализе коју је на позив наших археолога извршила Кинга Ери (Éry 1972). Покретни налази се чувају у Историјском музеју Србије (*ADAM* 2002: 232).

4.3.8.3.3. *Археолошки налази*

Покојници су сахрањивани у обичне правоугаоне раке, а гробне конструкције нису примећене. Ипак, на приложеној основи сонде 1 се види да су раке гробова 3, 4 (*T. 62/1*) и 6 биле укопане на банак, при чему су у гробу 4 запажени и остаци дрвета (Поп-Лазић 1975: 69, 72). Такође се види да су гробови 1, 2, 5 и 7 били оријентације северозапад-југоисток, док су остали гробови били оријентисани запад-исток (Поп-Лазић 1975: T. II-IV). Мртви су полагани на леђа, у опруженом положају, с рукама положеним уз тело. У гробовима су налажене птичје кости и љуске јаја, а храна или

пиће су прилагани и у керамичким посудама, које су стављане најчешће код ногу, а некад и у пределу главе (Pop-Lazić 1970: 153).

Од 13 сахрањених особа, антрополошкој анализи било је подвргнуто девет скелета. Поред тројице покојника, старости 20-22, 55-59 и преко 60 година, биле су сахрањене и три жене, старости 16-18, 17-18 и 32-36 година, као и три детета старости 2-3 и 11-12 година. Одрасли покојници из гробова 4, 8, 9, 10 и 13 припадају „кругу европеидне – велике расе", док су на покојници из гроба 12 примећене одлике монголидног типа. „Састав шест одраслих особа је по спољном изгледу, а можда и по пореклу, врло хетероген." Интересантно је да су на лобањи покојника из гроба 4 примећени трагови трепанације, што у аварском скелетном материјалу представља врло редак налаз (Éry 1972). Недавно су објављене три такве лобање са једне новооткривене аварске некрополе у Мађарској (Bereczki *et al.* 2010).

Репертоар покретних налаза из гробова је веома скроман. Најбогатија целина је гроб 10 (*T. 62/4*), у којем је покојница била сахрањена са накитом. Најподложнија прецизном датовању је наушница, ливена у бронзи па позлаћена, овалне алке ромбоидног пресека која је била украшена гранулацијом и с три бопца од белог стакла (Поп-Лазић 1975: 71, Сл. 19: *T. 62/6*). Слични комади, и раније описивани, припадају другој половини 8. и почетку 9. века (Böhme 1965: 6, 17/33; Daim 1987: Abb. 28; Garam 1995: 280, Abb. 148/37, 38, 254). Из истог гроба је и ниска састављена од различитих перли, међу којима су и оне у облику семенки лубенице, као и бронзани прстен са уфасованим украсом од плавог стакла на округлој глави. Покојница је имала још два једноставна прстена у виду отворених бронзаних каричица (Поп-Лазић 1975: 71, Сл. 20-23: *T. 62/5, 7-9*). Прстење не представља чест аварски накит. Релативно сличан првопоменутом је касноаварски прстен из гроба XXIII са некрополе Беч-Лисинг (Mossler 1975: 88, Taf. 9/11).

Од осталих налаза, треба поменути два из гроба 4. Реч је о атипичној дводелној бронзаној копчи састављеној од срцасте пређице са трном и жичаног оквира – гајке (Поп-Лазић 1975: 69, Сл. 29: *T. 62/2*), односно каменом предмету – алатки „за глачање површине суда, што је до сада јединствен налаз у нашем археолошком фундусу из тога времена" по којем је целина проглашена за „гроб грнчара." Предмет је нејасно илустрован и на том (Поп-Лазић 1972: 164, T. II) и на другом месту (*T. 62/3*) па понуђено тумачење, у најмању руку, ваља примити с резервом. Још се претпоставља да су остаци дрвета нађени у овом гробу некада били „даска на којој је грнчар радио" (Поп-Лазић 1975: 69, Сл. 31), иако они по свој прилици представљају остатке поклопца

гроба који се ослањао на банкове (*cf*. Ricz 1985: 98-100). Помињу се још и гвоздени ножеви и керамички пршљенци (Pop-Lazić 1970: 153), од којих је илустрован један биконичног облика из гроба 10 (*T. 62/10*).

Најзаступљеније су керамичке посуде. Углавном су рађене слободном руком, сем касноаварских посуда из групе тзв. жуте керамике из гробова 9 и 11 (Поп-Лазић 1975: 69, Сл. 9, 12: *T. 62/11-9, 11*). На овом месту, покушаћу да дам нешто одређенији суд о појединим руком рађеним посудама и о хоризонталној стратиграфији некрополе. Већ је скренута пажња да се на приложеним основама сонди уочавају две оријентације гробова (Поп-Лазић 1975: T. II-IV). Четири гроба (1, 2, 5 и 7) се од суседних гробова 3, 4, 8 и 6, даље на истоку, разликују и по оријентацији и по томе што су ови, сем гроба 8, укопани на банак. Оријентацију тако укопаних рака деле и гробови 9-11, сви касноаварски (*T. 61*).

Ово по свој прилици значи да су забележена два хоризонта аварског сахрањивања на некрополи, од којих би млађи гробови били они оријентисани запад-исток, који су били укопавани на банак, односно садржали препознатљиве касноаварске налазе. Могућност да су четири гроба била старијег датовања не темељи се на јасном датовању археолошких налаза, већ на утиску који пружа ситуациони план. Једини налази из тих гробова који могу да буду подвргнути анализи, уз све резерве, јесу руком рађене посуде (Поп-Лазић 1975: 68, 69, 70, Сл. 1, 2, 5, 7: *T. 62/11-1, 2, 5, 7*). Мање или више, оне подсећају на репрезенте Видине групе IIID5 из друге половине 7. века (Vida 1999: Taf. 175).

4.3.8.3.4. *Анализа података*

Иако предложена интерпретација не почива на недвосмислено опредељеним налазима, већ на комбинацији недовољно поузданог поређења облика руком рађених предмета и утиска о хоризонталној стратиграфији налазишта, чини се да је ипак засновано размишљати о два хоризонта сахрањивања на овој некрополи. Старији хоризонт је могао да припада другој половини 7. века, а млађи 8, пре свега другој половини 8. века. Из овог утиска не може да се изведе закључак о постојању две аварске некрополе на овом локалитету, одељене паузом од једног века, али не може ни да се тврди да је била реч о јединственој некрополи из 8. века, као што је то својевремено закључио Петар Поп-Лазић (1975: 72), а што је прихваћено и у новије време (*ADAM* 2002: 232), или чак „s kraja II talasa“ по Душану Мркобраду (Mrkobrad 1980: nap. 635). Делује да се некропола развијала од запада ка истоку (*cf*. Поп-Лазић

1975: T. II: *T. 61*), у укупном трајању од друге половине 7. до краја 8. века. Ипак, мали је број истражених целина, а уз то оне углавном нису садржавале карактеристичне налазе материјалне културе, па и овај предлог мора да се прихвати с резервом.

С тим у вези, утисак је да су ископавања ове некрополе у извесној мери парадигматична за истраживања археологије Авара код нас. Иако су била осмишљена врло амбициозно, с тежњом да допринесу одговорима на велика питања, пре свега о досељавању Словена, и иако је била изражена свест о потреби да се налазишта откривају у целости, остало се на свега 13 истражених гробова током једне кампање која је трајала две недеље. Не треба сумњати да је главни разлог овоме било недовољно финансирање истраживања, што је и наглашено (Поп-Лазић 1972: 164).

С друге стране, уложен је труд да се резултати тих ископавања ваљано публикују, па је урађена и антрополошка анализа која је дала интересанте резултате. Важан детаљ из помало скрајнутог извештаја Кинге Ери, могуће, није био познат Живку Микићу који је направио синтезу о трепанираним лобањама из праисторије и из историјских периода са територије данашње Србије, или га није узео у обзир због штурог описа и недостатка илустрације (*cf*. Mikić 2007), па би тај податак можда могао да се узме као допуна ауторовог списка. Требало би потцртати да је Кинга Ери закључила да је састав популације веома хетероген што се, имајући у виду наше анализе, односи пре свега на позни хоризонт, јер је од девет обрађених скелта чак осам из тог времена. Иако истраживања у Малом Иђошу нису постала систематска, као што је то било предвиђено, и нису одговорила на питања која су истраживачи поставили пред себе, она у најмању руку имају вредност још једне потврде о аварском пребивању у овом месту.

Тај податак је посебно важан ако се посматра у ширем контексту релативно слабе насељености Телечке висоравни. Стиче се утисак да је позиција Малог Иђоша нудила нешто више употребних могућности, будући да је у геоморфолошком смислу садржајнија од околног простора (*cf*. Geomorfološka karta 2005). С тим у вези бих остао на идеји о већем броју некропола. Оне заиста јесу на прилично великим међусобним раздаљинама, тако да се чини да Поп-Лазићева претпоставка да су гробови на локалитетима Калварија – општинска циглана Кошут и Жута јама припадали једној великој некрополи не стоји. Штавише, из плана којег је објавио сам аутор проистиче да је локалитет Железничка станица на приближно истој удаљености од Циглане као и налазиште Жута јама (Поп-Лазић 1975: 67-68, T. I). Као што је било понуђено у вези с гробљима из Богојева и Арадца, чини се да је и на подручју Малог Иђоша у време

аварске доминације постојало пар „заселака“ који су користили тамошње микролокацијске погодности. На локалитету Железничка станица потврђено је и касније коришћење локације, у 11. веку. Нађена је пећ са припадајућом јамом и једно огњиште, уз препознатљив керамички материјал из плитког културног слоја (Поп-Лазић 1975: 73).

4.3.9. **Фекетић (Bácsfekethegy)**

4.3.9.1. *Географско одређење*

О просторном одређењу места већ је било речи (*3.3.4.1.* на стр. 132). Локалитет Болманска улица налази се у југозападном углу насеља, на заравни (Риц 1997: 205).

4.3.9.2. *Историјат истраживања*

Године 1987, приликом изградње породичне куће, наишло се на скелетне гробове, након чега је извршено мање заштитно ископавање у изведби колега из Археолошког одељења Градског музеја у Суботици. Резултати истраживања нису објављени, већ су на основу података из теренског дневника само споменути у оквиру сажете каталошке јединице (Риц 1997: 205, нап. 72; *cf*. Bugarski 2008a: 442).

4.3.9.3. *Археолошки налази*

Нађено је 10 скелтних гробова с прилозима из „времена другог аварског каганата“. Сасвим уопштено, набрајају се „ситни гвоздени предмети, бронзани окови за свечане појасеве, женски украсни предмети и креамички материјал“ (Риц 1997: 205).

4.3.9.4. *Анализа података*

У овом случају нема могућности за давање коментара. Иако ништа од налаза није илустровано или макар детаљније описано, нема места сумњи да су веома препознатљиви касноаварски налази били успешно препознати. Због тога и на основу овако штурих података гробови могу поуздано да се датују у 8. век, као што је и учињено (*ADAM* 2002: 136). Локалитет је у целости могао да има и шире датовање.

4.3.10. **Чантавир (Csantavér)**

4.3.10.1. *Географско одређење*

Чантавир је једно од релативно малобројних старих насеља на Телечкој висоравни. За разлику од досад описаних, која су пратила долину Кривање, Чантавир је подигнут у долини Чика. Та стара насеља, па тако и Чантавир, и данас имају највише становника (Ћурчић, Ћуричић 1994: 160).

Локалитет Велики пут налази се у атару Чантавира, источно од самог села, делом на траси аутопута Е-75, а делом непосредно уз пут, са источне стране, на месту на којем је било позајмиште земље, и одговара стационажи пута од 42+800 до 42+900 km (Анђелић 1994, 116, Карта 1/3). Чини се да је до овог положаја допирао један од мањих споредних кракова Чика (*cf*. Bugarski 2008a: Fig. 2).

4.3.10.2. *Историјат истраживања*

Локалитет је откривен током поменутих заштитних истраживања по траси аутопута Е-75, која су била спроведена током маја и јуна 1991. године. Ископавања су била ограничена само на зону заштите и изводила су се оквиру 21 сонде димензија 5 m x 2 m и 6 m x 3 m, па је с потребним проширењима истражена површина од укупно 266 m² (Анђелић 1994: 115, 116, нап. 6). Као у случају описаних, истовремених истраживања Озариковог салаша, може да се закључи да су радови били изведени у организацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Новог Сада, под руководством потписника чланка, Драгана Анђелића.

4.3.10.3. *Археолошки налази*

На локалитету Велики пут истражена је јужна периферија раносредњовековног насеља, са три земунице и пет полуземуница. Земунице (објекти 1, 3 и 6) су укопане у дубину 1,10-1,60 m. Две су биле правоугаоне (2, 80 m x 2,50 m и 2,55 m x 2,25 m), а једна трапезасте основе, и уз све три се налазила по једна калотаста пећ фундирана уломцима грнчарије. Полуземунице (објекти 2, 4, 5, 7, 8) су, наравно, биле плиће укопане у жутомрку земљу и лес, од 0,55 m до 0,95 m. Три полуземунице биле су оштећене, а две које су нађене у бољем стању биле су правоугаоне основе, обе димензија 2,90 m x 2,70 m. У полуземуницама су, у неједнаком распореду, била уста по две калотасте пећи које су биле укопаване непосредно уз стамбени простор, а под ових кућа био је од жуте набијене земље. У свим кућама се у основи оцртавају јаме за

direke. Istraživači su u pojedinim slučajevima uspeli da razreše hronološke odnose ovih kuća. Ustanovili su da su objekti 3 i 7, zemunica i poluzemunica, bili istovremeni, jer su u fundacijama peći iz tih objekata nađeni fragmenti istog lonca. Takođe je ustanovljeno da je objekat 1 bio većim delom zatrpan dok se objekat 2, koji ga gotovo dodiruje, još uvek koristio (Anđelić 1994: T. IV/1-6: *T. 63/1-7*).

На истраженом делу локалитета културни слојеви нису констатовани, па је сав нађени материјал из објеката. Ситни налази нису карактеристични, па нису ни илустровани. Набројана су само два бруса, једно коштано шило и фрагментовани пршљенак израђен од дна керамичке посуде (Анђелић 1994: 118).

Далеко бројнији и детаљније обрађени су налази керамичког посуђа. Издвојене су три групе: руком рађена керамика, керамика са спорог и керамика са брзог витла. Групу руком рађених посуда чине лонци, здела и вршници. Рађене су од глине с додатком туцане керамике и, у једном случају, каменчића. Најбројнији су лонци висине око 20 cm, мада има и оних висине око 30 cm. Углавном су мање или више разгрнутог обода и кратког врата, или понекад с „неиздиференцираним“ вратом, за које су нађене аналогије у материјалу 8-9. века из Ботре. Поред вршника, нађена је и једна здела рађена слободном руком (Анђелић 1994: 117, T. VII: *T. 63/16, 21-23*).

На спором витлу су рађени искључиво лонци. Сви су прављени од глине с додатком песка. Лонци су мање или више разгрнутог обода, ненаглашеног врата и реципијента украшеног водоравним или таласастим линијама и сноповима у разним комбинацијама. Драган Анђелић наводи да су такви лонци заступљени на широком простору подунавских Словена 9. века (Анђелић 1994: 117, T. VI/1-6: *T. 64/1-6*).

Два лонца рађена на брзом витлу по облику и украсу одговарају лонцима са спорог витла, а Анђелић их повезује са салтовским, односно бугарским материјалом 8. и прве половине 9. века (*T. 63/10, 15*), док најфинију керамику са брзог витла представљају малобројни фрагменти лонаца из групе тзв. жуте керамике (*T. 63/12, 64/7*) „која се до сада налазила само у гробовима“ и која се у овом случају „са сигурношћу може хронолошки одредити, на основу другог материјала са локалитета, у периоду након бугарских освајања до доласка Мађара“ (Анђелић 1994: 118, T. V/5, 11, VI/7, IX/7).

Драган Анђелић је, дакле, локалитет Велики пут код Чантавира датовао у 9. век на основу керамичких налаза. Аутор је, уз то, изнео мишљење да насеље припада панонским Словенима, на које је приликом успостављања бугарске превласти био извршен снажан утицај салтовске културе (Анђелић 1994: 118).

4.3.10.4. *Анализа података*

Предложено временско одређење је могуће, али би требало скренути пажњу и на другу могућност. Лонци са витла, макар по приложеним цртежима, по облику и украсу сасвим наликују на лонце тзв. подунавског типа који се појављују раније, на аварским гробљима, и то у огромном броју. Жута керамика је, наравно, боље проучена у аварском контексту 8. века, премда је потврђена и бугарска производња током наредног столећа (Petrova 2006; Petrova, Brey 2005).

Поређење ових налаза само на основу цртежа не може да буде поуздано, тим пре што се још увек мало зна о (касно)аварској насеобинској керамици, како оној рађеној слободном руком, тако и о грнчарији са витла. С друге стране, потцртано је да је Анђелић у 9. век одредио и два налазишта (Анђелић 2008) која се сасвим поуздано могу датовати раније. Након приложене дискусије, насеље на Великом путу бих оставио на списку касноаварских налазишта у који је недавно уведено (Bugarski 2008a: 443), мада уз извесну дозу резерве.

4.3.11. **<u>Суботица (Szabadka)</u>**

4.3.11.1. *Географско одређење*

О географском положају Суботице већ је било речи (*3.3.6.1.1.* на стр. 139). Локалитет Земља Бирчић и Месарош налази се на локацији приватне циглане „у западном атару града“ (Риц 1997: 204), на некадашњим имањима И. Бирчића и J. Месароша, „на око 600-700 m северно од жељезничког прелаза преко Бајског пута“.

Поређењем ове опаске и места на којем је у истом раду Петер Риц картирао локалитет (Риц 1979: 38, 39) са *Google Earth* снимком и геоморфолошком основом (Geomorfološka karta 2005), може да се закључи да су та имања смештена на простору Телечке лесне заравни, у њеном појасу у којем су смештени појединачни пешчани наноси, тзв. индивидуални пешчани бедеми, који се простиру западно од Суботичке пешчаре. Реч је о мањим наносима финозрних еолских пескова, издуженим по правцу доминантних ветрова. Појединачни бедеми западно од Суботице оријентисани су у правцу северозапад-југоисток (Košćal, Menković 2005: 26).

4.3.11.2. *Историјат истраживања*

Почетком 1970-их година, приликом вађења земље за потребе приватне циглане, радници су нашли аварске гробове. Након пријаве коју је поднео син власника циглане, Ласло Секереш и Петер Риц су 1973. године изашли на терен и извршили рекогносцирање. Непубликовани материјал налази се у Градском музеју у Суботици (Риц 1979: 38). Године 1974, уследило је и безуспешно (*erfolglose*) заштитно ископавање (*ADAM* 2002: 332).

4.3.11.3. *Археолошки налази*

Према најодређенијем податку о овом гробљу у домаћој литератури, „нађени су скелетни гробови са прилозима из времена другог аварског каганата“ (Риц 1997: 204). На другом месту сазнајемо да су гробови били (релативно) бројни (*mehrere*), али да је у суботички музеј доспела само једна посуда. Реч је о мањем касноаварском жутом лонцу крушколиког облика (*ADAM* 2002: 332).

4.3.11.4. *Анализа података*

На послетку, Петер Риц је предложио датовање у 8. век (*ADAM* 2002: 332), што је, имајући на уму опис сачуване посуде, вероватно тачно. Ипак, навод да су гробови били бројни налаже опрез при размишљању о датовању налазишта. Могуће је да је било и старијих целина, нпр. из прелазног периода аварске превласти, или пак да су бар неки гробови били сасвим позни, из 9. века.

Пажњу изазива и опаска да су предузета заштитна ископавања била безуспешна. Иако ток тих радова није описан, може се претпоставити да су суботички археолози поставили (бар једну) сонду у непосредној близини површине под гробовима која је уништена претходним радом циглане. Позно датовање препознатљивог материјала, макар и једне посуде, уз поменути навод о броју прекопаних гробова, наводи на размишљање о већој некрополи. Пошто није вероватно да би један такав локалитет могао да буде у потпуности уништен радом оновремене приватне циглане, постоји могућност да је на налазишту Земља Бирчић и Месарош преостало аварских гробова – наравно, уколико нису уништени касније.

У сваком случају, овај локалитет, иако и даље врло слабо познат, доприноси нашим знањима о коришћењу простора за настањивање у (касно)аварско доба. Изабрано је место у западном атару савремене Суботице, на северним обронцима иначе

слабо насељене Телечке лесне заравни, које као рељефну посебност и, по свему судећи, заштиту од ветра нуди пешчани брег.

4.3.12. **Палић (Palics)**

4.3.12.1. *Географско одређење*

У близини Палића, село Шупљак се налази на споју Суботичке пешчаре и Телечке лесне заравни. Већ је споменуто да зона споја те две геоморфолошке јединице није наглашена на терену, већ је, напротив прелаз постепен (Ћурчић, Ђуричић 1994: 150; Geomorfološka karta 2005). Југоисточно од Палића и источно од Палићког језера, налази се локалитет Кањишки пут. Прецизна локација је на месту званом *Bibichat* (Риц 1997: Сл. 3/c), тј. десно од пута, „500 m vom Bíbicháter Kreuz“ (*ADAM* 2002: 278).

4.3.12.2. *Историјат истраживања*

Године 1984, на том месту је забележен случајан налаз скелетног гроба (Риц 1997: 205). Податак да је гроб нађен две деценије раније (*ADAM* 2002: 278) није тачан и по свој прилици је последица штампарске грешке.

4.3.12.3. *Археолошки налази*

Од гробних прилога, помињу се само коштане оплате рефлексног лука (Риц 1997: 205). Прецизирано је да их је било четири, и на основу тих касноаварских налаза гроб је датован у последњу четвртину 7. и прву четвртину 8. века (*ADAM* 2002: 278).

4.3.12.4. *Анализа података*

Судећи по подацима којима се располаже, оплате рефлексног лука су скоро сигурно биле широких крајева. Раније је помињано, најпре приликом представљања налаза са некрополе у Богојеву, да се управо такве оплате појављују у прелазном аварском периоду и да коришћење рефлексног лука у касноаварско доба није било толико уобичајено као раније. Вероватно на основу те две чињенице аутор, који је иначе писао раније цитиране, уско специјализоване студије о рефлексним луковима (Ric 1982-1983; Ricz 1983), у новијој каталошкој одредници даје сразмерно уско датовање. Ипак, чини се да би било боље оставити могућност ширег датовања гроба, јер се са истеком прве четвртине 8. века ипак не окончава коришћење тог оружја.

Гроб би се, дакле, поуздано могао датовати у последњу четвртину 7. и у 8. век, дакле у прелазну и позну етапу аварске доминације, при чему би се горња граница тог временског распона и могла спустити, али доња не.

Близина Палићког језера и споја две различите геоморфолошке јединице и у овом случају сведочи о брижљиво изабраном терену за насељавање.

4.3.13. **Келебија (Kelebia)**

4.3.13.1. *Географско одређење*

Келебија се налази на пешчаном покрову ниских дина Суботичке пешчаре. На простору пешчаре издвојене су две геоморфолошке целине, од којих су доминантне управо ниске дине, акумулиране на терену Телечке лесне заравни (Košćal, Menković 2005: 26). Иако у географској литератури стоји да је Келебија смештена у унутрашњости Суботичке пешчаре и удаљена од лесне заравни (Ђурчић, Ђуричић 1994: 159), прецизно картирање показује супротно, да је реч о малом месту близу обода пешчаре, Телечке лесне заравни и Келебијског језера (Geomorfološka karta 2005).

Локалитет Говеђа фарма „ПД Пешчара“ картиран је у самој Келебији (Риц 1997: Сл. 3). Већ је напоменуто да су обале данас углавном веома плитких, исушених језера у околини Суботице, заправо обале некадашњих водотокова, од великог археолошког значаја (Риц 1998: 34).

4.3.13.2. *Историјат истраживања*

Године 1986, приликом изградње нове трафо станице у непосредној близини Говеђе фарме, наишло се на један касноаварски гроб, о чему је био обавештен сарадник Градског музеја у Суботици (Риц 1997: 205; *ADAM* 2002: 331).

4.3.13.3. *Археолошки налази*

Подаци о овом гробу укратко су објављени, без илустрација, на два места. Када се саберу, рашчитава се да је нађен гроб особе женског пола, чија је дубока рака била укопана на банак, у оријентацији југоисток-северизапад. Од прилога се спомињу фрагментована сребрна наушница с привесцима, стаклене перле и посуда грубље фактуре, сивомрке боје печења. Гроб је датован у прве три четвртине 8. века (Риц 1997: 205; *ADAM* 2002: 331).

4.3.13.4. *Анализа података*

На основу малобројних доступних података, испоставља се да је на овом локалитету установљена касноаварска некропола, на којој би свакако ваљало очекивати још гробова. Издваја се чињеница да је ово једино регистровано позноаварско налазиште код нас северно од Телечке лесне заравни.

4.3.14. **Носа (Nosza)**

4.3.14.1. *Географско одређење*

Географско одређење Носе и локалитета Пореш дато је у претходном тексту (*3.3.7.1.* на стр. 143).

4.3.14.2. *Историјат истраживања*

Са овог локалитета потиче, уз приказану алатку од рога, и један касноаварски налаз који се чува у Градском музеју у Суботици (*ADAM* 2002: 156).

4.3.14.3. *Археолошки налази*

У питању је споредни (?) језичак, ливен у бронзи, који с једне стране носи украс вреже, а с друге сцену где два грифона раздиру јелена (*ADAM* 2002: 156). Језичци који носе овакве представе нису споредни, већ главни, и припадају Забојниковом типу 14, с датовањем у фази SS II, од 720. до 750. године (Zábojník 1991: 238, Taf. 5, Abb. 1).

4.3.14.4. *Анализа података*

Без било каквих других података, није могуће тврдити да ли овај налаз припада некрополи (?) као и раније описана алатка из Носе. Због тога је језичак представљен у овом прегледу налазишта, као сигуран траг касноаварског обитавања у околини Носе.

4.4. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ДЕСНУ ОБАЛУ ТИСЕ*

Општи опис географских одлика десне обале реке Тисе и места бираних за насељавање у овом делу Бачке дат је пре одговарајућег поглавља каталога рано- и средњоаварских налазишта. Током касноаварског периода, како ће се испоставити, није дошло до промена у концепцији избора станишта.

4.4.1. **Хоргош (Horgos)**

Са подручја Хоргоша потиче неколико позноаварских споменика, који ће бити представљени засебно.

4.4.1.1. Локалитет Буџак

4.4.1.1.1. *Географско одређење*

Хоргош се налази на споју две геоморфолошке целине које обухвата Суботичка пешчара. Савремено место се налази на пешчаном покрову са слабо израженим динама, који контактира с пешчаним покровом ниских дина. У непосредној близини Хоргоша, на истоку, јавља се алувијална раван Тисе, а нешто јужније и флувио-барско дно Панонског басена (Geomorfološka karta 2005; *cf*. Bugarski 2008a: 442).

Локалитет Буџак се налази у југоисточном делу Хоргоша, на левој страни асфалтног пута за Кањижу, на катастарским честицама 8356 и 8358 К. О. Хоргош, на парцелама тзв. Буџак мајура који је био у саставу пољопривредног комбината Бачка. Следећи навод, пропраћен лоше одштампаном фотографијом налазишта, кључан је за прецизно позиционирање локалитета: „Radi se o pešćanom uzvišenju na staroj obali Tise...“ (Ric 1982b: 117). Посматрајући геоморфолошку основу (Geomorfološka karta 2005), постаје очигледно да је налазиште било смештено на последњој ниској дини Суботичке пешчаре према југоистоку, на самом контакту са алувијалном равни Тисе.

4.4.1.1.2. *Историјат истраживања*

Први гробови су откривени 1979. године, када је „brežuljak“ коришћен као позајмиште песка. Налаз је одмах пријављен Градском музеју у Суботици, након чега је оформљена стручна комисија која је изашла на терен и утврдила карактер налазишта. Одношење песка је обустављено, а ископавања су отпочела на најугроженијем делу некрополе. Прва ископавања су изведена од краја августа до краја септембра 1981. године, под руководством Петера Рица и уз учешће Ласла Секереша. Материјална средства за ископавања је обезбедио тадашњи СИЗ за културу из Кањиже (Ric 1982b: 117, nap. 1, 2).

Током те кампање, истражена је јужна страна некадашњег позајмишта, у укупној површини од 600 m². Нађено је 35 гробова, при чему је претпостављена северозападна ивица некрополе (Ric 1982b: 117, 118). Ископавања су настављена 1982. и 1986. године, али се не располаже извештајима са ископавања. Истражено је укупно 80

касноаварских гробова (Риц 2003: 328), уз напомену „да је због недостатка новчаних средстава документовано само 48 гробова“ (Риц 1997: 202). На трећем месту се даје нови, другачији податак о току ископавања и укупном броју нађених гробова. Риц ту помиње, очигледно погрешно, да је 48 гробова истражено током 1982. и 1983. године, а још 40 гробова 1987 (*ADAM* 2002: 167), што би значило да је истражено укупно 88 гробова.

Некропола је неколико пута поменута у пописима аварских локалитета, али није објављена. Након једне старије специјалистичке студије на енглеском језику (Ricz 1985: 101-105), осврт на начин сахрањивања покојника у Хоргошу дат је у *Споменици Јована Ковачевића* (Риц 2003: 329-335).

4.4.1.1.3. *Археолошки налази*

Гробови су оријентисани у правцу северозапад-југоисток, с мањим девијацијама ка северу и југу. Већина рака је дубоко укопана у пешчани слој, чак преко 3 m, па су ископавања појединих гробова била отежана услед појаве подземних вода. Изворну дубину рака није било могуће извести, будући да је током рада пешчаре скидан горњи слој песка, у слоју просечне дебљине од 1,20 m. У овим анализама, стручњацима из Суботице је од велике важности био сачуван профил ископа на јужном делу локалитета (Ric 1982b: 117-118; Риц 2003: 329, 334).

Плиће раке су, како је то уобичајено, припадале дечјим гробовима. Претпостављено је да су неки дечји гробови због тога сасвим уништени претходним земљаним радовима. Будући да су преостали дечји гробови били „u jednom užem prostoru“, где су сем њих током прве кампање ископавани махом гробови особа женског пола, претпостављено је да се заправо ради о „delu nekropole u kome su sahranjene pretežno ženske osobe sa decom“ (Ric 1982b: 118). Посебни делови за овакве сахране су већ констатовани или претпостављени на гробљима у Бечеју, Челареву и Бачком Соколцу, као и у Војци у Срему која ће бити обрађена касније.

Сем плитко укопаних дечјих гробова, на некрополи није било других који су нађени оштећени. У њима су затечени релативно добро очувани скелети особа које су биле полагане на леђа, лицем према југоистоку. Само су скелети деце имали „доста оштећења (и физичких и хемијских)“ (Риц 2003: 329).

Саме раке су, где је било могуће установити, укопаване врло пажљиво, у облику правоугаоника. Зидови рака „су били стрми... или су се... сужавали надоле.“ У половини од укупног броја гробова су нађене дрвене конструкције, чему је била

посвећена посебна пажња и приликом ископавања и делимичне публикације резултата истраживања. Остаци гробних конструкција су се уочавали на дубини од 0,30 до 0,80 m од дна рака. Током пажљиво вођених ископавања документовани су негативи тих иструлелих конструкција, попуњени финим, постепеним таложењем песка (Риц 2003: 329).

Петер Риц је детаљно представио најинтересантније гробне конструкције, истражене у ракама гробова 14, 15, 17, 27, 42 и 43. Основе гробова 30, 37 и 45 које су, поред набројаних, илустроване у старијем чланку Петера Рица, показују веће сличности са њима (Ricz 1985: 102-105, Fig. 8, 9, 12), па на овом месту неће бити посебно описиване. Прва три гроба припадала су мушкарцима, остала три женама. Сви покојници су били одрасли, махом старији.

Рака гроба 14 била је овалног облика, „неприродне величине“ од 2,30 m x 1,60 m, приближне дубине око 2 m. Правилна правоугаона рака димензија 2,40 m x 1,00 m уочена је тек у висини лобање, на око 0,30 m од дна гроба. У оквиру те уже раке, прибијена уз њену југозападну страницу, уочен је негатив гробне конструкције правоугаоног облика, вероватно остаци неке врсте ковчега. После вађења добро очуваног скелета и скромних прилога, споља су, непосредно поред југозападне ивице те конструкције, уочени негатиови усправно постављених дасака димензија око 0,20 m x 0,05 m. Три те даске биле су распоређене у у једној линији по доњем, средишњем и горњем делу дна раке. Код горњег и доњег негатива дасака уочени су и негативи округлих кочића, уз сваку даску по један (Риц 2003: 330, T. I/14: *T. 65/14*).

Рака гроба 15 била је правоугаоног облика, димензија које у највећој мери одговарају димензијама „уже“ раке из претходно описане целине. У случају овог гроба, паралелено са југозападном ивицом раке је уочена даска од гробне конструкције која је била постављена уз тело сахрањене особе, преграђујући раку на два дела. Западно од те даске, у празном делу раке, констатоване су две усправно постављене греде, сасвим сличне онима из гроба 14, које су се упирале у ивицу раке. На тај начин се очигледно разупирала ивица раке и штитило тело полојника од гробне земље. У наспрамну ивицу раке била су укопана два четвороугаона кочића (Риц 2003: 330, T. I/15: *T. 65/15*).

Рака гроба 17 била је правоугаона, димензија као и претходне. Конструкција у њој је била изведена постављањем дасака око тела покојника, у форми ковчега, непосредно уз ивице раке. Рака је била ојачана пробијањем четири угаона кочића који су највероватније носили покривач од дасака који се упирао на бочне банкове раке,

који међутим нису сачувани, иако је рака истражена у дубини од 2,20 m. Очигледно је да је изворна дубина ове раке била врло велика (Риц 2003: 332, T. I/17: *T. 65/17*).

У гробу 27 је нађена врло слична конструкција, с тим што је била постављена по средини раке и ојачана уметањем усправно постављених дасака које су је разупирале од њених ивица. Претпостављено је да је конструкција ковчега имала ногаре и да су њени елементи били спојени жлебљењем (Риц 2003: 332, T. I/27: *T. 65/27*).

Рака гроба 42 је посебно интересантна, јер су констатовани негативи, како се чини, већих талпи које су биле распоређене у два пара по дужим страницама. Чини се, дакле, да су у овом случају конструкцију дрвеног поклопца уместо греда носиле талпе. Уочени су и слабо очувани остаци ковчега (Риц 2003: 333, T. II/42: *T. 65/42*).

Детаљно је описана и рака гроба 43, у коју су били уграђени различити конструктивни елементи. Рака је, најпре, била дубоко укопана, и то на банак. У ужи, доњи део раке био је стешњен дрвени ковчег. Рака је имала четири мања кружна, плитка удубљења у угловима. Поред су биле распоређене четири дубље укопане, попречно постављене даске које су разупирале раку и носиле поклопац (Риц 2003: 334, T. II/43).

Остали детаљи се описују збирно. Најпре сазнајемо да су угаоне јаме констатоване у више рака, а у некима од њих и остаци дрвених стубова (Ric 1982b: 118). Дубоке раке су биле копане на банак, а тако добијен ослонац поклопца био је у појединим случајевима ојачан удубљивањем лежишта покривача над самим банком. Петер Риц је уочио да, због песковитог терена, банци нису могли да издрже терет гробне земље, тако да су биле потребне додатне конструкције, пре свега даске, па и талпе које су носиле поклопце рака и разупирале њихове странице. За разлику од поклопаца рака, који су стајали на банковима и стубовима, даскама или чак талпама, сами ковчези нису били поклопљени дрветом, већ неким материјалом, можда кожом, ћилимом или чојом. Ни дно ковчега није било рађено спајањем дасака, већ је установљено да је неколико гредица носило некакву простирку, највероватније од дебеле коже, која се под скелтима препознаје као сасвим танак слој земље мрке боје, дебљине око 5 mm (Риц 2003: 334-335).

Насупрот вредним подацима који су добијени проучавањем гробних конструкција, покретни налази из гробова нису били толико инспиративни. Речима самог аутора, гробне целине су „веома сиромашне у погледу археолошког материјала, без обзира на чињеницу да су саме гробне раке ископане са великом пажњом, уз много

труда и да достижу највеће могуће дубине“ (Риц 2003: 329). Од налаза се, тако, помињу само отворене наушнице, стаклене перле, гвоздене копче (Ric 1982b: 118), те глинени пршљенци, гвоздени ножеви, коштани предмети и посуде грубље фактуре рађене на витлу. Интересантно је да је путем таквих прилога некропола на послетку датована прилично уско, у другу половину 8. и прву четвртину 9. века (*ADAM* 2002: 167). Сем налаза из гроба 27, који ће бити побројани нешто касније, издваја се и помен бронзане плочице „непознате намене“ из гроба 17 (Риц 2003: 332).

Колико ми је познато, посебно је објављено свега пар предмета са овог гробља. Реч је најпре о коштаним оковима торбица. Налазе из гробова 12 и 27 Бендегуз Тобијас је сврстао у свој тип 3a, као и раније описане налазе из Бачке Тополе, док је налаз из гроба 18, заједно с још само једним предметом са некрополе Вац - Кавичбања приписао ретком типу 3b. У оба случаја, реч је о шупљим, цилиндричним, токареним оковима који су по ширини били троструко пробушени. Можда су ти предмети изворно били игленице (Tobias 2011a: 290, 291, 298, Abb. 8A/178, 179, 8B/203: *T. 66/1-3*).

Преостали илустровани предмети јесу руком рађене посуде из гробова 27 и 35. Реч је о препознатљивим лонцима група IIIA1/f2 и IIIA1/f1 по класификацији Тивадара Виде. Споменути су лонци истог типа са Рицових ископавања у Кањижи, које је Вида такође објавио у својој монографији. У сваком случају, реч је о посудама издуженог врата, које би можда могле да се датују у средину 7. века, уз напомену да се такви примерци појављују све до почетка 8. века (Vida 1999: 111-120, Kat. Nr. 417, 418, Taf. 47/4, 3, 53/2, 175). Сличне посуде из Мола, Падеја и Мокрина су већ обрађене у оквиру ове дисертације, а уз нешто садржајнију расправу у нашој литератури публиковани су и налази са некрополе на Чику (Бугарски 2009a: 127).

4.4.1.1.4. *Анализа података*

Предложено датовање је, испоставља се, превише уско постављено. Ископани и описани налази ни у ком случају не омогућавају успостављање такве хронологије, док је два објављена предмета чак знатно спуштају. У прилог ранијег датовања гроба 27 могли би да говоре и други налази: коштани затварач торбице, остаци трошног сребрног лима и руком рађена посуда (Риц 2003: 332).

Било би, дакле, боље да се задржимо на претходном, ширем одређењу Петера Рица, да је ова некропола касноаварска. Вероватно не бисмо погрешили ако бисмо је датовали у 8. век, уз могућност да су неке целине биле укопане у прелазном периоду, док неке, могуће, заиста потичу из 9. века.

Пада у очи да међу осамдесетак гробова није било ниједне ратничке или богатије целине. То би могло да значи да је ископан само део великог гробља, по свој прилици реон са дечјим и женским сахранама и део некрополе који се наставља на њега. Врло је могуће да је касноаварска некропола на локалиетту Буџак била, чак, знатно већа. Како је Риц приметио, очигледна је несразмера између пажње која је придавана укопавању гробова и прилога у њима. Та пажња је била придавана највероватније услед саме природе тла, али нам можда говори и о томе да су Авари из ове заједнице свој статус исказивали прављењем импресивних гробница са конструкцијама, чак од талпи, а не само на уобичајен начин, путем прилога. О овоме се ипак ништа не може рећи пре објављивања старих резултата и евентуалних нових ископавања, ако су она данас могућа. Имајући у виду изложено, још је већа штета што нису све ископане целине биле документоване. Педантна анализа начина прављења гробних конструкција у песковитом терену, иначе, лепо допуњује ауторове раније, запажене резултате на том пољу (Ricz 1985; Ric 1987), о чему је било речи.

Некропола на локалитету Буџак је важна и због самог терена у који је укопана, јер коришћење ниске пешчане дине представља ретку геоморфолошку и топографску погодност коју Авари, бирајући између нижих земљишта под песком и алувијалне равни Тисе, нису пропустили да искористе.

4.4.1.2. Локалитет Надвожњак 3

4.4.1.2.1. *Географско одређење*

Како се сазнаје из недовољно прецизног увода рада о једној од скорије откривених аварских некропола на северу Бачке, локалитет Надвожњак 3 се налази са десне стране аутопута Е-75, на простору који је коришћен као позајмиште песка за изградњу пута. Једини податак у тексту који макар посредно упућује да је налазиште у близини Хоргоша односи се на тамошњу станицу полиције (Недељковић 2008: 139).

Ипак, локалитет може да се искартира са великом прецизношћу. Поређењем положаја јединог надвожњака у непосредној близини Хоргоша на *Google Earth* карти и прецизне геоморфолошке основе (Geomorfološka karta 2005) установљено је да је локалитет смештен на граници веома уске зоне флувио - барског дна Панонског басена са пешчаним покровом ниских дина Суботичке пешчаре, западно од Хоргоша. Пошто је терен откривен управо као позајмиште песка, јасно је на којој се геоморфолошкој јединици налазило гробље.

4.4.1.2.2. *Историјат истраживања*

Фебруара 2002. године, хоргошка полиција је обавестила Градски музеј у Суботици да су мештани приликом вађења песка на локалитету Надвожњак 3 наишли на скелете, након чега је екипа стручњака из Међуопштинског завода за заштиту споменика културе и суботичког музеја изашла на терен и установила да је реч о некрополи. Завод се обратио за помоћ Дирекцији за путеве Републике Србије, у чијем се власништву налазило земљиште, да би по добијању скромних средстава уследиле две истраживачке кампање, 2002. и 2004. године. Укупно је истражена површина од 552 m², при чему се не спомиње ко је организовао и водио истраживања, на који начин су извођена ископавања, односно у којој установи су смештени налази (Недељковић 2003: 139).

4.4.1.2.3. *Археолошки налази*

Откривено је укупно 11 гробова, од којих су гробови 1-3, 5 и 7 доста оштећени, при чему су неке кости дислоциране машинским радовима. Детаљима сахрањивања је посвећено сасвим мало текста. Наводи се да су гробови били оријентисани у правцу северозапад-југоисток, да су покојници полагани у раке, у којима су у гробовима 6 и 10 установљени и дрвени сандуци. У угловима рака су уочене јаме угаоних стубова, уз исправан закључак да је реч о остацима гробних конструкција. Један такав гроб је и илустрован, али није наведено која целина је у питању (Недељковић 2003: 139, Т. I: *T. 64/8*).

Антрополошка анализа скелетног материјала није извршена, а археолози су могли да закључе да је у гробу 3 било сахрањено дете, док су у осталим гробовима затечени скелети одраслих особа (Недељковић 2003: 139, нап. 2).

Покретни налази из гробова су збирно описивани и представљени илустрацијама, при чему није наглашено из којих целина потичу поједини предмети. У питању је о карактеристичан касноаварски репертоар налаза, чији преглед отпочиње описом делова појасних гарнитура. Најпре, нађени су дводелни споредни језичци, ливени у бронзи и проламани, украшени сасвим уобичајеним мотивом завијутака вреже (Недељковић 2008: 139, Т. II/1-6: *T. 64/9-14, 18*). Налази би могли да се определе у тип 97 референтне серијације, тј. у фазу SS III (750-780) (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 22/21).

Дводелни, шарниром везани појасни окови припадају Забојниковим типовима 245 или 246 из исте SS III фазе (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 40/1-3, 6-8), док су ситни

ливени штитасти окови (Недељковић 2008: 139, Т. II/10, 11; 7-9: *Т. 64/16, 17, 19, 20*) свакако касноаварски, али немају директне аналогије међу представницима Забојникових типова. Представљен је и позлаћени оков – елиса (Недељковић 2008: 139, Т. II/12: *Т. 64/15*), који припада серијацијском типу 163 из фазе SS II (Zábojník 1991: 238, Taf. 31/13, 14), као и већ представљени налази из Челарева и Оџака, који су на одговарајућимм местима у овој дисертацији ипак датовани у фазу SS III. Кад је реч о копчама, нацртана је једна атипична бронзана пређица овалног облика и две правоугаоне од гвожђа (Недељковић 2008: 140, Т. III/1-3: *Т. 64/21, 22*). Такви налази не подлежу финијем датовању.

Од накит се издвајају налази сребрних наушница елипсоидних алки с коленцима и призматичним привесцима од стакла (Недељковић 2003: 140, Т. V/1-4: *Т. 64/24-26*). Такве наушнице су на некрополи Алатијан сврстане у тип 17 и опредељене у најмлађи аварски материјал (Böhme 1965: 6, 33/17), док су на Тисафиреду налажене у сахранама из друге половине 8. и са почетка 9. века, с највећом концентрацијом у последњој четвртини 8. века (Garam 1995: 280, Abb. 148/38, 254). Са наших локалитета, у претходном тексту је приказан одговарајући накит из Богојева, Оџака, Сивца и Врбаса.

Представљене су и разне стаклене перле, мада површно описане и недовољно јасно илустроване. Ипак, издвајају се касноаварски налази у облику семенки лубенице и једна кубооктоедарског облика (Недељковић 2003: 141, Т. V/5-10: *Т. 64/27, 28*), какве се јављају током прелазног периода аварске превласти, односно на прелазу из 7. у 8. век (Garam 1995: 290, Abb. 166/3-4; *cf*. Kovrig 1975b: 222, Fig. 7/34-1-3). Раније су спомињане овакве перле из Богојева, Оџака, Врбаса и Малог Иђоша.

Од налаза прибора, дате су фрагментоване токарене игленице, гвоздени ножеви и један пљоснати керамички пршљенак (Недељковић 2003: 140, 141, Т. III/5, IV/1, V/12: *Т. 64/23, 29*), тј. материјал који се не може финије датовати, а од налаза оружја још оплате рефлексног лука проширених крајева и две кородиране стрелице (Недељковић 2003: 140, Т. III/4, IV/2: *Т. 64/30*). Такве оплате се појављују још током последње две или три деценије 7. века (Bóna 1970: 261).

На основу представљених налаза, аутор је некрополу Надвожњак 3 датовао у период од 720. до 800. године (Недељковић 2008: 141).

4.4.1.2.4. *Анализа података*

Према предоченој анализи, гробни налази се датују у 8. век, уз теоретску могућност да су неки од њих били још старији. Иако је тежиште на другој половини 8.

века, опреза ради бисмо датовање тешко оштећеног локалитета могли да проширимо на читаво то столеће. Будући да рад не садржи каталог гробова, да налази нису разврстани по целинама и да нема ситуационог плана, о некрополи на локалитету Надвожњак 3 не може да се закључи готово ништа одређеније од онога што је констатовао Звонимир Недељковић, сем што би могло да се подвуче присуство нешто богатијих сахрана.

Једини заиста инструктиван податак тиче се начина сахрањивања и може да се изведе из уводних напомена о положају локалитета и приказане основе гроба (Недељковић 2003: 139, Т. I). У тој основи, наиме, уочавају се сразмерно велики негативи пободених стубова. Поред главе су била пободена два дебља стуба, очигледно од неког тањег стабла, уз два мања испод њих, док су у доњим угловима раке биле пободене веће талпе. Уз поменуте остатке ковчега из два гроба, ово веома подсећа на основе гробова са оближњег локалитета Буџак (Риц 2003: 333, Т. II/42), па је очигледно да је на песковитом тлу било потребно ојачавати уобичајене конструктивне елементе аварских гробова. Специфична геоморфолошка условљеност положаја локалитета Надвожњак 3, тако, пружила нам је још једну, иначе ретку могућност да се упознамо са аварским сахрањивањем на песковитом терену, и поред тога што резултати истраживања нису објављени у потребној мери.

4.4.1.3. Локалитет Ердегљук (Ђавоља рупа)

4.4.1.3.1. *Географско одређење*

Локалитет није поуздано убициран. Налазио се источно од Хоргоша, на старој обали Тисе, на некадашњем имању извесног Имре Караша (I. Kárász) (Риц 1997: 202). Посматрајући геоморфолошку основу (Geomorfološka karta 2005), као и навод да је одатле узимана земља за прављење насипа, делује очигледно да је локалитет Ердегљук био у (непосредној ?) близини описаног локалитета Буџак.

4.4.1.3.2. *Историјат истраживања*

Приликом узимања земље за изградњу споменуте одбране од Тисе, године 1893. радници су наишли на гробове. Још исте године је Ђула Тергина извршио мања сондажна ископавања, чије је резултате убрзо и публиковао (Tergina 1884). Налази се помињу на још неколико места у старијој мађарској литератури, као и у југословенској. Смештени у Народном музеју у Будимпешти и делом у сегединском музеју (Nagy 1971: нар. 9; Риц 1979: 32; Mrkobrad 1980: нар. 546; *ADAM* 2002: 167).

4.4.1.3.3. *Археолошки налази*

Ђула Тергина је на простору уништене некрополе истражио шест гробова, оријентисаних север – југ, од којих су гробови III и IV били без прилога, док је у гробу VI био сахрањен само пас (Tergina 1894: 201-203; Dimitrijević *et al.* 1962: 41). Слично је, примера ради, стајало и у документацији гроба 75 са некрополе Чик, да би се испоставило да је у том гробу највероватније лежао и покојник чији је скелет остао врло лоше сачуван. Приликом анализе те сахране, скренута је пажња на друге сличне целине и постојећа етничка тумачења сахрана са псима (Бугарски 2009а: 56, 82-83), што је овде поновљено у одељцима о Мокрину (Ранисављев 2007: 34-35; *cf*. Бугарски 2007а: 443) и, посебно, Доњоварошкој циглани у Панчеву. Уколико је ипак био сахрањен само пас, није могуће тврдити да је гроб из времена аварске превласти.

У првој публикацији гробља са локалитета Ердегљук су, након групе налаза из растурених целина, о којима ће још бити речи, приказани и прилози приписани гробовима I, II и V. Стиче се утисак да је и приликом ископавања тих целина дошло до мешања материјала, будући да су гробу I приписана чак три пршљенка, два биконична од којих је један био украшен канелурама и трећи овалног облика, док су из гроба V представљена два ножа (Tergina 1894: 200/I, 201/V: *T. 66/21, 22, 31, 32*).

У гробу V је очигледно била сахрањена особа мушког пола, будући да су из те целине приказани елементи појасне гарнитуре. Нађен је, најпре, језичак састављен из две половине, ливене у бронзи, који је са једне стране носио уобичајену представу вреже, а са друге такође флорални мотив „klasa (?)“ (Tergina 1894: V/3; Dimitrijević *et al.* 1962: 41, Sl. 1: *T. 66/27*). Описи нису довољно јасни, јер се на основу цртежа стиче утисак да је реч о језичку са увлаком , а не о дводелном комаду. Таква комбинација украса није заступљена у референтној серијацији, па би се ваљало уздржати од прецизнијег типо-хронолошког одређења налаза. Једино је неспорно да је реч о касноаварском језичку. С друге стране, једноделни споредни језичак са увлаком, ливен у бронзи, дужине 3,6 cm (Tergina 1894: V/6; Dimitrijević *et al.* 1962: 42: *T. 66/33*), поуздано може да се определи у Забојников тип 87 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 22/7).

Из исте целине је и бронзана дводелна копча, чији је штитасти оков, флорално украшен проламањем, повезан са овалном пређицом профилисаног лежишта за трн. Копча је дужине 6 cm (Tergina 1894: V/5; Dimitrijević *et al.* 1962: 42, Sl. 2: *T. 66/34*) и највише наликује на представнике серијацијског типа 151 из SS III фазе (Zábojník 1991: 241, 248, Taf. 29/8). Потом је представљен бронзани, ливени оков – елиса, дужине 7,2

cm, богато украшен стилизованим флоралним мотивом (Tergina 1894: V/4; Dimitrijević *et al.* 1962: 42, Sl. 3: *T. 66/28*), који би најпре могао да се определи у тип 163 из фазе SS II (Zábojník 1991: 238, Taf. 31/13, 14). У претходном уносу о локалитету Надвожњак 3 стављена је резерва на овакво датовање налаза, јер су целине из Челарева и из Оџака у којима су нађени слични језичци на одговарајућим местима у овој дисертацији датоване у фазу SS III.

Истом гробу су приписана и два правоугаона лимена окова са рупама за закивке у угловима и, у једном случају, по средини предмета, као и појасна гајка од лима савијеног у облику правоугаоника (Tergina 1894: V/8-9, 7: *T. 66/29, 30*), за које нема дословних серијацијских паралела. Слични окови спадају у Забојников тип 187, с датовањем у фази SS I , прецизније у времену 700-720. године (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 35/18, Abb. 1).

Главнина налаза приписаних овој целини, тако, припада фази SS III, али не сви. Појава изворно различито датованих комада у гарнитурама може да представља манифестацију најпознијег аварског присуства, о чему је било речи, премда се стиче утисак да је овде ипак реч о мешању материјала приликом ископавања и/или реконструкције целине.

Од материјала подложног финијем датовању приказани су и парови овалних каричица ромбоидног персека с коленцима из гробова I и II, у којима су очигледно биле сахрањене особе женског пола (Tergina 1894: I/1, II/3-4: *T. 66/23-26*). О сличним наушницама је такође било речи у претходном уносу, о налазишту Надвожњак 3, где је поновљено да оне представљају најпознији аварски материјал, свакако из друге половине или, пре, последње четвртине 8. века (*cf.* Böhme 1965: 6, 33/17; Garam 1995: 280, Abb. 148/38, 254).

Кад је реч о налазима из растурених целина, пре свега би требало скренути пажњу на један језичак од две траке лима са ивицом (Tergina 1894: 199/17: *T. 66/4*), који одговара Забојниковим типовима 558 или 7, с датовањем у фазу FS, до 650. године, односно у фазу MS II, од 675 до 700. године (Zábojník 1991: 233, 235, 248, Taf. 1/2, 4/8, Abb. 1). Као много познији, издваја се преостали језичак из неког гроба, рађен од две једнаке половине, ливен с проламањем, украшен сложеним биљним украсима и контрапонираним птичјим главама по врху, висине 12 cm (Tergina 1894: 199/3a, 4b; Dimitrijević *et al.* 1962: 42, Sl. 5: *T. 66/5*). Иако нема директне серијацијске парњаке, јасно је да је реч о сасвим позном језичку.

Међу налазима из уништених гробова су и две интересантне посуде. Најпре, приказана је једна фрагментована буклија висине 27 cm, рађена на витлу од сиве глине, украшена таласастим мотивом распоређеним у концентричне кругове (Tergina 1894: 199/1; Dimitrijević *et al.* 1962: 42: *T. 66/17*). Посуду је забележио и Тивадар Вида у својој књизи о авародопској керамици. Приписана је групи посуда IB2/i, прецизније типу A/c1 буклија. Те буклије су биле рађене на витлу, асиметрично обликоване, са тракастим дршкама налик на дршке амфора. Заступано је неколико гледишта о пореклу овог специфичног грнчарског облика у Карпатском басену, које је тражено у античким и ромејским узорима или германској продукцији, што је одбачено, и, коначно, у централноазијским узорима. Буклије налик на ову из Хоргоша су доста јасно датоване, у трећу четвртину 7. века, уз напомену да у аварском контесту сличних посуда има и пре и после тог времена (Vida 1999: 159-170, Kat. Nr. 912, Abb. 70, Taf. 174). У овом раду је већ представљена једна буклија, истина рађена слободном руком, из Гакова.

Друга посуда, пак, висока је само 13,2 cm. Припада групи тзв. жуте керамике, иако је рађена од сиве глине (*cf*. Ковачевић 1977: 183), пре свега по свом облику и због тунеласте дршке постављене по врху трбуха. Осим по боји, сасвим се издваја и по канелованој површини свог доњег дела (Tergina 1894: 199/2; Dimitrijević *et al.* 1962: 42, Sl. 4: *T. 66/13*).

Вероватно имајући на уму налазе из документованих целина, гробље је датовано у време тзв. Другог каганата (Риц 1997: 202), односно у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 42; *ADAM* 2002: 167).

4.4.1.3.4. *Анализа података*

Исправност тог датовања ипак доводе у сумњу налази из растурених гробова, тако да би целина локалитета могла да се одреди другу половину 7. и у 8. век. Главнина представљеног материјала, пак, припада другој половини 8. века. Пошто је некропола, сматра се, уништена, није могуће дискутовати о томе да ли је била реч о једном великом и дуготрајном гробљу, или је можда сахрањивање на локацији Ердегљук током аварске превласти вршено двократно.

Могуће је, ипак, да подаци о овом гробљу нису бесповратно изгубљени. Иако је наведено да налазиште није идентификовано, требало би консултовати (уколико су сачуване) катастарске књиге с краја 19. века и евентуално пронаћи позицију имања Имре Караша на старој обали Тисе. У географском уводу ове одреднице напоменуто је да би то место морало да буде у близини локалитета Буџак који је био ископаван знатно

касније, па је прецизно позициониран. У расправи о том налазишту, изнео сам утисак да је на локацији Буџак заправо истражен део велике некрополе 8. века. Намеће се питање, да ли је реч о истој некрополи, истраживаној у два наврата и познатој под два имена? На ово питање одговор би могао да пружи само увид у старе катастарске књиге.

4.4.1.4. Локалитет Стуб 76

4.4.1.4.1. *Географско одређење*

Локалитет се налази северозападно од Хоргоша, на око километар од државне границе са Мађарском. Смештен је на источном рубу Суботичке пешчаре, на песковитом терену који је као омање пешчано острво некад био окружен водама, које се после мелиорација називу као плитке депресије. Од тих водених површина, вероватно је најзначајнији био данас пресахли ток који је истицао из језера Мадараш. Ниво вода у том појасу вероватно је зависио од стања на оближњој реци Тиси. Надморска висина износи око 85 m (Трифуновић 1997: 113; Трифуновић 2007: 43). Раносредњовековно насеље заузима хектар земље, а као методолошки неисправну оцену можемо да одбацимо својевремену претпоставку „да се локалитет можда простире и даље на оближња слична сува места“ (Трифуновић 1999-2000: 68-69).

На основу ових прецизних упута може да се установи да је локалитет смештен у контактној зони чак три геоморфолошке целине, пешчаних покрова ниских дина, оних са слабо израженим динама и врло узане зоне флувио - барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005). Иако подигнуто на вишем терену, и у најновије време се, након свих мелиорација, приликом ископавања налазишта појавила вода (Трифуновић 1999-2000: 71; Трифуновић 2008: 153).

4.4.1.4.2. *Историјат истраживања*

Локалитет Стуб 76 је откривен 1988. године, током заштитних археолошких ископавања на траси далековода Суботица – државна граница, којима је испред Покрајинског завода за заштиту споменика културе руководио Владимир Лековић. Откривени су део рова, једна полуземуница, други остаци архитектуре и већи број јама. Претпостављено је да се ради о „мањем, ограђеном словенском насељу из позног V – раног VI века“ (Трифуновић 1997: 113; Трифуновић 1999-2000: 69; *cf*. Јанковић 1990: 116-117).

Након тога су вршена систематска истраживања овог локалитета од 1994. до 1996. године, током којих је отворено још око 2.000 m² површине. Ископавања су имала

и заштитни карактер јер је терен био веома угрожен обрадом земље. Извођена су у организацији Музеја Војводине, у оквиру пројекта *Словенска насеља у северној Бачкој и северном Банату*, финансираном од стране Министарства културе Републике Србије (Трифуновић 1999-2000: 69, нап. 3). Руководилац истраживања био је Станко Трифуновић, који је у неколико наврата објавио исходе тих радова. Може бити споменуто да је публикација резултата требало да прати изложбу Музеја Војводине, од чега се одустало након живе дискусије. Спорења око Трифуновићевог текста остала су на страницама *Гласника Српског археолошког друштва* 15-16.

Године 1994, отворена је површина од 200 m². Локалитет је пресечен ровом дужине 60 m, који је показао три културна слоја. Горња два слоја састоје се од сивог, односно жуто-мрког песка, док је најстарији слој од тамномрке земље. Испод ње се наишло на стерилну белу глину. Најмлађем слоју били су приписани само негативи дрвених стубова, највероватније од надземних објеката који на ограниченој ископној површини тада нису могли да буду дефинсани. Средњем слоју су припадали део рова, једна полуземуница и надземни објекат, чији су остаци приписани „дрвено-земљаној кули“ (Трифуновић 1997: 114-115).

Током наредних истраживања, уз уобичајене куће, дошло је до открића још необичних или макар необично опредељених грађевина, као што су „палата и светилиште“ (Трифуновић 1999-2000: 50, 53), о чему ће бити још речи.

Године 2003, истражено је још 650 m² насеља. Нађено је 16 надземних и полуукопаних објеката и девет ватришта изван њих (Трифуновић 2007: 44-45, Сл. 2, 3: *T. 68/1, 2*). Углавном се радило на североисточном делу локалитета.

Закључно с том годином, истражено је укупно око 2.700 m² површине насеља, а 2006. године још 1.500 m² у југозападном делу налазишта. Током нешто више од месец и по дана јесење кампање, истражене су четири полуземунице и неколико јама, као и једно велико ограђено двориште (Трифуновић 2008: 151-152).

Потврђена су три културна слоја и „бар три“ грађевинске фазе (Трифуновић 1997: 113-115; Трифуновић 2007: 44). Слојеви су укупне дебљине 0,50 – 1 m, али стратиграфска слика није најјаснија због последица риголовања (Трифуновић 1999-2000: 69). Штета је умањена тиме што су истраживања вођена на најоптималнији начин за ову врсту насеља, у оквирима широких ископа (*cf*. Трифуновић 1997: Сл. 2; Трифуновић 2007: Сл. 1, 2).

4.4.1.4.3. *Археолошки налази*

Што се тиче налаза архитектуре на локалитету Стуб 76, „У Хогрошу је истражен део насеља који је из неког разлова изолован на острвце, са објектима густо концентрисаним у врло организованом простору“ (Трифуновић 1999-2000: 50).

Зграде су биле и надземне и полуукопане, различитих величина. Најпре се описује надземна зграда правоугаоне основе, од које је остало педесетак јама за стубове дебљине 0,20-0,50 m. Стубови су на три стране били распоређени правилно, у по два паралелена реда на растојању од око 0,50 m, па су зидови били укупне дебљине до 1,30 m. На североисточној страни, међутим, зид није био тако правилан. Унутрашње димензије овог објекта биле су 4,30 m x 3,60 m. Унутар објкета, истражене су две плитке јаме. Станко Трифуновић је негативе стубова приписао „дрвено-земљаној кули“ (Трифуновић 1997: 114, Сл. 2). Изгледа да је тај објекат касније добио ознаку „објекат 11“ (Трифуновић 1999-2000: 71: *T. 67/1*), мада то из Трифуновићевих текстова није сасвим јасно.

Једна од првих истражених полуземуница, пак, била је димензија 2,45 m x 2,30 m, вертикално укопаних зидова с водоравно постављеним жлебовима на северном зиду и банком на наспрамном, јужном. По свој прилици, на тај начин је дрвени под био одигнут од дна укопа куће. По средини тих унутрашњих страница куће, у дно су наспрамно била укопана два стуба која су носила двосливни кров, највероватније покривен лако доступном трском. У југозападном углу је била укопана омања јама, која је највероватније служила за чување хране, а уз западни зид је био уочен и траг кућног огњишта (Трифуновић 1997: 114, Сл. 1).

Током каснијих ископавања, број делимично укопаних кућа се увећавао. Такви су објекти 1-5 и 7-9, док су објекти 6 и 15, за којег „није јасно да ли је служио као кућа или је имао неку другу намену“, били надземни (*T. 67/1*). Полуземунице су густо и плански распоређене. Биле су малих димензија, од 2 m x 1,80 m до 4 m x 3 m. Неке од њих су имале дрвене, а остале земљане подове. У три овакве куће су уочена ватришта (Трифуновић 1999-2000: 69). Кад је реч о остацима кровних конструкција, установљени су и случајеви кад је стуб био пободен у средиште пода, што би представљало индицију четворосливног крова (Трифуновић 2007: 45). Поред полуземуница са негативима стубова који су носили кровове на две воде (*T. 68/2*), током кампање с краја 2006. године откривене су и две такве куће у којима нису нађени отисци стубова за кровне конструкције (Трифуновић 2008: 152, Сл. 1).

Надземни објекти су, пак, били грађени од балвана и дасака, а на основу количине, изгледа и распореда лепа у објекту 6 је закључено да је таван био премазан блатом. С обзиром на степен оштећења локалитета, оправдано се помишљало да је број овако прављених кућа, које се знатно теже распознају на терену, могао да буде и већи. С друге стране, надземни објекат 15 имао је и јаме за стубове и темељне ровове за зидове.

У погледу релативне хронологије, најстарији је био објекат 7. Најмлађи су били објекти 5, 6 и, можда, објекат 8. Преостали објекти припадају доминантној, средишњој фази живота на локалитету (Трифуновић 1999-2000: 69-70: *T. 67/1*). О могућностима успостављања апсолутне хронологије биће речи касније.

Објекат 10 је потпуно другачији. Његову основу чини круг пречника 9 m који пресеца трочетвртински исечак круга пречника 7 m. Ивице тих кругова су темељни ровови ширине 0,50 m у које су управно постављани балвани (*T. 67/1*). Са северне и источне стране овог објекта било је истражено девет ватришта, одреда брижљиво, правоугаоно укопаваних. „На њима јесте припремана храна, али је тај чин поред практичне намене могао имати и неки обредни смисао“ (Трифуновић 1999-2000: 70). Огњишта откривена 2003. године надовезују се на њих. Била су „већином концентрисана уз „апсидални“ део овог објекта... у непосредној функционалној вези са њим.“ Између тог објекта, пак, и првих полуземуница које су груписане даље на североисток, налази се слободан простор од око 500 m² (Трифуновић 2007: 44-45).

На основу централног положаја, димензија и атипичног облика, претпостављено је да је објекат 10 служио као светилиште. Посебан значај је придат укопу правоугаоног дрвеног стуба димензија 1 m x 0,30 m, приближно наспрам улаза у источну просторију. Наслућено је да је тај стуб представљао „суштину овог објекта, иако можемо само да нагађамо његову намену. Могао је бити постоље олтара, али и доњи део статуе божанства“ (Трифуновић 1999-2000: 70).

Објекти 11-14 приписани су јединственом архитектонском комплексу. Смештени у југозападном делу налазишта, били су истражени у површини од око 500 m². Помињање толике површине је у несагласју с наводом да унутрашње димензије објекта 11 износе свега 5 m x 4 m, док су унутрашњости објеката 12 и 13 површине 7 m x 5 m. Очигледно је, имајући у виду и план локалитета (Трифуновић 1999-2000: План 2; Трифуновић 2007: Сл. 2: *T. 67/1*), да је у питању неспретна формулација, тј. да се ти објекти нису простирали у низу, већ да су заједно са међупростором сврстани у један комплекс. Зидови су прављени побијањем паралелних редова балвана, у овом случају

праовугаоно обрађених, ширине 0,40 – 0,60 m. Укупна дебљина зидова, дефинисана овим лицима и запуњена земљом, била је 1,50 m, па је на основу те дебљине било претпостављено да су објекти били спратни, а да је „објекат 11 могао имати и више спратова“, тј. „да је могао бити висок и преко 10 m“ (sic!). Светлосива боја културног слоја би, по аутору, могла да потиче од здравице, беле глине којом су зидови испуњавани и премазивани, „тако да су фасаде морале бити беле“ (Трифуновић 1999-2000: 71).

Ови објекти су били грађени на исти начин, и без обзира на просторну удаљеност објекта 11 од осталих, они су приписани посебном стамбеном комплексу, можда с појединачним одељењима. Она би, с малом резервом, припадала „некаквом двору“, док би објекат 11, с обзиром на претпостављену висину, представљао „остатак куле - осматрачнице“ (Трифуновић 1999-2000: 71). Као што је већ напоменуто, изгледа да је реч о згради констатованој 1994. године, с тим што су тада негативи њених стубова описани као кружни или овални, „пречника 0,20 до 0,50 м“ (Трифуновић 1997: 114).

На простору ових објеката је, као и у описаној северној зони локалитета са полуземуницама, установљена релативна хронологија објеката. Најстарији би био ров ширине 0,80 m на којег је налегао објекат 13, док млађу фазу „од групе објеката 11-14“ представља објекат 17, правоугаоне основе, димензија 10,40 m x 6 m. Сачуван у виду темељног рова ширине, опет, 0,80 m, објекат 17 је био преграђен на два приближно једнака дела (Трифуновић 1999-2000: 71).

Јужно од „светилишта“ је делимично истражен објекат 16, оријентисан као објекат 17 а грађен донекле слично као објекти 11-14, с тим што су спољна лица зидова, такође испуњаваних земљом, била од хоризонтално постављених балвана (Трифуновић 1999-2000: 71). Тај објекат је, опет без помена претходне нумерације, потпуно истражен 2006. године. Реч је о пространом дворишту димензија 35 m x 27 m, чија се ограда показује као два паралелна низа плитких темељних ровова на међусобној удаљености од око једног метра. Констатована су три пространа отвора , од којих је један био „са копна, за коње и кола“. Други отвор је био окренут ка води, тј. почетку мочваре. На том делу је нађено пуно грнчарије и костију, а тај отпад је, сматра се, набациван ради ојачавања насипа мекане, глиновите обале (Трифуновић 2008: 152-153, Сл. 3. *T. 67/3*).

На самом југоисточном крају истраженог габарита налазишта, истражен је остатак објекта 18 (*T. 67/1*), за којег је претпостављено да је имао одбрамбену функцију и да је био опремљен још једном кулом (Трифуновић 1999-2000: 71). Вероватно је на

основу тог објекта оцењено да је налазиште било „ограђено дрвеним зидом“ (Јанковић 1990: 117).

Током ископавања у југозападном делу налазишта из 2006. године, поред споменутих земуница, истражене су и четири јаме у близини „култног објекта“. Једна од њих је била сасвим скромног садржаја, друга је по облику личила на гроб и била је испуњена великом количином крупних уломака керамике, док су три јаме садржале комплетне али сасвим растурене скелете животиња - две овце и теле. Протумачене су као жртвене јаме (Трифуновић 2008: 152, Сл. 2).

Истом приликом истражена су и два бунара, укопана западно од великог дворишта, тј. објекта 16 (*Т. 67/3*). Бунари су били врло плитко укопани, до 2 m, кроз глиновити слој и слој белог камена кречњака, који је на локалитету забележен само у тој зони, а садржали су доста гарежи, животињске кости и керамику, међу којом се јављају и делови крчага рађених на брзом витлу. Закључено је да су били наткривени дрвеним конструкцијама (Трифуновић 2008: 153, Сл. 4).

Током свих истраживачких кампања је потврђено да се становништво хоргошког налазишта Стуб 76, као и осталих насеља истраживаних у оквиру пројекта *Словенска насеља у северној Бачкој и северном Банату*, бавило земљорадњом и сточарством, док су лов и риболов биле споредне делатности.

На грнчарији са локалитета Стуб 76 нађени су отисци зрна разних житарица, међу којом преовлађују пшеница (35%) и просо (31%). Од значаја је констатација да пшеница преузима прво место по заступљености након Сеобе народа, током раног средњег века (Јевтић 1999-2000: 328-329).

Међу свим налазиштима која су истраживана у оквиру поменутог пројекта, локалитет Стуб 76 је дао највећи узорак. Обрађено је чак 1300 костију говеда, које су процентуално заступљене са 40,55%, потом следе кости овца и коза (32,50%), док су кости свиње заступљене свега са 12,02%. Учешће коња је двоструко мање (5,75%), док су налази костију пса и магарца изразито малобројни. Висок проценат заступљености говечета је, према подацима из стручне литературе, очекиван (Блажић 1999-2000: 335).

Кад је реч о предметима материјалне културе, поред доминантне грнчарије, од налаза су забележени брусеви различитих облика, део жрвња, пршљенци и коштана шила и игле (Трифуновић 1997: 115; Трифуновић 2007: 46, Сл. 5/5-7: *Т. 68/6-12*), потом гвоздени ножеви и длета, а споменут је и „налаз играчке у виду четвороножне

животиње“. Имајући у виду илустрацију овог предмета, понуђено функционално опредељење треба да се узме с резервом, док би један коштани предмет могао да представља клизаљку (Трифуновић 1999-2000: 72, Т. XIII: *Т. 68/4, 5*). О клизаљкама биће више речи у поглављу о Ботри.

Руком рађена керамика је, барем када су раније кампање у питању, била заступљена са преко 99%. Углавном те посуде у фактури имају дробљену грнчарију и органске материје, а понекад и доста песка. Трагови обликовања прстима су често видљиви на површинама посуда, а украси се уочавају веома ретко, и то искључиво утискивање јамица прстима по ободу. Од облика се јављају различите врсте лонаца, као и равне кружне плоче – дискови, које су служиле за печење на отвореној ватри и, вероватно, испод вршника, док је коничних здела било мање (Трифуновић 1997: 115, Т. II: *Т. 69/1-8, 12*). Од ређих облика, ти су и „посуде облика шерпе“ с једноставним вертикалним или разгрнутим ободом и равним и танким дном (Трифуновић 1999-2000: 58, Т. XI/9-11).

Облици лонаца су, може се рећи, уобичајени али и разноврсни. Уочена је сличност између неких од њих и касноантичких узора, што се тумачи производњом коју су у тешким условима успоставили расељени Ромеји у Атилиној држави (Трифуновић 1999-2000: 58). Вршници су у новије време нађени на читавом низу раносредњовековних локалитета у Војводини, тако да су поред налаза из Хоргоша већ помињани они из Колута, Стапара, Сивца, из Озариковог салаша, Гунароша, Чантавира и Падеја. Вршници су познати из касноаварског круга и из нешто познијих средњовековних целина, мада има и мање познатих налаза из рановизантијских утврда. Обрађене су и тзв. кружне плоче из Колута, Гунароша и Падеја. Станко Трифуновић те налазе доводи у везу са источнословенским простором, односно са зоном Прашке културе (Трифуновић 1999-2000: 59).

Посуде са спорог витла су украшене чешљем и испрва су биле тумачене као наставак продукције 4. века, тј. материјални траг веза са северозападном Панонијом и тамошњим грнчарским радионицама, док су посуде са брзог витла у Хоргошу приписиване популацији опсталој после Хуна, која је сачувала нешто квалитетних производа какви се више нису правили (Трифуновић 1999-2000: 57: *Т. 69/14, 15*). Претходна три објашњења делују прилично неуверљиво (*cf*. Васић 1999-2000: 435, 436), посебно ако се посматрају заједно. Слично би могло да се напише и за образложење да је „ромејска“ грнчарија у Хоргошу „често облика који нам нису познати због неистражености“ (Трифуновић 1999-2000: 61, Т. XII/1-15).

4.4.1.4.4. *Анализа података*

Анализа података нужно отпочиње осврtом на архитектуру. Старији текстови Станка Трифуновића о налазишту Стуб 76 су прилично нејасни, док су предложена тумачења грађевина слободна. Ауторови закључци гласе дословце: „У средишту се налазило светилиште са правилном оријентацијом ка странама света, као што су уосталом оријентисани и остали објекти из те фазе. Близу светилишта била је кула. На једном крају насеља простиру се остаци великог грађевинског комплекса – палате (двора), док се на другом крају налазе полуземунице распоређене у редовима. Палата је такође грађена дрветом и земљом. Код те грађевине треба претпоставити спрат с обзиром на дебљину зидова. Кула је вероватно имала и два спрата... Поред уобичајених полуземуница и надземних станишта, тамо су постојале јавне грађевине великих димензија. То су кула, палата и светилиште, као и још неке грађевине чије је ископавање тек започето“ (Трифуновић 1999-2000: 50, 53).

Предложена функционална одређења могу да се одбаце, будући да су заснована само на утиску истраживача и на сасвим произвољним проценама висина и спратности објеката. Милоје Васић је, тако, за „светилиште“ помислио да је заправо мањеж за коње, док би „двор“ биле тек две одељене зграде. Остаје, међутим, чињеница да је реч о налазишту са више фаза: у већини осврта наглашава се постојање три слоја и три грађевинске фазе, што претпоставља и Васић у својој оштрој критици Трифуновићевог рада (Васић 1999-2000: 437). Нешто од овога је потврђено самом вертикалном стратиграфијом, тј. међусобним пресецањем објеката, што је најочигледније у случају објекта 17 који и по оријентацији и по начину градње потпуно негира остатке „палате (двора)“ (*T. 67/1*). Могуће је да сам просторни распоред објеката на локалитету одражава хоризонталну стратиграфију, будући да су на североисточном делу локалитета истраживане само куће, махом полуукопане, које се и саме често међусобно негирају, док се у југозападном делу истраженог простора нижу објекти као што су „светилиште“, „двор“ и велико двориште.

Понешто о овоме можда говоре и покретни налази. Најпре датована у крај 5. и рани 6. век (Јанковић 1990: 117), керамика из сва три слоја касније је датована у 5. век (Трифуновић 1999-2000: 70). Током ископавања 2003. године, међутим, примећено је извесно повећање процентуалне заступљености керамике рађене на спором и брзом витлу која је, без обзира на мање убедљива поређења која је у својим ранијим радовима нудио аутор, сасвим налик на серијску касноаварску грнчарију. Речима Станка

Трифуновића, „Иако и даље највише елемената за датовање указује на време Сеобе народа, односно V-VI век, појава нешто већег броја уломака посуда рађених на витлу, питање датовања за сада оставља отвореним према нешто млађем периоду, односно VII-VIII веку“ (Трифуновић 2007: 46). И након укупно истражених 4.200 m² површине налазишта, питање датовања је остављено отворено, „ с обзиром да је прво такве врсте које се истражује код нас и да на околним просторима нема поузданих аналогија... па је... све очигледнија неопходност прецизног датовања методом C14, иако локалитет свакако припада раном средњем веку“ (Трифуновић 2008: 154).

Чини се да је од великог значаја то што се повећање концентрације ове препознатљиве керамике са витла прати баш током кампање из 2003. године када је, што може да се закључи поређењем доступних ситуационих планова (Трифуновић 1999-2000: План 2; Трифуновић 2007: Сл. 2: *T. 67*), рађено на источном крају локалитета, у зони густо распоређених полуземуница. Разлика би могла да упућује на претпоставку да је та зона другачијег датовања, вероватно познија од западног дела локалитета, тј. да је реч о вишеслојном налазишту, а не о локалитету који показује тек више грађевинских фаза у оквиру једног историјског хоризонта. С друге стране, веома малобројни уломци посуда са витла, спорог и брзог, потичу и са новијих истраживања у југозападном делу налазишта (Трифуновић 2008: 154, Сл. 5-7). Уз то, један раније илустрован лонац малих димензија, иако без ближег описа, сем да је реч о керамици са витла (Трифуновић 1997: Т. II/10: *T. 69/9*), прилично подсећа на посуде тзв. жуте керамике, па и описану из Чантавира (*T. 63/12*). Лонац је у групи судова за које је наглашено да „су често наранџасте боје печења“ (Трифуновић 1999-2000: 61, Т. XII/1-15).

Изнети утисак, тако, ипак не може да се узме без резерве, како због начина на који су објављивани резултати истраживања, тако и због тешкоћа при поређењу цртежа грнчарије, о чему је било речи у више наврата. Тако је Трифуновић приметио сличности са керамиком 5-6. века из Мађарске (Трифуновић 1999-2000: 61), док са друге стране приказани лонци сасвим личе и на аварску руком рађену грнчарију. Формалне сличности уочене на основу цртежа или фотографија таквих посуда, које су, притом, често лоше урађене или одштампане, понекад могу да заведу истраживаче, за шта сам већ навео сопствено искуство с посудом из Долова у Банату. Због тога остаје нејасно да ли локалитет треба датовати само у касноаварску фазу, која је доказана, или има руком рађене керамике која је старијег датума: „Детаљнија истраживања би требала да јасније раздвоје хронолошке слојеве..“ (Трифуновић 1999-2000: 63).

С тим у вези, ваљало би истаћи да архитектура у западном делу налазишта Стуб 76 („светилиште“ и „двор“) одудара од уобичајених облика авародопских кућа. Истини за вољу, познат је пример из насеља Цилингтал у данашњој Аустрији, где су негативи стубова једне куће такође четвороугаоне основе, дакле греде су биле обрађене, што указује на одређени степен примењене естетике (Daim, Distelberger 1996: 372, 375, Daim 2003: 485; *cf*. Бугарски 2006: нап. 162). Откривени бунари, пак, као да показују општу сличност са иначе малобројним публикованим бунарима из авародопских насеља. Требало би скренути пажњу на рад о бунарима из једног места у Аустрији, који су добро очувани до 4 m дубине, међутим приликом њиховог објављивања пажња није била посвећена толико самим конструкцијама, колико C-14 анализама изгорелих греда и датовању керамичких налаза (Stadler, Herold 2003).

На вишеслојност налазишта, даље, упућује и узгредна опаска, да се спорадично наилазило на делове људских костију. То би деловало вероватније од следећег образложења: „На овом налазишту до сада није откривено старије гробље, што значи да су те кости савремене насељу. Делови људских костију у археолошком слоју припадају погинулим током битке у самом насељу, који никада нису сахрањени“ (Трифуновић 1999-2000: 72). Ово тим пре, што се ни на једном месту не спомињу евентуалне последице, пре свега пожар, које би насеље претрпело током тих борби.

За крај, одбачена помисао да се локалитет можда шири на оближња сува места изведена је након што су изведена „детаљнија рекогносцирања“ (Трифуновић 1999-2000: 68-69), чији резултати, међутим, нису публиковани. Заправо је изабрано неприкладно терминолошко одређење, па би највероватније требало схватити да сличних налазишта, можда раносредњовековних заселака, има и на другим повољним позицијама у непосредном окружењу. На ово би упућивала и чињеница да је Стуб 76 већ четврто касноаварско налазиште у непосредном окружењу Хоргоша. Могло би да се закључи да гушћи распоред налазишта у овом крају прати сложену геоморфолошку ситуацију.

4.4.2. **Надрљан (Adorján)**

4.4.2.1. *Географско одређење*

Јужније од Кањиже, на споју алувијалне равни Тисе и флувио-барског дна Панонског басена, налази се Надрљан. Из тог места потичу две (?) некрополе које ће

бити предмет даљег излагања. Некропола I се налази на сектору Жута јаруга, на хумци близу места где пут Кањижа – Сента прелази доњи ток Кереша, док је некропола II у њеној близини, на сеоском поседу бр. 5, локалитет Мајор (Dimitrijević *et al.* 1962: 49, 51; Риц 1979: 34). Прецизније, према једној тврдњи из кореспонденције Десе Чалања, друга некропола је на 50-60 m, или на 100-200 m удаљености од прве (Gere 1998: 83).

4.4.2.2. *Историјат истраживања*

Шандор Нађ, најпре, спомиње да се у Народном музеју у Зрењанину чувају неки „гробни налази из VII века" из Надрљана (Адорјана) ископани 1938, а у Градском музеју у Сенти из 1955. године (Nagy 1971: пар. 10). На другим местима у литератури, па ни у пописима Петера Рица (Риц 1979; Риц 1997) нема помена о налазима из 1938. године.

У сваком случају, најзначајнији резултати добијени су ископавањима две некрополе у време Другог светског рата. Са некрополе Надрљан I сачувани су налази из 39 гробова, углавном аварских. На некрополи Надрљан II ископана су, вероватно, укупно 52 гроба, али без ближих података (Dimitrijević *et al.* 1962: 49-53). Ти налази се чувају у Градском музеју у Сомбору (Nagy 1971: пар. 10).

Обе локације су истражене 1943. године, од стране Антрополошког института Универзитета у Сегедину. Радове на терену, који су изведени у склопу противпоплавних мера, водио је Десо Чалањ, тад већ увелико афирмисан истраживач Авара. Фотографије гробних налаза из Надрљана биле су снимљене исте године, за потребе израде једне студије Јозефа Корека, стручњака који је касније такође оставио трага у археологији Авара. Његов рад под називом, у преводу, *Бачка у доба Сеобе народа*, на послетку није објављен због скорог краја Другог светског рата и промењених политичких околности. Тек се осамдесетих година прошлог века, на идеју Иштвана Боне, приступило сакупљању Корекове грађе ради публиковања, и тај посао је био поверен дипломцу археологије Ласлу Герeу. Петнаестак година касније, аутор је коначно објавио надрљанска гробља (Gere 1998). Антрополошке анализе Бартуча и Фаркаша, пак, објављене су још 1957. године, али ми нису биле доступне.

Случајни налази аварских гробова потичу и из, како се наводи, 1953. године, са локалитета Улица Маршала Тита, а помиње се и гроб са локалитета Башта Каваи Ласла (Dimitrijević *et al.* 1962: 53). На том налазишту су 1952. године приликом копања јаме радници наишли на гробове, након чега су стручњаци сенћанског музеја извршили заштитна ископавања и открили још четири гроба. Налази су похрањени у истом

музеју. Велика је вероватноћа да локалитети Улица Маршала Тита и Башта Каваи Ласла заправо представљају исто налазиште (Риц 1979: 34), па је оно у каснијем осврту адекватније именовано. Наведено је да су на локалитету Башта Каваи Ласла – Улица Маршала Тита између 1952. и 1955. године на више места нађени скелетни гробови са материјалом (Риц 1997: 202).

Коначно, приликом копања јаме на локалитету Алвег у источном делу насеља 1948. године, такође су откривени гробови, вероватно из доба аварске превласти, међутим непубликовани материјал углавном недостаје а налазиште касније није идентификовано (Риц 1979: 34; Риц 1997: 202). Душан Мркобрад наводи да је приликом тих радова ископано „više grobova sa prilogom. Koštani materijal se danas nalazi u Gradskom muzeju u Senti a deo grobnih priloga je zagubljen“ (Mrkobrad 1980: nap. 714).

4.4.2.3. *Археолошки налази*

На основу малобројних њему доступних налаза, још Зденко Вински је одредио некрополе у крај 7. века, уз могућност дужег трајања (Vinski 1958: 13-14). Изузев старијих гробова који су оцењени као гепидски и датовани у 5. век, исто датовање се нуди и у каталогу *Сеоба народа*, с тим што је ту један аварски гроб са друге некрополе датован касније, у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 49-53). Сажимајући податке из наше старије литературе, Душан Мркобрад је закључио да је некропола I „gepidsko-avarskog sastava“ и да је на њој нађено 35 гробова из времена тзв. првог аварског таласа (Mrkobrad 1980: nap. 527) и четири гепидска.

Најпре би требало одредити старије гробове. У писму Јозефа Корека Лајошу Бартучу, познатом антропологу који је, чини се, био консултант на ископавањима из 1943. године, као и у једном ранијем Корековом рукопису, гробови 2, 4, 12, 15 и 28 су били опредељени као германски, с тим што се помиње типична сарматска посуда у гробу 12. Из гроба 28 је, по Кореку, карактеристична сарматска посуда 4. века, као и шупље огледало, док је бронзана копча из истог гроба са сигурношћу опредељена као гепидска. Гробови 2, 14 и 15 оцењени су, како се наводи, као гепидски с донекле хунским призвуком (Gere 1998: 83). Десо Чалањ сматра да су тих пет гробова „сарматско-гепидског типа и да се у основи ради о сарматском живљу под гепидским утицајем“, док су у нашој литератури гробови 4, 5, 15 и 28 опредељени као гепидски (Димитријевић 1975: нап. 47).

Ласло Гере је исправно проценио да је посуда из гроба 12, трбушасти пехар на стопи, иначе једини речити налаз из те целине, несумњиво сарматска, а да се сарматско

одређење гроба 28 мора узети са задршком. Гроб 15 је, по том аутору, германски или сарматски, из доба хунске превласти (Gere 1998: 83, T. IX/7, XIV/9-14, XI/8-14). Стога вреди истаћи да је један налаз из тог гроба, у старијој литератури протумачен као „privesak sa stilizovanom životinjskom glavom“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 51, Sl. 3), на другом месту опредељен као фрагмент украса ташне, типолошки блиског копчама бајуварског (*Bajuwaren*) типа, с датовањем од средине 7. до у 8. век (Garam 2001: 113, Taf. 80/6). Пошто је остали материјал из тог гроба несумњиво старији, предмет је или грешком повезан с том целином, или пре није реч о раносредњовековном украсу ташне.

Млађи гробови са некрополе I су аварски и њима ће бити посвећен даљи текст. Наведена су старија датовања, која се нису темељила на увиду у целокупан инвентар гробља, којег Ласло Гере датује од последње трећине 7. до средине 8. века (Gere 1998: 83). У новије време, међутим, Петер Риц, притом имајући у виду наведени рад, некрополу датује од последње четвртине 6. до средине 7. века (*ADAM* 2002: 250). Због тих недореченості, овде ћемо покушати да одредимо исправан временски оквир коришћења некрополе.

Занимљиво је, најпре, да осим два окова од карике с кружним лименим привесцима из гроба 7 (Gere 1998: T. VIII/12-13; Dimitrijević *et al.* 1962: 51, Sl. 8: *T. 70/1*), нема других препознатљивих појасних комада. Од те групе налаза, приказане су уобичајене гвоздене, јако кородиране копче (*T. 70/12*). Уопште, сав приказан материјал је фотографисан пре конзервације, што у неким случајевима отежава прецизније типолошко одређење предмета.

Наушнице, пак, пружају добре могућности за датовање гробова. Примерак из гроба 10 носи мањи сферични стаклени привезак (Gere 1998: T. IX/1). Како је то већ напоменуто приликом расправе о налазима из Кањиже, сличан накит се на некрополи Тисафиред датује у прелазни аварски период, оквирно од 670. до 710. године, а исто се односи и на округле наушнице с коленцима, помичног привеска од стакла налик на оне из гроба 14 са некрополе Надрљан I (Garam 1995: 276, Abb. 254). У гробу 14 су нађене и крупне перле облика семенки лубенице (Gere 1998: T. XI/2-3, 6) – претеча ситнијих касноаварских перли црне боје - какве се појављују у последњој трећини 7. века (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2). Ливена бронзана наушница из гроба 36, а, чини се, не гроба 35 како је то раније било представљено (Dimitrijević *et al.* 1962: 51, Sl. 9: *T. 70/2*), има издужену овалну алку с два гранулирана коленца и привезак од плавог стакла (Gere

1998: T. XVI/6). Она одговара прилично млађим примерцима, који се оквирно датују од последње трећине 8. века до краја аварског доба (Garam 1995: 280, Abb. 254).

Међу интересантнијим гробним целинама, свакако је гроб 6, особе женског пола, у којем је нађена коштана игленица са иглом, али и необично узана гвоздена, кована мотика дужине 18 cm (Gere 1998: T. VI/2-9; Dimitrijević *et al.* 1962: 50, Sl. 6, 7). Од налаза опреме, недавно је скренута пажња и на један коштани оков торбице. Оков је овалног облика, неукрашен, с рупама за провлачење врпце на крајевима. Бендегуз Тобијас га је приписао свом типу 1c (Tobias 2011a: 286, Abb. 4/53).

Поред неких других налаза, који су махом врло слабо очувани, као што је већ наведено, у гробовима некрополе Надрљан I веома су заступљене керамичке посуде. У неким гробовима оне представљају једине налазе, а у многим најкарактеристичније. Захваљујући књизи Тивадара Виде, руком рађена грнчарија може нас приближити бољем датовању налазишта него што га је одредио Ласло Гере у свом раду који је објављен годину дана пре Видине монографије. У осврту на ово налазиште, будући да нас пре свега занима датовање гробних целина, користиће се табеларни приказ ауторових резултата, за које надаље важи исти цитат (Vida 1999: Taf. 175).

Са некрополе Надрљан I, приказане су само две посуде рађене на витлу. Судећи по фотографији, посуда с витла из гроба 2 је боље израђена (Gere 1998: T. VII/2). Уколико је рађена на брзом витлу, што није сасвим јасно, одговарала би Видиној подгрупи IC2, с датовањем од 650. до 670/680. године. Друга посуда с витла је украшена спирално урезаном водоравном линијом која се из фронталне пројекције очитује као низ линија. Нађена је у гробу 13, у којем је била и руком рађена посуда (Gere 1998: T. X/1), са четири купаста завршетка на ободу, која је опредељена у раноаварски период. Облик тих посуда је номадског порекла (Vida 1992: 536, Taf. 8/2, Karte 3), а већ су коментарисане сличне посуде из Аде и Малог Иђоша.

Посуде из гробова 4 и 39 налик су на најстарије представнике подгрупа IIID2-4 истог аутора, с датовањем до 600. године (Gere 1998: T. VIII/1, XVI/13). Посуда из гроба 34 (Gere 1998: T. XVI/4) одговара репрезенту исте Видине подгрупе из прве четвртине 7. века, док би представницима подгрупе IIID1 истог датовања могле да припадају посуде из гробова 1, 16 и 38 (Gere 1998: T. VII/1, XII/1, XVI/10).

Посуде из гробова 17 и 30 одговарају представницима подгрупе IIID5 с датовањем од 650. до 670. године (Gere 1998: T. XII/3, XV/2). Представнику подгрупе IIID1 из 670-700. године наликује посуда из гроба 26, док посуде из гробова 20, 21, 31 и 32 (Gere 1998: T. XV/1; XII/8, XIII/7, XV/4, 7) највише подсећају на репрезенте Видине

подгрупе IIID10 који се оквирно датују од 680. до 710. године, дакле у прелазни аварски период.

Неке од посуда са некрополе Надрљан I није могуће сврстати у подгрупе Видине типологије, што је разумљиво, будући да су у питању производи израђивани слободном руком. Ипак, паралеле посудама из гробова 11 и 25 (Gere 1998: T. IX/5, XIII/10) могу да се потраже на некрополи Чик, у гробовима 105 и 101, који су датовани у прву половину, односно крај 7. века (Бугарски 2009a: 132, 135, T. XVII/105-5, XIV/101-1, План 1).

Слични налази, иако опште узевши нешто богатији, забележени су и на некрополи Надрљан II, на којој није уочен старији хоризонт сахрањивања. Међу најкарактеристичнијим појасним налазима је гарнитура из гроба 1, састављена од језичка, копче, кружних окова од лима са заковицама и гајке (Gere 1998: T. XVII/1, 3-11). Језичак од две плочице лима одговара типу 7 серијације Јозефа Забојника, који се датује у фазу MS II, тј. у последњу четвртину 7. века, док копча с наребреном овалном алком и оковом од лима наликује на представнике типа 122 истог аутора, ширег датовања у фазу MS, тј. у другу половину 7. века (*T. 70/3*). Језичак Забојниковог типа 7 потиче и из гроба 33 (*T. 70/4*), где је нађена и ливена бронзана копча извијених крајева с лежиштем за гвоздени трн, који је делом сачуван (Gere 1998: T. XXIII/2, 6). Копча припада типу 125 поменуте серијације, сагласно одређеном у фазу MS (Zábojník 1991: 234, 235, 248, Taf. 4/7, 25/122, 26/125, Abb. 1).

Посебно је интересантна гарнитура из гроба 45, коју је објавио још ЗденкоИнски (Vinski 1958: 13-14; Gere 1998: T. XXVII/1-7). Нађено је пет правоугаоних појасних окова од позлаћеног бронзаног лима отиснутог матрицом, као и два кружна, израђена у истој техници (*T. 70/5-9, 10-11*). Налази одговарају типовима 179, односно 182 референтне серијације, фази MS II (675-700) (Zábojník 1991: 234, 235, 248, Taf. 34/179, 35/182).

У гробу 27 је, поред једне обичне гвоздене копче трапезоидног облика нађена је и ливена бронзана трапезоидна пређица, чији трн ни оков, који је био од лима, нису сачувани. Иста комбинација присутна је и у гробу 34, с тим што је та ливена копча мањих димензија (Gere 1998: T. XXII/15, 16, XXIII/12, 13). Описане копче се најчешће јављају у комбинацији с ливеним појасним комадима, ређе с пресованим. Наши примерци одговарају копчама типа I са некрополе у Тисафиреду, које се датују у период 700-750/760. године, каткад и нешто раније (Garam 1995: 228, Abb. 99/16-18).

Према Забојниковој серијацији налаза појасних гарнитура, прећице би припадале копчама типова 119, 120, 126 или 130, и хронолошки би потпадале у другу од четири позне подфазе - SS II – односно у временски распон 720-750. године (Zábojník 1991: 237-239, 248, Taf. 25/119, 120; 26/126, 130, Abb. 1).

Од накита се, најпре, издваја већи број нађених наушница. Крупније алке кружног облика које носе по неколико украсних перли, а не само једну централно постављену, потичу из два гроба. Појединачан налаз је забележен у гробу 4, док је пар нађен у гробу 16 (Gere 1998: T. XVII/16, XX/7-8). Такви комади су опредељени у тип 16 на некрополи Алатијан, с датовањем у другој половини 7. века. Мање округле алке украшене по једном перлом једнаког су датовања. Налаз из гроба 17 одговара тако датованом типу 11 са Алатијана (Böhme 1965: 5, 33/16, 11), а исто би се могла временски одредити и наушница из гроба 20 (*T. 70/13*). Налаз из гроба 40 (Gere 1998: T. XX/4, XXI/6, XXVI/15), пак, нешто је каснијег датовања и припада прелазном аварском периоду. На том примерку, стаклена перла не виси директно о кружној алки с коленцима, већ је за њу везана држачем. Налик је на наушнице с помичним привеском, какве се на Тисафиреду датују око 680-710. године (Garam 1995: 276, Abb. 148/20-26). Најмлађе наушнице су из гробова 6 и 22. Од карактеристичних касноаварских налаза из гроба 6, издвајају се и биконични пршљенак украшен цик-цак орнаментом и ниска перли у облику семенки лубенице (Gere 1998: T. XVIII/3-7, XXI/13). Наушнице из та два гроба припадају издуженим овалним наушницама са стакленим привеском. Такве наушнице су већ биле споменуте поводом карактеристичног налаза са некрополе I, који се датује прилично позно. Наушнице са некрополе II су нешто другачије израде и могле би се датовати мало шире, у другу половину 8. века (Garam 1995: 280, Abb. 148/34-38; 254).

У гробовима су нађене још две ниске перли. Различити примерци су били на нисци из гроба 36, а сасвим ситне перле красиле су ниску из гроба 40. Цилиндричне и помало заобљене перле средње величине са прве ниске су налик на раноаварске, док би се ситнији комади из гроба 40 могли датовати до око 670/680. године (Pásztor 2008: 315, Abb. 4, Tab. 2). Из гроба 35, даље, потиче једноставна наруквица тракастог пресека, преклопљених крајева. Масивније наруквице су нађене у два гроба, управо у гробу 36, као и у гробу 38. Наруквице су идентичне, ливене у бронзи, данас јаче патиниране. Направљене су са задебљаним крајевима и једнака „četiri kolenca obrađena kao mali grozdići u pseudogranuilaciji“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 52, Sl. 15; Gere 1998: T. XXIV/3, 7-8, XXVI/3-4). Иако нисам успео да им нађем директну аналогију, релативно слични

примерци – истина без коленаца по телу - појављују се током дужег периода, тако да је наглашено да не представљају хронолошки осељив материјал (Zábojník 2004: 60, Obr. 29/9).

Из гроба 38, пак, потиче и налаз пафти, као и из гроба 40. Пафте су исте израде, округле, са стакленим умецима (Gere 1998: T. XXVI/1-2, 10). Према доступној типологији ових налаза, одговарајуће пафте припадају групи III, с датовањем у 8. век (Kürti, Wicker 1991: 20-21, Abb. 7/1-2), иако би се на основу поменуте наушнице и перли из гроба 40 доња граница датовања могла спустити на 680. годину. О пафтама је већ било речи у вези са налазима из Челарева.

Налаз старије, плочасте емајлиране фибуле ромбоидног облика у гробу 36 по Ласлу Гереу сведочи да су Авари приликом копања својих гробова наилазили на сарматске сахране, и онда нађене вредније предмете и сами користили (Gere 1998: 84, T. XXIV/9; *cf*. Dimitrijević *et al*. 1962: 52, Sl. 11). На аварским некрополама, иначе, поред саваремених, налажене су и старије фибуле, још из гвозденог доба (*cf*. Garam 2003: 122).

Чини се да би сарматско порекло могло да се припише још једном налазу, биконичном пршљенку из гроба 16 (Gere 1998: T. XX/6). Препознатљива варијанта биконичних пршљенака неједнаких висина конуса је у сарматском материјалу у Мађарској присутна у периодима I и II, закључно са 260. годином (Párducz 1959: 365; *cf*. Бугарски 2009a: 24). Поред тог интересантног налаза, од прибора је у женским гробовима нађено више сличних жлебљених коштаних игленица, веома налик на поменуту игленицу из гроба 6 са локалитета Надрљан I. Слично важи и за налазе биконичних пршљенака, такође из гробова особа женског пола, а нађен је и већи број уобичајених гвоздених ножева.

И на налазишту Надрљан II је у гробовима нађен већи број лонаца, одреда руком рађених. Најчешће се и у овом случају ради о јединим приказаним или пак најрепрезентативнијим налазима из гробних целина. За њихово ближе одређење служићемо се истим извором (Vida 1999: Taf. 175). Најинтересантнији налаз представља праисторијска посуда у гробу 12, за коју Ласло Гере такође претпоставља да је била сачувана као лепа старина. Правоугаона гвоздена копча из гроба 12, иако хронолошки не нарочито осетљива, ипак јасно ту сахрану одређује као раносредњовековну (Gere 1998: 84, T. XIX/5, 6).

Уз неколико посуда које није било могуће сравнити с представницима Видине типологије, најстарији лонци, а тиме и гробови, могли би да буду гробови 4, 13 и 29

(Gere 1998: T. XVII/19, XIX/7, XXIII/1), јер посуде из тих гробова личе на репрезенте подгрупа IIID6-7, IIID1 и IIID5 који се датују у прву четвртину 7. века. Гроб 4 је, ипак, на основу препознатљивијег налаза горе датован у другу половину 7. века, што само по себи сведочи о тешкоћама датовања гробова само на основу руком рађеног посуђа.

Посуда из гроба 3, пак, налик је на лонце подгрупе IIID2-4 из друге четвртине 7. века, док би лонци из гробова 7, 8 и 14 (Gere 1998: T. XVII/14, XVIII/9, 10, XX/1) одговарали представницима подгрупе IIID9 оквирног датовања 650-670. године. У тај период, уз могућност употребе до истека 7. века, могла би да се датује и посуда подгрупе IIID1 из гроба 18, једна од две посуде из гроба 47 која одговара подгрупи IIID2-4, као и лонци подгрупе IIID5 из гробова 23 и 41 (Gere 1998: T. XXI/1, XXII/2, XXVIII/5, XXVI/16). Прелазном аварском периоду (сса 680-710) припадала би посуда подгрупе IIID1 из гроба 9, односно лонци налик на представнике Видине подгрупе IIID10 из гробова 25, 46, 51, као и једна од две посуде из гроба 35 (Gere 1998: T. XIX/1, XXII/5, XXVII/14, XXIX/1, XXIV/4).

Са локалитета Башта Каваи Ласла – Улица Маршала Тита, описана су свега два гроба а илустрован је инвентар само једног. Од неилустрованог инвентара гроба особе женског пола, типолошки најсоетљивији налаз представља огрлица од 44 перле нанизане на бронзану жицу, од којих је већина направљена од стакла у облику семенки лубенице (Dimitrijević *et al.* 1962: 53). Такве перле су, о чему је на више места већ било речи, ушле у употребу у прелазном аварском периоду, док су за 8. век карактеристичне ситније пеле црне боје. Да су перле тог облика намицане на бронзану жицу, примећено је и у случају налаза из гроба 34 са некрополе Брдашица у Војци (Бугарски 2006: 404-405, 436, Сл. 6).

Најкарактеристичнији налази из гроба мушкарца су илустровани (Dimitrijević *et al.* 1962: 53, Sl. 19-21: *T. 71/1-3*). Бронзани језичак за крај појаса је ливен с проламањем, украшен стилиозованим флоралним мотивом. Гарнитуру је красило и седам правоуглих окова са мотивом грифона на горњем делу и завијутака на привеску који је, причвршћен шарниром, висио са доње стране. Копча је бронзана, ливена, трапезоидног облика с оштећеним правоугаоним оковом од лима. Језичак је несумњиво касноаварски али, што је интересантно кад је реч о тим најчешће униформним налазима, нема своју праву аналогију међу представницима серијацијских типова Јозефа Забојника. Због тога се ближе датовање гроба темељи на сагласном серијацијском датовању осталих, веома типичних појасних комада. Налази оваквих копчи из Надрљана већ су

коментарисани, при чему је цитирано да се по Јозефу Забојнику датују у 720-750. годину а по Еви Гарам нешто шире, оквирно у прву половину 8. века. Налази дводелних појасних окова, пак, одговарају Забојниковом типу 240, који се такође временски смешта у фазу SS II, од 720. до 750 године (Zábojník 1991: 238, T. 39/11-13). И на Тисафиреду су ови налази слично датовани (Garam 1995: 248, Abb.98, 1, 3, 6-7).

4.4.2.4. *Анализа података*

Као што Ласло Гере није располагао књигом Тивадара Виде, тако ни други аутор није могао да укључи његове резултате у своју монографију. Из тог разлога, на овом месту се нису цитирали ставови Тивадара Виде о керамичком репертоару надрљанских налазишта, већ је само извршен покушај да се он сврста и датује према резултатима тог аутора. Још једном би ваљало подвући да датовање гробова само на основу керамичких посуда, посебно оних рађених слободном руком, не може бити до краја поуздано. Ипак, у недостатку бројнијих хронолошки осетљивих налаза на налазишту Надрљан I, ипак може да се предложи другачије датовање у односу на до сада предложена. Од 18 гробова са аварским посудама, њих 7 највероватније припада прелазном аварском периоду, баш као и скоро сви представљени комади накита.

Само на основу керамичких посуда, два гроба би могла да се датују пре истека 6. века, четири у прву четвртину 7. века а два од 650. до 670. године. Оцена да је чак осам гробова из којих посуде наликују раноаварским, наводи на претпоставку о ранијем датовању некрополе него што је то одредио Ласло Гере. Чини се да се до исправног датовања налазишта Надрљан I може доћи ако се усвоји доња граница коју је у новије време понудио Петер Риц, тј. последња четвртина 6. века (*ADAM* 2002: 250), док би за горњу границу могло да се предложи време истека прелазног аварског периода, око 710. године, само да је реч о усамљеном налазишту. Гроб 36 је једини знатно млађи на локалитету, и због те сахране, у неком другом случају, не би било сврховито „подизати“ хронологију целог налазишта. Реч би била о изолованој касноаварској сахрани, јер се ни у једној другој целини не примећују карактеристични позноаварски налази. Свега две посуде с витла, притом, добиле су раније датовање.

Засновано је, ипак, претпоставити и да гроб 36 припада групи каснијих сахрана, ако се на уму има и локалитет Надрљан II. Нажалост, за прво налазиште се располаже само приручном теренском скицом на којој гробови нису нумерисани, међутим основа налазишта II је далеко боља (Gere 1998: T. I, II). Иако није назначена размера, ако се узме да је просечна дужина гроба 2 m, може се извести груб прорачун да је локалитет

II, где су нађена 52 гроба, био истражен у ширини од око 70 m. Ако се узме у обзир цитирана процена Десе Чалања да је удаљеност између два налазишта можда око 50 m, а највише до 200 m, делује очигледно да су 1943. године заправо истражена два дела једне веће аварске некрополе, од којих се један део делимично преклапа са старијим гробљем. Притом, датовање та два дела, како се испоставља, јесте слично, али није сасвим исто. Да су у питању хронолошки јасно одељени локалитети, могло би да се претпостави да је реч о аварским гробљима из различитих фаза њиховог живота у окружењу налазишта. Овако, пак, није логично поверовати да су заиста постојала два посебна насеобинска гробља сличног датовања на тако малом растојању.

Кад је реч о налазишту II, било је могуће прецизније датовати 28 од 52 гроба. На основу налаза лонаца, свега три гроба би се могла приписати првој половини 7. века, и још три трећој четвртини тог столећа. Највише је гробова друге половине 7. века, осам, при чему је још девет гробова прецизније датовано у прелазни аварски период, до око 710. године. Један гроб би могао да се датује широко, 680-800, два гроба су из прве а још два из друге половине 8. века. Сасвим поуздано, дакле, овај део некрополе је коришћен у другој половини 7. и током 8. века, с највећим интензитетом током првих педесетак година. На другом месту, понуђено је нешто уже датовање, од последње четвртине 7. до средине 8. века (*ADAM* 2002: 250).

Због релативно малог броја гробова, анализа ситуационог плана, према којем су иначе гробови оријентисани север-југ (Gere 1998: T. II: *T. 70/14*), није дала посебно важне резултате. Ипак, наговештава се да су се гробови 8. века пружали углавном источно (уколико је план добро оријентисан) од сахрана из претходног столећа. Те сахране се у одређеном броју готово извесно налазе испод ондашњих кућа и винограда који су забележени на ситуационом плану, и даље на исток. Уколико би се овај модел применио на целокупну надрљанску некрополу, највероватније би се испоставило да је локалитет Надрљан I, у целини нешто старији, био западније од локалитета Надрљан II. На карти бачких налазишта Петера Рица, тако је и показано, али се стиче утисак да је ту пре реч о начину бележења налазишта него што су дате њихове прецизне локације (Риц 1979: 39). С друге стране, и у Бечеју је уочено да западни део гробља припада старијем хоризонту, а источни млађем (Микић–Антонић 1990: 133) а то се показује, истина у ужем временском распону, и на некрополи Арадац.

Закључак стратиграфске анализе коју је спровео Ласло Гере је да су северно од раке 33 гробови све уредније распоређени у редове. По њему, то су углавном гробови особа женског пола из 8. века, што се у извесној мери коси с нашом анализом. По

аутору, „парадоксално“ је да су се ту један до другог нашли гробови 1 и 4, први из последње трећине 7. века, што у највећој мери одговара нашем датовању, и други из прве (по мени друге) половине 7. века (Gere 1998: 83). Узме ли се у обзир најзападнији гроб у том низу, гроб 3, заправо се добија следећи модел датовања гробова ка истоку: од друге четвртине 7. века, преко угрубо, треће, до последње четвртине тог столећа. У свим низовима гробова где постоји могућност њиховог ужег датовања, сем у најсевернијем пару, примећује се исто: како се иде ка истоку, гробови су млађи.

Кад се узму у обзир оба дела некрополе, јасно је да је највећа концентрација сахрана била у прелазном периоду њихове превласти, уз известан број рано- и касноаварских гробова. Целокупна некропола би се, дакле, могла датовати од краја 6. до краја 8. века. Ипак, најранији гробови су датовани искључиво на основу сличности облика руком рађених посуда с представницима типо-хронологије Тивадара Виде (Vida 1999), што нужно носи повећану могућност грешке. Због тога је надрљанско гробље представљено у прегледу познијих налазишта. Кад је у питању укупан број аварских сахрана, најмањи број о којем би се могло расправљати је око 150, а највећи око 300, уколико би се испоставило да су два локалитета, у постојећој литератури објашњена као две посебне некрополе, ивичне зоне некрополе. Уколико то није случај, што сам с обзиром на широко датовање гробова склон да верујем, укупан број гробова је могао бити и знатно већи.

Свих неколико ископаних гробова на локалитету Башта Каваи Ласла – Улица Маршала Тита вероватно су касноаварски. Један гроб је на основу карактеристичних појасних налаза овде датован у 720-750. годину, док би датовање другог гроба, на основу споменутих али неилустрованих прилога, могло да се одреди у прелазни или, вероватније, позни период аварске превласти. На другом месту у новије време, налазиште је шире датовано у 8. век (*ADAM* 2002: 250). Могло би да се претпостави да је и ово налазиште представљало део надрљанског аварског гробља, као и изгубљен локалитет Алвег, што доприноси закључку да се велика некропола може датовати пре свега у средњо- и касноаварски период. Због тога у овом прегледу малобројним гробовима из Надрљана који не потичу са локалитета I и II није посвећена посебна одредница.

Надрљан, на ивици плавног подручја Тисе, био је, што се из описа налазишта I јасно показује, насељен у доба праисторије и ранијег тока Сеобе народа, па је засигурно представљао погодно место за масовније насељавање и у аварско доба. Због тога се да претпоставити да гробље у доба Другог светског рата није нађено због тога што је сам

локалитет био угрожен водом, већ због тога што је са те „безбедне“ локације узимана земља за изградњу насипа. Уколико у међувремену није дошло до његовог уништавања, налазиште пружа добре могућности за додатна истраживања, којима би се могло доћи до бројних нових података.

4.4.3. **Сента (Zenta)**

4.4.3.1. *Географско одређење*

Сента је смештена на граници алувијалне равни Тисе и флувио – барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005), на истуреном положају који као рт дубоко продире у нижи терен. Као и остала насеља на том споју, подигнута је на вишем геоморфолошком члану, притом на месту које саобраћа са кореспондентно постављеном Чоком у Банату (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152).

Из Сенте и околине потичу најмање три регистрована касноаварска налазишта, али прецизније податке о локацији имамо само за локалитет Улица 13. јула, који се налази у североисточном делу насеља, на око 300 m удаљености од старе обале Тисе (*ADAM* 2002: 315; Риц 2003: 325). Иако је до данас Улица 13. јула променила своје име, локација у североисточном делу насеља упућује на смештај на самој граници геоморфолошких целина.

О налазишту Макошпарт (Макошпуста) сведоче много непрецизнији, па и контрадикторни наводи Петера Рица, који ипак преноси да је ово земљиште „некад било обала Тисе“ (Риц 1979: 35). Сам топоним Макошпуста (Mákospuszta) потиче од Десе Чалања и по свему судећи није тачан (Mrkobrad 1980: nap. 554).

Локалитет Велико брдо (Nagyhegy) није идентификован (*ADAM* 2002: 316), али би се по самом називу могло закључити да је смештен негде на поменутом рту флувио – барског дна Панонског басена.

4.4.3.2. *Историјат истраживања*

Први забележени аварски налаз потиче још из 1903. године, када су приликом риголовања винограда на локалитету Макошпарт радници наишли на један гроб, можда коњанички. Првом публикацијом М. Ердујхељија (M. Érdújhelyi) не располажем, а зна се да је на том терену 1975. године извршено „заштитно ископавање у дужини од 500 m“ које је донело обиље података о сарматском насељу. Испред Покрајинског

завода за заштиту споменика културе, сенћанског и суботичког музеја, радове је водио Ласло Секереш (Риц 1979: 35).

Потом је, пре 1914. године, са локације Велико брдо у збирку локалне гимназије донесен један позлаћени налаз (*ADAM* 2002: 316) који је нестао за време Другог светског рата (Mrkobrad 1980: нар. 554).

Налаз из Улице 13. јула, пак, забележен је 1984 (или 1985). године, када је током копања земље за септичку јаму уочен један скелетни гроб са прилозима. Налаз је пријављен сенћанском музеју „те је извршено сакупљање археолошког материјала." На једном месту је наведено да се теренска документација чува у Археолошком одељењу Градског музеја у Суботици (Риц 1997: 205, нап. 72), а на другом се спомиње „Теренски дневник Сенћанског музеја (В. Кулчар 1985)" што највероватније значи да је документацију израдила Валерија Кулчар, данас афирмисани стручњак из области археологије Сеобе народа из Музеја Јоше Андраша у Нирећхази.

4.4.3.3. *Археолошки налази*

Извесне упитаности постоје и око самих предмета. Наиме, једини илустровани комад, пропраћен врло штурим подацима („lokalitet nepoznat (možda Mákospuszta)"), долази из збирке музеја у Сенти. Описан као језичак дужине 6,8 cm, ливен у бронзи с проламањем и украшен мотивом „jako stilizovane vreže," налаз по свој прилици није илустрован на месту на којем се у књизи *Сеоба народа* то наводи, већ на наредној табли, па би исправно позивање на овај предмет било: Dimitrijević *et al.* 1962: 58, T. XXXI/1 (*T. 71/4*). Ово је важно напоменути и због тога што се стара омашка преноси и касније (Nagy 1971: нар. 31), па се и у скорашњој каталошкој одредници овом локалитету приписује неодговарајући налаз (*ADAM* 2002: 315). Карактеристично украшени језичак припада Забојниковом типу 52, дводелним проломљеним језичцима завршеним контрапонираним и готово спојеним птичјим главама, који се датује у фазу SS III (750-780) (Zábojník 1991: Taf. 16/5, Abb. 1). Знатно раније, налаз је само нешто шире датован, у другу половину 8. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 58).

Знамо да је изгубљени налаз са локације Велико брдо био ливен у бронзи, позлаћен и украшен проломљеним, мотивом вреже (*ADAM* 2002: 316), на основу чега може да се закључи да је потицао из позног периода аварске превласти.

Из Улице 13. јула такође потиче касноаварски гроб. У раци правоугаоног облика, оријентације север-југ, био је опружен покојник сахрањен са појасом од ливене бронзе. Из гроба потиче и једна гвоздена прећица, ковани нож, а у пределу ногу

покојнику је била приложена омања посуда грубље фактуре. Гроб је датован прилично широко, у 8. век (*ADAM* 2002: 316; Риц 2003: 325).

4.4.3.4. *Анализа података*

Најпре, чини се да би барем локалитете Макошпарт (Макошпуста) и Улицу 13. јула требало посматрати изједна, ако не и као јединствено налазиште. Цитирани навод да се налазиште Макошпуста налазило на обали Тисе вероватно не би требало схватити дословно: имајући на уму све до сада изнесене просторне анализе, та локација би требало да буде на „обали" зоне плављења, тј. алувијалне равни или „старе Тисе", а не саме реке. То би ову позицију вероватно приближило некадашњој Улици 13. јула. У том смислу, важна је напомена да су мештани посведочили да је скелетних гробова у тој улици било и пре регистроване сахране, па је претпостављено постојање веће некрополе (Риц 2003: 326).

Налаз сличног датовања потиче и са локалитета Велико брдо. Тај индикативан топоним је коментарисан у уводном одељку, и врло вероватно се налазио у близини (две ?) претходно споменуте локације, тако да је могуће да се на погодном геоморфолошком положају на североисточном ободу Сенте заправо крије једна велика касноаварска некропола позната под три назива. С друге стране, остаје могућност да су и овде по среди некрополе оближњих касноаварских заселака, што ипак делује мање вероватно. Датовање би било у границама 8. века, можда чак у другој половини тог столећа. Ако претпоставимо да је реч о јединственој некрополи, насеље не би било далеко, тим пре што су 1975. године на локалцији Макошпарт откривени бројни трагови сарматског живљења, чак око 200 земуница, јама и других објеката (Риц 1979: 35): већ више пута је напоменуто да је на југу Карпатског басена становништво различитих епоха често користило исте положаје за насељавање (Bugarski 2008a: 450-451).

4.4.4. **Ада (Ada)**

О аварским налазиштима ранијег датовања из Аде било је речи у оквиру првог пописа, а на овом месту биће представљена два касноаварска локалитета.

4.4.4.1. Локалитет Циглана Бакош Калман

4.4.4.1.1. *Географско одређење*

О географском положају Аде било је речи у првом попису налазишта (*3.4.2.1.1.* на стр. 154). Положај важног налазишта Циглана Бакош Калман није описан, нити довољно прецизно унесен на неку основу, али се чини да је био у северном делу насеља (*cf*. Риц 1979: 39/7; Риц 1997: Сл. 3/5; Риц 2003: Карта 1). На основу приказа на цитираним картама и чињенице да се са њим оквирно слаже позиција садашње Улице Бакоша Калмана, што може да се провери на плану града који нуди *Google*, могло би да се претпостави да је локалитет био на северној обали накадашњег потока који се уливао у Тису, врло близу Сенћанског пута, паралелно с њим.

4.4.4.1.2. *Историјат истраживања*

Вести о налазима бројних гробова са простора Циглане Бакош Калман стизале су током низа година, да би 1965 (или 1966). године Шандор Нађ обрадио један касноаварски гроб са овог локалитета (*ADAM* 2002: 16). У сажетом саопштењу, Нађ је навео да су ту целину уништили радници, али да су предмете предали археолозима Богдану и Олги Брукнер (Nagy 1972: n. 7), док је Душан Мркобрад погрешно пренео податке о години открића и условима налаза (Mrkobrad 1980: nap. 580). Налази се чувају у Музеју Војводине (Nagy 1971: nap. 20).

4.4.4.1.3. *Археолошки налази*

Како се то изводи из не сасвим јасних осврта, из овог гроба, изгледа коњаничког, прикупљено је више бронзаних појасних окова и једна сребрна посуда (*ADAM* 2002: 16). Према подацима који су стајали на располагању Еви Гарам, покојник је био сахрањен још са луком, мачем са касноаварским ушицама каније и позноаварским узенгијама са широким, профилисаним упориштем стопала (Garam 2002b: 92).

У новије време, из синтетског рада Андраша Чутија сазнајемо да су међу оковима била два комада, какве он иначе приписује орми. Један оков је припадао његовом типу *Ib* ливених лучних окова орме, а други типу *IV*. Док је о налазима тог типа било речи приликом представљања сродног налаза из Ченеја, у окове типа *Ib* сврстани су комади приближних димензија 3 cm x 2,5 cm. У више од половине случајева, окови тог типа били су позлаћени. Радионички центар, који је снабдевао и удаљене области, па тако и наше, тражи се око Комарна, а налазе типа *Ib* Чути датује у

Забојникову SS III фазу (750-780), уз пар каснијих примерака (Csuthy 2012: 184, Fig. 2/1, 5/1, Map I/A, D: *T. 71/7, 8*).

Од појасних (?) делова, приказан је само један језичак. Иако нетипичан и не сасвим јасно илустрован, очигледно припада касноаварском репертоару 8. века. Реч је о ливеном и проломљеном језичку који носи лепо изведен флорални мотив витице са листовима. На месту увлаке, међутим, језичак има централно постављен продужетак, због чега не може да се уведе у Забојников серијацијски низ. У контексту Чутијеве расправе о оковима, могуће је да језичак и није припадао појасу, већ орми.

Шандор Нађ је исправно уочио сличност овог мотива са представом витице на ободу једне златне боце из чувене оставе из Нађсентмиклоша (Nagy 1972: 113, Pl. 21/3, 4: *T. 71/5*). Реч је, по новијем попису, о посуди бр. 2 из те оставе, тј. златној боци с медаљонима која се чува у Античкој збирци Музеја историје уметности у Бечу (Gschwantler 2002: 16-18, Kat. No. 2), али тај детаљ не може да допринесе прецизнијем датовању целине. У својој темељној анализи, Чанад Балинт је закључио да та боца показује одлике централноазијске продукције, али и да се нека од њених занатских и декоративних решења могу пратити на појединим аварским појасним комадима 7. и 8. века (Bálint 2002: 74).

Везе између налаза из Аде и оставе из Нађсентмиклоша уочавају се још лакше у погледу другог предмета из гроба, металне посуде. Реч је о сребрној посуди мањег, овалног и раскуцаног реципијента (Nagy 1972: 113, Pl. 21/1: *T. 71/6*) на којег је са једне стране, испод ненаглашеног обода, занитовна дршка тракастог пресека у облику преломљеног широког лука, по средини пробушена за качење. Судећи према скорије објављеној фотографији у размери, димензије реципијента су 17 cm x 10 cm, а дршке 10,5 cm x 2 cm (Bálint 2010b: Abb. 216, 217/1). Око кружне рупе на дршци развија се биљна декорација, уз пунктирање позадине. Примећено је да начин прављења дршки посуде из Аде, као и неких из Нађсентмиклоша и Врапа, представља новину у производњи металног посуђа, због чега су такве дршке опредељене у посебан тип *Nagyszentmiklós-Ada-Vrap*. По облику и по величини, оне сасвим одговарају широким ушицама канија мачева и сабљи какве се код Авара појављују крајем 7. века. Тај облик је познат и у централној Азији и на Алтају (Garam 2002b: 92, 96, Fig. 20).

Управо је јасан контекст налаза из Аде послужио као једно од упоришта за (касно)аварску атрибуцију оставе из Нађсентмиклоша (Bálint 2002: 71-74; *cf*. Daim 2003: 516), насупрот неким ранијим мишљењима (*cf*. Bálint 2010b: 81, 87, 107). Други важан аргумент представљају руне урезане на једној посуди, које су истоветне рунама

са игленице у Сарвашу (Juhász 2004: 19, Taf. IX/67-2, LXIII), па би понуђена аргументација могла да се прихвати. Налаз из Сарваша потиче из више него скромне целине, тако да се рунски запис из Нађсентмиклоша, као изразито редак траг аварске писмености, сам по себи не може узети за статусно обележје, већ на њега треба гледати у културном контексту како га је предложио Балинт.

Остаје, међутим, проблем са одређењем друге аналогије посуди из Аде. Чувена остава из Врапа у Албанији довођена је у везу са Бугарима, тачније с покретом одметнутог Кувера и Сермезијанаца из завршнице 7. века (Werner 1986). Не улазећи овде у детаље тог компликованог концепта (*cf*. Поповић, В. 1986), треба навести да је, на основу појасних налаза ливених у злату и сребру, датовање ове оставе померено у прву трећину 8. века, при чему је оцењено да је драгоцено посуђе из ње делом могло потицати од Цркве (Daim 2003: 510).

У историјском контексту, ово би обесмислило идеју Јоахима Вернера. Захваљујући новијим појасним налазима из Бугарске, који су ближи налазима из Врапа него аварским комадима, оцењено је да је остава из Албаније није аварског порекла (Bálint 2010b: 282), већ да је била састављена од израђевина византијске провинцијске културе на Балкану (Bálint 2002: 69-71). Како су посуде из Нађсентмиклоша и Аде из јасно дефинисаног аварског круга, сличан налаз из Врапа могао би да представља производ неке радионице са Балканског полуострва која би припадала „једном имитаторском културном кругу са византијским коренима“ (Bálint 2003: 59). Ипак се чини да тај проблем није до краја решен, пре свега због малог броја налаза: насупрот бројнијим раноаварским, посуда из Аде и одговарајући примерци из Нађсентмиклоша представљају једине касноаварске металне посуде из Карпатског залеђа (Bálint 2010b: 316-319).

4.4.4.1.4. *Анализа података*

Тешко је не приметити да веома редак налаз металне посуде из гроба у Ади није изазвао већу пажњу наших истраживача и да, чак ни у најопштијим цртама, није дефинисана целина из које она потиче. У радовима домаћих аутора не наводе се чак ни димензије посуде, нити је на неку од приложених илустрација, иначе недовољних, стављен размерник. Површност је ишла дотле, да се у *Приручнику за златарство Авара* на неколико места тврди да је посуда израђена од злата (sic!) (Petrović, R. 1980: 51-53). Као лош пример, и овакав третман једног уистину вредног налаза може да се сматра парадигматичним за нашу археологију Авара, па не чуди што темељну публикацију

целине из Аде, након скоро пола века од открића, спремају еминентни стручњаци из Мађарске, Чанад Балинт и Ева Гарам.

Може се претпоставити да ће двоје аутора на основу података којима располажу доћи до прецизнијег датовања гроба из Аде, што би свакако допринело бољем разумевању специфичних металних посуда са дршкама типа *Nagyszentmiklós-Ada-Vrap*. Целина је датована у 8. век (*ADAM* 2002: 16), а на основу објављеног језичка стиче се утисак да би датовање могло да се сузи на другу половину тог столећа. Имајући у виду и остале налазе из тог, Ева Гарам се приближила датовању целине из Аде у последњу трећину 8. и почетак 9. века (Garam 2002b: 96). Када се узме у обзир датовање окова орме које нуди Андраш Чути (Csuthy 2012: 184, 186), временско одређење гроба из Аде могло би да се омеђи још боље, у последњу четвртину 8. и почетак 9. века.

Ако се прихвати навод да овај коњанички гроб потиче са места на којем су током дужег периода уништавани гробови, може се закључити да је био у склопу једне веће (касно)аварске некрополе. Покојник који је био сахрањен са описаном посудом је свакако био високог ранга. Требало би нагласити да је, на основу интересантног натписа на посуди бр. 21 из Нађсентмиклоша (Gschwantler 2002: 41, Kat. No. 21), који се састојао од речи старотурског (аварског?) језика исписаних на грчком алфабету, она протумачена као својина извесног жупана Бојле (Róna-Tas 2002), при чему се дозвољава да читава остава заправо представља сачувани остатак похаране централне аварске ризнице (Daim 2003: 516). У том кључу, могло би да се помисли да је сребрна посуда истог типа из Аде хијерархијски имала нижу вредност, и да је припадала аварском (војско)вођи који је имао нижи ранг од жупана.

На крају, ваља приметити да је и Циглана Бакош Калман вишеслојан локалитет, јер одатле потиче и налаз једног бунара који је на основу керамичких налаза приписан сарматском живљу (Риц 1979: 27).

4.4.4.2. Локалитет Ново насеље (Кућа Киш Иштвана)

4.4.4.2.1. *Географско одређење*

Положај локалитета Ново насеље (Кућа Киш Иштвана) може да се одреди доста прецизно. Налази се на некадашњој парцели за новоградњу бр. 40, на локацији Новог насеља, јужно од старог језгра Аде, према Молу, „500 m западно од старог потока“ (Риц 1997: 205, Сл. 3; Риц 2003: 325). Реч је о положају на источном ободу флувио – барског дна Панонског басена који гравитира шаву са алувијалном равни Тисе (Geomorfološka karta 2005).

4.4.4.2.2. *Историјат истраживања*

Године 1984, приликом изградње породичне куће Иштвана Киша, наишло се на скелетне гробове са прилозима. Власник куће је пријавио налазе надлежнима у музеју у Сенти, након чега су уследили обилазак терена и прикупљање налаза, уз ископавање једног гроба који није био оштећен. Подаци о овим радовима, које је водио Ласло Секереш, чувају се у Археолошком одељењу Градског музеја у Суботици (Риц 1997: 205; Риц 2003: 325, нап. 1).

4.4.4.2.3. *Археолошки налази*

Током изградње куће било је оштећено шест дубоко укопаних гробова, углавном оријентисаних у смеру северозапад-југоисток. Гроб који није био захваћен грађевинским радовима био је укопан до око 2 m дубине. На дну раке лежао је покојник у уобичајеном, опруженом положају. У висини кука нађено је девет у бронзи ливених окова појасне гарнитуре (Риц 2003: 325), а посебно се спомиње велики појасни језичак који носи мотив вреже (*ADAM* 2002: 17).

4.4.4.2.4. *Анализа података*

На основу прикупљене гробне керамике (Риц 1997: 205) и описаних појасних налаза, Петер Риц је датовао некрополу у касну фазу аварске доминације (Риц 2003: 325) и, прецизније, у другу половину 8. века (*ADAM* 2002: 17). Будући да ништа од налаза није илустровано, нити се располаже неким прецизнијим текстуалним описом, није могуће упустити се у дискусију о ближем датовању гробова.

С друге стране, локација откривеног дела касноаварске некрополе је прецизно забележена, па би се у њеној околини, на геоморфолошки јасно детерминисаном положају, и у будућности могли очекивати слични налази.

4.4.5. **Мол (Mohol)**

4.4.5.1. *Географско одређење*

Географски положај Мола укратко је описан раније (*3.4.3.1.* на стр. 159). Није познато са ког локалитета потиче један касноаварски налаз који ће бити представљен.

4.4.5.2. *Историјат истраживања*

Случајан налаз појасног језичка који је изложен у сталној поставци музеја у Сенти није пропраћен било каквим ближим подацима. Након што је био споменут и илустрован у више наврата (Dimitrijević *et al.* 1962: 49; Mrkobrad 1980: nap. 566; *ADAM* 2002: 245), Ливија Пап га је изабрала за тему свог хабилитационог рада за звање вишег кустоса, који је убрзо и објављен у форми мање самосталне публикације у издању Музеја града Бачке Паланке (Pap 1997).

4.4.5.3. *Археолошки налази*

Језичак из Мола је направљен од бронзе, у техници ливења с проламањем. Његове димензије су 15,3 cm x 3,1 cm x 0,6 cm. Језичак је једноделан, са увлаком, украшен релативно детаљно приказаном виновом лозом са гроздовима (Dimitrijević *et al.* 1962: 49, T. XXXI/3; Pap 1997: 8-11, T. I: *T. 71/9*). Иако се у својој анализи Ливија Пап више бавила примењеним декоративним решењем и аналогијама, при чему би требало подвући да је порекло оваквог флоралног приказа античко, није пропустила да, у складу са Забојниковом типологијом, прецизније одреди језичак. Исправно га је определила у серијацијски тип 46, који је међутим из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 15/7, Abb. 1), а не из најпознијe фазе SS IV, како је то пренела ауторка (Pap 1997: 11). У претходном тексту дисертације је споменут још један језичак типа 46, из Бачког Соколца, а Ливија Пап је картирала аналогне налазе са још шест налазишта уз Дунав и Тису, од којих су најсевернија Штурово, односно Тисаваркоњ (Pap 1997: Karta).

4.4.5.4. *Анализа података*

Интерпретативни део рада Ливије Пап садржи исправну претпоставку да је случајно нађени језичак представљао део појасне гарнитуре с већим бројем ливених чланова. Закључак да тај налаз спада „među reprezentativnije nalaze svog doba“ је исхитрен и у колизији са тврдњом да су такви предмети настајали у „domaćim, lokalnim radionicama, široko rasprostranjenim uz obale Dunava i Tise“ (Pap 1997: 11). Пре би се рекло да су ти језичци део уобичајене, масовне касноаварске производње, али да показују тенденцију помака од апстрактног приказа, толико својственог Аварима, ка реалистичнијем. Нема довољно аргумената ни за претпоставку да су места њиховог настанка „umetničke radionice slovenskih majstora.“

Тврдња да је гарнитуру са које потиче језичак носио припадник средњег или вишег ранга (Pap 1997: 11) би могла да се прихвати, уз напомену да налаз највероватније потиче из уништеног гроба те особе. Закључак се сам намеће: у Молу или околини тог места је постојала касноаварска некропола.

4.4.6. **Бечеј (Óbecse)**

Део позноаварског наслеђа Бечеја већ је представљен, приликом расправе о некрополи на локалитету Пионирска улица. Оновремених налаза из околине града било је још.

4.4.6.1. Локалитет Перлек

4.4.6.1.1. *Географско одређење*

Географски положај Бечеја је описан раније (*3.4.5.1.* на стр. 169). Локалитет Перлек се налази северно од града, на око 8 km од раније описане аварске некрополе на локалитету Пионирска улица, на самој граници флувио – барског дна Панонског басена и ниже алувијалне равни Тисе, уз то на обали тзв. Мртве Тисе, напуштеног меандра ове реке, на надморској висини од 82 m (Микић-Антонић 2003: 114, 126, Карта 1; Geomorfološka karta 2005). Земљиште на овом простору је веома плодно. Слој чернозема је дебљине до 1 m (Станојев 1996: 42).

4.4.6.1.2. *Историјат истраживања*

Археолошки остаци на локалитету Перлек установљени су 1974. године, током коришћења позајмишта земље за изградњу пута до Бачког Петровог Села на катастарским парцелама бр. 20231 и 20232. Према дневничкој забелешци, радом механизације уништен је већи број гробова, највероватније дечјих. Чим су препозанти индикативни налази, надлежни из Покрајинског завода за заштиту споменика културе, Градског музеја Бечеј и из бечејске општине су успели да обуставе радове и да изврше заштитна археолошка ископавања (Микић-Антонић 2003: 111, 113, нап. 2).

Пошто Градски музеј у то време није имао обучене стручњаке за спровођење истраживања аварских некропола, руковођење радовима је преузео Јован Ковачевић, чиме је настављена успешна сарадња која је раније успостављена на ископавањима локалитета Чик. Ископавања су вођена 1974. и 1975. године. Од стручњака који су се касније на различите начине бавили археологијом Авара, у тим радовима су

учествовали Душан Мркобрад, Петар Поп-Лазић, Радмило Петровић и Небојша Станојев (Микић-Антонић 2003: 111, нап. 1).

Резултати истраживања некрополе Перлек нису објављивани у стручној литератури све до целовите публикације Браниславе Микић-Антонић у *Споменици Јована Ковачевића* (Микић-Антонић 2003), што је довило до мањих неспоразума у постојећој литератури (Mrkobrad 1980: nap. 535; *cf*. *ADAM* 2002: 46).

4.4.6.1.3. *Археолошки налази*

Аварско гробље се налази на вишеслојном локалитету. Уз малобројне налазе из бронзаног доба, интензивније насељавање потврђено је током старијег гвозденог доба. Делимично сачувана и истражена аварска некропола била је оштећена, сем радом механизације, каснијим средњовековним и још познијим укопима који се датују широко, од. 11. до 16. века (Микић-Антонић 2003: 111). Постојање раносредњовековног насеља на овој локацији индиковано је самом некрополом, а током каснијих радова су добијени прецизнији подаци о познијим насеобинама (Станојев 1996: 42-74).

Кад је реч о аварској некрополи, археолошки је истражено 20 гробова. Споменуто је да је известан број гробова, вероватно плитких, дечјих, био уништен током земљаних радова, а остала је записана дневничка опаска Душана Мркобрада да је на некрополи морало бити неколико стотина гробова. Ипак, након друге кампање нису уследила даља истраживања гробља (Микић-Антонић 2003: 113-114, 125).

Поред гроба 14 који је правилно оријентисан у смеру запад-исток, истражени гробови су двојако управљени, северозапад-југоисток и југоисток-северозапад, што представља релативно ретку појаву на аварским гробљима.

Раке су сасвим једноставне, правоугаоног облика и равних зидова, најчешће димензија 1,80-2,35 m у дужину и 0,60-0,85 m у ширину. Остаци гробних конструкција уочени су само у два случаја, а ни то није довољно јасно назначено у теренској документацији. У гробу 2, у којем је нађен материјал ранијег датовања, примећени су трагови даске која је покривала покојника, док је у дну раке гроба 10 уочен један мањи укоп дубине 0,17 m, без ближих података. Сем дечјих гробова, раке су биле укопаване доста дубоко, до 2 m, али се због рада са механизацијом не знају њихове почетне коте.

Покојници су сахрањивани у опруженом положају, на леђима, а дужина сачуваних скелета *in situ* била је 1,40-1,75 m (*T. 71/10*). У оштећеном гробу 13 је поред дугих костију ногу нађен и делимично сачуван скелет пса (Микић-Антонић 2003: 121-

128, Сл. 1-5, Т. I-III). Слични случајеви су већ коментарисани, а последњи је представљала једна сахрана са локалитета Ердегљук код Хоргоша. Поред покретног археолошког материјала, који ће бити подробније описан, у ракама су налажене и друге животињске кости и, само у по једном гробу, љуске јаја и пужеви. Храна, у посуди и/или у чврстом стању је чешће стављана крај ногу покојника, а ређе у пределу појаса. Интересантно је да су у четири гроба особа женског пола прилагана и зрна жита, код главе или леве ноге (Микић-Антонић 2003: 140). До сада се у прегледима налазишта нисмо сретали с таквим прилогом у храни, највероватније због тога што ситна зрна могу лако да се превиде током вађења гробне земље.

Кад је реч о покретним археолошким налазима, најпре, нађени су делови три појасне гарнитуре. Сет из гроба 2 састоји се од главног и споредног језичка од сребрног лима и три четвороугаоне појасне апликације од истог материјала, као и још два окова издуженог правоугаоног облика с наспрамно постављеним закивцима. Поред тога, нађена је и једна ливена бронзана пређица правоугаоног облика, као и копча која се састоји од овалне бронзане алке и два тракаста окова од лима (Микић-Антонић 2003: 114, Сл. 7, Т. IV/2-3, 5, 6, 9: *Т. 73/2-10*). У поређењу са резултатима Забојникових анализа, језичци припадају типовима 7 и 70, копча с тракастим оковима типу 120, а три појасне апликације типу 186. Сем копче типа 120 (*Т. 73/7*), сви остали налази се складно датују у фазу MS II (675-700), док је та копча приписана млађој етапи фазе SS I, која укупно траје од 700-720. године (Zábojník 1991: 234-235, 248, Taf. 4/7, 21/2, 25/6, 34/21). Ипак се чини да има више елемената за датовање гроба у сам крај 7. века.

Два бронзана споредна језичка из гроба 6 (Микић-Антонић 2003: 114, Т. IV/2) такође припадају Забојниковом типу 70, па бисмо и тај гроб могли да датујемо у последњу четвртину 7. века.

У гробу 8 је сачувана комплетна појасна гарнитура ливених бронзаних чланова. Главни језичак је из две изливене половине димензија 5,8 cm x 1,7 cm, украшене проломљеном витицом и завршене контрапонираним спојеним животињским главама. Није, дакле, реч о два језичка као што је то предложено (Микић-Антонић 2003: 130, Сл. 6: *Т. 73/13*). Језичак припада Забојниковом типу 57 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 18/1, 2), као и раније описани налази из Челарева, Оџака и Врбаса. Шест споредних језичака су веома слични и, иако лоше илустровани (Микић-Антонић 2003: 116, Т. IV/8-d: *Т. 73/17*), могу да се одреде у серијацијски тип 113 из исте фазе (Zábojník 1991: 239, Taf. 24/11). Поред бројних других типичних појасних окова из овог гроба,

међу којима је и фрагментовани оков – елиса (*T. 73/15*), пажњу изазива ливена бронзана пређица трапезоидног оквира, с гвозденим трном, која је изворно носила оков од бронзаног лима (Микић-Антонић 2003: 116, T. IV/8-9: *T. 73/12*). Као и многе друге такве пређице, припадала копчи типа 120, 119, 126 или 130, које све припадају познијем одсечку фазе SS I (700-720), односно прелазу у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/4-6, 10-12, 26/8-13). Слично томе, на Тисафиреду се такве варијанте копчи датују од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254), о чему је било речи. Имајући у виду сепаратна датовања различитих чланова ове гарнитуре, гроб би најпре могао да се датује у време када ове копче излазе из употребе, односно кад се уводе познији ливени окови, тј. у сам почетак друге половине 8. века. У још неколико гробова су сачуване уобичајене ковране копче од гвожђа (Микић-Антонић 2003: 132-133).

Осим фрагментованих касноаварских перли облика семенки лубенице из гроба 12, накит је заступљен налазима наушница. У гробу 6 из прелазног периода аварске превласти је нађена једноставна каричица, док из још пет гробова потичу касноаварски парови. Углавном је реч о накиту направљеном од кружних алки од бронзане жице са ситнијим сферичним привесцима од стакла. Неки од тих налаза из гробова 7, 9 (*T. 72/2*), 12 и 14 украшени су псеудогранулацијом, а неки имају коленца на алки (Микић-Антонић 2003: 134-135, T. IV/6-1, 7-1, 9-1, V/12-2, 14-1). Сличне наушнице су обрађене у поглављима о некрополама у Богојеву и Врбасу. Датују се од око 675 па све до око 740. године (Garam 1995: 274, 276, Abb. 148/29; 254) или, по старијем датовању Злате Чилинске, од 650. до 725. године (Čilinská 1966: 144, Abb. 11), уз напомену да горњи датум који нуди Чилинска одговара крају главне концентрације ових налаза на некрополи Тисафиред.

Поред ових примерака, у гробу 11 је нађен пар наушница овалних алки од бронзе, ромбоидног пресека, које су биле украшене псеудогранулацијом. Алке су украшене са по три бопца, од којих су доњи постављени као привесци, средњи су причвршћени наспрамно, док су горњи постављени на врх алке. Посебност ових наушница је у томе што су бопци направљени од кости, а не од стакла (Микић-Антонић 2003: 134-135, T. V/11-1). Једнако обликовани примерци са стакленим бопцима на Тисафиреду се датују у другу половину 8. века (Garam 1995: 280, Abb.148/35), што може да се прихвати као време укопавања гроба 11.

Прибор покојника састоји се од уобичајених налаза, као што су гвоздени ножеви и керамички пршљенци, махом биконичног облика (*T. 72/3*). Посебно би могла да буде

поменута токарена коштана игленица облика шупљег цилиндра из гроба 11 (Микић-Антонић 2003: 133, 138-139, Т. V/11-3).

Керамичке посуде су нађене у већини гробова. Заступљени су примерци најчешћих авародопских група, тј. посуде тзв. потисног (*Т. 72/4, 73/19*) и подунавског типа и један примерак жуте керамике (*Т. 73/21*). Неке од њих су нађене у фрагментима, па се помишља да су биле намерно сломљене пре стављања у гроб. Две посуде су посебно важне јер пружају једине оквире за датовање целина. У гробу 4, уз једну руком рађену посуду, био је положен и жути лонац (Микић-Антонић 2003: 116, 136, Сл. 9, Т. IV/4-5, 7). Једини типолошки осетљивији налаз из гроба 15 представља лонац рађен на спором витлу, украшен трима наизменичним фризовима водоравних и таласастих линија које су биле урезане чешљем (Микић-Антонић 2003: 120, 136-137, Сл. 8, Т. V/15-2). И она би могла да припада прелазном или касноаварском периоду.

Реципијенту вероватно припадају и кородирани гвоздени тракасти окови с нитнама из гроба 11, који су уз резерву опредељени као окови дрвене ведрице (Микић-Антонић 2003: 140, Т. V/11-4). Раније су представљени остаци ведрица из Ловћенца, Арадца, Оџака и Врбаса, а споменути су и поједини слични примерци из Хрватске.

На крају, требало би пренети опаску Браниславе Микић-Антонић да су аморфни комади стакла нађени уз леву бутну кост покојнице из гроба 9, вероватно ношени у врећици, могли да служе као сировина за израду перли ђердана, што се у литератури доводи у везу с привређивањем аварских жена (Микић-Антонић 2003: 139, *cf.* Ковачевић 1977: 191).

На основу представљених налаза, Бранислава Микић-Антонић је установила два хоризонта сахрањивања на некрополи, од којих старију етапу представљају гробови 2 и 6, датовани у средину и крај 7. века. Све остале налазе ауторка је определила у 8. и почетак 9. века. Пошто гробови 2 и 6 нису груписани, Микић-Антонић оправдано задржава опрез у погледу њиховог датовања. Њеним речима, „... треба оставити могућност да су можда... временски истоветни осталима. Материјал у њима се датира раније, али постоји могућност да се он у неким случајевима користи и у каснијем периоду“ (Микић-Антонић 2003: 141).

4.4.6.1.4. *Анализа података*

Пре свега, ова опаска би могла да се односи на могућност да су у гробовима 2 и 6 биле сахрањене особе старије животне доби које су задржале своју стару одећу,

прављену према претходним модним диктатима. Ипак, будући да се не располаже подацима антрополошких анализа, које по свему судећи нису ни спроведене, ове налазе и уз прихватање исказаног опреза ваља сматрати за оставштину прелазног периода.

Гроб 6 би се, тако, датовао у време 675-700. године, а гроб 2 у крај 7. века. Гробови 7, 9, 12 и 14 се датују широко, од 675. до 740. године, а гробови 4 и 15 су такође могли да припадају прелазном или позном периоду аварске превласти. Гроб 8 је овде датован одмах после 750. године, а гроб 11 је из времена 750-800. године.

Кад се резултати ових анализа пренесу на објављени ситуациони план некрополе (Микић-Антонић 2003: Карта 2: *T. 72/1*), стиче се утисак да на њој нема два одељена хоризонта сахрањивања, већ да је оно вршено од средишње зоне истраженог габарита гробља, од осе средњоаварских гробова 2-6-15? углавном у правцу запада, где се налазе шире датовани гробови 9, 12 и 14, те, још западније, најпознији гробови 8 и 11.

Посматрајући ситуацију у размери, чини се да је установљена источна периферија гробља, јер се источно од линије гробова 1-4 пружа још око 16 m простора на којем су истраживани објекти из других периода, али не и аварски гробови. Простор између редова гробова 16-18-17-2-9-10-8-11-19 и 1-7-5-3-12-13-14 још је већи, али, како у међупростору скоро да нема никаквих других објеката, може да се закључи да је он или остао неистражен, или да је био уништен радом механизације, тј. да је на том простору било (или има) још гробова, барем још око 15. Уз двадесетак уништених дечјих гробова, који су можда и овде били у издвојеној зони, као на оближњој бечејској некрополи у Пионирској улици (Микић-Антонић 2004), збир је преко 50 гробова, тако да се у некој мери приближавамо процени Душана Мркобрада да је на овом терену било сахрањено и више стотина особа. У сваком случају, међу (досад) откривеним гробовима нема оних који су припадали особама високог ранга, већ, како је то закључено, средњег и нижег (Микић-Антонић 2003: 141).

Постојање велике некрополе не би чудило, имајући у виду рељефну заштићеност од воде и завидне педолошке ресурсе (*cf*. Bugarski 2012a: 12-14) Перлека, који су привлачили становништво од праисторије до модерних времена.

4.4.6.2. Локалитет Ботра

4.4.6.2.1. *Географско одређење*

Ботра се налази источно од Бечеја, на катастарским парцелама бр. 25077, 25078, 25079/1, 2 и 25080/1, 2, „na staroj obali Tise“ (Stanojević 1980: 165), тј. на споју флувио – барског дна Панонског басена, узане зоне ниже речне терасе и алувијалне равни Тисе

(Geomorfološka karta 2005). Надморска висина локалитета је 80 m, што је за 4 m више од околног алувијума реке. На том сувом тлу, на гредама, формиран је моћан слој плодног чернозема дебљине 0,80 m. Насеље датовано у време раног средњег века налази се на једној од лесних греда, на 100-200 m од обале (Станојев 1996: 20).

4.4.6.2.2. *Историјат истраживања*

Заштитна ископавања су претходила изградњи пречистача отпадних градских вода, па је потребна средства издвојила Скуштина општине Бечеј. Истраживања су вршена од 1978. до 1981. године у организацији Градског музеја и галерије у Бечеју, под руководством Небојше Станојевића. Током прве две кампање, други руководилац је био Шандор Нађ, а међу члановима екипе била је и Бранислава Микић, у то време студенткиња археологије. Прве две кампање вођене су током три седмице на крају 1978, те током месец дана у јесен 1979. године. Тим радовима је истражено 750 m² површине у квадратној мрежи (Stanojević 1980: 165). Каснији ситуациони план са унетим ископним површинама показује да се ископавало по систему сонди и ровова, те да су ископне површине по потреби проширване. Неки од објеката су били истраживани пошто су претходно оштећени радом механизације (Станојевић 1987: нап. 2, T. VI).

Током наредних кампања, екипи се прикључио и Радован Бунарџић. Како се то може закључити из једног не сасвим јасног извештаја, раносредњовековни објекти, који ће бити описани у наредном одељку, били су налажени током првих кампања. Током ископавања из 1983. или 1984. године, таквих објеката више није било, већ само нешто оновремене керамике из слоја. С друге стране, спомињу се истраживања латенске земунице, германских полуземуница и средњовековног насеља из доба 11-13. века (Stanojević 1986: 85, пар. 2). Касније је Ботра постала позната и као место сарматског насеља, на локацији Ботра – Зидар (*cf*. Микић-Антонић 1988-1989).

Кад је реч о истраживању авародопске оставштине Ботре, требало би споменути и радове из 1983. или 1984. године на локалитету Семенска станица, на око 1 km од локације пречистача отпадних вода. На основу старије документације и неких налаза који су се чували у бечејском и Војвођанском музеју, претпостављено је да су се на тој локацији, на којој је некада била кудељара, простирале две некрополе, сарматска и „avaro-slovenska“ из времена 8-9. века. Пошто су постојали услови за спровођење сондажних истраживања, то је и учињено, у организацији Војвођанског музеја, са Небојшом Станојевићем на челу. Екипа је била слична оној која је већ неколико година

ископавала у Ботри, а у овим радовима, који нису дали значајније резултате, учешће је узела и Бисенија Петровић (Stanojević 1986: 84-85, nap. 2).

4.4.6.2.3. *Археолошки налази*

Куће насеља 8-9. века на локалитету Пречистач биле су укопане у лес и до 2 m дубине (*T. 73/22*), па су надземни били само двосливни кровови. Било их је укупно пет, с тим што се за једну помишљало да је лончарска радионица. Углавном су биле правоугаоног облика. Куће су се састојале од једне или две одаје, са укупно чак до око 30 m² површине, а неке од њих су имале по две пећи, при чему би једно ложиште било спољa. У једној кући је уочена и мања кружна остава или јама за пепео. Подови су били од набоја и, могуће, прекривени сламом. У појединим кућама установљени су трагови горења. Било је доста комада лепа. Сем кућа, документована је и једна изолована пећ с калотастим ложиштем димензија 1,30 m x 1,0 m, чија је подница била фундирана у лесу и армирана уломцима грнчарије. Испред ложишта била је укопана и јама за пепео (Станојев 1996: 26-31, 3/5-3/10).

Анализу бројних остеолошких налаза из раносредњовековних објеката на Ботри извршила је Светлана Блажић, у то време запослена као стручни сарадник за археобиологију Покрајинског завода за заштиту природе. Убедљиво преовлађују кости говечета (52,1%), кости коња су заступљене са 11,7%, док отприлике исти проценат дају заједно овце/козе и домаће свиње. Приликом поређења резултата њених анализа са подацима добијеним током проучавања материјала са неколико оновремених словенских насеља, „уочавају се односи и врсте које указују на већ развијену земљорадњу и устаљено сточарство“ (Станојевић 1987: 126, Сл. 13).

Од археолошких налаза, у раносредњовековним објектима на локалитету Ботра преовлађују уломци грнчарије. Најбројнију групу посуђа чине лонци, који су у преко 90% случајева били рађени слободном руком. Реч је о грубим посудама са веома крупним агрегатом од дробљене грнчарије и, ређе, органских материја. Боја печења тих лонаца је сива или окер. Ободи су благо разгрнути и у малом броју украшени утискивањем јамица или зареза, а реципијенти издужени, заобљени или благо биконични. Дна лонаца су равна и наглашена, нешто ужа од обода.

Малобројна керамика са брзог витла има песак у фактури. Ободи су косо разгрнути и заравњени, а реципијенти заобљеног облика и украшени сноповима валовница и хоризонталних линија. Нађене су и малобројније црепуље, једна здела и два котлића (Станојевић 1987: 124, 126, Сл. 5-7, T. VIII, X: *T. 73/23-30, 74/1-2*). Док

лонци представљају карактеристичан материјал какав се на нашим налазиштима опредељује у време 8-9. века, налаз котлића завређује још један осврт. Наиме, у расправи о котлићу из Сивца споменут је и налаз из насеља Келкед – Фекетекапу, рађен на спором витлу, са ушком залепљеном са унутрашње стране, из објекта датованог у другу половину 7. века (Hajnal 2008: 291, Abb. 11/5). Котлић из Ботре (*T. 74/1*) је умногоме налик на тај налаз.

Од осталих налаза, спомиње се глинени пршљенак (Станојев 1996: 28), потом два коштана шила, направљена од костију птице, односно пса, као и једна коштана клизаљка од веће метатарзалне кости коња која је била заравњена на доњем делу (Станојевић 1987: 126, Сл. 10: *T. 74/3, 4*). Док коштана шила представљају сасвим уобичајене насеобинске налазе, клизаљке су ређе. У својој малој синтези о таквим налазима са средњовековних локалитета у Војводини, међу којима је и предмет са Ботре, Весна Манојловић-Николић је с правом навела да се коштане клизаљке појављују још у праисторији, и да их је било све до модерних времена. Средњовековни налази из Војводине доводе се у везу с превозом људи и роба по залеђеним барама (Манојловић-Николић 2010).

На основу особина непокретних и покретних налаза, Небојша Станојев је раносредњовековно насеље приписао „релативно малој али стабилној заједници“ и датовао га у време 8-9. века, односно у „Период кога називамо аварским, са материјалном културом која има обележја локалне традиције са елементима словенске – пенковске и све евидентнијим елементима салтовске културе у Панонској низији“ (Станојев 1996: 20). Цитирани закључак заправо представља сажетак једног доста сложеног концепта којег је аутор раније формулисао (Станојевић 1987: 128-131). По нешто другачијем виђењу, овај хоризонт припада 9. веку (*ADAM* 2002: 441).

Станојев је раносредњовековни хоризонт становања на Ботри повезао с некрополом 7-9. века која се налази на око 1,5 km северозападно од овог локалитета, „вероватно у непосредној близини неког другог насеља... али је могуће да ју је... користило и насеље на Ботри“ (Станојев 1996: 20). Није сасвим јасно која је то некропола, али се чини да је реч о споменутом локалитету Семенска станица, на којем је некадашње мочилиште, које се простирало на око 3 ha, уништило гробље - или гробља – па је током ископавања нађена само по једна дислоцирана људска лобања и фрагментована посуда (Stanojević 1986: 84-85).

4.4.6.2.4. *Анализа података*

Док би хронолошко опредељење насеља у Ботри које је понудио Небојша Станојев остало прихватљиво, теже је проникнути у етнички састав тамошњег живља. Скромни насеобински налази не пружају сигурније полазиште за неку претпоставку. У *културном* смислу, дакле, Ботра би остала касноаварско насеље. Није немогуће да је она било насељена Словенима, али би то требало узети с резервом. Наиме, иако се инсистира на аналогијама из тог корпуса (Станојевић 1987: 128-130), одговарајући керамички налази потичу и из аварских слојева насеља Келкед – Фекетекапу (Hajnal 2008) или из касноаварског насеља Еперјес (Bálint 1991b).

Уз то, оправдано сагледавање касноаварског друштва као седелачке популације не би требало доводити у везу толико са утицајима словенских популација (Станојевић 1987: 129-130), колико са суштинском немогућношћу вођења другачијег начина живота на датом простору, о чему сведочи, као и много пута раније, и вишеслојност налазишта у Ботри. Подсетимо се, у Ботри су забележени трагови живота из времена латена, антике, Сеобе народа и различитих одсечака средњег века.

4.5. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ТИСЕ*

Пописом касноаварских налазишта уз леву обалу Тисе отпочиње преглед позних аварских налазишта у западном, српском делу Баната. За разлику од синтетских прегледа аварских налазишта у Бачкој (Takács 2000a; Bugarski 2008a) и Срему (Trbuhović 1982), те прегледа рано- и средњоаварских налазишта у западном Банату (Ivanišević, Bugarski 2008: 45-58), касноаварска оставштина српског дела те регије до сада није била посебно обрађена.

Већину налазишта представљаће некрополе, јер се испоставило да је насеобински кермички материјал (можда) касноаварског доба до којег се дошло у току најновијих рекогносцирања недовољно типичан да би могао ближе да се одреди. Нађени уломци лонаца са спорог витла су малобројни и „не могу се прецизно датовати, осим широко у 8-10. век.“ Таква керамика се „увек налази на локалитетима на којима има и 11-13. века, те ова појава можда сведочи о континуитету насељавања од 8-9. века па на даље кроз средњи век“ (Пашић 2012: 353). У каталошком делу, тај материјал је опредељен у време 9-10. века, дакле у највећој мери у време након власти Авара (*cf.* Радичевић *et al.* 2012), тако да се окрећемо представљању поузданих трагова касноаварског обитавања у Банату.

4.5.1. **Чока (Csóka)**

Из околине Чоке позната су два налазишта из прелазне и позне фазе аварске превласти.

4.5.1.1. Локалитет Кремењак

4.5.1.1.1. *Географско одређење*

Чока се налази на северу српског дела Баната, уз Тису, на граници три геоморфолошке целине, алувијалне равни реке и ниже и више речне терасе (Geomorfološka karta 2005). Ивични положај Чоке је одређен и у нешто старијем прегледу, где се наводи да је то место на граници инундационе равни и уже зоне дилувијалне терасе. Своју позицију Чока је искористила да би стекла „значајније саобраћајне функције", што је пре свега у вези с њеним кореспондентним насељем на бачкој обали Тисе, Сентом (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152, 156).

Прецизнију позицију локалитета Кремењак можемо да одредимо само посредно. Наиме, за други локалитет у околини Чоке, Секе - Мајур, стоји да се налази „u blizini Kremenjaka, na drugom kraju peščanog platoa" (Dimitrijević *et al.* 1962: 16). На *Google Earth* основи, Секе – Мајур је картиран западно од Чоке. Поређењем са цитираном геоморфолошком основим, налази се у источном делу уске зоне ниже речне терасе. Могло би засновано да се претпостави да је некропола била у зони споја ниже и више речне терасе, па би Кремењак највероватније био северно од те позиције, на споју истих геоморфолошких целина и алувијалне равни, односно јужне обале једног рукавца Тисе.

4.5.1.1.2. *Историјат истраживања*

Раносредњовековна некропола на локалитету Кремењак истраживана је од 1907. до 1913. године, напоредо са ископавањима неолитског насеља. Радове је водио познати археолог Ференц Мора, који је, као што је наведно, 1907. године као директор музеја у Сегедину радио и у Ади. Наредне, 1908. године, ископавања је водио Е. Ороз (E. Orosz) из музеја у Темишвару, и то је била једина кампања која није била под руководством Ференца Море. Годишње се ископавало по неколико гробова, до 10, а управо је кампања из 1908. године била најпродуктивнија. Ороз је тада истражио 14 гробова (Kovrig, Korek 1960: 257).

Стиче се утисак да су ископавања била, за своје време, ваљано вођена и документована. На основу теренских бележака начињен је комплетан и за поједине целине врло детаљан каталог гробова. Израђиване су и теренске фотографије, а према делимично сачуваној документацији је сачињен и ситуациони план, истина непотпун (*T. 74/5*). Посебно би требало истаћи да су сачувани скелтни остаци покојника, који су били похрањени у Антрополошком институту Универзитета у Сегедину (Kovrig, Korek 1960: 264-265, n. 2). Археолошки налази се чувају у Мора Ференц музеју у Сегедину и у музеју у Темишвару (*ADAM* 2002: 93).

У каснијим деценијама повремено су помињани налази са овог гробља, али осим сажетих и каткад само узгредних осврта, које не морамо овде да цитирамо, све до 1960. године није било посебне публикације резултата ископавања. Чланак из те године већ је поменут на почетку ове дисертације, као један закаснели, али вероватно због тога и најкрупнији плод прве фазе развоја археологије Авара на нашем тлу. Рад су написали Илона Ковриг, чија монографија некрополе Алатијан (Kovrig 1963) представља једну од кључних књига у археологији Авара, и Јозеф Корек, спомињан као један од истраживача у Надрљану у време Другог светског рата (Kovrig, Korek 1960: n. 1).

4.5.1.1.3. *Археолошки налази*

На терену на којем су сачувани и неолитски слојеви, истражено је укупно 70 аварских гробова. Било је шест сахрана коња, а од 64 људска, било је 10 дечјих гробова. Раке су биле правоугаоног облика, а две главне оријентације гроббва су биле север-југ и запад-исток. Технички цртежи гробова недостају, али се из текстуалних описа види да је било и гробова са нишама (Kovrig, Korek 1960: 260, 268, 294). Већ су помињани такви гробови из Подлокања (у старијој литератури из Банатског Аранђелова), Мокрина и Бачког Соколца, који би збирно могли да се датују од средине 7. до средине 8. века. Питање за подробнију анализу је да ли они заиста припадају различитим периодима и зонама сахрањивања (*cf*. Lőrinczy, Straub 2006: 313, Ранисављев 2007: 29-31, Карта 3, 4). Поред гробова са нишама, било је и коњаничких сахрана, као и гробова у које су полагани делови говеда и оваца. Ипак, будући да нема илустрација, на овом месту се не бисмо упуштали у ширу дискусију о обичајима сахрањивања. Због разматрања која следе, требало би поменути гробове 45-47, тј. богату сахрану мушкарца, жене и коња (Kovrig, Korek 1960: 261-263, 271-273).

Покретни налази из гробова су делимично приказани. Старије појасне гарнитуре потичу из гробова 45 и 59. Из гроба 45 је приказан главни појасни језичак, дужине 12,5 cm, који се састоји од две плочице сребрног лима, ивичне траке која их је спајала и нарецкане траке на месту увлаке, испод које је била пробијена заковица за фиксирање за крај појаса. Истоветно су изведена три споредна језичка дужине од по 6 cm (Kovrig, Korek 1960: 262, Pl. XCV/18, 8-10: *T. 75/2-3*). Језичци одговарају типу 7 серијације Јозефа Забојника, тј. фази MS II, времену 675-700. године (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 4/8-13, Abb. 1).

Гарнитура из гроба 59 могла би да буде још старија. Приказано је 10 споредних језичака (или њихових половина) дужине 4,5 cm од сребрног лима. Боље сачувани комади били су изведени без ивичних трака, тако што би горња плочица била посувраћена око задње. На једном језичку остала је сачувана наребрена трака изнад перфорације за заковицу на месту увлаке (Kovrig, Korek 1960: 264, Pl. XCV/11-17, 21, 22, 24: *T. 76/12*). Језичци одговарају онима типа 559 из референтне серијације, који се датује у најранију фазу FS, до 650. године (Zábojník 1991: 233, 248, Taf. 20/1-4, Abb. 1), док Ева Гарам одговарајуће налазе датује до 670/680. године (Garam 1995: 188, Abb. 96/3, 9, Abb. 254).

Сличан језичак, фрагментован, нађен је и у гробу 28, из којег потиче и трапезоидна ливена копча са делимично сачуваним оковом од лима (Kovrig, Korek 1960: 259, Pl. CII/9-10). Копча припада Забојниковим типовима 130 или 119 који се датују фазу SS I (700-720), односно прелаз у у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/10-12, 26/10-13). Одговарајуће копче на Тисафиреду датују се од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254). Копча из гроба 3 путем потпуно сачуваног окова од лима (Kovrig, Korek 1960: 258, Pl. CII/5) поуздано може да се припише типу 130.

Приказано је и нешто познијих појасних налаза. У гробу 57, најпре, нађен је велики језичак ливен у бронзи, украшен петоструком витицом. Језичак је завршен спојеним контрапонираним главама изнад узаног правоугаоног поља на месту увлаке. Исто обликовану врежу, само троструку, носе два споредна ливена језичка из овог гроба, код којих сучељене птичје главе нису спојене (Kovrig, Korek 1960: 263, Pl. CIII/18, 16-17: *T. 76/4-5*). Главни језичак припада серијацијском типу 57 из фазе SS III (750-780), а споредни највише подсећају на представнике типа 113, такође SS III, са њеног краја (Zábojník 1991: 239, 240, Taf. 18/5, 24/12, 17, Abb. 1). Из истог гроба је и ливена дводелна копча овалне алке с профилисаним лежиштем за трн и шарниром

везаним штитастим оковом са флоралним орнаментом (Kovrig, Korek 1960: 263, Pl. CIII/9: *T. 76/6*). Копча одговара налазима типа 132 серијације Јозефа Забојника. Пошто се и те копче складно датују у фазу SS III (Zábojník 1991: 238, Taf. 27/8-13, Abb. 1), нема потребе да се посебно бавимо осталим деловима појасне гарнитуре, дводелним оковима, окову – елиси и оковима појасних рупица (Kovrig, Korek 1960: 263, Pl. CIII/1-9: *T. 76/2, 3, 7*).

Делови касноаварске гарнитуре потичу и из гроба 55. Приказан је проломљени споредни језичак, једноделна ливена копча и оков у облику елисе пропелера (Kovrig, Korek 1960: 263, Pl. CIII/10, 11, 21: *T. 76/9-11*). Језичак припада типу 108 из фаза SS III и SS IV (780-800/825), копча типу 129 из те најмлађе фазе (Zábojník 1991: 240-242, Taf. 24/1, 27/2, Abb. 1), док оков – елиса одговара налазима типа 156 Забојникове серијације са прелаза из фазе SS III у фазу SS IV (Zábojník 1991: 239, Taf. 30/14, Abb. 1). Поред набројаних предмета, приказан је још низ веома кородираних гвоздених копчи правоугаоног и трапезоидног облика.

Накит је углавном представљен налазима наушница. Укупно узевши, реч је о наушницама кружних жичаних алки, често с коленцима и по две украсне перле. Примерак из гроба 3 има три коленца, али недостаје привезак. Пар из гроба 23 и једна наушница из гроба 30 имају по две перле, од којих је једна постављена уобичајено, о алци, док је друга причвршћена наспрамно, на горњој ивици доњег дела алке. Друга наушница из гроба 30 има алку од тордиране жице, једну перлу која виси преко цилиндричног ојачања и другу која се налази по средини алке, са њене унутрашње стране (*T. 74/7-9*). Наушнице из гроба 46 су сличне, али једноставније. Украшене су по једном перлом која виси о алци, а између перли и алки налазе се цилиндрична ојачања. Округле алке наушница из гроба 60 носе само по једну ситнију перлу (Kovrig, Korek 1960: Pl. CII/3, 6-7, 8, 11, 12, 15, 13-14).

Наушнице оваквих одлика припадају пре свега прелазном периоду аварске превласти. На Тисафиреду се оне угрубо датују од око 670. до око 725. године, било да је реч о кружним наушницама са привесцима од перли, или о комадима са помичним привесцима (Garam 1995: 276, Abb. 148/20-26, 27-33, 254). Из гроба 23 је и ниска перли, које међутим нису довољно јасно илустроване (Kovrig, Korek 1960: Pl. CII/4).

Од делова прибора покојника, презентован је један нож, алатка за дрешење чворова и неколико прошљенака. Нож и алатка потичу из гроба 59 (Kovrig, Korek 1960: 264, Pl. C/4, CVIII/11). О алаткама од рога било је речи у више наврата. Могло би да се понови да се на некрополи Леберсдорф приписују најранијој FA фази, с трајањем до

650, а мање вероватно и до 670. године (Daim 1987: 128, 155-159, Abb. 29; *cf*. Бугарски 2009a: 124-125, нап. 53), али да се могу наћи и у целинама шире датованим у другу половину 7. века.

Пршљенци су биконичног облика (*T. 74/6*). Посебно се истиче један налаз, данас изгубљен, који се чувао у Сасеровој збирци. Подсетимо се, Јанош Сасер је био учитељ, археолог-аматер који је у време Другог светског рата ископавао аварску оставштину у Бочару и, што је посебно значајно, у Мокрину. Пршљенак из његове збирке, о чијим условима налаза ништа не знамо, био је украшен пунктираним крстом са проширеним крајевима, свастиком и издуженом елипсом између њих. Урезани знаци су уз ограду опредељени као натпис (Dimitrijević *et al*. 1962: 16), а овде, без било каквих претензија, можемо да приметимо да се мотив крста проширених крајева појављује на неколико златних посуда из оставе из Нађсентмиклоша, у оквиру рунског текста урезаног на посуди бр. 8, потом као самостални украс на стакленом уметку са посуде бр. 19, и коначно у оквиру раније поменутог натписа на аварском (старотурском) језику, изведеног грчким словима на дну посуде бр. 21 (Gschwantler 2002: Cat. Nos. 8, 19, 21). У тим текстовима, урезан крст има функцију иницијала, знака који завршава текст и знака који дели речи. На основу анализе натписа, процењено је да цела остава представља јасан траг присуства „славизиране турске владајуће класе“ (...*Slavised Turkic ruling class*), а да ли су урезани крстови имали и значај симбола хришћанске вере, и да ли се ови закључци о остави из Нађсентмиклоша (Róna-Tas 2002: 123, 129) уопште могу користити у расправи о једном сасвим обичном предмету, остаје отворено. С друге стране, већ је оцењено да руне са игленице у Сарвашу, која потиче из сасвим скромне гробне целине (Juhász 2004: 19, Taf. IX/67-2, LXIII), показују да ретки трагови аварске писмености сами по себи нису представљали статусно обележје. Налази из Сарваша или Чоке сигурно нису припадали аварској елити, али сваки за себе представљају интересантне комаде.

Најзначајнији комад наоружања је мач из гроба 45. Веома кородиран мач био је дужине од 0,93 m. Поред четири сребрне траке на канији, мач је имао две полукружне ушице за качење, пречника 5 cm (Kovrig, Korek 1960: 262, Fig. 6: *T. 75/1*). Мач из Чоке закључује списак овде обрађених рано- и средњоаварских мачева, који потичу из Богојева, Новог Кнежевца, Арадца, Панчева и Манђелоса, као и из Мокрина и са Чика, о којима је у новије време било нешто више речи (Ранисављев 2007: 43; Бугарски 2009a: 116-117).

Из гробова 45 (47) и 59 потичу и налази коштаних оплата рефлексних лукова (Kovrig, Korek 1960: Pl. C, CI). Реч је оплатама ужих крајева, чиме може да се потврди раније датовање ових целина (*cf*. Bóna 1970: 261). Процењено је да су две коштане оплате из гроба 47, украшене урезаним орнаментима, оплаћивале тоболац (Kovrig, Korek 1960: 263, Pl. XCVIII/13, 15: *T. 76/13, 15*). Атила Киш је, пак, оплате тоболца из исте целине ставио на своју другу листу таквих налаза, оне које припадају прелазном и позном периоду аварске превласти (Kiss 1997: 80, 83).

Вероватно најинтересантнији налази са некрополе припадају истим целинама. Реч је о предметима коњаничке опреме. Из гроба 45 је приказано 80 позлаћених окова – розета од бронзаног лима, пречника 2 cm. Реч је о препознатљивим предметима који су као дугмад били пришивани за подлогу путем ленђерастих заковица (Kovrig, Korek 1960: 262, Pl. XCII, XCIII). Украшени су тако да се од централног, истакнутог кружног поља према ивици зракасто шире испупчења овалног облика. Према Иштвану Бони, такве розете нису хронолошки нарочито осетљив материјал, али се позлаћени примерци јављају у средњоаварском миљеу, у гробовима Тотипуста - Игар групе (Bóna 1970: 262, Figs. 12, 13, 16). На ово је скренута пажња приликом корекције датовања мокринског гробља (Бугарски 2007а: 440), а одговарајући налази из Селенче, Фекетића, Новог Кнежевца и Врбаса су у претходном тексту датовани у трећу четвртину 7. века.

Исто важи и за сет од 10 језичака орме из гроба 45, висине 5,2 cm, који су израђени отискивањем матрице у бронзаном лиму (Kovrig, Korek 1960: 262, Pl. XCVIII/1-10: *T. 75/8*). Штитасто завршени, били су украшени мотивом преплета, са испупченом бордуром од тачкица. Припадају типу 68 Забојникове серијације, тј. фази MS I (650-675) (Zábojník 1991: 235, 248, Taf. 20/15, Abb. 1), као и налази из Фекетића, Новог Кнежевца или из Врбаса. Управо у односу на те карактеристичне налазе, у претходном тексту је било могуће вршити корекције датовања ових важних целина у односу на датуме који су раније стајали у литератури, не нужно застарелој. Налаз из Чоке је у том погледу већ обрађен (Ivanišević, Bugarski 2008: 50, Fig. 11). Новији осврт дао је Бендегуз Тобијас, који је након своје анализе налаза из Новог Кнежевца и језичке орме из Чоке датовао у другу четвртину 7. века (Tobias 2011b: 164, n. 81). Као што је одбачено такво датовање гарнитуре из Новог Кнежевца, тако можемо да одбацимо и Тобијасово временско одређење налаза из Чоке.

Украсима орме највероватније припадају и два окова од сребрног лима из гроба 44, у којем је био сахрањен коњ. Плочице су висине 2 cm, налик на правоугаонике, само са благо проширеним средишњим деловима. За подлогу су биле прчвршћене преко две

наспрамно постављене рупице, и биле су украшене пунктирањем (Kovrig, Korek 1960: 260, Pl. CVI/1-2; Dimitrijević *et al.* 1962: 14).

Из гроба 47 потиче лучна коштана плочица, украшена урезаним *S*-спиралама с мотивом тачке у кругу, која је опредељена као оков седла (Kovrig, Korek 1960: 263, Pl. XCVIII/11). Напоменуто је да се мало зна о аварским седлима. Више текста о коштаним оплатама седла било је у расправи о добро препознатим комадима из Мокрина (Ранисављев 2007: 24, 43, Сл. 28, Т. XXIX), где је напоменуто да лучна оплата из Чоке готово у потпуности одговара главном украсу одбојника на реконструисаном раноаварском седлу из Тисафиреда (Garam 1969b: Fig. 4).

Седлу, овог пута приписаном гробу 45, припада још ретких налаза. Реч је о уским, по средини вишеструко перфорираним коштаним тракама. Функционално су опредељене на основу фотографије. Одговарајуће траке су приписане гробу 47 (Kovrig, Korek 1960: 263, Pl. XCIX/1-9: *T. 75/*9), и вероватно припадају истом седлу. У другим контекстима, такве коштане траке се најчешће опредељују у оплату тоболца, а за сличне предмете са рановизантијских налазишта нуде се и друга тумачења (*cf.* Милинковић 2010: 58, нап. 120, 121, Сл. 37).

Функција ових предмета је сагледана приликом анализе одговарајућег налаза из гроба 107 са некрополе у Војци, који је из много већег броја фрагмената. Према цртежу тог гроба, од предњег раменог зглоба коња спуштају се три, или чак четири траке уских (0,5-0,8 cm) перфорираних оплата, потом су ти низови у висини сапи водоравни, да би се поново пели навише према висини репа (Бугарски 2006: 419-420, Т. XXXIII/107-1, Сл. 121). У покушају реконструције низова састављено је неколико трака, дужине до око 1 m, за које је претпостављено да су имале функцију у опшивању перваза. Опшивка је, дакле, изведена по ивици седла, у неколико паралелних низова. Делећи укупну дужину фрагмената са три, колико је било паралелних низова опшивке, и потом „развијајући“ површину седла коју по рубу опшива једна таква трака, добили смо квадрат оивичен са четири траке од по 0,5 m дужине, или правоугаоник димензија нпр. 60 cm x 40 cm. Закључено је да је овим тракама опшиван перваз седла те површине, направљен од коже или неке тканине. Само седло је било дрвено и није сачувано (Бугарски 2006: 420, Т. XIXa/4), баш као ни седло из Чоке.

Објављено је и више гвоздених, веома кородираних узенгија. Док је из гроба 45 приказана узенгија кружног облика, извучене правоугаоне петље, примерци с тзв. омега петљом и заравњеном упоришном плочом потичу из гробова 1, 42, 43 и 44. Из гроба 25, пак, приказане су жвале са гвозденим псалијама (Kovrig, Korek 1960: 263, Pl.

CIV- CVI). Могло би се поновити да узенгије налик на ону из гроба 45 представљају старији материјал од примерака са равним упориштем стопала. Старије су и утзенгије из гроба 59, које имају тзв. омега петљу, али и заобљену стајну површину.

Коначно, илустроване су и две керамичке посуде, из гробова 20 и 40. Израђене су без коришћења витла, са јако суженим вратовима и биконично, односно сферично проширеним трбусима (Kovrig, Korek 1960: Fig. 2, 3: *T. 76/16, 17*). На основу тих специфичних одлика посуде су сврстане у групу IIIA2/d, односно IIIA2/a1 по класификацији Тивадара Виде (Vida 1999: 260, Taf. 59/2, 3). Са наших локалитета, Вида је у групу IIIA2 определио још и налаз из Кањиже, што је споменуто на одговарајућем месту, а тај списак је касније допуњен једном посудом са некрополе Чик, из гроба који је датован у прву половину 7. века (Бугарски 2009a: 127, T. XIV/84-6).

Посуда из гроба 40 из Чоке је, уз извесну ограду, датована у почетак 7. века, а посуда из гроба 20 би одговарала репрезентима групе IIIA2 из прве четвртине тог столећа (Vida 1999: 120, Taf. 175).

На основу описаних предмета из гробова, некропола на локалитету Кремењак је датована од средине 7. до почетка 9. века (Kovrig, Korek 1960: 292), потом у 7. и 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 15, 16) и од прве четвртине 7. до краја 8. века (*ADAM* 2002: 93). Да је некропола формирана средином 7. века, тврди се и у новијем осврту (Ivanišević, Bugarski 2008: 50). Поред оцене Зденка Винског, који је гроб 45-47, као најстарију коњаничку сахрану, датовао у прву половину 7. века (Vinski 1958: 10), и Бендегуза Тобијаса који ју је датовао у другу четвртину тог столећа (Tobias 2011b: 164, n. 81), што је овде одбачено, датовање две посуде по Тивадару Види представљају једино упориште за раније временско одређење гробља.

4.5.1.1.4. *Анализа података*

Према анализи Илоне Ковриг и Јозефа Корека, као најстарији су одређени гробови 45, 7, 59 и 61. Гроб 60 је датован у крај 7. века, као и гробови 20 и 40 и коњанички гробови 1 и 25 и гробови коња 42-44. Гробови 23, 30, 46, 63 и 3 су датовани у крај 7. и почетак 8. века, гроб 28 од краја 7. до средине 8. века, а као најпознији целине одређени су гробови 13, 55 и 57. Иако је процењено да некропола није истражена у целости, и да није немогуће да гробови представљају одраз континуираног сахрањивања, исказана је могућност да најмлађе целине припадају популацији која је

дошла након што је завршено сахрањивање старијег хоризонта. Укупно трајање некрополе процењено је на око 150 година (Kovrig, Korek 1960: 292-294).

На овом месту, закључци о датовању гробова и некрополе могу да се темеље само на приказаним предметима из гробова. Опрез је нужан због околности да се из гроба 40, који би се по Види датовао у почетак 7. века, спомиње неилустрована бронзана трапезоидна копча која је млађег датума (Kovrig, Korek 1960: 293). У сваком случају, уз евентуални изузетак гроба 20, најстарији је гроб 59, који може да се датује до 650. године. Гроб 45-47 припада трећој четвртини 7. века, а гробови 3, 23, 30, 46 и 60 времену између 670. и 725. године. Гроб 28 може да се датује прецизније, од 700. до 720. године. Шире касноаварско одређење добили би гробови 1, 42, 43 и 44, док су из друге половине 8. века гробови 57 и 55, који се датују од 750. до 780, односно од 780. до 800/825. године.

Уз недовољно приказаног материјала, финије анализе онемогућава то што је ситуациони план непотпун (Kovrig, Korek 1960: Fig. 1: *T. 74/5*). Чини се да су старије сахране заузимале, угрубо, североисточни део истражене површине, а млађе југозападни. Некропола је коришћена од друге четвртине 7. до краја 8. и можда, почетка 9. века, с тим што су јасно дефинисане најстарије и најмлађе сахране малобројне. Није могуће утврдити да ли је постојао дисконтинуитет у сахрањивању.

Кад је реч о етничкој припадности сахрањених, аутори спомињу сличности у обичајима сахрањивања и у самим предметима са оновремених налазишта из средње Русије и кубанске регије, и наводе размишљања о бугарској атрибуцији, спомињући притом и примере са некрополе у Мокрину (*cf.* Ранисављев 2007: 57-63; Бугарски 2007а: 442-443). Ипак, због стања истражености и публиковања грађе, аутори се нису определили за ту могућност (Kovrig, Korek 1960: 295-297).

Један од главних аргумената за такве тврдње је сахрањивање са приложеним животињама. У овом случају, на основу лобање јелена у једном гробу је претпостављено да је у околини налазишта била шума, док би налази костију домаћих животиња у гробовима (Kovrig, Korek 1960: 296-297) представљали доказ да је и на локалитету Кремењак сахрањивано седелачко становништво.

4.5.1.2. Локалитет Секе - Мајур

4.5.1.2.1. *Географско одређење*

Положај овог налазишта „u blizini Kremenjaka, na drugom kraju peščanog platoa“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 16) помогао нам је да прецизније одредимо положај претходно

обрађене некрополе. На том месту је, након анализе геоморфолошке основе (Geomorfološka karta 2005) и *Google Earth* основе, већ претпостављено да се локалитет Секе – Мајур налази у зони споја ниже и више речне терасе западно од Чоке.

4.5.1.2.2. *Историјат истраживања*

На имању некадашњег државног имања Чока, 1951. године је нађено неколико гробова, али је сачуван, како се мислило, инвентар само једног од њих. Малобројни предмети се чувају у музејима у Сенти и Кикинди (Dimitrijević *et al.* 1962: 16; Mrkobrad 1980: nap. 606).

4.5.1.2.3. *Археолошки налази*

Од појасних комада сачуване су две копче. Прва, дужине 6,2 cm, има трапезоидну бронзану пређицу и шарниром везан правоугаони оков. Оба дела копче су ливена у бронзи и позлаћена. Оков носи проломљен стилизовани биљни украс (Dimitrijević *et al.* 1962: 16, Sl. 14: *T. 77/1*). Налаз може недвосмислено да се определи у тип 147 серијације Јозефа Забојника из фазе SS II (720-750), тзв. хоризонта *грифона и вреже* (Zábojník 1991: Taf. 29/11, Abb. 1).

Друга копча је такође ливена у бронзи са проламањем. Једноделна је, дужине 4,4 cm. Пређица копче је у виду издужене овалне алке, а пролоомљен оков који носи грубо стилизован орнамент је штитастог, петоугаоног облика (Dimitrijević *et al.* 1962: 16, Sl. 15: *T. 77/2*). Реч је о реткој варијанти копчи. У аварском материјалу једноделне ливне копче нису честе. Слично обликовани комади, али неукрашени и с профилисаним лежиштем трна, сврстани су у тип 131 из фазе MS II (675-700). С друге стране, неки репрезенти типа 145, са прелаза из фазе SS I у фазу SS II, такође имају проломљен штитаст оков, али трапезоидну алку (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 21/1-3, 28/3). Иако је формална сличност налаза са локалитета Секе – Мајур и копчи типа 145 мања, општи утисак који одаје предмет из околине Чоке, а посебно употреба технике проламања, ишао би у прилог каснијег датовања.

Спомиње се и изгубљен пар златних наушница, „alka od tordirane žice sa naspramnim privescima od staklene paste (?)“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 16). Може бити да је реч о наушницама каквих је било и на локалитету Кремењак, који би одговарали пре свега прелазном периоду аварске превласти. На Тисафиреду се оне угрубо датују од око 670. до око 725. године (Garam 1995: 276, Abb. 148/32, 254). Опет, има и познијих наушница са наспрамним привесцима, које одговарају типу 5b са некрополе Себењи

(Garam 1975b: 100, Fig. 27/5a, 5b), какве Фалко Даим сврстава у своју LA III фазу, оквирно у последњу трећину 8. века (Daim 2003: Pl. 31/1).

4.5.1.2.4. *Анализа података*

Најпре, стиче се утисак да сачувани материјал потиче макар из два, а не из једног гроба. На то наводи чињеница да су сачуване две копче, притом смештене у различитим музејима. Могуће је и да су изгубљене наушнице припадале трећем гробу.

У сваком случају, може да се закључи да је на овом налазишту констатован део касноаварског гробља, које је могло бити коришћено још и у прелазном периоду њихове доминације. Налази су датовани у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 16; *ADAM* 2002: 93-94). Претпостављена је и прецизнија позиција некрополе, што уз предложено место некрополе Кремењак пружа извесну слику о коришћену простора околине Чоке у време аварске превласти.

4.5.2. **Нови Бечеј**

4.5.2.1. *Географско одређење*

Нови Бечеј је насеље на банатској обали Тисе, које кореспондира Бечеју у Бачкој (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152). Налази се у једној ували више речне терасе у алувијалну раван, а његова позиција је омеђена и напуштеним речним коритима (Geomorfološka karta 2005).

Касноаварски гробови откривени су на локалитету Улица Слободана Перића бр. 1, 3 и 5. Провером на *Google* плану града, може да се уочи да је то дугачка улица у северном делу града, а да бројеви почињу са истока, што у поређењу са геоморфолошком основом (Geomorfološka karta 2005) значи да је налазиште смештено у близини, вероватно на издигнутој обали рукавца Тисе који је и данас забарен.

4.5.2.2. *Историјат истраживања*

Гробови су откривени 1954. године, без ближих података. Налази су споменути у каталогу *Сеоба народа*, где је изнесена тврдња да ће „Iskopavanja... biti nastavljena.“ Налази су се чували у Музеју Војводине (Dimitrijević *et al.* 1962: 22), али су касније нестали из збирке (Mrkobrad 1980: нар. 565).

4.5.2.3. *Археолошки налази*

Скелетни гробови, њих „nekoliko“, нађени су на месту старчевачког насеља. Гробови су, како се наводи, били скромнијег инвентара, осим гроба 3, особе мушког пола, из којег је приказано нешто предмета.

Језичак, који је у међувремену нестао, илустрован је према старијој скици. У питању је ливени бронзани језичак са увлаком, који је с једне стране био украшен мотивом борбе животиња, а са друге стилизованом флоралном орнаментиком (Dimitrijević *et al.* 1962: 22, Sl. 3-4: *T. 77/3*). На Тисафиреду такви језичци чине тип III и датују се у време 720-760. године (Garam 1995: 232-235, Abb. 93-94). Јозеф Забојник сличне језичке опредељује у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, Abb. 1).

Из истог гроба је и ливена трапезоидна бронзана пређица са профилисаним лежиштем трна дужине 4 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 22, Sl. 1: *T. 77/4*). Оков није сачуван, највероватније јер је био од лима. Копче са пређицом с профилисаним лежиштем трна и оковом од лима сврстане су у тип 130 референтне серијације који се датује у SS I (700-720) фазу (Zábojník 1991: 236-237, 248, 26/11). Ипак, пошто није реч о најдиректнијој паралели, требало би имати на уму нешто шире временско одређење. Копче трапезоидних пређица и окова од лима на Тисафиреду се датују од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254).

Последњи налази приказани из целине су четири ливена, проломљена бронзана окова квадратног облика. Појасни окови били су украшени биљним орнаментом у распореду свастике (Dimitrijević *et al.* 1962: 22, Sl. 2: *T. 77/5*). Иако није по среди директна аналогија, окови су у највећој мери налик на оне типа 208 Забојникове серијације, из фазе SS I (Zábojník 1991: 236-237, 248, 37/10). Налази из гроба 3 датовани су у другу половину 8. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 22).

4.5.2.4. *Анализа података*

Без обзира на навод да су ископавања требало да буду настављена, до тога по свој прилици није дошло. О датовању некрополе са које су публиковани налази само из једног гроба не може ништа да се каже. Ипак, могуће је извршити корекцију датовања самог гроба 3. Та целина није из друге, већ из прве половине 8. века, можда са прелаза фаза SS I и SS II.

На овом месту би требало скренути пажњу и на грешку која се поткрала аутору цртице о Новом Бечеју у референтном каталогу аварских налазишта. Наиме, ту је сам локалитет именован као „Matejski brod, u. S. Periča 1-5“ а дошло је до грешке и у осврту

на историјат истраживања. Тако је са налазиштем Матејски брод, око 6 km североисточно од града, на којем је током ископавања неолитског насеља нађен један коњанички гроб, изједначено гробље из Улице Слободана Перића (*ADAM* 2002: 264). Гроб из Матејског брода је још раније означен као аварски, истина из „I talasa“, зато што нису препознати катактеристични мађарски налази (Mrkobrad 1980: nap. 665, T. LXXXVIII/5-6), што није промакло ни приказивачу Мркобрадове књиге (Bálint 1982: 439). Ипак, касније је та целина исправно објављена (Станојев 1989: 63-65).

4.5.3. **Кумане (Kumánd)**

4.5.3.1. *Географско одређење*

О позицији Кумана већ је било речи (*3.5.6.1*. на стр. 210).

4.5.3.2. *Историјат истраживања*

Као што је наведно, још 1882. године у Куману су били уништени гробови старијег и млађег аварског хоризонта, без ближих података (*3.5.6.2*. на стр. 210). Предмети су се некад чували у приватној збирци у Новом Бечеју (Vinski 1958: 12).

4.5.3.3. *Археолошки налази*

У новије време, дакле назначено је само да је уништено гробље од 20-30 гробова с рано- и позноаварским налазима, при чему се не нуде апсолутни датуми. Поменуто је осам бронзаних наруквица, бронзани прстен, перле, посуде и животињске кости (*ADAM* 2002: 217).

4.5.3.4. *Анализа података*

Назначено је да се на основу овако сведених података не може расправљати о томе да ли је гробље у Куману било коришћено двократно или у континуитету. Стога се помиње у оба велика прегледа налазишта у овој дисертацији.

4.5.4. **Елемир (Alsóelemer)**

4.5.4.1. *Географско одређење*

Елемир се налази на месту где се виша и речна тераса спаја са нижом, уоквиреном једним напуштеним рукавцем (Geomorfološka karta 2005). Не располажем

прецизнијим податком о локацији налазишта, бившег имања Гезе Папа, али може се претпоставити да је оно било у зони споја истих целина, на вишем геоморфолошком члану.

4.5.4.2. *Историјат истраживања*

Пре више од једног века, прецизније пре 1909, на имању Гезе Папа (Géza Pap) уништена је, чини се, већа некропола. Део прикупљених налаза предат је Народном музеју из Будимпеште, док су налази из двадесетак гробова остали у збирци Гезе Папа, да би се касније погубили (Dimitrijević *et al.* 1962: 17; *ADAM* 2002: 127).

4.5.4.3. *Археолошки налази*

На основу цртица из старије литературе, набројани су неки налази, тј. фрагменти бронзаних језичака, споредни језичци украшени мотивом вреже, копче и прећице, ливени бронзани окови, окови с представом грифона, перле и фрагментоване керамичке посуде. Налази су датовани у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 17; *ADAM* 2002: 127).

4.5.4.4. *Анализа података*

Иако предмети нису илустровани, из описа је сасвим јасно да је реч о касноаварским налазима. Најкарактеристичнији, они са представама грифона, могли би да се датују и прецизније, углавном у прву половину 8. века, али би се на овом степену познавања грађе ваљало задржати на ширем временском оквиру који је понуђен у литератури. У сваком случају, Елемир је још једно „ивично“ место у којем су забележени трагови касноавaрског обитавања у Банату.

4.5.5. **Перлез (Perlasz)**

4.5.5.1. *Географско одређење*

Географско одређење Перлеза дато је у првом попису налазишта (*3.5.9.1.* на стр. 242). Локалитет Батка се налази између Перлеза и Стајићева, а прецизније одређење била би „Lesna zaravan rečice Revenice“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 27). Ревеница је махом пресахли водоток који се спушта ка југозападу Баната. Геоморфолошка целина коју помињу аутори каталога *Сеоба народа* заправо је виша речна тераса покривена лесом која се, уоквирена са истока једним великим напуштеним рукавцем Тисе, надноси над мртвају, већи некадашњи меандар Ревенице (Geomorfološka karta 2005).

4.5.5.2. *Историјат истраживања*

До случајног археолошког налаза дошло је 1944. године, приликом копања једног канала. Налаз се чува у музеју у Зрењанину (Dimitrijević *et al.* 1962: 27).

4.5.5.3. *Археолошки налази*

Реч је о пуноливеном бронзаном језичку са увлаком, дужине 10 cm, који је с једне стране украшен приказом четири животиње у низу, а са друге стилизованом четвороструком врежом (*T. 77/6*). Налаз је датован у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 27, T. XXXII/1-2; *ADAM* 2002: 286). Карактеристично украшени језичак припада типу 18 Забојникове серијације, из ранијег одсечка фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 7/3, 4, Abb. 1).

4.5.5.4. *Анализа података*

Главни појасни језичак вероватно представља налаз из неког гроба уништеног приликом укопавања канала. Та целина је била из средине 8. века, а о датовању целе некрополе на локалитету Батка, чије постојање може да се претпостави и на основу самог налаза и на основу геоморфолошке условљености локације, тренутно не може да се суди.

4.6. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НИЗ ЛЕВУ ОБАЛУ ДУНАВА*

Преглед касноаварских налазишта која се нижу уз обалу Дунава, смештена на вишим геоморфолошким члановима, отпочињемо приказом налаза из Опова. И у овом делу Баната има налазишта са којих је, углавном у току рекогносцирања, прикупљен тек по који фрагмент керамике оквирно датован у касноаварско доба. Такав материјал је ипак недовољно типичан да би без контекста могао сасвим поуздано да се одреди, па у овом прегледу неће бити навођени баш сви локалитети које је узео у обзир Војислав Ђорђевић [Ђорђевић, В. 2010].

4.6.1. **Опово (Oppova)**

И у другом прегледу налазишта биће представљена два локалитета из околине овог места.

4.6.1.1. Локалитет Бели бат

4.6.1.1.1. *Географско одређење*

Општи подаци о географском положају Опова је дати су у оквиру одговарајуће одреднице из првог прегледа налазишта (*3.6.1.1.1*. на стр. 245). Локалитет Бели бат не може прецизније да се позиционира.

4.6.1.1.2. *Историјат истраживања*

Године 1975, на локалитету Бели бат је приликом земљаних радова уништено више гробова. Сачувани инвентар једног касноаварског гроба налазио се у приватној колекцији жупника Андрије Мајера из Опова. Душан Мркобрад је до података о овом налазишту и предмета дошао посредством Растка Рашајског (Mrkobrad 1980: nap. 556). Споменуто је да је тај археолог – аматер имао велику збирку, коју је продао музеју у Панчеву још 1967. године (Брмболић 1991: 53), тако да не може да се закључи где се данас налазе предмети са локалитета Бели бат.

4.6.1.1.3. *Археолошки налази*

Инвентар гроба су чинила „dva jezička i pojasni okov, sve u bronzi, livenje sa prolamanjem“, а грубо је илустрован један касноаварски језичак „II talasa“ (Mrkobrad 1980: nap. 556, T. CX/4), на другом месту датован у 8. век (*ADAM* 2002: 271). Уобичајени налаз са увлаком и четири завијутка вреже припада Забојниковом типу 24, чије је тежиште у фази SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, T. 9/5, 7). Сличан налази се на Тисафиреду датују углавном у време 720-760. године (Garam 1995: 232-235, Abb. 93-94).

4.6.1.1.4. *Анализа података*

Гроб је, тако, највероватније био из друге четвртине 8. века, а о датовању целе некрополе на локалитету Бат не може да се да одређенији закључак. Податак да је уништено „više grobova“ (Mrkobrad 1980: nap. 556) наговештава да је у питању била већа некропола, на основу чега бисмо, поучени многобројним претходним искуствима, могли да закључимо да је налазиште било на вешто изабраној позицији.

4.6.1.2. Локалитет на обали Тамиша

4.6.1.2.1. *Географско одређење*

Када се позиција локалитета пренесе са карте из чланка Јована Ковачевића (Kovačević 1973: 52) на геоморфолошку основу (Geomorfološka karta 2005), испоставља се да је он смештен јужно од Опова, веома близу тог места, на рубу ниже речне терасе Тамиша, у веома уској зони у којој су и локалитети Селиште и Бели брег, обрађени у првом прегледу у овој дисертацији.

4.6.1.2.2. *Историјат истраживања*

Зна се само да је на тој локацији случајно откривена већа (*reichhaltigen*...) некропола (Kovačević 1973: 51). Прикупљена керамика чува се у Градском музеју у Панчеву (Mrkobrad 1980: 689).

4.6.1.2.3. *Археолошки налази*

Прикупљена фина (*Liebhabern*...) тзв. подунавска керамика је по Јовану Ковачевићу била веома налик на ону из Војке, на основу чега је некрополу на обали Тамиша датовао у време 7-8. века (Kovačević 1973: 51). Очигледно на основу лошег превода Ковачевићевог текста (*An Hand dieser Keramik*...), Душан Мркобрад спомиње „više fragmenata posuda sa drškom“, које онда опредељује у тзв. жуту керамику 8. века (Mrkobrad 1980: 102-103, нар. 689), што треба одбацити. На другом месту, на основу Ковачевићевог описа је схваћено да су нађене посуде прављене на ручном витлу (*ADAM* 2002: 271).

4.6.1.2.4. *Анализа података*

Нема сумње да је Јовану Ковачевићу, као руководиоцу систематских истраживања, керамички репертоар некрополе у Војки био веома добро познат. Због тога га можемо користити за приближније датовање друге некрополе, о којој немамо никаквих ближих података. У новије време, након детаљне анализе, некропола Брдашица код Војке је датована од средине 7. до краја 8. века (Бугарски 2006: 445). Уз неопходан опрез, то би могло да се узме и за временско одређење гробља код Опова.

Пошто је локалитет, чини се, у непосредној близини Селишта, требало би имати на уму извесне недореченост око датовања раније обрађених керамичких налаза са некрополе. Подсетимо се, тамо преовлађују посуде рађене слободном руком [Ђорђевић, В. 2010: 160-161]. Мањи број лонаца са спорог витла није добио прецизније датовање, и

остала је упитаност о евентуалном постојању два хоризонта сахрањивања на том локалитету. Није немогуће да је Јован Ковачевић заправо писао о гробовима који припадају млађем хоризонту сахрањивања популације са Селишта, што ипак остаје у границама претпоставке.

4.6.2. **Панчево (Pancsova)**

Из Панчева и околине потиче неколико локалитета који ће бити обрађени и у оквиру овог прегледа.

4.6.2.1. Локалитет Горњоварошка (Бахманова, Милорадовићева) циглана

4.6.2.1.1. *Географско одређење*

Позиција локалитета одређена је у оквиру првог каталога налазишта (*3.6.5.2.1.* на стр. 253).

4.6.2.1.2. *Историјат истраживања*

На истом месту, представљен је и историјат истраживања (*3.6.5.2.2.* на стр. 254). Касноаварски налази који ће овде бити представљени чувају се у музејима у Панчеву и Вршцу (Dimitrijević *et al.* 1962: 27).

4.6.2.1.3. *Археолошки налази*

Из касноаварског хоризонта сахрањивања на локалитету потичу бројни налази који се воде као случајни. Војислав Ђорђевић је илустровао осам од укупно девет главних појасних језичака ливених у бронзи из збирке панчевачког музеја [Ђорђевић, В. 2010: 163, Т. XC/2, 3, XCI]. Прва два језичка припадају истом типу. Дугачки су 13,3 cm, односно 12,5 cm. Израђени су са увлаком, која је проширена, као и врх језичка који се у једном случају нагло скупља у шпиц. Оба су различито украшених страна. Док је на једној страни стилизивани орнамент лишћа подељен по уздужној оси у два поља, на другој страни је украс сачињен од волута вреже и гроздова распоређен у четири поља [Ђорђевић, В. 2010: 163, Т. XC/2,3: *T. 77/8-9*]. Језичци немају директне аналогије међу Забојниковим репрезентима, али се по облику и начину приказа лишћа могу повезати с типом 30 из фазе SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, T. 10/2, 3). Карактеристичан украс је раније био протумачен као рибља кост, а наведено је и да су ти предмети били

ливени у сребру и можда накнадно украшени цизелирањем (Dimitrijević *et al.* 1962: 26, Sl. 6, 7, T. XXII/2, 3), што Ђорђевић није потврдио.

Три језичка која носе по четири грубо наглашена завијутка вреже постављена у виду *S*-спирале, као и један дужи језичак са шест тако постављених завијутака [Ђорђевић, В. 2010: 163, T. XCI/1-4: *T. 77/7, 12*] припадају типу 57 референтне серијације, из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 18/2, 5).

Два језичка не могу да се определе у неки од Забојникових типова. Најпре, представљен је велики сребрни језичак, ливен с проламањем, који носи врло елаборирану флоралну орнаментику оивичену бордуром пунктираних троуглова. Језичак, од којег је сачувана једна половина, на месту увлаке је завршен звездастим групама псеудогаранула (Dimitrijević *et al.* 1962: 26, T. XXII/1; Ђорђевић, В. [2010: 163, 199, T. XCI/5: *T. 77/11*]).

Још је интересантнији језичак са људским представама. На једној од изворне две плочице висине 9 cm, ливене у бронзи с проламањем, те представе су дате у три поља. У горњој и средишњој зони, одевена људска фигура с плаштом је приказана како јаше (а не дави!) фантастичну животињу, држећи је за врат, док је слично стилизована фигура у доњем пољу приказана с луком у једној и барском птицом у другој руци [Ђорђевић, В. 2010: 163, 199, T. XCI/6: *T. 77/10*]. У старијој литератури је наглашено да је ово „Jedan od najznačajnijih primeraka jezičaka sa antropomorfnim predstavama u avarskoj umetnosti“, а предочени су још неки комади са људским предстаавма и наведена њихова разна, сасвим опречна тумачења (*cf.* Dimitrijević *et al.* 1962: 25, T. XXIII/3). Јован Ковачевић је сцене са панчевачког налаза уз опрез повезао са алтајским легендама о рођењу хероја (Ковачевић 1977: 200).

Ово није једини појасни налаз са људском предсатвом. Нађене су још три половине споредних језичака дужине 3,2 cm са псеудогранулираним рубом и паром завршетака изнад места увлаке, где су по средини приказане клечеће фигуре одевеног човека са кратком косом, поред којих је „stilizovan reptil sa glavom ptice grabljivice, a kod glave čoveka sasvim stilizovana glava sa kljunom barske (?) ptice“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 25, Sl. 2). На основу приложеног цртежа није могуће у потпуности сагледати сцену.

Споредан језичак дужине 4,3 cm, такође с псеудогранулираним рубом и паром завршетака изнад увлаке, носи представу „životinjice koja ima glavu slepog miša (?) sa velikim ušima, a dečije nago telo, ona stoji na sasvim stilizovanoj zmijskoj glavi.“ И у овом случају се наводе неки слични примери и њихове интерпретације (Dimitrijević *et al.* 1962: 25, T. XXIII/1; Ђорђевић, В. [2010: T. XCII/8]: *T. 78/8*).

Дају се и цртежи неких изгубљених налаза. Један од њих, који је био изливен у комаду, са увлаком носио је представе спиралних завијутака вреже с једне и напада два грифона на животињу (?) с друге стране (Dimitrijević *et al.* 1962: 25, Sl. 3-3a). Понуђена сумарна илустрација је, по свој прилици, довољна да се изгубљени језичак определи у тип 14 Јозефа Забојника, одређен у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, Taf. 5/6, Abb. 1). На другом изгубљеном језичку, такође са увлаком, приказана су два грифона у поворци (Dimitrijević *et al.* 1962: 25, Sl. 4-5), што га сврстава у Забојников тип 16 с краја фазе SS I, тј. из прелаза у фазу SS II (Zábojník 1991: 236, Taf. 6/1-3, Abb. 1).

Представљено је још неколико ливених споредних језичака. Један је израђен са увлаком, нешто је шири и носи развијенију флоралну орнаментику (Dimitrijević *et al.* 1962: 26, Sl. 12; Ђорђевић, В. [2010: Т. XCII/5]: *T. 78/5*), што га сврстава у Забојников тип 101, тј. фазу SS II (Zábojník 1991: 238, 248, Abb. 1, Taf. 23/10). Карактеристичне су три половине језичака, украшене једноставним троструким завијуцима вреже, с полукружним завршецима на месту увлаке, нису била проломљена (Dimitrijević *et al.* 1962: 26, Sl. 10; Ђорђевић, В. [2010: Т. XCII/2- 4]: *T. 78/2-4*), и припадају референтном типу 97 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 22/21, 22).

Поред језичака, нађене су и појасне копче. Приказане су две бронзане копче ливених трапезоидних пређица и сачуваних окова од лима, од којих је једна неуобичајено велике дужине, 12,6 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 26, Sl. 15; Ђорђевић, В. [2010: Т. XCII/15, 17]: *T. 78/17, 18*). Припадају серијацијском типу 119, који је из познијег дела фазе SS I (700-720), односно са прелаза у фазу SS II (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/11, 12). Копча исте пређице, али са шарниром повезаним штитастим оковом од ливене бронзе с проломљеним флоралним украсом (Dimitrijević *et al.* 1962: 26, Sl. 16; Ђорђевић, В. 2010: [Т. XCII/14]: *T. 78/20*), јесте типичан представник референтног типа 145 који се углавном исто датује (Zábojník 1991: 234, 248, Taf. 28/5), непосредно наслеђујући копче типова 119, 126 и 130, последње веће појасне комаде у аварској употреби претежно израђене од лима.

Ливени проломљени оков копче правоугаоног облика, који носи флорални украс у *S*-распореду [Ђорђевић, В. 2010: Т. XCII/16: *T. 78/19*], највероватније је красио копчу типа 147 из фазе SS II (Zábojník 1991: Taf. 29/11, Abb. 1). Копча издужене елипсоидне, наребрене алке („sa astragalnim ukrasom“) и шарниром повезаног штитастог проломљеног окова са крајње стилизованом, геометризованом флоралном орнаментиком (Dimitrijević *et al.* 1962: 26, Sl. 17; Ђорђевић, В. 2010: [Т. XCII/13]: *T.*

78/21) према карактеристичној пређици одговара типу 142 из фазе SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, Taf. 28/2, Abb. 1).

Потом је приказано осам карактеристичних двочланих појасних окова чији правоугаони горњи делови с проломљеном представом грифона преко шарнира носе витичасте привеске (Dimitrijević *et al.* 1962: 26, Sl. 13, 14; Ђорђевић, В. 2010: [T. XCIII/1-8]). По изведби појединачних комада, јасно је да су припадали различитим појасним гарнитурама (*T. 78/30, 31*). Окови припадају серијацијским типовима 237 и 240, који се временски смешта у фазу SS II (Zábojník 1991: 238, T. 39/7-8, 11-13). Одговарајући налази се слично датују и на Тисафиреду (Garam 1995: 248, Abb. 98/1, 3, 6, 7). Требало би додати да су још два привеска, посебно илустрована [Ђорђевић, В. 2010: 163, T. XCIV/1, 2], припадала сличним дводелним оковима, онима типа 239 из исте фазе (Zábojník 1991: 239, T. 39/9, Abb. 1).

Делимично или у целости сачувани дводелни појасни окови са шарниром, израђени у техници ливења с проламањем [Ђорђевић, В. 2010: T. XCIII/9-15] су и они који одговарају Забојниковом типу 248 из фазе SS III, од 750. до 780. године (Zábojník 1991: 241, Taf. 40/13). Један дводелни оков је ранији. Састоји се из издуженог окова и привеска у виду алке [Ђорђевић, В. 2010: T. XCIV/12: *T. 78/27*] и одговара налазима типа 224 из фазе SS I или прве петине (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 38/14), односно прве четвртине 8. века (Garam 1995: Abb. 97/18-21; 254), какви су већ коментарисани из Врбаса и Малог Иђоша.

Од неколико приказаних окова у виду елисе пропелера, интересантна су два са истакнутим средиштем у форми оцила који на крају имају контрапониране животињска главе [Ђорђевић, В. 2010: T. XCIV/7, 8: *T. 78/14, 15*]. Припадају типу 159, као и споменути касноаварски налази из Оџака. Тип 159 је из познијег одсечка фазе SS II (Zábojník 1991: 238, Taf. 31/1-5, Abb. 1).

Ситни појасни окови у виду наребреног ромбоидног оквира [Ђорђевић, В. 2010: T. XCIV/15-18: *T. 78/28*], као и они из Оџака, спадају у налазе типа 173 из SS III фазе (Zábojník 1991: 239, Taf. 33/5-7). Истом времену припада још неколико појасних окова којен је илустровао Војислав Ђорђевић [Ђорђевић, В. 2010: T. XCIV/3-6, 13, 14, 22].

Од налаза сврстаних у позну фазу аварске доминације би требало споменути још једну тубу од јелењег рога, декорисану низовима урезаних тачкака у кружницама [Ђорђевић, В. 2010: 215, T. XCIV/23: *T. 78/32*]. Сличан предмет, само знатно садржајније украшен, потиче и из Мокрина (Ранисављев 2007: 14, 55-56, T. XXXVIII, Сл. 73-75). У расправи о том предмету, дотакао сам се и његовог функционалног

одређења. Будући да је налаз шупаљ са обе стране, чини се да би требало одбацити идеју Јована Ковачевића да се у туби из Мокрина, а последично и у овој из Панчева, чувала нека маст (Ковачевић 1977: 199-200).

Са Горњоварошке циглане, коначно, потиче неколико лонаца рађених на витлу који су украшени чешљем и, чини се, двозубом алатком, углавном у низовима водоравних линија. Највероватније припадају касноаварском периоду [Ђорђевић, В. 2010: 212, Сл. 2/9-13: *T. 78/33-37*], а она која на дну има урезан крст би могла да буде и познија.

За описане случајне налазе је оправдано претпостављено да потичу из разорених гробова. Датовани су у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 27), шире у време 7-9. века [Ђорђевић, В. 2010: 162]. У референтном каталогу аварских налазишта, грађа из Горњоварошке циглане, овде представљена у оквиру посебних јединица, сагледана је заједно и датована у време 7-8. века (*ADAM* 2002: 279).

4.6.2.1.4. *Анализа података*

Према овде изведеним анализама, главнина предмета потиче из прве половине 8. века, из прелаза фазе SS I у SS II и посебно из фазе SS II (720-750). Налаза из фазе SS III је знатно мање. Ипак се на оваквим темељима не могу градити поузданији закључци. Као што не знамо да ли су истој некрополи припадали и раније обрађени раноаварски налази, тако не можемо знати ни шта од касноаварског материјала можда није било прикупљено. Чини се да је на овом вишеслојном локалитету постојала већа (касно)аварска некропола, која нам је делимично позната путем скупљених предмета међу којима нема оних најпознијег датовања.

4.6.2.2. Локалитет Стаклара

4.6.2.2.1. *Географско одређење*

Судећи према приложеној карти, локалитет Стаклара се налази на југоисточном ободу града, а не на југозападној периферији, како стоји у тексту Војислава Ђорђевића [Ђорђевић, В. 2010: 171]. налазиште је, дакле, у појасу ниже речне терасе (Geomorfološka karta 2005).

4.6.2.2.2. *Историјат истраживања*

Пре Другог свестског рата, извесни Љубомир Битевић из Панчева је поклонио музеју један лонац нађен на простору Стакларе [Ђорђевић, В. 2010: 171].

4.6.2.2.3. *Археолошки налази*

Једини податак који се односи на контекст налаза је тај, да је посуда нађена на дубини од око једног метра. Лонац је направљен на спором витлу, од слабо пречишћене глине, неуједначено мрко-окер боје печења. Асиметрично је опбликован, разгрнутог обода и јаче нглашеног рамена. Трбух се косо спушта према широком, равном дну. Лонац је украшен утиснутим јамицама испод обода, и једноструком валовницом у висини рамена. Трбух је украшен извлачењем потеза шиљком, што се у фронталној пројекцији показује као низ паралелених водоравних линија. Судећи према приложеном размернику, висина посуде је свега 9 cm. Претпостављено је да је реч о гробном налазу, оквирно из времена 8-9. века [Ђорђевић, В. 2010: 171, Т. CII/1: *T. 79/8*]. У првој публикацији, лонац је датован у време 11-12. века (Брмболић 1991: 61, Сл. 17).

4.6.2.2.4. *Анализа података*

Потпуно сачуван лонац малих димензија највероватније заиста представља гробни налаз, што јасно наговештава да је на локалитету Стаклара постојала аварска некропола. Одређеније датовање не може да се понуди. Извесно је да налаз припада прелазном или, вероватније, позном периоду аварске превласти.

4.6.2.3. Локалитет Војловица – Ограда Рафинерије нафте Панчево

4.6.2.3.1. *Географско одређење*

Локалитет је смештен на југоисточној периферији Војловице, некада засебног села које данас као целина представља југоисточни део Панчева. Ограда Рафинерије нафте представља довољно блиско просторно одређење. Потцртано је да је налазиште „на високој обали лесне терасе изнад дунавске алувијалне равни“ [Ђорђевић, В. 2010: 98], што заправо представља руб ниже речне терасе (Geomorfološka karta 2005).

4.6.2.3.2. *Историјат истраживања*

Приликом ископавања септичке јаме за портирницу код треће капије Рафинерије Панчево 1987. године, наишло се на остатке коњаничке сахране. Гроб је истражен током интервенције коју је испред Јединице за заштиту споменика културе Народног

музеја Панчево извео Љубомир Буквић. Материјал се, са непотпуном документацијом, налази у Народном музеју у Панчеву, а по први пут је опширније и са илустрацијама публикован у оквиру раније цитираног рада Бранке Кошух (Кошух 1995: 60, нап. 3), а потом и магистарске тезе Војислава Ђорђевића [Ђорђевић, В. 2010: 98-99].

4.6.2.3.3. *Археолошки налази*

Рака заобљених углова димензија 2,20 m x 1,24 m, оријентисана исток-запад, била је укопана до око 2,30 m дубине од изворне коте терена. Имајући у виду савремене насипе, укупна дубина износила је 3 m. Скелет, за којег је процењено да је припадао одраслој особи мушког пола, био је лоше очуван. Његова дужина *in situ* износила је 1,84 m. Покојник је био опружен на леђима, а могло је да се установи да му је лева рука била положена на стомак. Скелет коња био је положен северно од људског, али је непоремећена остала само лобања, док су остале кости биле избачене током копања септичке јаме [Ђорђевић, В. 2010: 98, Т. VI]). Изнесено је и мишљење да је гроб још раније био оштећен пљачком (Кошух 1995: 60, нап. 6).

Од покретних налаза, нађени су делови појасне гарнитуре, једна пређица и жвале. Главни језичак из две половине је ливен у бронзи, дужине 8 cm, украшен сумарно изведеним завијуцима вреже. На месту увлаке виде се две заковице за фиксирање за крај појаса [Ђорђевић, В. 2010: 98, 203, Т. VI/1: *Т. 79/1*]. Припада типу 55 Забојникове серијације, тј. фази SS III (750-780) (Zábojník 1991: 241, Taf. 40/13), а претходној, како је закључио Војислав Ђорђевић. Приликом конзервације, на језичку су уочени трагови „фино израђене" тканине (Кошух 1995: 60, Т. II/1).

Два споредна језичка дужине 3,6 cm веома наликују главном. Такође су израђена од по две половине, на основу чега могу и да се датују, будући да серијација не нуди блиске аналогије. У гробу је нађена једна атипична ливена пређица правоугаоног облика, као и бронзана копча трапезоидне пређице и сачуваног окова од лима са гајком (Кошух 1995: 60, Т. II/2-4, 7, 10; Ђорђевић, В. [2010: 98, 203, Т. VI/2, 3, 5, 6]: *Т. 79/2-5*), која припада типу 119 или 130 из познијег одсечка фазе SS I (700-720), односно фазе SS II (720-750) (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/11-12, 26/10, 12).

Четири дводелна, шарниром повезана појасна окова (Кошух 1995: 60, Т. II/5, 6, 8, 9; Ђорђевић, В. [2010: 99, Т. VI/7-10]: *Т. 79/6*) у детаљима се разликују од свих понуђених Забојникових сродних типова, типова 229, 230, 245-249, који се ипак сви датују у фазу SS III (Zábojník 1991: Taf. 38/12, 13, 18, 19, 40/1-14). Жвале су кородиране

и фрагментоване, али је очигледно да припадају сложенијем типу, са псалијама [Ђорђевић, В. 2010: 99, Т. VI/4].

Налази су датовани у 8. век (Брмболић 1991: 61-62), од краја 7. до почетка 9. века (Кошух 1995: 62), односно у позноаварски период [Ђорђевић, В. 2010: 98].

4.6.2.3.4. *Анализа података*

На основу представљених налаза, чини се да коњанички гроб може да се датује у средину 8. века, око 750. године, у време повлачења из употребе копчи са лименим оковима и увођења оваквих језичака и појасних окова. Касноаварски коњанички гроб највероватније није био усамљен, тако да би уз ограду Рафинерије Панчево, на споју две геоморфолошке јединице, ваљало очекивати још гробова сличног датовања.

Очигледно повољна географска локација на којој је подигнута рафинерија је и раније привлачила насељенике, па се тако зна за касносарматско насеље и некрополу на том простору (Batistić-Popadić 1984-1985), као и за некрополу из средњег века на оближњем локалитету Хумка [Ђорђевић, В. 2010: 87-93].

4.6.3. **Старчево**

4.6.3.1. *Географско одређење*

Старчево се налази на споју ниже речне терасе и алувијалне равни Дунава (Ћурчић, Ђуричић 1994: 156; Geomorfološka karta 2005). Локалитет Ливаде је на око 5,9 km североисточно од места, на обалама каналисаног водотока уз пут Панчево – Ковин, који на око километар даље на запад утиче у речицу Надел. Приближна површина налазишта је 850 m x 250 m [Ђорђевић, В. 2010: 67].

4.6.3.2. *Историјат истраживања*

Налазиште Ливаде је евидентирано 1971. године током систематских рекогносцирања у организацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Новог Сада. Тада су на површини прикупљени фрагменти керамике из времена раног средњег века [Ђорђевић, В. 2010: 67].

Током каналисања споменутог водотока, године 1984. Љубомир Буквић је извршио заштитна ископавања испред Јединице за заштиту споменика културе Народног музеја Панчево, а у радовима су узели учешћа и стручњаци из Покрајинског завода за заштиту споменика културе и Војвођанског музеја. Ископавања су трајала

током 20 дана месеца августа, а финансирање је обезбедила ООУР Тамиш – Дунав из Панчева. Истражен је само најугроженији појас, у површини од око 400 m². На источном делу ископа, откривен је део касноантичке некрополе, а на западном део некрополе из раног средњег века (Гачић, Ђ. 1985: 178; Пап 1997b: 137; Ђорђевић, В. [2010: 67]).

Касноаварска некропола на локалитету Ливаде опширније је представљена тек у оквиру магистарске тезе Војислава Ђорђевића [Ђорђевић, В. 2010: 67-71]. Раније је био објављен тек текстуални преглед (Гачић, Ђ. 1985), те краћи рад о налазима наушница из једног гроба (Пап 1997b), а у новије време је извршена и публикована антрополошка анализа сачуваних скелетних остатака (Стојић, И. 2009).

Године 2008, екипа Народног музеја Панчево је извршила сондажна ископавања у непосредној близини старог ископа, у тежњи да се дефинише даље простирање некрополе ка западу, али није било резултата. С друге стране, на око 600 m даље ка западу, постављен је ров на терену који је током поменутих рекогносцирања 1971. године, али и оних која су уследила 2007, дао керамику оквирно датовану у време 8-9. века. Три нађена објекта одговарају том времену. Налази са локалитета чувају се у Народном музеју Панчево [Ђорђевић, В. 2010: 71-72, 74]. Године 2010, ископавања панчевачког музеја су настављена, а истражена је површина од још 250 m² (Ђорђевић, J., В. 2011: 58).

4.6.3.3. *Археолошки налази*

На касноаварској некрополи је комплетно истражено и документовано 13 гробова, док два гроба нису била истражена „због недостатка времена." Покојници су сахрањивани у правоугаоним или трапезастим ракама релативне дубине од 1,25-2,88 m, „осим у два случаја где су скелети слободно укопани" [Ђорђевић, В. 2010: 67]. У три раке дно се елипсоидно сужава, а у једном случају су „у зидовима раке код лобање и стопала, укопане плитке нише" (Гачић, Ђ. 1985: 179). По свој прилици, реч је о траговима укопаних гредица које су чиниле део гробне конструкције.

Примећено је да су гробови, оријентације запад – исток са мањим отклонима, били организовани у редове. Ђорђе Гачић наводи да су три дечја гроба била укопана плиће од осталих (Гачић, Ђ. 1985: 178-179), што је уобичајено.

У свим случајевима, покојници су у раке полагани у опруженом положају, на леђима (*T. 80/1, 5*). У пет случајева, „покојници нису полагани непосредно на дно ископане раке, већ је претходно дно посипано слојем од око 4 цм светломрке земље."

На дну једне раке, уз то, „евидентиран је врло танак слој сиве земље – вероватно траг простирке од неке органске материје“ (Гачић, Ђ. 1985: 179). Слична запажања већ су преношена, а од значаја је што Гачић прави разлику између два описана начина припреме дна раке. Требало би споменути да су у два гроба нађене и дуге животињске кости, а у једном је у карличном пределу забележена концентрација барских пужева (Гачић, Ђ. 1985: 179).

Кад је реч о сахрањеној популацији, резултати извршене антрополошке анализе показују да је било пет особа мушког пола (гробови 10, 13-15 и 17), четири женског (6, 8, 9, 11) и једно дете (2). Две сахрањене особе биле су јувенилне старости у тренутку смрти, од 14 до 18 година, а девет одраслих је живело 25-50 година. Просечна старост сахрањених износи 41,66 година (Стојић, И. 2009: 28). За разлику од приказаних анализа Гезе Цекуша за Стару Моравицу и Бачки Соколац, Игор Стојић није дао просек старости према полној припадности.

Према различитим параметрима, сахрањене особе биле су висине од око 1,60 m, али ни ту нису разлучене жене од мушкараца. Прегледом скелетног материјала, уочена су остеоартритична оболења популације, у два случаја су уочени добро срасли преломи, а малобројни сачувани зуби показују трагове каријеса и каменца. На послетку, Стојић је закључио да се на основу малог испитаног узорка не могу изнедрити крупнији закључци (Стојић, И. 2009: 28-29).

Покретни налази у испитаним гробовима су веома скромни. Сем кородираних гвоздених прећица у гробовима 8 (*T. 80/9*), 15 и 17, других појасних налаза није било. Војислав Ђорђевић је, као и Ђорђе Гачић (Гачић, Ђ. 1985: 179), у прећице определио чак пет налаза из гроба 17, од којих су четири биле груписане у пределу ногу, док је једна била на карлици [Ђорђевић, В. 2010: 69, 71, Т. CXXVI/2, 3]. Налази са цеваница по свој прилици не представљају копче, већ окове, можда неке кутије која се распала.

Из најбогатије целине на некрополи, гроба 6, потиче пар бронзаних наушница које су, што је изузетан податак, ношене у врећици, вероватно кожној, чији су трагови уочени између десне подлактице и ребара. Ливене наушнице састојале су се од отворених алки кружног облика и пресека чији је један крај био стањен, које су биле украшене коленцима и перлама од црног стакла. По три перле биле су постављене наспрамно на доњој страни алке и по врху наушница (*T. 80/1, 2*). Реч је о честом облику, па Ливији Пап није било тешко да изнађе бројне аналогије са наших и

иностраних некропола. Ауторка је, ипак, пренела доста широка датовања ових налаза (Пап 1997b: 137, Т. I, II).

На некрополи Алатијан, тако, одговарајући примерци су сврстани у тип 15 и датовани у другу половину 7. века (Böhme 1965: 5, 33/15), док су комади са некрополе Нове Замки опредељени у тип IIc и датовани од 650. до 750. године (Čilinská 1966: 146, Abb. 11). На некрополи Себењ, такве наушнице су приписане типу 4b и датоване широко у 8. век (Garam 1975b: 100, Fig. 27/4b). Делује очигледно да се овакве наушнице појављују у прелазно доба аварске доминације, трајући и почетком позноаварског периода.

Из истог гроба је и ниска од 13 перли цилиндричног облика и облика семенки лубенице. Прве су мрке боје, а друге тамноплаве. Било их је и већих и мањих [Ђорђевић, В. 2010: 68, Т. CXXIII/5: *T. 80/4*], а њихов изглед не упућује на сасвим позно датовање гроба. Као што је већ наглашавано, перле облика семенки лубенице се појављују у последњој трећини 7. века, док ситнији примерци црне боје представљају најкарактеристичније касноаварске перле (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2).

Од комада прибора, у гробу 8 су нађени игленица и пршљенак. Коштана игленица је цилиндрична, чини се канеловане (Гачић, Ђ. 1985: 179) или пак изглачане површине, а пршљенак носи урезану цик-цак декорацију [Ђорђевић, В. 2010: 68, Т. CXXIV/1, 2: *T. 80/8, 10*]. На некрополи Алатијан, такви пршљенци, опредељени у тип 30, приписују се најпознијој групи гробова, при чему је процењено да се некропола гаси почетком 9. века (Böhme 1965: 8, 31, 35/30). Слично је украшен, валовницама, и биконичан пршљенак из гроба 11, док је пршљенак из гроба 9 полулоптастог облика. У гробу 10 је нађен гвоздени нож (Гачић, Ђ. 1985: 179; Ђорђевић, В. [2010: 69, 70, Т. CXXIV/5, CXXV/1, 3]).

У гробу 6 је нађен и фрагментовани већи руком рађен лонац, док посуде са витла потичу из два гроба, такође женска (Гачић, Ђ. 1985: 179). Док је у гробу 9 био лонац са спорог витла, висине 11,1 cm, украшен валовницом распоређеном између фризова водоравних линија, у гробу 8 је забележен знатно ређи налаз. Реч је о здели коничног облика, такође направљеној на спором витлу, украшеној од врха до дна плитко урезаним хоризонталним линијама (*T. 80/6*). У својој расправи о гробном налазу зделе, Војислав Ђорђевић нуди релативно сличне налазе из Орохазе и Сексарда ([Ђорђевић, В. 2010: 69, 212, Т. CXXIV/4, 6]; *cf*. Juhász 1995: 81, Т. XVII/51-1; Rosner 1999: 192, Т. 26/363-1).

На основу представљених налаза, Ђорђе Гачић је некрополу на локалитету Ливаде одредио у крај 7. и 8. век (Гачић, Ђ. 1985: 179), а Војислав Ђорђевић ју је оквирно датовао у време 8. и почетка 9. века [Ђорђевић, В. 2010: 67]. У литератури може да се наиђе и на сасвим погрешно датовање, у 12. век (Брмболић 1991: 66).

Споменуто је да су са локалитета Ливаде познати и насеобински остаци. Године 2008, на око 600 m од простора некрополе, ровом 3, димензија 30 m x 0,5 m, пресечена су три објекта датована у време 7-9. века. Установљено је да је тај хоризонт становања негиран укопаним стаништима из времена 9-10. века. Старијем хоризонту припадају објекти 4 (*T. 79/17*), 6 и 12. Реч је о укопаним стаништима, која се датују углавном на основу керамичких, гњетаних налаза. Једна кућа је била правоугаоне, друга квадратне основе, димензија 3,3 m x 2,5 m, односно 3,2 m x 3,2 m, док објекат 12 није био истражен у довољној мери. Подови кућа били су од набоја, а у њиховим североисточним угловима налазила су се огњишта од запечене земље, од којих је једно било оивичено каменом и опеком [Ђорђевић, В. 2010: 71-72, Т. CXXVII, CXXVIII]. Године 2010, на истом простору истражене су још три куће, сада датоване у време 7-8. века, као и објекти млађег хоризонта, из времена 9-10. века. Куће старијег хоризонта су приближно истих димензија као и оне раније ископане, са пећима које су нађене запуњене каменом, лепом и керамиком (Ђорђевић, J., В. 2011: 58-59).

4.6.3.4. *Анализа података*

Како у откривеним гробовима на локалитету Ливаде нема налаза који су подложни најпрецизнијем датовању, као најприхватљивији понуђени оквир бих задржао онај којег је предложио Ђорђе Гачић. Некропола је засигурно формирана у завршници 7. века, трајући и у наредном столећу.

С друге стране, опште сличности са откривеним раносредњовековним кућама Војислав Ђорђевић је нашао у објављеном насељу Еперјес из времена 8-9. века (Bálint 1991b: T. II, VII/2, VIII).

На основу малобројне и не нарочито речите грађе, можемо да посведочимо тек да се на овој локацији живело у прелазном и позном времену аварске доминације, а укупно узевши „у континуитету“ од 7. до 13. века (Ђорђевић, J., В. 2011: 59). Сличних трагова у ближем окружењу Старчева има још, али они нису довољно речити да би били посебно обрађени на овом месту. Требало би, тако, напоменути да су на локалитету Ђурђевац – Трећи флур међу керамиком прикупљеном током

рекогносцирања 1971. и 1982. године, малобројни ситни фрагменти опредељени у време 7-8. века [Ђорђевић, В. 2010: 178-179, Т. CXX/1-3].

4.6.4. **Дубовац (Dunadombó)**

Из околине Дубавца су два локалитета на којима су констатовани трагови касноаварског обитавања.

4.6.4.1. Локалитет Бели брег

4.6.4.1.1. *Географско одређење*

Локалитет Бели брег се у литератури приписивао месту Гај. Ипак, налази се чак на око 6,3 km југоисточно од Гаја, на „уздигнутој греди која се пружа приближним правцем исток-запад, изнад тока Пољавице. Око 2,2 km јужније је ток Дунава“ [Ђорђевић, В. 2010: 143]. Бели брег је заправо, иако „на граници гајског и дубовачког атара“ (Барачки 1977: 17), знатно ближи Дубовцу. Опис положаја Дубовца дат је у оквиру прегледа првог пописа налазишта (*3.6.8.1.* на стр. 268).

Консултујући цитирану геоморфолошку основу, може поуздано да се установи да је локалитет смештен у мањој зони пешчаног покрова са слабо израженим динама, која се као острво издиже из околног дунавског алувијума (Geomorfološka karta 2005). На ободу истог пешчаног покрова налази се и дубовачко налазиште Кошића брег, које је описано у претходном тексту. Није јасно да ли су у локалној топонимији Бели и Кошића синоними, или се односе на две блиске локације на једном „брегу“, тј уздигнутој зони под песком. У сваком случају, у овој дисертацији су, као и на другим местима, обрађени посебно, с тим што је Бели брег овде сврстан у дубовачка налазишта, а не она из Гаја.

4.6.4.1.2. *Историјат истраживања*

Прве податке о локалитету Бели брег оставио је Феликс Милекер, већ помињани истраживач панчевачког краја. Крајем 19. века, Милекер је објављивао праисторијске и античке предмете са овог налазишта, а у вршачком музеју се чувају неки његови налази из времена Сеобе народа (Барачки 1977: 17; Ђорђевић, В. [2010: 143]).

Средином 20. века, поново су у два наврата вршена рекогносцирања овог локалитета, а неки керамички налази који су били приписани времену раног средњег

века су у магистарској тези Војислава Ђорђевића добили ново, позније датовање (Барачки 1977: 17; Ђорђевић, В. [2010: 143]).

4.6.4.1.3. *Археолошки налази*

На овом месту, биће коментарисани малобројни налази који могу да се доведу у везу с позноаварским периодом. Као такав, најпре се издваја појасни оков који се састоји из пресавијене, занитоване траке лима и кружне алке која виси са њега [Ђорђевић, В. 2010: 143, Т. CLI/3: *T. 79/9*]. Оков би могао да се доведе у везу с представницима Забојниковог типа 224, иако је у овом случају оков од лима ужи и што заковоце нису толико наглашене. Тип 224 припада фази SS I, тј. првој петини (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 38/14) или првој четвртини 8. века (Garam 1995: Abb. 97/18-21; 254). Већ су помињани су слични предмети из Панчева, Врбаса и Малог Иђоша.

Требало би додати и да је колега Ђорђевић изменио своје датовање једног лонца са овог налазишта, тако што га је померио у време 8-9. века [Ђорђевић, В. 2010: 143, Т. CLII/2].

4.6.4.1.4. *Анализа података*

У ранијим разматрањима о Дубовцу, већ је потцртано да је простор руба мале зоне пешчаног покрова који се уздиже из широке алувијалне равни Дунава, локалитет Кошића брег, био вишеслојан (Јанковић 2012: 46). Исто је установљено и на позицији (?) Бели брег, што сведочи о повољностима за насељавање које је овај положај нудио насељеницима из различитих епоха. Малобројни налази, иако не знамо да ли гробни или из насеља, потврђују да је ту било живота и у време позне аварске доминације.

4.6.4.2. Локалитет Кудељиште

4.6.4.2.1. *Географско одређење*

Локалитет се налази на око километар низводно од села, у близини обале Дунава [Ђорђевић, В. 2010: 147], а у старијој литератури био је назван „Lokalitet kod ušća Karaša“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 17) или „Ушће Караша - Кудељиште“ (Јанковић 1990: 91). Ближу просторну одредницу представљају „напуштено гробље и насеље Старог Дубовца и војно-граничарска стражара“ (Барачки 1977: 18). Позиција одговара споју шпица алувијалне равни Дунава и пешчаних покрова ниских дина (Geomorfološka karta 2005).

4.6.4.2.2. *Историјат истраживања*

Опет захваљујући делатности Феликса Милекера, локалитет је познат још од 1879, а већ од 1901. године налази из Дубовца постају „предмет велике трговине“, што се посебно односи на праисторијске налазе, али и римске, сарматске и средњовековне (Барачки 1977: 18). Збирци Народног музеја у Вршцу преостао је мали број налаза, од којих су неки са краја аварске превласти [Ђорђевић, В. 2010: 147]. Јован Ковачевић је први објавио те случајне налазе, верујући да потичу са некрополе (Ковачевић 1961а: 3, Сл. 7), да би потом уследили други сажети осврти.

4.6.4.2.3. *Археолошки налази*

Реч је о групи од неколико појасних комада и окова орме, наушнице и једног ретког лунуластог украса. Нађено је неколико штитастих окова, ливених у бронзи и украшених стилизованим флоралним мотивима. Ти предмети су најбоље илустровани у магистарској тези Војислава Ђорђевића. Један од појасних окова уобичајенијег облика (Dimitrijević *et al.* 1962: 17, Sl. 3; Ђорђевић, В. [2010: 147, T. CLVI/2] : *T. 79/12*) припада серијацијском типу 172 из најпозније фазе SS IV (780-800/825), као и спомињани налази из Богојева, Врбаса, Малог Иђоша и Челарева (Zábojník 1991: 241, Taf. 33/23, 4, Abb. 1). Остали окови су слични, ливени и гравирани, сасвим позни (*T. 79/13, 14*). Одговарају налазима тзв. стила *Блатница*. О том недовољно јасно одређеном стилу, који се у овом случају води као „Avarsko-slovenski“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 17), било је речи у вези с налазом из Ченеја, где је наглашено да под тај назив потпадају разни ливени, често гравирани украси појаса или орме, обично штитастог облика, са најпознијих аварских, али и каролиншких налазишта (*cf.* Simoni 1986). Примењена декоративна решења на оковима из Дубовца подсећају на она са луксузних предмета из Нађсентмиклоша (*ADAM* 2002: 120).

Међу њима се посебно истичу два једноделна окова у виду конфронтираних неједнаких петоугаоних поља, украшена стилизованом флоралном декорацијом и гравирањем (Dimitrijević *et al.* 1962: 17, T. XXXI/2; Ђорђевић, В. [2010: 147, T. CLVI/3]: *T. 79/11*), који као да подражавају поједине касноаварске дводелне комаде повезане шарнир - механизмом. Због тога се у Чутијевом специјализованом раду описују, у слободнијем преводу, као окови са псеудо-привесцима (*mounts with „pseudo-fittings”*). Налази су опредељени у тип *IV* окова орме, какве Чути (Csuthy 2012: 186, Fig. 5/6, Map I/D) датује у Забојникову фазу SS IV (780-800/825). Слични окови из Ченеја и Аде већ су споменути, као и то да сем налаза из Војводине окова овог типа има само још у

Словачкој. Тако је нпр. одговарајући предмет из Микулчица опредељен у најпознији хоризонт 6 „предвеликоморавских“ (*vorgroßmährischen*) налаза. Ти комади представљају најпознији производе ливене индустрије који би са представницима претходног хоризонтом могли оквирно да се датују у другу половину 8. века, односно у почетак 9. века (Zábojník 2005: 103-104, Taf. I/6, IV/3).

Истом времену припадају и два комада накита. Нађена је, најпре, једна лунуласта наушница са звездоликим привеском, коју је Ђорђевић обрадио међу налазима 9-11. века [Ђорђевић, В. 2010: 147, 221, Т. CLVI/9: *T. 79/10*]. Милица и Ђорђе Јанковић наглашавају да је тај предмет висине 2,5 cm ливен у олову, у грубом калупу. Датују је у касни 8. и рани 9. век (Јанковић 1990: 91). Сродне наушнице на некрополи Тисафиред датују се у 8. век, и то углавном у средишње две четвртине столећа (Garam 1995: 278, Abb. 149/1-12, 254). Сматра се да су такви комади настали на ромејским узорима (Bikić 2010: 49, *cf*. Garam 2001: 20-23, Taf. 4-6), док се „lunulasto-zvjezdolike“ наушнице панонско-подунавског простора датују од краја 7. до друге половине 9. века (Petrinec 2009: 128), трајући и даље кроз средњи век.

Посебну пажњу изазива други налаз лунуластог облика, „deo minđuše ili privesak (?)“ (Dimitrijević *et al*. 1962: 17, Sl. 2), на другим местима опредељен као „привесак“ (Јанковић 1990: 91), односно „апликација“ [Ђорђевић, В. 2010: 147, 199, Т. CLVI/8: *T. 79/15*] од позлаћеног бронзаног лима, висине 5,3 cm. На лунуластој форми предмета наглашене су усне, нос, као и око које је од прве публикације па у свим наредним осврtима тумачено као представа *магичног ока* која је позната још из Египта и „симболизује сунце и месец... и има... апотропејску вредност“ (Ковачевић 1961а: 3). У номадском контексту, додаје се, тзв. магично око може да има вредност тамге. О правој природи представе може само да се нагађа, а за нас је важнија напомена да су лунуласти предмети заступљенији у словенском накиту 9. века, премда их има и у касноаварско доба (Dimitrijević *et al*. 1962: 17).

Налаз из Дубовца може да се повеже са сасвим малом групом предмета, на коју је тек у најновије време скренута пажња у једном специјалистичком раду. У питању је заправо женски украс главе. Такве лунуле биле су нашиване на траке која се носиле око главе. Функционално опредељење предмета изведено је на основу места налаза у непоремећеним гробним целинама. Група таквих лунула из југозападне Трансданубије, са некропола Залакомара и Кехиде, датује се у прелаз између 8. и 9, односно у рани 9. век (Szőke 2012).

Коначно, овом хоризонту се приписује и мањи лонац са спорог витла, украшен низовима тачкастих убода и дворедом валовницом [Ђорђевић, В. 2010: 148, Т. CLVI/15: *Т. 79/16*].

4.6.4.2.4. *Анализа података*

На цитираним местима налази су складно датовани, шире у време 8-9. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 17; *ADAM* 2002: 120) и уже, у касни 8. и рани 9. век (Јанковић 1990: 91; Ђорђевић, В. [2010: 147]), чему бих се приклонио. Само на једном месту, Даница Димитријевић је размишљала о познијем датовању лунуле, у време 9-11. века, при чему је уз велику резерву изнела и могућност словенске атрибуције предмета (Dimitrijević 1969: 88-89, Sl. 2).

Повољан географски положај на самој јужној граници Каганата био је искоришћен и пред сам крај његовог века, баш као и у ранијим праисторијским и историјским периодима. Значај овог локалитета за нашу археологију је у томе што баштини предмете најпозније аародопске продукције, међу којима је и веома редак украс главе, који се од осталих познатих разликује по томе што су на лунуласту форму уписане антропоморфне црте.

4.7. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА СЕВЕРОИСТОКУ БАНАТА*

4.7.1. **Рабе (Rábé)**

4.7.1.1. *Географско одређење*

Рабе се налазе у близини тромеђе Србије, Мађарске и Румуније, на споју флувио – барског дна Панонског басена и источног краја широке алувијалне равни реке Тисе (Geomorfološka karta 2005). На другом месту, води се као „унутрашње“ насеље, премда је наглашено да су подигнуте на „сноповима пешчаних греда које се издижу изнад индундационе равни и пружају извесну безбедност од поплава“, при чему се потцртава да је село подигнуто уз обалу фосилног тока (Ћурчић, Ђуричић 1994: 163). Локалитет Анка Сигет (острво Анка) представља бронзанодопски тел или хумку на чијем крају је укопана аародопска некропола (Dimitrijević *et al.* 1962: 27).

4.7.1.2. *Историјат истраживања*

Приликом риголовања винограда на тој локацији, 1890. и 1891. године је дошло до случајних гробних налаза, који се чувају у музеју у Сегедину. Налази су објављени крајем 19. века (Reizner 1899). На другом месту стоји да су налази из 1898. године (*ADAM* 2002: 299).

4.7.1.3. *Археолошки налази*

Од налаза су приказане две наушнице – каричице, једна са гранулираним коленцем, потом стаклене перле, ваљкасте, облика квадра и семенки лубенице, као и један биконични пршљенак (Reizner 1899: 190, T. II/98-123: *T. 81/1-4*). Спомињу се још и пробушене шкољке, могуће са ниске. Налази су оквирно датовани у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 27; *ADAM* 2002: 299). Душан Мркобрад, пак, наводи да је ископан један гроб, са почетка 8. века (Mrkobrad 1980: нар. 636).

4.7.1.4. *Анализа података*

У овом случају, приказани материјал не може да се датује прецизније него што је то углавном чињено. Датовање, дакле, остаје широко постављено, у 8. веку. Очигледно је да се у пар наврата крајем претпрошлог века на локалитету Анка Сигет наишло на касноаварске гробове особа женског пола, који можда представљају део веће некрополе. Интересантно је да је у овом случају, уз опредељујући спој геоморфолошких целина, као посебна погодност за избор места гробља, а вероватно и насеља, изабран доступан антропогени чинилац рељефа, праисторијски тел.

4.7.2. **<u>Врбица (Egyházaskér)</u>**

4.7.2.1. *Географско одређење*

Иако се у старијој литератури и Врбица водила као „унутрашње“ насеље, (Ћурчић, Ћуричић 1994: 163), село је смештено на споју узане зоне флувио – барског дна Панонског басена и огранка широке алувијалне равни Тисе (Geomorfološka karta 2005). Ближа локација налаза није позната (Dimitrijević *et al.* 1962: 29).

4.7.2.2. *Историјат истраживања*

Приликом земљаних радова 1900. године дошло је до случајног гробног налаза. Цртица о гробу из Врбице, мени недоступна, објавена је 1913, да би налазе у целини

овбјавио Нандор Фетих 1937. године. У мађарској литератури прве половине 20 века стоји још неколико осврта на откривене предмете, да би им се у нашој литератури посветила пажња у оквиру каталога *Сеоба народа*. Налази се чувају у музеју у Сегедину (Dimitrijević *et al.* 1962: 29-30; *cf*. *ADAM* 2002: 419).

4.7.2.3. *Археолошки налази*

Откривени касноаварски гроб, оријентисан северозапад-југоисток, припадао је особи мушког пола. Сачувани су ливени појасни налази од посребрене бронзе (*ADAM* 2002: 419).

Главни језичак, дужине 14,4 cm, носио је проломљен стилизован биљни украс. На основу недовољно доброг цртежа (Dimitrijević *et al.* 1962: 29, Sl. 1: *T. 81/11*), стиче се утисак да налаз одговара серијацијском типу 102 из фазе SS II, која се датује од 720. до 750. године (Zábojník 1991: 238, Taf. 12/5, 4, Abb. 1).

Посебно су интересантна два споредна језичка, дужине око 5,5 cm, који на телу носе проломљену ловачку сцену, док су на месту увлаке завршени контрапонираним животињским, чини се птичјим главама. На језичцима је приказан човек са перчином како стоји, и поред њега пас (*T. 81/12*). Аутори каталога *Сеоба народа* нису се сложили са старом Фетиховом интерпретацијом, да је реч о сцени из Дионисовог култа (Dimitrijević *et al.* 1962: 30, Sl. 2; *ADAM* 2002: 419). Оригиналну аварску ловачку сцену потврђује приказана фризура. О њиховим перчинима било је речи и раније (*cf*. Pohl 1998: 56), нарочито у вези с тумачењем сцене урезане на алатки од рога из Носе. Жанровска сцена са језичака из Врбице, тако, не оставља потребу за опширнијом дискусијом о природи, пореклу и изворном значењу приказа човека и пса (*cf*. Ковачевић 1977: 177-178). Пошто су језичци који носе антропоморфне представе прилично ретки, чак изузетни, не чуди што за налазе из Врбице нема серијацијских паралела. Ипак, сам изглед предмета и техника израде указују на позно датовање, по свему судећи позније од главног језичка.

Копча ширине 7,5 cm је састављена од издужене овалне алке профилисаног лежишта трна и шарниром повезаног језичастог окова који носи проломљен стилизован флорални украс (Dimitrijević *et al.* 1962: 30, Sl. 3: *T. 81/15*). Јасно је да је реч о касноаварском налазу, али ова копча не може да се повеже с неким од конкретних серијацијских типова. Сродни предмети углавном припадају другој половини 8. века (*cf*. Zábojník 1991: Taf. 27-29, Abb. 1). На некрополи Тисафиред је успостављена шира

група ливених копчи које носе мотив вреже, а налази налик нашем се углавном датују у последњу четвртину 8. века (Garam 1995: 248, Abb. 100/8-22, 354).

Дводелни појасни оков чија горња, правоугаона плочица има проломљену представу грифона, док шарниром везана доња носи стилизовани флорални орнамент (Dimitrijević *et al.* 1962: 30, Sl. 5: *T. 81/13*), може да се повеже пре свега са Забојниковим типом 239 из фазе SS II, чији представници носе нестандардно обликоване привеске (Zábojník 1991: 239, T. 39/9, 10, Abb. 1). Оков у облику елисе пропелера по свом наглашеном рубу (Dimitrijević *et al.* 1962: 30, Sl. 4: *T. 81/14*) одговара типу 157 референтне серијације, из фазе SS III која је трајала 750-780. године (Zábojník 1991: 239, Taf. 30/17-19, 10, Abb. 1).

Представљени налази су датовани у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 30), односно у другу половину 8. и прву четвртину 9. века (*ADAM* 2002: 419).

4.7.2.4. *Анализа података*

Чини се да би налази могли да се датују од око 720. године до краја 8. века. Неуједначено датовање појасних комада у једној гробној целини би пре свега могло да наговести да је сахрана сасвим позна, из времена када више није било аварске продукције појасних комада, па су отпали или поломљени елементи замењивани неодговарајућим, старијим члановима, о чему је било речи (*cf.* Daim 2001: 151; Јанковић 2003: 101-102). С друге стране, могуће је да су давне 1900. године прикупљени налази из два или више гробова. У оба случаја, требало би рачунати да је у Врбици или њеној околини постојало веће касноаварско гробље.

4.8. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА СРЕДЊЕГ БАНАТА*

Као што су малобројна касноаварска аналазишта на североистоку Баната, тако и из средишњег дела ове регије, где и иначе има мало трагова из времена Сеобе народа, можемо да споменемо налазе само са једног локалитета.

4.8.1. **Банатски Деспотовац (Ernőhazá)**

4.8.1.1. *Географско одређење*

Банатски Деспотовац је смештен на споју омање зоне ниже речне терасе Тамиша и велике површине флувио – барског дна Панонског басена која се пружа даље на

север, запремајући читав средишњи део Баната (Ђурчић, Ђуричић 1994: 156; Geomorfološka karta 2005). Не располаже се ближим подацима о локацији налаза (Dimitrijević *et al.* 1962: 30).

4.8.1.2. *Историјат истраживања*

Десо Чалањ је у свом прегледу аварских локалитета споменуо и нешто предмета из Банатског Деспотовца. Били су нађени пре 1944. године и налазили су се у приватној колекцији (Dimitrijević *et al.* 1962: 30), а сада се воде као изгубљени (*ADAM* 2002: 43).

4.8.1.3. *Археолошки налази*

Спомињу се налази стаклених перли облика семенки лубенице (Dimitrijević *et al.* 1962: 30; *ADAM* 2002: 43). Као што је већ више пута наглашено, крупнији комади тог облика се уводе у употребу у прелазном периоду аварске превласти, док су ситније перле црне боје карактеристични касноаварски налази (Pásztor 2008: 318-319, Tab. 2).

4.8.1.4. *Анализа података*

Иако су се аутори каталога *Сеоба народа* уздржали од датовања налаза из Банатског Деспотовца, опис перли је ипак довољно добро упориште да се оне одреде у прелазни или, вероватније, позни период аварске превласти. Тако су и датоване у 8. век у најновијем каталогу авардопских налазишта (*ADAM* 2002: 43).

Већи број перли наговештава да је реч о гробном налазу. Чињеници да је овакав налаз са самог јужног руба средњег Баната једини траг позноаварског присуства на том тлу, посветићемо се и у завршним разматрањима дисертације.

4.9. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА НА ЈУГУ БАНАТА*

Као што је примећено и у прегледу рано- и средњоаварских налазишта на југу Баната, највећи број података о тамошњим налазиштима потиче са систематских рекогносцирања која је вршио Станко Трифуновић.

4.9.1. **Добрица (Kevedobra)**

4.9.1.1. *Географско одређење*

Географско одређење овог места дато је у оквиру првог пописа налазишта (*3.9.2.1*. на стр. 297). На истом месту је наглашено да се локалитети 3 и 5 налазе на пространом потесу Велике њиве који се издиже према риту. Локалитет 3 заузима површину од око 200 m x 100 m. Налази се на надморској висини од 80 m, „скоро на самом северном ободу овог платоа.“ За разлику од овог налазишта, локалитет 5 „се не може ближе описно одредити.“ Налази се у средишту платоа. На истој је надморској висини и приближно исте површине као локалитет 3 (Трифуновић 1990a: 99; *cf*. Трифуновић 1990c: 4).

4.9.1.2. *Историјат истраживања*

Подаци потичу са систематских рекогносцирања која су вођена између 1986. и 1988. године. Резултати тих радова су објављени (Трифуновић 1990a) и, везано за налазишта која садрже старији материјал (*cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 53), у претходном тексту већ делимично представљени.

4.9.1.3. *Археолошки налази*

Као и велика већина налазишта која је тада евидентирао Станко Трифуновић, локалитети 3 и 5 су вишеслојни. Поред керамике датоване у време 7-8. века, или, тачније, од друге половине 7. до почетка 9. века, налажена је и старија и млађа грнчарија. Раносредњовековни налази који су тема овог осврта су рађени на „врло спором“ витлу или слободном руком, грубе површине и фактуре, са органским материјама, песком и ломљеном грнчаријом у свом саставу. Од облика посуда, заступљени су само лонци, украшавани урезаним валовницама и водоравним линијама.

Део налаза који илуструје претходне описе потиче са локалитета 5, а можда и са локалитета 4, који је у публикацији датован нешто позније (Трифуновић 1990a: 99, 103, T. X/2, 4, 11; 9, 16: *T. 81/5*; *cf*. *ADAM* 2002: 115).

4.9.1.4. *Анализа података*

Иако је тешко судити на основу цртежа малобројних фрагмената керамике, карактеристични украси, уз приложене опште описе, пружају упориште за предложено датовање (*cf*. *ADAM* 2002: 115). Од значаја су примедбе Станка Трифуновића да

„Процентуално, ове грнчарије има мало – око 2,5%, али је присутна на једној трећини локалитета“, те да је керамика ових особина и датовања била позната у Румунији „...док на југословенској страни Баната овакви налази нису објављивани, иако је њихово постојање потврђено археолошким ископавањима.“ Прва тврдња се односи на трећину од укупно 43 локалитета који су забележени током рекогносцирања алибунарске општине, док је као илустрација за други навод узет тада необјављени материјал са локалитета Кошића брег (Трифуновић 1990а: 103, нап. 21), о којем је било речи.

4.9.2. **Иланџа (Iláncsa)**

4.9.2.1. *Географско одређење*

Осврт на позицију Иланџе такође је дат у претходном тексту, где је изложен и положај локалитета 11 о којем ће бити речи (*3.9.3.1*. на стр. 298). Ближа локација једног старог касноаварског налаза није позната.

4.9.2.2. *Историјат истраживања*

Ти предмети највероватније потичу из гроба који је био уништен приликом копања бунара, изгледа 1945. године (Mrkobrad 1980: пар. 595; *cf*. *ADAM* 2002: 169). Споменуо их је још Десо Чалањ у свом попису из 1956. године, а публиковани су у каталогу *Сеоба народа*. Налази се чувају у музеју у Зрењанину (Dimitrijević *et al.* 1962: 18).

Локалитет 11 је евидентиран током рекогносцирања Станка Трифуновића 1986-1988. године (Трифуновић 1990а: 99).

4.9.2.3. *Археолошки налази*

Из гроба (?) су сачуване копча и три појасна окова. Копча дужине 7 cm је издужене овалне алке наглашеног лежишта трна и језичастог окова који је за пређицу био повезан шарниром. Ливена је у бронзи, а оков је проломљен. Носи флорални украс (Dimitrijević *et al.* 1962: 18, Т. XXX/3: *T. 81/8*). У односу на представнике Забојникове серијације, најсличнија је једној копчи типа 149 из фазе SS III (750-780), какве потичу и из Оџака (Zábojník 1991: 239, Taf. 29/6).

Један оков је из два дела. Реч је о уобичајеној плочици с проломљеном представом грифона која носи флорални привезак (Dimitrijević *et al.* 1962: 18, Т. XXX/2: *T. 81/7*), типа 240 из фазе SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, Т. 39/13).

Преостала два предмета су окови појасних рупица. Ливени у бронзи, проломљени, потковичастог су облика и висине од по 4 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 18, Sl. 4: *T. 81/6*). Најпре по проломљеном луку, а мање по облику, подсећају на окове Забојниковог типа 174 из фазе SS III (Zábojník 1991: Taf. 33/9, Abb. 1). Налази су датовани у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 18; *ADAM* 2002: 169).

Са локалитета 11 у близини Иланџе потичу, сем старијих који укључују и поменуте фрагменте из времена ране аварске превласти (*cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 53), односно млађих, и уломци грнчарије из времена позне аварске доминације (Трифуновић 1990а: 100, Т. X/5, 6: *T. 81/9, 10*; *cf*. *ADAM* 2002: 496).

4.9.2.4. *Анализа података*

Слично као у случају Добрице, илустровани фрагменти са локалитета 11 би могли да се узму за потврду насељавања у време позне аварске превласти, који тако допуњују карактеристичне појасне налазе из раније откривеног гроба, који би могао да се датује у средину 8. века. Касноаварска оставшина Иланџе је, тако, речитија од раноаварске. На овом степену истражености не може да се одговори на питање, да ли је постојао континуитет насељавања тог простора, или макар локалитета 11, кроз обе фазе аварског присуства.

4.9.3. **Алибунар (Alibunár)**

4.9.3.1. *Географско одређење*

Географски положај Алибунара такође је описан, као и прецизне локације и површине локалитета 27-31 (*3.9.5.1*. на стр. 301).

4.9.3.2. *Историјат истраживања*

Локалитети су регистровани током истих систематских рекогносцирања Станка Трифуновића (Трифуновић 1990а: 99).

4.9.3.3. *Археолошки налази*

На свим овим вишеслојним локалитетима нађена је и керамика рађена слободном руком или на спором витлу, која се датује од друге половине 7. до почетка

9. века. Приказан је само фрагмент већег лонца на којем се назире украс валовнице са локалитета 27 (Трифуновић 1990а: 101, Т. X/1).

4.9.3.4. *Анализа података*

И у овом случају можемо да претпоставимо да је пет налазишта из околине Алибунара било насељено и током позног периода аварске превласти (*cf*. *ADAM* 2002: 21, 437). Интересантно је да је на свим овим вишеслојним локалитетима, одреда са спојева геоморфолошких целина, препознат и керамички материјал који може да се датује у раноаварски период (*cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 53). Чињеница да налазишта нису ископавана, већ само рекогносцирана, и у овом случају онемогућава размишљање о евентуалном континуитету насељавања кроз различите фазе аварског присуства.

4.9.4. **Банатски Карловац (Károlyfalva)**

4.9.4.1. *Географско одређење*

Географско одређење Банатског Карловца и оближњих локалитета 34 и 36 је такође изложено (*3.9.6.1*. на стр. 303). Локалитет 32, пак, налази се на надморској висини од 107 m. Простире се са обе стране пруге Банатски Карловац – Алибунар, а нешто је ближи Карловцу. Дужина локалитета је око 500 m, а ширина скоро 200 m (Трифуновић 1990а: 101; *cf*. Трифуновић 1990с: 4). У погледу установљене феоморфолошке матрице, налази се на споју лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена (*cf*. Geomorfološka karta 2005).

4.9.4.2. *Историјат истраживања*

Подаци о налазиштима потичу са истих рекогносцирања (Трифуновић 1990а: 99).

4.9.4.3. *Археолошки налази*

На три вишеслојна локалитета у близини Банатског Карловца нађена је и керамика датована од друге половине 7. до почетка 9. века. Приказани су тек мањи фрагменти лонаца украшених густом валовницом, односно валовницом уоквиреном низовима густих водоравних линија са локалитета 32 (Трифуновић 1990а: 101, Т. X/7, 13). Интересантно је да из пописа аародопских налазишта изостаје управо унос о том

локалитету, док су остала два обрађена, уз прихватање Трифуновићевог датовања (*ADAM* 2002: 440-441).

4.9.4.4. *Анализа података*

По свој прилици, позноаварска окупација је установљена и на вишеслојним локалитетима у околини Банатског Карловца. На локалитетима 34 и 36 било је и керамичких налаза из раноаварског периода (*cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

4.9.5. **Николинци (Nikolince)**

4.9.5.1. *Географско одређење*

О локацији Николинаца и тамошњег локалитета 42 такође су већ дати подаци (*3.9.7.1*. на стр. 306).

4.9.5.2. *Историјат истраживања*

Подаци потичу са истих рекогносцирања Станка Трифуновића (Трифуновић 1990а).

4.9.5.3. *Археолошки налази*

Већ је назначено да је са вишеслојног локалитета 42, кад је реч о авародопској грнчарији, илустрована само позница, рађена на витлу. Реч је о уломцима украшеним густом валовницом, који међутим не откривају облик посуда (Трифуновић 1990а: 102, Т. X/10, 15, 17). Та керамика је датована у 8. и евентуално 9. век (*ADAM* 2002: 261).

4.9.5.4. *Анализа података*

На основу илустрованих налаза дато је уско датовање аварске фазе налазишта (*cf*. *ADAM* 2002: 261). Керамика раноаварског доба, пак, сведочи да се на локалитету живело у обе фазе њихове доминације (*cf*. Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

4.9.6. **Баваниште**

4.9.6.1. *Географско одређење*

Баваниште се налази у појасу више речне терасе покривене лесом, близу споја са нижом речном терасом (Geomorfološka karta 2005). Иако је реч о „унутрашњем“

насељу, његово насеље је „ипак на некој врсти контакта.“ Наиме, „изнад“ села је тераса која представља прелаз између, како се наводи, лесне заравни и дилувијалне терасе. Та тераса је у стручној литератури добила назив Баваништански под (Ђурчић, Ђуричић 1994: 162), а на цитираној геоморфолошкој карти прелаз се показује као одсек лесне заравни. Локалитет Циглана налази се источно од села, око 750 m од последњих кућа, „на изразито високој лесној тераси југозападног обода Делиблатске пешчаре“ [Ђорђевић, В. 2010: 136]. Поређењем са *Google* сателитском мапом, стиче се утисак да је циглана управо на врху тог одсека, што представља очигледну геоморфолошку детерминанту положаја локалитета.

4.9.6.2. *Историјат истраживања*

Локалитет је евидентиран 1958. године, када је екипа Народног музеја у Вршцу истражила један касноантички гроб. Године 1960, нађено је још неколико гробова без прилога, а и касније се повремено приликом земљаних радова наилазило на скелете, али на евентуалне гробне прилоге није обраћана пажња. Екипа вршачког музеја је, потом, 1977. године поново обишла локалитет. Том приликом, у профилу циглане су уочене људске кости. Ситуација је изолована, очишћена и истражена. У питању је био један гроб, из којег се налази данас чувају у Народном музеју у Вршцу (Barački 1976: 109, 110; Ђорђевић, В. [2010: 136]).

4.9.6.3. *Археолошки налази*

Јако оштећен гроб био је оријентисан запад – исток. Од покретних налаза, прикупљени су главни језичак, пређица, појасни оков и гајка. Фрагментовани језичак био је изливен у бронзи, у једном комаду. Имао је увлаку, а декорација на две стране била је различита. На једној страни украс је изведен у честом мотиву завијутака лозе, а друга страна носи мотив стилизоване гране, или „рибље кости“, као што је описан и украс на описаном језичку из Горњоварошке циглане у Панчеву (Barački 1976: 110, T. LII/2-1; Ђорђевић, В. [2010: 136, T. CL/1]: *T. 81/16*). По облику и начину приказа лишћа (?) и овај језичак може да се повеже са Забојниковим типом 30 из фазе SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, T. 10/2).

Ливена бронзана пређица је скоро квадратног облика, димензија 2,6 cm x 2,5 cm (Barački 1976: 110, T. LII/2-3; Ђорђевић, В. [2010: 136, T. CL/2]: *T. 81/17*). Трн копче је сачуван, али не и оков који је по свој прилици био од лима. Налаз би могао да се

повеже најпре са прећицама копчи Забојниковог типа 119, из познијег одсечка фазе SS I (700-720) и са прелаза у фазу SS II (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/11).

Дводелни појасни оков, ливен у бронзи, у свом суженом правоугаоном пољу носи проломљену представу грифона, док је пуноливени привезак израђен у виду стилизованог биљног орнамента. На крају, нађена је и једна једноставна појасна гајка посувраћених крајева од савијене траке бронзаног лима (Barački 1976: 110, T. LII/2-2, 4; Ђорђевић, В. [2010: 136, T. CL/3, 4]: *T. 81/18, 19*). Карактеристичан оков припада серијацијском типу 239 из исте фазе (Zábojník 1991: 239, T. 39/9, Abb. 1), док се одговарајуће гајке користе како у гарнитурама од лима, тако и у оним са ливеним комадима (Garam 1995: 218, Abb. 102, 40). За такав распон датовања добар пример представљају одговарајуће појасне гајке из гробова на Брдашици код Војке (Бугарски 2006: 392-393).

У свим претходним осврtима, гроб је датован у 8. век (Barački 1976: 110; *ADAM* 2002: 46; Ђорђевић [2010: 136]).

4. 9.6.4. *Анализа података*

Извесна је могућност знатно ужег датовања ове целине. Сахрана је готово сигурно извршена у другој четвртини тог столећа. Из предоченог историјата истраживања јасно проистиче да је на локалитету било још гробова. Радом циглане су у најмању руку уништене некрополе из времена касне антике и аварске превласти. На основу једног прецизно датованог гроба, наравно, није могуће изнети претпоставку о времену других аварских сахрана. Ипак, касноаварски хоризонт је потврђен и на овој локацији на југу Баната, на којој је у различитим периодима била искоришћена за насељавање микротопографска повољност у оквиру једне геоморфолошке јединице.

4.9.7. **Велики Гај (Nagygáj)**

4.9.7.1. *Географско одређење*

Велики Гај се налази на југоистоку српског дела Баната, у појасу флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005), у области у којој је упадљиво одсуство аварских споменика.

4.9.7.2. *Историјат истраживања*

Године 1898/1899, забележени су сличајни налази две наушнице. Није јасно да ли обе потичу управо из Великог Гаја, па се у последњим освртима само место налаза даје под знаком питања, при чему се за златну наушницу оставља могућност и да потиче из Кестхеља (Garam 1993: 95, Kat. Nr. 114; *ADAM* 2002: 410).

Изгледа да су у питању случајни гробни налази (Dimitrijević *et al.* 1962: 29; Mrkobrad 1980: nap. 629), од којих је барем једна наушница откупљена од извесног Јакаба Крауса (Jakab Krausz). У сваком случају, наушнице (?) је у сажетом осврту, који мени није био на располагању, први споменуо Феликс Милекер. Чувају се у Мађарском народном музеју у Будимпешти (*ADAM* 2002: 410). Ева Гарам, пак, напомиње да златну наушницу по први пут представља у свом каталогу (Garam 1993: 95, Kat. Nr. 114).

4.9.7.3. *Археолошки налази*

Златна наушница с привеском у виду коша (*...mit Körbchenanhänger*) који недостаје била је крупна, пречника алке до 5,5 cm, с делтоидно проширеним предњим делом алке који је носио 16 ситних кружних фасунга, без сачуваних уметака (Garam 1993: 95, Kat. Nr. 114, Taf. 46/5). Реч је о интересантном предмету, који своје порекло недвосмислено вуче из старијих римских и ромејских корена (*cf.* Garam 2001: 15-18, Taf. 1, 2; Vida 2012). Крупнији примерци, какав је наш, могу да се датују у време 8. века, пре свега на основу одговарајућих предмета из кестхељског културног круга, нпр. са некрополе Лесенцетомај (Müller 1992: 280, Taf. 7/1, 8/1, 1a, 11/1, 12/1, 1a, 15/1, 23/1).

Друга наушница је од сребра, пречника 3,2 cm, са кугластим привеском (*ADAM* 2002: 410) и „aplicirana dva prstena od filigrana“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 29). Како се не даје прецизнији опис, а оба налаза су датована у 8. век (*ADAM* 2002: 410), могло би да се претпостави да није реч о наушници са привеском од лима, како је схватио Душан Мркобрад (Mrkobrad 1980: 95, nap. 629), већ о налазу неког касноаварског типа са привеском од стакла. С друге стране, на основу текстуалног описа, без увида у сам налаз, наушница је раније била датована у 7. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 29).

4.9.7.4. *Анализа података*

У случају да је златна наушница заиста била из Великог Гаја, то би значило да су тамо крајем 19. века нађени предмети из два гроба позне фазе аварске превласти. Ипак, делује вероватније да је златни налаз 8. века био из Кестхеља. На тлу Војводине нема

таквих предмета, пре свега зато што овдашње ромејске енклаве или сермезијанска налазишта нису могла да буду тако дугог века.

Изгледније је, тако, да је из Великог Гаја прибављена само друга наушница, сребрна, која је у новијој каталошкој одредници тек сумарно описана, али складно датована у 8. век (*ADAM* 2002: 410). Уз нужну резерву, јер нисам видео налаз, на основу процене аутора те цртице, Миклоша Такача и Габора Фанцалског, Велики Гај се овде сврстава у групу касноаварских налазишта. Иако, како је већ напоменуто, у овом делу Баната углавном нема регистрованих аварских налазишта, Станимир Барачки спомиње две локације на којима је нађена раносредњовековна керамика (Барачки 1977: 15).

4.10. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У СРЕМУ*

Већ је установљено да је у Срему било сразмерно мало аварских налаза. Малу синтезу о касноаварској оставштини у тој регији, истина непотпуну и према тадашњим сазнањима, пружила је Лепосава Трбуховић (Trbuhović 1982: 70-74). Овај преглед ће отпочети представљањем налазишта са северних и јужних обронака Фрушке Горе, да би у каснијем тексту били обрађени јужнији и источни локалитети у дунавском, односно савском залеђу и приобаљу.

Слично као и у другим регијама, и у Срему је било налазишта са малобројним уломцима керамике који би можда могли да се повежу с временом позне аварске доминације. Такав случај је, примера ради, забележен на вишеслојном локалитету Капела код Батајнице, али нема довољно јасно одређеног и илустрованог материјала да би се то насеље, приписано Словенима 8. века (Мркобрад 1986а), обрадило у попису који следи.

4.10.1. **Черевић (Cserevicz)**

4.10.1.1. *Географско одређење*

Географски положај Черевића је описан (*3.10.1.1.* на стр. 309). Прецизније место касноаварских налаза није познато, наводи се само да су са обале Дунава, и да су били прикупљени у време ниског водостаја (Karmanski 1976b: 2).

4.10.1.2. *Историјат истраживања*

Нумизматичар Марко Терек из Оџака је својевремено дошао у посед неколико касноаварских предмета. Налазе му је, уз већи број римских новчића, предао неки дечак који их је скупљао на обали Дунава (Karmanski 1976b: 2).

4.10.1.3. *Археолошки налази*

Поред једног некарактеристичног споредног језичка од лима украшеног урезаним геометријским мотивом, висине 3 cm, нађен је и један касноаварски ливени споредни језичак истих димензија са двоструком врежом и контрапонираним животињским главама на месту увлаке, потом горња плочица дводелног окова са проломљеном представом грифона, као и два окова у облику елисе пропелера (Karmanski 1976b: 7, T. XXVII/1- 5: *T. 82/1-5*).

Док је лимени језичак атипичан и нема серијацијску паралелу, ливени припада типу 113 који се датује у фазу SS III (750-780), уз могућност продужене употребе. Уобичајени оков са представом грифона припада типу 240 из претходне фазе SS II (720-750), а окови у виду елисе пропелера представљају тип 156 фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 238, 239, 248, Taf. 24/14, 30/15, 39/11-13, Abb. 1).

Налази су датовани у „II talas“ (Mrkobrad 1980: 84, нар. 532), односно у 8. век (*ADAM* 2002: 90).

4.10.1.4. *Анализа података*

Поуздано датовање налаза је у распону од 720. до 780. године, а ако се узме у обзир лимени језичак и могућа дужа употреба ливеног, датовање локалитета би заиста могло да се прошири на читав 8. век.

Сергеј Кармански је готово сигурно био у праву када је претпоставио да описани предмети представљају гробне прилоге са „avarsko-slovenske“ некрополе код Черевића „koju postepeno uništava Dunav“ (Karmanski 1976b: 2). Последњи навод би могао да сведочи да је у овом случају изабрана нешто мање повољна географска позиција, али не нужно. Ваља имати на уму да се ниво Дунава трајно, и знатно, подигао након изградње хидроелектране у Ђердапу. Прикупљени антички налази би упућивали на то да је локалитет био вишеслојан, и самим тим повољан за насељавање.

4.10.2. **Раковац**

4.10.2.1. *Географско одређење*

Раковац је смештен на ивици северне падине Фрушке горе, на граници са нижим земљиштем, тачније са узаном зоном алувијалне равни Дунава (Ћурчић, Ћуричић 1994: 158; Geomorfološka karta 2005).

4.10.2.2. *Историјат истраживања*

Подаци су врло оскудни. Зна се да је Шандор Нађ ископао један гроб, о чему је Даница Димитријевић известила Јована Ковачевића, који је оставио кратку цртицу о налазу (Kovačević 1973: 54, n. 10). Највероватније због тога што налази нису били илустровани, о гробу из Раковца нема никаквих података у каснијим синтезама (*cf*. Mrkobrad 1980; Trbuhović 1982), па ни у најновијем попису аварских налазишта (*cf*. *ADAM* 2002).

4.10.2.3. *Археолошки налази*

Како се наводи, откривен је гроб једног „пешадинца“ (*Fussoldaten*), који је имао појасну гарнитуру чији су метални чланови били украшени мотивом грифона. На основу тог описа, гроб је датован у 8. век (Kovačević 1973: 54).

4.10.2.4. *Анализа података*

Датовање гроба вероватно је било у првој половини тог столећа. Материјал с карактеристичним представама грифона на Тисафиреду се махом датује у време 720-760. године (Garam 1995: 232-235, Abb. 93-94).

Иако се не зна ништа друго, могло би доста поуздано да се претпостави да је и у Раковцу постојала касноаварска некропола, уз одговарајуће насеље на споју геоморфолошких целина уз ток Дунава.

4.10.3. **Шид**

4.10.3.1. *Географско одређење*

Шид се налази на северозападу српског дела Срема, на споју лесне заравни и лесне терасе, уз поточну долину (Ћурчић, Ћуричић 1994: 158) , односно, према прецизнијем извору, на граници лесне заравни и плавинске лепезе (Geomorfološka karta

2005). Плавинске лепезе су претежно састављене дод преталоженог леса, а налазе се „na tektonski kontrolisanim pravcima“, на местима на којима се нагиб уздужног профила водотока нагло смањује, тј. при ободима тектонски издигнутих хорстова. Најзаступљеније су управо јужно од гребена Фрушке Горе, на местима где њени водотокови улазе у равницу (Košćal, Menković 2005: 16).

4.10.3.2. *Историјат истраживања*

Објављен је само један случајан касноаварски налаз који се чува у Музеју Срема (Trbuhović 1982: 71; *ADAM* 2002: 316).

4.10.3.3. *Археолошки налази*

Реч је о лонцу са спорог витла, тамносиве боје печења, висине 7,3 cm. Обод посуде је кратак и искошен, трбух наглашен, а дно лонца је сужено. Раме и трбух лонца украшени су немарно изведеним троструким валовницама, изнад којих је утиснут ред тачака. Посуда је приписана позној фази аварске доминације (Trbuhović 1982: 71, Pl. VII/2: *T. 82/6*), односно времену 7-8. века (*ADAM* 2002: 316).

4.10.3.4. *Анализа података*

Уз теоретску могућност да посуда припада прелазном периоду аварске превласти, највероватније је у питању израђевина из 8. века. Судећи по приложеној фотографији, лонац је био добро сачуван, што уз његове сасвим мале димензије доприноси утиску да је реч о гробном налазу. Можемо, дакле, претпоставити да је се на месту Шида и/или у околини тог места живело и сахрањивало у позно време аварске превласти.

4.10.4. **Ердевик (Erdővég)**

4.10.4.1. *Географско одређење*

Слично као Шид, Ердевик се налази на граници лесне заравни и плавинске лепезе, с тим што северни рубови места допиру до споја лесне заравни и језерске терасе покривене лесом. Уз то, са запада и истока Ердевик додирује долине планинских потока (Geomorfološka karta 2005). Пре завршетка детаљног геоморфолошког снимања подручја Срема, у литератури је стајало да је Ердевик на споју планине и лесне заравни

(Ћурчић, Ћуричић 1994: 158). Прецизнија локација касноаварског налаза није позната (Dimitrijević *et al.* 1962: 76).

4.10.4.2. *Историјат истраживања*

Случајан налаз, смештен у Археолошком музеју у Загребу, био је прибављен око 1913. године (Dimitrijević *et al.* 1962: 76).

4.10.4.3. *Археолошки налази*

У питању је златна наушница, „grozdolikog tipa, ukrašena granulacijim i biserima ili možda staklom (?), koji nedostaju". Наушница је висине 4,4 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 76, Sl. 1: *T. 82/7*) и масе 4,80 g. Опису треба додати да је алка наушнице овалног облика и ромбоидног пресека, да има два гранулирана коленца и три гранулацијом украшена носача перли, којке недостају. Перле су биле распоређене по оси вертикале наушнице, тако што је једна била постављена на врх алке, друга с горње стране доњег лука, а трећа, која је највероватније била призматичног облика, као привезак.

Као и налаз из Доњих Петроваца, о којем ће бити речи, оцењено је да је реч о касноантичко-рановизантијском градском накиту, можда сирмијумском производу, која је „prototip kasnijih naušnica avarsko-slovenske kulture poodmaklog 7-8. veka" (Dimitrijević *et al.* 1962: 76). Ове тврдње, засноване на убеђењу да тако квалитетан накит „nije mogao nastati u „barbarskim" radionicama" (Vinski 1957: 30, T. XX/69), дословно се држао и Душан Мркобрад (Mrkobrad 1980: 94, нап. 628), а чини се и Лепосава Трбуховић, будући да Ердевик није сврстала у свој списак аародопских налазишта Срема (*cf.* Trbuhović 1982). У новије време, пак, налаз је датован у доба 7-8. века (*ADAM* 2002: 130).

4.10.4.4. *Анализа података*

Будући да наушница показује изразите типолошке особине касноаварског накита, пре свега облик и пресек алке и изворни број и распоред перли, можемо да закључимо да је старије временско и културно опредељење налаза произвољно, баш као што је цитирани давнашњи закључак рђаво утемељен и неодржив. Већ више пута је истицано позно датовање таквих примерака, које је у другој половини, нарочито у последњој четвртини 8. и почетку 9. века (Böhme 1965: 6, 33/17; Daim 1987: Abb. 28; Garam 1995: 280, Abb. 148/35-37, 254). Најближу аналогију представља златан комад из Змајевца у Барањи, датован у другу половину 8. века. Та наушница, чији је привезак од

аметиста сачуван, направљена је на потпуно исти начин као наш примерак из Ердевика, само је мањих димензија (Garam 1993: 27, Kat. Nr. 148, Taf. 99/12).

Може, дакле, да се закључи да из Ердевика потиче луксузна, иако веома позна потврда аварског обитавања. Такав предмет би, због своје вредности, пре представљао гробни него затурени кућни налаз.

4.10.5. **Шишатовац**

4.10.5.1. *Географско одређење*

Шишатовац је смештен на споју језерске терасе покривене лесом и мање зоне умереног спирања и јаружења, поред водотока који се спушта са Фрушке Горе (Geomorfološka karta 2005). Друга геоморфолошка јединица представља облик ерозивног рељефа какав се јавља на долинским странама и падинама Фрушке Горе, као и Вршачких планина (Košćal, Menković 2005: 12).

4.10.5.2. *Историјат истраживања*

Околнсти једног нумизматичког налаза, „вероватно“ (*vermutlich*) из Шишатовца, нису ми познате. Изгледа да је место тог налаза у једном свом раду определио Атила Киш (*cf*. Somogyi 2009: 262, n. 23).

4.10.5.3. *Археолошки налази*

Реч је о златном абасидском динару кованом за калифа ал-Мансура (762-775).

4.10.5.4. *Анализа података*

Изгледа да је овај динар каталошки обрађен у тексту Небојше Станојева о раносредњовековним насељима на тлу Војводине, али се у том чланку место налаза монете, која по опредељењу и датовању одговара налазу из, вероватно, Шишатовца, води као непознато. Тај налаз се чува у Музеју Војводине (Станојевић 1987: 131, Сл. 14/2).

Налази абасидских динара са наших налазишта, из Челарева и Футога, већ су помињани. На тим местима је пружена анализа налаза, а дужи коментар ће да уследи у поглављу о остави из Доњих Петроваца. На овом месту би само могло да се понови да, док Станојев ту групу налаза узима као материјални траг сеобе јудеизоване популације у ове крајеве (Станојевић 1987: 130-131), Петер Шомођи даје тумачења сродних налаза

која су у вези са трговином. Аутор је ипак остао уздржан у тумачењу војвођанске групе златника, будући да је она у извесној мери изолована и удаљена од трговачких токова које разматра. Шомођи је у сваком случају у праву у оцени да, без података из писаних извора или јасно дефинисаних археолошких целина, о значењу тог новца може само да се нагађа (Somogyi 2009: 266-267). С друге стране, вероватно не би био споран закључак да ти новци сведоче о надрегионалним везама, макар елите, на југу још увек активног Каганата.

4.10.6. **Манђелос (Nagyolaszi)**

4.10.6.1. *Географско одређење*

У првом попису налазишта представљени су и положај Манђелоса и позиција локалитета Стара циглана (Забрана) (*3.10.3.1*. на стр. 315).

4.10.6.2. *Историјат истраживања*

Наведено је и да је локалитет ушао у литературу преко налаза познатог коњаничког гроба (Ерцеговић-Павловић 1975), чему је посвећена пажња, након чега су у два наврата вршена заштитна археолошка истраживања позније аварске некрополе на том налазишту на траси аутопута (Гачић, Д. 1988; Тадин 1995).

Године 1988, приликом изградње деонице Шашинци – Кузмин аутопута Е-70, земља са локалитета Забрана је коришћена за насипање трасе пута и надвожњака. Велики део налазишта био је уништен тим радовима. О организацији и току заштитних истраживања нема прецизнијих података. Зна се да је хумусни слој скидан машинским путем, након чега су евидентирани и у великом проценту истражени укопи. Од 23 констатоване раке, истражено је 17 гробова. Реч је о радом механизације оштећеним целинама са јужног дела локалитета, непосредно покрај асфалтног пута Сремска Митровица – Лежимир. Располаже се тек најосновнијим подацима о откривеним гробовима, а у јединој публикацији резултата тих истраживања из пера Дивне Гачић нешто већа пажња је посвећена тек налазима керамичких посуда (Гачић, Д. 1988).

Током тих радова, уништена је површина од око 3.000 m². Како може да се изведе из не сасвим јасног текста Љиљане Тадин, наредна ископавања су предузета 1989. године. Ауторка наводи да је део предмета из уништених гробова откупљен од стране Музеја Срема. Све заједно, ти налази су објављени са онима који потичу из гробова истражених 1988. и 1989. године. У раду Љиљане Тадин нема података о

организацији и току ископавања 1989. године, која су се такође изводила уз трасу пута Сремска Митровица – Лежимир. Зна се да је у тој зони укупно евидентирано 36 гробова, од којих је истражено 26, док су на северном делу налазишта истраживани остаци насеља из бронзаног и старијег гвозденог доба (Тадин 1995: 257-258, нап. 6). Може да се израчуна да је 1989. године констатовано 13 рака, а да је ископано 9 гробова.

4.10.6.3. *Археолошки налази*

Раке су оријентисане северозапад-југоисток. Гробови одраслих индивидуа били су, као што је то уобичајено, дубље укопани од дечјих, а дубина укопавања није поуздано утврђена јер је први слој, као што је наглашено, уклањан помоћу механизације. Уз подужне стране дубљих рака била су уочена по два пара наспрамних четвороуганих испуста, трагова дрвених конструкција (Гачић, Д. 1988: 108: *T. 83/1*).

На основу нешто већег узорка, нису уочене правилности у распореду гробова, осим што је у јужном делу истраженог габарита гробља истражена група од пет плиће укопаних гробова (7, 23-25 и 27) на око 14 m растојања од главнине сахрана. Могло је да се изведе да су димензије правоугаоних рака биле од 1,54 m x 0,48 m до 2,23 m x 1,15 m, а да је просечна дубина гробова одраслих особа, након рада механизације, износила тек 0,60 m, а максимална 1,85 m. У највећем броју, раке су биле једноставне, правоугаоне. Раке гробова 4 и 22 биле су укопане на банак, са гредама на ужим странама. На подужним или ужим странама, греде су констатоване и у гробовима 2, 4 и 30. У ракама гробова 14, 19, 21, 22, 29 и 31 уочена су плитка удубљења више главе и подно стопала покојника, а у последња два гроба су уочени и „угљенисани" трагови ковчега. У гробовима 2 и 8 уочени су трагови тамномрке органске материје, вероватно кожне простирке на које су полагана тела покојника (Тадин 1995: 258-259, Пл. 3).

Покојници су полагани у раке у уобичајеном, опруженом положају, на леђима. Осим у гробу 28, у којем су руке сахрањене особе затечене благо савијене у лактовима, у свим осталим случајевима екстремитети су били испружени. Особе су сахрањиване са уобичајеним прилозима, а само у три случаја (гробови 3, 7 и 21) није било прилога. Од прилога у храни, спомињу се, поред намирница у лонцима, животињске кости и љуске јаја (Гачић, Д. 1988: 108; Тадин 1995: 259).

Једина појасна гарнитура у истраженим гробовима била је она из гроба 6. Метални делови су бронзани, ливени с проламањем. Главни језичак, дужине 8,2 cm, је

из две плочице украшене стандардним мотивом вреже, спојене заковицама и завршене сучељеним животињским главама (*T. 82/11*). Споредни језичци су, пак, једноделни, дужине 4,2 cm, са ненаглашеном увлаком, украшени једнако изведеним завијуцима лозе (*T. 82/12*). Копча је дводелна (*T. 82/13*), издужене овалне алке с профилисаним лежиштем трна и самим трном и шарниром повезаног штитастог окова (Тадин 1995: 260-261, 264, T. III/2-4, 8). Језичци одговарају налазима типова 57 и 98 Забојникове серијације, са краја, односно самог почетка фазе SS III (750-780), док копча припада типу 132 из исте фазе (Zábojník 1991: 239, 240, Taf. 18/4, 5, 23/6, 27/11, Abb. 1). Пошто су сви ови елементи једнако датовани, нема потребе да се упуштамо у дискусију о ситнијим појасним оковима из истог гроба (Тадин 1995: 260-261, 264, T. III/5-7, 9-17: *T. 82/14-16*).

Поред неколико гвоздених копчи, које не подлежу прецизнијем датовању (*T. 84/5, 6*), током ископавања је прибављена и једна ливена, бронзана пређица правоугаоног облика са извученим угловима, од којих су два украшена плитким урезаним линијама. Оквир пређице димензија 3,2 cm x 2,9 cm је троугаоног пресека. Налаз је из гроба 20 (Тадин 1995: 266, T. VIII/2). Иако финије, детаљније израде, пређица би могла да се определи у налазе серијацијског типа 130 из SS I (700-720) фазе (Zábojník 1991: 236-237, 248, 26/11). Како није реч о сасвим директној паралели, требало би имати на уму нешто шире временско одређење, као на Тисафиреду, где се сродне копче трапезоидних пређица и окова од лима датују од 700. до око 760. године (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254).

Остали приказани појасни налази потичу из разорених гробова и прибављени су откупом. Чини ми се да су бројнији ливени комади, од којих су сачувани мањи дводелни окови, окови појасних рупица и они у облику елисе пропелера, могли да припадају двема касноаварским гарнитурама. Интересантнији је налаз калотастог окова од лима, као и две правоугаоне лимене плочице са закивцима. Љиљана Тадин те налазе од лима датује до краја 7. века (Тадин 1995: 261, T. XVI/2a-h, XII/1-3). Правоугаони окови од лима вероватно припадају серијацијском типу 187 и фази SS I, тј. времену 700-720. године (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 35/17-19, Abb. 1). То је време краја прелазног и почетка позног аварског периода у којем се уводе ливени комади, а још увек претрајавају неки и елементи од лима.

Из гроба 8 потиче налаз једног дела пафте од бронзаног лима у облику розете са шест уметнутих латица од разнобојног стакла, пречника 2,9 cm (Тадин 1995: 264, T. IV/3). Налаз припада типу III типологије пафти с предложеним широким датовањем,

током читавог 8. века (Kürti, Wicker 1991: 20-21, Abb. 7/1-2). У Леберсдорфу, пак, одговарајућа пафта са шест латица приписана је најпознијој SPA IIIa фази (Daim 1987: 247, Taf. 86/B82C-1, Abb. 28).

Налаза накита било је знатно више. Поред најједноставнијих каричица широког датовања из гроба 29, од наушница, најпре, описујемо пар из гроба 2 и један налаз из гроба 13. Реч је о наушницама кружне алке, кружног пресека, са зашиљеним крајем. Налази из гроба 2 имају по два коленца, а све три наушнице носе мале сферичне привеске од стакла (*T. 83/10*). Привезак наушнице из гроба 13 обезбеђен је цилиндричним носачем (Тадин 1995: 263, 265, Т. XI/29-2, II/2-3, VI/13-2). Сродне наушнице са некрополе Алатијан приписане су типу 11 и датоване у другу половину 7. века (Böhme 1965: 5, 33/11).

Из гроба 19, потом, потиче наушница округле алке са три перле, од којих је једна постављена при врху, а две наспрамно на доњој страни алке (Тадин 1995: 266, Т. VIII/19-1). Слични примерци су већ описивани, уз закључак да се у литератури датују различито (*cf*. Böhme 1965: 5, 33/15; Čilinská 1966: 146, Abb. 11; Garam 1975b: 100, Fig. 27/4b) и да се појављују у прелазно доба аварске доминације, трајући и почетком позноаварског периода. Слична бронзана наушница с три привеска, само развијенија, са гранулираним коленцима и носачем доње перле, нађена је у гробу 16 (Тадин 1995: 266, Т. VII/16-3) би на основу исте литературе могла да се одреди у почетак касноаварског доба.

Позније налази су из гробова 8 и 9. Реч је о наушницама овалне алке са коленцима и стакленим привесцима, од којих су доњи призматично обликовани (Тадин 1995: 264, Т. IV/1, V/2: *T. 84/7*). Такви предмети се на Алатијану приписују типу 17 из најпознијег хоризонта сахрањивања (Böhme 1965: 6, 17/33), док се на Тисафиреду датују пре свега у последњу четвртину 8. и почетак 9. века (Garam 1995: 280, Abb.149/20, 254). Позно датовање наушнице из гроба 8 је у складу и са касним датумом којег је Фалко Даим дао за пафту каква је нађена у тој целини.

Из гроба 31, пак, потичу два пара наушница. Док су лунуласте наушнице са звездоликим привесцима биле на месту ушију, други пар наушница је био на левој страни грудног коша. Те наушнице биле су каричице са једним спирално увијеним крајем (Тадин 1995: 266, Т. X/1, 3: *T. 84/11, 12*). О пореклу и трајању одговарајућих лунуластих наушница било је речи у вези с налазом из Дубовца, где је напоменуто да се оне у касноаварском контексту на некрополи Тисафиред углавном датују у средње две

четвртине 8. века (Garam 1995: 278, Abb. 149/1-12, 254). Наушнице са спирално увијеним крајем са некрополе Соб датоване су у крај 8. века (Kovrig 1975a: 192, Fig. 21/7), док се на Тисафиреду такви налази одређују у почетак 9. века (Garam 1995: 286-290, Abb. 149/25, 254).

Иако прстење не представља чест аварски накит, са манђелоског гробља потичу два бронзана налаза. Док је прстен из гроба 31 једноставне, али занимљиве израде, од жице чијим намотавањем је направљена и украсна „глава", прстен из гроба 9 је масиван, ливен, са кружном плочастом главом и профилисаним „раменима" (Тадин 1995: 268, 265, T. X/5, V/7: *T. 84/8, 13*).

У бројним гробовима, потом, нађене су и перле, махом облика семенки лубенице (*T. 84/4, 14*). У гробу 2 су уз те типичне касноаварске перле нађене и оне са насликаним или аплицираним окцима, поптом ваљкасто обликоване, од којих је једна од тамноплавог стакла „са инкрустованим мотивом гирланди у жутој боји" дужине чак 3,5 cm, али и једна кубооктоедерска (Тадин 1995: 261, 263, T. II/4: *T. 83/2-8*). Већ више пута је наглашено да су специфични кубооктоедарски комади припадали нискама перли разних типова прелазног периода аварске превласти, односно прелазу из 7. у 8. век (Garam 1995: 290, Abb. 166/3-4; *cf*. Kovrig 1975b: 222, Fig. 7/34-1-3). Крупне окцасте перле, пак, датују се до почетка прелазног периода, као и једноставни ваљкасто обликовани комади (Pásztor 2008: Tab. 2).

У више гробова су били нађени и комади прибора. Преглед започињемо налазима ливених бронзаних алки из гоба 2, пречника 1,9 и 2,7 cm (*T. 83/11, 15*), односно гвоздених алки које су нађене испод карлица сахрањених особа у гробовима 28 и 33 (Тадин 1995: 261, 263, 267, 268, T. II/6, 7, IX/28-4, XI/33-2). Преко таквих алки, о појасу су висили ланци или кожне траке и носили ножеве, игленице и сличан прибор, свакако не нарочито велике масе. Раније је споменута ливена алка из Арадца, а гвоздене су присутне нпр. у већем броју гробних инвентара на некрополи Чик (Garam 2002a: 161; Бугарски 2009a: 104-105, нап. 29).

Поред алки, у гробу 2 су нађени управо и токарена игленица са једном гвозденом иглом и гвоздени нож, као и кремен и биконичан пршљенак (Тадин 1995: 263, T. II/8, 9, 11, 12: *T. 83/12-14, 17, 19*). Осим игленице и игле, остали наведени комади прибора се понављају у низу гробова.

Сем налаза, чини се, врха гвоздене стреле из гроба 20, који је у публикацији опредељен као шило, из истражених гробова потиче само још један, али врло интересантан комад наоружања. Реч је о бојној секири из гроба 6 (Тадин 1995: 266, 262,

T. VIII/7, III/19: *T. 82/18*). О ранијим аварским бојним (?) секирама и сличним византијским алаткама било је речи у ранијем тексту, а секира из Манђелоса потиче из целине јасно датоване у време 750-780. године. Дужине је 11 cm, што одговара величини старијих аварских бојних секира и што је опширније дискутовано поводом налаза из Селенче, Ловћенца, Арадца и са Сапаје. Карактерише је јако проширена и надоле повијена сечица. Из касноаварског контекста је и одговарајући налаз из Кошица (Zábojník 2004: Obr. 18/2). Сличне бојне секире појављују се још у касноантичком и рановизантијском контексту (Quast 2012: 364, Abb. 12, 13), а аналогија из раног 9. века потиче из Моравске (Kouřil 2005: 89, Abb. 17/6). У Бугарској је оружје одговарајућег облика сврстано у тип *2B* бојних секира, које се датују од друге половине 9. до средине 11. века (Йотов 2004: 91-92, Обр. 44), а неке такве секире из Пољске су датоване у другу половину тог столећа (Górecki 2001: 140, Ryc. 85/7-11).

О томе да су радом механизације били уништени и коњанички гробови, сведоче касније откупљена два пара жвала, сложенијег типа, с псалијама (Тадин 1995: 268, T. XIII/29-31).

Нађена је и једна алатка. Срп из гроба 9 имао је сечиво дужине 14,5 cm и трн сачуване дужине од 4,5 cm. За разлику од Љиљане Тадин (Тадин 1995: 262, 265, T. V/6: *T. 84/3*), мишљења сам да је и овај усамљени налаз оруђа довољан, уз остале параметре, да би се донео закључак о пољопривредној делатности сахрањеног становништва, или макар његовог дела (*cf*. Бугарски 2009a: 138). О томе је више речи било приликом дискусије о налазима српова из Ловћенца, Челарева и Врбаса.

Коначно, лонци представљају знатно чешће реципијенте у аварским гробовима од ведрице, чија су гвоздена дршка и фрагменти окова са траговима тканине, уз сличне окове из гроба 9, нађени у гробу 2 (*T. 83/16, 84/9*). Из исте целине, која може да се датује у прелазни аварски период, потиче и лонац рађен на витлу (Тадин 1995: 259-260, 268, T. II/5, 1). Укупно је ископано 20 лонаца, који су рађени на спором витлу уз дотеривање руком (*T. 82/20, 83/9, 84/2*). Мање или више истакнутог рамена и нешто ширег или ужег дна, ови лонци украшени водоравним урезаним линијама или валовницама представљају типичну тзв. подунавску керамику (Гачић, Д. 1988). Чини се да је Љиљана Тадин била у праву када је ову у свему уједначену грнчарију прилисала истој радионичкој производњи (Тадин 1995: 259). Једнообразност посуда из Манђелоса уочио је и Ђорђе Јанковић, који, у склопу својих размишљања о Срему у 8. и 9. веку, наводи да се „на правцу Манђелос – Челарево, групише... производња лонаца

украшених водоравним линијама, која се у већој или мањој мери ослања на словенску производњу из VIII столећа (урне)“ (Јанковић 2003: 106).

Описани гробни налази су датовани у „пуни VIII век“ (Гачић, Д. 1988: 109), односно, имајући на уму и старије налазе, овде обрађене у претходном попису налазишта, од почетка 7. до средине 9. века (Тадин 1995: 262). У референтном попису аварских налазишта понуђено је неадекватно, сасвим рано датовање, од последње четвртине 6. до прве четвртине 7. века (*ADAM* 2002: 233), на шта је већ указано. На четвртом месту, понуђено је датовање од око 680. године до краја 8. века (Бугарски 2006: 51).

4.10.6.4. *Анализа података*

Раније публиковани налази су у овој дисертацији датовани у средину 7. века, око 650. године. Кад је реч о знатно бројнијим, познијим гробним налазима, остао бих на датовању које сам предложио у тексту своје магистарске тезе, с тим што би горњу границу трајања сахрањивања требало подићи на рани 9. век. Финије анализе датовања појединачних гробних целина у овом случају не би биле учинковите, јер на приложеном ситуационом плану (Тадин 1995: Пл. 3) нису убележени бројеви гробова, чиме је онемогућена расправа о хоризонталној стратиграфији некрополе. Требало би ипак поновити да је својевременим „Обиласком терена и прегледом високих профила циглане констатирано... да се на овом положају не ради о некрополи, већ о усамљеном гробу ратника“ (Ерцеговић-Павловић 1975: 108). Тим речима је, по свој прилици, овде обрађена некропола просторно одељена од коњаничког гроба из средине 7. века. Највероватније је аварско сахрањивање на Забрани вршено двократно, тако да је била исправна одлука да се тамошњи налази прикажу у оба каталога дисертације.

Кад је реч о групи плиће укопаних гробова у јужном делу гробља, могуће је да је и у овом случају била реч о посебној зони дечјих, или пак женских и дечјих сахрана, као што је то већ констатовано или претпостављено у Бечеју, Челареву, Бачком Соколцу и Хоргошу, или у Војци у Срему. За ту групу би се могло приступити извесним анализама, јер су наведене ознаке гробова на том малом простору (7, 23-25, 27), али, сем напомене да у гробу 7 није било прилога (Тадин 1995: 264), за остале гробове из ове групе не постоје никакви уноси у каталогу гробова, као што нису приложене ни илустрације евентуалних налаза.

У вези с дечјим покопима може да се понуди још једно размишљање. Наиме, иако је сахрана у гробу 31 извршена у сандуку, скелет је био веома лоше очуван, па би могло да се помисли да је други пар наушница из тог гроба заправо припадао детету чије су кости пропале. Томе у прилог би могла да сведочи и разлика у датовању два пара накита. Друга могућност била би на трагу описаног случаја из Старчева, где је примећено да је пар наушница био чуван у кожној вређици, , чији су трагови уочени између десне подлактице и ребара покојнице (Пап 1997b: 137, Т. I, II).

4.10.7. **Бешеново**

4.10.7.1. *Географско одређење*

Према нешто старијој географској литератури, Бешеново је на споју две гоморфолошке целине, планине и лесне заравни (Ћурчић, Ђуричић 1994: 158). На прецизнијој основи, међутим, показује се да је то место на споју језерске терасе покривене лесом и лесне заравни и на обали водотока који се спушта са Фрушке Горе (Geomorfološka karta 2005).

4.10.7.2. *Историјат истраживања*

Из Бешенова су објављена два случајна касноаварска налаза који се чувају у Музеју Срема (Trbuhović 1982: 71; *ADAM* 2002: 56).

4.10.7.3. *Археолошки налази*

У питању су лонци израђени на витлу, сивомрке и тамносиве боје печења. Један лонац је висине 9 cm, разгрнутог обода, сферичног трбуха и суженог дна. Украшен је густим урезаним водоравним линијама. Други лопнац је очигледно направљен на спором витлу. Обод и трбух нису наглашени, дно је широко, па лонац има издуженију, цилиндричну форму. Висина овог лонца је 8 cm. Украс је изведен у виду паралелних хоризонталних линија, у знатно ређем распореду него што је то у случају прве посуде. Налази су датовани у позну фазу аварске доминације (Trbuhović 1982: 71, Pl. VIII/1, 2: *T. 82/8, 9*), тј. у 8. век (*ADAM* 2002: 56).

4.10.7.4. *Анализа података*

Прва посуда је без сумње добро датована, док је друга атипична. На основу ових добро очуваних малих лонаца - премда су, као и у случају посуде из Шида дате

димензије још мање од уобичајених - има услова да се размишља о барем једном касноаварском гробу у Бешенову, што је довољна индикација оновремене некрополе.

4.10.8. **Адашевци**

4.10.8.1. *Географско одређење*

Адашевци су у западном делу српског Срема. Иако у нешто старијој литератури стоји да је то „ивично“ место, настало на споју лесне терасе и алувијалне равни (Ћурчић, Ћуричић 1994: 159; *cf*. Бугарски 2006: нап. 7), према прецизнијој основи реч је о „унутрашњем“ насељу у појасу флувио – барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005).

Локације Врачић и Гајић налазе се у атару Адашеваца, јужно од села, на простору северне, односно јужне шидске петље, на међусобном растојању од око 100 m. Поређењем *Google* сателитског снимка те зоне са цитираном геоморфолошком картом, испоставља се да налазиште гравитира једном старом водотоку (Минић 1995: 249, 251).

4.10.8.2. *Историјат истраживања*

До сазнања о раносредњовековним остацима у атару Адашеваца дошло је током археолошких предрадњи на траси ауто пута кроз Срем. Резултате истраживања, о чијој организацији и току нисмо детељније обавештени, публиковала је Душица Минић (1995).

4.10.8.3. *Археолошки налази*

На локацији Врачић је установљено да је раносредњовековни културни слој уништен орањем. Сачуван је остао само доњи, укопан део кружне пећи за хлеб пречника 1,30 m и припадајуће „јаме“ овалног облика, димензија око 3,20 m x 2,00 m, која је заправо служила као прилаз ложишту (*T. 85/1*). Чишћењем ових остатака, установљена су два слоја, један који одговара времену коришћења пећи и њеном рушењу, и други који је настао накнадним засипањем. Животињске кости и уломци керамичког посуђа потичу из оба слоја, а нађена су и два уломка жрвња од пешчара и остаци кућног лепа (Минић 1995: 249, Сл. 1, Пл. 2).

Сондирање на локацији Гајић довело је до сличних сазнања. Културни слој је и на том месту тешко оштећен, а откривена су два укопа у здравицу, која се секу. Већи

укоп је елипсоидне основе, површине 2,60 m x 0,80 m и дубине 1,30 m. Има благо искошене зидове и равно дно. Мањи укоп је опредељен као степеник који је омогућавао приступ садржају већег. И због тога, и на основу нађених комада лепа с негативима прућа, претпоставља се да је реч о економском објекту, остави која је имала и неку врсту надземне конструкције. Откривена је још једна јама мања и плића јама с тањим слојем гари, која је протумачена као прилаз пећи (Минић 1995: 251-252, Сл. 2, Пл. 3).

Малобројни керамички материјал на локацији Гајић у потпуности одговара оном на локацији Врачић, где је установљено да уситњени уломци припадају искључиво лонцима различите величине, пречника обода 9-24 cm. Највећи број посуда израђен је на спором витлу, од глине с додатком ситно туцаног кварца и уштура шкољки и пужева. Лонци су кратког, разгрнутог врата и равног или косо засеченог обода. Раме посуда је закошено, некад јаче истакнуто, док је дно углавном равно. Боја печења је мрка, а посуде су споља местимично нагарављене. Украшавање је вршено у виду водоравних и/или таласастих линија, извлачених штапићем или чешљем оштрих зубаца. Знатно је мање посуда финије фактуре, слично обликованих, које су углавном са брзог витла (Минић 1995: 249, Т. I, II/10-15, 16-18: *Т. 85/2-13*).

Душица Минић је ове налазе довела у везу са знатно чешћом позноаварском гробном керамиком 8. и почетка 9. века, а на такво датовање упућују и два ситна, истина неилустрована, фрагмента тзв. жуте керамике из истог насеобинског контекста. Управо такав карактер слоја ауторка издваја као посебно важан, јер је тзв. жута керамика знатно боље позната из гробова. С друге стране, Минић наводи и да су оновремена насеља знатно слабије позната од некропола (Минић 1995: 250-251).

Управо због тога, од значаја су још неке опсервације Душице Минић. С правом се истиче да су истражени објекти на две блиске локације припадали једном насељу раштрканог типа. Величина тог насеља не подразумева да је у њему живео велики број људи. Напротив, „О релативно малом броју људства говори и скоро незнатна количина покретних археолошких налаза. Како су ти налази хронолошки хомогени, сва је вероватноћа да је и живот на овоме простору трајао кратко, највише у оквирима једног столећа“ (Минић 1995: 252).

4.10.8.4. *Анализа података*

Имајући у виду малу количину налаза, ауторка с правом није дала коначан суд о етничком опредељењу насеља. Захваљујући карактеристичној, пре свега жутој керамици, аварско одређење налазишта је понуђено на другим местима (Бугарски 2006:

53, нап. 50; Bugarski 2008a: n. 24). Ђорђе Јанковић је оценио да ово насеље припада словенској групи налазишта 8-9. века из западног Срема (Јанковић 2003: 106, 108), што, имајући у виду налазе тзв. жуте керамике, има тек теоретску вредност. Та врста керамике, иако препознатљиво позноаварско обележје, позната је и из каснијег бугарског контекста (Petrova 2006; Petrova, Brey 2005), па би извесну задршку у датовању и културном приписивању налазишта требало задржати са те стране. Жута керамика је уочена и у насељу у Чантавиру, о чему је било речи.

Ипак, неки од боље сачуваних лонаца тзв. подунавског типа (Тадин 1995: Т. I/7, II/16) снаже утисак да је реч о касноаварском насељу, што и у овом случају треба схватити пре свега као културно и временско, а не строго етничко одређење. Другим речима, из Адашеваца потиче сразмерно редак остатак насеља из касне фазе аварске превласти, чију су становништво могли да чине Авари или, мање вероватно, Бугари или Словени.

4.10.9. **Сремска Митровица (Mitrovica)**

4.10.9.1. *Географско одређење*

О географским одликама некадашње римске метрополе на Сави било је речи у првом попису налазишта (*3.10.9.1.* на стр. 331). Локалитет 29 (Улица Лоле Рибара 46) налази се управо на подручју римског града (Trbuhović 1982: 61).

4.10.9.2. *Историјат истраживања*

До налаза аварских гробова и неколико познијих сахрана дошло је 1960. године, приликом ископавања великих терми на локалитету 29. Како су ископавања извођена у шуту античких грађевина, све појединости нису могле да буду забележене. Ипак, гробови су публиковани, у два наврата. Налази се чувају у Музеју Срема у Сремској Митровици (Dimitrijević *et al.* 1962: 95; Trbuhović 1982: 61).

Малобројни касноаварски налази са непознатих налазишта из Сремске Митровице прикупљени су још раније, око 1900. године, и чувају се у Археолошком музеју у Загребу (Dimitrijević *et al.* 1962: 95).

4.10.9.3. *Археолошки налази*

Шест аварских гробова, од којих три коњаничка, било је укопано углавном у оријентацији исток-запад. Оцењено је да су покопи вршени у оквиру срушене

грађевине чији су зидови у извесној мери још увек били видљиви, па су послужили као својеврсна ограда појединих гробова. У ту сврху су коришћене и римске опеке (Dimitrijević *et al.* 1962: 95). С друге стране, у теренској документацији се наводи и да је један зид био намерно оштећен ради укопавања аварског гроба. Гробови су махом и сами били оштећени. Иако се тврдило да у коњаничком гробу 6 није било никакве конструкције, гвоздене кланфе јасно наговештавају да је покојник био сахрањен у ковчегу. Гвоздени клин је нађен и у пределу стопала покојника у гробу 2. Ако је приложен размерник тачан, у питању је дечја сахрана (Trbuhović 1982: 62-64, Fig. 3, Pl. VI: *T. 86/ 1, 14, 17*).

Најбројнији и најпрепознатљивији налази потичу из гроба 1. Главни појасни језичак је висине 9,5 cm. Састављен је из две половине – што је у тексту Лепосаве Трбуховић неспретно преведено као „два идентична... језичка (*Two identical cast bronze belt tongues...*)" – које носе једнак проломљени украс, стилизовану флоралну представу подељену по уздужној оси (Dimitrijević *et al.* 1962: 95, T. XXI/2; Trbuhović 1982: 62, Pl. I/1: *T. 86/4*). Украс и конструкција у потпуности одговарају особинама језичака Забојниковог типа 54 из SS III (750-780) фазе или прелаза у наредну (Zábojník 1991: Taf. 17/8, 9, Abb. 1).

Рећи налаз представља други језичак, споредан, такође из две половине и на исти начин неадекватно представљен у другој публикацији. Језичак висине 6,2 cm завршен је паром петљи над местом увлаке, а украс је проломљен у виду винове лозе са фино изведеним гроздовима (Dimitrijević *et al.* 1962: 95, T. XXI/3; Trbuhović 1982: 62, Pl. I/2: *T. 86/6*). Налаз подсећа како на представника типа 102 из SS II фазе, тако и на комаде типа 46 из наредне фазе SS III (Zábojník 1991: 238, 240, Taf. 12/4, 15/6, Abb. 1). Потом су нађена још четири карактеристична језичка, висине 4,1 cm, чија је видљива страна била ливена, са украсом у виду стилизоване вреже и увлаком завршеном контрапонираним главама, док им је полеђина била од лима (Dimitrijević *et al.* 1962: 95, Sl. 10; Trbuhović 1982: 62, Pl. I/3-4: *T. 86/5*). По томе припадају типу 98 споредних језичака са самог почетка фазе SS III (Zábojník 1991: 240, Taf. 23/6, 17/1, Abb. 1), који је спомињан у вези с налазом из Врбаса, али је у случају језичака из Сремске Митровице врежа мање стилизована, док и контрапониране животињске главе наговештавају позније датовање.

Копча дужине 3,2 cm је изједно ливена. На издужену овалну алку наставља се оков који прати форму стилизованих волута вреже, сужавајући се према крају (Dimitrijević *et al.* 1962: 96, Sl. 13; Trbuhović 1982: 62, Pl. II/10: *T. 86/7*). Према окову,

копча сасвим одговара налазима серијацијског типа 127, али су алке тих копчи трапезоидног облика. Тип 127 датује се у прелаз између фаза SS II (720-750) и SS III (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 26/3, 4, Abb. 1). У расправи о сличном налазу из Малог Иђоша, а на основу још једног предмета из Врбаса, претпоставио сам да се ове копче или њихови прототипови јављају још раније, почетком 8. века. Налаз издужене овалне алке, пак, могао би да представља познију манифестацију тих копчи. Ливени бронзани оков у виду елисе пропелера наребреног руба, висине 6,7 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 96, Sl. 12; Trbuhović 1982: 62, Pl. II/9: *T. 86/9*), има директну паралелу међу представницима Забојниковог типа 157 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 239, Taf. 30/17, Abb. 1).

Интересантна су и два кружна појасна окова, пречника 2,3 cm, који преко шарнира носе по једну мању алку. Окови су ливени у бронзи и позлаћени, а украс је изведен пунктирањем и проламањем, како се наводи, мотива лава (Dimitrijević *et al.* 1962: 95, T. XXI/4; Trbuhović 1982: 62, Pl. II/1-2: *T. 86/10*). Налаз нема серијацијску паралелу, али сам изглед и начин украшавања снажно наговештавају позно датовање.

Потковичасти ливени оков појасне рупице украшен биљним мотивом, ширине 1,8 cm, такође нема своју аналогију у Забојниковој серијацији, док пет ситних штитастих окова појасних рупица ширине 1,5 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 95, Sl. 11; Trbuhović 1982: 62, Pl. II/3, 4-8: *T. 86/8, 11*) сасвим поуздано могу да се определе у тип 170 из фазе SS III (Zábojník 1991: 239, Taf. 32/17, Abb. 1)

Од неилустрованих налаза из гроба 1 спомиње се „Pršljenak oblika zarubljene kupe, zelenkasto staklo, ukrašen koncentričnim kanelurama, R 2,3 cm“. Требало би истаћи да су пршљенци својствени гробовима особа женског пола, а не коњаничким, као и да су такви налази од стакла крајње неуобичајени.

Од коњске и коњаничке опреме, спомиње се и фалера од бронзаног лима, пречника 8,1 cm, чија „glava nedostaje“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 96). Вероватно су ти налази одговарали типу 1a Злате Чилинске, касноаварским фалерама од лима са централним ојачањем и заковицом (Čilinská 1961: 334, Obr. 33). Окови орме били су од гвозденог лима, јако трошни. Сачуван је пар гвоздених узенгија висине 17 cm, које су имале подигнуто упориште стопала, као и фрагмент жвала са псалијом (Dimitrijević *et al.* 1962: 96; Trbuhović 1982: 63, Pl. III: *T. 86/2, 3*).

Коначно, у гробу 1 су нађене и две врло сличне посуде рађене на витлу, висина 13,5 cm и 12,4 cm. Лонци су јајоликог облика, украшени извученим низовима водоравних линија, по чему се лако сврставају у тзв. подунавски тип (Dimitrijević *et al.* 1962: 96, Sl. 14; Trbuhović 1982: 63, Pl. IV/1-2: *T. 86/12, 13*).

Једна слична посуда, али украшена чешљем, потиче и из гроба 2, док је други лонац из те целине издуженијег облика и украшен валовницом (Dimitrijević *et al.* 1962: 96, Sl. 15; Trbuhović 1982: 63, Pl. IV/3-4: *T. 86/15, 16*).

И у гробу 4 су нађене две посуде. Док се једна по опису лако опредељује у подунавски тип, друга је била израђена на брзом витлу, од добро пречишћене глине, црвено-окер боје печења. Посуда је била фрагментована, висине 16,8 cm. Наведено је да је тај крчаг направљен „u tradicijama antičke gradske proizvodnje“ (Dimitrijević *et al.* 1962: 96, Sl. 16). Иако то на основу лоше илустрације не може да се тврди, ипак је највероватније у питању крчаг из групе тзв. жуте керамике, какви су постали много боље познати после публиковања каталога *Сеоба народа*, када је делимично представљен репертоар од чак око 200 посуда те групе из Челарева (*cf.* Бунарџић 1978-1979: 47, T. VIII/3, 4, IX), о чему је било речи.

Од гробних прилога, илустроване су још узенгије из коњаничког гроба 6, исте као и оне из гроба 1 (Dimitrijević *et al.* 1962: 96, Sl. 17). Представљени налази са локалитета 29 су датовани у другу половину 8. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 96; Kovačević 1973: 54), а понуђено је и шире датовање, у 8. век (*ADAM* 2002: 327), односно у касноаварско доба (Trbuhović 1982: 75).

Кад је реч о раније прибављеним предметима са непознатих налазишта, који се данас чувају у Загребу (*cf. ADAM* 2002: 326-327), најпре су приказани један ливени споредни језичак украшен спиралама лозе, висине 5 cm и шест малих штитастих проломљених појасних окова (Dimitrijević *et al.* 1962: 95, Sl. 7, 8). Језичак одговара налазу Забојниковог типа 113 са краја фазе SS III (750-780), а окови најпре горепоменутом истовременом типу 170 (Zábojník 1991: 239, Taf. 24/15, 32/19, Abb. 1).

Илустрована је и једна атипична једноделна ливена бронзана копча (?), а с њом у вези помиње се и ситан оков, „donekle sličan tipu „Blatnica““. Ти налази су датовани у завршни део 8. и, можда, почетак 9. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 95, Sl. 9).

4.10.9.4. *Анализа података*

Што се тиче гробља на локалитету 29, прво предложено датовање је боље. Гроб 1, у којем има далеко највише хронолошки осетљивих налаза, могао би да се датује у време 750-780. године. Из гроба 2 потиче слична посуда као из те целине, док је у гробу 6 нађена иста узенгија као у гробу 1. Засебно, налази из гробова 2 и 6 би свакако могли да добију шире датовање. Касноаварском периоду засигурно припада и гроб 4.

Преостали публиковани касноаварски налази из Сремске Митровице такође припадају, збирно гледајући, другој половини 8. века.

Иако ни касноаварско обитавање на простору овог града није документовано великим бројем налаза, ипак је таквих трагова очигледно више него у раном периоду аварске превласти. О могућим разлозима слабе заступљености старијег аварског материјала расправљало се на одговарајућем месту у претходном тексту, а чини се да би објашњење њиховог нешто израженијег присуства у познијој етапи требало тражити у интензивнијем насељавању читавог простора Срема, о чему ће још бити речи.

У духу разматрања Јована Ковачевића, Лепосава Трбуховић је у сахрањеним особама на локалитету 29 видела део „војне крајине“ која је чувала „границу према царству“ (Trbuhović 1982: 75).

4.10.10. **Рума**

4.10.10.1. *Географско одређење*

Рума је још једно од места у Срему која су смештена на споју лесне заравни и плавинске лепезе, такође између долина планинских потока (Geomorfološka karta 2005). Према грубљој процени, место је на граници лесне заравни и дилувијалне терасе, на вишем геоморфолошком члану (Ћурчић, Ђуричић 1994: 158).

Локалитет Нова гувањска улица налази се на југозападној периферији Руме (Trbuhović 1982: 71), што се на цитираној основи показује као место на самој граници геоморфолошких јединица и на крају дугачке поточне долине која се спушта са Фрушке Горе.

4.10.10.2. *Историјат истраживања*

Седамдесетих година прошлог века, приликом копања темеља за кућу у Новој гувањској улици, наишло се на један гроб. Детаљнијих података нема, а налази су били откупљени за потребе Археолошке збирке музеја у Руми. Публиковала их је Лепосава Трбуховић (Trbuhović 1982: 71; *cf. ADAM* 2002: 307). Предмети су недавно били показани на изложби *Ромејско царство* у Завичајном музеју Руме, и илустровани у пратећој публикацији, али без било каквих коментара колеге Слободана Велимировића (*РЦ* 2011).

4.10.10.3. *Археолошки налази*

Налази ливени у бронзи припадају појасној гарнитури. Главни језичак је дужине 9 cm. Пуноливен је са проширеном увлаком на којој су наспрамни завршеци с пробијеним заковицама за причвршћивање краја појаса. Увлака је украшена правоугаоним пољима, док тело језичка носи четвороструку волуту вреже. Руб језичка је наребрен. Цртеж предмета није јасан (Trbuhović 1982: 71, Fig. 7/1: *T. 87/1*), као ни фотографија (*РЦ* 2011: Т. XV/1), па није могло да се установи ком типу Забојникове серијације припада. Постоје сличности са налазима типова 56, 61 и 597 који се датују у фазе SS III и SS IV, дакле у другу половину 8. и рани 9. век (*cf*. Zábojník 1991: Taf. 17/1, 2, 18/7, 15/9, Abb. 1). Споредан језичак је такође пуноливен. Дужине је 4,6 cm и носи мотив четвороструке вреже (Trbuhović 1982: 71, Fig. 7/2, *РЦ* 2011: Т. XIX/1: *T. 87/2*). Ни у овом случају Забојникова серијација не пружа аналогију. Донекле су слични језичци типа 84 са краја фазе SS II (720-750) (*cf*. Zábojník 1991: Taf. 21/20, 21, Abb. 1).

Дводелна појасна копча ширине 6 cm састоји се од издужене овалне алке и шарниром повезаног окова украшеног завијуцима вреже. Откупљена су и два ситна дводелна појасна окова украшена проламањем, која су направљена од овалних елемената и волутастих привезака, као и једноставан оков у облику елисе пропелера (Trbuhović 1982: 71, Fig. 7/5, 3-4, 6; *РЦ* 2011: Т. XVII/3, XI/2, II/1: *T. 87/3-5*). Копча припада типу 134 из позног одсечка фазе SS II, дводелни окови типу 248, а тзв. пропелер-оков типу 156, који се складно датују у SS III (750-780) фазу (Zábojník 1991: Taf. 29/3, 40/11-13; 30/15, Abb. 1). Уз делове појасне гарнитуре, из гроба потиче и налаз лонца тзв. подунавског типа, украшен водоравним линијама, висине 12 cm (Trbuhović 1982: 71, Fig. 7/7: *T. 87/6*).

Налази су датовани у позну фазу аварске доминације (Trbuhović 1982: 70-71), односно у 8. век (*ADAM* 2002: 307).

4.10.10.4. *Анализа података*

Датовање гроба може да се сузи на време од око 750. до око 780. године. Требало би очекивати да у Улици Новој гувањској има још (касно)аварских гробова, ако у међуремену нису уништени. У сваком случају има основа за претпоставку да је на тој повољној геоморфолошкој позицији постојало аварско насеље, чија је некропола за сада представљена само овим гробом.

4.10.11. **<u>Доњи Петровци</u>**

4.10.11.1. *Географско одређење*

За разлику од старијег одређења по којем су Доњи Петровци „унутрашње“ насеље (Ћурчић, Ћуричић 1994: 165), они су заправо на споју флувио – барског дна Панонског басена и пролувијалне лепезе. Познато античко налазиште Басијана налази се северно од села, према Путинцима, дакле на истом споју као и Доњи Петровци, али на другој геоморфолошкој јединици (Geomorfološka karta 2005).

4.10.11.2. *Историјат истраживања*

Иако се у југословенској стручној литератури обрађује само један случајан налази с краја 19. века са простора римске Басијане, без ближих података (Vinski 1957: 30; Dimitrijević *et al.* 1962: 76), у новијим освртима на, пре свега, тамошње нумизматичке налазе с краја 8. века стоје и неки ближи подаци, који се изводе из давнашњег писма инжењера и повереника Хрватског народног музеја у Загребу Фрање Сеђа (Seć 1892; *cf*. Mirnik 2003: 107-108).

Приликом земљаних радова непосредно уз бедем Басијане, са спољне стране, 1891. године радници су ископали два комада луксузног златног накита и девет златника. Фрањо Сеђ је прикупио део налаза, да би се објављеним писмом обратио надлежнима око откупа осталих нађених предмета. Важан је податак да је Сеђ уз писмо послао и воштани отисак једног новчића (Seć 1892; *cf*. Mirnik 2003: 107-108). На послетку, сав златни раносредњовековни материјал је доспео у данашњи Археолошки музеј у Загребу. Комади су више пута били излагани и илустровани, а у новије време пажњу су им посветили Анджеј Барцак (Bartzak 1998) и Иван Мирник (Mirnik 2003: 107-108).

4.10.11.3. *Археолошки налази*

Скупни налаз су чинили наушница, огрлица и девет златних абасидских динара. Уз те комаде, Фрањо Сеђ спомиње и фрагментовану сребрну, чини се, спатулу, која највероватније не представља касноаварски налаз, а наводи и податак мештана да је приликом копања нађено још накита, којем међутим није успео да уђе у траг (Seć 1892). Данас је немогуће закључивати о томе да ли су ти други комади накита заиста постојали, или су их мештани споменули не би ли одржали пажњу музејског повереника који је откупљивао налазе: како сазнајемо из Љубићевог коментара

објављеног уз писмо Сеђа, музеј је налазачима тада плаћао пуну вредност предмета (Seć 1892: nap. 1).

Сачувана наушница је од злата, висине 2,9 cm и масе 2,20 g. Алка је овалног облика, издужена, с гранулираним коленцима. Коленце на врху алке је завршено перлом, а са обе стране доњег дела алке распоређене су још две перле. Иако је, баш као претходно обрађена наушница из Ердевика, и налаз из Доњих Петроваца типична касноаварска израђевина, сматран је за касноантички, односно рановизантијски „gradski" накит 5-6. века и тек за прототип познијих, „rustično" изведених аварских комада (Vinski 1957: 30, Sl. 68; Dimitrijević *et al.* 1962: 76, T. XII/3: *T. 87/7*). Вероватно због такве процене, Доњи Петровци се не налазе ни на листи аварских налазишта у Срему коју је сачинила Лепосава Трбуховић (Trbuhović 1982), а нису обрађени ни у референтном попису авародопских налазишта (*ADAM* 2002). Осим те погрешно датоване наушнице (*cf*. Somogyi 2009: 262; Bálint 2010b: n. 1750), ЗденкоИнски и коаутори каталога *Сеоба народа* нису спменули остале налазе из Доњих Петроваца о којима је известио Фрањо Сеђ. У сваком случају, на основу бројних аналогија, датовање ове наушнице је у другој половини или последњој четвртини 8. и почетку 9. века (Böhme 1965: 6, 33/17; Daim 1987: Abb. 28; Garam 1995: 280, Abb. 148/35-37, 254).

Златна огрлица пречника 23 cm (Seć 1892; Mirnik 2003: Fig. 4; Bálint 2010b: Abb. 289/2) не представља типичан касноаварски материјал, штавише није ми познат одговарајући налаз. Сачувана је само једна њена половина (Somogyi 2009: 262). Направљена је од дебеле тордиране златне жице с три крупнија гранулирана (?) „коленца" (*T. 87/8*). Иако ретко, тордирани торквеси се појављују у аварској употреби, од којих је један златан (Garam 1993: 101, Taf. 86/1). Овим предметом аутори се нису бавили, а из пера Катице Симони је потекла једна опаска, донекле на трагу старих разматрања Зденка Винског, да представљени комади накита припадају византијској производњи с краја 8. века (*cf*. Bálint 2010b: n. 1750).

Новац (*T. 87/9*) припада раним емисијама калифата. Осим једног динара из средине 8. века, остали комади ове кохерентне скупине махом су били ковани за Мухамеда ал-Махдија у распону од 780. до 785. године, док најпознији комад припада ковању Харуна ар-Рашида из 788/9. године, коју Барцак узима за *terminus post quem* полагања оставе (Bartzak 1998: 263-264; *cf*. Mirnik 2003: 112). Можда услед штампарске грешке, Чанад Балинт је то време одредио у 799. годину (Bálint 2010b: 600).

4.10.11.4. *Анализа података*

Још су у Љубићевим коментарима уз текст писма Фрање Сеља наведене две претпоставке о контексту налаза. За случај да је реч о гробном налазу, он вероватно не би био усамљен, па је препоручено ископавање, док би у другом случају била реч о остави (Seć 1892: пар. 2). Иван Мирник се није јасно одредио по том питању, сем ако није реч о неадекватном преводу на енглески језик, наводећи да је реч о „остави раних абасидских динара... која је нађена... највероватније у једном гробу (*hoard of early Abbasid dinars... found... most possibly in a grave*)“ (sic!) (Mirnik 2003: 107).

Други истраживачи овај скупни налаз углавном тумаче као оставу (Bartzak 1998: 265; Bálint 2010b: 600-603), што је по свој прилици исправно, јер није познат неки (касно)аварски гроб са толико нумизматичких прилога, посебно не абасидских. Тако је и Атила Киш својевремено установио да налаз из Доњих Петроваца представља прву новцем датовану касноаварску оставу, док је Ласло Ковач овом скупном налазу прикључио и абасидски динар „из Маглића“ (*cf*. Mirnik 2003: 108). У претходном тексту, на основу новијих истраживања Петера Шомођија, за место налаза тог златника је с разлогом предложено Челарево. Опет, податак о том новчићу је доспео у Национални музеј у Будимпешти управо 1891. године, и управо у форми воштаног отиска. Изгледно је, ипак, да је реч о реткој коинциденцији, будући да у музејској документацији у Будимпешти стоји географско одређење налаза (Somogyi 2009: 262-263) које по свој прилици искључује село у средишту Срема као његово место.

О тумачењу оваквих налаза на нашем тлу било је речи у одреници о Футогу. Идеја Небојше Станојева да они сведоче о миграцији Хазара или неке сличне популације (Станојевић 1987: 130-131) имала би упориште у налазима абасидског новца у хазарском кругу, међутим ваља имати на уму да је арапски новац живим трговачким везама из сиропалестинске области стизао и до северног Медитерана. У последњој четвртини 8. века, трговачки путеви могли су несметано да воде од Алпа до Дунава. Археолошке везе између северног Медитерана и западних аварских крајева нису непознате, али би и овакво тумачење овдашњих налаза требало прихватити с резервом као и оно Небојше Станојева, јер су места на југу данашње Војводине ипак удаљенија од претпостављеног извора трговине. Пут робе од северног Јадрана, долинама Драве и Саве, до Срема и Бачке није незамислив, али о значају абасидског новца на нашем простору, у недостатку писаних извора и јасно дефинисаних археолошких налаза, још увек може само да се нагађа (Somogyi 2009: 265-267).

Како год да се размишља о абасидском новцу у нашој покрајини, остаје питање тумачења самог налаза из Доњих Петроваца. Чанад Балинт се приближио закључку да су налази из оставе били у аварском власништву и да су сакривени услед Крумових акција 803. године (Bálint 2010b: 602, n. 1757). Заиста, чини се да би овај налаз требало схватити као скуп драгоцености којег место налаза и прецизно датовање доводе у везу са Аварима. У овом случају, абасидске златнике бих посматрао као било коју другу скупоценост, а не као доказ евентуалне миграције. Особа која је крајем 8. и почетком 9. века имала златан аварски накит и златан новац далеког Калифата заиста је могла да се бави трговином, као што је могућ и разлог полагања оставе о којем је размишљао Балинт.

На тај начин, налаз из Доњих Петроваца сведочи о динамичним економским активностима у раном средњем веку, о војно-политичкој нестабилности, али највероватније и о животу аварских угледника у старој Басијани на самом крају њихове превласти.

4.10.12. **Војка**

Из атара Војке, у непосредној близини античке Новицијане, позната су два локалитета са касноаварским налазима.

4.10.12.1. Локалитет Брдашица

4.10.12.1.1. *Географско одређење*

Према старијем прегледу, Војка се налази на лесној тераси, на позицији „без посебних орохидрографских карактеристика“ (Ђурчић, Ђуричић 1994: 165). На новијој основи, Војка се показује као место на другачије именованој геоморфолошкој јединици, флувио – барском Панонског басена, на око 6 km од шава са лесном заравни на северу (Geomorfološka karta 2005). Локалитет Брдашица смештен је на северној периферији села Војка, на већој хумци (Kovačević 1973: 52, 53). На цитираној основи се види да је та страна села крај сплета долина у лесу. Терен је на просечној надморској висини од 80 m.

4.10.12.1.2. *Историјат истраживања*

Приликом копања земље за циглу на локалитету Брдашица, сељаци су 1935/1936. године наишли на скелетне гробове. Тада је део некрополе уништен, а

известан број налаза је, уз пратећа обавештења, заслугом сеоских учитеља Зековића и Хаџића приспео у Музеј Кнеза Павла, данашњи Народни музеј у Београду.

Потом је према упутствима кустоса Миодрага Грбића, који је био упућен да извиди терен, "извршена... мала сондажа", када је ископано још неколико гробова, од којих један коњанички, и установљено да је реч о некрополи на редове. Још један део материјала послат је у Музеј Кнеза Павла, где је био и изложен. Резултате је објавио Ђорђе Мано-Зиси (1937: 265-274), чија је публикација споменута у уводном поглављу, као први чланак којим су на српском језику испраћена теренска истраживања оставштине Авара. Осим налаза који се данас чувају у Народном музеју у Београду, преостали материјал био је смештен у школској збирци у Војки. Током Другог светског рата, ти налази су пропали, да би локалитет постепено пао у заборав. Претпостављено је да су ови најранији радови дали налазе из пет гробова. О предметима из оновремене школске збирке у Војки не се може ништа рећи, а у потпуности је неизвестан број уништених гробова (Бугарски 2006: 64-65).

Приликом рекогносцирања 1960. године, поново је препознат положај гробља. Исте године је уследило сондажно истраживање под руководством Јована Ковачевића и Данице Димитријевић. Локалитет је већим делом већ био прекопан. На локацији за коју је претпостављено да је неоштећена, била је постављена сонда која није дала резултате. Друга сонда истраживана је јужно од сеоског друма, у близини баште у којој је 1955. године ископано четири скелета. У сонди површине 16 m x 4 m откривено је 20 гробова. Према подацима добијеним од мештана, у правцу сонде, источно и западно, у линији од око 250 m, пружала се некропола. Ту се на гробове наилазило у захвату једне вештачке увале, настале ископавањем земље за израду цигле. Било је закључено је да је реч о великој аварској некрополи 8-9. века (Бугарски 2006: 65-66).

Ископавања су настављена у лето 1961, у виду систематских истраживања Народног музеја у Земуну, Археолошког института САН и Војног музеја ЈНА, који је управо ангажманом на Војки отпочео своју теренску археолошку активност (*cf*. Пековић 2007: 10-11). Поред поменуто двоје стручњака, у екипи је био и антрополог Србољуб Живановић. Ископавања су трајала месец дана. Рађено је по систему блок - сонди, скидањем хоризонталних откопних слојева. На испитаној површини од 750 m² ископано је 47 гробова. Најпре су отворене две сонде димензија 5 m x 10 m, јужно дуж пута, а северно од сонде из 1960. године. Даљи рад је, истраживањем укупно девет сонди, пратио налазе гробова у линији јужно од сеоског пута, надовезујући се на ископавања из 1960. године (Kovačević, Dimitrijević 1961: 116-118).

Наредна истраживања вршена су у лето 1962. године, у организацији Војног музеја и Народног музеја у Земуну, уз учешће Археолошког института и Филозофског факултета у Београду. Стални састав екипе чинили су Јован Ковачевић, Душан Прибаковић, референт за средњи век Војног музеја ЈНА и тадашњи апсолвент Петар Поп-Лазић, а повремени чланови су били и Даница Димитријевић, у то време директорка Народног музеја у Земуну и Србољуб Живановић. У оквиру 14 сонди укупне површине од 560 m², током месец дана било је истражено 49 гробова. Махом је испитивана сама траса сеоског пута.

Већина налаза са Брдашице чува се у Музеју града Београда, под чије окриље је својевремено потпао Народни музеј у Земуну, а они из ратничких гробова у Војном музеју, где су најрепрезентативнији и изложени. Документација стоји у Војном музеју, Покрајинском заводу за заштиту споменика културе и Музеју града Београда. Остеолошки остаци су по завршеној обради групно похрањени у једној сонди, док су лобање анализиране у Анатомском институту Медицинског факултета у Београду (Бугарски 2006: 67; *cf*. Пековић 2007: 78).

Последњи подаци указују да некропола у Војци није истражена у целости, тј. да су мештани и у најскоријој прошлости на том простору ископавали археолошке налазе (Бугарски 2006: 68, нап. 55).

После спомињаних чланака из прве половине 20. века (Мано–Зиси 1937; Новаковић, К. 1939), од објављених резултата са истраживања Војке располаже се тек једним кратким извештајем (Kovačević, Dimitrijević 1961), сумарним представљањем налазишта (Dimitrijević 1971) и сажетим антрополошким публикацијама Србољуба Живановића (Živanović 1964, Живановић 1965). Постојао је план о публикацији података са три кампање из шездесетих година прошлог века, у издању Војног музеја, чији писци је требало да буду Јован Ковачевић, Даница Димитријевић, Душан Прибаковић и Србољуб Живановић. Књига ипак није била направљена, па је некропола Брдашица целовито обрађена тек у оквиру једне магистарске тезе (Бугарски 2006), из које ће проистећи њена штампана монографија. Након тога, осврте на део археолошких налаза и историјат истраживања дао је Мирко Пековић у својим књигама о археолошкој делатности Војног музеја (Пековић 2006: 44-54; Пековић 2007: 78-80).

4.10.12.1.3. *Археолошки налази*

Археолошким ископавањима из средине тридесетих година прошлог века, као и трима кампањама са самог почетка шездесетих, обрађено је око 120 гробова. Археолози су од мештана сазнали и за неке целине уништене ископавањем земље за циглу. Број страдалих гробова није могуће ни претпоставити, али се не чини да је био мали, јер је локалитет уништаван цигларским радовима током најмање три деценије.

Сви покојници су сахрањени у обичним ракама, које су се уочавале тек при дну (Kovačević, Dimitrijević 1961: 116-118). Укупно узевши, облик гробне раке уочен у нешто мање од 30% случајева. Преовлађује правоугаони укоп, уз поједине раке облика неправоугаоног четвороугла, заобљених углова и овалног облика. Није забележена ниједна гробна конструкција, а у неким случајевима су тела сахрањених особа са јако примакнутим удовима можда била умотавана у платно или кожу. Сви гробови на некрополи су оријентисани запад-исток, са мањим одступањима према северу и југу, изузев једног гроба оријентације север-југ.

У највећем броју случајева примењиван је једноставан покоп на леђима, у опруженом положају. У случају једне адултне особе мушког пола, лобања је констатована код ногу, са траговима ломљења *post mortem*. Можда је гроб био опљачкан, али је могуће и да је реч о намерном премештању лобање (Бугарски 2006: 273-276, 278), о чему је било речи у поглављима о Богојеву, Бечеју и Чонопљи. Спомињу се и три случаја полагања саме лобање (Dimitrijević 1971: 160) и једнак број случајева полагања само костију ногу, од карлице наниже, за које се наводи да највероватније не представљају пљачком поремећене скелете (Kovačević, Dimitrijević 1961: 118), што ипак није искључено (Бугарски 2006: нап. 111).

Једна покојница је сахрањена тако да јој је преко груди постављено камење и фрагментована опека, док је у лобањи констатован већи клин. Могуће је да је реч о облику превенције од повампирења, тим пре што и оријентација сахране север-југ одудара од уобичајене праксе (Kovačević, Dimitrijević 1961: 118). Установљене су и две сахране одраслих жена, које се обично тумаче као мајке, са децом. Укупно 13 коњаника било је сахрањено са својим коњима у различитом распореду (Бугарски 2006: 273-276).

Археолошки је, осим ако није по среди недоступност дела антрополошке документације, оцењено да се од покојника из укупно 116 гробова њих 45 сврстава у мушки пол, 36 у женски, док полна припадност 35 сахрањених особа није могла да се одреди (Dimitrijević 1971: 160). Србољуб Живановић је прегледао укупно 105 скелета

(Živanović 1964:105), а у новије време су из сачуване документације изведени подаци за 62 скелета (Бугарски 2006: Табела 7). Од тог броја, мушких скелета је 34, а женских 26.

Особе оба пола биле су у највећем броју одрасле, узраста maturus и adultus, док је инфанса, сенилних и, посебно, јувенилних особа било знатно мање. Значајан је податак да је било више старих, сенилних особа женског пола, тим пре што су женски скелети у оквиру укупног узорка малобројнији, а малобројност дечјих гробова (*cf*. Štefančič 1988: 66) навела је Даницу Димитријевић да претпостави да је и на овом гробљу некада постојала посебна зона дечјих сахрана (Dimitrijević 1971: 160).

На некрополи у Војки сахрањивана је претежно брахикрана популација, оба пола. Лобање су имале су средње висока лица. Најприближнији резултати забележени су у серији са некрополе Кишкереш – Вагохида (Živanović 1964: 105, 107-108). Сви испитани скелети са Војке су опредељени у монголидни антрополошки тип или у неку од припадајућих подгрупа (Dimitrijević 1971: 161; *cf*. Бугарски 2009: 289-290), што је због примењене методологије доведено у питање (Микић 1995-1996: 157-158).

Средње вредности антропометријских мера и индекса које проистичу из мерења дугих костију су карактеристичне за Аваре и одговарају онима код рецентних народа монголског порекла. Просечна висина мушкараца била је око 1,64 m а жена око 1,56 m (Živanović 1964: 105,108-112; Живановић 1965: 242).

Међу покопима из Војке истичу се и сахране коњаника. Шездесетих година прошлог века, истражено их је чак 13, па Ковачевић управо ово гробље наводи као пример пограничне касноаварске некрополе на којој је утврђено повећање броја коњаничких гробова (Ковачевић 1977: 121). Било је уочено извесно груписање покојника око коњаничких гробова, што би наговештавало функционисање породичних група у оквиру некрополе која припада једном клану (Dimitrijević 1971: 160). Ипак, пре би могло бити речи о груписању сахрана самих коњаника (Бугарски 2006: 449).

Као и на другим гробљима, и на Брдашици су покојници сахрањивани у одећи и са опремом. Попутбину у готово свим гробовима су чинили прилози у храни и пићу који су давани као комади меса или стављани у керамичке посуде све три аварске групе (Бугарски 2006: 447-448).

У тексту магистарске тезе детаљно сам анализирао прилоге из свих гробова, на основу чега је одређено датовање целина, некрополе и извршена анализа хоризонталне стратиграфије налазишта. Најбоља упоришта за датовање пружали су делови одеће и накита, опреме, оружја и керамичких посуда. Слично као и у поглављу о некрополи на

Чику, такође претходно темељно обрађеној (Бугарски 2006; Бугарски 2009а), ни овде неће уследити поновно детаљно описивање покретних налаза (*Т. 89*).

Посматрајући по групама материјала, неки предмети су масовно присутни у гробовима припадника ова пола, рецимо ножеви, док су други карактеристични за једну или другу полну групу. Тако се у неким мушким гробовима налазе делови појасних гарнитура, лимених или ливених, оружје и друго (*cf*. Пековић 2006: 44-54), док су за женске сахране карактеристични накит, пре свега познији типови наушница и ниске перли облика семенки лубенице, или пршљенци.

На Војки је великим делом сахрањивана ратничка популација, тако да има доста налаза оружја и коњаничке опреме, међу којом и врло редак налаз коштане оплате перваза седла, поменуте приликом представљања сличног налаза из Чоке (*Т. 88/2*). Вероватно у вези с таквим саставом популације, а вероватно и због непотпуне истражености, уочљиво је одсуство неких стандардних атрибута насељене популације, као што су то нпр. гвоздени српови (Буагрски 2006: 462-463).

4.10.12.1.4. *Анализа података*

Сахране су вршене од средине 7. до завршнице 8. века, дакле у распону од око 150 година. По устаљеној хронологији, некропола је постојала у прелазно и позно доба аварске превласти. Интересантно је да су гробне целине које се јасно опредељују у најстарији или најмлађи период сахрањивања малобројне. Највећи број гробова 7. века датује се у другу половину столећа. Сахране 8. века чешће се приписују почетку, односно првој половини тог столећа, или шире 8. веку, док је само у три случаја гробна целина конкретно опредељена у неки од ужих периода друге половине 8. столећа.

Према датовању и просторном плану, утврђено је пет група гробова, које не представљају сасвим стриктно одељене хронолошке целине. Такво помоћно средство у сагледавању стратиграфије омогућило је стварање прецизније слике о сукцесивном развоју некрополе током века и по њеног трајања. Очигледно уништавање некрополе, њена непотпуна истраженост - сам ситуациони план сведочи да је испитана, заправо, централна партија гробља, на коју су се сахране надовезивале готово са свих страна - и претпостављена неистражена зона дечјих гробова, којима би се укупан број сахрањених особа могао увећати бар за око 30%, воде броју од више стотина сахрањених особа у Војки. Могуће је, чак, да је број сахрањених особа био и већи, што не би било неуобичајено за период позне фазе аварске доминације (Бугарски 2006: 445-447, 458).

Теренска документација пружа утисак да се при укопавању гробова коњаника и других са краја 7. и из 8. века водило рачуна о већ попуњеним просторима некрополе. Тако протумачени ситуациони план локалитета (Бугарски 2006: Сл. 8: *T. 88/1*) води ка претпоставци да су у завршном периоду 7. века припадници новопридошлих кланова, на подручју јужног руба Каганата, живели у миру са затеченим аварским становништвом. Друго могуће објашњење било би да је у питању некропола једног клана који је у област Војке дошао пре осме деценије 7. века, што би се у том случају могло протумачити у склопу имиграције из, вероватно, Источне Европе, која се одвијала у дужем периоду, средином и у другој половини 7. века, с којом се и иначе доводе у везу промене у Каганату (Daim 2003: 497). Јован Ковачевић је мислио да су Војку населили припадници клана који је на ове просторе стигао из области реке Каме (Kovačević 1973: 54).

Мирко Пековић у својим освртима није узео у разматрање поуздано изведено временско одређење налазишта, па је некрополу датовао у другу половину 8. и прве деценије 9. века (Пековић 2006: 44; Пековић 2007: 80). То је могло да буде урађено под утиском позног одређења некрополе Чаревци које је нешто раније предложио Ђорђе Јанковић (2003), иначе рецензент Пековићевог дела, о чему ће ускоро бити више речи, мада је изостао одговарајући цитат.

У смислу социјалне стратификације, пак, може се приметити да се предмети од племенитих метала, позлаћени или сребрни, махом налажени у коњаничким гробовима (*T. 88/6, 89/21-22*). Укупно 10 гробова са оваквим прилозима представља 8,26% свих на некрополи. Највећи број тих гробова везује се за почетак, односно прву половину 8. века. Налази о којима је овде реч – елементи појасних гарнитура, накита, комади гарнитура орми – су, у мери у којој је то било могуће утврдити, из гробова из источног дела истраженог простора некрополе (Бугарски 2006: 450).

Откривени део некрополе указује да је у Војци била насељена ратничка популација. И овде се, међутим, намеће питање да ли је постојала посебна дефанзивна намера таквог размештаја, о чему ће бити речи у закључним разматрањима.

4.10.12.2. Локалитет Хумка

4.10.12.2.1. *Географско одређење*

Локалитет Хумка налази се у близини Брдашице, нешто даље на запад, крај канала Велики Бегеј (Kovačević 1973: 52, 53), на раскрсници путева за Попинце и Крњешевце (Dimitrijević *et al.* 1962: 101). Микротопографска повољност овог

„унутрашњег“ положаја (Geomorfološka karta 2005) је превасходно антропогена, будући да је реч о вештачком узвишењу.

4.10.12.2.2. *Историјат истраживања*

Године 1960, током истраживања овог вишеслојног локалитета у организацији Народног музеја у Земуну и Археолошког института, а под руководством Јована Ковачевића и Данице Димитријевић, нађен је један предмет из позне фазе аварског присуства. Налаз се чува у Музеју града Београда и објављен је убрзо по завршетку ископавања (Dimitrijević *et al.* 1962: 101-102; Kovačević 1973: 53).

4.10.12.2.3. *Археолошки налази*

Током ископавања је установљено да локалитет Хумка заправо представља праисторијски тумул вучедлске културе, који је у знатно каснијим периодима служио као место гробља. Поуздано су установљене две некрополе, једна која припада времену 10-11. века, и друга из раздобља 16-17. века која је оштетила старију. На основу једног налаза, претпостављено је да је на локалитету постојало и гробље из аварског периода које је уништено познијим инхумацијама (Dimitrijević *et al.* 1962: 101; Kovačević 1973: 53).

Предмет о којем је реч је споредан језичак висине 3 cm, изворно ливен у бронзи из две половине, од којих је само једна остала сачувана. Језичак носи представу двоструке лозице (Dimitrijević *et al.* 1962: 102, Sl. 15: *T. 87/10*) и лако може да се определи у налазе типа 113, са краја фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 24/11, Abb. 1). Налаз је датован у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 102; Trbuhović 1982: 72; *ADAM* 2002: 417).

4.10.12.2.4. *Анализа података*

Понуђено серијацијско датовање је свакако боље, па би предмет требало датовати најшире у другу половину 8. века. Аутори су највероватније с правом претпоставили да је реч о налазу из неког уништеног гроба. Ипак, из два разлога би могло да се посумња да је на овом положају била значајнија аварска некрополa тог датовања. Најпре, претпостављам да би веће гробље оставило бројније трагове и да би се уништени гробови показали током ископавања рака две позније некрополе. Уз то, не би требало сметнути са ума да је на оближњој Брдашици истражен део великог аварског гробља.

Чињеница да је на локалитету Хумка потврђена вишекратна привлачност положаја за сахрањивање и да одатле потиче касноаварски налаз са археолошких ископавања би, са наведеним резервама, најпре могла да нас приближи претпоставци да је тамо постојало неко мање аварско гробље, које је, могуће, припадало неком засеоку популације која се сахрањивала на Брдашици.

4.10.13. **Сланкамен (Szalánkemén)**

Ово место има два дела, Стари Сланкамен који се налази на обали Дунава, на месту римског Акуминкума, и Нови Сланкамен који се на њега наставља у правцу југозапада.

4.10.13.1. Локалитет Стари Сланкамен - Јанда

4.10.13.1.1. *Географско одређење*

Сланкамен се налази на граници лесне заравни и алувијалне равни Дунава (Geomorfološka karta 2005). Према старијој оцени, место је на граници лесне заравни и планине (Ђурчић, Ђуричић 1994: 158). Локалитет Јанда налази се на обали Дунава, на путу за Крчедин, без ближег одређења (Dimitrijević *et al.* 1962: 90). На основу тог навода, каснијег помена и картирања (Kovačević 1973: 52, 53) и поређењем са цитираном геоморфолошком основом, може да се закључи да је налазиште смештено на шаву лесне заравни и алувијалне равни, где је била и траса римског пута, око један километар узводно од Старог Сланкамена.

4.10.13.1.2. *Историјат истраживања*

Зна се само да је 1960. године забележен случајан налаз једног гроба, и да се материјал чува у Музеју Војводине. Налази су објављени у каталогу *Сеоба народа*, а каснијих ископавања на овом месту није било (Dimitrijević *et al.* 1962: 90; Kovačević 1973: 53; *ADAM* 2002: 329).

Са непознате локације у Старом Сланкамену, можда, потиче још налаза, појасних и перли (*ADAM* 2002: 265). Извесни Т. Хорват (T. Horváth) својевремено је известио Десу Чалања о тим налазима. Његову формулацију да се „materijal iz raznih grobova... nalazi... u Arheološkom muzeju u Zagrebu“, аутори катлога Сеоба народа, иако илуструју један налаз који се тамо чува, оцењују као нетачну (Dimitrijević *et al.* 1962: 90).

4.10.13.1.3. *Археолошки налази*

Из гроба касноавараског војника сачувани су делови појасне гарнитуре, палаш, бојна секира и лонац. Три, чини се, споредна језичка, „дуж. od 6 do 2,2 cm“, ливена су у бронзи. Састоје се од по две половине. Носе уобичајену троструку врежу и контрапониране главе на месту увлаке. Копча ширине 4 cm је дводелна, повезана шарниром. Алка је издужена и овална, с профилисаним лежиштем трна, а оков је штитаст и неукрашен. Последњи приказан део појаса је једноставан оков у облику елисе пропелера. Копча и пропелер-оков су такође ливени у бронзи (Dimitrijević *et al.* 1962: 90, Sl. 1-3: *T. 87/12-14*). Језичци припадају типу 113 из фазе SS III (750-780), уз могућност продужене употребе. Копча припада типу 129 из најмлађе фазе SS IV (780-800/825), док оков – елиса одговара налазима типа 156 Забојникове серијације са прелаза из фазе SS III у фазу SS IV (Zábojník 1991: 239-242, 248, Taf. 24/13, 17, 27/2, 30/14, Abb. 1).

Гвоздено оружје је нађено веома кородирано. Реч је о једносеклом мачу, кованом палашу и бојној секири уобичајене дужине 11,7 cm. Лонац је рађен на витлу, тзв. подунавског типа (Dimitrijević *et al.* 1962: 90). Као у првој публикацији, гроб је и на другим местима у литератури датован у 8. век (Kovačević 1973: 53; Trbuhović 1982: 72; *ADAM* 2002: 329).

Старији материјал, са непознатог локалитета, представљен је једним споредним језичком пуноливеним у бронзи, висине 3 cm, чији је плитак рељефни орнамент стилизоване вреже уоквирен бордуром испупчења (Dimitrijević *et al.* 1962: 90, Sl. 4). Налаз највише подсећа на језичке серијацијског типа 104 из фазе SS IV (780-800/825) или можда са прелаза из фазе SS III у SS IV (Zábojník 1991: 241, 242, 248, Taf. 23/3, Abb. 1).

4.10.13.1.4. *Анализа података*

Гроб са локалитета Јанда може да се датује прецизније, у другу половину или чак последњу четвртину 8. века. Највероватније представља покоп са веће (касно)аварске некрополе која се развијала уз насеље чија је рељефна погодност потврђена још из времена формирања античког града. О томе највероватније сведочи и складно датован налаз са непознате локације.

Та популација, па и војници, крајем 8. века није била нужно уклопљена у неку посебну стратегију или у значајне аварске пограничне војске на Сави и Дунаву (*cf*. Bugarski 2008b: 88), о чему ће бити речи у закључним разматрањима.

4.10.13.2. Локалитет Нови Сланкамен - Чаревци

4.10.13.2.1. *Географско одређење*

Локалитет се налази на циглани Чаревци на западној (или пре југозападној) периферији Новог Сланкамена (*NČ* 1986), на око 3,5 km од тока Дунава, наспрам ушћа Тисе. Како се наводи, „То је неупадљив вис у близини јаруге, данас већ готово пресахлог потока“ (Јанковић 2003: 97). Захваљујући овим описима, налазиште може да се картира доста прецизно. Налази се на лесној заравни (Geomorfološka karta 2005), а географске карактеристике које је навео Ђорђе Јанковић представљају погодности за насељавање у оквиру једне геоморфолошке јединице. Локација насеља у непосредној близини гробља, на „истој обали мањег водотока“, утврђена је путем теренске проспекције (Станојевић 1987: 119).

4.10.13.2.2. *Историјат истраживања*

Гробље је откривено приликом проширења циглане 1974. године, а ископавања Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду вршена су од 1980. године, од 1984. у сарадњи са Војвођанским музејом (*NČ* 1986). На локалитету тешко оштећеном радом циглане и пљачкањем гробова, екипа под руководством Јована Ковачевића вршила је, како се нешто другачије наводи, школска и заштитна ископавања од 1978. до 1987. године (Јанковић 2003: 97).

О току тих ископавања не зна се готово ништа, будући да иза њих нису следили ни уобичајени кратки извештаји. С друге стране, резултати истраживања били су обзнањени на једној тематској изложби, коју међутим није пратио садржајнији каталог. У пратећем проспекту, ипак, има нешто релевантних података из пера Јована Ковачевића (*NČ* 1986). Изложба појасних гарнитура са некрополе била је постављена 1986. године у Музеју Војводине, а гостовала је и у Инђији.

Закључно са 1984. годином, било је истражено 85 гробова, од којих су два била коњаничка (*NČ* 1986). Пошто су укупно ископана 162 гроба (Јанковић 2003: 98), може да се израчуна да је током последње три кампање истражено 77 гробова. Целовита публикација овог гробља требало би да проистекне из докторске дисертације Иване Пашић, о чему је било речи у прегледу дешавања у српској археологији Авара на

почетку 21. века, а њој претходи осврт на карактеристичне целине и предлог датовања некрополе из пера Ђорђа Јанковића, који је био учесник свих истраживачких кампања. Антрополошку анализу, макар спаљених покојника, извршила је Славица Крунић (Јанковић 2003: нап. 2).

Познато је и да је током истраживања установљена североисточна ивица некрополе и гранични ров, у којем су нађени уломци насеобинске керамике (Станојевић 1987: 119).

4.10.13.2.3. *Археолошки налази*

Гробље није ископано у целости. Ђорђе Јанковић наводи да је поред овог гробља на локалитету постојала и старија некропола спаљених покојника, која је била негирана скелетним укопавањем. Истражена су два гроба спаљених покојника, а нађено је и остатака таквих гробова у познијим ракама скелтних гробова. Спаљени покојници били су мушкарци старости 35-40 и 40 година. Урне су биле плитко укопане, око 0,30 m, и стога оштећене орањем, што би могло да се прихвати као једно од општих објашњења зашто је тако мало раносредњовековних гробова у урнама на нашем простору. У једној урни било је истопљене бронзе, а гореле су и кости неке птице (Јанковић 2003: 98-99).

Саме урне биле су израђене на витлу и украшене водоравним линијама, по чему се разликују од необјављене урне из Челарева и урни из Босне. На основу сличности са техником израде и украшавања касноаварских лонаца,Ђорђе Јанковић урне из Новог Сланкамена датује најраније у 8. век, мада уз извесну резерву (Јанковић 2003: 100-101, Сл. 2: *T. 90/1*). Овде би требало споменути новији налаз из Винковаца, где је 10 урни рађено на спором витлу, уз две руком рађене које су на витлу завршене. Урне носе комбинацију водоравних и валовитих линија, што је можда могао бити случај и у циглани Чаревци, где су посуде тек делимично сачуване. Винковачки налази се, што на основу типолошке анализе, што на основу C-14 датовања њиховог садржаја, датују од краја 7. до средине 8. века (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2006).

Скелетни гробови су укопавани до 3 m дубине, углавном у оријентацији северозапад-југоисток. Гробни прилози су „izuzetno bogati“, што се пре свега односи на појасне гарнитуре, коњску орму и накит, а прилози у храни су били разноврсни, па се тако по гробним целинама картирају кости говечета, свиње, овце/козе, кокошке, птица, као налази љуски јаја (*NČ* 1986).

Датовање хоризонта скелетног сахрањивања у 9. век спроведено је на основу оцене о стратиграфији налазишта, што ће бити касније објашњено, и анализе гробних

налаза, пре свега појасних. Појасеви су раздељени у три групе. Прву чине они „претежно украшени грифонима, по правилу оштећени, без неких делова, са оправљаним комадима, или повезани са деловима другачијих појасева.“ За пример су дати појасни комади из гроба 20, с једне стране дводелна копча, главни језичак и окови с представом грифона, а са друге стране „неодговарајућа“ четири споредна језичка, гајка и остали споредни окови (Јанковић 2003: 101-102, Сл. 3).

Језичак није био „накнадно продужен придодатим оковом“, већ представља нешто рећи налаз дводелног језичка чија је увлака шарниром повезана са украсним крајем. Увлака је украшена мотивом грифона, а тело језичка с једне стране сценом напада два грифона на животињу, а са друге стилизованом врежом (*T. 90/7*). Одговара језичцима из Будимпеште (Nagy, M. 1998: 66, Taf. 52/35-20) и са некропола Ђед - Мариахеђ и Нађпал I у мађарској Барањи (Kiss 1977: 40, Pl. LXV/1; 74, Pl. XXVIII/16-7), као и налазу из гроба I из Војке. Приликом представљања тог налаза, споменут је и језичак из Новог Сланкамена (Бугарски 2006: 383, нап. 129, Т. XX/I-10, 11). Даље, дводелна копча (*T. 90/4*) припада Забојниковом типу 145, а дводелни окови с представом грифона (*T. 90/6*) типу 240. Оба су из фазе SS II (720-750) (Zábojník 1991: 234, 238, Taf. 28/5, 39/13, Abb. 1), а у тај ваља датовати и описани дводелни језичак.

Правоугаони окови од лима са калотасто испупченим пољима за заковице (*T. 90/9*) веома подсећају на дводелне окове типа 224, који су носили прстенасте алке. Без обзира што таквих алки на оковима из гроба 20 нема, датовање је сигурно исто. Тип 224 припада фази SS I, тј. првој петини (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 38/14) или првој четвртини 8. века (Garam 1995: Abb. 97/18-21; 254). Обрађени су слични налази из Панчева, Врбаса, Малог Иђоша и Дубовца. Приказаним споредним језичцима (*T. 90/15*) не може се наћи серијацијска аналогија, али највише подсећају на налазе типа 43 из фазе SS II. Пропелер – оков (*T. 90/11*), пак, припада више пута помињаном типу 156 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 237, 239, Taf. 13/6-9, 30/15-16, Abb. 1).

Датовање налаза не пружа тако драстичан распон да би се безрезервно прихватила Јанковићева интерпретација. Пре би деловало да је гроб из друге четвртине 8. века, свакако из времена изласка из употребе окова типа 224, односно увођења окова у облику елисе пропелера. Гроб 20, тако, припада хоризонту *грифона и вреже*.

Потом, у гарнитуру из гроба 33, од ливених комада, били су укомпоновани језичак, гајка, дводелни срцолики окови, тзв. пропелер-оков са сучељеним животињским главама, али и трапезоидна алка копче и правоугаони окови од лима (Јанковић 2003: 102, Сл. 4). Главни језичак је с једне стране украшен грифонима, а са

друге врежом (*T. 90/17*). Опредељује се у тип 14, фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, Taf. 5/4, Abb. 1), или нешто шире, у време 720-760. године (Garam 1995: 232-235, Abb. 93-94). Пређица (*T. 90/18*) би могла да припада неком од типова119, 126 или 130, тј. познијем одсечку фазе SS I (700-720) или прелазу у фазу SS II (720-750) (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 25/4-6, 10-12, 26/8-13). Као што је то раније наведено, на Тисафиреду се варијанте копчи с ливеном трапезоидном пређицом и лименим оковима датују од 700. до око 760. године, у време када се на гарнитурама појављују и лимени и ливени делови (Garam 1995: 228, Abb. 99/15-18, 254). Лимени окови од по две плочице (*T. 90/19*) су донекле налик на перфориране комаде типа 187 из фазе SS I (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 35/18, Abb. 1). Слични окови, међутим, потичу и из гроба 111 некрополе у Војки, у којем је било и познијег материјала, па је датован у време 720-750. године (Бугарски 2006: 394, Т. XXXI/3-8, 13).

Карактеристичан оков с проширеним средишњим делом и животињским главама (*T. 90/25*) припада типу 159, тј. познијем одсечку фазе SS II, а дводелни срцолики окови (*T. 90/23*) имају паралелу у представницима типа 246 са самог почетка фазе SS III (Zábojník 1991: 238, Taf. 31/1-5, 40/6, Abb. 1). Појасна гајка, чини се, није добро нацртана (*T. 90/21*). Издваја се украсна алкица на њеном дну, какве се ретко стављају (*e.g.* Garam 1995: Abb. 101/45), док би по свом пресеку комад вероватно одговарао налазима серијацијског типа 271, такође са самог почетка SS III фазе (Zábojník 1991: 240, Taf. 42/3-5, Abb. 1). И случају гроба 33, видимо, тежиште датовања може да се стави у исти хоризонт, оквирно у другу четвртину 8. века. Гроб је по свој прилици са краја тог распона.

Другу групу појасева, по аутору, чине они који су добро сачувани, „али поједине врсте окова имају различито радионичко порекло, па им се украс и обликовање не подударају.“ Тако су из гроба 68 у једну групу налаза сврстани главни, четири споредна језичка и копча, док се за неодговарајуће елементе појасне гарнитуре узима 17 дводелних окова и тридесетак других (Јанковић 2003: 102, Сл. 5). Део тих „неодговарајућих“ окова заправо представљају окове орме из овог коњаничког гроба, из којег су још приказане касноаварске узенгије, жвале са псалијама (*T. 91/19, 20*) и, чини се, рам седла (Јанковић 2003: Сл. 5).

Главни језичак (*T. 91/6*) припада типу 57, а споредни (*T. 91/7*) типу 113. Тип 57 је из фазе SS III (750-780), као и тип 113, који је могао и дуже да се користи (Zábojník 1991: 239, 240, 248, Taf. 18/2, 5, 24/11, 16). Копча (*T. 91/1*) је налаз серијацијског типа 141 који се датује у познији одсечак фазе SS III или рани наредне фазе SS IV (780-

800/825), док се оков у облику елисе пропелера захваљујући наребреном рубу (*T. 91/9*) поуздано опредељује у тип 157 из фазе SS III. Ситни штитасти окови (*T. 91/4, 5*) могу да се определе у тип 172 из фазе SS IV (Zábojník 1991: 239, 241-242, 248, Taf. 29/4, 5, 30/17, 33/20-23, Abb. 1). Како се испоставља, у овом случају је још мање недоумица око датовања гробне целине. Она припада прелазу између две најпознije фазе.

Од окова коњске орме из гроба 68 можемо да споменемо карактеристичне „четворолучне" (*T. 91/12*), какви се на Тисафиреду складно датују у последњу петину 8. века (Garam 1995: 360, Abb. 216/16, 18, 19; 254), што је већ споменуто у дискусији о одговарајућим предметима из Бачке Паланке, Челарева и Оџака.

Интересантан налаз, како се чини, окова предњег одбојника, тј. лука седла (*T. 91/18*), не одговара приказаним источноевропским примерцима (*cf*. Комар 2008, рис. 1, 3), а сличан предмет потиче из касноаварског гроба 416 са некрополе Сарваш-Грекса-Теглађар. Два лучна окова од, чини се, гвозденог лима била су стављена са обе стране дрвеног рама и спојена дугачким заковицама (Juhász 2004: 62, Taf. LXV). Из гроба је, коначно, приказана и карактеристична жута шоља (*T. 91/21*).

Ђорђе Јанковић сматра да су најмалобројнији појасеви „јединствене израде, где су све врсте металних делова појаса производ исте радионице". Даје се пример гарнитуре из гроба 131. Од препознатљивијих комада, приказани су главни и четири споредна језичка, копча, дводелни, штитасти и ромбоидни појасни окови, оков облика елисе пропелера, као и пар наушница (Јанковић 2003: 102, Сл. 6).

Главни језичак је пуноливен, украшен проломљеном врежом, са наребрениим рубом и два кружна завршетка на месту увлаке, а споредни језичци су врло слични, с тим што носе по два круга лозе, а не пет (*T. 92/1, 5*). Они не могу да се припишу неком конкретном серијацијском типу, као ни тзв. пропелер-оков (*T. 92/8*), али други делови гарнитуре могу. Дводелна кока са овалном, издуженом алком на коју је шарниром повезан штитасти проломљени оков (*T. 92/2*) припада типу 132 из фазе SS III (750-780), дводелни појасни окови наребреног руба (*T. 92/4*) типу 253 из те фазе, ситни штитасти окови (*T. 92/5*) су налик на поједине представнике типа 170 из истог времена, а окови у виду наребреног ромбоидног оквира (*T. 92/7*) сврставају се у истовремени тип 173 (Zábojník 1991: 238-241, Taf. 27/8-13, 41/3, 32/19, 33/5-7, Abb. 1).

Наушнице из гроба 131 представљају типичан касноаварски накит. Издужене овалне алке ромбоидног пресека, имале су гранулирана коленца и призматичне привеске (*T. 92/10*). Више пута је истицано позно датовање таквих наушница, које је у другој половини, нарочито у последњој четвртини 8. и почетку 9. века (Böhme 1965: 6,

33/17; Daim 1987: Abb. 28; Garam 1995: 280, Abb. 148/35-37, 254). Гроб 131 ипак може да се датује у време Забојникове SS III фазе, од 750. до 780. године.

Представљен је и накит из гроба 137, сасвим атипичан (Јанковић 2003: 105-106, Сл. 7). Овалним лименим предметима, вероватно привесцима огрлице (*T. 92/15*), нисам успео да нађем аналогију. Поред њих, нађена су чак три прстена, од којих један има добро сачувану украсну главу, чини се од стакла (*T. 92/17-19*). Посебно је необичан налаз гвоздене наруквице стањених крајева, на које су стављена бронзана лежишта за стаклене уметке (*T. 92/16*). Ђорђе Јанковић је био у праву кад је написао да би овај гроб могао да буде један од најмлађих на некрополи. Свој суд је засновао на извесним, мада недовољним сличностима са познијим наруквицама из времена мађарске превласти (Јанковић 2003: 105-106), од којих су неке можда пореклом из салтовског круга (*cf.* Türk 2012: 14, Abb. 2/8), међутим у гробу су нађене и две карактеристичне позноаварске посуде, једна из групе тзв. жуте и друга из групе тзв. подунавске керамике (*T. 92/21, 22*).

У расправу о етничкој припадности сахрањених писац уводи и комад опеке са урезаним словом *Y*, које „може бити и грчко и бугарско“ (Јанковић 2003: 107). Од налаза из гробова, у тексту проспекта изложбе спомињу се још само „lepo ukrašeni“ предмети од кости и грнчарија сва три типа у аварској употрби – руком рађена, тзв. подунавска и тзв. жута керамика. На приложеној ситуацији, картирани су још налази српа, пафте, оплате дрвене посуде (ведрице?), дугмади, игленице и коштаног реципијента. Приказан је и прапорац са људским ликом из гроба 41 (*NČ* 1986). Такав прапорац потиче и из Оџака, а у претходном тексту је понуђено још неколико иностраних аналогија, уз напомену да прапорци с људском представом за сада у највећем броју потичу из касноаварских коњаничких гробова са севера Каганата (Rácz 2012: 435).

Поред претходно споменутих, приказане су још две посуде, једна рађена слободном руком и друга са спорог витла, из гробова 102 и 93 (Јанковић 2003: 106, Сл. 8: *T. 90/2, 3*).

Насеобинску керамику из оближњег рова, пак, чине претежно лонци рађени слободном руком и на витлу. Гњетани лонци су прављени од тамносиво печене земље с додатком туцане грнчарије. Ободи лонаца су коси и украшени утиснутим јамицама. Керамика са витла је сиво и окер печена. Ободи су такође косо разгрнути и заравњени, док су реципијенти украшени водоравно урезаним линијама (Станојевић 1987: 119, 126).

4.10.13.2.4. *Анализа података*

У свом раду, Ђорђе Јанковић је приступио провери датовања и етничке интерпретације гробља. За разлику од уобичајеног поступања у археологији (Авара), Јанковићев методолошки приступ датовању „произилази из самог налазишта, наравно у склопу општих историјско-културних околности које су тада владале у југоисточној Европи. Начело датовања помоћу сличности са раније истраживаним налазиштима... је... избегавано у највећој могућој мери, да се не би понављало превазиђено датовање претходних истоврсних налаза (sic!). Међутим, степен сличности са другим истодобним налазиштима битан је за тумачење етничких односа и политичких збивања“ (Јанковић 2003: 97).

Након што је методолошки мањкав приступ објашњен на првој страници текста, уследило је врло занимљиво образложено, али на послетку погрешно изведено датовање некрополе, а самим тиме и других сличних аварских гробаља, нпр. оног у Војки. Захваљујући чињеници да је до сада археолошки обрађено више од 61.000 аварских гробова (Stadler 2008: 52), о чему је било речи у уводу дисертације, створени су темељи за веома прецизно датовање, нарочито бројних касноаварских налаза. Дела у којима се дају ти датуми (Daim 1987; Zábojník 1991; Garam 1995), аутор није користио, већ је постављена истраживачка питања разрешио на основу анализе стратиграфије *једног* налазишта, врсте и распореда налаза у гробовима – све без приложене основне техничке документације – и историјског тока, где се узимају у обзир „неспорно преломни историјски догађаји који дају могуће временске оквире за датовање гробља у Новом Сланкамену и њему сличних“ (Јанковић 2003: 98). Притом, и малобројна аваролошка литература коју је Јанковић цитирао омогућава боље датовање гробова и некрополе - пре широко него „превазиђено“ - него пишчев приступ.

Пошто је хоризонт спаљивања мртвих датовао у 8. век, аутор је време почетка скелетног сахрањивања одредио око 20-50 година након престанка инцинерације, колико је отприлике потребно да пропадну евентуална ранија дрвена надгробна обележја. Два старија гроба нису уништена, можда случајно, а можда јер су белези још увек били видљиви. Долазак нове популације, која врши скелетно сахрањивање, представљао би последицу франачких и бугарских удара на Аваре који су отпочели 791. године (Јанковић 2003: 100-101).

На основу свог утиска о композицији већине појасева и размишљања о времену смене популације сахрањиване на некрополи, када скелетни покопи замењују

инцинерацију, и уз осврт на животну доб мушкараца сахрањених са, могуће, оправљаним појасевима, која је била 25-40 година, Јанковић је закључио да су комади украшени представама грифона прављени у другој половини 8. века, до 791. године, али да су похрањени у гробове после тог времена, тј. после 805. када Бугари завршавају освајање аварских поседа (Јанковић 2003: 102-103). Време настанка окова с представама грифона које даје аутор, очигледно је превише касно.

У претходном тексту, темељно је поткрепљено неслагање са оценом Ђорђа Јанковића да су појасни елементи у већини гробова били осетно различитог датовања. Два од три случаја, у најбољем, показују гарнитуре склопљене од делова који у своје време улазе у моду и оних који из ње излазе. Најпознији приказан гроб из те групе има још „чистије“ датовање. У том смислу, очекивало би се да у појасевима који се оправљају у време када је аварска ливена продукција већ окончана преовлађују познији комади (*cf*. Bugarski 2008b: 89-90). С друге стране, не треба изузети могућност да су неки од појасева са овог гробља заиста били оправљани и допуњавани, али *у своје време*, а не по слому Каганата.

Ипак утисак аутора, макар погрешан, има приличан значај за разматрања датовања гробова, чак и касноаварских, што се данас у извесном смислу изводи рутински. Примера оправљања и склапања гарнитура од елемената различитог датовања у археологији Авара заиста има (*cf*. Daim 2001: 151), о чему је било речи. Уз то, у случајевима када се располаже подацима о старости покојника у тренутку смрти, треба водити рачуна о могућностима другачијег, каснијег датовања гроба. Наиме, може се десити да је старија особа сахрањена са својом одећом и опремом која у време њене смрти није била по најновијој моди. Таква могућност је, примера ради, овде наведена приликом анализе налаза из Стејановаца. Ваља имати на уму, дакле, фине нијансе којима се посветио Ђорђе Јанковић, и бити свестан да и ансамбл налаза, а не само појединачни налази, може бити из нешто позније целине од времена израде самих предмета.

Друго пишчево упориште за позно датовање гробља је описана наруквица из гроба137. Та целина је датована недуго по доласку Мађара, најкасније до око 907. године, која се узима на основу писања анонимног нотара краља Беле, „уз одступање не веће од 2 до 5 година.“ Тако би скелетно гробље, по Ђорђу Јанковићу, трајало од око 805, можда и од 815. године до око 907, што би некрополу одредило у време бугарске управе (Јанковић 2003: 106).

Такво датовање некрополе на локалитету Чаревци, по Ђорђу Јанковићу, мења раније успостављене временске оквире за низ налазишта на којима се појављују слични налази као на овом гробљу, а самим тим и њихову етничку и културну атрибуцију (Јанковић 2003: 106-108). Та разматрања овде неће бити посебно представљена, будући да почивају на погрешном датовању налаза из Новог Сланкамена.

Јован Ковачевић је гробље у Чаревцима датовао у 8. век (*NČ* 1986), што је свакако добар оквир. На основу малобројних налаза које је представио Ђорђе Јанковић, видимо да гроб 20 може да се датује у другу четвртину 8. века, као и гроб 33, чије време би можда могло да се приближи 750. години. Гроб 131 је из раздобља 750-780. године, док је гроб 68 највероватније био укопан око 780. године. Датовање гроба 137 са ретким накитом није јасно. Можда је та целина припадала почетку 9. века. У том случају, нетипичан накит би могао да се припише последњој аварској моди која није успела да се развије и остави бројније налазе услед слома Каганата. Картирање дела ових целина на некомплетној основи локалитета (*NČ* 1986) није могло да да резултате, јер на основу распореда свега три гроба (20, 33 и 68) не може да се рашчита хоризонтална стратиграфија једне велике некрополе.

Проблем вертикалне стратиграфије, пак, Ђорђе Јанковић је по свој прилици тачно разрешио. Иако техничка документација спаљених гробова и односа скелетних са њима није приложена, па је нужно задржати известан опрез, из пишчевог текста прилично јасно проистиче да је гробље са урнама оштећено скелетним сахрањивањем. Помало контрадикторно, има речи о „извесном континуитету“ између два гробља, али је установљено и „извесно временско разграничење“ (Јанковић 2003: 100, 101). Чињеница да су две некрополе биле на истом положају не сведочи нужно о континуитету становништва, већ о коришћењу често истицаних рељефних погодности за вишекратно насељавање одређеног положаја (*e.g.* Бугарски 2009a). У том смислу, споменут разноврстан археозоолошки материјал, у којем су махом заступљене кости домаћих животиња (*NČ* 1986), указује да је у касноаварском хоризонту сахрањивана седелачка популација, уз основну чињеницу да је на локалитету потврђено насеље.

Будући да је млађе гробље овде датовано од друге четвртине 8. до, изгледа, раног 9. века - при чему у малобројним представљеним гробовима нема оних из прве четвртине 8. столећа и старијих, што не значи да их није било међу више од 150 за које нису објављени никакви подаци - могло би да се претпостави да је некропола са урнама била из 7. века, и да је можда трајала и почетком 8. столећа. Такву могућност није

искључио ни Ђорђе Јанковић (2003: 100). То би значило да у Старом Сланкамену имамо ретку потврду словенског обитавања у време аварске доминације, по свему судећи из прелазне етапе њихове превласти, будући да су урне у којима су покојници сахрањивани рађене на витлу. Ово је већ наговештено у резимеу претходног пописа налазишта. Ако је та претпоставка тачна, испоставило би се да је доласком касноаварске популације извршена смена претходног словенског становништва.

Ипак, за коначну оцену овог важног налазишта морали би да се сачекају резултати анализе комплетног материјала са некропола и теренске документације, што је за тему своје дисертације пријавила Ивана Пашић.

4.10.14. **Сурдук**

4.10.14.1. *Географско одређење*

Југоисточно од Сланкамена, на лесној заравни која се издиже над веома уској зони алувијалне равни Дунава, налази се Сурдук (Ћурчић, Ђуричић 1994: 159, Geomorfološka karta 2005). На тој доминантној тачки, још Римљани су подигли утврђење Ритијум.

4.10.14.2. *Историјат истраживања*

Са простора утврђења, тј. локалитета Градина, потиче један случајан касноаварски налаз. Предмет је нађен око 1905. године, без ближих подтака, и чува се у Археолошком музеју у Загребу. Кратки коментари о налазу објављени су у неколико наврата (Dimitrijević *et al.* 1962: 96-97; *cf. ADAM* 2002: 332).

4.10.14.3. *Археолошки налази*

Реч је о једноделном штитастом окову, ливеном у бронзи, висине 3,8 cm. Предмет је украшен биљним мотивом на пунктираној основи (Dimitrijević *et al.* 1962: 97, Sl. 1). Недавно је налаз из Сурдука сврстан у тип *IV* окова коњске орме, као још неки раније обрађени комади. Опширнија дискусија о представницима овог типа и налазима тзв. стила *Блатница* дата је у одредници о Ченеју. Налази типа *IV* углавном се датују у време које одговара Забојниковој фази SS IV (780-800/825) (Cshuthy 2012: 186, Fig. 5/9, Map I/D: *T. 87/11*). Требало би нагласити да се у тај оквир у потпуности уклапају и ранији предлози датовања окова из Сурдука (Dimitrijević *et al.* 1962: 97; Kovačević 1973: 53; Trbuhović 1982: 72; *ADAM* 2002: 332).

4.10.14.4. *Анализа података*

Налаз је неспоран траг коришћења простора некадашњег римског војног логора у касноаварско доба, али се не би могло доказати да је то било чињено из посебних стратешких разлога. Оно што би могло да се закључи, то је да се (касно)аварска популација и у овом случају определила за коришћење повољног положаја на ободу Срема, који је био препознат још у време Римског царства.

4.10.15. **Нови Бановци**

4.10.15.1. *Географско одређење*

О позицији Нових Бановаца и локалитета Пургер, некадашњег римског утврђења *Burgenae*, већ је било речи (*3.10.6.1*. на стр. 324).

4.10.15.2. *Историјат истраживања*

Назначено је и да са овог локалитета потиче читав низ случајних налаза из времена Сеобе народа, а у првом попису налазишта већ је обрађено неколико предмета који могу да се припишу ранијој фази аварског присуства (*cf*. Dimitrijević *et al*. 1962: 81-86). Касноаварске налазе, које је међу многим старијим предметима на прелазу из 19. у 20. век прикупио локални повереник загребачког музеја Мијо Факундини, споменуо је још Јосип Бруншмид (Brunšmid 1901: 156, 164, Sl. 119; *cf*. *ADAM* 2002: 263), а посвећени су им још неки крађи осврти. Налази се махом се чувају у Археолошком музеју у Загребу, а оков који ће овде бити последњи представљен у Народном музеју у Београду (Dimitrijević *et al*. 1962: 87-88).

4.10.15.3. *Археолошки налази*

Позном одсечку аварске превласти такође припада неколико налаза. Приказана су два споредна језичка, четири различита појасна окова и један оков орме. Први приказани језичак представља четири таква налаза, цела и фрагментована. Висине је 3,8 cm, ливен је у комаду бронзе, са увлаком и стилизованим мотивом вреже, а други је ужи и слично обликован и украшен, висине 5 cm. Спомињу се још два дводелна ливена споредна језичка (Dimitrijević *et al*. 1962: 87, Sl. 23, 24: *T. 87/15, 16*). Док први приказани језичак највише подсећа на представнике типа 105 серијације Јозефа

Забојника из фазе SS II (720-750), други нема директну аналогију, али највероватније припада истом времену (Zábojník 1991: 236-237, 248, Taf. 23/16).

Од појасних окова, најпре је приказан горњи део дводелног окова у виду правоугаоне ливене бронзане плочице с проломљеним грифоном (Brunšmid 1901: 164, Sl. 119/1; Dimitrijević *et al.* 1962: 87, Sl. 25: *T. 87/17*), који припада типу 240 референтне серијације, из исте фазе (Zábojník 1991: 238, T. 39/11-13). Наредни појасни оков је једноделан, такође ливен у бронзи. На четвороугаоном окову, проламањем је изведен решеткасти мотив (Brunšmid 1901: 164, Sl. 119/4; Dimitrijević *et al.* 1962: 87, Sl. 26: *T. 87/18*), што га сврстава у Забојников тип 208 из фазе SS I (700-720) (Zábojník 1991: 236-237, 248, 37/10). Сличан оков из Новог Бечеја споменут је у одговарајућем уносу.

Потом су приказана два дводелна окова везана шарниром, украшена проломљеним флоралним орнаментима, висине 3,6 cm, односно 3,1 cm (Dimitrijević *et al.* 1962: 87, Sl. 27, 28: *T. 87/19, 20*). Први припада серијацијском типу 248, а други типу 246 из фазе SS III, од 750. до 780. године (Zábojník 1991: Taf. 40/13, 6). Споменуто је још неколико ситних појасних окова и окова појасних рупица, без илустрација.

На крају, илустован је још један оков. Реч је о једноделном штитастом окову висине 2,3 cm који, иако најпре опредељен као појасни (Dimitrijević *et al.* 1962: 88, Sl. 29), заправо припада орми. Предмет из Нових Бановаца већ је споменут у расправи о сличном окову из Ченеја, где је понуђена опширнија дискусија. У тамо цитираној специјалистичкој анализи, бановачки комад је приписан оковима типа *IV* орме, као и претходно описан оков из Сурдука, који се углавном датују у време Забојникове фазе SS IV (780-800/825) (Csuthy 2012: 186: Fig. 5/4, Map I/D: *T. 87/21*).

4.10.15.4. *Анализа података*

Представљени налази датовани су у 8. и, нешто прецизније, позни 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 87-88). Остајући при датовању предмета у време 8. века, чега се касније држала и Лепосва Трбуховић (Trbuhović 1982: 71), Јован Ковачевић је претпоставио да више од 10 случајних касноаварских налаза заправо потиче са неке тамошње некрополе (Kovačević 1973: 53).

Из приложене анализе види се да је датовање налаза било добро изведено, што по свему судећи важи и за Ковачевићеву процену да они потичу са гробља. Пошто није јасно да ли су ти случајни налази имали непосредне везе са старијим предметима у аварској употреби, раније обрађеним, оставштина из Нових Бановаца овде је представљена на два места. Другим речима, не може се знати да ли су тамо постојале

две аварске некрополе, или једна већа, ширег датовања, на шта се помишљало (*ADAM* 2002: 263). Од важности је поново скренути пажњу на бројне, још старије налазе из епохе Сеобе народа. Сви ти давно прикупљени предмети сведоче о прилично интензивном коришћењу положаја старог римског утврђења у различитим етапама касне антике и раног средњег века.

4.10.16. **Земун (Zimony)**

Из Земуна и околине потиче више касноаварских налаза.

4.10.16.1. Локалитет Капела

4.10.16.1.1. *Географско одређење*

Географске одлике Земуна такође су раније коментарисане (*3.10.8.1*. на стр. 329). Локалитет Капела налази се узводно од Земуна, према Батајници, насупрот једне дунавске аде (Kovačević 1973: 52).

4.10.16.1.2. *Историјат истраживања*

У збирци некадашњег Народног музеја у Земуну нашло се нешто случајних налаза из 1956. године, без икаквих ближих података (Dimitrijević *et al.* 1962: 105).

4.10.16.1.3. *Археолошки налази*

Поред неколико старијих германских налаза, било је сакупљено и нешто касноаварских. Од четири тако опредељена налаза, илустрована су два. Један споредни језичак висине 2,4 cm био је израђен од ливеног дела са проломљеним стилизованим украсом и полеђине од неукрашеног лима (Dimitrijević *et al.* 1962: 105, Sl. 9: *T. 92/24*). По облику горњег дела, језичак би могао да се припише разним типовима, међутим за типолошко опредељење у овом случају је пресудан конструктивни елемент, тј. полеђина од лима, какве носе комади типа 98 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 240, Abb. 1).

Други споредан језичак и један појасни оков нису представљени цртежима, али се на основу њихових кратких описа чини да је исправно временско одређење, у позни 8. век, које су дали аутори каталога *Сеоба народа*. У крај 8. и почетак 9. века датован је штитасти појасни оков висине 2,3 cm, приписан стилу *Блатница*, који на пунктираној основи носи стилизовани флорални орнамент (Dimitrijević *et al.* 1962: 105, Sl. 10: *T.*

92/25; Kovačević 1973: 53). Налаз може да се припише типу 172 Забојникове серијације, односно фази SS IV (780-800/825) (Zábojník 1991: 239, 241, Taf. 33/23Abb. 1). У новије време, понуђено је превише широко датовање налаза, у 8. век (*ADAM* 2002: 431).

4.10.16.1.4. *Анализа података*

Група налаза из друге половине 8. и можда с почетка 9. века највероватније сведочи о касноаварском обитавању на тој локацији, на којој су своје трагове раније оставили и Германи. Није најјасније да ли са овим налазиштем може да се изједначи вишеслојни локалитет Капела код Батајнице, на којем је, без упоришта у објављеном материјалу, препознато словенско насеље 8. века (Мркобрад 1986а), што је већ споменуто.

4.10.16.2. Локалитет Говеђи брод

4.10.16.2.1. *Географско одређење*

Локалитет Говеђи брод налази се на обали Дунава, низводно од Капеле, према Земуну (Kovačević 1973: 52).

4.10.16.2.2. *Историјат истраживања*

Неколико случајних налаза из 1960. године чува се у Народном музеју у Београду, без пратећих података (Dimitrijević *et al.* 1962: 105).

4.10.16.2.3. *Археолошки налази*

Први приказан налаз је горњи део појасног окова, у виду бронзане правоугаоне плочице с проломљеном представом грифона (Dimitrijević *et al.* 1962: 105, Sl. 5: *T. 92/26*). Веома препознатљив оков припада типу 240, који се опредељује у фазу SS II, од 720. до 750. године (Zábojník 1991: 238, T. 39/11). Други налаз такође представља горњи део дводелног окова који је изворно био склопљен помоћу шарнира. Штитасти оков висине 3 cm има проломљен стилизовани биљни украс (Dimitrijević *et al.* 1962: 105, Sl. 6: *T. 92/27*) и највероватније припада Забојниковом типу 248 из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 241, Taf. 40/12). Спомињу се још неилустровани „potkovičasti“ окови, можда окови појасних рупица. Ти окови билу су ливени у бронзи, а на једном је био уметак од белог стакла. Налази су датовани у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 105; Kovačević 1973: 51, 53; *ADAM* 2002: 430).

4.10.16.2.4. *Анализа података*

На цитираном месту, Јован Ковачевић је изнео мишљење да описани комади припадају једном појасу (...*mehrerer Zierstüske eines Gürtels*...), што није немогуће, ако се има на уму могућност сасатављања позних гарнитура од окова различитог датовања, о чему је највише речи било у одељку о некрополи Чаревци. Та могућност је ипак само теоретска, јер немамо податак да предмети потичу из *једног* гроба. Представљени комади збирно се датују у средишњих шест деценија 8. века, и могли су да потичу из два, три или чак четири гроба (касно)аварске некрополе, а могли су да представљају и насеобинске налазе, што је ипак мање вероватно.

4.10.16.3. Локалитет Друга водна станица – Економија 13. мај

4.10.16.3.1. *Географско одређење*

Локалитет Друга водна станица је на обали Дунава, низводно од Капеле и Говеђег брода (Kovačević 1973: 52).

4.10.16.3.2. *Историјат истраживања*

Са овог локалитета потиче само један случајан налаз који се чува у Музеју града Београда, без других података (Dimitrijević *et al.* 1962: 104).

4.10.16.3.3. *Археолошки налази*

Реч је о горњем делу појасног окова штитастог облика, висине 2,2 cm, који је израђен од бронзе, у техници ливења с проламањем. Оков је штитастог облика, а преко шарнира је изворно носио привезак, који недостаје. Налаз је датован у крај 8. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 104, Sl. 3: *T. 92/28*) или шире у 8. век (*ADAM* 2002: 431). Прецизније, припада серијацијском типу 245 или 246. Оба типа датују се у фазу SS III (750-780) (Zábojník 1991: 238, Taf. 40/2, 7, Abb. 1).

4.10.16.3.4. *Анализа података*

Иако нема основа за дискусију о томе да ли оков потиче из неког гроба или насеља, представља један од поузданих трагова боравка Авара у земунском крају пред крај постојања њиховог Каганата.

4.10.16.4. Локалитет Прва водна станица

4.10.16.4.1. *Географско одређење*

Низводно од Друге, на обали Дунава се налази Прва водна станица (Kovačević 1973: 52).

4.10.16.4.2. *Историјат истраживања*

Са овог локалитета такође потиче тек један случајан налаз, смештен у Музеју града Београда. Нема података о условима налаза (Dimitrijević *et al.* 1962: 104).

4.10.16.4.3. *Археолошки налази*

Предмет је описан као „Okov, bronza, livenje sa prolamanjem, srcolik, vis. 1,8 cm." Иако налаз није илустрован, приложен опис је у складу с предложеним датовањем у крај 8. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 104; Kovačević 1973: 51). Вероватно опреза ради, налаз је на другом месту датован шире, у 8. век (*ADAM* 2002: 431).

4.10.16.4.4. *Анализа података*

Као и у претходном случају, и налаз са локалитета Прва водна станица обележава једну тачку у распореду Авара на истоку Срема пред крај њихове превласти. Било би излишно упуштати се у друге претпоставке. Имајући у виду просторни распоред два последња локалитета, на овом месту би могла да се изнесе претпоставка да је локалитет Трећа водна станица, који није картиран (*cf*. Kovačević 1973: 52), налазио узводно од Друге водне станице. Са тог локалитета потиче један неилустровани срцолики бронзани језичак, такође датован у крај 8. века (Dimitrijević *et al.* 1962: 104), односно шире у то столеће (*ADAM* 2002: 431).

4.10.16.5. Локалитет Инвалидски комбинат

4.10.16.5.1. *Географско одређење*

Мало узводно од Друге, на обали Дунава налази се и локалитет Инвалидски комбинат (Kovačević 1973: 52).

4.10.16.5.2. *Историјат истраживања*

И на тој локацији је случајно нађен један предмет из позне фазе аварске превласти, смештен у Музеју града Београда. Другим подацима се не располаже (Dimitrijević *et al.* 1962: 104).

4.10.16.5.3. *Археолошки налази*

Предмет са места Инвалидског комбината је различито описиван у стручној литератури. Према старијем и тачнијем одређењу, реч је о проломљеном ливеном окову од бронзе са представом фантастичне животиње, ширине 2,6 cm (Dimitrijević *et al*. 1962: 104, Sl. 2: *T. 92/29*). На другом месту, пак, предмет је описан као „део окова... са представом зеца" (*Teil eines Beschlages... mit der Darstellung eines Hasen*) (Kovačević 1973: 51). На оба цитирана места, датовање предмета одређено је у 8. век, као и у новијем осврту (*ADAM* 2002: 431).

За разлику од претходно описаних налаза из околине Земуна, овај налаз не представља део двочланог, већ је реч о једноделном окову. Иако илустрација у каталогу *Сеоба народа* није сасвим прецизна, јасно је да нема дела шарнир - механизма који би носио доњи део окова. Одговарајуће једноделне окове, који су сасвим налик на горње чланове чешћих дводелних окова с представом грифона, Јозеф Забојник опредељује у тип 205 своје серијације појасних налаза. Као и дводелни, и ови окови са представом грифона у седећем положају или у приправности за скок се датују у фазу SS II, од 720. до 750. године (Zábojník 1991: 238, Taf. 37/5). На основу приложеног цртежа, такође, тешко је расправљати о томе да ли је на окову представљен грифон или зец. Заиста се стиче утисак да животиња, иначе у уобичајеном ставу грифона, нема кљун, као и да јој ухо није подигнуто. Тај детаљ, ипак, није од утицаја на типолошко и временско опредељење окова.

4.10.16.5.4. *Анализа података*

Осим што је прецизирано датовање предмета, он не нуди друге могућности за интерпретацију, сасвим слично претходно описиваним комадима из околине Земуна.

4.10.16.6. Локалитет Земун поље

4.10.16.6.1. *Географско одређење*

Земун поље се налази на месту античког мутација Алтине, које је имало и старији слој келтске окупације. Иако је налазиште уцртано на белу карту (Kovačević 1973: 52), а подаци за подручје града Београда нису уцртани у геоморфолошку основу Аутономне покрајине Војводине, поређењем *Google* сателитског снимка делом источног Срема који је картиран на тој основи, доста поуздано може да се закључи да је

стара Алтина била подигнута на споју лесне заравни и флувио – барског дна Панонског басена (*cf*. Geomorfološka karta 2005).

4.10.16.6.2. *Историјат истраживања*

Током једног месеца у јесен 1963. године, на том месту су изведена заштитна истраживања у организацији Народног музеја у Земуну. Поред Данице Димитријевић, тадашњег кустоса музеја, од познатих археолога у екипи су били и Мартин Габричевић и Петар Поп-Лазић. Док су истраживања која су изнедрила горе назначено временско одређење налазишта била у току, власник једне куће на западној периферији локалитета је у свом дворишту ископао малу групу скелетних гробова. Археолози који су радили на суседним парцелама су евидентирали и прикупили налазе који су потом били похрањени у земунски музеј. Интересантни гробни инвентари ускоро су споменути у извештају и објављени у једном запаженом чланку Данице Димитријевић на немачком језику (Dimitrijević 1963: nap. 2; Dimitrijević 1966: 53, n. 1).

4.10.16.6.3. *Археолошки налази*

Налази су опредељени у три гробне целине, од којих су две приписане особама женског пола. Убедљиво највећи број налаза потиче из гроба мушкарца. Главни језичак, ливен у бронзи и позлаћен, висине 9,4 cm, из једног је комада. Са једне стране језичка је рељефна представа пет људских глава у у кружним пољма, постављених једно испод другог по скоро целој висини језичка. Место увлаке је посебно украшено и завршено паром псеудогранулираних купа. Језичак има наребрен руб, а наличје је украшено петоструком стилизованом врежом. Површине језичка које нису рељефно истакнуте украшене су пунктирањем (Dimitrijević 1966: 53-54, T. I/1a-c: *T. 93/1*). Овај касноаварски језичак нема паралелу у Забојниковој серијацији.

У неколико наврата су спомињани касноаварски појасни комади са људским представама, од којих је релативно слична приказима из Земун поља једна из Челарева (Bunardžić 1985: Cat. 227). Антропоморфне сцене су ретке, како је већ пренето, и могу да се поделе на оне које настају према античким узорима, централноазијским легендама и шаманизму (Ковачевић 1977: 177-178). Нема сумње да представе из Земун поља, приказане из профила, припадају првој групи. Међу неколико аналогија које је прикупила Даница Димитријевић, најсличнији језичак потиче са некрополе Себењ. Слично обликован, тек нешто издуженији, такође наребреног руба и једнако решене

увлаке, тај језичак носи шест одговарајућих портрета (Dimitrijević 1966: 58, T. VII; Garam 1975b: 80, 98, Fig. 8/18).

Четири споредна језичка, висине 4,5 cm, такође су ливена у бронзи и позлаћена. Да припадају истој луксузној гарнитури види се пре свега по једнаком решењу увлаке и руба. Језичци носе стилизовани спирални биљни украс (Dimitrijević 1966: 54, T. II: *T. 93/2*). По начину на који је крај појаса увлачен у језичак, слични су споредним језичцима Забојниковог типа 91, док су по изгледу налик на представнике типа 97. Оба типа су из фазе SS III (750-780) (Zábojník 1991: 239, 248, Taf. 22/15, 21).

Појасна копча је дводелна, ливена у бронзи и позлаћена, ширине 6 cm. За овалну алку профилисаног трна шарниром је причвршћен штитасти оков који на пунктираној основи носи витичаст украс. Профилисани трн је сачуван (Dimitrijević 1966: 54, T. III/1: *T. 93/8*). Припада типу 132 из исте фазе SS III (Zábojník 1991: 239, Taf. 27/8-13). Уз ову копчу, нађена је још једна, за коју је претпостављено да је била на неукрашеном унутрашњем појасу (... *gehörte dem unteren unverzierten Riemen an*). Ливена бронзана копча је израђена у једном комаду, тако што се на издужену овалну алку профилисаног лежишта трна наставља штитасти оков (Dimitrijević 1966: 55, T. III/2: *T. 93/9*). Највише је налик на копче типа 128, и њима сродног типа 132, из фазе SS III (Zábojník 1991: 239, Taf. 27/3-7, Abb. 1).

Од типолошки препознатљивих елемената, гарнитури припада и ливен и позлаћен бронзани оков облика елисе пропелера, с подужним жлебом, висине 6 cm (Dimitrijević 1966: 54, T. III/3: *T. 93/3*). Налаз се поуздано опредељује у серијацијски тип 160 из исте фазе (Zábojník 1991: 240, Taf. 31/6, Abb. 1). У претходном тексту, споменут је један одговарајући оков из Челарева. Карактеристични су и ситни проломљени окови, и они ливени и позлаћени. Прикупљена су четири нешто већа окова појасних рупица, ширине 2,1 cm, уз 13 мањих срцоликих окова (Dimitrijević 1966: 54, T. IV: *T. 93/11, 13*), који немају директну серијацијску аналогију, али путем осталих препознатљивих налаза из гарнитуре из гроба 227 са некрополе Халимба, коју су красили и одговарајући ситни окови (*cf*. Török 1998: Taf. 72), и ти налази из гроба из Земун поља могу да се датују у фазу SS III.

Посебно је интересантно пет кружних окова – медаљона, пречника 2,8 cm и дебљине 0,5 cm. Такође су ливени у бронзи и позлаћени, украшени по једном портретном представом на пунктираној полеђини. Из средишта полеђине сваког комада излазио је шпиц који је очигледно бушио кожни ремен. Медаљони су, како се наводи,

били нађени у пределу грудног коша, распоређени по вертикали (Dimitrijević 1966: 55, T. V: *T. 93/10*).

Предмети највише подсећају на оне из Смрдеља код Книна. Услови тих давнашњих налаза, такође ливених у бронзи и позлаћених, нису најјаснији, па се помишљало да они потичу из касноаварског гроба, али и спаљеног словенског. Требало би истаћи да је и језичак из Смрдеља сличан налазу из Земун поља, с тим што у његовим кружним пољима распоређене птице (Petrinec 2009: 151-160, Sl. 61, T. 88). Управо на основу мотива птица, сасвим несвојственог Аварима, Фалко Даим је наслутио да је реч о узору, како је под наводницима ставио, византијском (*"Byzantine"*), под којим су настали неки касноаварски језичци сличног облика и декоративног решења, али с представама четвороножних животиња уместо птица (Daim 2001: 177-180, Fig. 6, 7). У оквиру своје концепције *Авари на Јадрану*, Јован Ковачевић је налазе из Смрдеља приписао тој популацији, иако је мотив птица повезао пре свега са приказима на прероманичкој каменој пластици. Медаљонима са портретима, пак, Ковачевић није посветио пажњу (Kovačević 1966: 61-64, Sl. 14). Иако се у целини не слаже са Ковачевићевим мишљењем, Чанад Балинт сматра да је једини налаз из Далмације „сигурно" аварског порекла управо гарнитура из Смрдеља, али да ни она, имајући у виду јасан старохрватски контекст, не може да се уузме за доказ стварног аварског присуства на том тлу (Bálint 2003: 59).

Порекло окова с портретима је свакако касноантичко, у вези с култом императора, али се утицај на Аваре највероватније није ширио са ромејских поседа јужно од Саве и Дунава. Пре свега, у аварској материјалној култури нема таквих позајмљеница пре позног 8. века, а слични налази се углавном групишу на западној периферији Каганата (Dimitrijević 1966: 60-62, 70; Petrinec 2009: 156-157).

Није јасан налаз дводелног бронзаног окова, наводно из предела кука покојника, који је састављен од червороугаоног окова који преко петље носи ливену алку пречника 1,8 cm (*T. 93/7*). Реч је о старијим оковима, какви су већ описивани, будући да одговарајући серијацијски тип 224 припада фази SS I, тј. првој петини 8. века (Zábojník 1991: 236, 248, Taf. 38/14; *cf*. Garam 1995: Abb. 97/18-21; 254).

Истом гробу се приписује и појасна гајка и још један оков, потом две перле облика семенки лубенице, руком рађена посуда (*T. 93/5, 12, 15*) и бојна секира. Те појасне налазе није нужно детаљније описивати, будући да је датовање гроба сасвим извесно, а исто би се односило и на остале предмете. Секира је била нешто знатније

дужине, 15,5 cm, што би је ипак определило у групу бојних секира (Dimitrijević 1966: 55, T. VI/1: *T. 93/14*), тим пре што је кородиран налаз мерен и исцртаван пре конзервације. Претходно обрађене аварске бојне секире имале су дужине 11-13 cm.

У гробу 1, приписаном особи женског пола, нађен је само руком рађени лонац, а у гробу 3, осим лонца, и једна перла облика семенке лубенице и остаци гвозденог ножа (Dimitrijević 1966: 53, 55, T. VI/3, 4: *T. 93/16, 17*).

Појасна гарнитура је датована у крај 8. или почетак 9. века (Kovačević 1973: 53), а укупно датовање гробова је широко постављено, у 8. столеће (*ADAM* 2002: 431), или боље, „u puni VIII vek" (Dimitrijević 1963: 108; Mrkobrad 1980: nap. 578).

4.10.16.6.4. *Анализа података*

Јасно је да се гроб мушкарца може датовати од 750. до 780. године. Имајући у виду услове налаза, могло би да се постави питање да ли су сви предмети били ваљано распоређени по целинама. То би могло да се односи на другу копчу из гроба мушкарца, као и на појасни оков с почетка 8. века. Уколико је тај предмет заправо био из неког другог гроба, ишло би се ка ширем датовању налазишта.

Интересантан налаз из Земун поља нуди још неке могућности интерпретације. Даница Димитријевић и Јован Ковачевић су, на цитираним местима, особу мушког пола описали као сахрањеног ратника. Наведено није немогуће, али ваља имати на уму да је у позном 8. веку ратник могао да носи знатно изражајнија обележја своје службе. У одсуству коња, сабље и сл, чини ми се да је бојна секира била приложена као сведочанство да је тај имућни, истакнути појединац, уз остало, *могао* да буде и ратник. Порекло ретке појасне гарнитуре са којом је сахрањен нуди и другачије сагледавање његовог статуса.

Уколико је спорадично документована мода ношења појасних гарнитура са људским представама по касноантичком узору долазила из западних крајева Каганата, налаз из Земун поља би у најмању руку могао да сведочи о одсјају веза тамошњих житеља Каганата са северномедитеранским центрима, о чему је било речи. Из исте регије је вероватно стигао и узор за израду, ако не и сама и гарнитура нађена у Смрдељу код Книна. Тако би налаз из Земун поља могао да се разматра у сличном кључу као и неке друге скупоцености са краја 8. века из Срема и јужне Бачке, међу којима се посебно истичу раније помињани абасидски златници. Реч би била о надрегионалној трговини.

Овакво тумачење је, чини се, уздржаније од става Данице Димитријевић, која је појаву појасних гарнитура с портретима довела у везу са потпадањем Авара под франачки утицај и успостављање вазалног односа, те зачецима њихове христијанизације. По мишљењу ауторке, овакви појаси представљају обележје трансформације аварске елите (Dimitrijević 1966: 70). Овом интересантном закључку, ипак, противречи горе установљено време израде појаса.

4.10.17. **Бољевци**

4.10.17.1. *Географско одређење*

Бољевци се налазе у на обали Саве у југоисточном делу Срема, на ширем подручју града Београда, тако да нису обухваћени ни општијим прегледом геоморфолошке условљености подизања насеља, ни прецизнијом геоморфолошком основом АП Војводине (*cf*. Ћурчић, Ћуричић 1994; Geomorfološka karta 2005).

Са *Google* сателитског снимка може да се рашчита да је село подигнуто скоро на самој обали кривине реке Саве, а између једног умртвљеног и једног старог меандра. Локалитет Село налази се реону у приватних башти кућа у самом центру насеља (Мркобрад 1982b: 29). Раносредњовековно насеље подигнуто је на надморској висини од око 77 m (*cf*. Мркобрад 1985a, Сл. 1).

4.10.17.2. *Историјат истраживања*

Истраживања у Бољевцима спровођена су у оквиру пројекта *Београдско подручје у средњем веку* Музеја града Београда (Мркобрад 1985a: 188). Након увида у налазе који су се чували у месном Дому културе, разговора са власницима неких предмета, кабинетске припреме и рекогносцирања атара села, у лето 1981. године приступило се двонедељним сондажним ископавањима на локалитету Село. Руководилац истраживања био је Душан Мркобрад, а ископавања су, у недостатку средстава за физичку радну снагу, обављали студенти археологије.

На местима на којима је на површини препозната керамика 11-12. века „Отворене су три сонде (12,00 x 2,00 x 2,00 и једна кружна R = 3,20 m).“ Захваљујући приложеним фотографијама и њиховим легендама, из овог нејасног описа (Мркобрад 1982b: 28-29, нап. 1-2, Т. X) би могло да се изведе да су заправо биле ископане две сонде димензија 12 m x 2 m и једна сасвим неуобичајена, кружног (sic!) облика. У сваком случају, већ ови почетни радови на локалитету обезбедили су успостављање

хронологије локалитета и прелиминарно опредељење културних слојева. Утврђена су четири основна стамбена хоризонта – касновинчански, енеолитски, средњовековни, датован у време 11-12. века, и хоризонт модерног доба из 16. и 17. века (Мркобрад 1982b: 29).

Пошто је процењено да угрожена површина локалитета износи 4.000 m^2, а да је истражена површина сразмерно мала, радови су настављени двонедељним кампањама у пролеће 1983. и јесен 1984. године, током којих су истражене још четири сонде укупне површине 53 m^2. Радови су вођени на исти начин као и претходни, с циљем да се прикупе потпунији подаци о средњовековном насељу (Мркобрад 1986b: 63, нап. 2-3) До краја радова, остало се на око 100 m^2 истражене површине (Мркобрад 1985a: нап. 6).

Године 1983, отворене су две правоугаоне сонде, димензија 10 m x 1,5 m, и једна сонда кружног облика, пречника 3,5 m. По први пут се наишло на трагове раносредњовековног културног слоја (Мркобрад 1985b: 165).

Радови из 1984. године, „заштитно сондажног карактера“, одвијали су се у правоугаоној сонди (рову) површине 12 m x 1,5 m и у још једној кружној сонди, пречника 3,5 m, у којој је констатован пети стамбени хоризонт, опредељен као ранословенски (Мркобрад 1985a: 188-189, нап. 2-3). Резултати истраживања у Бољевцима објављени су у оквиру четири цитирана извештаја.

4.10.17.3. *Археолошки налази*

На вишеслојном археолошком налазишту, раносредњовековни остаци приписани Словенима откривени су током треће кампање, 1983. године. Реч је о остацима једне куће и припадјуће пећи, која је опредељена као хлебна, који су до дубине 0,3-0,5 m били укопани у јак енеолитски слој, па касније оштећени укопима 11-12. века. Подница куће била је обложена ломљеним каменом, а по њеној ивици су распоређени крупнији облуци. Оштећења су била знатна, па Душан Мркобрад није могао да приступи покушају реконструкције целине. Датовање је изведено на основу налаза уломака керамике са подова куће и пећи (Мркобрад 1985b: 167-170; Мркобрад 1986b: 64).

Трећи раносредњовековни објекат, нађен у јами (сонда 2/84) такође је био укопан у енеолитски слој и оштећен једном пећи млађег средњовековног хоризонта. Опис археолошке ситуације није јасан. Оцењено је да је у питању словенска земуница, „облика стилизованог облика Т, састављена од најмање две, а вероватно и више стамбених просторија. Облик, димензије и оријентација могу се само наслутити, јер

технички није било могуће испитати цео објекат.“ Оно што може да се закључи из приложеног цртежа, јесте да је отприлике у једној трећини основе ископа кружне сонде 2/84 снимљен део основе земунице, површине 1,3 m x 1,1 m, у чијој средини се налази издигнути банак (Мркобрад 1985a: 190, Сл. 1: *T. 94/1*). На основу тога не може ништа да се говори о евентуалном изгледу или броју или распореду просторија земунице, а банак је по свој прилици огађивао оштећено огњиште. На основу керамике и осталих предмета, земуница временски и културно потпуно одговара кући нађеној претходне године.

Фрагменти керамике углавном припадају већим, руком рађеним лонцима дебљих зидова, сивкасте и окер боје печења. Лонци су обликовани тако да разгрнут, слабо профилисан обод преко рамена, које није јачен избачено, прелази у благо задебљан трбух. Посуде су прављене од слабо пречишћене земље с примесама песка и туцаног кречњака. У већини случајева, лонци су били украшавани валовницама или водоравним жлебовима, као и убодима и урезима у различитим комбинацијама (Мркобрад 1985a: 190, Сл. 3; Мркобрад 1985b: 167-171, Сл. 2-4). У свом раду о раносредњовековним насељима у Војводини, Небојша Станојев спомиње и лонце са витла, такође од сиво и окер печене земље, с додатком песка и туцане грнчарије. ободи су благо или косо разгрнути, са закошеном или облом усном. И у овом случају, украшавање је вршено урезивањем заталасаних или водоравних линија и убодима чешљем у различитим комбинацијама. Понекад су украшавани и ободи (Станојевић 1987: 125, Т. XI: *T. 94/5-13*).

Сем керамике, групу налаза старијег средњовековног хоризонта чинила су и три коштана шила, можда рибарски прибор, али и „једна оштећена коштана оплата чешља“, као и клин и нека гвоздена оплата (Мркобрад 1985a: 190, Сл. 2, 4: *T. 94/2-4*; Мркобрад 1986b: 64). Коштана шила представљају сасвим уобичајене налазе, тако да су у претходном тексту већ описани налази из Бечеја и Хоргоша. Требало би спомеути и налаз пара бронзаних наушница из прве кампање. Реч је о каричицама кружног пресека са карактеристично *S* - увијеним крајем, какве се широко датују. Мркобрад их је определио у белобрдски накит 10-12. века (Мркобрад 1982b: 31, Т. XIII/2). Такво опредељење није спорно, али би требало додати да се одговарајући примерци јављају и раније, пре свега као обележје најпознијег аварског хоризонта у северном и западном делу Каганата, тј. на тлу данашње Словачке и у Трансданубији. Источније, у Тисафиреду, датују се у почетак 9. века (Garam 1995: 286-290, Abb. 149/26, 254).

Налази старијег средњовековног хоризонта у Бољевцима приписани су Словенима и датовани у 8. век, ако не и раније, уз оцену да два засебна а истовремена објекта откривена на малој површини указују да је насеље користила „јака словенска заједница“ (Мркобрад 1985a: 191-192; Мркобрад 1986b: 64). Небојша Станојев сматра да ти налази допуњују сазнања о најстаријем насељавању Словена у ширу зону нашег Подунавља, које оквирно датује од 7. до 9. века (Станојевић 1987: 128), а изражено је и мишење да овај хоризонт, датован у 8. век, представља настарији слој дуготрајног словенског насеља (Јанковић 1990: 77). У новије време, ти налази из Бољеваца су датовани у 8. век (*ADAM* 2002: 460).

4.10.17.4. *Анализа података*

Ископавања у Бољевцима, спровођена у оквиру јасно осмишљеног пројекта Музеја града Београда, дала су вредне резултате. Иако нису сасвим јасно представљени, њихов значај ипак може да се наслути из објављених осврта Душана Мркобрада. Истраживало се неколико година, али су због мањка новца кампање трајале свега по око две недеље, тако да у оквиру сонди малих ширина, или пре ровова, није ни могло да се постигне више од утврђивања стратиграфије културних слојева и откривања делова насеобинских објеката. Сасвим неуобичајене сонде кружног облика заправо представљају јаме које су чланови екипе ископавали за приватне потребе власника имања и потом их, колико је било могуће, документовали (Мркобрад 1982b: нап. 4; Мркобрад 1985a, Сл. 1: *T. 94/1*). Ископне површине тог облика, чије профиле није могуће исцртати, није требало означавати као сонде.

Изражена вишеслојност налазишта у центру села указује да су Бољевци подигнути на веома погодном месту, у непосредној близини воде, али ипак неплављеном. Налази су ваљано хронолошки опредељени, уз напомену да споменута коштана оплата није приказана, док сами чешљеви не представљају препознатљиве словенске налазе, већ германске или ромејске. Могло би се помишљати да тај налаз представља материјални траг још једног стамбеног хоризонта на овој локацији.

Етничка интерпретација остаје донекле спорна, јер на основу малог броја налаза не може да се тврди да је насеље 8. века било словенско. Такав закључак, наравно, не може се ни одбацити, али би било сигурније да се (и) ово налазиште определи као насеље из доба позне аварске превласти (*cf*. *ADAM* 2002: 460). О величини и снази оновремене тамошње заједнице, пак, не може се ништа тврдити.

4.10.18. **Хртковци**

4.10.18.1. *Географско одређење*

Хртковци се налазе на споју више речне терасе покривене лесом и алувијалне равни реке Саве (Geomorfološka karta 2005), низводно од Сремске Митровице. Локалитет Гомолава налази се на крају села, на високој обали реке која га засеца и оштећује. Реч је о делу великог тела који се на том месту формирао током протеклих миленијума, и чији је велики део уништен померањем корита Саве. Процењено је да је преостла само једна трећина, или чак четвртина некадашње површине (Petrović, J. 1984: 7).

4.10.18.2. *Историјат истраживања*

Историјат археолошких истраживања Гомолаве овде неће бити описиван, будући да су аварски налази ипак споредни на том локалитету, референтном за читав низ праисторијских култура. Требало би ипак истаћи да је реч о једном од најзначајнијих налазишта на тлу Србије. Систематска истраживања Гомолаве трајала су деценијама и у њима је учествовала плејада српских, али и археолога из иностранства.

Налази којима ћемо се овде посветити откривени су 1978. године, током истраживања „доњег платоа“ у блоку VII. На основу приложене фотографије, чини се да су макар ти горњи слојеви скидани у хоризонталном откопу, јер су скелети сачувани на банцима (Petrović, J. 1978: 32, T. XII/2: *T. 92/23*). Због примењене методологије ископавања, дакле, нису сачувани подаци о изгледу рака.

4.10.18.3. *Археолошки налази*

Откривено је пет касноаварских гробова, укопаних у касноантички културни слој. Гробови су били негирани једном познијом зиданом грађевином. Скелети су били оријентисани запад-исток, у опруженом положају, „sem jednog.“

Са фотографије ситуације види се да се гробови налазе на самој ивици ископа, тј. на обали Саве. Није тешко закључити да се већи део некрополе ширио на другом делу тела, којег је однела Сава, а највероватније је тамо било и одговарајуће насеље (Petrović, J. 1984: 62-63; *cf*. Petrović, J. 1978: T. XII/1, 2: *T. 92/23*).

Прилога је било у свим гробовима. Спомињу се керамичке посуде, ножеви, срп и предмети од кости. На приложеној фотографији, која у детаљу представља предео грудног коша особе сахрањене у гробу 5, препознају се лонац рађен на витлу и украшен

густим вертикалним низовима убода, и једна токарена игленица. На другој фотографији су приказана још два лонца са витла, украшена валовницама и водоравним линијама. Гробови су датовани у време 8-9. века (Petrović, J. 1978: 32, T. XIII), односно краја 8. и 9. века (Petrović, J. 1984: 62, Sl. 62). Недавно је предложено датовање у 8. и прву четвртину 9. века (*ADAM* 2002: 167).

4.10.18.4. *Анализа података*

Готово је извесно да би датовање гробова требало ограничити на 8. и, можда, почетак 9. века. Пошто је сачувани део тела систематски истражен, на локалитету највероватније више нема аварских гробова. О величини аварског гробља, чији је већи део бесповретно изгубљен, као ни одговарајућег насеља, не може да се суди.

Ипак, и пет сачуваних и истражених гробова сведочи да су Авари били свесни одличног положаја Гомолаве, који се потврђивао хиљадама година. Врло је вероватно да их је привукао и сам облик тела, као својеврстан антропогени чинилац рељефа који се у време раног средњег века додатно издизао над Савом.

4.11. *КАСНОАВАРСКИ НАЛАЗИ У ПОСАВИНИ И ПОДУНАВЉУ*

Као и у прегледу рано- и средњоаварских налазишта, и у овом попису најмање налаза има јужно од великих река. Они гравитирају зони аварског насељавања, а неки од локалитета можда представљају и њихову крајњу јужну периферију. О различитим тумачењима те групе налаза, биће речи у закључним разматрањима. Требало би нагласити да је у овом појасу, на локалитету Ушће код Обреновца, откривен један касноаварски гроб који неће бити обрађен, будући да још није публикован.

4.11.1. **Мачванска (Мала) Митровица**

4.11.1.1. *Географско одређење*

Географски положај Мачванске Митровице је описан у првом прегледу налазишта (*3.11.1.1*. на стр. 334).

4.11.1.2. *Историјат истраживања*

Уз раније описане предмете, из Мачванске Митровице потиче и један познија аварска израђевина. Реч је о случајном налазу из 1906. године који се чува у Археолошком музеју у Загребу (Dimitrijević *et al.* 1962: 94-95).

4.11.1.3. *Археолошки налази*

Као што је већ поменуто, те 1906. године у Малој Митровици су нађене две посуде, једна тзв. потиског типа и друга, израђена на спором витлу, сивкастосмеђе боје печења. Посуда је издуженог овалног облика, висине 13,5 cm. На дну носи ознаку, вероватно радионичку, у облику правоугаоника са уписаним крстом (Dimitrijević *et al.* 1962: 94, Sl. 6: *T. 40/11*).

4.11.1.4. *Анализа података*

Две посуде су збирно датоване у време 7-8. века, о чему је већ било речи. Нема услова да се утврди да ли потичу са истог налазишта, највероватније гробља, те да ли је руком рађена посуда уопште била раноаварска. Такође је прокоментарисано методолошки погрешно сагледавање ових различитих посуда из пера Лепосаве Трбуховић (Trbuhović 1982: 70). У сваком случају, лонац тзв. поднавског типа највероватније говори у прилог касноаварског боравка на месту Мачванске Митровице.

4.11.2. **Стублине**

4.11.2.1. *Географско одређење*

Село Стублине налази се на неких 40 km југозападно од Београда. Вишеслојни локалитет Црквине смештен је на високој речној греди која се правцем северозапад-југоисток пружа у дужини од око 500 m. На западној страни, греда је широка око 380 m док се према истоку сужава у простор ширине око 130 m. У односу на геоморфолошке параметре, Црквине су, настављајући се на нешто виши Дренски вис, смештене на самој ивици високе речне терасе.

На рубу неплављеног платоа на којем су Црквине, регистровано је још археолошких локалитета, из доба позног неолита. Јужно и северно од узвишења налазе се потоци, који се сустичу на југоистоку, док је са запада ова целина ограничена једном овалном депресијом. До пре неколико деценија цео плато је са севера и северозапада био окружен мочварама, које су остале од изливања Саве, док су на истоку биле

мочваре од Тамнаве и њених притока. На мочваран терен настављале су се густе шуме (Crnobrnja *et al.* 2010: 9-10, Fig. 1, 2).

4.11.2.2. *Историјат истраживања*

Након мањих археолошких интервенција у прошлости, радови на Црквинама су интензивирани у првој деценији овог века, и огледају се пре свега у екстензивним геофизичким испитивањима, за којима следе усмерена археолошка ископавања. Руководилац истраживања је Адам Црнобрња из Музеја града Београда.

Установљено да се каснонеолитско насеље простире на око 18 ha. Геомагнетским снимањима терена, која су извођена од 2007. до 2011. године, покривена је површина од 83.000 m². Уз то, вршено је и снимање 1125 m профила геоелектричним методом (Crnobrnja 2012: 45-46, n. 1, 2, 4).

До открића касноаварског гроба дошло је 2011. године. Током октобра и новембра месеца, екипа Музеја града Београда обавила је археолошка ископавања у оквиру две сонде, да би се проверили резултати добијени применом даљинске детекције и установила стратиграфија културних слојева на том делу локалитета.

Гроб је већ представљен стручној јавности (Попадић, Марјановић 2012), а до могућности да се с њим ближе упознам дошао сам захваљујући позиву руководиоца истраживања, Адама Црнобрње, да у сарадњи са подносиоцима цитираног реферата припремим публикацију налаза. На тај начин, сем прелиминарно објављених података, на овом месту могу да се позовем и на теренску документацију, а извршио сам и непосредан увид у гробне прилоге. Антрополошку обраду скелетних остатака извела је Наташа Миладиновић-Радмиловић из Археолошког института, на чије ћу се податке позвати. Њени резултати ће такође бити објављени, а свој суд о животињској кости из гроба дао је археозоолог Немања Марковић.

4.11.2.3. *Археолошки налази*

Током ископавања, у источном профилу сонде 02/2011 уочен је укоп гробне раке, који иначе није био установљен током обраде геофизичких података. Рака је била правоугаоног облика, димензија 1,85 m x 0,55 m, оријентисана северозапад-југоисток. Нису уочени посебни детаљи гробне конструкције (*T. 95/1*). Гроб је кроз неолитски културни слој био укопан у лесну здравицу, до релативне дубине од 1,92 m, тј. коте 109.33-109.39 m. Због тога је у земљи испуне раке било доста неолитских налаза.

Сахрањена особа је лежала на леђима, са опруженим рукама и ногама. Скелет је био очуван у већој мери, али су кости у врло лошем стању због киселости земље. Поред десне тибије уочен је део дуге животињске кости, а једна мања кост била је испод ногу (*cf*. Попадић, Марјановић 2012: 38). Заправо је реч о деловима хумеруса, рамене кости одраслог говечета. Антрополошка анализа је, пак, показала да је сахрањена особа била мушког пола, јувенилне старости око 15 (±3) година.

У гробу су нађени делови појасне гарнитуре. Десетак центиментара испод карлице, између бутних костију били су груписани копча, оков облика елисе пропелера, апликација и појасна гајка, који носе ознаке C-155 a-d. Сви делови појаса израђени су од бронзе, и, осим гајке, ливени, а према документацији „у читавој зони испод карлице пронађени су ситни опиљци од бронзе." Некомплетна појасна гарнитура, дакле, није затечена у одговарајућем положају, око паса покојника, већ ниже. Уз то, на фотографији гроба се око тих појасних окова јасно уочава зона тамније земље, која је можда настала разлагањем кожног ремена, али и неке врећице (?) у којој је појас могао да се налази. Донекле сличан случај био би из већ коментарисаног гроба из Старчева, у којем је пар наушница био приложен у врећици и удаљен од лобање (Пап 1997b).

Копча је срцолике пређице, профилисаног лежишта сачуваног, благо повијеног трна са удубљењем за неки ситан капљичаст уметак при корену. Проломљен штитасти оков наребреног руба био је везан за алку шарниром. Димензије пређице су 2,4 cm x 2,9 cm, а окова 2,6 cm x 1,5 cm. Оков копче је затечен под правим углом у односу на пређицу (*T. 95/2*). Налаз је налик на копче Забојникових типова 149 и 151 из SS III (750-780) фазе, уз могућност још и нешто млађег датовања (Zábojník 1991: 238, 239, 241, 248, Taf. 29/6, 7, 9, Abb. 1).

Оков у облику елисе пропелера је висине 6,8 cm и највеће ширине 1 cm, кружно проширеног средишта. У централној рупи је сачувана заковица дужине 1,2 cm, раскуцаних крајева, а на њен доњи крај је остала причвршћена подлошка од лима пречника 1 cm. Оков је по висини украшен вегетабилним мотивом налик на лишће, или чак клас (*T. 95/3*). Међу представницима серијацијског типа 302 из фазе SS III налази се директна аналогија нашем налазу (Zábojník 1991: 240, 248, Taf. 31/11, Abb. 1).

Гарнитури је припадао још један оков, истина знатно ређи. Реч је о ливеном окову висине 2,3 cm, језичасто обликованог тела с две перфорације за заковице, које је завршено кружном алком са два мала проширења (*T. 95/4*). По један слично обликован налаз красио је позноаварске појасеве из гробова 430 са некрополе Нове Замки (Čilinská 1966: 83-84, Taf. LXIV/36) и 513 из Тисафиреда (Garam 1995: 69, Taf. 223/4).

Гајка је направљена савијањем траке лима ширине 2 cm у оквир облика шупљег квадра, чије су остале странице дужина 2,4 cm и 1,4 cm. По врховима спојених ивица биле су пробијене по две заковице, преко подлошки. Једноставна гајка не носи посебне типолошке особине и у овом случају може да се датује саобразно другим појасним комадима из гроба. На гајки су видљиви патином сачувани трагови тканине (*T. 95/5*).

У углу раке, ниже десне ноге покојника, био је смештен налаз за којег су истраживачи претпоставили да је гвоздени мач савијен у спиралу, пречника 13 cm. Налаз је био јако кородиран, па је извађен у блоку земље како би се пре конзервације израдиле рентгенске фотографије. То је и учињено, захваљујући љубазности колега из Завода за заваривање у Београду. На основу добијених снимака, чини се да је заправо реч о гвозденим оковима дрвене ведрице (*T. 95/6*).

4.11.2.4. *Анализа података*

Најпре, јасно је да су појасни окови произведени у другој половини 8. века, тачније између 750. и 780. године. Тај распон, међутим, можда не даје време укопавања гроба. Карактеристичне касноаварске гарнитуре красили су бројни окови, што овде није случај, већ је нађен тек остатак таквог ансамбла. Имајући у виду време израде окова појаса, историјске околности и географску област у којој је нађен гроб, не би могла да се искључи могућност да је сахрана у Стублинама била извршена и почетком 9. века.

Територијални оквир је важан за интерпретацију целине јер је јасно да је, иако постоје нова тумачења јужне границе Панонске низије, по којима она обухвата и сливове јужних притока Саве и Дунава (Ћалић *et al.* 2012), некадашња римска граница на великим рекама у највећој мери остала и јужна граница аварског насељавања. Малобројни изузетни налази из Српске посавине и Подунавља, тако, не могу *a priori* да се узму као доказ значајнијег аварског обитавања на том тлу, иако ваља оставити могућност да исходи будућих истраживања у понечему промене ту слику. О предложеном тумачењу случајних касноаварских појасних налаза са тог простора (Bugarski 2008b) биће још речи. За најјужнији познати аварски гроб, сахрану из Стублина (*cf. ADAM 2002*: Karte 3-5), пак, располаже се прецизно документованим археолошким контекстом, па се могу изнедрити и другачији предлози интерпретације.

Сачувани део, остатак појасне гарнитуре вероватно је био приложен као вотивни дар. Осим што је реч о некомплетној гарнутури, она није нађена у појасном пределу. Притом, копча је деформисана, што је могло да се деси управо због неуобичајеног

начина полагања. Узимајући у обзир закључак контекстуалне археологије, да гроб превасходно одражава идеје заједнице, а не саме сахрањене особе (Schülke 1999: 95), ваљало би се детаљније посветити и интерпретацији ове необичне сахране.

Сахрана је у сваком случају обављена у време кризе Каганата, а можда и убрзо по одлучујућем аварском поразу, што је било и време растакања њиховог идентитета (*cf*. Бугарски 2009а: 140-141). Авари са крајње периферије некада моћног Каганата, а можда и расељени или избегли, извршили су сахрану младића на начин који чува њихову традицију, али на плану исказивања личног статуса покојника засигурно одудара од уобичајених решења.

Може се приметити да су најдубље фунерарне традиције, које се односе на обликовање гроба и начин покопа, као и на стављање прилога у храни, примењене у свом стандардном облику. Додали бисмо да је прилагање хране, барем кад је у питању хумерус говечета, било заиста симболично, јер на раменој кости има мало меса. Насупрот томе, положен вотивни дар је изворно обележје мушкарца, или ратника, али и најпрепознатљивије обележје аварског културног идентитета. Из парцијално сачуваног појаса, ако не и из положаја локалитета, произилази позно (или најпозније) датовање гроба.

Имајући у виду претходне примедбе из домена социјалне антропологије, могло би да се помисли у гробу у Стублинама није била сахрањена само једна млада особа, већ и најпрепознатљивији симбол аварског идентитета, на чему би се темељио утисак да је овде у питању једна од последњих аварских сахрана, која припада историјски кратком времену нестајања Авара, тј. њиховог претапања у, у датом времену, успешније популације. Ипак, као ни у случају некрополе Залакомар, ни на овом примеру не би требало градити најшире правилности јер су се, као што је то већ наглашено, различите локалне заједнице Авара асимиловале различитим темпом, и из различитих конкретних разлога (Daim 2003: 514). Опрез је потребан утолико више, што је за сада ово једина аварска целина на локалитету, и што предложена интерпретација нужно превазилази могућности спознаје на основу самог археолошког налаза.

4.11.3. **Београд**

4.11.3.1. *Географско одређење*

О стратешким предностима положаја на ушћу Саве у Дунав пуно је писано. Не чуди што је подручје данашњег Београда било насељено још од праисторије. Са

простора Улице Божидара Аџије (данас Улица Радослава Грујућа) у ширем центру савремене метрополе потиче и један, за сада једини, авародопски налаз (Гарашанин 1955).

4.11.3.2. *Историјат истраживања*

Некадашња директорка Музеја града Београда, Драга Гарашанин, својевремено је прикупила керамику различитог датовања са адресе Улице Божидара Аџије 3, од касноантичке до оне из османског периода, а међу њом и, како је оцењено, две словенске посуде. Тим налазима се убрзо посветио Милутин Гарашанин, у једном од својих, за наше прилике, пионирских радова о ранословенској матријалној оставштини. Студиозно написан чланак је данас у многим својим претпоставкама и закључцима превазиђен, али представља вредно сведочанство о оновременим сазнањима из области раносредњовековне археологије (Гарашанин 1955: 21-22, нап. 7).

4.11.3.3. *Археолошки налази*

Милутин Гарашанин је ранословенској керамици приписао два лонца са поменуте адресе. Један од њих, судећи по приложеној фотографији, највероватније представља знатно познији налаз (Гарашанин 1955: 22, Сл. 2). Други лонац је, међутим, по свој прилици био добро опредељен. Реч је о лонцу израђеном на примитивном витлу - или, што је мање вероватно, слободном руком уз дотеривање на колу - од слабо пречишћене глине, са доста песка, углавном сивкасте боје од неуједначеног печења. Лонац је висине 14 cm, пречника обода 10, 3 cm и пречника дна 7 cm. Обод је развраћен, а форма лонца је издужена. На рамену је изведен украс „овлаш урезаном таласном линијом“ (Гарашанин 1955: 22, нап. 8, Сл. 1: *T. 95/16*).

Уз расправу о скупинама налаза које су, у своје време, приписиване раним Словенима и означаване називима попут *кестхељске* и *Мартиновка* групе, Муилутин Гарашанин нуди и прецизније сврставање овог лонца, по номенклатури која се користи и данас. Уз позивање на до тада објављене сличне посуде, пре свега са некропола у Војци и Бјелом брду, налаз је типолошки приписан Ајзнеровом тзв. подунавском типу, уз истицање неких формалних сличности, али и разлика у односу на посуде прашког типа. Следећи Ајзнерову анализу некрополе из Девинске Нове Веси у којој има сличног посуђа, Милутин Гарашанин се приближио датовању београдског лонца од времена неуспеле опсаде Цариграда 626, па до око 800. године. Уз то, аутор је тада актуелна сазнања о грнчарији Западних Словена покушао да пренесе на јужнословенски простор,

позивајући се и на сличне налазе из Румуније и Бугарске, уз интересантна али мање значајна позивања на протоисторијски и познији средњовековни керамички репертоар (Гарашанин 1955: 22-29).

4.11.3.4. *Анализа података*

Своје место у презентацији београдског налаза нашла је и Гарашанинова оправдана уздржаност по питању постојања посебних група гробне и насеобинске керамике (Гарашанин 1955: 27). Уз све резерве, судећи по фотографији, добро сачуван мали лонац могао је да потиче пре свега из гроба. Чињеница да је простор данашње Улице Радослава Грујућа био на траси некрополе Сингидунума највероватније није од веће важности кад се расправља о месту једног, могуће, раносредњовековног покопа. Тај лонац, без обзира да ли је заиста из гроба или из неке јаме или куће, није могуће поуздано етнички определити – могао би да се припише Аварима, Словенима, али и Бугарима (*cf*. Бугарски 2006: 428) – али он по свој прилици припада прелазном или позном времену аварске превласти, оквирно последњој трећини 7. и 8. веку. Још уже датовање било би у 8. столећу (*ADAM* 2002: 56), што делује вероватно, али се у том случају пренебрегава могућност да је налаз из средње фазе аварског присуства.

У случају београдског налаза, дакле, извесно је само грубо типолошко и временско одређење. Налаз не представља доказ аварског обитавања на тлу савремене српске престонице, али таква могућност не може ни да се одбаци.

4.11.4. **Ритопек**

4.11.4.1. *Географско одређење*

Позиција данашњег Ритопека, на месту римског насеља Трикорнијум, већ је коментарисана (*3.11.3.1*. на стр. 337).

4.11.4.2. *Историјат истраживања*

Са непознатог локалитета из Ритопека потиче и један случајан касноаварски налаз из 1930. године, који се чува у Народном музеју у Београду (Dimitrijević *et al.* 1962: 121).

4.11.4.3. *Археолошки налази*

У питању је сачувана половина споредног језичка висине 2,9 cm. Налаз је ливен у бронзи и украшен двоструком спиралом (Dimitrijević *et al.* 1962: 121, Sl. 1: *T. 95/7*). Одговара налазима Забојниковог типа 113 с краја SS III фазе (750-780) (Zábojník 1991: 240, Taf. 24/11, Abb. 1; *cf.* Bugarski 2008b: 87, Fig. 5). Шире датовање овог касноаварског налаза стављено је у 8. век (Kovačević 1973: 51; *ADAM* 2002: 305).

4.11.4.4. *Анализа података*

Касноаварски и раније споменути, рано- или средњоаварски језичак, могли су, уколико је реч о гробним налазима, да потичу са две, или пак са једне некрополе (Kovačević 1973: 51). Пошто нема ближих података, а хронолошки распон између два налаза је знатан, овде су обрађени као трагови два различита аварска хоризонта, у оквиру два пописа налазишта. Притом, уколико су и гробни, ти налази не морају потицати са аварских некропола, већ је, на овом подручју, могуће очекивати усамљене сахране.

Тумачење да случајни касноаварски налази јужно од Саве и Дунава потичу са гробаља, водило је Јована Ковачевића ка закључку да су та налазишта представљала истурене постаје Каганата уклопљене у „војну крајину“ (Kovačević 1973; Ковачевић 1977: 138). Пошто ипак није извесно да су у питању биле некрополе, за ритопечки и друге сличне случајне налазе предложено је другачије тумачење (Bugarski 2008b), о чему ће како је већ наговештено, бити речи у закључним разматрањима.

4.11.5. **<u>Брестовик</u>**

Малобројна касноаварска оставштина потиче са два налазишта из околине Брестовика.

4.11.5.1. <u>Локалитет Јалија</u>

4.11.5.1.1. *Географско одређење*

На подручју данашње општине Гроцке, на окуци Дунава наспрамно од три речне аде, налази се Брестовик. Локалитет Јалија смештен је на обали реке, ван самог села (Dimitrijević *et al.* 1962: 119).

4.11.5.1.2. *Историјат истраживања*

Са тог налазишта потичу случајни касноаварски налази из 1948. године, без ближих података. Предмети се чувају у Народном музеју у Београду (Dimitrijević *et al.* 1962: 119).

4.11.5.1.3. *Археолошки налази*

Прикупљен је неутврђен број споредних језичака висине 5,2 cm. Језичци су ливени у бронзи, украшени троструким мотивом кружне вреже и завршени контрапонираним животињским главама на месту увлаке. Оков копче ширине 3,2 cm је од бронзе, штитастог облика, ливен с проламањем и украшен са два стилизована листа. Пређица и трн нису сачувани. Нађена су и два дводелна, шарниром повезана појасна окова висине 4,4 cm чији су горњи, издужени делови носили проломљену врежу у *S* распореду. Два штитаста појасна окова, висине 2,6 cm, израђени су у истом материјалу и у истој техници (Dimitrijević *et al.* 1962: 119, Sl. 1-4: *T. 95/8-11*).

Док споредни језичци одговарају налазима серијацијског типа 113 из позне SS III фазе (750-780), оков копче представља израђевину једнако датованог серијацијског типа 132. Дводелни окови припадају типу 251, опет из касног одсечка фазе SS III, а ситнији појасни окови типу 176 који је са краја те фазе (Zábojník 1991: 240-241, Taf. 24/15, Taf. 27/12, 33/3-4, 40/16, Abb. 1; *cf*. Bugarski 2008b: 87, Fig. 4a-d). Шире датовање налаза је у 8. веку (*ADAM* 2002: 70).

4.11.5.1.4. *Анализа података*

Јован Ковачевић је с правом претпоставио да ови налази потичу из гроба једног мушкарца (Kovačević 1973: 51). Време израде елемената појасне гарнитуре, како се испоставило, врло је компактно, и може да се претпостави да је било у седмој или осмој деценији 8. века. Покојник је могао бити сахрањен тада, до краја 8. века или чак касније (*cf*. Bugarski 2008b).

Положај Јалије очигледно је био повољан у доба раног средњег века, јер одатле потичу и словенски налази 11-12. века (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 76, Кат. бр. 63).

4.11.5.2. Локалитет Подунавље

4.11.5.2.1. *Географско одређење*

Локалитет Подунавље није прецизније позициониран. У каталогу *Средњовековном Београду у походе*, међутим, јасно је раздвојен од осталих

брестовичких налазишта, међу којима је и Јалија (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 76, 77, Кат. бр. 63, 71).

4.11.5.2.2. *Историјат истраживања*

Од случајних налаза спомињу се „Аплика и пређице“ који се чувају у Народном музеју у Београду. Реч је о случајним налазима, без било каквих података (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 77, Кат. бр. 71; Mrkobrad 1980: nap. 609). О тим пређицама не може ништа одређеније да се каже, а појасни оков се заправо чува у Музеју града Београда. Најпре је споменут у још једном каталогу (Јанковић 1990: 79), а на послетку и објављен са илустрацијом (Bugarski 2008b: 87, Fig. 4e).

4.11.5.2.3. *Археолошки налази*

Реч је о ливеном и проломљеном појасном окову од бронзе, штитастог облика, висине 1,5 cm (*T. 95/12*), који је приписан Забојниковом типу 170, тј. SS III фази (750-780) (Zábojník 1991: 239, Taf. 32/17, Abb. 1; *cf*. Bugarski 2008b: 87). Раније је налаз био датован шире, у 8. век (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 77, Кат. бр. 71; *cf*. *ADAM* 2002: 70).

4.11.5.2.4. *Анализа података*

На основу неилустрованих пређица и једног ситног појасног окова не може ништа поузданије да се тврди, осим да постоји индиција аварског боравка, или можда још једне извршене касноаварске сахране у околини Брестовика.

4.11.6. **Ћуприја**

4.11.6.1. *Географско одређење*

Дубоко у моравској долини, на десној обали Мораве, налази се Ћуприја. Подигнута је на месту важне римске тврђаве Хореум Марги.

4.11.6.2. *Историјат истраживања*

Са простора тврђаве потиче и један случајни касноаварски налаз који се чува у Народном музеју у Параћину (Јанковић 1990: 115).

4.11.6.3. *Археолошки налази*

Реч је о изливеном и проломљеном привеску стилизоване флоралне форме, који преко шарнира виси о сасвим слабо сачуваном окову (Јанковић 1990: 115, Сл. 108/2: *T. 95/13*). Без икакве сумње, оков је био правоугаоног облика и носио проломљену представу грифона, што га сврстава у серијацијски тип 240 или 241, оба из фазе SS II (720-750) (Zábojník 1991: 238, Taf. 39/5, 6, 13; Garam 1995: 248, Abb. 98/1, 3, 6, 7; *cf*. Bugarski 2008b: 88, Fig. 6).

4.11.6.4. *Анализа података*

Јасно датовање налаза је другачије од временског одређења које је раније предложено. Датовање окова у касни 8. и рани 9. век (Јанковић 1990: 115), дакле, не може да се прихвати као време прављења окова али, у недостатку других података, није искључено да је налаз у то време доспео у Ћуприју са аварским ратницима после слома Кагината (*cf*. Bugarski 2008b: 88-90). У сваком случају, у питању је најјужнији познати касноаварски налаз на тлу Србије.

4.11.7. **Сапаја**

4.11.7.1. *Географско одређење*

О позицији и одликама некадашње дунавске аде Сапаје, која не постоји од 1970. године, било је речи (*3.11.4.1*. на стр. 338).

4.11.7.2. *Историјат истраживања*

Са простора римског војног логора на Сапаји још из 19. века потичу разни случајни налази приписани времену Сеобе народа и раног средњег века који се чувају у Градском музеју у Вршцу, од којих је један највероватније касноаварски (Dimitrijević *et al*. 1962: 28-29; Mrkobrad 1980: nap. 602).

4.11.7.3. *Археолошки налази*

У питању је једна „Gajka za pojas (?), bronza, livenje, zavojnice od tanke žice, duž. 4,3 cm“ (Dimitrijević *et al*. 1962: 29). Пошто није приложен цртеж налаза, прецизнији суд о налазу можемо да изведемо само из директно цитираног описа. По свој прилици, реч је о појасној гајки ливене плочасте главе правоугаоног облика, која је носила геометријски или флорални украс, и оквира од траке бронзаног лима, савијене у облику

шупљег квадра. Таква гајка је припадала неком од типова 272, 528, 534, 538 или 555 серијације Јозефа Забојника, које се збирно датују у фазе SS I и SS II, дакле у прву половину 8. века, а већином у време прелаза из једне у другу фазу (Zábojník 1991: 236-238, 248, Taf. 42/7-11, 14-17, Abb. 1). На великој некрополи у Тисафиреду, такве гајке се налазе уз старије ливене гарнитуре, а не и уз најмлађе, угрубо од 720. до око 780. године (Garam 1995: 252, Abb. 101/43-51, 254). У каталогу *Сеоба народа*, гајка је датована нешто шире, у 8. век (Dimitrijević *et al.* 1962: 29).

На другом месту се наводи да „Sa istog terena ali sa nepoznatog nalazišta" потичу и налази наруквице, посуде, копче и перле „sa vertikalnim urezima" (Mrkobrad 1980: nap. 602). У новијем попису, прихвата се датовање налаза у 8. век (*ADAM* 2002: 43).

4.11.7.4. *Анализа података*

Од поменутих налаза, само појасна гајка може са великим степеном вероватноће да се припише касноаварском периоду. Као таква, она може да представља доказ боравка Авара на Сапаји, али је највероватније не би требало доводити у везу са тамошњим претходно описаним гробом, који је представљао усамљену старију сахрану.

Будући да није реч о јасно описаном и илустрованом предмету, гајка није уврштена у скорашњи попис касноаварских појасних налаза у Српском подунављу, а теоретски би и она, посебно имајући на уму стратешки значај Сапаје, могла да се припише и каснијем времену и измењеним околностима у којима су се остаци слободних Авара нашли у бугарском најму (*cf.* Bugarski 2008b).

4.11.8. **Велико Градиште**

4.11.8.1. *Географско одређење*

Велико Градиште се налази на ушћу реке Пек у Дунав, на месту римског утврђења Пинкума.

4.11.8.2. *Историјат истраживања*

Године 1960, за збирку Народног музеја у Пожаревцу извршен је откуп неколико десетина случајних налаза из Пинкума, међу којима и два из позног периода аварске превласти. Налази се чувају у Античкој збирци музеја у Пожаревцу, и објављени су тек у новије време (Bugarski 2008b: 87, n.1).

4.11.8.3. *Археолошки налази*

Реч је о два споредна језичка, оба ливена у бронзи, дводелна и украшена двоструким навојем стилизоване вреже. У публикацији су приложени описи, илустрацује, типолошко одређење, датовање и избор аналогија за два налаза (Bugarski 2008b: 87, Fig. 2, 3: *T. 95/14, 15*), што ће овде бити поновљено.

Први језичак, димензија 3,2 cm x 1,5 cm, одговара Забојниковом типу 113, односно позној фази SS III (750-780). Други језичак је веома сличан, с тим што му је остала сачувана само једна половина, димензија 2,7 cm x 1,3 cm. Одговара налазима типа 97 из исте фазе (Zábojník 1991: 239-241, 248, Taf. 22/97; 24/16). Карактеристични налази, наравно, аналогије имају и на најрепрезентативнијим и најбоље проученим касноаварским гробљима. На Тисафиреду, одговарајући предмети датују се у другу половину 8. века (Garam 1995: 248, Abb. 96/57-58, 254), а на Леберсдорфу се сврсатвају у позни материјал групе SPA IIIa, с датовањем до 800. године (Daim 1987: 159, Abb. 28).

4.11.8.4. *Анализа података*

Време производње језичака, дакле, било је у другој половини, или прецизније у трећој четвртини 8. века. Тренутак у којем су ти налази доспели у Велико Градиште, међутим, не може да се утврди са истом сигурношћу. С обзиром да у време њиховог објављивања није била позната ниједна археолошки истражена гробна целина у Српској посавини и Подунављу која би садржала сличне предмете, као што су то налази из Стублина и Ушћа код Обреновца, на раније случајно нађене појасне комаде није се гледало као на траг стално насељеног аварског становништва јужно од великих река (*cf*. Kovačević 1973; Ковачевић 1977: 138). Чак ни два налаза појединачних гробова још увек не могу да представљају доказ за такав феномен.

Пошто је у другој половини 8. века Каганат био у очигледној дефанзиви, оцењено је и да аварска обележја више нису представљала престижну робу коју би радо носили нпр. Словени насељени преко великих река, који нису били под аварском влашћу. Ова укратко представљена разматрања навела су ме да потражим још неку могућност за интерпретацију налаза из Великог Градишта и њима сличних, коју сам нашао у писаним изворима. Наиме, у писму анонимног аутора из 9. века спомињу се аварски најамници у служби Крума, упослени најпре током припрема Бугара за одбрану од Византије (*cf*. Gjuselev 1966: 21). Није немогуће да су најмљени ратници из пропалог Каганата за рачун Бугара ратовали и против Франака 827. године (Bugarski

2008b: 88-90, Fig. 1), а сагледавање групе случајних налаза у том историјском кључу је, чини се, задржало бар своју теоретску вредност.

4.12. *КАСНОАВАРСКА НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ – РЕЗИМЕ*

Сасвим слично претходном резимеу, уследиће сажета рекапитулација размештаја и најзначајнијих збирних одлика касноаварских локалитета у нашој земљи, и потом одлика материјалне културе са тих налазишта. Највећи део резултата већ је дат приликом анализе грађе са локалитета, а збирна разматрања ће уследети у оквиру закључних разматрања.

Кад је реч о статистици претходно обрађених и картираних касноаварских налазишта, она потичу из 78 места у Србији, од којих се 33 налази у Бачкој, 19 у Банату, 18 у Срему, уз осам места из Посавине и Подунавља. У тих 78 места, забележено је укупно 111 локалитета и налаза. Због недовољно јасних описа локација, ни у овом случају нису сва налазишта прецизно картирана, већина јесте.

Просторни распоред касноаварских налазишта на нашем простору (Карта 2), нешто је другачији од диспозиције аварских локалитета старијег датовања. Узимајући у обзир и недовољан степен истражености, ипак се уочава известан отклон од речних долина, тј. назире се стабилизација становништва у централним деловима Бачке и на југу, у Срему, па можда и у Посавини и Подунављу. Из већег броја места потиче и старија и млађа аварска оставштина. Сва места су, наравно, била повољна за насељавање према геоморфолошким параметрима (Bugarski 2008a: 450-451; Бугарски 2009a: 10-11, 143; Ivanišević, Bugarski 2008: 57-58).

Као и иначе кад је у питању археологија Авара, било да је реч о другим областима Каганата или о налазиштима ранијег датовања, и у попису касноаварских локалитета са нашег тла убедљиво преовлађују гробља. Од укупно 111 налазишта, овде су чак 74 опредељена у некрополе, нека сасвим поуздано, а друга путем случајно нађених предмета који би пре могли да се опишу као гробни него као насеобински. На додатних пет локалитета, уз некрополе су констатовани и остаци насеља. Насеља су утврђена још на 20 локалитета из 11 места, највише из јужног Баната. Највећи број насеља је откривен током систематских рекогносцирања, а нека и приликом заштитних археолошких ископавања. Са нашег тла, даље, потиче и једина новцем датована касноаварска остава, а ретки златници 8. века познати су још са три локације. Коначно,

за осам случајних налаза није могло ни да се претпостави да ли представљају гробне или насеобинске трагове.

Као и кад је била реч о евидентираним рано- и средњоаварским насељима, и касноаварска дају налазе скромне материјалне културе, махом фрагментовано керамичко посуђе. У овом случају, датовање налазишта је поузданије, будући да се располаже и препознатљивијом грнчаријом рађеном на витлу. Пре свега, реч је о налазима тзв. подунавске керамике, а у Адашевцима су препознати и, за сада усамљени, насеобински налази тзв. жуте керамике (*cf*. Бугарски 2006: 53, нап. 50; Bugarski 2008a: n. 24).

Касноаварски гробни налази са нашег простора показују уобичајену слику, познату и из других крајева Каганата. У уводном представљању аварске материјалне културе је наглашено да је у познијој етапи њиховог присуства она у приличној мери униформисана, што се односи и на обичаје сахрањивања, а у крајњем случају и на антрополошку слику сахрањене популације. Предмети, пре свега коштани, који у већој мери указују на номадске корене становништва, излазе из употребе. С друге стране, својеврсна милитаризација становништва огледа се у бројнијим коњаничким гробовима. Ратници су ређе опремљени луком и стрелама, а чешће палашима и сабљама. Као и мушку популацију која, макар на први поглед, не мора да носи ратнички предзнак, и коњаници су били опасани различитим појасевима касноаварске ливене продукције. Ти препознатљиви налази би најгрубље могли да се поделе на оне који припадају хоризонту *грифона и вреже*, из прве половине 8. века, и позније вишечлане гарнитуре. Анализи појасева се приступало с посебним обзиром на непотпуне или оправљане, тј. гарнитуре које су склапане из различитих старијих појасева, јер се такав поступак приписује најмлађем хоризонту аварског обитавања на овом тлу, времену када аварска производња појасева замире. Као примере различитих могућности интерпретације налаза, можемо да потцртамо приложене расправе о појасевима из Новог Сланкамена (*cf*. Јанковић 2003) и из Стублина.

Уз појасне гарнитуре мушкараца, и препознатљив касноаварски женски накит је коришћен пре свега за прецизније датовање гробних целина. Остали налази углавном нису подложни сасвим прецизном датовању, али неизоставно употпуњују нашу слику о аварској материјалној култури и погребном рутуалу. С тим у вези, могло би да се понови да се током два и по века аварске превласти мења технологија израде неких предмета, да поједине групе налаза излазе из употребе док отпочиње коришћење неких

других врста предмета, али да се основни изглед одеће и опреме, као и начин обликовања гробног места и прилагања попудбине не излажу променама.

О етничком саставу касноаварског Каганата је још теже расправљати него о таквој композицији раноаварског друштва. Помињано униформисање материјалне културе довело је до затомљавања разлика у спољашњем изгледу житеља аварске државе. Манифестације германске или ромејске културе више нису присутне, а оновремена бугарска материјална култура је налик на аварску. Словенску материјалну културу, сем изузетно, још увек није могуће јасно распознати. Уздржаност која је у овој дисертацији исказивана у погледу етничког приписивања руком рађене грнчарије у доброј мери остаје на снази и кад је реч о тзв. подунавској керамици са витла. Она је била прихваћена од стране различитих етничких заједница, тако да представља обележје једне епохе пре него обележје једне етничке групе (Бугарски 2006: 428). Најизражајнији словенски налаз у касноаварском миљеу Војводине, ипак, представља модел за израду фибуле дњепровског типа из Врбаса, док су гробови спаљених покојника из Новог Сланкамена приписани прелазном преиоду аварске превласти.

У кључу размартања кретања етничких група, раније се пуно – и оправдано – писало и о јеврејској популацији из Челарева. Након овде предочене опширне анализе налаза опека са менорама и другим симболима јеврејске вере из тог места, закључено је да су оне припадале некој популацији која је на југ Бачке дошла највероватније још у раном средњем веку, али после пропасти Аварског каганата, тј. да те налазе не би требало приписивати тамошњем великом аварском гробљу.

Резиме рано- и средњоаварских налазишта завршен је излагањем о нумизматичким налазима. Неке од интерпретација тих комада су први пут понуђене у овој дисертацији. Кад је реч о новцу из позног периода аварске превласти, евидентан је мањи број кованица, што може да се доведе у везу како са чињеницом да данка није било већ деценијама, тако и са смањеним емисијама византијског златног новца. Сем једног похабаног византијског златника 8. века из Маглића, остали нађени златници су арапски, абасидски динари. На ове налазе се гледало двојако, а ја сам склон да их посматрам у склопу касноаварских трговачких активности, што ће, с обзиром да представља феномен о којем се до сада није писало, такође бити шире образложено у закључку дисертације.

5. КАТАЛОГ АВАРСКИХ НАЛАЗИШТА НЕОДРЕЂЕНОГ ДАТОВАЊА У СРБИЈИ

Каталог аварских локалитета неодређеног датовања садржаће убедљиво најмањи број јединица, будући да су претходна два велика пописа чињени напори да се чак и из узгредних коментара, без пратећих илустрација, изведе довољно поуздан закључак о ближем датовању спомињаних предмета и, на тај начин, налазишта. Из преосталих коментара, из разлога који ће бити појединачно наглашавани у каталошким јединицама које следе, није могло да се изведе приближније датовање локалитета, сем оног најширег, у време аварске доминације. Пошто налазишта ове групе, срећом, нису бројна, нема разлога да се приступи њиховом разврставању по географским јединицама, па ће наредни одељци бити и нешто једноставније нумерисани. Сама структура каталошких јединица остаће иста. Пошто та налазишта не могу да пруже поуздане податке о коришћењу простора у неком уже одређеном временском распону, неће бити картирана. Опште узевши, и она се налазе на местима која су, по геоморфолошким критеријумима, у прошлости била повољна за насељавање.

5.1. **Бездан (Bezdán)**

5.1.1. *Географско одређење*

Уз леву обалу Дунава, виша речна тераса покривена лесом граничи се углавном са алувијалном равни. На тој граници је, на вишој геоморфолошкој јединици, смештен и Бездан, на напуштеном речном кориту (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 152).

5.1.2. *Историјат истраживања*

Градски музеј у Сомбору је „pre rata, nabavio izvestan materijal, o kome danas skoro da ništa ne znamo“ (Mrkobrad 1980: 107, nap. 715).

5.1.3. *Археолошки налази*

Јасно одређених аародопских налаза из Бездана, дакле, нема. Постоји, ипак, информација да је археолошки „materijal sigurno vezan za Avare“ (Mrkobrad 1980: 107).

5.1.4. *Анализа података*

На основу оваквих података, Миклош Такач није уврстио Бездан у своју карту налазишта (Takács 2000a: 470, Abb. 1), нити се то налазиште обрађује у најопширнијем каталогу авародопских локалитета (*ADAM* 2002). На трећем месту, наводи се само могућност да из Бездана потичу неки аварски налази (Bugarski 2008a: 446).

Несигурни подаци, дакле, упућују на извесну вероватноћу да је, у доба аварске превласти, граница две геоморфолошке целине уз леву обалу Дунава била насељена и код Бездана, што, међутим, не може да се и потврди.

5.2. **Дорослово (Doroszló)**

5.2.1. *Географско одређење*

Са истока и севера, појас флувио–барског дна Панонског басена надовезује се на вишу дунавску речну терасу покривену лесом (Geomorfološka karta 2005). На шаву тих целина налази се и Дорослово, што је прецизније одређење него што је било понуђено у нешто старијој географској литератури. Примећено је, ипак, да је Дорослово истурено на вишем геоморфолошком члану (Ћурчић, Ћуричић 1994: 152).

Археолошко налазиште је на обали Мостонге, речице слабог тока који извире у близини Сомбора, тече на југ и улива се у Дунав.

5.2.2. *Историјат истраживања*

Из Дорослова је један аварски гроб, без ближих података (Kovács 1991: 418; *ADAM* 2002: 117).

5.2.3. *Археолошки налази*

Наводи се да је гроб био оријентисан северозапад-југоисток, да је нађен врх копља (троугаоног пресека?) и мач са сребрним оковом. Ласло Ковач је гроб определио као аварски (Kovács 1991: 418). Датује се широко, у 7-8. век (*ADAM* 2002: 117).

5.2.4. *Анализа података*

Може се закључити да је реч о гробу неког истакнутијег војника. На основу приложеног описа, не може да се расправља о прецизнијем датовању налаза, али је и ово место на граници двеју геоморфолошких целина и на обали речице дунавског слива прикључено корпусу аварских налазишта.

5.3. **Ријица (Regőce)**

5.3.1. *Географско одређење*

Ријица се налази на крајњем северозападу српског дела Бачке, на месту где се сустичу две геоморфолошке целине, флувио–барско дно Панонског басена и пешчани покрови ниских дина. Село је смештено уз ток речице Плазовић (Ђурчић, Ђуричић 1994: 150-151; Geomorfološka karta 2005).

5.3.2. *Историјат истраживања*

У Ријици нису вршена стручна археолошка истраживања неког аварског налазишта. Ипак, из 1905. године потиче случајан гробни налаз са локалитета Виноград – некадашње власништво Л. Бешења (L. Bessenyei), без ближих описа у старијој мађарској литератури (*cf*. Dimitrijević *et al*. 1962: 55).

5.3.3. *Археолошки налази*

Зна се да је био сачуван пар златних наушница, као и ниска перли, међутим ти налази су током Другог светског рата нестали из Сомборског музеја. Датовање је ипак одређено у 7-8. век (Dimitrijević *et al*. 1962: 55), уз опаску да се, „za nalaze naušnica... iako ne postoji dovoljno podataka... pretpostavlja da pripadaju II talasu Avara u Panoniji“ (Mrkobrad 1980: 95). С друге стране, на основу утиска Зденка Винског да би налаз требало датовати у 7. век (Vinski 1958: 15) и чешће заступљености златних наушница у раноаварским целинама, предложено је и такво датовање гроба из Ријице (Bugarski 2008a: 441). У референтном каталогу, изричито датовање налаза изостаје (*ADAM* 2002: 304).

5.3.4. *Анализа података*

На основу предочених података, требало би одустати од ближег датовања гроба, а само откриће сведочи да се у доба аварске превласти живело и на месту Ријице, уз речицу и на споју две геоморфолошке целине.

5.4. **Плавна (Palona)**

У близини Плавне налазе се Дудара и Циганско насеље, два локалитета о којима се располаже врло сведеним подацима.

5.4.1. Локалитет Дудара

5.4.1.1. *Географско одређење*

Плавна је смештена на споју алувијалне равни и више речне терасе покривене лесом, на вишој геоморфолошкој јединици, на позицији најистуренијој ка нижем земљишту. Место је уз баре и мртваје, на напуштеном кориту речног тока (Geomorfološka karta 2005; Ћурчић, Ћуричић 1994: 152).

Локалитет Дудара налази се источно од села, поред тзв. Новог (Циганског) насеља. Као и раније обрађена налазишта у Вајској и Бођанима, и овај локалитет је био угрожен копањем земље за насип, а не водама, тим пре што је главни налаз установљен „na jednom prirodnom uzvišenju“ (Velenrajter 1968: 215). Посматрајући геоморфолошку карту, највећи су изгледи да се и Дудара налази уз напуштено корито речног тока, на месту нешто удаљенијем од алувијалне равни (Geomorfološka karta 2005).

5.4.1.2. *Историјат истраживања*

Археолошке интервенције на Дудари извела је екипа Градског музеја у Сомбору. Године 1968, изведена су пробна ископавања у сонди - рову димензија 10 m x 0,70 m, дакле још мањег обима него што је то било у Бођанима (Velenrajter 1968: 215).

5.4.1.3. *Археолошки налази*

У оквиру тог ископа, на дубини од 1 m, установљен је „bogati keramički materijal od koga će se moći restaurirati i celi sudovi.“ Та керамика „gradišnog tipa“ нађена је на поменутом узвишењу „in situ dok su ostali nalazi u sekundarnom položaju, poremećeni radovima na nasipu“ (Velenrajter 1968: 215).

5.4.1.4. *Анализа података*

Тешко је рећи нешто више на основу овако сведеног описа краткотрајних ископавања локалитета. Чак и у ископу необично мале ширине, којем је, како видимо, Павле Веленрајтер прибегавао у условима кад је за кратко време испитивао неколико налазишта, јасно би се оцртале гробне раке, будући да се ископавало на речној тераси

покривеној лесом. У жутом лесу, земља гробне испуне готово увек се веома јасно оцртава. Уз то, на 10 m дужине не би могао да се налази толики број гробова, да дâ „bogati keramički materijal“. Реч је, дакле, о насеобинским траговима, који притом потичу са природног узвишења, управо са суве позиције, погодне за насељавање. Прецизнији археолошки контекст, ипак, по свој прилици није могао бити утврђен ископавањима у узаном рову. Из истог разлога из којег је мало вероватно да су у питању гробни налази, вероватно није реч ни о налазима из неке јаме: и њене би се ивице оцртале у жутом лесу. Налази су највероватније припадали насеобинском слоју, а можда и неком објекту који није могао бити препознат услед примењене методологије истраживања.

Веленрајтеров опис материјала оставља још мање могућности за интерпретацију. Старински назив керамике „gradišnog tipa“, без ближег одређења, може да се односи и на руком рађену и на грнчарију с витла. Термин и трочлану поделу су увели чешки стручњаци, Нидерле, Ајзнер и Схранил, не би ли описали керамику која се појављује на словенским градиштима. Нидерлеову групу II, односно Ајзнерову групу III чине посуде са витла (*cf*. Гарашанин, Ковачевић 1950: 128-131), али није познато да ли налази са локалитета Дудара одговарају тим групама или онима у које спадају руком рађене посуде.

Штавише, на основу ових података не да се може тврди ни то да налазиште уопште припада времену аварске превласти, због чега га Миклош Такач није картирао у свом прегледу аварских налазишта у Бачкој (Takács 2000a: 470). Душан Мркобрад, пак, за необјављени материјал са Дударе сматра да је „sigurno... nekada bio u avarskoj upotrebi, mada mu ne možemo odrediti tačno vreme“ (Mrkobrad 1980: 103, nap. 691). Ако припада, то показује да су се и у овом случају поштовале геоморфолошке условљености насељавања простора, што је била тема скоријег осврта на област Бачке у време аварске превласти, где је налазиште узето у разматрање (Bugarski 2008a: 446, 447).

5.4.2. Локалитет Циганско насеље

5.4.2.1. *Географско одређење*

Наведно је да се локалитет Дудара налази источно од села Плавне, поред Циганског насеља (Velenrajter 1968: 215), уз претпоставку да је био смештен уз напуштено корито речног тока на вишој речној тераси покривеној лесом, нешто даље од алувијалне равни. Вероватно је и Циганско насеље у старијим историјским епохама

користило дате рељефне погодности, па се чини да је и ово налазиште било на истом напуштеном кориту речног тока (Geomorfološka karta 2005).

5.4.2.2. *Историјат истраживања*

Помињу се само „Slučajni nalazi (1970) dva skeleta sa prilogom... danas u Gradskom muzeju u Somboru, nije objavljeno“ (Mrkobrad 1980: nap. 712).

5.4.2.3. *Археолошки налази*

Не располаже се ни најосновнијим подацима.

5.4.2.4. *Анализа података*

При крају свог пописа аварских налаза, Душан Мркобрад скреће пажњу на „neka nalazišta čiji je materijal sigurno vezan za Avare, bilo I ili II talasa“, који њему није био доступан. Међу тим локалитетима, аутор наводи и Циганско насеље код Плавне (Mrkobrad 1980: 106-107, nap. 712). Миклош Такач је тај податак уважио, и у цитираном раду картирао налазиште (Takács 2000a: Abb. 1/63). Такво опредељење, у недостатку ближих података, може условно да се прихвати и на овом месту. Непрецизним цитатом напомене Душана Мркобрада, налази су датовани у 7. век (*ADAM* 2002: 535), за шта нема основа.

5.5. **Руменка (Piros)**

5.5.1. *Географско одређење*

Руменка се налази северно од Футога и Новог Сада, на вишој речној тераси, (Geomorfološka karta 2005), уз фосилну долину која је усмерена ка реци Јегричкој (Ћурчић, Ђуричић 1994: 161).

5.5.2. *Историјат истраживања*

Према једином податку којим се располаже, приликом копања мочилишта у кудељари 1956. године био је ископан гроб особе мушког пола. Предмети се чувају у Музеју Војводине (Nagy 1971: 191, nap. 34).

5.5.3. *Археолошки налази*

Налази нису описани ни у каснијем осврту, где се понављају основни подаци из цитиране напомене Шандора Нађа, уз нову оцену да је у питању „ratnički grob sa prilogom“ (Mrkobrad 1980: 106-107, nap. 707).

5.5.4. *Анализа података*

У недостатку других података и због тога што му материјал није био доступан, Душан Мркобрад није ближе одредио налаз из Руменке, али га је приписао Аварима (Mrkobrad 1980: 106). На основу његове напомене, изведен је закључак да је у гроб, датован широко у 7-8. век, било положено оружје (*ADAM* 2002: 307). На основу изворне напомене Шандора Нађа, не може се тврдити да је гроб ратнички, баш као што не би требало отписати могућност да сахрана потиче из 6. или 9. века.

5.6. **Ђурђево (Gyurgyevo)**

5.6.1. *Географско одређење*

Ђурђево се налази у Шајкашкој, малој области у југоисточном углу Бачке. Село је смештено у појасу више речне терасе покривене лесом, окружено барама и на сувом каналу оцедног тока (Geomorfološka karta 2005; *cf*. Bugarski 2008a: 445).

5.6.2. *Историјат истраживања*

Помињу се гробови из 1968. године, нађени код Николићевог (Суркин) салаша у атару села. Материјал се чува у Музеју Војводине (Nagy 1971: 190, nap. 29). На другом месту је прецизирано да је реч о случајним налазима (Mrkobrad 1980: 106, nap. 706).

5.6.3. *Археолошки налази*

Описи налаза изостају и у овом случају.

5.6.4. *Анализа података*

Док се један аутор и у овој прилици оправдано уздржао од ближег временског одређења гробова из Ђурђева, које је ипак приписао Аварима (Mrkobrad 1980: 106), у другој књизи су ти непознати налази датовани широко у 7-8. век (*ADAM* 2002: 114), али ипак без допуштања могућности да је реч о старијем, или пак млађем материјалу.

Веома је упадљиво да Даница Димитријевић не помиње те налазе у најисцрпнијој студији о наслеђу Сеобе народа у Шајкашкој (Димитријевић 1975). Пошто било каквих ближих података нема ни у новијој литератури, Ђурђево само условно може да се уврсти у листу налазишта из доба аварске превласти (Bugarski 2012a: 28).

5.7. **Руски Крстур (Bácskeresztúr)**

5.7.1. *Географско одређење*

Руски Крстур се налази у средишњем делу Бачке, у појасу флувио–барског дна Панонског басена, такође уз данашње баре (Geomorfološka karta 2005) и уз фосилну долину, на коју је усмерен са југа (Ћурчић, Ђуричић 1994: 161).

5.7.2. *Историјат истраживања*

Према Душану Мркобраду, са непознатих локалтета у Руском Крстуру потичу два стара случајна налаза, један „bronzane pojasne garnuture, priveska i zlatne naušnice iz oko 1908. godine, danas u Narodnom muzeju u Budimpešti“ и други „slučajni grobni nalaz (1893) Iraklijevog solida, koji se nekada nalazio u privatnoj zbirci u Novom Kneževcu a danas je zagubljen“ (Mrkobrad 1980: 93, nap. 617; 107, nap. 717). Златник је, изгледа, нестао за време Другог светског рата (Dimitrijević *et al.* 1962: 65).

5.7.3. *Археолошки налази*

Налази нису описани тако, да би могло да се приступи ближим коментарима.

5.7.4. *Анализа података*

Душан Мркобрад је, по свој прилици, преузео грешку из каталога *Сеоба народа* (Dimitrijević *et al.* 1962: 65). Наиме, Ираклијев солид није нађен у Руском, већ у Српском Крстуру, на северу Баната, на шта и упућује навод да се налазио у Новом Кнежевцу. Исправно место налаза дао је још ЗденкоИнски (Vinski 1958: 12, nap. 69), један од коаутора каталога земунске изложбе, због чега може да зачуди превид у њеној публикацији. Основне податке о златнику даје Петер Шомођи (Somogyi 1997: 58), што је већ коментарисано на одговарајућем месту.

Потом, није извесно да је налаз појасне гарнитуре, златне наушнице и привеска заиста у Народном музеју у Будимпешти, јер Ева Гарам не спомиње наушницу из

Руског Крстура у свом каталогу златних предмета из аварског доба који се чувају у тој установи. Ако је заиста тамо смештена, онда се „крије“ међу бројним наушницама различитог датовања са непознатих налазишта (Garam 1993; *cf. ADAM* 2002: 307-308). Ни тим путем, дакле, није могло да се сазна нешто више о предметима који, по свој прилици, потичу најмање из једног, а највише из три гроба. Златна наушница би, ипак, могла да представља сведочанство да су на месту данашњег Руског Крстура обитавали и имућнији припадници Каганата.

У односу на приложен опис, прецизније датовање налаза из Руског Крстура или није изведено (Mrkobrad 1980: 93-94), што је оправдано, или је одређено веома широко, у 7-8. век (*ADAM* 2002: 307-308), са готово истим ефектом.

5.8. **Бачко Добро Поље (Kis Kèr)**

5.8.1. *Географско одређење*

Бачко Добро Поље се такође налази у зони флувио–барског дна Панонског басена, уз данашње баре (Geomorfološka karta 2005), на локацији која ипак није јасно условљена орохидрографском ситуацијом (Ћурчић, Ђуричић 1994: 161).

Помишљало се да је градина Чарнок у атару Бачког Доброг Поља могло да представља место насеља аварске популације која се сахрањивала на некрополи Полет у Врбасу, на јужном рубу Телечке лесне заравни (Nagy 1971: 188, Сл. 3). Реч је о латенском опидуму елипсоидног облика, димензија 184 m x 145 m, чији су бедеми до наших дана остали сачувани у висини од око 3 m (Medović, P. 1986: 68, T. V). Градина је, као суво место заштићено од ветрова и опремљено ровом, била и у склопу већег средњовековног насеља (Станојев 1996: 16).

5.8.2. *Историјат истраживања*

Претпоставка Шандора Нађа темељи се на „предметима који су нађени у околини“ и мање битним етимолошким покушајима (Nagy 1971: 188, 190). Пошто није објашњено како су заправо прибављени, ти налази су вероватно случајни. Да потичу са рекогносцирања или ископавања, аутор би то сигурно навео, као што је учинио за друга налазишта која су за саму тему цитираног рада од мањег значаја. На другом месту стоји да се налази са градине чувају у Музеју Војводине (Mrkobrad 1980: пар. 705).

5.8.3. *Археолошки налази*

Предмети са градине Чарнок нису описани, али пошто је на њима своју идеју темељио Шандор Нађ, који је до тог тренутка иза себе већ имао дугогодишње успешно бављење аварском археологијом, укључујући и ископавања и стручна публиковања значајних аварских налазишта, они би заиста требало да представљају аародопски материјал. С друге стране, у својој књизи о насељима у Војводини, Небојша Станојев позније (?) средњовековне трагове са градине датује у 15. век (Станојев 1996: 16).

5.8.4. *Анализа података*

У новијем прегледу је примећено да Душан Мркобрад (Mrkobrad 1980) није навео Бачко Добро Поље као место аварских налаза, тако да ни на том месту није изведено било какво ближе одређење (*ADAM* 2002: 30). Примедба није сасвим тачна, јер је Мркобрад поновио податке Шандора Нађа, уз критички коментар његове расправе о топонимима, али у напомени која је грешком везана за Бечеј (Mrkobrad 1980: 106, пар. 705).

У сваком случају, уколико би се прихватила могућност коју је заговарао Шандор Нађ, према датовању некрополе на Циглани Полет у Врбасу које је изведено у овој дисертацији налази са градине Чарнок могли би да одговарају пре свега средњо- и касноаварском периоду. Ипак, у недостатку било каквих прецизнијих података, требало би се уздржати од хронолошког одређења налазишта. Несигурни подаци су, чак, навели Миклоша Такача да Бачко Добро Поље уопште не уврсти у свој попис налазишта у Бачкој (Takács 2000a: 470, Abb. 1), док се на другом месту размишљања Шандора Нађа преносе уз ограду, а налазиште картира као насеље (Bugarski 2008a: 445, Fig. 2).

Може се додати да је градина заиста могла да буде коришћена за аварско насељавање, као издигнут антропогени рељефни чинилац који је вероватно и у њихово доба био окружен барама. У том случају, градина би представљала потврду да су Авари за своја насеља бирали и вешто постављена места праисторијских, а не само античких утврђења.

5.9. **Станишић (Őrszállás)**

5.9.1. *Географско одређење*

Станишић се налази на северозападу Бачке, на граници Севернобачке, Телечке лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена. Савремено село се претежно

простире на вишем геоморфолошком члану, вероватно због тога што је ивични део флувио-барског дна Панонског басена код тог места баровит (Geomorfološka karta 2005). На Станишић се са лесне заравни спушта долина, што се ипак не узима за кључан разлог избора те локације за насељавање (Ћурчић, Ћуричић 1994: 151).

5.9.2. *Историјат истраживања*

Са непознатог локалитета потичу „privjesak, zlatne naušnice“ (Vinski 1958: nap. 109) или можда „висуљак од златне наушнице“ (Nagy 1971: nap. 33), нејасно поменут у мађарској литератури још почетком прошлог века. Десо Чалањ је забележио да се наушница налази у збирци др Имре Фреја (I. Frey) у Сомбору (Csallány 1956: 175/743), нешто касније је назначено да она није у војвођанским музејима (Dimitrijević *et al.* 1962: 65), да би се од 1971. године тврдило да је предмет у Градском музеју у Сомбору (Nagy 1971: nap. 33; Mrkobrad 1980: 95, nap. 634). У најновијем осврту (*ADAM* 2002: 588), верује се да је налаз у приватној збирци или у Народном музеју у Будимпешти, уз напомену да га Ева Гарам не спомиње у својој књизи о златним предметима аварског доба из те установе (Garam 1993).

5.9.3. *Археолошки налази*

Иако налаз није описан, па није могао да се определи у накит с пирамидалним или кугластим привеском, Душан Мркобрад га је сврстао у раноаварски материјал (Mrkobrad 1980: 95). То је једино место на коме се доноси иоле прецизније одређење. ЗденкоИнски се уздржао од датовања налаза (Vinski 1958: nap. 109).

5.9.4. *Анализа података*

Утисак Душана Мркобрада није безрезервно прихваћен ни у новијој литератури. Док се у једном новијем раду сматра, без дискусије, да је реч о гробном налазу (Takács 2000a: 469-470, Abb. 1), на другом месту се налаз води као случајан, без ближег временског одређења (Bugarski 2008a: 443, Fig. 2). У том смислу, у референтном каталогу аварских налазишта је оцењено да су подаци о Станишићу непоуздани (*ADAM* 2002: 588).

Иако је прилично велика вероватноћа да је Миклош Такач био у праву, ипак се не може тврдити да је реч о гробном налазу. Имајући у виду све наведено, случајан налаз из Станишића може само условно да се узме као доказ обитавања становништва Каганата.

5.10. **Кљајићево (Kerény)**

5.10.1. *Географско одређење*

Кљајићево је такође смештено на граници Телечке лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005). Представља једно од неколико места са тог споја на које се са лесне заравни спуштају дужи сурдуци, што ипак није био одлучујући разлог насељавања (Ћурчић, Ћуричић 1994: 151).

Пошто сам локалитет носи назив Телечка висораван (Mrkobrad 1980: 107, nap. 713), може да се претпостави да је био у близини села, нешто померен на исток или север, у ком случају је могао бити управо уз сурдук.

5.10.2. *Историјат истраживања*

На поменутом локалитету у Кљајићеву, 1957. године случајно су откривена два аварска гроба „sa prilogom“. Налази су у Градском музеју у Сомбору (Mrkobrad 1980: 107, nap. 713).

5.10.3. *Археолошки налази*

Осим што се помиње да су гробови имали прилоге, других података нема.

5.10.4. *Анализа података*

Необјављени налази нису били доступни Душану Мркобраду, тако да аутор, уверен да представљају аварску оставштину, није могао да их ближе одреди (Mrkobrad 1980: 106-107). На основу таквих података, предложено је датовање у 7-8. век (*ADAM* 2002: 204), што не мора бити тачно.

Сва је прилика да је Кљајићево још једно место у којем је потврђује аварско насељавање на споју севернобачке лесне заравни и суседне геоморфолошке целине, при чему постоје извесне индиције да је била изабрана позиција уз сурдук.

5.11. **Црвенка (Cservenka)**

5.11.1. *Географско одређење*

И Црвенка се налази на споју Телечке лесне заравни и флувио-барског дна Панонског басена (Geomorfološka karta 2005). Са вишег геоморфолошког члана, лесне заравни, ка овом селу се такође спушта дужи сурдук (Ћурчић, Ђуричић 1994: 151).

5.11.2. *Историјат истраживања*

„Slučajni nalazi nekoliko grobova sa prilozima“ са непознатог локалитета потичу из 1952. године. Предмети су припадали приватној збирци извесног J. Гомбоша (Mrkobrad 1980: 107, nap. 710).

5.11.3. *Археолошки налази*

Нема потпунијих података о гробовима из Црвенке.

5.11.4. *Анализа података*

У немогућности да дође до материјала из приватне збирке, Душан Мркобрад, који је први обелоданио налаз, уздржао се од ближе процене материјала (Mrkobrad 1980: 106-107, nap. 710), док је на другом месту из цитираних података изведено датовање у време 7-8. века (*ADAM* 2002: 94). И у овом случају може да се помишља на још шире датовање, које би обухватило и позни 6. и почетак 9. века.

У сваком случају, Црвенка је још једно место на споју две геоморфолошке целине на које се спушта сурдук, тако да може да се примети да су, барем кад је реч о Аварима, такве долине представљале додатну погодност за насељавање.

5.12. **Суботица (Szabadka)**

5.12.1. *Географско одређење*

О географском положају Суботице и аародопских налазишта из њене околине било је речи у оба претходна каталога, а на овом месту ће бити описан положај локалитета Санд. Налазиште је на простору некадашњег фудбалског игралишта, на којем су подигнутее зграде штампарије *Бирографика* (Риц 1997: 204). Консултовањем *Google Earth* снимка и плана града, испоставља се да је реч о данашњем предузећу *Ротографика*, које је смештено на источном ободу града, у Улици Ђорђа Натошевића.

Кад се та локација пренесе на геоморфолошку основу, испоставља се да је локалитет Санд био смештен на самој граници Суботичке пешчаре и Телечке лесне заравни (Geomorfološka karta 2005).

5.12.2. *Историјат истраживања*

Некропола је откривена 1963. године, приликом копања темеља за зграде штампарије. Ласло Секереш је обишао терен и констатовао „да се највероватније ради о аварским гробовима“, након чега су неки налази прикупљени и смештени у Градски музеј у Суботици (Риц 1979: 38). Установљено је да је локалитет уништен (Риц 1997: 204).

5.12.3. *Археолошки налази*

Наводи се да се наишло на скелетне гробове са покретним налазима „из времена аварске доминације (7-8. век)“ (Риц 1997: 204). Гробни прилози су већим делом били изгубљени још током радова, а у музеј је приспело тек нешто керамичких посуда и металних фрагмената, без пратећих података, због чега се Петер Риц у последњем осврту уздржао чак и од ранијег, широко постављеног датовања (*ADAM* 2002: 331).

5.12.4. *Анализа података*

На основу овако штурих података, прецизније датовање и величина налазишта не могу ни да се претпоставе. Једино је могла да се реконструише геоморфолошка потка употребе ове локације у аварско доба. Као и у много претходних случајева, установљено је да су Авари искористили исту позицију као и старије популације. Наиме, приликом поменутих радова, на локалитету Санд је констатован и један сарматски гроб (Риц 1979: 37).

5.13. **Палић (Palics)**

5.13.1. *Географско одређење*

Како је то већ написано, Шупљак се налази код Палића, близу споја Суботичке пешчаре и Телечке лесне заравни. Шарчевићева земља се простире југоисточно од Палићког језера, на лесној заравни, али сам локалитет није идентификован (Риц 1997: 204).

5.13.2. *Историјат истраживања*

На Шарчевићевој земљи је 1974. године нађен скелетни гроб, који је вероватно припадао аварској некрополи. Малобројни непубликовани налази похрањени су у Градски музеј у Суботици (Риц 1979: 38; *ADAM* 2002: 278).

5.13.3. *Археолошки налази*

У музеју се чувају „једна монголоидна лобања“ и једна мања посуда (Риц 1979: 38), на основу које је предложено грубо датовање у време 7-8. века (Риц 1997: 204). Како се наводи у трећем осврту Петера Рица, у питању је руком рађена касноаварска посуда сиво-црне боје. Гроб је на том месту датован сасвим прецизно, у средишње две четвртине 8. века (*ADAM* 2002: 278).

5.13.4. *Анализа података*

Опсервације Петера Рица о овом гробном налазу могу да се доведу у питање. Кад је реч о лобањи, није цитирана антрополошка анализа којом је одређено да је она монголидног антрополошког типа. Гроб је, потом, морао бити датован у односу на посуду, јер се други налази не спомињу ни на једном месту. Још увек није написана студија на основу које би могло да се спроведе прецизно датовање касноаварске руком рађене грнчарије. Може се претпоставити да је аутор приликом последњег, каталошког представљања гроба посегао за неком од прецизније датованих сличних посуда, можда и из збирке суботичког музеја, али то овде не може да се прихвати као довољно поуздано упориште за датовање целине. Руком рађене посуде су коришћене током читавог периода аварске превласти, тако да на овом месту локалитет Земља Шарчевић неће добити прецизније временско одређење, већ би требало оставити најшири временски опсег, од последњих деценија 6. до почетка 9. века. Ипак, уз поменути локалитет Кањишки пут, и овај локалитет из Шупљака сведочи да су Авари били настањени на северу Телечке лесне заравни, уз Палићко језеро.

5.14. **Бечеј (Óbecse)**

5.14.1. *Географско одређење*

О географском положају Бечеја било је речи у оба претходна пописа налазишта. Прецизнија локација налазишта Керећи брег, које се у литератури спомиње на два места, није извесна (Mrkobrad 1980: nap. 704; *ADAM* 2002: 46-47).

5.14.2. *Историјат истраживања*

Током рекогносцирања 1971. године нађен је један аварски гроб, а прилози се чувају у Градском музеју у Бечеју (Mrkobrad 1980: нар. 704).

5.14.3. *Археолошки налази*

О налазима се не зна ништа, тако да је Душан Мркобрад овај локалитет само споменуо у одељку о аварским налазиштима за која се не располаже поузданијим подацима (Mrkobrad 1980: 106, нар. 704).

5.14.4. *Анализа података*

На основу наведеног, дато је оквирно датовање целине, у време 7-8. века (*ADAM* 2002: 47), што је вероватно тачно, али не би могла да се одбаци ни могућност ранијег или каснијег датовања. Расположиви подаци, ипак, упућују на постојање још једне аварске некрополе у околини Бечеја.

5.15. **<u>Борјаш (Борђош)</u>**

5.15.1. *Географско одређење*

Иако је ово налазиште у малобројним освртима шире опредељивано као бечејско, заправо се налази у Банату, јужно од Новог Бечеја. Поређењем сателитског *Google* снимка локације који је приложен у једном новијем раду (Medović, I. 2010) са геоморфолошком подлогом, види се да је Борјаш на граници више речне терасе покривене лесом и узане зоне алувијалне равни Тисе, на потесу на којем нема савременог насеља (Geomorfološka karta 2005). На Марсиљијевом плану из 1726. године, обележен је као земљано утврђење. Топоним Борјащ, коришћен у 19. веку, касније је замењен називом Борђош (Medović, I. 2010: 65; Sl. 4).

5.15.2. *Историјат истраживања*

Са овог налазишта још из 1875. године потиче један случајан налаз, који се чува у Народном музеју у Будимпешти (Mrkobrad 1980: 104, нар. 696).

5.15.3. *Археолошки налази*

Сем навода да је реч о коштаној игленици, нема никаквих других података (Mrkobrad 1980: nap. 696; *ADAM* 2002: 46).

5.15.4. *Анализа података*

Само на основу тог случајног налаза, локалитет је датован у 8. век (*ADAM* 2002: 46), што би заиста могло да буде добро одређење. Ипак, иако су особеније за позноаварска гробља, игленице су присутне и на раноаварским некрополама (*e.g.* Бугарски 2009a: 107), па понуђен датум не може да се прихвати без резерве. Такође, не можемо знати да ли је предмет потицао из неког гроба, или пак из насеља.

Од ширег значаја за наше расправе је и синтеза података о бронзанодопским налазима са овог положаја, коју је дала Илдико Медовић. Но, „Na ovom potesu nikada nije vršeno sistematsko istraživanje, iako je rekognosciranjem konstatovano postojanje više praistorijskih naselja i nekropola“ (Medović, I. 2010: 65-66). По свему судећи, евентуалним будућим истраживањима могли би да се добију одређенији подаци и о становништву које је овај повољан положај користило у време аварске превласти.

5.16. **Ковин**

5.16.1. *Географско одређење*

Ковин се налази у Банату, на споју алувијалне равни Дунава и ниже речне терасе (Geomorfološka karta 2005), на њеном рту који дубоко задире према кориту реке (Ћурчић, Ћуричић 1994: 155-156). Подигнут је на стратешки важном месту касноантичке испоставе *contra Margum*, која је у време великих плављења реке затварала један узани појас суве земље – природни прелаз свих завојевача преко Дунава. Насупрот тог прелаза, налазио се град и легијски логор Маргум. Таква позиција Ковина се најбоље сагледава са карте Панонског басена пре мелиорација (Kir 1938: Карта 3; *cf*. Бугарски, Иванишевич 2012).

5.16.2. *Историјат истраживања*

У литератури се помиње известан број случајних налаза који се чувају у Градском музеју у Вршцу, неки „još iz Milekerovog vremena“ (Mrkobrad 1980: nap. 640).

5.16.3. *Археолошки налази*

Раноаварском периоду приписане су само нејасно описане перле, и можда једна наруквица. Перли има укупно 11, а четири су „duple“ (Mrkobrad 1980: 96, nap. 640). Под тако описаним перлама, вероватно се подразумевају двочлани комади. Иако су оне чешће у рано- и средњоаварском времену, двочланих перли је било и касније (*cf*. Pásztor 2008: Tab. 2).

5.16.4. *Анализа података*

Недовољно добро одређени налази нису могли да представљају ваљано упориште да се Ковин уврсти на карту раноаварских налазишта српског дела Баната (Ivanišević, Bugarski 2008: 56), без обзира на то што постоји једно ретко писано сведочанство да су на том месту боравили Авари. Управо због свог географског положаја на прелазу реке наспрам Маргума, ту се сместио још хунски вођа Улдин (*cf*. Гранић 1939: 92), а записано је да је у тој утврди око 596. године боравио и каган, где се састао са византијским војсковођом Приском (Theophylact Simocatta, *Hist*. VII, 10; *cf*. Бугарски, Иванишевич 2012). Имајући у виду историјске податке и значај позиције Ковина, свакако би требало очекивати нове аародопске налазе.

5.17. **Вршац (Versec)**

5.17.1. *Географско одређење*

Вршац се налази на споју крајњих обронака Карпатског масива и лесне заравни (Geomorfološka karta 2005), као једино место у Банату с таквим положајем. Наводи се, заправо, да су „његови зачеци“ на споју друге две геоморфолошке целине, које се у новијој литератури називају лесна зараван и флувио-барско дно Панонског басена, те да је град „каснијим ширењем доспео... до падина Вршачких планина“ (Ђурчић, Ђуричић 1994: 153).

5.17.2. *Историјат истраживања*

Приликом изградње пруге до Ковина 1894. године, у околини Вршца били су нађени врхови стрелица и једна перла. Предмети се налазе у Градском музеју у Вршцу и нису публиковани (Mrkobrad 1980: 99, nap. 667; *ADAM* 2002: 419). У литератури се, такође, спомиње и један ромејски златник који се чува на истом месту, наводно случајан налаз из околине Вршца (Somogyi 1997: 94).

5.17.3. *Археолошки налази*

Врхови стрелица су тробридни, док се за перлу наводи само да је била од печене глине (Dimitrujević *et al.* 1962: 31). Десо Чалањ, који је видео налазе, определио их је у доба аварске доминације, на основу чега су у новије време датовани у време 7-8. века (*ADAM* 2002: 419).

Знатно вреднији је солид кован у Цариграду за цара Јустина II, али се поставља питање места налаза (Барачки *et al.* 1991: 36, T. XV/6). Солид припада неком ковању између 567. и 578. године (Somogyi 2009: Tabelle 1). Нађен је пробушен, што значи да је у секундарној употреби ношен као накит.

5.17.4. *Анализа података*

Душан Мркобрад је с правом оценио да приписивање стрелица и перле Аварима „nije sasvim sigurno" (Mrkobrad 1980: 99). Кад је реч о солиду, из текста у једном каталогу не проистиче да је нађен у околини Вршца, већ да је са непознатог налазишта (Барачки *et al.* 1991: 36). Вероватно из тог разлога, златник је изостављен са списка Душана Мркобрада (Mrkobrad 1980: 107-108). Петер Шомођи, пак, без ближе аргументације тврди да је солид нађен у околини Вршца (Somogyi 1997: 94, Nr. 85a; *cf.* Somogyi 2009: Tabelle 1), што је без резерве прихваћено још на једном месту. Ипак, назначено је да тај налаз не представља сигурну потврду раноаварског присуства (Ivanišević, Bugarski 2008: 53).

На основу до сада објављене грађе, дакле, не може се доказати боравак Авара на месту данашњег града или у његовој блиској околини, али такву могућност ни у ком случају не би требало ни одбацити. Ипак, Вршац је у овој дисертацији уклоњен са листе потврђених раноаварских налазишта.

5.18. **Сремски Карловци**

5.18.1. *Географско одређење*

У дну једног од источних обронака Фрушке Горе, на споју са уском зоном алувијалне равни Дунава, налазе се Сремски Карловци (Geomorfološka karta 2005). Из неке од градских башти потиче један аварски налаз (Mrkobrad 1980: nap. 695).

5.18.2. *Историјат истраживања*

Случајан налаз, који није објављен, чува се у Музеју града Новог Сада (Mrkobrad 1980: nap. 695).

5.18.3. *Археолошки налази*

Реч је о коштаној игленици, која није била доступна Душану Мркобраду током израде публикације о археолошким налазима из времена Сеобе народа (Mrkobrad 1980: 104).

5.18.4. *Анализа података*

У одредници о Борјашу је назначено да коштане игленице, иако чешће у касноаварском конткту, не подлежу прецизнијем датовању. Због тога случајан налаз из Сремских Карловаца, вероватно гробни, није могуће ближе временски одредити, што је у својој књизи избегао и Душан Мркобрад (Mrkobrad 1980: 104). Уз мање опреза, предмет је у новије време оцењен као касноаварски и датован у 8. век (*ADAM* 2002: 327). У сваком случају, нађена игленица сведочи о аварском боравку на месту Сремских Карловаца.

5.19. **Гроцка**

5.19.1. *Географско одређење*

Југоисточно од ужег подручја Београда, на обали Дунава наспрам сплета речних ада, налази се градска општина Гроцка. На 30 km од Београда, у усеку пута за Смедерево, нађен је један гроб (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 81). Имајући у виду трасу тог пута, може се закључити да је место налаза гроба такође било уз Дунав, даље на исток, највероватније пре Брестовика.

5.19.2. *Историјат истраживања*

Реч је о случајаном налазу, без одређенијих података. Предмети из гроба се чувају у Народном музеју у Београду (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 81).

5.19.3. *Археолошки налази*

Предмети нису илустровани. Спомињу се „бронзана плочица“, кресиво и уништени гвоздени предмети. У ранијем тексту је, на основу јасно датованих

касноаварских комада, релатизовано мишљење да се кресива налазе само у гробовима мушкараца из старије фазе аварске доминације (Mrkobrad 1980: 104-105).

На основу поменутих налаза, гроб из околине Гроцке је датован у време 8-9. века (Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977: 81, Кат. бр. 93). Ти подаци и датовање, како је наведно, касноаварског гроба, преузимају се и у референтном попису авародпских налазишта (*ADAM* 2002: 147).

5.19.4. *Анализа података*

Приложени описи налаза, где је кресиво једини јасно одређен предмет, не подупиру предложено датовање. Тако се и у књизи Душана Мркобрада, у којој се уобичајено преузимају подаци и датовања из литературе, налазиште из околине Гроцке сврстава у групу оних чији је материјал „sigurno“ аварски, али без основних података који би могли да допринесу прецизнијем датовању (Mrkobrad 1980: 106-107, nap. 716).

Из истих разлога, овај гроб није узет у разматрање ни у актуелном попису касноаварских појасних комада из Српског подунавља (Bugarski 2008b), а индикативно је да се не спомиње ни у ранијем прегледу Јована Ковачевића (Kovačević 1973). Последично, налаз је и овде обрађен тек у трећем каталогу.

5.20. *АВАРСКА НАЛАЗИШТА НЕОДРЕЂЕНОГ ДАТОВАЊА У СРБИЈИ – РЕЗИМЕ*

Аварских налазишта неодређеног датовања има укупно 20. Потичу из 19 места, с тим што су у Плавни забележена два локалитета. Највише ових налазишта, њих 15, је из Бачке. Од тог броја, са 13 локалитета потичу случајни налази, углавном стари, који се чувају у музејума и нису публиковани, а ни јасније описани. Два локалитета су, међутим, констатована током археолошких ископавања, односно рекогносцирања, али налази нису ваљано представљени. Реч је о Веленрајтеровим ископавањима локалитета Дудара у Плавни и рекогносцирањима околине Бечеја из 1971. године. Из Баната су још три налазишта са случајним налазима нејасног датовања, један такав налаз је из Сремских Карловаца, а још један из Гроцке у Подунављу.

Укупан број локалитета нејасног датовања, дакле, није велик, пре свега захваљујући уложеном труду да се прецизније одреде и предмети који су само текстуално описани, не увек на најсрећнији начин. Збир од 20 локалитета чини 10% од око 200 налазишта која су обрађена у прва два каталога. Процентуална заступљеност

аварских налаза неодређеног датовања није толика да може да угрози поузданост закључака дисертације који ће уследити у наредном, последњем поглављу.

Просторна дистрибуција ових локалитета угрубо одговара установљеној слици, по којој је највише аварских налаз(ишт)а код нас у Бачкој, потом у Банату, Срему и Посавини и Подунављу. Због тога њихово картирање не би довело до неког одређенијег закључка.

Само два археолошким путем установљена локалитета нису описана тако да могу да се прецизније датују, што је скоро занемарљив проценат у односу на публикације свих наших претходника и савременика, који су потекли из разних археолошких школа. С друге стране, 18 налазишта која су нејасно опредељена на основу старијих налаза, уз далеко већи број оних раније описиваних која су и сама одређена недовољно прецизно, али ипак у довољној мери да би се извели поузданији закључци макар о датовању, подсећа нас на археолошко благо које се чува у, пре свега, војвођанским музејима и које чека на савремену обраду и тумачење.

6. ЗАКЉУЧАК

Дисертација *Археологија Авара у Србији* пружа синтезу података о историјату и дометима ове гране раносредњовековне археологије у нашој земљи, али пре свега даје обрађену и реинтерпретирану археолошку грађу са преко 220 налазишта из Бачке, Баната, Срема, као и из Посавине и Подунавља. Ти локалитети су обрађени у три пописа, од којих су у први сврстани рано- и средњоаварски локалитети, у други касноаварски, а у трећи они без одређеног датовања. Представљена су, према доступним подацима из литературе и у знатно мањој мери према сопственим сазнањима о непубликованој грађи, сва позната налазишта из времена аварске превласти у Србији, наравно уз могућност да у расутој стручној литератури постоји још понеки податак који је промакао. Закључак текста имаће два дела. У првом, краћем, даће се сажета оцена рада претходних генерација *истраживача* Авара на тлу Србије, док ће други део закључка бити посвећен оцени резултата њихових *истраживања* и новим вредностима које су, надам се, из њих проистекле у овој синтези.

Осим донекле у време Аустроугарске монархије, истраживања Авара никад нису представљала главну грану археолошких проучавања на нашем простору. У својим млађим годинама, пре Првог светског рата, археологија Авара се развијала слично као и у Мађарској, што је донело непорециве користи. Ипак, тешко да је била реч о програмском истраживању. Некрополе су, као и касније, углавном налажене случајно, током различитих земљаних радова, након чега би их испитивали махом заинтересовани аматери, музејски повереници. Из те фазе истраживања, обојене непрофесионалним ископавањима без израде валидне документације, остали су пре свега предмети у музејским збиркама и сведени теренски извештаји.

Слично је било и у наредном периоду, само што су ископавања била знатно мањег интензитета. По обичају успостављеном у време аустроугарске управе, екипа Музеја Кнеза Павла је након обавештења локалног учитеља извршила ископавање у селу Војци, чија је публикација прва из области археологије сеобе народа на српском језику (Мано-Зиси 1937). Израда монографије *Војводина I* била је прилика да се направи археолошка синтеза, попут ваљаног прегледа историјских података Филарета Гранића, али она није искоришћена (*2.1.2.1; 2.1.2.2*. на стр. 38-40). Можда прва програмски осмишљена активност у овом пољу истраживања пада у време мађарске власти у Војводини током Другог светског рата. Планирано је да се резултати

истраживања у Надрљану објаве у оквиру публикације *Бачка у доба Сеобе народа* Јозефа Корека, до чега ипак није дошло (*4.4.2.2.* на стр. 531).

Може се приметити да је то само први у низу планова из области археологије Авара на нашем простору који су се на крају изјаловили. Корек своју студију вероватно није завршио због самог исхода Другог светског рата и промењених околности у којима су се нашле Југославија и Мађарска, да би се потоњи амбициозни пројекти наше археологије гасили из других разлога, пре свега финансијске природе. Наиме, и у доба свог највећег замаха, послератна археологија Авара код нас се развијала највише кроз заштитна ископавања некропола. Неспорно је да се током таквих интервенција долазило до веома важних података, али је нужну последицу представљао рад у временској изнудици и, чини се, хроничној финансијској оскудици на коју се скретала пажња на више места у литератури.

Из објављених чланака и фотографија са ископавања може се видети да су она била извођена најпре уклањањем слојева земље до појаве скелета, и потом остављањем очишћених покојника на банковима земље. Развојем методологије теренских истраживања дошло се до начина ископавања који се најчешће примењује и данас. Механички се уклања земља до појаве лесне здравице у којој се оцртавају гробне раке, након чега се оне празне. Ни на тај начин није могуће прикупти све податке о обичајима сахрањивања, пре свега о изгледу и изворној дубини гробних рака. С временом је техника ископавања усавршена, па се као најпедантнији захвати издвајају теренски радови Радована Бунарџића и Петера Рица.

Сарадња са стручњацима из области биофизичке антропологије није увек давала сасвим задовољавајуће резултате (*cf.* Живановић 2006), вероватно и због тога што су многе анализе штампане пре или независно од археолошких, тако да није било заједничке археолошко-антрополошке интерпретације. Стиче се утисак да су се антрополози углавном задовољавали рутинским антропометријским испитивањима. Поред тога, до сада нису вршене *ДНК* анализе или испитивања хуманог остеолошког материјала. Археозоолошких анализа костију са аварских некропола код нас донедавно није било (*2.2.1.* на стр. 48).

Укупно гледајући, забележено је највише некропола. Од 98 обрађених рано- и средњоаварских налазишта има 25 насеља, колико и међу укупно 111 касноаварских локалитета. Добрим делом на основу необјављених резузлтата, недавно је изведена рачуница да је након свега десетак познатих раносредњовековних насеља у Војводини пре 1990, након те године истражено 40, а рекогносцирано још око 100 насеља (Пашић

2013: 32). Сигурно је да значајан проценат отпада на локалитете из времена аварске превласти. Остава је знатно мање. Било да су у питању некрополе или насеља, ископавања су врло често вршили археолози којима истраживања Авара нису представљала основну преокупацију. Само по себи, то не значи да њихова ископавања нису била стручно вођена. Споменимо само исходе истраживања трасе аутопута кроз Срем, теренске резултате у Челареву или нова истраживања Иване Пашић по трасама гасовода, односно Душанке Веселинов у зони обилазнице око Новог Сада. С друге стране, из публикација се јасно види разлика у приступу нпр. Шандора Нађа или Петера Рица у односу на неке друге ауторе. Због тога тему овог дела закључка чини пре свега оцена резултата планских заснованих истраживања.

Околности у домаћим истраживањима Авара промениле су се током шездесетих година, када се група археолога окупила око професора Јована Ковачевића. Веома значајна делатност овог аутора се није испољавала само у теренском раду и писању. Оснивач Катедре за средњовековну археологију увео је изучавање Авара у обавезан студијски програм на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду, што је имало добре последице. Као велики познавалац аварске тематике, Ковачевић није само руководио важним истраживањима, већ је у најбољем духу свог позива инспирасао и истраживања других колега. Водио је циљана, систематска истраживања аварских некропола - Чика, Војке, Чареваца - у плодној сарадњи са, пре осталих, Даницом Димитријевић. Та сарадња се очитава и у заједничким публикацијама, као и организовању научних скупова и изложби (*2.1.2.3*. на стр. 40-42).

Широка обавештеност Јована Ковачевића и Данице Димитријевић и њихове добре везе са колегама из Мађарске и других земаља довеле су до осмишљавања опширних, мултидисциплинарних публикација наших налазишта. Иако путем посредне опаске, поуздано знамо да је била планирана таква публикација некрополе Чик, где је уз археолошке интерпретације требало да стану и биоантрополошке, серолошке и археолзоолошке анализе (Éry 1988: 55). До тога, нажалост, није дошло, већ је на основу недовољно систематизоване документације објављен мањи број чланака, што је довело и до неких интерпретација које се нису одржале (*cf*. Бугарски 2009а: 9). Ово је, као и изостанак опширнијих публикација осталих истраживања која је водио, пре свега у Војци (*4.10.12.1.2*. на стр. 633-634), сигурно у последичној вези са великим бројем различитих послова које је Ковачевић обављао (*cf*. *Разговор* 1985; Јовановић 2003).

Несрећно је окончан и један амбициозно осмишљен истраживачки пројекат Историјског музеја Србије. Радови који су вршени у Малом Иђошу, под научним

руководством Јована Ковачевића и теренским Петра Поп-Лазића, нису довели до прижељкиваних резултата. Идеја је била да се кроз неколико примерних некропола, које би биле истражене *у целости*, испита однос Авара и Словена у јужним областима Каганата. Због слабог финансирања, међутим, стало се откривању малог броја гробова у току једне кратке кампање (*4.3.8.3.4.* на стр. 499-500). Да мала средства нису увек морала да представљају непремостиву препреку, сведоче одлични резултати остварени током неколико кратких кампања у Арадцу, где је истражен велики број гробова уз помоћ, углавном, тек по двојице радника. Руководилац тих истраживања, Шандор Нађ, није се зауставио на томе, већ је почев још од педесетих година припремио низ важних публикација о овом налазишту (*3.5.7.4.* на стр. 240).

С друге старне, до важних сазнања о аварском добу долазило се кроз шире постављене истраживачке пројекте. Тако су још крајем педесетих година радови на Бекића салашу (*3.10.7.1.2.* на стр. 327) били извођени у склопу обимнијег пројекта истараживања сремских тумула, под руковођењем Јована Ковачевића и Данице Димитријевић а у организацији Археолошког института и Народног музеја у Земуну, у уверењу „да ће... бити некропола везаних за све етничке групације... као и да ће се ископавањима... доћи до... прецизнијих закључака о етничким кретањима од епохе Велике сеобе народа до доласка Мађара“ (Ковачевић 1961b: 282). Аварски налази на том локалитету су ипак споредни, као и они до којих се дошло током трајања великих истраживачких пројеката у Сремској Митровици, на Гомолави и Сапаји.

Могли бисмо да споменемо још неке мање пројекте. Године 1951. су, према плану три установе из Бачке, стручњаци суботичког, сомборског и сенћанског музеја вршили сондажна ископавања у Молу и Ади (*3.4.2.3.2.* на стр. 157-158). Иза тих радова остао је и први чланак о раносредњовековним насеобинским остацима код нас (Вуков 1952). Каснија сондажна истраживања у Бољевцима, која су дала (тада) ретке податке о раносредњовековном насељавању, спровођена су од стране Душана Мркобрада у оквиру пројекта Музеја града Београда *Београдско подручје у средњем веку* (*4.10.17.2.* на стр. 663).

Проблемима насеобинске археологије био је посвећен и пројекат *Словенска насеља у северној Бачкој и северном Банату*. Ако се остави по страни етничка детерминисаност која се уочава већ у наслову пројекта, истраживања су донела важне резултате и дала наговештај научних потенцијала мултидисциплинарних истраживања раносредњовековних насеља у Војводини. Радове у организацији Музеја Војводине водио је Станко Трифуновић. Аутор изводи темељна рекогносцирања у Банату и у

Бачкој још од осамдесетих година прошлог века, да би се у новије време тај труд улио у успешан пројекат *Археолошка топографија Баната*.

Сигурно је било још пуно сличних пројеката, међутим у нашој литератури се такви подаци, као ни они о организационим оквирима заштитних ископавања, често не наводе ни у напоменама. Но и из претходних неколико примера може да се уочи да су најбоље резултате дали, сем заштитних ископавања неких значајних локалитета, шире постављени заштитарски програми и пројекти рекогносцирања. Научних пројеката било је најмање, што само по себи није необично, а њихови високо постављени циљеви по правилу нису бивали досегнути. Ако се за сама ископавања могу прихватити објашњења финансијске природе, за изостанак публикација научних резултата не би важили такви разлози. Наши најпознатији стручњаци из области археологије Авара били су, дакле, веома добро упознати са најсавременијим истарживачким методима, које су макар делом са успехом и примењивали, али очигледно се није довољно истрајно радило на прављењу опширнијих публикација (*cf*. *Разговор* 1985).

Научно објављивање документоване грађе из једне специфичне и на неки начин споредне гране наше археологије, такође, не спада у приоритетне професионалне обавезе делатника из служби заштите. Кад је реч о надлежним музејима, највиши степен публиковања ове грађе остварен је у Бечеју. У тамошњем Градском музеју, који је (су)издавач две од три монографије аварских некропола са нашег простора (*2.1.2.4.* на стр. 46-47), више нема необјављених аварских налаза.

Било би упутно сагледати и место наше археологије Авара и на сцени међународних научних пројеката. Живо присуство српских научника претходне генерације у ширим европским истраживањима види се из њихове сарадње с колегама из других земаља, из радова објављених на светским језицима у земљи и иностранству и из чињенице да су организовали изложбе, међународне научне скупове и сл (*2.1.2.3.* на стр. 41-42).

Међународно научно деловање кроз пројекте је, може се рећи, популарније у последњих двадесетак година него раније, што би представљало једну од добрих последица политичког уједињавања Европе. Иако би начелно могло да се примети да се у духу „политичке коректности“ донекле мењају стари постулати, тако да се нпр. *рушење* Римског царства и настанак „варварских“ државних творевина на њеном тлу сада често тумачи као *трансформација*, а римски *лимес* као *зона контаката*, истраживачке користи су велике. Стручњацима који желе да остану објективни остаје довољно широко поље између оваквих и другачије мотивисаних претеривања.

У таласу проучавања Авара са краја прошлог и почетка овог века, с обзиром на тадашње околности, наши стручњаци нису узели већег учешћа. То се односи и на важне пројекте који су се дотицали ових питања, нпр. управо *Transformation of the Roman World* (1993-1997) или пак *Foreigners in Early Medieval Europe* (2002-2005). Слично томе, није било наших приложника познатим тематским зборницима *Awarenforschungen* (1992), *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt* (2000) или *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. Jahrhundert* (2000). Међу више десетина стручњака који су радили на стварању референтног, двотомног пописа аародопских налазишта у Карпатској котлини, из наше земље је био ангажован само Петер Риц (*ADAM* 2002). У овом тренутку, аварска грана изучавања раног средњег века је помало изашла из жиже научног интересовања. Великих научних пројеката из ове области нема, али је наговештај могућих будућих збивања то што Археолошки институт однедавно учесвује у мањем пројекту *Die byzantinisch-awarischen Beziehungen auf Grundlage der archäologischen Hinterlassenschaft* (2013-2017).

Закључна оцена о укупним дометима наше археологије Авара, имајући у виду и наведена ограничења, била би да је она средње развијена у односу на проучавања у осталим срединама које деле наслеђе Каганата. То се односи на степен истраживања, примењиване методе, те начине и динамику публиковања грађе. Кад је реч о методама, након спорадичних излета у поље интердисциплинарних истраживања, пре свега биоархеолошких, такав приступ би након великих заштитних ископавања у Војводини која су у току могао да постане део стандардне праксе. Уз евидентан напредак у методама истражиавања, уочава се и напредак у документацији, која се све чешће одвија у оквиру географског информационог система (GIS). Осим великог значаја самих налаза и налазишта, важност наших проучавања подиже се и кроз отпочето монографско публиковање аварских локалитета, са чиме се неће стати. Наше публикације ове тематике, као и велика већина иностраних, праве се у оквирима културно-историјског приступа.

Наведено још увек не може да се мери са бројним серијама монографија и осталим великим радним резултатима које је изнедрила колевка археологије Авара, Мађарска, као ни са ситуацијом у Словачкој, у којој је од педесетих година прошлог века објављен низ књига, уз мноштво радова и аутора који су били посвећени изучавању аварске проблематике. Због тога је актуелна синтеза словачке археологије Авара могла да буде одштампана у облику монографије мањег обима која оцтрава њене главне резултате (Zábojník 2004). Развијенија од српске археологије Авара је и

аустријска, чији кључан допринос лежи у ажурном публиковању налазишта, технолошким анализама авародопског материјала (*e.g.* Daim 1987) и у значајној и већ вишедеценијској информатичкој обради налаза (Stadler 2005).

Насупрот томе, румунска проучавања археологије Авара представљају лош пример, а слична ситуација је и у Хрватској, где ипак охрабрују нова ископавања велике касноаварске некрополе у Нуштру. Док из две последње наведене земље упадљиво недостају новије публикације авародопских налаза, могли бисмо да споменемо труд аутора из држава које баштине веома мало одговарајућих предмета, као што су Пољска, Немачка, Италија или Словенија, чије радове није нужно посебно цитирати на овом месту.

Након закључне оцене о дометима наших истраживања, посветићемо се подацима који из њих проистичу и који доприносе сагледавању феномена Авара на овом терену и у целини.

Изворište европских Авара чинила је група ратника која, претходно поражена, иде на запад. Имајући у виду документовану сушу (*1.3.2.* на стр. 24), не може се искључити да је иницијални сукоб са Турским каганатом избио због значајног умањења зона испаше. У сваком случају, захваљујући умећу и доброј ратној срећи, група ратника се омасовљава на путу ка Европи. Вођство – *gens* – преноси традиције које остали прихватају као тзв. „ми“ свест, а из сопственог интереса за освајањима, пленом и престижом, који је главни заједнички именитељ читаве популације. Те традиције нама се показују као, макар у прво време, еклектична археолошка култура која се ни сама не ствара из „базе“ већ се преноси од врхушке. Овакав начин формирања популација у доба раног средњег века је сасвим уобичајен, а каснији корак у сложеној етногенези Авара представља утапање различитих доведених и затечених етничких група, као што су Прабугари, Словени и Германи, уз ојачавање Каганата доласком нових кланова у време прелазног периода аварске превласти, од последње трећине 7. века. Тако оформљен аварски етницитет претрајава укупно два и по века, а губи се убрзо након пресудног пораза од Франака и Бугара, уливањем у перспективније идентитете. Управо због скициране етногенезе Авара и флуидног концепта етничке припадности у раном средњем веку (*1.1.1.1.* на стр. 1-4), у дисертацији се налазишта често опредељују као *авародопска*. Такво нијансирање је преузето из литературе на немачком језику, у којој се често користи реч *awarenzeitliche*.

У сагледавању начина живота аварске популације у Европи, па тако и становништва јужног дела њихове државе, кључне су географске, пре свега геоморфолошке условљености терена за насељавање. Пре модерног доба Панонска низија је изгледала другачије него данас, при чему је простор за настањивање и пољопривреду био знатно мањи. Пре првих великих мелиорација, које сежу до времена Аустроугарске монархије, живот је био могућ пре свега на границама зона плављења, а онда и на спојевима других геоморфолошких целина (*1.2.2*. на стр. 19-21). Те законитости се односе *све* претходне популације Војводине, па тако и на Аваре (Bugarski 2008a). Картирање археолошких налазишта Авара на геоморфолошкој основи Војводине (Карта 1, 2) веома добро показује распрострањеност на местима повољним за *насељавање*, насупрот бројним другим локацијама које нису задовољавале те услове.

Распоред насеља по шавовима геоморфолошких целина пружао је веће могућности употребе простора, захваљујући макар и минималним разликама у рељефу, тј. надморској висини, али и у типовима земљишта која носе поједине целине (Bugarski 2012a). Пошто аварска налазишта у Војводини махом леже на таквим местима, предложено је њихово насеобинско одређење, чак и кад су у питању мања или недовољно истражена гробља или сами по себи недовољно изражајни случајни налази (Бугарски 2009a: 142). Исто важи и за налазишта старија или млађа од аварских: пошто је површина за насељавање била редукована, неретко су поједина места бивала поседана током разних епоха, па је забележен велики број вишеслојних локалитета.

Сасвим је извесно да правилности које важе за јужни део Панонске низије - изузимајући Фрушку Гору и обронке Карпатског масива - важе и за остали део равнице, тако да „геоморфолошка матрица“ насељавања Авара установљена на нашем подручју, уверен сам, важи на читавом аварском простору. Овај аспект утврђивања „економског слива“ налазишта, како је преведена енглеска синтама *site-catchment-analyses* (Novaković 2008: 31), представља новину у археологији Авара (Bugarski 2008a: 437, n. 1). Као нов корак у том правцу, а у жељи да се што прецизније одреде тачне локације налазишта, овом приликом су коришћени и доступни сателитски *Google* снимци и планови војвођанских места.

Иако је веома приметна тенденција да се насеља подижу на границама целина, постоје и изузеци. Неке геоморфолошке јединице су толико простране, да нису могле да остану ненастањене, па се насељавање вршило у односу на неку микрорељефну повољност (*cf*. Ћурчић, Ђуричић 1994: 147, 161). Условљености насељавања ивичних планинских предела, пак, разликују се од ових у низији. Одавно су објашњене разлике

у положају насеља на Фрушкој Гори, која се формирају уз богате изворе или поточне долине, и оних на лесним наслагама око сремске планине (Букуров 1954: 25). Југозападно од те планине, опет се суочавало са масивним плављењем. Појас изливања Саве и стварања бара и мочвара ширио се чак до 40 km, што се види на цитираној историјској географској карти (Карта 3), која је у нашој стручној литератури раније искоришћена да покаже како на том простору насељавање није било могуће ни у време неолита (Borić 1996: 67-68; *cf*. Бугарски 2006: нап. 1).

Рељеф се, тако, издваја као кључан услов за успостављање насеља. Педолошки покривач проистиче из рељефа. Иако су људи насељени на геоморфолошки погодним локацијама спознавали и користили расположиву земљу, они места својих насеља нису бирали примарно у односу на њен употребни квалитет. Добро, изнад свега неплављено пољопривредно земљиште, посебно чернозем, представљало је датост, повољну околност коју је становништво добијало поштујући геоморфолошке условљености терена за насељавање. На тај начин, већина старих војвођанских места не налази се само на спојевима различитих геоморфолошких целина, већ и различитих типова земљишта (Bugarski 2012a: 14, n. 2), што се види на примеру Шајкашке (Pedološka karta 1971). Колико ми је познато, нису вршене микропедолошке анализе старих насеља које би показале у какву земљу су укопаване куће, односно гробови, и да ли се иста земља користила и за земљорадњу (*cf*. Pető *et al*. 2012).

Панонска низија, укључујући и њене јужне делове који су главни територијални оквир ове дисертације, обиловала је редовно или повремено плављеним зонама са барама и мочварама, на које су се настављале густе шуме. На уздигнутим местима која су влажиле само падавине, располагало се плодном земљом. Сасвим је јасно да површина уоквирена планинама на југу и истоку, испресецана водама и густим шумама дуж граница речног плављења, са зонама плодне земље, својим становницима није могла да омогући номадски начин живота. Алфелд, Велика мађарска равница, која представља најпространију зону испаше у Европи, заузима мање од 4% одговарајуће површине у Монголији. Због свега наведног, убедљив је закључак да Карпатски масив представља крајњу западну границу номадизма (Lindner 1981: 3, 6-9, 14-16, 19). Без обзира да ли је реч Сарматима (Димитријевић 1975a: 34), Хунима (Lindner 1981; Lindner 1982), или Аварима (Ковачевић 1977: 154-155; Kory 2002: 613-614), не може бити речи о номадском начину живота на тлу Панонске низије (*cf*. Бугарски 2009a: 138-139). Процеси прихватања и стабилизације седелаштва морали су бити тек

интензивирани након пораза код Цариграда 626. године, који је означио, макар за елиту, крај животног модела у великој мери заснованог на огромном плену.

Важни закључци изводе се и из просторног размештаја авародопских налазишта. Она ранијег датовања се приметно групишу низ Дунав, Тису, јужне обронке Фрушке Горе и источни руб Јужнобанатске лесне заравни (Карта 1). У резимеу првог великог пописа наглашено да је оваква распрострањеност заправо одражава успостављање ланаца комуникације, у смеру север-југ, односно северозапад-југоисток, састављених од геоморфолошки одрживих места за насељавање. Таква мрежа је типична за период овладавања новим животним простором (*3.12*. на стр. 342).

Истиче се мали број налазишта у Срему, Посавини и Подунављу: од укупно 82 места у Србији, из којих знамо за 98 рано- и средњоаварских локалитета, у Срему их је само девет, а уз десне обале Саве и Дунава још четири. Археолошка сазнања су у несагласју са релативно опширним наводима из историјских извора у којима је Срем описиван као зона сучељавања аварских и византијских интереса и поприште дуготрајних сукоба, пре свега око контроле над Сирмијумом. Као један од могућих узрока, у ранијем тескту је наведен сам изглед ове географске целине, у којој су се као главне рељефне зоне издвајале планина и плављена равница.

Постоји, међутим, још један важан разлог. Ма како били опасни аварски напади и истините драматичне вести из писаних извора, јасно је да Авари ни пре 626. године, а нарочито не после катастрофе код Цариграда, нису успели да разоре византијску одбрамбену политику на граници. Ни након својих успешних акција они нису имали снаге, а вероватно ни жеље, да трајно овладају ромејским упориштима. Недавно је указано на константе у римској одбрамбеној политици, од времена напуштања провинције Дакије до почетка 7. века, и на то да су за своје успешне акције против Авара на левој обали Дунава Ромеји чак користили места старих римских мостобрана (Бугарски, Иванишевич 2012). Можемо, дакле, помислити да аварска колонизација Срема задуго није била изведена пре свега из опреза због могућег ромејског противудара, за шта су они очигледно били кадри и у великим недаћама, скоро 40 година након доласка Авара.

У касноаварско време, начин коришћења простора на југу Каганата се мења. Од 78 места у Србији, где је забележено 111 касноаварских локалитета, у Срему је њих 18, скоро колико и у српском делу Баната, а у Посавини и Подунављу још осам (*4.12*. на стр. 682). У најјужнијим областима, дакле, има чак двоструко више позних него рано- и средњоаварских налаза.

Може се претпоставити да су за интензивније касноаварско насељавање Срема, па и не тако мали број позних налаза у Подунављу и Посавини, заслужна два истовремена историјска процеса. С једне стране, у питању је нарастање франачке и бугарске опасности, а са друге трајно нестајање византијске власти на великим деловима Балканског полуострва, које је укључивало и систем старе границе на Дунаву. С тим у вези, већ је релативизована идеја Јована Ковачевића о стварању касноаварске војне крајине у Срему, Посавини и Подунављу (Kovačević 1973; Ковачевић 1977: 138). Основна је чињеница да током 8. века, када су трпели велика искушења са запада и истока, Авари заправо нису имали од кога да чувају јужну границу своје државе. Њихова тадашња колонизација Срема, а можда и неки налази јужно од Саве и Дунава, требало би да се сагледавају у општој промени коришћења животног простора на југу Каганата (Карта 2).

Закључено је да су „карике“ ланаца комуникације низ западни одсечак српског тока Дунава и низ Тису, као и у југоисточном делу Баната, у касноаварско време биле прорећене. Насупрот томе, попуњава се средишњи простор, како Севернобачка лесна зараван – пре свега разгранати ток Криваје који, по свему судећи, постаје нова комуникација – тако и јужни одсечак нашег тока Дунава, од Бачке Тополе па све до Сапаје. У том склопу, дакле, ваља гледати двоструко већи број налазишта у Срему, Посавини и Подунављу у односу на претходни период. Због угрожености са запада и истока, а растерећености на јужној граници, тежиште на југу Каганата се помера у средишње делове и на југ.

Уочене правилности боље се показују на нашој грађи него у општем приказу диспозиције аварских гробаља (*ADAM* 2002: Karte 3, 4), истина заснованом на мање прецизним датовањима локалитета. Прорећено касноаварско насељавање долина западног тока Дунава, као и Тисе, установљено је на нашем простору, али не и севернije, што би још увек могло да се тумачи згушњавањем мреже насеља у средишњем делу Каганата. У западном делу аварске државе, тј. на простору некадашње римске провинције Прве Панонијe, који је од почетка био густо насељен – верује се због постојеће мреже путева, делимично раскрчене шуме и пољопривредног земљишта (Daim 2003: 469) – број налазишта се у касноаварско време још увећао, а слично се бележи и у другој зони интензивног насељавања, у средњем и, посебно, горњем Потисју.

Ипак, према изведеном поређењу ваља задржати двоструке резерве. У овој дисертацији, најпре, није прављења разлика у картирању гробаља и насеља, зато што се

сваки налаз, па макар појединачан и случајан, разматра као насеобински траг уколико његово место задовољава предочене географске критеријуме. Уз то, на цитираним прегледним картама нису убележене све авародопске некрополе са нашег државног простора.

Међу шест понуђених карти уз референтан попис авародопских налазишта, само су некрополе ранијег и каснијег датовања посебно представљене, док су насеља картирана без хронолошке поделе (*ADAM* 2002: Karte 2). Две најгушће документоване зоне насеља су у северозападном делу Каганата, шире гледано у области данашње Будимпеште, и источно од горњег Потисја, у пределу око Сарваша. Уз мање зоне источно од Балатона, на северу Мађарског подунавља и на истоку Трансилваније, са нашег простора је уз пар појединачних места приказана само група насеља уз источни руб Делиблатске пешчаре.

Када се све те групе насеља поставе на карту осталих познатих налазишта Каганата, тј. некропола (*ADAM* 2002: Karte 1), испоставља се да се она само делимично уклапају у општу слику просторног распореда аварских локалитета. Закључак може бити само тај, да су и у случају мађарских налазишта насеља у већој мери картирана у зонама у којима је било систематских археолошких обилазака терена и/или заштитних ископавања. Густина мреже насеља у тим зонама, баш као и на југу Баната, показује колико пуно авародопских насеља би још могло да се очекује широм Каганата и колико је још посла пред археолозима. Разлози из којих је откривен релативно мали број насеља из тог периода су објективни. Сасвим укратко, насеља лако укопаних објеката, без архитектуре од камена, могу да се установе само приликом стручних рекогносцирања и ископавања, док се скелетна гробља лако препознају током разних земљаних радова.

Кад је реч о нашем простору, на свим цитираним картама Каганата, укључујући и потпуније карте које се овде прилажу (Карта 1, 2), упадљиво најмање аварских налазишта има у средишњој зони српског дела Баната. Највећи део те области покрива ниска геоморфолошка јединица, флувио-барско дно Панонског басена. На основу тога што је овај простор премрежен хидрорегулационим каналима, претпостављено је да је током ранијих историјских периода био јако плављен, и отуд слабо насељен (Ivanišević, Bugarski 2008: 58). Тај став добија на снази посматрањем Кирове карте (Карта 3), а додао бих да се на исти начин може тумачити и упадљиво мали број налазишта на северу и истоку Каганата (*cf*. *ADAM* 2002: Karte 1). Између осталог, и на томе се темељи утисак да се исте геоморфолошке правилности које су уочене у размештају

авародопских налазишта на нашем простору могу применити и на остале делове Каганата.

Но и пре такве анализе, макар за прелиминарно сагледавање аварског коришћења простора источно од Тисе, било би неопходно да се објави нека синтеза, барем опширнији чланак посвећен налазиштима из румунског дела Баната. Очигледно мали број објављених подтака из Румуније, притом још мањи из западног Баната него из Трансилваније (*cf*. Rusu 1975), довео је и до неких преурањених закључака у нашој стручној литератури. Имајући у виду и масивна плављења река у Банату и степен истражености, ми ипак не можемо знати да ли је тамо заиста било толико мање касноаварских налаза, нпр. појасних, да може да се тврди да „Авари нису у време Другог каганата насељавали Банат, већ га само држали у својој власти... док је... становништво..., чини се, углавном било словенско“ (Пашић 2012: 353). С друге стране, не би требало спорити да је Бачка била насељенија аварска област од Баната.

Једина зона аварских налаза која до сада у закључку није потцртана је простор јужно од великих река, Српска посавина и Подунавље. Изнесено је тек мишљење да тај простор није припадао аварском војном крајишту (Bugarski 2008b: 88). Историјска интерпретација тамошњих налаза, махом касноаварских, није лака, зато што су само у два случаја археолошки документовани гробови, у Стублинама и на локалитету Ушће код Обреновца, а и ту је реч о појединачним сахранама. Случајни касноаварски појасни налази били су сагледани у светлу познатог ангажовања аварских најамника од стране Крума по распаду аварског Каганата, а на исти начин се размишљало и о неким касноаварским траговима из северног дела Хрватске (Bugarski 2008b: 88-92). До таквог утиска се дошло пре свега зато што немамо сазнања о аварским некрополама или насељима јужно од Саве и Дунава. Уз то, чини се да су касноаварски појасеви у време пада моћи Каганата представљали тек сировинску, а вероватно не и престижну вредност код слободног словенског становништва на Балкану, па не делује вероватно да су их они носили. Ипак, понуђено тумачење не може да буде обавезујуће.

Свега два позната аварска гроба у овом појасу, наспрам преко 60.000 таквих целина из Карпатског басена, не представљају доказ ширења Каганата на прекоречни појас. Уз допуштање да будућа истраживања донекле промене овакво стање, а имајући у виду да се Панонска низија шири и на долине јужних притока Саве и Дунава (Ћалић *et al.* 2012), ипак остаје закључак да су те реке представљале границу аварског насељавања. Иако су постојали природни прелази преко њих, у време Рима тврдо брањени (Бугарски, Иванишевич 2012) а у 8. веку засигурно проходни, као и у случају

Срема и овде можемо размишљати о акумулираном историјском *искуству постојања границе*. Оно је морало бити нарочито болно било у време византијских акција 600. године (*1.3.2.* на стр. 28). Премда је с временом бледело, чини се да је то искуство Аваре у великој мери одговарало од значајније колонизације прекоречног простора који је, макар у узаном појасу, пружао услове налик онима на које су навикли у својим областима.

Има назнака да се таква ситуација понешто мења у сутон Каганата. Ипак, појединачне сахране, а можда и случајни налази појасних комада који су уз резерву добили наведену историјску интерпретацију, могле су да представљају и траг изузетног, можда чак привременог запоседања неких тачака преко река, или пак оставштину избеглог аварског становништва после пропасти њихове државе. Може се помишљати и на „мирнодопске" разлоге, у шта би спадали поклони, трговина, брачни односи и сл. У сваком случају, на овом степену истражености површински налази касноаварских појасних комада или атипична сахрана из Стублина не могу поуздано да се тумаче, па чак ни да се датују као налази који потичу са матичног подручја Каганата. С обзиром на наведене ставове о померању тежишта насељавања јужних аварских области на Срем, и повећан број касноаварских налаза јужно од Саве и Дунава, могао би да се изнесе утисак да је сам крах Каганата осујетио значајније насељавање тих области.

Након што је образложено мишљење о седелачком начину живота у Каганату и оцртан просторни распоред налазишта током две главне фазе на југу аварске државе, уследиће осврт на податке о самим насељима које можемо да црпимо из наше грађе. Као и у другим крајевима некадашњег Каганата, насеља су регистрована у малом броју. Од преко 220 налазишта са територије Србије, на њих 50 су откривени насеобински трагови. По 25 насеља опредељено је у рано-и средњоаварски, односно касноаварски период. У великом броју случајева, реч је тек о забележеним површинским налазима раносредњовековне керамике на једнослојним или вишеслојним локалитетима. Само на пет или шест локалитета старијег аварског хоризонта археолошки су истражени опипљиви трагови насеља, као и на још 10 касноаварских налазишта. Број откривених кућа и објеката је мали, али се претходна знања о аварским насељима ипак допуњују у понеком детаљу.

Као и другде, истражене куће су најчешће врло скромне и малих димензија. Особене су куће из Колута (*3.1.2.1.3.* на стр. 55-56), од којих је једна изгледа била

надземна, тј. сасвим плитко укопана, и нешто већих димензија него што је то уобичајено. По свој прилици, реч је о колиби правоугаоне основе, површине око 25 m^2. Друга тамошња кућа је полуукопана, кружне основе пречника 3,60 m, „облика јурте“ али грађена уз укопавање дрвених стубова. Питање је, међутим, да ли ти подаци доприносе нашим знањима о аварској архитектури, јер је насеље уз резерву овде приписано Германима, могуће из раног периода аварске превласти, али можда и из времена које претходи њиховом доласку.

Остале куће су углавном правоугаоне, површине до 10 m^2, уз изузетак чак до три пута већих кућа из Бечеја, које су имале по две одаје. Реч је о плиће или дубље укопаним објектима, полуземуницама и земуницама. Дубина укопавања креће се махом 1-2 m, с тим што треба имати на уму да су многи локалитети оштећени орањем, тако да је изворна дубина била већа. Уз то, можда управо у орању лежи узрок што се надземне колибе откривају тек спорадично. Невелике укопане куће имале су лаке кровове, углавном двосливне а каткад можда и четворосливне. Често се у углу куће налазе калотасте пећи фундиране уломцима грнчарије, или понекад само огњиште. Једна већа земуница са две одаје из Падеја је у продужетку имала трап. Подови кућа били су од набоја здравице, а у Бољевцима је уочено поплочавање ломљеним каменом. Нису установљене суштинске разлике између ранијих и познијих аварских насеља и кућа.

Као и у другим некадашњим аварским крајевима, и код нас су на неколико налазишта откривени остаци оградних ровова. Недавно је претпостављено да су неки од таквих „енигматичних“ ровова служили као ограда за коње. Тако се мисли да је троструки ров који затвара површину 6-8 ha у месту Седрес – Апати пуста био ископан у вези са узгојем коња, којих је у толиком простору могло да живи 80-100 (Szabó 2012: 91). Ипак још увек делује прихватљивије мишљење да су ровови били дренажни (*cf.* Kory 2002: 608-610), о чему по свој прилици сведоче и необјављени резултати скорашњих ископавања код Оџака. Наиме, љубазношћу колега Иване Пашић и Слободана Радовановића сазнао сам да се у широком ископу на локалитету Картонажа у лесу оцртао систем канала, очигледно дренажних. Мањи канали су се уливали у већи ров који је односио главну воду. Без обзира на њихову главну функцију, ровови су могли да одељују насеља од припадајућих гробаља, и да представљају неку врсту заштите становништва.

Без обзира што су повремено или на дуже стазе овладавали градовима, па и једном метрополом, Аварима је одговарао једноставан живот у селима. Уз то, макар у прво време, они нису могли знати како да се носе с недаћама градског живота, о чему

речито сведочи напуштање Сирмијума после пожара већ 583. године, само годину дана пошто су га након пуно мука освојили. Вести Јована Ефеског о потпуном страдању града вероватно су претеране, јер се Сирмијум 593. године спомиње као Бајанов војни логор, да би почетком 7. века тамо изгледа били насељени византијски заробљеници, који су ускоро добили аутономију. Године 616, у *Чудима Димитрија Солунског* Сирмијум је описан као град „koji je nekada postojao“, мада је живот у неком сведеном обику можда био настављен (Mirković 2008: 111). Становништво града ипак, по свему судећи, није било аварско.

Поред низа случајних налаза из мреже античких места, пре свега у Срему, међу којима се издваја остава уз бедем Басијане, и ретких документованих сахрана у слојевима шута у Сремској Митровици или на Сапаји, нема друге грађе која би осветлила питање могућег боравка Авара у старим римским местима. Као илустративан пример, наведена је потпуна негација римске виле аварском кућом у Цилингталу у Аустрији (Daim, Distelberger 1996: 372, 375).

Чини се да је такво насељавање било тек спорадично. У супротном, до сада би се вероватно располагало већим бројем налаза. Скицирани начин становања можемо да посматрамо у склопу шире оцене да је аварска култура у Европи била „независна“. Чанад Балинт је тај став бранио на неколико поља, односно на посебности материјалне културе, музике (особен звук аварских двојница) и језику и писму (Bálint 2002: 77). Тако сагледана независност аварске културе, која ни у ком случају не подразумева искључивост према страним утицајима – уосталом, аварска материјална култура је већ означена као еклектична, па се посебност може приписати само њеном развијеном, синтетизованом облику – обухвата и културу становања.

Немамо ни изблиза довољно података о друштвеној стратификацији аварских насеља. Да њихово друштво није било егалитарно, поред писаних извора сведоче класне разлике које се јасно уочавају на гробљима. На који начин је врхушка испољавала свој друштвени статус у домену становања, дакле, остаје непознато, али је јасно да нису обитавали у кућама од камена попут Византинаца. Не би требало искључити да су аварски прваци живели у објектима већих димензија, као што су они откривени у Падеју или Бечеју, али то остаје само претпоставка. Аварске куће нису биле посебно богато украшене. Помишља се тек на резбарију у дрвету, таписерије и сл (Daim 2003: 518). Можда с тим у вези, управо је у Падеју уочено да једна већа кућа није имала равно укопане зидове, на основу чега је претпостављено да су били обложени дрветом (*3.5.4.3.* на стр. 203-204). Врхушка је свој стамбени простор могла да опреми и

драгоценостима из плена или данка, слично Лангобардима у северној Италији, само што у случају Авара о томе нема ни писаних ни археолошких трагова.

Некрополе, дакле, пружају потпунију слику о аварском друштву. Пошто гробља представљају главну грађу за проучавање Каганата, она су већ прилично добро проучена и позната. Стога се овде неће пуно расправљати о том аспекту археологије Авара, већ ће се сажето поновити неки важни закључци до којих се дошло током рада на нашој грађи. Најпре, гробни инвентари појединих раноаварских некропола одају различите утиске о сахрањеним групацијама. Као пример, наведене су разлике које се показују на две ране некрополе са нашег простора, код Мокрина и на Чику. Оне могу да се огледају у заступљености антрополошких типова, обичајима сахрањивања, па донекле и у самим покретним налазима. Имајући у виду сложене процесе етногенезе и начин на који је формиран Каганат, те разлике још увек не би требало одређивати као етничке.

То се, пак, не би односило на некрополу у Вајској, која је уз извесну ограду приписана Сермезијанцима , где се показују потпуно стране, ромејске традиције (Bugarski 2012b: 249-251). Неки гробни инвентари, нпр. у Бечеју и Арадцу, казују о претрајавању Германа у аварском окружењу. Словенима би највероватније требало приписати неке керамичке налазе, нпр. из Падеја, као и сахране спаљених покојника из Новог Сланкамена и Челарева. Све те посебности се углавном губе након једног века боравка Авара у Карпатском басену, током прелазног периода аварске превласти. У касноаварском окружењу, тако, има мало предмета који могу да сведоче о етничким разликама. Као најизражајнији пример намеће се словенска фибула или модел за израду фибула дњепровског типа из Врбаса.

Најподстицајније налазе за оваква разматрања свакако би представљале меноре из Челарева, али је детаљно образложено мишљење да оне представљају остављштину неке позније популације (*4.1.5.4.* на стр. 385-389). Редак уплив у духовни живот Авара, пак, имамо путем религијске представе на коштаној туби из Мокрина у чијем је средишту „дрво живота“, док су за хришћанска обележја са гробаља у Вајској, на Чику и у Бечеју из раније фазе аварске превласти спроведене посебне анализе у покушају да се разлучи да ли представљају верска, етничка или напросто модна обележја (Bugarski 2009b).

Друштвена раслојеност, у коју би у одређеној мери да се рачунају и етничке и верске разлике, у овом тренутку може да се рашчитва само на гробљима. Висок статус

појединца у аварском друштву исказиван је богатијом сахраном. У том смислу, обично се прво помишља на коњаничке сахране. Коњ у гробу ипак не представља обавезујући симбол успеха и значаја покојника, јер је било и богатих сахрана без коња (Bede 2012). Најлакше је расправљати о високом статусу најбогатије сахрањених припадника Каганата. На нашој територији нема истражених „кнежевских“ гробова попут оних из Озоре, Тотипусте или Кунбабоња, али најдрагоценија појасна гарнитура са простора аварске државе највероватније долази из Срема, из Дивоша. И поред другачијег мишљења Атиле Киша, тај појас је могао да потиче из гроба неке веома важне личности. Група скупо опремљених сахрана истакнутих ратника с краја раноаварског периода уочена је у горњем делу нашег Потисја, у Новом Кнежевцу и Чоки, док се знатнији иметак појединаца из касноаварског периода не очитује толико у гробним инвентарима, изузимајући нпр. гроб из Земун поља или неке гробове из Челарева, колико у остави из Доњих Петроваца.

Учитавање престижне вредности у предмете од племенитих метала, дакле, није тешко одгонетнути, али су савремене студије покретних налаза значајно одмакле од тако поједностављеног приступа. Примера ради, кад је реч о аварским појасним комадима, анализа исходи и градацијом вредности бронзаних комада, према технологији израде и репертоару декоративних решења (Daim 2001). Уз то, статусна вредност неке сахране могла је да се искаже нпр. и кроз количину труда уложену у укопавање и обликовање гроба. Јасно је да доследно спровођење таквих анализа не би било могуће у рукопису овог формата. За тако детаљан приступ би у великом броју случајева био потребан лични увид у предмете, док се овде располагало махом публикованим налазима, не увек добро описаним и илустрованим.

О социјалној стратификацији аварских некропола могла би да сведочи и употреба простора за сахрањивање на некрополи што је, примера ради, на различите начине уочено код Чика и у Војки (Бугарски 2006). Да би се дошло да таквог закључка, неопходно је да се подробно проуче сви гробни инвентари на некој некрополи, да се издвоје групе сахрана према хронолошком начелу, након чега би могле да се покажу индикативне групе сахрана „важнијих“ појединаца.

Током израде ове дисертације, пак, за потребе сличних анализа могло се ослонити свега на десетак постојећих ситуационих планова гробаља. Посебно добре основе је оставио Шандор Нађ. Његови планови Арадца и Врбаса допуњени су изведеним датовањима појединих гробова, на основу чега се приступило расправама о стратиграфији два локалитета (*3.5.7.4*. на стр. 234-236, *4.3.3.4*. на стр. 458-459). Иако је

на некрополи у Чонопљи истражено и документовано мало гробних целина, стратиграфска анализа ситуационог плана је дала занимљиве резултате у комбинацији са увидом у скорашњи сателитски снимак локалитета. Требало би скренути пажњу да рад на рашчитавању ситуационих планова може да доведе и до нових претпоставки о величини појединих налазишта. Тако се нпр. стекао утисак да локалитети Надрљан I и Надрљан II заправо представљају два дела једне веће некрополе (*4.3.1.4*. на стр. 432-434, *4.4.2.4*. на стр. 539-541).

После предочених анализа, следи покушај да се одговори на још једно основно питање: у којој мери нас исходи археолошких истраживања приближавају сазнању чиме се бавило становништво јужног дела Каганата? Авари су у прво време представљали агресивну и успешну популацију. Ратовали су и изнуђивали огроман данак од Византије, али то је могло да траје само до 626. године. Имајући у виду природу терена којег су запосели и свесни сопствених проблема с недостатком хране приликом доласка на границе Царства (*cf*. Rusu 1975: 125; Pohl 2003: 591), Авари су, макар у извесној мери, морали да се посвете седелачкој пољопривреди одмах после 568. године.

Важне податке о производњи хране дају нам сасвим ретке, код нас готово пионирске анализе остатака животињских костију и житарица из времена раног средњег века, које су изведене у оквиру пројекта *Словенска насеља у северној Бачкој и северном Банату*. Резултати извршених анализа показују да су у Колуту, Падеју, Хоргошу и Бечеју од остатака животиња редом најзаступљеније кости говечета, овце/козе и свиње. Само су у Бечеју на другом месту по заступљености кости коња (Блажић 1999-2000). Ови подаци још више добијају на значају ако се узме у обзир да налазиште у Колуту можда претходи времену аварске превласти, док је локалитет Стуб 76 код Хоргоша највероватније вишеслојан, што би могло да значи да је такав статистички тренд био дужег трајања. Исти распоред заступљености остеолошких остатака по врстама забележен је и у авародопским насељима у Мађарској, у Еперјесу, Секзарду и Дунајварошу (Bálint 1991b: Tabelle X). О живинарству нам, пак, сведоче повремени налази јаја и костију у аварским гробовима.

Иако је јасно да је узгој стоке и перади морао да представља једну од главних грана аварске привреде, археозоолошка проучавања авародопског материјала, не само у Србији, још увек нису довољно развијена да би могла да пруже сасвим одређене одговоре. Ипак, већ дуго је на снази закључак да је сточарство на овом тлу у доба

аварске превласти било слабије развијено него у доба антике. Важно је нагласити да су узгајане локалне, а не азијске врсте животиња (Ковачевић 1977: 155-159).

Поред сточарства, становништво Каганата бавило се и земљорадњом. Међу сачуваним зрневљем из Падеја и са локалитета Стуб 76 код Хоргоша, најзаступљеније културе су пшеница и просо (Јевтић 1999-2000). У Адашевцима је нађена једна хлебна пећ. О земљорадњи у Каганату, по мом мишљењу, сведоче још и налази српова. Чињеница да они нису нарочито бројни, као ни друга пољопривредна оруђа, тумачи се пре свега слабом истраженошћу и малим бројем објављених аварских насеља (*cf*. Daim 2003: 484).

Авари су упражњавали и лов и риболов. О лову нам, са своје стране, сведоче поједине ликовне представе, нпр. она са коштане алатке из Манђелоса, као и археолошки налази прављени од јелењег рога или дугих костију барских птица, игленице и шила. Међу представљеним покретним налазима са авародопских локалитета на тлу Србије нема удица, али је немогуће да у крају тако богатом водом није било риболова. Као сасвим редак археолошки траг, споменућемо рибље кости нађене у лобањи једне девојчице сахрањене на некрополи Чик (Бугарски 2009а: 82).

У оквиру расправе о привреди, ваља нагласити да је аварска држава засигурно била укључена и у процесе трговине. Увоз разних предмета, пре свега оних луксузних из Византије и Франачке, потврђен је у инвентарима бројних гробова широм Каганата (*cf*. Ковачевић 1977: 152-154). Као сигурнију потврду аварског увоза ипак би требало узети позније налазе, јер скупоцени предмети из раноаварског периода, нпр. појасна гарнитура из Дивоша (?), вероватно потичу од данка, откупа или пљачке. У нашем делу Каганата, иако је у непосредном суседству Царства, не показује се значајнија концентрација византијских налаза у односу на остатак аварске државе (*cf*. Garam 2001), што би вероватно могло да се образложи централизованим тезаурирањем. Само на 25 од укупно 98 обрађених налазишта рано- и средњоаварског доба има византијских налаза, укључујући и Вајску и места налаза новца.

Монетарне оставе раноаварског доба са нашег простора вероватно не представљају одраз економских, већ војно-политичких догађаја. Иако нису темељно обрађене, изнесена је могућност да је остава из Банатске Паланке била у вези са исплатом војске или федерата у време кризе 567-568. године, те да су скупови солида из Бачког Моноштора и Купусине били похрањени у бурно време након пропасти код Цариграда 626. године (*3.12*. на стр. 347). Позњи налаз укопан крај бедема Басијане представља једину новцем датовану касноаварску оставу накита.

Насупрот сразмерно препознатљивом увозу, Чанад Балинт се на једном месту запитао да ли је постојао аварски извоз (Bálint 2002: 71)? Верујем да јесте, али би ту ваљало разлучити како врсте извозне робе, тако и видове извоза. Иако у бити еклектична, развијена аварска материјална култура била је ексклузивна, па су археолошки налази који су поникли из ње крајње спорадични изван Каганата. Еклектичност материјалне културе, а пре свега њених најрепрезентативнијих израђевина, појасних гарнитура, подразумева упливе са стране. Тако се аварска „ливена индустрија" сагледава у светлу утицаја византијско-медитеранског света на културну периферију у Карпатској котлини (*cf*. Daim 2001; Szenthe 2013a; Szenthe 2013b). Такав поглед је заснован, уз додатак да *изведена* материјална култура није била на занатском и престижном нивоу *изворне*. Имајући на уму и изведене декоративне адаптације, лако може да се закључи да та роба није била извожена на захтевнија тржишта. Јасно је да Византинци, поштујући своје стандарде, не би прихватали такве израђевине (*cf*. Милинковић 2004: 194). Као што смо видели, оне су само спорадично налазиле свој пут и до области централнобалканских Словена у непосредном суседству Каганата. На основу новијих, махом случајних налаза делује да су Бугари у то време имали сопствене изведенице истог стила, налик аварским (*cf*. Станилов 2006: 90-102).

У економској теорији, међутим, постоји наизглед оксиморонска синтагма – „унутрашњи извоз." Није тешко замислити да су различити делови Каганата међусобно трговали. Преко 60.000 досад откривених гробова сведочи да је постојало довољно велико тржиште за такве робне или робноновчане токове. Задатак будућих истраживања је да се установи шта су могли да буду извозни производи јужних крајева аварске државе, како на унутрашњем, тако и на спољнотрговинском плану. Као један пример из области унитрашње трговине, могла би да се узме у разматрање производња тзв. жуте керамике у Челареву. Она није потврђена, барем према објављеним подацима, открићем радионице, нити је вршена анализа састава глине, али велики узорак веома сродних посуда (*e.g*. Bunardžić 1985: Kat. 90, 107, 126...) наговештава да је карактеристична касноаварска керамика била прављена у том, по свему судећи већем касноаварском центру, одакле је, последично, могла да се врши и трговина.

О истом процесу сведоче нпр. и налази карактериситичних позних комада коњске орме који су прављени или у области Комарна (Csuthy 2012: 186) или, с обзиром да је исти број налаза забележен и у Челареву и околини, на нашем простору. У првом случају, такви комади су овде увожени, а у другом су одавде извожени. У оба случаја, били би предмет унутрашње трговине у Каганату, уколико већ нису у исто

време прављени на оба краја аварске државе. Против такве могућност сведочило би одсуство одговарајућих комада орме на широком простору између Словачке и југа Бачке. Из неког од уништених гробова са челаревског гробља потиче налаз ливачких клешта, а матрице за израду појасних комада и фибула, као и златарске алатке потичу још из Арадца, где је можда постојала и зона занатлијских гробова (*3.5.7.4*. на стр. 238-240), Мокрина, Панчева и Врбаса (*4.3.3.3*. на стр. 449).

Процењено је да су се у нашим крајевима одражавали и токови надрегионалне трговине. У том светлу, у овој дисертацији се сагледавају пре свега познији налази абасидског новца и појединих луксузних предмета удаљеног порекла, као што би то могла да буде појасна гарнитура из Земун поља (*4.10.16.6.3*. на стр. 659-662). У том кругу налазишта, пре свега из Срема и јужне Бачке, налази се и Челарево, одакле највероватније потиче и једна златна абасидска монета. Такви налази су и из Футога, Шишатовца и из вредне оставе код Доњих Петроваца, у којој је било и карактеристичног златног накита (*4.10.11.3*. на стр. 629-630), док је у Маглићу нађен један похабан византијски златник 8. века. У актуелном прегледу Шомођи не даје историјско тумачење ових ретких налаза на тлу Војводине (Somogyi 2009: 265-267), али се по свему судећи ипак показује да су Срем и јужна Бачка били захваћени истим међународним процесима као и западни крајеви Каганата. Те области су, подсетимо се, трговале и трпеле културне утицаје пре свега из северне Италије, докле је допирао и арапски извоз.

Авари су вероватно продавали производе сточарства – живу стоку, (усољено?) месо, кожу и вуну, можда и млечне прерађевине. Та роба, опет, вероватно није имала велику прођу на међународном тржишту, јер су је производили и други. На ширем плану, главни извозни артикли Каганата могле су да буду руде и друге вредне сировине. Док се словачки рудници бакра експлоатишу од средине 7. века (Поповић, В. 1986: 118), Авари од око 680. године контролишу и долину Муреша у Трансилванији, вероватно у вези с тамошњим рудницима соли (Horedt 1975: 112, 119-120). Као што је закључено да је аварска материјална култура била ексклузивна и отуд непријемчива за извоз, с једнаком лакоћом може да се тврди да су сировине бакра и соли представљале широко тражену робу. Стиче се утисак да је у условима вишедеценијског, па онда и вековног одсуства огромног прилива од данка, пљачке и изнуда аварско становништво живело пре свега од фармерског привређивања, док је држава своје потребе намиривала трговином вредним сировинама. На овом трагу би тек требало даље истраживати, али без превеликих очекивања. У недостатку података из писаних извора, можда би неке

резултате могле да пруже продубљене металографске анализе европских раносредњовековних артефаката. Стога изложену концепцију за сада треба схватити само као предлог за размишљање.

Уколико су наши крајеви учествовали у спољној трговини, а наглашен је утисак да јесу, поставља се питање да ли је постојала и локална роба за широки извоз, или су нађене скупоцености биле у својини постављених локалних и регионалних великаша који су могли да имају приступ уносним државним пословима. Чанад Балинт је засновано претпоставио да је благо из Нађсентмиклоша, из румунског дела Баната, било акумулирано у некој таквој породици, у условима дуготрајне стабилности на југу Каганата (Bálint 2010b).

На овом степену истражености, с већом извесношћу може да се рачуна само на унутрашњи извоз из наших крајева, можда земљорадничких и сточарских производа, а вероватно и готових предмета материјалне културе. О обиму вађења неких сировина, као што би то можда биле тзв. блатне руде гвожђа, зна се сасвим мало. У Падеју је нађен грумен хидрогетита са око 30% гвожђа, а уочена су и позајмишта земље (*3.5.4.3.* на стр. 203-204). Ово би могли да буду веома инструктивни подаци, посебно ако се има на уму велика вредност гвожђа у раном средњем веку и забрана извоза странцима, било предмета или сировине, која је у Византији прописана још у Јустинијановом Кодексу и поштована и касније (*cf*. Curta 1997: 242-244). С друге стране, није извесно да ли би таква металургија могла да обезбеди довољне количине руде и за потребе становника (дела) Каганата, па тек онда за извоз. Наша досадашња сазнања о могућој локалној металургији, дакле, сасвим су ограничена и недовољна. Пре обимних нових истраживања аварских насеља, о овом питању, као ни о многим другим, неће моћи да се да заснованији суд. Ово тим пре, што се питање извора сировине не поставља чак ни у публикацији скоро откривених средњо- и касноаварских металуршких центара у Трансданубији, који су истражени у широком ископу (Gömöri 2011).

* * *

На самом крају, укратко бих се осврнуо на количину и значај овде сакупљених и (ре)интрпретираних података у односу на укупна сазнања о Аварима и њиховом Каганату. Подаци о налазиштима, иако често сасвим сведени, ипак могу да представљају значајан извор за шира аваролошка проучавања, тим пре што наш

простор великим делом представља периферну област Каганата на граници са најважнијим чиниоцем раносредњовековне историје овог дела Европе, Византијом.

Велики број извршених анализа не доноси суштински нове закључке, али даје одређенија засебна временска и/или културна, а често и просторна одређења налазишта. У свом синтетизованом облику, пак, представљени подаци пружају могућности за различите анализе, чији су резултати сажети у закључку. На основу успостављања ужег хронолошког одређења налаза, било је могуће боље одредити велику већину налазишта, и потом посматрати групе локалитета, што је пре свега исходило новим закључцима о коришћењу животног простора на југу аварске државе.

Требало би потцртати разраду принципа „геоморфолошке матрице" аварског насељавања, који је и настао у нашој археологији (Bugarski 2008a). Анализе убикације налазишта представљају један од кључних доприноса ове дисертације. Доказивање седелачког начина живота Авара на основи грубе реконструкције оновременог крајолика Панонске низије и посматрањем налазишта у кључу рељефне одрживости за насељавање, могло би се сагледавати кроз призму анализа економског слива процесне археологије (*cf*. Novaković, P. 2008: 30-31), уз напомену да су сродна антропогеографска истраживања чврсто укорењена у нашој академској средини.

Сагледавање корпуса података српске археологије о Аварима довело је и до неких нових погледа о етничком саставу Каганата. Могле би се потцртати дискусије о налазиштима у Вајској (*3.1.10.4*. на стр. 89-93) и Челареву (*4.1.5.4*. на стр. 385-389), чији се закључци заснивају на могућностима реинтерпретације налазишта које пружа примена осавремењеног културно-историјског приступа. Остали нови предлози и закључци тичу се пре свега привредних активности.

Важна истраживчка питања која се тичу утврђивања социјалне композиције налазишта нису остала по страни, али је на њих одговарано у нешто мањој мери. Надам се да ће понуђена дисертација представљати ваљан ослонац и за такве будуће студије.

Дубљим теоријским освртима, окренутим самим истраживачким питањима и примењеној методологији, нисам се посветио, што је пре свега у вези с почетном проценом приоритета (*2.3.1.1.3*. на стр. 51-52). Таква разматрања су добродошла, нарочито у случају када је грађа већ систематизована и кад су традиционални приступи умногоме исцрпли своје могућности. У археологији Авара, као и у многим другим, ако не и свим гранама српске (средњовековне) археологије има много горућих питања која, по мом мишљењу, захтевају најпре осавремењену стручну и научну анализу, чији је

један вид овде понуђен, а потом, по изради поузданих корпуса шире интерпретиране грађе, и целовиту теоријску надградњу.

За сада, верујем да би исходи ранијих истраживања и предочене интерпретације и закључци могли да буду од помоћи при научној обради резултата нових истраживања. Зато се рад се завршава погледом у, надајмо се, блиску будућност. Актуелно је ископавање велике аварске некрополе у Ченеју у Бачкој. До сада је истражено, на веома темељан начин и уз изврсну документацију, више стотина гробова. Огроман узорак археолошког материјала би без сваке сумње омогућио вршење различитих анализа, пре свега технолошких, које до сада код нас нису биле заступљене, барем кад је у питању археологија Авара. У плану је, такође, да се изврши комплетна остеолошка анализа, како људских тако и животињских скелета. Ако би се сви ти резултати доследно повезали са закључцима археолошке обраде, створило би се одлично упориште и за решавање различитих социолошких упитаности, чији нам одговори за сада донекле измичу. Могла би да се очекује, у неку руку, најпотпунија публикација једног великог аварског гробља до сада, не само у границама наше науке, чиме би се археологији Авара, опет не само код нас, дао нов замајац.

Библиографија:

***AVV* 2008** = *Atlas vetrova AP Vojvodine. Studija u sklopu projekta 'Atlas vetrova na teritoriji AP Vojvodine'*, Novi Sad 2008: Pokrajinski sekretarijat za energetiku i mineralne sirovine - Fakultet tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu.

***ADAM* 2002 =** *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest 2002.

Aglarov 1972 = M. Aglarov, Les Avars du Caucase, quelqes aspects de leur histoire, ethnique et politique (Résumé), *Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Session scientifique de l'Union Internationale Archéologique Slave, Szeged 27-29 Avril 1971*, Budapest 1972, 151-152.

Айбабин 1990 = А. И. Айбабин, Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени, *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* I, Симферополь 1990, 4-86.

Амброз 1973 = А. К. Амброз, Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV-VII вв.), *Советская археология* 1973/4, Москва 1973, 81-98.

András i 1997 = J. Andrási, Avar kori varkocszorítók, *Archaeologiai Értesítö* 123–124, Budapest 1996–1997, 85–123.

Анђелић 1994 = Д. Анђелић, Два средњовековна насеља откривена приликом изградње аутопута Е-75 (Београд-Суботица), *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XVII, Нови Сад 1994, 115-131.

Анђелић 2003 = Д. Анђелић, Гунарош, локалитет „П. Д. Победа" - касноантичко и средњовековно насеље, *Споменица Јована Ковачевића,* Београд 2003, 369-375.

Анђелић 2008 = Д. Анђелић, Два нова локалитета раног средњег века у атарима Сивца и Стапара, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XXII -XXIII, Нови Сад 2008, 127-138.

***Апел САД* 1997** = Апел Српског археолошког друштва државним органима, стручним службама и широј јавности од 5. јуна 1997. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 13, Београд 1997, 435–436.

Aralica, Ilkić 2013 = T. Aralica, M. Ilkić, Križnica sablje ili paloša Drugog avarskog kaganata iz Nina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 29/2012, Zagreb 2013, 167-184.

Артамонов 1962 = М. И. Артамонов, *История Хазар*, Ленинград 1962.

Бабић, Парабућски 1971 = Н. Бабић, С. Парабућски, Приказ вегетације Шајкашке, *Шајкашка. Природа краја*, Нови Сад 1971, 114-139.

Bavant 1990 = B. Bavant, Les petits objets, *Caričin Grad II*, Belgrade – Rome 1990, 191-257.

Bavant, Ivanišević 2003 = B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003.

Бајаловић–Хаџи-Пешић 1977 = М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, *Средњовековном Београду у походе*, Београд 1977.

Bálint 1982 = Cs. Bálint, Recensiones: D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji..., *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34, Budapest 1982, 438-439.

Bálint 1991a = Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest 1991.

Bálint 1991b = Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*, Budapest 1991.

Bálint 1992 = Cs. Bálint, Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üc Tepe (Sow. Azerbajdzan) und der beschlagverzierten Giirtel im 6. und 7.Jahrhundert, *Awarenforschungen I*, Wien 1992, 309-496.

Bálint 1993 = Cs. Bálint, Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme, *Ausgewählte Probleme Europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters, Teil I*, Sigmaringen 1993, 195-273.

Bálint 1998 = Cs. Bálint, Avaren [II/1. Archäologie], *Enzyklopädie zur Geschichte des östlichen Europa (6. – 13. Jahrhundert), Heft "A" (Aalborg - Awdańce)*, Greifswald 1998, 183-188.

Bálint 2002 = Cs. Bálint, A short essay on the Nagyszentmiklós treasure, *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest 2002, 57-80.

Bálint 2003 = Cs. Bálint, Voltak-e Avarok az Adrián? *Споменица Јована Ковачевића*, Београд 2003, 55-60.

Bálint 2007 = Cs. Bálint, On 'Orient-preference' in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians, and conquering Hungarians, *Post-Roman Towns, Trade, and Settlement in Europe and Byzantium 1*, Berlin - New York 2007, 545–562.

Bálint 2008 = Cs. Bálint, Der beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers, *Antaeus* 29-30, Budapest 2008, 29-61.

Bálint 2010a = Cs. Bálint, Avar Goldsmiths' Work from the Perspective of Cultural History, *Intelligible Beauty. Recent research on Byzantine jewellery*, London 2010, 146-160.

Bálint 2010b = Cs. Bálint, *Der Schatz von Nagyszentmiklós*, Budapest 2010.

Balogh 2004 = Cs. Balogh, Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica X*, Szeged 2004, 241-303.

Balogh 2010 = Cs. Balogh, A Felgyő, ürmös-tanyai avar kori temető, *Felgyő, Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyőui ásatásának anyagából*, Szeged 2010, 185-381.

Барачки 1972 = С. Барачки, *Налази Сармата у јужном Банату*, Вршац 1972.

Барачки 1975 = С. Барачки, *Наким Сармата у Банату, са прегледом сарматских налазишта*, Вршац 1975.

Barački 1976 = S. Barački, Bavanište, Kovin – avarski grob, *Arheološki pregled* 18, Beograd 1976, 109-11.

Барачки 1977 = С. Барачки, *Југоисточни Банат у раном средњем веку, са прегледом раносредњевековних налазишта*, Вршац 1977.

Барачки *et al.* 1991 = С. Барачки, Ш. Јоановић, Ј. Узелац, Љ. Бакић, *Археолошки налази југоисточног Баната*, Вршац 1991.

Баришић 1955a = Ф. Баришић, Теодор Синкел [коментари], *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 159-168.

Баришић 1955b = Ф. Баришић, Miracula s. Demetrii II [коментари], *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 185-216.

Баришић 1955c = Ф. Баришић, Прокопије [коментари], *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 17-72.

Баришић 1955d = Ф. Баришић, Византиски Сингидунум, *Зборник радова С.А.Н.* XLIV – *Византолошки институт, књ.3,* Београд 1955, 1-14.

Баришић 1956 = Ф. Баришић, Цар Фока (602-610) и подунавски Аваро-Словени, *Зборник радова С.А.Н.* XLIX – *Византолошки институт, књ. 4*, Београд 1956, 73-88.

Баришић, Марковић 1955 = Ф. Баришић, М. Марковић, Теофилакт Симоката [коментари], *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 103-126.

Bárdos, Garam 2009 = E. Bárdos, É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. Teil I*, Budapest 2009.

Barkóczi 1968 = L. Barkóczi, A 6th Century Cemetery from Keszthely – Fenékpuszta, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20, Budapest 1968, 275-311.

Bartzak 1998 = A. Bartzak, The Early Abbasid Dinars of the Petrovci Hoard, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s.* XXX-XXXI, Zagreb 1997-1998, 259-271.

Bass 1982 = G. F. Bass, The Pottery, *Yassi Ada I. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, College Station 1982, 155-188.

Batistić-Popadić 1984-1985 = D. Batistić-Popadić, Sarmatska nekropola Vojlovica – Pančevo, *Рад војвођанских музеја* 29, Нови Сад 1984-1985, 59-83.

Beljak 2009 = J. Beljak, Das untere Grantalgebiet in der späten römischen Kaiserzeit und anfangs der Völkerwanderungszeit (Vorfeld der antiken Solva), *Acta Archaeologica Carpathica* XLII-XLIII (2007-2008), Cracow 2009, 185-198.

Bede 2012 = The status of horses in late Avar-periodsociety in the Carpathian Basin, *The very beginning of Europe? Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th-8th century), Archaeology in Contemporary Europe. Conference Brussels - May 17-19 2011*, Brussels 2012, 41-49.

Бењоцки 1998 = Н. Бењоцки, Археолошки средњовековни налази на локалитетима горњег Потамишја. Ботош, *Гласник музеја Баната* 8, Панчево 1998, 59-68.

Bereczki *et al.* 2010 = Z. Bereczki, E. Molnár, A. Marcsik, G. Pálfi, Evidence of surgical trephinations in infants from the 7th-9th centuries AD burial site of Kiskundorozsma-Kettôshatár, *Acta Biologica Szegediensis* 54 (2), Szeged 2010, 93-98.

Bialeková 1967 = D. Bialeková, Žltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline, *Slovenská archeológia* XV-1, Bratislava 1967, 5-76.

Biborski, Kaczanowski 2001 = M. Biborski, P. Kaczanowski, Zur Differenzierung der spätkaiserzeitlichen und frühvölkerwanderungszeitlichen Bewaffnung im Barbaricum, *International Connections of the Barabarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D. Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza*, Aszód - Nyíregyháza 2001, 235-247.

Bibó-Bige 1902 = G. Bibó-Bige, Népvańdorláskori takácseszközölről, *Archaeologiai Értesítö* XXII, Budapest 1902, 408-410.

Bibó-Bige 1903 = G. Bibó-Bige, Szabadkai leletről, *Archaeologiai Értesítö* XXIII, Budapest 1903, 276-277.

Бикић 1994 = В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994.

Bikić 2010 = V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*, Beograd 2010.

Bjelajac 1990 = Lj. Bjelajac, La céramique et les lampes, *Caričin Grad II,* Belgrade – Rome 1990, 161-190.

Bjelajac 1996 = Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996.

Блажић 1999-2000 = С. Блажић, Остаци животиња са налазишта од IV до X века у Банату и Бачкој, прелиминарни извештај, *Гласник Српског археолошког друштва* 15-16, Београд 1999-2000, 333-342.

Бобринской 1914 = Графь А. Бобринской, Перещепинскій кладь. *Матеріалы по археологіи Россіи 34, Доклады, читанные на Лондонскомь международномь конгрессъ историковь вь мартъ 1913 г.* Петроградь 1914, 111–120.

Bóna 1970 = I. Bóna, Avar lovassír Iváncsáról, *Archaeologiai Értesítö* 97, Budapest 1970, 243-263.

Bóna 1979 = I. Bóna, A Szegvár – Sápoldali lovassír, adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz, *Archaeologiai Értesítö* 106, Budapest 1979, 3-32.

Bóna 2003 = I. Bóna, Recensiones: P. Somogyi, Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit..., *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54, Budapest 2003, 294-296.

Bóna, Nagy 2002 = I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*, Budapest 2002.

Borić 1996 = D. Borić, Social Dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic: a Case Study, *Старинар* XLVII, Београд 1996, 67-83.

Böhme 1965 = H. W. Böhme, Der Awarenfriedhof von Alattyán, Kom. Szolnok, *Südost - Forschungen* XXV, München 1965, 1-55.

Брмболић 1986 = М. Брмболић, Рановизантијско утврђење на Јухору, *Зборник Народног музеја (археологија)* XII-1, Београд 1986, 199-208.

Брмболић 1991 = М. Брмболић, Средњовековна налазишта на подручју Народног музеја у Панчеву, *Гласник Народног музеја* 3, Панчево 1991, 52-66.

Брмболић 2000 = М. Брмболић, *Средњовековна оруђа од гвожђа у Војводини (IX-XVI век)*, Панчево 2000.

Брмболић, Манојловић-Николић 1998 = М. Брмболић, В. Манојловић-Николић, Заштитна археолошка ископавања на локалитету Калварија у Банатском Карловцу 1996, *Гласник Српског археолошког друштва* 14, Београд 1998, 127-135.

Brukner 1960 = O. Brukner, Sirmium – Sremska Mitrovica - Naselje, *Arheološki Pregled* 2, Beograd 1960, 100-106.

Brukner 1968 = O. Brukner, Čik, Bačko Petrovo selo – nekropola iz doba Seobe naroda, *Arheološki Pregled* 10, Beograd 1968, 170-173.

Brukner 1982 = O. Brukner, The Sixth Century Necropolis at Vajska, *Sirmium* IV, Beograd 1982, 29-42.

Brukner, Medović 1966 = O. Brukner, P. Medović, Rekognosciranje ugroženih terena u Bačkoj i Banatu, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966, 190-195.

Brukner, Nađ 1966 = O. Brukner, Š. Nađ, Vajska, Ul. Radićeva br.1 – nekropola iz doba Seobe naroda, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966, 156-157.

Brunšmid 1901 = J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* V, Zagreb 1901, 87-168.

Бугарски 2006 = И. Бугарски, *Чик и Војка – Примери раносредњовековних некропола са територије Бачке и Срема*, магистарски рад, Филозофски факултет, Београд 2006.

Bugarski 2006 = I. Bugarski, A Contribution to the Study of Lamellar Armours, *Старинар* LV/2005, Београд 2006, 161-179.

Бугарски 2007a = И. Бугарски, Прикази: Александар Ранисављев, *Раносредњовековна некропола код Мокрина*. Повремена издања 4. Београд 2007: Српско археолошко друштво. *Гласник Српског археолошког друштва* 23, Београд 2007, 437-446.

Бугарски 2007b = И. Бугарски, Остава из Стрежева: узенгије у рановизантијском контексту, *Ниш и Византија, пети научни скуп, Ниш, 3-5. јун 2006, Зборник радова V*, Ниш 2007, 251-267.

Bugarski 2008a = I. Bugarski, The Geomorphological Matrix as a Starting Point for Determining the Position of Avar-time Settlements in Pannonia: The Example of the Bačka Region, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38/3, Mainz 2008, 437-455.

Bugarski 2008b = I. Bugarski, Early Mediaeval Finds from Veliko Gradište and the Appearance of Late Avar Belt Elements along the Southern Bank of the Middle Danube, *Archaeologia Bulgarica* XII/1, Sofia 2008, 87-96.

Бугарски 2009a = И. Бугарски, *Некрополе из доба антике и раног средњег века на локалитету Чик*, Београд 2009.

Бугарски 2009b = И. Бугарски, Ромејске сулице VI века и налази са Градине у Врсеницама и Лишке Ћаве, *Зборник Народног музеја (археологија)* XIX-1, Београд 2009, 423-454.

Bugarski 2009a = I. Bugarski, Reviews: Ранисављев, А.: Раносредњовековна некропола код Мокрина (Српско археолошко друштво, Повремена издања 4) [Ranisavljev, A.: Early Medieval

Necropolis near Mokrin] (Serbian Archaeological Society, Occasional editions 4), Београд / Belgrade 2007, 96 pp., *Archaeologia Bulgarica* XIII/1, Sofia 2009, 119-123.

Bugarski 2009b = I. Bugarski, The Meaning of the Crosses in Early Avar Female Graves: Three Case Studies from Vojvodina, *Acta Archaeologica Carpathica* XLIV, Kraków 2009, 219-232.

Bugarski 2012a = I. Bugarski, Occupation of the South Pannonian Soil during Antiquity and the Migaration Period: Šajkaška revisited, *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, Paris-Beograd 2012, 11-34.

Bugarski 2012b = I. Bugarski, On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajszka) Cemetery, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 233-254.

Бугарски, Иванишевич 2012 = И. Бугарски, В. Иванишевич, Пограничье Римской империи и варваров: Система обороны Империи от Куция до Ледераты, *Лесная и лесостепная зоны восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов. Конференция 3*, Тула 2012, 482-511.

Букуров 1948 = Б. Букуров, *Долина Тисе у Југославији*, Београд 1948.

Букуров 1954 = Б. Букуров, Географски положај, типови и облици фрушкогорских насља, *Зборник Матице српске, Серија природних наука* 7, Нови Сад 1954, 21-66.

Букуров 1971 = Б. Букуров, Геоморфологија Шајкашке, *Шајкашка. Природа краја*, Нови Сад 1971, 53-76.

Булић 2004 = Д. Булић, Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *Историјски часопис* L, Београд 2004, 153-204.

Bunardžić 1975 = R. Bunardžić, Begeč, Kuva – Onagrinum, rimsko utvrđenje i srednjevekovna nekropola, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 77-80.

Бунарџић 1978-1979 = Р. Бунарџић, Извештај са заштитног археолошког ископавања раносредњовековне некрополе на локалитету «Циглана» код Челарева, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* VIII-IX, Нови Сад 1978-1979, 33-67.

Bunardžić 1980 = R. Bunardžić, *Menore iz Čelareva*, Beograd 1980.

Bunardžić 1985 = R. Bunardžić, *Čelarevo, Risultati delle ricerche nelle necropoli dell' alto medioevo*, Novi Sad 1985.

Bunardžič 2005 = R. Bunardžič, Čelarevo—nekropol' i poselenie VIII–IX vekov, *Xazary*, Evrei i Slavjane 16, Ierusalim - Moskva 2005, 522–531.

***Byzanz* 2010** = *Byzanz. Pracht und Alltag*, Bonn – München 2010.

Vagalinski 1994 = L. F. Vagalinski, Zur Frage der etnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus dem Donau-Karpaten-Becken (M. 6.–7. Jh.), *Zeitschrift für Archäologie* 28, Berlin 1994, 261–305.

Vakulenko 2009 = L. Vakulenko, The Eastern Carpathians in the Late Roman Period , *Acta Archaeologica Carpathica* XLII-XLIII (2007-2008), Cracow 2009, 141-183.

Varsik 1992 = V. Varsik, Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und. 7. Jahrhundert, *Slovenská archeológia* XL-1, Bratislava 1992, 77-108.

Васић 1999-2000 = М. Васић, Рецензија текста Станка Трифуновића „Словенска насеља 4-10. века у Банату и Бачкој. Нова археолошка истраживања“, *Гласник Српског археолошког друштва* 15-16 (1999-2000), Београд 1999-2000, 429-438.

Веленрајтер 1952 = П. П. Веленрајтер, Словенска некропола из VII-VIII века у Богојеву (Претходни извештај о ископавањима у Богојеву од 28 маја до 10 јуна 1951 године), *Рад војвођанских музеја* 1, Нови Сад 1952, 135-143.

Веленрајтер 1955 = П. Веленрајтер, Златне наушнице из Куле, *Зборник Матице српске (серија друштвених наука)* 10, Нови Сад 1955, 65-67.

Velenrajter 1959 = P. Velenrajter, Iskopavanja 1959 godine u Bogojevu, *Arheološki pregled* 1, Beograd 1959, 162-163.

Веленрајтер 1960 = П. П. Веленрајтер, Извештај о ископавању аварске некрополе у Богојеву 1952. године, *Рад војвођанских музеја* 9, Нови Сад 1960, 176-185.

Velenrajter 1960 = P. Velenrajter, Bogojevo – Sombor - Nekropola, *Arheološki pregled* 2, Beograd 1960, 145.

Веленрајтер 1961 = П. Веленрајтер, Богојево. Кестхељска некропола, *Старинар* XII, Београд 1961, 283-285.

Velenrajter 1965 = P. Velenrajter, Čonoplja, Sombor – avarska nekropola, *Arheološki pregled* 7, Beograd 1965, 160-161.

Velenrajter 1968 = P. Velenrajter, Rekognosciranje terena u Banatu (sic!), okolina Odžaka, *Arheološki pregled* 10, Beograd 1968, 212-215.

Velenrajter 1969 = P. Velenrajter, Terenska istraživanja na području Gradskog muzeja u Somboru, *Arheološki pregled* 11, Beograd 1969, 262-264.

Vida 1992 = T. Vida, Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre östlichen Beziehungen, *Awarenforschungen 1*, Wien 1992, 517–577.

Vida 1998 = T. Vida, Neue Beiträge zur Forschung der frühchristilichen Funde der Awarenzeit, *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae Christianae*, Città del Vaticano – Split 1988, 529-540.

Vida 1999 = T. Vida, *Die Awarenzeitliche Keramik I (6.-7. Jh.)*, Berlin – Budapest 1999.

Vida 2002 = T. Vida, Heidnische und christliche elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit, *Zalai Múzeum* 11, Zalaegerszeg 2002, 179-209.

Vida 2008a = T. Vida, Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin under Avar Rule (Sixth to Seventh Century), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Leiden - Boston 2008, 13-46.

Vida 2008b = T. Vida, Germanic Peoples and Romans in the Avar Kingdom, *Rome and the Barbarians, The Birth of a New World*, Venice 2008, 421-423.
Vida 2009 = T. Vida, Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th-7th Centuries AD in Pannonia, *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*, Mainz 2009, 233-259.
Vida 2012 = T. Vida, A zárt kosasras fülbevalók eredetének kérdéséhez, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 63-83.
Vida, Völling 2000 = T. Vida, T. Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Rahden/Westf. 2000.
Vizcaíno Sánchez 2009 = J. Vizcaíno Sánchez, *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*, Murcia 2009.
ВИИНЈ I = *Византиски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955.
ВИИНЈ II = *Византиски извори за историју народа Југославије II*, Београд 1959.
Vinski 1956 = Z. Vinski, Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s.*XI, Sarajevo 1956, 63-95.
Vinski 1957 = Z. Vinski, *Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu*, Situla 2, Ljubljana 1957.
Vinski 1958 = Z. Vinski, *O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata*, Opuscula Archaeologica III, Zagreb 1958.
Vinski 1982 = Z. Vinski, Šljem epohe Seobe naroda nađen u Sinju, *Starohrvatska prosvjeta* III/12, Split 1982, 7-32.
Vinski-Gasparini, Ercegović 1958 = K.Vinski-Gasparini, S.Ercegović, Ranosrednjovekovno groblje u Brodskom Drenovcu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, t. s.* I, Zagreb 1958, 129-161.
Вујевић 1939 = П. Вујевић, Геополитички и физичко-географски приказ Војводине, *Војводина I*, Нови Сад 1939, 1-29.
Вуков 1952 = Н. Вуков, Налази из доба антике и сеобе народа у Молу и Ади (Извештај о рекогносцирању у лето 1951), *Рад војвођанских музеја* 1, Нови Сад 1952, 130-131.
Гавриловић 1994 = Ж. Гавриловић, Антрополошка истраживања, *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине I*, Нови Сад 1994, 134-151.
Гавритухин, Обломский 1996 = И. О. Гавритухин, А. М. Обломский, *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*, Москва 1996.
Garam 1969a = É. Garam, Die spätawarenzeitliche gelbe Keramik, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/2, Szeged 1969, 151-162.
Garam 1969b = É. Garam, Avar nyereg Tiszafüredről, *Archaeologiai Értesítő* 96, Budapest 1969, 83-90.

Garam 1973 = É. Garam, Awarenzeitliche Glastrinkgefässe aus Kisköre, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, Budapest 1973, 279-288.
Garam 1975a = É. Garam, The Homokmégy–Halom Cemetery, *Avar Finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975, 11-48.
Garam 1975b = É. Garam, The Szebény I-III Cemetery, *Avar Finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975, 49-120.
Garam 1975c = É. Garam, The Pilismarót Cemetery, *Avar Finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975, 243-281.
Garam 1978 = É. Garam, A közép avarkor sfrobulussalkeltezhető leletköre, *Archaeologiai Értesítő* 103, Budapest 1978, 206-216.
Garam 1980 = É. Garam, Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, Budapest 1980, 161-180.
Garam 1981 = É. Garam, A Bőcsi későavarkori lelet és köre, *Archaeologiai Értesítő* 108, Budapest 1981, 35-51.
Garam 1982a = É. Garam, Rómaikori rézüstök korai Avar sírokban, *Archaeologiai Értesítő* 109, Budapest 1982, 73-88.
Garam 1982b = É. Garam, Der Fund von Vörösmart im archäologischen Nachlaß der Awarenzeit, *Folia Archaeologica* XXXIII, Budapest 1982, 187-213.
Garam 1983 = É. Garam, Über die frühawaren Gräber von Zsámbok, *Folia Archaeologica* XXXIV, Budapest 1983, 139-156.
Garam 1987 = É. Garam, Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung, *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert,* München – Berlin 1987, 191-201.
Garam 1991a = É. Garam, Uber Halsketten, Halsschmucke mit Anhängern und Juwelenkragen byzantinischen Ursprungs aus der Awarenzeit, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43, Budapest 1991, 151-179.
Garam 1991b = É. Garam, A Tiszakécske-óbögi avarkori sírok, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991, Budapest 1991, 129–166.
Garam 1992 = É. Garam, Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit, *Awarenforschungen 1*, Wien 1992, 135-250.
Garam 1993 = É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest, 1993.
Garam 1995 = É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, Budapest 1995.
Garam 1998 = É. Garam, Avar kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1998, Budapest 1998, 109–121.
Garam 2000 = É. Garam, Über die Beziehung der Byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen, *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. Jahrhundert*, Budapest – Napoli – Roma 2000, 215-227.

Garam 2001 = É. Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, Budapest 2001.

Garam 2002a = É. Garam, Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002, Budapest 2002, 153–176.

Garam 2002b = É. Garam, The connection of Avar Period princely and common grave goods with the Nagyszentmiklós treasure, *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest 2002, 81-112.

Garam 2003 = É. Garam, Avar kori fibulák, *Archaeologiai Értesítő* 128, Budapest 2003, 95–123.

Garam 2011 = É. Garam, A zamárdi avar kori temető többes temetkezései, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica* XII, Szeged 2011, 313-335.

Гарашанин 1955 = М. Гарашанин, Нова разматрања о словенској керамици. Поводом налаза из улице Божидара Аџије у Београду, *Годишњак Музеја града Београда* 2, Београд 1955, 21-30.

Гарашанин, Ковачевић 1950 = М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Преглед материјалне културе Јужних Словена*, Београд 1950.

Гачић, Д. 1988 = Д. Гачић, Керамички налази из некрополе у Манђелосу, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XV, Нови Сад 1988, 108-111.

Гачић, Ђ. 1985 = Ђ. Гачић, Некрополе сеобе народа у Старчеву, *Гласник Српског археолошког друштва* 2, Београд 1985, 178-179.

Гачић *et al*. 2008 = Д. Гачић, Н. Савић, Ђ. Гачић, Р. Бунарџић, *Нови Сад – Стара варош 7000 година*, Нови Сад 2008.

Geary 2007 = P. Geary, *Mit o nacijama: Srednjovekovno poreklo Evrope*, Novi Sad 2007.

Geomorfološka karta 2005 = *Geomorfološka karta Autonomne Pokrajine Vojvodine* 1:200 000, Beograd 2005: Geozavod – Gemini.

***Georgii Pisidae*, Rest.** = Georgii Pisidae Restitutio crucis (прев. Ф. Баришић), *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 154-158.

Gere 1998 = L. Gere, Bacskai avar leletek, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XX, Szekszárd 1998, 49-115.

Gjuselev 1966 = V. Gjuselev, Bulgarisch-Fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs, *Byzantinobulgarica* II, Sofia 1966, 15-39.

Glad 2009 = D. Glad, *Origine et diffusion de l'équipement défensif corporel en Méditerranée orientale (IVe-VIIIe s.)*, Oxford 2009.

Gömöri 2011 = J. Gömöri, Archaeometallurgy in Hungary: some results and questions, *The Archaeometallurgy of Iron. Recent Development in Archaeological and Scientific Research*, Prague 2011, 65-72.

Górecki 2001 = J. Górecki, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2001.

Górecki 2005 = J. Górecki, Ze studiów nad razwojem, pochodzeniem oraz funkcją trzyczęściowych pojeników okresu wcezesnego średniowiecza, *Studia Lednickie* VIII, Lednica 2005, 85-129.
Гранић 1939 = Ф. Гранић, Војводина у византиско доба, *Војводина I*, Нови Сад 1939, 91-107.
Гргуровић 2009 = В. П. Гргуровић, Антропозооморфна псеудофибула из Врбаса, *Гласник Српског археолошког друштва* 25, Београд 2009, 281-290.
Grefen-Peters 1992 = S. Grefen-Peters, Doppelbestattungen in awarischen Gräberfeldern – Wege und Grenzen der anthropologischen Forschung, *Awarenforschungen I1*, Wien 1992, 1193-1228.
Grimes 1982 = K. J. Grimes, An Analysis of a Human Cranium from an Avar Burial near Sirmium, *Sirmium IV*, Beograd 1982, 57-59.
Gschwantler 2002 = K. Gschwantler, The Nagyszentmiklós Treasure Catalogue 1-23, *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest 2002, 15-44.
Gubitza 1907 = K. Gubitza, A Kishegyesi régibb középkori temető, *Archaeologiai Értesítö* XXVII, Budapest 1907, 346-363.
Gubitza 1908 = K. Gubitza, Ujabb népvándorláskori lovassirokról a Bácskában, *Archaeologiai Értesítö* XXVIII, Budapest 1908, 419-421.
Davidson 1937 = G. R. Davidson, The Avar Invasion of Corinth, *Hesperia* VI/2, Princeton 1937, 227-240.
Davidson Weinberg 1974 = G. Davidson Weinberg, A Wandering Soldier's Grave in Corinth, *Hesperia* XLIII/4, Princeton 1974, 512-521.
Davies 1977 = J. L. Davies, Roman Arrowheads from Dinorben and the *Sagitarii* of the Roman Army, *Britannia* 8, London 1977, 257–270.
DAI = De administrando imperio (прев. Б. Ферјанчић), *ВИИНЈ II*, Београд 1959, 9-74.
Daim 1982 = F. Daim, Gedanken zum Ethnosbegriff, *Mitteilungen der Anthropologischen gesellschaft in Wien* CXII, Wien 1982, 58–71.
Daim 1987 = F. Daim, *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ, band 1*, Wien 1987.
Daim 2001 = F. Daim, Byzantine Belts and Avar Birds – Diplomacy, Trade and Cultural Transfer in the Eight Century, *The Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden - Boston -Köln 2001, 143-188.
Daim 2003 = F. Daim, Avars and Avar Archaeology, an introduction, *Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003, 463-570.
Daim, Distelberger 1996 = F. Daim, A. Distelberger, Die awarische Siedlung von Zillingtal – Die Grabungen 1994-95, *Reitervölker aus dem Osten, Hunnen + Awaren*, Eisenstadt 1996, 372-377.
Daim, Lippert 1984 = F. Daim, A. Lippert, *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ*, Wien 1984.
Димитријевић 1960 = Д. Димитријевић, Гепидска некропола „Кормадин“ код Јакова, *Рад војвођанских музеја* 9, Нови Сад 1960, 5-50.

Dimitrijević 1963 = D. Dimitrijević, Zemun, Polje, Zemun – rimsko naselje i nekropola iz Seobe naroda, *Arheološki pregled* 5, Beograd 1963, 106-108.

Dimitrijević 1966 = D. Dimitrijević, Der Fund von Zemun Polje im Lichte der spätawarenzeitlichen Problematik, *Archaeologia Iugoslavica* VII, Beograd 1966, 53-76.

Dimitrijević 1967 = D. Dimitrijević, Periodizacija ranog srednjeg veka u jugoslovenskom Podunavlju, *Materijali IV. VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi 1966*, Titograd – Beograd 1967, 229-241.

Dimitrijević 1969 = D. Dimitrijević, O etničkim problemima Vojvodine u vreme doseljenja Slovena, *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, održan 24-26. oktobra 1968. u Mostaru*, Sarajevo 1969, 85-94.

Dimitrijević 1971 = D. Dimitrijević, Brdašica près de Vojka, nécropole avare, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – Recherches et résultats*, Beograd 1971, 160-161.

Димитријевић 1975a = Д. Димитријевић, Сармати и Римљани, *Шајкашка I – Историја,* Нови Сад 1975, 34-67.

Димитријевић 1975b = Д. Димитријевић, Доба великих миграција, *Шајкашка I – Историја,* Нови Сад 1975, 68-96.

Димитријевић 1984 = Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке, *Старинар* XXXIII-XXXIV/1982-1983, Београд 1984, 29-62.

Dimitrijević *et al.* 1962 = D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja,* Zemun 1962.

Đere 1988 = K. Đere, Neke odlike srednjovekovne urbane mreže Vojvodine, *Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta, Instituta za Geografiju u Novom Sadu* 18, Novi Sad 1988, 103-124.

Ђорђевић, В. 2010 = В. Ђорђевић, *Археолошка налазишта и налази средњовековног периода на територији југозападног Баната*, магистарски рад, Филозофски факултет, Београд [2010].

Ђорђевић, Ј., В. 2011 = Ј. и В. Ђорђевић, Резултати археолошких истраживања локалитета Старчево – Ливаде 2010. године, *Српско археолошко друштво. XXXIV годишњи скуп, Краљево 26-28. мај 2012. године. Програм, извештаји и апстракти*, Краљево 2011, 58-59.

Đorđević, M. 2007 = M. Đorđević, *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*, Beograd 2007.

Ђукић 2013 = К. Ђукић, Физичко-антрополошка анализа остеолошког материјала из аварске некрополе Пионирска улица у Бечеју, *Српско археолошко друштво, XXXVI Скупштина и годишњи скуп, Нови Сад 30. мај - 1. јун 2013. године. Програм, извештаји и апстракти*, Нови Сад 2013, 98-99.

Eadie, Petrović 1982 = J. W. Eadie, P. Petrović, The Destruction and Reoccupation of Bononia, *Sirmium* IV, Beograd 1982, 1-18.

Ерцеговић-Павловић 1975 = С. Ерцеговић-Павловић, Аварски коњанички гроб из Манђелоса, *Старинар* XXIV–XXV/1973–1974, Београд 1975, 107–113.

Ercegović-Pavlović 1982 = S. Ercegović-Pavlović, An Avarian Equisterian grave from Mandjelos, *Sirmium* IV, Beograd 1982, 49-56.
Éry 1972 = K. Éry, Извештај о истраживању налаза скелта код Малог Иђоша, *Зборник Историјског музеја Србије* 8-9, Београд 1972, 167.
Éry 1988 = K. Éry, Anthropological studies on an early Avar period population at Bačko Petrovo Selo (Yugoslavia). Part 1: Individual metric data, *Anthropologia Hungarica* XX, Budapest 1988, 55–66.
Éry 1990 = K. Éry, Anthropological studies on an early Avar period population at Bačko Petrovo Selo (Yugoslavia). Part 2: Analysis of the data, *Anthropologia Hungarica* XXI, Budapest 1990, 33–53.
Živanović 1964 = S. Živanović, Antropološke karakteristike skeleta iz avarske nekropole u Vojki (Srem), *Glasnik antropološkog društva Jugoslavije* 1, Beograd 1964, 105-113.
Живановић 1965 = С. Живановић, Висина тела Авара из некрополе у Војки, *Старинар* XIII-XIV/1962-1963, Београд 1965, 241-242.
Живановић 1966-1968 = С. Живановић, Резултати антрополошког проучавања скелета из некрополе у Врбасу, *Рад војвођанских музеја* 15-17, Нови Сад 1966-1968, 133-145.
Živanović 1972-1973 = S. Živanović, Prvi rezultati antropološkog proučavanja nekropole u Čelarevu, *Рад војвођанских музеја* 21-22, Нови Сад 1972-1973, 153-165.
Живановић 1974-1978 = С. Живановић, Апсолутно датовање скелетних остатака из некрополе у Челареву, *Рад војвођанских музеја* 23-24, Нови Сад 1974-1978, 19-20.
Живановић 2006 = С. Живановић, *Антропологија и палеопатологија II. Одабрани радови,* Београд 2006.
Zábojník 1988 = J. Zábojník, On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia, *Archeologické rozhledy* XL, Praha 1988, 401-437.
Zábojník 1991 = J. Zábojník, Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem gebeit der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats), *K problematike osídlenia Stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku*, Nitra 1991, 219-323.
Zábojník 2000 = J. Zábojník, Zur Problematik der «byzantinischen» Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei, *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt,* Innsbruck 2000, 327-364.
Zábojník 2004 = J. Zábojník, *Slovensko a avarský kaganát*, Bratislava 2004.
Zábojník 2005 = J. Zábojník, Mikulčice – awarische Stadt?, *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen blick auf die großmährische Problematik). Materialen der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.-26. 5. 2004*, Brno 2005, 101-114.
Zábojník 2008 = J. Zábojník, Die Rolle der Münzdatierung in der Mittelawarenzeit, *Antaeus* 29-30, Budapest 2008, 301-306.
Zanier 1988 = W. Zanier, Römische dreiflügelige Pfeilspitzen, *Saalburg Jahrbuch* 44, Mainz am Rhein 1988, 5–27.

Ivanišević, Bugarski 2008 = V. Ivanišević, I. Bugarski, Western Banat during the Great Migration Period, *The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Lublin 2008, 39-61.

Ivanišević, Bugarski 2012 = V. Ivanišević, I. Bugarski, Les étriers byzantins: la documentation du Balkan central, *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées d'étude internationales organisées par l'UMR 7044 (Etude des civilisations de l'Antiquité), Strasbourg, 6-7 novembre 2009*, Turnhout 2012, 135-142, 272-277.

Ivanišević, Kazanski 2002 = V. Ivanišević, M. Kazanski, La nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum, *Singidunum* 3, Beograd 2002, 101-157.

Ivanišević, Špehar 2006 = V. Ivanišević, P. Špehar, Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Старинар* LV/2005, Београд 2006, 133–159.

Ivanišević *et al.* 2006 = V.Ivanišević, M. Kazanski, A. Mastykova, *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*, Paris 2006.

Ilkić 2007 = M. Ilkić, Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb 2007, 277-288.

Inkova 2006 = M. Inkova, Un ceinturon bulgare du haut Moyen Âge découvert dans un sarcophage de pierre de la grande basilique de Pliska, *De l'Âge du fer au haut Moyen Âge, Archéologie funéraire, princes et élites guerrières. actes des tables rondes Longroy I (1er et 2 septembre 1998) et Longroy II (24 et 25 août 1999)*, Condé-sur-Noireau 2006, 257–278.

Inkova 2010 = M. Inkova, Reviews: Bugarski, Ivan: Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik. Belgrade 2009, 183 pp., 117 fig., 19 tables, *Archaeologia Bulgarica* XIV/2, Sofia 2010, 99-103.

Иречек 1978 = К. Иречек, История на Българите, София 1978.

Iskra-Janošić 2001 = I. Iskra–Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, Zagreb - Vinkovci 2001.

Йотов 2004 = В. Йотов, Въоръжението и снаряжението от българското средновековие VII - XI век, Варна 2004.

Йотов 2007 = В. Йотов, Относно датировката на сборната находка от Стрежево, Битолско, *Проблеми на прабългарската история и култура 4-2*, София 2007, 171-180.

Јанакиевски 1980 = Т. Јанакиевски, Кале, С. Стрежево – Битолско, извештај од заштитно археолошко истражување, *Macedoniae Acta Archaeologica* 6, Скопје 1980, 97-110.

Јанковић 1981 = Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века,* Београд 1981.

Јанковић 1986 = Ђ. Јанковић, Трагови Ромеја у словенском насељу Кула, *Зборник посветен на Бошко Бабиќ*, Прилеп 1986, 105-107.

Јанковић 1990 = М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу,* Београд 1990.

Јанковић 1998 = Ђ. Јанковић, Кућа VI столећа код Апатина, *Archaeoslavica* 3, Kraków 1998, 157-169.

Јанковић 2003 = Ђ. Јанковић, Чаревци, Нови Сланкамен, гробље IX столећа – разматрање датовања, *Споменица Јована Ковачевића,* Београд 2003, 97-110.

Јанковић 2012 = Ђ. Јанковић, Дубовац – налаз српске грнчарије из 7. века, *Весник* 39/2012, Београд 2012, 45-55.

Јанкулов 1939 = Б. Јанкулов, Војводина из доба Сеобе народа, *Војводина I*, Нови Сад 1939, 81-90.

Јацановић, Шљивар 2001 = Д. Јацановић, Д. Шљивар, Налази астрагала са неолитског локалитета Беловоде, *Зборник Народног музеја (археологија)* XVII-1, Београд 2001, 31-36.

Јевтић 1999-2000 = С. Л. Јевтић, Отисци зрна житарица на грнчарији од 4. до 9. века у Банату и Бачкој, *Гласник Српског археолошког друштва* 15-16, Београд 1999-2000, 327-331.

Јеремић 2007 = М. Јеремић, Сирмијум, «град-острво» и његова два острва, *Ниш и Византија, пети научни скуп, Ниш, 3-5. јун 2006, Зборник радова V*, Ниш 2007, 227-241.

Јовановић 2003 = В. С. Јовановић, Јован Ковачевић (1920-1988), *Споменица Јована Ковачевића,* Београд 2003, 9-17.

Juhász 1995 = I. Juhász, *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*, Budapest 1995.

Juhász 2004 = I. Juhász, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68*, Budapest 2004.

Karmanski 1975 = S. Karmanski, Lokalitet Odžaci V, avarsko – slovenska nekropola, *Amaterska muzeološka sekcija jugozapadne Bačke – bilten br.1*, Bačka Palanka – Odžaci - Bač 1975, 7-11.

Karmanski 1976a = S. Karmanski, Lokalitet Odžaci IV, avarsko – slovenska nekropola, *Nalazi iz perioda seobe naroda na teritoriji jugozapadne Bačke*, Bačka Palanka – Odžaci - Bač 1976, 1-10.

Karmanski 1976b = S. Karmanski, Još nekoliko nalaza iz perioda seobe naroda koji se nalaze u muzeološkoj zbirci u Odžacima, *Nalazi iz perioda seobe naroda na teritoriji jugozapadne Bačke,* Bačka Palanka – Odžaci - Bač 1976, 1-9.

Karmanski 1977 = S. Karmanski, *Avarski nalazi iz okoline Odžaka*, Odžaci 1977.

Karmanski, Radojević 1984 = S. Karmanski, D. Radojević, *Zaštitno iskopavanje avarske nekropole na lokalitetu Kartonaža*, Odžaci 1984.

Katsougiannopoulou 2009 = Ch. Katsougiannopoulou, The Slavic Bow Brooches in Greece Revisited. Some Remarks on Ethnicity and Social Status, *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*, Mainz 2009, 219-231.

Kimmel 1997 = D. Kimmel, Das awarische Gräberfeld von Pöttsching – Bad Sauerbrunn, Burgenland, *Archaeologia Austriaca* 81, Wien 1997, 221-246.

Kir 1938 = A. M. Kir, *Földművelésügyi Minisztérium Vízrajazi Intézete*, Budapest 1938.

Kiss 1962 = A. Kiss, Az Avar kori lovas – temetkezés szokásának vizsgálata, *Különnyomat a Janus Pannonius Múzeum,* Pécs 1962, 153-162.

Kiss 1977 = A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya*, Budapest 1977.

Kiss 1987 = A. Kiss, Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXIX, Budapest 1987, 193-210.

Kiss 1996 = A. Kiss, *Das Awarenzeitlich Gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*, Innsbruck 1996.

Kiss 1997 = A. Kiss, Az avar kori tegezek csontlemezeinek kronológiájához, *Archaeologiai Értesítő* 123-124, Budapest 1996-1997, 75-83.

Kiss 1998 = A. Kiss, The Treasure of the Byzantine Gold Belt from the Sirmium Region, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* L, Budapest 1998, 251-258.

Kiss 2001 = A. Kiss, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B, Teil I,II*, Budapest 2001.

Kovács 1991 = L. Kovács, Bemerkungen zur Arbeit von N. Stanojev: Nekropole X-XV veka u Vojvodini. Novi Sad 1989., *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43/3-4, Budapest 1991, 399-424.

Kovačević 1960 = J. Kovačević, *Varvarska kolonizacija južnoslovenskih oblasti,* Novi Sad 1960.

Ковачевић 1961a = Ј. Ковачевић, О тамгама из Царичиног Града и Сонте, *Старинар* XII, Београд 1961, 1-9.

Ковачевић 1961b = Ј. Ковачевић, Велика Хумка код Батајнице. Бронзанодопски гроб и некропола XI века, *Старинар* XII, Београд 1961, 282-283.

Ковачевић 1965 = Ј. Ковачевић, Авари и Злато, *Старинар* XIII-XIV/1962-1963, Београд 1965, 125-135.

Kovačević 1966 = J. Kovačević, Avari na Jadranu, *Materijali III. Simpozijum Praistorijske i Srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad 1965*, Beograd 1966, 53-81.

Kovačević 1972 = J. Kovačević, Les tombes 73 et 77 de la nécropole de «Čik», *Balcanoslavica* 1, Prilep – Beograd 1972, 65-72.

Kovačević 1973 = J. Kovačević, Die awarische Militärgrenze in der Umgebung vom Beograd im VIII Jahrhundert, *Archaeologia Iugoslavica* XIV, Beograd 1973, 49-56.

Ковачевић 1977 = Ј. Ковачевић, *Аварски каганат,* Београд 1977.

Ковачевић 1981 = Ј. Ковачевић, Досељење Словена на Балканско полуострво, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 109-124.

Kovačević, Dimitrijević 1961 = J. Kovačević, D. Dimitrijević, Brdašica, Vojka, Stara Pazova – nekropola II avarskog kaganata, *Arheološki pregled* 3, Beograd 1961, 116-120.

Kovačević, Dimitrijević 1968 = J. Kovačević, D. Dimitrijević, Ostrvo Sapaja, Stara Planina (sic!), Grad – višeslojno utvrđenje, *Arheološki pregled* 10, Beograd 1968, 111-116.

Kovrig 1963 = I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán,* Budapest 1963.

Kovrig 1975a = I. Kovrig, The Szob Cemetery, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975, 159-208.

Kovrig 1975b = I. Kovrig, The Tiszaderzs Cemetery, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975, 209-239.

Kovrig, Korek 1960 = I. Kovrig, J. Korek, Le cimetière de l'époque avare de Csóka (Čoka), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1960), Budapest 1960, 257-297.

Kozák 1997 = J. Kozák, Kettétört csontsípszár a Bijelo Brdoi avarkori temetőben, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1997, Budapest 1997, 195-203.

Kollautz 1978a = A. Kollautz, Die Ritzzeichnung von Nosa, erläutert an weiteren archäologischen und historiograpischen Denkmalen und Quellen zu Kleidung und Haartracht von Nomadenvölkern, *Problemi Seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa 13-16. decembra 1976.*, Novi Sad 1978, 135-155.

Kollautz 1978b = A. Kollautz, Die „Inscriptio de Avaris von Sirmium" als Dokument einer byzantinischen Gebetsanrufung, *Studia in honorem Veselini Beševliev*, Sofia 1978, 534-562.

Költő, Szentpéteri 2005 = L. Költő, J. Szentpéteri, Der Fundplaz von Vörs-Papkert B (Ungarn, Komitat Somogy): Ein Gräberfeld des 8.-10. Jahrhunderts, [O. Heinrich-Tamaska] *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*, Innsbruck 2005, 157-161.

Комар 2006 = А. В. Комар, Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы – VII – нач. VIII в., *Степи Европы в эпоху средневековья 5. Хазарское время*, Донецк 2006, 7-244.

Комар 2008 = А. В. Комар, К вопросу о развитии восточноевропейског седла в VII – 1-й пол. VIII вв., *Древности юга России. Памяти А. Г. Атавина*, Москва 2008, 239-252.

Komar, Romanovska 2012 = O.V. Komar, T.E. Romanovska, Byzantine Gold Bracelet of Constantine, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 225-232.

Кондић, Поповић 1977 = В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977.

Корошец 1959 = Ј. Корошец, Коштане плочице у аварским гробовима у Богојеву, *Рад војвођанских музеја* 8, Нови Сад 1959, 103-117.

Kory 2002 = R.W. Kory, Avar Settlements: A Challenge to Archaeologcal Research, *The Turks: Volume 1 – Early Ages*, Ankara 2002, 607-616.

Kory 2004 = R. Kory, Schuppen- und Lamellenpanzer, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band* 27, Berlin – New York 2004, 375-403.

Kouřil 2005 = P. Kouřil, Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzen und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen, *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen blick auf die großmährische Problematik). Materialen der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.-26. 5. 2004*, Brno 2005, 67-99.

Koch , A. 1998 = A. Koch, *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich, Teil I, II*, Mainz 1998.

Koch, U. 2001 = U. Koch, *Das alamannisch–fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*, Stuttgart.

Košćal, Menković 2005 = M. Košćal, Lj. Menković, Tumač za geomorfološku kartu 1:200 000, Beograd – Novi Sad 2005.

Кошух 1995 = Б. Кошух, Случајни налази аварских гробова у Панчеву, *Гласник музеја Баната* 6, Панчево 1995, 58-67.

Крекић 1955 = Б. Крекић, Монемвасиска хроника [коментари], *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 283-291.

Крекић, Томић 1955 = Б. Крекић, Л. Томић, Менандар [коментари], *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 85-98.

Кубарев 2001 = Г. В. Кубарев, Сравнительное изучение аварских и центральноазиатских раннесредневековых граффити, *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий VII*, Новосибирск 2001, 343-349.

Кукин, Мариновић 1971 = А. Кукин, Ђ. Мариновић, Економско-геолошке карактеристике Шајкашке, *Шајкашка. Природа краја*, Нови Сад 1971, 22-31.

Kürti, Wicker 1991 = B. Kürti, E. Wicker, Bemerkungen zur Agraffenfrage der Awarenzeit, *Zalai Múzeum* 3, Zalaegerszeg 1991, 19-34.

Lambropoulou 2009 = A. Lambropoulou, The Presence of Slavs in the Western Peloponnese during the 7th and 8th Centuries: New Archaeological Evidence, *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*, Mainz 2009, 197-217.

László 1955 = G. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, Budapest 1955.

Lindner 1981 = R. P. Lindner, Nomadism, Horses and Huns, *Past and Present* 92, Oxford 1981, 3–19.

Lindner 1982 = R. P. Lindner, What Was a Nomadic Tribe?, *Comparative Studies in Society and History* 24/4, Cambridge 1982, 689–711.

Lippert 1969 = A. Lippert, *Das awarenzeitliche Gräberfelder von Zwölfaxing in Niederösterreich*, Wien 1969.

Lipták 1983 = P. Lipták, *Avars and Ancient Hungarians*, Budapest 1983.

Lõrinczy, Straub 2005a = G. Lõrinczy, P. Straub, Alpi típusú övgarnitúra a szegvár-oromdûlõi 81. sírból, *Zalai Múzeum* 14, Zalaegerszeg 2005, 137-167.

Lõrinczy, Straub 2005b = G. Lõrinczy, P. Straub, Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez III, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica XI*, Szeged 2005, 127–145.

Lõrinczy, Straub 2006 = G. Lõrinczy, P. Straub, Az avar kori padmalyos temetkezésről. Szempontok a kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez, *Arrabona* 44/1, Győr 2006, 277-314.

Madaras 1994 = L. Madaras, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti*, Debrecen – Budapest 1994.

Madaras 1995 = L. Madaras, *The Szeged-Fehértó „A" and „B" Cemeteries*, Debrecen – Budapest 1995.

Максимовић 1996 = Љ. Максимовић, Покрштавање Срба и Хрвата, *Зборник радова Византолошког института* 35, Београд 1996, 155-174.

Maneva 1987 = E. Maneva, Casque a fermoir d'Heraclée, *Archaeologia Iugoslavica* 24, Ljubljana 1987, 101-111.

Мано–Зиси 1937 = Ђ. Мано–Зиси, Један сремски налаз из доба сеобе народа, *Гласник Историског друштва у Новом саду, књ. X, св. 3,* Нови Сад 1937, 265-274.

Мано–Зиси *et al.* 1948 = Ђ. Мано–Зиси, М. Љубинковић, М. В. Гарашанин, Ј. Ковачевић, Р. Веселиновић, Заштитно ископавање код Панчева, *Музеји* 1, Београд 1948, 53-95.

Манојловић, М. 1969-1970 = М. Манојловић, Поклоњени и откупљени фондови у збирци Археолошког одељења Војвођанског музеја, *Рад војвођанских музеја* 18-19, Нови Сад 1969-1970, 295-309.

Манојловић, В. 1989 = В. Манојловић, Средњовековни укоп са локалитета Опово-Бели брег, *Гласник Народног музеја* 2, Панчево 1989, 41-46.

Манојловић-Николић 2003 = В. Манојловић-Николић, Астрагали, игра или... ?, *Споменица Јована Ковачевића,* Београд 2003, 269-279.

Манојловић-Николић 2010 = В. Манојловић-Николић, Коштане клизаљке са средњовековних насеља у Војводини, *Истраживања* 21, Нови Сад 2010, 31-41.

Марјанов 1971 = М. Марјанов, Воде Шајкашке, *Шајкашка. Природа краја*, Нови Сад 1971, 77-94.

Marjanović-Vujović 1972 = G. Marjanović-Vujović, Koštani astragali kao prilog u dečijim grobovima Slovena, *Materijali IX. Simpozijum srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Prilep 1970*, Beograd 1972, 149-160.

Марковић 2013 = Н. Марковић, Скелет коња из коњаничког гроба са некрополе Ушће код Обреновца, *Зборник Народног музеја* 21/1, Београд 2013, 276-290.

Мастыкова 2009 = А. В. Мастыкова, *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. н.э.*, Москва 2009.

Maurice* = *Mauricii Strategicon, Das Strategikon des Maurikios (ed. G. T. Dennis, trans. E. Gamillscheg), Wien 1981.

Medović, I. 2010 = I. Medović, Slučajni metalni nalazi iz srednjeg Banata, *Rad Muzeja Vojvodine* 52, Novi Sad 2010, 61-70.

Medović, P. 1966 = P. Medović, Rekognosciranje trase II odbrambene linije leve obale Dunava u Bačkoj, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966, 195-200.

Medović, P. 1986 = P. Medović, Utvrđena praistorijska naselja u Vojvodini, *Materijali XXII. Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1984*, Novi Sad 1986, 65-73.

***Меноре* 1983** = *Научни скуп Меноре из Челарева (текст дискусије према стенографским белешкама)*, Београд 1983.

MIB III = W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini III. Von Heraclius bis Leo III/Alleinregierung (610-720), mit Nachträgen zum 1. und 2. Band*, Wien 1981.

Микић 1995-1996 = Ж. Микић, Преглед истраживања средњовековних некропола у Војводини – антрополошки резултати, *Рад Музеја Војводине* 37-38, Нови Сад 1995-1996, 155-158.

Микић 2007 = Ж. Микић, Некрополе из периода Сеобе народа у Виминацијуму – антрополошка ревизија, *Архаика* 1, Београд 2007, 209-217.

Mikić 2007 = Ž. Mikić, Trepanacija – vek istraživanja u Srbiji, *Antropologija* 4, Beograd 2007, 36-47.

Микић-Антонић 1988-1989 = Б. Микић-Антонић, Три новооткривена сарматска насеља и један гробни налаз, *Рад војвођанских музеја* 31, Нови Сад 1988–1989, 155–166.

Mikić-Antonić 1989 = B. Mikić-Antonić, *Sarmatski nalazi iz fondova Gradskog muzeja i galerije Bečej*, Bečej 1989.

Mikić–Antonić 1990 = B. Mikić–Antonić, Bečej, Pionirska ulica, Ranosrednjovekovna nekropola, *Arheološki Pregled* 1988, Ljubljana 1990, 193-195.

Микић–Антонић 1990 = Б. Микић–Антонић, Аварска некропола на локалитету „Пионирска улица“ у Бечеју, *Гласник Српског археолошког друштва* 6, Београд 1990, 129-135.

Микић–Антонић 2003 = Б. Микић–Антонић, Перлек – некропола из периода аварске доминације, *Споменица Јована Ковачевића,* Београд 2003, 112-142.

Микић–Антонић 2004 = Б. Микић–Антонић, Заштитно ископавање локалитета Пионорска улица у 2003. години, *Српско археолошко друштво, XXVI скупштина и годишњи скуп,* Пожаревац 2004, 40-42.

Микић–Антонић 2012 = Б. Микић–Антонић, *Некропола из периода аварске доминације. Локалитет Пионирска улица у Бечеју*, Бечеј 2012.

Микулчиќ, Лилчиќ 1995 = И. Микулчиќ, В. Лилчиќ, Фибули и појасни украси од 6. и 7. век во Македонија, *Годишен зборник* 22 (48), Скопје 1995, 255-275.

Миладиновић-Радмиловић 2009 = Н. Миладиновић-Радмиловић, Аварски коњанички гроб пронађен 1968. на локалитету Стара циглана, Антрополошка анализа, *Зборник Музеја Срема* 8, Сремска Митровица 2009, 122-136.

Miladinović-Radmilović 2009 = N. Miladinović-Radmilović, The New Necropolis of the Great Migration from Singidunum Anthropological Analysis, *Старинар* LVII/2007, Београд 2009, 325-347.

Милинковић 1998 = М. Милинковић, *Германска племена на Балкану. Археолошки налази из времена Сеобе народа,* докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 1998.

Milinković 2002 = M. Milinković, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh. *Старинар* LI/2001, Београд 2002, 71-133.

Милинковић 2004 = М. Милинковић, Археологија моде као археологија идентитета – неколико примера, *Ниш и Византија, други научни скуп, Ниш, 3.-5. јун 2003., Зборник радова II*, Ниш 2004, 185-196.

Milinković 2005 = M. Milinković, Sirmium, Archäologische Funde (#5), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 28, Berlin – New York, 502-503.

Милинковић 2006 = М. Милинковић, Осврт на налазе времена сеобе народа са југа Србије и из суседних области, *Ниш и Византија, четврти научни скуп, Ниш, 3-5. јун 2005, Зборник радова IV,* Ниш 2006, 245-264.

Milinković 2008 = M. Milinković, Die spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien, *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 58, Berlin – New York 2008, 533-557.

Милинковић 2010 = М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010.

Милосављевић 2010 = М. Милосављевић [режија], *Аварски гроб* [документарни филм, трајање 10´, *12. међународна смотра археолошког филма*, Београд, 25. март 2011], Кањижа 2010.

Милутиновић 1957 = О. Милутиновић, Археолошка заштитна ископавања у 1955 и 1956 години, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* I, Нови Сад 1957, 7-11.

Миљковић 1971 = Н. Миљковић, Земљишта Шајкашке, *Шајкашка. Природа краја*, Нови Сад 1971, 32-52.

Minić 1969 = Д. Минић, Средњовековна некропола на Великом Градцу код Горњег Милановца, *Старинар* XX, Београд 1969, 233-248.

Minić 1982 = D. Minić, The Grave Inventory from Stejanovci near Sremska Mitrovica, *Sirmium* IV, Beograd 1982, 43-48.

Минић 1995 = Д. Минић, Раносредњовековно насеље код Адашеваца (40, 41), *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 249-256.

Минић 1999-2000 = Д. Минић, Мишљење о рукопису Станка Трифуновића Словнска насеља 4-10 века у Банату и Бачкој, *Гласник Српског археолошког друштва* 15-16, Београд 1999-2000, 426-427.

***Mir. I* =** Miracula s. Demetrii I (прев. Ф. Баришић), *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 175-184.

***Mir. II* =** Miracula s. Demetrii II (прев. Ф. Баришић), *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 186-216.

Mirković 2008 = M. Mirković, *Sirmium, Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka (Drugo izdanje)*, Sremska Mitrovica 2008.

Mirnik 2003 = I. Mirnik, Coins from the early Croatian graves, *Numizmatikai közlöny* 100-101 (2001-2002), Budapest 2003, 99-124.

Móra 1908 = F. Móra, Szegedvidéki leletekről, *Archaeologiai Értesítö* XXVIII, Budapest 1908, 361-371.

Morrisson *et al.* 2006 = C. Morrisson, V. Popović †, V. Ivanišević, *Les trésors monétaire byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Paris 2006.

Mossler 1975 = G. Mossler, Das awarenzeitliche Gräberfelder von Wien-Liesing, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* CV, Wien 1975, 79-95.

Mraković 1999 = M. Mraković, *Keramika sa nekropola VIII i IX veka u Vojvodini*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd 1999.

Mrkobrad 1980 = D. Mrkobrad, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*, Beograd 1980.

Мркобрад 1982a = Д. Мркобрад, Ресторан „Дунав“, Земун – коњанички гроб, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 119-120.

Мркобрад 1982b = Д. Мркобрад, Село Бољевци код Земуна – средњевековно и праисторијско насеље, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 28-32.

Мркобрад 1985a = Д. Мркобрад, Налаз ранословенске земунице из Бољеваца, *Гласник Српског археолошког друштва* 2, Београд 1985, 188-192.

Мркобрад 1985b = Д. Мркобрад, Нови резултати на истраживању вишеслојног насеља у Бољевцима, *Истраживања II. Саопштења са 6. скупа археолога Србије, Ваљево, 6-8. мај 1984*, Ваљево 1985, 165-173.

Мркобрад 1986a = Д. Мркобрад, Капела, Батајница код Земуна. Остаци словенског и халштатског насеља, *Arheološki pregled* 25, Beograd – Ljubljana 1986, 59-61.

Мркобрад 1986b = Д. Мркобрад, Село, Бољевци код Земуна. Словенско насеље, *Arheološki pregled* 25, Beograd – Ljubljana 1986, 63-66.

McCormick *et al.* 2012 = M. McCormick, U. Büntgen, M. A. Cane, E. R. Cook, K. Harper, P. Huybers, T. Litt, S. W. Manning, P. A. Mayewski, A. F. M. More, K. Nicolussi, W. Tegel, Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence, *Journal of Interdisciplinary History* XLIII/2, Cambridge 2012, 169–220.

Müller 1989 = R. Müller, Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest 1989, 141-164.

Müller 1992 = R. Müller, Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur, *Awarenforschungen 1*, Wien 1992, 251-307.

Nagy, M. 1998 = M. Nagy, *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest, Teil I–II*, Budapest 1998.

Nagy 1968 = S. Nagy, Mečka – ein frhmittelalterliches Gräberfeld beim Dorfe Aradac, *Študijné zvesti AÚSAV* 16, Symposium über die Besiedlung des Karpatenbeckens im VII.-VIII. Jahrhundert, Nitra – Malé Vozokany 28. August – 1. September 1966, Nitra 1968, 165-173.

Nagy 1971 = S. Nagy, Некропола из раног средњег века у циглани Полет у Врбасу, *Рад војвођанских музеја* 20, Нови Сад 1971, 187–268.

Nagy 1972 = S. Nagy, Le cimetière de Vrbas de l'époque avare et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d'Ada, *Les questions fondamentales du peuplement du bassin*

des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Session scientifique de l'Union Internationale Archéologique Slave, Szeged 27-29 Avril 1971, Budapest 1972, 111-114.

Nadj 1959 (S. Nagy) = Š. Nadj, Avaroslovenska nekropola u Vrbasu, *Arheološki pregled* 1, Beograd 1959, 189-192.

Nadj 1960 = Š. Nadj, Avaroslovenska nekropola u Vrbasu (nastavak sistematskih ispitivanja), *Arheološki pregled* 2, Beograd 1960, 140-141.

Nadj 1961 = Š. Nadj, Mečka, Aradac - Nekropola vremena Seobe naroda, *Arheološki pregled* 3, Beograd 1961, 120-121.

Hађ 1959 = Ш. Hађ, Некропола код Арадца из раног средњег века, *Рад војвођанских музеја* 8, Нови Сад 1959, 45-102.

Nađ 1973 = Š. Nađ, *La nécropole de Mečka,* Inventaria Archaeologica, Jugoslavija, fascicule 17 (Y159 – Y168), Beograd - Novi Sad 1973.

Hађ, Б. 1952 = Б. Hађ, Гробови из VI-VII века код Арадца у Банату, *Рад војвођанских музеја* 1, Нови Сад 1959, 132-134.

Najhold 2009 = B. Najhold, *Tavrvnvm Romanvm*, Zemun 2009.

Недељковић 2008 = З. Недељковић, „Надвожњак 3“ – Аварска некропола, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XXII -XXIII, Нови Сад 2008, 139-141.

Nicolle 1999 = D. Nicolle, *Medieval Warfare Source Book. Warfare in Western Christendom*, London 1999.

Новаковић, К. 1939 = К. Новаковић, Аварска уметност, *Уметнички преглед* 2, Београд 1939, 46-48.

Novaković, P. 2008 = P. Novaković, Arheologija prostora i arheologija krajolika, *Povijest u kršu. Zbomik radova projekta "Naselja i komunikacije u kontekstu veza Jadranskog priobalja i unutrašnjosti"*, Zagreb 2008, 15-54.

Nowotny 2005 = E. Nowotny, Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Hohenberg, Steiermark, mit Exkursen zur historischen und archäologischen Situation im Ostalpenraum, *Archaeologia Austriaca* 89/2005, Wien 2005, 177–250.

***NČ* 1986** = *Nekropola Čarevci – Novi Slankamen. Vojvođanski muzej, Novi Sad, Dunavska 35, 14. I – 2. III 1986; Radnički univerzitet, Inđija, Đure Đakovića 3, 7. III – 10. IV 1986*, Novi Sad 1986.

Oberlander-Târnoveanu 2001 = E. Oberlander-Târnoveanu, From the Late Antiquity to the Early Middle Ages – The Byzantine coins in the Territories of the Iron Gates of the Danube from the Second Half of the 6th Century to the First Half of the 8th century, *Études Byzantines et Post-Byzantines IV*, Iaşi 2001, 29-69.

Ormándy 1995 = J. Ormándy, Granulációs díszítes Avar kori tárgyakon: Gúla – és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica I*, Szeged 1995, 151-181.

Острогорски 1998 = Г. Острогорски, *Историја Византије,* Београд 1998.

Ódor, Rácz 2011 = J. G. Ódor, Z. Rácz, Szerszámmellékletes sír a Szekszárd-tószegi-dűlői avar temetőből, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica XII*, Szeged 2011, 245-255.

Пап 1997a = Л. Пап, Накит рано-средњовековне некрополе код Мокрина, *Гласник Српског археолошког друштва* 13, Београд 1997, 317-327.

Пап 1997b = Л. Пап, Бронзане наушнице са локалитета „Ливаде“ код Старчева, *Рад Музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 137-142.

Pap 1997 = L. Pap, *Pojasna aplikacija iz Mola*, Bačka Palanka 1997.

Párducz 1959 = M. Párducz, Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11, Budapest 1959, 309–398.

Pásztor 2008 = A. Pásztor, Ergebnisse der typochronologischen Untersuchung awarenzeitlicher Perlenfunden in Ungarn – Perlentracht in der Früh- und Mittelawarenzeit, *Antaeus* 29-30, Budapest 2008, 307-324.

Paulsen 1967 = P. Paulsen, *Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen,* Stuttgart 1967.

Пашић 2012 = И. Пашић, Рани средњи век, *Археолошка топографија Општине Нови Кнежевац*, Нови Сад 2012, 351-353.

Пашић 2013 = И. Пашић, Рани средњи век у Војводини, нова истраживања, *Српско археолошко друштво, XXXVI Скупштина и годишњи скуп, Нови Сад, 30. мај - 1. јун 2013. године. Програм, извештаји и апстракти*, Нови Сад 2013, 32-33.

Pedološka karta 1971 = Pedološka karta Šajkaške, *Шајкашка. Природа краја*, Нови Сад 1971.

Pekarskaja, Kidd 1994 = Lj. V. Pekarskaja, D. Kidd, *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*, Innsbruck 1994.

Пековић 2006 = М. Пековић, *Археолошка збирка Војног музеја у Београду*, Београд 2006.

Пековић 2007 = М. Пековић, *Војни музеј. Пет деценија археолошких истраживања 1954-2004*, Београд 2007.

Петалас 2009 = Д. Г. Петалас, *Речи словенског порекла на Пелопонезу (осим топонимâ)*, Сремски Карловци 2009.

Петковић 1993 = С. Петковић, Порекло и хронологија налаза оплата „хунског“ рефлексног лука са територије Горње Мезије, *Гласник Српског археолошког друштва* 9, Београд 1993, 55–58.

Petković 1995 = S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije,* Beograd 1995.

Petković, Ružić 2005 = S. Petković, M. Ružić, Roman necropolis, *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*, Belgrade 2005, 23–176.

Pető *et al.* 2012 = Á. Pető, Á. Kenéz, O. Herendi, F. Gyulai, A késő avar kor növényhasznosítási és tájgazdálkodási potenciáljának értékelése egy dél-alföldi telepen végzett mikro- és makro-archaeobotanikai vizsgálat tükrében, *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a*

régészet párbeszéde, Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6 – 8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete, Budapest 2012, 181-194.

Petrinec 2009 = M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split 2009.

Petrova 2006 = V. Petrova, The Early Medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin, *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Berlin - New York 2006, 315-340.

Petrova, Brey 2005 = V. Petrova, G. Brey, Provenance studies of early mediaeval fast wheel pottery from Pliska, Bulgaria, *Understanding people through their pottery. Proceedings of the 7th European Meeting on Ancient Ceramics (EMAC'03),* Lisbon 2005, 167-174.

Petrović, J. 1978 = J. Petrović, Gomolava, Hrtkovci – višeslojno naselje, *Arheološki pregled* 20, Beograd 1978, 32-34.

Petrović, J. 1984 = J. Petrović, *Gomolava. Arheološko nalazište*, Novi Sad 1984.

Petrović, R. 1980 = R. Petrović, *Priručnik za zlatarstvo Avara (567-800)*, Beograd 1980.

Pinterović 1978 = D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.

Pogány 1908 = J. Pogány, Gombosi sírmező (Bács-Bodrog), *Archaeologiai Értesítö* XXVIII, Budapest 1908, 404-415.

Pop-Lazić 1970 = P. Pop-Lazić, Mali Iđoš, Bačka – nekropola II avarskog kaganata, *Arheološki pregled* 12, Beograd 1970, 152-153.

Поп-Лазић 1972 = П. Поп-Лазић, Мали Иђош III, Археолошка ископавања у 1970. години, *Зборник Историјског музеја Србије* 8-9, Београд 1972, 164-167.

Поп-Лазић 1975 = П. Поп-Лазић, Резултати археолошких истраживања у Малом Иђошу, Мали Иђош III, некропола из VIII века, *Зборник Историјског музеја Србије* 11-12, Београд 1975, 67-82.

Попадић, Марјановић 2012 = И. Попадић, М. З. Марјановић, Извештај о налазу гроба из периода Сеобе народа на локалитету Црквине – Стублине код Обреновца, *Српско археолошко друштво. XXXV скупштина и годишњи скуп, Ваљево 24-26. мај 2012. године. Програм, извештаји и апстракти*, Ваљево 2012, 38.

Popović, V. 1979 = V. Popović, La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Égée: le Témoignage de l'archéologie, *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions & Belles – lettres* 1978, Paris 1979, 597-648.

Поповић, В. 1986 = В. Поповић, Куврат, Кувер и Аспарух, *Старинар* XXXVII/1986, Београд 1986, 103-133.

Поповић, И. 1988 = И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988.

Поповић, И. 1997 = И. Поповић, *Златни аварски појас из околине Сирмијума*, Београд 1997.

Поповић, И. 2001 = И. Поповић, *Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду*, Београд 2001.

Поповић, М. 1988 = М. Поповић, Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, *Старинар* XXXVIII/1987, Београд 1988, 1–37.

Popović, M. 1999 = M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Поповић, М. 2006 = М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006.

Popović, M., Bikić 2009 = M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice. Kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd 2009.

Pohl 1988 = W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenwolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München 1988.

Pohl 1991 = W. Pohl, Conceptions of ethnicity in the Early Medieval studies, *Archaeologia Polona* 29, Warszawa 1991, 39-49.

Pohl 1998 = W. Pohl, Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity, *Strategies of Distinction – The Construction of Ethnic Communities, 300–800,* Leiden – Boston – Köln 1998, 17–69.

Pohl 2003 = W. Pohl, A Non-Roman Empire in Central Europe: The Avars, *Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World,* Leiden – Boston 2003, 571-595.

Prikić 1975 = M. Prikić, Naselje Tesla, Pančevo – avarski konjanički grobovi, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 128-129.

Prisci Frg. = Prisci Fragmenta (прев. Ф. Баришић), *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 7-16.

Profantová 2008 = N. Profantová, The Middle Avar Period and the Problem of a "Cultural Change" at the End of the Seventh Century North of the Avar Khaganate, *Antaeus* 29-30, Budapest 2008, 215-232.

Prohászka 2004 = P. Prohászka, Altneue byzantinische Münzen der Awarenzeit (Ergänzungen zum Buch von Péter Somogyi: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Innsbruck 1997), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54, Budapest 2003, 101-113.

Putica 2008 = A. Putica, Pavle Velenrajter – Biografija i bibliografija, [M. Vujović] *Rimski šlem iz Sivca*, Sombor 2008, 9-11.

Радичевић *et al.* = Д. Радичевић, В. Ђорђевић, С. Трифуновић, И. Пашић, Каталог локалитета, *Археолошка топографија Општине Нови Кнежевац*, Нови Сад 2012, 38-334.

Радојевић 1990 = Д. Радојевић, Раноаварски налаз из Стапара, *Рад војвођанских музеја* 32, Нови Сад 1990, 131-135.

Радојевић 2001-2003 = Д. Радојевић, Раносредњовековна некропола на циглани у Чонопљи, *Рад Музеја Војводине* 43-45, Нови Сад 2001-2003, 41-55.

***Разговор* 1985** = Разговор са професором Јованом Ковачевићем (Димитрије Мадас, Крагујевац), *Гласник Српског археолошког друштва* 2, Београд 1985, 81-82.

Рајковић 2009 = Т. Рајковић, *Сарматска збирка Музеја Војводине у Новом Саду*, магистарски рад, Филозофски факултет, Београд 2009.

Рајковић, Томић 1955 = М. Рајковић, Л. Томић, Анонимни писац из IX века (Scriptor incertus de Leone Armenio) [коментари], *ВИИНЈ I*, Београд 1955, 249-252.

Ранисављев 2003 = А. Ранисављев, *Раносредњевековна некропола код Мокрина*, дипломски рад, Филозофски факултет, Београд 2003.

Ранисављев 2007 = А. Ранисављев, *Раносредњовековна некропола код Мокрина*, Београд 2007.

Раногајец, Росић 1999-2000 = J. Раногајец, А. Росић, Фазни састав и текстуралне катактеристике узорака грнчарије из насеља 4. до 6. века у Банату и Бачкој, *Гласник Српског археолошког друштва* 15-16, Београд 1999-2000, 369-378.

Ratkoš 1968 = P. Ratkoš, Historische Quellen und die sog. awarisch-magyarische Kontinuität, *Študijné zvesti AÚSAV* 16, Symposium über die Besiedlung des Karpatenbeckens im VII.-VIII. Jahrhundert, Nitra – Malé Vozokany 28. August – 1. September 1966, Nitra 1968, 183-192.

Rácz 2009 = Z. Rácz, Avar kori ötvös- és kovácsszerszámok, *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*, Szombathely 2009, 67-95.

Rácz 2012 = Z. Rácz, Emberalakos kistárgyak az avar korból, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 409-436.

Рашев 2007 = Р. Рашев, *Прабългарите през V-VII век (четвърто допълнено издание)*, Велико Търново 2007.

Рашковић 2003 = Д. Рашковић, Античко оруђе од гвожђа у збирци Народног музеја Крушевац, *Крушевачки зборник* 9/10, Крушевац 2003, 81-100.

Рашковић 2007 = Д. Рашковић, Римско насеље *Praesidium Pompei* – Римљани у Алексиначкој котлини, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 205-226.

Reizner 1895 = J. Reizner, A majdáni aranylelet, *Archaeologiai Értesítö* XV, Budapest 1895, 380-381.

Reizner 1899 = J. Reizner, Közlemények a Szeged városi múzeumból, *Archaeologiai Értesítö* XIX, Budapest 1899, 183-190.

Ric 1978 = P. Ric, Moravički put, Bački Sokolac – avarska nekropola, *Arheološki pregled* 20, Beograd 1978, 103-105.

Риц 1979 = П. Риц, Археолошка налазишта Сеобе народа у североисточној Бачкој, *Рад војвођанских музеја* 25, Нови Сад 1979, 25-40.

Ric 1980 = P. Ric, Koplalo, Rekreacioni centar, Stara Moravica – avarska nekropola, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 166-168.

Ric 1982a = P. Ric, Koplalo - Rekreacioni centar, Stara Moravica – avarska nekropola, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 115-117.

Ric 1982b = P. Ric, Budžak, Horgoš – avarska nekropola, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 117-119.

Ric 1982-1983 = P. Ric, Glavno oružje nomadskih ratnika – Rekonstrukcija avarskog refleksnog luka, *Рад војвођанских музеја* 28, Нови Сад 1982–1983, 81–91.

Ric 1985a = P. Ric, Kanjiža, Dom kulture – avarska nekropola, *Arheološki pregled* 24, Beograd 1985, 121-123.

Ric 1985b = P. Ric, Koplalo, Stara Moravica – avarska nekropola, *Arheološki pregled* 24, Beograd 1985, 119-120.

Ric 1987 = P. Ric, Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici, *Рад војвођанских музеја* 30, Нови Сад 1987, 147–157.

Риц 1997 = П. Риц, Стање истраживања периода сеобе народа у северној Бачкој, *Рад Музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 199-207.

Риц 1998 = П. Риц, Стање истражености сеобе народа на територији Североисточне Бачке, *Српско археолошко друштво. Годишњи скуп и XX скупштина*, Суботица 1998, 34-35.

Риц 2003 = П. Риц, Новооткривене аварске некрополе у Потисју, *Споменица Јована Ковачевића*, Београд 2003, 325–336.

Ricz 1980 (П. Риц) = P. Ricz, Resultate der neueren Ausgrabungen Awarischer Nekropolen in der nordöstlichen Bačka – Besattungsart und Bestattungsritus auf der Nekropole bei Bački Sokolac (gemeinde Bačka Topola), *Balcanoslavica* 9, Prilep 1980, 77-90.

Ricz 1983 = P. Ricz, The weapons of Steppe Nomads, *Balcanoslavica* 10, Prilep – Beograd 1983, 1-15.

Ricz 1985 = P. Ricz, Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the Resolving of Problems Linked with Burial of the Avars in North Bačka, *Archaeologia Iugoslavica* XXII-XXIII/1982-1983, Beograd 1985, 96-112.

Ricz 1986 = P. Ricz, Stara Moravica/Koplalo, Avarska nekropola – Avar Cemetery, *Arheološki pregled* 26/1985, Ljubljana 1986, 164.

***Roma* 2001 =** *Roma dall'antichità al medioevo. Archeologia e storia*, Venezia 2001.

Róna-Tas 2002 = A. Róna-Tas, The Inscriptions of the Nagyszentmiklós treasure, *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest 2002, 120-129.

Rosner 1999 = G. Rosner, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd – Bogyszlói Straße,* Budapest 1999.

Rubright 1973 = J.C. Rubright, Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, *Sirmium* III, Beograd 1973, 45-80.

Rusu 1975 = M. Rusu, Avars, Slavs, Romanic Populations in the 6th – 8th centuries, *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations*, Bucureşti 1975, 123-153.

***РЦ* 2011** = *Ромејско царство*, Рума 2011.

Savić-Trbuhović [S.A.] = L. Savić–Trbuhović, *Strani etnički elementi u nekim avarskim nekropolama Srednjeg Podunavlja*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd [S.A.].

Седов 1994 = В.В. Седов, *Славяне в древности*, Москва 1994.

Секереш 1957 = Л. Секереш, Један интересантан налаз из раног средњег века из Носе, *Рад војвођанских музеја* 6, Нови Сад 1957, 231-236.

Секереш 1958 = Л. Секереш, Гробни налаз из раног средњег века код Соколца, *Рад војвођанских музеја* 7, Нови Сад 1958, 133-134.

Sekelj Ivančan, Tkalčec 2006 = T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec, Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23, Zagreb 2006, 141-212.

Seć 1892 = F. Seć, Dopisi: Ruma 30. studena 1891, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* XIV, Zagreb 1892, 22-23.

Szabó 1975 = J. G. Szabó, The Pilismarót Cemetery, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975, 241-278.

Szabó 2012 = G. Szabó, Rejtélyes körárkok. Adatok az avar kori településszerkezethez, *Sötét idők rejtélyei, 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén, A 2011-ben Békéscsabán megrendezett konferencián elhangzott előadások*, Békéscsaba 2012, 63-91.

Szekeres 1978 (Л. Секереш) = L. Szekeres, Necropolis from the Avar Period at Bačka Topola, *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa 13-16. decembra 1976.*, Novi Sad 1978, 157-162.

Szentkláray 1884 = J. Szentkláray, A kumándi ősi sírtemetőről, *Archaeologiai Értesítö* III, Budapest 1884, 153-155.

Szenthe 2013a = G. Szenthe, Antique Meaning, Avar Significance. Complex Iconographic Schemes on Early Medieval Small Objects, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, Budapest 2013, 139–172.

Szenthe 2013b = G. Szenthe, Vegetal ornaments in the Late Avar decorative art, *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* Ser. 3. No. 1, Budapest 2013, 303–320.

Szmoniewski 2004 = B. Sz. Szmoniewski, Anthropozoomorphic brooches of the Dnepr type in initial phases of the early Middle Ages. The migration of a style – idea – object, *Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu*, Spotkania bytomskie V, Wrocław 2004, 301-313.

Szmoniewski 2005 = B. Sz. Szmoniewski, Odlewnictwo metali kolorowych w kulturze wczesnosłowiańskiej, *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków 2005, 619-626.

Szmoniewski 2008 = B. Sz. Szmoniewski, Two Worlds, One Hoard: What Do Metal Finds From the Forest-steppe Belt Speak About? *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Vol. 2*, Leiden - Boston 2008, 263-296.

Szőke 1991 = M.B. Szőke, The Question of Continuity in the Carpathian Basin of the 9th century A.D., *Antaeus* 19-20, Budapest 1991, 145-157.

Szőke 2012 = M.B. Szőke, Avar kor végi női fejdíszek, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 287-297.

Simon 2012 = L. Simon, Awarenzeitliche Funde unbekannten Fundortes (Hódság/Odžaci /?/), *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 489-497.

Simoni 1981 = K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici. Znanstveni skup o 100. obljetnici Društva Zagreb, od 14. do 16. studenog 1978. godine*, Zagreb 1981, 155-168.

Simoni 1986 = K. Simoni, Neobjavljeni okovi i jezičci nakitnog stila Blatnica iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, *t. s.* XIX, Zagreb 1986, 217-228.

Slivenska 2004 = Z. Slivenska, The Sickles in Graves during the Period of Early Middle Ages from the Territory of Slovakia, *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 8, Alba Iulia 2004, 7-11.

Соёнов 1997 = В. И. Соёнов, Нагрудный панцирь гунно – сарматской эпохи с Горного Алтая, *Российская археология* 4/1997, Москва 1997, 181–185.

Somogyi 1997 = P. Somogyi, *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*, Innsbruck 1997.

Somogyi 2009 = P. Somogyi, Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Eine Bestandsaufnahme 1998-2007, *Acta Archaeologica Carpathica* XLII-XLIII, Kraków 2009, 231-299.

Sós 1961 = A. Cs. Sós, Újabb avarkori leletek Csepel szigetrről, *Archaeologiai Értesítő* 88, Budapest 1961, 32–51.

Stadler 1996 = P. Stadler, Quantitative Auswertung des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Kölked-Feketekapu A mittels Seriation und Analyse der „N Nächsten Nachbarn“, [A. Kiss] *Das Awarenzeitlich Gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*, Innsbruck 1996, 363-396.

Stadler 2005 = P. Stadler, *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*, Wien 2005.

Stadler 2008 = P. Stadler, Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate, *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Leiden - Boston 2008, 47-82.

Stadler, Herold 2003 = P. Stadler, H. Herold, Drei awarenzeitliche Brunnen und sonstige Siedlungsgruben von Brunn am Gebirge (Flur Wolfholz, Bezirk Mödling, NÖ) und die Fundkeramik, *Antaeus* 26, Budapest 2003, 179-186.

Станилов 2006 = С. Станилов, *Художественият метал на българското ханство на Дунав (7 - 9 век)*, София 2006.

Stanilov 2009 = S. Stanilov, Ранисављев, А.:Ранносредњовековна некропола код Мокрина. Српско археолошко друштво. Повремена издања 4. Средњовековна археологија. Београд 2007 [*Ranisavljev, A.*: Frühmittelalterliche Nekropole bei Mokrin. Belgrad 2007] 96 Seiten, 75 Fotos, 43 Tafeln, *Archaeologia Bulgarica* XIII/1, Sofia 2009, 117-118.

Станојев 1989 = Н. Станојев, *Некрополе X-XV века у Војводини*, Нови Сад 1989.

Станојев 1996 = Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад 1996.

Stanojević 1980 (Н. Станојев) = N. Stanojević, Ulica Pionirska, Bečej – ranosrednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 163-164.

Stanojević 1980 = N. Stanojević, Botra, Bečej – srednjevekovno nalazište, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 165-166.

Stanojević 1986 = N. Stanojević, Botra, Bečej, srednjevekovno naselje, *Arheološki pregled* 25, Beograd - Ljubljana 1986, 84-86.

Станојевић 1987 = Н. Станојевић, Насеља VIII-IX века у Војводини, *Рад војвођанских музеја* 30, Нови Сад 1987, 119-146.

Stanciu 2005 = J. Stanciu, Die frühen Slawen in der rumänischen archäologischen Forschung. Kurze kritische Untersuchung, *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków 2005, 567-582.

Stefanović 2002 = S. Stefanović, The Necropolis of the Great Migration from Singidunum: Anthropological Analysis, *Singidunum* 3, Beograd 2002, 159-178.

Стојић, И. 2009 = И. Стојић, Физичко-антрополошка анализа скелета из аварске некрополе са локалитета Старчево Ливаде, *Историјски часопис* LVIII, Београд 2009, 9-32.

Стојић, Ј. 2002 = Ј. Стојић, Објекат VI-VII века на локалитету Вишњевача код Падеја, *Гласник музеја Баната* 11/12, Панчево 2002, 103-138.

***СУС* 1969** = *Средњовековна уметност у Србији*, Београд 1969.

Schulze-Dörrlamm 2009 = M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil 2, Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts*, Mainz 2009.

Schülke 1999 = A. Schülke, On Christianization and Grave-Finds, *European Journal of Archaeology* 2/1999, London 1999, 77–106.

Тадин 1995 = Љ. Тадин, Раносредњовековна некропола код Манђелоса (37), *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 257-286.

Takács 2000a = M. Takács, Einige Aspekte der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels des Donau-Theiss-Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LI, Budapest 2000, 457-472.

Takács 2000b = M. Takács, Népvándorláskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években, *Hadak Útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*, Szeged 2000, 393-414.

Takács 2006 = M. Takács, A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között, *Studia Caroliensia* 3-4, Budapest 2006, 147-179.

Tejral 2007 = J. Tejral, Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen „gentes“ im Mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie, *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*, Brno 2007, 55-119.

Teodor, D. 1997 = D. Gh. Teodor, Fibules byzantines des Ve-VIIe siècles dans l'espace Carpato-Danubiano-Pontique, *Études Byzantines et Post-Byzantines III*, Bucureşti 1997, 69-91.

Teodor, E. 2004 = E. S. Teodor, An Update for „Ipoteşti-Candeşti Culture“, *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, Nitra 2004, 405-414.

Tergina 1894 = G. Tergina, Horgosi ásatasok, *Archaeologiai Értesítö* XIV, Budapest 1894, 198-206.
Tettamanti 2000 = S. Tettamanti, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác – Kavicsbánya*, Budapest 2000.
Timár, Gábris 2008 = G. Timár, G. Gábris, Estimation of water conductivity of the natural flood channels on the Tisza flood-plain, the Great Hungarian Plain, *Geomorphology* 98, Amsterdam 2008, 250-261.
Tobias 2001 = B. Tobias, Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpatenbecken, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2001,Budapest 2001, 161-182.
Tobias 2003 = B. Tobias, *Awarenzeitliche Taschеninhalte und Gürtelgehange im Karpatenbecken,* магистарски рад, Универзитет у Бечу, Wien 2003.
Tobias 2011a = B. Tobias, Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica XII,* Szeged 2011, 277-312.
Tobias 2011b = B. Tobias, Riemenzungen mediterraner Gürtelgarnituren mit Monogrammen. Studien zur Chronologie und Funktion, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 43, Rahden/Westf. 2011, 151-188.
Tóbiás 2007 (B. Tobias) = B. Tóbiás, Néhány érdekes tárgy a Zillingtal-Unterer Kapellenberg D 41. sírból, csatfibulák és ecsetek, *Archaeologiai Értesítő* 132, Budapest 2007, 325–341.
Tomka 1971 = P. Tomka, Le problemè de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIV/2, Budapest 1971, 217-252.
Tomka 1986 = P. Tomka, Archäologische Studien zur Ethnographie der awarenzeitlichen Völker, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 116, Wien 1986, 155-168.
Tomka 2008 = P. Tomka, Die Lehre der Bestattungsgebräuche, *Antaeus* 29-30, Budapest 2008, 233-263.
Tomka 2012 = P. Tomka, A bágyog-gyũrhegyi 2. (kora avar kori) sír revíziója, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam,* Budapest 2012, 501-519.
Tömörkény 1907 = I. Tömörkény, Adai leletekről, *Archaeologiai Értesítö* XXVII, Budapest 1907, 370-371.
Török 1975a = G. Török, The Kiskorös Pohibuj–Macko-dűlo Cemetery, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975, 284-304.
Török 1975b = G. Török, The Kiskőrös Szűcsi–dűlő Cemetery, *Avar finds in the Hungarian National Museum*, Budapest 1975, 315-320.
Török 1998 = G. Török, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba*, Debrecen – Budapest 1998.
Točík 1968a = A. Točík, *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*, Bratislava 1968.
Točík 1968b = A. Točík, *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo,* Bratislava 1968.
Трбуховић 1980 = Л. Трбуховић, Прилог проучавања страних етничких елемената у аварским некрополама, *Старинар* XXX, Београд 1980, 123-129.

Trbuhović 1982 = L. Trbuhović, Avar Finds from Sirmium and the Surrounding Region, *Sirmium* IV, Beograd 1982, 61-76.

Трбуховић 1986 = Л. Трбуховић, Трагови Авара и Словена у Доњем Подрињу и околини, *Гласник Српског археолошког друштва* 3, Београд 1986, 218-222.

Трифуновић 1990a = С. Трифуновић, Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар – рекогносцирања терена, *Рад војвођанских музеја* 32, Нови Сад 1990, 99-130.

Трифуновић 1990b = С. Трифуновић, Рекогносцирање територије општине Алибунар – локалитет Калварија, *Гласник Српског археолошког друштва* 6, Београд 1990, 213-220.

Трифуновић 1990c = С. Трифуновић, *Старине Алибунара и околине. Археологија*, Алибунар – Банатски Карловац 1990.

Трифуновић 1997 = С. Трифуновић, Археолошка истраживања словенских насеља у северној Бачкој и северном Банату, *Рад Музеја Војводине* 39, Нови Сад 1997, 113-135.

Трифуновић 1999-2000 = С. Трифуновић, Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој, *Гласник Српског археолошког друштва* 15-16, Београд 1999-2000, 43-106.

Трифуновић 2007 = С. Трифуновић, Археолошка ископавања налазишта „Стуб 76“ код Хоргоша, *Археолошки преглед* 1 (2003), Београд 2007, 43-46.

Трифуновић 2008 = С. Трифуновић, Археолошка ископавања налазишта Стуб 76 код Хоргоша, *Археолошки преглед* 4 (2006), Београд 2008, 151-154.

Theophanes = *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813* (eds C. Mango, R. Scott), Oxford 1997.

***Theophylact Simocatta*, Hist.** = *The History of Theophylact Simocatta* (eds M., M. Whitby), Oxford 1986.

Türk 2012 = A. Türk, Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.-11. Jahrhunderts im Karpatenbecken, *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik, Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*, Mainz 2012, 3-28.

Ћалић *et al.* 2012 = Ј. Ћалић, М. В. Милошевић, Т. Гаудењи, Д. Штрбац, М. Миливојевић, Панонска низија као морфоструктурна јединица Србије, *Гласник Српског географског друштва* XCII-1, Београд 2012, 47-70.

Ћоровић-Љубинковић 1983 = М. Ћоровић-Љубинковић, Средњовековна археологија у Србији између два светска рата, *Споменица Српског археолошког друштва 1883.-1983.*, Београд 1983, 27-40.

Ћурчић, Ђуричић 1994 = С. Ћурчић, Ј. Ђуричић, Рељеф као фактор положаја и формирања морфолошких карактеристика војвођанских насеља, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 97, Нови Сад 1994, 147- 178.

Uenze 1966 = S. Uenze, Die Schnalle mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh., *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 31 (1/2), München 1966, 142-181.

Uenze 1992 = S. Uenze, *Die spätantiken befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch – bulgarisch – österreichischen ausgrabungen 1934-1937,Text + Tafeln*, München 1992.

Ungerman 2011 = Š. Ungerman, Tzv. blatnicko-mikulčický horizont a jeho vliv na chronologii raného středověku, *Karolínska kultúra a Slovensko. Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia Supplementum* 4, Bratislava 2011, 135-151.

***UOM* 1956** = *Umetnička obrada metala naroda Jugoslavije kroz vekove, Knj. I, II, izložba, decembar 1956 – februar 1957, Beograd*, Beograd 1956.

Fancsalszky 1999 = G. Fancsalszky, Három avar kori temető Tiszavasváriban, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1999, Budapest 1999, 107-141.

Farkas 1973 = G. Farkas, Macrocephalic and «Avar Period» Mongolid Anthropological Finds from Woiwodina, *Acta Biologica Szegediensis* 19, Szeged 1973, 203-211.

Ферјанчић 1959 = Б. Ферјанчић, De administrando imperio [коментари], *ВИИНЈ II*, Београд 1959, 9-74.

Ферјанчић 1996 = Б. Ферјанчић, Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења), *Зборник радова Византолошког института* 35, Београд 1996, 117-154.

Fóthi 2000 = E. Fóthi, Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods, *Acta Biologica Szegediensis* 40, Szeged 2000, 87-94.

Freeden 1991 = U. von Freeden, Awarische Funde in Süddeutschland?, *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 38, Mainz 1991, 593–627.

Хађмаш 1957 = К. Хађмаш, Археолошки налаз из Србобрана, *Рад војвођанских музеја* 6, Нови Сад 1957, 236-239.

Hajnal 2003 = Zs. Hajnal, Mécsesek a Kölked-feketekapui Avar telepről, *Archaeologiai Értesítő* 128, Budapest 2003, 177-209.

Hajnal 2008 = Zs. Hajnal, Adatok az Avar kori cserépbográcsok és sütőharangok időrendjéhez, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2008, Budapest 2008, 267-293.

Haldon 2002 = J. Haldon, Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 65-79.

Hampel 1900 = J. Hampel, Ujabb hazai leletek az avar uralom korából, *Archaeologiai Értesítõ* XX, Budapest 1900, 97-125.

Hampel 1905 = J. Hampel, *Alterthümer des früheren Mittelalters in Ungaren I-III*, Braunschweig 1905.

Hayashi 2000 = T. Hayashi, East – West Exchanges as seen through the Dissemination of the Griffin Motif, *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. jahrhundert*, Budapest – Napoli – Roma 2000, 253-265.

Heinrich-Tamaska 2005 = O. Heinrich-Tamaska, *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*, Innsbruck 2005.

Heinrich-Tamaska 2008a = O. Heinrich-Tamaska, Bemerkungen zur Landschafts- und Raumstruktur auf dem Gebiet der „Keszthely - Kultur“, in: *Kulturwandel in Mitteleuropa, Langobarden – Awaren – Slawen, Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*, Bonn 2008, 431-447.

Heinrich-Tamaska 2008b = O. Heinrich-Tamaska, Avar-age Metalworking Technologies in the Carpathian basin (Sixth to Eighth-century), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Vol. 2*, Leiden - Boston 2008, 237-261.

Howorth 1873 = H. H. Howorth, The Avares, or Eastern Huns, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 2, London 1873, 114-127.

Horedt 1975 = K. Horedt, The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania, *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations*, Bucureşti 1975, 111-122.

Цекуш 1991 = Г. Цекуш, Антрополошко проучавање аварске некрополе у Старој Моравици, *Рад Војвођанског музеја* 33, Нови Сад 1991, 85-105.

Cekuš 2008 = G. Cekuš, Skeletni ostaci nalazišta avarskog perioda u Bačkom Sokolcu, *Glasnik Antropološkog društva Srbije* 43, Novi Sad 2008, 15-24.

Czékus 2007 (G. Cekuš) = G. Czékus, A Horgos – Budzsák avarkori lelőhely embertani feldolgozása, *Ex Pannonia* 11, Subotica 2011, 17-30.

Cziráky 1899 = G. Cziráky, A bogojevai (Bács-Bodrogh M.) sirmező és földvár, *Archaeologiai Értesítö* XIX, Budapest 1899, 268-276.

Cziráky 1900 = G. Cziráky, Bogojeva (Gombos) régi emlékeiről, *Archaeologiai Értesítö* XX, Budapest 1900, 257-267.

Cziráky 1901 = G. Cziráky, Gombos (bogojevai) régiségekről, *Archaeologiai Értesítö* XXI, Budapest 1901, 422-431.

Clifton *et al*. 2005 = J. M. Clifton, J. Mak, G. Deckinga, L. Lucht, C. Tiessen, The Sociolinguistic Situation of the Avar ian Azerbaijan, *SIL Electronic Survey Reports 2005*, 1-17.

Comşa 1975 = M. Comşa, Socio–economic Organization of the Daco–Romanic and Slav Populations on the Lower Danube during the 6th-8th Centuries, *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations*, Bucureşti 1975, 171-200.

Crnobrnja 2012 = A. N. Crnobrnja, Investigation of Late Vinča House 1/2010 at Crkvine in Stubline, *Старинар* LXII/2012, Београд 2012, 45-64.

Crnobrnja *et al.* 2010 = A. Crnobrnja, Z. Simić, M. Janković, Late Vinča Culture Settlement at Crkvine in Stubline, *Старинар* LIX/2009, Београд 2010, 9-25.

Csallány 1933 = D. Csallány, *A Kunszentmártoni avarkori ötvössír*, Szentes 1933.

Csallány 1956 = D. Csallány, *Archäologische denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest 1956.

Csallány 1960 = D. Csallány, Szabolcs-Szatmár megye avar leletei, *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* I/1958, Budapest 1960, 31-87.

Cseh J. *et al.* 2005 = J. Cseh, E. Istvánovits, E. Lovász, K. Mesterházy, M. Nagy, I. M. Nepper, E. Simonyi, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*, Budapest 2005.

Csiky 2007 = G. Csiky, A kora Avar lándzsák tipológiája, *Archaeologiai Értesítő* 132, Budapest 2007, 305-323.

Csuthy 2012 = A. Csuthy, A késo avar kori füles lószerszámveretek, *Hadak Útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest – Szigethalom, 2010. október 28–30 - Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX, Budapest - Szigethalom, 28th–30th October 2010*, Budapest 2012, 163–186.

Choyke 1995 = A. M. Choyke, Report from the Avar Period Antler and Bone Artifacts from Budakalász – Dunapart, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XLVII, Budapest 1995, 221–240.

Curta 1997 = F. Curta, Blacksmiths, warriors and tournaments of value: dating and interpreting early medieval hoards of iron implements in Eastern Europe, *Ephemeris Napocensis* 7, Cluj-Napoca 1997, 211–268.

Curta 2001 = F. Curta, Rewiews: Vida, T.: Die Awarenzeitliche Keramik I (6.-7. Jh.), Berlin–Budapest 1999 & Brather, S.: Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit. Bonn 1996, *Archaeologia Bulgarica* V/2, Sofia 2001, 93-98.

Curta 2005 = F. Curta, Female Dress and "'Slavic" Bow Fibulae in Greece, *Hesperia* 74, Princeton 2005, 101-146.

Curta 2006a = F. Curta, Reviews: Peter Stadler, Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I..., *European Journal of Archaeology* 9/1, London 2006, 139-141.

Curta 2006b = F. Curta, Slavic Bow Fibulae? Werner's Class I D Revisited, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57 (2006), Budapest 2006, 423-474.

Curta 2007 = F. Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2007.

Curta 2008 = F. Curta, The earliest Avar-age stirrups, or the 'stirrup controversy' revisited, *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Vol. 2*, Leiden - Boston 2008, 297-326.

Curta 2009 = F. Curta, A Note on the "Slavic" Bow Fibulae of Werner's Class I J, *Archaeologia Baltica* 12, Klaipėda 2009, 124-136.

Чангова 1992 = Й. Чангова, *Перник III. Крепостта Перник VIII-XIV в.*, София 1992.

Čilinská 1961 = Z. Čilinská, Nové nálezy falér zo slovansko–avarských pohrebísk na Slovansku, *Slovenská archeológia* IX/1-2, Bratislava 1961, 325-346.

Čilinská 1963 = Z. Čilinská, Slovansko–avarské pohrebísko v Žitavskej Tôni, *Slovenská archeológia* XI/1, Bratislava 1963, 87-120.

Čilinská 1966 = Z. Čilinská, *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Bratislava 1966.

Шафарик 1955 = О. Шафарик, Налази са нове аварско-словенске некрополе у Малом Иђошу, *Рад војвођанских музеја* 4, Нови Сад 1955, 63-70.

Шпехар 2004 = П. Шпехар, *Материјална култура рановизантијских утврђења на простору Ђердапа,* магистарски рад, Филозофски факултет, Београд 2004.

Шпехар 2007a = П. Шпехар, *Оружје од метала са Београдске тврђаве, од антике до краја 18. века*, Београд 2007.

Шпехар 2007b = П. Шпехар, Налази металних делова војног појаса са територије Виминацијума, *Ниш и Византија, пети научни скуп, Ниш, 3-5. јун 2006, Зборник радова V,* Ниш 2007, 269-289.

Špehar 2010 = P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd 2010.

Štefančič 1988 = M. Štefančič, *Ranosrednjovekovni skeleti nekropole Sv. Erazmo kod Ohrida,* Beograd 1988.

Quast 2012 = D. Quast, Einige alte und neue Waffenfunde aus dem frühbyzantinischen Reich, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére - Archaeological Studies in Honour of Eva Garam,* Budapest 2012, 351-370.

Werner 1950 = J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, *Reinecke festschrift,* Mainz 1950, 150–172.

Werner 1984 = J. Werner, *Der Grabfund von Malaja Perešcepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, München 1984.

Werner 1986 = J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*, Wien 1986.

Wiltschke-Schrotta, Stadler 2005 = K. Wiltschke-Schrotta, P. Stadler, Beheading in Avar Times (630-800 A.D.), *Acta medica Lituanica* 12, Vilnus 2005, 58-64.

Биогарфија аутора:

Иван (Ранко) Бугарски

ЈМБГ: 1202975710179

Рођен је 1975. у Београду, где је завршио школу и гимназију. Студије археологије на Филозофском факултету у Београду уписао је 1993, а дипломирао 2000 (9,14), да би уписао постдипломске студије. Рад *Чик и Војка – Примери раносредњовековних некропола са територије Бачке и Срема* ту је одбранио 2006. Део тезе објављен је као монографија.

После краћег волонтирања, постаје стипендиста Министарства науке при пројекту за средњовековну археологију у Археолошком институту. Од краја 2002, ту је и запослен. Накнадно стиче звање истраживача–сарадника.

Учествовао је у ископавањима у Гамзиграду, Врсеницама, Браничеву и Бечеју. Током неколико година био је члан теренске екипе на Београдској тврђави и Медијани, а од 2005. је члан екипе и један од теренских руководилаца на Царичином граду. Године 2011, био је теренски руководилац на локалитетима Маргум/Морава и Давидовац–Црквиште. Био је консултант на ископавањима у Рафинерији нафте у Панчеву.

Пре и након запослења, радио је махом при Научно–истраживачком пројекту за Београдску тврђаву. Осим на истраживањима, ангажован је на обради документације, изради различитих елабората и објављивању резултата у домаћим и иностраним публикацијама. Библиографија броји око тридесет јединица, а покрива углавном теме из рановизантијске и раносредњевековне археологије.

Био је на студијским боравцима у Будимпешти и Мајнцу и Кракову. Учествовао је на више скупова у земљи и у иностранству, увек са рефератом, самосталним или у коауторству, а у три случаја је био члан организационих комитета. Учествује у изради *Српске енциклопедије*.

Осим матичног пројекта *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва*, ради на пројекту *Српско-француско-немачка истраживања у области Царичиног града*. Радио је на пројекту прекограничне сарадње *The Town of Margum*, а учествује и на пројекту *Die byzantinisch-awarischen Beziehungen auf Grundlage der archäologischen Hinterlassenschaft*. Испред Археолошког института ангажован је на и великом пројекту *ArchaeoLandscapes Europe*, радећи на увођењу савремених метода детекције у нашу археологију, попут лидара.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Иван Бугарски
број уписа

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Археологија Авара у Србији

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 01. октобра 2014. _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Иван Бугарски
Број уписа _____
Студијски програм _____
Наслов *Археологија Авара у Србији*
Ментор ванр. проф. др Михаило Милинковић

Потписани Иван Бугарски

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**
Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.
Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 01. октобра 2014. _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Археологија Авара у Србији

која је моје ауторско дело.
Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 01. октобра 2014.

_____

MORFOGENEZA I MORFOGRAFIJA
MORPHOGENESIS AND MORPHOGRAPHY

ENDOGENI RELJEF
RELIEF OF ENDOGENETIC ORIGIN

TEKTOGENI RELJEF
TECTONOGENETIC FORMS

- Horst / *Horst*
- Neotektonska depresija / *Neotectonic depression*

EGZOGENI RELJEF
RELIEF OF EGZOGENETIC ORIGIN

ELUVIJALNI RELJEF
ELUVIAL RELIEF

- zaravni na kojima preovlađuje eluvijalni proces / *plateaus of prevailing eluvial process*

DELUVIJALNO-PROLUVIJALNI RELJEF
DELUVIO-PROLUVIAL RELIEF

- područja umerenog spiranja i jaružanja / *areas of moderate sheet and rill erosion*
- područja intenzivnog spiranja i jaružanja / *areas of intense sheet and rill erosion*
- jaruga / *gullies*
- vododelnica / *watershed*
- značajni prevoji / *mountain pass*
- deluvijalno-proluvijalni zastori / *deluvio-proluvial pediment deposits*
- proluvijalne lepeze / *proluvial fan*

KOLUVIJALNI RELJEF
COLLUVIAL RELIEF

- odroni i klizišta / *slumps and landslides*
- ožiljci odrona i klizišta / *slump and landslide scar*

FLUVIJALNI RELJEF
FLUVIAL RELIEF

- doline u lesu / *valleys in loess*
- doline u eolskim peskovima-rekonstruisane / *reconstructed valleys in eolian sands*
- staro, napušteno rečno korito / *abandoned riverbed*
- mesto piraterije / *stream piracy*
- niža rečna terasa / *lower river terrace*
- viša rečna terasa pokrivena lesom / *higher river terrace*
- terasni odsek / *terrace scarp*
- odsek lesne zaravni / *loess bluff*
- otočni rešni tokovi / *drain channels*
- suvi kanali otočnih tokova / *dry drain channels*
- tragovi pomeranja rečnog toka / *traces of riverbed displacement*
- aluvijalna ravan / *alluvial plain*
- stari, nekadašnji aluvijon Tamiš / *previous Tamiš alluvion*
- rečno ostrvo-ada / *river sand bar*
- plavinska lepeza / *alluvial fan*

FLUVIO - BARSKI RELJEF
FORMS OF FLUVIO-MARSHY ENVIRONMENT

- mrtvaja - manji napušteni meandar / *oxbow, abandoned minor meander*
- mrtvaja - veći napušteni meandar / *oxbow lake - abandoned major meander*
- bare i močvare / *swamps and marshes*
- jezera u fazi zabarivanja / *lake becoming swamp*
- reke u fazi zabarivanja / *river becoming swamp*
- fluvio-barsko dno panonskog basena / *bottom of fluvio-marshy environment in Pannonian plain*

MARINSKO-LIMNIČKI RELJEF
MARINE-LACUSTRINE RELIEF

- jezerska terasa pokrivena lesom / *marine-lacustrine terrace covered by loess*
- tragovi nekadašnje obalske linije / *traces of previous lacustrine coast*

KRAŠKI RELJEF
KARST RELIEF

- područje razvoja kraškog procesa / *area of karstic processes*
- pećina / *cave*

EOLSKI RELJEF
EOLIAN RELIEF

- lesna zaravan / *loess plateau*
- lesna dina / *loess dune*
- izduvina / *corrasive groove*
- peščani pokrovi visokih dina / *high dunes field*
- peščani pokrovi niskih dina / *low dunes field*
- peščani pokrovi sa slabo izraženim dinama / *sandy plain caused by eolian accumulation*
- individualni peščani bedemi / *individual sand heaps*
- smer dominantnog vetra / *direction of dominant wind strike*

ANTROPOGENI RELJEF
MAN MADDE FORMS

- urbana sredina / *settlements*
- iskopi / *quarries, open pits*
- deponije / *dumps*
- iskopi u aluvijonu ispunjeni vodom / *old gravel pit with water*
- ribnjaci / *fish-ponds*
- veštačke akumulacije / *artificial accumulation*
- vodoobrambeni nasip / *protective embankment*
- veliki kanal DTD / *major channel, system DTD*
- manji kanali / *minor channel, system DTD*

MORFOHRONOLOGIJA/*MORPHOCHRONOLOGY*

КАРТА 1.

РАСПОРЕД РАНО- И СРЕДЊОАВАРСКИХ НАЛАЗИШТА

ОСНОВА
Geomorfološka karta, Beograd 2005: Geozavod – Gemini

5 km 0 km 5 km 10 km 15 km 20km 25 km 30 km

СУБОТИЦА
НОСА
ЂАЛА
СРПСКИ КРСТУР
МАЈДАН
БАНАТСКО АРАНЂЕЛОВО
КАЊИЖА
НОВИ КНЕЖЕВАЦ
ПОДЛОКАЊ
МОКРИН
РАСТИНА
БАЧКИ БРЕГ
КОЛУТ
ГАКОВО
НАДАЛ
АДА
МОЛ
БОЧАР
БАЧКИ МОНОШТОР
ГУНАРОШ
КУПУСИНА
СОМБОР
Б. Н. СЕЛО
ПРИГРЕВИЦА
ЛОВЋЕНАЦ
ФЕКЕТИЋ
АПАТИН
СВИЛОЈЕВО
СТАПАР
БЕЧЕЈ
СОНТА
КУЛА
ЧЕСТЕРЕГ
БОГОЈЕВО
СРБОВРАН
БАЧКО ГРАДИШТЕ
КУМАНЕ
ТУРИЈА
ВАЈСКА
СЕЛЕНЧА
ЗРЕЊАНИН
БОЉАНИ
БАЧ
АРАДАЦ
БОТОШ
МОШОРИН
БАЧКА ПАЛАНКА
ЧЕЛАРЕВО
НОВИ САД
ПЕРЛЕЗ
ИДВОР
ДОБРИЦА
ПЛАНИЦА
ЧЕРЕВИЋ
САКУЛЕ
СЕЛЕУШ
КРЧЕДИН
ДИВОШ
МАЊЕЛОС
СТЕЛАНОВЦИ
ОПОВО
АЛИБУНАР
НИКОЛИНЦИ
Б. КАРЛОВАЦ
ПОТПОРАЊ
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
М. МИТРОВИЦА
ГЛОГОЊ
Б. Н. СЕЛО
НОВИ БАНОВЦИ
ЈАБУКА
БАТАЈНИЦА
КРУШЧИЦА
БОРЧА
ПАНЧЕВО
ЗЕМУН
БАНАТСКА ПАЛАНКА
САПАЈА
ДУБОВАЦ
ИВАНОВО
РИТОПЕК
БАНАТСКИ БРЕСТОВАЦ
СИНОШЕВИЋ

Horgoš
Palić
Bajmok
Ridica
Bački Breg
Bački Brег
Bardarf
SOMBOR
BAČKA TOPOLA
SENTA
KIKINDA
APATIN
Prigrevica
CRVENKA
VRBAS
Ruski Krstur
KANAL DTD
ODŽACI
Begejci
JASA TOMIĆ
Nestin
Beočin
FRUŠKA GORA
539
Titel
Uzdin
Samoš
Kovačica
VRŠAC
VRŠAČKE PLANINE
Vlajkovac
Vladimirovac
Straža
BELA CRKVA
Kajtasovo
Deliblato
KOVIN
ŠID
Erdevik
INĐIJA
Belegiš
RUMA
Putinci
Stara Pazova
Budanovci
Platičevo
Kupinovo
SAVA
DUNAV
Zabalj
Čoka
Šećanj
Uzdin
Samoš
Kovačica
Vlajkovac
Vladimirovac
Straža
Kajtasovo
Deliblato
KOVIN
Begejci
JASA TOMIĆ

MORFOGENEZA I MORFOGRAFIJA
MORPHOGENESIS AND MORPHOGRAPHY

ENDOGENI RELJEF
RELIEF OF ENDOGENETIC ORIGIN

TEKTOGENI RELJEF
TECTONOGENETIC FORMS

Horst
Horst

Neotektonska depresija
Neotectonic depression

EGZOGENI RELJEF
RELIEF OF EGZOGENETIC ORIGIN

ELUVIJALNI RELJEF
ELUVIAL RELIEF

zaravni na kojima preovlađuje eluvijalni proces
plateaus of prevailing eluvial process

DELUVIJALNO-PROLUVIJALNI RELJEF
DELUVIO-PROLUVIAL RELIEF

područja umerenog spiranja i jaružanja
areas of moderate sheet and rill erosion

područja intenzivnog spiranja i jaružanja
areas of intense sheet and rill erosion

jaruga
gullies

vododelnica
watershed

značajni prevoji
mountain pass

deluvijalno-proluvijalni zastori
deluvio-proluvial pediment deposits

proluvijalne lepeze
proluvial fan

KOLUVIJALNI RELJEF
COLLUVIAL RELIEF

odroni i klizišta
slumps and landslides

ožiljci odrona i klizišta
slump and landslide scar

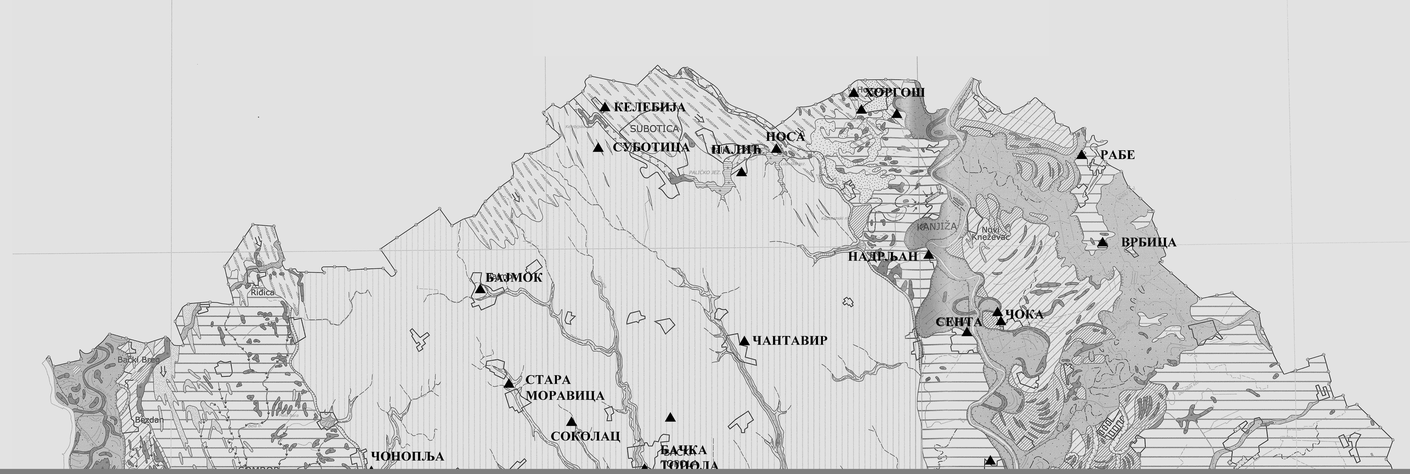

5 km 0 km 5 km 10 km 15 km 20km 25 km 30 km

КАРТА 2.

РАСПОРЕД КАСНОАВАРСКИХ НАЛАЗИШТА

ОСНОВА
Geomorfološka karta, Beograd 2005: Geozavod – Gemini

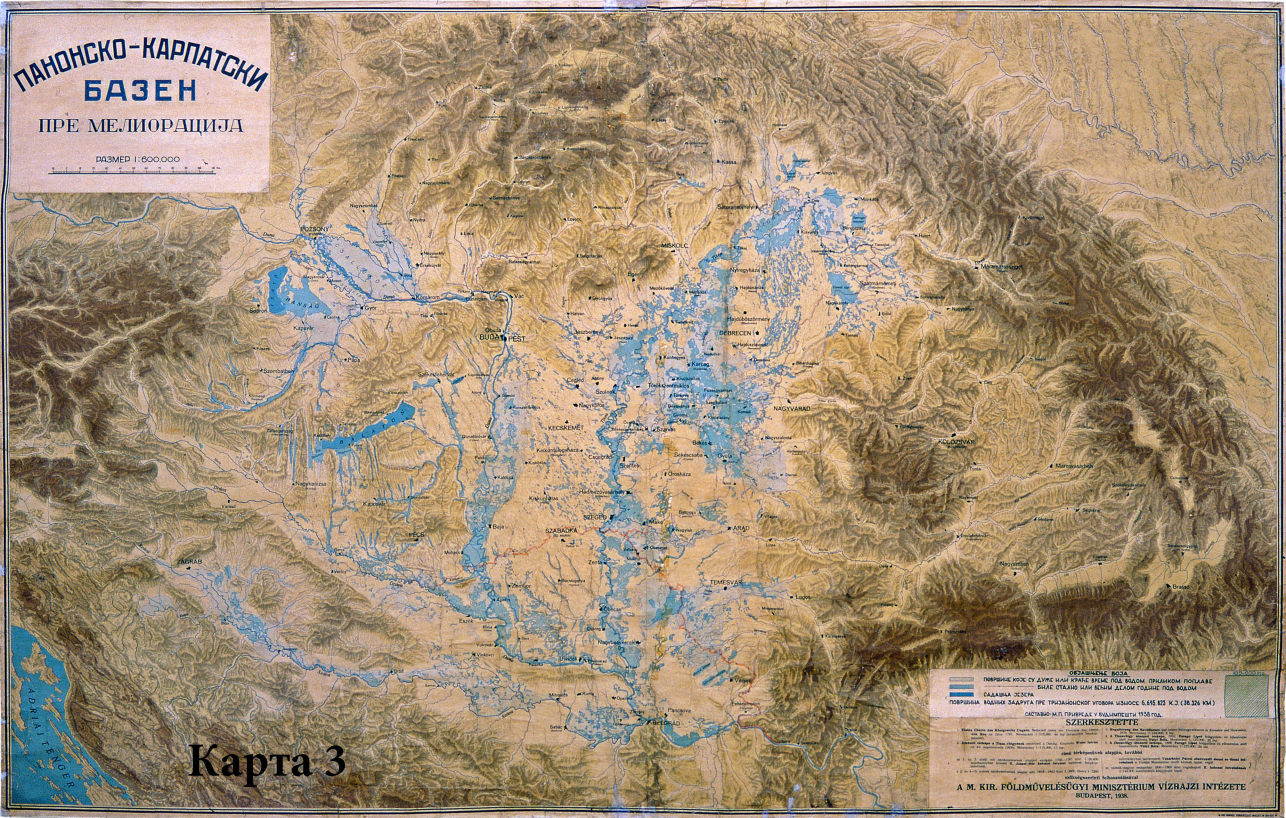
ПАНОНСКО-КАРПАТСКИ
БАЗЕН
ПРЕ МЕЛИОРАЦИЈА
РАЗМЕР 1:600.000
Карта 3
A M. KIR. FÖLDMŰVELÉSÜGYI MINISZTÉRIUM VÍZRAJZI INTÉZETE
BUDAPEST, 1938.

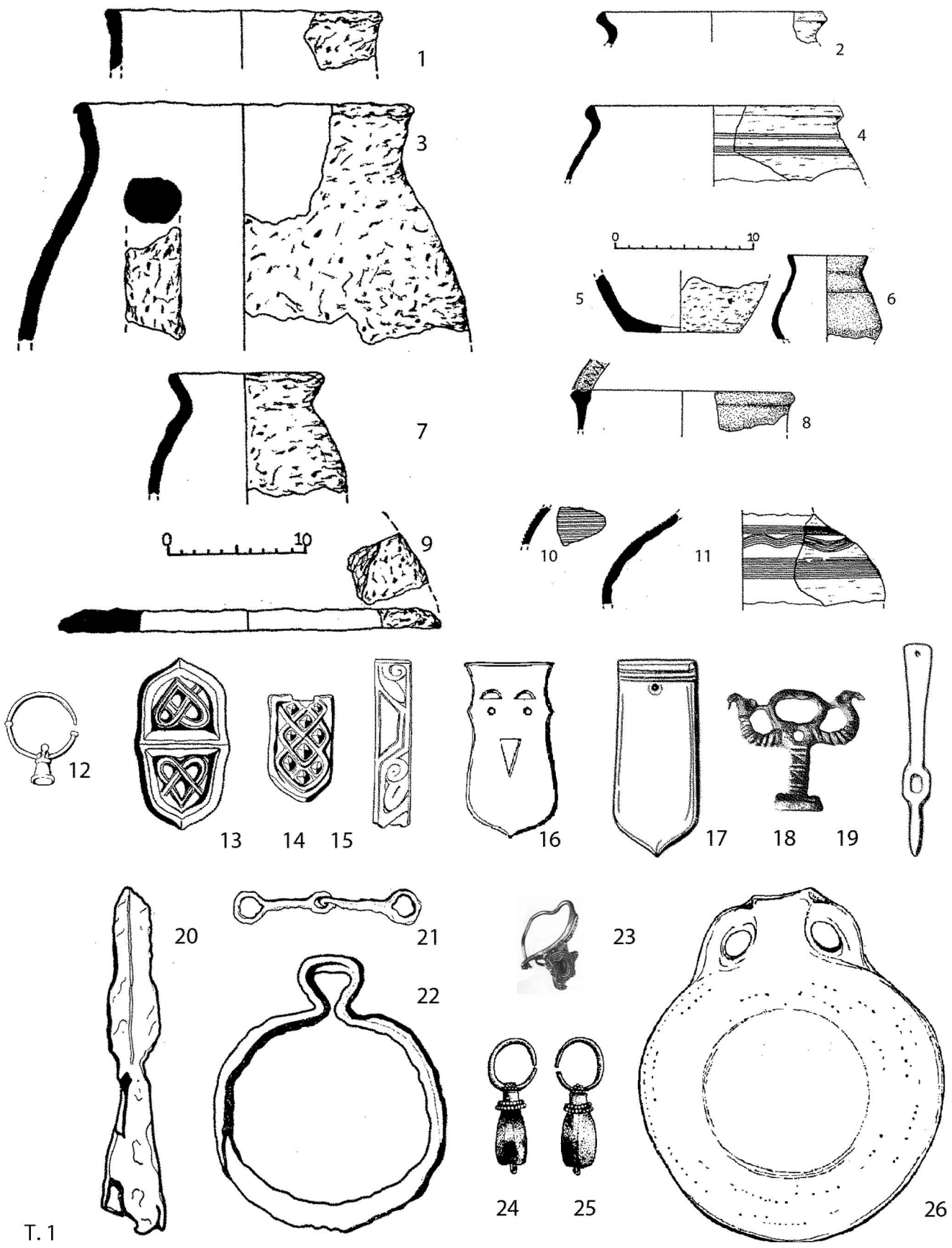

T. 1

1-11 Колут, Ритска долина, према Трифуновић 1997: T. IV, V. P. 1:4
12 Колут, Рибњак, према Dimitrijević et al. 1962: 44, Sl. 1. P. 2:3
13-15 Апатин, Сикеш, према Dimitrijević et al. 1962: 33-34, Sl. 1-3. P. 2:3
16 Сонта, према Dimitrijević et al. 1962: 59, Sl. 1. P. 2:3
17-19 Свилојево, према Dimitrijević et al. 1962: 62, Sl. 1, 2, T. XV/3. P. 2:3
20-22 Пригревица, према Dimitrijević et al. 1962: 55, Sl. 1-3. P. 1:3
23 Челарево, према Поповић, И. 2001: Кат. бр. 54. P. 2:3
24-25 Нови Сад, према Garam 1993: Taf. 40/6-7. P. 2:3
26 Гаково, према Јанковић 1990: 87/1. P. 1:4

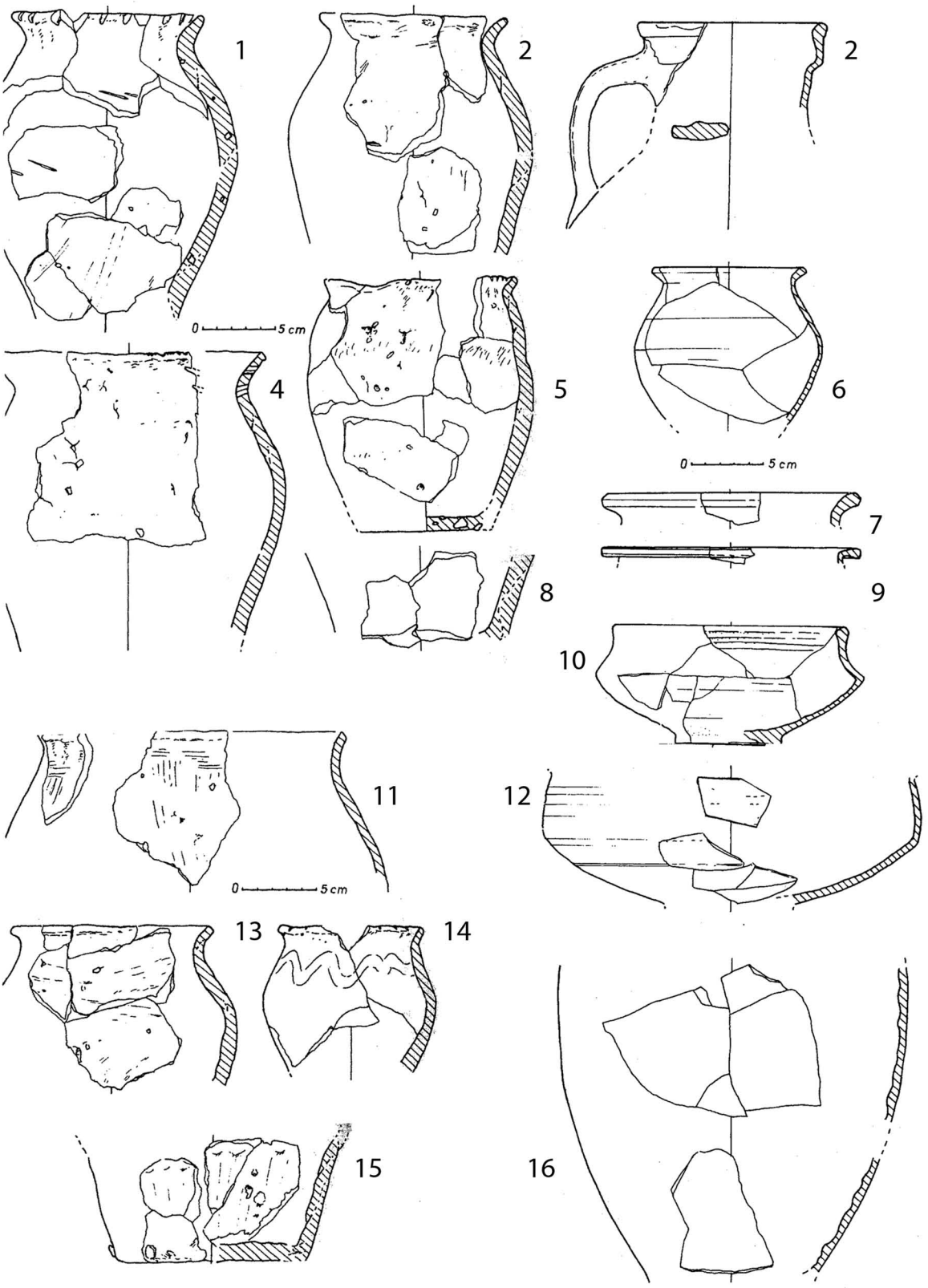

Т. 2 Апатин, Магарећи млин, према Јанковић 1998: Сл. 4-6. Р. 1:4

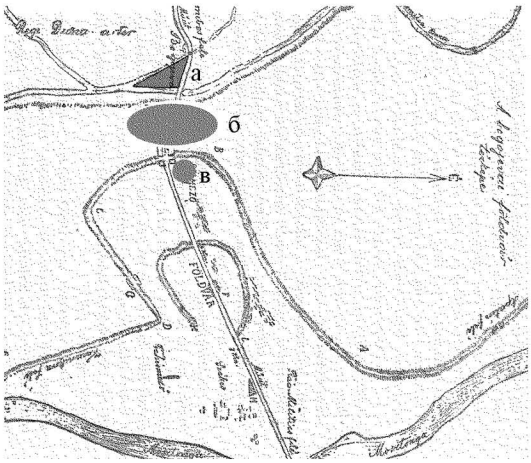

Богојево I

а) раскрсница
б) зона Веленрајтерових ископавања
в) зона Циракијевих ископавања

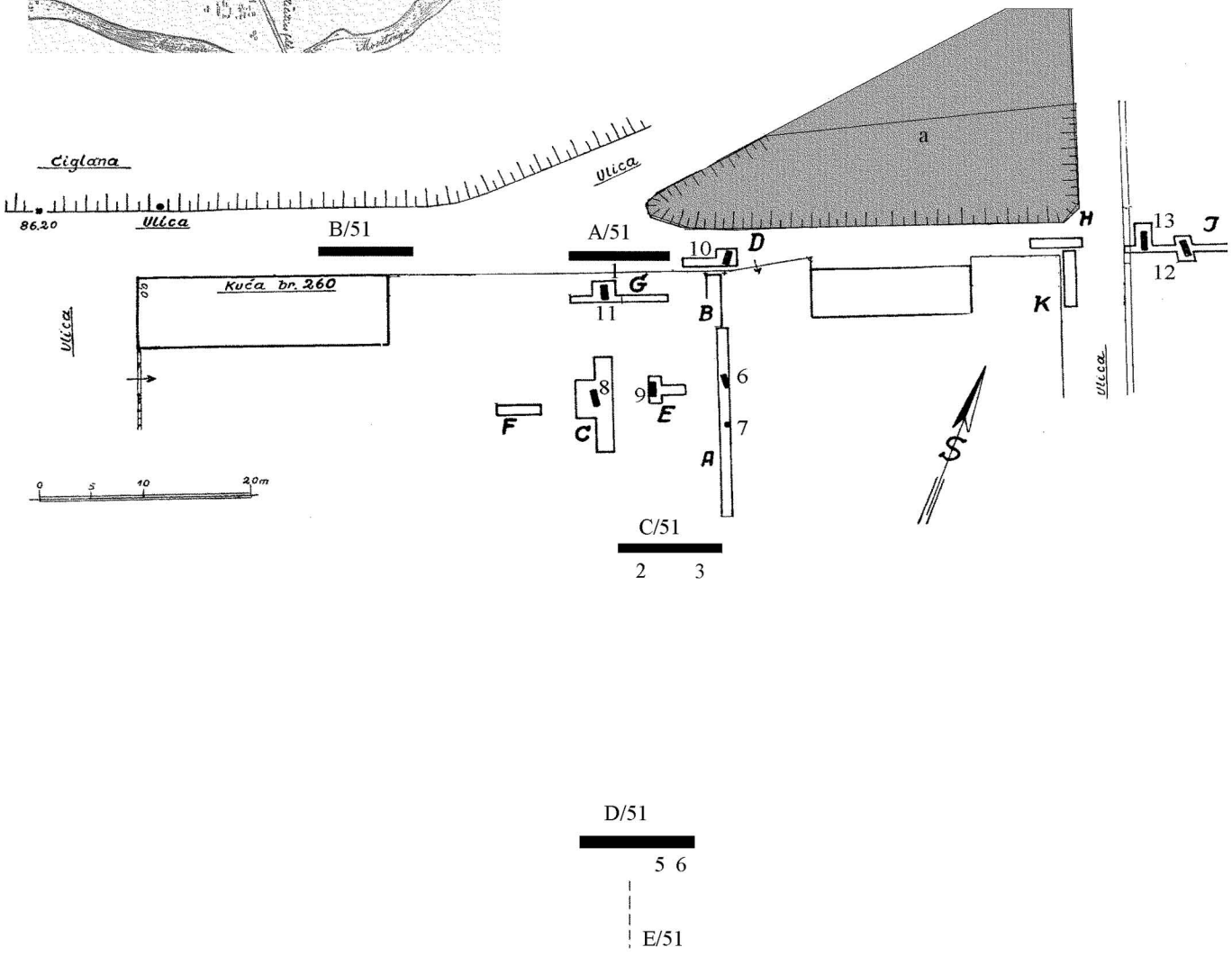

T. 3
Богојево I, ситуациони план, према: Cziraky 1899: 269; Веленрајтер 1952: Сл. 2; Веленрајтер 1960: План

T. 4

Богојево I, избор налаза из гробова: 1-19, 22-23 према Cziraky 1899; 20-21 према Cziraky 1900; 24-27 према Dimitrijević et al. 1962: 38, Sl. 7, 10-12. б. р.

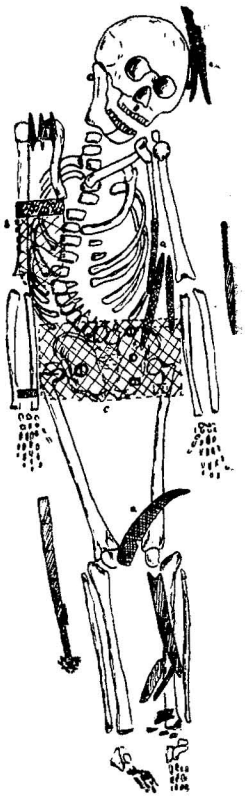

1

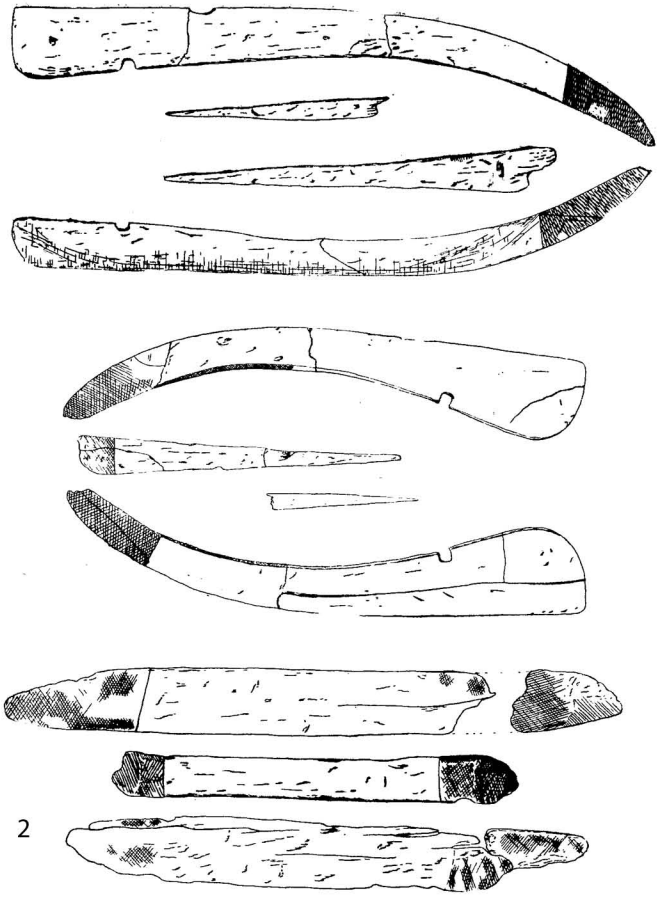

2

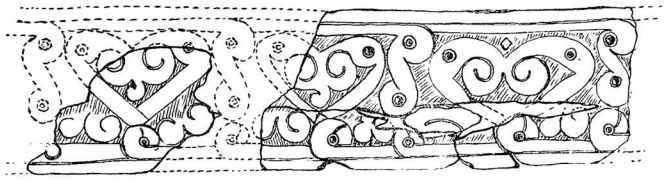

3

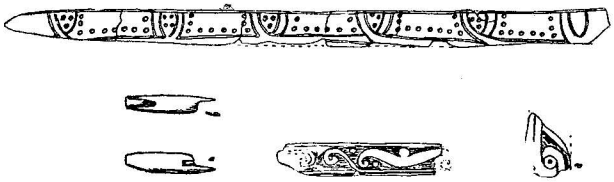

4

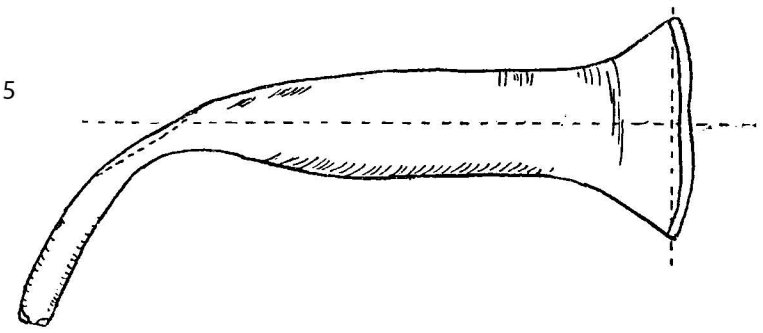

5

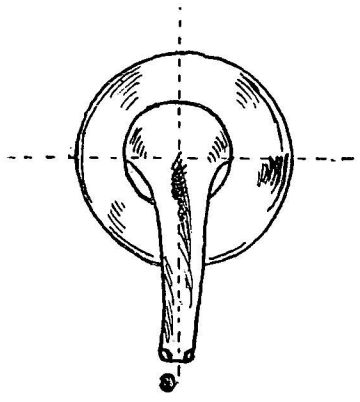

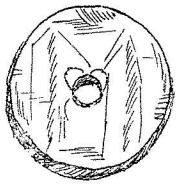

6

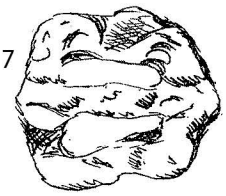

7

8

T. 5

1-4 Богојево I, према Корошец 1959: Сл. 1, 5-7, 19б, 20. [1 - б. р., 2 - Р. 1:3, 3, 4 - Р. 2:3]

5-8 Србобран, према Хађмаш 1957: Скица 1, 2. [5 - Р. 1:3, 6-8 - Р. 2:3]

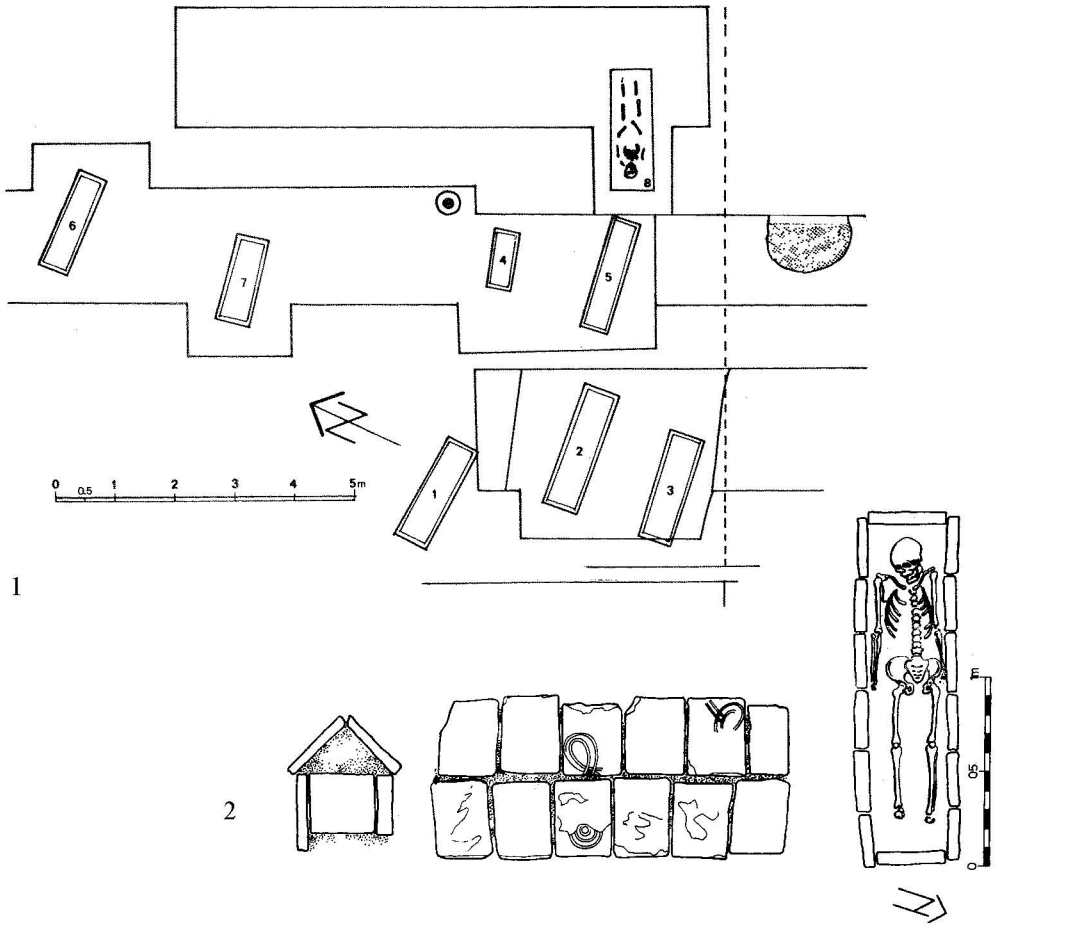

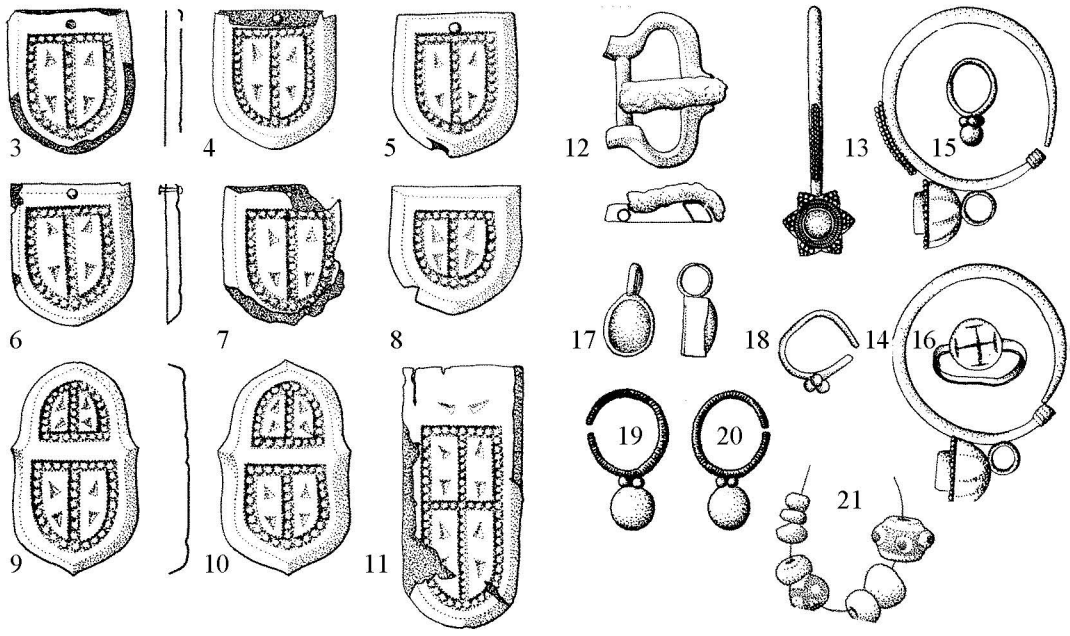

Т. 6

Бајска, ситуациони план, основа гроба и избор налаза према Brukner 1982: Pl. I-IV, Fig. 5 [3-21 - P. 2:3]

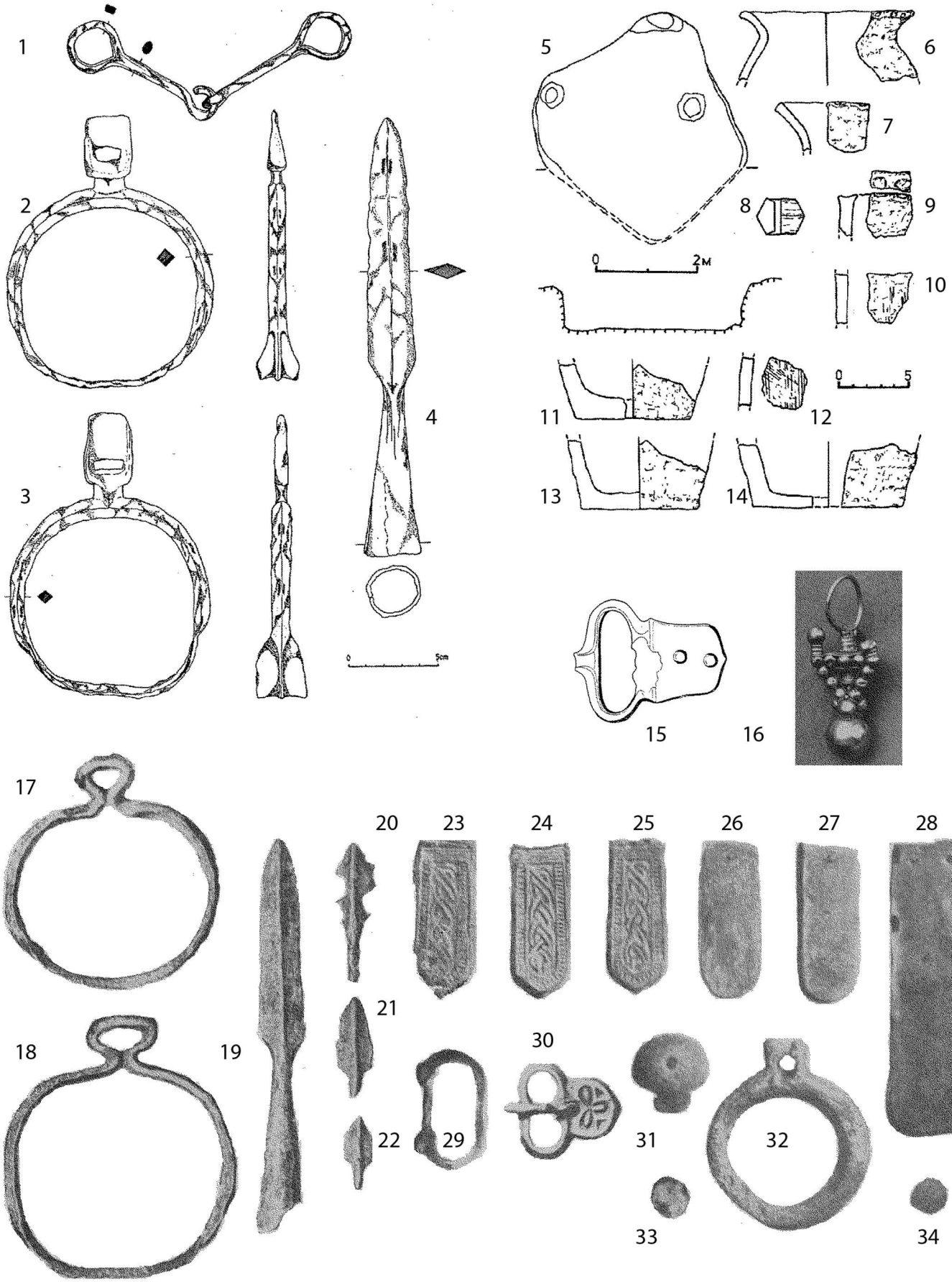

T. 7

1-4 Стапар, према Радојевић 1990: T. I. P. 1:3

5-14 Турија, према Трифуновић 1999-2000: T. XIX. P. 1:4

15 Сомбор, према Dimitrijević et al. 1962: 58, Sl. 2. P. 2:3

16 Кула, према Dimitrijević et al. 1962: T. XII/1. P. 2:3

17-34 Фекетић, према Vinski 1958: T. VII/1-19. [17-22 - P. 1:3, 23-34 - P. 2:3]

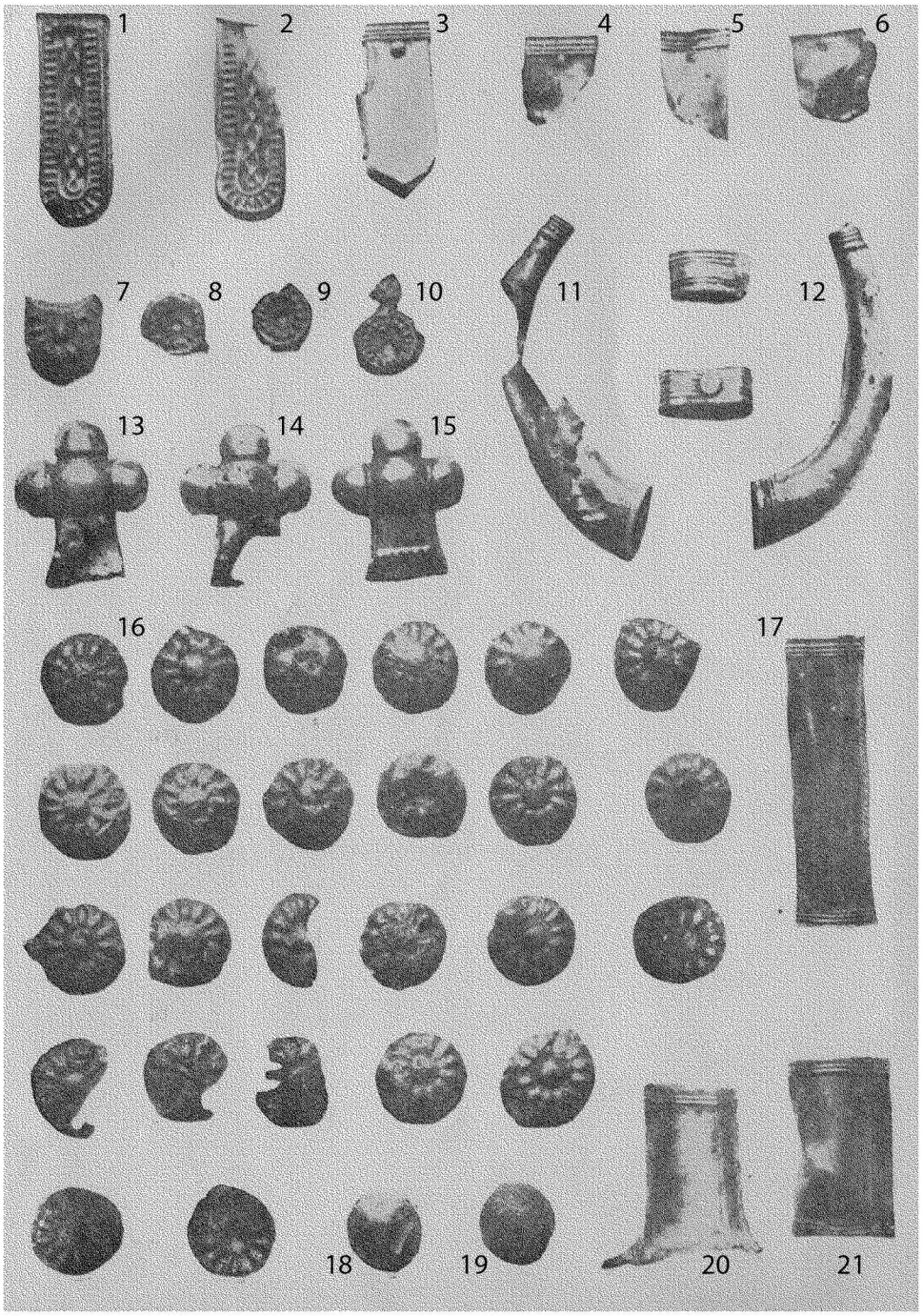

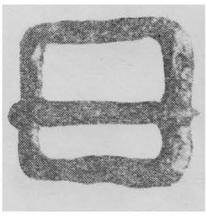

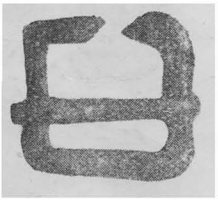

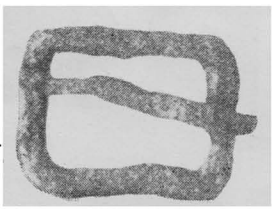

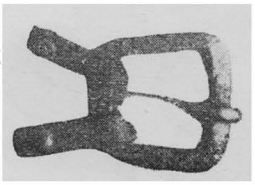

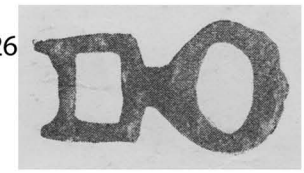

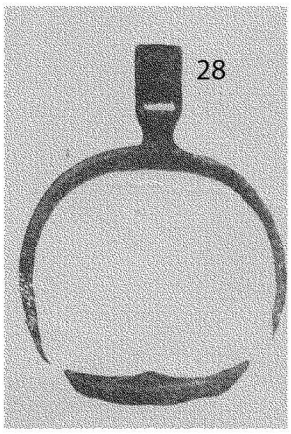

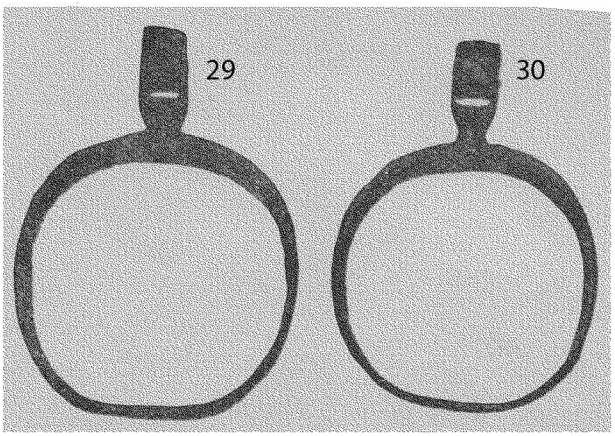

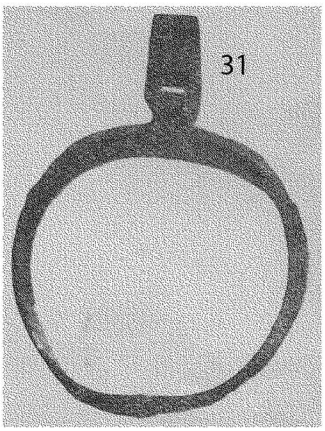

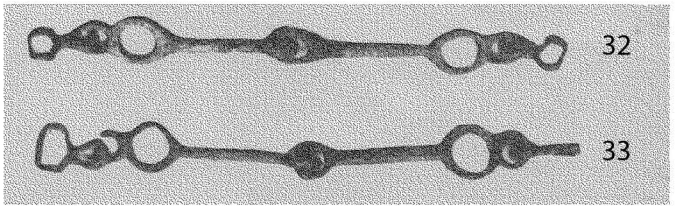

T. 8

Селенча, према Vinski 1958: T. V/18-30, VI.

[1-27 - P. 2:3, 28-33 - P. 1:3]

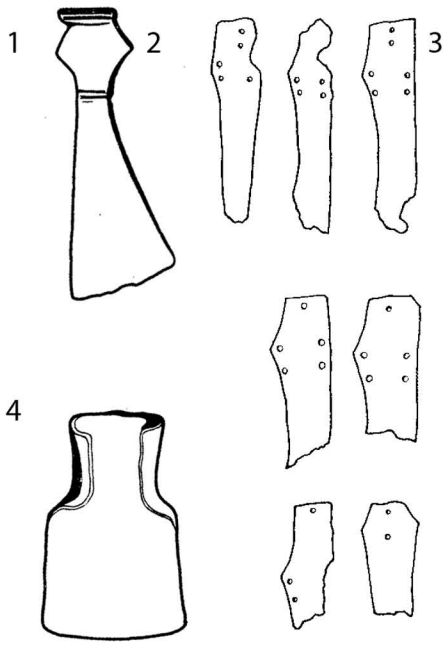

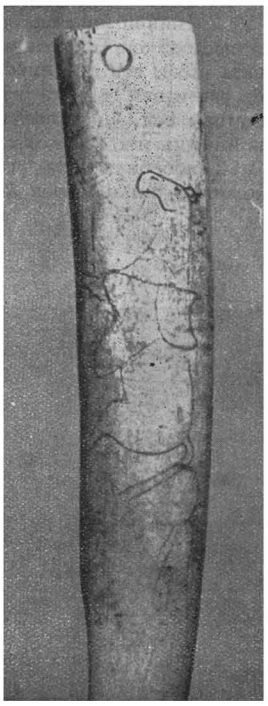

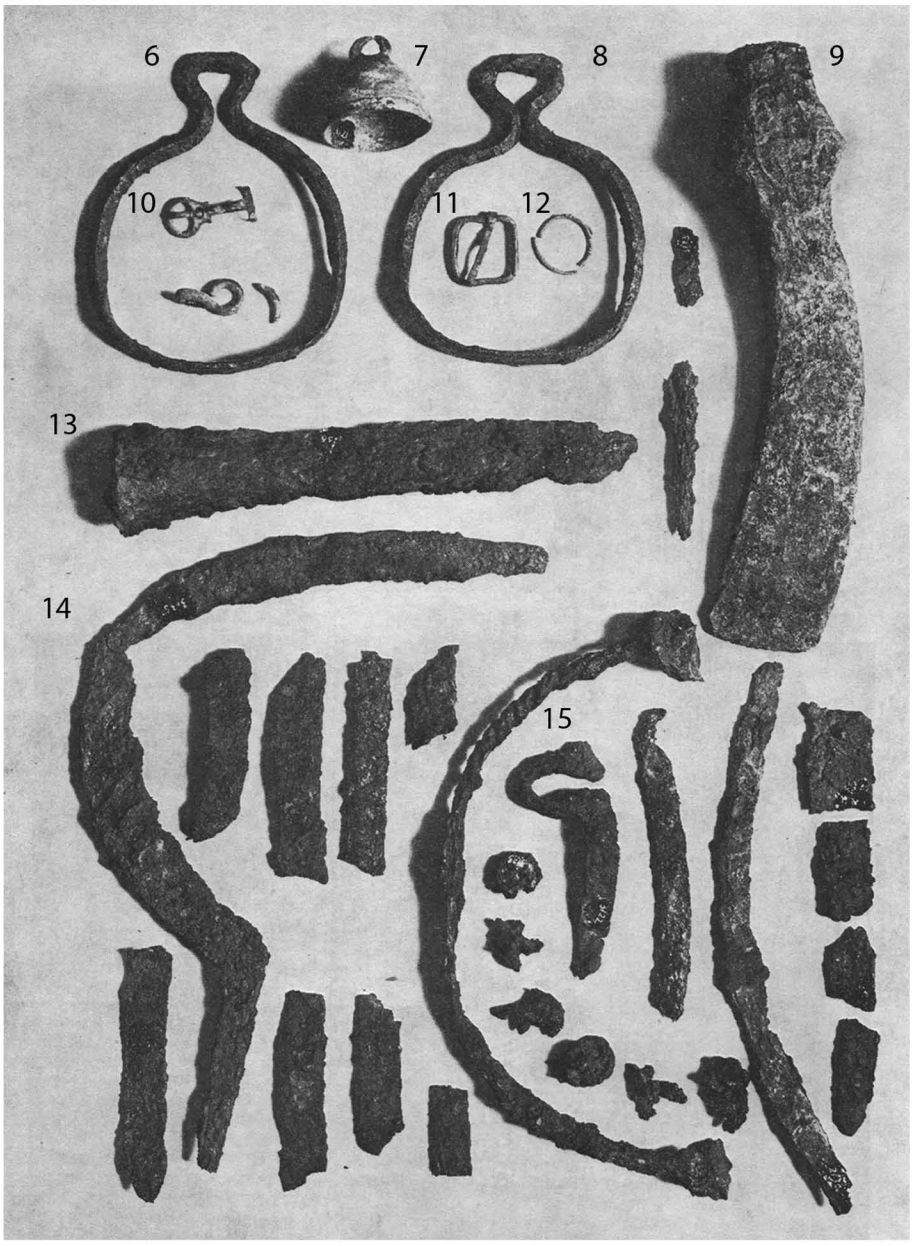

5

T. 9

1-4 Селенча: 1, 2, 4 према Dimitrijević et al. 1962: 57, Sl. 4, 5, T. XI/3. P. 1:3; 3 према Bugarski 2006: Fig. 4. б. р.

5 Носа, према Секереш 1957: Сл. 2, 5. P. 2:3

6-15 Ловћенац, према Garam 1982a: Abb. 9. P. 1:3

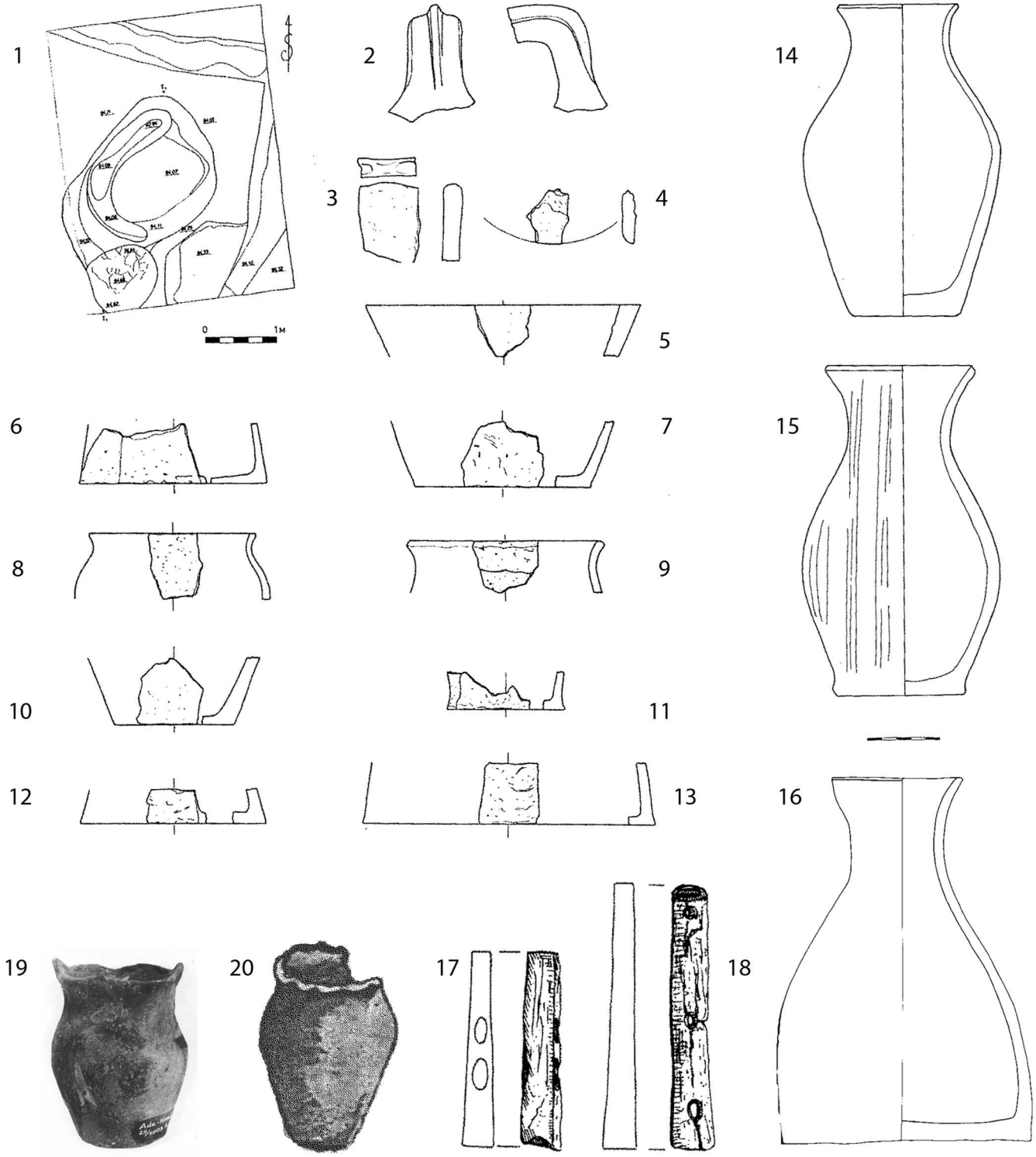

T. 10

1-13 Гунарош, према Анђелић 2003: T. II. б. р.

14-18 Кањижа: 14-16 према Vida 1999: Taf. 53/1, 3, 60/3. P. 1:4;
17-18 према Tobias 2011a: Abb. 9A/209, 10A/227. P. 2:3

19 Ада, Некадашња циглана Комлош, према Vida 1992: Taf. 19/1. P. 1:4

20 Мол, према Вуков 1952: Сл. 2. б. р.

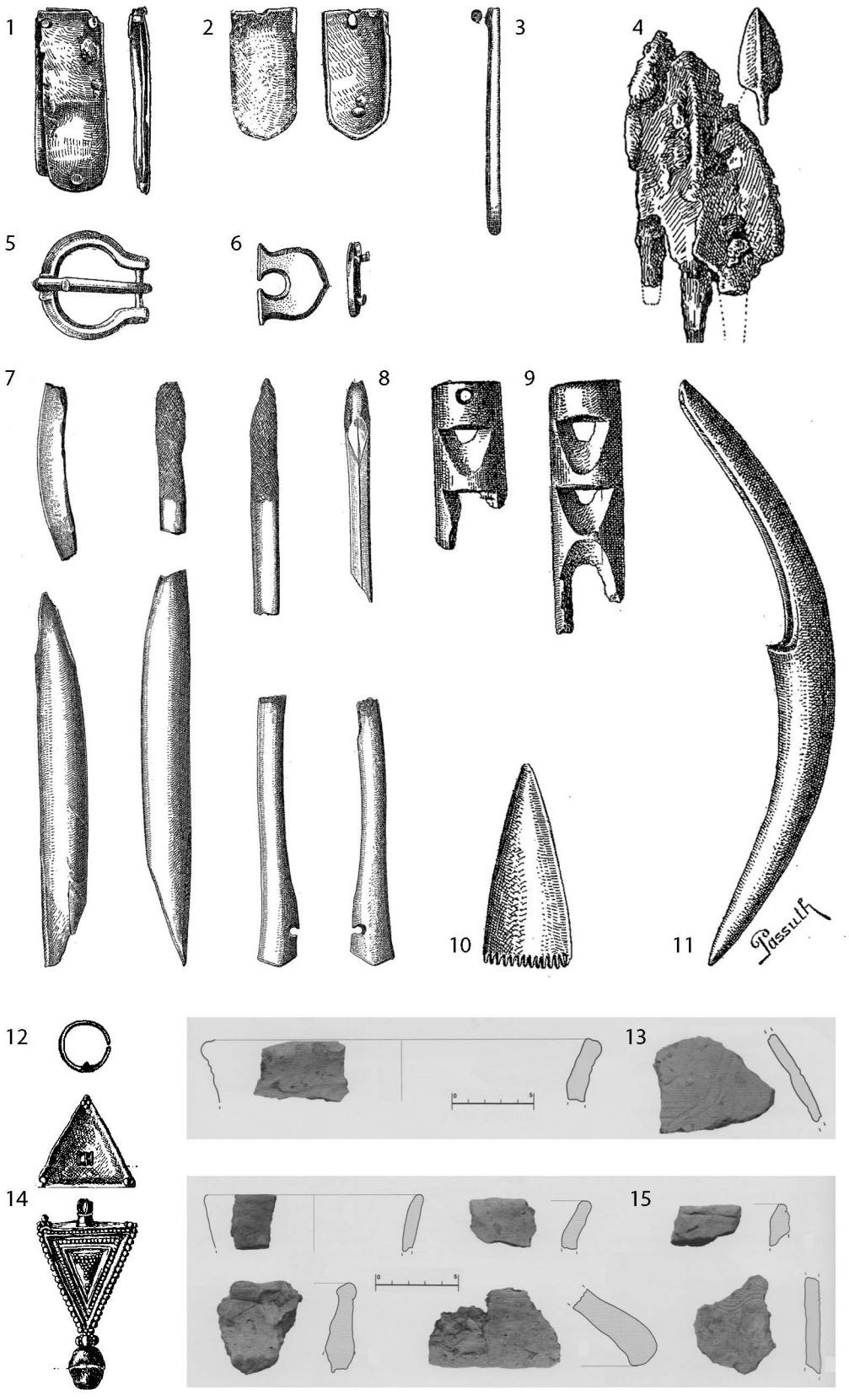

Т. 11

1-11 Суботица, Бивша циглана Мачковић: 1-6 према Bibó-Bige 1903: 276. P. 2:3; 7-11 према Bibó-Bige 1902: 409. [7, 8 - P. 1:3, 9-11 - P. 2:3]

12 Бачко Градиште, према Garam 1993: Taf. 1/15. P. 2:3.

13 Ђала, локалитет 14, према Радичевић et al. 2012: Т. 15/1, 3. P. 1:4

14 Мајдан, Сеоско гробље, према Reizner 1895: 381/1. P. 2:3

15 Мајдан, локалитет 37, према Радичевић et al. 2012: Т. 168/1-6. P. 1:4

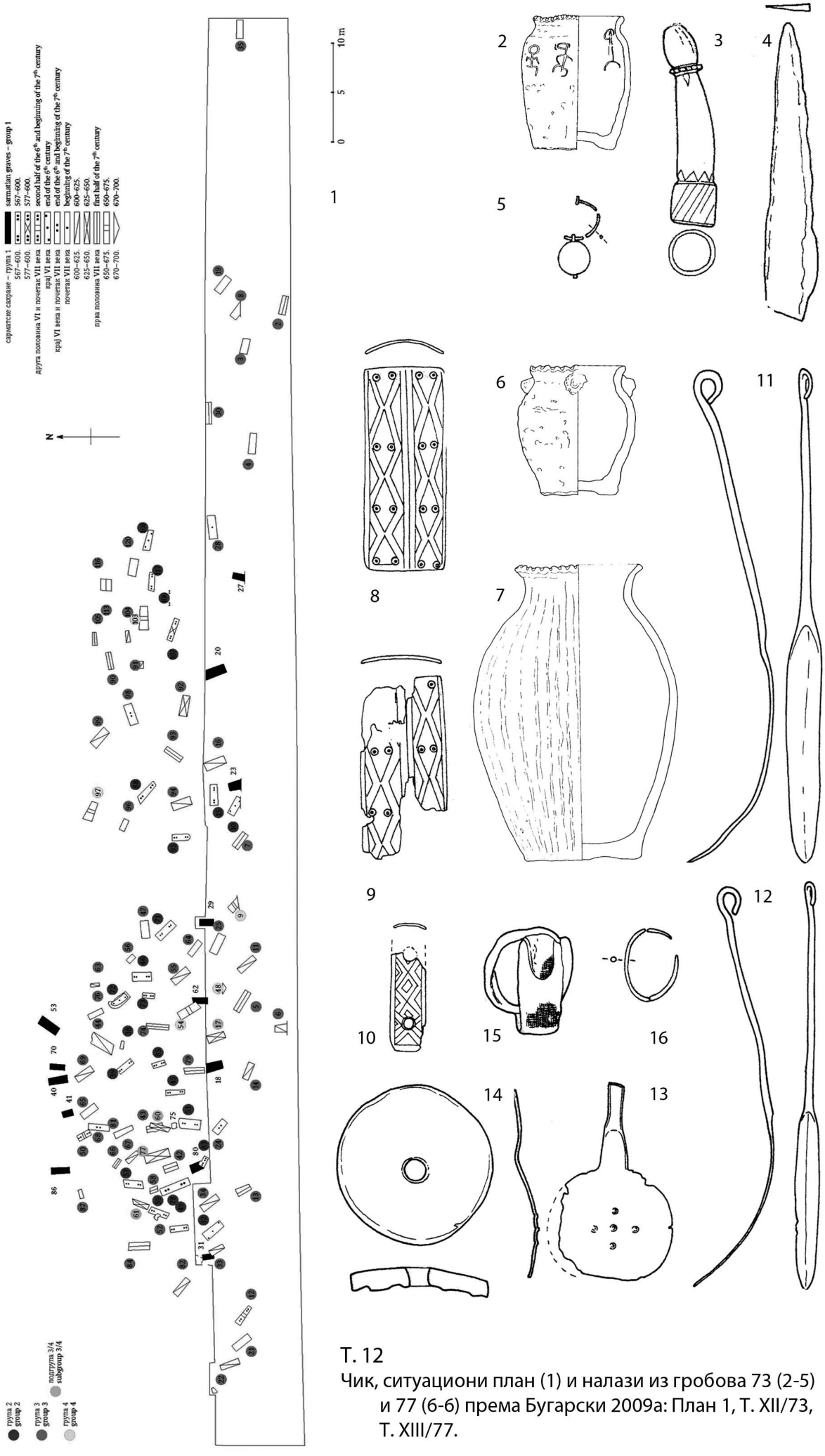

Т. 12

Чик, ситуациони план (1) и налази из гробова 73 (2-5) и 77 (6-6) према Бугарски 2009а: План 1, Т. XII/73, Т. XIII/77.

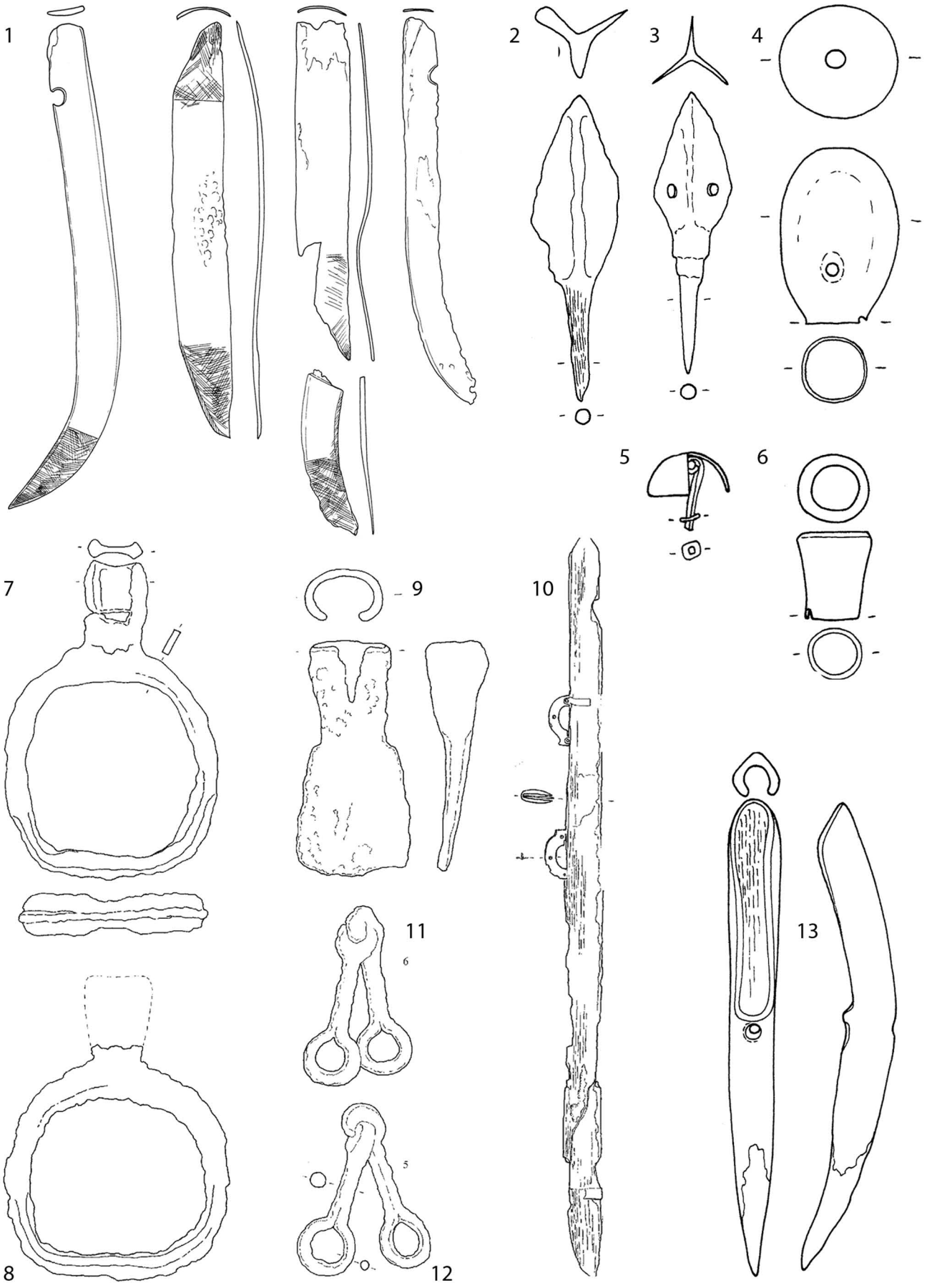

T. 13

Чик, налази из гроба 28 према Бугарски 2009а: T. VI, VII. [1, 7-9, 11-12 - P. 1:3, 2-6, 13 - P. 2:3, 10 - P. 1:6]

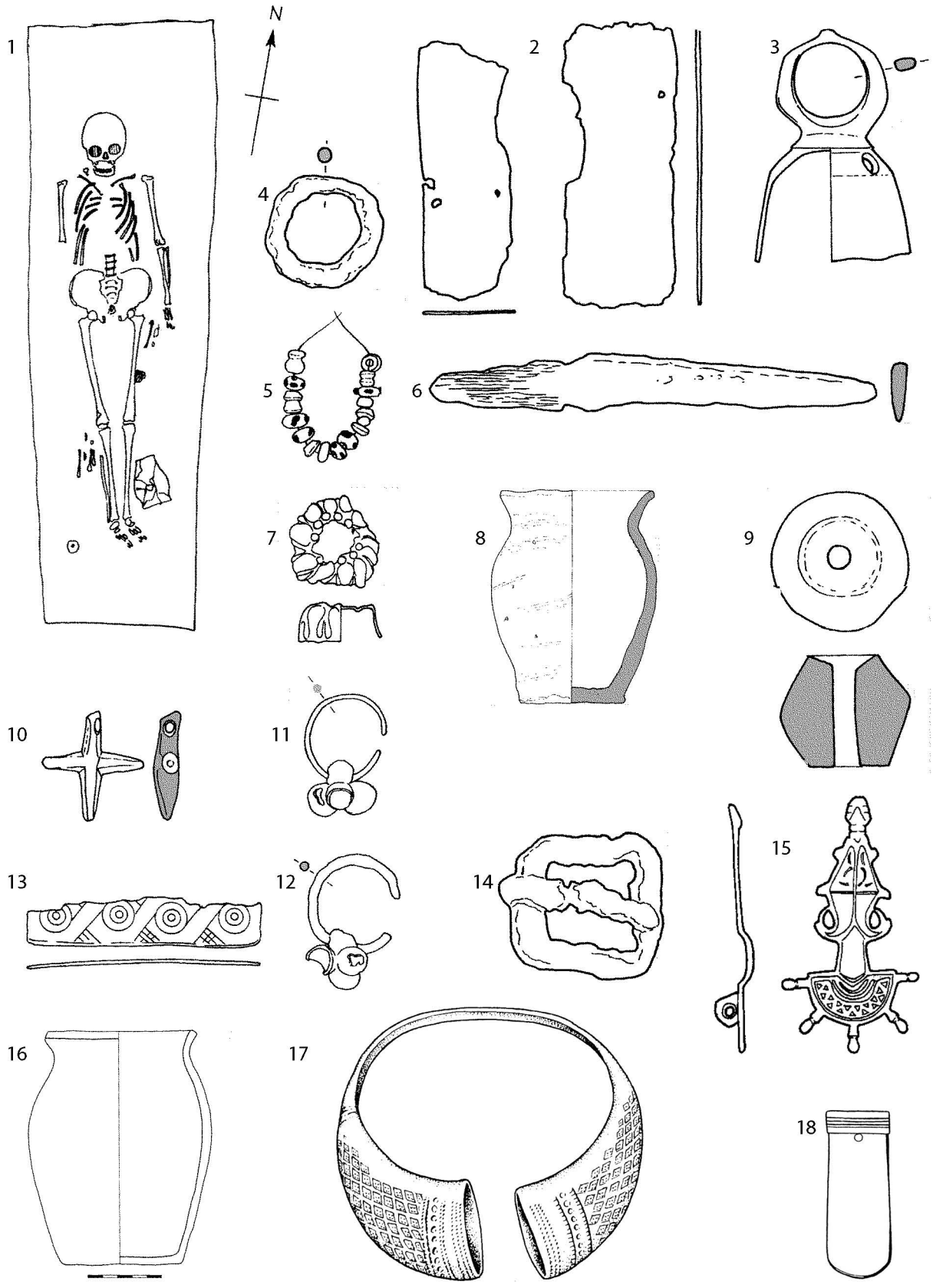

T. 14

1-15 Чик, налази из гробва 17 (1-14) и I (15) према Бугарски 2009a: T. IV/17, I/I-2. [1 - P. 1:20, 2-7, 9-15 - P. 2:3, 8 - P. 1:4]

16 Перлез, према Vida 1999: Taf. 79/5. P. 1:4

17 Зрењанин, према Garam 2001: Taf. 42/3. б. р.

18 Глогоњ, према Dimitrijević et al. 1962: 17, Sl. 1. P. 2:3

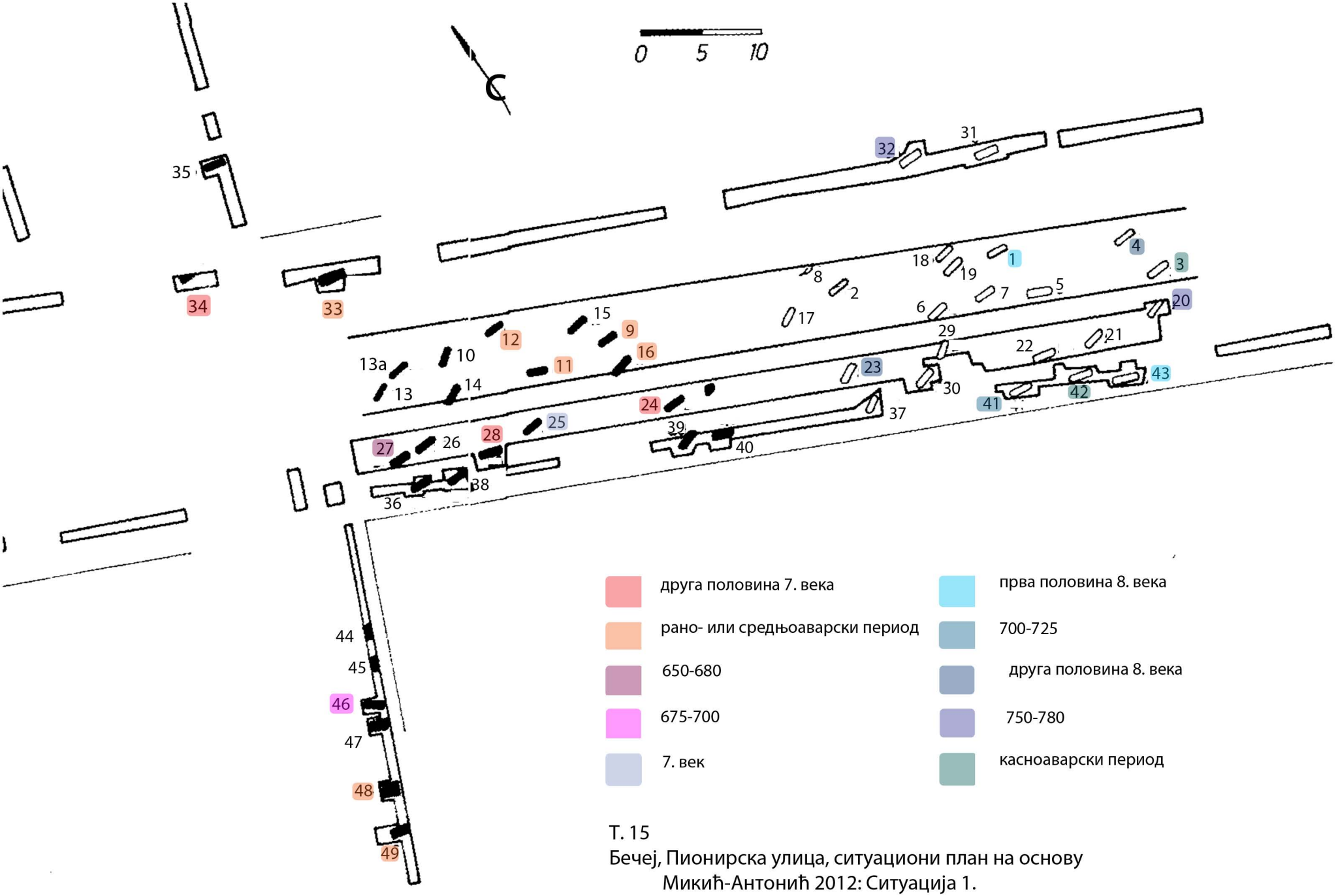

Т. 15
Бечеј, Пионирска улица, ситуациони план на основу Микић-Антонић 2012: Ситуација 1.

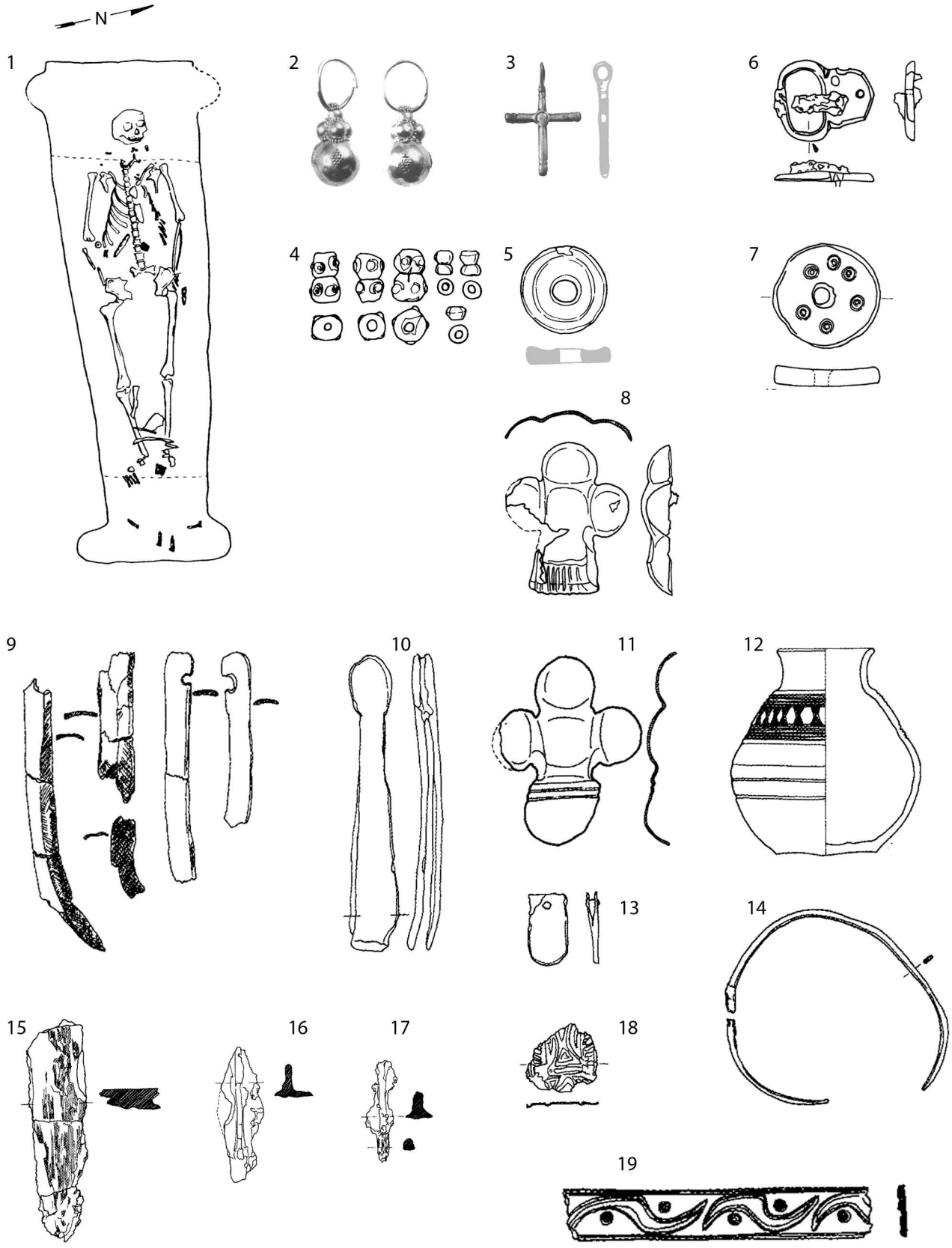

Т. 16

Бечеј, Пионирска улица, налази из гробова 27 (1-5), 46 (6, 7), 28 (8) и 24 (9-19) према Микић-Антонић 1990: T. I (1, 4, 5), Mikić-Antonić 1990: 195/4 (2, 3), Микић-Антонић 2012: T. XI/46-1, 2, 28-1 (6-8), T. IX (9-19).

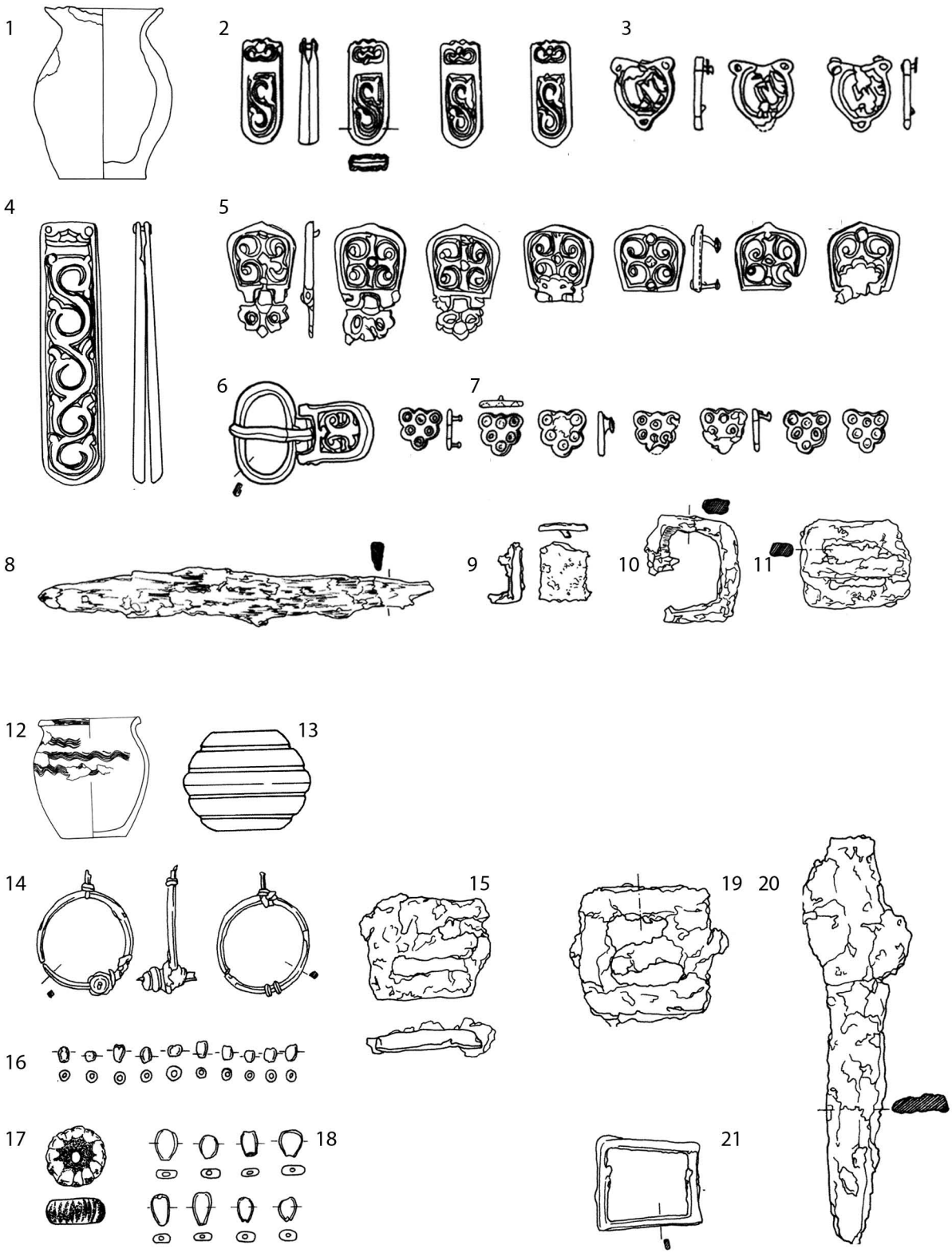

Т. 17

Бечеј, Пионирска улица, налази из гробова 20 (1-11), 41 (12-18) и 43 (19-21) према Микић-Антонић 2012: Т. XXIV (1-11), XXVI (12-21).

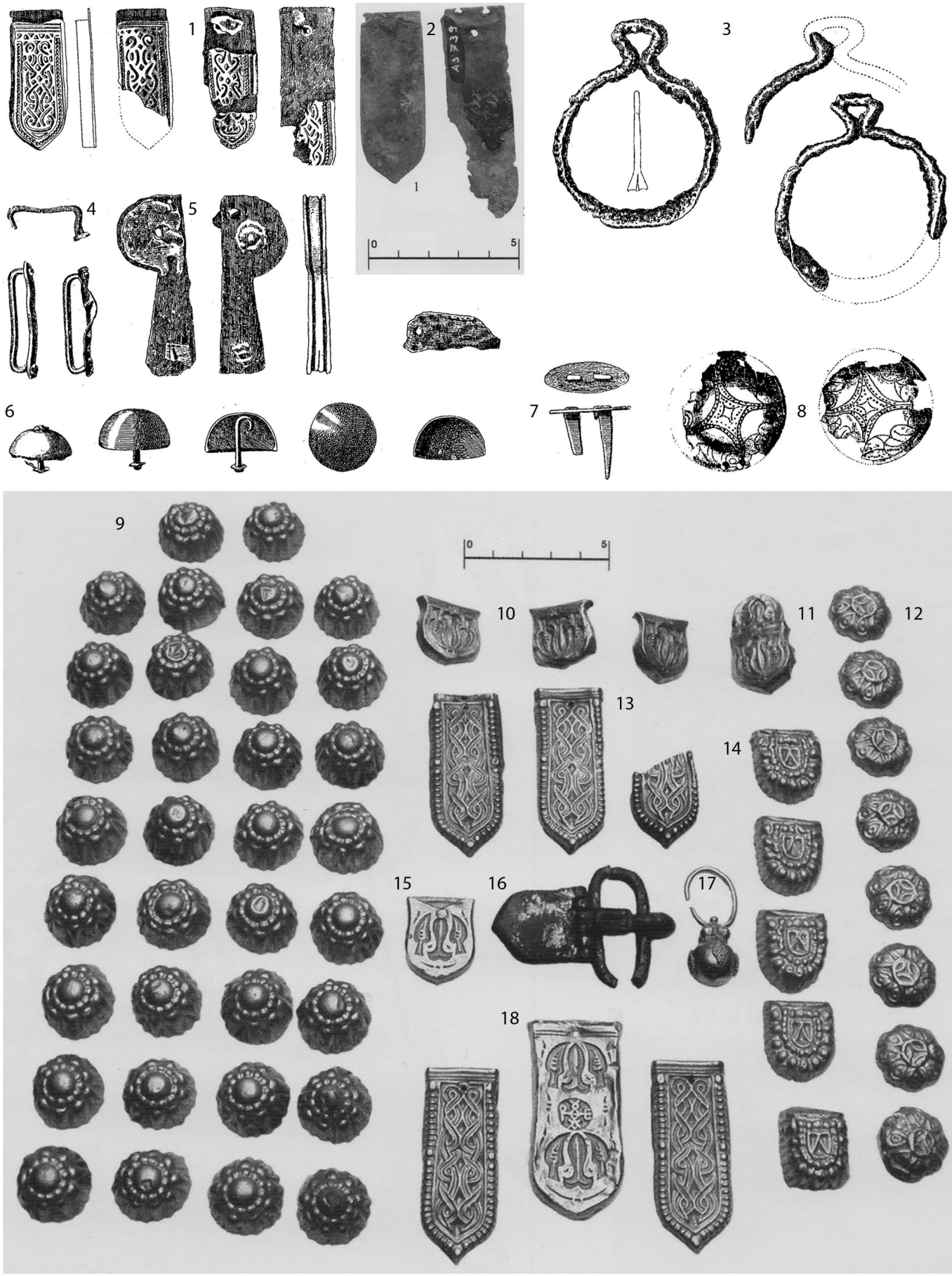

Т. 18

1-8 Нови Кнежевац, Буџак: 1, 4-7 према Hampel 1900: 117; 3, 8 према Hampel 1900: 115; 2 према Радичевић et al. 2012: Т. 133/1-2.

9-18 Нови Кнежевац, Фабрика тепиха, према Радичевић et al. 2012: Т. 130.

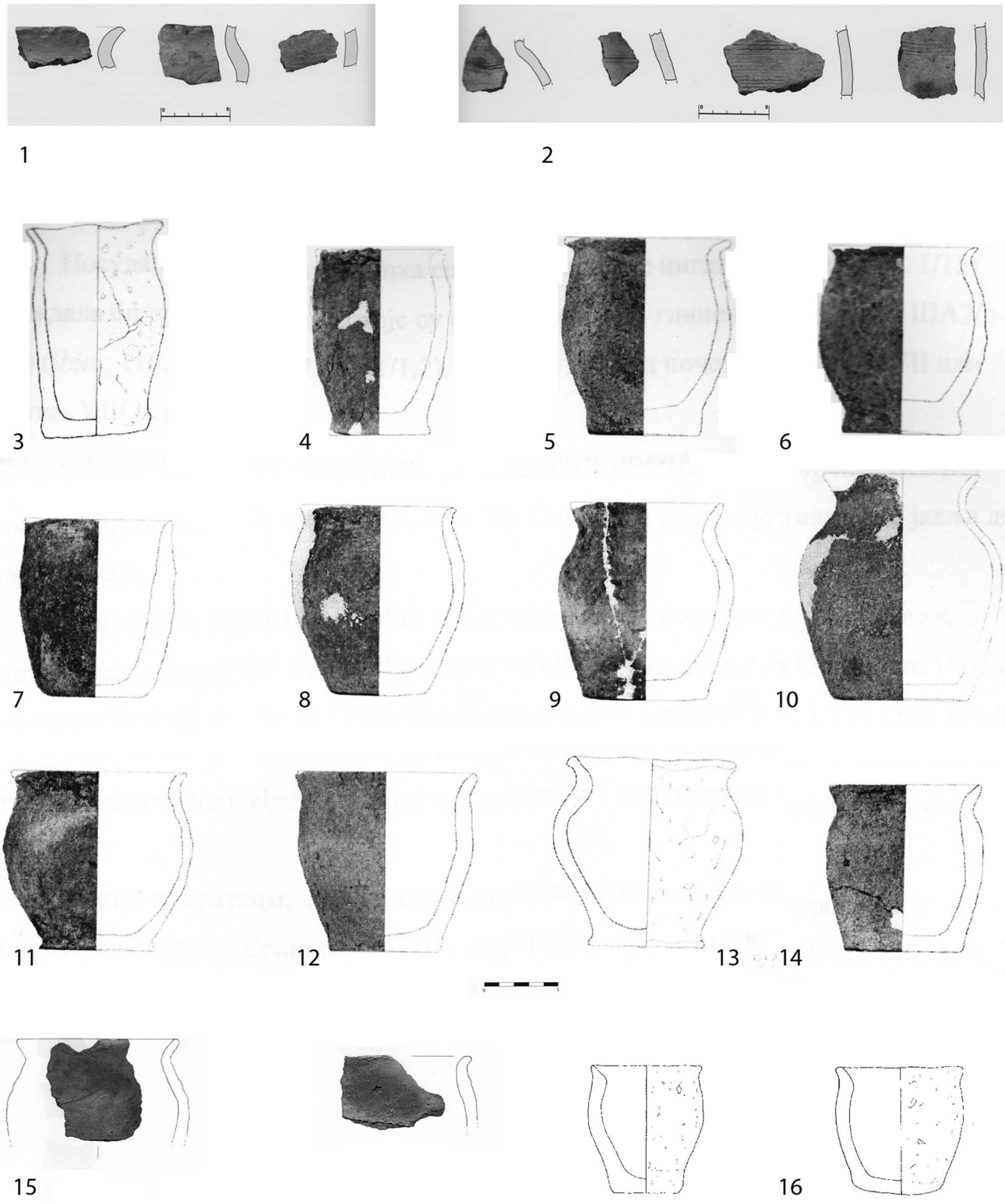

Т. 19

1 Нови Кнежевац, локалитет 3, према Радичевић et al 2012: Т. 69. Р. 1:4

2 Нови Кнежевац, локалитет 72, према Радичевић et al 2012: Т. 120/1-4. Р. 1:4

3-14 Опово, Селиште, према Ђорђевић, В. 2010: Сл. 1/1-12. Р. 1:4

15 Опово, Бели брег, према Ђорђевић, В. 2010: Т. CLXXIII/1-3. Р. 1:4

16 Јабука, према Ђорђевић, В. 2010: Т. XXVII/1, 2. Р. 1:4

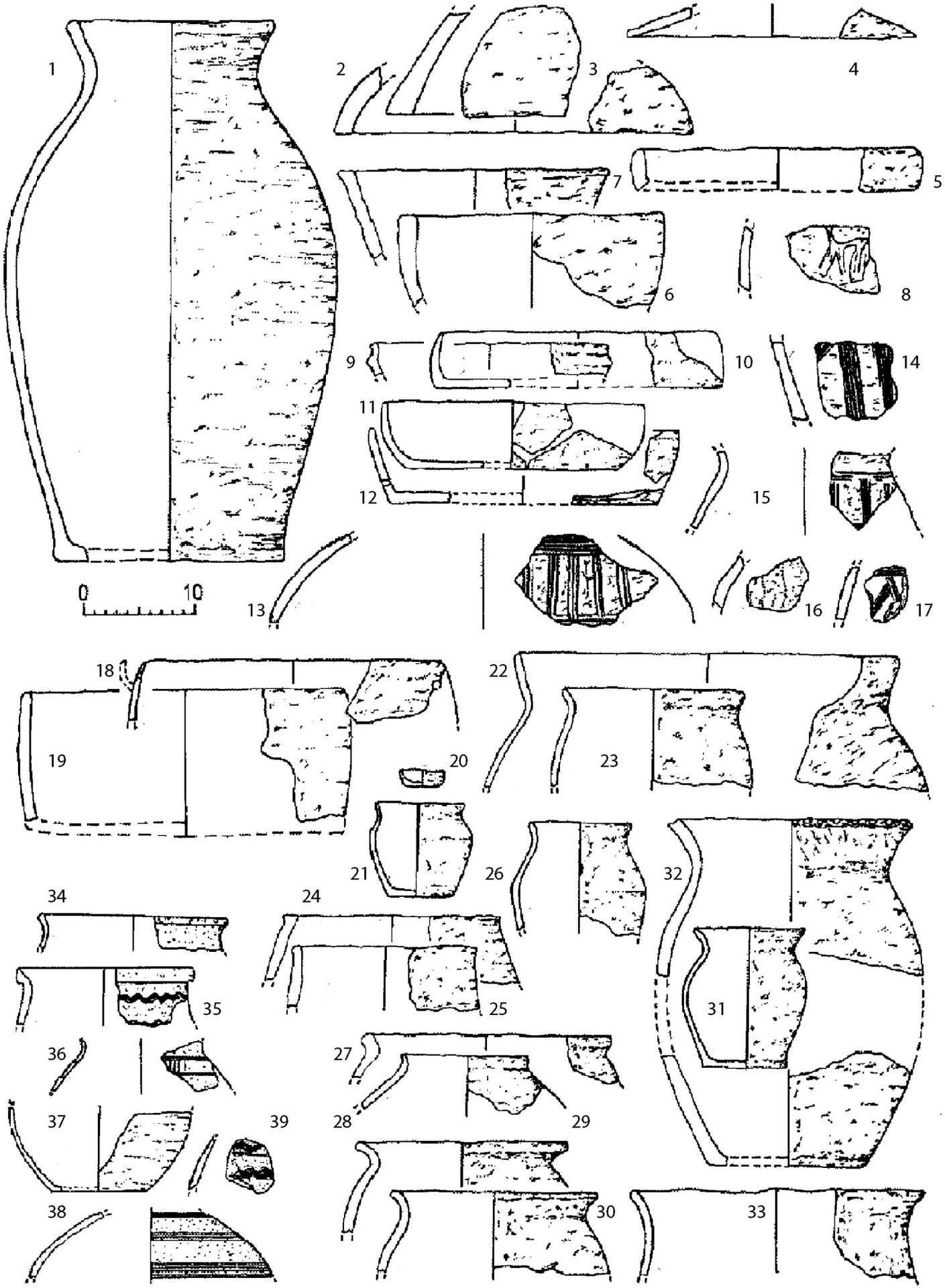

Т. 20
Падеј, према Трифуновић 1999-2000: Т. XX. Р. 1:4

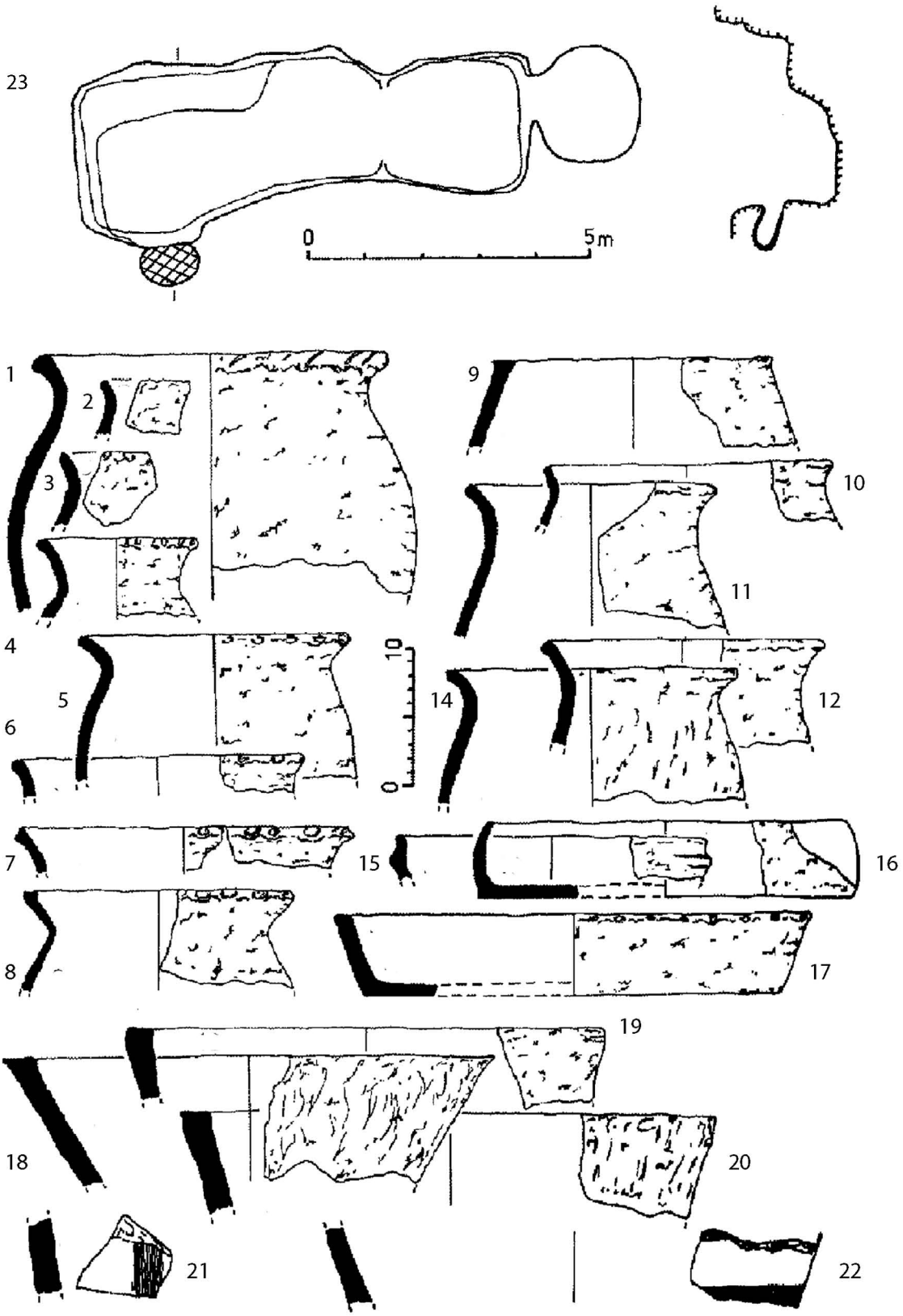

Т. 21
Падеј, према Трифуновић 1999-2000: Т. XXI. Р. 1:4

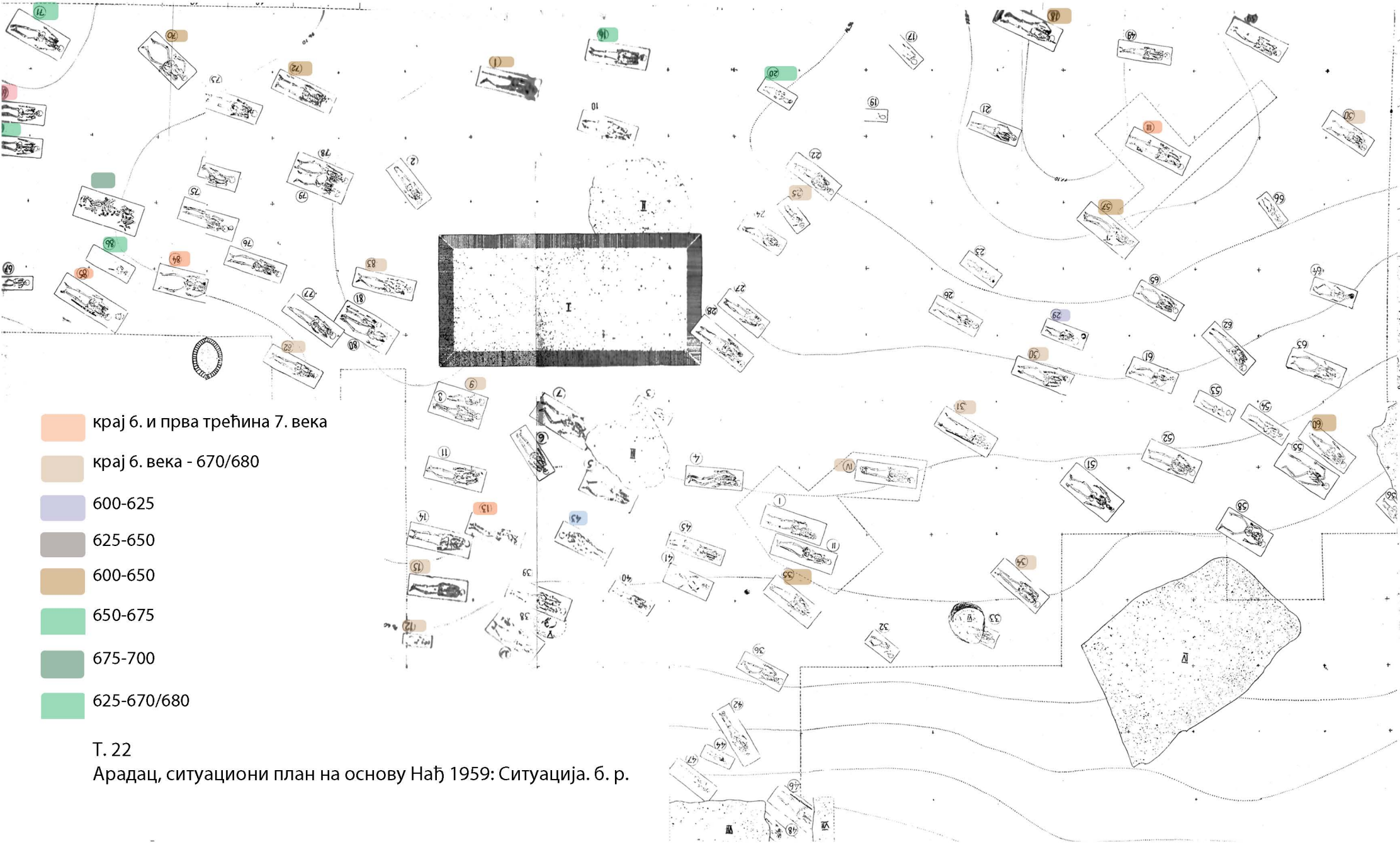

Т. 22
Арадац, ситуациони план на основу Нађ 1959: Ситуација. б. р.

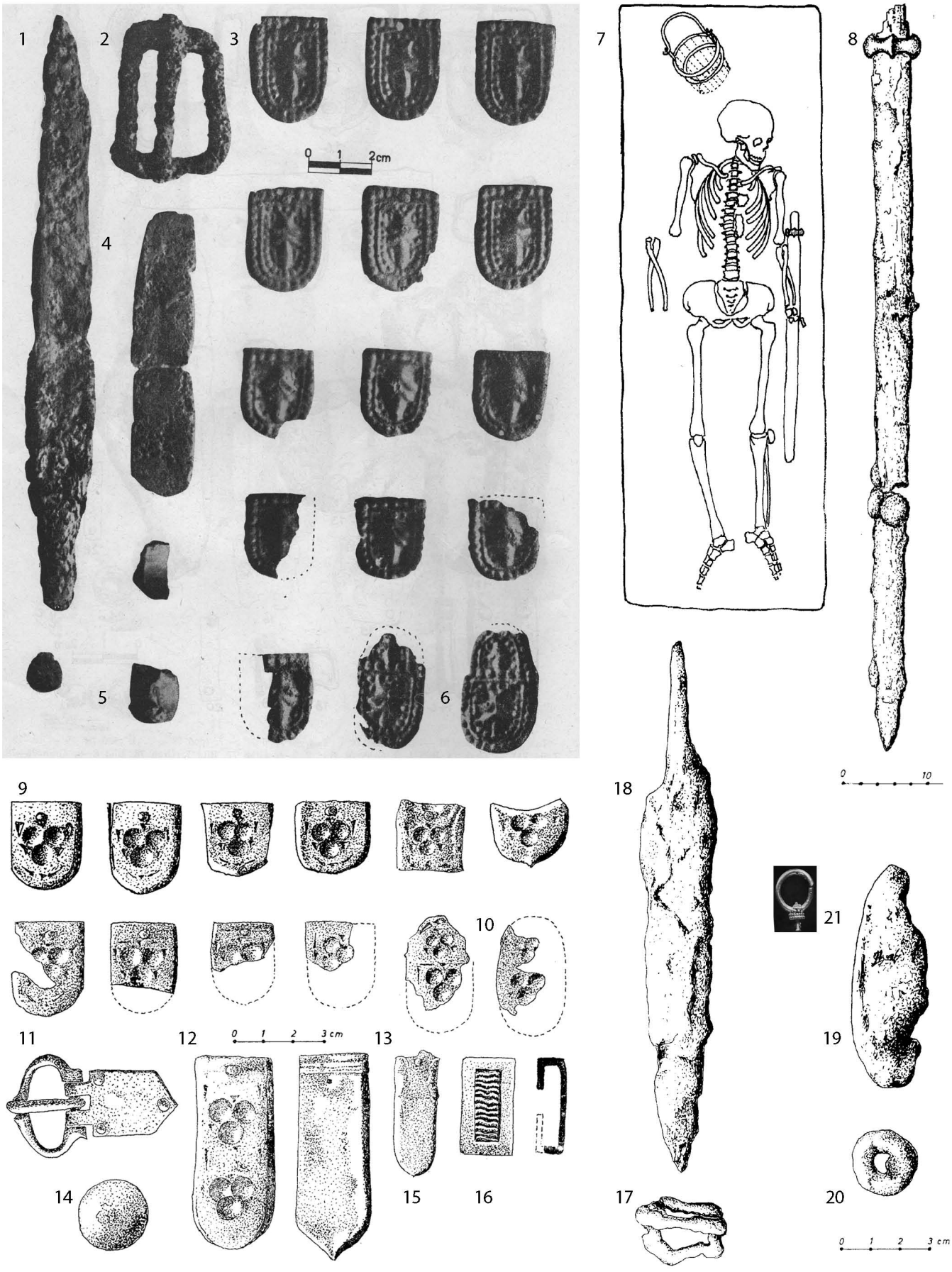

Т. 23

Арадац, налази из гробова 84 (1-6) према Нађ 1959: Т. XXI и 85 (7-21) према Nađ 1973: Y 164(2)1-2 (7-20), Нађ 1959: Сл. 4 (8).

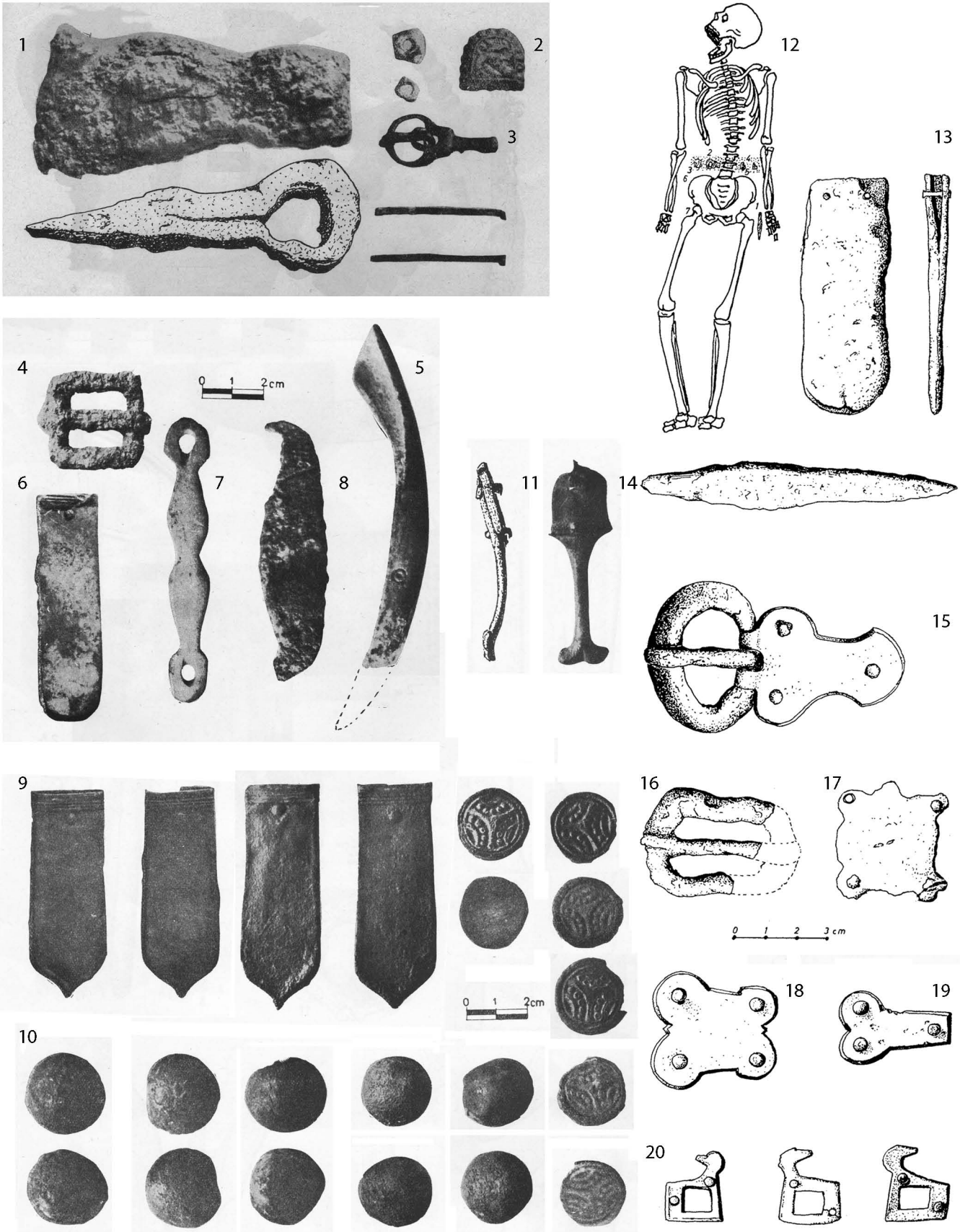

T. 24

Арадац, налази из гробова III (1-8) и гроба коња (9-11) према Нађ 1959: T. XXVI/1-7, XXV/12-17, XV, и из гроба 96 (12-20) према Nađ 1973: Y 166.

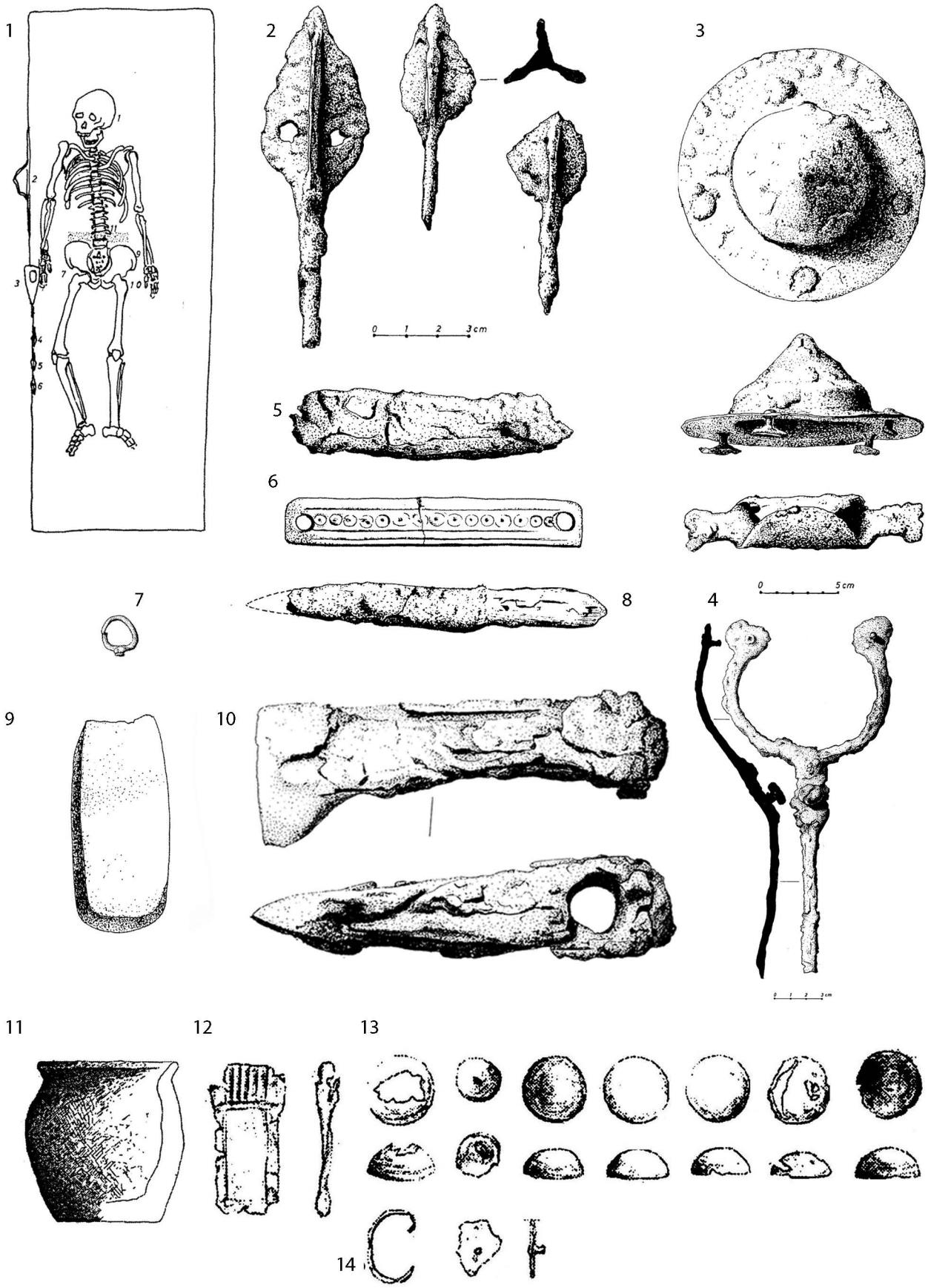

T. 25

1-10 Арадац, налази из гроба 108, према Nađ 1973: Y 160(3)1-3.

11-14 Панчево, Улица Жарка Зрењанина 179, према Кошух 1995: T. I.

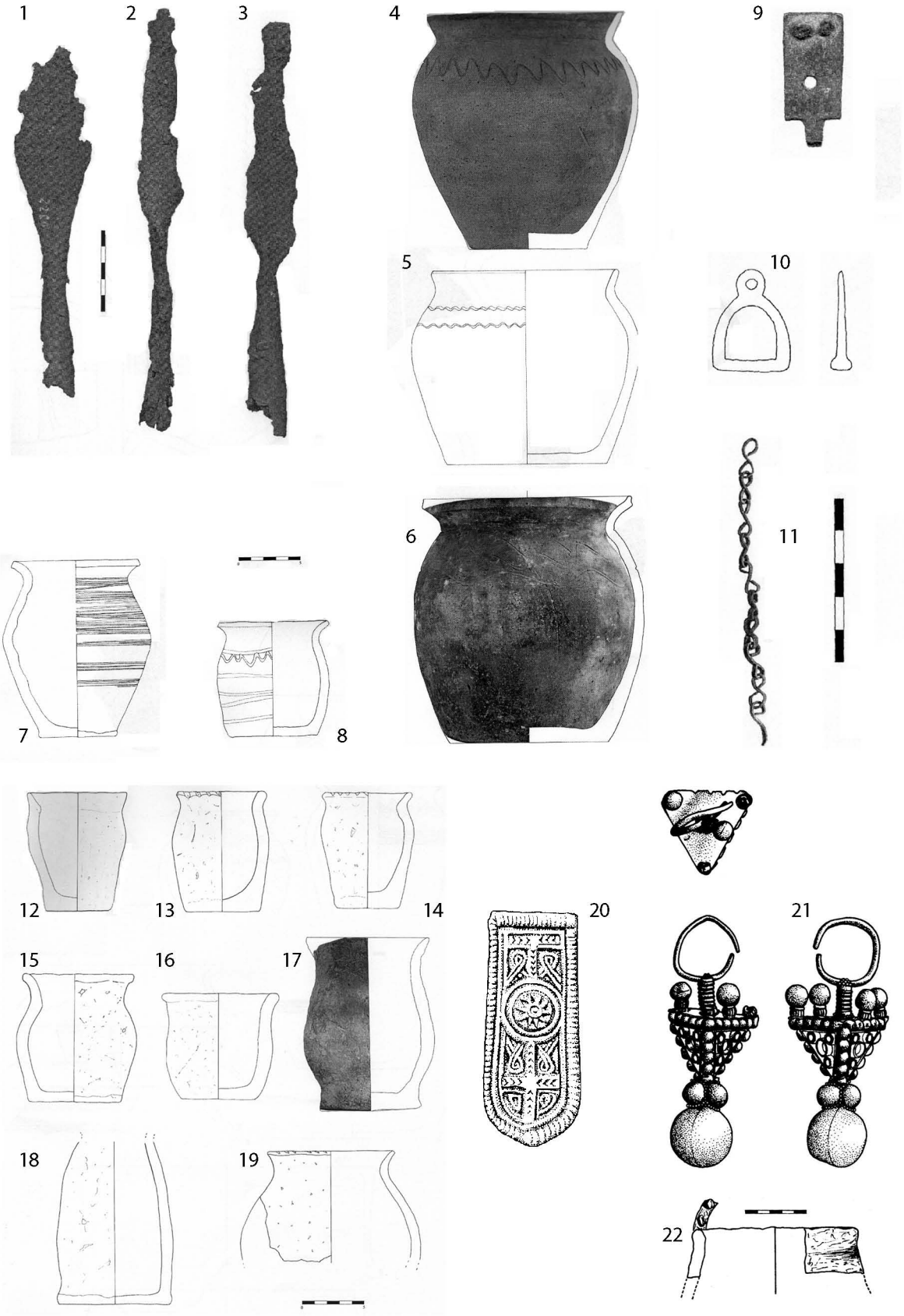

T. 26

1-11 Панчево, Доњоварошка циглана, према Ђорђевић, В. 2010: T. LIV/1-3, LV/1-5

12-20 Панчево, Горњоварошка циглана, према Ђорђевић, В. 2010: T. LXXXVIII, Garam 2001: Taf. 110/2.

21-22 Алибунар, према Garam 1993: Taf. 2/1-2, Трифуновић 1990a: T. IX/5.

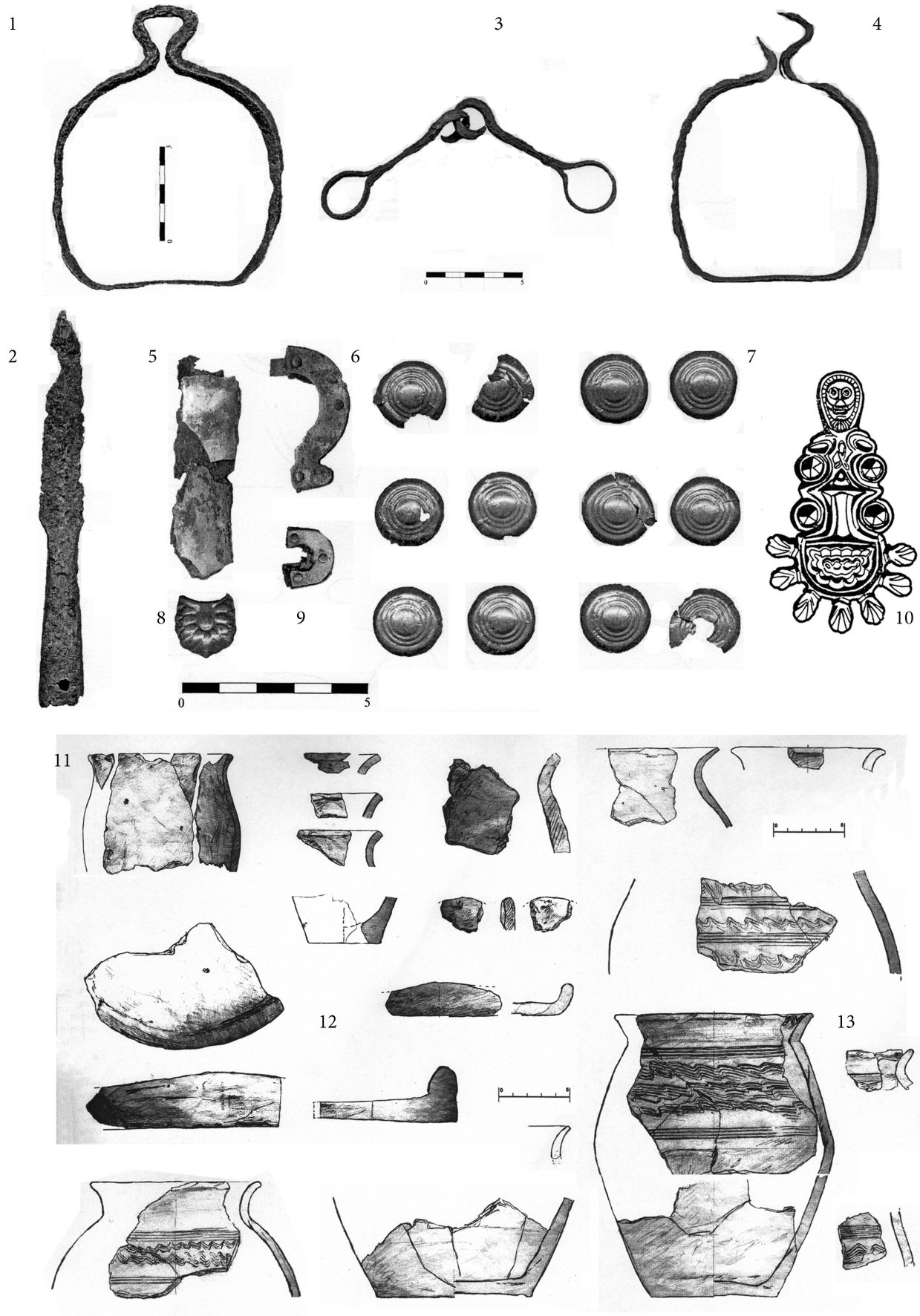

T. 27

1-9 Панчево, Насеље Тесла, према Ђорђевић, В. 2010: T. CII/7, 8, CIII. [1-4 - P. 1:3, 5-9 - P. 2:3]

10-13 Дубовац, према Dimitrijević et al. 1962: 16, Sl. 1 (10), Јанковић 2012: Сл. 3, 4 (11-13). [10 - P. 2:3, 11-13 - P. 1:4]

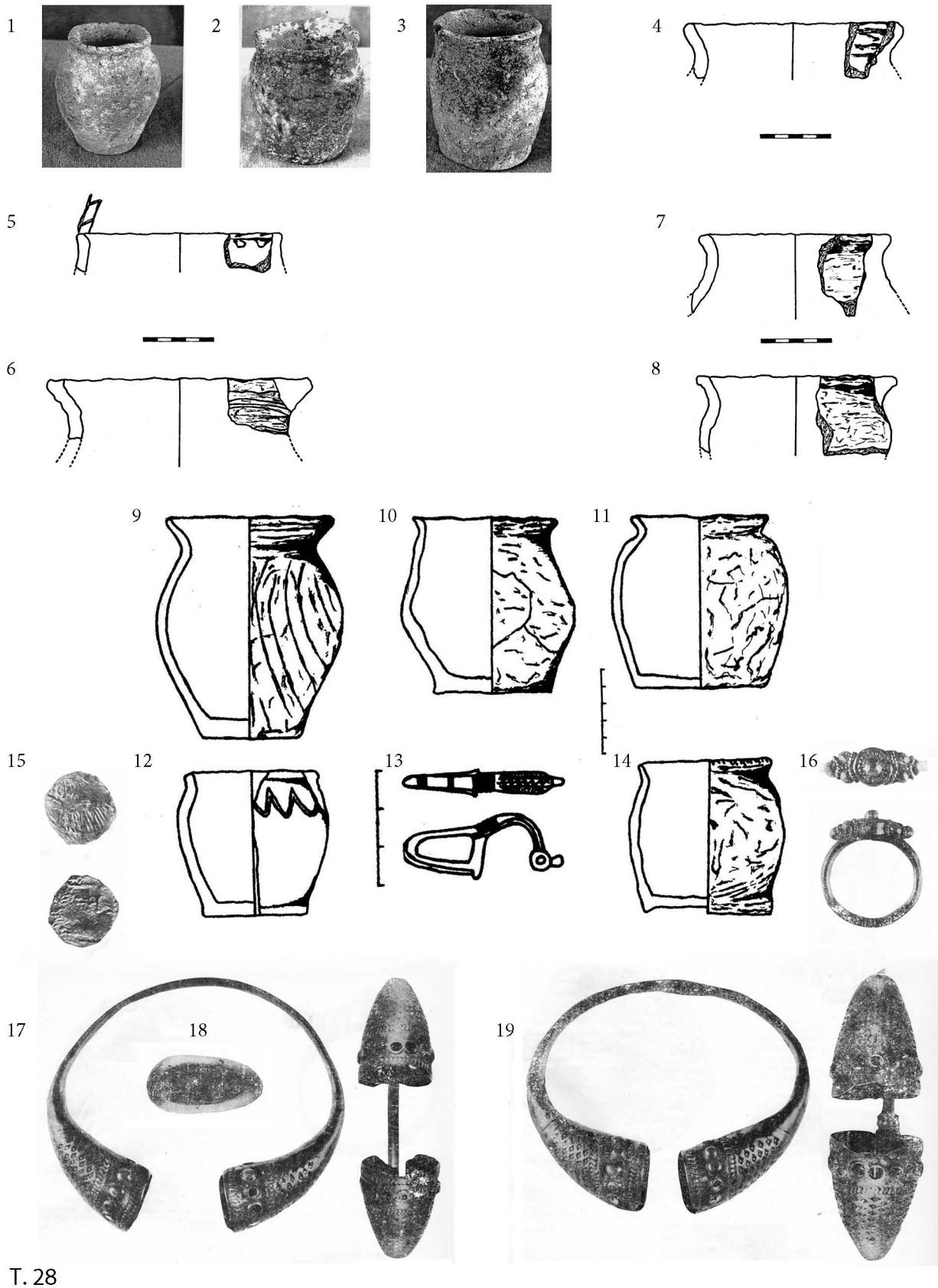

T. 28

1-3 Ботош, према Бењоцки 1998: Сл. 1-3. Р. 1:4

4 Добрица, према Трифуновић 1990a: Т. IX/10. Р. 1:4

5-6 Иланџа, према Трифуновић 1990a: Т. IX/7, 8. Р. 1:4

7-14 Банатски Карловац, према Трифуновић 1990a: Т. IX/6, 11 (7, 8), Трифуновић 1990b: Т. III (9-14). [7-12, 14 - Р. 1:4, 13 - Р. 2:3]

15-19 Стејановци, према Minić 1982: Pl. 1, 2. Р. 2:3

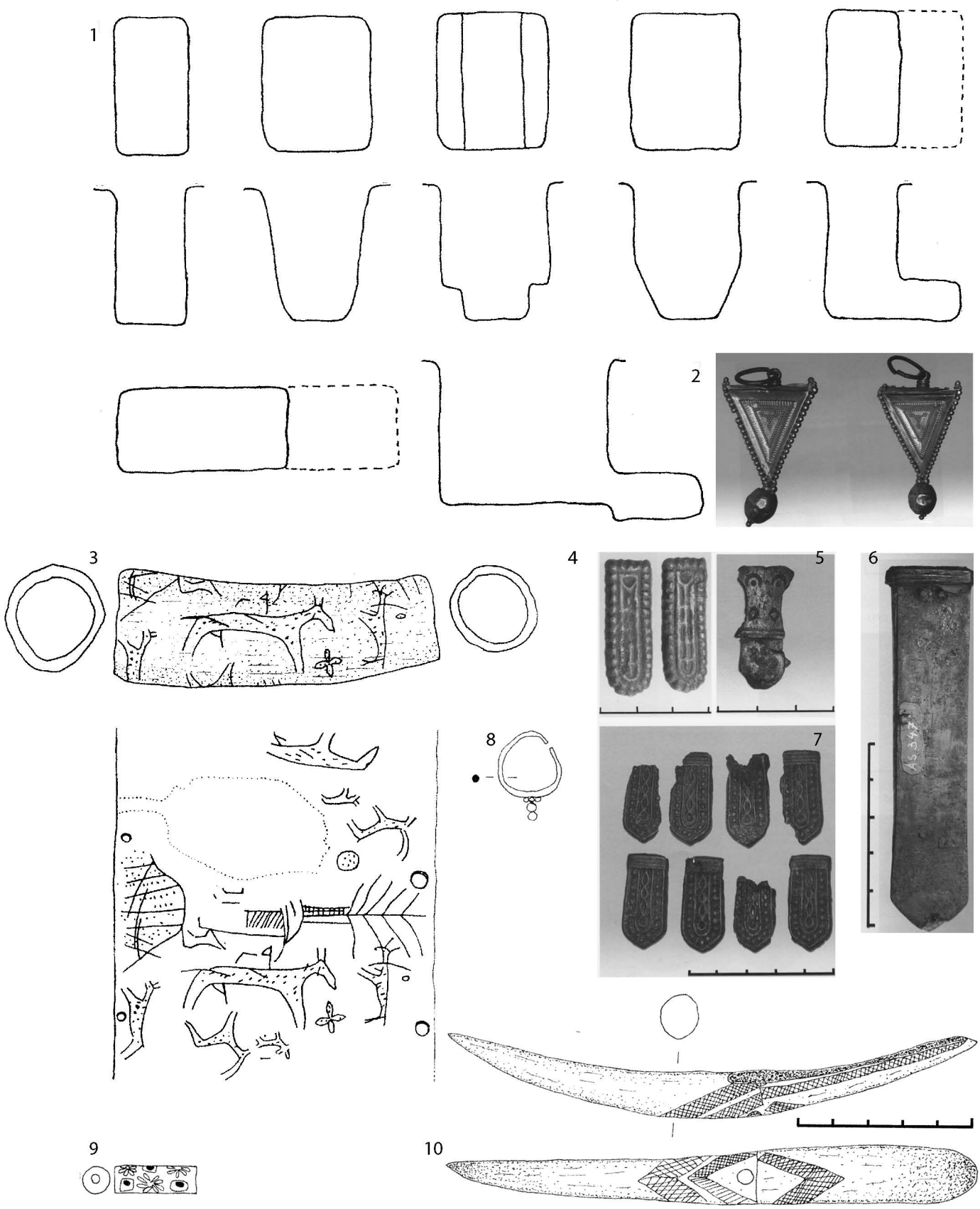

T. 29

Мокрин, Добросављева циглана, реконструкција основа и пресека рака (1) и налази из гробова (2-10), према Ранисављев 2007: Сл. 3, 40, 42, 62-63, T. V/18-20. [2-10 - P. 2:3].

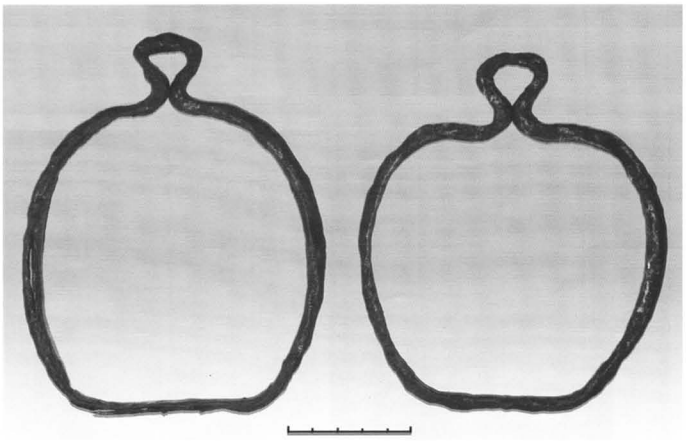

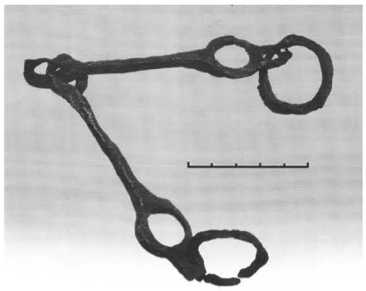

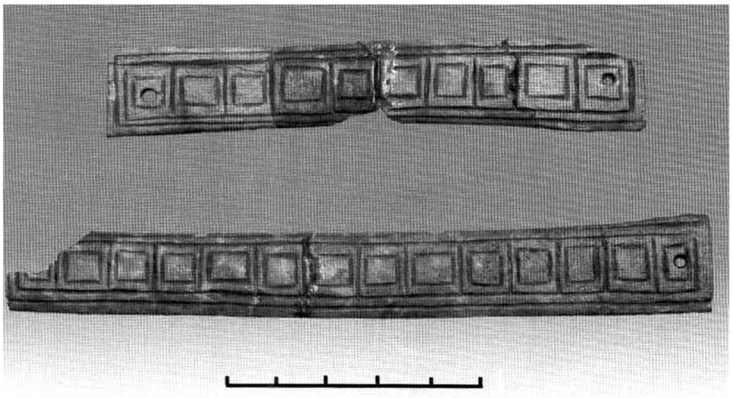

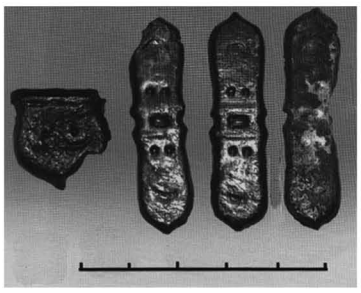

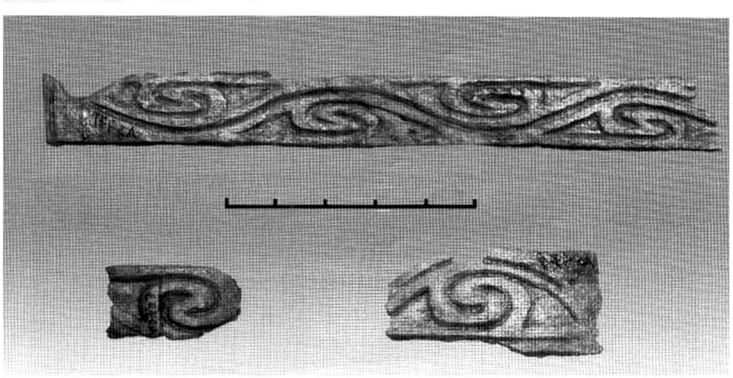

T. 30

Мокрин, Добросављева циглана, према Ранисављев 2007: Сл. 28 (1), 30 (2), 29 (3), 17 (4), 38 (5, 6), 18 (7),10-14 (8-12). [1-3 - Р. 1:3, 4-6 - Р. 2:3, 8-12 - б. р.]

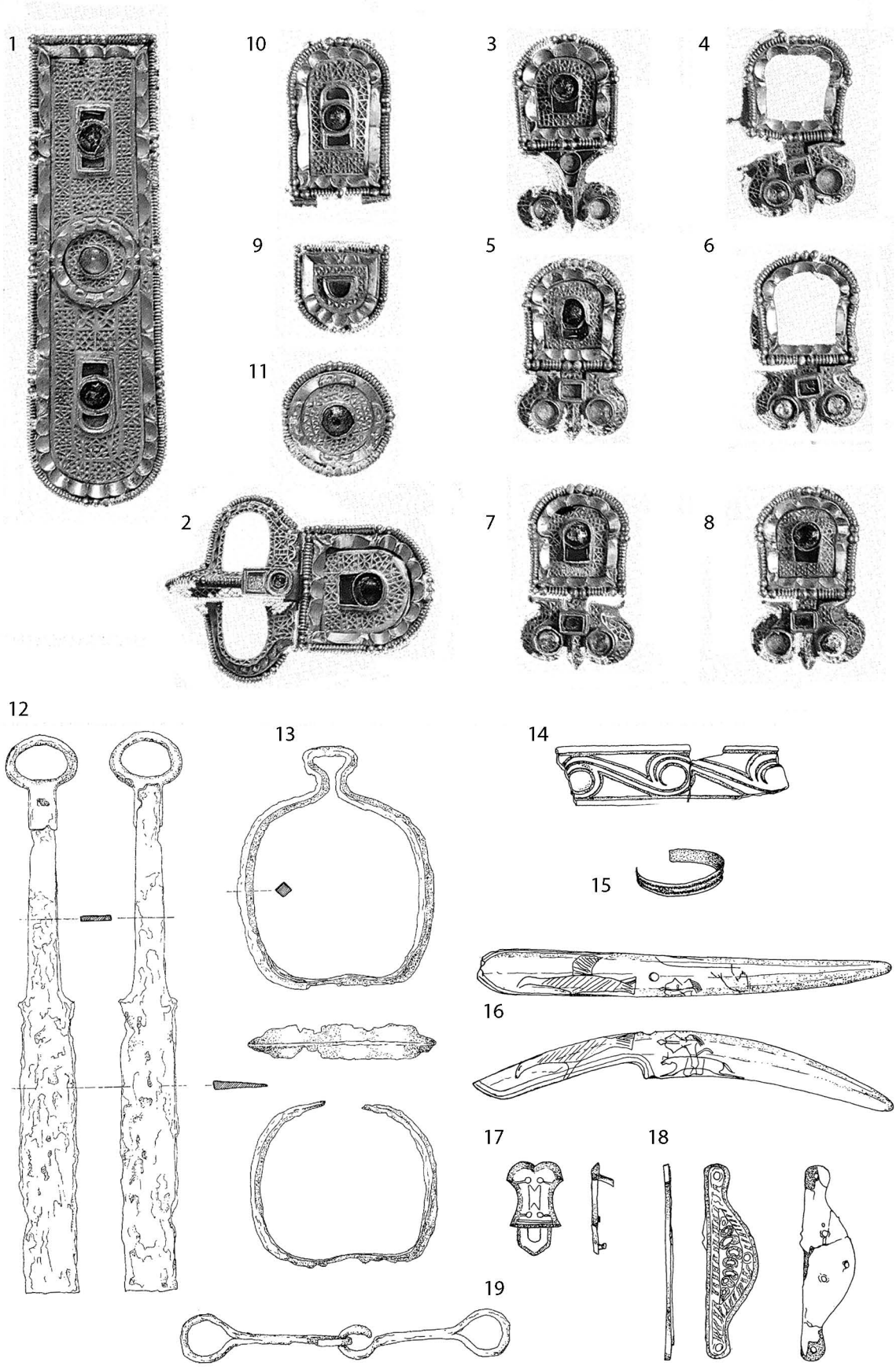

Т. 31

1-11 Дивош (?), према Поповић, И. 1997: Сл. 31.

12-19 Манђелос, према Ercegović-Pavlović 1982: Pl. I, II.

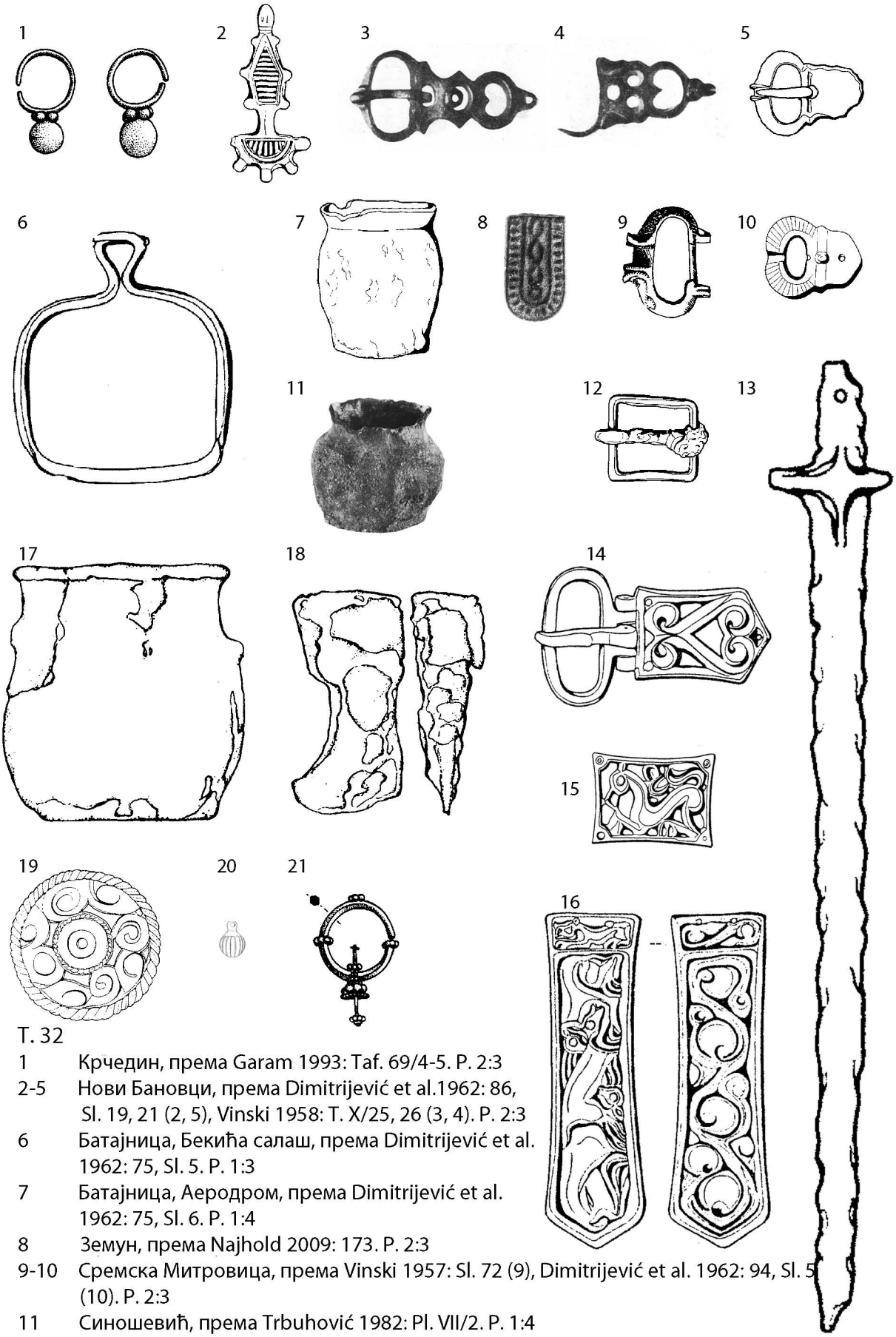

T. 32

1 Крчедин, према Garam 1993: Taf. 69/4-5. P. 2:3

2-5 Нови Бановци, према Dimitrijević et al.1962: 86, Sl. 19, 21 (2, 5), Vinski 1958: T. X/25, 26 (3, 4). P. 2:3

6 Батајница, Бекића салаш, према Dimitrijević et al. 1962: 75, Sl. 5. P. 1:3

7 Батајница, Аеродром, према Dimitrijević et al. 1962: 75, Sl. 6. P. 1:4

8 Земун, према Najhold 2009: 173. P. 2:3

9-10 Сремска Митровица, према Vinski 1957: Sl. 72 (9), Dimitrijević et al. 1962: 94, Sl. 5 (10). P. 2:3

11 Синошевић, према Trbuhović 1982: Pl. VII/2. P. 1:4

12 Богојево II, према Dimitrijević et al. 1962: 39, Sl. 13. P. 2:3

13-16 Апатин, према Dimitrijević et al. 1962: 34, Sl. 4-8. [13 - P. 1:5, 14-16 - P. 2:3]

17-18 Сапаја, према Димитријевић 1984: Сл. 7. P. 1:3?

19-21 Бачка Паланка, према Dimitrijević et al. 1962: 36, Sl. 1, 2 (19, 20), Garam 1993: Taf. 69/14 (21). P. 2:3

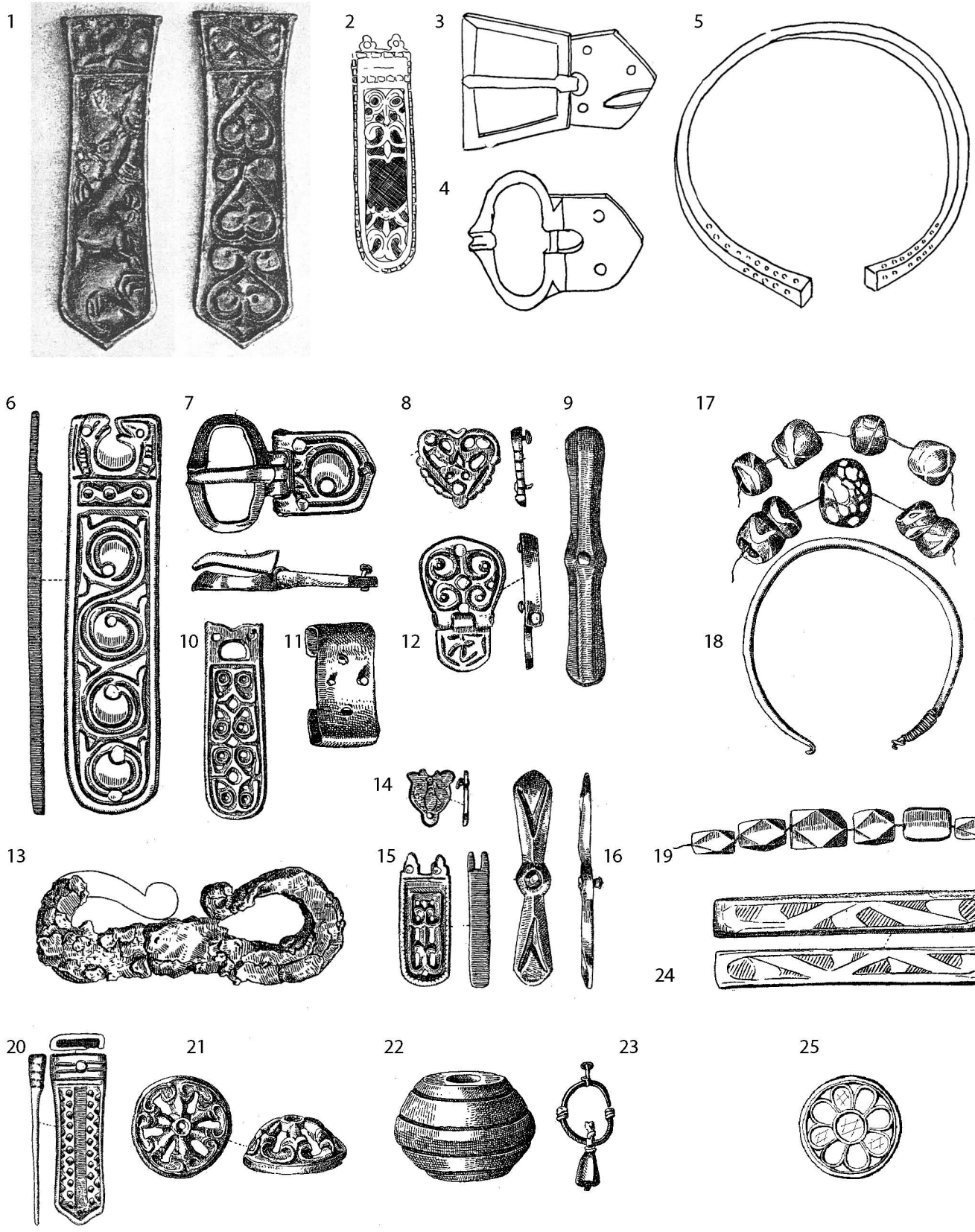

T. 33

1-5 Сонта, према Dimitrijević et al. 1962: T. XXXII/3-4 (1), Ковачевић 1961a: Сл. 16/1-4 (2-5). P. 2:3

6-24 Богојево IV, према Pogany 1908: 407/A (6-16), 409/B (17-24), Dimitrijević et al. 1962: 39, Sl. 14. P. 2:3

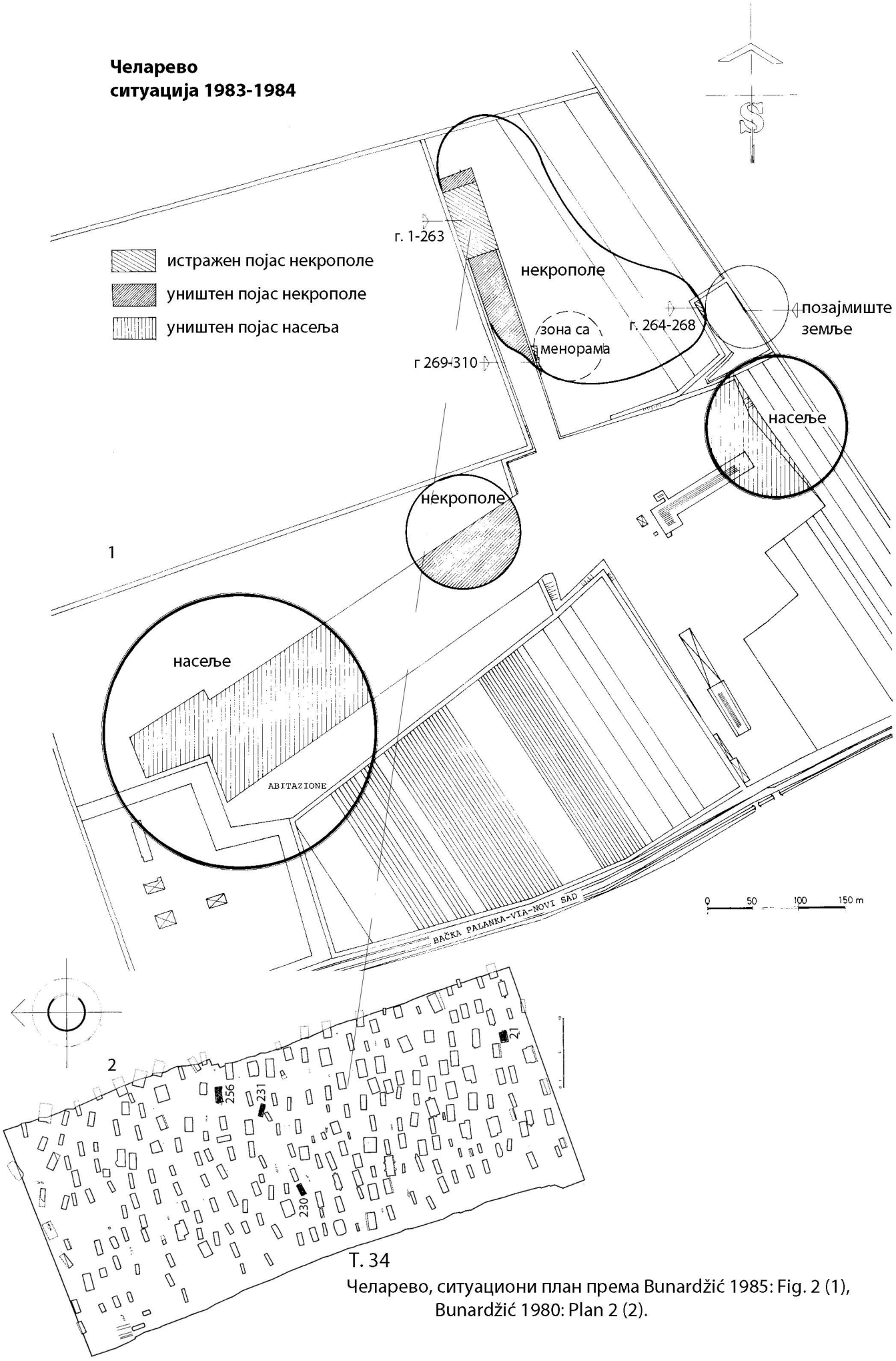

T. 34

Челарево, ситуациони план према Bunardžić 1985: Fig. 2 (1), Bunardžić 1980: Plan 2 (2).

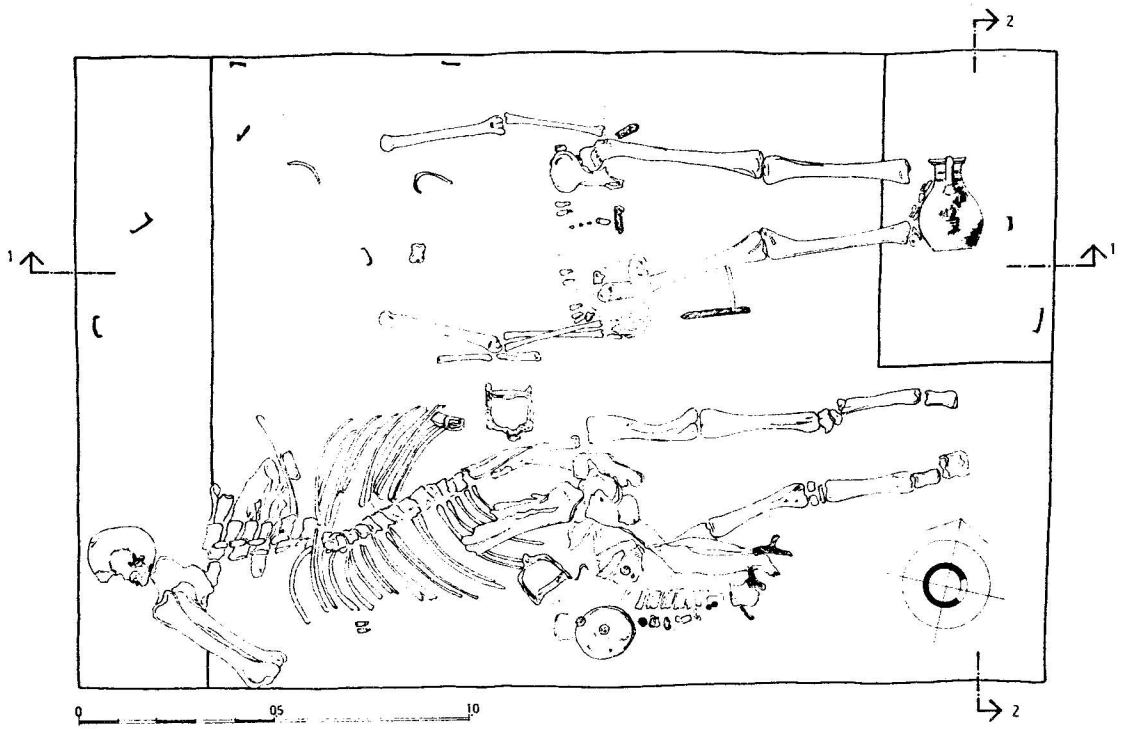

1

2

3

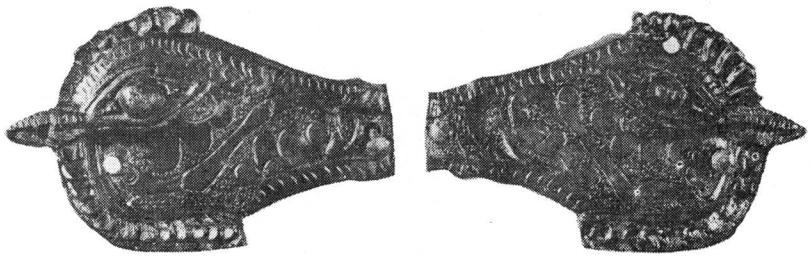

4

T. 35

Челарево, према Бунарџић 1978-1979: Сл. 11 (1), Bunardžić 1980: T. XXI, XXII (2-4).
[1 - P. 1:20, 2, 3 - P. 2:3, 4 - P. 1:3]

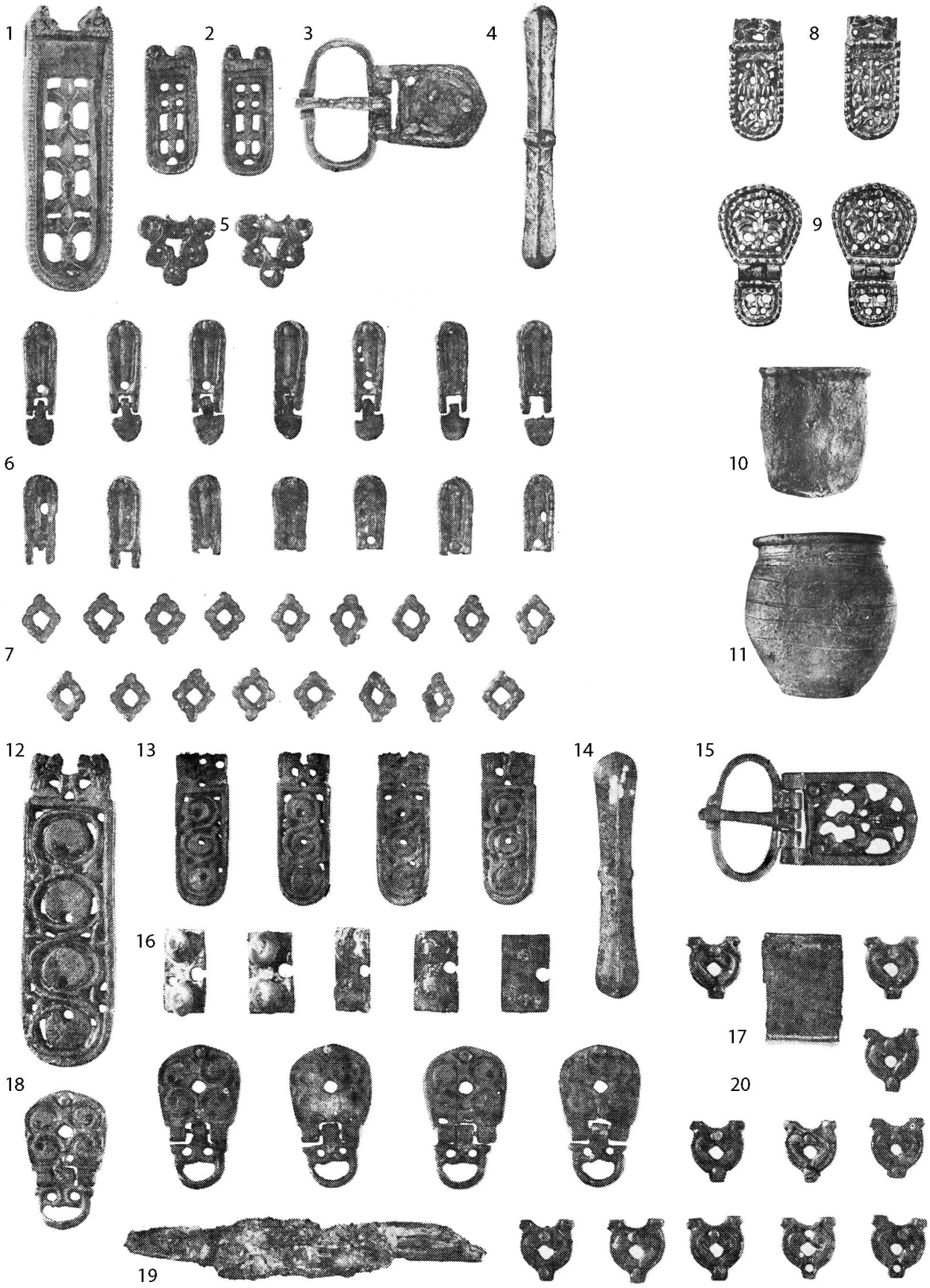

T. 36

Челарево, налази из гробова 8 (1-7), 42 (8, 9), 22 (12-20), 94 (10) и 121 (11) према Bunardžić 1980: T. X-XII, XIV/1, 3-5. [1-9, 12-20 - P. 2:3, 10, 11 - P. 1:4]

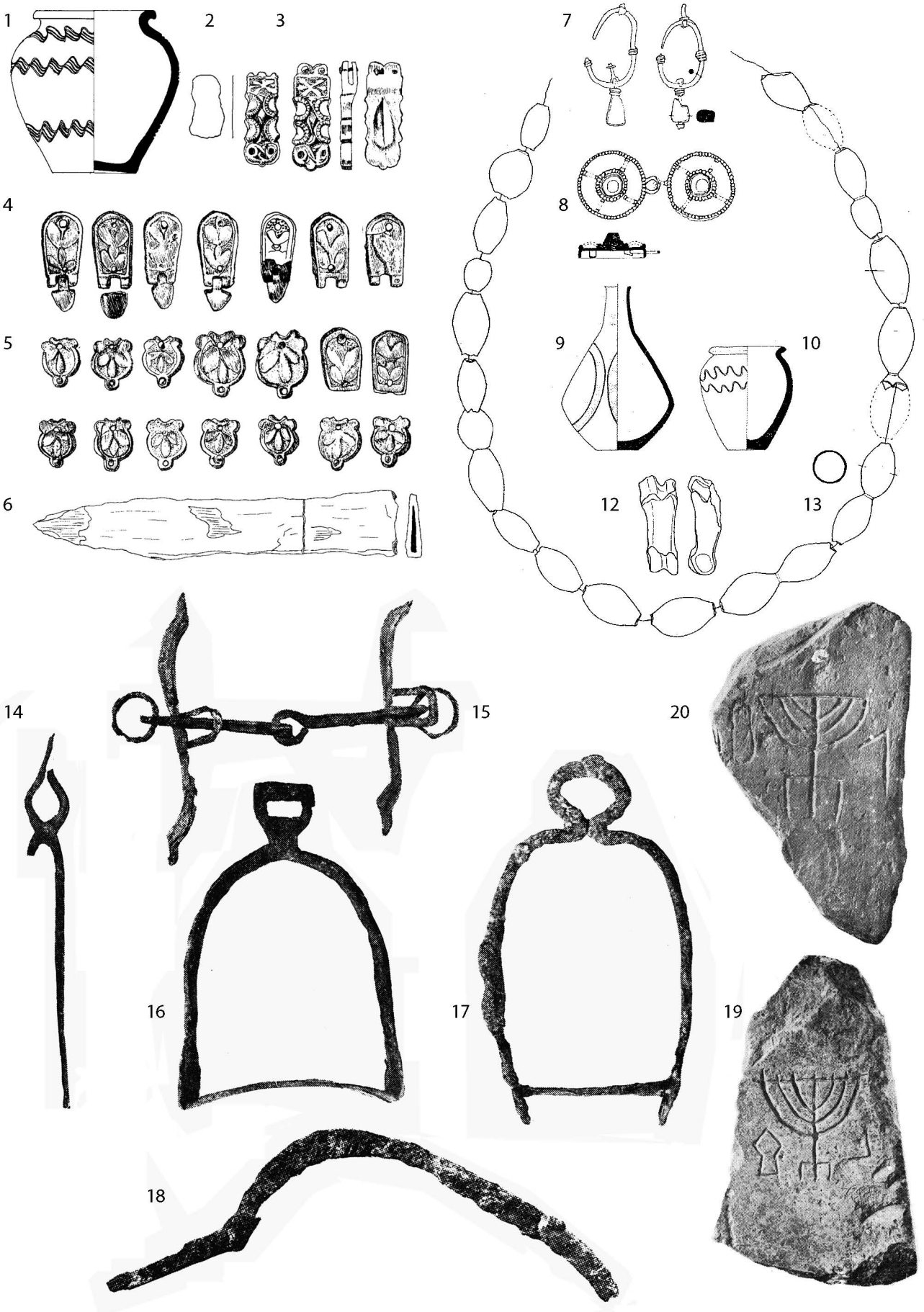

T. 37

Челарево, налази из гробова 265 (1-6), 168 (7-13), коњаничла опрема и алат (14-18) и представе менора (19, 20), према Бунарџић 1978-1979: T. VIII (7-13), Bunardžić 1980: T. XXIV, XXV (14-20), Bunardžić 1985: Fig. 35. [1, 9, 10, 18 - P. 1:4, 14-17 - P. 1:3, 2-8, 12, 13 - P. 2:3, 19-20 - б.р]

1

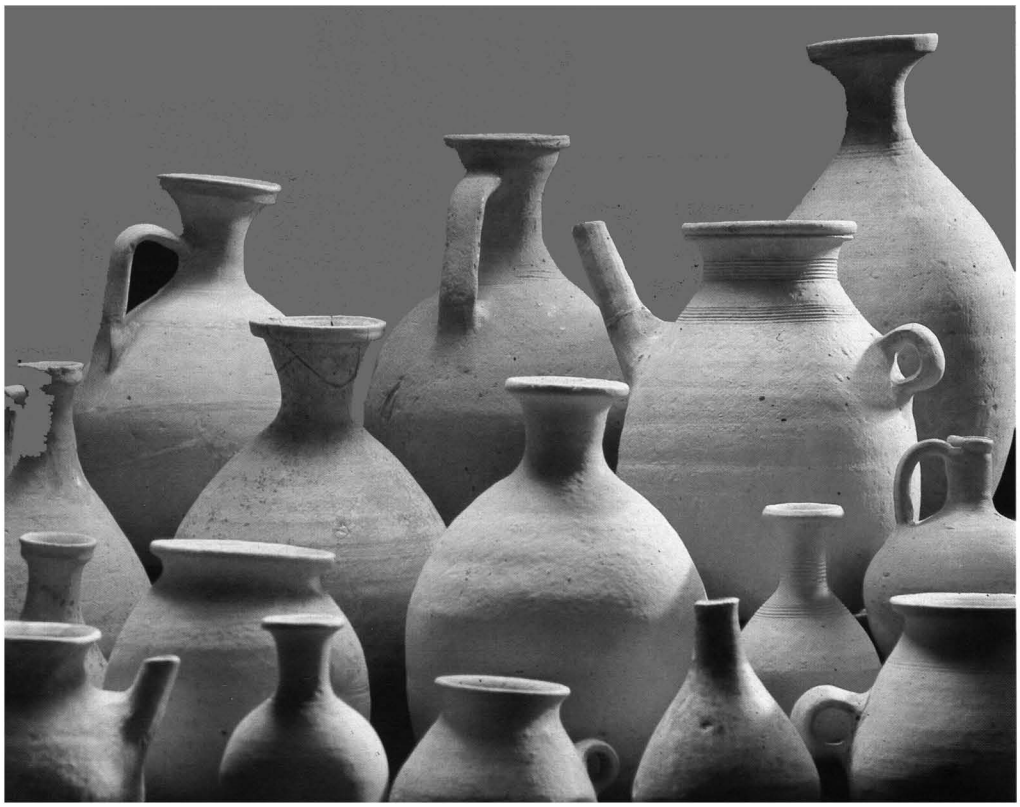

2

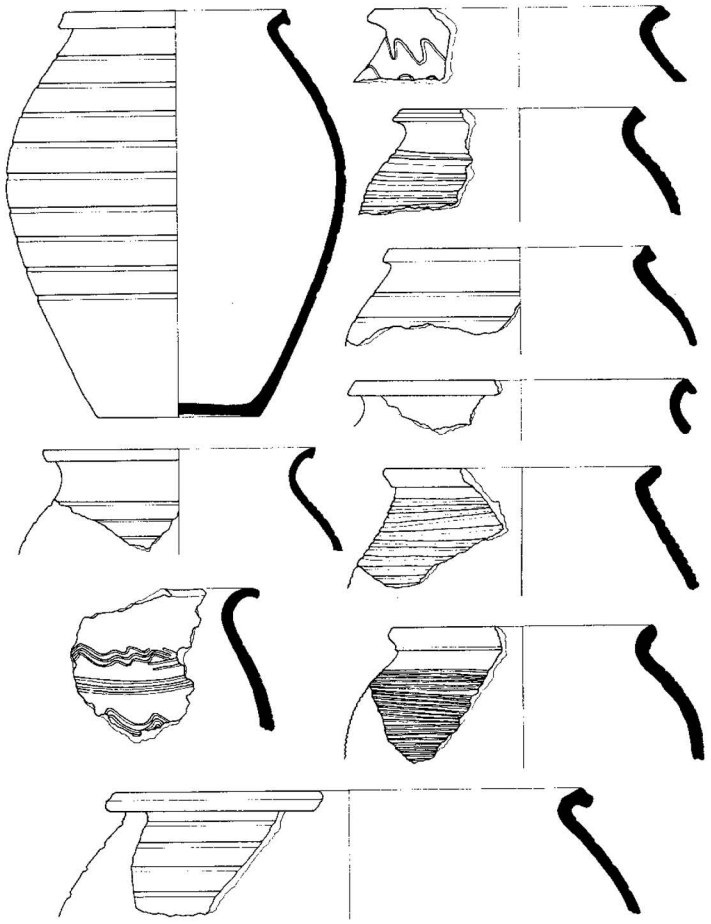

Т. 38

Челарево, жута керамика (1) и керамика из насеља (2), према Bunardžić 1985, Bunardžić 1985: Fig. 9. б. р.

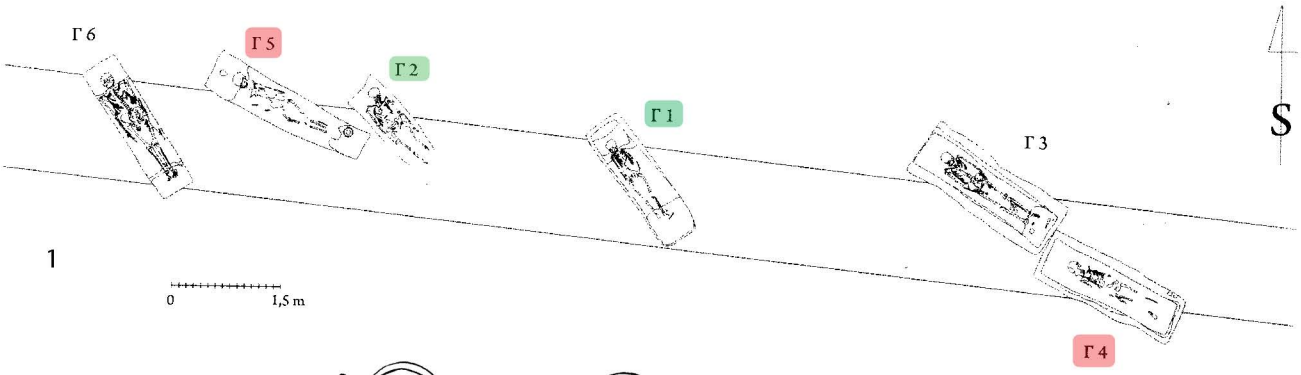

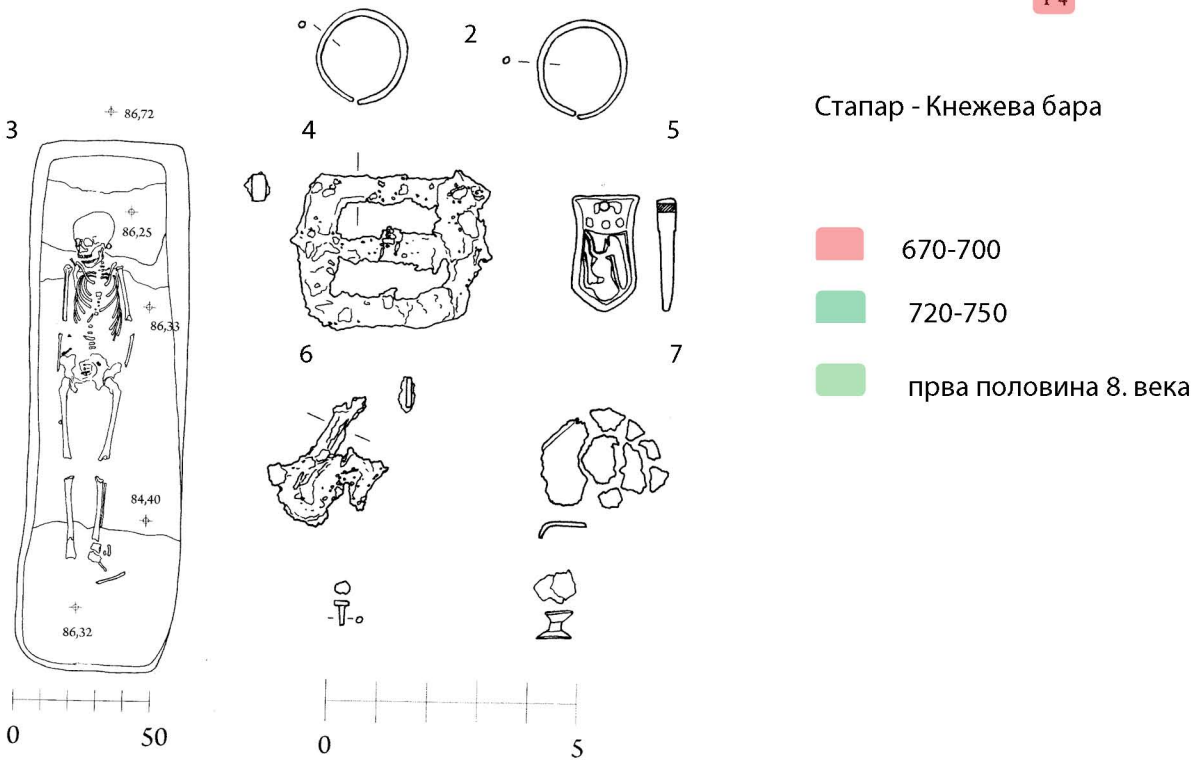

Стапар - Кнежева бара

670-700

720-750

прва половина 8. века

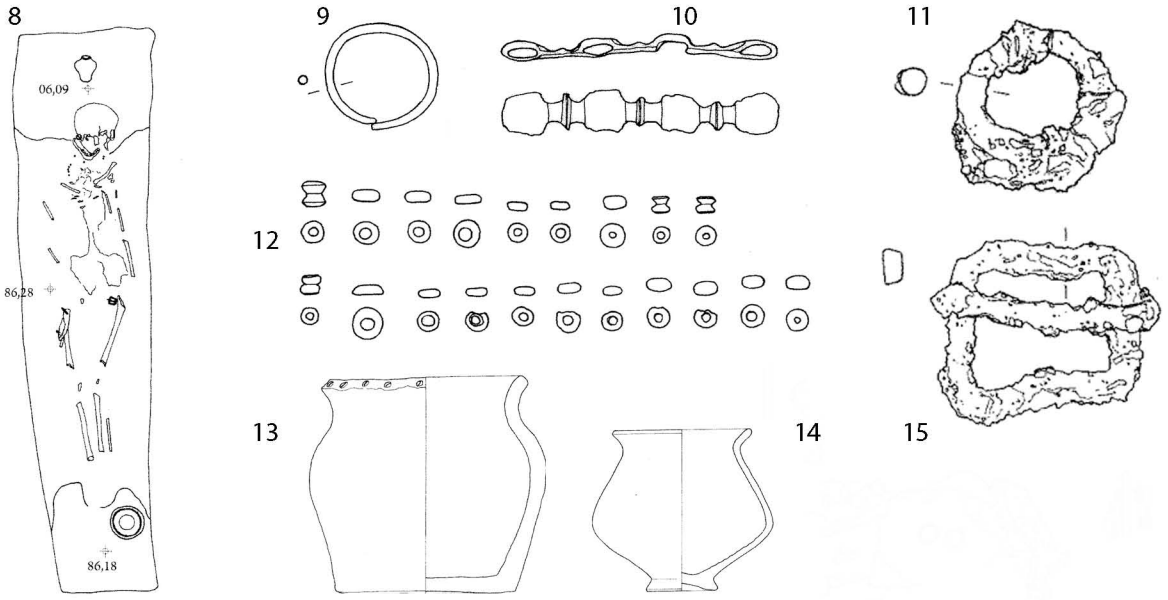

T. 39

Стапар, ситуациони план (1), основе и налази из гробова 1 (2-7) и 5 (8-15), према Анђелић 2008: T. III, VI. [2. 4-7, 9-12, 15 - P. 2:3, 13, 14 - P. 1:4]

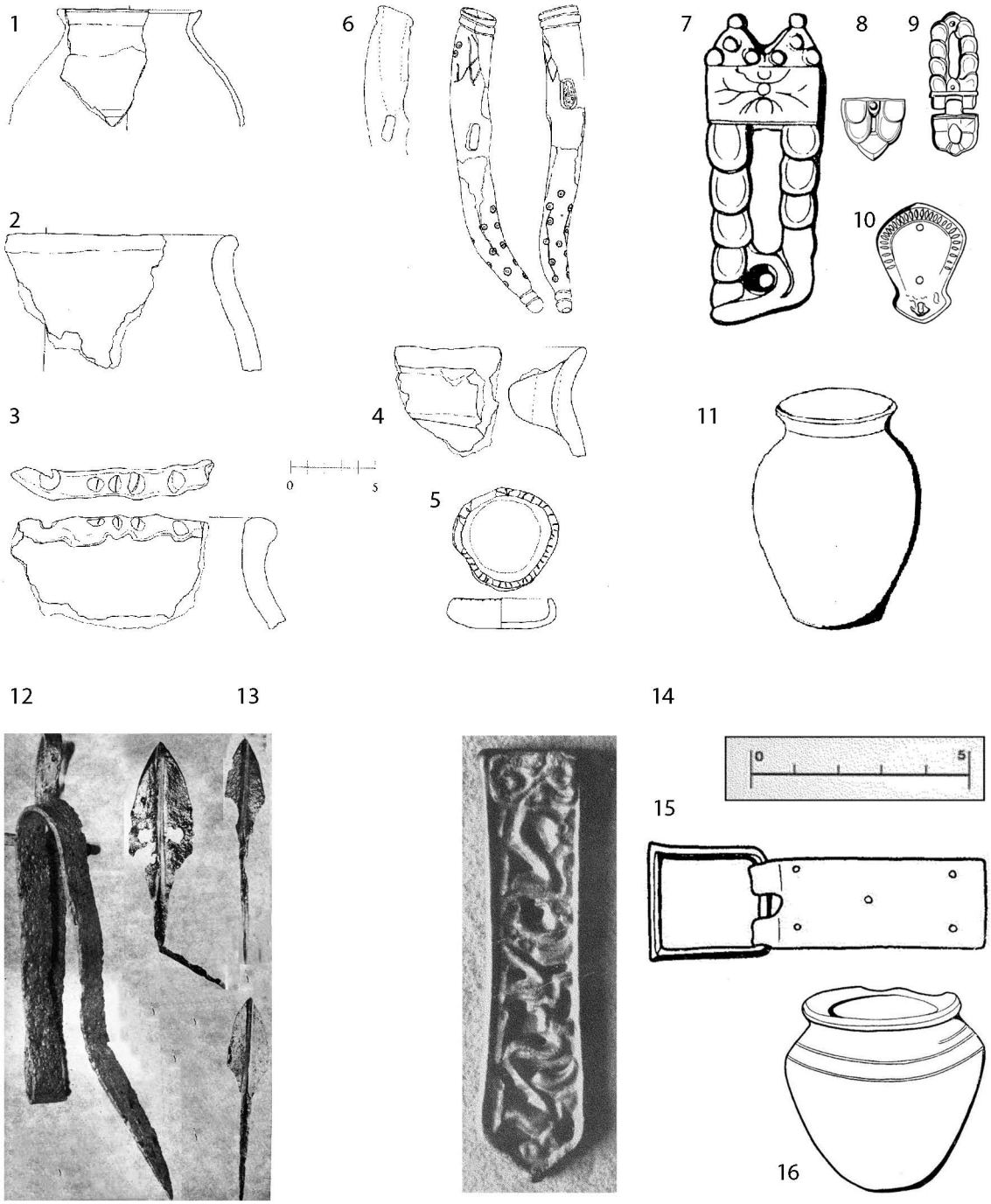

T. 40

1-6 Стапар, према Анђелић 2008: T. VII. [1-5 - P. 1:4, 6 - б. р.]
7-10 Ченеј, према Dimitrijević et al. 1962: 54, Sl. 1. P. 2:3
11 Мачванска Митровица, према Dimitrijević et al. 1962: 94, Sl. 6. P. 1:4.
12-13 Ковиљ, према Димитријевић 1975b: 93. б. р.
14-16 Тител, према Dimitrijević et al. 1962: 62, Sl. 1, 2, T. XXIV/3. [14, 15 - P. 2:3, 16 - P. 1:4]

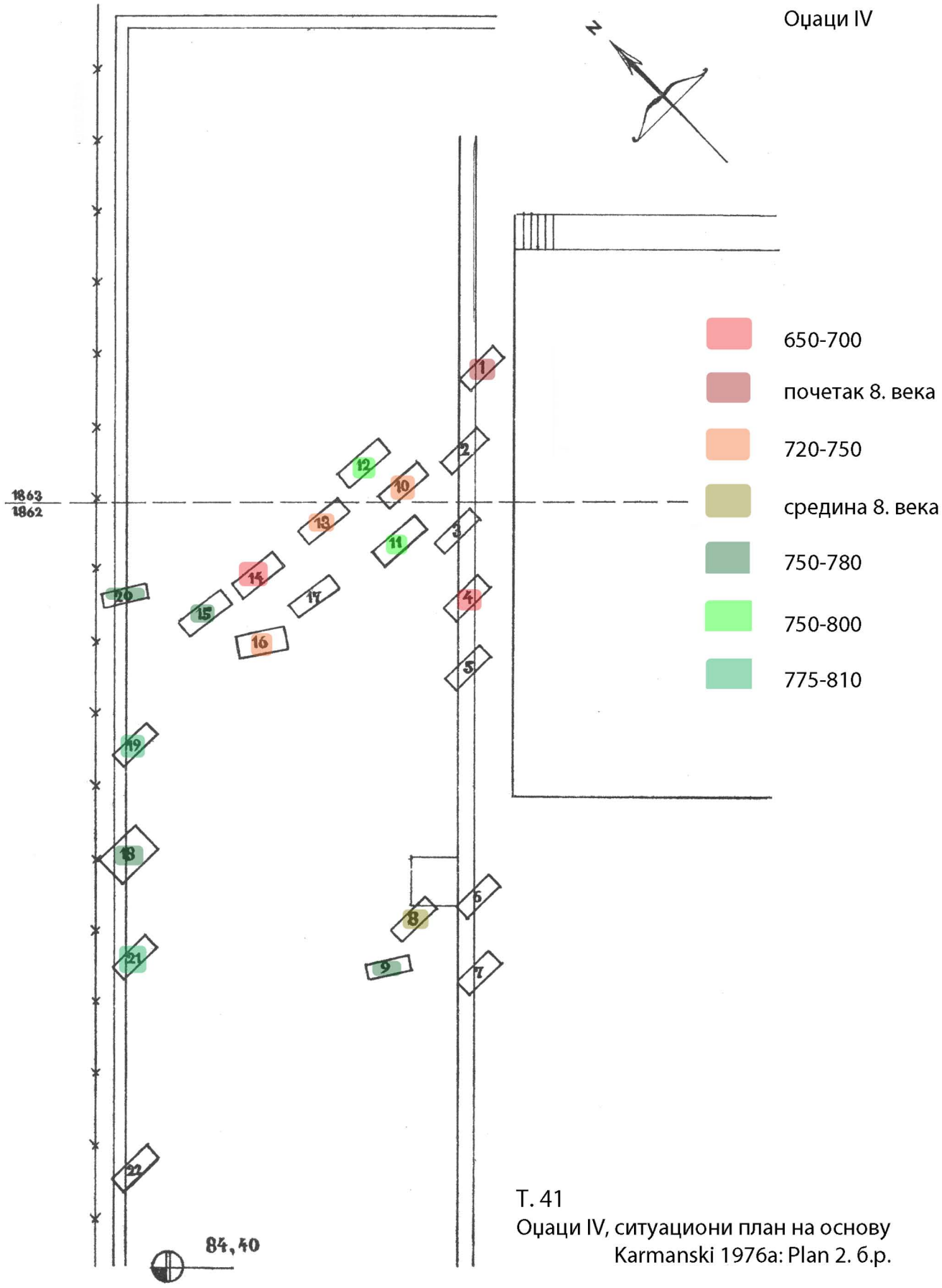

Т. 41
Оџаци IV, ситуациони план на основу Karmanski 1976a: Plan 2. б.р.

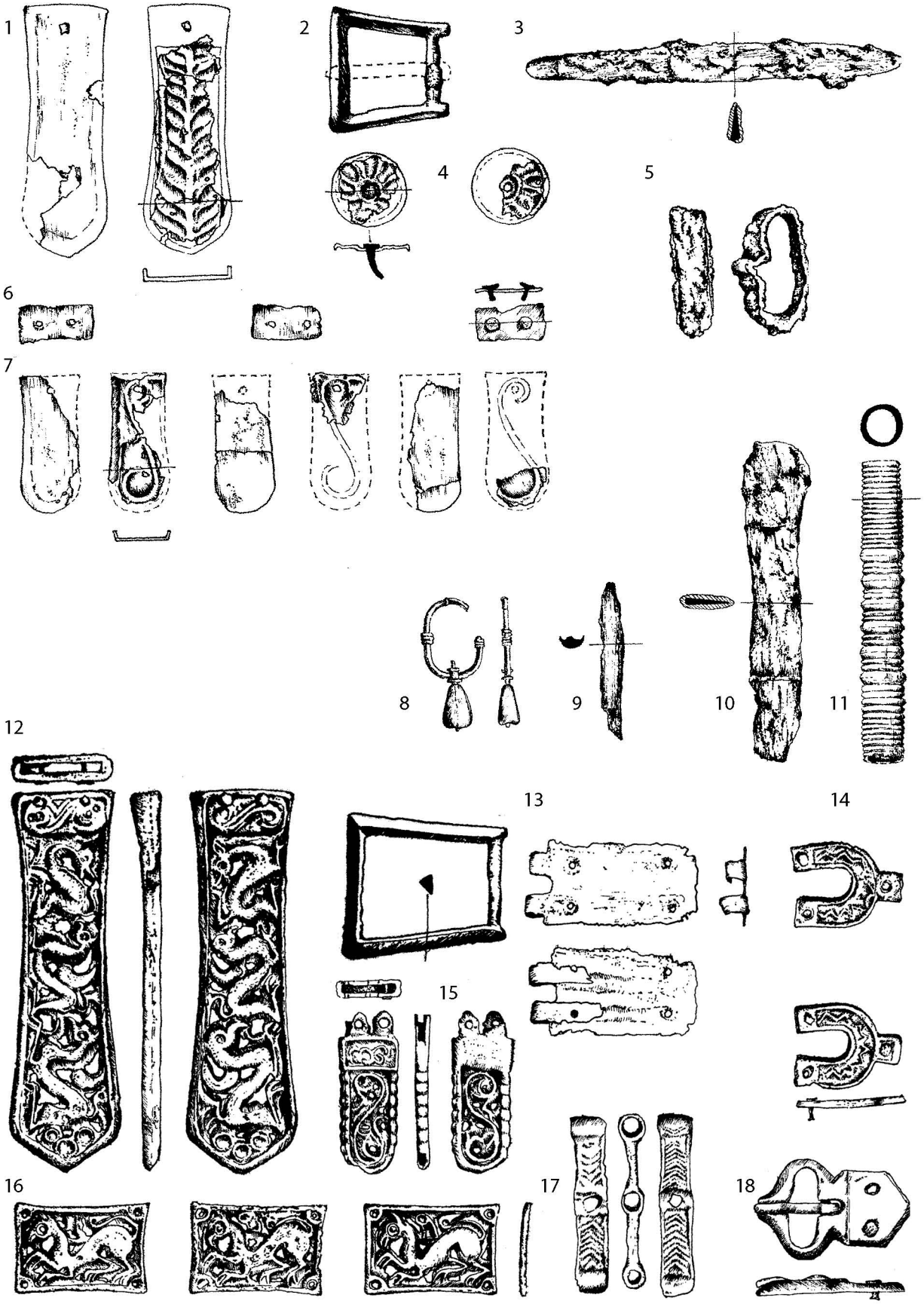

T. 42

Оџаци IV, налази из гробова 1 (1-7), 19 (8-11) и 10 (12-18), према Karmanski 1976a: T. IX/1-16, T. XX/9-12, T. XIII. [1, 2, 4-18 - P. 2:3, 3 - P. 1:3]

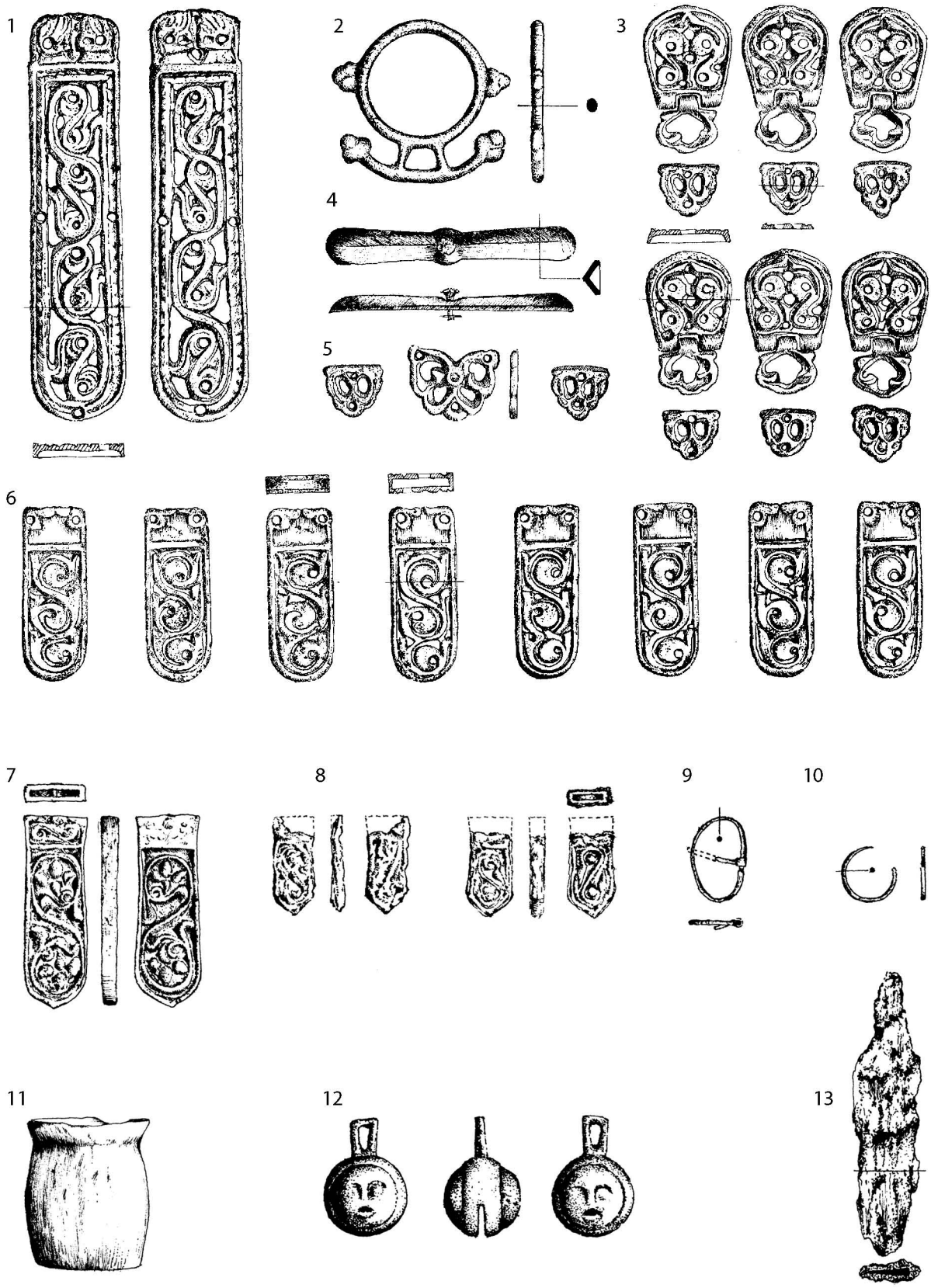

Т. 43

Оцаци IV, налази из гробова 18 (1-6) и 13 (7-13), према Karmanski 1976a: T. XIX, XIV/5-12. [1-10, 12, 13 - P. 2:3, 11 - P. 1:4]

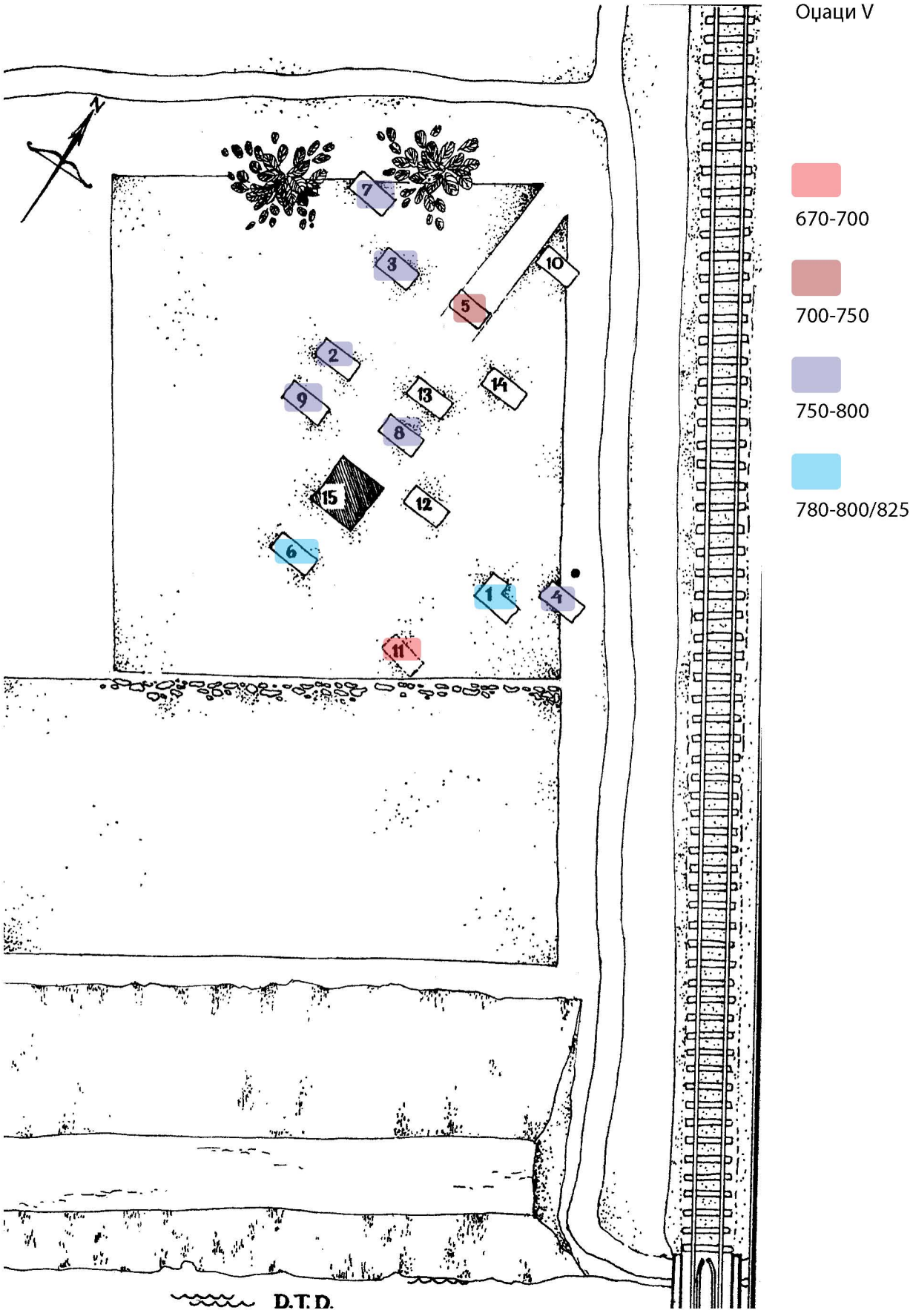

Т. 44
Оџаци V, ситуациони план на основу Karmanski 1976b: Plan 1. б.р.

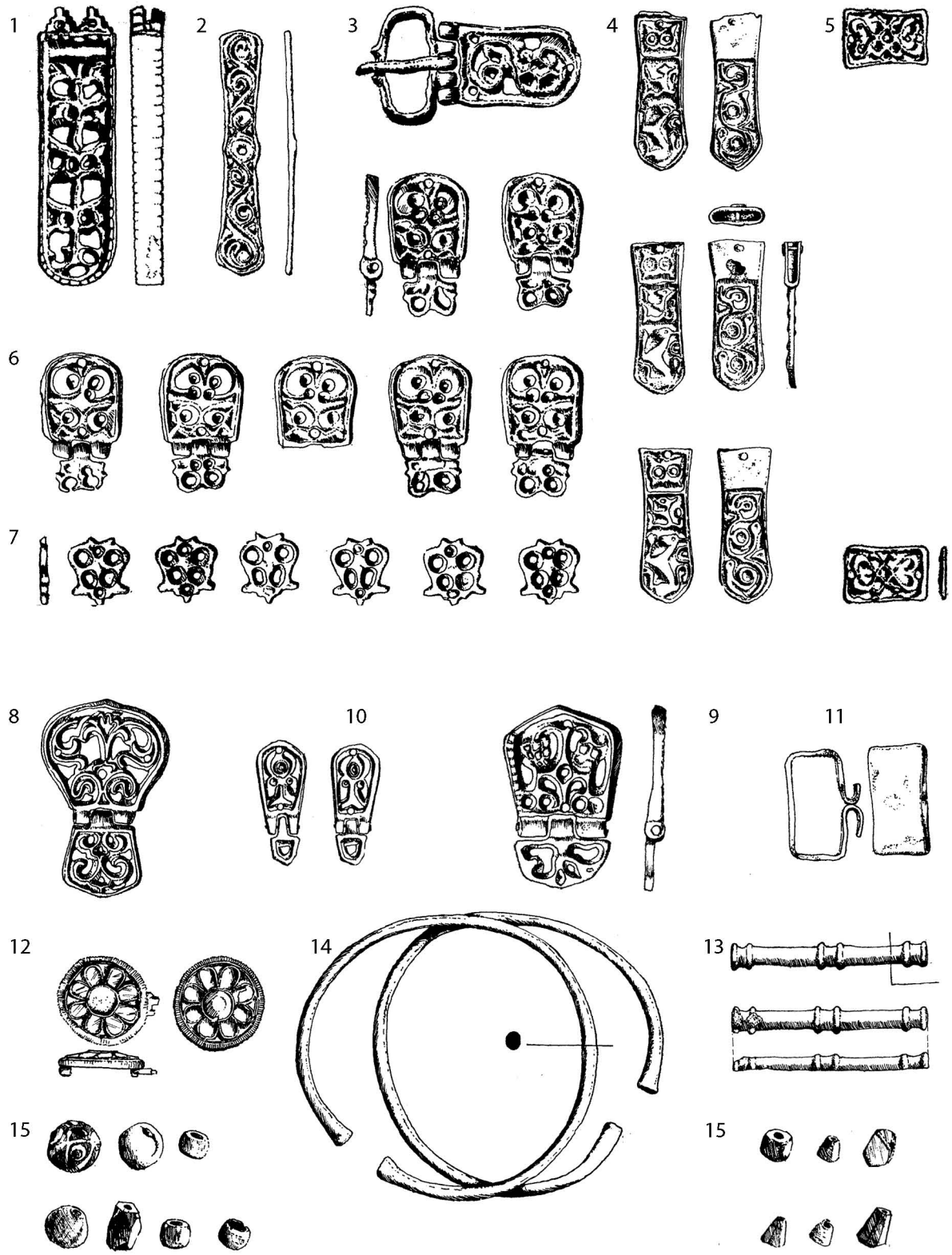

T. 45

Оцаци V, налази из гробова 2 (1-7), 8 (8, 10), 9 (9, 11, 13), 10 (12, 14), 11 (15), према Karmanski 1976b: T. II, VII. P. 2:3

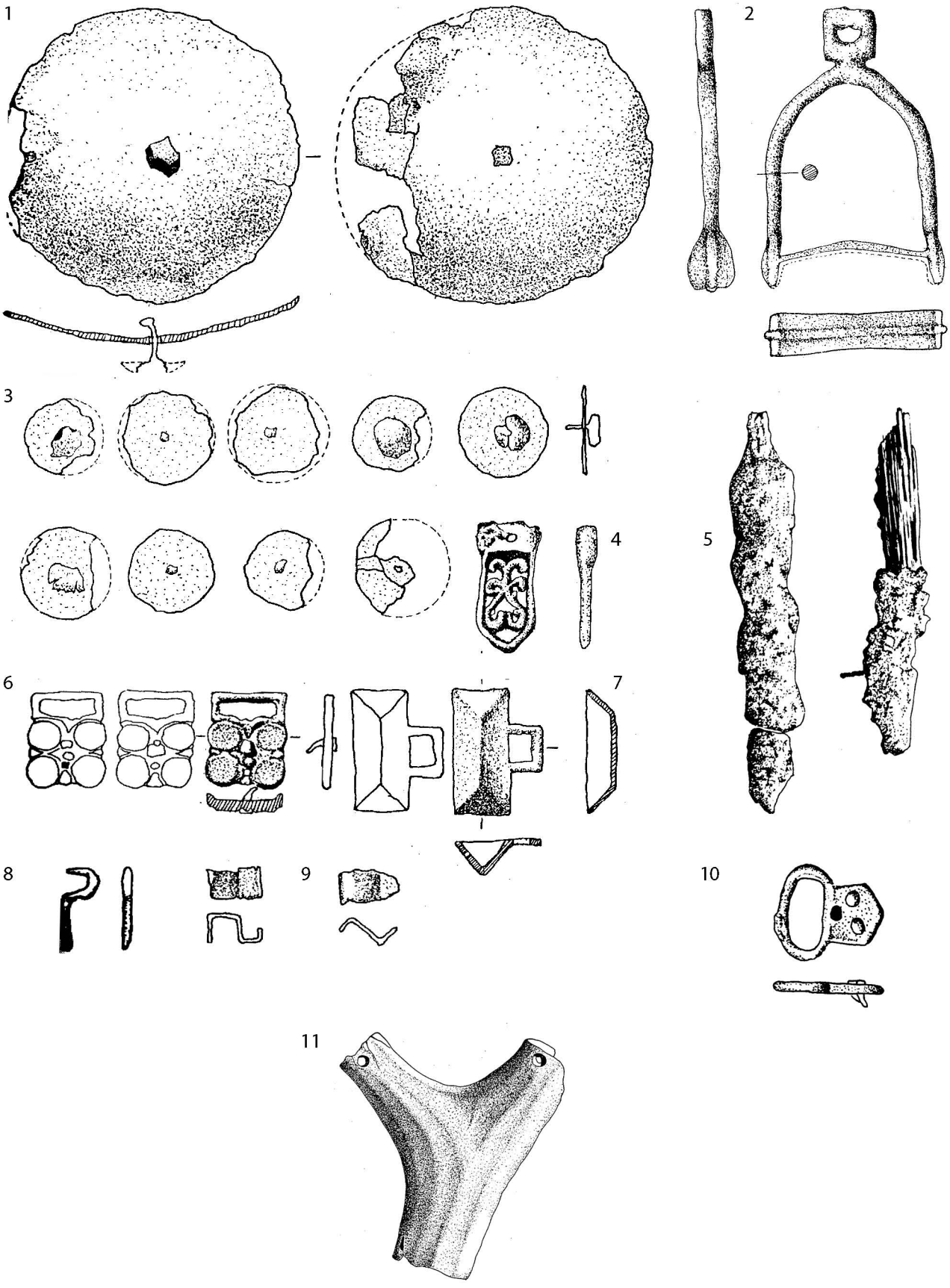

T. 46

Оџаци, Картонажа, налази из гробова 2 (11) и 5 (1-10), према Karmanski, Radojević 1984: T. I-III. [1, 3-10 - P. 2:3, 2, 11 - P. 1:3?]

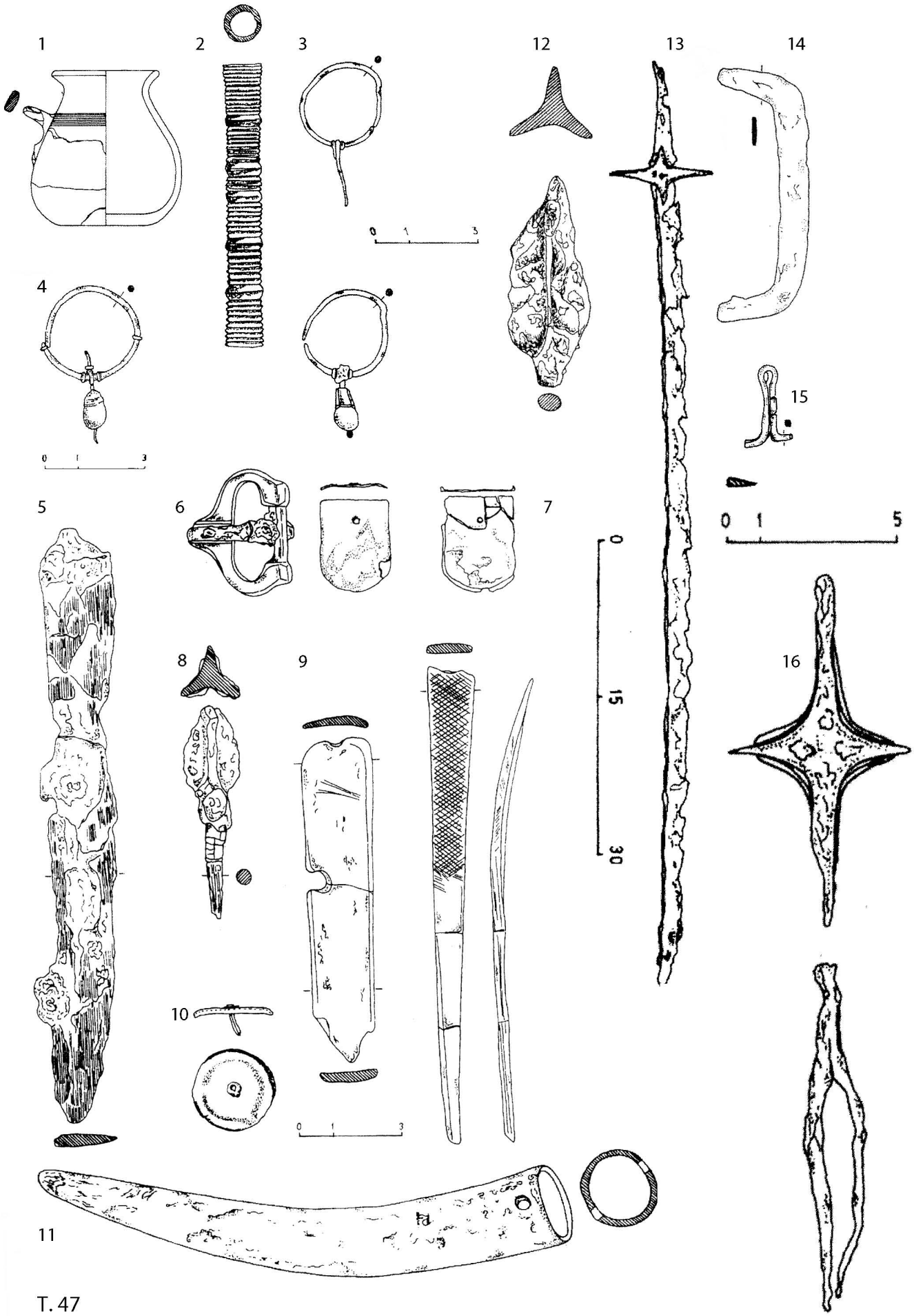

T. 47

Чонопља, налази из гробова 4а (1, 2), 6а (3), 7а (5-10), 4 (4), 5 (11) и из уништених гробова (12-16), према Радојевић 2001-2003: T. I/4-7, II, V/8, VI/1, VII. [1 - P. 1:4, 2-12, 14-16 - P. 2:3, 13 - P. 1:5]

Чонопља, Циглана Партизан, ситуација из 1965. године

Сивац, Клиса

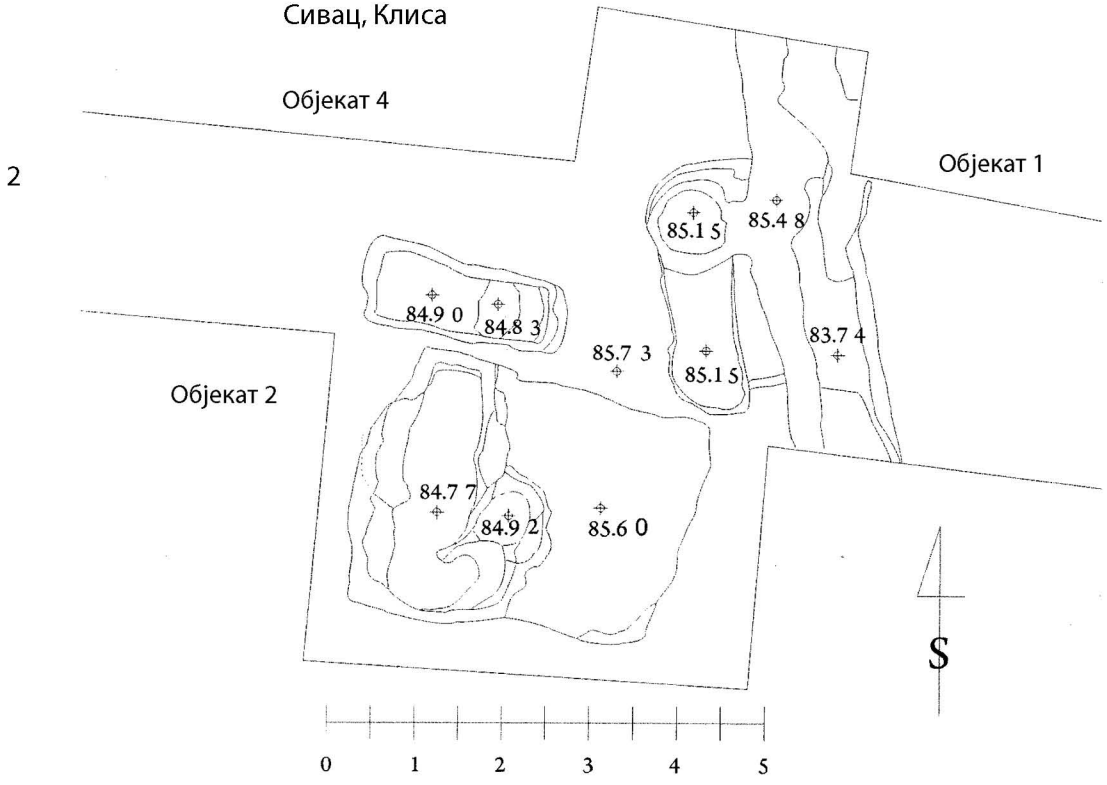

T. 48

1 Чонопља, ситуациони план према Радојевић 2001-2003: План 1.

2 Сивац, ситуациони план према Анђелић 2008: T. I.

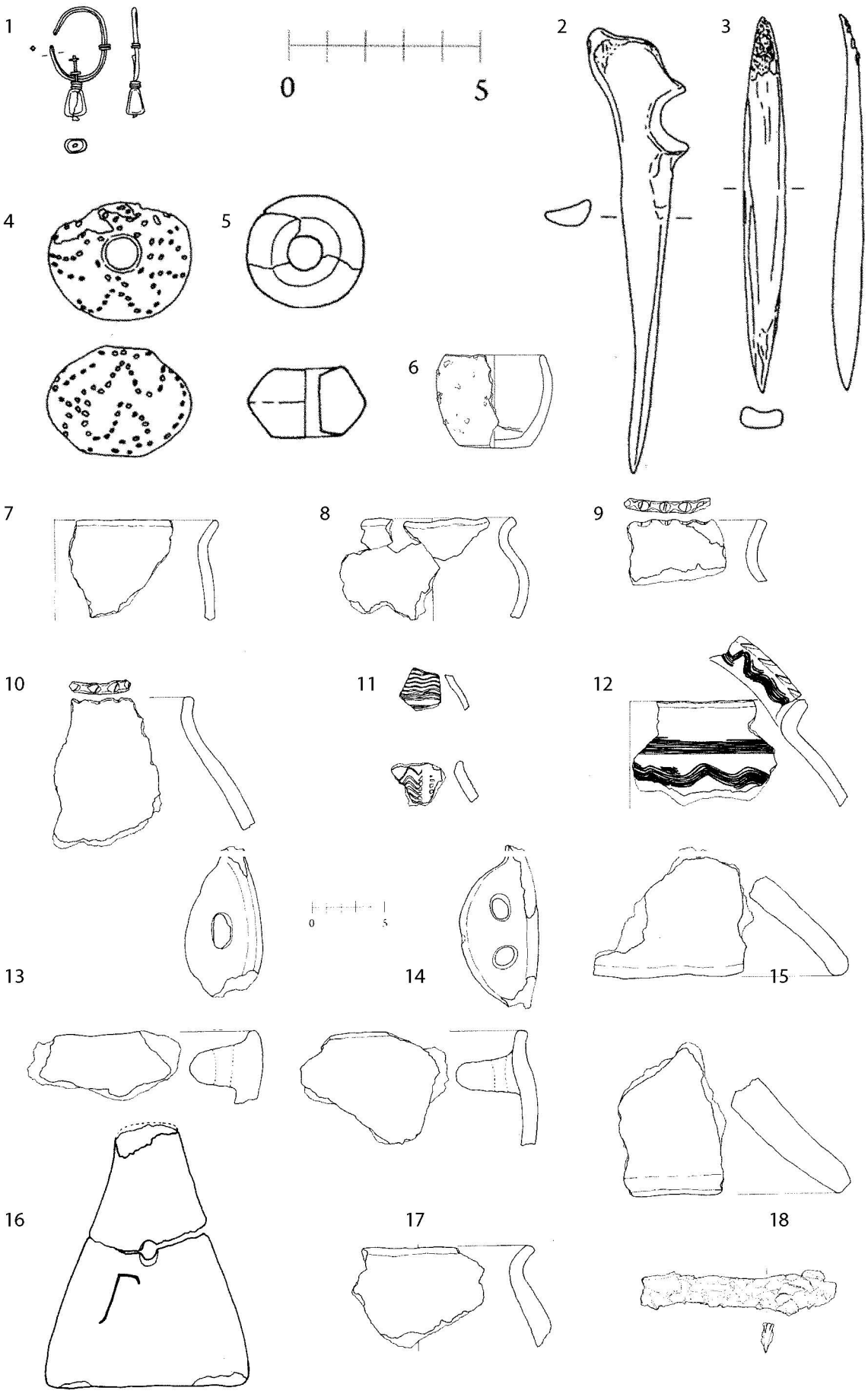

T. 49

Сивац, према Анђелић 2008: T. I, II. [1-6 - P. 2:3, 7-18 - P. 1:4]

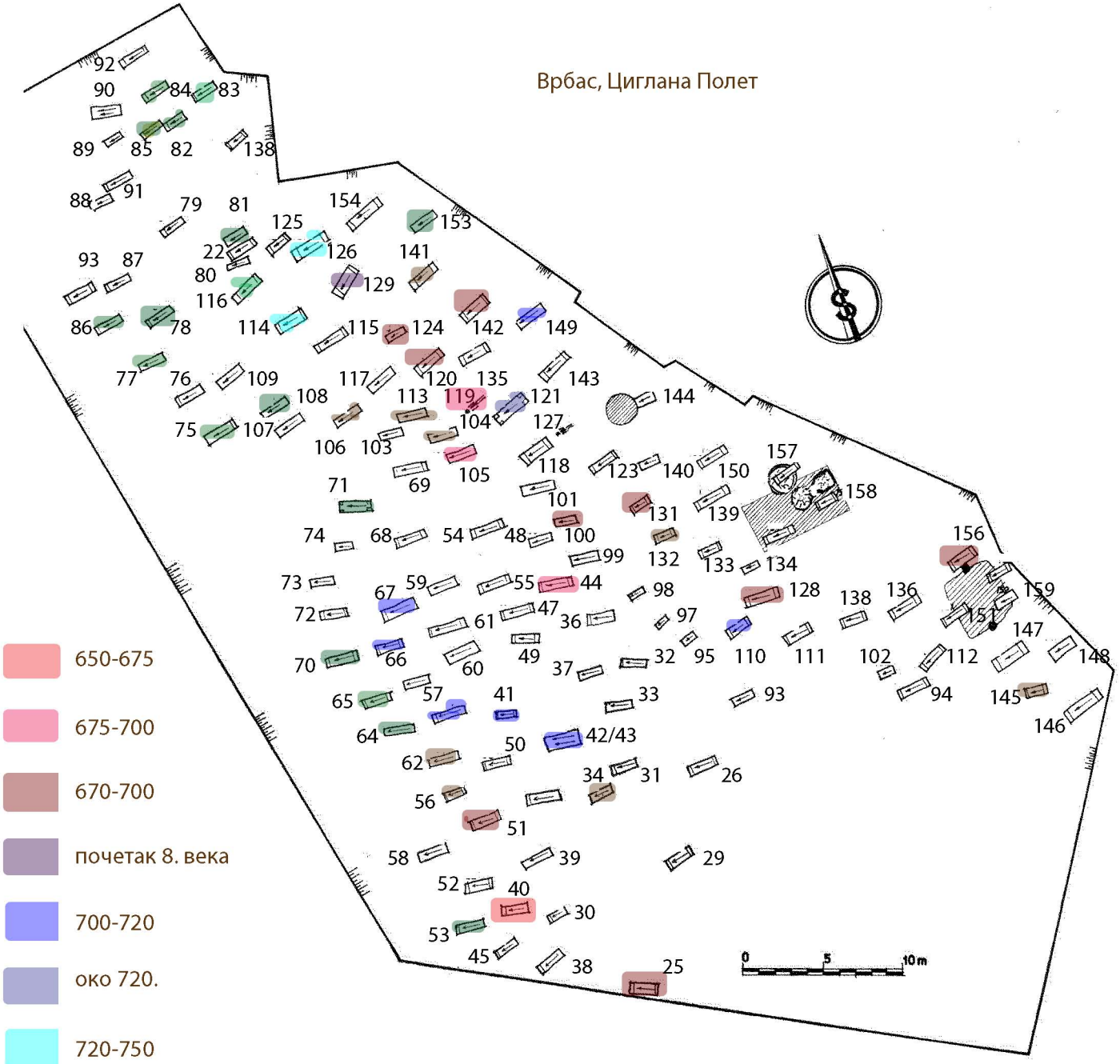

Т. 50
Врбас, ситуациони план некрополе на основу Nagy 1971: План 2.

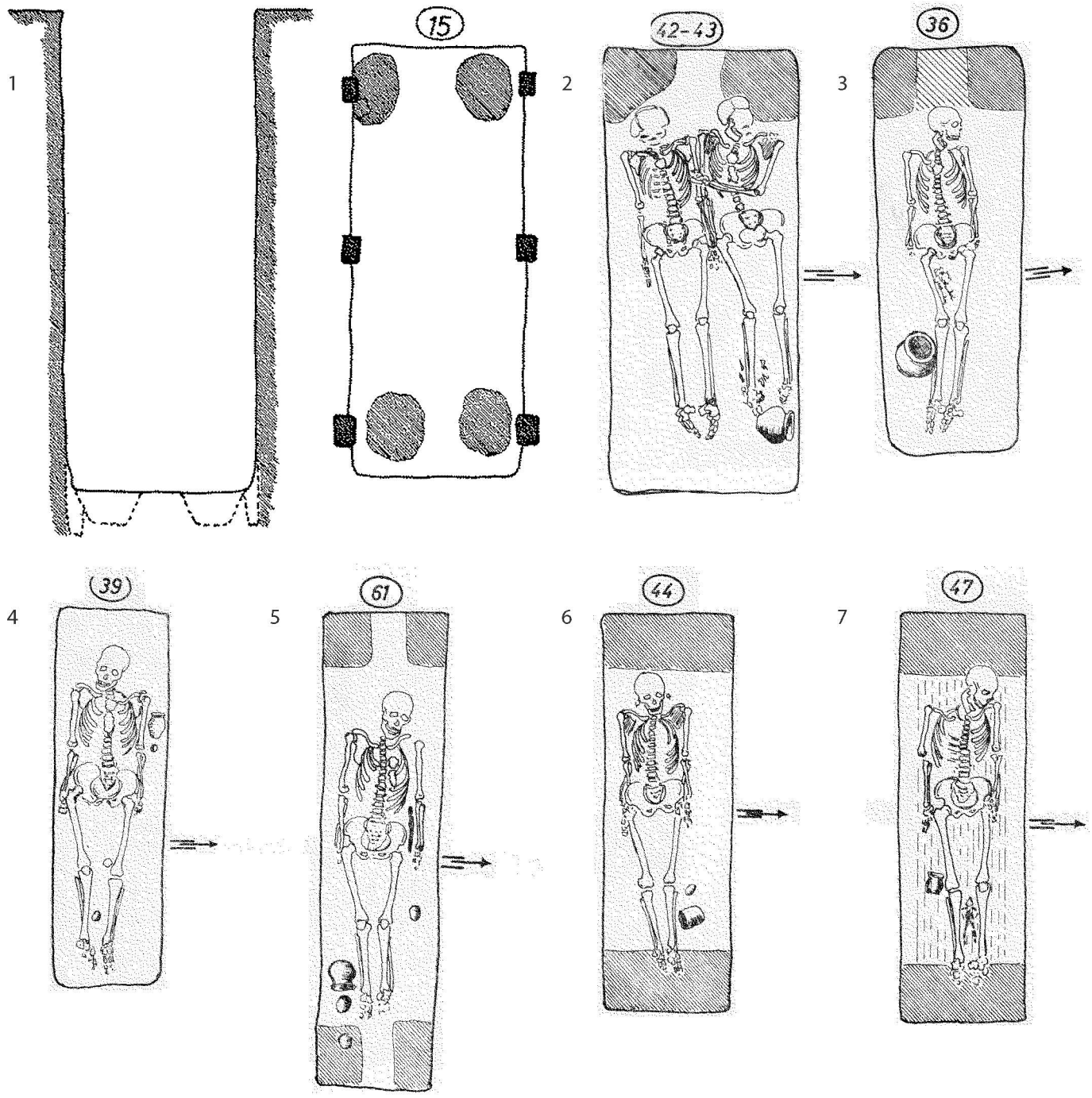

Т. 51
Врбас, пресек и изглед раке и гробова, према Nagy 1971: Цртеж 2, Т. XXXIX/2-7. б. р.

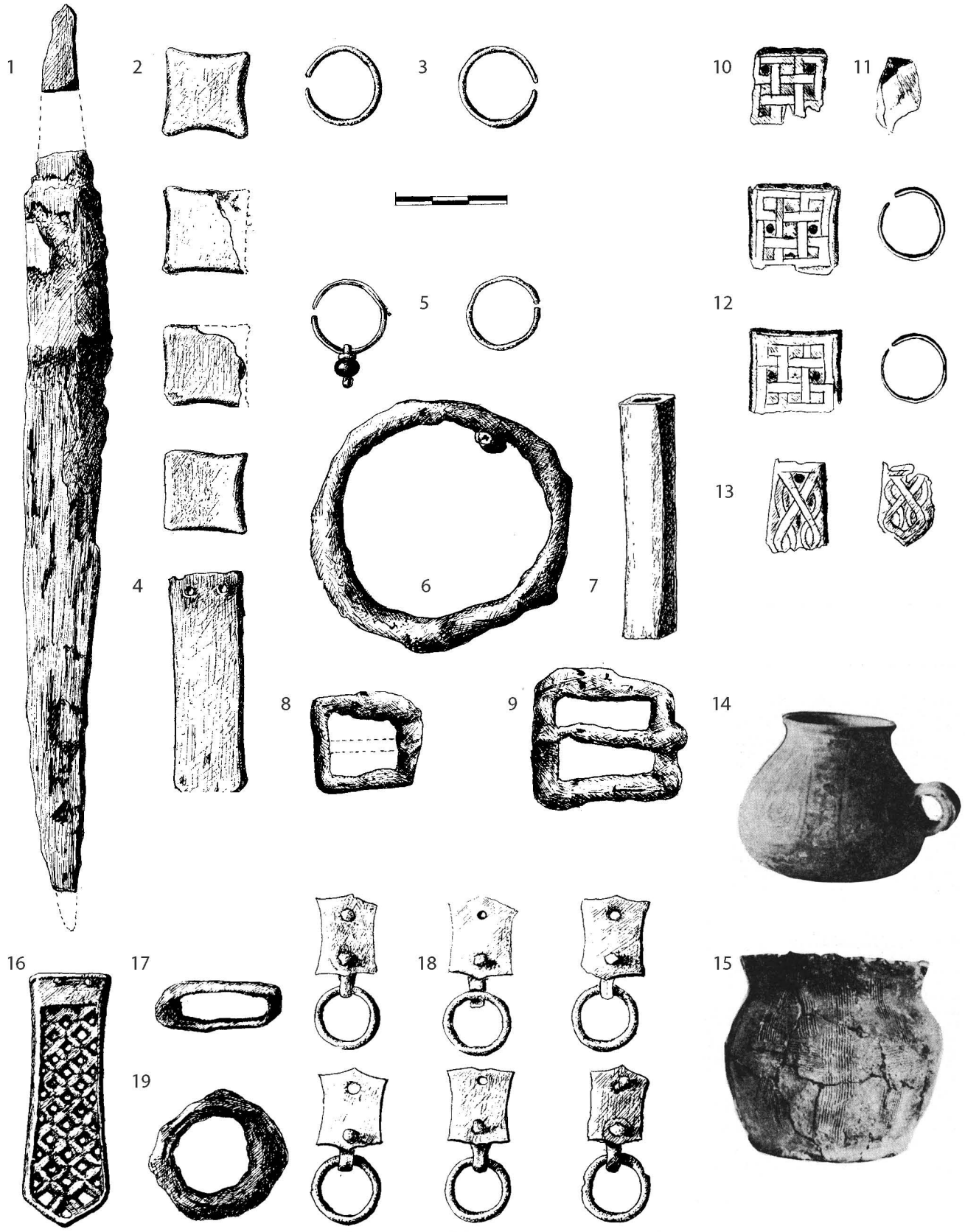

T. 52

Врбас, налази из гробова 15 (1-4), 16 (5-9), 27 (16-19), 28 (10-13) и 79 (14, 15), према Nagy 1971: T. V/1-14, VIII/1-19, XLVI/1-2. [1-13, 16-19 - P. 2:3, 14, 15 - б. р.]

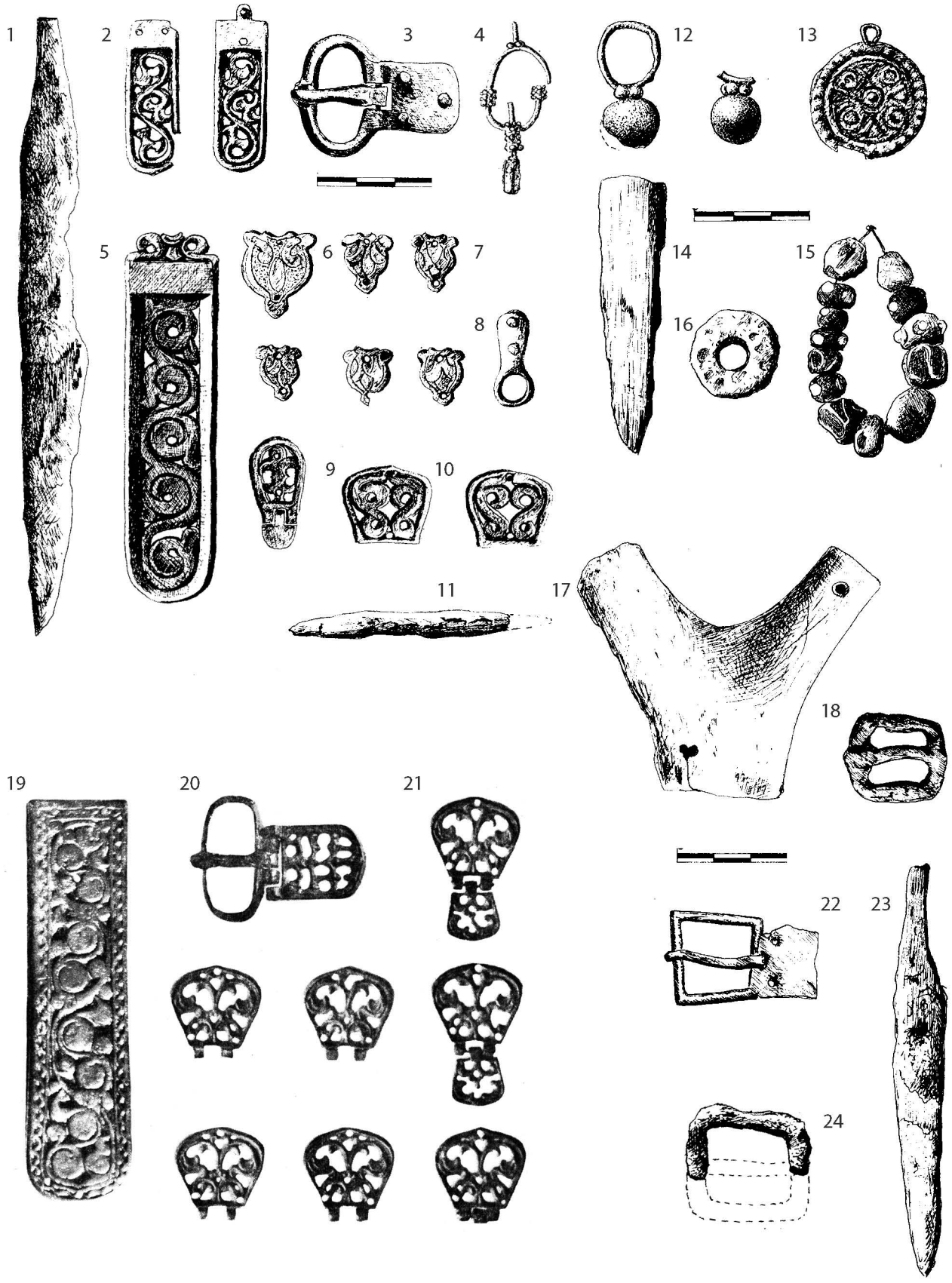

Т. 53

Врбас, налази из гробова 10 (12-16), 37 (17, 18), 42 (22-24), 76 (1-11) и 116 (19-21), према Nagy 1971: Т. III/7-12, X/2-3, 8-10, XVI/1-17, XXXV/1-9. [1-18, 22-24 - Р. 2:3, 19-21 - б. р.]

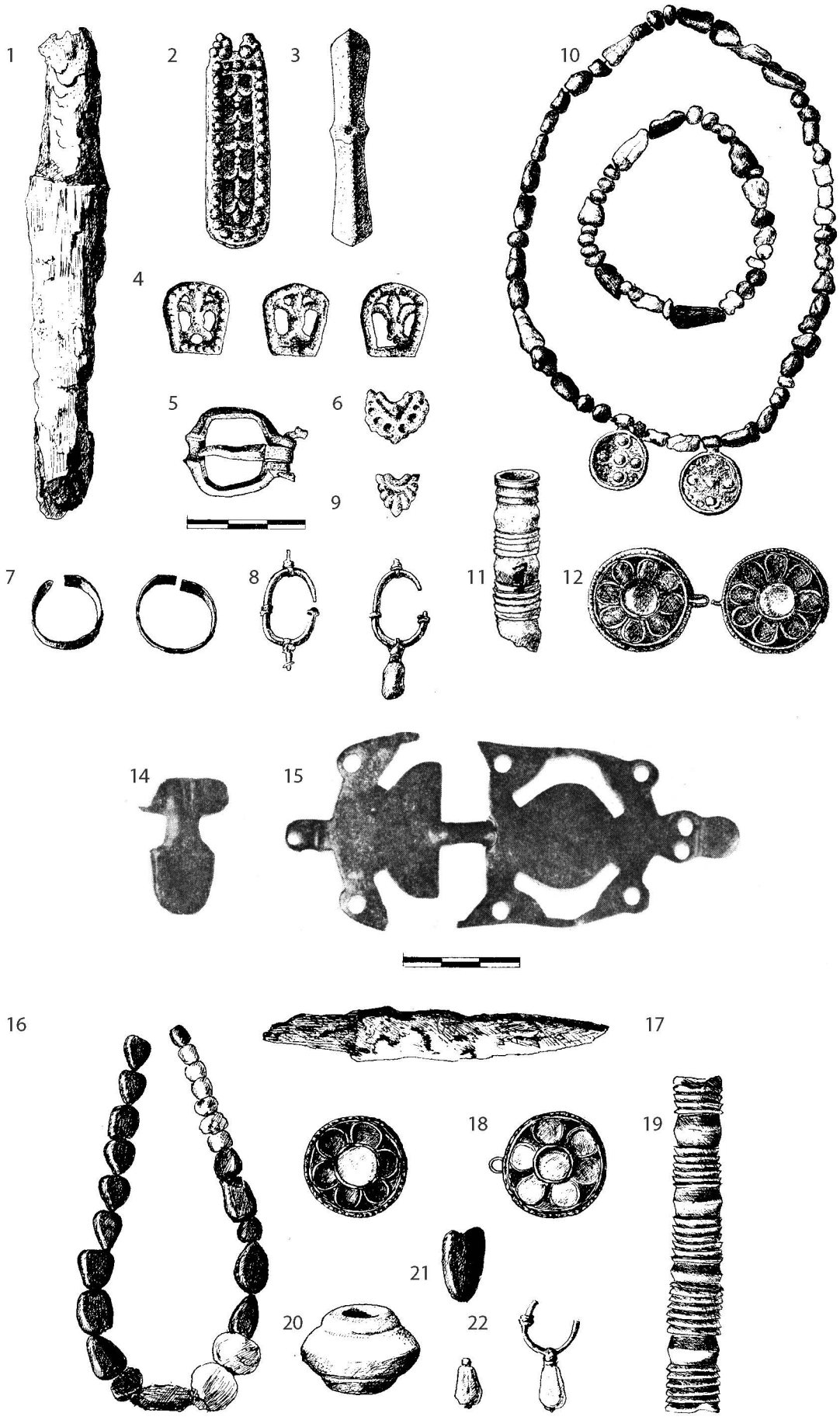

T. 54

Врбас, налази из гробова 71 (16-22), 82 (1-6, 9), 84(7, 8, 10-12), и из уништених целина (14, 15), према Nagy 1971: T. XV/9-17, XVIII/4-12, 24-33, XXXV/12, 13. P. 2:3

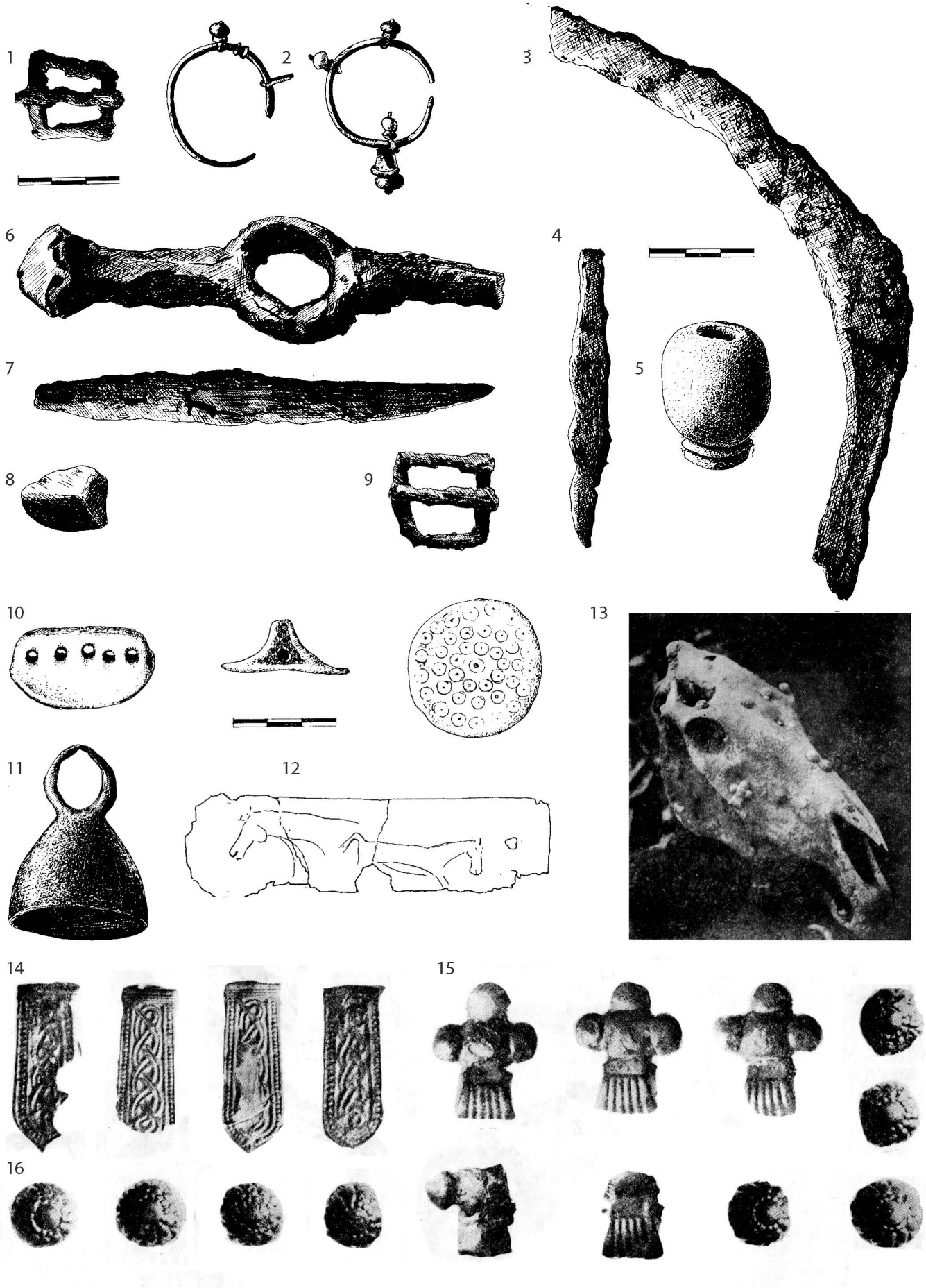

T. 55

Врбас, налази из гробова 118 (6-9), 119 (1, 2), 130 (3-5), дечјег гроба без броја (10, 11), гроба без броја (12) и гроба коња (13-16), према Nagy 1971: T. XXIII/4-10, XXV/2-4, XXVIII/11-13, XL. [1-12 - P. 2:3, 14-16 - P. 2:3?, 13 - б. р.]

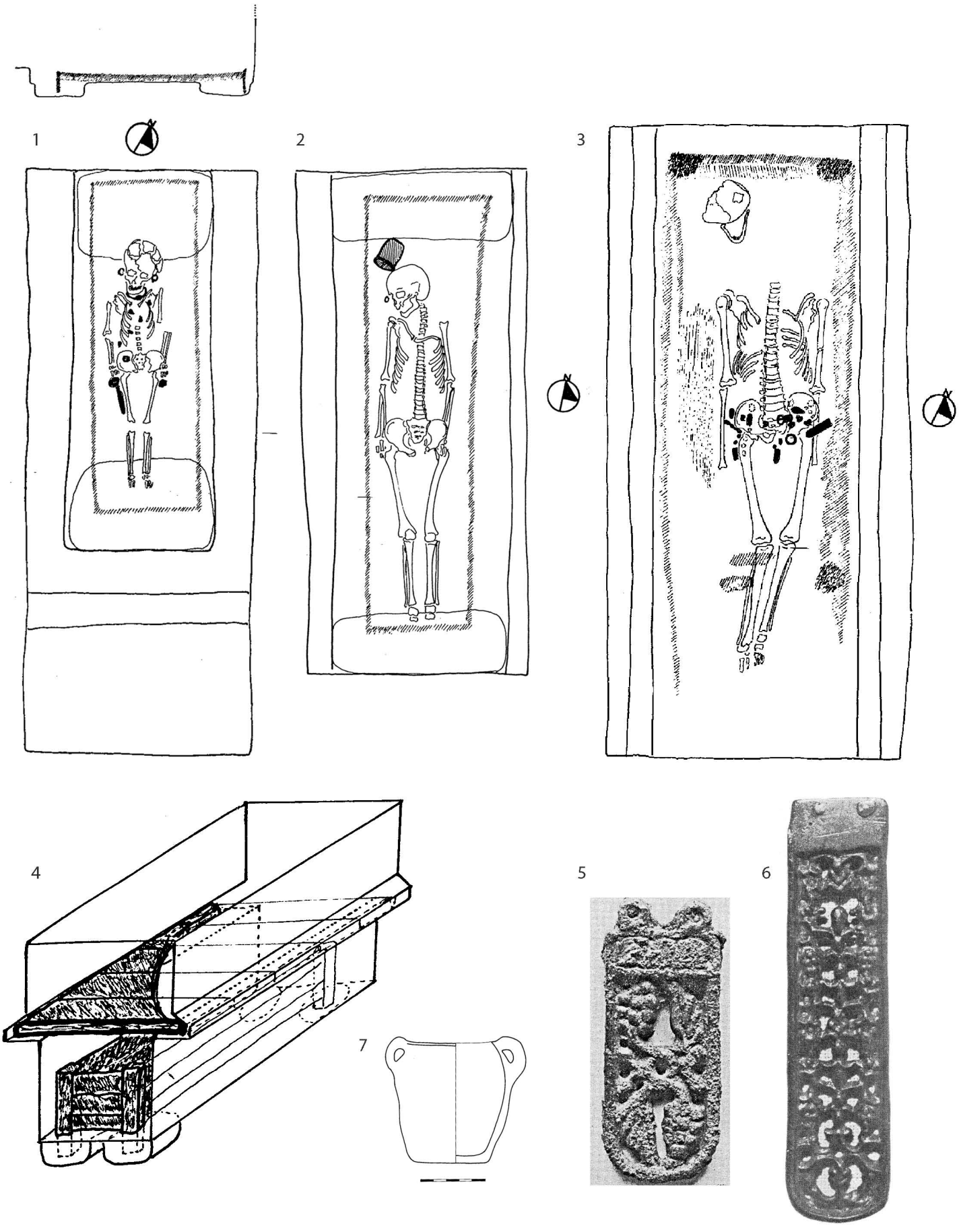

T. 56

Стара Моравица, основе гробова 82, 151 и 179, идеална реконструкција гроба и покретни налази, према Ric 1987: 150, 152, 155 (1-4), Ric 1985b: T. LXV/3 (5), Ricz 1986: Sl. 1 (6), Vida 1999: Taf. 68/2 (7). [1-3 - P. 1:20?, 4 - 6. p., 5, 6 - P. 2:3?, 7 - P. 1:4]

T. 57

1-5 Бачки Соколац, основа гроба 44, аксонометријски приказ гроба с тунелом и покретни налази, према Ricz 1983: Fig. 7 (1), Ricz 1980: Abb. 1/a (2), Ric 1978: T. LXIII/3 (3), Секереш 1958: Сл. 1-3 (4, 5). [1 - P. 1:20?, 4 - P. 2:3, 5 - P. 1:4, 2, 3 - б. р.]

6-12 Бачка Топола, основе гробова 25, 34 и 36 и покретни налази, према Ricz 1983: Fig. 4-6 (6-8), Szekeres 1978: Pl. 5 (9), Vida 1992: Taf. 23/2 (10), Tobias 2011a: Abb. 8A/165, 166 (11, 12). [6-8 - P. 1:20?, 9, 11, 12 - P. 2:3, 10 - P. 1:4]

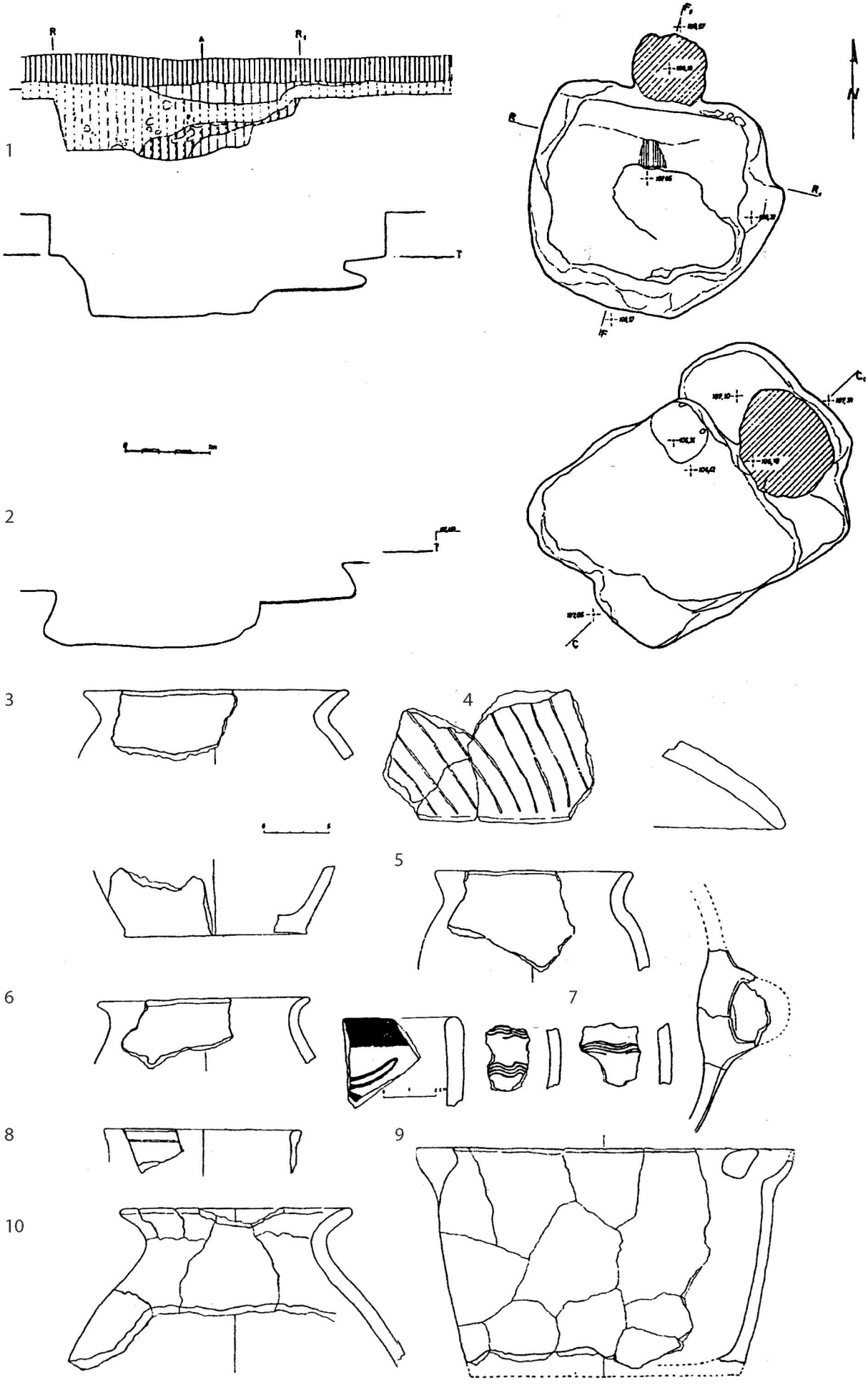

T. 58

Бачка Топола, Озариков салаш, основе и пресеци кућа (1, 2) и керамички налази (3-10), према Анђелић 1994: T. I, II. [3-10 - P. 1:4]

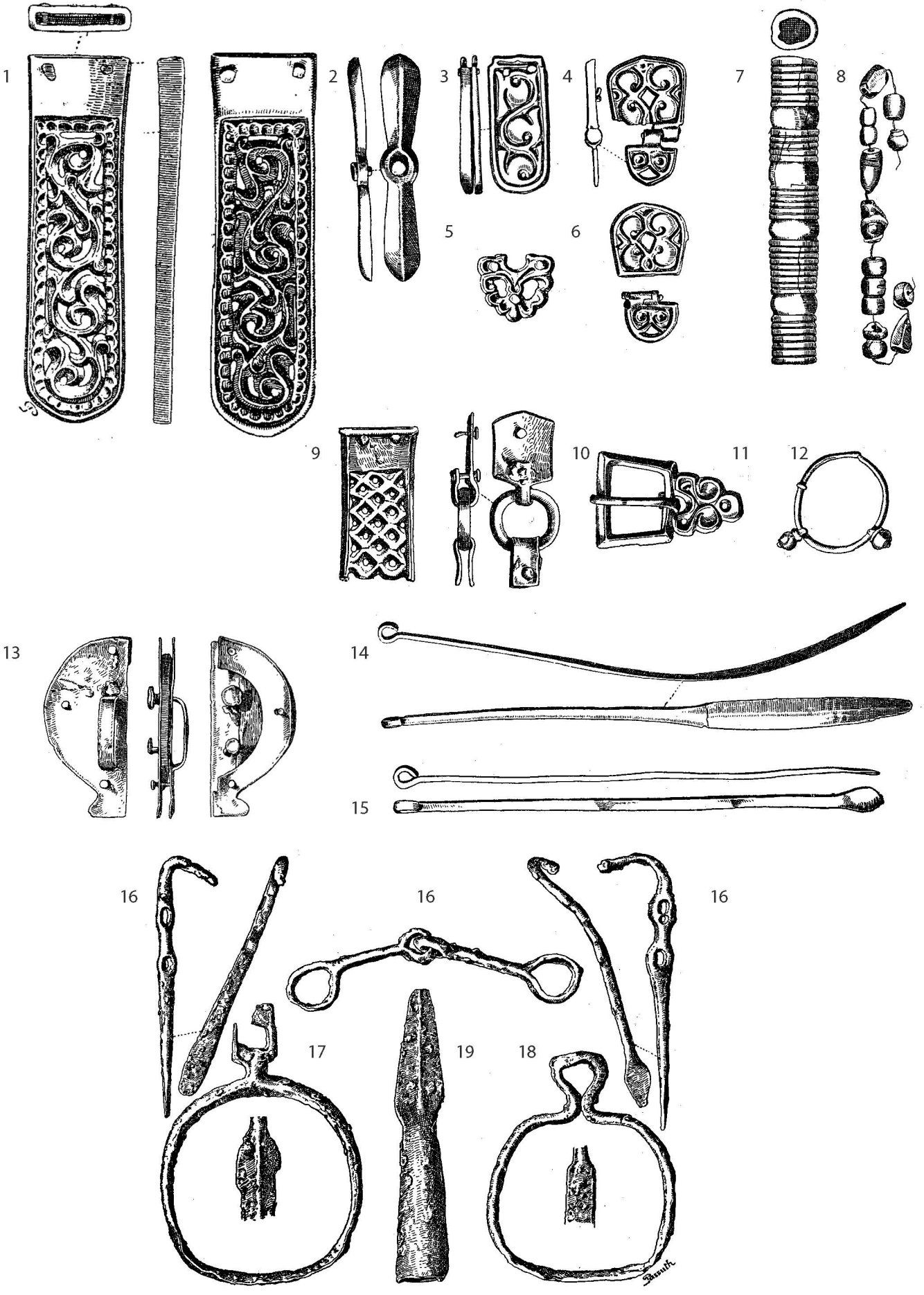

T. 59

Мали Иђош, Жута јама, налази из гробова 3 (1-6), 4 (14, 15), 67 (12), 68 (9-11), 69 (7, 8), 70 (16-19) и 72 (13), према Gubitza 1907: 349/3, 4, 356/67-69, 357/70, 358/72. [1-15 - P. 2:3, 16-19 - б. р.]

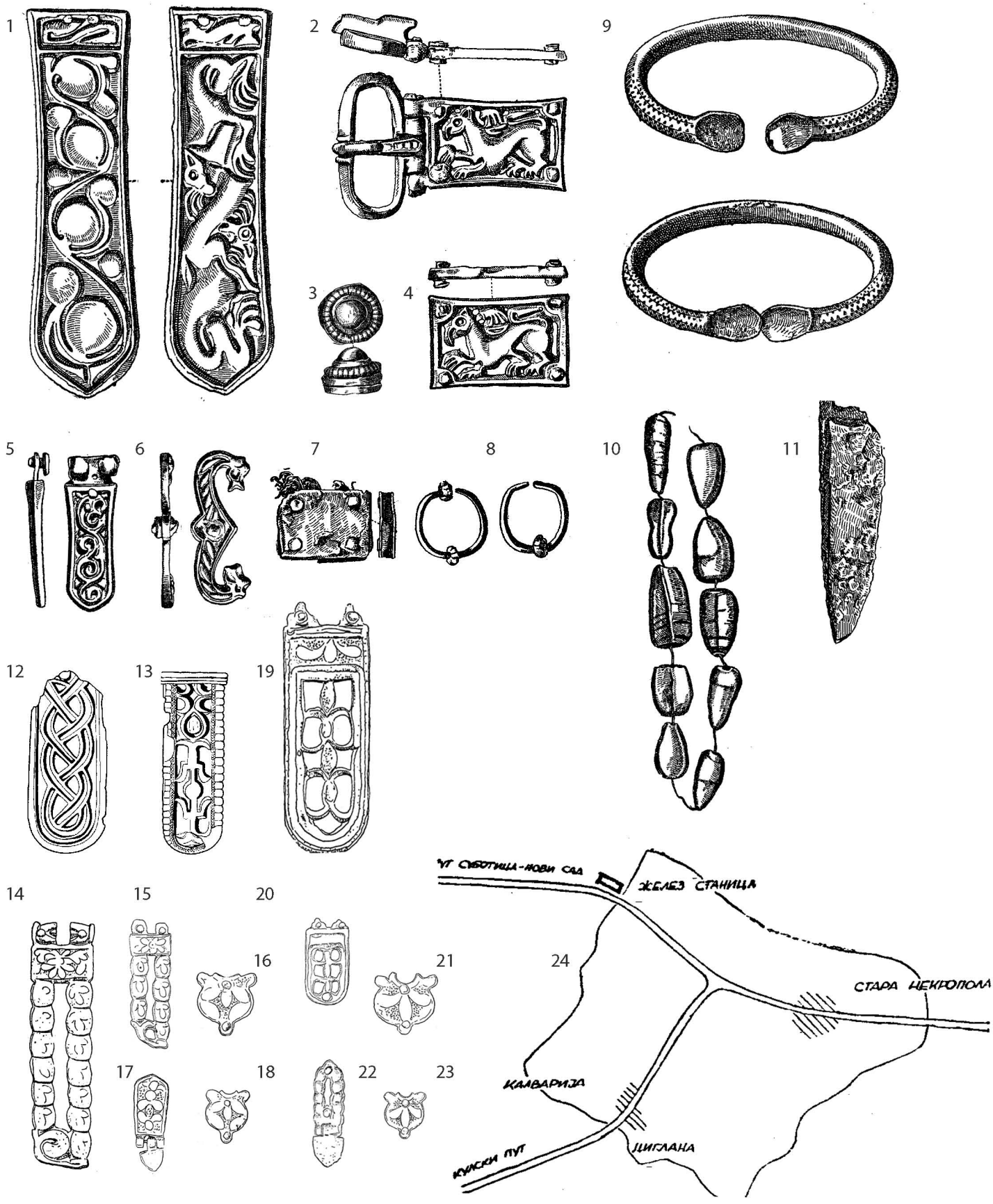

Т. 60

1-13 Мали Иђош, Жута јама, налази из гробова 74a (9-11), 74b (1-8), 82 (12) и 84 (13), према Gubitza 1907: 360/74a, 361/74b (1-11), Dimitrijević et al. 1962: 45, Sl. 8, 9 (12, 13). [1-12 - P. 2:3, 13 - б. р.]

14-23 Мали Иђош, Калварија, налази из гробова 4 (14-18) и 6 (19-23), према Шафарик 1955: Сл. 3а, 4-6, 9а, 10-13. P. 2:3

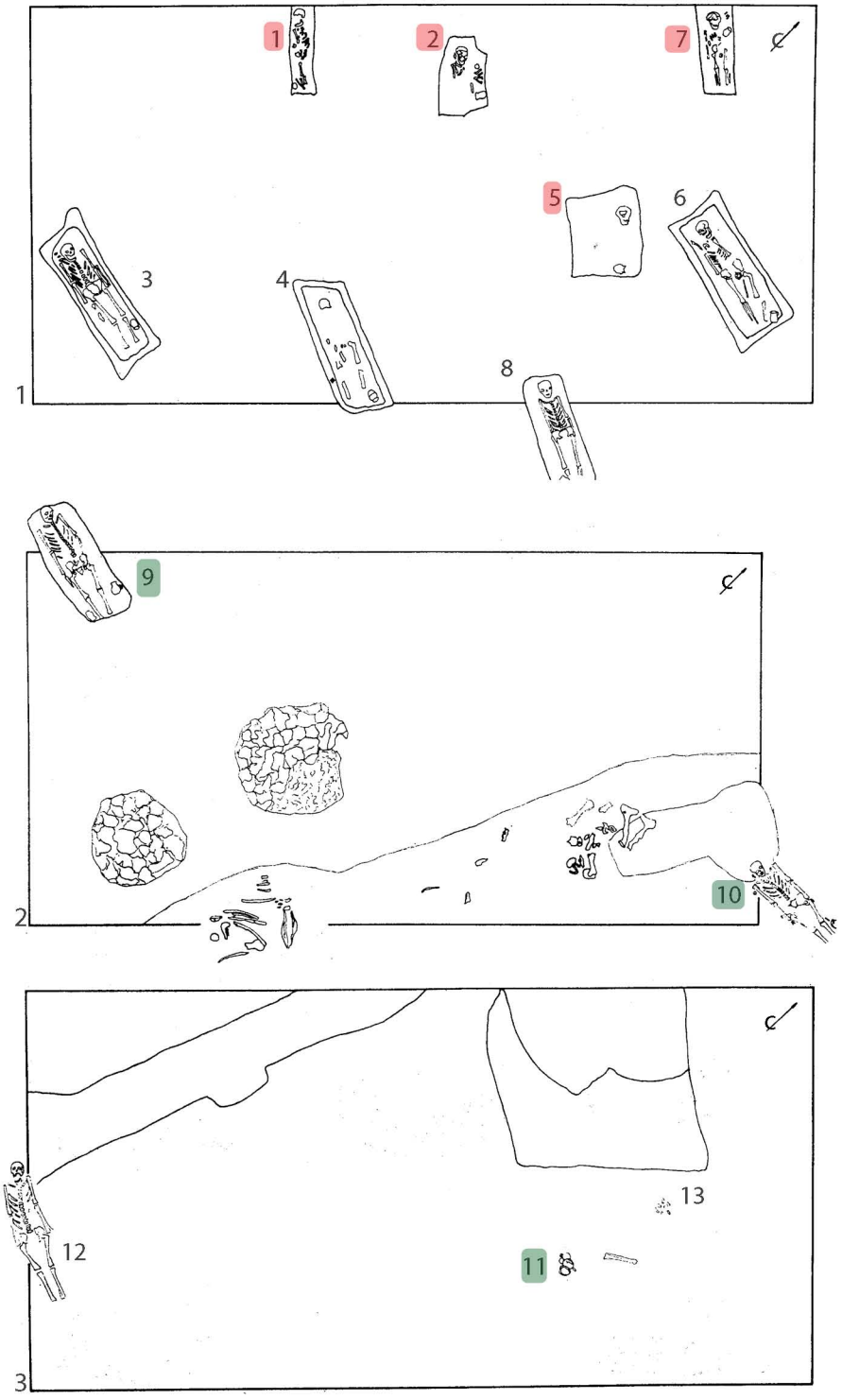

Т. 61
Мали Иђош, Железничка станица, основе сонди 1-3, на основу Поп-Лазић 1975: Т. II-IV. б. р.

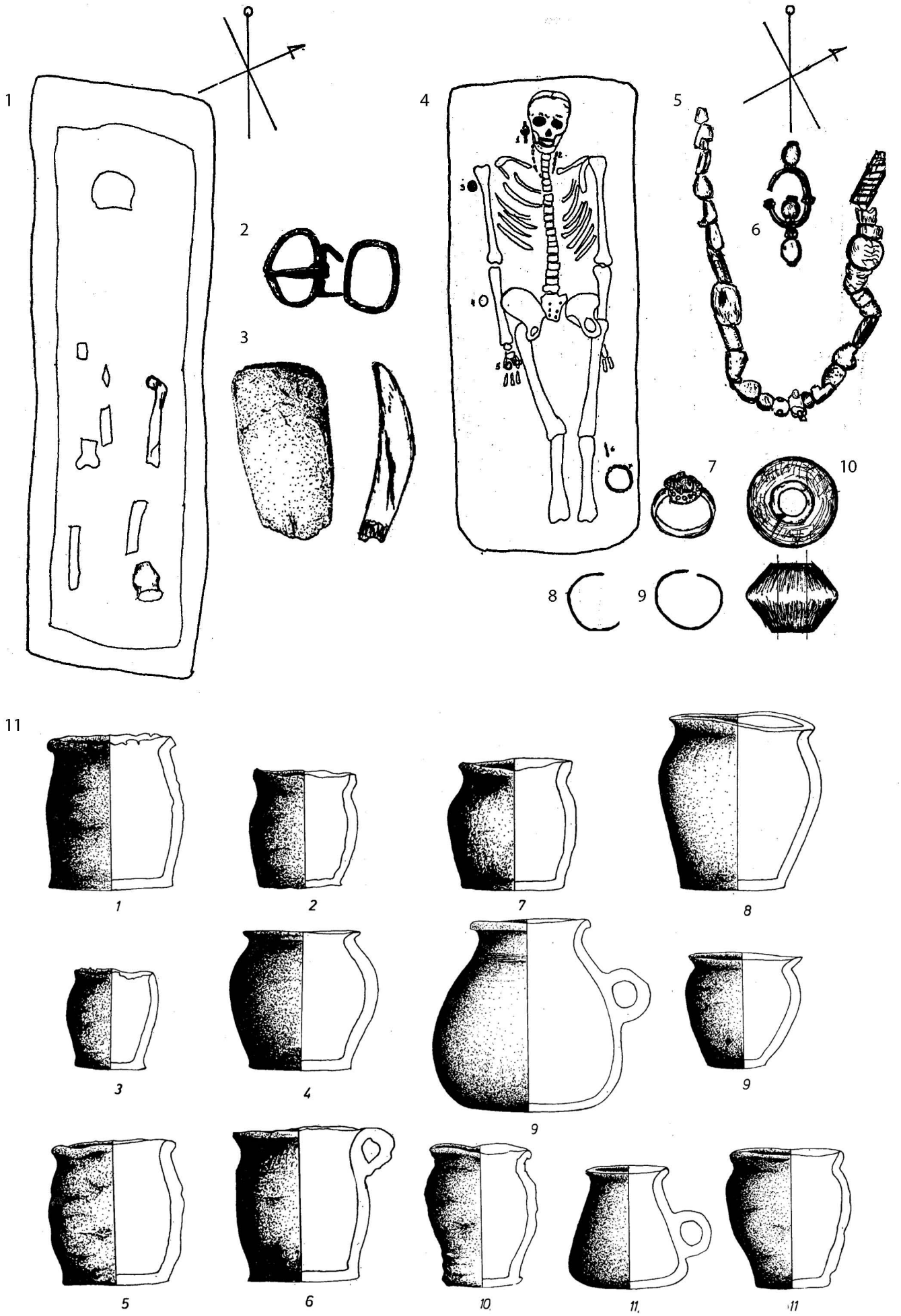

T. 62

Мали Иђош, Железничка станица, основе и налази из гробова 4 (1-3) и 10 (4-10) и керамичке посуде из нумерисаних гробова (11), према Поп-Лазић 1972: T. I, II, Поп-Лазић 1975: T. V, VI, IX/29, 31. [2, 3, 5-10 - P. 2:3, 11 - P. 1:4, 1, 4 - б. р.]

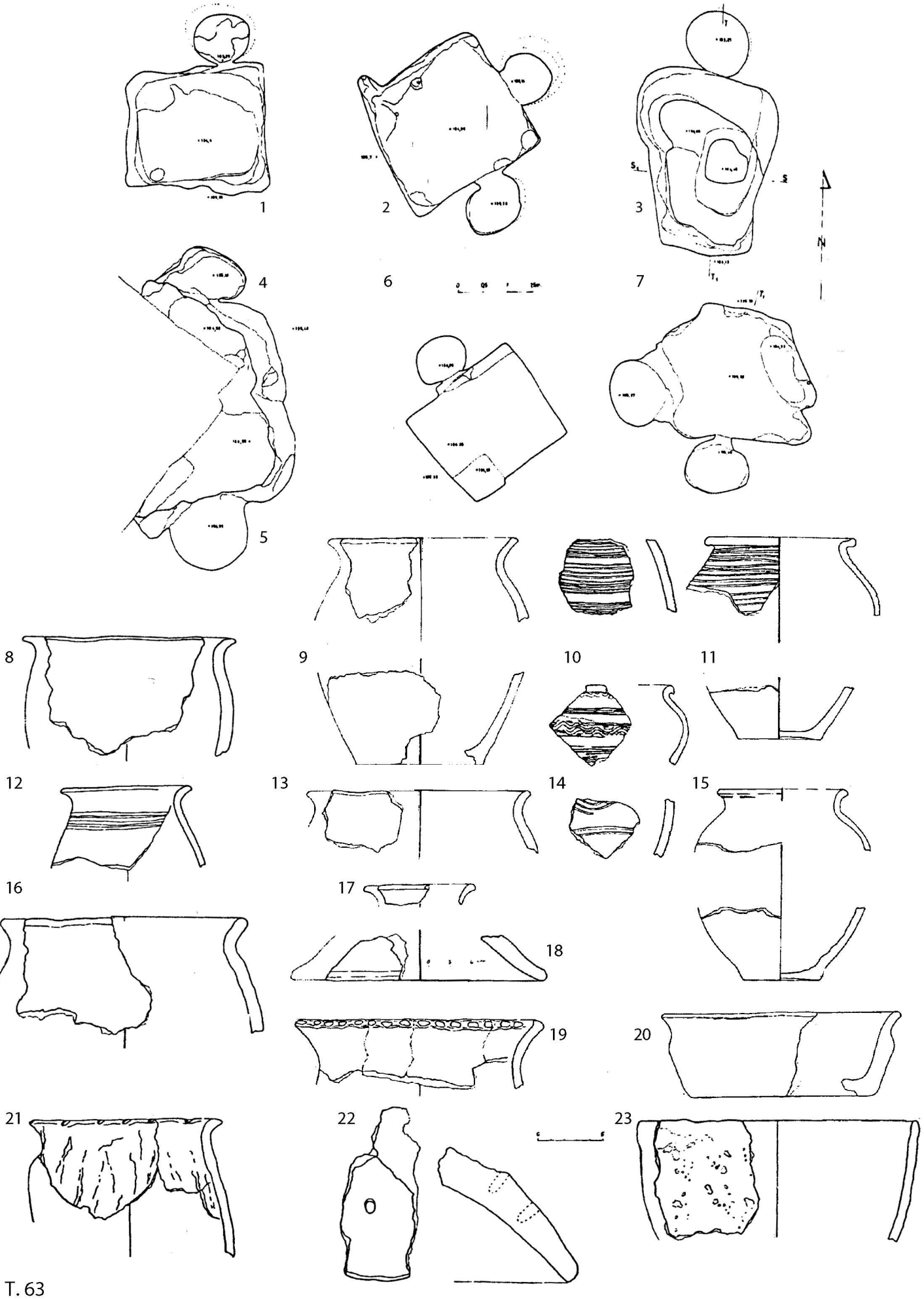

T. 63

Чантавир, основе објеката (1-7) и керамички налази (8-23), према Анђелић 1994: T. IV, V, VII/7, 9-11, IX/6-8.
[1-7 - P. 1:100, 8-23 - P. 1:4]

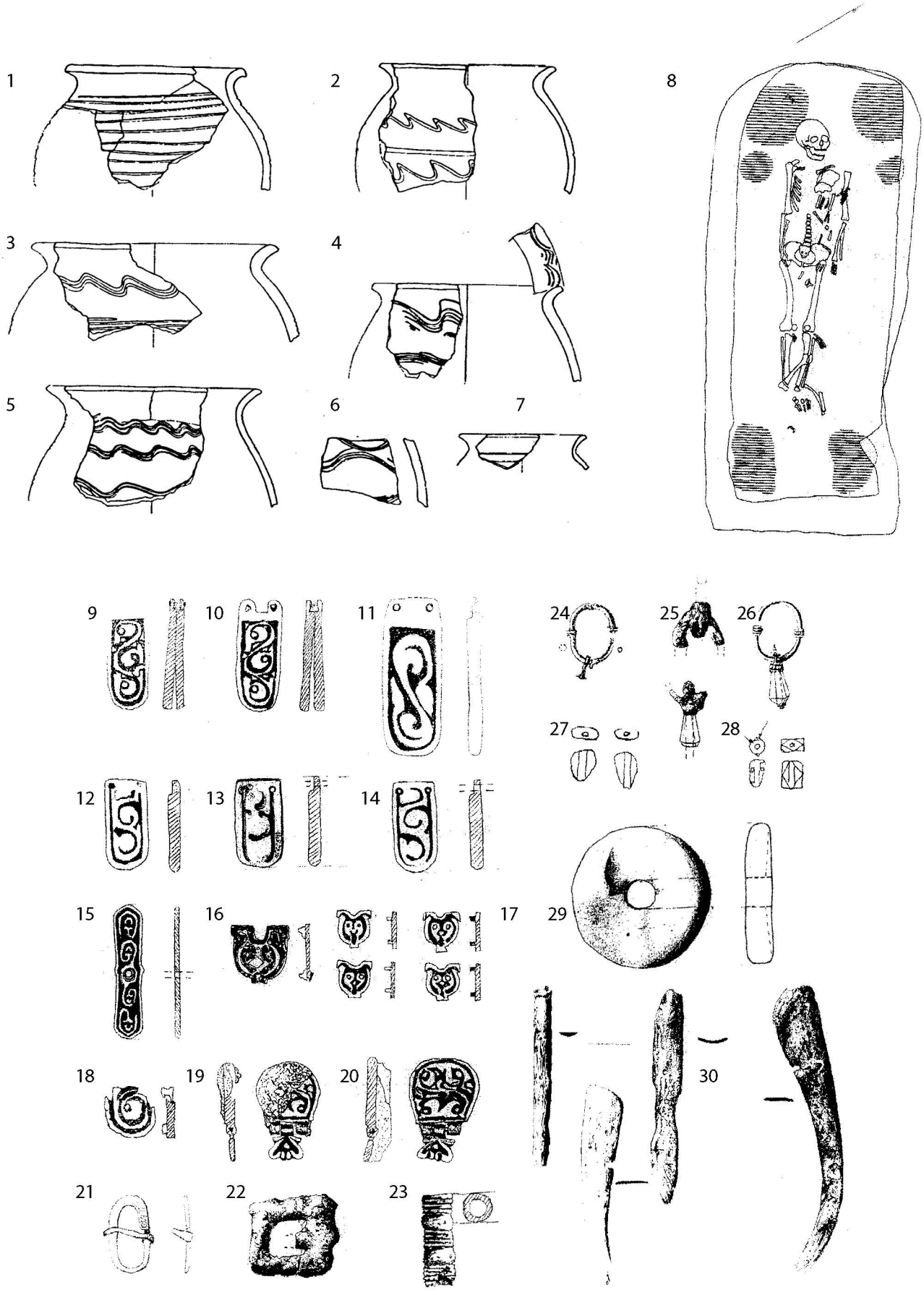

Т. 64

1-7 Чантавир, према Анђелић 1994: Т. VI/1-7. Р. 1:4

8-31 Хоргош, Надвожњак, основа гроба (8) и покретни налази (9-30), према Недељковић 2008: Т. I-III, V . б. р.

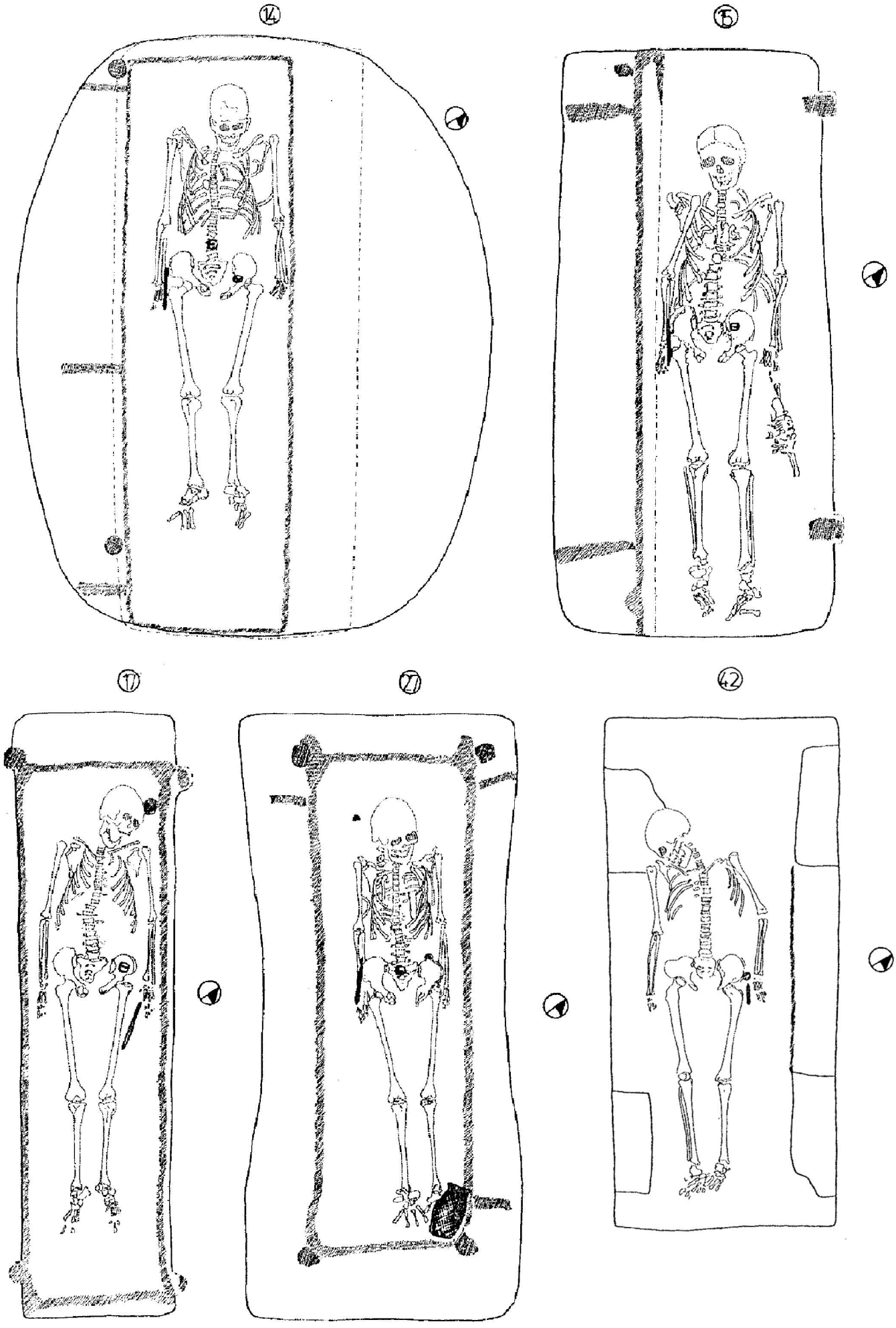

T. 65
Хоргош, Буџак, нумерисане основе гробова према Риц 2003: T. I, II/42. P. 1:20

Т. 66

1-3 Хоргош, Буџак, према Tobias 2011a: 8A/178, 179, 8B/203. P. 2:3

4-34 Хоргош, Ердегљук, налази из растурених гробова (4-20) и гробова I, II (21-26?) и V (27-34), према Tergina 1894: 199, I, II, V. [1-3, 21-34 - P. 2:3, 4-20 - б. р.]

1

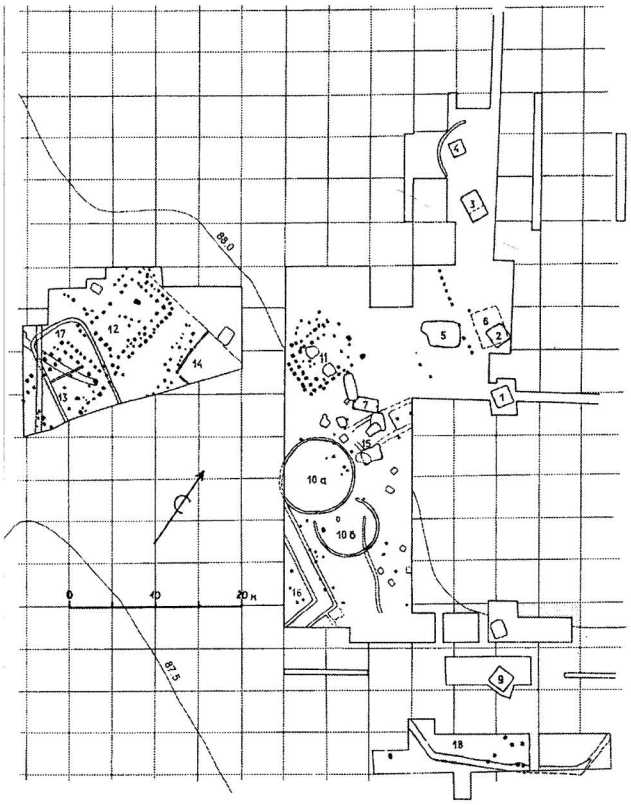

2

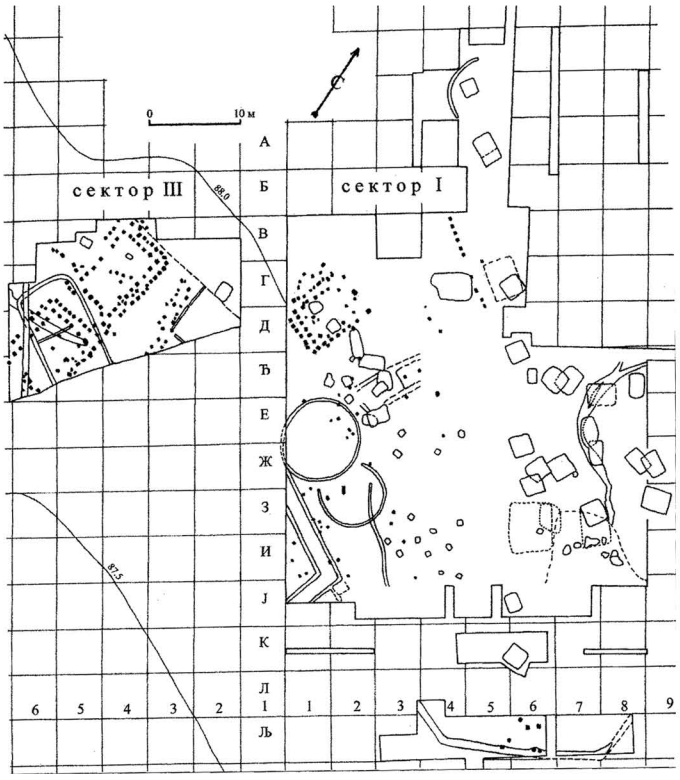

3

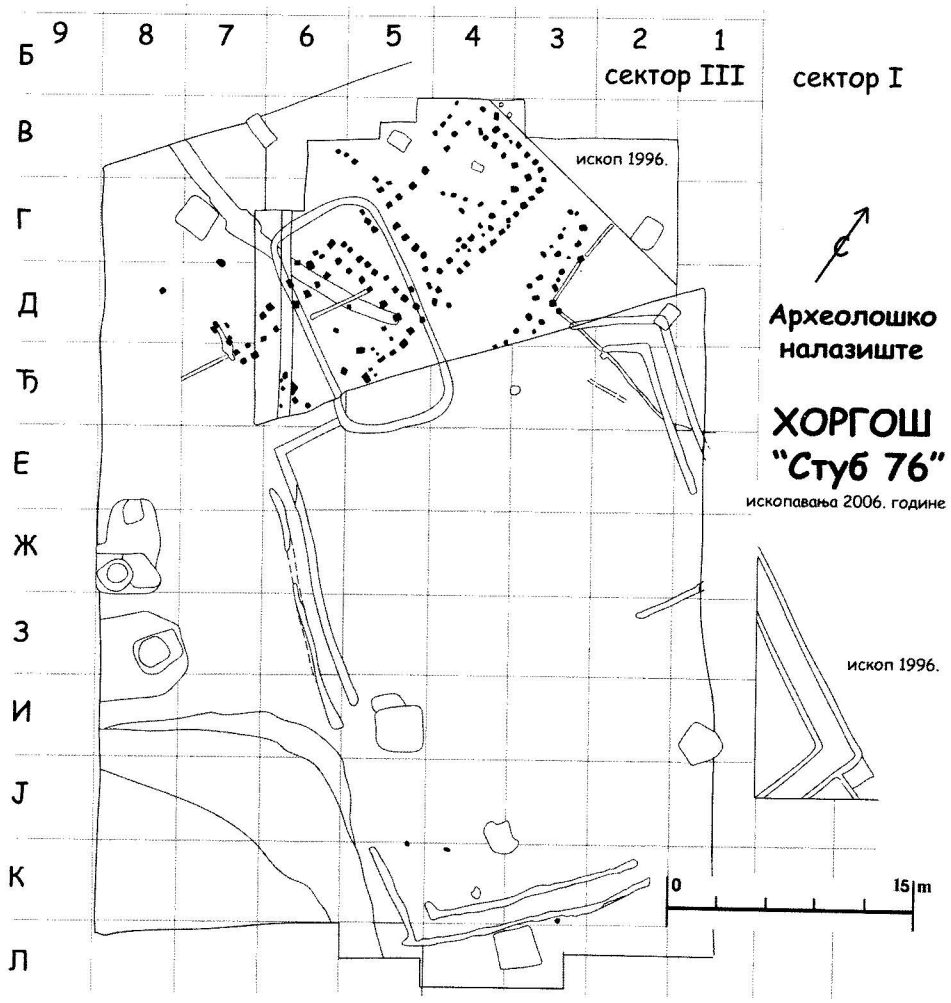

Т. 67

Хоргош, Стуб 76, ситуациони планови према Трифуновић 1999-2000: План 2 (1), Трифуновић 2007: Сл. 1 (2), Трифуновић 2008: Сл. 1 (3).

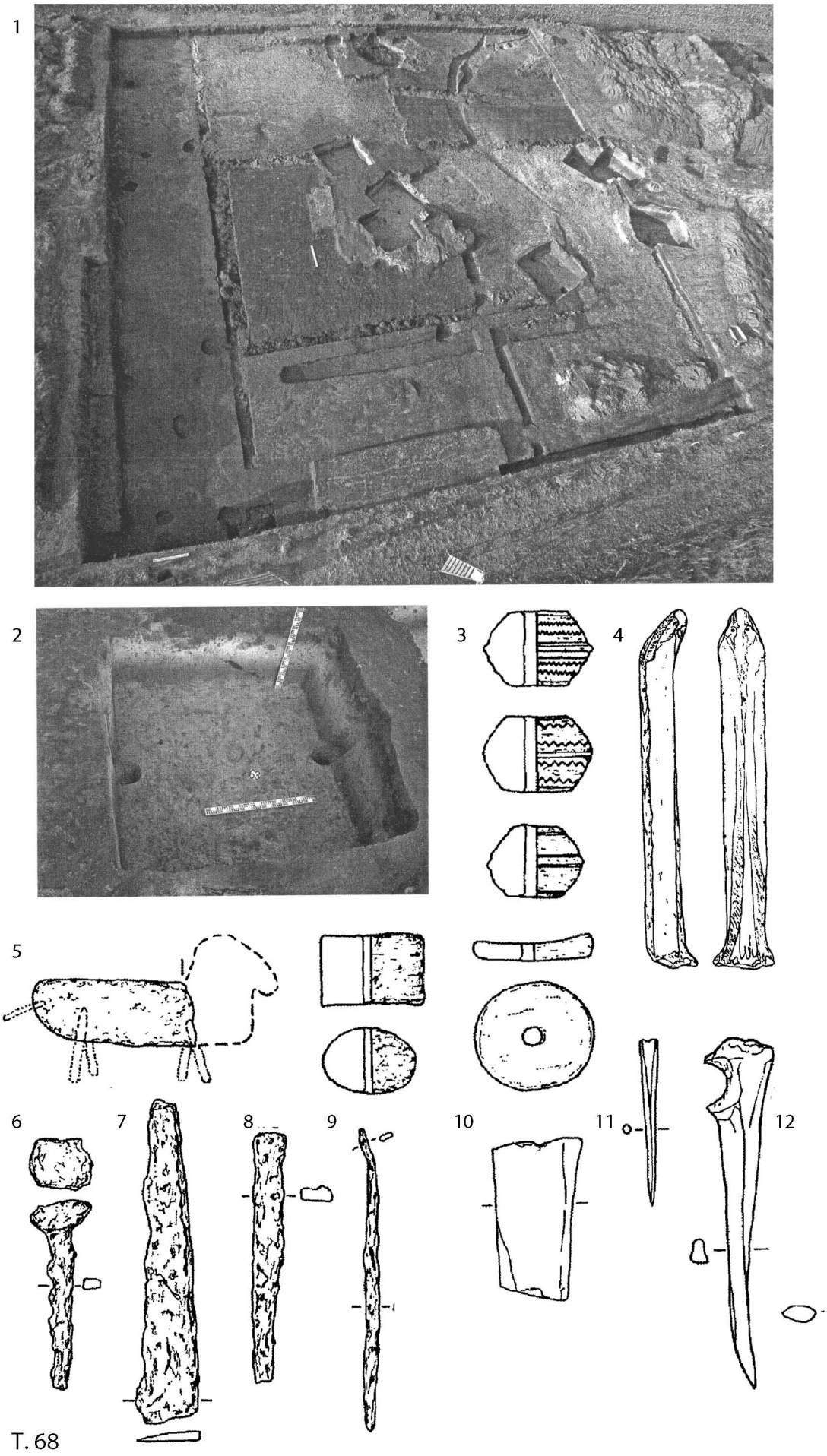

Т. 68

Хоргош, Буџак, основе ископа (1) и укопаног објекта (2) и покретни налази (3-12), према Трифуновић 2007: Сл. 2, 3, Трифуновић 1999-2000: Т. XIII. 6. р.

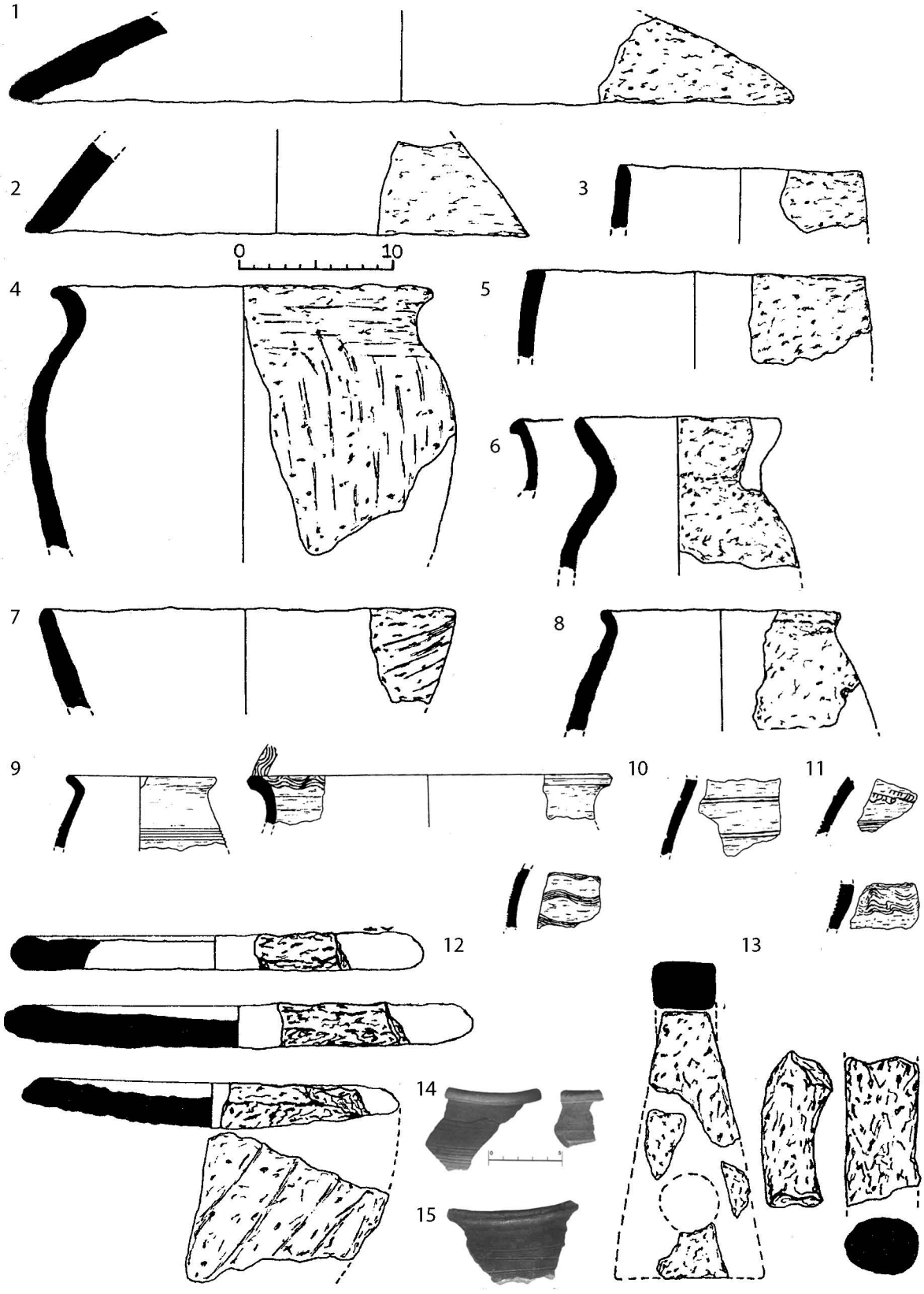

Т. 69

Хоргош, Стуб 76, избор керамике према Трифуновић 1997: Т. II (1-13), Трифуновић 2008: Сл. 6, 7 (14, 15). Р. 1:4

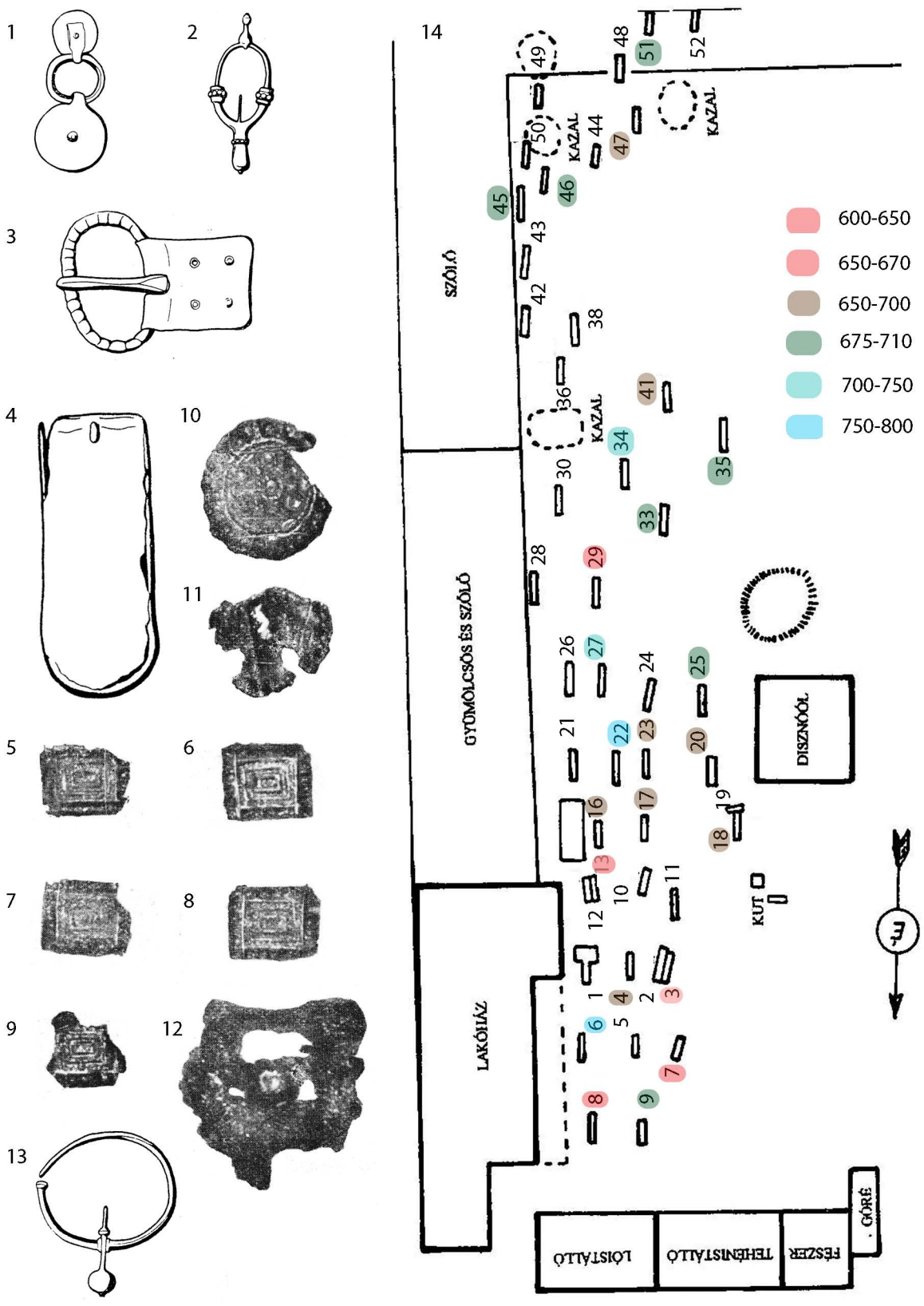

T. 70

1-2 Надрљан I, налази из гробова 7 и 35 према Dimitrijević et al. 1962: 51, Sl. 8, 9 [1 - P. 2:3, 2 - б. р.]

3-14 Надрљан II, налази из гробова 1 (3), 20 (13), 33 (4), 45 (5-10) према Dimitrijević et al. 1962: 51, Sl. 11-13 (3, 4, 13) и Vinski 1958: T. IX/1-5, 8, 12-13 (5-12), P. 2:3, и ситуациони план на основу Gere 1998: T. II [б. р].

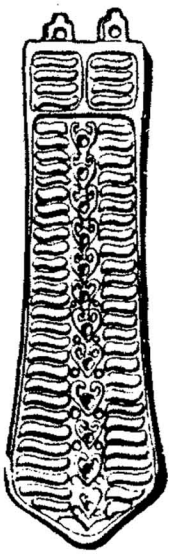

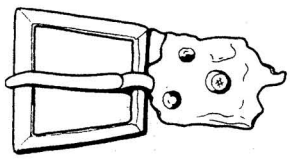

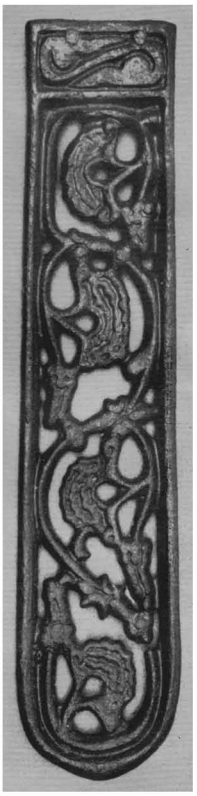

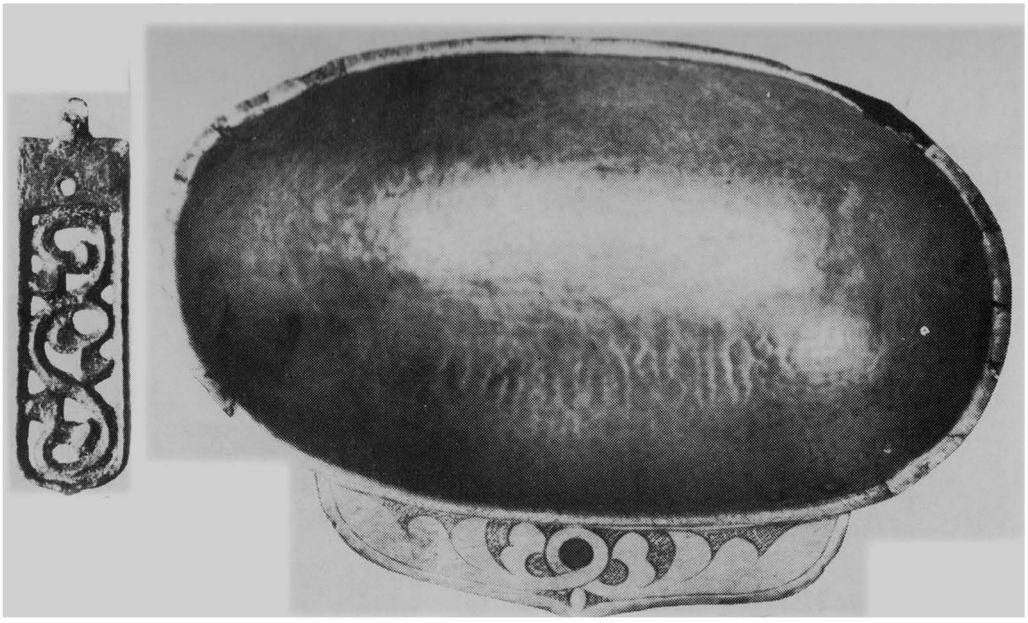

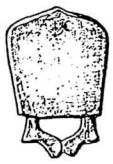

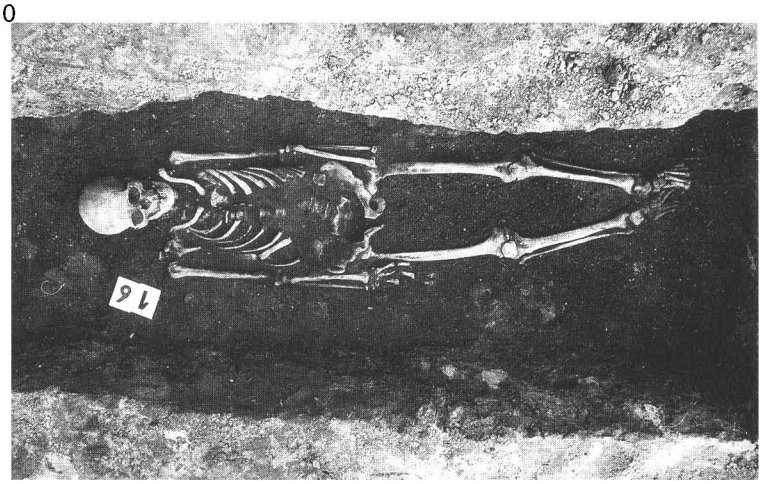

Т. 71

1-3 Надрљан, Башта Каваи Ласла, гроб 1, према Dimitrijević et al. 1962: 53, Sl. 19-21 [1, 2 - P. 2:3. 3 - б. р.]

4 Сента, према Dimitrijević et al. 1962: T. XXXI/1. P. 2:3

5-8 Ада, Циглана Бакош Калман, према Nagy 1972: Pl. 21/1, 3 [5, 6 - P. 2:3?] и Csuthy 2012: 184, Fig. 2/1, 5/1[7, 8 - б. р.].

9 Мол, према Dimitrijević et al. 1962: T. XXXI/3. P. 2:3

10 Бечеј, Перлек, основа гроба пема Микић-Антонић 2003: Сл. 5. б. р.

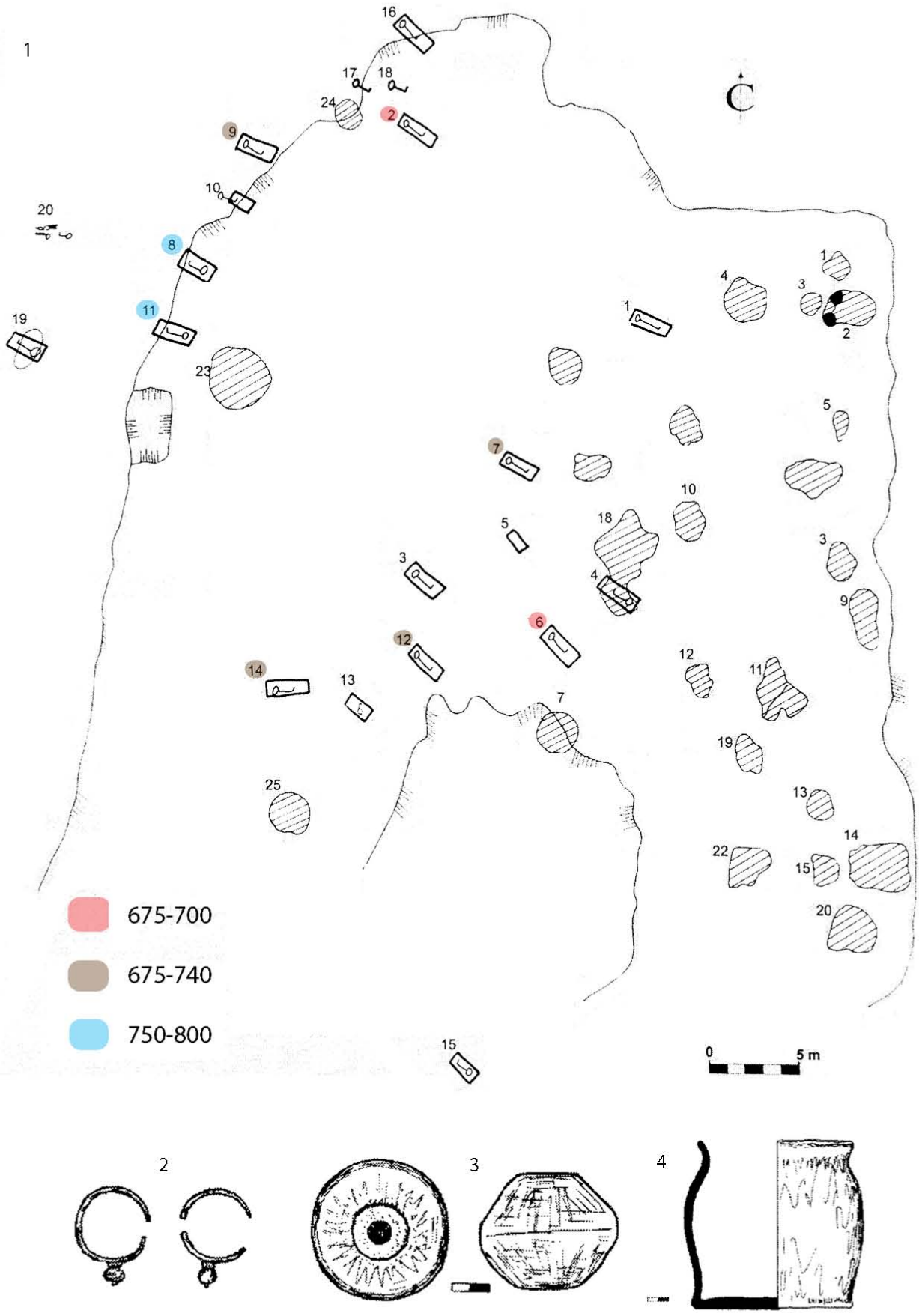

T. 72

Бечеј, Перлек, ситуациони план (1) и налази из гроба 9 (2-4) на основу Микић-Антонић 2003: Карта 2, T. IV/9-1, 3, 7. [2, 3 - P. 2:3, 4 - P. 1:4]

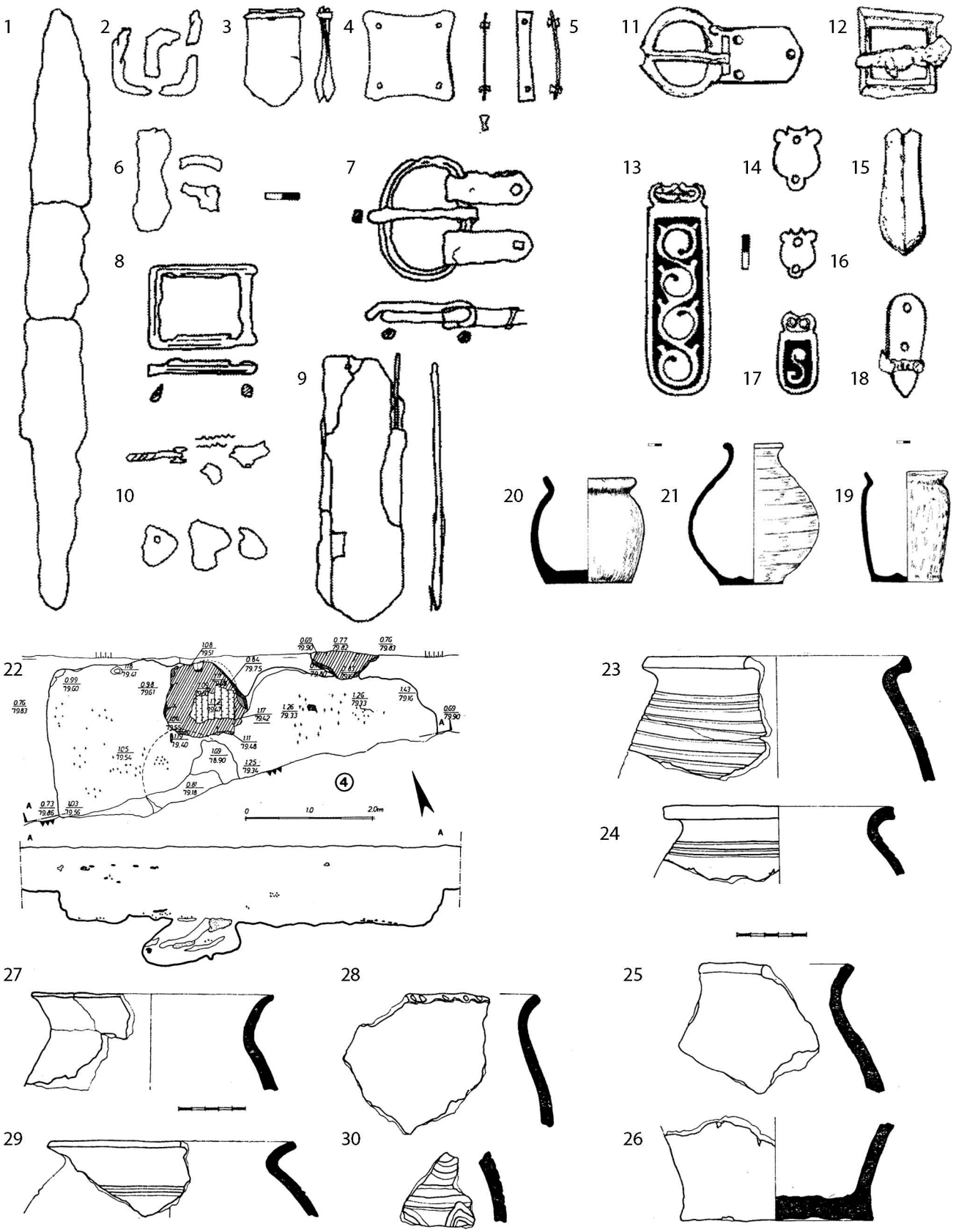

T. 73

1-21 Бечеј, Перлек, налази из гробова 2 (1-10), 4 (20-21) и 8 (11-19), према Микић-Антонић 2003: T. IV/2, 4, 8. [1-18 - P. 2:3, 19-21 - P. 1:4]

22-30 Бечеј, Ботра, основа објекта 4 и керамички налази из насеља, према Станојевић 1987: Сл. 1, 6, 7. P. 1:4

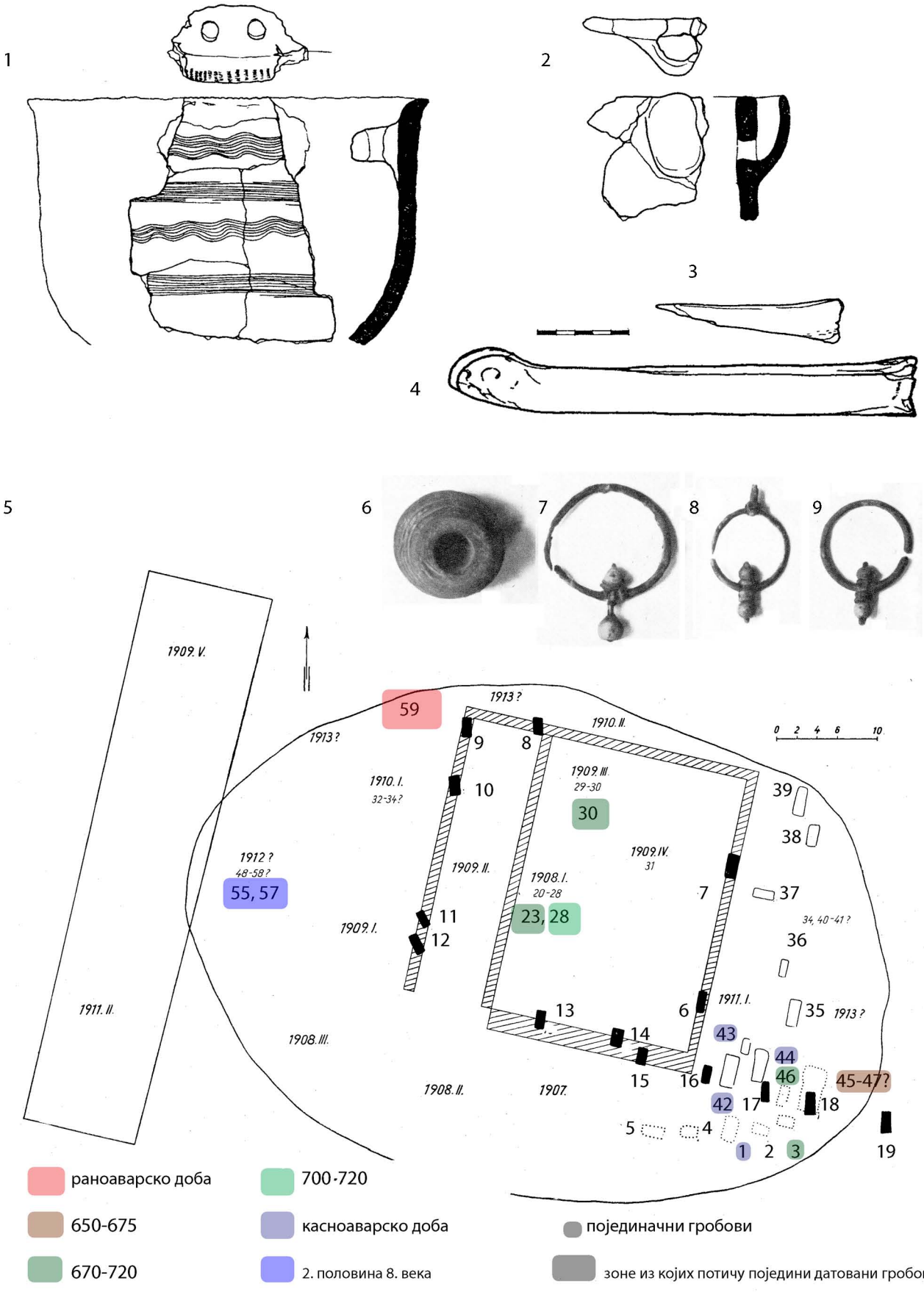

T. 74

1-4 Бечеј, Ботра, налази керамике и предмета од кости, према Станојевић 1987: Сл. 5, 10. [1, 2 - P. 1:4, 3, 4 - P. 1:3]

5-9 Чока, Кремењак, ситуациони план (5) и налази из гробова 23 и 30, на основу Kovrig, Korek 1960: Fig. 1, Pl. CII/6-7, 11, 18 [6-9 - P. 2:3].

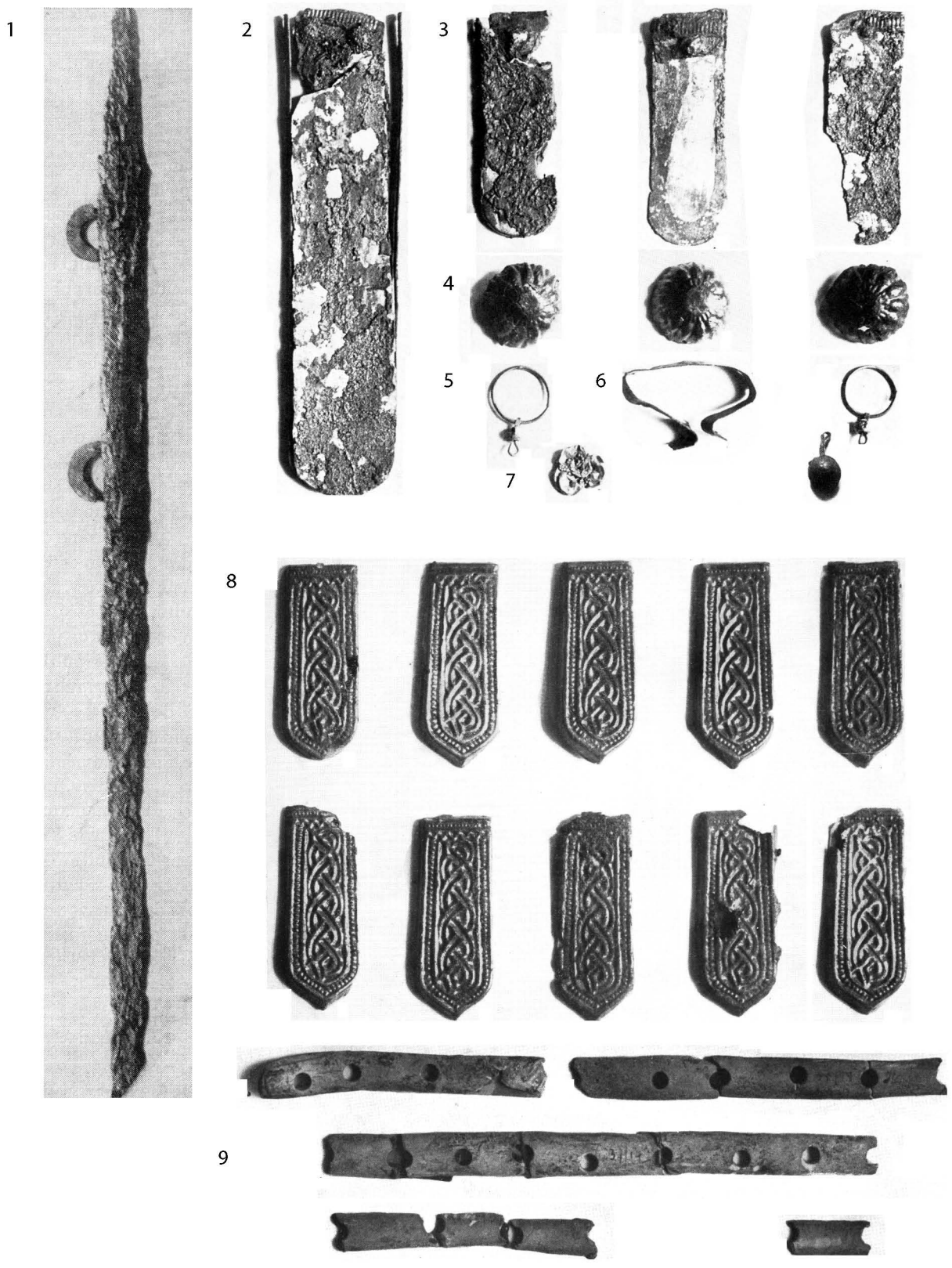

Т. 75

Чока, Кремењак, налази из гроба 45 према Kovrig, Korek 1960: Fig. 6 (1), Pl. XCV//1-10, 18, 19 (2-7), XCVIII/1-10 (8), XCIX/1-5. [1 - P. 1:5, 2-9 - P. 2:3]

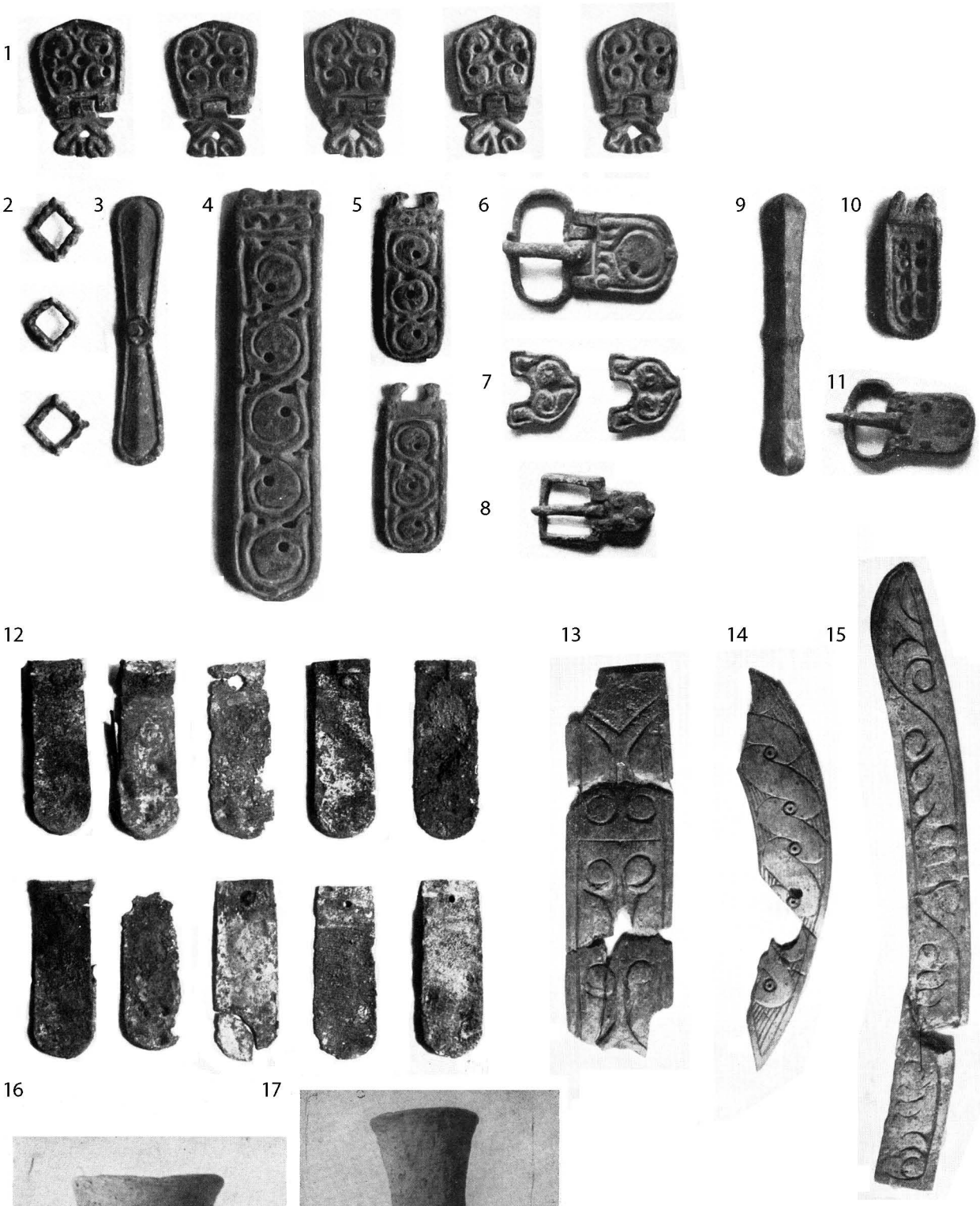

Т. 76

Чока, Кремењак, налази из гробова 20 (16), 40 (17), 47 (13-15), 55 (9-11), 57 (1-8) и 59 (12), према Kovrig, Korek 1960: Fig. 2, 3, Pl. XCV/11-17, 21-22, XCVIII/11-15, CIII. [1-15 - P. 2:3, 16, 17 - P. 1:4]

T. 77

1-2 Чока, Секе Мајур, према Dimitrijević et al. 1962: 16, Sl. 14-15. P. 2:3

3-5 Нови Бечеј, према Dimitrijević et al. 1962: 22, Sl. 1-4. [4 - P. 2:3, 3, 5 - б.р.]

6 Перлез, према Dimitrijević et al. 1962: 27, T. XXXII/1-2. P. 2:3

7-12 Панчево, Горњоварошка циглана, према Ђорђевић, В. 2010: T. XC/2, 3, XCI/2, 4-6. P. 2:3

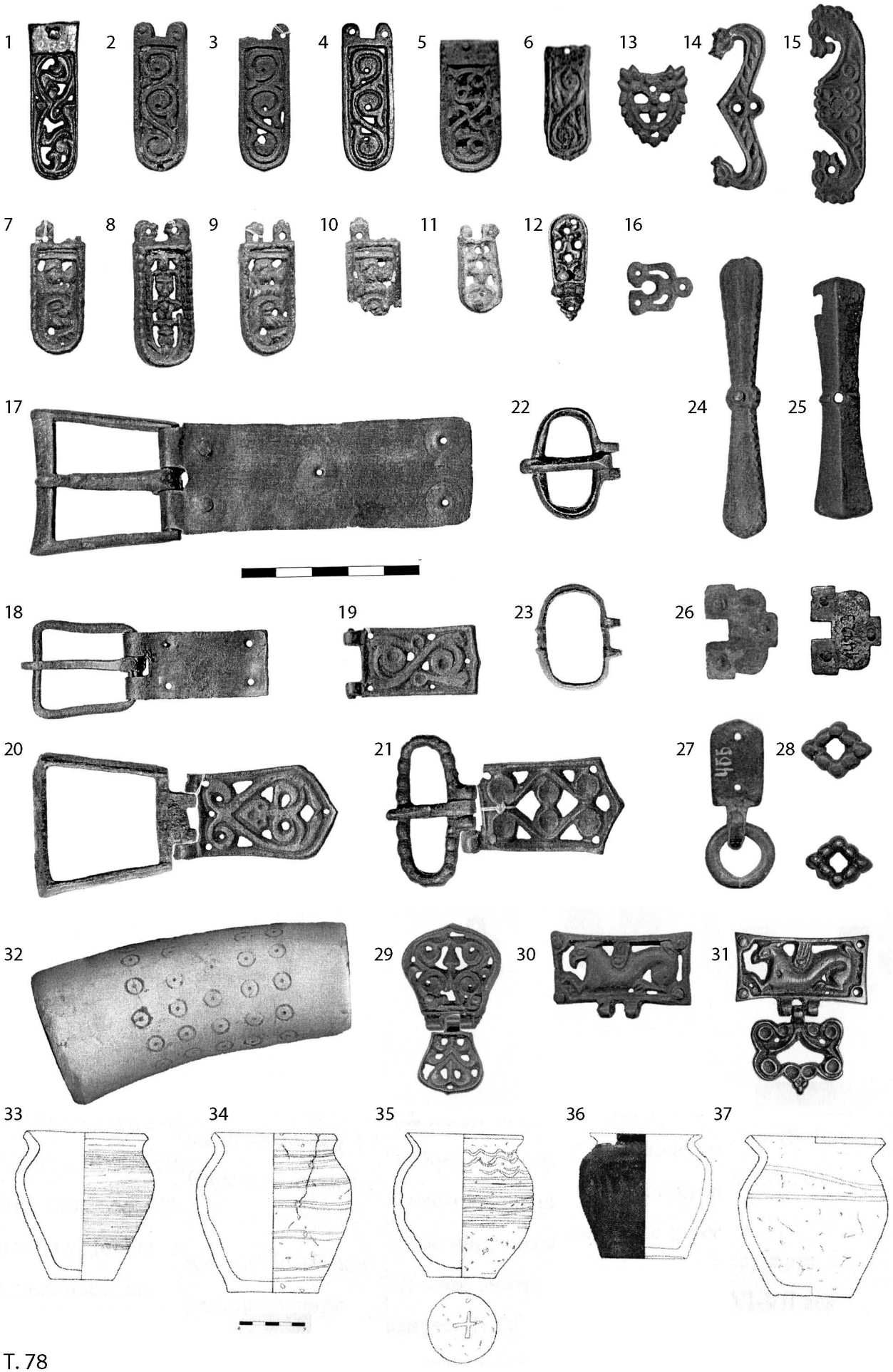

T. 78

Панчево, Горњоварошка циглана, према Ђорђевић, В. 2010: Т. XCII, XCIII/7-9, XCIV/7-10, 12, 13, 17-23, Сл. 2/9-13. [1-32 - Р. 2:3, 33-37 - Р. 1:4]

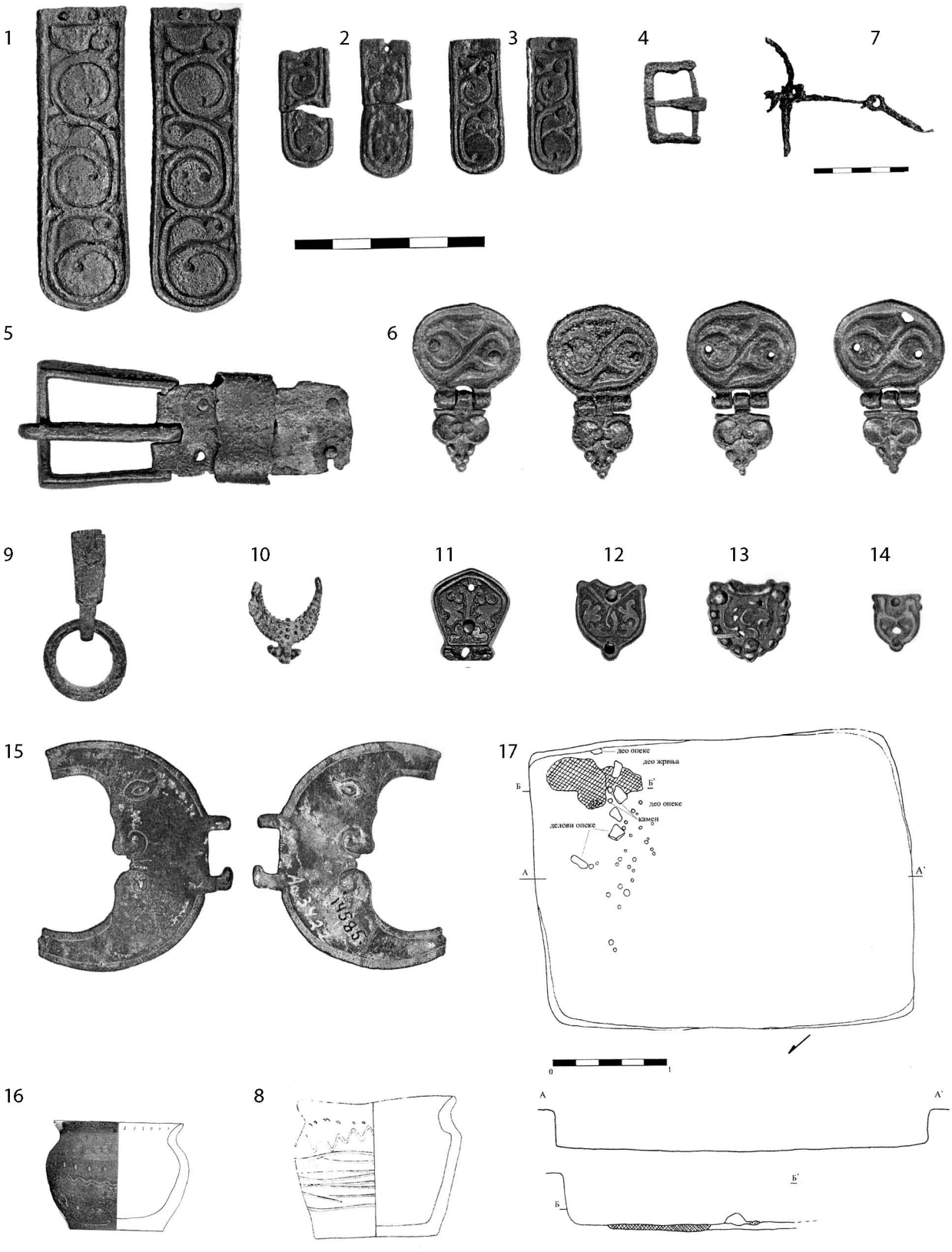

Т. 79

1-7 Панчево, Војловица, према Ђорђевић, В. 2010: Т. VI/1-10. [1-6 - Р. 2:3, 7 - Р. 1:3]

8 Панчево, Стаклара, према Ђорђевић, В. 2010: Т. CII/1. Р. 1:4.

9 Дубовац, Бели брег, према Ђорђевић, В. 2010: Т. CLI/3. Р. 1:4.

10-16 Дубовац, Кудељиште, према Ђорђевић, В. 2010: Т. CLVI/2-5, 8, 9, 15. [10-15 - Р. 2:3, 16 - Р. 1:4]

17 Старчево. основа куће 4 према Ђорђевић, В. 2010: Т. CXXVII. Р. 1:50.

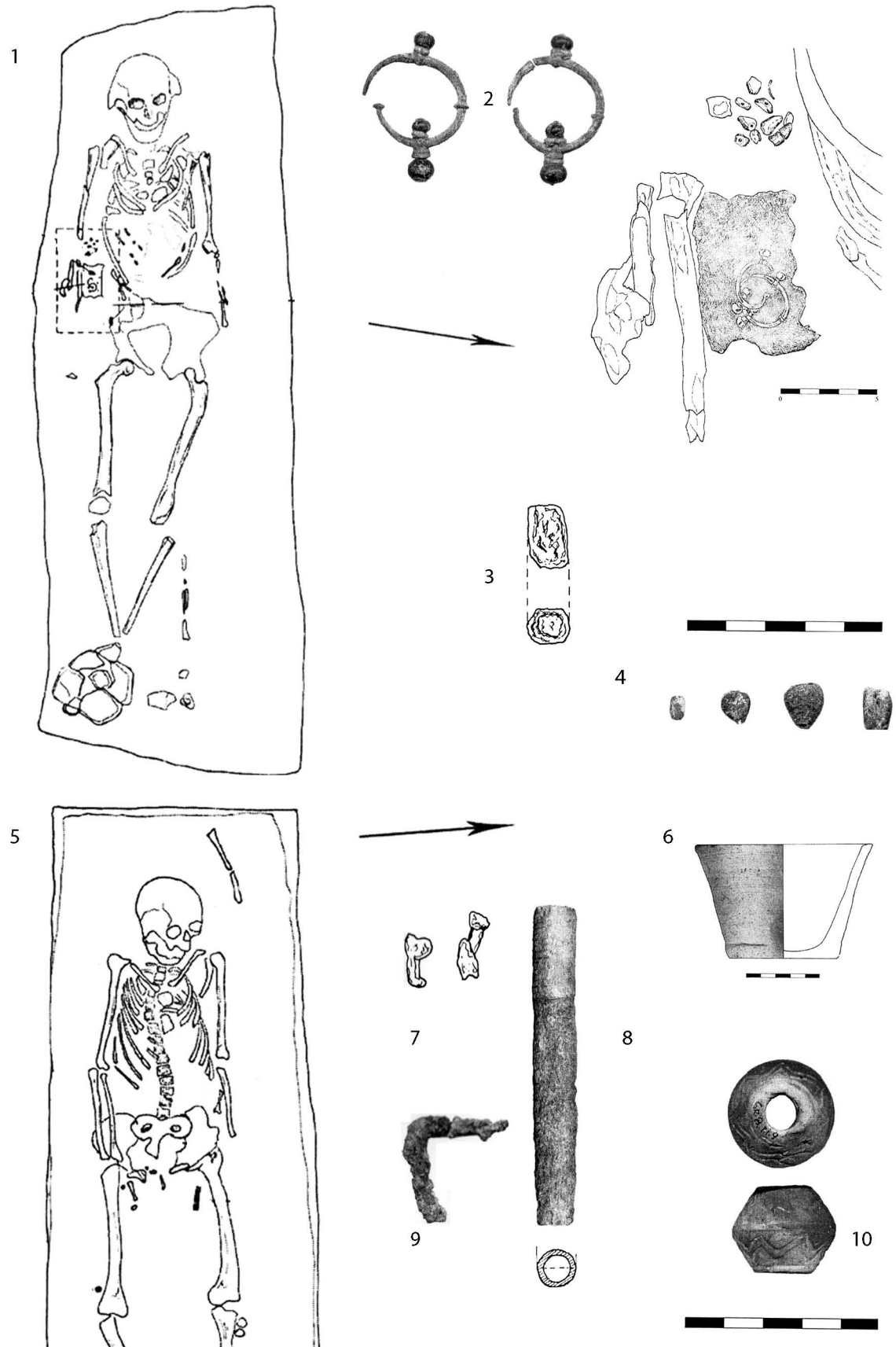

T. 80

Старчево, основе и налази из гробова 6 (1-4) и 8 (5-10) , према Ђорђевић, В. 2010: T. CXXIII/2-5, CXXIV/1-4. [1, 5 - P. 1:20, 2-4, 7-10 - P. 2:3, 6 - P. 1:4]

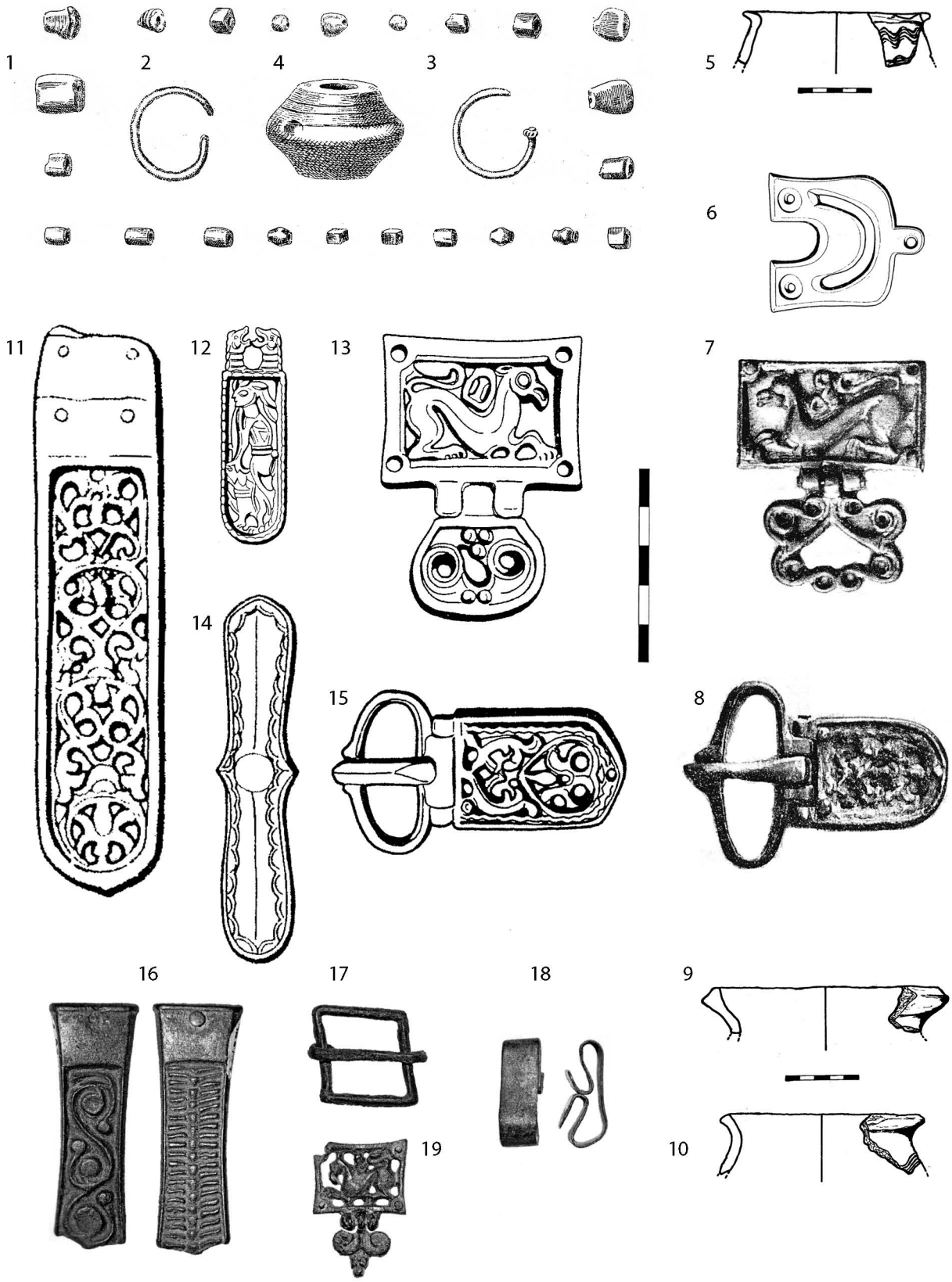

T. 81

1-4 Рабе, према Reizner 1899: T. II/98-123. б.р.

5 Добрица, према Трифуновић 1990a: T. X/16. P. 1:4.

6-10 Иланџа, према Dimitrijević et al.1962: 18, Sl. 1, T. XXX/2, 3 (6-8) и Трифуновић 1990a: T. X/5, 6. [6-8 - P. 2:3, 9, 10 - P. 1:4]

11-15 Врбица, према Dimitrijević et al.1962: 29, Sl. 1, 30, Sl. 2-5. P. 2:3

16-18 Баваниште, према Ђорђевић, В. 2010: T. CL/1-4. P. 2:3

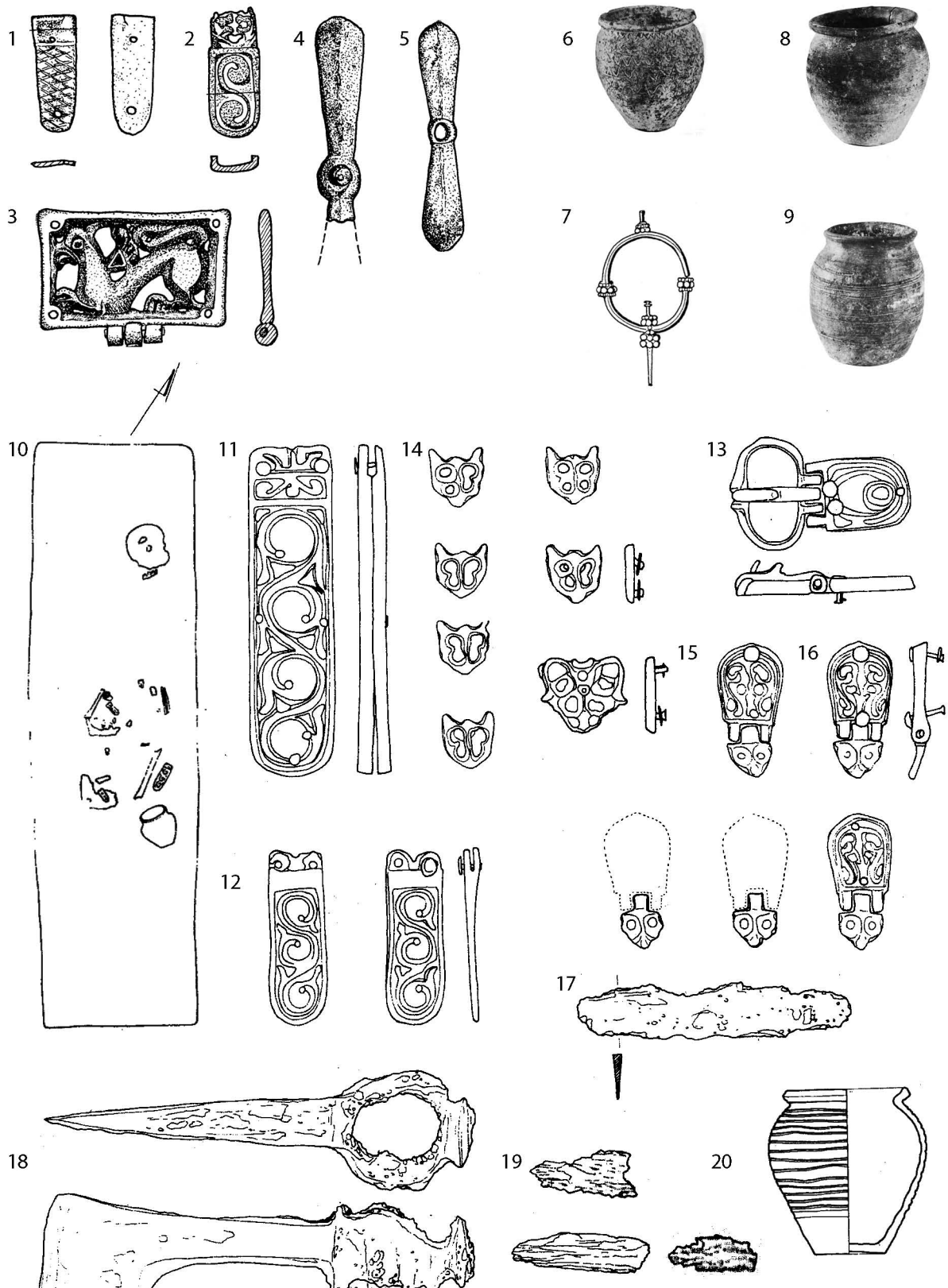

T. 82

1-5 Черевић, према Karmanski 1976b: T. XXVII/1-5. P. 2:3
6 Шид, према Trbuhović 1982: Pl. VII/2. P. 1:4
7 Ердевик, према Dimitrijević et al. 1962: 76, Sl. 1. P. 2:3
8, 9 Бешеново, према Trbuhović 1982: Pl. VIII. P. 1:4
10-20 Манђелос, основа и налази из гроба 6, према Тадин 1995: T. III. [10 - P. 1:20, 11-19 - P. 2:3, 20 - P. 1:4]

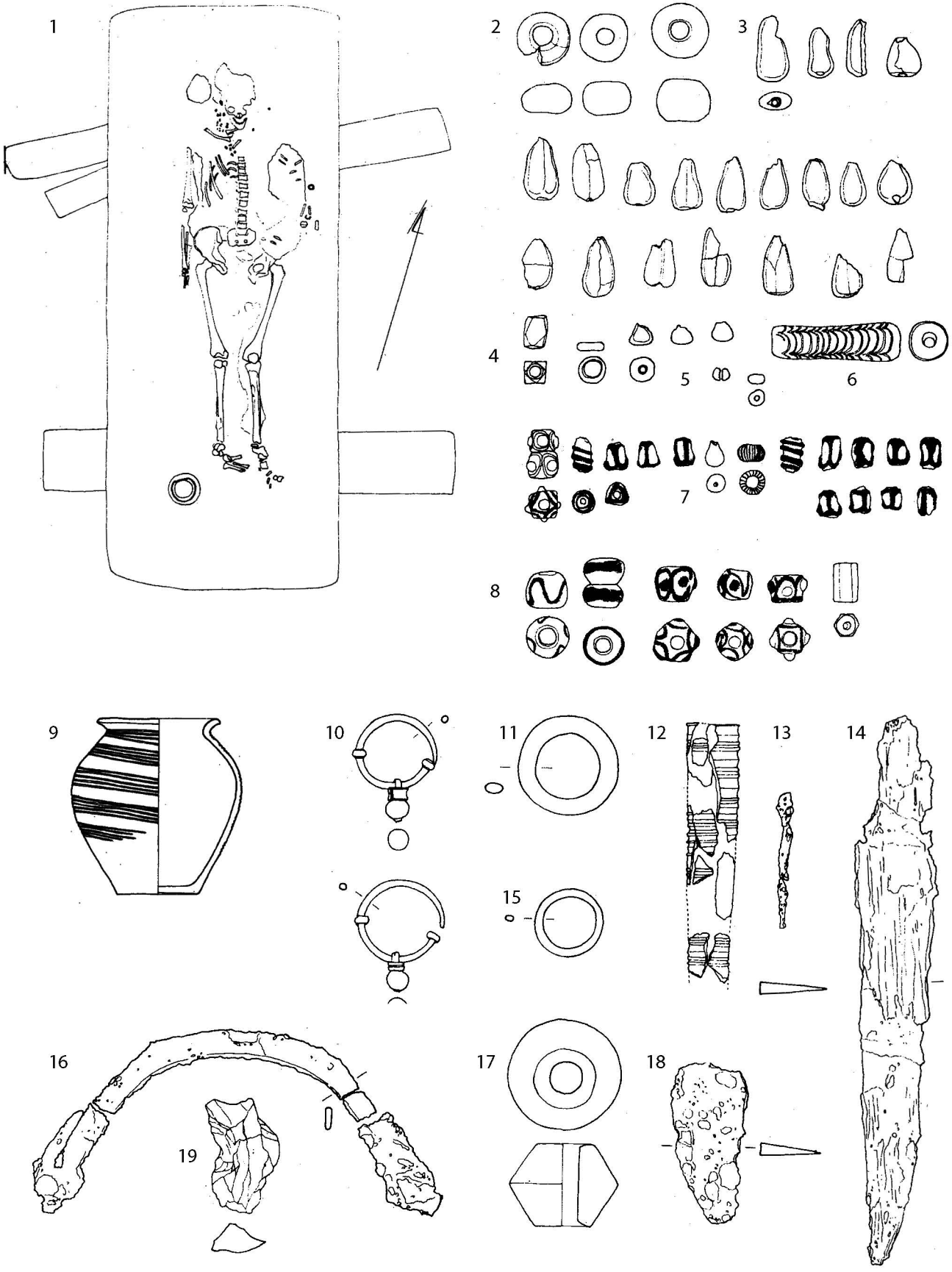

T. 83

Манђелос, основа и налази из гроба 2, према Тадин 1995: T. II.

[1 - P. 1:20, 2-8, 10-19 - P. 2:3, 9 - P. 1:4]

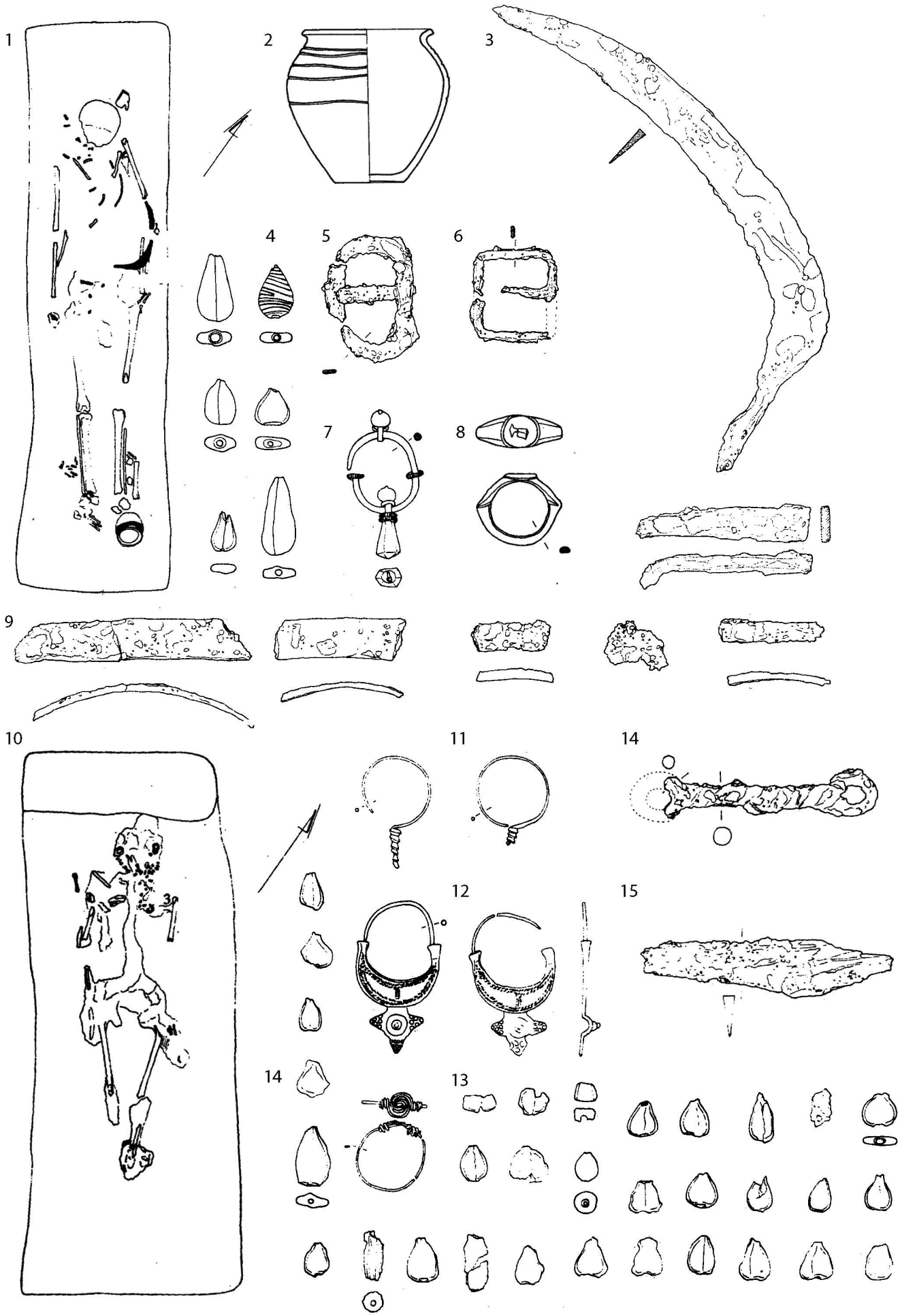

T. 84

Манђелос, основе и налази из гробова 9 (1-9) и 31 (10-15), према Тадин 1995: T. V, XI.
[1, 10 - P. 1:20, 3-15 - P. 2:3, 2 - P. 1:4]

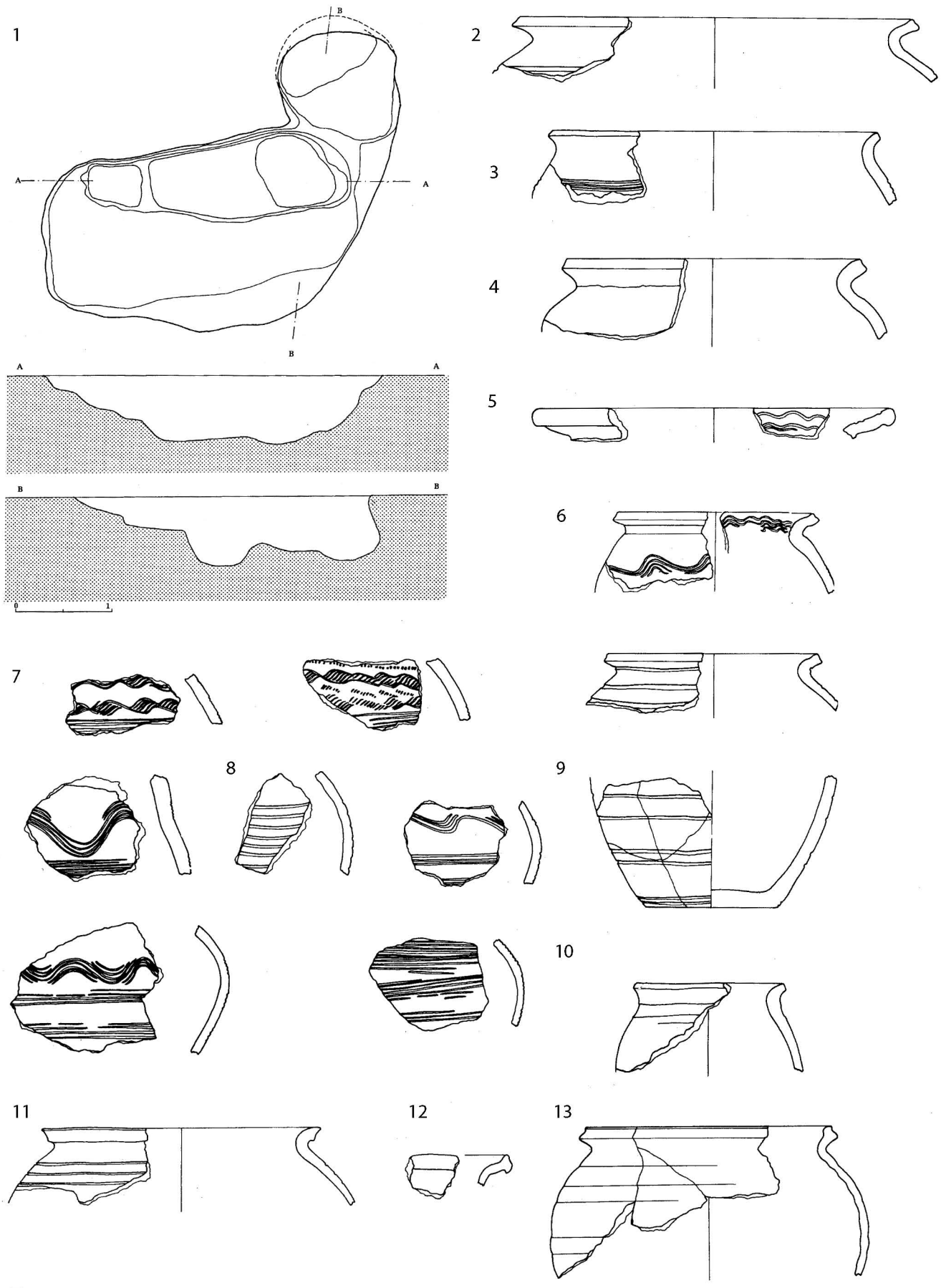

T. 85

Адашевци, основа и пресеци хлебне јаме (1) и керамички налази (2-13), према Минић 1995: Пл. 2, T. I, II. [2-13 - P. 1:4]

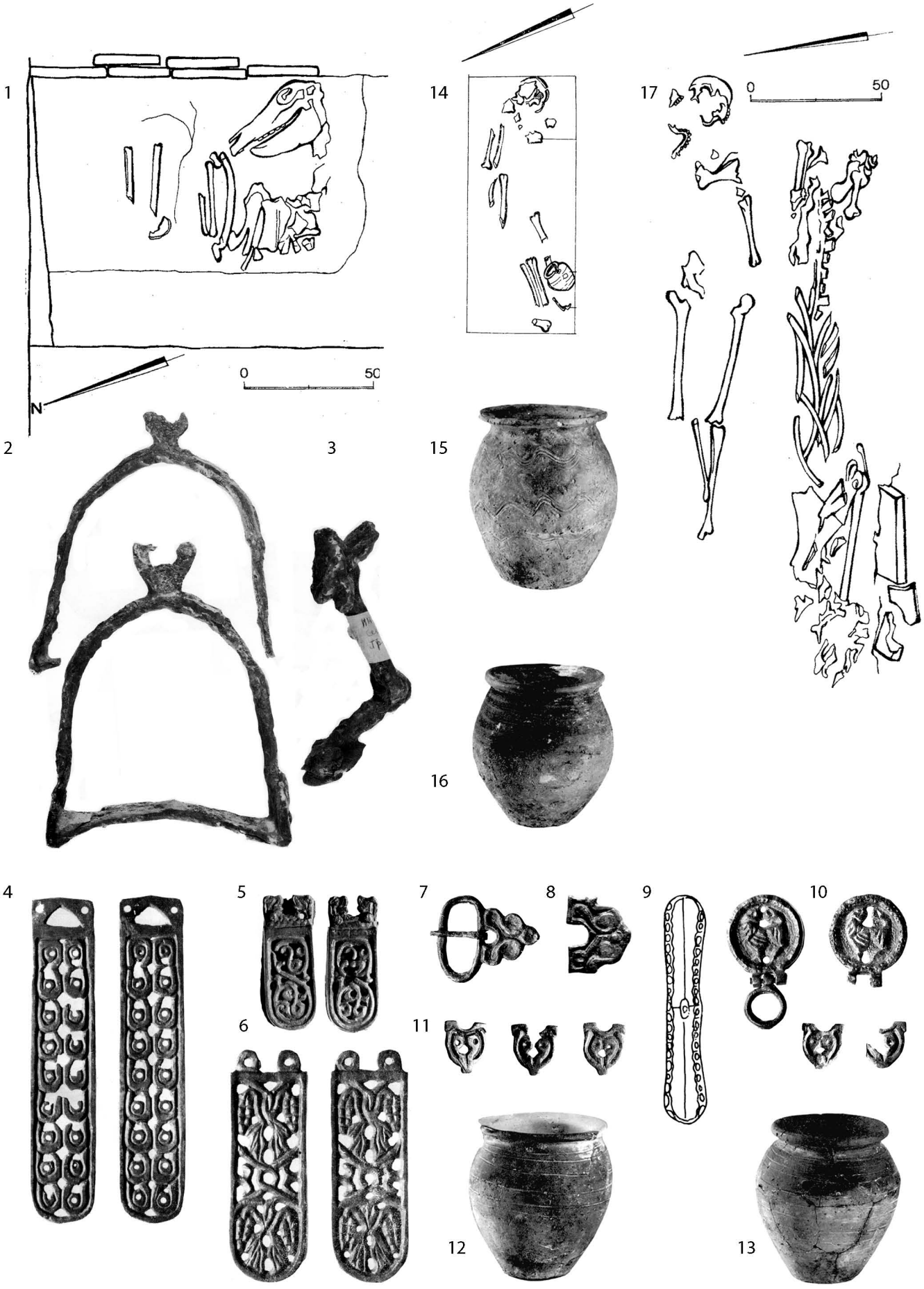

T. 86

Сремска Митровица, основе и налази из гробова 1 (1-13), 2 (14-16) и 3 (17) , према Trbuhović 1982: Fig. 2-4, Pl. I-IV. [1, 14, 17 - P. 1:20, 2-12 - P. 2:3, 12, 13, 15, 16 - P. 1:4]

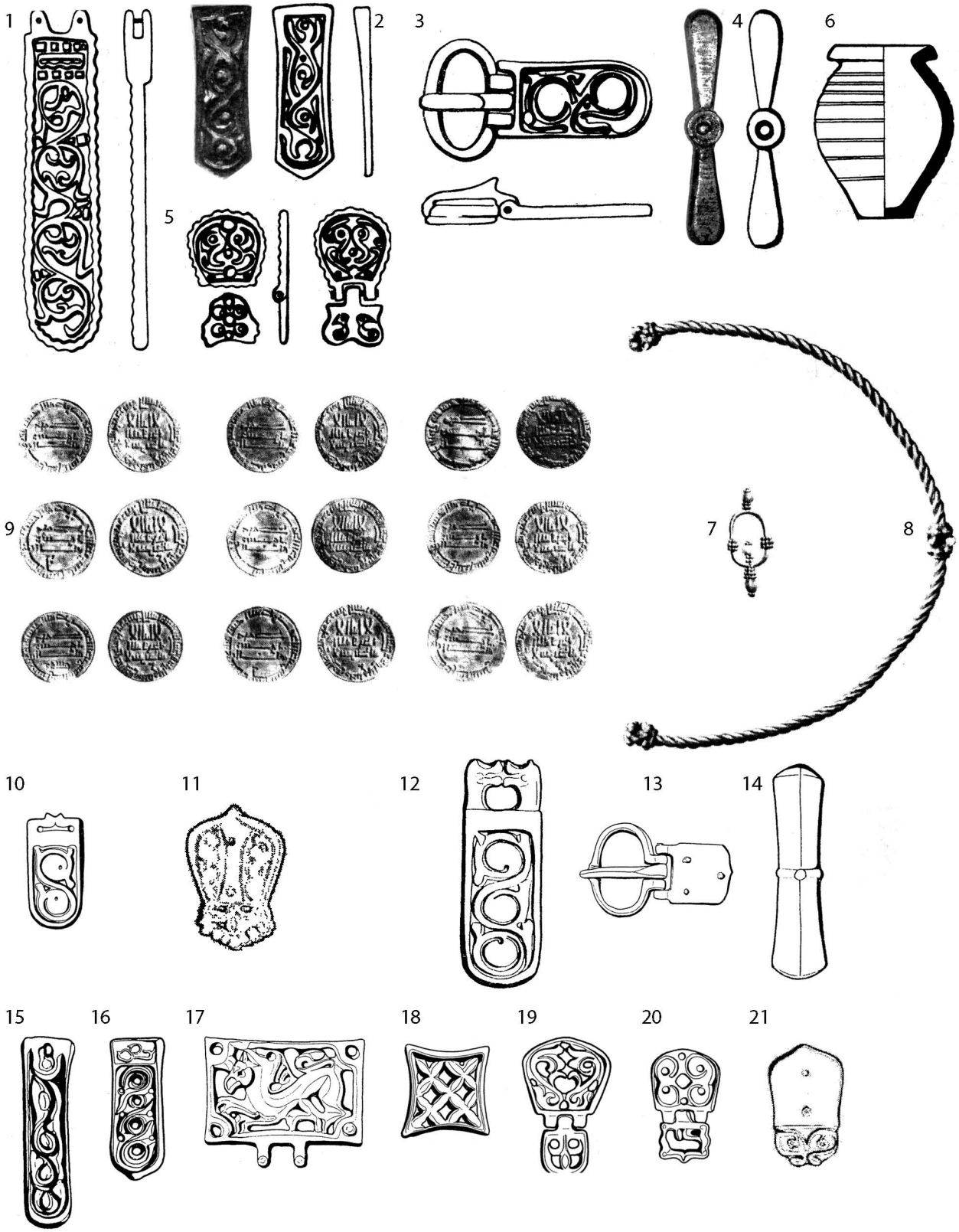

Т. 87

1-6 Рума, према Trbuhović 1982: Fig. 7, РЦ 2011: Т. II/1, XIX/1 (2, 4). [1-5 - P. 2:3, 6 - P. 1:4]
7-9 Доњи Петровци, према Bartzak 1998: Pl. 1. P. 2:3
10 Војка, Хумка, према Dimitrijević et al. 1962: 102, Sl. 15. P. 2:3
11 Сурдук, према Csuthy 2012: Fig. 5/9. P. 2:3
12-14 Стари Сланкамен, Јанда, према Dimitrijević et al. 1962: 90, Sl. 1-3. P. 2:3
15-21 Нови Бановци, према Dimitrijević et al. 1962: 87, Sl. 23-28 (15-20) и Csuthy 2012: Fig. 5/4. P. 2:3

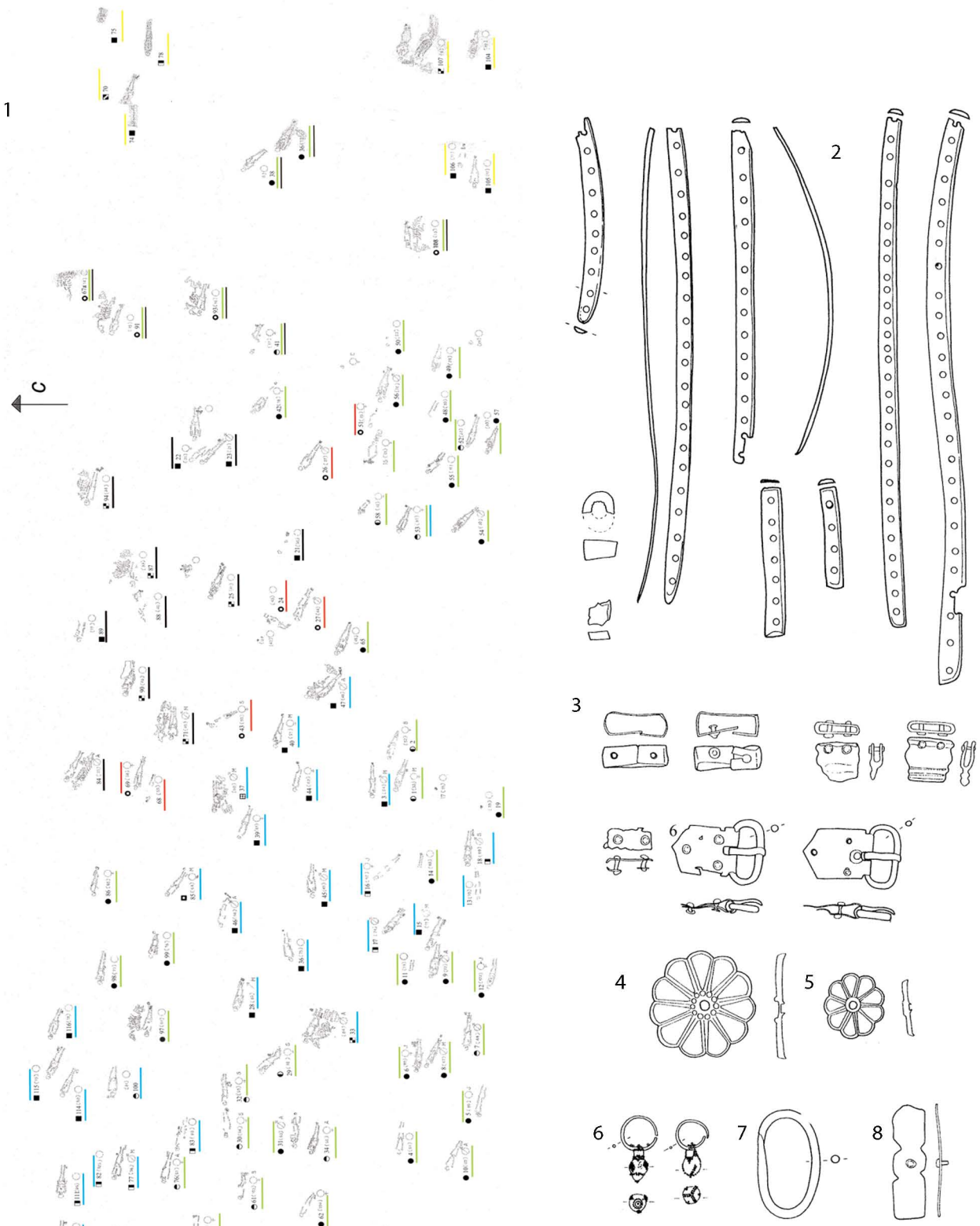

Т. 88

Војка, Брдашица, ситуациони план некрополе (1) и налази из гроба 107 (2-8), према Бугарски 2006: Сл. 8, Т. XXXIII/107. [1 - б.р., 2-8 - Р. 2:3]

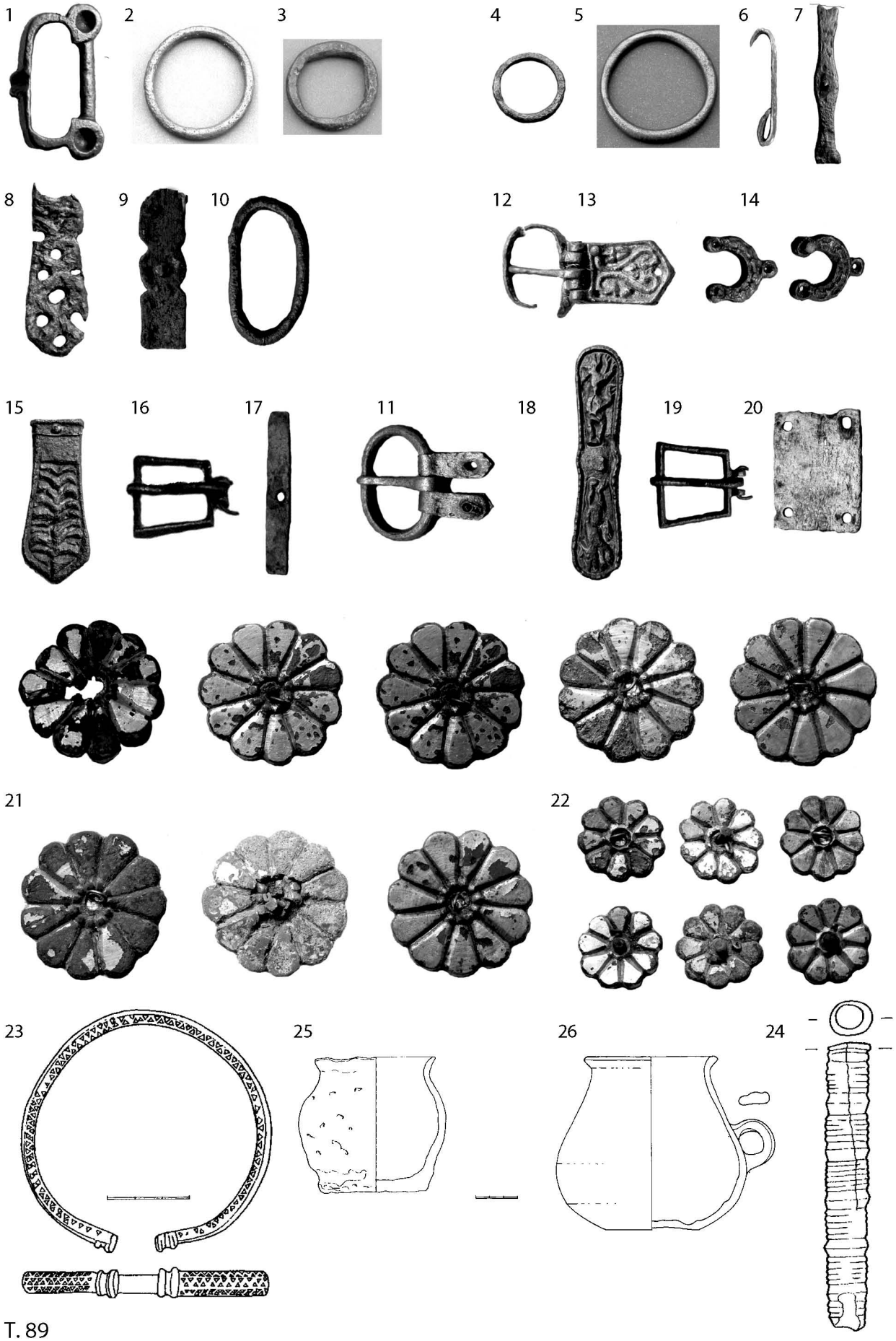

T. 89

Војка, Брдашица, избор налаза из гробова 41 (24, 26) , 67а (4-7), 77(15-17), 84 (12-14), 85 (23, 25) 87 (8-10), 88 (11), 93 (1-3), 107 (21-22) и 111 (18-20), према Бугарски 2006: T. XXIV/41, XXVII/85, XXXIV, XXXV/1. [1-24 - P. 2:3, 25, 26 - P. 1:4]

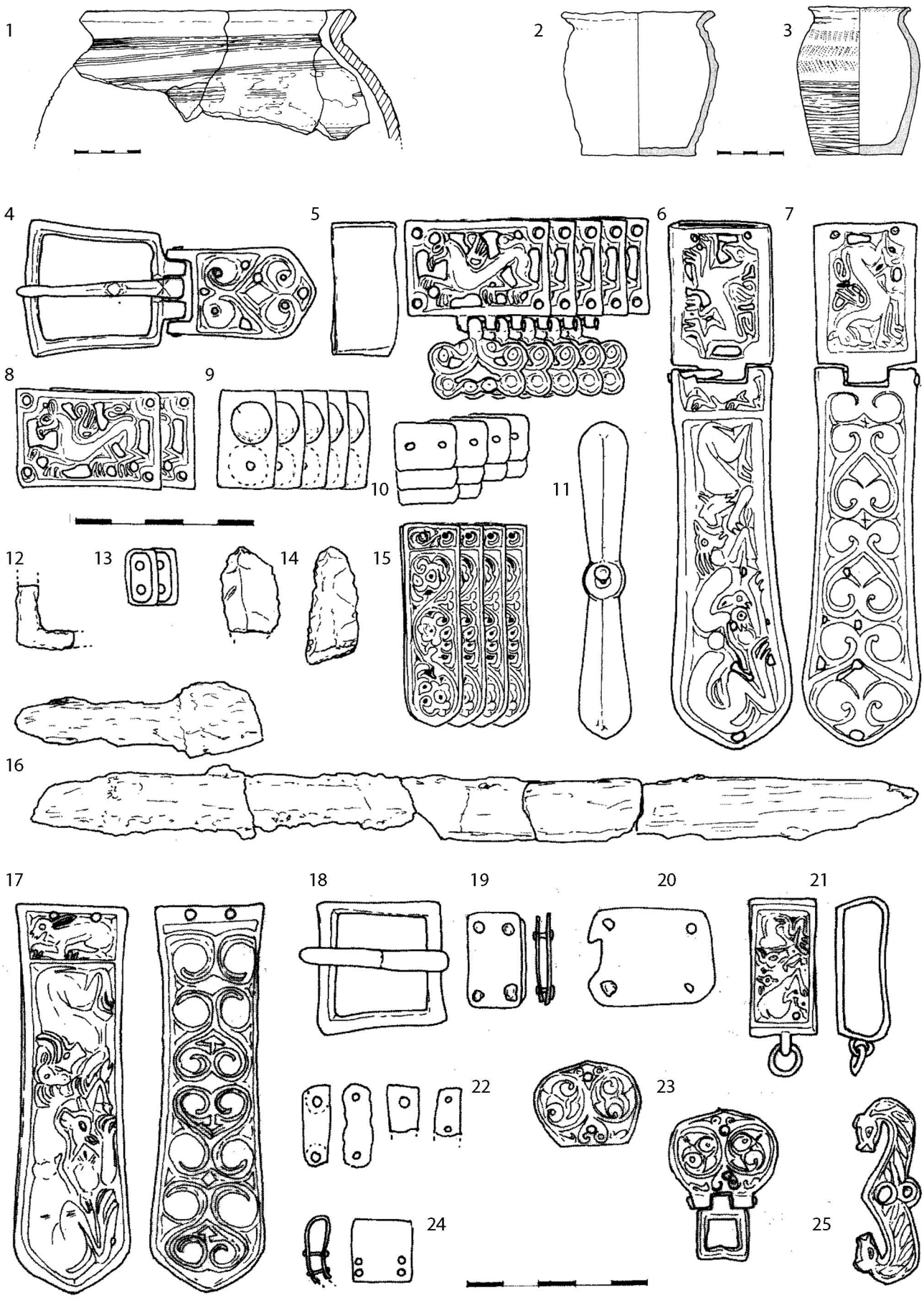

T. 90

Стари Сланкамен, Чаревци, урна (1) и налази из гробова 20 (4-16), 33 (17-25), 93 (3) и 102 (2), према Јанковић 2003: Сл. 2-4, 8. [1-3 - P. 1:4, 4-25 - P. 2:3]

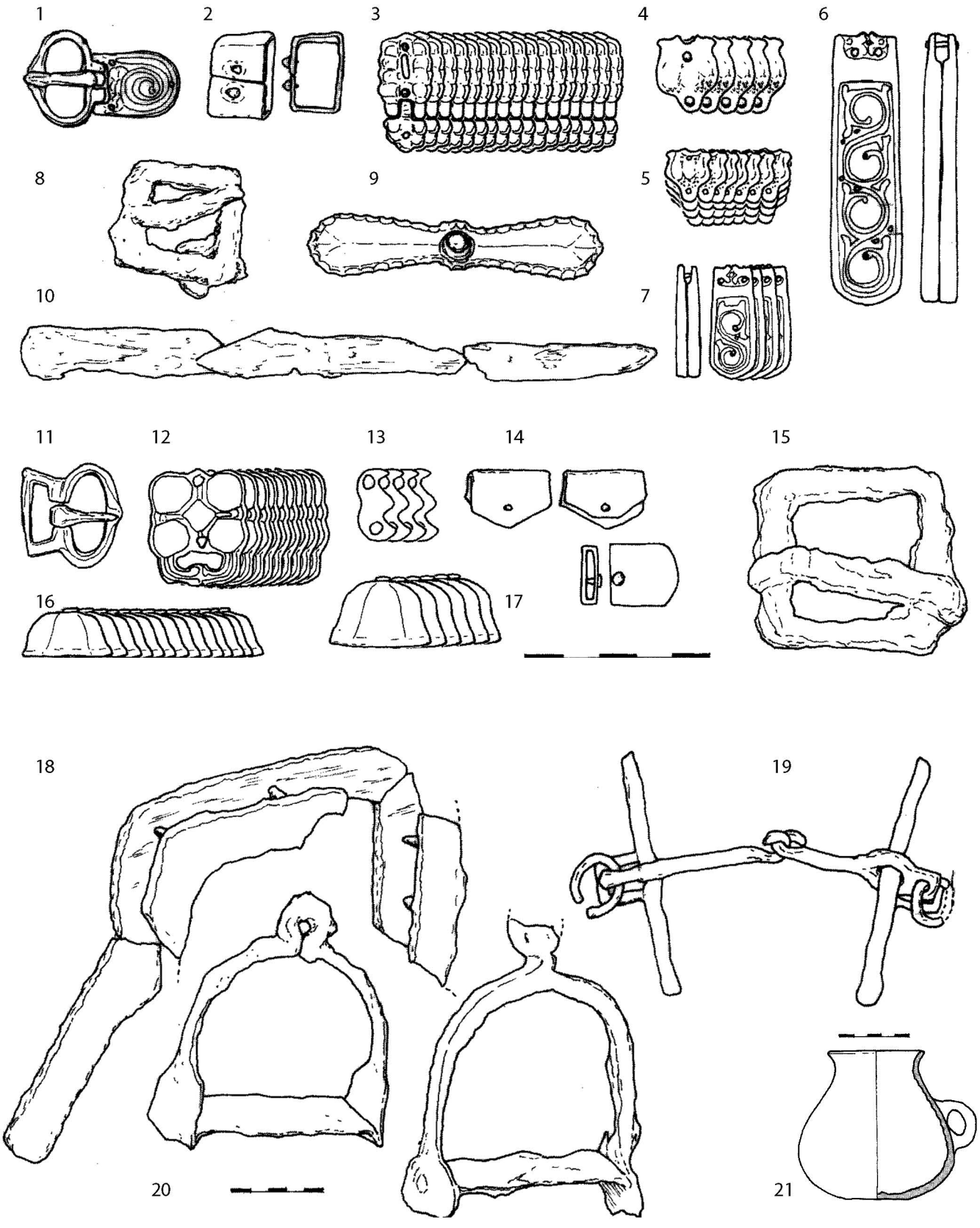

T. 91

Стари Сланкамен, Чаревци, налази из гроба 68, према Јанковић 2003: Сл. 5.
[1-17 - P. 2:3, 18-20 - P. 1:3, 21 - P. 1:4]

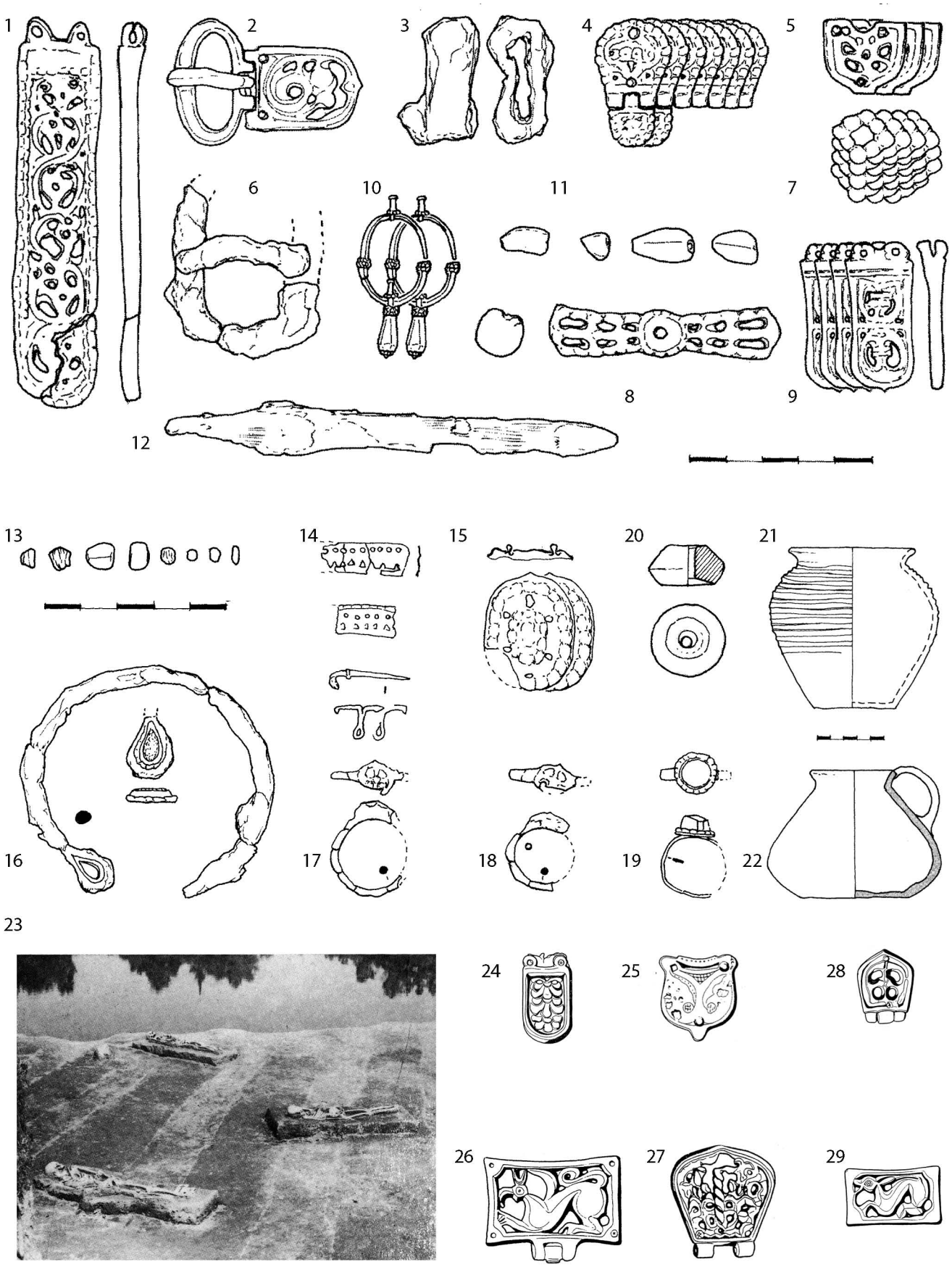

T. 92

1-22 Нови Сланкамен, Чаревци, налази из гробова 131 (1-12) и 137 (13-22), према Јанковић 2003: Сл. 6, 7. [1-20 - P. 2:3, 21, 22 - P. 1:4]

23 Хртковци, Гомолава, основа некрополе, према Petrović, J. 1978: T. XII/2. 6. p.

24-29 Земун, локалитети Капела (24, 25), Говеђи брод (26, 27), Друга водна станица (28) и Инвалидски комбинат (29), према Dimitrijević et al. 1962: 104, Sl. 2, 3, 105, Sl. 5, 6, 9, 10. P. 2:3

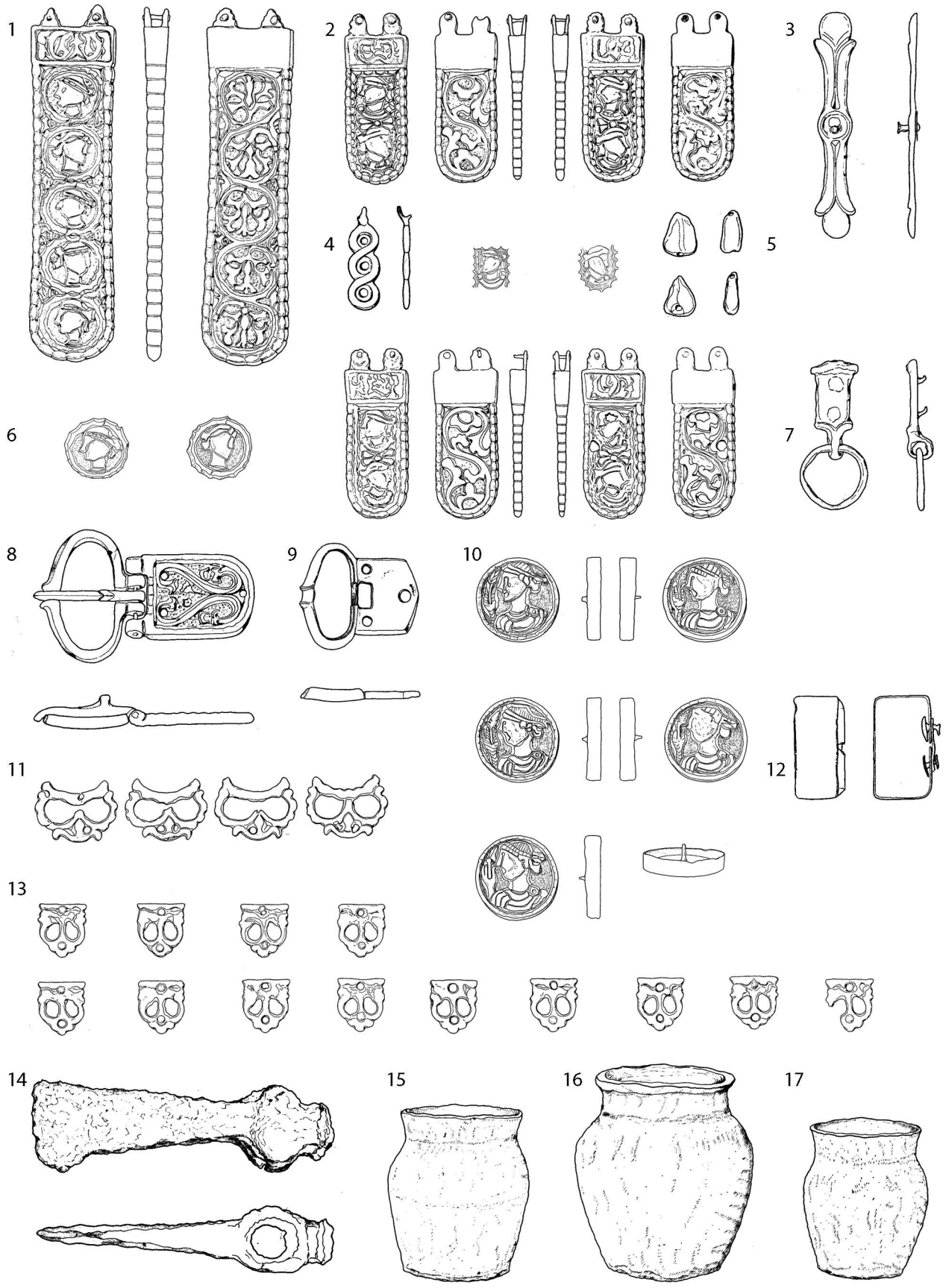

T. 93

Земун, Земун поље, налази из гроба 2 према Dimitrijević 1966: T. I-VI. [1-13 - P. 2:3, 14 - P. 1:3, 15-17 - P. 1:4]

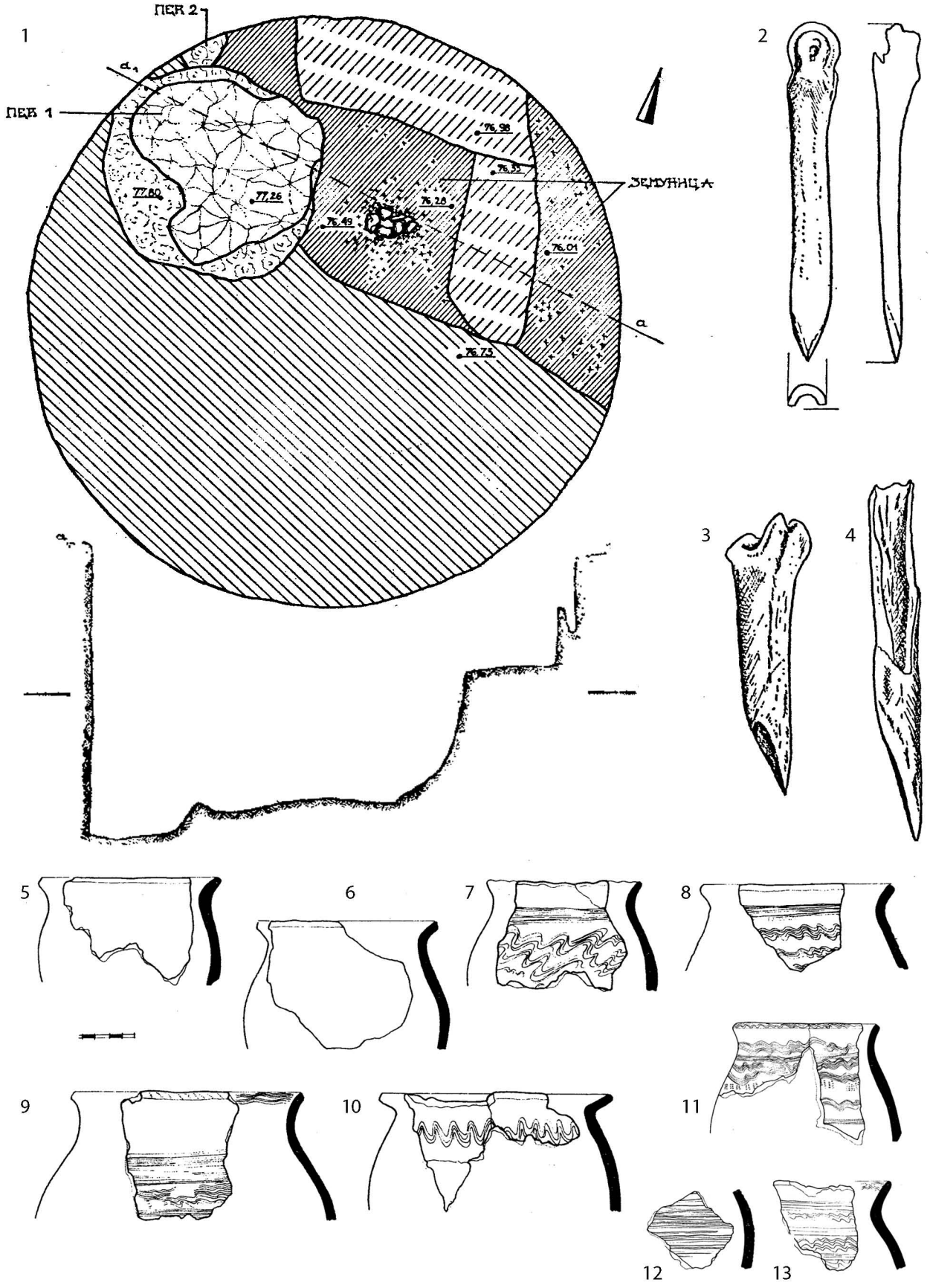

T. 94

Бољевци, основа и пресек земунице, коштани и керамички налази, према Мркобрад 1985а: Сл. 2-4 (1-4) и Станојевић 1987: T. XI (5-13). [1 - б. р, 2-4 - Р. 2:3]

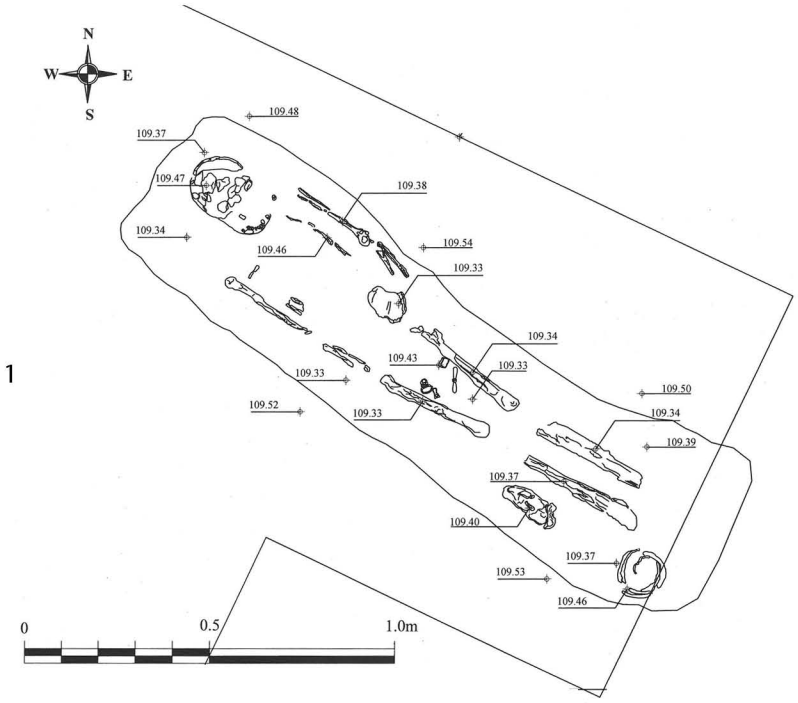

1

16

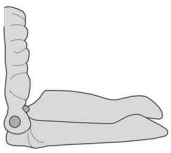

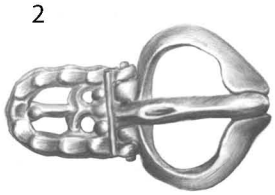

2

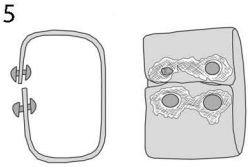

5

6

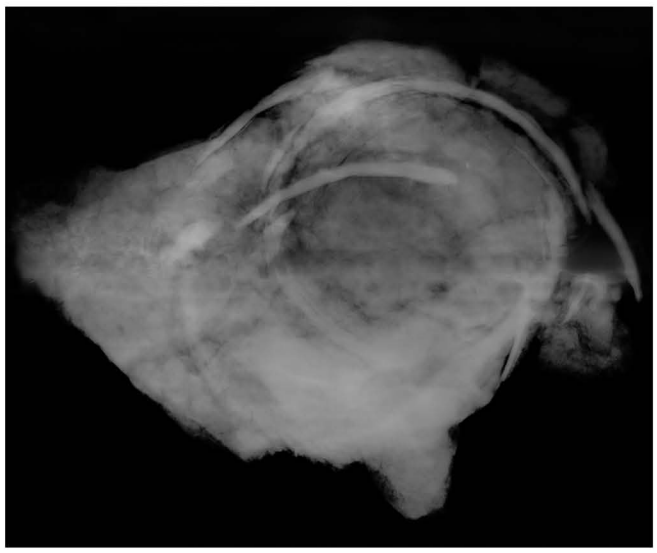

3

4

7

8

9

10

11

13

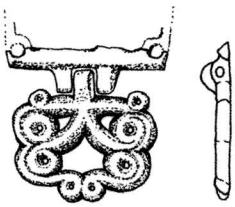

12

14

15

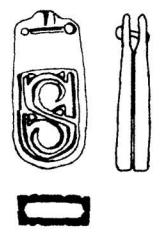

Т. 95

1-6 Стублине, према документацији Музеја града Београда (1), цртежи С. Живановић (2-5), рентгенска фотографија Завод за заваривање, Београд.
[1 - P. 1:20, 2-5 - P. 2:3, 6 - б. р.]

7 Ритопек, према Dimitrijević et al. 1962: 121, Sl. 1. P. 2:3

8-11 Брестовик, Јалија, према Dimitrijević et al. 1962: 119, Sl. 1-4. P. 2:3

12 Брестовик, Подунавље, према Bugarski 2008b: Fig. 4e. P. 2:3

13 Ћуприја, према Јанковић 1990: Сл. 108/2. P. 2:3?

14-15 Велико Градиште, према Bugarski 2008b: Fig. 2, 3. P. 2:3

16 Београд, према Гарашанин 1955: Сл. 1. P. 1:4